

51593

SDO 45 N // 1-10. + 1 db. 12594

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KOZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR ÉS HAJNAL ISTVÁN

LXXII. ÉVF. 1—3. SZÁM, 1938 JAN.—MÁRC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST
1938

EGYETEMI KÖNYVTÁR
MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
FOLYÓIRAT

Tartalom.

	Lap
MADZSAR IMRE: Szent István törvényei és a Cod. Vindob. 751	1
SZABÓ ISTVÁN: Hanyatló jobbágyság a középkor végén	10
MAKKAI LÁSZLÓ: A román történetírás új iskolája	60

Történeti irodalom.

Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs, II. Hrg. von L. BITTNER. Ism.: <i>Miskolczy Gyula</i>	66
SCHWERIN, CLAUDIUS Frh. v.: Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte. Ism.: <i>Bónis György</i>	70
FEKETE NAGY ANTAL: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	72
POPA-LISSEANU, G.: Sicules et Roumains. Ism.: <i>Elekes Lajos</i>	77
SOMOGYI FERENC: Végrendelkezés nemesi magánjogunk szerint 1000-tól 1715-ig. Ism.: <i>Eckhart Ferenc</i>	80
JADIN, LOUIS: Les actes de la Congrégation Consistoriale concernant les Pays-Bas, la principauté de Liège et la Franche-Comté, 1593—1797. Ism.: <i>Vanyó Tihamér</i>	87
LEFÈBVRE, GEORGES: Napoléon. Ism.: <i>Ungár László</i>	89
KÁROLYI ÁRPÁD: Az 1848-diki pozsonyi törvények az udvar előtt. Ism.: <i>Angyal Dávid</i>	92
TAUBE, MICHAEL Frh. v.: Der grossen Katastrophe entgegen. Die russische Politik der Vorkriegszeit und das Ende des Zarenreiches (1904—1917). Ism.: <i>Jánossy Dénes</i>	97

Szemle.

	Lap		Lap
<i>Crăciun, I.</i> : Activitatea științifică la universitatea din Cluj 1920—1930. (<i>Elekes L.</i>) . . .	101	<i>Ptašnik, J.</i> : Miasta i mieszczaństwo w Dawnej Polsce. (<i>Bottló B.</i>)	105
<i>Erdélyi L.</i> : Magyar történelem. (<i>Vanyó T.</i>)	101	<i>Eisner, J.</i> : Slovensko v pravku. (<i>Fügedi E.</i>)	106
<i>Hantsch, H.</i> : Österreich. (<i>Benda K.</i>)	103	<i>Frankenberger, Z.</i> : Anthropologie starého Slovenska. (<i>Fügedi E.</i>)	106
<i>Kapras, J.</i> : Právní dějiny země koruny české. (<i>V. Mojmír.</i>)	104	Szent Mór emlékkönyv. Szerk.: <i>Vargha D. (Csapodi Cs.)</i> . . .	107

(Folytatás a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére:
Budapest, VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest, VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16.

Szent István törvényei és a Cod. Vindob. 751.

Uralkodásának utolsóelőtti esztendejében a már sokat betegeskedő Nagy Károly császárt egyéb gondjai között a birodalma Alpokon inneni részében felvetődött és elintézését váró kisebb-nagyobb jelentőségű egyházi kérdéseknek általános természetű rendezése foglalkoztatta. Része volt talán ebben fiának, az utódául kijelölt és még ebben az évben császárrá koronázott Lajosnak is, ki tudvalevőleg buzgón érdeklődött a keresztény vallás és egyház ügyei iránt.

Mindenesetre tudjuk, hogy a 813. év tavaszi hónapjaiban Arles, Rheims, Mainz, Chalon s. S. és Tours érseki székvárosokban egy-egy tartományi zsinat ülésezett, azzal a hivatással, hogy határozatait esetleges módosítás vagy kiválogatás után országos törvény erejére való emelés céljából az Aachenben augusztus vagy szeptember havában meg is nyílt birodalmi gyűlés elé terjessze. A világi, illetőleg országos törvényalkotás szempontjából eszerint az öt zsinat pontokba foglalt megállapodásai javaslatokul voltak tekintendők, bár önmagukban és eredeti formájukban véve is, mint kánonok, legalább is a következő századokban, nyilván az egyházzogi érvényesség tekintélyével bírtak.

Mind a szóbanforgó ügy természetéből, mind pedig az egyes zsinatoknak minden valószínűség szerint küldött közös utasításból érthető, hogy tanácskozásaikon elsősorban általános jelentőségű kérdések szerepeltek, amelyek mellett azonban szóba kerültek szűkebb, inkább helyi érdekű ügyek is. Viszont a birodalmi gyűlésen megejtendő felülvizsgálat szempontjából természetes, hogy ezen nem eredeti sorrendjükben, nem is valamely önkényes rendben volt célszerű tárgyalni az öt zsinatnak összesen 243 kánonát, hanem előbb azokat, amelyeknek tárgya több zsinaton szerepelt és csak azután az egyes zsinatoknak különálló, tehát szűkebbkörű vonatkozással bíró határozatait. Ehhez pedig ismét a kánonok címeinek, illetve tartalmuknak olyan áttekinthető jegyzékére volt szükség, mely őket a fenti szempont szerint csoportosítja.

Az a névtelen szerző, aki ezt a három példányban, ú. m. a 813. évi zsinatok jegyzőkönyveit tartalmazó müncheni (27246.), novarai (LXXI.) és bécsi (751.) X. századi kéziratokban ránkmaradt jegyzéket elkészítette, 119 pontban foglalta össze a fentínél eggyel kevesebb kánonnak (olykor csak kánonrésznek) eredeti vagy saját maga készítette címét. A mainzi zsinat 13. kánonát ugyanis kifejejtette jegyzékéből. Művének szövege a Pertz-féle Archiv 1839. évi kötetében (791. l.) a müncheni kézirat alapján jelent meg, majd 1906-ban Werminghoff pontos filológiai szövegkiadását tette közzé a Monumenta Germaniae azon kötetében¹, mely az öt frank zsinat ránkmaradt munkálatait tartalmazza. A jegyzék szerkesztésénél követett fő szempontról rövid felvilágosítással szolgál már az a cím, illetőleg tájékoztató szöveg is, mely a mű élén olvasható: *Brevis annotatio capitulorum, in quibus constitutiones conciliorum Mogonciensi et Remis et Caballione et Turonis et Arelato gestorum concordant et in quibus unumquodque proprias constitutiones habeat. Quorum nomina propter compendium scribendi ternis litteris notata sunt, ut ex illis nominibus et numero capitulorum, qui eis adiunctus est, facile inveniri possit, in quibus locis communia, in quibus propria statuerint, et Mogonciense per MOG., Remense per REM., Caballionense per CAB., Turonense per TUR., Arelatense per ARL. describitur.*

Miért éppen ezt a sorrendet választotta szerzőnk s vitte keresztül jegyzékében azzal az egy kivétellel, amelyet, mint alább látni fogjuk, a kidolgozásban elkövetett? Ugyane sorrendben közlik egyébként a főtémított kéziratok az öt zsinat jegyzőkönyveit is. Pedig az arlesi és rheimsi zsinatok a mainzit időrendben megelőzték. Nem lehetett irányadó szerzőnk előtt az egyes zsinatokon hozott egyházi törvények mennyisége sem, mivel a legkevesebb kánont (26) ugyan a jegyzékünkben utolsó helyen álló arlesi, de a legtöbbet (66) a chalonsi alkotta. Az 56 kánonnal szereplő mainzi zsinatnak azonban minden valószínűség szerint azért juttatta szerzőnk az első helyet, mert az utóbbinak pontjai, mint a kéziratok nagyobb részében olvasható, már magában a jegyzőkönyvben címekekkel voltak ellátva. Van ugyan az arlesi jegyzőkönyvben is, de csupán három cím s ezek közül is egyik (9.) teljesen egyezik a megfelelő mainzi kánon (38.) címével, a másik kettő pedig (1. és 10.) igen hasonló az egyező mainzi kánonok (1. és 17.) címéhez.

¹ Concilia aevi Carolini I. 301—306. l.

Ha nem cédulák alapján dolgozott névtelenünk, amit kevésbé tartok valószínűnek, úgy mindenekelőtt öt külön címjegyzéket kellett készítenie az öt zsinatjegyzőkönyv alapján. Ezután elővette a mainzi ívet, összehasonlította vele a többi négyet s ez utóbbiakból hozzájegyezte az előbbinek illető kánoncímeihez azokat, amelyek a mainziakkal azonos vagy közelrokon tárgyról szóltak. Ekként megkapta jegyzékének első 37 pontját, továbbá az 50—69. pontokat. Az utóbbiak a mainzi zsinat magukbanálló kánonait tartalmazzák, az előbbi csoport pedig azokat a közös tárgyú kánonokat, amelyek a mainzival együtt öt, négy, három vagy két zsinaton szerepelnek. A jegyzék e részében azt is észrevehetjük, hogy a mainzi kánonok az egyes pontoknál nemcsak az első helyen vannak idézve, de a többiektől eltérően számaik növekedő rendjében, vagyis az eredeti sorrendben következnek egymás után, ami világosan igazolja azt, hogy a jegyzék pontjainak e csoportja a mainzi ív alapulvételével készült. A fentemlített két csoporton kívül a mainzi kánonok most már nem szerepelnek a jegyzékben, így mindjárt a kettő közé eső 38—49. pontokban sem. Ebben az utóbbi csoportban azoknak a kánonoknak címei vannak felsorolva, amelyeknek tárgyai, a mainzi kivételével, közösen fordulnak elő négy, három, illetve két zsinat határozatai között. Bezárólag a 47. pontig ebben a részben minden pontnál találkozunk chalonsi kánonokkal, ha nem is mindenütt az első helyen. Figyelembe véve azonban, hogy ebben a csoportban ezek a chalonsi kánonok azok, amelyeknek idézett számai a többiekétől eltérően növekvő rendben követik egymást, arra jutunk, hogy szerzőnk a mainzi ív feldolgozása után nem a rheimsi, hanem a chalonsi ívet vette elő, ezzel hasonlította össze a hátralevő hármat, majd jegyzékének összeállításakor észrevéve a következetlenséget, amelyet ezáltal az általában szem előtt tartott Mog Rem Cab Tur Arl sorrenddel szemben elkövetett, jegyzéke e részében a rheimsi számokat a chalonsiaknak elébe helyezte. Most már csak a rheimsi, toursi és arlesi zsinatoknak esetleg közös tárgyú kánonait kellett kijegyezni. A rheimsi zsinat 20. kánonával a 14. toursi kánont találta egyezőnek s e két számot jegyzéke 48. pontjába vette föl. Elkerülte figyelmét, hogy az utóbbi zsinat 15. és 27. pontjaihoz is található a rheimsiek között megfelelés, de utólag észrevette tévedését s úgy segített a dolgon, hogy jegyzékének későbbi, a külön rheimsi kánonokat idéző részében, a 77. pontnál, hozzájegyezte a 15. toursi kánont az itt idézett megfelelő tárgyú 21. rheimsi kánonhoz, viszont a külön

toursi kánonokat tartalmazó jegyzékrészben, és pedig a 114. pontnál, az itt idézett 27. toursi kánonhoz az azonos tárgyú 34. rheimsi kánont írta hozzá. Még a toursi és az arlesi címjegyzékekben is talált egy-egy azonos tárgyú kánont (36. és 14.) s ezek jegyzéke 49. pontjába kerültek.

Ekként a mainzi után a többi négy címjegyzék is föl volt már dolgozva, a hozzájegyzés nélkül maradt címek itt is megadták az illető zsinatok különálló kánonait, melyek azután a jegyzékben a 70. ponttól kezdve követik a mainzi zsinat különálló kánonait. Vagyis a jegyzék élén álló tájékoztató sorokban említett két fő, a közös és a külön számokat idéző csoport közül az előbbi ismét két, az utóbbi pedig öt alcsoportra, az egész jegyzék tehát összesen hét külön szakaszra osztható. Az első (1—37.) a mainzi zsinat egyes pontjaival a többiekben azonos vagy rokontárgyú, a második (38—49.) a mainzin kívül az egyes zsinatokban közös kánonoknak, a harmadik (50—69.) a mainzi, a negyedik (70—82.) a rheimsi, az ötödik (83—107.) a chalonsi, a hatodik (108—118.) a toursi zsinat különálló kánonainak számait, végül a 119. pont az arlesi zsinat egyetlen külön határozatának számát tartalmazza. A negyedik és a hatodik szakaszban, a jegyzék 77., illetve 114. pontjánál található szerkezeti következetlenségeket már említettem.

Az aacheni felülvizsgálat céljaira készített áttekintő jegyzék 119 pontjának sorrendje, a jegyzék tartalmának általános elrendezése tehát teljességgel *formális természetű*, ellentétben a kánonoknak az öt zsinati jegyzőkönyvben található elrendezésével. Ezekben ugyanis természetesen ugyanegy zsinaton alkotott rokontárgyú kánonok követik egymást. E *tárgyi* sorrendnek némi foszlányai megmaradtak ugyan jegyzékünkben, de csak annyiban, amennyiben ennek formális szerkezeti vezérszempontjait nem kereszteztek. A két szempont közötti szöges ellentétet és az előbbinek az utóbbin jegyzékünkben aratott győzelmét jól feltűnneti pl. az az egy eset is, hogy a mainzi zsinat jegyzőkönyvében követi a kántorbójtökről szóló (34.) pontot a bójt megtartásáról szóló általános határozat, az összesítő jegyzékben ellenben az utóbbi a 23., a másik pedig a 63., tehát tőle egészen távoleső helyre került. Már erre a körülményre, t. i. e sajátos célból készült jegyzéknek szándékosan formális szerkezetére való tekintettel is jogos gyanúval kell fogadnunk Waldapfel Eszternek nemrég kifejtett nézetét,¹

¹ Szent István első törvénykönyve és a nyugati törvényhozás. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 1935, 84. l.

amely szerint az előtte a bécsi 751. sz. kéziratból ismert jegyzékben található törvénycikksorrendnek egy bizonyos része (6—8., 23—24. és 34. pont) ha nem is közvetlenül, de hatással volt első magyar írott törvénykönyvünk egy bizonyos részének (2—4. és 8—12. t.-c.) sorrendjére. Szent István királyunk törvénykönyvének szerkezete kétségtől tárgyi szempontú, mint ezt Waldapfel is elismeri. Nem ismerte föl azonban a karoling kánonjegyzék sajátos besorolását, ennek formális jellegét, továbbá félreismerte a jegyzék rendeltetését és a bécsi kéziratban utána következő szöveghez való viszonyát is. Minthogy itt, de a másik két kódexben is, jegyzékünk a szöveg elején áll, *tartalomjegyzék*-nek vélte és ezzel kapcsolatban az utána álló szöveget mint az öt 813-ban tartott zsinat határozatainak kompilációját¹ határozta meg. Vagyis szemelvényes kivonatnak, egy kompilátor viszonylag önálló művének gondolta azt, ami pusztán másolat, miként a müncheni és a novarai, vagy mint az elveszett kölni volt. A különbség az öt zsinat munkálatainak két másik fennmaradt másolatához képest csupán az, hogy a bécsi kéziratban két nagyobb hézag állapítható meg s ezért nem tartalmazza mai megcsonkult alakjában a szóbanforgó frank zsinatok összes kánonait.

Amint már a könyvtábla is mutatja, a bécsi nemzeti könyvtár fenti szám alatt őrzött kódexének (régii szám: Theol. 259) az első üres lap s az utolsó idegenszövegű levél híján minket itt érdeklő s ezekkel együtt két nyolcadrétre, azaz összesen 32 lapra terjedő részét a XVIII. század folyamán kötötték egybe vele körülbelül egykorú, azaz szintén X. századi, de más tartalmú, sőt részben más nagyságú kéziratokkal. Ugyanekkor folytatólagos lapszámozást nyert az egész kötet s ennek folytán szövegünk ma a 173'—187'. lapokat tölti be. Az első idézett lapon egy nagy B betűvel kezdődik mindjárt jegyzékünk, illetve a fent idézett tájékoztató címszöveg. Magának a jegyzéknek csak az első 19 pontja van megszámozva, míg a müncheni és novarai kéziratokban Werminghoff közlése szerint² teljesen hiányzik számozásuk. Nyomban a jegyzék után, a 176' lap elején kezdődnek a mainzi zsinat kánonai, illetőleg az őket megelőző bevezetés (In nomine patris stb.) s folytatódnak az első nyolcadrét végéig a 180' jelzésű lap legaljáig, ahol a 15. kánon szövege „providet“ szóval mondat belsejében megszakad. Mivel a 181. lapon „Si inter omnes“ szavakkal (és más kéz írásával)

¹ U. o. 92. l.

² Mon. Germ. i. h.

már a chalonsi zsinat 20. kánona következik, világos, hogy a két nyolcadrét között kiesett és elveszett egy kéziratrész, melyet az egyező tartalmú, de a bécsinél nyilván nagyobb betűkkel írt másik két kódexből (a müncheniben 10 lapot, a novaraiban 8-at, a bécsiben csak 6 lapot tölt meg a Brevis annotatio szövege!) következtetve legalább is egy teljes nyolcadrétnek vehetünk s amelyen a mainzi jegyzőkönyv ma hiányzó részének, a Concordia episcoporum c. ismeretlen rendeltetésű összeállításnak¹, a teljes rheimsi zsinatszövegnek és a chalonsi zsinat első 19 kánonának kellett lennie. A fennmaradt chalonsi szövegrész a 186. lapon befejeződik s utána kezdődik a toursi zsinatjegyzőkönyv, de a 187' lap végén „in episcopio“ szavakkal (a 12. kánon szövege) mondat belsejében megszakad. Bár a következő 188. és 188' lapok a második meglevő nyolcadrét legutolsó levelét alkotják, mégis mivel a rajtok olvasható s megint más kézzel írt szövegnek, a Beda Venerabilisnak tulajdonított verses martyrologiumnak² eleje hiányzik, sőt a 188. lapon álló legelső verssor már mondatfolytatás (Maxima quos palma clarat stb.), kétségtelen, hogy a 187' és 188. lap között ismét kiesést kell fölvennünk, amely miatt — ha ugyan másolónk befejezte munkáját — a 12. toursi kánon végsorai, a zsinat további 39 kánona és a teljes arlesi szöveg veszett el kéziratunkból.

Szükségesnek tartom megismételni, illetve külön is kiemelni, hogy a toursi kánonokból a bécsi kéziratban *csak az első 11 és a 12.-nek egy része* van meg. Megállapíthatja ezt egyébként mindenki már a Werminghoff-féle kiadásból, például abból is, hogy kiadónk az „episcopio“ szótól kezdve egyetlen szövegvariánst sem közöl többé a bécsi másolatból s jegyzetben³ meg is mondja: *hoc verbo sistit V.* De magam is átvizsgáltam ebből a szempontból is kéziratunkat s közölhetem, hogy *nincs benne az a szöveg*, tudniillik a toursi zsinat 38. kánona, amelyet Waldapfel Eszter⁴ a bécsi kéziraatra való forráshivatkozással („Cod. Vind. 751. 23—24.“) idéz s Szent István első törvénykönyvének 9. és 19. pontjaival szembeállítva, erről az eddig sem ismeretlen⁵ szövegrokonságról kiemeli, hogy magyar törvénykönyvünk e része

¹ Mon. Germ. i. h. 297. l.

² Migne: Patrologia Latina XCIV. 604.

³ 288. l.

⁴ I. h. 98, 99. l.

⁵ Ld. Történeti Szemle 1921, 69. l., jegyz.

„az általunk ismertetett kézirattal oly erős stiláris rokonságot is mutat, hogy ennek közvetlen kapcsolata az összes többi megelőző kutatások kimutatta egyezéseket messze felülmúlja.“¹ Nem is szólva arról, hogy a 38. toursi kánonra a bécsi jegyzékpéldányban nem a 23. és 24., hanem a 116. pontban történik hivatkozás, meg kell kérdeznünk, honnan került a dolgozatba a fenti lapokon közölt és „Sacerdotes debent“ szavakkal kezdődő, egyes kifejezéseiben a 740—750 körül tartott bajor zsinat 3. kánonával² rokon szöveg, amely ma Werminghoff szerint³ csak az idézett müncheni és novarai kéziratokban olvasható? Minthogy e két utóbbinak ismeretere és használatára Waldapfel dolgozatában semmi sem mutat, szöveggközlésének forrásául nem gondolhatunk másra, mint Werminghoffnak e helyen a fenti két kézira támaszkodó nyomtatott kiadására s az evvel szemben Waldapfelnél található néhány kisebb eltérést sajtóhibának vagy kevésbé gondos lemásolás eredményének kell vélnünk.

Mindenképpen kár, hogy a dolgozat a bécsi kéziratnak sohasem a lapszámait, hanem csak a tartalommutatónak vélt jegyzék pontjait idézi. A fenti idézetnek⁴ ellenmond a dolgozat ott,⁵ hol a 23. és 24. pontra a „De indicto ieiunio“ c. kánonokkal kapcsolatban hivatkozik. Valójában csak a jegyzék 23. pontja utal a bőjt megtartásáról szóló kánonokra, míg a 24. a vasárnap megszentelését elrendelő kánonokat idézi. Utóbbiakra Waldapfel, mint a jegyzék 25. és 26. pontjaira hivatkozik,⁶ holott az előbbiben a tizedet, az utóbbiban a templomhelyiségnek járó tiszteletet tárgyaló kánonok vannak felsorolva.

Helyesbítve ezeket a hivatkozásokat, valamint néhány nem egészen híven idézett kánon- és törvénycímet, a következő áttekintést nyújthatjuk azokról a pusztán sorrendi (nem szövegbeli!) egyezésekről, amelyeket Waldapfel Eszter egyfelől a bécsi kéziratban olvasható kánonjegyzéknek, másfelől pedig Szent István első törvénykönyvének már említett részei között talált :

¹ I. h. 98. l.

² Mon. Germ. i. h. 52. l.

³ U. o. 286. és 291. l.

⁴ I. h. 99. l.

⁵ U. o. 94. l.

⁶ U. o. 95. l.

<i>Cod. Vindob. 751.</i> (Mon. Germ. i. h.)	<i>Szent István I. tvk.</i> (Závodszyki kiadása).
6. De potestate episcoporum super res ecclesiasticas (Mog 8, Tur 10.)	} 2. De potestate episcoporum super res ecclesiasticas, eorumque conveniencia cum laicis.
7. De conveniencia episcopo- rum cum laicis (Mog 8, Tur 33, Arl 13).	
8. De falsis testibus non ad- mittendis (Mog 8, Rem 44, Cab 21, Tur 34).	} 3. Quales debeant esse testes et accusatores clericorum. 4. Item de eodem.
23. De indicto ieiunio (Mog 35, Tur 47).	
24. De dominicis diebus (Mog 37, Rem 35, Cab 50, Tur 40, Arl 16).	} 10. De observacione IIIIor tem- porum. 11. De observacione VI. ferie. 8. De observacione dominici diei. 9. Item aliud.
34. Qui mortui in ecclesia se- peliantur (Mog 52, Arl 21).	
	12. De his, qui sine confessione moriuntur.

E synopsisnak öt megfelelése közül hármát: az első, második és az utolsó helyen állókat törölnünk kell. Hogy a jobboldalt első helyen idézett magyar törvénycikk szövege a 813. évi mainzi tartományi zsinat 8. pontjából jutott, bizonyára nem közvetlenül, hanem a 847. évben ugyancsak Mainzban tartott nemzeti zsinat jegyzőkönyvének (itt: 7. kánon) valaminő közvetítésével Szent István törvénykönyvébe — régóta ismeretes. Ugyane mainzi kánonnak utolsó, magyar törvénykönyveink kézírataiban önálló mondat (Et nullatenus stb.) lett mondatrészletére hivatkozik külön a fent baloldalt idézett kánonjegyzék 8. pontja, vagyis ez utóbbi nem a magyar törvénykönyvnek egyébként is ismeretes eredetű 3. és 4. cikkeivel, hanem a 2.-kal, illetve ennek befejező részével állítandó szembe, ami azonban a megelőző szembeállításal együtt semmi új adatot nem jelent törvényeink külföldi forrásainak és keletkezésüknek kérdésében. Végül a karoling kánonjegyzéknek az előbbiektől távolesó 34. pontjában idézett kánonok azt a régi szokást újítják fel, amely szerint magában a templomban csak nagyobbbrangú vagy jelesebb egyházit, esetleg világit szabad eltemetni. Ennek semmi köze sincs Szent István azon rendelkezéséhez (12.), hogy egyházi temetésben nem részesíthető az, aki saját hibájából nem vette föl a haldoklók szentségét. Marad tehát mindössze annyi, hogy mind a nyugati kánonjegyzékben, mind pedig törvénykönyvünkben egymás mellett, de fordított rendben, van szó a bőjt megtartásáról és a vasár-

nap megszenteléséről. Vegyük elő Benedictus Levita törvénygyűjteményét s ennek első könyvében a következő, a 813-i mainzi határozatokból származó fejezeteket találhatjuk egymás mellett : 151. *De quatuor temporibus observandis*. 152. *De indicto ieiunio*. 153. *De dominicis diebus*. Lehet-e pusztán ebből az előbbi maradványnál még többet tartalmazó sorrendi egyezésből azt következtetnünk, hogy ez az apokrif mű Szent István törvénykönyvének szerkezetére hatást gyakorolt? Arra sincs semmi okunk, hogy a bécsi nemzeti könyvtár 751. számú kódexe és a mi törvénykönyvünk között valamiféle genetikus, még ha közvetett kapcsolatot is keressünk.

Madzsar Imre.

Hanyatló jobbágyság a középkor végén.

A XV. században tündöklő Rozgonyi család két fiútól nélkül elhalt tagjának, Jánosnak és Osvátnak szerzett birtokaiba 1492-ben a budai káptalan a magvaszakadt jószágok örökösét, a királyt vezette be s a birtokokból egyidejűleg kihalította a leányágot illető negyedét. E birtokok részben Sáros, részben Pest megyében feküdtek. Amott a makovicsai várból s a hozzátartozó Kurima mezővárosból és 36 faluból, emitt Dömsöd, Gödöllő, Lőrinci, Szada és Veresegyház falvakból álltak. A káptalan kiküldöttje Haniki László kanonok, mester és a nádori ember, a királyi udvarból küldött Csernaréki Péter mester összeszámolták az egyes falvak jobbágytelkeit s azok számát falvanként három folyton ismétlődő csoportba osztva foglalták be jelentésükbe. Az első csoportba minden helységben a „sessio populosa“-t, a lakott telket, a másodikba a „sessio deserta edificia habens“-et, az olyan elhagyott telket, melyen épület állott s a harmadikba a „sessio campestralis“-t sorolták. A nagy kárpáti uradalomban 157 lakott, 102 elhagyott házas és 888 „campestralis“, a dunatiszaközi falvakban pedig 124 lakott, 62 elhagyott házas és 105 „campestralis“ telket találtak.¹

A két magtalan főúr ősi birtoka, a zempléni csicsvai vár a hozzátartozó Varannó mezővárossal és 50 faluval a leánynegyed kiadása terhével a család még élő férfitagja, Rozgonyi István kezére szállott. A beiktatást 1493-ban ugyancsak a budai káptalan végezte. A káptalani kiküldött ez esetben Peleskei Mihály kanonok, a nádori ember pedig Szepesi Mihály volt, akik jelentésükbe szintén számszerűen foglalták be a hatalmas zempléni jószág jobbágytelkeit. Ez a jelentés mégis eltér az előbbitől, mert a jobbágytelkeknek csak két csoportját, a „populosa“-t és a „deserta“-t

¹ O. L. (= Országos Levéltár) Dl. 3022, 19861. A birtokokat Rozgonyi János, Osvát és Rajnárd szerezték s a leánynegyed János és Osvát leányai jussolták.

ismeri. Az uradalomban 262 lakott és 308 elhagyott üres telket számoltak össze.¹

A magyar mezőgazdaság történetének írója a fenti 1492. évi oklevélben szereplő „campestralis” jobbágytelkekben olyan „mezőségi” telkeket vélt felismerni, „melyek mezőségen (campus) feküdtek s melyeknek lakosai — mint látszik — túlnyomólag állattenyésztéssel foglalkoztak.”² Wenzel szeme előtt, mikor magyarázatot felállította, minden bizonnyal az alföldi síkságot ma betérítő kis paraszttanyak jelentek meg, de képzelete ezektől gyökértelenül elszakadva, olyan jobbágytelekre gondolt, melynek gazdája a külsőmezőbeli „tartozék”-on, az „appertinenciá”-n építette fel házát s így ehhez a „belsőség”-ből semmi se esvén, önmagában jobbágytelket, sessiót alkotott. Külön egységet tehát, melyet a falu összességében éppen úgy jobbágytelekként tartanak számon, mint ugyanabban a faluban tartozékaival a szokásos rendes belső fundusra épült házat.

Ha ez a magyarázat helyt áll, a magyar tanyarendszer kezdeteit körülbelül három évszázaddal kell korábbra tenünk, mint a tanyatörténet kutatói eddig tették. Mondanunk sem kell azonban, hogy e három évszázadnak a tanyákról, a tanyai jobbágytelekekről nem volna szabad hallgatnia. Pedig a tanyakezdetek adatai a XVIII. századon túl valóban nem nyulnak. A XVI—XVII. században ugyan nagy alföldi mezővárosainkban, főként ezeknek zálogolt vagy vásárolt pusztáin bizonyos „szállás”-ok tűntek fel,³ de ezek a közösség földjén vagy egy-egy nagyobb gazda téli legelőjén összevert alkalmi pásztortákolmányok voltak, melyek a kérdéses legelődarabot „sessió”-vá vagy — ha városról van szó — polgári fundussá nem emelték. A pásztortolt jószág gazdájának

¹ O. L. Dl. 19963.

² Wenzel G.: Magyarország mezőgazdaságának története (Budapest 1887) 266. l. A fenti káptalani jelentés adatait a 260—262. és 267—268. l.-on közli. Wenzel a „sessio campestralis”-hoz a szóbanforgó 1492. évi oklevelen kívül még 3 adatot idéz (266. l.), de helytelenül. Az egyik idézett helyen ugyanis „*terras campestris usuales arabiles, feneta, silvas*” szerepel (Zichy-oklt. III. 66. l.), a másik helyen „*in campo clara luce*” talált ló elviteléről (Károlyi-oklt. I. 172. l.), a harmadik helyen „*campus Chwettka Mezeje*”-ről történik említés (Fejér: Codex diplomaticus X/7. 208. l.). Nyilvánvaló, hogy az idézett helyeken egyszerűen „mező”-ről, művelés alatt álló „föld”-ről van szó és nem mezőségi jobbágytelekekről! Magunk az 1492. évi oklevelen kívül egyetlen esetben, a sopronmegyei Geresden 1469-ben bukkantunk „*sessio campestralis*”-ra: „*una sessione quartali campestri*”. (Sopronmegyei oklt. II. 456. l.)

³ Ezt említi az 1514:14 tc.

telke vagy civilis fundusa, melynek a szállásos legelő, illetőleg a legeltetési jog csak tartozékát képezte, benn volt a helységben. Ez a telek pedig éppen annyira nem „mezőség“-i, mint amennyire nem „telek“, nem „sessio“ a szállásos legelő.

A tanyai jobbágytelek a XV. században nagyon korszerűtlen elképzelés a jobbágyfalu szerkezete s a falui földközösség miatt is, mely még századokon keresztül élt a magyar földön. A közösség rendszerével ugyanis összeegyeztethetetlen lett volna, hogy egyesek — az 1492. évi adatok szerint a túlnyomó többség — a közös külsőség jó részét tanyai telekalakítással kivonják a közösség kezéből. S ha mindezek mellett figyelembe vesszük azt is, hogy a „sessio campestralis“ más helyen nem — a szomszédságban sem — fordul elő s hogy a XVII. századi makovicai urbáriumok egyáltalában nem tudnak tanyai településekről¹ és ha meggondoljuk azt is, hogy a gödöllői dombos vidéken még csak elképzelhetők éppen a tanyák, de mit keresnének ugyanazok a kis sárosmegyei hegyi falvakban, nyilvánvalóvá válik, hogy a „sessio campestralis“-ban néhai Rozgonyi János és Osvát sárosi és pestmegyei falvaiban 1492-ben nem „mezőségi“, nem tanyai jobbágytelket kell keresni, hanem valami mást.

A kérdésre, mely e különös települési elemben előttünk felvetődött — félretéve az ez esetben önmagában elégtelen filológiai magyarázatot — megnyugtató válaszra azokban az oklevelekben lehetünk, melyek a kérdéses korban, tehát a mohácsi sorsfordulót megelőző században jobbágytelkeket tömegesen sorolnak fel. Az ilyen oklevelek rendszerint családi megosztásokat, leánynegyedek kiadását, perbeli megegyezéseket örökítenek meg s a birtokot, melynek értékét a majorsági gazdálkodás fejletlensége miatt ekkor még jóformán csak a jobbágytelek adta meg,² a telkek számbavételével fejezik ki.³ Az osztozók és osztoztatók feljárják a

¹ Pl. O. L. UC. (= Urbaria et conscriptiones) 20—28 (1619), 21—1 (1624), 21—2 (1631), 21—3 (1634), 21—4 (1641), 21—7 (1641), 21—12 (1673), 21—13 (1673), 5—15 (1693), 22—3 (1698), 22—4 (1699). Különösen részletesek az 1673. és 1699. éviak.

² Jó példa erre Bodó Gáspár és Várdai Miklós pere: a perbeli hodrogmegyei falvakban a „populosa“ telket következetesen 1, az elhagyott, puszta telket $\frac{1}{2}$, sőt legtöbbször $\frac{1}{4}$ márkában vették fel. (Zichy-oklt. XI. 339—341. l.) A föld- és jobbágyérték viszonya tekintetében más kiindulásból hasonló eredmény: Szabó I.: Ugocsa megye (Magyarország és nemzetiség I. Budapest 1937) 102. l.

³ Az osztozások nagyobb részében mégsem került sor a telkek összeszámolására s a telekszámnak oklevélbe foglalására. Sok esetben ugyanis falvakon és nem telkeken osztottak, más esetben a falvak

falvakat s összeírják a telkek számát s ez a számbavétel annál pontosabb és alaposabb, minél kisebb — esetleg 2—3 teleknyi csak — a birtok. A jobbágytelek természetesen jóval csekélyebb értékű, ha a telek üres, elhagyott, hiszen a telek a munkáskéz nélkül parlagon heverő, gyümölcsstelen, holt föld. Külön csoportba kerülnek tehát a lakott és külön csoportba az elhagyott telkek¹ s amennyiben az oklevelek elvétele a lakott telken ülő jobbágyok neveit is felsorolják, ez esetben megörökítik — ha az emlékezet még tud róla — az elhagyott telek volt gazdájának, a telekről kihalt, elköltözött vagy elszökött jobbágnak a nevét is.² Természetesen arról nem adnak számot, hogy a telek ez okok melyike következtében maradt üresen s hogy a jobbágy hova tűnt.

Bár a kérdéses korból fennmaradt okleveles forrásokban többnyire csak a „lakott“ és „elhagyott“ telkek kettős csoportosításával találkozunk, még mindig igen szép számmal akadnak olyanok is, melyekben — miként az említett 1492. évi káptalani jelentésben is — a telkek következetesen ismétlődő három csoportban szerepelnek. A három csoport tehát, éppúgy mint a kettő, a különféle vidékről és korból származó oklevelekben mindig ugyanazt a kategóriát jelenti, ugyanazt a fogalmat jelöli meg, ha a megjelölés szavai esetleg mások is.

Azokban az oklevelekben is, melyekben a jobbágytelkeket három csoportba sorozták, az első csoport a lakott (populosa) telkeké. A második és harmadik csoportot egyformán üres, elhagyott telkek alkotják, de míg az előbbibe olyan üres telkek kerülnek, melyeken áll házépület is, az utóbbi olyan üres jobbágytelkeket foglal magában, melyeken nincs épület, minden tekintetben üres telkek, ház és egyéb építmény nélkül álló „puszta“ fundusok. Az épülettel üresen álló telket okleveleink rendszerint „sessio deserta edificia habens“, olykor hármassal csoportosítás esetén is az egyszerű „deserta“ néven jelölik. Az az elhagyott telek, amelyen nem

telkeit területileg osztották fel (X telkétől Y telkéig), vagy valóságos megosztás nélkül eszmei hányadot mértek ki s ilyen esetekben a telkek számáról nem esik említés.

¹ Ilyenkor ügyelnek arra, hogy az osztozó felek arányosan részesüljenek mind a lakott, mind a lakatlan telkekből. Ha például az egyik faluban páratlanul jön ki a lakatlan telkek száma, a másik faluban ugyanazokból beszámítják. V. ö. Tört. Tár 1908, 3, 10. l.

² Pl.: „unam sessionem desertam, quam alias Paulus Marthon inhabitasset“ 1489. (Dl. 19552); „due deserte (t. i. sessiones), in quarum una Lucas filius Gyula et altera Gregorius alias commorassent“ 1437. (Sztáray-oklt. II. 341. l.); „tria predia habitatore destituta, nomina incolarum eorundem qui fuissent, ipsis non constetissent“ 1437. (U. o. II. 340. l.)

áll épület, a „sessio edificiiis destituta“, „s. edificiiis (esetleg : omnino) carens“, „s. vacua“, „s. omnino deserta“, „s. tam edificiiis quam habitatoribus omnino destituta“ néven szerepel, de nem egyszer már csak a telek „hely“-ét, a „locus“ vagy „fundus sessionis“-t, vagy a „jobbágytelkes hely“-et, a „locus sessionalis“-t látják benne.¹ A XV. század második felében az ilyen telket pusztának, „praedium“-nak vagy éppen „sessio praedialis“-nak is szokták nevezni.²

A „praedialis“ jobbágytelekkel tulajdonképpen el is jutottunk a hangzásra is rokon „campestralis“ jobbágytelekhez. Az előbbi olyan telket jelöl, amelyen nincs épület, talán már a belső fundus is elenyészett, hozzáfűvesedett a falvak tövében meghúzódó legelőföldhöz, vagy a szomszédos telekhez csatlakozott kertként, de megvannak az elenyészett belső ház mezőbeli tartozékai.³ Megvan a telekhez tartozó

¹ Arra, hogy a „locus sessionalis“ v. „sessionis“ nem eddig még egyáltalában üres telket jelöl : „duo loca sessionalia, in quibus alias Gregorius Thar et Fabianus Joo moram traxissent“ . . . (Haan : Békés vm. hajdana II. Pest 1870, 96. l.); „duo loca sessionum iobagionalium . . . nunc edificiiis penitus destituta . . .“ (Teleki-oklt. II. 169—170. l.).

² A három kategóriába sorozott jobbágytelkek elnevezésére s az elnevezés rendszerességére idézzük a következőket : 1414 : *s(essio) populosa, s. deserta v. habitatoribus destituta, s. edificiiis destituta* (Hazai okmt. III. 294—295. l.); 1424 : *s. populosa, s. deserta edificiiis ornata, s. deserta edificiiis penitus destituta v. vacua edificiiis carens v. vacua* (Zichy-oklt. VIII. 150—152. l.); 1435 : *s. populosa, s. deserta, locus sessionalis* (Károlyi-oklt. II. 163—164. l., itt szerepel még az osztozók között „pro communi loco sessionum“ rendelt, egyenlően benépesítendő, tehát telkekre alighanem csak most kiszakított terület is); 1449 : *s. populosa, s. deserta, fundus* (Sztáray-oklt. II. 442—445. l.); 1471 k. : *s. populosa, s. deserta, praedium* (Zichy-oklt. XI. 94. l.); 1483 : *s. populosa, s. deserta, praedium* (Zichy-oklt. XI. 337. l.); 1489 : *s. populosa, s. deserta, s. deserta sive (vagy : et) predialis* (Dl. 19552); 1489 : *s. populosa, s. deserta edificia habens, s. omnino deserta v. locus sessionis edificiiis omnino carens v. destituta* (Dl. 19607); 1489 : *s. populosa, s. deserta, s. tam edificiiis quam habitatoribus destituta* (Héderváry oklt. I. 458—459. l.); 1494 : *s. populosa, s. deserta plena edificia habens, locus sessionis v. s. locum solum habens* (Dl. 20145.); 1496 : *s. populosa, s. v. domus deserta, locus sessionalis desertus v. locus sessionalis planus v. locus planus v. s. plana* (Csáky-oklt. I. 483—489. l.); 1512 : *s. populosa, s. deserta, s. predialis, v. praedium* (Dl. 36985); 1521 : *colonus sessionatus, domus deserta, locus desertus v. locus desertus et edificiiis omnino carens* (Zichy-oklt. XII. 344—364. l.).

³ „Praedia rusticalia dicuntur agri, in quibus non sunt domus aut edificia“. (Iványi B. : Eperjes sz. kir. város levéltára I. Szeged 1931, 238. l.). Az ilyen prediumra az előbbi hármas felsoroláson kívül is : *alia autem tanta sessio predialis* (1454, Sztáray-oklt. II. 520. l.); *praedia sessionalia iobagionalia* (1478, Dl. 18080); *sessio predialis* és *sessio nunc predialis* (1524, O. L. Újhelyi

szántó és rét s a hozzákapcsolódó legeltetési, faizási stb. jog. E mezősegi tartozékokat talán valamelyik vagyonosabb parasztagazda tartja árendában, vagy kisorsolják azt a falu között.¹ Az ilyen háztalan, elhagyott telek valóban nem áll egyébből, mint „mezőség“-ből. Jól illik rá a „puszta telek“ neve, mely meg is honosodott, de lehet nevezni „mezei telek“-nek is, amiként 1492-ben a gyakorlatot valószínűen nem ismerő káptalani kiküldött nevezte is. Így érthető, hogy az oklevélben a „mezei“ telkek előtt minden faluban a „populosa“ s a „deserta edificia habens“ telkek állanak.

Ezzel a megállapítással a „sessio campestralis“-t megfosztottuk minden olyan rejtélyes tartalomtól, mely a mai tanyarendszer középkori eredetét sejtethetné vagy legalább is már akkor a maihoz hasonló paraszt kistanyára utalna.² Ugyanakkor azonban egy másik kérdéshez érkezünk, mely település- és társadalomtörténetünk szempontjából nem kevésbé mélyreható jelentőségű: *a mohácsi előtti magyar parasztfalvak nagy pusztásodásának, a magyar paraszti községek szinte megdőböntő arányú megrikkulásának a kérdéséhez.* Olyan jelenségről van szó, mely történetírásunkban eddig nem részesült figyelemben,³ hiszen minden hasonló jelenséget csak a törökség magyarországi hódításaihoz szoktunk fűzni. Olyan korról van pedig szó, amikor a törökség a magyar földön még nem vetette meg a lábát s amely már messze esik a tatárjárás pusztító s a településre is végzetes hatású

DI. 38466.). — Magyaryelvű urbáriumokban „puszták“-at írnak. Pl. „Az n. város faluiban sok *puszták* vadnak, az mely *puszták* után való földeket kik birjanak, nem tudja az n. község“. (Corp. Stat. Mun. [= Kolosvári S. és Óvári K. : A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Budapest 1890] II. 2. 241. l.). 1652-ben is „*puszták*“ t. i.: sessiók (O. L. UC. 24—80.).

¹ A kanizsai uradalomhoz tartozó Becskehely oppidumban az, aki deserta telek földjét szántja, holdjától 2 dénárt tartozik fizetni. 1519. (?) (DI. 37007). Ez a gyakoribb eset. A kisorsolásra példa: „desertorum locorum, que vocantur Telek, agros arabiles coloni per sortem divisoriam singulis annis inter se parciuntur“. 1521. (Zichy-oklt. XII. 345. l.)

² Az elmondottakhoz még csak annyit fűzünk, hogy a Rozgonyi-javakról szóló említett káptalani jelentésben a makovicai várhoz tartozó Stoffurka „desolata“-nak van jelezve s a faluban 2 „sessio deserta edificia habens“ és 60 „sessio campestralis“ szerepel. A „sessio campestralis“ kifejezett magyarzata után érthető, hogy a 62 telekből álló falu a 60 „sessio campestralis“ dacára is egészében „desolata“.

³ A jelenséget e folyóirat hasábjain (1933, 206. l.) egy bírálat keretében röviden már érintettem. Egyidejűleg Sinkovics István is rámutatott: A magyar nagyhirtok élete a XV. század elején (Budapest, 1933) 57. l.

éveitől. Ezt a közbeeső három évszázadot valahogy úgy volt szokás tekinteni, mint az itt-ott talán hullámvölgyekkel, helyi és időleges visszaesésekkel szaggatott, de mégis egyenes emelkedésnek, a falu és város fokozatos felduzzadásának s így a magyarság kiegyensúlyozott gyarapodásának a korát.

*

A „sessio campestralis“-hoz idézett példák is kifejezésre juttatják már, hogy a XV. században az üres, elhagyott jobbágytelkeknek valóságos rendszerével állunk szemben. A számadatokat is figyelemre méltatva, arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy e számokban méreteire és következményeire egyaránt nagy horderejű jelensége tárul elénk. E jelenségre, a mohácselőtti parasztközségek e nagy megfogyatkozására időbelileg egységesen átfogó adatsorokat természetesen nem hozhatunk fel, de azt a különböző korból és helyről származó szórványos adatok is képesek érzékelteni. A XV. század folyamáról az alábbi csoportosításban közöljük a rendelkezésünkre álló adatokat:¹

<i>Délvidék.</i>	Lakott telkek	Lakatlan telkek ²	Az összes telkeknek hány %-a lakatlan
1424. Temes m. (Vejtekek és más 11 helység) ³	510	153	23

¹ A felsorolásban természetesen nem mindig „integra“ falvak, hanem „portio“-k is szerepelnek, de ez az összeredmény szempontjából közömbös. Hasonlóképpen nem voltunk tekintettel arra, hogy a források egész-, fél- vagy negyedtelkekről szólnak-e; nem a birtok terjedelmét, hanem az embert, a telkeken ülő jobbágycsaládok egységeit keressük.

² E számokban az épülettel és épület nélkül-álló elhagyott telkeket, ha az oklevelekben külön vannak is csoportosítva, egybefoglaltuk. Az épület nélkül álló telkek mögött egyébként általában nem lehet valami elemi pusztítást vagy nagy időmúlást keresni. A kis jobbágy-, sőt nemesi házak is kezdetleges, rendszerint fából épült házacskák, kunyhószerű építmények voltak. Pl.: „duas sessiones nobilitares . . . nam earundem tres domos *lignas* habentem, aliam vero edificio carentem“ . . . a pozsonymegyei Szász-on 1502-ben (Dl. 21903); 1295: „quinque domuncula, quin pocius tuguria“ (Knauz: Mon. eccl. Strig. II. 370—371. l.). Éppen ezért könnyű volt szétszedni és elhordani: „potencialiter venientes, domos septem jobagionum suorum penitus asportassent . . . necnon loca ipsarum domorum perarari fecissent“ . . . 1358. (Anj. oklt. VII. 297—298. l.); 1407-ből Kring idézi 77 jobbágynek házaival együtt való elhurcolását (Századok 1935, 404. l.); 1461-ben egy falunak mindenestől való erőszakos átköltöztetéséről hallunk (Teleki J.: A Hunyadiak kora XI. Pest 1853, 12—17. l.). Az 1495. évi 22. articulus megtiltotta, hogy az elköltöző jobbágy házait és más földbeépített dolgait elvigye.

³ Zichy-oklt. VIII. 150—152. l.

	Lakott telek	Lakatlan telek	Az összes telkeknek hány %-a lakatlan
1483. Bodrog m. (Csente s 8 helység) ¹	133	64	32½
<i>Duna—Tisza-köz.</i>			
1486. Fejér m., Solt szék (Szalk és 2 helység) ²	36	55	60½
1492. Pest m. (Gödöllő és 4 helység) ³	124	167	57
<i>Dunántúl.</i>			
1414. Vas, Sopron m. (Csehi, Mindszent, Högyész, Né- medi) ⁴	98	48	33
1420. Tolna m. (Szentmiklós) ⁵	22	12	35
1489. Komárom, Esztergom m. (Kovácsi, Abostyán, Tolna) ⁶	15	15	50
1489. Tolna m. (Tengőd) ⁷ ...	3	8	62½
1509. Győr, Komárom, Vesz- prém, Pozsony, Moson m. (Kócs és 16 helység) ⁸	67	26	28
<i>Tiszántúl.</i>			
1427. Szabolcs m. (Poroszló, Tilaj, Iván) ⁹	67	13	16
1429. Zemplén, Ung m. (Csap és 9 helység) ¹⁰	34	8	19
1435. Bihar m. (Éradony) ¹¹ ...	35	6	14½
1437. Szabolcs m. (Dob és 6 helység) ¹²	285	40	12

¹ U. o. XI. 337—341. l.² U. o. XI. 430—431. l.³ Dl. 3022, 19861.⁴ Hazai okmt. III. 294—295. l.⁵ Hazai oklt. I. 371—372. l.⁶ Dl. 19607.⁷ Héderváry-oklt. I. 458—459. l.⁸ U. o. I. 511. l.⁹ Károlyi-oklt. II. 104—106. l.¹⁰ Sztáray-oklt. II. 278—279. l. A populosa telkek között szerepelnek ½, ¼, ⅓ telkek, melyeket külön egységnek vettünk fel.¹¹ Károlyi-oklt. II. 163—164. l.¹² Bánffy-oklt. I. 613—614. l.

	Lakott telek	Lakatlan telek	Az összes telkeknek hány %-a lakatlan
1450. Ugoesa m. (A nyalábi uradalom) ¹	488	74	13
1453. Bihar m. (Véd, Fan- csika) ²	28	19	40
1471. k. Szatmár m. (Ajak és 5 helység) ³	147	142	49
1479. Békés és Bihar m. (Gyires és 8 helység) ⁴	26	21	45
1496. Bihar m. (Cséffa és 35 helység) ⁵	87	120	58

Felvidék.

1437. Ung m. (Németporuba és 7 helység) ⁶	248	81	25
1449. Ung, Zemplén m. (Nagy- mihály és 5 helység) ⁷	292	36	11
1486. Bars m. (Zseliz és 8 hely- ség) ⁸	185	241	56½
1489. Gömör, Borsod m. (Si- mony és 10 helység) ⁹	68	80	54
1492. Sáros m. (A makovicai uradalom) ¹⁰	157	990	86·3
1493. Zemplén m. (Csicsvai uradalom) ¹¹	262	308	54

Erdély.

1487. Torda m. (Jára) ¹²	2	2	50
--	---	---	----

¹ O. L. Perény-cs. lt. 1450. f. 13. nr. 6; Tört. Tár 1908·
1—11. l.

² Ujh. Dl. 38309.

³ Zichy-oklt. XI. 94—98. l.

⁴ Haan i. m. II. 96—97. l.

⁵ Csáky-oklt. I. 483—489. l.

⁶ Sztáray-oklt. II. 336—343. l.

⁷ U. o. 442—445. l. A nagymihályi uradalomból csak Nagy-
mihály, Vinna, Tarna, Oroszka, Sztara, Krivostyán és Hlinik
szerepelnek telkek számaival, az uradalom többi faluja egészben
van felvéve.

⁸ Zichy-oklt. XI. 430—431. l.

⁹ Dl. 19552.

¹⁰ Dl. 3022., 19861.

¹¹ Dl. 19963.

¹² Teleki-oklt. II. 169. l.

	Lakott telkek	Lakatlan telkek	Az összes telkeknek hány %-a lakatlan
1494. Szilágy m. (Ollóstó és 16 helység) ¹	83	122	59 1/2
1494. Doboka, Torda m. (Föld- vár, Szentiván) ²	3	2	40

Ezek az adatok, melyek a kor levéltári emlékeiből, sőt nyomtatott forrásokból is még minden bizonynal kiegészíthetők lennének, egyébként azonban minden válogatás nélkül kerültek e felsorolásba, első tekintetre is meggyőzően tanuskodnak arról, hogy a jobbágytelkek pusztásodása, a jobbágságnak a parasztfalvakból való elapadása nem volt helyi jelenség. A lakott telkek mellett az ország minden részében kisebb-nagyobb számú üres, jobbágylakosaitól elhagyott telket találunk. A pusztásodás aránya azonban az egyes vidékeken — amennyire a fenti szórványos adatok ily tipikus jellemzésre felhasználhatók — nem volt egyenlő. A legenyhébbnek Tiszántúl egyes részeiben mutatkozik, azon a földön, ahol az egyenletes eloszlású kis magyar falvak rendszerét a török idők is nagyobb megbontás nélkül hagyták reánk. Itt az üres telkek alig érik el a 15—20%-ot, csak a század második felében érve el, sőt túl is lépve, az 50-et. Szintén mérsekeltnek, a 25—30% körül mutatkoznak látszik a dunai Délvidék pusztásodása, ami azért is figyelmet kelt, mert a török becsapásaitól ebben a korban Érdéllyel együtt még csak ez a vidék szenvedett. Ezek az adatok azt mutatják, hogy az a néhány török sereg, mely a hős Hunyadiak századában általjutott a Dunán, maradandó rombolást e vidék település-rendszerében és jobbágyvilágában még nem végzett.³ Tudjuk, hogy a török korban ez a terület teljesen elveszítette mohácselőtti arcát s a középkori magyar élet nyomtalanul eltűnt róla. Mohács előtt néhány évtizeddel képe még nem sivárabb, mint az ország más részeié, sőt a pusztatelkek kedvező arányával más országrészek előtt áll.

¹ Dl. 20145.

² Dl. 36398. p. 184.

³ 1463-ban Mátyás király utasítja Bodrog megyét, hogy Töttös Lászlónak „propter metum descensus exercitus nostri” ottani királyi és más megyebeli birtokokra elköltözött jobbágyait küldjék haza. (Zichy-oklt. X. 269. l.) Tehát nem messzebb, hanem a déli Bodrog megyében húzódtak meg a kizaklatott jobbágyok.

A Dunántúlon és a Kárpátok északi övezetében a XV. század első felében a pusztává lett telkek száma 20—30, de a század második felében már az 50—60%-os átlagot is eléri. Sőt egy helyen, éppen a sessio campestralis-okat felsorakoztató makovicai uradalomban 1492-ben e campestralis telkek beszámításával, melyek az előrebocsátottak szerint háznélküli, csak mezősegből álló pusztá telkeknek tekintendők, a pusztá telkek arányszáma a 86·3%-ig szökik fel. Ezen az óriási uradalmon majdnem 1000 a lakatlan telkek száma, de csak 157 a lakottaké. Nem kétséges, hogy ennek az ijesztő aránynak a kialakulására sajátos helyi körülmények, helyi történelmi tényezők és bontó erők is hatottak, miként a többi idézett adatokban is, főleg pedig az ez adatok alapján megvonható vonal hullámzásában szintén fel kell tételeznünk különböző partikuláris tényezők szerepét. A Giskráék által is erősen megpusztított Felvidékre eső makovicai uradalomban nem is nehéz felismernünk ezt a pusztító hatalmat: az oklevél, mely fenti adatainkat szolgáltatja, az uradalom két teljesen üresen álló falujánál megjegyzi, hogy ezek „per polonos desolata“-k. Miként ezek a pusztán álló falvak tehát a II. Ulászló trónfoglalását kísérő belső háborúk és az e háborúba beavatkozó lengyel seregek nyomait viselik, akként az uradalom többi falvaiban a 86·3%-os nagy pusztásodás szokáson felüli mértékében is e háborús pusztítás hatását véljük felismerni.

A Duna—Tisza közének felső részére és Erdélyre csak a XV. század második feléből vannak adataink, melyek egyformán 50—60%-os arányszámot tárnak elénk.

Általában tehát 20—60% körül mozog a XV. században a magyar parasztfalvak pusztán álló, üres telkeinek a száma. Ez a hullámtávolság azonban nem annyira az egyes vidékek, mint inkább korok szerint áll elő. Ha ugyanis a fenti arányszámokat az évek sorrendje szerint állítjuk egymás mellé, olyan vonalat kapunk, mely itt-ott ugyan kissé visszaesik, de ismét felugrik s végeredményben folytonos emelkedést mutat. A század első felében a különböző vidékeken 10—30% körül hullámszik a pusztá telkek száma¹ s csak egy ízben emelkedik fel a 35%-ig; a század második felében szinte fokozatosan emelkedve, általában 50—60%-os pusztá-

¹ Sinkovics szerint a XV. sz. első felében „ha nálunk nem is volt sok egészen néptelen helység és az üres telkek száma sem érte el az összesek 80%-át, mint a pusztulásos Poroszországban, nem ritka, hogy egyes falukban 20—25—31—38—50%-a a jobbágytelkeknek gazdátlan“. (I. m. 57. l.)

sodást találunk. *Ekkor tehát a magyar jobbágyfalvakban általában minden második telek gazdátlanul áll.*¹ Az emelkedő vonal pedig arról tanúskodik, hogy a pusztásodás élő és mindinkább szélesebb medret vajúó folyamat volt, mely természetesen hatalmasul belevágott a magyar társadalom húsába és a társadalmi mozgalmakban nagy mozdító erővel lépett fel.

Figyelmünket nem kerülheti el az sem, hogy a pusztásodás nem csupán a nagy uradalmaknak vagy a közép- és kisbirtokoknak a sajátja: a hatalmas makovicai, csicsvai, nagymihályi uradalmakban éppúgy találkozik vele, mint a középbirtokok sorába számítható gömör-borsodmegyei Lorántffy-jószágon,² vagy éppen a kisbirtokok közé sorozható erdélyi járai s a tolnamegyei szentmiklósi telkeken. Szabályszerűség a pusztásodás mértéke és a birtokkategória tekintetében sem jelentkezik. Míg ugyanis a nagy makovicai uradalomban 86·3, a szintén kiterjedt ugocsai uradalomban pedig csak 13, addig az említett szentmiklósi birtokon 35, de a járai kisbirtokon már 50% a pusztá telkek aránya.

Ha fel is kell tételeznünk, hogy a magyar paraszttelepülések e mohácselőtti nagy elpusztásodásába itt-ott helyi körülmények is beleszóltak, ezeken túlmenőleg általános erőtényezőkre is kell gondolnunk, hiszen a pusztásodás kivétel nélküli volt és emelkedő folyamatot eláruló. Ezek pedig arra utasítanak, hogy a mohácselőtti magyar „pusztá”-nak egyetemes okait is felismerjük. Az okok szerintünk két különböző területen keresendők. Elsősorban abban a rettenetes epidémiában, mely a XIV. század derekán a keleti bubópestis alakjában szakadt Európára s a további különböző pestisjárványokban, melyek sűrűn meglátogatták az

¹ Hogy a valóságban is hézagoss utcasorok álltak a falukban s lakott és lakatlan telkek váltakoztak egymás mellett, igen élesen szemlélteti a Várdai Miklós és János között 1471 után foganatosított osztály, melyben a telkeket úgy sorolták fel, ahogy egymás után következtek. Várdai János része például Ajakon (Szatmár m.) így fest: az utcán túl a Szentmiklós-képtől keletre az utca végében 10 pusztá, azután: deserta, Gyrrwas Antal, deserta, Varga Péter, deserta, Kola Pál, pusztá, Tar Péter, pusztá, Kövér Márton, pusztá, deserta, Kovács (Faber) Barnabás, Varró Albert, 3 deserta, Kis (Parvus) Kelemen, Kámfor Péter, Varga Mihály, Bozgyas Ferenc, Birtok László, pusztá, Jó Vince. (Zichy-oklt. XI. 95. l.) Hasonló módon felsorolva a telkek a kanizsai és más uradalmak 1518—1523. évi urbáriumaiban. (Dl. 37007.) Itt vannak olyan falvak, melyek deserta sorait alig szakítja meg itt-ott 2—3 lakott telek.

² A fenti kimutatásban az 1489. év alatt feltüntetett gömör- és borsodmegyei adatok.

európai országokat, országunkat sem kerülve el. Másodszorban a városodásnak szinte társadalmi forradalmat jelentő nagy fordulatában, a városok vonzó és felszívó hatásában. Míg az előbbi nyomán valóban rés támadt a népesség tömegében, melyet csak a megújuló élet fokozatosan tudhatott majdan kitölteni, addig a városi tömörülés csak társadalmi átváltódást idézett elő, a város és falu küzdelmét indította meg, mely társadalmi viszonylatban a birtokos úr és a jobbágy küzdelmében, a költözködési szabadság és röghözkötöttség veszedelmes feszültségében nyilvánult meg.¹

*

Európa történetében a legnagyobb tömegtragédiák egyike a „fekete“ vagy a „nagy halál“, mely Keletről jövet a Pontuson keresztülhaladva 1347 őszén az itáliai kikötővárosokba hatolt. Innen még 1347 őszén és 1348 elején Spanyol-, Francia- és Angolország kikötővárosaira terjedt át s a tengerpartok felől fokozatosan a kontinens belsején is szétterült.²

Amerre a rendkívül ragályos és dühöngő pestis elvonult, mindenütt szörnyű pusztulás maradt utána. Az egykorú források megrendítő képet nyújtanak az emberek gyors és kínos elmúlásáról³ és az élet rendjének teljes felborulásáról. A dühöngő vészben az erkölcsi és társadalmi kötelek szétszakadtak s az isteni és emberi törvények megszűntek hatni. Mindent a menekülés vágya öntött el s a szülő elmenekült gyermekeitől, a házastárs a házastársától, ha megkapta a döglletes nyavalyát. Az egyensúlyát elveszített emberi lélekben misztikus-babonás magyarázatok keltek szárnyra s a

¹ Hangsúlyozni kívánjuk, hogy e tanulmány keretei a kérdések teljes felfejtésére elégtelenek. A problémák felvetésénél nem több a célunk.

² A „nagy halál“-ra a következő munkákat használtuk: R. Hoeniger: *Der schwarze Tod in Deutschland* (Berlin 1882); K. Lechner: *Das grosse Sterben in Deutschland in den Jahren 1348—51* (Innsbruck 1884); E. Rébouis: *Étude historique et critique sur la peste* (Paris 1888); Ch. Creighton: *A history of epidemics in Britain from A. D. 664 to the extinction of plague* (Cambridge 1891, a III. és IV. fejezet); F. A. Gasquet: *The Great Pestilence* (London 1893); M. Kowalewsky: *Die ökonomische Entwicklung Europas bis zum Beginn der kapitalistischen Wirtschaftsform* (Berlin 1911, „Der schwarze Tod und seine wirtschaftlichen Folgen“ c. fejezet, V. k. 222—445. l.).

³ Minthogy a betegség a pusztulás eredményein túl nem játszik szerepet fejtegetéseinkben, közelebbi leírására nem térünk ki. Idevonatkozólag a fenti idegennyelvű munkákon kívül ld. még: Miskolczy I.: *Az 1348-iki nagy pestis és az egykorú orvostudomány*. Budapesti Szemle, 243. k. 1936, 212—239. l.

nagy halál ijesztő kíséreteként önkínzó flagelláns seregek lepték el a népek országutait, egyidejűleg pedig a zsidók ellen irtó hadjárat indult meg.¹

A halál aratása iszonyatos volt s az élők úgy látták, hogy minden 10 ember közül 9 meghal.² Egykori tudósítások szerint Siena százezernyi lakosságából 80.000, Norwich 70.000 főnyire becsült lakosságából 57.374 ember halt meg s Bécsben naponta hat nagy árokba 1200 halottat temettek el.³ A halálra rémült kortanúk számaival, különösen pedig általános becsléseivel szemben a kritikai történetirodalom óvatosságra int,⁴ elfogadhatónak tartják mégis, hogy Anglia egy év alatt lakossága felét veszítette el; ugyanakkor Franciaország és általában Európa összlakossága veszteségét egyharmadra becsülik.⁵

A nagy pestis 1348 őszén a Po völgyéből felnyomult Ausztria és Magyarország felé.⁶ Ausztriából elterjedt Németország területére, majd északra és keletre vonult tovább.⁷ Csehország határain is megjelent ugyan, de az ország belsejébe most nem tört be, erre csak 1350-ben került sor.⁸ Lengyelország sem esett ki a nagy halál útvonalából,⁹ de a járvány régi és új krónikásai a magyar-lengyel vonalról már alig szólnak. Van olyan vélemény is, hogy Európa keletének közepében egy Csehország nyugati határán kezdődő és

¹ Az volt a hiedelem, hogy a zsidók megmérgezték a kutakat s innen támadt a nagy vész. A zsidóüldözésekkel különösen bőven foglalkozik Hoeniger i. m.

² „vix decima pars hominum fuisset relicta ad vitam“; „en l'an mil trois cent quarante-neuf, de cent ne demeuroit que neuf“. J. Kulischer idézetei: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit I. (München und Berlin 1928) 129. l.

³ Gasquet i. m. 26—27., 130. l.; Miskolczy i. h. 220. l.

⁴ G. Brodnitz: Englische Wirtschaftsgeschichte (Jena 1918) I. 74. l.; Kulischer i. m. I. 129. l.; Hoeniger i. m. 86. l.; Kowalewsky i. m. V. 277—279. l.; Lechner i. m. 61—65. l.

⁵ Angliára Brodnitz: „sicher ist dies eine: Englands Bevölkerung ist in einem Jahre auf die Hälfte reduziert worden“ (i. m. I. 75. l.). Ugyanígy Gasquet i. m. 194. l.; Kowalewsky i. m. V. 406—407. l. — Az európai össz-számra Kulischer i. m. 129. l.; Pirenne—Cohen—Focillon: La civilisation occidentale au moyen âge du XIe au milieu du XVe siècle. (Hist. du moyen âge VIII. Paris 1933) 167—168. l.

⁶ Gasquet i. m. 61. l.; Hoeniger i. m. 16—17. l.

⁷ Gasquet i. m. 62—70. l.; Kowalewsky i. m. V. 238—241. l.

⁸ Gasquet i. m. 65—66. l.; Kowalewsky i. m. V. 240. l.

⁹ Magyarországon és Lengyelországon, miként Gasquet Długoss után megállapítja, körülbelül egy időben lépett fel a pestis. (I. m. 64—65. l.)

keletre ékszerűen szélesedő területen, mely Csehországon kívül Sziléziát és Lengyelországot foglalja magában, a fekete halál egyáltalában nem jelent meg.¹

Ezt a pestismentes sávot az újabb eredmények nem igazolják.² Magyarország különben is kívül esik azon s tudjuk is valóban, hogy a dögvész hazánkban is nagymértékben dúlt. A párizsi orvosi karnak 1348 őszén a király utasítására készített véleménye Magyarországot is azon országok között említi, melyeken a járvány nyugatra vonult.³ Ez amellet látszik szólni, hogy a járvány az országot nemcsak az olasz Alpok, hanem talán még előbb Macedónia felől is elérte.⁴ A vész még a következő évben is grasszált Magyarországon. Velence 1349. április 4-én még mindig nem meri követelt Lajos királyhoz elküldeni, mert azt mondják, hogy a „halandóság“, melyen ők már átestek, nálunk még mindig dühöng.⁵ Lajos király ugyan június 4-én Pozsonyból azt feleli, hogy a vész az országban felhagyott,⁶ a velencei tanács azonban október 10-én mégis tetszésükre bízta a követeknek, hogy elindulnak-e Magyarországra, „cum

¹ Hoeniger i. m. 27, 31—38. l. „Nach Böhmen, Schlesien und Polen hat lediglich die spätere Geschichtsschreibung die Pest eingeschleppt.“ „Kraft jenes Zuges, der sich durch Kärnthen, Steiermark und Oesterreich nach Mähren wendete, scheint an den Beskiden und Sudeten gebrochen.“ U. o. 31, 38. l. Magáévá teszi Lechner i. m. 32—33. l.

² Ld. Fentebb Gasquet és Kowalewsky megállapítását Csehországra és Lengyelországra. V. ö. Miskolczy i. h. 221. l.

³ Az érdekes jelentésnek különféle példányok után több eltérő kiadása forog kézen. Először Muratori adta ki (az új Muratori-sorozatban: tomo XI. parte V. p. 237.). A szóbanforgó rész: „E questo fece par tutta Arabia e parte d'India e di Greta, le valli e le pianure di Macedonia Ungaria Albania e Sicilia“ . . . A Hoeniger által németországi XIV. századi másolat alapján közölt (i. m. 149—156. l.) s a Rébouis által a párizsi Bibliothèque Nationale egyik kéziratából közreadott (i. m. 70—93. l.) latin szövegből ez a rész hiányzik, így fenntartással kell élnünk az olasz szöveggel szemben.

⁴ Ha helytáll Lechnernek az a következtetése, hogy Ausztriába a járvány Magyarországból terjedt át (i. m. 25., 31. l.), akkor azt is fel kell tennünk, hogy Magyarországot a Balkán, esetleg a dalmát vidék felől érte a fertőzés. (Lechner következtetése egyébként csak Alsó-Ausztriára lenne elfogadható, mert a járvány útja Velence és a Po völgye felől az osztrák Alpokba világosan felismerhető.)

⁵ „casus mortalitatis, que esse dicitur in partibus Ungarie, per quem cives nostri timerent venire ad illas partes, quia de anno preterito substinuerunt casum similem mortalitatis“ . . . Magyar dipl. emlékek az Anjou-korból II. (Budapest 1875) 346. l.

⁶ „nunc in regno nostro . . . cessavit.“ (U. o. 346. l.) A halál egy-egy helyen 4—6 hónapig tartott. (Lechner i. m. 51—53. l.)

habeantur nova satis certa, quod mortalitas maxima et orrenda est in partibus Hungariae“.¹ Október 7-én Dandolo doge is azt írja a perugiaiaknak, hogy „de partibus Hungariae habemus nova, quod epidemia mortalitatis desevit multum ibidem“.² Még november 9-én is azt ajánlják Velencében a követnek, hogy csak akkor menjenek Lajoshoz, ha „cum securitate“ mehetnek.³ Valószínűnek látszik, hogy a dög-halál 1349 tavaszán az ország nagyobb részében már megszűnt, de egyes részein talán még szedte áldozatait, innen ered az az ellenmondás, mely Lajos király biztató üzenete és a velencei értesülések között fennáll.⁴

A magyar történeti irodalomban ezideig nélkülözzük a nagy halál magyarországi történetének feldolgozását s jóformán a Magyary-Kossa orvostörténeti adattárában található, nyomtatott forrásokból merített adatokra vagyunk

¹ M. dipl. eml. Anj. II. 369. l.

² U. o. 370. l.

³ U. o. 370. l.

⁴ Hoeniger úgy látja Kázmér lengyel király egy 1349 márc. 30-án kelt oklevele alapján, hogy a lengyel király Magyarország felé a pestis miatt határozott rendelt el. (I. m. 37. l.) A szóbanforgó oklevélben azonban a pestis említése nélkül arról van szó, hogy a király tilalmat tett, „ut nullus hospitem seu mercatorum quorumcunque per Zmigrod *versus Hungariam* transire deberet“, de „voluntatem et potestatem nostri regni salubrius protendentis“, a szandomiri polgárok kérésére a tilalmat visszavonja „dantes omnibus mercatoribus, hospitibus et hominibus universis cuiuscunque status et condicionis fuerint et existant, omnimodam et liberam transeundi per Zmigrod cum eorum mercibus et redeundi facultatem“. (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia III. Cracoviae 1876, 271. l.) Az oklevél nem szól a pestisről s ezt nem említi Kázmér király 1349. aug. 24-én kelt másik oklevele sem, melyben Szandomir város részére „condicionem facere volentes meliorem“, megengedte, hogy Thorn-ból és az egész porosz földről Magyarország felé Szandomiron keresztül szabadon kereskedhessenek s a magyarországi kereskedők szabadon járhatnak Thorn és Poroszország felé. (M. dipl. eml. Anj. II. 360—361. l.) Lechner látva ezeket az adatokat s azt, hogy ezekben az években a nyugati lengyel határon zavarok mutatkoznak a kereskedők útjai körül, megérősítve látja Hoeniger feltevését (i. m. 49—50, 156. l.), mi azonban — minthogy az oklevelek a pestist nem említik s azok város- és vámpolitikai szempontokkal magukban is megmagyarázhatók — fenntartást látunk szükségesnek. Hoeniger az említett 1349 március 30-i oklevélre mint egyetlen magyarországi adatra támaszkodva s abból a korai határmegnyitást olvasva ki, kétségbevonja, hogy a pestis Magyarországon *általánosan* elterjedt volna, de hozzáfűzi, hogy a magyar történeti forráskiadványokat nem használhatta, mert a szöveg és regiszter magyarnyelvű. A következtetés mindenesetre tarthatatlan.

utalva.¹ Ezek az adatok a magyarországi „mortalitas“ lefolyásáról, területi kiterjedéséről, pusztításáról és a pusztítás mértékéről nem tájékoztatnak s nem is igen várható, hogy jövőendő szorgos kutatások e tekintetben lényeges új adatokat tárjanak fel.

Ha számra csekély s egyébként is szűkszavú adatainkat a gazdag és bőbeszédű nyugati források mellé állítjuk, arra a következtetésre lehet járni, hogy nálunk a fekete halál korántsem pusztított oly mértékben, mint a nyugati tengerparti országokban. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy nálunk az íráskultúra még nem állott azon a fokon, mint Nyugaton s így a helyi krónikásokat, akik ott az adatok nagy részét szolgáltatják, mi nem is kereshetjük. A nyugati országokban e korból jóformán minden jelentékenyebb városban és kolostorban krónikák maradtak fenn, melyekben gondos kezek megörökítették a „világ“ folyásának eseményeit, — mi azt, hogy Sopronban 1409-ben pestis dühöngött, Zsigmond 1410. évi okleveléből tudjuk csupán, melyben a király a pestis következtében elnéptelenedett városba települőeknek adókedvezményeket biztosított.² E jogosnak látszó magyarázat mellett sem hallgathatjuk el azonban, hogy adataink és a nyugati adatok között tartalmi különbséget is érezhetni: a mieink nem érzékeltetik az élet teljes megdermedésének, a halál fojtogató jelenlétének, a kétségbeesésnek és felbomlásnak azt a nagyságát, mely a nyugati forrásokban jelentkezik.³

E meggondolások csupán arra óhajtanak inteni, hogy az angliai vagy akár a franciaországi pusztulás számszerű

¹ Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értékezesek a magyar orvostörténelem köréből III. (Budapest 1931) 55—58. l. — Linzbauer még csaknem teljesen külföldi vonatkozású adatokat közölt kódexében. (Codex san. med. Hungariae I. Buda 1852, 95—100. l.) — G. Sticker: Seuchengänge in Ungarn c. tanulmánya (Budapest 1931) alig emlékezik meg (35. l.), Linzbauer kódexe alapján, a járványról. — Hangsúlyozni kívánjuk, hogy e tanulmány a magyarországi nagy halál történetéből csupán néhány, a tanulmány tárgyához tartozó szempontot óhajt kiragadni és kifejezni.

² Házi J.: Sopron város története I. 2. (Sopron 1923) 33. l.

³ Mily széles távlatát nyitja meg például az élet elhalványodásának egy írországi szerzetesnek a pestisben írt és Kulischer által német nyelven idézett következő mondata: „Damit das von mir Geschriebene nicht mit dem Schreiber zusammen vernichtet werde, und das Werk nicht mit dem, der es vollbracht hat, zugrunde gehe, lasse ich mein Pergament zur Fortsetzung für den Fall, dass jemand von Adams Geschlecht diesem Sterben entgegen sollte und die von mir begonnene Arbeit weiterführen wollte“. (I. m. I. 129. l.; angol nyelven Creighton i. m. 115. l.)

mértékét talán nem lehetne ellentmondás nélkül Magyarországra is alkalmazni, egyébként azonban nem lehet kétséges, hogy itt is jelentékeny pusztulással kell számolni. A jeruzsálemi szentsírrend miechówi kolostorában¹ vezetett krónika szerint 1349-ben nagy volt a „mortalitas“ Magyarországon, városok és falvak üresen maradtak s az országból és más részekből flagelláns csapatok indultak.² A flagelláns menetek mellett — mint említettük — a fekete halál másik kísérője, a zsidóüldözés volt s van adat reá, hogy ez is felütötte a fejét Magyarországon.³ Tudjuk azt is, hogy a váradi káptalan a disznótizedet az 1348. évi „első“ pestis óta jobbágyainak elengedte, „ut eo facilius ville nostre per pestem desolate statum pristinum sortirentur“.⁴ Ez a céltudatos kedvezmény nemcsak arról beszél, hogy a bihari vidéken sok jobbágytelek maradt a pestis után üresen, hanem arról is, hogy e pusztításnak bizonyosan áldozatul estek az ország más részei is. A ragálynak ugyanis, mely sugárszerűen terjedt s így minden pestises helység új terjeszkedési kör gyújtópontja lett,⁵ délnyugat és esetleg dél felől az ország kétharmadán át kellett vonulnia, hogy a bihari falvakat elérhesse.

A váradi káptalan tizedkedvezménye arról is tanúskodik, hogy a fekete halál a gazdasági életben és a társadalmi viszonyok terén Magyarországon sem maradt következmények nélkül. A népesség számában bekövetkezett nagy csökkenés mindenfelé gazdasági és társadalmi eltolódásokat

¹ Miechów kis város Krakkó közelében.

² „mortalitas magna fuit in regno Ungarie, multe civitates et ville deserte habitatoribus vacuate, unde multe turme hominum tam de Ungaria quam de aliis partibus adiuncti circuibant flagellantes se, in lutum cadentes, magnam conpuncionem et penitenciam aliis indixerint, virgines eciam parve et magne de villis sparsis crinibus in modum processionis tamquam vesane discurrebant, verberantes se et pernoctabant in silvis ad quendam Gregorium quem pro sancto colebant, sed deluse a dyabolo plures ex eis perierunt.“ Monumenta Germaniae Historica. Script. XIX. 670. l.

³ Büchler S.: A zsidók története (Budapest 1901) 27. l.

⁴ Bunyitay V.: A váradi káptalan legrégebbi statutumai (Nagyvárad 1886) 51. l. A váradi püspökség területéről másik adat is emlékeztet a nagy halálra: „...potencia divina per pestem indicibilem anno in presenti scilicet anno domini MCCCXLIX. emergentem multorum vitam temporalem fine inevitabili conclusissent“... (Demeter váradi püspök oklevele, Dl. 4055.)

⁵ E jelenségről Hoeniger i. m. 38. l. A járvány útjában csak nagy hegyvonulatok és főként nagy, lakatlan steppék képeztek akadályt.

idézett elő, annál is inkább, mert ha a vész nem is kímélte egyik társadalmi osztályt sem, a források szerint a műveletlenebb és védekezésre képtelenebb alsó osztályokat különösen nagy mértékben sújtotta.¹ Hangsúlyozzák a kis falvakban szinte magára maradtan élő parasztság reménytelen halálküzdelmét is s megrázóan festik le a falvak kihaltát. A szerencsétlen parasztok — írja Sismondi —, akik a vidéken szétszórt házakban laktak, orvosi tanács reménye és házi kezelés nélkül meghaltak az utakon, a mezőn vagy házaikban, nem mint az ember, hanem mint az állat. Minden dolgaikat félretették, a termést nem takarították be. Az állatok gazdátlanul kóboroltak s nem volt, aki összegyűjtse azokat.²

A falvak kihalásáról némely források számadatokat is hagytak reánk. Az angol Hunstantonban például meghalt mind a 172 paraszt és pedig 74 anélkül, hogy telkén fiutódot hagyott volna, 19 pedig egyáltalában utód nélkül.³ A mainzi érsekség egyik oklevele még 1372-ben is arra utal, hogy mivel a pestis sok földművest, jobbágyot és részesmunkást elvitt, „agricultores hodie paucissimi sunt et rari“, ez okból sok szántóföld műveletlenül marad és pusztán áll.⁴

A pusztulást a kultúrtáj elvadulása követte, a szántófeldeket újból erdők nőttek be. Az üres paraszttelkek tömegesen estek uraik kezére vissza s ezek, hogy a puszta telkekre emberek szerezzenek, messzemenő kedvezményeket adtak. Drágaság köszöntött be, a munkabér rendkívül felszökött, két-háromszorosa, sőt négy-ötszöröse is lett a nagy halál előtt fizetettnek; nyomasztó munkáshiány mutatkozott mindenfelé s a munkások követelőzők, „ravaszok és alattomosok“ lettek. Sok helyen megtiltották a jobbágyoknak a városba költözését s a már elköltözötteket visszazállították. A munkaerőben szenvedett veszteség nagy munkaerőkeresletet támasztott s e kereslet, mely a

¹ E jelenségről J. C. L. Simonde Sismondi: *Histoire des Républiques Italiennes du moyen-âge* (Paris 1809) VI. 20. l.; továbbá Brodnitz i. m. 74. l.; Hoeniger i. m. 87. l.; Kowalewsky i. m. V. 228. l.; Gasquet i. m. 55. l.

² Sismondi i. m. VI. 21—22. l. — Hasonló jelenségekről Gasquet i. m. 70., 194. l.; Hoeniger i. m. 88. l.; Brodnitz i. m. 74. l.

³ Brodnitz i. m. 75. l. 5. jz. V. ö. Creighton i. m. 137. l., Gasquet i. m. 129. l.; az utóbbiak szövegéből nem derül ki, hogy összesen 172 paraszt lakta volna a falut, Brodnitz úgy értelmezi.

⁴ Gasquet i. m. 70. l.; Hoeniger i. m. 88. l.; Lechner i. m. 72. l.; az idézet az utóbbi helyről. V. ö. P. H. Denifle: *La désolation des églises, monastères et hopitaux en France pendant la guerre de cent ans*. II/1. (Paris 1899) 60. l.

nyugati államokban annál nyomasztóbb volt, mert a nagybirtok itt már rálépett a kapitalisztikus fejlődés útjára, különféle munka- és bérszabályok kibocsátásához vezetett.¹

E szabályok között különös jelentőségre tett szert az angol király által 1349. június 18-án kiadott „Ordinance of Labourers“.² Tudnunk kell, hogy Angliában a mezőgazdasági üzem már a pestis előtt áttérőben volt a robotszolgáltatóról a bér munka alkalmazása s a parasztbérlérendszer felé. A munkaerőben a pestis következtében nagy hiány állott elő. „Mivel — mondja a rendelet — a népesség, különösen pedig a kézművesek és szolgák nagy része a pestisben meghalt, némelyek látva az urak szükségét és a szolgák kevés számát, szolgálni nem akarnak, csak túlzott bérért, mások pedig inkább akarnak veszteg koldulni, mint munka által megkeresni élelmüket“,³ ezért minden munkaképes férfi vagy nő — szolga vagy szabad —, aki nem kereskedésből, saját mesterségéből vagy földjéből él, köteles szolgálatot vállalni s azt a bért kapja, ami a pestis előtt az utolsó 5—6 éven át helyenként szokásban volt. Minden földesúrnak előjoga van a saját földjén élők munkájára. Arra, aki a munkát megtagadja, bebörtönzés vár, annak pedig, aki magasabb bért követel, büntetésből a bér kétszeresét kell megfizetnie. Büntetés sujtja azonban a munkaadót — a földesurat vagy mesterembert — is, ha magasabb bért fizet. Az ő büntetése magasabb: háromszorost kell fizetnie. A rendelet, mely némi kiegészítéssel 1351-ben törvényerőre emelkedett, a munkaerőhiányt pótolni természetesen nem tudta; ennek extenzív gazdálkodás és a bérlérendszer további kiépülése lett a következménye; a földesurak igyekeztek rég elfelejtett szolgáltatásokat behajtani az állami adókkal is erősen megterhelt parasztságon s a parasztság gazdasági ereje és társadalom-

¹ E jelenségekre Kulischer i. m. I. 130. l.; Kowalewsky i. m. V. 272—277. l. s köv. fejezetek; Brodnitz i. m. I. 73—76. l.; Gasquet i. m. 196. l.; Creighton i. m. 177. s köv. l.; Hoeniger i. m. 88. l.

² B. H. Putnam: The enforcement of the Statutes of Labourers. During the First Decade after the Black Death 1349—1359. (Columbia University, 1908.) Közli az 1349. évi Ordinance és az 1351. évi Statute szövegét is az Appendix 8—18. lapján.

³ „Quia magna pars populi et maxime operariorum et servientium iam in ista pestilencia est defuncta, nonnulli videntes necessitatem dominorum et paucitatem servientium servire nolunt nisi salaria recipiant excessiva, et alii mendicare malentes in ocio quam per laborem querere victum suum“... (Putnam i. m. App. 8—9. l.)

politikai helyzete között feszültség támadt. Mindez 1381-ben a parasztság felkelésére és a szabad parasztság megalakulásához vezetett.¹

Franciaországban, ahol az emberveszteség a százéves háború miatt a pestis nélkül is nagy volt, a nagy halál után szintén kimondták városban és faluban egyaránt a munkakényszeret s itt is megállapították a béreket. Tudjuk, hogy az egyébként is nehéz sorsú francia parasztság a központi hatalom gyengesége következtében már 1358-ban a felkelés fegyveréhez nyúlt, a romboló, pusztító „Jacquerie“ azonban összeomlott s a jobbágyság mélyebbre süllyedt.²

A nagy emberveszteség más országokban is a mezőgazdasági és ipari munkabérek szertelen felszökéséhez, az alsó társadalmi osztályok körében kedvezőbb feltételek kilátásba helyezésével migrációhoz s ezek megállítására végett munkakényszer kimondásához és a paraszton és munkáson kívül a földesúrral és mesterrel szemben is szankciókat tartalmazó bérszabályzatokhoz vezetett. Firenze például — a parasztság már itt is a szabad bérlet társadalmi fokán állott — három évig a bérleteket felbonthatatlanoknak jelentette ki, a bérlők szolgáltatásait egységesen szabályozta, a házasulatlan szolgák kivételével minden földművest bérletre kényszerített, más embereinek elcsábítását megtiltotta s a munkabért megállapította. Hasonló rendelkezésekkel találkozunk Olaszország más részein, továbbá Spanyolországban és a német birodalom területein is. Tirolban például Lajos őrgróf 1352-ben kibocsátott rendeletében a pestis pusztításaira s a parasztok elvándorlására utalva megtiltotta ezeknek uraik elhagyását s a jobbágyot megintésre ki nem adó földesurat pénzbüntetéssel fenyegette meg; egyúttal munkaadóra és munkavállalóra egyaránt kötelezőleg megállapította a napszamos-béreket, kimondva a munkakényszeret is.³

¹ Az 1381. évi felkelésig terjedő fázisról Brodnitz i. m. 79—99. l.; R. Kötzschke: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters (Jena 1924) 558—560. l.; G. G. Coulton: The medieval village (Cambridge 1926) 137—138. l.; Pirenne—Cohen—Focillon i. m. 170—172. l.; G. Franz: Die agrarischen Unruhen des ausgehenden Mittelalters. Habilitationsschrift (Marburg 1930) 18. s köv. l.

² Kötzschke i. m. 557—558. l.; Kowalewsky i. m. V. 382—399. l. A pestisnek a parasztság helyzetét súlyosbító hatásáról Brodnitz idézete i. m. I. 73. l.

³ Általában Kowalewsky i. m. V. 277—362., 428—445. l. A firenzei adat is itt, 310—312. l. — A tirolai adatról Lechner i. m. 76—82. l.; H. Hon-Firnberg: Lohnarbeiter und freie Lohnarbeit im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit (Veröff.

Nálunk a nyugati társadalmi megrázkódtatáshoz hasonló mozdulásokat nem figyelhetni meg. Munkakényszer és egységes munkabér megállapítását nem is kereshetjük, mert hiszen a magyar mezőgazdasági birtok ekkor még a kapitalisztikus fejlődéstől nem érintve, merőben a jobbágyrendszeren, a birtoküzem a jobbágyszolgáltatáson alapult. A nagy halandóság következményeinek nálunk tehát elsősorban a jobbágytelkek új benépesítésére irányuló törekvésekben kellett jelentkezniök. Miként Demeter püspök elpusztult Felventer faluját mindjárt a nagy halál után, 1349-ben kedvezményvel óhajtotta „populorum multitudine decorare“¹ s miként a váradi káptalan azért engedte el a disznótizedet, hogy a pestis által elnéptelenített falvai „statum pristinum sortirentur“² bizonyára mások is kedvezményekkel, enyhébb szolgáltatási lehetőségekkel igyekeztek a megmaradt jobbágyság soraiból pusztta telkeiket új életre kelteni. Ezek a földesúri törekvések a jobbágytársadalom ma már mozdulatlanak látszó felszíne alatt, miként máshol, nálunk is nagy vándorlási mozgalmat sejtetnek meg.³ Ez általános pestises következményt véljük munkálódni kilencedtörvényünkben is, mely a pestis után két év mulva, az ismeretett külföldi szabályokkal egyidőben, sőt az angol Statute törvényerőre emelésével egy évben született meg.

A jobbágyságunk történetében nagyhorderejű articulusban⁴ tudvalevőleg elsőben a király megígérte, hogy ő és a királyné jobbágyaik minden terméséből — kivéve a kőfallal körülvett városokat — kilencedet fognak szedetni, majd előírta az articulus, hogy jobbágyaik termésének kilencedét saját használatukra a bárók és nemesek is „exigant et

des Seminars für Wirtsch. u. Kulturgesch. an d. Univ. Wien' hrsg. v. Á. Dopsch (1935) 83. s köv. l. — Az előbbi közli a rendelet szövegét is, 145—151. l.

¹ Bunyitay A.: A váradi püspökség története I. (Nagyvárad 1883) 192. l. — Collecta nélkül tartandó oláh papról van szó.

² Bunyitay: A váradi káptalan legrégebbi statutumai, 51. l.

³ A vándorlási láz Nyugaton szinte tömegpszichózis jellegét öltötte fel: „De là, chez les paysans un immense désir de la changer de place et de voir ailleurs“ . . . J. J. Jusserand: La vie nomade et les routes d'Angleterre au XIVe siècle (Paris 1884) 148. l. — Nálunk középkori jobbágyságunk szabad költözködését vizsgálva, Kring Miklós mutatott rá, hogy „az elvándorlási processus kiváltképp az 1347—50-i rettenetes pestis után öltött nagy méreteket“, s feltételezi, hogy „a tatárjárás és az 1348. évi pestisjárvány, mint népességapasztó csapások nagyban befolyásolták a magyar jobbágyság életének, kiváltképp szabad költözési jogának alakulását“. Századok 1935, 398, 400. l.

⁴ 1351: 6. tc.

recipiant“. A főpapok és egyházi férfiak is először az egyházi tizedet, ez után „similiter nonam partem omnium frugum suarum et vinorum suorum exigant“. Azoknak birtokain pedig, akik „in exactione predicta“ másként járnak el és a rendelkezéseknek nem tesznek eleget, a király a saját hasznára maga fogja a kilencedet beszédetni „sine diminutione et relaxatione aliqua“. „Hogy ezáltal — végződik — méltóságunk gyarapodjék és maguk az országlakosok nekünk annál hívebben szolgálhassanak.“

Ezt a törvényt sokáig úgy volt szokás tekinteni, mint „újabb nagyon súlyos terhet“, mely „a földesúr bevételeit akarta fokozni“,¹ pedig benne az első tekintetre is nem a jobbágy fizetési, hanem a földesúr beszédési kötelességén van a súly. Érthetlenné is vált a törvény ez elmélet számára, hiszen ha a földesúr jövedelmét óhajtotta fokozni, miért kellett beszédésére szankcióval is kényszeríteni őt? A magyar jobbágyság történetének írója, akinek munkájából idéztük e fenti szavakat, látva elmélete és a törvény tendenciája között az ellenmondást, maga is csodálkozott: „hogy Nagy Lajos honnan vette, miért honosította meg, az gazdaságtörténetünk leghomályosabb pontjai közé tartozik“. ² Az ahisztorikus felfogással szemben Hóman már figyelmeztetett, hogy „tévedés volna e törvényben jobbágyellenes irányzatot, a kilencedben a földesurak javára szolgáló új és nehéz adóterhet keresnünk“. Hóman szerint a törvénnyel Lajos annak akarta útját vágni, hogy a kisebb vagyonú nemesség birtokairól a kapzsi nagyurak „enyhébb terhek ígéréttel magukhoz csábítsák a jobbágyszolgáltatásokra sokkal inkább ráutalt s azok elvesztése esetén katonai kötelezettségeinek teljesítésére is képtelenné váló köznemesek és a királyi uradalom jobbágyságait“. Megállapítja egyúttal, hogy a kilenced egységes megállapítása és behajtásának szigorú szankciója „a szolgáló jobbágyok szempontjából korábbi kizsákmányolásuknak megszüntetését, a földesurak önkényes adóztatásainak törvényes megszüntetését jelentette“.³

Jobbágycsábítások azonban mindig voltak. Ami 1351-ben oly időszerűvé tette velük szemben a fellépést, hogy a jobbágyszolgáltatások egységesítését törvényben mondták ki, nyilvánvalóan a szabad költözés birtokában levő jobbágyságnak a pestis miatt történt nagy megfogyat-

¹ Acsády I.: A magyar jobbágyság története (Budapest 1908) 135. l.

² U. o. 135. l.

³ Hóman B. és Szeffű Gy.: Magyar történet II. 280—281. l. (A 3. kiadást idézzük később is.)

kozása volt. A törvény jelentését ugyanis a kilencednek mint földesúri jobbágytartozásnak egységesé tételében és kötelező beszédésében, ez egységesítés és kötelező beszédés célját pedig a nagy halál után általánosan megindult elvándorlásnak s ez elvándorlás kedvezőbb szolgáltatási feltételekkel való elősegítésének megállításában kell keresni. Kilencedtörvényünk tehát indokában és céljában az angol „Statute of Labourers“-hez és a többi különféle szabályokhoz sorakozik, melyeket ez években mindenfelé kibocsátottak. Láttuk, hogy ezek általában a munkakényszer kimondásával és a parasztok és munkások bérének egységes megállapításával¹ óhajtották a társadalmi és gazdasági válságot leküzdeni s hogy ez egységes bérek a földesúrra és mesterre is kötelezők voltak, nehogy kedvezőbb feltételek nyújtásával más földesúr és mester munkaerőt magához vonja. Az egységes kilenced a még jobbágyszolgáltatásrendszerben élő s nagyobb városi ipari munkássággal nem rendelkező, így a munkakényszer kimondására rá nem utalt Magyarországon ugyanazt a célt szolgálja: kizárni azt, hogy a földesurak a jobbágyokat kedvezőbb feltételek biztosításával egymástól elvonják. S miként az angol „Statute“ és más szabályok² szankcióval fenyegették meg a szabály áthágásával mégis kedvezőbb feltételt nyújtó munkaadót, akként a magyar kilencedtörvény is szankciót ír elő: ha valamelyik földesúr nem szedné be az egységes kilencedet, a király a maga számára fogja beszédetni.³

¹ A „Statute“ záradéka (1351) már kifejezetten tiltja, hogy a munkás, kézműves vagy szolga egyik county-ból a másikba vándoroljon. (Putnam i. m. App. 17. l.) Creighton a törvény alapcélzatát az elvándorlás meggátolásában látja. (I. m. 182—183. l.) Az országból való kivándorlást a pestis pusztítására való hivatkozással egy királyi rendelet már 1349. dec. 1-én megtiltotta. (Creighton i. m. 180. l.)

² Pl. Raguzában a napszámos 1 „iperperi“-t fizet, ha az 1349-ben megszabott bérnél magasabb bért fogad el, a földesúr pedig 2 iperperit, ha többet ad (Mon. spect. hist. slav. merid. XIII., Zagrabiæ 1882, 28. l.); Albert osztrák herceg 1352. febr. 5-én kibocsátott rendelete szerint az, aki a rendeletben megállapított bérnél többet kínál, 5 pfennig büntetést fizet, de büntetik a többet követelő munkást is (Lechner i. m. 77. l.); Tirolban az említett 1352. évi rendelkezés szerint a többet kínáló munkáltató „zehn phundt Perner“-t fizet, a munkás csak ötöt. (U. o. 149. l.)

³ Nem óhajtjuk itt vizsgálni, hogy a kilencedben egységesített jobbágyszolgáltatás hogy aránylik a korábbi jobbágyterhekhez, de az látszik valószínűnek, hogy a kilenced a pestis előtt fennállott jobbágytehernek általában megfelelt. Ezt állapítja meg Hóman is (i. m. II. 280. l.) s ezt a megállapítást támogatják az idézett külföldi szabályok is, amelyek szintén a nagy halál

Ezt a rendelkezést mintegy kiegészíti az ugyanakkor alkotott másik törvénycikk, mely megtiltotta, hogy a jobbágyok uruk engedélye nélkül hatalmasul elvitessenek.¹

A magyarországi nagy halál útja így vezet elnéptelenedett falvak és üres jobbágyházak között az egységes jobbágyadóhoz.

*

Nem követjük tovább az 1347—1349. évi „nagy halál“ komor útját. Hogy ezt az utat nálunk is a súlyos népi veszteségek jegyei, a megfogyatkozott falvak és gazdátlanná vált telkek jelölik, a nyugati pusztuláshoz képest talán enyhülést sejtető jelenségek dacára sem lehet kétséges. Azt sem tartjuk azonban kétségesnek, hogy ama nagyszámú „deserta“ és „praedialis“ telkekből, melyeket a következő század folyamán az egész országban találtunk s amelyek nyomait keressük e tanulmányban, a nagy pestisre alig

előtti munkabér- és bérletfeltételeket igyekeztek megrögzíteni. Súlyosabbra nem is gondolhattak, a feltételek kedvezőbb felülígéréseit igyekeztek megakadályozni.

¹ 1351: 16. tc. Ez a tilalom, melyet a következő század második felében — miként látni fogjuk — ismételen is megújítottak, nem érintette a szabad költözködés jogát, melynek az 1298. évi 70. tc. óta törvényes biztosítéka volt. E helyen reá kívánunk mutatni azonban arra, hogy az 1351. évi 18. tc.-ben az eddigi közfelfogással szemben (Acsády i. m. 134. l.; Jánossy: A magyar jobbágság Mátyás korában. Komárom 1914, 10. l.; Nagy Benjamin: A magyarországi jobbágy állapot a Róbert Károlytól 1514-ig. Budapest 1896, 47. l.; Hóman i. m. II. 280. l.) *nem találjuk a szabad költözködés jogának új megerősítését.* A törvénycikk címe valóban arról szól, hogy a jobbágyokat, ha költözködni akarnak, régi bűneikért nem szabad árestálni. Tudjuk azonban, hogy az artikulusok címeit a Corpus Juris kiadói — esetleg századok mulva — szerkesztették s azok a törvény kézirati példányain nem találhatók. (4 eredeti O. L. Arch. Regn. Lad. H. No. 2.; v. ö. Szentpétery I.: Magyar oklevéltan. Budapest 1930, 158. l.) Ha pedig az articulus szövegét a cím nélkül vizsgáljuk, abban nem a szabad költözködés jogát, hanem mást ismerünk fel. Arról van ugyanis szó, hogy a királyi és királynői városokban és szabad helységeken, továbbá a főpapok, bárók és nemesek birtokain az országlakók jobbágyait régi bűneikért sem dolgoikban, sem személyükben nem lehet akadályozni, letiltani vagy árestálni, hanem ha sebet, ölést, gyujtogatást vagy ezekhez hasonló irtózatosságokat követtek el, akkor a panaszos a jobbágy ura előtt tartozik igazságot és ítéletet keresni. Tehát a *nagyon elterjedt önkényes represszáliát tiltja a törvény, amit mások jobbágyaival szemben gyakorolnak, de nem azt, hogy az úr ne tartsa vissza saját jobbágyát!* Hogy is kereshette volna a panaszos igazságát a saját uránál saját urával szemben? . . . Hangsúlyozzuk, hogy a magyar jobbágság e félreértett törvény nélkül is a szabad költözködés elvi állapotában él, de nem tartjuk véletlennek, hogy az 1514-ig több ízben megerősített költözködési jogról a jobbágság elvándorlását meggátolni kívánó 1351. évi országgyűlés nem ejtett szót.

eshetik valami. Nem tartjuk ugyanis valószínűnek, hogy az elhagyott, különösen pedig a ház nélkül maradt pusztá „mezei“ telkek emléke egy-két emberöltőnél tovább fennmaradjon. Ha ennyi idő alatt sem jutott új gazdához, a falu végén levők hozzágyepesedtek a legelőhöz, a falu földjéhez, a ház sorjában levők pedig esetleg a szomszéd fundusát öregbítették. Bár nálunk a földesúr majorsági gazdálkodása ekkor még csak csirájában élt, arra is van példa, hogy az elhagyott telket a földesúr saját majorsági művelése alá vonta, kúriájához csatolta.¹

De a kései pusztatelkeket azért sem szabad — legalább is zömükben — a nagy pestis számlájára írni, mert az élet nem áll meg a romokon, hanem újból felvirul s az ily nagy pusztulások után sokkal inkább, mint valaha. Megállapították, hogy a nyugati államokban a nagy pestis után rendkívül nagy és gyors, szinte rendellenes szaporodás indult meg.² Az egyik kortárs szerint a nagy halál után mértéktelen nagy volt a gyermekáldás, jóformán csak terhes asszonyokat lehetett látni s gyakoriak voltak a kettős és hármas ikrek.³ A nagy szaporodással párhuzamosan gazdasági fellendülés bontakozott ki s a fölgyarapodó társadalmi erők nyomán új jólét sarjadt.⁴

De „elhagyott“ és „puszta“ jobbágytelkeinket — túl a helyi okokon és a városodás jobbágyfelszívó hatásán — azért sem szükséges a „nagy halál“-ra visszavezetnünk, mert a pestis, miként az 1347—1349. évi nagy körjárással előtt, akként utána is sűrűn visszatérő vendége lett Európának. Csak a XV. századból negyven pestises évről hallunk,⁵ s bár ezek a megújuló pestisvézsek sem oly általánosak, sem oly pusztítóak nem voltak,⁶ mint a „nagy halál“, annak a vidéknek, melyen megjelentek, mindig ostromaivá lettek.

¹ „Deserta“-telkek „ad curiam propriam in eadem habitam“ alkalmazva, 1437: Sztáray-oklt. II. 340. l.

² Hoeniger i. m. 93—94. l. ; Kowalewsky i. m. V. 270—271. l. ; Miskolczy i. h. 223. l.

³ Guillaume de Nangis egykorú folytatója írja: „Ceux qui restaient, hommes et femmes, se marièrent en foule. Les survivantes concevaient outre mesure. Il n'y en avait pas des stériles. On ne voyait d'ici et de là que femmes grosses. Elles enfantaient qui deux, qui trois enfants à la fois“. Idézi Michelet: Histoire de France (Paris 1876) III. 235. l.

⁴ Hoeniger i. m. 93—96. l.

⁵ K. Bücher: Die Entstehung der Volkswirtschaft (Tübingen 1922) I. 398. l.

⁶ Hoeniger i. m. 69—75. l. — A pestis általános neve alatt „on a décrit une foule d'épidémies de diverses natures“ . . . . (Rébouis i. m. 3. l.)

A magyarországi középkori pestisjáráások feldolgozásának hiányában Magyary-Kossa adattárára támaszkodva, Magyarországon az 1348—1349. évi fekete halál után a század folyamán még öt, a XV. század folyamán pedig 21 pestises évet tudunk kimutatni. Hangsúlyoznunk kell ismét, hogy e pestisvérszek különböző eredetűek és erejük voltak s hogy az említett pestises évek egyik-másikára alig egy-két rövid utalás emlékeztet csupán. S ezek a hírek is az országnak csak egy-egy pontjára mutatnak, szabad utat hagyva a képzeletnek, hogy a dühöngő vésszel bejárja az országot. Valóban, e járványok igen ragályosak voltak s igen csekély az eredmény, mellyel az elszigetelésüket célzó küzdelem járt. A geográfiai tényezők és a helyi viszonyok egy-egy vidéket kiemelhettek ugyan, ha azonban nálunk az ország valamely pontján a vész megjelent, e földrajzilag egységes zárt területen aligha állt meg egy ponton.

A XIV. században a „fekete halál“ után az 1360., 1374., 1380., 1381., 1382., a XV. században pedig az 1409., 1412., 1430., 1438., 1441., 1452., 1453., 1454., 1455., 1456., 1457., 1461., 1468., 1475., 1479., 1480., 1482., 1494., 1495., 1496., 1497. években található Magyarországon pestis jelenléte adatok.¹ Néme-lyiket egykorú forrásaink különösen pusztító hatásúnak sejtetik. Így mindjárt az 1360. évit is. „Magyarországban — jelenti haza január 16-án Ursio Bertalan velencei követ — nagy a halandóság . . . sok zászlós úr s főnemes is áldozatul esett a járványnak.“ A „borzasztó“ betegséget a követ is megkapta, de kilábolt belőle. „Annyit mondhatok — írja február 27-én —, hogy Magyarországon nagy a halandóság s különösen itt Budán s Visegrádon. Buda városában magában állítólag több mint 16000 ember halt el s a járvány

¹ Magyary-Kossa i. m. III. 60—116. l. — A járványokról írt Fekete Lajos is: A Magyarországon pusztított ragályos és járványos kórok rövid ismertetése 1000-ik évtől máig. Gyógyászat 1873. évf. (Külön is megjelent.) Adatai ellenőrizhetetlenek s Magyary-Kossa adattára után különben is elavult. — Megemlítjük, hogy Magyary-Kossa a felsorolt éveken kívül még az 1357., 1383., 1416., 1444., 1466., 1474. évekről is közöl pestis-adatokat, de ezek nem bizonyítják, hogy ez években Magyarországon pestis járt volna. (I. m. III. 60, 67, 80, 89, 96, 99. l.) Fekete pedig az 1371. évről írja, hogy az országban ekkor is „mirigyvész“ pusztított (i. m. 317. l.), de adat nincs rá. — Stickernek még Linzbauer kódexére támaszkodó tanulmánya csak az 1360., 1449. (?) és 1456. években tud magyarországi pestisjárványról. (I. m. 35—36. l.) — B. M. Lersch az 1360., 1381., 1452—54. és 1495. évekből közöl magyarországi pestis-adatot. (Geschichte der Volksseuchen nach und mit den Berichten der Zeitgenossen, mit Berücksichtigung der Thierseuchen. Berlin 1896, 158, 167, 188, 201. l.)

még mindig tart”...¹ 1381-ben Lajos király „propter grassan-tem pestilentiam“ általános perhalasztást rendelt el,² 1410-ben pedig — miként láttuk — Zsigmond király az előző évben „per maximam pestilenciam“ megnéptelenedett Sopronba telepedőknek nyújt nagy kedvezményeket.³

A XV. század második felére eső 16 pestises év járványai-ból különösen hármát sejtetnek forrásaink nagy pusztító erejűnek: az 1456., az 1480. és az 1495. évit. Az első a nándorfehérvári táborban ütötte fel fejét, ahol „moriuntur . . . satis terribiliter ex peste“.⁴ A vést a katonák széthurcolták, „Budán alig győzték a halottakat eltakarítani“;⁵ 1480-ban újra „ingens“ pestis pusztított Magyarországon, mely Mátyás bécsújhelyi táborában éppúgy szedte áldozatait, mint a távoli délkeleti vidéken, a Barcaságban.⁶ 1495-ben ismét „vala . . . nagy halál Magyar országba, ez-okáért László király kiméne az erdőkbe és mind odavadásza“.⁷ A „pestis ingens“ a Barca-ságot is újból felkereste.⁸

Mikor a nagy halált követő másfél század ily pestis-járásos évtizedeiben jobbágyfalvainkat részben lakatlanul állónak s a paraszttelkek több-kevesebb hányadát gazdát-lannak találjuk, akkor magától adódik, hogy a pusztasodás okaiban részt kell juttatnunk az említett pusztító járványok-nak is. Megfigyelhetjük például, hogy a XV. század első felében csak öt pestises év fordul elő s ezekben az évtizedek-ben csak 10—30, egyetlen esetben 35% az üres, lakatlan telkek aránya, míg a század második felében, amikor 16 a pestises évek száma s ezek közül háromban különösen pusztító erejű volt a vést, a lakatlan paraszttelkek száma általá-ban az 50—60% körül mozog, alig egy-két helységben esve e súlyos arány alá.

Bár azok a források, melyekből a lakatlan telkekről szóló adatainkat merítettük, egyetlen esetben sem említik meg, hogy az elhagyottan és pusztán álló telek sokszor

¹ Óváry L.: A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottságá-nak oklevélmásolatai (Budapest 1890) I. 51. l.

² Zichy-oklt. IV. 217. l.; Fejér, IX/5. 481. l. Az utóbbi helyen hibásan az 1380. év szerepel.

³ Házi i. m. I/2. 33. l.

⁴ Zichy-oklt. XII. 249. l.

⁵ Salamon F.: Buda-Pest története II. (Budapest 1885) 384. l.

⁶ Bonfini, IV/6. 449. l.; Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. IV. Chroniken u. Tagebücher I. (Brassó 1903) 4, 12, 52, 75, 99, 155. l.

⁷ Heltai: Magyar krónika (Győr 1789) II. 363. l. Idézi Magyar-y-Kossa i. m. III. 113. l.

⁸ Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó IV/1. 4, 12, 75, 99, 155. l.

meg is nevezett gazdája hova és mi okból tűnt el, vannak olyan adatok is, melyek a pusztásodást a pestissel közvetlenül okozati összefüggésbe hozzák. Így a már említett 1410. évi soproni oklevél, de Mátyás király egy 1473. augusztus 24-én kelt oklevele is, melyben a király megengedi, hogy Both Lászlónak és Domokosnak „tum pestis clade, tum vero vasta necessitudine“ pusztává lett kún szállásain a terragiumot és tartozásaikat megfizetett jobbágyok megtelepedhessenek.¹

Mikor a pusztásodásnak és halandóságnak nyomait keressük, érdemes egy tekintetet vetnünk a szatmármegyei megyesi uradalom 1512. összeírására, melyben a 60 „deserta“ vagy „predialis“ telek volt jobbágygazdájának neve mellett 43 alkalommal a „néhai“ (condam) megjelölés áll.² Ha megbízhatunk az összeírás adatait szolgáltató uradalmi tisztek és jobbágyok emlékezetében, akkor az elhagyott telkek 71%-át itt „kihalt“-nak kell tekinteni.³ Természetesen ez a „kihalás“ nem jelenti minden esetben a család fonalának teljes elszakadását, nem jelenti tehát azt, hogy a „néhai“-nak jelzett családfő elhúnyta után nem volt életének folytatója, ha az ilyen üres telek általában ezt fejezi is ki. Sok esetben ugyanis az özvegyen maradt jobbágyasszony, bár — ha vállalta a terheket — megmaradhatott a telken, gyermektelenül vagy kis gyermekeivel hazament a szülői házba, bement cselédnek a majorságba vagy legtöbbször újra férjhez ment más telekre.⁴ A kihalásos telkek fenti nagy arányszámában kétségtelenül valamely rendellenes természeti erő beavatkozását kell keresni, mert az élet megbontatlan természetes rendjében születés és halál egyensúlyban vagy éppen a születés javára eltolódó helyzetben van.

¹ Reizner J.: Szeged története (Szeged 1900) IV. 71. l.

² Dl. 36985.

³ Érdekes megfigyelni, hogy miként oszlik meg a kihalásos telkek száma a házzal álló (deserta) és a ház nélkül álló (praedium) üres telkek között: az előbbieknél 80, az utóbbiaknál 67½%-a esik „néhai“-akra. Vagyis a házatlan pusztá telek volt gazdáiból csaknem kétszerannyi az életben levő, mint a házas elhagyott telkeké. E különösnek látszó ellenmondásnak az lehet a magyarázata, hogy az elköltöző, főleg szökő jobbágy — bár 1495 óta törvény tiltotta — magával vihette kis házát is (v. ö. fentebb 16. l. 2. jz.), amit a „néhai“ nem tehetett meg.

⁴ V. ö. Szabó i. m. 191—192. l. — Sinkovics i. m. 46. l. — Az ugcsamegyei Feketeardón 1567-ben 83 jobbágy (zsellér) közül 12, Salánkon 120 közül 11, Tamásváralján 50 közül 11 özvegyasszony, vagyis általában a jobbágy-zsellérházaknak 10—20 %-ában özvegyasszony a családfő. O. L., Dic. Conscr. Ug.

Természetesen nem lehet állítani, hogy a 43 „néhai“ jobbágygazda vagy valamennyien közülük a pestis áldozatai lettek s ingatag alapon állónak tartanánk minden számítási kísérletet, mely a lakatlan puszta telkeknek a jobbágyság elhanyaglását jelentő számaiban a pestisek rovását közelebről meghatározni óhajtaná. Ha azonban tudjuk, hogy Debrecenben az 1739. évi pestisben a 20—22.000 ember közül 8697 pusztult el,¹ némi fogalmat nyerhetünk egy-egy pestis-járás pusztító eredményéről. Azt hisszük, hogy XIV—XV. századi okleveleink néhányszavas pestis-utalásai mögött is joggal keresi szemünk a sírok sorait, melyekben hatalmas népi erők szunnyadtak el.

*

Mohácselőtti jobbágyfalvaink pusztasodásában és a jobbágyság soraiban megnyíló hézagok felszakadásában a megújuló pestisek elemi csapásaival párhuzamosan társadalmi erő is munkál: a városok felszívó hatása. A falvakból a városi közösségek felé irányuló társadalmi mozgalom ellensúlyozza az elemi veszteségek feltöltésére új lendülettel törekvő természetes erőt s a jobbágyság számbeli elhanyaglását tulajdonképpen ez mélyíti el és ez tölti meg társadalmi feszültséggel. A pestis a várost sem kímélte kevésbé, mint a falut, de míg a megcsökkent falusi jobbágyság a veszteség pótlására a városi polgárság soraiból mitsem kaphatott, addig a városok a jobbágyságból feljük folyó állandó beszivárgáson túl, miként Sopron idézett példája mutatja, a pestis után fokozottabb vonzóerőt gyakoroltak a jobbágyságra.² A királyi kegyből „universi et singuli de quibuscunq[ue] locis et civitatibus ac villis et oppidis libere condicionis homines“, akik a pestis által megpusztított Sopronban megtelepedni óhajtanak, nyolc évig adó- és szolgálatmentesek maradnak. E kedvezmény más városok polgáraitra különösebb hatást nem gyakorolhatott, a jobbágy volt az, akinek a városba költözés nemcsak kedvezményt, hanem ennél sokkal többet: társadalmi felemelkedést és új életformát jelentett. A nagy vészek tehát két úton is hozzájárulnak a jobbágyfaluk sorvadásához: áldozatokat szednek a falu

¹ Szücs I.: Szabad királyi Debreczen város történelme (Debrecen 1871) III. 772. l.

² Házi i. m. I/2. 33. l. — Hasonló jelenségről Brodnitz i. m. I. 161. l.; Kulischer i. m. I. 133. l.; Kowalewsky i. m. V. 277. s köv. l. — A pestis után a városokban megtelepedőknek adott kedvezmények között Lechner említi Innsbruck (1353), Bécs (1361), Arras (1352) stb. kedvezményeit. (I. m. 92. l.)

lakosságának soraiból, de ugyanakkor a városok lakosságában ütött rések feltöltése is a falura hárul.

A jobbágyságnak a városba tódulása azonban a pestis alkalmi következményeit nem tekintve is általános jelenség a városok alapításának és kifejlődésének korában. A városiasodás népi forrásai a parasztság tömegében fakadtak, ez duzzasztotta fel a születő városok kereteit és ez táplálta továbbra is új és új elemekkel.

Aubin a városiasodásban talán legfejletlenebb német terület, Kelet-Poroszország 1410—1454. évi jobbágyviszonyainak vizsgálata során is megállapította, hogy a panaszok, melyeket a földesurak parasztjaiknak városba költözése miatt emeltek, vörös fonalként húzódnak végig a koron.¹ Bücher Kölnre és Frankfurttra összehasonlító számadatokat is idéz: míg Kölnben az 1356—1479. évek között felvett új polgároknak csak 37·4%-a származott városokból, addig 62·6%-a falvakból sorozódott, Frankfurtban pedig az 1311—1400. évek között a jobbágyszármazású új polgárookra 71·8, 1401 és 1500 között 56·1% esik.² A város vonzóereje természetesen a közvetlen szomszédságban érvényesül legjobban: Frankfurtban a XIV. században az új polgárok 46·7%-ának 2 mérföldön belül, 39·3%-ának a 2—10 mérföldes zónákban volt a korábbi lakóhelye s csak 14% jut a 10 mérföldön túl eső területre. Ugyanitt a XV. században az első csoportba 23·1, a másodikba 52·7 s a harmadikba 24·2% tartozik.³ A szomszédos területen a vonzóerő sugárszerűen terül szét: az angol norfolki grófság területén fekvő Norwich a XIV. században a grófság 450 helységéből nyert új betelepülő polgárt.⁴

A város felé törekvő jobbágyot a „városi szabadság” vonja, mely mindenekelőtt személyi függetlenséget s e mellé az élet és a vagyon számára nagyobb biztonságot, a munka jobb és dúsabb gyümölcsét, a szerzemény befektetésének és megtartásának kedvezőbb módjait, az élet színesebb és magasabb lehetőségeit ígéri: több emberséget és új életideált.⁵ A város tehát menedék a parasztság számára; biztatás, hogy szorgalmával kiemelkedhetik a jobbágyság

¹ H. Aubin: Zur Geschichte des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Ostpreussen (Leipzig 1911) 72. l.

² Bücher i. m. I. 456. l.

³ U. o. I. 461. l.

⁴ Brodnitz i. m. 71. l.

⁵ V. ö. Kötzscheke i. m. 565. l.; Brodnitz i. m. 70—71. l.; Kulischer i. m. 133. l.; Aubin i. m. 72. l.; Pirenne—Cohen—Focillon i. m. 48—54. l.

személyes függőségben élő tömegéből. Valóban, a városok a jobbágyságnak igyekvő, értékes elemeit veszik fel s ezekkel együtt a parasztság kezében felhalmozódó tőke is a városba vonul.¹

Ha a városi életnek a középkorvégi magyar jobbágyságra gyakorolt vonzó hatását óhajtjuk lemérni, mindenekelőtt két különböző, de itt párhuzamosan ható tényezőre kell tekintettel lenni: a városi önkormányzatok nagy elszaporodására és a jobbágyköltözés szabadságára.

Városaink számát Hóman már az Anjou-korban 687-ben,² Mályusz a középkor végén Erdély s Horvát-Szlavonország nélkül, de a középkori dráva—szávaközi Szlavóniának felvételével körülbelül 800-ban állapítja meg.³ Erdély tekintetbevételével a XV. század végén 900—950-re tehető azoknak a helységeknek a száma, melyek Magyarországon városoknak nevezetnek s városi jogokkal élnek.⁴ Ha e városokat hozzámérnénk azokhoz a társadalmi és gazdasági követelményekhez, melyeket teoretikusan a városok ismérveiként szoktak felállítani, Magyarország közel 1000 városa közül talán még tucatnyi sem maradna a rostában, hiszen e követelményeknek a fenti számban körülbelül félszázzal szereplő szabad királyi városaink közül is csak néhány felelne meg. A földművelés és állattenyésztés ugyanis még ezekben a városokban is jelentékeny szerepet játszik s az iparos és kereskedő polgár egyúttal rendszerint még gazdálkodó ember is.⁵ E tekintetben azonban Nyugaton is láthatók még hasonló jelenségek, ha egyébként a társadalmi és gazdasági értelemben vett városiasodás a fejlődés jóval magasabb fokán áll is. A XIV. században például Manchester-ben a város mezejében minden polgárnak 8 acre földje van s nyár

¹ Smith Á.: Vizsgálódás a nemzeti vagyonság természetéről és okairól II—III. (Budapest 1892) 208. l.

² Hóman i. m. II. 299. l.

³ E. Mályusz: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Soz. u. Wirtsch. Gesch. XX. 358—359. l.

⁴ Csánki történelmi földrajzában eddig csak négy erdélyi megye adatai állanak rendelkezésre. (V. k.) E négy megyében, mely Erdélynek kevésbé városias, kb. egyharmadát öleli fel, a Hunyadiak korában 28 város állott.

⁵ A középkori Pozsonyban a polgárok jövedelmei „nagy részt azon földek után folytak, melyek tulajdonukat tették” s bizonyos pozsonyi polgártól 1449-ben 150 db ökröt hajtottak el. Ortway: Pozsony város története II/4. (Pozsony 1903) 66, 80. l. — Sopron város 1507. évi statutumában is azt olvassuk, hogy marháját mindenki hajtsa a pásztor elé. Corp. Stat. Mun. V/2. (Budapest 1904) 12. l.

idején az északi angol városok lakosságának nagy része a déli jószágokra vonul parasztmunkára.¹

Mindamellett azok az előnyök, melyek a jobbágyvándorlást a városok felé irányítják, mégis jelentősek, mert a városi „szabadság”-ból fakadnak. Ez a szabadság különböző mértékű. A teljes városi jog birtokában nálunk csupán a szabad királyi városok vannak, a többi — a zöme városainknak — különböző, részben földesúri, részben királyi kiváltságokkal a szabadságnak is különböző fokain áll. E kiváltságok elsői rendszerint: a helység közösségére ruházott, de esetleg csak az enyhébb bűnesetekre korlátozott bíraskodási jog s az úri terhek egy közös összegben való lerovásának a nagyhorderejű kedvezménye. Az előbbi az önkormányzat alapját nyújtja, a földesúri követelések lerovásának ez a módja pedig elmetszi azt a szálát, mely az alattvalót a szolgáltatáson keresztül közvetlenül fűzi az úrhoz.² Az ilyen helységek lakosa ezután rendszerint csak a saját bíróságától fellebezett ügyek bírói székében találkozik földesurával, egyébként az úrral a közösség, a város egyeteme áll szemben. A neki egy összegben lerovandó közös szolgáltatást a polgárság maga veti ki magára s ez a jog a bíraskodási joggal együtt saját öngazgatási szervei kiképzésére indítja és elmélyíti a közösségi tudatot.³

A fölemelkedő mezőváros ez alapot vető kiváltságok mellé kedvező fejlődési ösztönzések esetén olyan gazdasági kiváltságokat is szerez (vámmentesség, vásártartás, céhlevelek), melyek már kétségtelenül a városi élet meggyökeresedésének jelei. Miként Debrecen fejlődése tanúsítja, ez esetben a földesúri mezőváros jelentékeny ipar és kereskedelem táplálója lesz s az ilyen helység a „város”, lakosa pedig a „polgár” nevet valóban megérdemelten viseli.⁴ Ily szorosabb értelemben vett városi fejlődés nélkül azonban a magyar oppidum nem egyéb olyan parasztközösségnél, amely megszerezte a városi önkormányzat több-kevesebb feltételét. Ezek az oppidumok alapjaikban hasonlatosak a XII—XIII. században már virágzó francia „Communia”-khoz (communes), melyek privilégiumokkal és élükön választott előljáróságukkal

¹ Brodnitz i. m. I. 104. l.

² V. ö. Mályusz E.: Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány 1926, 376. l.

³ V. ö. Brodnitz i. m. I. 138. l.

⁴ Több debreceni céh eredete a XIV—XV. sz.-ra nyúlik vissza. A XVII. század derekán már 40 mesterséget úznek a városban 17 céh keretében. (Magyar városok fejlődése. I. Debrecen. [Budapest 1931] 33, 59. l.)

a városi szabadság „pompás, de kivételes“ alakját képviselték. Lakosaik évi cenzust fizettek s esetleg kizárólag földműves parasztok voltak. Ezek a közösségek „universitas“-t alkottak, mely a földesúrtól jogai egy részét megszerezte és maga gyakorolta. A közösség tehát „une seigneurie“, a „kollektív nemes“ egy sajátos alakja.¹

Oppidumainknak azonban nem mindegyike érte el a városi szabadságnak azt a fokát, amelyen a helység gazdái közösségben egy összegben róhatják le földesúri tartozásaikat. Hogy azonban még az ilyen oppidum is mennyivel kedvezőbb helyzetben volt, mint az egyszerű jobbágyfalu s hogy még ezen a fokon is az életnek mennyire más formáját nyújtotta, — egyetlen összevetés világosan szemlélteti.

A kanizsai uradalomról a Kanizsay-osztozás alkalmával 1493-ban készített összeírásban² négy oppidum szerepel: Szentpál, Kanizsa, Szepetnek és Becskehely. A szentpáli jobbágyok az úrnak Mihály- és Györgynapkor, tehát kétszer 6 forint és 25 dénár cenzust fizetnek³ s ezenkívül csak a mézárszéktől tartoznak még 25 font faggyúval. A szepetnekiek minden negyedtelek⁴ után Mihály- és Györgynapkor az úrnak fejenként 25—25, a castellanusnak pedig 10—10 királyi dénárt fizetnek a 25 font faggyúval, Kanizsa gazdái Mártonnapkor félforintot fizetnek, szintén a 25 font faggyúval s a szükség szerint dolgozniok kell a vár árján és sáncán. Az uradalom negyedik oppiduma, Becskehely, tulajdon-

¹ H. Sée : Les classes rurales et le régime domanial en France au moyen-âge (Paris 1901) 279—300. l. — Coulton i. m. 125. l. — A flandriai sajátos szabad parasztközösségek városi hasonlatosságairól H. Pirenne : Geschichte Belgiens (Allg. Staatengesch. Gotha 1902) II. 97. s köv. l.

² Dl. 36997.

³ Az urbárium arról nem szól, hogy ez az összeg „communiter“ vagy fejenként fizetett s hogy az utóbbi esetben csupán végösszegekben beírt census-e. Bár a közös censznál rendszerint megtaláljuk a „communiter“ megjelölést, e hiány dacára is közös cenzust sejtünk a szentpáli összegben, mert ugyanez az urbárium a másik három, fejenkénti cenzust fizető oppidumnál kifejezetten megjelöli a fejenkénti szolgáltatást. Következtetésünk mellett szól az is, hogy egy 1512. évi urbáriumban is kétszer 6-25 frt-nyi, tehát változatlan összegű cenzust találunk (Dl. 36998). — Az 1493. évi urbáriumban Szentpál nincs oppidumnak nevezve, de máskor így jelölik meg. (V. ö. Dl. 36998, 37007 s Csánki: Magyarország tört. földrajza. II. Budapest 1894, 583. l.) Egyébként az 1493. évi urbárium „Szentpál és Ziman“ névről szól, de tudjuk, hogy az utóbbi 1525-ben teljesen „deserta“ puszta volt (Dl. 37007). Az összeccsatolást éppen ez magyarázza meg.

⁴ Általában az egész uradalomban a „sessio quartalis“ az uralkodó telekegység.

képen átmenet még a falu és oppidum között is: itt fejenként pünkösdkor és Mártonnapkor 25—25 dénárt, karácsonykor 4 negyedtelek együtt 1 kappant, 4 kenyeret, husvétkor 12 tojást és 4 kenyeret s Keresztelő Szent János napján szintén 4 kenyeret s egy bécsi dénárt érő pecsenyét szolgáltatnak az úrnak.¹

Ugyanakkor, mikor az oppidumok így szolgálják az uraságot, az uradalom egyik faluja, például Dencs, így adózik: karácsonykor adnak „pro porco“ félforintot,² Mihály- és Gergelynapkor minden negyedtelkes jobbágy fizet 25—25 királyi dénárt, husvétkor 3 tojást és 1 kenyeret, pünkösdkor 2½ tyúkot, 1 ludat, 1 sajtot, 1 quartál vaját, a vágó állatért 4 bécsi dénárt, 1 akó bort s mindezekon felül a termésből kilencedet; ugyanekkor az officiálisnak is adózniok kell: Mihálynapkor fejenként 1, Gergelynapkor 3 királyi dénárt, Erzsébetnapkor 1 pecsenyét 1 királyi obulus értékben és 1 kenyeret, végül karácsonykor négy negyedtelek együtt ad 1 kappant és 1 köből zabot. Íme, míg a két nagyobb oppidum gazdái 50, illetőleg 70 dénárral — Kanizsa még vármunkával — lerótták uruknak járó tartozásaikat, addig a falusi jobbágy-nak a pénzbeli cenzus mellé, mely körülbelül ugyanannyi, a természetbeniek egész sorát kell beszolgáltatnia és végül a kilencedet is kiadnia.³ Az utóbbi helyzete rendkívül súlyos⁴ s feltűnően súlyosabb, mint az oppidumban lakóké.⁵ Az anyagi

¹ Robotszolgáltatásról — a kanizsaiak vármunkáját kivéve — az urbárium nem szól, de az 1519. évi már említi: mindegyik oppidum „communitur“ ad 4—4 borszállító szekeret. (Dl. 37007.)

² Bár az urbárium nem fejezi ki, hogy ezt a falu közösen és nem fejenként fizeti, nyilvánvaló az előbbi. 1519-ben már így is szerepel: „in precium pingui porci communiter“ 2 forintot, — már nem ½-et. (Dl. 37007.) (A parasztlázadás után egyébként is romlott a helyzet; a dencsiek akkor már kövér ökör fejében is fizetnek 800 bécsi dénárt.)

³ Némi csekély eltéréssel az uradalom más falvaiban is hasonló volt a szolgáltatás s a még idézendő korabeli urbáriumokban sincs lényeges eltérés.

⁴ A jobbágy gazdasági helyzetének megítélésénél mindenesetre hangsúlyozni kívánjuk Franz G.-rel, hogy „mit einer Fixierung der bauerlichen Abgabenlast ist die Frage noch nicht gelöst. Bedeutsamer als der tatsächliche Bestand ist jedoch der psychologische Befund. Wichtiger als die Frage, ob es dem Bauern gut oder schlecht ging, ist es zu wissen, ob er selbst seinen Zustand erträglich empfand oder nicht“. Azt is hangsúlyozza azonban Franz, hogy a többi tényezőt, mint a jobbágy eladósodottságát, a föld hozadékát, a piaci lehetőségeket, a létminimumot stb., ma már alig, vagy egyáltalában nem tudjuk felismerni. (I. m. 5. l.)

⁵ Szinte annyira nagy az eltérés, hogy valószerűtlennek látszik s önkénytelenül az urbárium valami hiányára, valamely más elrejtett

teher nagy különbsége mellett nem lekcisnyilendő még annak a különbségnek társadalmi ereje sem, hogy míg a bér, a cenzus az egyetlen szolgáltatási kötelék, mely az oppidum jobbágját az úrhoz közvetlenül fűzi, addig a falubelit a közvetlen szolgálmányok lépten-nyomon emlékeztetik szolgálai viszonyára.

A kanizsai uradalom kis oppidumai a skálának, mely a városi szabadság különböző mértékét jelöli, kétségtelenül alsó fokán állanak. De nem állanak egyedül: a közel ezer civitásnak és oppidumnak nagyobb része minden bizonynal ezekre az alsóbb fokokra esik. A skálán fölfelé haladva, az egyre szélesebb kereteket kitöltő, az önkormányzatnak és a városiasodásnak egyre bővebb lehetőségeit élő mezővárosokat, csúcán pedig szabad királyi városainkat találjuk, egyre jobban megérezve a gravitációs erőt is, melyet e városok a megfogyatkozott számú sínylődő falvakra sugároznak ki.

E jobbágyfalvak száma körülbelül 25—26.000-re tehető,¹ általában tehát minden 25—30 jobbágyfalura esik egy város, amely a maga magasabb életszintjével hívja azok szorgalmas, vagyonosodó elemeit. A közepes mezővárosok közé tartozó ugocsamegyei Nagyszöllősen például 1450-ben 189 telken laknak, míg ugyanakkor az uradalomhoz tartozó 20 faluban együttvéve is csak 299 lakott telket számláltak össze.² Egy-egy ilyen közepes mezőváros is felér tehát, lakosait tekintve, tucatnyi jobbágyfaluvál, valóságos uradalommal. Mennyivel

teherre kell gondolnunk. Ilyenre azonban semmi nyom sincs s ugyanebben a korban más uradalmakban is, mint 1492-ben a sopron-megyei kapuvári uradalomban Keresztúr, a sárvári uradalomban Sárvár, Ikervár (Dl. 36992), 1510 körül a semptei uradalomban Sempte és Szered (Dl. 37002), 1519-ben a soproni lékai uradalomban Csepreg, a körösmegyei megyericsei uradalomban Szerdahely és Vasmegyericse (Dl. 37007), 1524-ben a lindvai uradalomban Lindva, Nempti (Dl. 37006) oppidumok többé-kevésbé hasonló kedvező helyzetben vannak az uradalomhoz tartozó jobbágyfalvakkal szemben. Arra kell gondolni, hogy az oppidum kiváltságolása éppen a versengés következtében bizonyos fokon nem volt elkerülhető s hogy az oppidum a földesurat mással, mint vámszedési joggal (a szóbanforgó négy kanizsai oppidum közül kettőhöz, Kanizsához és Beeskchelyhez ilyen jog járult), idegenek által is művelt szőlőhegygel (ez Szentpálon és Beeskchelyen volt), vásárral, nagyobb borkorcsmával és a nagyobb forgalomnak egyéb terén is emelkedő jövedelmével kárpótolta. V. ö. Mályusz, Társadalomtudomány 1926, 376. l.

¹ Csánki történelmi földrajzának eddig megjelent kötetei Erdélyből csak Hunyad, Kolozs, Küküllő, Torda megyéket, Szlavóniából csak Szerém, Pozsega, Valkó megyéket tartalmazva s nem tartalmazva az északnyugati kilenc megyét, 17.172 falut számolnak.

² Tört. Tár 1908, 3. l.

inkább egy Szeged vagy Debrecen: amott 1522-ben 1493 személy fizetett dézsmát,¹ itt 1552-ben 1216 portát számoltak össze.² Míg e két város a XVI. század elején egyenként is körülbelül 6—8.000-es lélekszámot képvisel, addig egy-egy közepes faluban 20—30—40 jobbágyfőt, vagyis 100—200 lelket is alig találhatni. A felerészben már üres, sorvadó jobbágyfalvak között álló Szegeden és Debrecenben ezt a nagy távolságot a kis falu és a nagy város között a XIV. és főleg a XV. század mérte ki. A felduzzadás dinamikus folyamatát szemléltetheti a királyi Sopron példája is. Míg ugyanis 1379-ben csak 2200, addig 1427-ben már 3500 lélek lakja.³ A város tehát ötven év alatt közel megkétszereződött, holott közbeesett az 1409. évi pestis is, amikor „quamplurimum depopulata“ volt.

A városok felé tartó migrációnak természetesen nagyhorderejű eleme a jobbágyság költözködési szabadsága, mely először már a XIII. század végén jelent meg törvényeinkben. A jog a XV. században megújulva többiben bekerült az artikulusok közé, szigorodó szankciókkal és a jogsértés bővülő példáival, mintegy megsejtetve a társadalmi erőket is, melyek a pusztásodás erősbödésének korában a költözési jog rendszerével szemben felgyülemelőben voltak.

Nem véletlen, hogy az 1298. évi 70. tc.-ben megállapított költözési jog első megújítása a királyi joghatóságok alá tartozó városok, mezővárosok és szabad községek meghallgatása alapján a városlakó nép jogairól Zsigmond által 1405-ben kiadott szabályokban⁴ foglal helyet. A 6. cikk biztosította a királyi, egyházi és nemesi jobbágyoknak mások birtokaira való költözését „temporibus semper successivis universis et perpetuis“ s megtiltotta, hogy az úr elköltözni akaró jobbágyát a jobbágyára régen kirótt, de utána egy hónap alatt be nem hajtott bírságok követelésével visszatartsa. Zsigmond a nagyobb királyi tanács 1405 május 24-i ülésének határozatai alapján kibocsátott dekrétumában megismételte az említett városi szabályok némelyikét, ezek között a fenti költözködési artikulust is, kiegészítve azzal, hogy az úr a jobbágyot nem tarthatja vissza hátralekös szolgáltatások ürügyén, vagy olyan vétkek miatt, melyekért annak idején nem vádolta be, de amelyeket most akadályul állít fel. Ugyan-

¹ Reizner i. m. I. 131., IV. 97—128. l.

² Lukinich I.: Erdély területi változásai a török hódítás korában (Budapest 1918) 133—135. l.

³ Hóman—Szekfű i. m. II. 540. l.

⁴ Az ú. n. első dekrétum.

akkor utasította a megyei ispánokat, alispánokat és szolgabírókat, hogy e rendelkezés betartását büntetésekkel kényszerítsék ki.¹ Ugyancsak Zsigmond 1435. évi törvénye a költözködési ügyeket — nyilván gyakoriságuk miatt — azok közé sorozza, amelyekben a congregatiókon kívül is ítélni lehet. Az úrtól, aki a tartozását befizető és az elköltözésre engedélyt kérő jobbágyot visszatartja, három márka büntetést követelendő. De — és ez a szankció új elem a költözködési szabályokban — három márkára büntetendő az is, aki más jobbágyát jogtalanul elviszi vagy a szökött jobbágyot nem adja ki.²

A jobbágyköltözés kérdése a század derekán egyre sürűbben jelenik meg a törvénycikkekben. Míg 1444-ben csak a jobbágyszöktetés tilalmát újítják meg, addig Mátyás első törvényében, 1458-ban a költözési jog kerül ismét elő, a jobbágyát jogtalanul visszatartó földesúrra immár 6, sőt további engedetlenség esetén 12 márkát mérve ki. A következő évben ismét új elem társul a jobbágyköltözés eddigi artikulusaihoz : a hadjáratra való tekintettel egy évre a jobbágyok „deductio“-ja teljes tilalom alá kerül. Míg 1463-ban s 1474-ben a jobbágyszöktetés egy évi és 1470-ben annak általános tilalmát újítják meg, addig 1468-ban és 1471-ben más törvények a szabad költözést biztosítják.³

Mikor Mátyás korában a jobbágy elbocsátása és a jobbágy megtartása kérdésének ily nyugtalan hullámzását látjuk a törvények tükrében, emlékeznünk kell arra, hogy ezekben az évtizedekben a jobbágyfalvak telkeinek 50—60%-a már elhagyottan, pusztán áll. A jobbágyszökés és szöktetés ellenében hozott artikulusok a szabad költözködés rendszerét elvben nem sértik, de az elv még nem valóság. A költözés jogát ugyan a földesúr nem tagadhatja meg jobbágyától, ha ez minden tartozásának eleget tett, de éppen a törvények beszélnek arról, hogy az urak az elbocsátás megtagadásának új és új jogcímeit veszik elő. A jobbágy, ha nem engedik, szökik vagy éppen szöktetik. A jobbágyok vagy parasztok erőszakos és jogtalan elvitele miatt — mondja Mátyás 1486. évi törvénye — különféle zúgolódások, panaszok, perek és egyenetlenségek támadnak. Büntetés terhe alatt követeli tehát a jogtalanul elvitt jobbágyok visszabocsátását és az ispánok által való kinyomozását. Csak ezután újítja meg

¹ Az ú. n. második dekrétum 14—16. tc.-e.

² 1435 : 7. tc.

³ 1458 : 15., 1471 : 16., 1474 : 14., Kovachich : Sylloge 1444 : 19., 1463 : 17., 1459 : 30., 1468 : 11., 1470 : 4. tc.-ek.

erélyes szankcióval a költözködési jogot s bizonyára nincs jelentőség nélkül, hogy elsőben a jogtalan jobbágyelvek tilalmazásáról van szó.¹

Íme a szabad költözés rendszere a törvények elvi magasságában és a felére megfogyatkozott jobbágyfalvak sötétedő háttérében. Nyilvánvaló, hogy erős érdekek harcolnak a jobbágyért: az anyagi eszközt a király jórészben éppúgy tőle várja nagy terveihez, mint a nagy úr a renaissance világi pompájához s a közép- és kisbirtokos életszintje fenntartásához. Az érdek parancsol s a szigorodó szankciókkal megújuló törvények után is lesznek, akik jobbágyaiktól megtagadják az elköltözés engedélyét és akik üres telkeikre titkos csellel vagy nyílt erőszakkal mások jobbágyait szerzik meg. De ezek az esetek nem állítják meg a jobbágymigráció szélesmedrű folyamatát, hiszen ezt később még a röghözkötöttség sem tudta elfojtani.²

A migráció természetesen nemcsak a város felé irányul, egyéni viszonyok és a sorsokon átszövődő szálak sokakat jobbágyfaluból másik jobbágyfaluba vezetnek át. Annál is inkább, mert a vándorlási ösztön ébren tartói, a csapások, járványok és úri hatalmaskodások végigkísérik alkonyodó középkorunkat és átnyúlnak az új kor hajnalára is. Ezt a — mondhatjuk — belső migrációt jobbágyságunk nagy szám-beli elfogyásánál nem vizsgáljuk közelebbről, olyan mozgalom ugyanis ez, amely csak helyi ingásokat idéz elő, de nem jelentkezik a pusztásodás egyetemes arányában. Annál inkább indokolt megfigyelnünk a városok törekvéseit, melyek arra irányulnak, hogy a költözködési szabadság általános uralmának korában külön kiváltságokkal is biztosítsák maguknak a jobbágybeteledést. Királyi privilégiumokat kérnek, melyekkel a közéjük költöző jobbágyokat a királyi tekintély védelme alá helyezik s a birtokos urak követeléseivel e királyi leveleket szegezik szembe. E biztosítékot, melyet főleg Zsigmond és Mátyás osztogatott, az egyik gyorsan fölgyarapodó oppidum, Debrecen életében érdemes közelebbről is megtekinteni.

Az első kiváltsággal 1360-ban megajándékozott város a XV. század során földesúri hatalom alatt sorra megszerezte a legértékesebb kiváltságokat.³ Már az 1405. évi nagy kiváltság olyan állást biztosított neki, mellyel a tiszántúli részen

¹ 1486 : 39. tc.

² A költözködési jog és a jobbágyelvek viszonyáról s általában a költözködésről érdekes megfigyelések Kring i. tanulmányában. (Századok 1935, 390—413. l.)

³ Szücs I. i. m. I. k.

Váradot kivéve más helység nem rendelkezett.¹ Két évvel a nagy kiváltság után, mely a város vonzó erejét bizonyára megnövelte, Garai Miklós nádor megparancsolta a bihari és szabolcsi nemeseknek, hogy az olyan jobbágyaikat, akik földesúri tartozásaiknak eleget tettek, ne akadályozzák a Debrecenbe való beköltözésben.² A nádori parancs jelentőségének leméréséhez tudnunk kell, hogy az 1564—1640. években 415 betelepülő új polgár közül 350 Szabolcs és Bihar megyéből sorozódott³ s ez bizonyára korábban sem volt másként.

A fejlődés fölfelé ívelő vonalát időnként természetesen hátraesések törik meg Debrecenben is. A 30-as évek elején támadt Tarpai-zendülésben debreceni lakosok is résztvettek s mikor ezeket a nádor bihari congregatióján levelesítették, elmenekültek a városhól és jobbágyszolgálatba álltak. Néhány év múlva felejtés lett a levelesítés sorsa s a debreceniek a jobbágyságból visszavágytak a civvisségbe, de uraiktól, akik akkor befogadták őket, nem tudtak szabadulni. A hírnevében megcsappant, de tehetős város ki tudta eszközölni, hogy Zsigmond király 1435-ben megparancsolja az elbujdosott debreceniek visszabocsátását. A király egyúttal ismét biztosította minden olyan polgárnak Debrecenbe való beköltözését, aki földesúranak nem adós.⁴ A királyi oklevél utóbbi általános rendelkezésének mintegy előzményéhez tartozik az a levél, melyet ugyanaz év június 2-án a város földesura, Brankovics György rác despota Pálóczi országbíróhoz intézett, továbbítva a debreceniek panaszát a justum terragium-ot letevő jobbágyok beköltözésének megakadályozása miatt s kérve, hogy adjon a városnak levelet a jobbágyok beköltözésének szabadságáról.⁵ Mátyás király 1470-ben hasonló általános parancsot bocsátott ki s utasította a hatóságokat, hogy a jobbágyaikat Debrecenbe nem engedő urakat a szokásos büntetésekkel „arctius“ kényszerítsék engedelemre.⁶

E királyi levelekkel megtámogatott költözési szabadság becsére és gyakorlati jelentőségére élesen világít rá Hunyadi János kormányzónak — egyébként ekkor a város földes-

¹ E kiváltságról s általában a város jogáról Iványi B. : Debrecen és a budai jog. (Tisza István Tud. Társ. kiadv. I. 7. Debrecen 1924.)

² Herpay G. : Debrecen szab. kir. város levéltára diplomagyűjteményének regesztái (Debrecen 1916) 32. l.

³ Zoltai L. : Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564—1640 között. (Debrecen 1902.)

⁴ Szücs i. m. I. 73. l. ; Fejér, X/7. 660. l.

⁵ Magyarország melléktartományainak oklevéltára II. (Budapest 1907) 97. l.

⁶ Herpay i. m. 66. l. Átiratban : O. L., Kir. Könyv V. 360—361. l.

urának — 1452-ben Debrecenhez intézett parancsa, melyben megtiltotta, hogy a város akár „juxta“ akár „extra consuetudinem“ a jobbágyokat befogadja a neki szolgálatokat tevő Bajomi István birtokairól.¹ Bajomi a kormányzónak vitéz katonája volt: íme mintegy jutalom az, ha a város kapuja valamely földesúr jobbágyai előtt bezárulhat. Ezt a jutalmat azonban mások nem nyerhetik el s így a földesurak, akik üresen maradt telkeikre hasztalan várják vissza — legtöbbször elsőköt — jobbágyaikat, az erőszakhoz folyamodnak s a debreceni polgárokat, ha útban érik, fogságba vetik és dolgaikat elszedik. A város 1459-ben Mátyás elé viszi ilyen panaszait. Maga is tudja, hogy sokan a terragium lefizetése és engedély nélkül jöttek be, de azzal védekeznek — aligha meggyőzően —, hogy az ilyenek „clandestine“, a bíró és a polgárok tudta nélkül telepedtek meg. Mátyás döntése a földesúri jog sérelme nélkül szól a város javára, mikor a bihar-, szatmár-, szabolcs- és krasznamegyei földbirtokosoknak megtiltja a várossal szemben az erőszakoskodásokat s arra utasítja őket, hogy jobbágyköveteléseik tárgyában a város törvényszékétől kérjenek igazságot.²

A városi fejlődés útjára csak a XIV. század második felében lépő uradalmi faluból két század alatt az ország egyik legnagyobb városa lett. Jövevényeit kevés kivétellel a parasztságból nyerte, miként a többi városok is, amelyek felé állandóan szivárognak a falutól elszakadó parasztság sorai.³ A lassú

¹ Károlyi-oklt. II. 293. l. Összevethető ezzel a rendelkezéssel Zsigmond pécsi püspöknek 1487-ben Várdai Miklóshoz írt levele arról, hogy bár az ország törvényei szerint más jobbágyait városába beengedni tartozik, tekintettel Várdai és testvérei barátságára, legutóbb beköltözött 2 jobbágyát kérésére visszaküldi, de azt kívánja, hogy a jövőben a szokás megtartassék. (Zichy-oklt. XII. 327. l. A szövegben „nolumus“ helyett „volumus“ olvassandó.) — Franciaországban a parasztok a nagy uradalmak felé törekedve, a király és a grófok hűbéreseikkel megállapodásokat kötnek, hogy ezek jobbágyait nem fogadják be. A jobbágyok ilyenkor új városokban és a communiákban keresik a szabadulást. (H. Sée: Étude sur les classes serviles en Champagne du XIe au XVe siècle. Revue Historique LVII. 1895, 19. l.). Rokon jelenségre nálunk is akadhatni: Berzeviczy Pohárnok István 1460-ban az egri káptalan előtt, mint-hogy fiutódja nincs s javait nem tudja megóvni, az életében nyújtandó védelem fejében és a javak haláláig tartó használata mellett ezeket átvallja a hatalmas erdélyi vajdának, Rozgonyi Sebestyénnek, egyúttal kölcsönösen kötelezik egymást, hogy birtokaikra engedély nélkül nem fogadják be egymás jobbágyait (Dl. 15473).

² Szabolcs vármegye levéltárának mohácsi vész előtti oklevelei (Nyiregyháza 1901) 26. l.; Teleki: A Hunyadiak kora, X. 633. l.

³ Városokkal szemben jobbágyvisszakövetelésekről Lederer E.: A legrégebb magyar iparos osztály kialakulása. Századok 1928, 526. l.

áramlás néha magasabb hullámokat is vet fel : Bártfa kapuinál például 1416-ban egyszerre jelenik meg Czudar Simon 30 jobbágya, akik uruk követelése ellenére is meg tudnak a városban maradni.¹ Láttuk a szívó és megkötő erőt, melyet a város kisugároz ; ezek mellé a városok időnként olyan kedvezményeket állítanak, amelyek kifejezetten a városba való beköltözést óhajtják előmozdítani. Mátyás király 1462-ben azért adja az Asszonyszállása nevű kun pusztát a szegedi polgároknak, hogy „*ipsi civitatem nostram praenotatam civibus et incolis amplificare, domibus et edificiis decorare eo melius valeant*“² s Korvin János 1500-ban és 1506-ban minden olyan debreceni megtelepedőt, aki új házat épít, 12, aki pedig házba száll, 6 évre minden teher alól felment.³ Zsigmond 1436-ban a Nagyszombatra költözőket mentesítette az adók alól, hogy a huszita háborúk miatt nagyobb részében pusztán álló város „*multitudine populorum*“ ékesítessék⁴ s láttuk, hogy 1410-ben Sopron is királyi kedvezményekkel igyekezett pestis által megritkított sorait feltölteni. Az ilyen telepítő kedvezményeket kisebb városok,⁵ sőt elpusztult és újonnan megépítendő vagy most telepítendő falvak is elnyerik,⁶ ezek is a hanyatló jobbágság soraiból várva az élet elemét.

A királyi parancsokkal és földesúri kedvezményekkel is ösztönzött magyar „városiasodás“ jelentősége akkor bontakozik ki előttünk teljes nagyságban, ha hozzávetőlegesen

¹ Sinkovics i. m. 56—57. l.

² Reizner i. m. IV. 57. l. ; Hornyik J. : Kecske-mét város története I. (Kecske-mét 1860) 211—213. l.

³ Szűcs i. m. I. 94, 95. l.

⁴ Tóth-Szabó P. : A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon (Budapest 1917) 370. l.

⁵ Mátyás 1467-ben, hogy Miskolc, „*oppidum nostrum populis magis ampliari possit*“, lakosait vámfizetés alól felmenti. (Szendrei J. : Miskolc város története III. Miskolc 1890, 103—104. l.) Ugyancsak Mátyás a huszita-háborúkban elnéptelenedett Mezőkövesd oppidumát a lakosság növelése céljából 1464-ben a szabad város kiváltságaival óhajtva felruházni, felmenti a királyi tributum, továbbá a kilenced s a rendes és rendkívüli taksa alól, évi 200 aranyban állapítva meg a város egy összegben lerovandó szolgáltatását. (Tóth-Szabó i. m. 446. l.)

⁶ Mátyás 1469-ben a diósgyőri uradalma tartozékain új házat építő jövevényeknek négyévi adómentességet ígér. (Szendrei : Miskolc tört. III. 104. l.) V. ö. Sinkovics i. m. 57. l. ; Jánossy i. m. 42. l. — Különösen jellemző eset : Az óbudai apácák apátnője 1478-ban a kolostor bács megyei Bakszonhát nevű pusztáját benépesíteni óhajtván, a pusztára szálló első hat embernek örökös szolgáltatásmentességet, a többinek 16 évit ígér „*demptis et exceptis censibus, taxis necnon contribucionibus regalibus*“. (Dl. 18025.)

megállapítjuk a civitasok és oppidumok lakóinak az ország lakosságához viszonyuló számát. Hóman az Anjou-korban a szabad királyi városokra egyre-másra 1000, a királyi és magánföldesúri városokra pedig 500 lelket tart számíthatónak.¹ Az előbbieket a következő század végén bátran számíthatjuk 2000 fővel, hiszen — mint láttuk — Sopron már fele-időre elérte a kétszeres számot. Az utóbbiakat a sok kicsiny és pusztásodástól sem kímélt mezővárosra tekintettel csak 750-es átlaggal, vagyis 50%-os növekedéssel számítjuk, holott Debrecen már ekkor 6—8.000, Nagyszöllőst 800—1.000 s a kicsiny Csepreget is 1000—1500 személy lakja.² Ez alacsony mértékkel is körülbelül 800.000 főre tehető a XV. század végén Magyarországnak civitas és oppidum kebelében élő lakossága s minthogy az ország lakossága ugyanekkor körülbelül 4.000.000-ra becsülhető,³ immár *a népesség egyötödét zárják magukba a különböző szabadságokkal élő városok.*

Ez a „városi“ nép az aránylag csekély számú telepített hospesség kivételével a jobbágyságból vált ki;⁴ e tény jelentőségének a társadalmi erők területén is jelentkeznie kellett. Olyan tömegről van ugyanis szó, melyet megtekintve, bátran lehet beszélni a magyar jobbágyság immár előrehaladó átalakulásáról.

Ez az átalakulás két vonalon is halad: a szabad bérlő és a parasztpolgár irányában. Az úrnak ugyanis az oppidumok lakói fejenkénti cenzussal vagy együttesen közös összeggel adóznak. Ha az oppidum jobbágya — esetleg némi, rendszerint közösen kirótt természetbeni és munkaszolgáltatás mellett — csak cenzust, bért fizet, akkor elvileg már tulajdonképpen bérlő, aki a föld használatáért pénzbért nyújt. Sőt állapota, mivel a költözködés joga őt is megilleti, a jobbágykötelék lazuló szálai (uriszék) mellett hovatovább a „szabad bérlő“-ére kezd emlékeztetni, hiszen oppiduma önkormányzata révén talán már a bírói hatalomnak is részese.⁵ Ha pedig az oppidum egy összegben megállapított

¹ Hóman i. m. II. 299. l.

² L. Debrecen 1216 portájáról (1552) és Nagyszöllős 189 lakott telkéről (1450) fentebb. Csepregen 1519-ben 250 teljes jobbágyot (és 77 desertát) számoltak. (Dl. 37007.) Az e korbéli telket és portát mint valóságos háztartási egységet legalább a szokásos ötös lélekszámmal lehet számítani.

³ Szekfű i. m. IV. 417—418. l.

⁴ V. ö. Lederer E., Századok 1928, 527. l.

⁵ A jobbágy bérlővé való átalakulása XV. századi folyamatának felismerése Mályusz érdeme. (Az 1498. évi 41. t.-c. Századok 1930, 809—839. l.) Mályusz a jobbágyság bérlővé alakulása forrását

szolgáltatást fizet az úrnak, az oppidum lakosának helyzete a közösségben hasonló a polgári universitas tagjáéhoz, mely a földesúri jogot maga gyakorolja. Az ilyen mezővárosokban tehát sajátos parasztpolgárság társadalmi körvonalai bontakoznak ki. Ez a kettős fejlődési vonal könnyen egybe torkolthatik: a bérlő állapotát nyújtó oppidum az önkormányzat teljesebb jogát megszerezve, a parasztpolgár állapotával dicsekedhetik s ilyen esetben a két állapot csak különböző fejlődésfázisokat jelöl.¹

A szabad királyi városokba költözött jobbágyság kiszakadt a jobbágyság testéből és a városi rend elemévé lett. A szabadbérlő-parasztpolgár mozgalom azonban a jobbágytársadalom bensejében folyik s e mozgalomnak a mezővárosok kiemelésén és a falvakból e városokba vont jobbágyságon, valamint a városi jognak a parasztság közé közvetlenül való plántálásán² túl is nagy erjesztő hatással kellett lennie.³ A falusi jobbágyság megritkult soraira a XV. században rendkívül súlyos teher nehezedik, mintha a pestisek és más csapások, valamint a városi vonzás következtében elfogyott jobbágyokat is a megmaradtaknak kellene uraik számára pótolniok. A súlyos teher, a jobbágyszökések és — szöktetések elharapózása, a jobbágytörvények egyre keményebb szankciói, mindenekfölött pedig a jobbágyságunknak

azokban a bérletekben keresi, melyeket a városi polgárok és idegen jobbágyok más földesúr birtokain birtak. Ezek a bérletek azonban — miként Mályusz adatai is tanúsítják — jóformán csak szőlőhegyeken jönnek létre. Mivel a természet a szőlőhegyeket a városi és uradalmi határookra való tekintet nélkül osztotta szét, egy-egy jelesebb hegyre nagyobb környékből sereglenek össze szőlőbérletekre különböző urakat szolgálók vagy éppen szabad városi polgárok. Azt hisszük, hogy az ily bérletek elszaporodása szőlőtermelésünk fellendüléséről és nem annyira társadalmi problémáról, a jobbágyságnak ily bérletek hatása alatt bérlőtársadalommá átalakulásáról tanuskodik. Mi a bérlőt, akivé átalakulhat a jobbágy, nem a szőlőbérletek, hanem a fejenkénti cenzussal minden köteletségét urával szemben lerovó oppidumlakók irányában keressük. V. ö. lentebb 55. l. 3. jz.

¹ Ilyen fázis-átváltást örökít meg a fentebb említett 1464. évi mezőkövesdi kiváltságlevél. Hasonló jelenségről Munkácson Mályusz, *Társadalomtudomány* 1926, 376. l.

² Pl. a Kispalugyayak 1435-ben „*sessiones nostras in dicta Kys Paludja volentes augeri et iobadiones nostros in pleno iure servare*“, a közeli Németltpese oppidum „polgári“ jogait (*jura civilia*, más helyén: *jus teutonicale*) adják jobbágyaiknak. (Századok 1909, 940—943. l.)

³ A városok alakulásának és a városi szabadságnak, valamint a sajátos francia „*communiá*“-nak a jobbágyszabadságra gyakorolt közvetett és közvetlen hatásáról Séé: *Les classes rurales*, 284. s köv. l., továbbá ugyanó, i. tanulmány, *Revue Hist.* LVII. 1895.

immár ötödét felülelő városi polgár és oppidumlakó tömeg arra mutatnak, hogy *a társadalom életében nagy feszültség támadt*. Ez a feszültség azt is ígérheti, hogy a jobbágyság még kinnrekedt tömege lassú erjedéssel vagy szerencsés zökkenővel levette a jobbágykötelék személyes terheit, átváltódik — miként egyes nyugati államokban — valóban bérlővé, szabad parasztsággá. Nem valószínű, hogy Mátyás előtt, aki bizonyára tudott az olasz és az angol szabad parasztság állapotairól, e feszültség és átváltódó folyamat jelei rejtve maradtak volna, sőt számos új városi kiváltságait s a városi kapuk nyitvatartására és a szabad beköltözés akadálytalanná tételére irányuló törekvéseit látva,¹ az a benyomásunk támad, hogy a nép „igazságos“-a tudatosan munkálta e társadalmi átváltódást.

*

„Új név, utálatos név! Átala a jobbágy — egyszerű évi járadékot fizetve — kiszabadul a jobbágyságból; a törvény megtöréséért csak pénzbírságot fizet s megszűnik fizetni azokat a terheket, amelynek a jobbágyok alá vannak vetve“ — ily ellenségesen szólt a francia kortárs a „communia“-król, amelyeket Angliában is „tumor plebis, timor regni, tepor sacerdotii“-nak tartottak.² E közösségeket, melyek között kizárólagos parasztközösségek is voltak, némely vonásaiban hasonlatosaknak találtuk a kiváltságos magyar oppidumhoz, mely szintén „communitas“-ként jelentkezik befelé tagjaival s kifelé uraival szemben. Az oppidumokkal szemben az érdekelt magyar kortárs, a nemes úr felfogása sem lehetett más, annál kevésbbé, mert a városok és oppidumok kizárólag a király s az egyházi és világi nagybirtokosok kezén voltak, akik így falvaik veszteségeiért gyarapodó városaikban nem jelentéktelen kárpótláshoz jutottak. A köznemeseknek azonban nem voltak városaik, a végbemenő társadalmi átalakulásnak ők az igazi vesztesei.

Mátyás halála után az országgyűléseken nagyobb szóhoz jutó köznemesség részéről meg is indult a küzdelem az elme-

¹ Az idézetekhez még: a budai provisor 1480-ban valósággal megfenyegette Várdai Miklóst, ha jobbágynak a királyi Halas oppidumba való beköltözését „in preiudicium tocius libertatis huius incliti regni Hungarie“ akadályozná, mivel a jobbágyok a király jószágairól szabadon elköltözhetnek s „nulla mensura est inter regiam majestatem et subditos suos“. Zichy-oklt. XII. 308. l.

² A francia idézet Sée: *Les classes rurales*, 281. l., az angol idézet Pirenne—Focillon—Cohen i. m. 49. l. jz. V. ö. Pirenne: *L'origine des constitutions urbaines*. *Revue Hist.* LVII. 1895, 306. l.

rülöben lévő jobbágyállomány megtartásáért. A küzdelem kétirányú volt: egyrészt a jobbágyterhek egyenlősítését s ezzel a parasztvárosok csábító és erjesztő kivételes helyzetének lebontását, másrészt a jobbágy migráció megnehezítését óhajtotta elérni.

Láttuk, hogy a kilencedet, mint egységes jobbágy-szolgáltatást a fekete halál után a jobbágy migráció megállítása céljából hozták be. Az 1492. évi országgyűlésen ismét előkerült a kilenced dolga s az 1351. évi kilencedtörvény szövegét a szankcióval együtt megújították.¹ Az új szövegben annyi csupán az eltérés, hogy ez nem „bármely“, hanem „bármely nagyobb és kisebb“ villa-t említ, ahol a kilencedet be kell szedetni. A megismételt artikulások mellett 1492-ben új artikulus is jelent meg: a kilencedet a más földén szántó és szőlőt művelő jobbágytól is szedje be a föld ura, s ha azt a jobbágy nem fizetné meg, akkor az az „örökség“, melytől a kilencedet fizetni kellene, a földesúrnak marad; ha pedig valamely királyi vagy más jobbágyok panaszt emelnének, hogy e kilencedre nézve szabadságot élveznek, az ország rendes bírái tartoznak ítéletet és igazságot szolgáltatni.² A törvényt szervesen egészíti ki az 1498. évi 41. tc. amely a szabad királyi városoknak idegen területen szántó vagy szőlőt művelő polgárait is kötelezi ilyen földjeik után kilenced fizetésére.³

Íme, a század végén a nemesi jogot gyakorló szabad királyi városok saját területét kivéve, az ország minden földje kilencedköteles. A visszahatás, a társadalmi válság ellentétes tendenciáinak jegyei abban keresendők, hogy a földesúrnak bármely „nagyobb“ helységben be kell szedni a kilencedet. Bár a törvény szövege csupán kisebb és nagyobb „villa“-t említ, az előzmények után nem lehet kétségünk

¹ 1492: 47—48. tc.

² 1492: 49. tc.

³ A két kilenced között lényeges különbséget érzünk. Az előbbit be kell szedni, az utóbbit, mely elsősorban a szőlőhegyekre vonatkozik s az előbbihez képest nyilvánvalóan csekély, meg kell fizetni. Ott a földesúr a kötelezett, itt a jobbágy és a polgár. Nyilvánvaló, hogy a két kilenced forrását nem lehet egy ponton keresni. A földesúr azokkal szemben, akik nem saját jobbágyai, lehetett követelő is, annál is inkább, mert a szőlőhegyek — már pedig elsősorban ezekről van szó — kivételes helyzetet biztosítanak az úrnak. Ezt valóban nem lehetett akárhol találni. (V. ö. fentebb 52. l. 5. jz.) De a jobbágyoknak vagy a polgáraknak sem változott meg az oppidumban vagy civitasban elfoglalt társadalmi helyzete azzal, hogy valamely idegen szőlőhegyen kilencedet fizetett-e vagy sem; ez főként anyagi kérdésnek látszik.

afelől, hogy az oppidumok ideértendőek voltak, sőt a törvény éppen rájuk kívánt vonatkozni.¹

Ha azonban a rendek azt akarták elérni, hogy az oppidumok kiváltságos parasztsága visszasüllyesztessék a kilencedfizető jobbágyság tömegébe, ezt a célt az idézett kilencedtörvényekkel minden bizonnyal nem érték el. Hiszen a kanizsai uradalom említett összeírásában, mely az 1492. évi kilencedtörvényre következő évben, 1493-ban készült, Szentpál, Kanizsa, Szepetnek és Becskehely oppidumok — miként láttuk — nagyobb részben csak pénzzolgáltatással, de mindenesetre kilenced nélkül szerepelnek. Sőt Szentpál 20 év múlva : 1512-ben is kilenced nélkül együttes összeggel váltja meg szolgáltatásait, Szepetnekről, Kanizsáról és Becskehelyről pedig csak annyit jegyez fel az 1512. évi összeírás, hogy szolgáltatásaik „in registro antiquo“ találhatóak.² De további példákat is idézhetünk. Szerdahely és Vasmegyericse 1519-ben,³ Szered és Sempte 1510 körül,⁴ Kisbánya és Keresbánya 1525-ben⁵ közös, vagy legalább is egy összegben beírt, Lindva, Nempti, Szemenye 1524-ben,⁶ Ikervár 1492-ben⁷ és 1518-ban⁸ fejenkénti cenzust fizetnek — kilenced nélkül. Ezekben az oppidumokban tehát 10—20 év múlva sincs szó kilencedről s bár Csepreg 1519-ben,⁹ Szil 1492-ben,¹⁰ 1507-ben,¹¹ 1518-ban,¹² Keresztúr,¹³ Leuka 1492-ben¹⁴ és 1519-ben,¹⁵ Dobronok 1524-ben¹⁶ pénzcenzus mellett meghatározott — Szil által „communiter“ fizetett — terményszolgáltatással is adóznak, ez is kedvezménynek, legalább is a kilenced természetbeni megváltásának látszik.

Ezek a példák arról tanuskodnak, hogy az oppidumok úri terheinek rendszere a Mátyás halálát követő 20—30 év alatt az ellentétes törekvések dacára sem mozdult ki a helyé-

¹ Így értelmezi Mályusz is : Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány 1926, 377. l.

² Dl. 36998.

³ Dl. 37007.

⁴ Dl. 37002, 37003.

⁵ Dl. 37000.

⁶ Dl. 37006.

⁷ Dl. 36992.

⁸ Dl. 37007.

⁹ Dl. 37007.

¹⁰ Dl. 36992.

¹¹ Dl. 36983.

¹² Dl. 37007.

¹³ Dl. 36992.

¹⁴ Dl. 36996.

¹⁵ Dl. 37007.

¹⁶ Dl. 37006.

ről. E tényben nem volna elég csupán a statikus állapot helyzeti előnyeit keresni, abban az *oppidumokat magába ölelő nagybirtok hatalmas politikai súlya jelentkezik.*

Sok reményt maga a nemesség sem fűzhetett a kilenced-akcióhoz. Legalább is erre mutat, hogy a jobbágy megtartása végett egyidejűleg másik mozgalom is folyik. A rendek ugyan 1492-ben megújították a költözködési szabadságot, de az eddigi hat márka helyett az alispánnak és szolgabírónak ezentúl csak három márkában kell a jobbágyát jogszerűen visszatartó földesurat elmarasztalni, viszont kétszer három márkával kell büntetni azt a földesurat, aki más jobbágyát erőszakosan elviszi és nem adja ki. Három márka büntetés sújtja azt is, aki szökött jobbágyot felfogad és azt megkeresésre nem adja ki. Kivételesen a büntetés 25 márkára emelkedik fel s az ispán és az alispán is hasonló büntetés alá esik, ha tisztségével visszaélve, erőszakosan vezet el jobbágyokat.¹

A büntetés tehát a jobbágyköltözés jogát megtagadó földesúr helyett a jobbágycsábító, vagy az engedély nélkül eltávozott jobbágyot befogadó úrra kezd áttolódni: nyilvánvaló, hogy *a szabad költözködés jogának válsága már most megkezdődik.* Az 1495. évi országgyűlésen a költözés jogáról már nem is történik említés, mikor 25 márkával sújtják azt a földesurat, aki a bűnbeesett és azután hozzászökött idegen jobbágyot nem adja ki. Az ispánra is hasonló büntetés vár, ha az ilyen jobbágyot ő venné védelme alá.² A rendek 1504-ben úgy találják, hogy az eddigi szabályok ellentmondanak egymásnak, s hogy a jobbágy elvitelére kevés a büntetés. Ebből „plurima et indicibilia scandala“ keletkeznek naponként, ezért kimondják, hogy ezentúl senki más jobbágyának másként, mint a szolgabíró útján, nem szerezhet szabadságot, s a szolgabíró köteles törvényt látni az elköltözni óhajtó jobbágygal szemben emelt vádokban is. Ha a paraszt tisztázta magát, szabad elköltöznie, de ha valaki jogszerűen viszi el vagy tartja vissza más jobbágyát, 100 aranyforintot kitevő 25 nehéz márkában marasztalando el.³ A szolgabíróknak a jobbágylicenciák ügyébe való bevonása a köznemesség szemmel látható sikere, hiszen a szolgabírók az ő soraiból kerülnek ki.

Bár ezek a törekvések éppúgy nem enyésztek el a jobbágyország szabad költözködésének rendszerét, miként az

¹ 1492 : 93, 94. tc.

² 1495 : 18. tc.

³ 1504 : 16. tc.

új kilencedtörvények nem törték meg az oppidumokat, hatásukat nem lehet jelentéktelennek megállapítani.¹ A kései szemléző, aki a népapasztó járványok és a városi migráció nyomain nagy társadalmi feszültséggel találkozott, s aki e feszültségben a szabad parasztság békés kibontakozásának lehetőségeire ismert rá, a Mátyás korát követő negyedszázad alatt fokozatosan elhalványodni érzi e lehetőségeket. Ez a hanyatló folyamat az 1514. évi forradalom hirtelen zökkenőjével egyszerre a végső állomásra érkezett. A tervelés nélkül, mintegy véletlenül fellobbant parasztforradalom közvetlen indítékait és átfűtő ösztöneinek gyökereit e tanulmányban nem óhajtjuk keresni, azt hisszük azonban, hogy megítélésénél különös tekintettel kell lenni a felenyire üresen álló falvakra, a reájuk nehezedő súlyos terhek — a király adója, az egyház tizede s az úr sok követelése — mellett az oppidumok által megindított társadalmi átalakulásra s azokra a törekvésekre, melyek az utóbbi évtizedekben ez átalakulással szembekerültek, de nem kevésbé a közállapotok általános leromlására, a mátyásutáni ország súlyos politikai válságára s a társadalmi és lelki feszültségre is. Úgy véljük, hogy a hasonló motívumokkal átszőtt szerencsétlen végű Jacquerie, a szerencsés végű angol forradalom s más előttünk járó parasztmozgalmak után a magyar parasztságnak ez, az országot áradásszerűen elöntő felkelése régóta esedékes volt, s évtizedek óta gyűlt a feszültség, mely 1514-ben kitöréshez jutott.²

¹ Jellemző a városi migrációval szemben megerősödő törekvések hullámvásására e korban: míg Nagy Lajos 1370-ben s Mátyás 1465-ben és 1478-ban parancsokat bocsátottak ki a végett, hogy a jobbágynak Kolozsvárra való beköltözését a földesurak engedjék meg, Ulászló megengedte nekik jobbágyaik visszavételét, de 1508-ban már újból rendeletet adott ki, hogy elégedjenek meg az addig visszavitt jobbággyokkal. Jakab Elek: Kolozsvár története (Budapest 1870) I. 559. l. s Oktl. Kolozsvár történetéhez I. (Buda 1870) 66, 211, 260, 316. l.

² Franz idézett tanulmányában a nyugati, főleg a flandriai, a francia és az angol forradalmak elemzése után a magyar parasztforradalom kapcsán arra a megállapításra jut, hogy „vielfachen unleugbaren Aehnlichkeiten mit den übrigen grossen Bauernrevolutionen lassen den ungarischen Aufstand in eine Reihe mit den west- und mitteleuropäischen Bauernkriegen treten“. (I. m. 27, 33. l.) Egyébként Franz végső következtetései szerint a parasztforradalmak nem gazdasági, hanem politikai mozgalmak s általános elégedetlenség kitörései, a parasztok „erheben sie in politischen Krisenzeiten gegen einen Staat, der durch allerhand Verordnungen und neue Aufsätze ihre mühsam gewonnene Freiheit wieder beschränken und sie in eine neue Art von Untertänigkeit herabdrücken will“. (I. m. 33. l.) Tanulmányunk eredményei Franz következtetéseit sok tekintetben megerősíteni látszanak.

A bukás teljes volt: a jobbágyságunkkal egyidős költözőkódési szabadság társadalmi rendszere, melynek lebontását a rendek súlyos érdekek által hajtván is oly óvatosan végezték eddig, egyszerre elenyészett. Most egész sorát hozták meg az artikulusoknak, melyek a jobbágy megbüntetését, röghözkötését és terheit állapították meg. Ezek között, az előadottak után, új megvilágításban véljük megjelenni azokat az artikulusokat, amelyek a jobbágy városba költözését a röghözkötésen kívül is erős szankciókkal tilalmazták. Csak azt engedték meg, hogy a király és a főurak szabad városainak lakosai kölcsönösen szabadon költözhesseenek, de a város kapujának a jobbágy előtt zárva kellett maradnia. Ha pedig a hatalmasok, vagy bármely rangúak a jobbágyot, „amely nélkül a nemesség nem sokat ér“, ura akarata ellenére elviszik, 100 forint bírságra ítélendők. Ha továbbra is engedetlenek, elveszítik a jobbágyot magába fogadó helyet, „sive sit civitas, sive oppidum, sive villa, sive portio“. A főpapok — minthogy az egyház javai el nem veszíthetők — a 100 forintot túl a hely becsüjében marasztalandók el. Hasonló büntetés szabandó azokra is, akik a szökött jobbágyot megintésre nem adják ki. Ha pedig szabad vagy megerősített város, a kunok vagy jászok, vagy más királyi jobbágyok vinnének maguk közé erőszakosan idegen jobbágyot, vagy nem adnák ki a szökött jobbágyokat, az ily helységek bírái és esküdtjei minden egyes jobbágyért 200 forint büntetést fizetnek s ezen felül megfizetik a jobbágy homagiumát is, minthogy az ily helységek sem idegeníthetők el. A királyi és főpapi jószágok e kivételes bánásmódjára való tekintettel a világi személyeket egyházi személyekkel és a királyi jobbágyokkal szemben hasonló büntetés érhet csak, a birtokot nem veszítik el.¹

A céltudatos politikai akarat nélkül elviharzó s vészes indulatokban kiégő forradalom elbukásával és a jobbágyság teljes társadalmi elhanyagolásával elbukott a magyar parasztpolgárságnak az utóbbi negyedszázad alatt már elfogyóban lévő ígérete is és sötétebbre váltak az árnyak, melyek Mohács előestéjén a magyar földre borultak.

Szabó István.

¹ 1514: 14, 25, 26, 27, 28, 29, 32. tc. A parasztlázadás után megindult az oppidumok — a kisebbek — társadalmi süllyedése is. Pl. az említett Szentpál, mely 1493-ban (Dl. 36997) és 1512-ben (Dl. 36998) közös összegben kirótt pénzcenzust fizetett, 1519-ben fejenkénti census mellett a természetbeniek egész sorát, disznó- és ökörváltásgot s most már kilencedet is szolgáltat (Dl. 37007).

A román történetírás új iskolája.

Idestova két esztendeje áll a harc Iorga Miklós és a Revista Istorică Română című szakfolyóirat körül csoportosult fiatal román történészek közt. Bár személyi ellentétek is húzódnak meg mögötte, ez a vita mégis jóval jelentősebb a tudósok közt oly gyakori nézeteltéréseknél, mert a háborúutáni román tudományos élet válságára vet világosságot. A támadó fél Iorga volt, de úgy fordult a dolog, hogy most neki kell majd védekeznie a minden oldalról tornyosuló vádakkal szemben. Ő maga idézte fel a vihart s a következmény az lett, hogy a fiatalok felismerték az idő elérkeztségét az idősebb nemzedék s főleg Iorga történetírói munkásságának teljes átértékelésére. Régóta érik ez a folyamat, mondhatni az új Románia megszületése óta, de szavakat csak most talált a megnyilatkozásra.

Magát a vitát Iorga éles kritikái robbantották ki, melyeket a fiatal nemzedék két képviselőjének új könyveivel szemben nyilvánított.¹ A különben is igen heves vérmérsékletű és érzékeny Iorga nála is szokatlan keserőséggel és odaadással vetette rá magát a két író hitelének lehetőleg teljes megsemmisítésére. Előbb politikai lapja, a Neamul Românesc indított hónapokon át folytatódó keményhangú cikksorozatot, majd ő maga adott ki egy kis röpiratot, melyben a két megtámadott mögött már egész iskolát vél felfedezni, amelyik — szerinte — pusztán alacsonyabbrendűségérzéstől és irigységtől vezetettve az ő tudományos pozíciója ellen tör. Az „iskola“ tagjai, C. C. Giurescu, P. P. Panaitescu, Gh. I. Brătianu és D. Bodin sorra válaszoltak a személyeskedő hangú nyomtatványra.² A viszontválasz sem késett sokáig. Iorga az Akadémián tartott előadást P. P. Panaitescu könyve ellen, majd a Liga Culturală két felolvasóülését foglalta le az „új iskola“ bírálására. Ezt az utóbbi két elő-

¹ C. C. Giurescu : *Istoria Românilor*, I. (București 1935.) — P. P. Panaitescu : *Mihai Viteazul*. (București 1936.)

² N. Iorga : „Școala nouă“ de istorie. O lămurire definitivă. (București 1936) 17. l. — Gh. I. Brătianu : *In jurul școlii nouă de istorie*. *Curentul* 1936 V. 14. — P. P. Panaitescu : *Școala nouă de istorie*. Un răspuns. (București 1936) 3. l. — D. Bodin : *Școala nouă de istorie*. Răspuns d-lui N. Iorga. (București 1936) 16. l. — C. C. Giurescu : *In legătură cu „Istoria Românilor“*. Răspuns recenziei d-lui N. Iorga. (București 1936) 54. l.

adást második röpiratként kiadta,¹ majd engesztelő kegyeleti kirándulást szervezett Cozia kolostorába, Mihály vajda anyjának sírhelyéhez, akinek emlékét — szerinte — P. P. Panaitescu könyve megsértette. Az „iskola“ nevében aztán C. C. Giurescu szögezte le nemzedékének állásfoglalását, nemcsak az éppen időszerű kérdésben és Iorgával szemben, hanem a román történetírás jövő fejlődésének szempontjából is.²

A sok személyes ízű megjegyzés közül elég nehéz kihalászni, hogy tulajdonképpen mivel is vádolja Iorga elpártolt tanítványait. Nagyjában mégis a következőkben foglalhatók össze kifogásai: a Revista Istorică Română köré tömörült új történezmnededeket kicsinyes személyi és pártpolitikai szempontok vezetik tevékenységében. Megszállják a tudományos közélet fontosabb pozícióit s minden előnyt híveiknek juttatnak. Munkásságuk, melynek tudományos értéke nagyon is vitás, főként az idősebbek és első-sorban az ő (Iorga) érdemeinek lebecsülésére s ezáltal önmaguk érdemtelen előretolására irányul. Hideg racionalisták, akik számító állogikával, az ellenmondások és aprócseprő tévedések szörszálhasogató keresésével rontják a hitelét idősebb tudósok fáradsággal összehordott életművének. Elkeseredve hasonlítja őket Titu Maiorescu szkeptikus és kritikus nemzedékéhez, amely ellen neki kellett fiatalabb korában keményen küzdenie. És végül, ami a legsúlyosabb, a fiatal történészek elfeledkeznek a nemzeti érdekekről, kicsinyes adatok kikutatásával befeketítik a román mult dicső alakjait, sértik a nemzeti érzést és jegyvert adnak a románság ellenségeinek kezébe. „Antinacionális“ történetírás ez és szakítás a mult megtartó hagyományával.

Látszatra indokolatlan lenne ez a szenvedélyes felháborodás, ha csak azt tekintjük, hogy miben nyilvánul a két történész „nemzetietlensége“. Az első kissé több jelentőséget tulajdonít a románságra gyakorolt szláv hatásnak, mint elődje általában, a másik pedig Mihály vajda fejedelmi származását vonja kétségbe és megállapítja, hogy a románság első egyesítője a nagybirtokosok érdekeit képviselte a néppel szemben. Mindezt már mások is megírták előttük, csak hogy akkor ez nem jelentett veszedelmet. De Iorga jól látja, hogy ma ezek már komoly tünetei a veszedelmesen hódító történeti köztudatváltozásnak és hogy a megtámadott fiatal történészek ezt a változást akarják győzelemre segíteni. A tárgyilagosság, illuziómentes valóságlátás az, amit ma a román szellemi közvélemény fiatal rétege követel politikában, irodalomban, történelemben egyaránt. Összefügg ez a románság háborúutáni természetes lelki válságával. Azelőtt minden román szellemi és anyagi energiát lekött a nagy egyesülésért folytatott sokoldalú munkásság, mely fölött egy megígért paradicsom, Nagyrománia vágyálma lebegett. Az álom valóra vált, de a paradicsom helyett sokkal válságosabb helyzetben találta magát a románság,

³ N. Iorga: O școală nouă istorică (București 1936) 50. l.

⁴ C. C. Giurescu: Pentru „vechea școală“ de istorie. Răspuns d-lui N. Iorga. (București) 1937, 70. l.

mint azelőtt. Társadalmi, nemzetiségi, politikai problémák ezrei zúdultak az új államalakulat még ki nem alakult rendszerének fogaskerekei közé és naponta megállással fenyegetik az egész gépezetet. A román szellemi élet pedig még nem tudott kielégítően átrendeződni az új feladatok elvégzésére. Az idősebbek mindent betöltő céleszméje a nagy egyesülés volt és ma is ennek varázsában élnek: üres malomban örölnék. A fiatalság már megvalósultnak látja ezt a programot és valami újat kíván. Útja kritikai és elsősorban a megelőző nemzedék alkotásának számadását akarja megcsinálni. Ennek az általános szellemiségnek keretein belül érthető meg a román történetírás célkitűzéseinek válsága is.

A háborút közvetlenül megelőző évtizedek román törekvéseit a történetírásban senki olyan tehetséggel, tudással és meggyőző erővel ki nem fejezte, mint éppen Iorga. Egymaga egész tudományos iskolát képviselt, mind szellemben, mind munkásságban. Nincs a történetírásnak olyan ága, amelyben ne dolgozott volna s ahol ne hagyott volna hátra maradandó nyomokat. A románság állam-, gazdaság-, társadalom-, egyház-, népiség-, művészet-, irodalom-, hadtörténete az ő összefoglaló és egyúttal úttörő műveiből vált ismeretessé a külföld s részben a románok előtt is. Francia és német nyelven százait adta ki a történeti munkáknak, melyekben Kelet-Európa történetét tárgyalva, a románság világtörténeti helyét igyekezett úgy körvonalazni, hogy ennek a helynek jelentősége felől senkinek kétsége ne lehessen. Törhetetlen munkabírása és hihetetlen termékenysége a leghosszabb történetírói pályákon is páratlan kiterjedésű életművet hozott létre, úgyhogy írásainak egyszerű címfelsorolása többszázoldalas, vaskos könyvet tölt meg. Író, politikus és történetíró egyszemélyben s ez megérezik egész munkásságán. Személyes érzelmei, politikai meggyőződése, irodalmi felfogása ezer és ezer szállal szövik át történetírói működését. A román faj, a román paraszt felsőbbrendűségébe, a román ügy feltétlen igazságába vetett hite elől minden ellenmondásnak pusztulnia kellett. Anélkül, hogy a szó megbélyegző értelmében történetamisításnak neveznök, az emberileg megközelíthető tárgyilagosság szemszögéből legalábbis részrehajlásnak kell tartanunk a keleteurópai történetről alkotott koncepcióját, melyben a célratörő, nagyvonalú emberek eredendő rövidlátásával hanyagolt el mindent, ami a románság szerepét kibővíthette volna. „Mihez kezdjek az igazsággal, mikor a hazámról van szó?!“ — fakadt ki egyszer, kisebb nyilvánosság előtt. A kétségtelen nagy tudás és tehetség az európai közvéleményt is meghódította s nemcsak a szerzőt, hanem az általa egyetlen igazságként képviselt ügyet is a rokonszenv sugarába állította.

Az a tekintély, amely benn és künn Iorga egyéniségét övezte, a megváltozott politikai és kulturális körülmények közt foszladozni kezd. A teret kérő utódok mindig hálátlanok és a fiatal román intelligencia már-már felejteni kezdi azt, hogy mivel tartozik Iorgának, aki majdnem félszáz évig képviselte a román kultúrát nyugat felé. Munkáiban „hideg észszerűséggel, könyörtelen szőrszálhasogatással“ keresik ki az ellenmondásokat, a kisebb-

nagyobb elírásokat s eddig kétségbe nem vont állításai mögött személyi vagy politikai részrehajlást gyanítanak. C. C. Giurescu és társai sorra bebizonyítják, hogy Iorga nem ismeri a földrajzot, hibásan olvassa a forrásokat, javíthatatlanul romantikus, mindenkit aszerint ítél meg, ahogy az illető vele szemben viselkedett s régmúlt eseményekbe saját politikáját olvassa bele. Szemére vetik, hogy a román parasztok eredeti szabadságának elméletét csak azért védte olyan odaadással, mert fegyvert látott benne az agrár-reform kivívására. (A magyar történetírás hosszú évek óta, számtalan más esetben kimutatta, hogyan kovácsol fegyvereket Iorga a történelem átértelmezett adataiból, de a román tudományosság „nemzeti érdekből“ erről nem vehetett tudomást.) Éppen Iorga egyik művét bírálva írja C. C. Giurescu: „Azt tartjuk, hogy a történelmi romanticizmust — hogy ne nevezzük másként — egyszer s mindenkorra el kell vetni. Élete magyarázható, ha nem is menthető, a XIX. században, nálunk egészen a háborúig, mikor a „történelmi“ érveknek különleges értéke volt; de ma, a realizmus, az általános ellenőrzés és szoros tudományos együttműködés korszakában, túrhetetlen. Szükséges tehát, hogy a történetírásban és a többi tudományágakban, de életünk minden szellemi és gazdasági területén is, egészséges alapokra építsünk. Hagyjuk a sovinizmust, hiúságot, osztályérdeket éppúgy mint a félmunkát, pontatlanságot és sietséget, építsünk szilárdan. Mert csak az igazság tartós, csak az illeszkedik bele a dolgok természetes és örök rendjébe.“

1929-ben, a szebeni történészkongresszuson P. P. Panaitescu a jelenlevő Iorga legnagyobb megbotránkozására mondotta a következőket: „Meggzabadulva a kötelességtől, hogy állandóan a szerencsére már megvalósult nemzeti egység gondolatát népszerűsítsék, a történészek most már elmélyedhetnek létértelmünk, kulturális, gazdasági és társadalmi életünk tanulmányozásában, az igazság keresésén kívül minden más célt mellőzve.“

Az ildomosság tiltja feltételeznünk, hogy az idősebb román történésznemzedék minden egyes tagja tudatos történehamisítást követett volna el, mikor dicsőségesebbnek, teljesebbnek ábrázolta a román multat (gyakran a magyarság rovására), mint amilyennek a tárgyilagos szemlélő látja. Ők mindenestre *ezt* érezték igazságnak. Hogy a szempontjaik által irányított intuíciót többre becsülték a szűkszavú források hű magyarázásánál, az a fiataloktól különböző módszertani felfogásuk eredménye. Ők is, az újabbak is a legkitűnőbb nyugateurópai történétírói iskolákba jártak, Bernheim szigorú normáit ők is éppenugy tanulták, de mit kezdtek volna velük, mikor hiányzott maga a forrásanyag, amire alkalmazhatták volna. A nemzeti történelmet pedig meg kellett írni, mégpedig úgy, hogy politikai érveket is szolgáltatasson. Jött tehát az intuíció mint egyetlen lehetőség. Iorga ennek volt utóéletlen mestere.

A fiatalok szkeptikusak, nem bíznak a képzeletben s nem akarnak többet tudni a forrásoknál. Ragaszkodnak az adatokhoz, mérlegelik a kútfőket s egészen jellemző a viszonyuk a földrajzhoz,

mint segédtudományhoz: ebben látják a legkézzelfoghatóbb, legmegbízhatóbb forrásértéket; számukra a történelem: mozgásban levő földrajz. A román történetírás legelhanyagoltabb területei: a társadalom- és gazdaságtörténet érdeklik legjobban őket, tehát érezhető a romantikus szárnyalás után a nyers, konkrét valóságok vonzása.

Minden új mozgalom ősokeket szokott keresni, hogy ezek mintegy kezeskedjenek a hirdetett elvek igazságáért. Így találták meg a Revista Istorică Română munkatársai elődeiket éppen Iorga idősebb kortársaiban, akiket annakidején a fiatalabb történelemszerzősége elhomályosított. Onciu, Bogdan, az idősebbik Giurescu, Xenopol, Orășanu, Pârvan, a múlt századvégi román történetírás igazi alapvetői, a korabeli német módszer neveltjei, Titu Maiorescu hidegvérű, kritikus nemzedékének tagjai jó előképek a melléköngék nélküli igazságot keresők számára. Ugyanaz a főnixszként poraiból feltámadó irány fordul most Iorga ellen, amelyet annakidején ő szorított háttérbe. Érdekes véletlen (vagy talán nem is véletlen), hogy a Iorga ellen vezetett támadások élén annak a Giurescunak a fia áll, akit éppen Iorga ellenszenve akadályozott meg a tehetségéhez és jelentőségéhez méltó érvényesülésben.

A vita hevében természetesen mindkét oldalon sok túlzó állítás, igazságtalan vád is elhangzott. Amennyire igaza van a maga szempontjából Giurescuéknak, éppúgy igazságot kell szolgáztatni Iorgának is, akinek történetírói munkássága nem merül ki propagandaművek szerkesztésében, hiszen nincs a keleteurópai történetnek fontos problémája, amelyhez hozzá ne szolt volna s nincs munkája, amelyben ne lenne néhány új távlatokat nyitó megállapítás. A tárgyilagos vizsgáló, aki majd képes lesz lehámozni életművéről mindent, ami csak idői és helyi érdekű s az emberrel együtt elmúlik, látni fogja ennek a sokfelé elágazó munkásságnak óriási méreteit és értékeit.

A lezajlott vita arra mindenesetre jó volt, hogy egy új román történelemszárda átessék a tűzkeresztségen és iskolává tömörüljön. Az azonban még távoli kilátás, hogy az egész román történetírás irányát az ő szempontjaik szabják meg. Rajtuk és Iorgán kívül még számos más „történelemszárda” dolgozik Románia négy egyetemén körül s közülük egy, a Iași-i már jóval ezelőtt megpendítette az „új iskola” eszméit. Ott is vita közben került tisztázásra az elvi álláspont, mégpedig a kolozsváriakkal szemben. A kolozsvári egyetem mint „Dacia superior” főiskolája legelső hivatásának érzi ma is a rómaiság és románság viszonyának nyilvántartását, a kontinuitás elméletének fejlesztését, a dákoromán öntudat ápolását, egyszóval a románság Erdélyre vonatkozó történeti jogainak állandó bizonyítását. A kolozsvári tanárok (I. Lupaș, A. Lapedatu, N. Drăganu, S. Pușcariu, C. Petranu, E. Panaitescu, D. Teodorescu, C. Daicoviciu stb.) ezirányú munkásságát a magyar tudományosság is jól ismeri. A kontinuitás és dákoromán hagyomány érinthetetlennek tartott tételét a háború után először Al. Philippide Iași-i tanár támadta meg. A kolozsváriakkal kelet-

kezett vitában Philippide mögé állt a Iași-i tanárok egy csoportja (I. Iordan, I. Bărbulescu stb.) s ők hangoztatták először, hogy elmúlt már az idő, mikor a történelemhamisítás politikai szükségesség volt s ma már, a megvalósult Nagyrománián belül nem túlzó fényűzés az igazság beismerése. Érthető tehát, miért üdvözli Iași rokonszenvvel az „új iskola“ jelentkezését.

Magyar szempontból egyáltalán nem közömbös a román történetírás belső életének alakulása. Majdnem kétszáz éve folyik a nagy per Erdélyért a két nemzet közt s ebben az első szó mindig a történészeket és a nyelvészeket illette. A tárgyilagosságnak a román tudósok közt mindinkább hódító kultusza talán befolyással lesz ennek a pörnek további sorsára is. Igaz ugyan, hogy eddig az új iskola kevésbé „kényes“ kérdésekben próbálta meg erejét, de talán nem minden ok nélkül fél az idősebb nemzedék attól, hogy az évszázados munkával megszerkesztett történeti dogmákon rést tör a könyörtelen és illúzióromboló igazságszeretet s az ezeken a réseken beáramló világosságban találkozni fog a magyar és a román tudomány.

Makkai László.

Történeti irodalom.

Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Herausgegeben . . . von L. Bittner. II. k. (Inventare österreichischer staatlicher Archive, V. 5.) Wien, 1937. A. Holzhausens Nachf. 8° 415 l.

E nagyszabású kiadvány első kötetének ismertetésében (Századok 1937, 96—104 l.) rámutattunk a vállalkozás nehézségeire, de egyben azokra az erényeire is, amelyek nemcsak a levéltári irodalom termékei között biztosítanak a számára előkelő helyet, hanem a történetkutató — különösen a magyar történetkutató — számára is nélkülözhetelenné teszik. Széles látókör, az anyag mélyreható ismerete, egységes feldolgozási módszer és modern akribia voltak Bittner igazgató és legrégebb munkatársai, L. Gross és J. K. Mayer művének jellemző tulajdonságai; mindezeket a jó tulajdonságokat meg lehet állapítani a Gesamtinventar második kötetében, F. von Reinöhl és W. Kraus fáradtságos munkájának termékében is.

A hatalmas, huszonhatodfélféves kötet négy nagy gyűjteménycsoporttal foglalkozik: a Habsburg-Lotharingiai család házi levéltárával, a Lotharingiai-család házi levéltárával, a kabineti levéltárral és az udvari hivatalok levéltáraival. E gyűjtemények, a lotharingiai levéltár kivételével, az ősi uralkodó család udvarának szervezetéből és a monarchia központi kormányzatából, illetve közigazgatásából nőttek ki; Magyarország viszonya az uralkodóházhoz, helye a monarchia hatalmas területkomplexusának történetében és ezzel összefüggésben világ-történeti szerepe mindenekelőtt az e kötetben leírt állagokból tisztázható tehát elsősorban. Magyarország kormányzásának másfélévszázados történetére derít világot ez az anyag, amelynek vizsgálata nélkül a lényegesebb közigazgatástörténeti kérdések sem dönthetők el. Ez a meg gondolás készíti a kritikust, hogy pár szóval kitérjen mindazon levéltári anyag megemlítésére (s csakis arra), amely a magyar történetkutató számára tekintetbe jöhet.

Nemcsak a levéltár, hanem a tudományos kutatás történetének szempontjából is értékes mindaz, amit Reinöhl a Habsburg-Lotharingiai ház iratainak történetéről elmond. Megtudja a kutató, hogy a dinasztiaának Mária Terézia uralkodása elején még három levéltára volt, Bécsben, Innsbruckban és Grácban, de fontos iratok és oklevelek feküdtek a német birodalmi és az osztrák kancelláriában, valamint a bécsi Schatzgewölbeben és a Schatzkammerben is. A szétszórt anyagot a központi levéltár

szervezője, Rosenthal egyesítette, s Ferenc király 1810-ben elrendelte, hogy a Habsburg-családot érintő összes iratok *kizárólag* a házi levéltárban őriztessenek. Ez a rendelet hívta életre a „házi levéltár“ nevű osztályt, amelyben provenienciára való tekintet nélkül gyűjtötték össze — főleg a levéltárnoki érzék mélypontját jelentő időben, a XIX. század közepén — az összes számbajöhető iratokat és okleveleket. Ekként jöttek létre a „*Familienurkunden*“, a „*Familienakten*“ és a *Familienkorrespondenz*“ sorozatok, amelyekhez Ferenc hatalmas kézi levéltárának beszállítása és szétrombolása után még a „*Hofreisen*“ sorozat járult. Bár e sorozatok felállításakor elsősorban gyakorlati cél, a Habsburg-család dinasztikus érdekeinek védelme volt irányadó s bár az észszerű levéltári elv elhanyagolása megnehezíti a „*Betreffsprinzip*“ alapján felállított és rendezett gyűjtemények használatát, mégis sok tekintetben igen fontos levéltári csoportok jöttek így létre, amelyeknek jelentőségét emeli több kisebb, a házi levéltárban szerves alakjában megőrzött gyűjtemény, mint Miksa mexikói császár iratai, a Rudolf trónörökös hagyatékából származó iratok, Ferenc Ferdinánd trónörökös irattára stb. Különös említést érdemelnek e helyen egyes állagok. Így az utolsó évek magyar kutatói nagy haszonnal tanulmányozták a „*Sammelbände*“-sorozatot. A *Sammelbände* dinasztikus eredetű levelezéseket tartalmaz, amelyeknek nagy része Ferenc király kézi irattárával került be annak idején a házi, udvari és állami levéltárba, ahol eredetileg a „*Familienakten*“ sorozatba osztották be őket, majd 1890 körül újból kiválasztották és eredetre való tekintet nélkül rendezték. Fontosságuk jellemzésére elég pár kötet tartalmát feljegyezni, így I. Lipót levelezését, III. Károly naplóit, Mária Terézia levelezését Mária Antoinette-tel, II. József memorandumait és levelezését, Ferenc király valamint feleségei és testvérei (köztük Sándor Lipót nádor) levelezését, Colloredo kabineti miniszter naplóját és levelezését stb. Ferenc király kézi levéltára, amelynek a *Sammelbände* elenyésző töredékét tartalmazza, többnyire bizalmas természetűnek tartott anyagot foglalt magában s egy 1865-i jelentés szerint eredetileg 1112 köteg iratból állott. Ez a hatalmas anyag több csoportra oszlott: a) az uralkodóház tagjainak vagy hozzájuk forduló államférfiaknak a levelezése és feljegyzései; b) az államigazgatást érintő akták; c) Ferenc és II. József úti jegyzetei és audienciákról való feljegyzései. Ezt a rendkívül értékes anyagot Arneht levéltári igazgató javaslatára, fájdalom, szétrombolták, úgy, hogy az állami levéltár csak egy részét kapta meg, de még ott is tovább folyt a feldarabolása. Ekkor keletkezett a kimondottan csak Magyarországot érintő anyagból a „*Hungarica aus der Privatbibliothek Seiner Maiestät*“-sorozat, a XVIII. század végének és a XIX. század első tizedeinek becses forrása, amely jelenleg az Országos Levéltár tulajdonában van.

Tudománytörténeti szempontból tekintetbe veendő, hogy egy 1818-i rendelet értelmében a házi levéltárat csupán uralkodói, illetve különleges külügyminiszteri engedéllyel lehetett felhasználni

az 1918-i összeomlásig. W. Kraus bevezetése a „Familienurkunden“-sorozat s Reinöhlé a többi állam ismertetéséhez, a gyűjtemények sorsának és létrejöttének ismertetése lelkiismeretes és pontos munka, széleskörű tárgyi ismeretek módszeres alkalmazásának eredménye.

A *Lotharingiai-család levéltárának* ismertetését, O. Brunner előmunkálatai alapján, J. Seidl végezte el, mégpedig mintaszerű alapossgal. Közelebbi tárgyalását feleslegessé teszi a magyar történelemmel való kapcsolatainak teljes hiánya.

A kötet legértékesebb részét, legalább is a magyar történeti kutatás érdeke alapján mérlegelve, a *kabineti* levéltár ismertetése alkotja, Reinöhl tollából. A tudós levéltárnokot józan tudományos érzéke rávezette, hogy nem szabad ez anyag feldolgozásánál megelégednie az egyoldalú levéltörténeti módszerrel, azért fontos kormányzat- és közigazgatástörténeti kitéréssel siet a kutatók segítségére, amelynek keretében nem egy helyen önálló levéltári kutatással kénytelen kiegészíteni és kijavítani ismereteinket a legfőbb kormányzati szervek létrejöttéről és működéséről. Visszanyul Rudolf korára, aki belső szolgálát használta fel bizalmas levelezése intézésére, míg I. József korában már császári kabinet-ről van említés; III. Károly alatt szerepel elsősorban a kabineti titkár, hasonlóképpen van Mária Teréziának is kabineti titkára, sőt kabinetje, amely családi és belügyi természetű ügyek mellett bizonyos külügyi természetű dolgokat is intéz. A későbbi kabinetiroda azonban nem ebből, hanem a II. József mellett működött kabinetből fejlődött ki. Józsefnek már 1765-ben jól berendezett kabinetje volt, amely 1780 után ugyan írószoba színvonalára süllyedt le, de annál nagyobb fontosságra tett szert Ferenc alatt. Colloredo személyében megjelent az első kabineti miniszter, aki bukásáig (1805) állásánál fogva elhatározó befolyást gyakorolt az államügyekre, sőt miniszteri állásával egyesítette a külügyi vezető hatóság, a Staatskanzlei vezetését is. Bukása után már csak irodaigazgatók irányítják a kabinet működését, ők utalják át az ügydarabokat a különböző szerveknek tárgyalás végett. Ferenc jellemének gyengéiben kell annak az okát keresni, hogy a hivatalos tanácsadók mellett mind több bizalmas véleményező tűnik fel, hogy kabineti referátumok alakulnak ki s szívós életüket még Ferenc József uralkodása alatt is tengetik egy ideig. Szerencsés kézzel és odaadó elmélyedéssel bogozta ki Reinöhl a kabineti intézmény további fejlődését is Ferenc József korában, nem tévesztve szem elől, hogy feladata a fennmaradt iratanyag kormányzattörténeti beállítására. Egyes után jelennek meg leírásában a minisztertanács, a miniszteri értekezlet irodája, az újjászervezett államtanács irodája, majd a katonai központi iroda, míg végre eljut a modern kabineti irodáig. Ismételten meg kell állapítani, hogy ez a rövid kormányzattörténeti bevezetés rendkívüli módon megkönnyíti a felbecsülhetetlen értékű iratanyag felhasználását és kritikáját.

Az utolsó két évtized kutatásainak igazolásaként Reinöhl pontos és szakavatott leírásai mindenkit meggyőzhetnek arról,

hogy újabbkori történelmünknek alig vannak kiadósabb és jelentősebb forrásai, mint a kabineti levéltár gyűjteményei. *A régi kabineti akták* (Alte Kabinettsakten) többnyire mellékletek és másolatok, amelyek az uralkodónál visszamaradtak; tulajdonképpen kevés, tényleg a kabineti irodában keletkezett darab van közöttük. A magyar vonatkozású anyag — kevés kivétellel — még a múlt század végén az Országos Levéltárba került. A *Kaiser Franz-Akten*, Ferenc király már említett házi levéltárának egy töredéke, igen fontos 1790—1835 között keletkezett anyagot tartalmaz, mégpedig első sorban véleményezéseket, memorandumokat, elintéztett lényegesebb ügyiratokat, bizalmas felterjesztéseket stb. E gazdag gyűjtemény jellegének bemutatására ki lehet emelni bizonyos darabokat, így Károly és József főhercegek egyes memorandumait, Zichy Károly, Zinzendorf Károly, Stadion és Saurau miniszterek felterjesztéseit, Batthyány József prímás, Izdenczy és Bedekovich államtanácsosok véleményezéseit, magyar méltóságok (Pálffy és Reviczky kancellárok, Szécsen Sándor kamaraelnök, Ürményi József) jelentéseit, államtanácsosok (Stift, Baldacci, Bedekovich, Aczél, Somogyi) immediát votumait stb. stb. A *Vertrauliche Akten* különböző provenienciájú iratok gyűjteménye. Ez a szellemtörténeti szempontból fontos állag forradalmi szellemű mozgalmak életének és elnyomásának történetéhez nyújt értékes adatokat. A *kabineti irodai iratok* (Kabinettskanzleiakten) a kabineti referensek votumait őrzik. A magyar történeti kutatásnak különös tekintettel kell lennie Mikos, Somogyi, Somssich, de főleg Baldacci, Zichy Károly és Wallis államtanácsosok illetve miniszterek votumaira, mert Ferenc sok fontos elhatározásának azok adják meg a magyarozatát. A *felterjesztések* (Vorträge) sorozat 1849 után a minisztertanács irodájában felterjesztések számára készült kivonatokat tartalmaz; 1858 után a modern kabinetiroda felterjesztései folynak szakadatlan sorban 1918-ig. Az *Ungarische Ministerratsprotokolle* sorozatban a magyar minisztertanács jegyzőkönyveinek német fordítása található meg. A kabinetiroda vezetőjének levelezése (*Korrespondenzakten*) mellett különösebb figyelmet érdemelnek a kutatók által eddig elhanyagolt *kabineti irodai indexek és protocollumok*, amelyek a kabinet működéséről nyújtanak pontos képet s nem egy elveszett iratot pótolnak. Használhatóságukat növelik Reinöhlnek éppoly szükséges mint lelkiismeretes pontossággal kidolgozott útbaigazításai. A *titkos akták* (Geheimakten) sorozatában Ferenc József bizalmas levelezése őriztetik az uralkodóház tagjaival, külföldi uralkodókkal, továbbá magyarországi és erdélyi ügyekre vonatkozó titkos iratok, Schwarzenberg miniszterelnök hagyatéka, levelezések és memorandumok az ötvenes évekből stb. Figyelmet érdemelnek egyes államférfiaknak, mint Baldaccinak, Gervaynak, Kübecknek, Kempennek, Wallisnak, Zinzendorfnak stb. a *hagyatéka* (Nachlässe), igen lényeges magyar vonatkozású anyaggal. A kabineti levéltár eddig ismertetett, inkább töredékes jellegű gyűjteményeinek jelentőségén messze felülemelkedik az uralkodó központi tanácsadó szerveinek levéltára, a magyar újabbkori történelem

kimeríthetetlen forrása, mint az *államtanács* (Staatsrat) levéltára, *Kolowrat miniszter iratai* (Minister Kolowrat-Akten), az *államértekezlet* (Staatskonferenz), a *Reichsrat*, a *főhadsegédi hivatal* (Generaladiutantur, Gendarmeriedepartement, Grüne gr. főhadsegéd hivatala) levéltárai s az *udvari tanulmányi bizottság* (Studienhofcomission) iratai. Mindezen gyűjtemények ismertetését kitűnő hivatszervezettörténeti tanulmányokkal vezeti be Reinöhl, amelyek sok esetben hézagpótló jelentőségre emelkednek, mint pl. a főhadsegédi hivatal tárgyalásánál, de minden esetben legalább is gazdag önálló kutatás alapján ellenőrzik az eddig ismert irodalmi adatokat. A *bécsi katonai kormányzóság* (Militairgouvernement) elnöki aktáinak és a *Mária Terézia-rend* levéltárának tárgyalásával ér véget a kabineti levéltár gyűjteményeinek ismertetése.

W. Kraus, az *udvari levéltárak* (Hofarchive) ismertetője, Reinöhl módszerét követi, amennyiben ő is termékeny, minden lényegesebb részletre kitérő közigazgatástörténeti tanulmánnyal vezeti be az egyes gyűjtemények levéltári történetének feldolgozását. Különösen finom meglátással és magistralis világossággal tárgyalja a *főudvarmesteri hivatal* (Obersthofmeisteramt) és az *uralkodóház magán- és családi alapjainak főigazgatósága* (General-direktion der a. h. Privat- und Familienfonde) fejlődésének történetét. Megjegyzendő, hogy az utóbbi hivatal létrejöttének Kraus adta eddig talán egyedül helyes, hézagtalan kibogozását. Bármily fontosak is magukban véve az egyes udvari hivatalok, a *főudvarmesteri*, a *főkamarási*, a *főmarsalli* és a *főlovászmesteri hivatalok* működésének írásos emlékei s bármennyire pótolhatatlan anyagot tartalmaznak is az udvari színházak, a gárdák, a bécsi gyűjtemények és az udvari élet megjelenési formáinak történetére: mindezen hatalmas anyag a magyar történelmi kutatás szempontjából másodrangú jelentőségű (a magyar gárda élete, nemességigazolások stb.). Kraus kitűnő tanulmányai, amelyek egyforma megbízhatósággal és világossággal adják meg mind a közigazgatás-, mind a levéltártörténeti útbaigazításokat, jelentékenyen megkönnyítik ez egyébként bonyolult elrendezésű anyag felhasználását.

Az újabbkori magyar történelem minden kutatója hálával és elismeréssel fogadhatja Reinöhl és Kraus munkájának gyümölcsét, az összleltár második kötetét, mert egyszerű ismertetésnél jóval többet: megbízható útbaigazítást és a modern levéltári anyag kritikájához szükséges számos adatot talál benne. A magyar történetkutatás szempontjából ebben áll ez értékes kötet jelentősége.

Miskolczy Gyula.

Schwerin, Claudius Freiherr von : *Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte*. München—Leipzig, 1934. Duncker u. Humblot. 8° XV, 365 l.

A német jogtörténeti irodalom új összefoglalása nem önmagáért érdemli meg figyelmünket, vagy inkább nemcsak önmagáért, hiszen Sch. műve elsőrangú tankönyv. Német tudományos munkát nem lehet ugyanolyan hidegen olvasni és ön-

magában bírálni, mint bármelyik más kultúrnemzet irodalmi termékét: az olvasó nem szabadíthatja fel magát egykönnyen a tudat alól, hogy a szerző szellemi elődei a magyar tudomány nemzedékeinek voltak néha túlon túl is előnyben részesített mesterei. Különösen pedig alkotmánytörténeti műben léptenyomon ismerős alakokra bukkan az ember, mint a germán fegyveres népgyűlés vad harcosaira, vagy ismerős fordulatokra, mint az örökösödésbe oltott választás, melyeket kísérteties hűséggel ültetett át a magyar multba régebbi jogtörténetírásunk. Így a német alkotmánytörténet új eredményeit sommázó könyv egyszermind a mi fejlődésünknek is indexe, vagy inkább annak a magaslatnak a mutatója, amelyre bizonyos számú év után fel fogunk jutni, ha az eddigi mintát a jövőben is szem előtt tartjuk.

Ettől a jelentőségétől eltekintve nem nehéz feladat a Sch. könyvét megillető helyet kijelölni. A „kis Brunner“ utolsó sajtó alá rendezése után a szerző önálló jogtörténeti tankönyv írására határozta el magát. A tárgy elhatárolásában teljesen kirekesztette az amúgysem túlságosan bő magánjogtörténetet, ami meg lehetős veszteség. A tárgyalásban Brunner művésziesen tömör stílusát mellőzve világos, a hallgatónak is jól érthető, néhol túlságosan is egyszerű módon foglalta össze a német alkotmány fejlődését mind a mai napig. Ezzel rendkívül nagy anyagot tudott igen kis helyre szorítani, ami bizonyára megfelel a pedagógiai célnak. De nem hallgathatjuk el azt a meggyőződésünket, hogy ha anyagredukción árán is, de el kellett volna még egy tankönyvnek is jutnia az élvezetesség bizonyos fokáig. Állásfoglalásaiban világosan megfigyelhető a brunneri örökség, ami azonban nem a „Grundzüge“ értékéből von le, hanem a megvetett alapok szilárdságát mutatja. Számos kérdésnél érezzük, hogy amit a mester megirt, az még a tanítvány korában is szinte teljes egészében helytálló; ha Sch. kritikai megjegyzéseit nézzük a hűbériség újabb felfogásával, vagy a római birodalom hatásának túlbecsülésével szemben (itt főképen Dopsch és Fustel de Coulanges képviselik az ellenkező álláspontot: 46 l. 3. jz., 82. l., 2. jz.), úgy érezzük, hogy a német jogtörténet vagyoniállományát sem az idő, sem az újabb elméletek nem teszik értéktelenné, csak kisebb eltolódásokat, értékmódosulásokat idéznek elő.

De ez a konzervativizmus nem jelent túlzó maradiságot. Itt elsősorban a szellemtörténet csekélyszámú említéseit kerestük kíváncsi szemmel, s a munka egész beállítása azt mutatta, hogy már nem egy feltörekvő irány elfogadása vagy el nem fogadása a kérdés, hanem egy elismert álláspont eredményeinek az anyagba való beledolgozása és a túlzások lenyesegetése. Milyen távol áll a jogtörténetnek a szellemtörténetbe való beolvasztása ellen való védekezés Sch.-nél (VIII, IX, 2. l.) azoktól az ijedten konzervatív hangoktól, melyek nálunk fogadták a szintézisre való törekvés első jelentkezését! Amit Sch.-től megtanulhatunk és feltétlenül meg is kell tanulnunk, az a többi, határos és rokon tudományok irodalmának és eredményeinek bámulatos ismerete, a jogfejlődésre hatással volt tényezők (szellemiek és gazdaságiak)

mesterien tömör vázolója és az elbeszélésnek a nemzeti történelem egészébe mint háttérbe való beleágyazása. Ebben az irányban különösen örvendetes újítás az előzőkkel szemben a jogtudomány fejlődésének külön fejezetekben való alapos (szinte túlságosan is alapos) tárgyalása. Nincs itt szó a szellemi tényezők túlbecsüléséről, vagy a studiumnak egy homályos, nagyobb egészben való elsüllyesztéséről, csak a genetikus szempontot és a kornak megfelelő szintézist érvényesíti a szerző tankönyvhöz illő óvatossággal. A segédtudományok felsorolásában az új kutatási utak (jogi archeológia, néprajz, földrajz, összehasonlítás) méltánylása mutatja, hogy állandó keresés és haladás jellemzi a német szakirodalmat s egyúttal bizonyítja Sch. modernségét minden konzervatívizmusa ellenére.

Egy nem nagyon jelentős példa meg fogja mutatni, hogy a szerző friss szellemmel tudta telíteni a régi nyomokon járó munkát. A jogfejlődés periódusait tárgyalva nem dobja el a régi határokat, de azokat tartalommal tölti meg. Felismeri ugyanis, hogy az egyes jogágak más és más korszakbeosztást kívánnak meg, viszont az államforma változásai parancsolólag lépnek fel az alkotmánytörténetben. A határvonalak meghúzásánál az újabb felfogást érvényesíti a katasztrófák elválasztó erejének tagadásában, s a megkopott elválasztó elvek új értelmet kapnak az elért kompromisszumban. (4, 36. l.) Külön ki kell itt emelni a külső és belső, alaki és anyagi jogtörténet közti különbségtétel szándékos mellőzését (4. l., 2. jz.). A jogi tankönyvek erendendő bűne, a szükségtelen osztályozások halmozása a meginduláskor és azok teljes elfelejtése a további előadásban így nem rútitja el Sch. munkáját. A korszakok tárgyalásakor meg kell jegyeznünk, hogy 1933-ban új korszak határát jelöli ki a jövő jogtörténetéi számára; de ennyi távlatiányt már el kell néznünk a mai Németországban író tudósnak.

Az eddig tapasztaltak már elegendő tanulságot nyújtanak számunkra. De a legértékesebb az, hogy Sch. munkájának olvasásakor vérbeli jogtörténést ismertünk meg, kinél sem a jogi szemléletben, sem a történeti műveltségben nem fedezhettünk fel hiányokat. Sem a történettudomány megállapításaitól elzárkózó jogi szemlélet, sem a magyar jogrendszer sajátosságait ignoráló szellemtörténet nem oldhatja meg az anyaggyűjtés, problémafelvetés és a korrallal összhangban álló feldolgozás terén előtűnt álló óriási feladatokat. Addig azonban a német tudomány haladásának ilyen mérföldkövei, mint Sch. könyve, egyúttal a Nyugat és köztünk tátongó szakadék tágulásának szomorú mutatói is.

Bónis György.

Fekete Nagy Antal : A Szepesség területi és társadalmi kialakulása.

Budapest, 1934. A M. Tud. Akadémia, az Országos Levéltár, a Felvidéki Tud. Társaság és a Szepesi Szövetség támogatásával.
8° 377 l., 2 térkép, 1 fedővázlat.

Hibás dolog lenne kétségbevonni azt, hogy a nemzet — kivált életének súlyos óráiban — még a tudománnyal szemben is állíthat

fel követelményeket. Vannak ugyan, akik veszedelmeket látnak ebben a felfogásban: a tudományosság — szerintük — minden emberi megkötöttségtől (tehát nemzeti megkötöttségtől is) mentes szellemi funkció, amely a legelvontabban, legideálisabban értelmezett igazság szolgálatában áll. Ám a nemzet nemcsak évszázadok munkájával megvalósított értékek hordozója, hanem értékek szüntelen megvalósítója is s éppen ezért igényt tart minden egyes tagjának munkásságára. Amíg ebben az erkölcsi értelemben nemzet fennáll, azok, akik közösségébe beletartoznak, még tudományos munkájuk során sem vonhatják ki magukat a közösséget létrehozó és összetartó erők hatása alól. A hatásokat lehet csökkenteni, lehet tagadni, működésük tényén azonban ez mit sem változtathat. Az igazságkeresés annál igazabb s annál inkább visz a soha egészen el nem érhető cél, a tökéletes megismerés felé, mennél inkább tisztában van saját funkciójának megkötöttségével. A megkötöttség tudatosítása ugyanis még nem jelenti a felismert nehézségek és korlátok céltmegszabó hatalmának feltétlen elismerését. A nemzeti élet vethet fel kérdéseket, amelyekre választ a tudománytól vár, a válasz mikéntjét azonban előre soha meg nem szabhatja. Ezek a kérdések és kívánságok úgysem parancsként hangzanak el, hanem szinte tudat alatt, önként szabják meg az öntudatos nemzeti életet élő tudós munkásságának irányát. Tárgyválasztásában, problémalátásában benne tükröződik korának érdeklődése.

F. szepesi monografiájának olvasásakor és a hozzá mellékelt településtörténeti térkép szemlélésekor lehetetlen nem gondolni arra, hogy vajjon két-háromszáz év előtt a Szepesség történeti problémáját — a kutatási lehetőségeket azonosaknak véve — így ragadta volna-e meg a magyar törtéírárás. A könyv címében tárgyként a Szepesség területi és társadalmi kialakulása szerepel; a munka eredményeit illusztráló, részben összefoglaló térkép a nemzetiségek elterjedéséről és egymásra településéről ad számot. A szerző már előszavában jelzi, hogy a gazdag szepesi irodalom legnagyobb hiányosságát (kissé éles hangon mond ítéletet elődeiről) igyekszik munkájával pótolni. Ezt a hiányosságot főképp abban látja, hogy az eddigi kutatások — szinte érthetetlenül — alig vetettek számot a magyarságnak Szepes vármegye területén játszott szerepével. Pedig ez a szerep — F. eredményei bizonyítják — alapvető jelentőségű és igen fontos volt. Célkitűzésén, problémalátásán, eredményei megfogalmazásán egyaránt érezni lehet, hogy ez a könyv modern magyar tudós munkája. Az a körülmény pedig, hogy célja elérésében nagy szerepet juttat a társadalmi, illetve jogi, kis részben pedig a gazdasági kérdések vizsgálatának, azt bizonyítja, hogy a történeti hűség, tehát az igazság mindenekfelett való szempontjához igazodott. Azt a korszakot ugyanis, amely a vizsgált probléma (a nemzetiségek be-települése) területén évszázadokra meghatározta a fejlődés irányát, nem annyira nemzetiségi, mint inkább társadalmi, jogi és gazdasági erők formálták.

A magyarságnak a Dunamedencében végbement megtelepülésében, a település kiterjedésében és lefolyásában erősen szóhoz jutottak a gazdasági tényezők. Az első megszállás nem terjedt túl azon a határon, ameddig a törzsek ősi foglalkozásaikat zavaratalanul folytathatták. A törzsek szállástelepeit őrvonalak védtek, amelyek a népesség szaporodásával mind távolabb és távolabb kerültek az ország középpontjától. A határőrsegek kialakulásának fokozatosságában igen sokszor az hozott változást, hogy az őrvonalak áttekinthetetlen erdőségek aljába jutottak. Minthogy ez lehetetlenné tette az idegenből jövő támadó ellenség szemmel tartását, ilyenkor az őrségeket az erdők fölé kellett áttelepíteni. A Szepesség megszállása is hasonló körülmények között ment végbe, a Mátra, Bükk-hegység vidékén és a Sajó völgyben élő kabar törzs folytonos északabra húzódásával, helyesebben a törzsi telepeket védő Gömör-őrök feltelepítésével kapcsolatosan. F. kutatásai nyomán bizonyítottnak vehetjük azt, hogy a Szepesség első lakói magyarok, a gypűvonalak északra, a Hernád völgyébe tolásával odakerült kabar törzsbeli határőrök, a Gömör-őrök voltak. Odatelepítésük idejéül a XI. század első felét jelöli meg. Minthogy a hernádvölgyi őrvonaltól délre erdős, állattenyésztésre alkalmatlan vidék terült el, rövidesen már e telepek kialakulása után megkezdődött a Hernád feletti, állattenyésztésre, részben földművelésre alkalmasabb területek, az új gypűelve lassú megszállása is. Bár hosszú ideig a Szepesség egyedüli lakói voltak a katonai szolgálatuk után később lándzsásoknak nevezett Gömör-őrök, idővel a Hernádtól északra elterülő földeknek birtokbavételéből más elemek is kivették a maguk részét. A hernámenti határőrvonal megjelenése után körülbelül egy évszázaddal, a XII. század közepén tűnnek fel az első telepek a tornai vár-ispánság felől. F. úgy véli, hogy ezek a telepek, tekintve a tornai vár-ispánság középpontjától való nagy távolságukat, már a század végére önállóul alakulnak: megalakul a szepesi ispánság. A Hernád feletti terület benépesülése után természetesen szükségessé válik a déli gypűvonal északabra helyezése. A második gypűvonal felállítására a lándzsásnemesség őseinek és a frissen alakult vár-ispánságnak együttes érdeme. A telepek északra nyomulása ezzel még nem állott meg, hanem tovább tartott körülbelül a XIII.—XIV. század fordulójáig, amikor a Dunajec mentén a magyar és a lengyel telepek határa érintkezett egymással. Ebből következik, hogy minél északabra fekszik egy szepesi község, annál későbbre kell tennünk megtelepítésének dátumát. A Szepesség benépesítése, a Poprádmentének Podolinig terjedő részét kivéve, a magyar királyság érdeme. Podolint, Gnédzát, Lublót és vidéküket ugyanis F. — higgadt, lelkiismeretességére jellemző forrásmérlegelés alapján — lengyel alapításúaknak és a XIV. század elejéig lengyel uralom alatt állóknak tekinti. Betelepítésük időpontját közelebbről nem tudja meghatározni, mindössze azt állítja, hogy ez jóval a XIII. század előtt ment végbe.

A magyarság és a lengyelség mellett idővel mind jelentéke- nyebb szerepre jutott a Szepességnek ma uralkodó két nemzetisége,

a némettség és a lengyel szlávtság. Az idevágó történeti irodalom sokat foglalkozott az ottani németekkel. Bevándorlásukat II. Géza korára tette, önkormányzatuk eredetét pedig a huszonégy királyi városi plébános fraternitásában (XIII. század közepe) kereste. F. analysise mind a bevándorlás módja és ideje, mind pedig az autonómia kérdésében lényegesen módosította ezeket az állításokat. Szerinte ugyanis a szepesi némettség önkormányzatának alapját nem az egyházi jellegű szövetkezésben kell keresnünk, hanem világi szervezetükben. Bár nyelvészeti, jogi, településtörténeti megfontolásokra támaszkodó vizsgálatai nem tudták egészen pontosan tisztázni a szepesi németek betelepülésének körülményeit, fejtegetései nyomán annyit kétségtelennek lehet elfogadnunk, hogy nem egyszerre és nem is egy vidékről származtak el hozzánk. Nagyobb tömegben a tatárjárás után vándoroltak be a Szepességbe, amelyet a magyar középkornak ez a nagy katasztrófája szintén erősen sujtott. A bevándoroltak zömének őshazája Szászország (nem véletlen tehát a szász elnevezés), a tatárjárás után bejöttek pedig Galícia volt. A szláv népelemekkel viszonylag keveset foglalkozik a monográfia. Bevándorlásuk kora nem határozható meg, csak az látszik bizonyosnak, hogy a szlávok (itt nem a lengyelekről van szó) semmiképen sem tekinthetők a Szepesség őslakosságának.

F. módszerére, amellyel igyekszik hű maradni a tárgyat korszakhoz és kerülni a kortól idegen szempontoknak vizsgálódásaiba való belevegyítését, igen jellemző, hogy a szlávokkal külön fejezetben nem foglalkozik. Ennek csak részben szolgál ugyanis magyarázatul, hogy a Szepesség kialakulása idején a szlávtság nem volt számottevő elem. Abban a korban, amelyben a történések sorát nem annyira nemzetiségi, mint inkább jogi és társadalmi-gazdasági erők hajtották, a szlávokkal mint a várispánság keretében más nemzetiségű népelemekkel azonos jogi, gazdasági és társadalmi szinten élő néppel külön fejezetben foglalkozni, célját tévesztett eljárás lett volna. Azt, hogy a szerző a magyar eredetű lándzsásoknak, a jobbára német nevű aranyadóknak (XIII. századi szabad telepesbérlok, akiket 1330-tól nemeknek neveznek) és az önálló közigazgatással rendelkező századoknak nagyobb teret juttatott munkájában, legfőképpen ezeknek a népelemeknek különleges jogi, illetőleg társadalmi helyzete okolja meg.

F. könyve három nagyobb részre oszlik. Az első részben a Szepesség területi kialakulását általánosságban vázolja, a másodikban egyenként vizsgálja a községeket, igyekezve megállapítani alapításuk idejét, lakosságuk nemzetiségét s azt, hogy kinek vagy minő testületnek, illetőleg közületnek birtokán feküdt a telep. A harmadik részben a Szepesség társadalmi tagozódását tisztázza. A mű legsikerültebb részének a társadalomtörténeti fejtegetéseket tartjuk. Új eredményeinek legnagyobb részéhez (a település- és nemzetiségtörténet kérdéseiben is) társadalomtörténeti megfigyelések és módszerek alkalmazásával jutott el. Különösen kiemelkedik a lándzsásnemesség társadalmi és gazdasági helyzeté-

nek rajza, az örökösödési jogokkal szorosan összefüggő társadalmi evolúciónak egyes családok életéig visszamenő elemzése és a lándzsás nemesek származásának, nevük eredetének jogi, társadalmi és gazdasági érvekkel megalapozott tisztázása. A várispánság népei megoszlásának bemutatása — a dolog természeténél fogva — a munka színtelenebb részei közé tartozik.

A községek nemzetiségének megállapításánál hiányoljuk a bizonyító anyag bővebb idézését. Tudjuk, hogy ez a munka terjedelmének olyan mértékű megnövelésével járt volna együtt, ami kiadhatóságát tette volna problémátikussá. A vegyes lakosságú telepek esetében mégis jó lett volna ha nem is kimerítő, legalább illusztratív forrásanyagot idézni. Így pl. a könyv 158. és 159. lapján azt olvassuk, hogy Zsaluzsán, Szentmargita, Ósavica lakossága a telepek feltűnésének és végleges kialakulásának korában szlávval vegyes magyarság volt. „A birtokok 1300., 1314. és 1324. évi határjeleiben feltűnő szláv és magyar, valamint mindkét nyelvi elnevezés keverékéből származó határjelek emellett bizonyítanak.“ A vonatkozó jegyzet pontosan idézi a tekintetbe jövő forrásokat, ilyen esetben azonban az olvasó kényelmét és megnyugvását szolgálta volna a kritikus földrajzi nevek egy részének felsorolása és esetleges megbeszélése. (Hasonlóképpen: Jemnik 113., Milaj 115., Vitkafalva 122. l.; Zsigráról a 139. lapon azt állítja, hogy a kétségtelenül őslakos magyarsághoz még a tatárjárás előtt szlávok települtek, a térképen ennek mégsem látjuk nyomát; így még Görgő 179. l., Matzdorf 209. l. stb.).

Apró adatok komoly, tudományos analysisével készült F. munkája. Éppen ezért fontosabb megállapításain túl a jelentéktelenebb, de igen érdekes, a további vizsgálódások során esetleg nagyobb súlyt nyerő megfigyeléseit még megközelítő teljességgel sem lehetne felsorolni: ezzel ugyanis messze túllépnök ismertetésünk kereteit. A könyv ereje az analysisben van. Konceptió és feldolgozás tekintetében szerencsésebbnek tartottuk volna a területi és társadalmi alakulás elkülönített tárgyalása helyett a fejlődés egységes ábrázolását s ehhez az egyes községek multját ismertető résznek mintegy függelék-, részben bizonyító anyagképpen való csatolását. Így néhány ismétlést el lehetett volna kerülni és talán az előadás valóságossága is nyert volna.

Az irodalom és oklevélkiadások teljes kiaknázásával s mintegy hatezer kiadatlan oklevél felhasználásával készült munka a magyar nemzet életének talán legsúlyosabb idejében látott napvilágot. Olyan kérdéseket tesz vizsgálat tárgyává, melyek korunk fájóbb problémái közé tartoznak s amelyek megvilágítására méltán tart igényt a nemzet. Míg így a munka megjelentetése egyfelől nemzeti szempontból volt szükséges és hasznos cselekedet, másfelől a könyv tiszteletreméltó apparátusa és történeti hűsége azt bizonyítja, hogy a tudományos igazságkeresés legmagasabb követelményeinek is eleget tett a szerző. A tudományos törekvésekben és a nemzeti közösséghez tartozás gondolatában megnyilvánuló erkölcsi tartalmak — őszinte és tiszta értelmezésük esetén — nem is juthatnak egymással ellentétbe. **Kring Miklós.**

Popa-Lisscanu, G.: Sicules et Roumains. Un procès de dénationalisation. Bucarest, 1933. Socec. 8° 80 l., 2 térkép.

Az erdélyi magyarság legszámottevőbb tömbjét, a székelységet román részről utóbbi években sorozatos támadások érték. E támadások célja, tudományos és közirodalom, vagy parlamenti beszédek keretében egyaránt, csökkenteni a sorsával elégedetlen erdélyi magyarság törekvéseinek súlyát. A tudományos irodalom azzal is igyekszik, többek közt, ezt a célt szolgálni, hogy kétségbe vonja a székelység népi s területi egységét, illetve multjában mintegy megokolást keres törekvései — a sokat emlegetett autonómiára gondolhatunk — eleve való visszaautásítására s népi erejének megbontására. Alábbiakban e csoportból ismeretünk egy munkát, melynek tudós szerzője jobb sorsra érdemes buzgalommal igyekszik tendenciáit objektív történelmi áttekintés látszatába burkolni. Bevezetésében megállapítja, hogy a békeszerződés során Nagy-Romániához került idegen népelemek közt magyarok is vannak, akik „à la suite des colonisations systématiques pendant les derniers siècles . . . ont réussi à s’infiltrer dans presque tout le territoire occupé par le peuple roumain”; e szörványokhoz járulnak még a székelyek; hogy azonban ezek tömböt képeznének, csupán misztifikáció, mert valójában egyetlen tiszta székely lakosságú falu sincs. Ezek után rátér a történelmi fejtegetésre.

Mindenekelőtt — helyesen — megállapítja, hogy a székelyföldi románság problémája igen bonyolult; szerinte azért, mert két eddig megoldatlan kérdéshez (dákorumán kontinuitás és székely eredet) kapcsolódik. Nyomban hozzáfog tehát mindkettőnek megoldásához. Nyilván N. Drăganu művére¹ támaszkodva kijelenti, hogy az oklevelek s régi krónikák kritikai vizsgálata alapján sikerült a magyar honfoglalás idejéből jelentékeny román tömeget kimutatni Erdélyben, Észak-Magyarországon, sőt a Tisza és Duna vidékén is. A székely eredet kérdésében pedig a magyar irodalmat szerinte a „prior tempore, potior iure” elv befolyásolja. Nyilván ezért nem méltatja kellő figyelemre sem itt, sem később a magyar irodalmat, melynek segítségével sok téves elgondolását idején korrigálhatta volna; lehet ugyan, hogy idegenkedésének a nyelvismeret hiánya az oka, mint ezt, más alkalomból,² egy román ismertetője vélte. Mindenesetre ez teszi érthetővé, hogy Kézai helyét (Blachis . . . remanentibus stb.) románokra vonatkoztatja, s hogy a „blackis commixti” passzusnak perdöntő fontosságot tulajdonít, valamint annak is, hogy a régi oklevelek brazda-t írnak, „mint a románban” s nem barázdát, a magyar kiejtésnek megfelelően. A székely települést

¹ Româniile în veacurile IX—XIV. pe baza toponimiei și a onomasticeii (București 1933); v. ö. főleg Kniezsa I.: Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen. Archivum Europae Centro-Orientalis, I. 1935, 97. s köv. I. és II. 1936, 84. s köv. I.

² Anuarul institutului de istorie națională, VI. (Cluj 1936), 697. I.

s az erdélyi gyepű fejlődését irigylésreméltó könnyedséggel felvázolván, leírja azt is, hogy a románság ittlétének okleveles bizonyítéka nincs, de a helyneveket más nem származtathatta át. Ami az ősrómán életet illeti, *kellett*, hogy legyen egy *ducatus* és egy *judicia*; s valóban meg is van mindez a vajdaság, kenézség, bojárság *idegen neve alatt*; e szervezetet egyébként a magyarság is átvette (!). A román nemesség azonban — ámbár Magyarország sohasem volt nemzeti, hanem vallási (?) állam, — elmagyarosodik. (E mondat egy fejezet tartalma, melynek címe: *Dénationalisation de la noblesse romain par les Sicules*. Székelyekről persze nincs szó.) Következik a vallási „üldözések“ kora; itt megtudjuk, hogy a románságot a székelyek privilegizált helyzete csábította (így apodiktikusan, viszont minden adat nélkül!) beolvadásra; megerősítésül leírja, hogy ahol adat nincs, a logika helyettesíti. Végül pedig eljut a két utolsó évszázadhoz, hol már statisztikák állnak rendelkezésére; ezek közül a Buccow-félét tartja legmegbízhatóbbnak, s a „bizarr módon“ (nyelv alapján) készült magyar statisztikákkal szemben előnyt ad a Micu Klein- és Petru Aron-féle vallási összeírásoknak. Megállapítja, hogy a dualizmus korában a „magyarizáció“ Budapesten kormányzati dogma lett s minden eszközzel folyt, utána pedig „csak néhány példát“ ad, lelkiismeretesen összeszedvén apró magánjellegű ügyeket, általánosítván s jelentségekben alaposan felnagyítván egyes atrocitásokat. Néprajzi összehasonlítás, statisztikai tábla s két térkép zárja le az érdeemes művet.

A szerzőtől érintett tárgykörökkel tekintélyes magyar irodalom foglalkozik. Nem akarunk ismétlésekbe bocsátkozni, de meg kell jegyeznünk, hogy nyelvészeti kérdéseket veszedelmes dolog nyelvileg sem képzett embernek érinteni, különösen, ha az odavágó irodalomnak csak csekély részét ismeri. Ami azonban a merőben történelmi kérdéseket illeti, a szerzőnek a székely eredet kérdéséhez pl. okvetlenül használnia kellett volna Hóman és Németh alapvető munkáit,¹ a „blackis commixti“ passzushoz pedig legalább Karácsonyinak húsz évvel előtte kifejtett megfontolásait.² Bibliográfiai tájékoztatásnak azonban egy egyszerű ismertetés keretén belül nem lévén helye — ámbár, úgy látszik, ilyesmi sem volna éppen haszontalan —, legyen szabad P.-L. művének egészére s némely jellegzetesebb részletére néhány megjegyzést tennünk. Ahelyett, hogy elismételnök mindenekelőtt a román irodalom némely képviselőjével kapcsolatosan szinte már közhellyé koptatott módszertani fejtegetéseket, egy példát fogunk bemutatni. P.-L. megállapítja (30. l.), hogy sok falunévben fordul elő a Magyar-, ill. Székely- összetevő. Ebből levonja azt a következtetést, hogy névadói s egyszersmind első települői nyilván idegen népi tömbök közé települtek, mint ahogy a székely-

¹ Hóman B.: A székelyek eredete (1921), Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása (1930) és u. ő: A székelyek eredete. Századok 1935, 129. s köv. l.

² Századok 1913, 392—94. l. stb.

földi Vlahita-t is ilyen okból nevezték el Oláhfalunak. Itt megáll s rábízva olvasójára a végső konkluziót, hogy — mivel székelyromán együttélésről ír — az illető falvak a nagy román tömbbe beszivárgott szórványok. Helyesen a következőképen kellett volna okoskodnia: mindenütt, de különösen olyan bonyolult településű területen, mint Erdély, alapvető szabály, hogy nem szabad egy puszta helynévadatból könnyelmű következtetéseket levonni, hanem gondosan meg kell vizsgálni a helység keletkezésének s fejlődésének településtörténeti körülményeit. Lehetősége ugyanis az ilyen névadásnak sokféle van ott, ahol egy időben több faji s társadalmi megkülönböztetést igénylő népelem élt. Ilyen megfontolás után pedig aligha kerülték volna el a figyelmét ama kettős-falvak, melyekre Kelemen már régen utalt,¹ s amelyekben, rendesen igen későn, az eredeti magyar lakosság mellé települt egy „oláh szeg“, s a megkülönböztetés kedvéért veszi fel a lakosság a „Magyar-“ helynévkiegészítőt. Így először megsemmisül a puszta helynévből levont két következtetés: a román prioritás és a magyar település szórványvolta, másodsor eljutunk a — sajnos, nem csupán a szerzőtől — eléggé nem méltányolt meggondoláshoz, hogy olyan bonyolult kérdést, mint az erdélyi népi együttélés, csupán alapos, részletes feldolgozáson át közelíthetünk meg; addig minden kísérlet öletszerű szellemi kalózkodás marad.

Ezt a megállapítást kénytelenek vagyunk a mű egészére kiterjeszteni. Adatszerű feldolgozás helyett logikai fejtegetésekbe bocsátkozni lehet csupán módszeres hiba; de nyilvánvaló rosszhiszeműség elhanyagolni az oklevelek tömegét, mely a középkori Erdélyben színmagyar településtömböket tár fel. Rosszhiszeműség, a későbbiekben, előnyt adni olyan összeírásoknak, melyeknek elfoglaltsága ismeretes. Rosszhiszeműség felhagyítani s különösen általánosítani közigazgatási természetű eltévelyedéseket, sőt egyéni élményeket — ilyen módon csak pro és contra véget nem érő, terméketlen vitákhoz lehet eljutni, holott itt az ideje s a magyar irodalomban már történtek is rá kísérletek, hogy a mult század kirobbanó nemzetiségi ellentéteit méltányosan s objektíven vizsgáljuk, ne az ellentétek, hanem a fejlődés történetibb szempontjából —; s rosszhiszeműség rendszeres telepítésekről beszélni, melyek az utolsó évszázadokban a magyarság javára történtek volna; a szerző lekötelezne, ha ilyenre rámutatna.

Ezek után a módszeres hibákból, felületességéből folyó tévedéseket szinte jelentéktelennek érezzük; holott nem egészen jelentéktelen, ha valaki, aki magyarul nem tud, magyar-román énekeket hasonlít össze, annak igazolására, hogy a székelyek román tömegeket olvasztottak be (a tömegeket labilis statisztikai összehasonlításából kapja, sorra véve a falvakat, ahol valaha románok, vagy román — értsd: görög — vallásúak *egyáltalán* laktak!) s ugyanakkor megfeledkezik a romániai magyar intrúziók

¹ A szászencsi oláhok. Erdélyi Múzeum 1912, 244. s köv. 1.

beolvadásáról és tagadja a mélyreható székely-román kölcsönhatásokat, egyszerűen elfeledkezően Moldváról, melynek nyelvben mindmáig mélyrehatóbb magyar hatás mutatható ki, mint román a székelyben. Az a sajátos bűvészműtatvány, amit a román irodalom a *ducatu* > vajdaság származtatással, s az alaposan soha nem kutatótt judat kialakulása körül végez, már szintén nem lep meg különösebben. A térképek erősen szuggesztív jellege sem. Le kell azonban szögeznünk, hogy igen sajnálatos, s szomorú eredményekre vezet, ha a történész felületesen, vagy pláne — önmagukban is hibás — politikai szempontokból végzi munkáját, sokat sejtető cím, s hatásos frazeológia mögött csupán rosszhiszeműségről, vagy jobbik esetben hozzá nem értésről téven tanúságot.

Elekes Lajos.

Somogyi Ferenc: Végrendelkezés nemesi magánjogunk szerint 1000-tól 1715-ig. Pécs, 1937. 8° 200 l.

„Talán mondanunk is felesleges“, írja a szerző, „hogy a végrendekezési jog története olyan hatalmas tárgykört ölel fel, amelynek alapos feldolgozásához nem egy emberöltő munkája, sem egy rövid tanulmány, hanem kiváló tudósok egész sorának vállvetett kutató tevékenysége volna szükséges“. (25. l.) Nem tudjuk, minő szemlélet iratta le vele ezeket a sorokat. Ő ilyen „erejét meghaladó feladatra“, „a magyar végrendekezési jog történetének feltárására“ nem vállalkozik. Célkitűzése „a magyar nemes végrendekezési jogának vizsgálata történeti fejlődésének folyamán — különös tekintettel az ősiségre“. (26. l.) Ez utóbbi körülmény hangoztatása teljesen felesleges, hisz a magyar végrendekezési jog tárgyalásánál csakis ez lehet a főkérdés. Azt hisszük, a szerző maga sem tudja megmagyarázni a célkitűzéssel kapcsolatban azt az állítását, hogy a végrendekezési jog történeti kérdéseinek megoldása „éppen az eszmék vajúadásának forrongó időszakában szolgáltatathatnak számunkra olyan tanulságokat, amelyeket kamatoztathatunk nemzeti jövőnk biztosítása érdekében is“. (25. l., még egyszer 195. l.) Még zavarosabb az az óhaj, „bárha sikerülne célkitűzését, az örök jogeszmé felismerését s megvalósíthatásának némi megközelíthetését előmozdítani“. (8. l.)

Szerzőnk tehát a magyar végrendekezési jogot az általános európai jogfejlődéstől el akarja határolni; talán, mert Molnár Kálmán kissé romantikus felfogású vitairatából vett és jelmondatul választott biztatása szerint „a magyar nép jogalkotó génuszának harsonása“ akar lenni. A magyar végrendekezési jogról nem lehet tudományosan beszélni a külföldi jogrendszerek ismerete nélkül. Aligha van még egy intézmény, amely annyira általános volna, mint a végrendekezési jog. Hiszen alapja a keresztény egyház tanításaiban gyökerezik, amint azt már sokan sokszor megírták.

Érzi a jogösszehasonlítás szükségességét maga S. is és munkája elején felszínes áttekintést ad „a végrendekezési jog gyakorlásának néhány ősi példájáról“. Ezzel el is árulja irodalmi tájékozatlanságát. Idézett könyvei Tagányinak a jogszokások összegyűj-

téséről szóló összefoglaló cikke kivételével az 1870-es évekből valók. Ha megnézte volna a K. Koranyinak az öröklési jogról szóló kitűnő munkájában¹ foglalt könyvészetet, úgy láthatta volna, hogy milyen szép, újabb irodalma van kérdésének. Pedig Koranyi lengyel könyvének lefordításáért az előszóban köszönetet is mond. Elég itt csak A. Schultze több munkájára utalnom, amelyek közül a legfontosabbal Murarik Antal cikkében e folyóirat hasábjain is találkozhatott volna. (1934. évf. 503. l.) A megfelelő irodalom ismeretében nem tartana „szakíróinkkal“ szemben olyan sokat arról a felfedezéséről, hogy „a végrendekezés forrása tulajdonképpen a hit“. (17. l.) Nem is kockáztatná meg azt az állítást, amely szerint az egyház részére történő rendelkezések alapja az a gondolat, „hogy Isten akaratából nincs fiutód, a földi javak tehát csakis kegyes célokat szolgálhatnak, az egyháza szállhatnak, mert hiszen ha Isten akaratára nem ez lett volna, akkor nem fosztotta volna meg a végrendelezőt az utódok örömétől“. (39. l.)

A végrendelezési jog első korszakában (1000—1222) Szent István törvényéből (II. 5.) indul ki és elfogadja Kérészy Zoltán egy vitairatába foglalt véleményét, hogy abban első királyunk „a nemeseknek úgy szállás-, mint adomány birtokaikról való szabad rendelkezés jogát biztosítja akár élők között, akár halál esetére.“² Bizonyára kétségei támadtak volna szerzőnek e nézet átvételénél, ha ismerte volna Váczy Péternek és Murarik Antalnak e törvényre vonatkozó, ebben a folyóiratban megjelent cikkeit (1932, 369. l.; 1934, 497. l.). S. maga is először kissé soknak tartja ezt a túlnagy szabadságot és hozzáfűzi Kérészy átvett állításához: „ez a biztosítás még nem történik meg nyiltan és teljes határozottsággal“, mert „az egyéni birtoklás jogát is csak Szent István hozta be s így csak a XII—XIII. században jut nagyobb érvényesüléshez“. (34. l.) A végrendelezési képességhez, mint elismeri, mindenkor elengedhetetlenül szükséges fiutódok hiánya. Ez tehát már lényeges megszorítása a szentistváni szabadságnak. Elismeri aztán azt is, hogy a rokonok beleegyezése is kell; ennek „szükségsége főleg a korszak elején különben kétségtelennek látszik“. (46. l.) Majd szintén „kétségtelen igazságként“ fogadja el Holub Józsefnek azt a megállapítását, hogy „az összes ilyenmű rendelkezések királyi engedéllyel és beleegyezéssel történtek“. (47. l.)

Míndez helyes, de tökéletesen ellenkezik a szabad rendelkezés előbb hangoztatott elvével. Szerző tehát önmagát, illetőleg Kérészyt cáfolja meg. Azért mégis azt az állításomat hibáztatja, hogy a királynak le kellett mondani öröklési jogáról ahhoz, hogy a deficiens hagyományozhassa birtokát.³ Ugyan minő más értelme

¹ Podstawy średniowiecznego prawa spadkowego. (Lwów 1930.)

² Hübéri eszmék és magyar jogfejlődés. (Észrevételek Eckhart Ferencnek „Jog és alkotmánytörténet“ című dolgozatára.) Budapest 1931, 18. l.

³ A magyar történetírás új útjai c. műben, 289. l.

lehetett hát a királyi engedélynek, mint ami később is volt: lemondás a király örökléséről? Mindezek után a szerző minden logikát félretéve — iurat in verba magistri és megállapítja, hogy „a végrendekezési jogot a korszak szabad magyarja (nemese) tényleg igen korán gyakorolja már“ és e jog gyakorlásának alapja mégis csak Szent István törvénye. A királyi megerősítés szerint csak „szinte nélkülözhetetlen kellék“, de nem „tisztán“ ez „a nemesi végrendekezés forrása“, mert különben miért látnók azt, „hogy eleinte a végrendekezéshez minél nagyobb nyilvánosságot, szinte törvényhozási intézkedést alkalmaztak“. (55. l.) A jogtörténet legfontosabb segédtudományában, a diplomatikában járatlan szerző ezt azért állítja, mert a végrendekezéstről kiállított oklevél „majdnem mindig a királyi kúria jegyzőjétől származik és a tanuk felsorolásánál éppen a legfőbb udvari méltóságok viselői szerepelnek“. (45. l.) Mintha nem ez lett volna minden királyi privilégiumnak a kiállítási alakja!

Kérészy a lényegre vonatkozó állításainak kritikátlan elfogadása után nem lep meg olyan hiba, hogy a „patrimonium“ néven említett és a „haereditario iure“ bírt jószágot „nemzetségi szállásbirtoknak“ tekinti (39, 70. l.), holott az nem egyéb, mint öröklött, ősi birtok, amely adományból is eredhet. Itt is felvilágosíthatta volna szerzőt egy Koranyi (115. l.) idézte, valóban egész Európára alkalmazható, XIII. századi forráshely: „Si quid quam possideo, quod avus meus et pater mihi in possessionem reliquerunt, hoc est meum verum patrimonium“.

Ezek után megállapíthatjuk: semmi bizonyítéka annak, hogy a szabad magyar az aranybulla előtti korban „szállásbirtokával“ szabadon rendelkezhetett.

A második korszakot (1222—1351) az aranybulla IV. cikkével kezdi S. Erre vonatkozólag persze elfogadják Kérészynek a maga nemében egyedülálló és semmivel sem támogatott magyarázatát, amely szerint az aranybulla „csak a nemzetség tagjainak a szállásjavarokra vonatkozóan bírt öröklési jogát erősíti meg olyan értelemben, amint azt Szent István megállapította“ s így „nem tartalmaz semmi újat, mint ahogy az aranybulla többi szabálya sem akart új tételeket felállítani“. (56—57. l.) Ezek szerint hát Szent István állapította meg a nemzetségi öröklést, holott ennek „a szabadságnak“ már Szent István előtt is kétségtelenül meg kellett lenni.

Az aranybulla IV. cikke azonban mégis többet tartalmaz ennél és erre, mondja szerzőnk, „még senki sem hívta fel a figyelmet“. „A fiutód nélkül maradt nemes számára nem végrendekezési, hanem csak rendelkezési jogot biztosít.“ Nem tudom, mit akar ezzel, mert mindjárt hozzáteszi, hogy ez a rendelkezési jog „az élők közti és halál esetére szóló rendelkezést egyaránt magában foglalja“. „E rendelkezés szabadságáról azonban sem az 1222: IV., sem az 1231: XI. t.-c. nem tesz említést. Azok a korlátozások tehát, amelyek az ingatlanok elidegenítése tekintetében akár élők közt, akár végrendekezés formájában történt az, korábban fennállottak, ezután is érvényben maradtak.“ (57—58. l.)

Ilyen okoskodás alapján, amely megfelelkezik az aranybulla szövegéről („sicut ipse voluerit, disponat“) persze megállapíthatja, hogy az aranybulla nem hozott újítást és visszautasíthatja R. Kiss István és jómagam állításait.

A szabad végrendelkezési jogot szerinte csak III. András biztosította az 1291 : XXVI. tc.-ben, amely használja a *legare* és a *liberam habeat facultatem* kifejezéseket. „Ez azonban korántsem jelenti azt, mintha korábban a szabad végrendelkezés ismeretlen lett volna, mert hiszen tudjuk, hogy a középkori törvény legtöbb szőr a már kialakult szokásjogot juttatja kifejezésre“. Ez nem felel meg a valóságnak. A törvény e korban inkább program, amely igen gyakran nem valósul meg. Az aranybulla az előbbieket szerint tehát nem adta meg a szabadságot, illetőleg megadta, de az még nem volt meg (tehát szintén csak program volt) és a szabadság csak később valósult meg.

Nem érthető az előző korszakról elmondottak után, hogy miből állott az oklevelekből is megállapítható fejlődés. S. áttekintvén az oklevélananyagot, utóbb maga is olyan megállapításra jut, amely újból ellenkezik az előzőkkel: hogy „a végrendelkezési jog a magyar nemest ebben a korszakban bizonyos korlátozások mellett minden vonatkozásban megillette“. (79. l.) De éppen arról nem szól, hogy melyek voltak ezek a korlátozások. A „bizonyos korlátozások“ alatt ugyanis, bármennyire nem akarja azt S. bevallani, ugyanazok értendők, amelyek az előző korszakban is megvoltak: a rokoni beleegyezés és a királyi engedély. Szerinte a rokonok beleegyezése a végrendelkezés jogerősségéhez nem kell. Ahol az megtalálható, „mindössze a családíság elvének érvényesülését“ tanúsítja. Hogy „a családíság“ alatt mit kell értenünk, nem magyarázza meg. Családíságot, a rokonok iránti figyelmességet? Avagy a rokonok jogainak érvényesülését, azok, a szabad rendelkezést korlátozó igényeinek tekintetbe vételét? Ez kimerítené az ősiség fogalmát.¹

S. elismeri, hogy leggyakrabban fordulnak elő rokoni beleegyezések „öröklött javakkal összefüggő végrendelkezéseknél“. „Ellenben a végrendelkezések és a halál esetére szóló ajándékozások óriási többségénél hiába keressük.“ (87. l.) Igazolásra jegyzetben (43. sz.) 15 oklevelet idéz. Ezek közül három esetben vásárolt birtokokról végrendelkeznek (Anjoukori okmt. III. 125, IV. 480. l., Fejér, VII/5. 371. l.), azután nő intézkedik hitbéréről (Wenzel, VII. 540. l.), lemond leánynegyedéről. (Bánffy-oklt. I. 156. l.) Egyik oklevélben nőnek hitbérét elégitik ki (Károlyi oklt. I. 183. l.), a másikkban okleveleket adnak át (Anjoukori okmt. II. 147. l.). Itt budai polgárnő intézkedik városi ingatlanairól (Anjoukori okmt. V. 460. l.), ott gyermekeinek hagyományoz valaki, avagy rokonainak, hogy zálogbaadott birtokát váltsák ki (Zichy-okmt. I. 522. l.), avagy deficiens királyi engedély alapján nőági leszármazottaira (Fejér, III/2. 105, VIII/3. 238. l.). Soha

¹ Az ősiség (aviticitas) nem öleli fel a korona öröklési jogát (fiscalitas), mint azt szerzőnk Kérészyvel együtt mondja. (99. l.)

senki sem állította, hogy ilyen esetekben szükséges volt a rokonok beleegyezése. A például felhozott esetek közül csak egy olyan van, ahol lemenőkkel nem bíró intézkedik ősi birtokairól és nincs szó rokoni beleegyezésről. (Zala vm. oklt. I. 5. l.) Lehet, hogy nem is voltak rokonai. Ezzel szemben áll a szerző által is hangoztatott tény, hogy leggyakrabban megvan a rokoni beleegyezés, ha ősi birtokokról végrendelkeznek.

Hasonlóképen áll a királyi consensus kérdése is. Ebben is állást foglal S. azzal a nézettel szemben, amelyet R. Kiss István, csekélységem és csaknem a maga egészében Holub is vall: hogy deficiens végrendelkezési jogának gyakorlásához királyi beleegyezés volt szükséges. Majd Molnár Kálmán „találó“, ugyan csak az alkotmánytörténetre vonatkozó megjegyzésére utal, amely szerint ellenmondó tényekkel szemben reá kell mutatni, „vajjon azok megfelelnek-e a nemzet jogi közmeggyőződésének“. (88. l.) Ezzel akar kibúvót találni az alól a „történeti tény“ alól, hogy „végrendelkezések igen gyakran külön kikért királyi engedély alapján vagy utólagos királyi megerősítéssel, néha mindkettővel együttesen történtek“. (89. l.) Ebből logikus gondolkodással azt a következtetést kell levonnunk, hogy a közmeggyőződés kívánta meg — természetesen defectus esetében — a királyi beleegyezést, azaz a király lemondását az öröklés jogáról. „Számítalan“ esetben, mondja S., a végrendelkezésről kiállított oklevél nem tesz említést előzetes királyi engedélyről. Az itt (89. l. 57. jz.) felhozott példák megint csaknem kivétel nélkül használhatatlanok. Vásárolt jószágok, ingók, városi ingatlanok, valamint a női vagyon: hitbér és leánynegyed ügyében tett rendelkezéshez nem kellett consensus. Szerző itt is összeszedett mindenféle végintézkedést tekintet nélkül arra, hogy ki és miről intézkedik. A felhozott 27 oklevél között megint csak az az egy van, ahol biztosan deficiens intézkedik öröklött ingatlanokról (Zala vm. oklt. I. 5. l.), de ez az oklevél sem egészen kifogástalan (Nagy I. megjegyzése szerint). A példák egyike pedig éppen azt bizonyítja, hogy „a közmeggyőződés“ csak abban az esetben tartotta biztosítottnak a végrendelkezés érvényességét, ha a király lemondott öröklési jogáról; egyébként, ha történt is végrendelkezés, az a jövő jóváhagyás reményében történt meg. Valaki 1244-ben feleségének adja végrendeletileg Funow nevű földjét 40 márka fejében, amelyet tőle kapott és hozzáteszi: „*Rogo dominum regem, quod cui gratia regia terram nostram Funow contulerit, ille uxori meae solvat quadraginta marcas, quas ab ipsa mutuavi.*“ (Hazai okmt. VIII. 43. l.) Itt tehát a király öröklő, eladományozza a földet és csak, ha akarja, engedi meg, hogy a végrendelkező feleségét kielégítse az adományos.

Ha e tényállás felismerése után is elfogadja a szerző Kérészynek és a Tripartitumnak azt a nézetét, hogy megvolt a szabad rendelkezés joga és azt mondja, hogy „R. Kiss István és Eckhart Ferenc állításait maguk a pusztá tények cáfolják meg“, (93. l.), úgy ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy el kell fogadnia tanára véleményét. Tudásaink „sokszor magával Werbőczyvel is szembe

kerülnek“, amit történeti kérdésben nem tartok olyan nagy bajnak, mint a szerző. A tisztán oklevelekre támaszkodókkal szemben írja tovább, „a magunk véleményét a legnagyobb magyar jogász, Werbőczy tekintélyével támasztjuk alá, amikor Kérészy Zoltánnal együtt az aranybulla érvényesülését s ennek alapján a végrendekezési jog tényleges gyakorlatát hirdetjük az egész korszakon keresztül“. (100. l.) Igen, de csak a fenti korlátozásokkal, tehát nem szabadon.

Ha szabad lett volna a végrendekezés, miért kellett még az egyházak javára tett végrendekezéshez is a király engedélye?! Miért volt az esztergomi érseknek külön privilégiuma arra vonatkozólag, hogy egyháznak királyi engedély nélkül hagyományozhatnak birtokokat — persze rokonok sérelme nélkül?!¹ Miért adományozta ugyanazt a kiváltságot V. István a váradi püspöknek is?² Miért kérték a király beleegyezését az 1291: XXVI. tc. után is?

S. beismeri, hogy vázolt állásfoglalása mellett megoldhatatlan problémái vannak. Ezekre pedig csak akkor kapunk feleletet, ha elismerjük, hogy az aranybulla és az 1291.-i törvény nem léptek életbe. „Megtudjuk magyarázni, — mondja S. az ősi (szerinte szállás-) jószágokról szólva — miért kell királyi consensus a fiutódok nélkül maradt nemes végrendekezéséhez, ha nincs rokonság, mert Eckhart Ferencsel együtt azt mondhatnók: a királynak kifejezetten le kell mondani háramlási jogáról“. (90. l.) De, ha megvan az aranybullában biztosított szabad rendelkezés, miért kell a királyi engedély?! S. itt újból ellentétbe kerül önmagával. „De nem értjük, miért szükséges ez akkor, amikor fiutódok nincsenek ugyan, de vannak rokonok? Adataink pedig erre is bőven szolgáltatnak példát.“ A felelet erre: azért, mert a király nem vette figyelembe az oldalág igényeit, amint az az 1267. évi törvényből is kitűnik. A consensus megint helyénvalónak tartja adománybirtokra vonatkozó végrendekezésnél 1291-ig. „De nem tudjuk magyarázni, miért van szükség rá az 1291: XXVI. t.-c. után?“ Azért, mert a törvény intézkedése nem valósult meg. „De legfőképpen nem tudjuk megérteni, miért kell a vásárolt birtokra vonatkozó végrendekezéshez... a királyi consensus“ avagy éppen ingóságok, igen gyakran hitbér vagy leánynegyed kiadására vonatkozó végintézkedésnél. Nem *kellett* az ilyen esetben; szerző is felsorol, mint láttuk több esetet, amikor nem volt consensus. Ha néha kértek, ez azért volt, mert a király, IV. Béla, ezeknél is érvényesíthette a *ius regiumot* és főképpen azért, mert minden intézkedés, amelyet a király meg erősített, megtámadhatatlan volt. Kérészynek a magyarázata,

¹ Item quod nobiles regni nostri ipsi ecclesie Strigoniensi possessiones suas viventes et morientes sine requisitione regie maiestatis ulteriori donare et legare possunt, sine praeiudicio tamen possessionum suorum proximorum. (IV. Béla, 1262, Mon. Strig. I. 618. l.).

² Fejér, IV/3. 156. l. Említi R. Kiss I., Klebelsberg-Emlékönyv 244. l.

amelyet S. ez egyszer nem vesz át, hogy Károly Róbert és Nagy Lajos idejében a végrendelek azért keltek „többször“ királyi jóváhagyással, mert a „korona kezd a nemesi birtokjog forrását tekintetni“,¹ nem fogadható el, mert a királyi jóváhagyást, mint láttuk, kezdettől fogva kérték.

Ezek után „az ősiség behozatalának hatásáról (1351—1526)“ nem sok mondanivalónk lehet. Az elmondottak után nem kell cáfolnunk azt az állítást, hogy „az ősiség csupán a birtokra vonatkozó szabad rendelkezést, illetőleg végrendelek szüntette meg“ (109. l.). Ami nem volt meg, azt nem lehetett megszüntetni, hanem csak megállapítani, hogy az aranybulla negyedik cikkében foglalt szabad rendelkezés nem illeti meg a nemeseket. Érthetetlen az az állítás, „hogy a szállás (öröklött) és adományos birtokok közt korábban fennálló különbség szinte végérvényesen eltűnik, s csupán az öröklött (haereditaria), valamint a vásárolt (emptitia) fekvőségek elválasztása bír jogi jelentőséggel“. (125. l.) A „haereditaria“ 1351 előtt is ugyanazt jelentette, mint 1351 után: öröklött, ősi, azaz olyan jószágot, amelyen már osztozkodtak és amely eredhetett donatióból is. Megint csak velem kell szembeszállnia: „De tarthatatlan az az álláspont, amely szerint az ősiséget . . . nem Nagy Lajos hozta be. Vagy nagyon is helyes a megállapítás, attól függően, hogy milyen szempönből nézzük a kérdést. Mert ha ősiségen a családiság elvének teljes tisztaságban való megjelenését, illetőleg törvényi megformulázását értjük, akkor Eckhartnak feltétlenül igaza van. De más a családiság és más az ősiség.“ Hogy mi a kettő közt a különbség, azt most sem tudjuk meg. De megtudjuk azt, hogy Kérészy „klasszikus szabatosággal“ magyarázta meg az 1351. évi törvény jelentőségét és az ő nyomán vallja S., hogy ez a jus regiumban is változást hozott, holott a király örökléséről egy szó sincs a törvényben. Bizonyára azért, mert ebben nem történt semmi változás.

A következő fejezetek (128—195. l.) nem vitatkozó jellegűek, de a dolog természeténél fogva nem sok újat hozhatnak. Az ősiség e téren is megkötötte a fejlődést. Az alaki kérdések tárgyalásánál nagyon érezhető, hogy szerző nem folytatott megfelelő egyházjog-történeti tanulmányokat.

Ezeket az utolsó fejezeteket, ahol szerző nem ragaszkodhatik más véleményéhez, logikusabb gondolatmenet jellemzi. Tévedések itt is fordulnak elő. Így nemcsak „úgy látszik“, hanem bizonyos, hogy ha az adományból eredő ingatlan a törvényes öröklés rendjén háramlott az utódokra, ősvivé vált (153. l.). Azt állítja, hogy a zálogos birtokra vonatkozólag, amely eredetileg ősi jószág, a zálogbaadót a szabad végrendelek illeti meg (157. l.). Ha ez így lett volna, széles kaput tárt volna ki az ősiséggel szemben üzött visszaéléseknek, hiszen elég lett volna színleges zálogszerződést kötni, hogy az öröklésre jogosultakat elűssék jogaiktól. Nem fogadható el az sem, hogy 1526 után „a szerzeményi jószág-

¹ I. m. 21. l.

ban, ha tényleg nem is, jogelvíleg mindenestre a legteljesebb korlátlanág illetve meg az első szerzót még akkor is, ha a szerzemény királyi adomány útján jutott tulajdonába“. (179. l.) Hol van ez a jogelv kimondva, amely a fiskus jogával ellenkezett volna?

Bővebben foglalkoztunk e könyvvel, mint jelentőségénél fogva megérdemli, de polemikus természete kívánta ezt meg és a vele összefüggő nagy szorgalomról tanuskodó kutatás, amely alkalmas lehet kevésbbé kritikus olvasók megtevesztésére.¹

Eckhart Ferenc.

Jadin, Louis : Les actes de la Congrégation Consistoriale concernant les Pays-Bas, la principauté de Liège et la Franche-Comté, 1593—1797. (Extrait du Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome. Fascicule XVI. 1935.) Rome, 1935. Institut Historique Belge. 8° 622 l.

Folyóiratunk 1936-i évfolyamában (445—50. l.) részletesen méltattuk a kiváló fiatal belga egyháztörténésznek, J.-nek úttörő érdemeit és eredményeit a Congregatio Consistorialis levéltárának feltárásában. Hatalmas forráskiadása azóta újabb vaskos kötettel bővült. Továbbfolytatta kutatásait a vatikáni levéltárban elhelyezett Consistorialis-levéltárban, s ezúttal igazán elsőként nyúlt hozzá és tette közzé — a kutatóknak eleddig rendelkezésére nem állt — kongregációs jegyzőkönyveket a kísérő iratokkal együtt. Az említett kongregációt V. Sixtus pápa alapította 1587-ben a consistoriumok, vagyis a bíborosi testület gyűlései anyagának előkészítésére. A kongregáció ülésein az ügyek fontossága szerint több-kevesebb (3—10) bíboros és consultor vett részt. Az államtitkár, a három bíborosi rend fejei és a prodatárius állandóan megjelentek a gyűléseken. Ezeken a felvetődött kérdés előadásával megbízott egyik résztvevő ismertette az ügyet, majd felolvasták az államtitkárság útján esetleg szerzett tájékoztatást, végül pedig a bíborosok és szavazó prelátusok egyenkint szavaztak. Az eredményt a határozat szerkesztésével megbízott titkár még ugyanazon a napon vagy másnap a pápa elé vitte megerősítés végett. A Congregatio Consistorialis ügykörébe tartozik az egyházmegyék alapítása, javadalmazása, megszüntetése stb. dolgában való döntés; de ennél sokkal sajátosabb és állandóbb hivatása a főpapok kinevezésében való közreműködés: a püspökök és egyéb consistorialis javadalmak kánoni pöreinek átvizsgálása, a fejedelmi bemutatók (prezentációk) jogosságának ellenőrzése, a consistorialis apátságok fejei megválasztásának megerősítése; a nagyobb egyházi javadalmak halmozására szintén hozzá kellett fordulni engedélyért. Hozzá tartoznak a nagyobb javadalmakra történt választások, a bemutatói jog gyakorlása, a püspöki székekről való lemondás, áthelyezés, apátságok egyesítése és elvilágiasítása, valamint az egyházi javadalmak pénzbeli megterhelése alkalmával

¹ Ld. Magyar Jogi Szemle 1937, 407. l.

felvetődöttkérdések. Minderre vonatkozólag a kongregáció a consistorium megtartása előtt a pápának előterjesztést tett. A pápa olykor egyes, más római főhatóságok elé tartozó kényesebb ügyeket is rábízott a Congregatio Consistorialisra, így pl. püspökök és káptalanok, apátok és szerzetesek viszályait. Ez volt az ú. n. különleges (partikuláris) kongregáció.

J. szerint belga földön a királyi bemutatók alapján történt főpapi kinevezések általában sokkal kevesebb nehézséggel jártak, mint a választott főpapoké. A Szentszék az uralkodótól elébe terjesztett jelölteket mindig elfogadta, hacsak a kánoni pör és a nunciusok nem támasztottak nehézséget. A Szentszéknek nem kedves személyek elutasítását a nuncius végezte el, megtagadván a kánoni pör elkészítését. Ez okból a spanyol királyok vagy a kormányzók eleve elejtettek több, az államtanács által javasolt, de janzenista hírben álló személyt, mert tisztában voltak vele, hogy az illetők semmiképen sem kapnák meg Rómából a megerősítő bullát. A spanyol uralkodók általában nem éltek vissza jogaikkal. A főpapi kinevezéseknél csak a háborúk miatt bekövetkezett területi változások folytán állottak elő nehézségek, mert mind a két fél gyakorolni akarta a bemutató jogot. Sokkal több baj volt a kánoni választással betöltendő főpapi székeknél, mert a választók pártoskodása gyakran a kongregáció előtt lefolyó hosszas vizálykodásokra vezetett. A Stavelot-Malmédy egyesített apátság pl. a két apátság választási ellentétei miatt az egész XVII. és XVIII. században nem tudott szerzetes preláthushoz jutni, hanem komendátorral kellett beérnie. A javadalomhalmozás, amelyet a trienti zsinat eltiltott, de a Szentszék a Congregatio Consistorialis javaslatára parancsoló okok miatt többször kénytelen volt megengedni, belga földön nem harapózott el. A püspökök nem is kérték soha több egyházmegye kormányzását, s az államtanács, a spanyol király, majd utóbb a császár nem is járultak volna hozzá ilyen visszaéléshez. Ellenben gyakran fordultak a püspökök a kongregációhoz azzal a kéréssel, hogy előbbi kisebb javadalmukat anyagi terheik könnyebb viselése végett bizonyos időre vagy élethossziglan továbbra is megtarthassák.

A Congregatio Consistorialis gyűléseinek iratai nélkülözhetetlen kiegészítői az informatív pöröknek, hiszen ezek mind a kongregáció elé kerültek, s ott a legkevésbé kétes esetekben is beható tárgyalásban részesültek. Ilyenkor a nuncius köteles volt további pontos tájékoztatást előterjeszteni, a vizálykodó ellenfelek pedig maguk is gondoskodtak álláspontjuknak a legkisebb részletekig menő bizonyításáról. S ez nemcsak a személyi ellentétek esetében volt így, hanem szinte még fokozottabban fontos tárgyi döntéseknél előforduló véleménykülönbség alkalmával. Egyházmegyék szétdarabolása, újak felállítása, kolostorok feloszlata vagy egyesítése stb. többször évekig tartó szellemi párviadalt idézett elő. A két szembenálló vélemény képviselői terjedelmes, olykor kötetekre menő emlékiratokat nyújtottak be a kongregációhoz, rengeteg melléklettel felszerelve. Igaz, hogy az ily előterjesztésekben sok elfogultsággal találkozunk, de érvelés közben és a mellék-

letek közt igen gazdag anyag kerül kezünkbe a kérdéses személyekre, illetve egyházmegyékre, apátságokra vonatkozólag. Az eseményeknek római szempont szerint való megítéléséhez pedig jogi és történeti vonatkozásban rendkívül becsek a szóbanforgó ügyről a kongregáció elé terjesztett előadói jelentések, főként indokolásuk és gyakorlati javaslataik. Az Acta Congregationis Consistorialis sorozat 1592-től 1806-ig 205 kötetet és négy kötet mutatót foglal magában. Kár, hogy az 1627 előtti anyagnak legnagyobb része elveszett: 1650-ig mindössze 10 kötet van meg. De ettől kezdve évenként átlag 1—2, olykor három kötetnyi anyag is áll rendelkezésre. J. 280 ügyszerűt tett közzé — köztük több nagyon terjedelmeset is — fontosságuknak megfelelő terjedelmű francia kivonatban. Ezekből 128 egyházmegyére, püspökökre és káptalanokra vonatkozik, 145 apátságokra, apáti kinevezésekre stb., a többi egyéb tárgyakra; róluk egy táblázat ad jó áttekintést. Ezúttal is alapos, irodalmi utalásokkal ellátott tanulmány vezeti be a közzétett anyagot. J. munkájának láncszemekként egybekapcsolódó vaskos köteteiről elmondhatjuk, hogy az egyházi javadalmak római igazgatásának legfontosabb újabbkori forrásai közé tartoznak. **Vanyó Tihamér** (Pannonhalma).

Lefèbvre, Georges : Napoléon. (Peuples et Civilisations, XIV. k.) Paris, 1935. Alcan. 8° 606 l.

A XIX. sz. első negyedében Napoleon vasakarata Európát szellemi és politikai téren két részre bontja. Franciaországot továbbépíti a forradalom társadalmi alkotásain, eltakarítva az ancien régime maradványait mindazon területeken, melyeket meghódít, vagy ahol fegyvereivel biztosítja a francia befolyást. Európa egyéb államaiban a XVIII. sz. racionalizmusa nyomán megindult fejlődés védekező állásba szorul s a franciaországi változásokkal szemben mind reakciósabb színezetű lesz. Politikai téren Ausztria megáll II. József korában, eszmei téren a német államok a nemzet racionalista francia koncepciójával szemben, amely politikai formát nyert a háborúk folyamán, a Kulturnation fogalmát alakítják ki. Herder és utána a romantika a nemzetet mint a Volksgeist alkotását fogta fel; ezzel Németország az európai jövő felé mutatott. A két ellentétes felfogás a nemzetiségek ébredésére vezetett és Waterloo után a jelenkori fejlődés egyik legfontosabb mozgalmát hívta életre.

L. előadásában éles körvonalakkal bontakozik ki a francia fejlődés képe, amint azt a bel- és külpolitikai helyzet, az angol világkereskedelem, világpolitikai tényezők a diktatúra felé terelték. A polgárháborúk, valamint a külfölddel vívott harcok a forradalmi kormányzatot állandó és mindenható végrehajtó hatalom felé billentették. Nem volt más választás, mint 1793. elveinek újjáélesztése: a napoleoni diktatúra sok tekintetben a Comité du Salut publique működését folytatta. Az újkori történelem egyik legnagyobb történetformáló egyénisége mint az enciklopédisták neveltje gyűlölte a feudalizmust, a társadalmi egyenlőtlenséget, a vallási türelmetlenséget; magatartása és

cselekedeteinek rugója gyökértelenségéből, osztálytalan mivoltából, parvenü katona létéből, diesszomjából, céltalanságából fakadt. Megszervezi a diktatúrát a központi hatalom kiépítésével a legteljesebb centralizáció jegyében. A pénzügyeket rendbe hozza. A titkos rendőrséggel biztosítja a politikai élet mozdulatlanságát, kíméletlen cenzurával — egy esztendő alatt 64 lapot tiltott be —, irányított sajtó útján politikáját helyeslő közvéleményt teremt. Belső ellenségeit, a royalistákat és a parasztokat mint terroristákat üldözi, velük és a jakobinusokkal 1800-ban, az itáliai hadjáratok után végez. Az ancien régime mintájára különleges bíróságokat szervez a csavargók és útonállók megfékezésére és az éhséglázadások elfojtására. A személyes diktatúra jellege évről-évre erősödik, a parlamenti ellenzék: „egy tucat vízbevetni való metafizikust“ és mozgalmukat ezzel a kijelentéssel semmisíti meg: „Katona vagyok, a forradalom gyermeke és nem tűröm, hogy úgy sértgessenek, mint valami királyt“. A polgárság a konszolidáció és a gazdasági helyzet javulásával meg volt elégedve, csak az alsóbb néposztályok szenvedtek a gabonaneműek folytonos drágulása miatt, de a lázadókra vasökölrel ütött a hatalom, ami a birtokosokat még jobban Napoleonhoz fűzte. Páris tele volt zsákmányra éhes generálisokkal s nehogy minden anarchiába fulladjon, a polgárság az élethossziglani konzulátus előkészítését mindenképp támogatta. Leszerelte az ellenforradalmat, s az ötven menekült, angol zsoldban álló püspök befolyásának a konkordátum megkötésével vetett véget.

Napoleon társadalmi koncepciója politikai célzattól érdeképviseletek megalkotására irányult; a létrejött társadalmi rend a júliusi monarchia alapjait rakta le. A Code Napoleon írásba foglalt alakja ennek a koncepciónak. A törvénykönyv kettős jellegét L. rendkívül világos okfejtéssel bizonyítja. A Code mint a forradalom társadalmi elveit — személyes szabadság, törvény előtti egyenlőség, lelkiismereti szabadság, munkaszabadság stb. — fenntartó mű Európa szemében a forradalom szimbóluma lett és ahol érvényre jutott, a modern társadalom kifejlődését siettetette. De másrészt a forradalom demokratikus vívmányai ellen való visszahatás sem hiányzott lapjairól, a polgárság érdekében fogant s egyes rendelkezésein nagyon is meglátszik, hogy a kor politikai törekvéseihez (munkáskérdés) alkalmazkodott és annak gazdasági állapotát tükrözi, nem pedig, mint Savigny és a többi jogászok mondották, teoretikusok műve, akik elvont jogot kényszerítettek a társadalomra.

A társadalmi szervezettel teljes harmóniában állott a közoktatásügy. Csak egy példát említünk: az elemi oktatást teljesen elhanyagolta, az ancien regime és Voltaire nyomán azt vallotta, hogy politikai és társadalmi okokból nem helyes a szegények tanítása.

Mindez alapvetés volt a császárság számára, melyet L. szerint végeredményben Napoleon „becsvágya“, „a veszély hősi vonzalma“, „az álom megigéző csábítása“, „a vérmérséklet ellenállhatatlan ösztönzése“ teremtett meg. A kivétel a korzikai katonai

géniuszának és hadseregének műve volt. A hadseregbe 1800—1812-ig nem kevesebb mint egymillió embert soroztak ; ez a hatalmas tömeg rögtönzött seregeket alkotott, éppúgy mint a forradalom seregei és nyolc napos „kiképzés“ után minden újonc tűzvonalba került. Talán még soha lázadóbb, dezertálóbb, fegyelmezetlenebb seregei nem voltak hadvezérnek, mint Napoleonnak. De a seregek élan-ját biztosította a minden közlegény előtt nyitva álló előmenetel. Idők folyamán a seregek nemzeti jellege mind jobban veszendőbe ment. A lengyel, svájci, hannoveri, ír zsoldosok, hollandus, olasz és délnémet segédcapatok száma 1812-ben már kisebbségbe szorította a franciákat. A hadviselés olyan fejletlen maradt, mint a forradalom előtt. A hadseregszállítók voltak az urak, s mindenkit megloptak. A pénzügyi eszközök a hadviselés igényeit egész időn át a legnagyobb erőfeszítésekkel sem tudták kielégítően szolgálni. Az ellenőrzés teljesen hiányzott. Hadi- és egyéb nyersanyagok szűke miatt hódításokkal kellett mindent pótolni. Jéna alá pl. köpönyeg nélkül érkezett az egész hadsereg. Ezért minden hadivállalkozás gyors és hirtelen győzelemre kellett hogy irányuljon, mert ha az ellenség ellenállt, vagy védekező háborúra rendezkedett be, a császári seregek biztos pusztulásba rohantak. Egyedül a győzelmes hadjárat pótolhatta a hiányokat, ez is csak gazdag országokban, mint pl. Itáliában. A gyorsan mozgó seregeket rosszul élelmezték, az egészségügyi szolgálat teljesen szervezetlen maradt ; béke idején takarékosági okokból nem volt orvosi szolgálat. A kórházakban fertőző betegségek pusztították a sebesülteket. 1800 és 1810 között egymilliónyi ember pusztult el s ezeknek alig 2%-a esett el a harcterekeken, a többit a legegyszerűbb kórházi higiénia hiánya vitte sírba.

A hadvezetést Napoleon gyökeresen megváltoztatta : Nagy Frigyes klasszikussá vált módszerével szemben üldözte az ellenséget. Ezzel az új taktikával mindenütt győzött, ahol kis, termékeny területről volt szó, mint pl. a Pó völgyében, Dél-Németországban. De Észak-Németországban, Lengyel- és Oroszországban, ahol az ellenség menetelni tudott, a távolság kimerítette seregeit, egy részüket lekötve tartotta az elkerülhetetlen megszállás ; az ellátás és utánpótlás teljesen megszűnt s hadai elpusztultak harc nélkül is, a napoleoni stratégia felmondta a szolgálatot.

L. szép szintézisében a már ismert események : hódító hadjáratok, diplomáciai és gazdasági küzdelmek, nemzetiségi mozgalmak, az Európán kívüli fejlődés, a császári Franciaország kormányzata, a száznapos uralom, a bécsi kongresszus és a kontinens újjászervezése jelentőségük és legbensőbb összefüggésük szerint kapnak helyet. Amikor a napoleoni álom : az egyetemes császárság gondolatának szertefoszlását vizsgálja, e nagy egyéniség jelentősége erőteljes vonásokkal gazdagodik előadásában : megállapítja, hogy uralma az angol ellenállás, a francia gondolat széletterjedése s a kapitalizmus fejlődése folytán végeredményben az európai ancien régime lassú pusztulására vezetett. A szent-

ilonai száműzött a népek és nemzetek gondolatában mint „a fegyveres forradalom vezére, az emberek és nemzetek szabadítója“ a legendák történetformáló erejét példázva a XIX. század alkotmányos és politikai küzdelmeinek és nemzetiségi mozgalmainak hőroza lett. **Ungár László.**

Károlyi Árpád: Az 1848-diki pozsonyi törvények az udvar előtt.

(Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Budapest, 1936. Magyar Tört. Társulat. 8° 374 l.

„A magyar reformkorszak történetének barátait bizonyára érdekelni fogja — mondja a nagynevű szerző Előszavában — az a kérdés, miként ítéltek meg az udvar és az udvari főhatóságok (a magyar kir. kancellária és az Állami konferencia) az 1848-i utolsó rendi országgyűlésen alkotott törvényjavaslatokat, amikor ezek jogszokás szerint előleges jóváhagyás végett a királyhoz felterjesztettek?“

Ezt az érdeklődést akarja K. kielégíteni egy történeti bevezetés keretében és egy megválogatott okmánytárral. De hozzát teszi, hogy a történeti bevezetés nem akar egyéb lenni, mint egyszerű elbeszélés a kiadatlan levéltári anyag alapján, olyan egyszerű előadás, aminőt a német „Tatschengeschichte“-nek nevez, amit különösen is hangoztatok.

K. mintha azt akarná mondani: ne alkalmazzátok reám a szellemtörténet magas mértékét, én csak tényeket keresek ki az eredeti forrásokból, azokat összehasonlítom, rendezem, szoval világot akarok deríteni homályban maradt, vagy csak félig ismert eseményekre s azoknak kapcsolataira. Maradok a második sorban, megelégedve a becsületesen végzett munka önérzetével. Mászoval K. a történetírás palotájában a szellemtörténet trónja előtt alacsony lépcsőfokra ülteti az eseménytörténetet, mintegy a fejedelmi tudomány ancillájává teszi.

Ez a szerény érték meghatározás eszünkbe juttatja, hogy a szellemtörténet egy hőroza, akinek világtörténeti áttekintése nagy értékű, majdnem klasszikusnak nevezhető, az események megállapítását igen nagyra becsüli. Burckhardt Jakabról van szó és Világtörténeti Elmékedések (Weltgeschichtliche Betrachtungen. Berlin u. Stuttgart 1905) című könyvről. E könyvből idézzük a következőket: „A tények minden egyes felismerésének nem csupán speciális értéke van, hanem egyetemes, vagy történelmi értéke is, mivel az a változékony emberi szellem egy bizonyos korszakáról értesít s a kellő kapcsolatba hozva tanuságot tesz e szellem folytonosságáról és örök életéről.“¹ Burckhardt-ra hivatkozva mondhatjuk tehát, hogy a történeti tények (Tatsachen) megállapítása szoros kapcsolatban van az emberi szellem történetének kutatásával. Az olyan ténytörténet, mint a K.-é, mely egy rövid, de jelentőségében messzeható időszak szellemébe elmerülve az új korszak alapítóinak és a hagyományok védőinek motívumait

¹ 16. l. A Neue Zürcher Zeitung 1937 március 14-iki irodalmi melléklete szép cikkben emlékszik meg arról, hogy mennyire növekszik Burckhardt könyvének dicsősége. (Wachsender Ruhm.)

kifejtve új világot derít nevezetes fejleményekre, Burckhardttal szólva nem csupán speciális, de egyetemes értékű, s a legjava szellemtörténet nevével is megtisztelhető.

Első tekintetre úgy látszik, hogy az a történet, melyet K. elbeszélni vállalkozott, nagyon is egyszerű, nem alkalmas problémák felvetésére, nem kecségtet változatos fordulatokkal. Hiszen eléggé ismeretes, hogy az 1848-i pozsonyi törvények forradalmi mámorban keletkeztek, s hogy az udvari főhatóságok a forradalmak által megrendült monarchia gyengeségének érzetében némi vonakodás után szentesítésre ajánlották a gyökeres újításokat.

Harmincegy törvénycikk jutott el így Pozsonyból két hatóságon át a király elé. Többségük kisebb-nagyobb bonyodalmat okozott, de nagyjában egyformán simultak el az ellentétek. Ott is, ahol a döntő tényezők ellentéte igen csekély, K. a hálátlan anyagból mindig kicsihol valami érdekeset és jellemzőt, úgyhogy a monotoniát szerencsésen elkerüli.

Két törvénycikk szentesítésének története K. előadásában kiválóan érdekes és tanulságos. Az egyik ezek közül a III. tc., vagyis a független magyar minisztérium alakításáról szóló. Ez a törvénycikk alakította át gyökeresen a monarchia kormányzatát; természetes, hogy keletkezése és elfogadtatása nagy izgalomba hozta a pártokat Lajtán innen és túl. Természetes az is, hogy a történetírók eléggé foglalkoztak a törvénycikk történetével, de csak K. elbeszéléséből értesülünk a törvénycikk igazi történetéről. Ez az elbeszélés nem csupán a történeti fordulat jelentőségét és izalmát érezteti velünk, hanem újsága által is meglepő.

Először is határozottan formulázza, amire eddig inkább céloztak a történetírók, hogy az a március 3-i felirat, melyet az országgyűlés 14-én fogadott el, s melyet országos küldöttség adott át a királynak, nem felelős minisztériumot kért, hanem a helytartótanács teljhatalmú főhivatalnokainak kirendelését kérte az országgyűlésre, hogy ott feleljenek a kormány cselekedeteiért. Kossuth nem mert többet követelni március 3-án, a felelős minisztérium felállítását csak arra az időre kéri, amikor az országgyűlés a helytartótanács tagjaival megtárgyalt reformokat már törvények formájába önti s azokat a király is szentesíti.

Mint látjuk, a március 3-i felirat bölcs óvatossággal készítette elő az alkotmány reformját, de mégis merésznek látszott akkor, mert az országgyűlés régi jogkörét lényegesen nagyobbította. Azonban a március 13-i bécsi forradalom után a helytartótanács tagjainak kirendelése már csekély reformnak látszott. Az országos küldöttség tagjai, mikor a hajón vitték a feliratot, már azon tanakodtak, vajjon nem volna-e jobb a felirat világos értelmén túlmenve, egyenesen a felelős magyar minisztérium kinevezését kérni a királytól. Sőt más gondolat is vetődött fel a hajón utazó előkelő társaság körében. Mit ér a minisztérium, ha a Bécsbe küldött felterjesztéseket a gyámoltalan király nevében az osztrák tanácsosok tetszésük szerint intézik el? Mindezen segíteni kellett, de a küldöttségnek nem volt joga a feliratot megmásítani.

Ekkor Széchenyinek támadt egy mentő gondolata. Alá kellene iratni egy királyi kéziratot — mondotta Széchenyi —, mely azt jelentené ki, hogy István nádor lesz V. Ferdinánd alteregoja. A küldöttség tagjai belátták, hogy csak ilyen királyi kézirat, mely válasz volna a felíratra, pótolhatná a már meg nem másítható felírat hiányait. Mikor a küldöttség Bécsbe ért, az ottani forradalmi sikerek mámorító hatása alatt a küldöttség kibővítette Széchenyi gondolatát, s oly kéziratot tervezett, mely nemcsak a nádori jogkör kiterjesztését, hanem a felelős minisztérium felállítását, sőt Batthyány Lajos miniszterelnöki kinevezését is magában foglalta. Így váltotta fel a március 3-i felírat mérsékelt kérését március 15-én a független felelős minisztérium követelése.

E metamorfózis fejleményeit K. tárta fel először néhány töredékes adat segítségével. Elbeszéli azután szokott tárgyilagosságával, s a lényeges iránt rendkívül kifejtett érzékével, miként lett a március 15-i tervből valóságos királyi kézirat. Mondhatjuk, hogy az első magyar miniszterelnök kinevezésének történetét, mely némely részben homályos volt eddig és így ellenkezésekre adott alkalmat, K. teljes mértékben tisztázta. Meglepő Széchenyi szerepe március 15-én. A közjogi radikalizmus nagy ellensége ezen a nevezetes napon egy szerencsés ötletével elősegíti a radikális megoldást. Vajjon azt gondolta-e, hogy siettetni kell a viharos hangulat lecsendesítését, nehogy a hullámok a kormányzók feje fölött csapjanak össze? Vagy talán arra kell gondolnunk, hogy a márciusi napokban lelkiállapotának változása miatt már átengedte magát az árnak, s nem volt ereje az ellenállásra? E kérdésekkel itt nem foglalkozhatunk; elég, ha figyelmeztettük az olvasót Széchenyinek K. által felderített március 15-i szereplésére.

Ha mindazt előadnók itt, ami K. könyvében új, vagy legalább új kapcsolatban van feltüntetve, le kellene másolnunk majdnem egész könyvét. De lehetetlen meg nem emlékeznünk a VII. törvény-cikk szentesítésének történetéről, mely újság s érdekesség tekintetében vetekszik a III. tc. sorsának ismertetett tárgyalásával. „Magyarország és Erdély egyesítéséről“ szól ez a cikk. Az állami konferencia szerette volna visszautasítani ezt a cikket, de nem merete megtenni sokféle okból. Végre Purkhart miniszter votuma alapján a konferencia ajánlotta a királyi jóváhagyást, két rossz közül a kisebbet választván. A konferencia tagjai — írja szerző — nem örömet fogadták el Purkhart indítványát, de abban a jóreményességben tették, hogy az a magyarországi törvénycikk ugyanis csak „pictus masculus“ lesz, mert az unió az erdélyi országgyűlésen minden bizonytal el fog bukni. A VII. törvénycikknek valóban csak úgy lehetett értéke, ha rendelkezéséhez a másik fél, Erdély is hozzájárul. Ezért K. kiterjeszkedik e hozzájárulás történetére és átvergődik, mint olyan jellemzően írja, „nyílt akadályok gátjain és titkos cselszövények bozótján“.

Az erdélyi udvari kancellária és az állami konferencia szertették volna meghiúsítani az unió megvalósítását. Húzódoztak

az erdélyi országgyűlés egybehívásától. Az erdélyi kormányzó, gróf Teleki József, sürgette az országgyűlés egybehívását, figyelemzettel a bécsi hatóságokat, hogy ha sokáig késnek a törvényes útra lépni, az erdélyi törvényhatóságok felküldik majd képviselőiket a magyar országgyűlésre. Mivel az udvari hatóságok nem akarták abbahagyni a passzív rezisztenciát, gróf Teleki József kormányzó egy régi kormányzói utasításra támaszkodva május 29-ére összehívta az országgyűlést fejedelmi meghatalmazás nélkül.

Az állami konferencia most már megfontolva minden körülményt, jóváhagyásra ajánlotta gróf Teleki intézkedéseit. De mikor már az országgyűlés össze volt hívva, az állami konferencia, a szászok és oláhok nagy fondorkodást és izgatást fejtettek ki az unió megbuktatása végett, mint azt K. elbeszéli, folyton ébrentartva érdeklődésünket az adatok változatos bőségével. Hiába erőlködtek az erdélyiek lelkében mélyen gyökerezett unió eszméje ellen. Május 30-a volt az unió nagy diadalának napja a kolozsvári országgyűlésen. E hírre a két hazában „a magyarok szívében az öröm ragyogása mindent felül haladott“, mint Szemere írta. De vajjon az udvar nem fogja-e valahogy megakadályozni az unió életbeléptetését? Az erdélyi rendek gyanakodtak s noha br. Puchner, a királyi biztos felküldötte Kolozsvárról az erdélyi udvari kancelláriához az erdélyi országgyűlés törvényeit a fejedelmi megerősítés végett, az erdélyi rendek az unió törvényéről egy másodpéldányt állítottak ki s ezt a példányt Weér Farkas és Pálffy János a magyar minisztertanács elé vitték, mely azután megbízta őket, hogy vigyék ezt a példányt Bécsen át Innsbruckba.

A két erdélyi úr Bécsben találkozott gróf Mikó Imre erdélyi kincstárnokkal, az unió lelkes hívével. Weér, Pálffy és Mikó rávették Apor Andrást, az erdélyi udvari kancellária tanácsosát, hogy a királyi biztostól küldött iratokat ne tegye át az állami konferenciához, mint a szokás kívánta, hanem küldje azokat az erdélyi futár által egyenesen Innsbruckba Weérékkel együtt.

Az állami konferencia fel volt háborodva azon, hogy az erdélyi törvénycikkek nem kerültek színe elé, s hogy az unióról csak Puchner egy jelentése alapján kell nyilatkoznia. Természetes, hogy nem helyeselte az uniót, hanem azt ajánlotta az udvarnak, hogy küldje vissza a törvényt az országgyűlésnek behatóbb tárgyalás végett. Az állami konferenciával egy úton haladó szászok küldöttsége Binder superintendens vezetése alatt tiltakozott Innsbruckban Mikó, Weér és Pálffy eljárása ellen, akik az állami konferenciát megakadályozták abban, hogy az erdélyi uniót szabályszerűen tárgyalhassa.

Ez előzmények után megkezdődött június 7-én Innsbruckban az értekezlet, melyben Ferenc Károly elnöklete alatt Batthyány Lajos, Esterházy Pál és Zsedényi vettek részt. Az unió kérdését a Puchnertől Bécsbe küldött eredeti törvénycikkek alapján kellett volna tárgyalni. Igen, de a főherceg s az innsbrucki kabinetiroda is azt mondták, hogy a Puchner-féle iratok nem érkeztek meg Innsbruckba. Pedig ott voltak, hiszen

láttuk, hogy Pálfyék útnak indították azt a futárt, aki az említett iratokat a bécsi erdélyi kancelláriától egyenesen Innsbruckba vitte. Mire való volt ez a rosszhiszemű eltagadás? K. igen találóan magyarázza meg a cselfogást. Ferenc Károly tanácsosai húzni akarták az időt június 11-ig, amikor Batthyánynak távoznia kellett Innsbruckból. Akkor azután bátran visszaküldötték volna a törvényjavaslatot az erdélyi országgyűlésnek újabb tárgyalás végett. Szépen kigondolt csalárdkodás! De az erdélyiek már ehhez hasonlót előre sejtettek s azért küldték Weért és Pálfyt a másodpéldánnyal az udvarhoz. Ha ők nem világosítják fel a tényállásról Batthyányt, a gyanútlan miniszterelnök kénytelen lett volna elhinni, hogy június 7-e körül az erdélyi törvényjavaslatok még nincsenek Innsbruckban.

Mivel a főherceg június 10-éig nem mutatta be Puchner küldeményét, Batthyány azon a napon a Pálfy kezéből átvett másodpéldányt mutatta fel. A főherceg igen méltatlan helyzetbe került. Zavarában ismételte, hogy a Puchner küldeménye nem jutott el hozzá, de kénytelen volt a másodpéldány alapján megnyitni a tanácskozást az unióról. Természetes, hogy az 1848 : VII. törvénycikk és az erdélyi fölterjesztés összehasonlítása alapján a főhercegnek az unió törvényt a király elé kellett terjesztenie. A főherceg látva, hogy tervei dugába dőltek, azzal a kijelentéssel igyekezett magát segíteni, hogy a Puchner-féle iratok épp most jutottak kezébe. Czillich okozta a zavart, aki jóhiszeműleg az osztrák minisztériumhoz juttatta az erdélyi törvénycikkeket. A főherceg nem sejtette, hogy Batthyány jól tudja, kik okozták a zavart, de a főherceget kímélni akarván, Czillich udvari tanácsos megbüntetését kérte. Így végződött az unió szentesítésének drámája, vagyis inkább egy Scribe tollára méltó cselszövő vígjátéka. A cselszövény szálait éles pszichológiai érzéssel fejtette ki K. az okiratokból és más forrásokból.

A nagy bevezetés után okiratok következnek, melyek igazolják a szerző előadását és új tanúságokat is tartalmaznak, kivált ha a sok hozzájuk csatolt alapos jegyzetet is figyelembe vesszük. Például igen érdekes az, hogy a magyar udvari kancellária által szerkesztett királyi leirat egy terve (1848 március 25) gondoskodik arról, hogy a jus placetit a királynak kell megadnia minisztere ellenjegyzésével. Az állami konferencia kihagyta a jus placetira vonatkozó észrevételt s a magyar kormány, sőt a magyar országgyűlés sem törődött vele. Ha az akkori magyar liberálisok kételkednek a magyar főpapság erős nemzeti érzésében, talán törődtek volna a jus placetival.

Mikor e könyv megjelent, a szerző kilencedik évtizedének már néhány évét is eltöltötte. De kutató szelleme erélyében, a lélektani motívumok leleményes kifejtésében, ítélete biztosságában, stílusának erejében s érzéseinek a cicomátlan szavakon is áttetsző melegségében még ifjú erő nyilatkozik. Csak a pártok fölött lebegő szelleme, aggodalmas igazságérzete, az apokaliptikus stílustól s a hatásvadászattól való irtózása mutatják, hogy régibb korok neveltje. De ez a nevelés emeli könyvének becsét.

Könyvét Klebelsberg Kunó emlékének ajánlotta. A magyar szellemi élet igazi Maecenas, az oly korán elhunyt, de az idők távolságában jelentőségre egyre nagyobbodó miniszter, ha a másvilágon látja ez ajánlást, bizonyosan boldog mosollyal köszöni meg szeretett és nagyra becsült barátjának ezt a sírontúli hűségét.

Angyal Dávid (Bécs).

Taube, Michael Freiherr von: Der grossen Katastrophe entgegen.

Die russische Politik der Vorkriegszeit und das Ende des Zarenreiches (1904—1917). Zweite umgearbeitete und erweiterte Ausgabe. Leipzig, 1937. K. F. Koehler. 8° VII, 415 l.

Szinte valószínűtlennek látszik, hogy a világháború előtti diplomácia történetének köréből olyan szakmunka lásson napvilágot, mely új dolgokat is tudjon még közölni, mikor a századforduló éveiből rengeteg okmánytár és azok alapján záleléskörű feldolgozások jelentek már meg, melyeket az érdekelt politikusok és diplomaták tömérdek memoárja egészített ki. Pedig a szerző valóban új megvilágításban tárja az olvasó elé mondanivalóját, mesteri tollal és páratlan logikával vázolja az európai nagypolitika intim hátterét, azokat a titkos rúgókat és összefüggéseket, amelyek az aktapublikációkból világosan nem derülnek ki, illetőleg amelyeket az érdekelt politikusok, diplomaták elhallgatni igyekeztek. Éz az eljárás persze alapjában véve teljesen érthető, hiszen rendszerint saját személyükről van szó, működésükről, tetteik mögött rejtőző hátsó gondolataikról, melyeket a szerző mint „páholyban ülő“ beavatott munkatárs világosan meglátott és éles megfigyelőképességével sokkal tárgyilagosabban ítelt meg, mint az európai nagypolitika számos főszereplője, akiket memoárjaik megírásában elsősorban saját szereplésük tisztázása, nem pedig a tények tárgyilagos felderítése vezetett.

A szerző a szentpétervári egyetemen a nemzetközi jog tanára és az orosz külügyminisztérium jogi szakértője volt, aki a cári Oroszország politikai szerződéseinek létrejöttében hathatósan közreműködött, s miniszterei mellett a meghitt tanácsadó szerepét töltötte be. A minisztériumba való meghívása az orosz-japán háború idejére esett, amikor a Rozdesztvenszky flottája által japán torpedóhajóknak nézett angol halászhajók lövetését sérelmező angol kormánnyal szemben kellett Oroszország presztizsét megmenteni. A szerző, mint a cári birodalom jogi szakértője, az ez ügyben összehívott párisi konferencián sikerrel tudott az angolokkal megegyezni. Innen vitte főnökének, gr. Lamsdorff külügyminiszternek a francia-orosz entente megerősítésére irányuló Delcassé-üzenetet, melynek hátterében az Angliával való Triple-Entente körvonalai derengtek fel.

Érdekesen jellemzi a szerző a továbbiakban II. Vilmosnak és II. Miklósnak képsolat létrehozására a német és a cári birodalom között. Azonban a minden oroszok sokat hirdetett diktátora teljesen akarathétküli báb volt környezete és tanácsadói körében: annak véleményét tette rendszerint magáévá, aki utoljára adta

elő neki érveit az orosz külpolitika célkitűzéseit illetően. Hiába igyekezett Vilmos császár a björköi titkos egyezmény útján a bismarcki orosz-német viszontbiztosítási szerződés meg nem hosszabbításával elkövetett végzetes hibáját jóvátenni: a szerződés súlyos alaki hibái magukban hordták annak megtámadhatóságát. Ehhez járult még Lamsdorff „Fabius Cunctator“-magatartása, rombolóan passzív egyénisége, amellyel egyenesen elősegítette gr. Witte berlini orosz nagykövet németellenes hadjáratát. Witte kifejezetten németbarát volt ugyan, de Vilmos császár rendkívül megsértette hiúságát, mert előtte is titokban tartotta a cárral kötött björköi egyezményt. Mikor pedig Lamsdorff az eredeti szöveget neki megmutatta, példátlan felületességében annak *defenzív* jellegét *offenzív*nek olvasván, nyíltan támadni kezdte a császár politikáját, mely szerinte „franciaellenes“ kalandba akarja magával rántani a cárt. Lamsdorff Wittének ezt a fatális tévedését egykedvűen fogadta. Pedig ő is németbarát volt, de hiúságában mélyen sértve érezte magát a cár magatartása miatt, aki az ő tudtán kívül kötötte meg az egyezményt és szinte meglepődéssel látta, hogy Witte a maga felületességével helyette végzi el a két uralkodó jószándékának megkontreminálását.

Amit e diplomaták példátlan személyeskedéseikkel elrontottak, azt Lamsdorff utódjának, Izvolszkynek még jobban sikerült elrontania. Kezdetben ez utóbbi is a német birodalommal való megegyezésnek volt híve, de politikai módszerei magukban hordták elgondolásainak sikertelenségét. Izvolszky ugyanis előre állította fel a maga politikai téziséit, hogy Szentpétervárnak Londonhoz kell közelednie a köztük keleten fennálló ellentétek elsimítása érdekében. Ehhez az elgondoláshoz aztán miniszterségének egész ideje alatt mereven ragaszkodott. Pedig a nagypolitika nem ilyen merevséget, hanem teljes rugalmasságot kíván. Így volt ez a titkos diplomácia fénykorában is; akkor sem volt lehetséges a nemzetközi politikát a maga ezernyi komponensével még Izvolszkynek sem a maga egyéni elgondolásaihoz idomítani.

Izvolszky különben briliáns szellemi képességekkel volt megáldva, enciklopedikus műveltséggel bírt; szaktudása ellenben sekélyes volt, s így nemzetközi tárgyalásai során nem egyszer kínos helyzetbe került. Pompásan ecseteli a szerző Izvolszky szerepét a buchlaui találkozón: itt neki fogalma sem volt a korábbi orosz-osztrák titkos szerződésekről, melyekre Aehrenthal és Berchtold hivatkozott; viszont hiúsága és felületessége nem engedte meg, hogy felkészületlensége ellensúlyozására az orosz külügyi hivatal szakértőit magával vigye. Általában az orosz diplomácia előkelő, magas összeköttetésekkel rendelkező, de sarlatán tagjait részesítette különös pártfogásban, akiket egy „nagyhercegnő“ ajánlott figyelmébe, vagy akik „sikkos“ diplomaták voltak és így szakértelmükkel nem homályosíthatták el saját fölényes önhiúságát.

Különös játéka az emberi természetnek, hogy a túlságosan érzékeny és hiú egyéniségek gyakran teljesen érzéketlenek mások érzékenységével és hiúságával szemben. Erre Aehrenthal eljárása

iskolapéldát nyújt az olvasónak ; ebben a két gyöngeséghen Izvolszky mögött nem maradt el, legfeljebb diplomáciai tapintatlanságban múlta felül orosz kollégáját. A monarchiának kétségkívül megvolt minden joga arra, hogy Boszniát és Hercegovinát annektálja ; ez a joga nemcsak a berlini egyezményben, hanem az Oroszországgal a balkáni status quo tárgyában kötött egyezmények egész sorában gyökerezett. Az persze már más kérdés, vajjon politikus volt-e *akkor* e jognak minden áron érvényt szerezni. Mindenesetre az az eljárás, ahogyan Aehrenthal Izvolszkytól az annexióhoz való hozzájárulását kicsikarta — megfenyegette őt, hogy hozzá nem járulása esetén az 1904-i orosz-osztrák titkos szerződést közléstelenül, ami annak olaszellenes éle miatt Izvolszky-nak igen kellemetlen lett volna —, valóban nem volt alkalmas arra, hogy a két nagyhatalom közt normális jóviszonyt biztosítson. A Wilhelmstrassének sem sikerült a betegesen hiú Izvolszky-val szemben a helyes hangot eltalálnia, amikor quasi „ultimátummal“ támogatta a Ballhausplatz „zsarolását“. Berlinben, sajnos, figyelmen kívül hagyták, hogy a nagypolitikában nem a „Niebelungentreue“, hanem a „do ut des“ a vezérelv. Meg kellett volna tehát érteni az orosz politika régi igényeit a távolkelet és a tengerszorosok kérdéseiben, mely utóbbival szoros junktimban adta meg Izvolszky a monarchiának az annexióhoz való hozzájárulását. Igaz ugyan, hogy nem Berlinen és Bécsen, hanem Páris és főleg London magatartásán múlt, hogy a tengerszorosokra vonatkozó orosz igények tárgyában Izvolszky-nak üres kézzel kellett hazatérnie, azonban a Ballhausplatz által váratlanul végrehajtott annexió benne az engesztelhetetlen bosszú érzését váltotta ki. Aehrenthal ezzel a diplomáciai életben szokatlan tapintatlanságával nemcsak önmagának, hanem a monarchiának is halálos ellenséget szerzett a becsvágyában vérig sértett és az annexió miatt elbukott orosz külügyminiszterben, aki később mint párisi orosz nagykövet most már tudatosan arra törekedett, hogy a francia kormányt a hármasszövetség ellen befolyásolja.

Utódja, Szazonov, Sztolypin miniszterelnök vőtársa, a „szláv feminin szellem“ reprezentánsa, ingadozó, makacs és rövidlátó volt ; őt egyébként Sir Arthur Nicolson is teljesen megbízhatatlannak tartotta. A szerző ugyanolyan jellembeli gyengeségekkel vádolja, mint Izvolszkyt, de megállapítja róla azt is, hogy hiányoztak belőle mindazok a szellemi képességek, melyek elődjét magasan kortársai fölé emelték. Bár önhiitsége határtalan volt, szakismeretei annyira sekélyesek, hogy saját bizalmas beismerése szerint is *csak a világháború után*, 1920-ban szerezte meg a híres Bismarck—Suvalov-féle 1887-i német-orosz ú. n. viszontbiztosítási szerződés szövegszerű ismeretét !

A szerző a továbbiakban saját hazáján kívül az európai nagyhatalmak mindegyikénél kutatja a nagy háború lélektani okait és érdekesen mutat rá arra a befolyásra, melyet Schiemann, a berlini egyetemen a keleteurópai történelem tanára Vilmos császárra gyakorolt. Schiemann fajteoretikus volt, aki a néplélek ellentétes beidegződéséből fejtegette a germánok, szlávok és gallok

közt szerinte előbb-utóbb elkerülhetetlen nagy összezapást. A szerző szerint Vilmos császár is hajlott e teória felé; felismerni véli ezt azokon a széljegyzeteken, amelyek a német diplomaták politikai jelentéseinek saját kezétől származnak. Akárhogy áll is a dolog, kétségtelen, hogy Vilmos császár a leányának házasságkötése alkalmából 1913 májusában Berlinben tartott három császár-találkozón ennek ellenére is újra, ünnepélyesen deklarálta a balkáni statusquót és minden erejével a Schiemann elmélete által ellentétbe állított fajok közti békés kiegyenlítődés útjait kereste.

Ezzel szemben Franciaországban mind határozottabb formát öltött a revanche és a németek bekerítésének eszméje. Források alapján igazolható, hogy Joffre francia generalisszimusz 1913 augusztusában, mikor az orosz nagyvezérkarral tárgyalásokat folytatott, nyíltan követelte a varsói kormányzóságban az orosz haderők olyan csoportosítását, hogy az egyenes fenyegetés legyen Németország irányában. Rendkívül jellemző, hogy ezzel a tény-nyel szemben a francia történetkutatás nem szűnik meg hangoztatni a francia hadvezetőség korrekt magatartását, melyet „teljesen félrevezetett az orosz hadi agresszivitás!” Újabban H. Pozzi könyve (*Les Coupables*, Paris 1935) közölt Spalajković szentpétervári szerb követőtől és Paču szerb miniszterelnökhelyettestől a fenti állítás igazolására négy olyan okmányt, melyek közül háromról azonnal kiderült, hogy durva hamisítványok.

Hogy Franciaországot csak a revanche, nem pedig a nyíltan hirdetett orosz szerződési kötelezettség vitte a világháborúba, mutatja Peter Botkin volt orosz követ esete is, aki megkérdezte Poincarét, vajjon a bolsevik uralom alatt vergődő Oroszországgal szemben mi az álláspontja. „Semmi közöm Oroszországhoz — volt a válasz —, már helyettesítettük Lengyelországgal.” Tehát a régi szövetséges csak a „mór” szerepét szánta a forradalomban elmerült cári birodalomnak.

Külön fejezetet szentel a szerző Szerbia háborús felelősségének és a forráskutatások eddigi eredményei alapján behatóan tárgyalja a szerb kormány beigazolódott előzetes tudomását Ferenc Ferdinánd meggyilkolásáról, a szabadkőműves szálakat, melyek a gyilkosokig terjednek ki, majd Szazonov szerepét ismerteti, aki tartózkodás nélkül bízta Szerbia szeptemberi követét, hogy csak „nyugodtan dolgozzanak, mert Szerbiának hatalmas területek járnak a monarchia déli részein.”

Az angol felelősségre nézve a németellenes Sir Eyre Crowe intim jellemzésén kívül a szerző sem tud sok újat mondani, de maga is rámutat arra, hogy Sir Edward Grey végzetes hallgatása kérdésében változatlanul holtpontra áll az angol háborús felelősség felderítésére irányuló kutatás. Szentpétervár és Páris ugyanis szüntelenül ösztönözték Londont annak kijelentésére, hogy európai háború esetén nem marad semleges, sőt, hogy az ő oldalukon küzd majd, ha annak ideje elkövetkezik. Sir Grey azonban továbbra is hallgatott. Ezzel szemben a felelősségkutatás mai nemzetközi állása mellett az az általános vélemény alakult ki, hogy Berlin

bizonyára nem bocsátkozott volna háborúba és ennek folytán nem lett volna világháború, ha London színt vall 1914 július 31-én éjféle 12 óráig a kontinentális ellentétekkel szemben követendő magatartása felől.

Végül a szerző drámai színekkel ecseteli az orosz nagyvezérkar által a volgamenti német telepések és a zsidók ellen indított kíméletlen harcot, a mindenáron való bűnbakkeresést, amikor a tannenbergi és mazuri döntő német győzelmek után a belső összeomlás és háborús kimerülés aggasztó tünetei a közelgő forradalomra engedtek következtetni.

Azután valóban jött a mindent elsöprő forradalom és nyomában a most már 18 éve tartó véraradat, melynek vége még mindig beláthatatlan. Ennek alapvető okát a szerző abban látja, hogy az ú. n. civilizált Európa pénzéességében baráti jobbot nyújtott Moszkva új urainak. Már a világháború elhúzódása is a nemzetközi nagytőke brutális anyagi érdekeiben gyökerezett, melynek haszonsége az összeomlás után sem szűnt meg, sőt fokozódott.

Immár a vigasztalan és megrendítő krónika végére értünk, melyre mi sem találóbb, mint Antigone szavai: „... Körülöttünk minden romokban hever és felettünk trónol az engesztelhetetlen Végzet...“

Jánosy Dénes.

Szemle.

Crăciun, I.: *Activitatea științifică la universitatea Regele Ferdinand I. din Cluj în primul deceniu 1920—1930.* Cluj, 1936. 8° 321 l. Szerző, a román bibliográfia szorgalmas munkása, az 1920—30 közti román történelmi irodalom összeállítója, jelen művében a kolozsvári román egyetemen tíz év alatt kifejtett irodalmi munkásság áttekintését közli. Román és francia nyelvű bevezetése szerint célja a románság kétségbevont kultúrképességeit ezzel is kifejezésre juttatni. E célból táblázatokat is közöl, melyek számszerű párhuzamban mutatják a román egyetem munkásságának fölényét a régi magyar egyetem felett. Ez az eljárás — kor, lehetőség, cél és színvonal szempontjainak figyelembe nem vétele — természetesen támadható, viszont a számszerű összehasonlítás is érdekes megfigyelésekre adhat alkalmat; jellemző például az idegennyelvű munkák viszonylag nagy száma (1872—1918: mindössze 1425; 1920—30: csupán franciául 1418!), ami, valamint egyes tudományágak (nyelvészet, történelem bizonyos részei) erőteljes művelése fényt vet az erdélyi román tudományos kultúra céljaira. A tanszékek s intézetek szerint csoportosított hatalmas anyag mindenestre nagy lendületről tanúskodik, aminek értékéről s jelentőségéről csupán közvetlen tanulmányozás dönthet. Az anyagban való tájékozódást a román bibliográfia fellendülése s nem utolsó sorban a szerző munkássága erősen megkönnyíti.

Elekcs Lajos.

Erdélyi László: *Magyar történelem. Művelődés- és államtörténet.* I—II. Budapest, é. n. 8° 470; 386 l. A Hóman—Szekfű-féle Magyar Történet megjelenése után egyelőre talán fölöslegesnek látszik egy újabb összefoglaló magyar történelemnek megírása; E. műve azonban sajátos jellegű írás, amelynek megvan az önálló jogosultsága s amelynek sok mondanivalója van a szakember és a művelt közönség

számára egyaránt. E. a magyar történetnek s különösképen a művelődéstörténetnek csaknem félévszázados, régi és érdemes munkása. A Pannonhalmi Rendtörténet kötetének írása közben terelődött figyelmé az akkor még nálunk újszerűnek ható társadalom- és gazdaságtörténeti kérdésekre. Egyetemi tanári működése alatt még osztatlanabbul szentelte figyelmét ennek a tárgykörnek s eközben történetírásunkra nagyon termékenyítőleg ható vitába került Tagányi Károllyal. Az árpádkori társadalom alapvető kérdéseinek megvitatása után nagyra méretezett, összefüggő magyar művelődéstörténet kidolgozásához fogott hozzá. Ennek első kötete (1000-ig) el is készült, a második kötet azonban az oláh megszállás miatt félbeszakadt. Mindezt rövidebbre fogva rendszeres egészben értékesítette utóbb Árpádkor c. önálló kötetében. Ezután sok-sok kisebb-nagyobb tanulmány mellett megírta rendszeres magyar történelmet kétféle kiadásban, külön forráskritikai tanulmányban foglalkozott Anonymusszal és Kézaiival s jelen művének előhírnökeként a magyar lovagkorral. Mindennek a sok-sok vizsgálódásnak, egészen kivételes munkabírásnak, kitartásnak és tudományos lelkesedésnek magvát és foglalatát adja a két új kötet. Megtalálható bennük E. tudós működésének minden előnye és hátránya, ereje és gyengesége. Jellemzi a magyar történet kútfőinek, különösen a középkoriaknak szinte párját ritkító alapos ismerete. A munka anyagi gazdagsága és telítettségé egyenesen szemet kápráztató. A forrásokból minden értékesíthető adatot kiszedett és belefoglalta őket gondolatépületébe. Műve szinte tárháza az újszerű megállapításoknak, ismeretlen vagy kevésbé ismert részleteknek és tanulságos összefoglalásoknak. Alkotása egyúttal az első teljes magyar művelődéstörténelem. Csak egy hosszú életnek rendszeres kutató és gyűjtő munkája nyújthatott ily sokféle szempontra kiterjedő, céltudatosan megalapozott áttekintést. Azonban a műben E. munkálkodási módjának hátrányai és hiányai is tapasztalhatók. Igaz, hogy eredetileg négy kötetre tervezett könyvét felényi terjedelműre volt kénytelen csökkenteni (s ezt a munka irodalmi élvezhetősége nagyon sínyli), mégis e szűk mérethez képest is csak egészen elvétve és lazán odavetve talál az ember benne egy-egy utalást más szerzőkre. Azt is sajnálattal kell megállapítanunk, hogy hírneves, modern külföldi történétírók felhasználása a kelleténél csekélyebb mérvű. Bizonyára jórészt ennek következményeként hiányzik nála az újabb szellemű történetírás levegője. Általános korjellemezései nem eléggé mozognak összehasonlító európai alapon, s talán ennek tudható be, hogy elmefuttatásai sokszor inkább külsőségesek, semmint mélyrehatók. Az egész rendszeren (40 éves nemzedékkorok) bizonyos mesterkéltség és merevség ül. A két kötet terjedelmében és beosztásában nincs meg az összhang, az újkori államtörténet mostohább elbánásban részesült. A művelődéstörténetnek teljes elkülönítését és 12 fejezetre osztását — bármennyire hasznára is válik ez a tájékozódásnak és áttekintésnek — a mai történeti módszer nem látja szívesen. Csak egészen röviden érintjük egyes személyneveknek többféle, különös alakban való közlését és sok fejezetcímnek sajátos csoportosítását és modoros hangzását. Nagyon emelte volna a munka használhatóságát legalább rövid összefoglalásban adott forrás- és könyvszeti útmutatás és bírálat, továbbá a kincsesbányát képviselő nagy anyagban jó név- és tárgymutató által történő tájékoztatás. Végül eredményben azonban E. hatalmas műve a magyar mult sajátos arcának felderítésében mindenkor tiszteletreméltó helyet fog elfoglalni.

Vanyó Tihamér (Pannonhalmi).

Hantsch, Hugo : Österreich. (Eine Deutung seiner Geschichte und Kultur.) Innsbruck, 1934. 4° 104 l. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása önként vetette fel a kérdést, vajjon a „megmaradt kicsiny magban“, a mai Ausztriában van-e életképesség, fejlődési lehetőség. Ausztriának, ha függetlenségét meg akarta őrizni, be kellett bizonyítania, hogy önálló életéhez nemcsak joga, de tehetősége és módja is van, sőt, hogy az egész németiségnek, esetleg Közép-Európának is érdeke az ő külön állami léte. Történetírói a múltba visszafordulva, a megalapítástól a Habsburg-állam bukásáig egy egésznek veszik az ország történetét s multbeli hivatásából igyekeznek feladatait s rendeltetését levezetni a jövőre. Ez vezeti H.-t is: „Ausztriának Közép-Európában való jelentőségét vizsgálom csak“ — mondja az előszóban. Hiába vágják Ausztria szemébe százszor is, hogy beteg, életképtelen, lakosai érzik, hogy nagy multnak, dicső hagyományoknak az örökösei, tudják, mire kötelez ez és éreznek is magukban elég erőt rá, hogy hivatásuknak megfeleljenek.

Ausztria történetében — mondja H. — minden szemlélet kiinduló és végpontja a nagy németiséggel, a Birodalommal való kapcsolat kell hogy legyen. Története, egész léte német küldetés volt, a németiségnek tett évezredes szolgálat. Jelentősége határmivoltában volt mindig: saját testével védte „testvéreit“ a Kelet ellen, szervezte a védekezést, terjesztette a műveltséget. „Ausztria határként fejlődött ki és a Habsburg-állam jelentősége a határ rendezésében van“. (15. l.) De a közös ellenség, a török ellen összekovácsolódott Dunamedencét nem a földrajzi egymásrautaltság tartja össze, az osztrák birodalom kialakulásában a közös veszélyen kívül a középpontból kisugárzó erős politikai akarat volt a döntő. A magyarság és szlávtság bevonása a Habsburgok hatalmi körébe új feladatok elé állította az uralkodóházat, de Ausztria rövid idő alatt „kitermeli a nemzetek fölötti állam eszményét, minden birodalom alapideáját, — hiszen a történelem tanúsága szerint birodalmak még sohasem korlátozódtak nemzeti államokra. Ausztria nem nemzeti, hanem politikai és kulturális feladatok megoldására teremtett“. (17. l.) A politikai feladatot a birodalom megszervezése volt, a kulturális pedig a Bécestől keletre eső népeknél a német műveltség terjesztése. Ezt a küldetését Bécs, „a német művelődés központja“ főképpen a török háborúk után tölti be: egyrészt azzal, hogy a magyar és a cseh főnemességet mágnesként magához vonzza, másrészt pedig az innen kormányzó birodalmi hivatalnokság rendeletei, telepítései révén. Ennek következtében a töröktől visszafoglalt területek német műveltséget, germán lakosságot kapnak. Ausztria gyökerei egészen a XVIII. sz. végéig a Német-Birodalomba nyúltak. Az, aki az osztrák küldetést talán legjobban átérzte, Mária Terézia „mint német asszony is legnagyobb, mert minden, amit Ausztriáért tett, német lelkéből jött s mindazt tudatosan mint német hercegnő tette“. (76. l.) De már az ő uralkodása idején megkezdődik a szakadás; Poroszország lassú felemelkedése Ausztriát mindjobban a magányosságba szorítja s fokozatosan elmetszi éltető gyökereit. Mária Terézia helyesen látja már a jövőt, hogy az „igazi nagynémet gondolat“ egyedül Ausztriában fog megtestesülni, a többi német állam elhagyja azt. (71. l.) A porosz politikának, mely végső fokon a Birodalomból való kitzasztást eredményezte és a magyar kiegyezéshez vezetett, logikus következménye volt a németiség erős hanyatlása az egész Monarchiában. „A Monarchia földjén minden, ami nagyobb kultúrértéket jelentett, német eredetű volt“ (92. l.), de a német kultúra áldásain felnövekedett magyarok és szlávok többségben

lévén, mindinkább háttérbe szorították a németiséget. Már akkor akadtak, kik Ausztria egyetlen menekvését a Birodalomhoz való csatlakozásban látták. A helyes megoldás a federalizmus lett volna, de ezt Magyarország a végsőkig ellenezte. „A magyarok befolyása pedig oly nagy volt a Monarchiára, hogy egy magyar forradalom veszélye nélkül minden alkotmányos változtatás lehetetlen volt... A büszke és gögös magyarságot csak egy kemény ököl bírta volna végzetes uraskodó politikájától (Herrenpolitik) eltéríteni“, — de az erre egyedül hivatott Ferenc Ferdinándot idő előtt megölték (97. l.). A monarchia azért még ilyen körülmények között is mindvégig teljesítette kötelességét s ma, a „császárság“ megszűnte után láthatjuk, hogy vele együtt „a német életforma egy fontos része törött össze“. (11. l.). Csak Bismarckék elfogultsága nem akarta észrevenni Ausztria nagy érdemét a Kelet felé kifejtett állandó telepítő tevékenységben. Még fennállása legutolsó éveiben is Boszniában végezte ezt a „kultúrfelelődségét“ s „a Balkánon egy lépéssel megint kijebb tolta a német műveltség határát“ (98. l.). A Monarchia nagy területeit, népcességét Ausztria elvesztette, de a gyökér erősen, egésszégesen megmaradt. Közép-Európa feladatait Ausztriának kell megoldania, — mondja H. — s ezt véghez is fogja vinni, „hiszen egy állam vagy nép ereje sohasem terjedelmében vagy sokaságában van, hanem mindig gyökerének erejében“. Ausztriának önálló hivatása van Kelet felé itt a németiség határán, s ezt egyetlen osztrák sem felejtheti.

Mindezekből önként következik, hogy a magyarságban csak az osztrákok „nagy kultúrkielégülésének“ szenvedő alanyát látja s határtalan a megbotránkozása, ha e „hivatás“ teljesítése közben magyar viszályt okoz, visszautasítás vagy gáncs érte őket. Hiszen — szerinte — nálunk minden német eredetű, s létünk egyetlen értelme az, hogy a németiség kolonizatórikus és kulturális munkájának eredményét visszatükrözzük.

Benda Kálmán.

Kapras, Jan : Právní dějiny zemí koruny české. I—III. (A cseh korona országainak története.) Praha, 1913—1937. 8° 837 l. K., a prágai Károly-egyetemen a cseh jogtörténet tanára most adta ki a cseh korona országainak jogtörténetét tárgyaló monumentális művének utolsó kötetét. Az első kötet már 1913-ban megjelent, de a szerző — köztevékenységgel lévén elfoglalva — csak most jutott művének befejezéséhez. Míg az első kötetben főként a jogforrásokkal foglalkozott, a további kettőben a közjog történetét adja. Öt korszakra osztja anyagát. Az első, a patrimoniális állam kora a XII. század végéig tart; a második, a huszita háborúig, a rendek kialakulásának korszakát öleli fel; a harmadik — egészen a fehérhegyi csatáig — a rendi állam kora; a negyedik (1620—1848) az abszolutisztikus államrendé. Az utolsóval (1848—1918), a cseh állam függetlenségi jogainak megvédéséért folyó harcok korával már nem foglalkozik, ami annál inkább sajnálandó, mivel műve a cseh jogtörténetnek egyetlen modern feldolgozáson épülő igazán nagy rendszere. A többi négy korszak mindegyikének tárgyalása három fejezetre oszlik: terület és lakosság, alkotmány, kormányzat. Az egyes fejezetekben azután egyenként dolgozza fel apró részletekig az egyes jogintézmények történetét. Behatóan foglalkozik a társadalmi és gazdasági viszonyokkal, hatásukkal a jogrendszer kifejlődésére. A jogrendszer kifejlődésének alapjául az előbbieken kívül a cseh föld politikai fejlődésére is tekintettel van; tárgyalása tehát nem egyoldalú, hanem széles keretek között mozog.

K. műve a szó szoros értelmében csak a közjogot érinti. Nem tartalmazza tehát sem a perrend, sem a büntetőjog, sem pedig a magánjog történelmét. Ezeket a területeken ugyanis még kevés a kutatás és a monografikus irodalom, s így nagy szintétikus fel- dolgozásra alig lehet gondolni. Nem foglalkozik a munka Szlovenszkó- val sem, csupán a cseh föld (Csehország, Morva, Szilézia és Lausitz) jogtörténelmével. Itt is hiányzik még a határozott alap, amelyen ki lehetne mutatni a két jogrendszer esetleges közös alkotó- elemeit; csak összehasonlító vizsgálódások után lehet majd a szin- tézishez fogni. Mindazonáltal K. nagy műve összefüggő képet nyújt a cseh jog fejlődéséről és sokáig megbecsülhetetlen forrásul fog szolgálni mindazoknak, akik cseh jogtörténelemmel foglalkoznak.

Vaněk Mojmir (Prága).

Pfańnik, Jan : *Miasta i mieszczaństwo w Dawnej Polsce.* (Városok és városi lakosság a régi Lengyelországban.) Z zasilkiem miast polskich. Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności. Krakó, 1934. 8° VIII, 511 l. A lengyel várostörténeti monografiák írói állandóan érezték egy szintétikus munka hiányát; Maciejowski-nak majdnem fél évszázaddal ezelőtt megjelent posthumus várostörténeti összefoglalása ugyanis már az akkori igényeket sem elégítette ki. Ezt a hiányt kívánja pótolni P., amikor három évtizedes kutatásai alapján a lengyel várostörténet szélesebb alapokra helyezett szintézisét adja a XIII. sz. közepétől egészen Lengyelország felosztásáig. Könnyen olvasható stílusban megírt munkája alkalmas arra, hogy mind a tudományos, mind a városvezető körök igényeit kielégíthesse. Bevezetőül nagy irodalmi felkészültség alapján a dél- és nyugateurópai városok keletkezésére vonatkozó elméleteket, azok genezisést és mai állását ismerteti s részletesen tárgyalja a városi önkormányzat kialakulását Itáliában, a középkori városi élet klasszikus hazájában. Majd sorra megismerteti az eleven és változatos lengyel városi élettel, a városjog fejlődésével. a város belső igazgatásával, küzdélmeivel, műveltségével, valamint külső képével. A lengyel városi élet aranykorának kezdete egybeesik Nagy Lajos lengyelországi uralkodásával, aki dinasztikus céljai elérése: leánya trónjának biztosítása végett nemcsak a lengyel nemesség jóindul- latát akarta megnyerni kiváltságok adományozásával, hanem jelentős városi privilégiumokat is adott és erősített meg, aminek következtében később a városok politikai és közjogi szerephez is jutottak Lengyel- országban. E korból erednek többek közt Krakónak, az ország akkori fővárosának kiváltságai, melyek a jövő fejlődés alapjait rakták le. A városok gazdasági harcaikban sokszor kerültek kaposo- latba magyar érdekekkel, a lengyel és a magyar városok életében kölcsönösen vettek részt a két nemzet fiai, sőt idegenek is, mint Ridolfini Domenico, Báthory István ezredese, aki mint képzett mérnök nemcsak Lengyelországban, hanem Magyarországon is épített várakat.

P. munkájának értékelésénél tekintetbe kell vennünk azt, hogy a szerző elsősorban a művelődéstörténet munkása s így köny- vében a városi kultúra rajza sokkal sikerültebb és alaposabb, mint a jogfejlődéssel foglalkozó részé. De tekintetbe kell vennünk azt is, hogy ez a szerzőnek posthumus munkája, melyről — noha Ł. Chare- wiczowa a Lengyel Tudományos Akadémia megbízásából, mint munkatárs, a legnagyobb gondossággal rendezte sajtó alá — hiányzik Krakó és Lwów történetírója kezének végső simítása. Mindamellett P. könyvében a lengyel várostörténet alapvető összefoglalását kapjuk,

melyet a szomszédos országok városainak történetírói is haszonnal olvashatnak.

Bottló Béla.

Eisner, Jan : Slovensko v pravěku. Bratislava, 1933. 8° VII, 380 l., 105 tábla, 2 térkép. — Frankenberger, Zdenko : Anthropologie starého Slovenska. (A régi Szlovenszko antropológiája.) Bratislava, 1935. Učená Společnost Šafaříková. 8° XII, 112 l. A Šafařík-társaság már néhány alkalommal igen szép művekkel lepte meg a magyar helytörténet munkásait. Egyik új kiadványa, E.-nek, a kiváló cseh archeológusnak tollából, Szlovenszko egész őskori történelmét felöleli a magyar hofoglalásig. A könyv az őskor emlékeitől kezdve kronológiai sorrendben ismerteti a paleolit, neolit és az eneolit leleteket, főleg Hildebrand, H. Breuil és J. F. Babor munkásságára támaszkodva. Foglalkozik a magyaróci, pilinyi stb. kultúrákkal, melyek közül az utóbbi főleg a fontos, Hernád völgyében futó út mentén és a Tisza völgyében terjedt el. A bronzkort Gordon Childe nyomán három fázisra bontja (régibb-, középső- és újabb-bronzkor), megkülönböztetve ezen belül az egyes csoportok virágzásait; itt már nagyobb anyag állván rendelkezésére, E. egyes településtörténeti megállapításokkal is szolgál. (Pl. a régibb bronzkor elején Közép- és Észak-szlovenszko még megszállatlan, de a középső bronzkorban a települések lényegesen megszorodnak.) A hallstatti kor után a La Tène-kultúra kerül ismertetésre, melyet a gallok hozhattak magukkal és lendítettek fel nagyobb mértékben; e kultúra lakói elhatoltak egészen a Turóc medencéjébe, sőt az észak- és kelet-szlovenszkoí erdőségekbe is. A rómaiakról szólva felsorolja és ismerteti az itteni táborokat, mint Pozsony, Dévény, Leányvár, Szob, Trencsén, foglalkozik ezek keletkezési idejével, a Leányvár melletti megerősítetlen telepekkel, majd a kvád (főleg Nyugat-Szlovenszkon) és vandál (Kelet-Szlovenszkon) síremlékekkel. A szlávok legrégibb emlékeit a keszthelyi kultúrához tartozó anyagban találja meg, három rétegre osztva e kultúra leleteit : 1. Középeurópai származásúak, melyek a La Tène-korba nyúlnak vissza s melyeket a szlávok talán még őshazájukból hoztak magukkal; az e csoportban található, római iparra valló darabok a szlávok előtti lakosság emlékei. 2. A szorosabb értelemben vett keszthelyi kultúra anyagába tartozó, lovaskultúrát jellemző emlékek. 3. Az avar emlékek, melyek velük együtt elpusztultak. Az avar és szláv érintkezés legszebb példája a nagyszámú lelettel rendelkező Dévényújfaluban feltárt anyag (VII—IX. sz.), melynek egyik-másik darabján frank hatás jelentkezik, keramikája pedig a későbbi várkultúra jellegét viseli magán. Az avarok eltűnése utáni kor (800—950) részint frank, részint — főleg az ékszerekben — bizánci hatást mutat. Ekkor játszik fontos szerepet Dévény, Nyitra és Pozsony vára; előbbi kettőnek hosszabb ideig használt keresztény temetői is voltak. Végül megemlékezik a szerző a honfoglaláskori magyarság emlékeiről is.

E. munkája tulajdonképpen összefoglalása az eddig folyt magyar és „csehszlovák“ kutatásoknak. Sajnos, nem elégíti ki a várakozást, mivel inkább lelet- és lelőhely-regisztert adott, semmint Szlovenszko archeológiáját. Nagy hiány, hogy nem foglalkozik elég behatóan az egyes korokkal és magával a területtel sem. Nem kapunk újat az avar-szláv együttélésre vonatkozólag, de az egyes területek változó helyzetéről sem. Talán a beosztás is jobban alkalmazkodhatott volna az anyaghoz; így nem lett volna olyan sablonos. A fejezetek végén a különböző kultúrák elterjedését a lelőhelyek megnevezésével befejezettek tartja. Igaz, hogy ennek oka nagyrészt a rendszeres

ásatások hiánya; de egyes eredmények mégis kikíváncsoznak, mint pl. az, hogy a Morva völgyében más kultúrák élnek, melyek elérik a Vág völgyét is. Magának a területnek kiválasztása sem volt szerencsés ebből a szempontból, mert az nemcsak földrajzilag, hanem archeológiailag is két részre esik szét, a Tisza völgyére és a Duna völgyéhez tartozó vidékekre. Kifogásolható az is, hogy E. nem érdeklődik eléggé a gazdasági kérdések iránt. A római kor tárgyalásánál ez a hiány egyenesen bántó, hisz a rómaiak a Nyitra és a Garam völgyében élő lakossággal jelentős kereskedelmi érintkezésben álltak. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az archeológiai szintézis ideje még nem érkezett el, az csak egyes kérdések komolyabb és behatóbb vizsgálódás útján történő megfejtése és főleg a rendszeres ásatások elvégzése után következhetik majd. E. nagy érdeme, hogy összehordta és feldolgozását adta az anyagnak, rámutatott a hiányokra és hibákra is s ezzel az archeológusokat további munkára serkenti. Külön ki kell emelni a könyv szép kiállítását és gazdag képanyagát.

F. könyve mintaszerű kiegészítése E. munkájának. Négy ásatást dolgozott fel antropológiai szempontból és ezzel E. egyes megállapításait teljesebbé tette. A munka szakszerű méltatása nem a mi feladatunk, de eredményeit a magyar történettudomány szempontjából is fontosaknak tartjuk. Az első felhasználható leletcsoportot, az avar-szláv korból való 6 dévényújfalusi koponyát F. az ősszlávoknak tulajdonítja, ami egészen természetesnek tűnik fel, ha hozzávesszük, hogy szegényes sírokból kerültek elő. Ugyanolyan ősszláv nordicus típusok ezek, amelyeket Bartucz talált Jutason. A Morvaszentjánoson előkerült 6 koponya már a nagy Morvabirodalom korába tartozik. F. szerint a magyarságban található nordicus elemet a szlávok adták, azt már azonban némi kételkedéssel fogadjuk, hogy ezek a szlávok „csehszlovákok“ voltak (talán szerencsésebb volna a nagymorva korra vonatkozólag mellőzni ezt a fikciót!). A harmadik csoport Alsójtattórról került ki, az archeológia megállapítása szerint a XII—XIII. századból s a leletek viszonylag nagy számánál (76 koponya) fogva már biztosabb alapot nyújtott. Itt is megtaláljuk a nordicus szlávokat, de már 20% balticus (!), szerepel az alpi rassz és talált F. mongoloid vonásokat is, melyeket a magyarságnak tulajdonít. A negyedik, dévényi lelet (XI. sz.) 111 koponyájából 25% mutat nordicus, 25% balti eredetre, a többi alpi (F. szerint délnémet) és dinári (délsláv) jellegű, de vannak mongoloid elemek is. Tehát mindenütt megtaláljuk a szláv nordicus típust, de mellette a dévényi és az alsójtattói balticus elem már magyar keveredésre mutat.

Fügedi Erich.

Szent Mór emlékkönyv. Szerk. Vargha Damján. Pécs, 1936. Pécsi egyházmegye. 8° 464 l., 8 tábla. Tavalyelőtt ünnepelte a pécsi egyházmegye kilencszázéves évfordulóját annak, hogy Szent István a püspöki székre emelte a szentéletű pannonhalmi apátot, Mórt. Ebből az alkalomból adta ki az egyházmegye ezt a hatalmas kötetet, bizonyítékát adva Sz. Mór tisztületének, de egyszersmind az egyháztörténet iránti áldozatkészségnek is. A mű teljességre törekszik, Sz. Móra vonatkozólag lehetőleg minden ismeretet összegyűjt és a legszélesebb vonatkozásokban feldolgoz. Igazat kell adnunk a bevezető soroknak: „Nehéz volt a bizottság feladata. Egy XI. századi ember életéről, működéséről, akiről nincsenek vagy csak gyéren vannak történelmi hiteles feljegyzéseink, emlékkönyvet adni ki, valóban merész vállalkozás.“ Az első értekezésben Vargha Damján mint szerkesztő összefoglaló képet ad arról, hogy: Mit tudunk Maurus-

ról? A tanulmányból kiderül, hogy adatszerűen igen keveset és csak rendkívül merész következtetések, hipotézisek és analógiák segítségével lehet valami összefüggő képet alkotni. (A többi cikk is azt mutatja, hogy a témák összeállítása erőltetett. (Kühár Flóris: Szent Mór lelkivilága, Loscher Kázmér: Sz. Mór egyházkormányzata, Erdélyi László: Sz. Mór és kora, Angyal Pál: Sz. Mór és a korabeli jogállapotok.) A gyér adatok világánál a legtöbb szerző kénytelen szinte ugyanarról írni, legfeljebb külföldi párhuzamok segítségével sikerül más és más vonatkozásokat keresni, ez azonban meglehetősen hálátlan feladat és Sz. Mór személyének és tevékenységének megismeréséhez nem visz sokkal közelebb annál, amit már tudunk, elsősorban Zoltvány Irén írásából (A pannonhalmi Sz. Benedekrend tört. I. k.). Különben is a tárgymegválasztásokhoz meg kell jegyeznünk, hogy bármilyen döntő volt is Sz. Mór szerepe a pécsi egyházmegye életében, mint ilyen korhatározó az egész nemzet életében nem lehet. Így például a magyar jogéletben nem alkothat önálló korszakot Sz. Mór kora, mert hogy Sz. Mórnak volt-e befolyása Sz. István törvényalkotására, azt pozitív bizonyítékkal eldönteni nem tudjuk. Két értekezés van, mely az egyházmegye újabb életével kapcsolatos, amennyiben Scitovszky János pécsi püspök, majd esztergomi érsek fáradozásait ismerteti, amelyekkel Mór püspök egyházi tiszteletét kieszközölte Rómában. (Szentkirályi István: Maurus nyilvános tisztelete, Gálos László: A Sz. Mór kultusz életbeléptetése.) Fáradozásai eredményeként az egyház megerősítette Mórnak emberi emlékezés előtti időkből származó tiszteletét és a „boldog“ jelző használatát, — a „szent“ megjelölést csak hallgatólagosan vette tudomásul. Sz. Mór kultuszával kapcsolatos Vargha D. másik értekezése: Maurus a magyar irodalomban.

Ilyen nagy terjedelmű munkával kapcsolatban e helyen nem térhetünk ki az előforduló hibás adatokra, még kevésbé a szerzőknek túlságosan merész vagy éppen hamis következtetéseire. Nem hallgathatjuk el azonban azt a megjegyzést, hogy az értekezéseknek nem mindegyike használja fel az újabb tudományos eredményeket, még olyanokat sem, amelyeket az emlékkönyv egyéb cikkei is fel-említenek, de különben is ma már közzismertek. Például a négytornyú bazilikára vonatkozólag (30. és 302. l.); vagy amikor az egyik szerző Radó nádor 1057-i oklevele alapján bizonyít, amelyet Koller 1782-ben és Péterffy 1741-ben megjelent műveiből idéz, pedig Szentpétery Regestái alapján meggyőződhetett volna az oklevél hamis voltáról. Maga a szerkesztő is a váradi lectionáléről írva úgy véli, hogy annak másolójáról: Paulus de Jenew-ről idáig semmit se tudunk, pedig Karácsonyi János Békés vármegye története című munkájában hosszabban foglalkozik vele. (I. k. 196. l.). Nem érezzük hivatva magunkat, hogy Szőnyi Ottó alapos és nagy terjedelmű tanulmányával — művészettörténeti értekezés lévén — e helyen foglalkozzunk. Tordai Ányos remekbekészült kis műve: Sz. Mór új legendája pedig nem illeszkedik be e kizárólag tudományos célkitűzésű kötet keretébe. Az emlékkönyvet Sz. Móra vonatkozó bibliografia zárja be, a közölt „tudományos forrás vagy feldolgozás“ értékű címek egységét azonban Révai lexikona és egyéb hasonló adatok bontják meg. Végeredményben az emlékkönyv kiadásáért az egyházmegye áldozatkészsége és a szerzők munkássága teljes elismerést érdemel, de azt hisszük, hogy az évforduló alkalmából Sz. Mórhoz méltóbb emlék vált volna belőle, ha nem erőszakolják mindenáron a Sz. Mór-vonatkozásokat, hanem inkább az egyházmegye egyéb korszakokbeli történetéből hozott volna értekezéseket, mint Balogh

Albin cikke : Pécs kereszténysége Szent Mór előtt. Egyháztörténetünknek, tehát az egyes egyházmegyék történetének is annyi még fel nem tárt kérdése van, hogy minden igyekezetet azok kutatására kellene fordítani.

Csapodi Csaba.

Guoth Kálmán: Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai. Oklevél- és címertani tanszék. 9. sz.) Budapest, 1936. 8° 77 l. A modern diplomatika már kinőtt az ancilla-sorból, a segédtudomány-korszakból. Önálló föladatokat tűz ki maga elé: a társadalom és a kultúra írásbelisédi folyamatának feltárását, az írásbeliség kulturális és szociális jelentőségének megállapítását. A szellemtudományok modern szintetikus áramlatainak hatása alatt egyre szélesebb alapokra helyezkedik: figyelembe veszi a történelmi élet egészét, igyekszik az írásbeliség történetét abba beleágyazni. Az írásterjedés egyes pozitív adatai mögött próbálja meglátni az azt mozgató társadalmi és kulturális erőket. Így a merőben formalisztikus pozitivistá diplomatika korszaka után a szintetikus — talán szabad így neveznünk — „meta-diplomatika“, írásbeliség-történet korszaka következik. Ennek az új irányzatnak mintaszerű darabja G. értekezése. Maga a téma, amit földolgoz, nem új. Hajnik Imre örökbecsű jogtörténeti művei (Okirati bizonyítás a középkori magyar perjogban, 1886 és A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt, 1899) a legrészletesebb földolgozását adják ennek a tárgynak. G. könyve mégis új eredményeket jelent: a Hajniknál szereplő és azóta előkerült adatokat új szempontú, szociológiai fölfogású szintézisbe foglalja. Keresi a magyar írásbeliség alakulásának alapvető tényezőit. Nem elégszik meg az egyszerű külföldről való átvétel-teóriával, igyekszik pontosan megmagyarázni a társadalom fejlettségi állapotából az egyes átvételek, külső hatások belső lehetőségeit, következményeit. A hatásnál lényegesebb a befogadás, a recepció. A tevékenységet nem az átadó, hanem a befogadó fejti ki: az élő társadalom a maga körülményeihez asszimilálja mindazokat a hatásokat, amelyek néki megfelelnek. A XI. sz.-ban a magas, occidentális nivójú írásbeliség hordozására még alkalmatlan volt a magyar társadalom, tehát a Szent István alatt megindult császári mintájú oklevéladásnak hamar el kellett senyvednie. A XII. sz. elején indult azután el sokkal primitívebb, szerényebb kezdetekből az igazi talajából kinőtt írásbeliség. De nagyobb lendületet csak a XII—XIII. sz. fordulóján vett, midőn egyrészt az intenzívvé váló nyugati kulturális kapcsolatok alkalmat adtak erre, másrészt az országban lejátszódó hatalmas szociális változások, a régi személyies kötöttségeken alapuló társadalmi és gazdasági élet differenciálódása, a perszonális kapcsolatok objektiválódását követelő territoriális elv előtérbe nyomulása következtében a hatás recepcióra tudott találni. Először csak a királyi oklevelek bizonyító ereje növekszik, a XIII. sz. eleje óta azonban egyre fokozódó többrétűségben megépülnek a vidéki scriptoriumok is, megindul a hiteles helyek és a megyés ispánok oklevéladása. Az oklevél, az írás ereje a XIII. század végére győzedelmeskedik a szóbeli, a személyes tanú- és eskübizonyítás fölött, ha véglegesen még nem is tudja kiszorítani azt. Már a XIII. században megkezdődik tehát az írásbeliség behatolása a vidéki társadalomba. Am az írásbeliség még csak a felületen mozog, a társadalom mélyebb átszervezésére még nem képes, a gyakorlati életbe még nem tud beszivárogni. A provinciális magyarság még sokáig a szóbeliség állapotában

él, a társadalom egyedei nem érzik az írás szükségét, számukra az valami ünnepies formális eszköz csupán, értéke csak azért van, mert az oklevelek fölmutatása a perben tetemes előnyöket jelent. G. mindezt igen részletesen és világosan, meggyőzően fejti ki. Sok új adatot, részletet ugyan nem hoz, azt is csak vázlatosan (pl. szívesen vettük volna, ha részletesebben tárgyalja a ciszterciek szerepét a magyar írásbeliség újjáéledésében), de, mint említettük, új szempontjaival a régi adatok alapján többet lát meg, új eredményeket épít meg.

Istványi Géza.

Balogh Károly : Lovagköltők. Dalok a Minnesang virágkorából. Budapest, 1935. 8° 231 l. A német Minnesang emlékeiből válogatta össze B. ezt a csinosan kiállított kötetet. A címnek tehát helyesebben így kellett volna hangzania : Német lovagköltők. A fordítások általában dallamosak, kellemesen folynak, nem érzi az olvasó, hogy pusztá átültetéssel van dolga. Mindeddig csak egyes költők, Kürenberg, Dietmar von Eist és Walther von der Vogelweide egynéhány költeménye volt hozzáférhető magyar fordításban. Jó szolgálatot tett tehát a fordító és a kiadó Egyetemi Nyomda, amikor egy-két dallal a többieket is megszólaltatta. A fordító bevezetése után először 17 névtelen dalt kapunk, azután következnek időrendben a lovagköltők : élükön Kürenberg, az első német lovagköltő, utána Meinloh von Sevelingen, a regensburgi és rietenburgi vágróf, Spervogel, Dietmar von Eist, Henrik császár, Friedrich von Hausen, Heinrich von Veldeke, Albrecht von Johansdorf, Heinrich von Morungen, Reinmar, Hartmann von Aue, Walther von der Vogelweide, Wolfram von Eschenbach, Neidhart von Reuenthal, Leutold von Savene, Reinmar von Zweter, Ulrich von Lichtenstein, Wildonje, ifj. Konrád király, s végül a sort bezárja Freidank 99 rimbessel „gondolata“. A verseket rövid életrajzok előzik meg a dalköltőknek „képmásaival“, melyeket két XIV. századbeli képes kézirat, a nagy heidelbergi és a weingarteni, pompás képanyagából állítottak egybe. (Megtévesztő, hogy a miniatűröket fekete nyomással, de színes, felragasztott lapon adták vissza).

A bevezetésben helyesen emeli ki B., hogy a lovagi Minnesang ideje a XII. század második és a XIII. század első felére esik. Ezután lépnek fel a polgári származású „mesterdalnokok“, míg a lovagköltők letűnnek a porondról és legfeljebb — mint pl. a mondahős Tannhäuser — már csak parodizálják a lovagi élet- és irodalmi formát. A Meistersang „megalapítója“, Heinrich Frauenlob, 1250—1318 közt élt. Ennek ellenére B. nem hangsúlyozza eléggé, hogy a Minnesang — akárcsak az utánakövetkező Meistersang — egy meghatározott társadalmi rétegnek volt a költészete, sőt, mi több, társadalmi volt formája és célkitűzése. A társadalomnak és a költészetnek ezt a szoros egybeolvadását ma már különösképpen érezzük. A jó lovag társadalmi követelményéhez tartozott, hogy éneket szerezzen és dalt költsön, nem is szabad tehát ezekre a versikékre pusztán költői mértéket alkalmazni. B. bevezetésében épp így nélkülözzük a Minnesang beállítását a késő-románkori renaissance-mozgalomba. A Minnesang annak az arisztokratikus, udvari, formakedvelő életérzésnek volt kifejezője, mely az élet más területein is előbukkant. B. hasonlóképpen nem domborítja ki elég határozottan a Minnesang és troubadour-költészet nagy jelentőségét az európai költészet történetében. Már a Minnesang előtt is daloltak népi nyelven laikus módra, de csak a Minnesang adott ennek a póriás költészetnek irodalmi formát, a lovagköltők voltak az elsők, akik

a nemzeti nyelvből irodalmi nyelvet próbáltak csiszolni. Általában az a benyomásunk, hogy B. túl kevés figyelmet szentelt a legújabb Minnesang-irodalomnak. Így pl az irodalmi összeállításban H. Naumann alapvető könyvét (Höfische Kultur, 1929), vagy H. Brinkmann fontos munkáit meg sem említi. Szempontjai épp emiatt kissé régiesen hatnak. Hogy ebben az udvari, lovagi költészetben a „nő tisztelete azóta sem látott magas fokon állott“ (8. l.), hogy ez a dalköltészet „közvetve a keresztes hadjáratok hatása alatt keletkezett“ (9. l.), hogy a lovagság „ős-kelta eredetű“ (u. o.), ezekről régi tankönyvekben még olvashatunk, modern feldolgozásokban azonban aligha. E megállapítások azonban nem akarják csökkenteni a szerző érdemét; fordításai sikerültek, a magyar irodalmat kétségkívül egy szép könyvvel ajándékozta meg. **Váczy Péter.**

Magyar reneszánsz-írók. (Magyar irodalmi ritkaságok, szerk. Vajthó L., 29. sz.) Budapest, 1934. 8° 192 l. A budapesti V. ker. Berzsenyi Dániel-gimnázium 1934-ben ünnepelte fennállásának 75. évfordulóját. Ebből az alkalmából adta ki az intézet ifjúsága tanárának, Kardos Tibornak irányítása mellett ezt a szépen sikerült latin- és magyarnyelvű antológiát. A munka szempontjairól és megjelenési körülményeiről Krompaszky Miksa főigazgató és Kardos Tibor előszava tájékoztat. A főbb elvek a szemelvények összeállításában a korszerűsége való törekvés és az esztétikai érték. A szemelvények olvasása közben valóban úgy érezzük, mintha valamilyen szép vidékről néhány jól sikerült tájképet nézegetnénk: megismerünk egy-egy jellemző részletet, gyönyörködünk bennük és felkeltik érdeklődésünket az egész iránt. Az első szemelvény Vitéz János egyik levele; a humanizmus korábbi korszaka még nem teljesen tisztázott kérdés, ebből nem kapunk mutatót. A megmagyarosodott humanizmust Mindszenthitől, Bornemisszától, Fnyeditől, Gyergyaitól, Rimaytól és Zrinyi Miklóstól vett szemelvények ismertetik. A gyűjtemény érdekességét és hasznosságát fokozza, hogy a szemelvények nagy része a korabeli történeti eseményekkel, vagy azok főbb szereplőivel kapcsolatos. (Pl. Janus Pannonius jelentése II. Pius pápának a boszniai hadjáratról, Bonfini Mátyás arcképéről, Oláh Mátyás könyvtáráról és visegrádi nyaralójáról stb.) Történetíróink közül Oláh, Forgách és Istvánffy jutnak szóhoz, a külföldi eredetűek közül pedig Galeotto és Bonfini. A szemelvények jó kiadások, vagy, amennyiben lehetett, kéziratok alapján készültek egységesített latin helyesírással. A magyar fordítások gondosak és szépek. Kardos mindegyik szemelvényhez fűzött néhány soros életrajzi és irodalmi tájékoztatót, valamint a fontosabb művekre szorítókozó bibliográfiát. A szemelvényeket megelőzi mintegy húszoldalas tömör és sokatmondó tanulmánya a virtuális Magyarországról, a politikai szétszaggatottságot áthidaló, győzelmes Magyarország-eszményben jelölve meg a magyar reneszánsz legnagyobb teljesítményét. Az antológia igen alkalmas arra, hogy a középiskolás diákhöz a források segítségével közelebb vigye a magyar reneszánsz korát. **Waczulik Margit.**

Pescetti, Luigi: Mario Maffei 1463—1537. Rassegna Volterrana, VI. k. 1933, 56—91. l. E tanulmány elsősorban azért érdek minket, ami nincs benne: t. i. Bakócz Tamásnak Maffeivel való — egyébként eddigelé teljesen ismeretlen — kapcsolatáért; de ennek megértéséhez szükségünk van rá. Maffei nevelt fia volt az V. László és Mátyás király kancelláriájában huzamos időn át jegyzősködő volterrai Lisci Miklósnak s öccse annak a Maffei Rafaelnek, aki 1479/80-i magyarországi tartózkodásának emlékére, az olaszok között elsőnek, Túróczi

alapján megírta a magyar nemzet történetét. Még 1491-ben volterrai kanonok, de már VI. Sándor alatt a S. Pietro és a Laterán káptalanjának tagja, II. Gyula pápának feltűnően kegyelt emberc, akit X. Leó 1514-ben a szent kollégium titkárává, 1516-ban Aquino, majd 1527-ben Avignone püspökévé nevezett ki. Mint humanista, Farnese Sándor bíboros irodalmi körének egyik kimagasló alakja, akit Ariosto megénekelt és Castiglione is megörökített a Cortigianóban, maga pedig nagyszámú klasszikus latinságú levélben hagyott emléket az utókorra. Ezek alapján P. igen eleven képből idézi fel Maffei szellemi arculatát. Csak hírből ismeri s másodkézből értékesíti azonban a „Barb. Lat. 2517“ jelzetű vatikáni kódexet, abban a hitben, hogy az Maffeinek csak Sadoletóval való levelezését tartalmazza. Pedig még 30 egyéb levél is van benne, II. Gyula és X. Leó pápához, bíborosokhoz, humanistákhoz stb.; nem ismeri P. Bakócznak Maffeihez intézett, a kódex 71. levelén olvasható sorait sem. A primás 1512/13-i római tartózkodása alatt ismerkedett meg Maffeivel, aki később — mint a bíbornoki testület titkára — már hivatalánál fogva is fenntartotta összeköttetését a magyar bíborossal. Bakócz említett, Pozsonyban, 1515 április 13-án kelt levele már válasz Maffei egy korábbi levelére. Tartalma részben személyes érdekű, említést tesz arról, hogy a parasztlázadás és az állandó törökveszedelem milyen nyomasztó hatással van Bakócz kedélyére s hogy Rómában vágyik meglepedni; de nagyobb-részt általános politikai érdekű s mint ilyen forrás-értékű is. Bakócz 1515 március 29-től tartózkodott Pozsonyban II. Ulászló, Lajos királyfi és Zsigmond lengyel király társaságában, a bécsi kongresszus előkészítésével foglalkozva. A levélben tehát (melyet a bécsi találkozó történetírója, Liske sem ismer) a kongresszus spiritus motor-a nyilatkozik, nem csupán benyomásairól, hanem a pozsonyi találkozon március 29-től április 13-ig végzett munkálatokról, így a porosz lovagrend nagymestere és a moszkvai fejedelem viszályának elsímításáról, Miksa és Ulászló gyermekeinek összeházasításáról, a török ellen indítandó hadjáratról stb., olyan dolgokról tehát, amelyeket Cuspinianus császári titkár emlékirataiból csak későbbi stádiumukban ismerünk. Ez is mutatja, mennyire sajnálatos az, hogy Bakócz kiterjedt levelezése, melyet életírója is csak részben használt föl, még mindig kiadatlanul hever szanaszét, ugyanakkor, amikor az Istituto Storico Italiano egyre-másra publikálja a humanista kancellárok levelezését.

Banfi Florio (Róma).

Kárpáthy-Kravjanszky Mór: Magyar inkvizíciós perek Velencében. Budapest, 1933. Szent István Akadémia. 8° 20 l. K. a velencei állami levéltár iratai alapján az ott működő inkvizíciós törvényszékek kilenc, magyarok ellen indított, vagy magyarvonatkozású perét ismerteti. Persze az itt szereplő magyarok leginkább csak állampolgárságuk szerint azok, legtöbbször tengerparti horvátok saját bevallásuk szerint. Ilyen volt a lutheranizmus vádjá miatt 1525-ben inkvizíció elé állított Horváth György is, aki a protestantizmus gyanúja miatt elsőnek került a köztársaság bírósága elé, az iratok azonban nem szólnak az ügy kimenetele felől. Egyébként érdekes perek nincsenek a magyarvonatkozású ügyek között, de K. szorgalmas adatgyűjtése nyomán felvetődik a gondolat, hogy szükséges volna a Magyarországon tárgyalt inkvizíciós perek iratait felkutatni és ilyen alapossággal feldolgozni. **Tóth László.**

Scheel, Otto: Evangelium, Kirche und Volk bei Luther. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, Nr. 156.) Leipzig, 1934.

8°. 80 l. 1933-ban volt Luther Márton születésének 450 éves fordulója. Ebből az alkalomból szerte az egész német birodalomban számos Luther-émlékinnevet tartottak. Luther legújabb nagy biográfusa, Sch. is az ünnepi előadók közé tartozott. Beszédét a felvetett problémákra bontotta és részletesebben kidolgozta, így született meg az itt közreadott tanulmány sorozat.

Az elsöben vizsgálja Luther képzeteit saját reformátori elhivatásáról. Ismeretes wormsi magatartását nemcsak egyéni vallásos meggyöződésével magyarázza, hanem nemzetével szemben érzett felelősségével is. Célzatait az evangéliumnak világfelettsége determinálja. Megértéséig hosszú utat tett. Kolostori cellájában a középkori misztika „német teológiája“ ejtette rabul s miközben annak központi gondolatát az ember tehetetlenségében és Istennel szemben méltatlanságérzetében látta meg, ragadta meg belöle azt, ami legmélyebb és speciálisan keresztyén gondolat. A feloldást nem a középkori katolikum magyarázatában, hanem a „kereszt teológiájában“ kapta meg. Innen ismerte fel küldetésében az Örökkévaló kategórikus imperatívuszát. Ezzel indokolja pl. a wittenbergi visszatérését 1522-ben. Ismert tények új színekkel.

Innen ered az evangélium új értékelése a lutheri egyházfogalmat illetöleg. A gondolat forradalmi: az emberi értelem és jog, öltözzék bár az isteni jog köntösébe, Isten népének közösségében helyet nem foglalhat. Hibás az az értékelés, amellyel a pápai bulla elégetését fogta fel a prot. történetírás. Valójában ez a kánonjog végeleges kiküszöbölését jelentette az anyaszentegyházból. Luther nem akar többé tudni „látható“ egyházzól. Az egyháznak vannak ugyan külső jegei, de ezek nem szervezeti alkotórészek, hanem csak Isten népének életjelenségei. Krisztuson kívül emiatt nem lehet annak feje sem. Az evangélium hirdetésének megszervezése világi feladat, mint bármely más, a szociális közösségből fakadó hivatása a felsöbbségnek. Mindezek lényegében az általa kedvelt Augustinusszal való gyökerezés szakítást jelentik. A német ev. egyház ezekből az okokból fejlődött a „Landeskirche“ irányában, ahová jutott volna, ha nem territoriálisan alakul is ki.

A legterjedelmesebb, harmadik részben foglalkozik Sch. Luther bibliafordító tevékenységével. Népe lelkéhez való szoros kapcsolata a nemzeti nyelv iránti magatartásán keresztül jut kifejezésre. A vérség kapcsolatát nemzetéhez mindenkor erősen érezte, ö maga „naturalis affectus“-nak nevezte. A renaissance latinsága nem volt sajátja, nem egyszer akadémiai előadásaiban is használt német kifejezéseket. Téves az a felfogás, mintha az újfelnémet nyelvet bibliafordítása teremtette volna meg. Uralomra jutásában természetesen nagy szerepe volt. Sok munkával és gonddal készült ez a fordítás. Elsőrendű munkatársak, mint a graecista Melancthon és a hebraista Aurogallus, segédkeztek. Luther nyelvértéke és a fordítás sokoldalú kiválósága messze kiemeli a hasonló német fordítások közül. A fordítás technikájában az Irások lelkét és nem elsősorban a betűjét kívánta visszaadni. Ezt a törekvését tudományosan mostanában kezdik értékelni és onomasiológikusként nevezik. Példa erre Spalatin részére adott megbízása is a zsoltárok átültetésére, melynek indoklásában egyúttal a humanizmus nyelvfogalmához (Sprachbegriff) közel állni látszik. Céljának megvalósítása végett azonban nem ragaszkodott uralkodó elvekhez. A nyelvet elsősorban történelmi úton és organikus módon igyekezett megérteni, amivel megakadályozta, hogy az írói nyelv és a nép nyelve egymástól eltávolodjék. Fordításait éveken keresztül

javítgatta, míg végre 1534-ben azzal a meggyőződéssel tette le a tollat, hogy feladatát saját meglegedésére is megoldotta.

A következő fejezetben Luther ama magatartását ismerteti Sch., amelyet a német és a római jog viszonylatában elfoglalt. A jogászokról többször lesújtóan nyilatkozott. Indítóoka ennek abban rejlik, hogy bár a kánonjognak már 1522-ben hadat üzent, az újonnan szervezkedő egyház házassági jogi viszonylatokban mégis nem egyszer a kánonjog segítségét vette igénybe. Az egyetemeken ugyanis tudományos érvényű, egyetemes jelentőségű jogtudomány gyanánt csak a római jogot tanították, a „canonicus“ és a „civilis“ formában. Az egyiktől a lelkiismeret elnyomását, a másiktól viszont a hazai jogszokásokat féltette Luther. A maga részéről ott indította meg tehát a harcot, ahol megfoghatta: az egyetemi reform terén. Ebbeli törekvéseiben az evangélium új értékelése nyomán a kánonjogot egyszerűen mellőzni kívánta, míg a római polgárjog hatalmi igényeivel szemben hangsúlyozta a hazai jog igényeit. Sőt annyira ment, hogy az előbbinek csupán kiegészítő szerepet szánt az utóbbinak hatalomra emelése mellett. Magyarázatul Isten teremtői munkájára hivatkozik, aki országokat és népeket különleges adottságokkal teremtett. Az ótestamentumi törvénnyel és természeti joggal szemben is hasonló álláspontra helyezkedik. Mózes törvénye a zsidók „Sachsenspiegel“-je. A természetnek nincsenek jogviszonyai, mert abban csak ösztönök uralkodnak és tárgyi adottságai vannak. Csak az ember számára létezik a jog, amely megmondja, minek kell történni. Forrása az emberi értelem, megjelenési formája pedig a népek jogszokásai, mely közös nevezőben mint „gyakorlati elv“ érvényesíthető, nem mint önálló jog.

Ötödik problémául Luthernek a középkori német császárság gondolatával szemben kialakult magatartását vizsgálja. Amikor Luther történelmi szerepe megkezdődött, a birodalom összekötő erői már felbomlásban voltak. A német-római birodalom univerzális és imperialisztikus céljai azonban változatlanul megmaradtak. V. Károly is ragaszkodott hozzájuk. Luther viszont a német nemzeti birodalom eszméjét ragadta fel, hangsúlyozva népének hivatását a nemzetek között. Nem politikum, hanem az evangéliumról alkotott képzetei vezették. Hangoztatta, hogy csak a testileg és lelkileg egészséges népnek van jövőndője.

Az utolsó fejezetben Sch. Luthernek a héroszról közreadott érdekes megjegyzéseit taglalja. Bevezetőül kitér arra a kérdésre, nem szolgálhatta volna-e Luther jobban a német nép egységét akként, ha Wormsban mindent visszavon? Részletes történelmi elemzéssel ad rá tagadó feleletet. Innen tér Luther hérosz-problémájára. Az élet és történelem dinamikájában szerepe van a hérosznak, önmagát is annak érezte. A hérosz kiemelkedik a népek társadalmi és jogi rendjéből, mert küldetése Istentől van. Isten ugyanis héroszok által is végzi a maga munkáját rendszerint minden szabály ellenére, hogy bölcsességét és hatalmát megmutassa. Hivatásuk azonban csak a jóra irányulhat, ha jogi vagy társadalmi téren rombolnak is, mert, ha a rosszat szolgálja, nem hérosz, hanem tyrannus. A hérosz és a nép viszonyában az utóbbinak kell döntenie, kövesse-e? Luther alapvetése tehát a német nép jövőndőjét döntötte el. Az egész tanulmánysorozaton végig megérezhető, hogy a németiség mai sorsdöntő problémáinak megoldásához kívánta Sch. közel vinni Luther alapvető elgondolásait. Mondanivalói a keresztyén társadalom és szellemiség évezredek nagy kérdései körül csoportosulnak Luther történelmi alakján keresztül.

Miklós Ödön.

Poppers, H. : Der religiöse Ursprung des modernen englischen Freiheits- und Staatsideals. Die Geschichtsgestaltung des Independentismus. Berlin, 1936. Taussig & Taussig. 8° 127 l. Szorgalmas, de nagyobb elmélyedésre még egyelőre nem hajlamos munkának meg lehetőszen nyers gyümölcse ez a dolgozat. A nyilván még erősen kezdő szerző nagyjából korábbi feldolgozásokból állította össze művét s már csak ezért sem lehetett szerencséje az önálló ítéletalkotásban. Mindenesetre érdeme, hogy az independentizmus atyjának, Brownneknak gondolatvilágát a saját irataiból igyekszik összeállítani s főművének, mely az „*A Booke which sheweth the life and manners of all true Christians...*“ címet viseli (melynek tartalma azonban nem éppen oly mértékben ismeretlen, mint ahogy P. gondolja), ismertetésére és elemzésére kiváló gondot fordít. Azonban ezeknek a mégis csak döntőleg teológiai gyökerű kérdéseknek a vizsgálatánál nagyon hamar kiderül teljes teológiai iskolázatlansága és megbosszulja magát az, hogy nemcsak az angol, de még a németnyelvű szakirodalomban sem tartotta szükségesnek ama szerzők műveinek figyelembevételét, akik a puritánizmussal, independentizmussal teológiai, általában vallási szempontból Troeltschnél sokkal alaposabban foglalkoztak (például A. Lang számos értekezésében). Így a szerző a mű címében és alcímében kitűzött szép és nagy feladatot megközelítőleg sem tudja megoldani. Amit ad, az valójában nem egyéb, mint az Erzsébet-kori puritán-independentens kezdetek zsúfolt és nem tiszta vonalvezetésű előadása. Ami *ezután* következnek — időileg és logikailag —, az épp annak a kifejtése volna, milyen okok következtekben és milyen lépcsőzetességgel vált ez az eredetileg tisztán vallási mozgalom kényszerűleg politikaivá s hogy alakította át az angol s közvetve az európai történetet : ám ezt megmagyarázni próbálva a szerző egészen a felületen marad s előtte már sokszor elmondott általánosságokat ismételi. A még külsőleg is elég gyenge kiállítású, sajtóhibás munka az újkori történet e kapitális fontosságú kérdésével alaposan foglalkozni akaróknak legfőkébb az irodalom és a forrásanyag felőli első tájékozással tehet némi szolgálatot.

Révész Imre (Debrecen).

Ifj. Vicián István : A Quadripartitum eltérései a Tripartitumtól a nemesi magánjogban. (Az Illés-seminárium kiadványai, 2. sz.) Cegléd, é. n. 8° 107 l. A Quadripartitum, melyet I. Ferdinánd Werbőczy Tripartituma helyébe készítettett, mint ismeretes, nem került kibocsátásra. A király bizonyos alkotmányjogi változtatásokat kívánt rajta, erre azonban a szerkesztőbizottság, melynek feladata az érvényben levő jog kodifikálása volt, nem érezte magát felhatalmazva s ezzel a munkálat tárgyalása abbanmaradt. Mint Illés József néhány éve kimutatta,¹ a Q. eredeti szövegét még I. Ferdinánd alatt s valószínűleg az ő utasítására nemcsak közjogi, hanem magán- és perjogi részében is megmásították ; ezt az interpolált szöveget adta ki 1798-ban Zágrábban Novoszel Antal nyomdász. Noha a Q., mint a fennmaradt kéziratok másolatok tanúsítják, azelőtt sem volt egészen ismeretlen, a közzététel óta sem részesült — sem a gyakorlatban, sem a tudományban — olyan méltánylásban, mint aminőt megérdemelt volna. Illés munkája azonban felkeltette iránta az érdeklődést s az egyetemi szemináriumokban dolgozó fiatal jogászok közül többen lelkesedéssel és szorgalommal fogtak hozzá a Q.-nak

¹ A Quadripartitum közjogi interpolációi. (Ért. a filoz. és társ. tud. k. IV. k. 2. sz. 1931.) Ism. ld. Századok 1932, 197. l.

a jogélet különféle oldalairól való vizsgálatához.¹ Viczián a Q.-nak a nemesi magánjog tekintetében a Tripartitummal való összehasonlítására vállalkozott. Munkájához a Q. interpolálatlan szövegét véve alapul, pontról-pontra tüzetesen megállapítja, hol és miben tér el a Tr.-étől. Előadásában nem ragaszkodik a Q. titulusainak sorrendjéhez, hanem rendszerezi az anyagot: először a személyi jogot, majd a vagyoni jogot s végül a gyámságot tárgyalja. Az áttekintés megkönnyítése végett külön táblázatban is összeállítja, hogy a Q. minő címei térnek el a Tr. melyik címeitől és viszont. Végighaladva az anyagon megállapíthatjuk, hogy a részletekben való számos eltérés ellenére sincs a nemesi magánjog alaptételeiben a két jogkönyv között lényeges különbség; a Q. azonban sok helyen szabályozza a Tr. által nem érintett kérdéseket és sokszor helyesebb, méltányosabb jogi felfogást tükröztet vissza. Életbeléptetése kétségkívül előnyös lett volna magánjogunk fejlődésére s bizonyára nem egy per részesült volna igazságosabb eldöntésben. V. összeállítása tehát igen tanulságos, de — bár nagy szorgalomról és pontosságra való törekvéstről tanuskodik — mégsem kielégítő. Mindenekelőtt kár, hogy a szerző az összehasonlításnál egészen mellőzte a Q. interpolált szövegét, holott ez, mivel az interpolálás legalább is közel egyidejűleg és valószínűleg legfelsőbb utasításra történt, jogtörténeti szempontból szintén érdekes lett volna. Azt sem tudjuk megérteni, hogy a szerző a Q. kéziratái közül miért vette alapul éppen az Orsz. Széchényi-Könyvtár quart. Lat. 895. jelzetű, a XVIII. század végéről való, s mint néhány próba is meggyőz, éppen nem kifogástalan szövegét, mikor Illés megállapítása szerint az ugyanott őrzött fol. Lat. 512. jelzetű, XVI. századi kézirat adja a rendelkezésünkre állók között a legmegbízhatóbb szöveget. Lényegesebb fogatkozása azonban a dolgozatnak, hogy a szerző több helyen hibásan értelmezi a Q. szövegét. Például az I. 21. címnél azt írja, hogy ha nemes ember nem nemesek vámköteles áruit magáénak mondja s ez bebizonyosodik, akkor a vámszedők mind a nemes, mind a kereskedő áruira vámot vehetnek ki. Helyesen: elkobozhatják az árukat (res ipsas... habent auferendi potestatem). A II. 14-nél azt mondja, hogy a végvárok feladóinak „az országlakos urak hozzájárulásával sohasem lehet kegyelmet adni.“ A szerző által használt kéziratban csakugyan ez áll: „item amissores castrorum finitimorum regni, quibus nunquam cum consensu dominorum regnicolarum gratiam facere potest“, nyilvánvaló azonban, hogy a mondatban, melynek alanya nincs, másolási hiba van; a helyes szöveget a nyomtatott Q. adja: „quibus neque rex, nisi cum consensu etc.“ Ugyanitt azt írja, hogy hűtlenségnek tekintendők mindazok az esetek is, melyeket a törvények a jövőben annak fognak nyilvánítani, a szöveg ellenben a múltban hűtlenségnek nyilvánított esetekről szól. A II. 11-nél a „homines foeminei sexus fratres consanguinei et generationales“-t „nök“-nek fordítja, a II. 25-ben a „relinquendo“ szót „hagyományozza“, a II. 26-ban a „resciendae veritatis causa“-t „az igazság nemtudása okából“(?) szavakkal adja vissza; a II. 100. címnél, mely intézkedik arra az esetre, ha a kiskorú kezén levő birtokból hatalmaskodás történik, a „si quid ex eisdem bonis violenter patratum fuerit“ mondatot így fordítja: „ha valami a javakból erőszakkal lett

¹ V. ö. Degré A.: A négyeskönyv perjogi anyaga; ugyanaz: A Négyeskönyv büntetőjogi elvei. (1936.) Ism. ld. Századok 1936, 442. és 456. l.

elrabolva“. A hasonló hibák, ha szórványosan fordulnak is elő, megingatják a bizalmat az összehasonlítás pontosságában.

Döry Ferenc.

Juhász Kálmán : Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban. (Erdélyi tudományos füzetek, 76. sz.) Cluj, 1935. 8° 19 l. J. az eddigi kutatások alapján népszerű formában ismerteti a török hódoltság közigazgatását, adózási- és birtokviszonyait, valamint mezőgazdasági életét. A munkának a Temesközzel csupán annyi kapcsolata van, amennyiben az állapotok rajzolása a temesi ejalet helyzetének alapján történik. Akár a hódoltság korának, akár pedig a Temesköznek történetírója haszonnal forgathatja a kis füzetet.

Bakács István János.

Relkovič, Neda : Bilder aus dem deutschen Schulwesen der sieben niedern Bergstädte des ungarischen Oberlandes im 16. und 17. Jahrhundert. (S.-A. aus : Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts, 25. Jg. H. 3/4.) Berlin, 1935. 143—174. l. Igen szemléletes képek a felvidéki német városi polgárság iskolafenntartó és ezzel együtt kultúrát terjesztő tevékenységéről. Amit Berzeviczy a felvidéki polgárság és általában a Felvidék szerepéről iskolaügyünk fejlődésében már negyedszázaddal korábban megállapított, azt bizonyítja adatszerűen ez alkalommal a hét bányavárosra vonatkoztatva R. értekezése. Semmi áldozatot sem sajnált ez a polgárság, hogy iskolái a kor eszményeinek mindenben megfelelő színvonalon álljanak. Az iskolaszervezés, a tanítandó anyag és a tanítás módszere is a melachtoni, majd az erre épített Sturm- és Trotzendorf-féle rendszereken épült fel és főcélként a humanista műveltség közvetítését tűzte maga elé. Jelentős tér jutott a vallás-oktatásnak és az énektanításnak, de a reáliák úgyszólván teljesen háttérbe szorultak. A havonként tartott disputációk, iskolai drámák előadása és ünnepélyek rendezése pedig arra szolgált, hogy a tanulókat a melachtoni ideál értelmében a szónoklásban kiképezzék. A tanítás nyelve a latin, de figyelemreméltó megállapítása R.-nak az, hogy a német anyanyelv a latin tanításának eredményességét, főleg az alsó fokon, mennyire károsan befolyásolta. Besztercebányán például a latin iskola rektora tanulóinak egyenesen megtiltotta a magánkézbe jutott régi városi német iskola tanulóival való érintkezést. Némi bajt okozott még a szlovákság előretörése; tanítására több városban a szlovák kántor segítségét vették igénybe. Külön ki kell emelnünk az élelmes német polgárságnak iskoláival szemben támasztott és a gyakorlati élet követelményeit is többé-kevésbé számításhoz vezető igényeit. Így 1637-ben Selmecbányán maga a polgárság veti fel a magyar nyelv tanításának szükségességét, miután többen már eddig is magánszorgalomból tanulták azt. Nagy gondot fordítottak a tanítók ellátására s R. szerint jobban fizették azokat, mint más országokban. A szép fejlődésnek a XVII. sz. közepétől szárnyát szegte az ellenreformáció és bár a polgárság, ha kisebb keretek között is, de sokáig tartotta még iskoláit, végre is ellenállása a hatalommal szemben megtört. Csak sajnáljuk hogy bizonyára a rendelkezésére bocsátott szűk tér miatt, nem mondhatott többet R. azokról a politikai és szellemi kapcsolatokról, melyek főleg a XVII. sz. első felében nemcsak a németajkú bányavárosokban, hanem az egész országban a német tanítási rendszerek meghonosodását eredményezték.

Ila Bálint.

Valsecchi, Franco : L'assolutismo illuminato in Austria e in Lombardia. I. I domini hereditari. II/1. La Lombardia. Bologna,

1931—1934. 8° 296 ; 344 l. A háború után nagy lendületet vett olasz történetírás e szép példája a Habsburgok alatt élő Lombardiában végbement politikai és gazdasági változásokról óhaját képet adni a felvilágosult abszolútizmus korában. E képet hatalmas keretbe állítja, mikor az első kötetben megrajzolja a felvilágosult abszolútizmust az osztrák örökös tartományokban ; s azzal, hogy Mária Terézia uralkodására, sőt annak előzményeire is kiterjeszkedik, mondhatni az egész XVIII. sz.-i osztrák és lombard kormányzás és gazdaság magas szempontú történeti rajzát adja. Bevezetőül így vázolja fel a fejedelmi és a felvilágosult abszolútizmus lényeges vonásait : harc az egyház és a partikularizmus, a helyi autonómiák és kiváltságok ellen („a deo rex, a rege lex“), meghagyva esetleg a régi formákat, de új tartalmat adva beléjük, új hivatalszervezetet teremteni, mely teljesen az uralkodótól függ ; ezekhez adja a felvilágosodás a Ratio-t és a Natura-t.

E szempontokból tekintve III. Károly birodalma a központosításnak még igen a kezdetén áll, a középkori partikularizmus erős nyomával ; a két kiváltságos rend : a nemesség és a papság igen jelentős helyet biztosít magának. Mária Terézia finom női tapintattal veszi számba az adott helyzetet : reformjai a realizmus jegyében születnek meg. Megindítójuk nem más, mint a pénzhiány, de állandó mozgatójuk egyéniségének legjellemzőbb vonása : mélyen vallásos, aktív, szinte férfias erejű lelkülete (42—43. l.). Vallásossága és erős valóságérzéke emeli ki a körülötte már erősen hullámozó felvilágosodásból, melynek hívei halála után az entuziaszta lelkesedésével, tekintet nélkül a történeti fejlődésre, akarnak megújítani mindent. II. József trónraléptével megszűnik az éles különbség valóság és elmélet között, a Ratio lesz az uralkodó csillag ; Thomasiust és Christian Wolfot követő imperialisztikus uralma után a Montesquieu, Rousseau és az enciklopédisták nyomán haladó II. Lipót konstitucionális színezetű uralkodása végzi el a restaurációt. Végeredményben a felvilágosodás és az abszolútizmus a régi Habsburg-birodalmat (Imperium Sacrum Romanum) osztrák-magyar monarchiává alakították át. Igen részletes képet kapunk a kor gazdasági fejlődéséről, Mária Terézia merkantilizmusáról, melynek az volt a lényege, hogy a birodalom gazdasági egységében az egyensúlyt fenntartsa (225 l.) ; II. József fiziokratizmusában már feltűnnek a gazdasági liberalizmus első nyomai : az ipar és kereskedelem felszabadítása szemben a korporációkkal, s így uralkodása bevezetésül szolgál a XIX. sz. kapitalizmusához.

Míg az osztrák felvilágosult abszolútizmusnak ez az ügyes rajza ismert adatokon alapszik, a második kötetben V. nagyarányú levéltári kutatások fényénél vizsgálja azokat az ideákat és embereket, egyszerűen erőket, amelyek, mint valami lassú forradalom, félszázad alatt átalakították Lombardia politikai intézményeit. Itt a feudális alapok helyett a polgárságra épült, mely a feudális rendekkel ellentétben éppen előmozdította a fejlődés útját az abszolútizmus felé. Minden városnak megvolt a maga területi autonómiája, mely az igazságszolgáltatásra és a pénzügyekre terjedt ki ; külön autonómia volt az adminisztráció számára. A legjelentősebb lépés, hogy Mária Terézia rendet teremt ezekben az idejétmúlt autonómiákban és ügykezelésükben. A régi konstitúció megszűntével nincs ami védje a privilegizált patricius osztály szupremáciáját s így ennek helyébe nyomul a feltörekvő polgárság szélesebb rétege. A reformokat a nemesség legnagyobb része ellenezte Lombardiában is (II.64—65. l.). Legerősebb hívei és mozgatói a felvilágosult papság és polgárság

köreik kívül a kor színvonalán álló patriciusok voltak (Pietro Verri a pénzügy, Cesare Beccaria az igazságszolgáltatás terén), akik belátták, hogy az uralkodó reformjai a nép boldogságát mozdítják elő. A reformok centrumában, ellentétben II. Józseffel és még II. Lipóttal is, nem a vallási, hanem a gazdasági kérdések állottak. Mária Terézia alatt a reformok még a legteljesebb egyetértésben lépnek életbe, de amint az ő realizmusát felváltja II. József racionalizmusa, azóta minden parancsszóra megy, mindenki csak hivatalnok a császárnak, úgyhogy még a reform emberei is elfordulnak tőle. Az osztrák-ellenes hangulat gyökerei ekkor kezdenek kifejlődni Lombardiában. II. Lipót restaurációs törekvésében, melyben elismeri a helyi autonómiák jelentőségét is, ismét szerephez jutnak a patriciusok, a régi nevek, de már nem a régi hatalommal. Lipótot, szemben bátyjával, „nem a filozófia, hanem a politika vezette“ (II. 285. l.), tőle nem is annyira felfogásban, mint inkább jellemében különbözött, szintén a felvilágosult abszolutizmus híve, de számba veszi a való életet, annak lehetőségeit is. Ezekhez méri reformjait, szintézist próbál alkotni anyja és bátyja rendszere között.

V. pontosan regisztrálja a felvilágosult abszolutizmus munkáját kormányzás, közigazgatás és közgazdaság terén, de ilyen hatalmas monografiában szeretnénk részletesen olvasni a szellemi tartalomról is, arról a nagy európai mozgalomról, amelyből mint gyökérből a felvilágosult abszolutizmus kisarjadt s amelynek egyik érdekes hajtása volt a lombard felvilágosodás. Az ábrázolás teljességéhez hozzátartoznék a társadalmi viszonyok részletesebb rajza is. Szép és sokoldalú jellemzést ad a lombard felvilágosodás vezető embereiről, de II. József és II. Lipót jellemzése már gyengébben sikerült. Tanulmányosabb lenne, ha az osztrák (I. k.) és a lombard (II. k.) felvilágosodás egyenlő vagy eltérő vonásaira gyakrabban utalna a szerző s ezzel a képet összhangba hozná a kerettel. S ha már említi a magyarországi ügyeket, akkor ezekről többet szeretnénk olvasni két oldalnál.

Iván János (Debrecen).

Rachel, Hugo : Das Berliner Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus. (Berlinische Bücher, hrsg. vom Archiv der Stadt Berlin, III. Bd.) Berlin, é. n. 8° 273 l. A kapitalizmus rendszerének eddig kiépített elméletén e könyv lényegesen nem változtat. Nem is igen törekedett erre. Mindazt, amit Sombart a kapitalizmus gazdasági mentalitásáról, formájáról és technikájáról tanított s amit a kapitalizmus korszakairól és a kapitalista vállalkozás céljáról és értelméről írt, R. is elfogadja, sőt szinte azt lehetne mondani, hogy újonnan feltárt levéltári adattömegével igazolja Sombart teóriáit. Ami R. könyvében újként beállított eredmény, de valóban csak egy régen ismert és méltányolt tényezőnek erős kihangsúlyozása, az korunk szellemének hatását látszik visszatükrözni, azét a szellemét, melyben az egyéniség értékei mindinkább elhomályosulnak s amely az autokratikus államot többre becsüli annál a közösségnél, mely nem szab korlátokat az egyén érvényesülésének. R. amellett, hogy elismeri a zsidóságnak Sombart által magyarázott és a protestantizmusnak M. Weber, Troeltsch és Rachfahl által megfogalmazott szerepét a kapitalista gazdasági forma létrejöttében, a gazdasági átalakulás főmotoraként a fejedelmi abszolutizmust állítja elének. Könyve annak bemutatása, miként fejlesztették ki a Hohenzollern-uralkodók a Nagy választófejedelemtől Nagy Frigyesig irányszabással és ütemdiktálással, valamint támogatásokkal és gátlásokkal a modern gazdasági életet Berlinben. Ezt a feladatot R. világosan és metodikai-

lag kifogástalanul oldotta meg. A Geheimes Staatsarchivban és a berlini Stadtarchivban gyűjtött anyagát a korszak ipar- és kereskedelem-történetére vonatkozó forrás-publikációk és az idevágó hatalmas irodalom eredményeinek figyelembevételével egy vázlatos hossz-metszetben és egy részletekbe menő keresztmetszetben rendezi el. Előadásának elméleti alapjait a merkantilista nemzetgazdaság rendszerének sombarti tételei szolgáltatják. Ügyes kézzel vázolja elénk, miként emelkedik ki a kis középkori kereskedőtelepből és az újkor-eleji fejedelmi rezidenciából a merkantilizmus politikai és közgazdasági ideáinak az abszolutista uralkodók által történt egyre következetesebb és tökéletesebb érvényesítése eredményeként a XVII.—XVIII. sz. számottevő manufaktura-városa. A harmincéves háborúban tönkrement Berlin-Cölln ikerváros tüneményes emelkedésének első lépcsőit Frigyes Vilmos, a nagy választó építi meg. Politikájának centralizálásával együttjár a fővárosnak népes közigazgatási, kulturális és gazdasági központtá emelése, ami viszont az igények növekedésével a luxuscikkeket előállító manufaktúrák felvirágzását vonja maga után. Másfelől világossá lesz az uralkodó előtt, hogy a hatalom az alattvalók számában és gazdagságában rejlik s ezzel megindul a vallási üldözöttek, hollandusok, franciák, zsidók befogadása, akik mindmegannyian az új berlini gazdasági élet hordozói lesznek. Más oldalról újabb hatalmas lökést kap a város gazdagsága a katonakirály, I. Frigyes Vilmos alatt. Berlin óriási garnizonná lesz, de egyben az állandó tömeghadsereg egynemű tömegszükségleteit fedező textil- és fegyveripar nagy centrúnává is. A korakapitalista fejlődés csúcspontjára Nagy Frigyes emeli a várost. Az ő gazdaságpolitikája nem egyoldalú többé, ő a merkantilizmus valamennyi elvének érvényt igyekszik szerezni és a városfejlesztésében teljes tudatossággal jár el. A luxus- és a hadiipar mellett a legkülönbözőbb manufaktúrák egész tömegének teremt életlehetőséget; az ipari differenciálódás célját szolgálja egy újabb nagyarányú külföldi iparostelepítés, amely azonban nem vallási menekülteket, hanem kiváló specialista mesterembereket hoz Berlinbe. De Frigyes gazdaságpolitikája nem merül ki az iparpártolásban, ki akarja aknázni a gazdagság másik nagy forrását, a külkereskedelmet is. Bankot állít fel, hajócsatornát épít, Hamburg helyett Stettinbe irányítja Berlin áruforgalmát és egy tengerhajózási társaság alapításával a berlinieket közvetlen részeseivé teszi a tengerentúli kereskedelemnek. Ezzel megkezdődik a város kontinentális gazdasági szerepe, melyet a következő korszakban a gazdasági liberalizmus és a géptechnika lendít tovább. A berlini gazdasági élet e másfélszázados fejlődésének alapos felkészültséggel és szaktudással készített rajza az eddigi irodalom kiegészítéseként értékes tájékoztatásokkal szolgálhat mindazoknak, akik a szóbanlévő korszak ipar- és kereskedelem-történeti kérdéseivel foglalkoznak.

Berlász Jenő.

Téglás J. Béla : A magyar úrbérrendezés problémáiból. (A szegedi m. kir. áll. Baross Gábor gimnázium értesítője, 1936—37. 19—35. l.) E „tanulmányrészlet” dunántúli megyei és bécsi levéltári anyag alapján azokat az akadályokat tárgyalja, melyek Mária Terézia korában az úrbérrendezés megvalósítása elé tornyosultak. A parasztság félreértette a jóindulatot s túlsokat akart, a földesurak viszont keményen védték ősi jogaikat és kiváltságait. A két érdekeltség közül T. az utóbbit tartja erélyesebbnek. A bonyolult helyzet tisztázására a királynő 1766 máj. 15-én az ország nagyjait értekezletre hívta össze Pozsonyban. Az itt elhangzott vélemények szerint legelső

feladat a rend helyreállítása, aztán a bajok okait kell megszüntetni alapos vizsgálatok nyomán készített urbáriumok kiadásával. A legkényesebb három kérdés, mely a tárgyalásokon sorra került: a titkos bizottsági eljárás, az usus és consuetudo, valamint a contractus és conventio kérdése. Minden nemesi hozzászólás alaphangja a végső rendezés halasztása és evégből problémák támasztása. Nem csoda, hogy az egész kérdés csak félévszázad múlva érett meg a jobbágyfelszabadítás és örökváltság formájában. **Farkas László.**

Hoffmann, Viktor: Beiträge zur neueren österreichischen Wirtschaftsgeschichte. III. Teil. Die Anfänge der Zuckerindustrie in Österreich und Ungarn. 2. Abteilung. (S.-A. aus: Archiv für österreichische Geschichte, 113. Band, 1. Hälfte.) Wien, 1934. 8° 165 l. H. a füzet címében a cukoripar kezdeti fejlődésének rajzát ígéri, azonban korábbi ipartörténeti tanulmányai során használt levéltári iratanyagának kereteit nem bővíti ki, megmarad a bécsi Hofkammerarchiv aktái és a Staatsarchivban őrzött államtanácsi iratok használata mellett. Már pedig a legfelső központi hivatalok irataiból a gyárak lüktető, elem olvasható ki; ahhoz a tartományi, ill. a magyarországi dicasterialis levéltárak s a gyárak telepeinek helyén a városi levéltárak használata s az idevágó egykorú nyomtatott irodalom ismerete elengedhetetlenül szükséges. H. dolgozata így a címben kitűzött célnak nem felelhet meg, mint az a magyarországi gyárakra vonatkozó rész közelebbi megtekintése során hamarosan kitűnik. Nem szólva a fiumei gyáralakulásról, a mai viszonyaink között kutatás szempontjából inkább hozzáférhető soproni cukorfinomító történetével kapcsolatban meg kell említenünk, hogy ennek sorsáról már Wiener Moszkó háború előtt megjelent kitűnő és mintaszerű, mind módszeres felkészültség, mind tárgyi tudás tekintetében, mind pedig átfogó szemlélet dolgában H. dolgozatát messze felülmúló könyve (A magyar cukoripar fejlődése, 1902) is többet tud az Orsz. Levéltárban levő esődiratok alapján. Wiener nem ismeri ugyan az államtanács H.-tól idézett aktáját és hamarabb vonja el pillantását a gyár életéről, mint a bécsi szerző; viszont az idevágó egykorú irodalom felhasználásában ismét az övé az elsőbbség, pedig nem is volt történész, hanem közigazdász. H. egyszerűen tudomást sem vesz az egykorú irodalom létezéséről. A táviatot sem H. füzetéből kapjuk, hanem Wienernél találjuk meg: igen ügyesen kidomborítja a kontinentális zárlat jelentőségét a magyar cukoriparban, míg H. ezt a tényezőt is elhanyagolja. Teljesen érthetetlen, hogy ha már a cukoripar fejlődéséről akar írni, miért foglalkozik csak a nádeukorgyártással s miért nem terjeszkedik ki a később oly döntő jelentőségűvé vált s már a H.-tól tárgyalt korszakban meginduló, bár a kontinentális zár után újra elalvó répacukorgyártásra. Erre Magyarországon ekkor már két kísérlet is történt, mégpedig a H.-tól elhanyagolt kontinentális zár hatására, amikor a bécsi kormány Magyarország egész területén mindenféle pótanyagokból való cukortermelésre hívta fel a lakosságot. A cukoripar fejlődésének ez az érdekes, bár csak epizódjellegű fejezete teljesen kimaradt H. előadásából, pedig az idevágó forrásanyag a Hofkammerarchivban (Ungarn, Commerz Akten. Fasc. 14. No. 5684. 1768—1813. ld. Wiener, 54—68. l.) található. A gyárak időnkénti állapotáról pedig, legalább is magyar viszonylatban, az 1792. jún. 2-án hivatalosan elrendelt (v. ö. Politische Gesetze. . . . Kaiser Franz II., 1. k. 99—102. l.) gyártáblázatokból (Orsz. Levéltár, Helyt. Commerciale)

és a József nádortól egy Bécsben rendezendő kiállítás céljaira készített országos iparstatisztikai felvételből (u. o. Arch. Palat.) nyerhetett volna bővebb tájékozást. A H.-tól felhasznált anyag már természete folytán sem alkalmas egyébre, mint a bécsi központi hatóságok politikai álláspontjának rajzára. Azonban a kormány elvi álláspontjának és az elvek gyakorlati alkalmazásának előadását hiába keressük a teljesen távlat nélküli és minden magasabb szempontot nélkülöző, pusztán időrendi és tárgyszerinti csoportosításban előadott adathalmazban, mely összezsúfoltsága s az előadás élvezhetetlensége miatt felhasználás esetén szinte nagyobb fáradságot okoz a kutatónak, mint az eredeti anyag átnézése. Egy másik történészre vár még a feladat, hogy H. adathalmazából felépítse és megrajzolja a bécsi udvar cukoripari politikájának képét, természetesen kiegészítve a H.-tól még nem használt idevágó s már említett Hofkammer-iratokkal.

Mérei Gyula.

Mayr, Josef Karl : Metternichs geheimer Briefdienst. Postlogen und Postkurse. (Inventare des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. V. Bd.) Wien, 1935. A. Holzhausens Nachf. 8° VI, 132 l. A könyv arról akar részletesen beszámolni, milyen is volt az a sokat vitatott titkos rendőri szolgálat Metternich korában és hogyan tudta elérni a nagy kancellár azt a minden körülmények között biztos tájékozódást, mely a nagy birodalom legelrejtettebb zugában is fel tudta fedezni az államellenes vagy annak minősített politikai megmozdulásra irányuló kísérleteket. M. elsőnek mutatja be a szervezet egész hálózatát, a „postapáholyok“ bonyolult elágazását, majd egy kézben való egyesítést. A postapáholy nem volt egyéb, mit az egyes nagyobb városokba kihelyezett titkos rendőri szervezeteknek a levelek ellenőrzésére beosztott szolgálata. A perifériális helyeken szolgálatot teljesítő titkos postatisztviselők a bécsi központi rendőrhatalomságnak, valamint a kabinet egyik alosztályának, a geheime Ziffernkanzlei tisztviselői karának küldötték meg az elfogott leveleket, s miután itt bonyolult eljárásokkal felbontották, a címzetthez továbbították azokat. A titkos irások megfajtására szervezett kancelláriai alosztály igazgatója akár a külügyminisztériumtól, akár az egyes országok rendőrhatalomságaitól, de legtöbbször magától Metternichtől megkapta a gyanus személyek névsorát s ezeknek a leveleit ellenőrizték. A gyanu alól még az uralkodó család tagjai sem mentesültek: Metternich állandó ellenőrzés alatt tartotta a magyar nádort, a császár feleségét (főként Mária Ludovikát), Károly főherceget s egyéb fontos személyeket. Mint M. kifejti, ennek az egész titkos szervezetnek nem is annyira az államérdek volt a létrehozója, mint inkább Metternich személyes érdeke; igyekezett a császárnak felnagyítva tudomására adni a rá nézve kellemetlen híreket, hogy ezzel a bizalmat fokozza maga iránt s az uralkodó elhatározását minden személyes ügyben befolyásolja. A postapáholyok az egész német birodalmat átszöttek s természetesen Magyarország, Metternich szemében a legfontosabb politikai tűzfészek, sem maradt ki a hálóból. Az egyes páholyok magyarországi székhelyei Temesvár, Kassa, Budapest (szerző elég helytelenül így írja), Debrecen, Eszék, Nagyszében, Kolozsvár, de mindegyiknél nagyobb jelentőséggel Pozsony voltak. Itt az ifjú Zaremba volt a legnevezetesebb logista; annak idején az ő helyzetjelentési alapján vett tudomást Metternich az országgyűlés legapróbb részleteiről is.

M. nem merül bele az események politikai taglalásába, megelégszik — feladatának megfelelően — azzal, hogy magát a szer-

vezetet ismertesse. Ezen a kereten belül ügyes, nagyon áttekinthető a tanulmány s nemcsak a politikai történetírás terén hasznosítható, hanem az erkölcs- és hivataltörténelem számára is. (De olvasmányának nem a legsikerültebb M. könyve ; nehézkes mellékmondatai, túlszűfolt jelzői az adatokkal amúgy is túltömött előadást csaknem teljesen élvezhetetlenné teszik.) A második részben a postavonalakat részletezi ; itt már nem jár annyira ismeretlen talajon s így inkább az eddigi eredmények kiegészítésére szorítkozik. Újat csak annyiban nyújt, hogy az egyes vonalak biztosításának és birtoklásának kérdéseit tárgyalva, az államok közötti harcokat is bemutatja, leírja : milyen intézkedéseket tett Ausztria, hogy a birodalmi postaszolgálat a kezében maradjon s ne csússzék át a porosz vagy más királyság birtokába. Érdekes felsorolás tünteti fel, hogy miképen vesztette el Ausztria az egyes államokban, főként Olaszországban a postavonalakat s hogyan kellett feladnia egyes fontos postapályákat, különösen Szardíniában, ami azután Metternich számára lehetetlenné tette, hogy a birodalom széthúzó államainak életébe szerves és átható bepillantást nyerjen. Ez idézte fel M. szerint a hatalmas és jól kiépített központi rendőrszervezet és postaszolgálat bukásán keresztül az osztrák birodalmi gondolat átmeneti bukását ; csak a forradalmak véres tapasztalatai után tudták azt ismét felvenni. De a szervezet olyan sikert, mint Metternich korában, nem ért, nem is érhetett el, hiszen csak egyszerű utánczata volt már Metternich titkosrendőri szervezetének.

Komoróczy György.

Timon Béla: Az 1838/39. évi regnicolaris deputatio katonai vonatkozású munkálatai. (A cs. kir. hadsereg elhelyezése és ellátása Magyarországon.) Budapest, é. n. 8° 115 l. A magyar reformkor országgyűlései a bizottságok egész sorát küldték ki az időszerű kérdések tanulmányozására. T. munkája az 1838/39. évi országgyűlés által a császári-királyi haderő ellátásának és elhelyezésének kérdésében kiküldött bizottság munkálatairól számol be. Rövid bevezetésben ismerteti azt a fejlődést, mely a közös hadsereg kialakulásához vezetett, s vázolja az önálló magyar hadsereg felállításáért folytatott eredménytelen küzdelmeket is. Sajnálatos tény, hogy e sikertelenségért a rendeket is súlyos mulasztás terheli ; a szegénységükre való hivatkozásnak, máskor meg egyszerű feledékenységüknek nagy része volt abban, hogy a hadsereg magyar jellege észrevétlenül elsikkadt. Magyarországot a monarchia állandó hadserege ebben a korban már valóban csak annyiban érintette, „amennyiben az emberanyag egy részét szolgáltatotta és az eltartási költségek egy részét fedezte”. A monarchia közös hadiintézményeinek eltartása ügyében folytatott küzdelmeknek egyik jelentős állomása az 1838/39. évi országos bizottság működése. A közös hadiintézmények ellátására és elhelyezésére még egy 1751-ből való szabályzat szolgált alapul, amely már teljesen elavult. Ennek korszerű megváltoztatására törekedtek tehát kormányzat és rendek egyaránt. T. részletesen ismerteti az országos bizottság megalakulásának körülményeit, a katonatagok kiküldetése körül folyt tárgyalásokat, az utasításokat, amelyeket a katonatagok a haditanácstól mihez tartás végett kaptak, valamint a gr. Cziráky elnöklése alatt lefolyt tárgyalásokat. Az országos bizottság, mielőtt a kérdés tárgyalásához lényegében hozzáfogott volna, egy történeti visszapillantás elkészítését tartotta szükségesnek, amelynek összeállítására albizottságot küldött ki ; azokat a jelentéseket és összeállításokat, melyek alapján ez albizottság munkáját végezte, T. külön fejezetben ismerteti. Az országos bizottság tanácskozásainak

végző eredménye, amely Szögyény László, akkori nádorispáni ítélőmester fogalmazásában került az országgyűlés elé, az volt, hogy „az adózó népnek a katonai élelmezés és szállásoltatás közvetleni viseléséből származó mostani terheltetése, csak úgy szüntethetik meg, ha mind az élelmeztetés, mind a szállásoltatás jövőben a fenéges kincstár által fog eszközöltetni. . .“ Az 1839/40. évi országgyűlés az országos bizottság ilyen értelmű terjedelmes javaslatát felterjesztette az uralkodóhoz, aki azonban azt elutasította. Ismételt felirat után is csak az lett az eredmény, hogy egy újabb bizottságot küldtek ki a kérdés tanulmányozására. Hiába óhajtották tehát a kormányzat és a rendek ennek a gazdasági szempontból is komoly kérdésnek végleges rendezését, ez nem sikerült, mert hiányzott a kölesönös bizalom. T. munkája mindenesetre lényegesen gyarapítja ismereteinket hadseregünk XVIII—XIX. századi helyzetéről és elhelyezéséről. Növelik a munka értékét az 1752 és 1838 között Magyarországon állomásozó katonaság létszámát feltüntető táblázatok.

Vác Elemér.

Balla Antal : A legújabb kor gazdaságtörténete. Budapest, é. n. Kir. M. Egyetemi Nyomda. 8° 315 l. B. nem kis feladatra vállalkozott, amikor a XIX. század gazdasági fejlődéséről és annak előzményeiről képet akart rajzolni. A tudomány részleteredményei az egyes problémák alakulására, fejlődésére, az események különböző jelenségeinek kibontakozására fényt derítenek ugyan, de összefoglaló, megalapozott, nem elméleti, hanem a történelmi életen kibontakozó megállapítások nem állottak rendelkezésére. B.-nak megvan a szerencsés képessége, hogy egyes életágakat ügyes tollvonásokkal tud megvilágítani és józan látásával bonyolult kérdéseket is előtérbe helyezni s tisztázni. Nem mond olyat, ami új tudományos kutatásnak vagy elindulásnak lehetne indítéka, nincs benne ösztönző erő, de ügyes és logikus rendben tud építeni, előadásából nem hiányzik semmi különösebb mozzanat, mely az események megértéséhez szükséges lenne. Viszont az is kétségtelen, hogy ereje az államélet egészének felismerésében mintha cserbenhagyná, a gazdasági és politikai összefüggések hátterét nem tudja kellőképpen bemutatni, de maguknak a gazdasági eseményeknek, a tisztán közgazdasági jelenségeknek megértését ez nem zavarja ; ezzel szemben nagy előszeretettel nyúl bele a gazdasági elméletek fejlődésének vázolásába s ezen a téren éles pillantással választja el a főlölegest a megértéshez szükséges gondolatoktól. Az egymással elméleti fejlődésükben összefüggő írók gondolatvilágát józan, minden túlzástól mentes ítélettel vezeti le s nemcsak ismertet, hanem a megfelelő helyeken értékel is. Könyve ilyen módon nagyon használható kézikönyv a művelt magyar olvasóközönség kezében, amely hasonló összefoglalással ezeidig még nem rendelkezik. Hasonlóképpen hiányzott mindeddig a társadalmi mozgalmaknak, a különféle szervezetek elindulásának és működésének megfelelő rajza is. Különösen részletesen tárja elénk Franciaország és Anglia, valamint a Német-Birodalom és Oroszország közgazdasági állapotát a mult században, de nem hanyagolja el a magyar közönség előtt legkevésbé ismert Amerikai Egyesült Államoknak az európai gazdasági és társadalmi formáktól és életberendezkedéstől nagyon sokban eltérő fejlődését sem. Különös élvezettel olvastuk a világgazdaság kialakulásáról írt oldalakat, annak bemutatását, hogyan kapcsolódtak be az ismert világ különböző területei az európai-amerikai árucserforgalomba. Felismeri, hogy „a világkereskedelem, a gazdasági imperializmus

a század második felének általános tendenciája s a gazdasági imperia-
lizmus a politikai hatalom expanziójával karöltve jelentkezik; egyik támogatója, kiegészítője a másiknak" — s ennek a felismerésnek megfelelően tárja fel vagy legalább is igyekszik feltárni egyes országok gazdasági elhatalmasodását. A gyarmatokért való harc éppúgy helyet talál könyvében, mint a nehézipar megoszlása, a közgazdasági életre való mérhetetlen kihatása. Érdekesen fejtegeti a kartelek és trösztök, az európai és amerikai gazdasági élet e két nagy tényezőjének különbségeit, előnyeit és a termelési és társadalmi rendre való hátrányos kihatásait; ezek a sorok könyvének legmegkapóbb részei. A tőkés termelési rend válságáról a világháború utáni gazdasági élet keretében szól, egészen napjaink gazdasági életéig haladva s megvonván a határ vonalat a fasizmus, a hitlerizmus és a kommunizmus gazdasági rendszere között. A napjainkban lezajlott világválságról megdöbbentő adatokat közöl s bár azok összefüggése még nem érett meg a történelmi kutatás számára, közlésükkel mégsem végeztet haszontalan munkát, mert a világháború igazi kihatását csak azokon keresztül tudjuk megérteni. A könyvet irodalmi tájékoztató egészíti ki; talán ez a legszegényebb rész, legföljebb a nagyközönség általános tájékoztatására alkalmas, de történetíró számára nem tartogat semmi értékes kincset. Kár, hogy az egyes, multszázadokbeli közgazdasági írók életadatait nem közli; így a nem szakemberek kénytelenek lexikonnal a kezükben olvasni ezt a kiválóan érdekes és szempontokban gazdag gazdaságtörténelmi, vagy — ha úgy tetszik — közgazdaság-észmetörténelmi kézikönyvet.

Komoróczy György.

Darás Gábor: A Ruténföld elszakításának előzményei. (1890—1920). Budapest, 1936. Vörösmarty Irod. Társ. 8° 137 l. Nemzetiségeink történetével aránylag kevés magyarnyelvű munka foglalkozik. Különösen áll ez a világháborút közvetlenül megelőző és az utána következő időre nézve. A rutén mozgalmakról pedig majdnem semmit sem tudtunk idáig. D. könyve nagy hézagot pótol. Bemutatja az orosz propagandát, mely a vallás eszközeivel keresi az utat az egyszerű rutén paraszt szívéhez. Látjuk, mint szorul vissza a görögkatolikus ellenakció megfelelő anyagiak híján. Az orosz földről beszerezett szertartáskönyvek hatása egyre jobban érezhető. A Csernovicból irányított orosz propaganda pedig egyre nyiltabbá válik. Így érthető csak, hogy a meglehetősen mostoha viszonyok között élő rutén nép a cártól kezdi várni helyzetének jobbrafordulását. Az intelligencia köréből egyesek érintkezésbe lépnek az illetékes orosz körökkel és Magyarországtól való elszakadásra lázítanak. A mozgalom hamarosan tudomására jutott a magyar hatóságoknak is, mire 94 egyént a magyar állam elleni lázítás és felekezeti izgatás címén perbefogtak. Ez a hírhedt máramarosi per, mely közvetlenül a háború előtt oly rossz szolgálatot tett a magyar ügynek úgy idehaza, mint külföldön. A háború alatt azonban nem történt semmi különösebb kilengés a rutének részéről. Az elszakítási akciót a jólmert recept szerint külföldről, Amerikából és a szomszédos területekről irányították. Hiába tesznek tanúságot Budapesten a rutén nép igazi képviselői a magyar haza iránt való törhetetlen hűségükről, egy kisebb csoportnak sikerült rábírnai az antanthatalmakat egy ellenkező értelmű megoldásra. Miután az Oroszországhoz való csatlakozás lehetősége a kommunizmus kitörése után lehetetlenné vált, az ukrán államban való egyesülés pedig a lengyelek ellenállásán megtört, nem maradt más hátra, mint az új csehszlovák állam kötelékébe való belépés.

Annak a néhány embernek, ki ebben az irányban dolgozott, sikerült is ezt a tervet megvalósítania, mert a román-cseh közös határ gondolata nagyon is beleillett azokba az elgondolásokba, melyeknek alapján a békeszerződések létrejöttek.

Ez volna a rövid tartalom. Könnyed stílus, szép fordulatok. Valóban élvezetes olvasmány mindenki számára, akit ezek a kérdések érdekelnek. Nagy forrásanyaga, jó bibliográfiája további munkák kiindulópontjául szolgálhat. Valahogyan azonban szorosabb összefüggést lehetett volna kimutatni a ruténföldi és a háború felé vezető világesemények között.

Perényi József.

Tiander, K.: Das Erwachen Osteuropas. Die Nationalitätäubenbewegung in Russland und der Weltkrieg. Wien—Leipzig, 1934. 8° VIII, 184 l. T. a Szovjetállam s a népiségeszme viszonyával foglalkozik. Bevezetésül áttekintést ad az orosz gyűjtőfogalom alá rejtett laza népkonglomeratum alakulásáról s a nemzetiségi fejlődés oroszországi formáiról. Faj és népiség fogalmát jellemző módon keverve, fajonként (török, germán stb.) sorra veszi az Oroszország területén szerepelt népelemeket, melyek, szerinte fajiságuknál fogva, alakítottak hathattak az orosz fejlődésre. Végül megállapítja, hogy az ország tulajdonképpen három szláv nép és régibb népmaradványok pusztán politikai összegeződése. Nem mulasztja el természetesen hangsúlyozni a népi szempontból már elenyésző németiségnek (és germániségnek) az orosz kultúrmultban játszott szerepét sem. A népileg összefüggéstelen orosz elemeket Moszkva, a cárizmus hatalmi lavínája foglalja egybe. A kezdettől fogva expanzív jellegű cári „imperializmus“ III. és IV. Iván, Nagy Péter, II. Katalin, I. Sándor újításaival alakul ki, de végső kiteljesülésében is csak az „egy cár, egy vallás, egy nyelv“ hatalmi forradalmi külsőleges megoldását jelenti. A XIX. sz. elején francia forradalmi eszmék terjednek a felső rétegek műveltségében, s az általános emberinek előbb szentimentális, majd gyakorlatibb értékelésével európaiság szívárogo az ázsiai típusú uralomszerkezetbe. Öntudatosodás mutatkozik, egyrészt szabadelvű vonásokban (finn alkotmány, szabadkőműves alakulatok), másrészt népköltészeti gyűjtés s nemzeties költészet (Puskin, Mickiewicz, Runeberg, Rainis) indulásában. Az új világnézet első kirobbanása a dekabrista forradalom, melynek naivan racionális terveiben a nemzeti gondolat iránt még semmi megértést nem találunk; a század harmincas és negyvenes éveiben azonban a nyugatibb területeken egymásután bukkanak fel nemzeties kultúrcélokot szolgáló, bár többé-kevésbbé még pánszláv ideológiába burkolózó alakulatok (wilnoi philaretek, kiewi Kyrill-Methodios társaság). Az öntudatosodás nemzeti és társadalmi mélyülésével szemben a cárizmus tehetetlen; jóllehet a dumában a század második felében erős nagyorosz (államnacionalista) irányzat érezhető, a kormányzat kénytelen engedményeket tenni, illetve a már öntudatot kialakított elemekkel szemben alsóbbrendűeket használni ütőkártyául (lettek a balti németiség ellen stb.). A világháborút megelőző évtizedeket már bizonytalanság jellemzi, ami a háború idején kapkodássá fajul; a felső hatalom meggyöngülése alkalmat ad a nemzeti és szociális eszmék irodalmi kifejtésére (előzőleg jellemzően az intelligencia sem tájékozott hasonló kérdésekben), s ezt gyorsan követi a forradalmi kirobbanás. Döntően hat, hogy a nemzeti (ukrán stb.) mozgalmak iránt a bolsevikok mutatnak több megértést. A mai szövetségi köztársaságok szervezetében a nemzeti szempont is érvényesül. A népiség ápolására a tág hatáskörű részautonómiák elegendő teret nyújtanak. Problémák vetődnek fel az

autonómia s a központiség súrlódását illetően, a Szovjet azonban a nemzeti fejlődés szempontjából mindenesetre „bátor kísérlet“ az „ésszerűtlen“ nyugati berendezésekkel szemben.

A keleteurópai fejlődésterület nyugatiasodási folyamatában a legérdekesebb jelenségeket kétségkívül a nemzeti fejlődés mutatja. T. a faji szempont túlzó értékelése folytán e jelenségeket nem a szikéségs mélységben vizsgálja; műve azonban így is jó meglátásokat enged a fejlődésnek a kultúrkör sajátos társadalomszerkezetében gyökerező jellegzetes formáit illetően.

Elekes Lajos.

Révész Imre : A „kálvinista Róma“. (Két elnevezés története.) Theologiai tanulmányok, 35.sz. Debrecen, 1934. 8° 34 l. R. értekezése sokkal többet nyújt, mint amennyit címében ígér. Csupán a munkája eredményeit összegező utolsó fejezetben foglalkozik Debrecen ma közkeletű elnevezésével, megállapítva, hogy az a XIX. sz. hatvanas éveiben jelentkezett először, kissé gúnyos árnyalattal a debreceni reformátusság egyházi konzervatívizmusára célozva. Viszont ilyen értelemben már lényegében megtalálható ez az elnevezés egy XVI. századi unitárius szellemű, tehát a kálvinizmust gúnyoló színműben, a „Válaszúti komédia“-ban. Az elnevezés gúnyos éle azonban a XIX. sz. nyolcvanas éveit teljesen elenyészett, azóta Debrecen büszkén viseli ezt a nevet. R. az elnevezés eredetének vizsgálata során magyar analógiákat sorol fel, de csodálatosképen kihagyta a legjellemzőbb párhuzamot, azt, hogy Nagyszombatot „kis Rómá“-nak szokták emlegetni, nyilván azért, mert ott székelt évszázadokon át az esztergomi érsek és káptalan, továbbá nagyszámú egyházi intézménye és temploma miatt. Érdekes volna megvizsgálni, hogy nincs-e valami összefüggés a két elnevezés között. R. tanulmányának első, terjedelmesebb részében a „kálvinista“ elnevezés eredetével, értelmével és elterjedésével foglalkozik. Megállapítja, hogy a reformátusok, teológiai felfogásuknak megfelelően és a Luther személyét heroizáló ágostai evangélikusokkal ellentétben, Kálvin személyében nem perszonalifikáltak vallásukat. Eleinte gúnynév volt a „kálvinista“, amelyet az evangélikusok és a katolikusok használtak. Később a névnek támadó éle elenyészett és maguk a reformátusok is használni kezdték a kálvinista nevet, az irodalomban Czeglédi István kassai prédikátor használta először 1663-ban. Az elnevezés szinte kiténtető jellegűvé vált a XIX. sz. nemzeti liberális szemléletében, amikor a „magyar kálvinista“ összetételben arra utalt, hogy a református vallás követői, ellentétben az ágostai evangélikusokkal és a katolikusokkal, szinte kizárólag a magyar anyanyelvűekhez tartoznak. R. tanulmányának általános történelmi szempontból is értékes megállapítása, hogy a magyar református egyház a XIX. században, éppen amikor politikai szempontból rendkívül jelentős szerepet játszik, különböző hatások alatt mennyire eltért a reformáció és Kálvin eredeti tanaitól. Gyökereit tekintve, hasonló volt ez a liberális katolicizmushoz, de annak tudatos volta nélkül jelentkezett a magyar református egyházban. R. mintaszerű módszerességgel írott tanulmánya sok új szemponttal járul a magyar református szellemiség történetéhez.

Tóth László.

Pancratz, Arnold : Die Gassennamen Hermannstadts. Hermannstadt (Nagyszében, Sibiu), 1935. Deutscher Sprachverein in Rumänien. Kraft u. Drotleff. 8° 79 l. Német városörtönetek újabb nagy teret fordítanak az utcanevek módszeres vizsgálatára, aminek a kimondottan topográfiai eredményeken kívül fontos népiség-, nyelv-, gazdaság- és társadalomtörténelmi megállapításokat is köszönhetnek.

Ilyszerű kísérletnek tekinthetjük P. munkáját is, amelyben gazdag helyi forrásanyag, oklevéltárak, telekkönyvek, térképek és más iratok alapján a lokálpatrióta buzgalomával teszi vizsgálat tárgyává városának utcaneveit. Helyesen állapítja meg a nagyszebeni jellegzetes utcanévtípusokat és hozza azokat kapcsolatba a város történetének egy-egy fejezetével. Meggyőzően mutat rá, — amit, sajnos, sok magyar városban nélkülözünk — hogy Nagyszében utcanévrendszere mindig hű kifejezője volt az alapító szász lakosság hosszú együttélésének és a város mozgalmas történetének. Kár, hogy megfelelő összehasonlító anyag híján, bár ilyen bőségesen kínálkozott volna az erdélyi magyar és szász városok történetében, csak a magaszabta szűk keretek között mozog és nem tudja megállapításait tovább fűzni. Pedig tanulságos lett volna a további összefüggések során arra is rámutatni, hogy a tipikusan nagyszebeni utcaneveken kívül melyek az általános vonatkozásúak és melyek azok, amelyek Erdély más városaiéval is kapcsolatba hozhatók. Sajnáljuk, hogy a különben érdemes tanulmány a mai helyzetet nem tárgyalja. E hiányzó fejezetben, Nagyszében mai utcaneveinek vizsgálatakor el kellett volna ismernie, hogy a város sokáig élő, történelmi levegőt lehelő utcaneveinek hosszú fennmaradását a német kultúra és a szász népjózan konzervativizmusa mellett elsősorban a vendéglátó magyarság lojalitásának köszönheti, amely e téren sem kívánt lemondást, sőt még különösebb figyelmet sem a nemzetiségi kisebbségektől. Például a világháború előtt Nagyszébenben a jellegzetes német utcanevek mellett volt Saguna-Gasse is, de nem volt egyetlen magyar íróról és államférfiről, még a szász kiváltságokat adományozó magyar királyokról sem utcanév. Hiányzik P. tanulmányában annak megállapítása is, hogy az impériumváltozás, amint a jelenlegi utcanévtáblákon látható, e szász város sokáig fennálló és féltve őrzött utcaneveit alaposan megtizedelte. Eperjessy Kálmán (Szeged).

Tárca.

<p>Gyóry Tibor † 1869—1938.</p>

Gyóry Tibornak halálával súlyos veszteség érte nemcsak a magyar orvosi tudományt, hanem a történelemtudományt is, mert hiszen az orvostörténelem, amint azt Gyóry művelte, a művelődéstörténelemnek jelentős alkotórésze.

Gyóry Tibor 1893-ban szerezte meg Budapesten az orvosdoktori oklevelet és nem sokkal utóbb a középiskolai egészség-tanári képesítést is. Eleinte mint gyakorlati orvos működött, de hajlamai az orvostörténelem felé vonzották. Az orvosi gyakorlat elől mindinkább a könyvtárakba- és levéltárakba vonult vissza. Nem volt más mestere, mint a tehetsége; mint autodidakta tanult. Már 1898-tól tagja a Magyar Történelmi Társulatsnak. A budapesti orvostudományi kar 1902-ben az orvostörténelem magántanárává képesítette őt; 1905-ben az Állatorvosi Főiskolán az állatorvostan történetének mint kötelező tantárgynak előadásával bízták meg. A világháború idejében mint tartalékos törzsorvos teljesített szolgálatot; 1918-ban a budapesti orvostudományi kar rendkívüli tanári címmel tüntette ki, azután

pedig a népjóléti, majd a belügyminisztériumban működött mint miniszteri tanácsos, majd mint h. államtitkár. 1936-ban egyetemi nyilvános rendes tanári címet kapott.

Főleg magyar vonatkozású orvostörténelmi kérdésekkel foglalkozott. Főbb művei: *Magyar orvosi bibliographia*, az 1472—1899 évekről, amely a Magyar Tudományos Akadémia hozzájárulásával a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat kiadványaként jelent meg. Munkája a Szabó Károly s Petrik Géza-féle általános s főleg Szinnyei Józsefnek 1875-ig elvezetett matematikai és természettudományi könyvészetén alapult, az 1875 utáni adatokat maga kutatta fel. Több szakember közreműködésével kiadta az 1904—1907. években megjelent magyar nyelvű orvosi munkák jegyzékét *Magyar Orvosi Irodalom* cím alatt; sajnos, azóta sincsen teljes magyar orvosi bibliographiánk.

Az úgynevezett *morbus Hungaricus*-ra vonatkozó történelmi tanulmányaiban (Magyar Orvosi Archivum 1900—1901, Századok 1900 és 1902, továbbá német nyelven, Jena, 1901) megállapította e pusztító betegség mibenlétét: az újabb tapasztalatok sem döntötték meg általában Győrynek azt a megállapítását, hogy a *morbus Hungaricus* tulajdonképen kiütéses tifusz volt; de minthogy hajdanában főleg a lázas betegségek alig voltak individualizálva, a *morbus Hungaricus* névvél bizonyára még más háborús typhosus betegségeket (hastífusz stb.) is illettek.

A magyarság szempontjából Győrynek legnagyobb érdeme, hogy megállapította és a külfölddel is elismertette *Semmelweis Ignác*nak magyar származását és érdemeit (Századok 1906); kétséget kizáróan bebizonyította, hogy a gyermekkágyi láz okának és megelőzési módjának felfedezése tekintetében *Semmelweis* illeti meg az elsőbbség; kimutatta, hogy *Semmelweis* ősei már a XVII. században Magyarországon éltek és szintizta keresztények, katolikusok voltak — azok ellenében, kik német, illetőleg zsidó származását vitatták. Összegyűjtötte és magyar, illetőleg német nyelven is kiadta *Semmelweis* összes munkáit. Győry küzdelmének győzelmeként 1906-ban nemzetközi adakozásból Budapesten felállították *Semmelweis* szobrát.

Kiseb dolgozataiban kimutatta, hogy idősb *Raymann János Ádám* sáros megyei orvos előbb alkalmazta a himlő megelőzésének úgynevezett inoculációs módszerét, mint mások; a külfölddel is elismertette, hogy *Weszprémi István*, a legnagyobb magyar orvostörténész, már a XVII. században immunisatiós eljárással kísérletez meg a pestis gyógyítását; bebizonyította, hogy *Czermak János* cseh származású pesti tanárnak nagyobb érdeme van a gégetükör feltalálása terén, mint *Türk Lajos* bécsi tanárnak. *Nagy Lajos* királyunk halálos betegségét (Századok 1902) minden valószínűséggel a szó szoros értelmében vett leprának ismerte fel, de nem tartotta lehetetlennek, hogy azon betegségek valamelyike volt, melyekkel a poklosságot nemcsak a XIV. században, hanem még a XIX.-ben is többször összetévesztették. A tévedésre a legalkalmasabbak voltak a test több helyén fellépő bizonyos daganatok; de legelső sorban a syphilis. Ezzel Győry

elfogadta azoknak a nézetét is, akik szerint a syphilis már Amerika felfedezése előtt honos volt Európában. Ez a még ma is eldöntetlen álláspont újabban Dąbrowski János kiváló lengyel történészt még merészebb következtetésekre bátorította fel. (Ostatnie lata Ludwika Wielkiego, Kraków, 1918.)

Önálló művei mellett nagyszámú tanulmánya részint a *Századok*, az *Orvosi Hetilap* és más magyar vagy német folyóiratok hasábjain jelent meg; a *Századok*ban 8 dolgozatot és 60 könyvismertetést közölt. Egy nagyobb cikke a *Pester Lloyd* 75 éves jubileumi számában (1928) ismertette a hajdani, valamint az 1928-ban még működő, sőt még ma is élő tudósaink érdemeit az orvosi tudomány előbbrevitelében.

Győry Tibornak utolsó és főműve *Az orvostudományi kar története a Pázmány Tudományegyetem jubiláris kiadványában*; e munkájával folyóiratunk más helyt bővebben fog foglalkozni.

A Gondviselés kiváló előadói és dialektikai képességgel, valamint írói készséggel áldotta meg őt; szellemének rugalmasságára pedig jellemző, hogy módja volt még aktíve is zenével foglalkoznia: dalainak nagy része nyomtatásban is megjelent. Sokféle adminisztratív teendői miatt jóformán csak mellékesen foglalkozhatott orvostörténelemmel és csak mint nyug. h. államtitkár szentelhetette egész idejét tudományának.

Szoros tudományos kapcsolatban állott a lipcsei egyetemi orvostörténelmi intézettel, melynek igazgatójához, Sudhoffhoz, bizalmas barátság fűzte őt; Győry informálta a német orvostörténészeket a magyarországi dolgokról; a német orvostörténelmi társaság az ő tiszteletére tartotta Budapesten 1929. évi nagygyűlését.

Alkotóképességének tetőfokán ragadta őt el a halál.

vitéz Herczeg Árpád.

Miskolczi István †

1881—1937.

Pór Antal, Fraknoi Vilmos, Karácsonyi János, Békefi Remig, Kollányi Ferenc és Lukacsics József után íme Miskolczi István is örökre itt hagyott bennünket. Egy taggal megint szegényebb lett az a lelkes és hajdan népes paptörténetírói gárda, mely az utolsó két emberöltő alatt annyi értékes alkotással gazdagította történetírodalmunkat. Kétségtelen, hogy Miskolczi egyik díszes és értékes volt ennek a fényes gárdának; azzá avatta fáradhatatlan munkaetosz, szenvedélyes kutatásvágya és megvesztegethetetlen igazságszeretete. Ami a témák gazdagságában, változatosságában és az alakítás művészetében az említett nagyokhoz képest talán hiányzott nála, azt sokszorosan pótolta kutatásainak alaposágával és feltétlen megbízhatóságával. Mert ő nem az olcsó sikerekkel kecsegtető külterjes, hanem a szó legigazibb értelmében vett belterjes dolgozásmódnak volt híve és megtestesítője.

Mint előtte és utána annyi tanárember, ő is eredetileg peda-

gógiai írónak indult. Doktori értekezését a privigyei piarista kollégium történetéről írta. (Művelődéstörténeti értekezések, 16. Vác, 1907.) Alkalmilag azután is szívesen fordult témakért rendje multjához. (Bajtay Antal és az erdélyi iskolaügy a Ratio educationis előtt. Magyar Középiskola 1909. A piaristák 1753-i tanügyi reformtervezete. U. o. 1910. Bajtay Antal szerepe Erdély közéletében. Századok 1913.) Ezirányú tanulmányainak legérettebb gyümölcse Bajtay Antal szeretettel és melegséggel megírt életrajza. (Budapest, 1914.) A középkor szerelmese tulajdonképen Dante személyén át lett. Érdeklődéssel és odaadással merült el a *poeta divino* költészetének és korának tanulmányozásába. Kedvéért jól megtanult olaszul és egyre szélesebb körre terjesztette ki tanulmányait. Mutatja ezt mindjárt első középkori tanulmánya: Itália a XIII. században, mely tartalmi gazdagságáért és józan mértéktartásáért ma is megérdemli az elolvasást. (A Budapesti piarista főgimnázium 1907—8. évi értesítője.) És minél mélyebben merült el a XIII. századi viszonyok tanulmányozásába, figyelme annál fokozottabb mértékben fordult Anjou Károly zordon alakja felé. Benne ismerte fel a vége felé siető olasz középkor legkiemelkedőbb egyéniségét s ezentúl túlnyomóan az ő alakjával és politikájával foglalkozott. (Anjou Károly politikája a tagliacozzói csata után. Történeti Szemle 1913. Anjou Károly. Budapest, 1913. Anjou Károly balkáni politikája. Szeged, 1925.)

A világháború és a nyomában járó szomorú események azonban hosszú időre megbénították boldogult társunk alkotó kedvét és tehetségét. A tespedés és az önmagával való vívódás terméketlen korszaka csak a huszas évek derekán szakadt fel. Miskolczy újból dolgozni kezdett. Ekkor írta két derék összefoglaló munkáját „Magyarország az Anjouk korában“ (Budapest, 1923) és „A középkori kereskedelem története“ címmel. (U. o. 1926.) Igazi egyéniségét és munkaterületét azonban csak 1925/26 és 1929/30-ban végzett olaszországi tanulmányútjain találta meg. Ekkor nyitott rá az Anjou-kori kutatások kimeríthetetlenül dús forrásaira a római, nápolyi és firenzei levéltárak roppant anyagában. Ettől fogva minden idejét és erejét az Anjou-kori olasz-magyar kapcsolatok felderítésére szentelte. Egymás után adta ki értékesnél-értékesebb tanulmányait és felolvasásait, melyek nemcsak gazdagították, hanem sok tekintetben helyesbítették is eddigi tudásunkat. (A magyar Anjouk trónigénye Nápolyra. Történeti Szemle 1928. András herceg tragédiája és a nápolyi udvar. Budapest, 1928. Nagy Lajos nápolyi hadjáratai. Hadtörténelmi Közlemények XXXIV—V. kötet stb.) Lassankint átvette a nagyérdemű Pór Antal egész munkaterületét azzal a lényeges különbséggel, hogy a közkezen forgó magyar források helyett jórésben olasz, tehát nálunk még ismeretlen kútfőkből merítette adatait. Rövidesen tekintélyé és az Anjou-kor specialistájává nőtte ki magát, kinek megállapításait legtekintélyesebb történetíróink is elismeréssel és helyesléssel idézték. Pedig közben az iskolában is rendszeren végezte

munkáját, sőt mint boldogult Áldásy Antal elárvult katedrájának helyettes tanára az egyetem életébe is bekapcsolódott.

De hiába volt a lélek erős, hiába lobogott a lázas munkakedv, a gyenge szervezet — vészes családi örökség — nem bírta a fokozott munkatempót. Az egymást követő súlyos betegségek lassankint felemésztették az amúgy is törékeny test ellenállóképességét. Miskolczy azonban ilyen beteges állapotban is ritka kitartással folytatta munkáját. Így legutóbb is sajtó alá rendezte élete főművét: „Magyar-olasz kapcsolatok az Anjouk korában” címen. (Budapest, 1937.) E nagyértékű mű volt egyúttal hatyúdala. A második kötet megírására és kiadására már nem mert gondolni. Pedig az anyag jórészben együtt volt jegyzeteiben. De érezte, hogy gyenge teste már nem bírja tovább a gyilkos kórral való állandó bírkózást. Pesszimizmusa, mely az utóbbi években annyira rányomta bélyegét kedélyére és egyéniségére, helyénvalónak bizonyult. Az Imperator Mors időnap előtt végét szakította munkás és eredményekben gazdag életének.

Miskolczy korai halála súlyos vesztesége a magyar történetírásnak és a Magyar Történelmi Társulatnak egyaránt. Az előbbi egyik legmunkásabb bűvárát, az utóbbi pedig egyik legönzetenesebb tagját veszítette benne. De legfájdalmasabban mégis barátai érzik korai elmúlását, mert egy talpig becsületes és egyeneslelkű ember s egy hűséges és ragaszkodó jobaránt elvesztését siratják benne.

Balanyi György.

Bajza József †
1885—1938.

A magyar tudományt, a magyar tudományosságot érzékeny, nagy csapás érte Bajza József korai elmúlásával. Két terület, a horvát és magyar szellemi kapcsolatok kutatásának, továbbá a délszláv tudományos publicisztikának területe egyelőre árván, gazdátlanul maradt; nincsen, ki felvonná további szövéseinek fonalát.

Bajza József az irodalmunkban, közművelődésünkben halhatatlan érdemeket szerzett Bajza József költő, tudós, kritikus nemzetségéből származott. A költő öccse, János volt a nagyatyja. Középiskoláit Budapesten, a Barcsay-utcai állami gimnáziumban végezte, ahol reá jeles tanárai közül a legnagyobb hatással Angyal Dávid volt. Ezután a budapesti egyetemen a bölcsészeti karon végzett magyar és latin nyelvi és irodalmi tanulmányokat. Beöthy, Riedl Frigyes, Szinnyei, Simonyi voltak tanárai, törekvéseinek ösztönzői, első tudós kísérleteinek támogatói. 1906-ban szerezte meg bölcsészettudományi oklevelét, 1907-ben a magyar és latin nyelv és irodalomból középiskolai tanári oklevelét. Tanítani azonban nem tanított, mert 1906-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárába került tisztviselőnek, ahol egyetemi tanári kinevezéséig, 1923 május 12-ig működött.

A Magyar Nemzeti Múzeumba kerülésével indult meg tudo-

mányos munkássága. A családi származás varázsa, a középiskolában s az egyetemen kapott ösztönzések, az Országos Széchényi-Könyvtár légköre állandóan ébren tartotta, élesztette veleszületett tudományos munkásságra hajló készségét, tehetségét. Mint magyar irodalomtörténész és nyelvész kezdte meg tudományos pályáját. Legelső cikkei, dolgozatai (ld. Akad. Értesítő, XXXVII. k.; itt az 1906—1926 közt megjelentek vannak felsorolva) a Magyar Nyelvőrben, az Egyetemes Phil. Közlönyben, az Irodalomtörténeti Közleményekben, a Magyar Nyelvben, a Magyar Könyvszemlében, a Századokban jelentek meg. E cikkek, dolgozatok túlnyomó része nemzetségének büszkesége, Bajza József költői, történetírói nyelvújítói működésével és nyelvével foglalkozott s előmunkálat volt Bajza Józsefről írt monographiájához, amely — elnyervén 1911-ben az Akadémia Ipolyi-jutalmát — 1914-ben Szücsi József írói néven az Akadémia Könyvkiadó-vállalatában jelent meg. Közben sajtó alá rendezte a Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára részére Bajza József munkáit, melyekből 1914-ben — a viszonyok változása miatt — csak az első kötet jelenhetett meg.

A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában Bajza József alaposan fejlesztette magyar irodalomtörténeti ismereteit; a már említett költőn kívül kiadta Petőfi István verseit, dolgozatokat közölt Kisfaludy Sándorról, Kisfaludy Károlyról, Szentmiklóssy Alajosról és másokról.

Közben tudományos érdeklődése nagy átalakuláson ment át.

A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára levéltári osztályán nyert alkalmazást gyakornoki minőségben 1905-ben Sufflay Milán, s ott maradt 1908-ig. Sufflay Milán a horvát nemzet egyik nagyérdemű történetírója, a magyar nemzetnek meg egyik leg-hűbb barátja volt. Amikor 1931-ben Sufflay, aki a ma fennálló délszláv viszonyok között a horvát eszme egyik legnagyobb képviselője volt, Zágrábban politikai merénylet áldozata lett, Bajza a barát mélységes fájdalomával emlékezett meg róla folyóiratunkban (ld. Századok 1931, 211—216. l.).

Bajza Józsefre múzeumi szolgálata legelején nagy hatással volt Sufflay Milán őszinte, igaz magyar barátsága, s az ő hatása alatt jött arra rá, milyen fontos a magyarság szempontjából, ha — miként a horvát Sufflay nemzete tudományossága érdekében megtanult magyarul — magyar emberek megtanulnak egy-egy olyan szláv nyelvet, melynek ismeretével magyarságuknak, a magyar tudományosságnak, hazájuknak szolgálatjára lehetnek. Kitzűött céljának alapot szerzendő dr. Bajza József vasakarató szorgalommal, hosszú kitartó munkával megtanult horvátul. Kezdetben ebben is Sufflay volt a nyelvoktatója, nyelvi ismereteit azonban állandóan tökéletesítette s csakhamar annyira vitte, hogy horvátul nemcsak írt, beszélt, hanem, mikor a horvát nyelv és irodalom egyetemi tanszékére került, horvátul is adott elő.

Kitűnő nyelvi tudásával megismerte a horvát nyelvtudományt, a horvát irodalmat, a horvát történelmet s már tanulmányai legelején is állandóan olvasta a legelterjedtebb horvát napilapokat. Mindezekből kitűnő érzékkel megismerte a horvát

lelkivilágot, észjárást, gondolkodást. 1918-ig többször megfordult Horvátországban, ahol hosszabb-rövidebb ideig tanulmányi célből tartózkodott. S mindezen tanulmányait állandóan élesztette, elősegítette a Šufflayval való benső, meghitt barátsága, amely csak Šufflay halálával (1931) szűnt meg.

Ezen hatások alatt változott meg Bajza tudományos munkásságának fentebb vázolt iránya már az 1908—1910. évek körül. Háború előtti horvát tanulmányai alapján neki is, mint Šufflaynak is, tudományos meggyőződésévé vált, hogy nem a történelem játéka a nyolcszáz év óta tartó magyar—horvát unió, hanem a két nemzet kölcsönös egymásrautaltságának természetes következménye, s azt hirdette a háború után is, hogy ez az unió szerves történeti fejlődés volt (ld. A magyar—horvát unió felbomlása. Székf. értekezés: Szent István-Akadémia 1924. november 21. Bp. 1925. és A nyugatmagyarországi horvátok. Magyar Szemle XIX. 1933, 317. l.). S ilyen történeti volt a felfogása a népek nacionalizmusáról is (ld. Zrinyiász és Krnarutić, valamint A szigetvári hős a horvát népepikában c. tanulmányait: Irodalomtört. Közlemények 47. évfolyam).

Bajza tudományos munkássága így további folyásában kettős irányú lett: egyrészt magyar—horvát történeti és irodalomtörténeti, másrészt magyar—horvát viszonyokra s a világháború befejezése után a délszláv viszonyokra vonatkozó publicisztikai. Mind a két területen sok értékeset, sok maradandót alkotott a magyar tudomány s a magyar publicisztika számára.

S ez a munkássága, mikor 1923. május 12-én a budapesti egyetemre a horvát nyelv és irodalom ny. r. tanárává kinevezték, csak fokozódott. Csak egynéhány ide vonatkozó dolgozatát, publicisztikai cikkét, könyvét említem meg, hiszen munkáinak teljes méltatása maga is hosszabb tanulmányt tenne ki.

A ragúzai horvát irodalom legnagyobb alakjáról, Gundulić Ivánról (1588—1638) írt szép tanulmányából (ld. Budapesti Szemle CXIII. és CCXVII. k.) teljes képet nyerünk az olasz és horvát közműveltség ölekezéséből keletkezett kis köztársaságnak, Ragúzának egész szellemi életéről. S magyar vonatkozásokban is gazdag e tanulmány; benne rámutat a szerző Gundulić „Osman” époszának Mažuranić-féle kiegészítésében a Zrinyiász hatására. A Zrinyiásznak a horvát költőkhöz való viszonyával különben is többször foglalkozott Bajza (ld. Irodalomtört. Közl. 47. évf. 10. s köv. l., továbbá 131. s köv. l.). Az ő közléseiből tudtuk meg, hogy a horvát népepika Dalmáciában a chanson de geste-ek olasz fordításainak hatása alatt alakult ki, s hogy művelt népköltők teremtették meg. Innen terjedt el az egész délszláv nyelvterületen. A horvát tudomány e megállapítása más világitásba helyezi Szegedy Rezsőnek, a horvát tanszéken Bajza nagyérdemű elődjének értékes kutatásait. Ugyancsak nagyrészt Bajzának az a megállapítása is, hogy olyan délszláv néphistóriák, amilyen a Vitéz Francisco históriája vagy Bankó leányának históriája, a hazánkba menekült horvát és szerb lakosságtól is származhatnak. Bajza más ide vonatkozó dolgozatai a magyar—

horvát szellemi kapcsolatok és a horvát irodalomtörténet köréből : Horvát éposz Kálmán királyról (Budapesti Szemle CCXI. k.), Bábics-Gyalszki (U.o. CCXIX. k.), A horvát regény atyja (Magyar Szemle XXVIII. 1936, 75. l.). Bajza írta a Világirodalmi Lexikon horvát költőkről szóló cikkeit is.

A mindenkori jelen és a történetírás határán mozognak azon tanulmányai, melyek Horvátországnak politikai helyzetével, elszakadásának s a szerb—horvát—szlovén királyság megalakulásának okaival foglalkoznak. Első idevágó politikai cikkei 1913-ban jelentek meg s azóta haláláig igen sok ilyen cikket írt, főleg a következő lapokba : Magyar Hírlap, Új Nemzedék (1917—1919), Magyar Külpolitika, s legtöbbit a Magyarság c. napilapba, melynek állandó vezércikkírója volt. Cikkei ez utóbbi lapban : Battorych Kornél írói név alatt jelentek meg. Nagyobb terjedelmű politikai tartalmú tanulmányai a Budapesti Szemlében, továbbá a Szekfű Gyula szerkesztésében megjelenő Magyar Szemlében jelentek meg (az V. kötettől a XXIX. kötetig). Külön is meg kell említenem Jugoszlávia c. pompás kis művét, amely „A Magyar Szemle Kincses-tára“ 27. számaként jelent meg (Bp. 1929). A mű első fejezete az 1921. január 31-én megejtett népszámlálás alapján Jugoszlávia lakosságáról szól, második fejezete „A szerbek, horvátok és szlovének történeté“-nek rövidre foglalt áttekintése. Többi fejezetei meg ezek : A délszláv egység (főleg az illirizmusról szól benne); Tíz év belpolitikája ; Tíz év külpolitikája. — Ez a munka fényesen igazolja, milyen kiváló ismerője volt Bajza József a szerbek, horvátok és szlovének multjának és jelenének.

A magyar—délszláv történeti és szellemi kapcsolatoknak sok jeles magyar bűvárlója volt eddig. Nincsen azonban közöttük egyetlen egy sem, aki elsősorban a horvátok, s azután a szerbek multját, jelenét, irodalmát, költészetét, szóval egyetemes szempontból olyan mélyen ismerte volna, mint Bajza József.

Élete vége felé mintha az aktív magyar belpolitika terére is sodródott volna, általában azonban e téren nagyobb munkásságot nem fejtett ki. Elsősorban tudós lélek volt, az egyéni érintkezésben meg végtelen kedves modorú volt ; akit egyszer a barátságába fogadott, ahhoz szeretettel, hűséggel ragaszkodott.

Emlékét tudományosságunk története mindenkor legjelesebbjeink között fogja emlegetni, elért tudományos eredményeit a legnagyobb elismeréssel fogja méltatni. Melich János.

Steier Lajos † 1885—1938.

Mintegy önmagáról adott jellemzést Steier Lajos azokban a sorokban, amelyeket egyik legkedveltebb és, mindenestire legérdekesebb hőséről, Beniczky Lajosról írt : „Nem volt a ‘nagy’ férfiak közül való, nem volt lángelme sem, hanem egyike azoknak, kik mint talpig férfiak a haza nehéz veszedelmeiben híven meg-

tették kötelességeiket... Sokféle pályán próbálkozott, tehetőségével mindenütt kitűnt, azonban nem annyira annak mélysége és eredetisége által, mint inkább életrevaló könnyedsége és vidorsága által... egész életében nemzete iránti kötelességét híven teljesítette és bármely időben, bármely helyzetben ezt az ő kötelességét abban látta, hogy a negyvenes évek reformeszméit a saját környezetében és hatáskörében terjessze, népszerűsítse és a megvalósítás egyik előfeltételét megteremteni segítsen... Jelentőséget működésének mindenekelőtt az ád, hogy mint a szláv mozgalmak ismerője, ... munkakörét teljes sikerrel látta el.“ Steier Lajos mérnöknek készült, újságíró lett, végül történetírói föladatakra vállalkozott. Politikai ábrándja a revízió és a magyar-tót megegyezés; ennek szolgálatában áll legnagyobb terjedelmű könyve: Ungarns Vergewaltigung. A történelemből a 48-as szabadságharc izgatta képzeletét, még a nemzetiségi kérdéstől függetlenül is. Mint az újságíró a szenzáció színhelyén maguktól a szereplőktől vagy szemtanuktól, úgy keresett ő fölvilágosítást a 48-as eseményekről a levéltárakban. A forrás új volt és bőven buzgott az ő történetírói működése idején. A szabadságharc legkiemelkedőbb hőseinek, az ellenségből a döntő szerepet játszó Haynaunak, Paskievicsnek azelőtt fölhasználatlan iratai fordultak meg a kezén s féltucatnál több tekintélyes terjedelmű kötetben számolhatott be a kutatás eredményéről. Történeti művei közül legsikerültebb a Magyarország újabbkori történetének forrásai c. sorozatban Beniczky Lajosról szóló kötet, amely Beniczky visszaemlékezéseit és jelentéseit közli és még inkább az a kétkötetes publikáció, amely közvetlenül halála előtt hagyta el a sajtót: A tót nemzetiségi kérdés 1848/49-ben. Biztos pillantással választotta ki a közlendő szövegrészeket s hozzájuk fűzött magyarázatainak is forrásértéket kölcsönzött az a körülmény, hogy jegyzeteihez és a földolgozáshoz levéltári adatot használt föl, és értékesítette a nálunk alig ismert tót-nyelvű irodalmat is. A Steier földolgozásaiban kifejtett nézetek közül talán többet el fog érni az emberi nézetek közös sorsa, az újraértékelés, jól megválogatott és lelkiismeretes közölt levéltári publikációi azonban értékállók maradnak és tömémentelen addig ismeretlen értékes anyagot tesznek rendszeres feldolgozásban hozzáférhetővé. Utolsó munkájához hasonló műve maradt ránk kéziratban, amely a tót kérdés történetét tárgyalja 1848-ig; nagyon kívánatos volna, hogy ez is napvilágot lásson. Korai halála komoly munkaerőt döntött ki a magyar történetírók sorából.

Török Pál.

	Lap		Lap
<i>Guoth K.</i> : Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon. (<i>Istványi G.</i>)	109	<i>illuminato in Austria e in Lombardia. (Iván J.)</i>	117
<i>Balogh K.</i> : Lovagköltők. (<i>Váczy P.</i>)	110	<i>Rachel, H.</i> : Das Berliner Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus. (<i>Berlász J.</i>)	119
Magyar reneszánsz-írók. (<i>Waczulik M.</i>)	111	<i>Téglás J. B.</i> : A magyar úrbérendezés problémáiból. (<i>Farkas L.</i>)	120
<i>Pescetti, L.</i> : Mario Maffei. (<i>Banfi F.</i>)	111	<i>Hoffmann, V.</i> : Beiträge zur neueren österreichischen Wirtschaftsgesch. III. (<i>Mérei Gy.</i>)	121
<i>Kárpáthy-Kravánszky M.</i> : Magyar inkvizíciós perek Velencében. (<i>Tóth L.</i>)	112	<i>Mayr, J. K.</i> : Metternichs geheimer Briefdienst. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	122
<i>Scheel, O.</i> : Evangelium, Kirche und Volk bei Luther. (<i>Miklós Ö.</i>)	112	<i>Timon B.</i> : Az 1838/39. évi regnicolaris deputatio katonai vonatkozású munkálatai. (<i>Váczy E.</i>)	123
<i>Poppers, H.</i> : Der religiöse Ursprung des modernen englischen Freiheits- und Staatsideals. (<i>Révész I.</i>)	115	<i>Balla A.</i> : A legújabb kor gazdaságtörténete. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	124
<i>Iffy, Viczián I.</i> : A Quadripartitum eltérései a Tripartitumtól a nemesi magánjogban. (<i>Döry F.</i>)	115	<i>Darás G.</i> : A Ruténföld elszakításának előzményei. (<i>Perényi J.</i>)	125
<i>Juhász K.</i> : Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban. (<i>Bakács I. J.</i>)	117	<i>Tiander, K.</i> : Das Erwachen Osteuropas. (<i>Elekcs L.</i>)	126
<i>Relković, N.</i> : Bilder aus dem deutschen Schulwesen der sieben niedern Bergstädte im 16. u. 17. Jh. (<i>Ila B.</i>)	117	<i>Révész I.</i> : A „kálvinista Róma”. (<i>Tóth L.</i>)	127
<i>Valsecchi, F.</i> : L'assolutismo		<i>Pancratz, A.</i> : Die Gassennamen Hermannstadts. (<i>Eperjessy K.</i>)	127

Tárca.

VITÉZ HERCZEG ÁRPÁD: Győry Tibor †	128
BALANYI GYÖRGY: Miskolczy István †	130
MELICH JÁNOS: Bajza József †	132
TÖRÖK PÁL: Steier Lajos †	135

A SZÁZADOK 1937. ÉVI PÓTFUZETE megjelent és még kapható.

A 175 lapnyi terjedelmű füzet az 1937-i évfolyam kiegészítő része.
Tartalma a következők:

- ISTVÁNYI GÉZA**: A megyei írásbeliség első korszaka. (517—552. l.)
- JUHÁSZ LAJOS**: A vas megyei Farkas-erdő a XVII. és XVIII. században. (Egy fejezet a magyar erdő-történet Mária Terézia 1769-i erdőrendtartását megelőző korszakából.) (553—575. l.)
- HEGEDÜS LORÁNT**: Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései gr. Andrássy Gyula és Tisza Kálmán politikájáról a keleti válság idejében. (576—616. l.)
- Magyar történelmi bibliográfia az 1936. évről.* (Név- és tartalommutatóval.) (617—691. l.)

Bolti ára 5 pengő. A Magyar Történelmi Társulat tagjai 3 P 60 filléres kedvezményes áron szerezhetik meg.

**A Magyar Történelmi Társulat újkori forrás-
kiadvány-sorozatában megjelent**

A TÓT NEMZETISÉGI KÉRDÉS 1848—49-BEN

A hatalmas, kétkötetes mű anyagát

S T E I E R L A J O S

a tót kérdés kitűnő szakértője gyűjtötte össze s gondos kiadásban adja közre alapos történeti bevezetés kíséretében. Az első kötet a tótok részvételét tárgyalja az 1848/49-es szabadságharcban, a második kötet az előadás alapjául szolgáló fontosabb iratokat közli.

A két, együttesen közel 1500 oldalnyi terjedelmű kötet
BOLTI ÁRA EGYÜTT 40 PENGŐ.

**A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMÉNYES ÁRON 30 PENGŐÉRT SZERZEHETIK MEG A TÁRSULAT TITKÁRI HIVATALÁBAN.
(ORSZÁGOS LEVÉLTÁR, BUDAPEST I., VÁR, BÉCSIKAPU-TÉR 4. SZÁM.)**

A SZÁZADOK 1917—1936. ÉVFOLYAMAINAK TARTALOMMUTATÓJA MEGJELENT.

Összeállította : **dr. VÁCZ ELEMÉR.**

A Magyar Történelmi Társulat hetvenéves fennállása alkalmából elhatározta a „Századok“ utolsó 20 évfolyama tartalommutatójának kiadását s az összeállítás munkájával *dr. Váczy Elemért* bízta meg.

Az új tartalommutató magában foglalja : 1. az 1917—1936. évfolyamokban megjelent cikkeket és könyvismertetéseket szerzőik betűrendjében, 2. a névtelenül, álnév és jegyek alatt megjelent cikkeket, 3. a nekrológokat az elhalálozottak betűrendjében, 4. az ismertetett könyvek címét a szerzők betűrendjében. Rendszerében és beosztásában tehát teljesen Pelz Bélának a „Századok“ 1867—1916. évfolyamairól készült hasonló összeállítását követi, azzal szerves egészet alkot s vele együtt hiánytalanul élénk tárja a Történelmi Társulat folyóirata 70 évfolyamának gazdag tartalmát.

A 115 lapra terjedő füzet bolti ára 3 P, a Történelmi Társulat tagjai a TITKÁRI HIVATALBAN (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4.)

2 P 30 f-es kedvezményes áron szerzethetik meg.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXII. ÉVF. 4—6. SZÁM, 1938 ÁPR.—JÚN.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST
1938

Tartalom.

	Lap
IVÁNKA ENDRE: Két magyarországi plébániai könyvtár a XV. században. (I. közlemény)	137
UNGÁR LÁSZLÓ: A hazai céhrendszer bomlásáról.....	167
BARÁTH TIBOR: A török történetírás új útjai.....	192

Történeti irodalom.

FUETER, EDUARD: Geschichte der neueren Historiographie. 3. Aufl. Ism.: <i>Jóó Tibor</i>	201
DÉKÁNY ISTVÁN: A történelmi kultúra útja. Középiskolai történelemtanítás. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	202
FISCHER, ALFONS: Geschichte des deutschen Gesundheitswesens. Ism.: <i>Varga Endre</i>	206
VÁCZY, PETER VON: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Ism.: <i>Holub József</i>	209
SCHMEIDLER, BERNHARD: Das spätere Mittelalter von der Mitte des XV. Jahrhunderts bis zur Reformation. Ism.: <i>Nyers Lajos</i>	217
GIURESCU, CONSTANTIN C.: Istoria Românilor, II. Ism.: <i>Gáldi László</i>	220
KÓSZEGHY ELEMÉR: Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. Ism.: <i>Kampis Antal</i>	227
SCHNELL, HUGO KARL MARIA: Der bayerische Barock. Ism.: <i>Vanyó Tihamér</i>	234
ECKHART FERENC: A jog- és államtudományi kar története 1667—1935. Ism.: <i>Párdányi Miklós</i>	238

Szemle.

	Lap		Lap
Réz, H.: Bibliographie der deutschen Volkskunde in den Karpathenländern. (<i>Asztalos M.</i>)	243	Mandonnet, P.: La „Summa de Poenitentia Magistri Pauli presbyteri S. Nicolai“. (<i>Banfi F.</i>)	249
Fanjani, A.: Cattolicesimo e protestantesimo nella formazione storica del capitalismo. (<i>Wellmann I.</i>)	244	Kardos T.: A magyar humanizmus kezdetei. (<i>Waczulik M.</i>)	249
Pittioni, R.: Urgeschichte. (<i>Tompa F.</i>)	246	Hofer, J.: Johannes von Capestrano. (<i>Barta I.</i>)	250
Calmette, J.: Atlas historique, II. (<i>Glaser L.</i>)	247	Elekes L.: Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király. (<i>Ifj. Tóth A.</i>)	251
Hon-Firnberg, H.: Lohnarbeiter u. freie Lohnarbeit im MA. u. zu Beginn d. NZ. (<i>Szabó I.</i>)	248	Grămadă, N.: Cancelaria domnească în Moldova până la dom-	

(Folytatás a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére:
Budapest, VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest, VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16.

Két magyarországi plébániai könyvtár a XV. században.

I. közlemény.

I.

Sajnos, mindinkább arra a meggyőződésre jutunk, hogy egyetemeink a középkorban korántsem játszották azt a szerepet az ország kulturális életében, melyet valaha nekik tulajdonítottak. Ma már nagyon távol vagyunk attól, hogy Ábel Jenővel a pécsi egyetem fennállását egészen a XVI. század első feléig terjesszük ki. Sőt már azt sem valljuk, amit Kardos Tibor „A laikus mozgalom magyar bibliájá”-ról 1931-ben írt cikkében¹ még lehetségesnek tartott, hogy a pécsi egyetem legalább Janus Pannonius koráig mentette volna át magát.² Már csak azt kutatjuk, hogy a pécsi egyetem tíz vagy húsz évig állt-e fenn, a XIV. század 70-es vagy 80-as éveiben szűnt-e meg³ és általánossá kezd válni az a felfogás, hogy a Zsigmond király által Óbudán alapított egyetem a közben megszűnt pécsi egyetem helyébe lépett.⁴

¹ Minerva X. (1931) 52. l.

² Amikor Evlia Cselebi az „isteni Eflatun iskolájáról” beszél, akkor ez nem az ott talált freskókra vonatkozhatik, hanem a keleti ember szájában egészen szokásos kifejezés a filozófiai, azaz főiskola megjelölésére; hiszen magukat a filozófusokat is az izlamban néha az *ibn-Eflatun* (Platon fia) címmel tüntetik ki. Amit Evlia Cselebi Pécsen látott, az különben minden valószínűség szerint nem az egyetem épülete volt, hanem (mivel a tanulók lakásáról beszél) a püspöki *bursa*, mely természetesen a székesegyház közelében épült, ami nem bizonyítja azt, hogy a tantermek (melyek a középkorban sokszor nem is az egyetemi épületben voltak) és az egyetem hivatalos helyiségei (a *stubae* facultatum, ahol a fakultások összejöveteleit és üléseit tartották) szintén ott lettek volna. Nem lehet eléggé hangoztatni, hogy az „egyetem” a középkorban *testület*, mely különböző helyiségekkel rendelkezik, nem *intézet*, mely egy helyiséghez van kötve.

³ Az 1402-ből származó pápai oklevél (Mon. Vat. Hung. Ser. I. Tom IV. 412. l.) szintén nem azt bizonyítja, hogy az egyetem akkor még fennállott; az eset, amiről szól, jóval régebben történhetett — ha ugyan a pécsi egyetem értendő az ott említett „studium” alatt, és nem a káptalani iskola, melyet máshol is studiumnak neveznek.

⁴ Ezt vallja már Kardos Tibor is a „Magyar humanizmus kezdetei”-ről szóló tanulmányában (52. l.).

Ez az „Universitas Sundensis“¹ képviseltette magát a konstanzi zsinaton, tehát legalább 1389-től 1415-ig állt fenn. Későbbi adataink nincsenek. A pozsonyi egyetemről csak 1467 és 1473 között vannak adataink. 1492-ben a studiumról úgy beszél II. Ulászló okmánya, mint iam dudum extincto-ról.² Mátyás király budai „egyeteme“ még aránylag leg-hosszabb ideig tartotta magát, de ez nem volt egyetem, hanem a domonkosrendi studiumhoz kapcsolt teológiai főiskola és alumniatus. Mindez azt mutatja, hogy a magyarországi egyetemek a középkorban nem voltak a szellemi élet fontos és hathatós tényezői, hanem csak külföldi példára többször megismételt kezdeményezéseknek rövidéletű eredményei.³ Bizonyítja ezt az a tény is, hogy az egyetemek alapításakor meghívott külföldi tanárok rövid idő múlva elhagyták a magyar egyetemeket (holognai Galvano 1374-ben már nem a pécsi egyetem tanára, Johannes Regiomontanus már 1471-ben Nürnbergbe, Johannes Gattus 1469-ben Sici-liába költözik el Pozsonyból), de bizonyítja ezt különösen az a tény, hogy az aránylag nem is oly kevés írott emlék közül, melyek Magyarországon a középkorból fennmaradtak, alig van olyan, mely a magyarországi egyetemekre mutatna. Pedig, aki ismeri a középkori egyetemek életét, az tudja, hogy a magyarországi középkori könyvjegyzékekben és kéziratgyűjteményekben nagy helyet foglalnának el a magyarországi tanárok előadásai alapján készült jegyzetek, a reportatumok, a Petrus Lombardus Sententiáihoz magyar egyetemi tanárok által írt kommentárok és hasonló művek, ha igazán nagy szerepet játszott volna a magyar egyetemeken való tanulás az akkori magyarországi műveltségben. Mert a középkorban kevésbé a tanárok által írt tankönyvekből, mint inkább a századokon keresztül változatlanul a tanítás alapjául szolgáló szövegekhez⁴ a tanárok által fűzött magya-

¹ A titokzatos névnek a keletkezése talán nem azzal magyarázható meg, hogy a „Sundensis“ név elírás a „Budensis“ helyett, hanem inkább azzal, hogy Richenthali Ulrik a „Sigismundensis“ szó rövidítését (Sundensis) nem oldotta fel helyesen. Az egyetem elnevezése így teljesen megfelelné a „Carolina“ és a „Rudolfina“ névnek, melyeket a prágai (1348), ill. a bécsi (1365) egyetem szintén az alapítóról kapott.

² Abel J. : Egyetemeink a középkorban, 36. l.

³ Ha a pécsi egyetem szervezője, Vilmos püspök, és utóda, Alsáni Bálint körül kialakult körnek volt is hatása a születő magyar humanizmusra, akkor ez éppen ennek tudandó be, az így kialakult litterator-társaságnak, nem pedig a pécsi egyetemnek.

⁴ Aristoteles művei a filozófiában, Petrus Lombardus sententiái a theologiában, a decretum Gratiani az egyházjogban.

rázatokból tanultak, melyeket a tanárok előadásai után feljegyeztek és a disputációkból, melyeket a tanár vezetése alatt tartottak és szintén feljegyeztek. Ha sok művelt ember szerezte volna meg magyar egyetemen a tanultságát, akkor a magyar középkori könyvtárakban gyakran fordulnának elő ennek vagy annak a pécsi vagy óbudai tanárnak quaestiói vagy a sententiákhoz, vagy a decretumhoz írt kommentárjai és a pécsi egyetemen tartott prédikációk nem lennének a magyarországi egyetemek tudományos működésének egyetlen emlékei. A tény pedig az, hogy az egykorú bécsi és prágai tanárok könyvei (Nicolaus de Dinkelsbühl,¹ Hainricus de Hassia,² Matthaeus de Cracovia,³ Hainricus de Yoita⁴) igen el vannak terjedve a középkori magyar könyvtárakban, magyarországi tanár könyve azonban nem fordul elő.

Annál fontosabb az a körülmény, hogy, úgy látszik, a hazai egyetemek helyébe más közművelődési intézmények léptek és bizonyos fokig azt a hiányt pótolták, mely a hazai egyetemek rövid élettartama folytán beállt a hazai művelődési lehetőségekben. Mert a külföldi egyetemeken való iskoláztatás nagy szerepet játszott ugyan a magyar középkori szellemi életben, de mégsem tudta úgy áthatni az egész ország kulturális életét, mint ahogy ezt egy hosszú ideig fennálló, egységes szellemi miljót és tudományos hagyományt kiépítő hazai egyetem megtehetette volna. Ezek az intézmények a hazánkban még európai viszonylatban is rendkívül magas színvonalon álló plébániai könyvtárak voltak. Nemcsak azért — amire legelőször gondolunk, ha a középkori plébániákról hallunk —, mert a középkorban a városi vagy falusi iskola legtöbbször a plébániához volt csatolva (ez a körülmény még nem tette volna számottevő kulturális tényezővé a plébániai könyvtárakat), hanem azért, mert ezen túlmenőleg is a plébániai könyvtárak a középkori

¹ EK. (= Egyetemi Könyvtár) cod. lat. 65. (egy szepesolaszi plébános tulajdonából) f. 358—438., a nagyszebeni plébániai könyvtár 1442-es könyvtárjegyzéke 8. és 74. szám alatt. (Magyar Könyvszemle 1900, 141. l.)

² EK. cod. lat. 55. (a lechnici karthauzi kolostorból) f. 71.

³ EK. cod. lat. 55. f. 73—82.; v. ö. Récsey: A kassai püspökségi könyvtár 8. l., ahol az azonos incipit-tel jelzett tractatus a szerző nevével van ellátva (cod. 5., f. 59—78.).

⁴ A pozsonyi káptalan könyveinek összeírásában (1425-ből) 62. szám alatt (Új Magyar Múzeum 1856, I. 162. l.). A löcsei Szent György kápolna könyvtárában, mely a 24 szepességi plébános közös tulajdona volt, most a gyulaféhevári Batthyány-könyvtár 98. számú kódexe (Magyar Könyvszemle 1900, 361. l.).

magyar városokban a magasabb tudományos és szellemi érdeklődések szolgálatába álltak és egy-egy város, egy-egy vidék műveltségi központjává váltak. Ennek közvetlen oka talán az volt, hogy a középkori városi plébániákon a plébánoson kívül több káplán, „altarista“, praebendarius és hitszónok működött¹ és így egyrészt egy nagyobb, komoly tanulmányokkal foglalkozó olvasóközönség alakult ki a plébániai könyvtár körül, másrészt ez a könyvtár folyton gyarapodhatott is olyan könyvekkel, melyeket ezek az altaristák és káplánok vagy másoltak, vagy tulajdonukból végrendeletileg a plébániai könyvtárra hagytak.² De nemcsak a plébánia papsága, hanem mások is vették hasznát a könyvtárnak, mint például Jakab, nagyszebeni polgármester, aki 1442-ben a plébániai könyvtárból egy bibliát és Robert Holcoth szentírásmagyarozatát kölcsönzi ki,³ vagy Grolok Jakab bártfai káplán, aki 1462-ben látogatja a krakkói egyetemet és a városi tanácsot arra kéri, hogy a plébániai könyvtárból kérje kölcsön számára „das rechtbuch genant Decretales“. Hogy a plébániai könyvtárak így lassanként közkönyvtárakká alakultak át, vagy legalább egy közkönyvtár feladatait is ellátták, azt már a külső elrendezésük és elhelyezésük is mutatja. A plébániai könyvtárnak a helye addig, míg csak a legszükségesebb liturgikus könyvekből

¹ Így például Nagybányán (Szeben vm.) 1387-ben a plébánoson kívül egy hitszónok és tizenegy káplán volt, Eperjesen 1474-ben egy magyar, egy német hitszónok és három káplán (Békefi R.: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. 57. l.), Bártfán 1470 körül egy hitszónok, egy kórházi pap, 5 altarista, 4 káplán. (Ábel J.: A bártfai Szent Egyed temploma könyvtárának története, 14. l.)

² A sok példa közül megemlíthetjük a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár 73. számú kódexének XV. századbeli bejegyzését: *Presens liber legatus est ad librarium sancti Jacobi in Leutscha per sacerdotem unum* (Magyar Könyvszemle 1900, 160. l.) és a 38. kódexét: *Istum librum assignavit dominus Thomas Baccalaureus in decretis ad ecclesiam beate Marie virginis in antiqua villa* (Szepesófalú) Anno dom. 1440. (uo. 1900, 46. l.). A 45. kódexbe a XV. sz. elején egy-egy tulajdonos vezette be a nevét, a XV. sz. végéről származó írással már ez a bejegyzés áll: *Iste liber est ecclesie sancti Jacobi in Lewtscha*. Az így keletkezett gyűjtemények legérdekesebbike azonban az a könyvtár, mely a 24 szépeességi plébános közös tulajdonát képezte, és melynek gyűjtése 1405-ben indult meg a György leibiczi plébános által ajándékozott könyvekkel (a Batthyány-könyvtár 62. kódexe, M. Könyvszemle 1900, 150. l.; lásd azonkívül a 66., 85. és 89. sz. kódexeket.) Ez a könyvtár kezdettől fogva egy egész testület közös használatára volt szánva és így már eredetileg is bizonyos fokig közkönyvtár volt, tehát nemcsak az idő folyamán lett azzá, mint a plébániai könyvtárak.

³ M. Könyvszemle 1900, 145. l.

állott, a sekrestye volt. Ebből a csoportból, mely később is a sekrestyében maradt és így sokszor külön van választva a tulajdonképeni plébániai könyvtártól, vált ki idővel az a rész, melyre a plébánosnak lelkeszi teendőinél volt szüksége: szentírásmagyarázatok, predikációskönyvek, gyóntatói kézikönyvek, egyházi jogi könyvek. A könyvtárnak ez a része a plébános házában szokott lenni. Ezenfelül van a plébániai könyvtárnak egy másik része is, mely az úgynevezett librariában talált elhelyezést, legtöbbször egy, a sekrestye mellett levő helyiségben; úgy van ez Bártfán (a Magyar Nemzeti Múzeumban megvan még a könyvszekrény, melyet a könyvtárhelyiség méreteihez szabva a plébániai könyvtár részére készítettek)¹ és így már 1276-ban a veszprémi káptalan könyvtárában, melynek helyisége egy „conclavis sacristie camera“ volt, ahol a könyvek a templom pusztulásakor elégték.² Hogy a látogatók itt a könyveket egy közkönyvtár módjára használhatták, azt bizonyítják a láncok, amelyekkel az itt elhelyezett könyveket ellátták. Erre csak akkor volt szükség, ha idegenek fordultak meg a könyvtárhelyiségben és használták a könyveket.

Hogy egy ilyen plébániai könyvtár körülbelül milyen művelődési eszközöket nyújthatott az olvasónak, milyen tudományos és szellemi igényeket elégíthetett ki, mennyire tartott lépést az általános európai műveltség haladásával és mennyire informálta az olvasót az akkori általános szellemi áramlatokról, ezt az alábbi sorokban két magyarországi plébániai könyvtár anyagának ismertetésével akarjuk bemutatni. Természetesen ma már nem található együtt egyetlen régi könyvtár állománya abban az állapotban, abban az elrendezésben, amint azt a XV. század folyamán gyűjtötték és használták — még a szerencsésebb sorsú nyugati országokban is ritkaság az ilyen eset, nálunk pedig, ahol a törökök dúlása sokszor még azoknak az épületeknek a nyomait is eltüntette, melyekben a középkori könyvtárakat keresnünk kellene, egyáltalában nem fordul elő. Hiszen még a középkorból átmentett kódexeknek legnagyobb része is vagy olyan vidékről való, ahol a törökök nem jártak (a Felvidékről³ és Erdélyből), vagy annak a körülménynek

¹ Ld. Ábel J.: A bártfai Szent Egyed temploma könyvtárának története, 57. l.

² Fejér: Codex diplomaticus IX/7. 693. l.

³ Jellemző, hogy az Egyetemi Könyvtárnak karthauzi kolostorokból származó kódexei közül körülbelül 20 darab (a 48, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 68, 79, 83, 84, 86, 90, 92, 93. biztosan, a 70, 82, 102. valószínűleg) a Dunajec melletti lechnitzi karthauzi kolostorból

köszöni a fennmaradását, hogy erre a vidékre szállították el, amikor a törökök előtt menekültek, mint például a budai ferencesektől származó magyar kódexek. De még az így megmentett könyvanyag alapján sem lehet biztos képet alkotni a korszak könyvtárainak összetételéről, a bennük található könyvek számáról és arról, hogy milyen tudományágak milyen művekkel voltak képviselve. Ez csak úgy lehetséges, ha egy akkori könyvtárt teljes egészében tudunk áttekinteni — erre pedig a középkorból fennmaradt kódexek nem nyújtanak módot, hanem csak az egykori *könyvtárjegyzékek*, melyek a középkori könyvtárak teljes állományát, még hozzá a korban használatos csoportosításban, tárják a szemünk elé. Külföldön már régen felismerték a középkori könyvtárjegyzékeknek nagy művelődéstörténeti jelentőségét, és az első ilyen vonatkozású publikációk (J. Bekker: *Catalogi bibliothecarum antiqui* és Th. Gottlieb: *Über mittelalterliche Bibliotheken*) után indult el a német és az osztrák tudományos akadémiák két párhuzamos kötetsorozata: „Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz“ (szerkesztője P. Lehmann) és „Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs“ (szerkesztője Th. Gottlieb). A magyar középkori könyvtárakból is maradtak fenn ilyen könyvtárjegyzékek, de a legrégebbieket leszámítva, még nemigen használták fel őket nálunk művelődéstörténeti következtetésekre — legfeljebb abból a szempontból, hogy a könyvtárak számbeli növekedéséből a műveltség haladására és elterjedésére következtettek. Ennek az oka főként az, hogy a művek azonosítása nem mondható éppen könnyű feladatnak. Mielőtt tudniillik a könyvtárjegyzékből művelődéstörténeti következtetéseket lehetne levonni, címről-címre meg kell állapítanunk, hogy tulajdonképpen milyen könyvvel van dolgunk. Előbb tehát a könyveket azonosítanunk kell, azután térhetünk csak rá az így megállapított könyvanyagból következő művelődéstörténeti tanulságokra.

II.

Két középkori plébániai könyvtár anyagát óhajtjuk ismertetni, a nagyszebeni és a selmeci plébániáét. A nagyszebeni plébániai könyvtárra vonatkozólag abban az előnyös

való, a városlódi karthauzi kolostorból pedig egyedül a 72. számú kódex. A tarkányi karthauzi kolostorból eddig egyetlenegy kódex sem ismeretes, noha tudomásunk van róla, hogy 1432-ben a tarkányi perjel Ausztriában könyveket vásárolt. (Gottlieb: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs*, I. 3, 31. l.)

helyzetben vagyunk, hogy a könyvtárállomány szaporodását a XIV. század végétől a XV. század közepéig követhetjük több könyvjegyzéken keresztül; a selmeci plébániai könyvtár állományát csak a XV. század végéről származó adatból ismerjük. Így az egész XV. századon keresztül figyelhetjük a fejlődést.

A nagyszebeni könyvtárjegyzéket (illetve -jegyzékeket) Varjú Elemér adta ki a Magyar Könyvszemlében, „A gyulafehérvári Batthány-könyvtár“ról írt cikkében¹. A közölt könyvjegyzékek forrása a *Matricula Plebaniae Cibiniensis*, a nagyszebeni plébánia vagyoneleltárait, kiadásait és bevételeit tartalmazó kódex. Az első, liturgikus könyvekről szóló kimutatás után² következik két, tartalmilag majdnem egyező kimutatás a „präpost könyveiről“³, melyeket az alábbiakban „A jegyzék“ cím alatt tárgyalunk; mivel tartalmilag nagyjából egyezik a két jegyzék, és e munkában csak a felsorolt könyvek azonossága fontos, nem teszünk különbséget a két jegyzék között, csupán a végén tüntetjük fel a kettő közötti eltéréseket. Ezután következik a plébánia könyveinek jegyzéke, szintén két egymásután következő kimutatásban.⁴ A második, Varjú megállapítása szerint, csak az elsőnek „javított ismétlése“. Ezt a jegyzéket „B jegyzéknek“ nevezzük. Hozzá számítjuk a második kimutatóhoz folytatólagosan hozzáírt új szerzeményeket.⁵ „C jegyzék“-nek nevezzük Nicolaus Sybelinder plébános magántulajdonából származó könyveinek a jegyzékét; ezek a könyvek Sybelinder végrendelete alapján a plébániai könyvtár tulajdonába mentek át.⁶ D-vel jelöljük meg a nagy, 1442-ben készült könyvjegyzékeket.⁷

Az itt felsorolt adatok közül az első⁸ a XIV. század hatvanas vagy hetvenes éveiből való: „*Omnia que pertinent ad ecclesiam Beate Virginis*“ cím alatt 22 liturgikus könyv van felsorolva;⁹ egy missaleről megjegyzik, hogy „habet plebanus“, egy agenda-ról (rituale-ról), hogy „est apud leprosos.“ A többi könyvek a templom sekrestyéjében lehettek. Ez a liturgikus könyvek gyűjteménye, mely a későbbi könyvjegyzékekben

¹ Magyar Könyvszemle 1900, 132—146. l.

² Uo. 134. l. 1—8. sor.

³ Uo. 134. l. 22. sor — 135. l. 2. sor és 135. l. 9—25. sor.

⁴ Uo. 135. l. 35. sor — 136. l. 8. sor és 137. l. 5—21. sor.

⁵ Uo. 137. l. 24—39. sor.

⁶ Uo. 139. l. 33. sor — 140. l. 16. sor.

⁷ Uo. 141. l. 15. sor — 145. l.

⁸ Uo. 134. l. 1—8. sor.

⁹ M. Könyvszemle 1900, 134. l.

már nem fordul elő, azért, mert ezek a szoros értelemben vett plébániai *könyvtárt*, nem pedig a sekrestyében levő könyvkészletet, a liturgikus könyveket tartalmazzák. Ebből viszont az is következik, hogy már ebben az időben is lehettek a plébániának más, teológiai, egyházi könyvei, de a jelen kimutatásba nem tartoztak, mert ez csak a templomi használatra rendelt könyveket öleli fel. Hogy azonban ilyen könyvekből nagyon sok nem volt a plébánián, ezt bizonyítja a két könyvlajstrom a XIV. század elejéről, melyet Varjú a 134. és 135. lapon közöl. Ez tudniillik nem a plébánia könyveinek jegyzéke, hanem minden valószínűség szerint a plébános és a káptalanok részére a káptalani könyvtárból kikölcsönzött könyvek lajstroma.¹ Erre mutat már a lajstrom megszövegezése is, ha az első sort nem címnek, hanem a következőkkel egybeolvassuk :

Nota, quot (quod helyett) libros prepositi
primo decanus habet . . . (M. Könyvszemle 1900, 134. l.)

vagy, a másik, majdnem egyező kimutatásban :

Nota libros domini prepositi
primo quem habet . . . (M. Könyvszemle 1900, 135. l.) ;

de bizonyítja ezt az a tény is, hogy a könyvek nagyobb része az 1442-i leltárban szerepel,² amikor az 1426-ban megszűnt káptalan könyvei már beleolvadtak a plébániai könyvtárba. És ezek a plébánia részére a káptalani könyvtárból kikölcsönzött könyvek nagyrésztben eléggé ismert, gyakran használt és a kor minden könyvtárában meglévő könyvek voltak, ami arra mutat, hogy a plébániai könyvtár még nem lehetett nagyon gazdag.

A jegyzék.

Az itt szóbanforgó könyvek a következők :

1. passionale = az 1442-i könyvjegyzéknek 63-as számú könyve.

¹ A prépostság könyvein kívül az első könyvjegyzékben még egy, a dominus decanus tulajdonát képező könyv is szerepel, melyet ő végrendeletileg a plébániai könyvtárnak hagyományozott : Dominus Symon habet Decretales domini decani ecclesie Sancte Marie assignatas — a másodikban egy könyv, amelyről kétséges volt, hogy a prépostságé vagy sem : scolastica hystoria que dicitur esse minorum de sede Cybiniensi.

² Ezt Varjú Elemér nem vette észre és azért az idézett cikkében tagadja is. (M. Könyvszemle 1900, 136. l.) A kérdés természetesen csak akkor lenne véglegesen eldöntve, ha a megnevezett személyekről — Dominus Leo, Dominus Nicolaus Muratoris etc. — ki lehetne mutatni, hogy valóban a nagyszabeni plébánia káplánjai voltak.

2. summa Reimundi. Valószínűleg a híres egyházjogász, Peñaforte-i R. († 1275) summa de poenitentia című, az egész középkorban gyakran használt erkölestani műve.

3. Peregrinus de tempore. Predikációs gyűjtemény, mely az egyházi év ünnepeire és a vasárnapokra rendelt predikációkat foglal magában; a gyűjtemény másik, a szentek ünnepeiről szóló prédikációkat tartalmazó része e lajstromban a 8. szám alatt található, az 1442-i könyvjegyzékben 105. szám alatt fordul elő.

4. Liber super Mattheum = 1442-es könyvjegyzék, 4. szám.

5. „Speculum“. Honorius Augustodunensis († 1150 körül) Speculum ecclesiae című műve (= 1442-i könyvjegyzék, 68. szám) egy az egész középkorban gyakran használt lelkipásztori kézikönyv; predikáció-vázlatokat, a gyónatási praxisra és az istentiszteletre vonatkozó utasításokat, a pápi hivatásról szóló elmélkedéseket tartalmaz. A bécsi domonkosok könyvtárjegyzéke röviden így jellemzi: Tractat de sacerdote et eius officio.¹

6. summa de sententia excommunicationis maioris et minoris. Egyházjogi könyv.

7. „Rechardi“ (liber v. quaestiones) = 1442-i könyvjegyzék, 47. szám.

8. Peregrinus de sanctis, ld. 3.

9. A könyvre vonatkozó feljegyzés, Varjú közlése szerint, úgy hangzik: Et habet super Apocalipsim Helta librum s'uit^m (amit régebben tévesen „servicum“-nak olvastak) qui in caput convocatur „Adivi villam“. Nyilvánvalóan egy Szent János jelenéseihez írt kommentárról van szó, és mivel Halberstadti Haymo († 853) Apocalypsis-kommentárját gyakran olvassák ebben az időben² és ez a könyv az 1442-i könyvjegyzékben kétszer (106. és 123. szám alatt) is előfordul, feltehető, hogy a Heltanak olvasott szó alatt a „Halberstadensis“ rövidítése (talán Halbī) rejlik. A s'uit^m szót nem tudom megmagyarázni. Az „Adivi villam“ nem Haymo Apocalypsis-kommentárjának az Incipit-je. Ez más mű lehetett.

¹ Gottlieb: Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs, I. 352. l. 1.

² Az erfurti karthauzi kolostor könyvtárjegyzéke a XV. század végén azt mondja Haymoról, hogy vir in divinis scripturis eruditissimus et in secularium disciplinis valde peritus, cuius profunditatem ingenii ostendunt opuscula, que apud veteres in magna reverentia habebantur. (Lehmann: Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz, II. 569. l. 17.)

10. Liber qui incipit „Cum appropinquasset“. Predikációs-gyűjtemény. A klosterneuburgi 1330-i könyvjegyzékben¹ azt olvassuk: Sermones de tempore „Cum appropinquasset“ és ugyanott ennek egy másik példánya is szerepel:² Sermones cum appropinquasset Jesus. (A hely, melyet ez az Incipit idéz, Luc. 19, 29, a virágvasárnapi evangélium.)

11. Decretales. A V. libri Decretalium, IX. Gergely pápa 1230-ban közzétett kánongyűjteménye, az egyházjog alaplankája. A második (feltevésünk szerint kölcsönzési) lajstromban a 7. és 10. alatt említett könyvek hiányzanak, de hozzájöttek a következő tételek:

12. Sextus decretalium. A VIII. Bonifác pápa által összegyűjtött kánonokat tartalmazó, a V. libri decretalium című gyűjteményt kiegészítő „liber sextus“.

13. Summa de symonia. Szintén kánonjogi mű.

14. XI. parvi libelli et alique carte parve.

15. Scolastica hystoria. Petrus Comestor († 1178) rövid bibliai és világtörténete, a középkornak egyik legelterjedtebb könyve. (= 1442-i könyvjegyzék, 87. szám)

B jegyzék.

Varjú Elemér közlésében két a XV. század elejéről származó könyvlajstrom következik; az elsőnek a címe: „libri qui pertinent ad dotem ecclesie Cibiniensis“, a másodiknak: „... pertinentes ad curiam in cybinio.“ Ezek tehát a plébános személyes használatára rendelt könyvek. Használatuk őt mint javadalmazásának egy része illeti (pertinent ad dotem), tehát a plébánia (nem a templom) leltárához tartoznak (pertinentes ad curiam). A második jegyzék az elsőtől abban különbözik, hogy növekedést mutat.

1. Biblia.

2. Scolastica historia (ld. A 15.).

3. psalterium cum glossario. = 1442-es könyvjegyzék, 19-es vagy 73-as szám.

4. duo volumina postillarum Milicii de tempore et de sanctis és

5. duo volumina sermonum Milicii de tempore et de sanctis.

Kremsier-i Milič, a híres csehországi népszónok műveinek magyarországi elterjedésére vonatkozólag érdekes bizonyíték az a körülmény, hogy egy ilyen kis könyvtárban is

¹ Gottlieb, I. 113. l. 15.

² Gottlieb, I. 118. l. 13.

megvannak az ő predikációi. Egy Lőcséről 1433-ból származó példány megvan a Batthyány-könyvtárban 148. szám alatt.¹ Ausztriában is gyakran olvassák ebben az időben, például a bécsi városi kórház könyvtárában is említenek 1432-ben: zway bredigpücher, ains genant Milicius² és 1445-ben,³ úgyszintén Melk-ben 1483-ban⁴ és Aggsbachban, a XV. század második felében⁵. Előfordulása tehát nem jelent okvetlenül huszita befolyást, annak ellenére, hogy Milič-et a husszitizmus előfutárjának szokták tekinteni. Az 1442-i jegyzékben 18. és 51/52. szám alatt szerepel a két könyv.

6. Duo volumina Jacobini de tempore et de sanctis. Tekintettel arra, hogy a Batthyány-könyvtár 143-as számú kódexe⁶, úgymint az Egyetemi Könyvtár 56. és 39. kódexe, szintén Jacobinus-nak nevezi Jacobus de Voragine-t († 1298), a Legenda aurea híres szerzőjét, illetve szerkesztőjét, alig lehet kétséges, hogy ugyanannak a szerzőnek két predikációs gyűjteményéről van szó, amivel a középkorban gyakran találkozunk. A pozsonyi káptalan könyvtárában 1432-ben⁷ 39. szám alatt találjuk az egyik könyvet, Jacobus de Voragine de tempore, a 40. szám alatt felsorolt „per quadragesimam“ vagy „quadragesimale“ című könyvvel együtt; ez utóbbi a nagyszebeni 1442-i jegyzékben 76. szám alatt fordul elő.⁸

7. Summa viciorum (a második lajstromban: Summa Nicolai). Tekintettel az ilyen vagy hasonló nevű erkölcs-tani kézikönyvek nagy számára, igen nehéz az azonosítás. Az 1432-i pozsonyi könyvjegyzékben 54. szám alatt is van egy Summa vitorum. De ez más mű is lehet, mint például a selmeci plébánia könyvtárának (1501) 24-es számú, Franciscus Comestornak tulajdonított De vitii (ezt jelenti a: de Vycys) című könyve.

8. passionale in pergameno, dominus Jacobillus aján-déka. Az 1442-i jegyzékben ezért a 63. szám alatt már azt olvassuk: duo passionalia (ez tudniillik, és az A 1.) alatt említett passionale).

9. Sermones communes de sanctis qui incipiunt: Nimis honorati (Ps. 138, 17: Mihi autem nimis honorati sunt amici tui Domine) = 1442-i jegyzék, 127. szám.

¹ M. Könyvszemle 1900, 340. l.

² Gottlieb, I. 268. l. 10.

³ Gottlieb, I. 270. l. 9.

⁴ Gottlieb, I. 222. l. 8.

⁵ Gottlieb, I. 585. l. 26.

⁶ M. Könyvszemle 1900, 337. l.

⁷ Új Magyar Múzeum 1856/I, 162.

⁸ V. ö. Gottlieb, I. 267. l. 11., 299. l. 22., Lehmann i. m. 494. l. 32—495. l. 25.

10. Sermones dominicales, szintén dominus Jacobillus ajándéka. A szentek ünnepeire és a vasárnapokra rendelt predikációk. A 9. alatt említett gyűjtemény talán az Incipit alapján lenne azonosítható.

Az itt felsorolt könyveken kívül a második jegyzékben (a sermones Milicii fölösleges és a jegyzék írójától megint kihúzott ismétlését leszámítva) még a következő könyvek szerepelnek :

11. Egy breviarium, a pünkösdig terjedő időszakra.

12. breviarium *novum* magnum quod scripsit Theodoricus. Új szerzemény, talán Nagyszébenben készült könyv.

13. martologium (= 1442-i jegyzék, 28. szám. Ott martilogiumnak van elírva).

14. Speculum ecclesiae. (Ld. A 5.)

15. Decretales. (Ld. A 11.)

A plébános könyvtára tehát nem mondható még nagyon gazdagnak. A biblián, a historia scolasticán és a speculum ecclesiae-n kívül — ezek a könyvek már 150—200 évvel ezelőtt minden legkisebb könyvtár nélkülözhetetlen kellékei voltak¹ — csak egy kommentárral ellátott zsoltárt, három teljes predikációs gyűjteményt (melyek közül az egyik, Jacobus de Voragine, elég régi, a másik, Milič, „modern“-nek mondható, a harmadiknak (9. és 10.) a kora nem állapítható meg), egy legendáskönyvet és egy erkölcsani, a gyóntatási praxishoz szükséges művet tartalmaz. A martyrologium, két breviarium és az egyházjogi törvénykönyv új szerzemény. A 20-as években ehhez járul még egy

16. summa Johannis című könyv. Ha ez a könyv azonos az 1442-es jegyzék 93. szám alatt említett „Summa collationum fratris Johannis“ című könyvvel, akkor ez egy gyakran használt példakönyv, mely a predikáció céljaira rövid történeteket, oktatásul szolgáló anekdotákat gyűjt össze, olyan könyv tehát, mint később Johannes Nider „Formicarius“-a vagy a magyar kódexirodalomból is ismeretes Johannes Herolt („Discipulus“ álnév alatt kiadott) Promptuarium exemplorum-a. A fent idézett erfurti könyvjegyzék azt mondja a könyvről: *Materia tocius libri valet ad multa, videlicet ad predicaciones sive sermones et collaciones conficiendas, ad exhortaciones, ad consolandum, ad corripendum etc.*² Szerzője, Johannes Guallensis, a XIII. század

¹ A historia scolasticá-ra vonatkozólag ld. a szerző cikkét: László mester esztergomi prépost könyvtára 1277-ben. Theologia IV. (1937) 220. l.

² Lehmann, II. 396. l. 13.

végén élt Angliában. A könyvet még a XV. században is olvasták. Többször jelent meg nyomtatásban (Communi-
loquium seu summa collationum cím alatt 1475-ben, 1489-
ben és 1516-ban); Melkben 1483-ban (Communi-
loquium Johannis Callensis, ord. min. et dicitur alias summa collectio-
num)¹ és a bécsi domonkosoknál a XV. század végén² is meg-
van. A selmeci könyvtárjegyzékben 1501-ben 9. szám alatt
található. Megvan 1400-ban Weiten-i Orbán soproni java-
dalmas pap könyvei között is.³ Szintén a 20-as években sze-
rezte meg a könyvtár az

17. apparatus sextus decretalium-ot, azaz a liber sextus-
hoz (ld. A 12.) írt apparatus-t, vagyis kommentárt, kiegészí-
tésül a B 15. alatt felsorolt könyvhöz.

C jegyzék.

1424 után olvad bele a plébániai könyvtárba a „hono-
rabilis vir dominus Nicolaus Sybelinder plebanus Cybiniensis“
hagyatéka.⁴

1. super epistolas et ewangelia per dominicas anni.
Predikációs gyűjtemény, a cím alapján közelebbről nem
határozható meg (valószínűleg = 1442-i jegyzék, 78. szám).

2. Thomas de Aquino super III. sententiarum. Aquinói
Sz. Tamás Petrus Lombardus sentenciáihoz írt kommentárjá-
nak az a része, mely az inkarnációról és az emberi erényekről
szól. A sentencia-kommentárok egyes könyvei gyakran külön
szerepelnek a középkori könyvtárakban, így például a
selmeci plébánián 1501-ben szintén csak a „Liber tercius
sententiarum Thomae“ van meg.⁵ Ez természetesen az a rész,
mely a predikáció és a hittanítás szempontjából a lelki-
pásztort leginkább érdekli, jobban mint az első és a második
könyv, mely az Isten létével, a Szentháromság-tannal és a
theologiai anthropológiával foglalkozik; mellette csak a
negyedik könyv fordul elő gyakrabban a kisebb könyvtárak-
ban, a szentségekről szóló rész. De mégis azt mondhatjuk, hogy
ez az első igazán tudományos theologiai könyv, mellyel
ebben könyvtárban találkozunk, ahol eddig csak a lelki-
pásztori praxishoz szükséges kézikönyvek és egyházi jogi
könyvek fordultak elő.

¹ Gottlieb, I. 190. l. 28.

² Gottlieb, I. 381. l. 34.

³ Házi J.: Sopron szab. kir. város tört. II. 180. l.

⁴ M. Könyvszemle 1900, 139. l.

⁵ Békefi R.: A káptalani iskolák története Magyarországon
1540-ig, 433—434. l.

Utána következik a középkori misztikus irodalomnak egyik legszebb remekműve, a

3. Sermones beati Bernhardi super Cantica Cantorum. Az 1442-i jegyzékben vagy a 20-as (Bernardus) vagy a 90-es szám alatt (Liber super cant. cant.) fordul elő.

4. sermones de sanctis per circulum anni de candelis. Predikációs gyűjtemény a szentek ünnepeire, a kerci apátságból. Nem tűnik ki a címből, hogy a könyv a kerci apátságból való-e (ezt a Nagyszeben közelében fekvő, régi apátságot 1421-ben dulták fel a törökök), vagy pedig ott elmondott predikációk gyűjteménye, vagy egy ottani kódex másolata. Megvan az 1442-i jegyzékben 107. szám alatt.

5. Nicolaus de Lira super 4 ewangelii. A híres biblia-magyarász (†1340) kommentárja. (=1442-i jegyzék, 71. szám.)

6. Unum ex quatuor dictus, alias Crisopolita. Varjú a dictus szó után felkiáltójelt tett. A cím azonban szokásos: a bécsi domonkosok könyvtárjegyzékében a XV. század végéről azt olvassuk: ¹ Zacharie Crisopolite tractatus, qui dicitur „unum ex quatuor“ sew concordancie ewangelistarum. A könyv 1330-ban megvan Klosterneuburgban is.² A négy evangéliumból kompilált egységes evangéliumszöveg, úgynevezett „Evangelienharmonie“ a XII. századból³ „Concordancie ewangelistarum“ névvel szerepel az 1442-es jegyzékben a 60-as szám alatt.

7. Cylwer cum distinctionibus epistolarum Pauli. Gondolni lehetne Robertus Kilwardby, angol domonkos (†1279) Szent Pál leveleihez írt kommentárjára.⁴ A név elírása gyakori (például Kylberdi),⁵ de az azonosítás nem biztos.

8. Papias. A XI. századból való latin szójegyzék, a szavakhoz fűzött tárgyi magyarázatokkal, a legprimitívebb lexikon. „Vocabularius Papias“, vagy „elementarium doctrinae“ név alatt az egész középkorban használatban volt, nyomtatásban is megjelent 1474-ben Velencében és 1476-ban Milanóban. (= 1442-i jegyzék, 84. szám.)

9. Concordanciae decretalium et decreti. Egyházi jogi könyv, mely nyilvánvalóan arról szól, hogy a későbbi decretales című kánongyűjteményeket hogyan lehet összhangba hozni a kánonjog alapvető művével, Gratianus „Decretum“-ával. A könyvről csupán annyit sikerült megállapítanom, hogy

¹ Gottlieb, I. 311. l. 14.

² Gottlieb, I. 109. l. 34.

³ Hurter: Nomenclator literarius theologiae catholicae, II. 121. l.

⁴ Hurter: Nomenclator, II. 388. l.

⁵ Gottlieb, I. 410. l. 28.

a híres morva humanista és egyházjogász, Johannes Thabrarr brünni plébános könyvtárában is megvan a XV. század közepén.¹

10. Expositiones [super] Haymonis super Apocalipsin. Ugyanaz a mű, mint A 9. Ennekfolytán az 1442-i jegyzékben két példányban van meg (106. és 123. szám). Ott is elírás van a címben: Haymo super [per] Apocalipsim.

11. Liber qui incipit. Quasi cedros exaltat. (Ecclesiasticus 24, 17: Quasi cedrus exaltata sum in Libano...) Mivel ezt a verset a középkorban gyakran a Szűz Máriára szokták vonatkoztatni, lehetséges, hogy ez a könyv valamilyen „Mariale“, a Szent Szűzről szóló predikációs, vagy ájtatossági könyv volt.

12. Sextus decretalium. VIII. Bonifác pápa kánongyűjteménye.

13. Clementinae. V. Kelemen pápa constitutiones Clementinae-nek nevezett egyházjogi törvénykönyve.

14. psalterium cum illuminatura. Miniatür festményekkel díszített zsoltár.

D jegyzék.

1424 és 1426 között oszlatták fel az 1190-ben alapított, Szent Lászlóról nevezett szebeni prépostságot. Javai a plébánia tulajdonába mentek át, így a könyvtár is. A plébániai könyvtár nagy szaporodása, mely az 1442-i könyvtárjegyzékből állapítható meg, részben a prépostsági könyvtár-állománynak a plébániai könyvtárba való beolvadására vezetendő vissza. De csak részben. Mert több olyan könyv is van, melynek beszerzése (vagy másolása) csak a század harmincas éveiben történhetett. A lajstrom első része azokat a könyveket sorolja fel, melyek „pertinent ad librariam in laterio“, tehát nem a plébános személyes használatára rendelt könyveket, hanem a sekrestyében vagy külön helyiségben elhelyezett, bizonyos szempontból „közkönyvtárnak“ nevezhető könyvgűjteményt.

1. Summa Pisani. Bartholomaeus de Pisa domonkos (†1347) által összeállított „Summa de casibus conscientiae“, az erkölcsstan és az egyházjog rövid összefoglalása a gyóntatási praxis céljaira; még a XV. században is gyakran nyomtatták (1470, 1473, 1475, 1476, 1481, 1483). Egy, a 24 szepesi plébános könyvtárából származó példány megvan a Batthyány-könyvtárban, 85. szám alatt.² Más könyv-

¹ J. Dřimal: Jan Thabrarr, 28. l.

² M. Könyvszemle 1900, 164. l.

tárakban is gyakran fordul elő az egyházi és pasztorális könyvek között, például a melki 1483-i könyvjegyzékben a Summa Raymundi és egy Manuale Confessorum után.¹

2. Cancellarius Parisiensis super IV. sententiarum. Három író van, akit a középkori kódexekben egyszerűen Cancellarius Parisiensis-nek szoktak nevezni. Guilelmus Parisiensis, vagy Alvernus (Auvergne-i) †1249 (lásd *D* 62.), Philippus (de Grève) †1236 és Johannes Gerson †1429. Mind a három interpretálta Petrus Lombardus sentenciáit, de a XV. század közepén a Cancellarius Parisiensis név alatt csak az egyetlen Gersont lehet érteni, aki, mint a konstanci zsinat legtevékenyebb tagja és bizonyos fokig szellemi irányítója, mint a késői középkor misztikájának terjesztője és népszerűsítője, mint a wiklifitizmus és a huszitizmus ellenfele, ebben a korban Európának egyik legismertebb embere volt.

3. Mammatrectus super bibliam. Johannes Marchesinus (XIV. század) ferencrendi szerzetes bibliai lexikonja. A mű nevét sokféleképpen írják: Mammotrectus . . . alii scribunt Mammetractus, quasi tractus mammae, mondja az erfurti karthauziak könyvjegyzéke.² Mammotrepton: az incunabulák címe (például az 1497-i strassburgi kiadás), Manutrectus: a pozsonyi káptalan 1425-i könyvjegyzékében³, sőt amatrect-nek is nevezi Preirer György javadalmas pap végrendelete Sopronban 1481-ben.⁴ A brünni plébániai könyvtárba Johannes Thabrarr birtokából került.⁵ A könyvtárjegyzék így jellemzi: expositio difficilium significationum, accentuum et generum, quae . . . in S. Scriptura occurrunt. Az 1470 és 1521 közötti időből 18 kiadás ismeretes,⁶ ami azt bizonyítja, hogy még a század végén is használták a könyvet.

4. Matheus glossatus.

5. Lucas glossatus. Két, valószínűleg egymáshoz tartozó bibliamagyarázat, az első A 4. alatt szerepelt, de nem állapítható meg, hogy kinek a műve.

6. Quadragesimale. Nagyböjti predikációk. Tekintettel arra, hogy számtalan ilyen predikációs gyűjtemény volt forgalomban a középkorban (a jelen könyvjegyzékben is szerepelnek a 75., 76. és 110. szám alatt ilyen quadragesi-

¹ Gottlieb, I. 229. l. 23.

² Lehmann, II. 478. l. 1.

³ Új Magyar Múzeum 1856/1., 162. l.

⁴ Házi: Sopron szab. kir. város története. Okmánytár, III. 198. l.

⁵ J. Drimal i. m. 137. l.

⁶ Hurter: Nomenclator, II. 415. l.

male-k), még hozzávetőleg sem állapítható meg, közelebbi adatok hiányában, a mű szerzője.

7. Concordancie biblie. Ez nem minden esetben az, amit ma „Concordancia biblica-nak neveznek, hanem olyan műveket is szoktak ebben az időben így nevezni, melyek bizonyos címszavak alatt szisztematikus, nem alfabetikus sorrendben foglalják össze a szentírás különböző helyeit dogmatikus szempontok szerint, amint például az erfurti karthauziak könyvtárjegyzékében¹ azt olvassuk: Concordancie biblie distincte per quinque libros. Primus liber . . . de peccato . . . de viciis . . . quartus de virtutibus . . .

8. Dicti magistri Niculay Dinkeline super IV. sententiarum. A név elírása ellenére nem lehet más, mint a híres bécsi tanár, Nicolaus de Dinkelsbühl (†1433) műve. Hogy éppen ezt a könyvet ebben a korban mint tankönyvet nagyon becsülték, ezt az bizonyítja, hogy azon könyvek között, melyeket Johannes Gwerleisch, decretorum doctor, 1430-ban ajándékozott a bécsi hercegi bursának, a collegium ducale-nak, első helyen állnak a quaestiones quarti sententiarum eximii sacre theologie magistri Nicolai de Dinklspuhel.²

9. Concordancie biblie. Hasonló mű, mint a 7. szám alatt.

10. Ysaias et Geremias glosati.

11. Ezechiel et Daniel glosati. — Kommentár a nagy prófétákhoz. Az elírás (Geremias, Jeremias helyett) olasz műre, vagy olaszországi másolásra mutat.

12. Expositio Niculay de Lyra (†1340) super Ezechielem.

13. Brachwardus in duobus fluominibus (= voluminibus). Brachbardinusnak is,³ Bragbardinusnak⁴ is írják Thomas Bradwardina (†1349) oxfordi tanár nevét, tehát az itt olvasható elírás sem lephet meg bennünket. Főműve, de causa Dei contra Pelagium, azt a szélsőséges determinizmust képviseli, mely később a wikliffita irány tanítása lett. Chaucer nagyon dicséri őt. A prágai egyetem közvetítésével lett ismeretes Közép- és Kelet-Európában.

14. Moralia Gregorij. Nagy Szent Gergely pápa Jób könyvéhez írt (allegorikus) kommentárja (Moralia in Job), a középkor, különösen a korai középkor egyik legkedveltebb olvasmánya.⁵ Hugo Victorinus azt mondja róla: mihi prae

¹ Lehmann, II. 274. l. 1.

² Gottlieb, I. 418. l. 10.

³ Gottlieb, I. 364. l. 15. ;

⁴ U. o. 366. l. 21.

⁵ Ld. László mester esztergomi prépost könyvtára 1277-ben. Theologia IV. (1937) 221. l.

ceteris dulcia et eterne vite amore plena visa sunt, amint az erfurti karthauziak könyvrajstroma megjegyzi,¹ de annak bizonyítékául, hogy a „devotio moderna“ is nagyra becsüli ezt a művet, Johannes Gersonra, a párisi kancellárra is hivatkozik az erfurti katalógus, s azt mondja róla: „et pro magnis ingeniis . . . sine seclusionem tardiorum . . . sufficere possunt“, tehát a művelt és a tudatlan ember részére egyaránt hasznos olvasmány. (V. ö. a D/48., D/69., D/119. számokat.)

15. Thomas de Aquino super I. et II. sententiarum. (Lásd a 77. számot.)

16. Petrus Aureolus (†1322), híres ferencrendi tanár, kinek sententia-kommentárját (minden valószínűség szerint erről van szó) még a XVI. században is gyakran használták és többször adták ki.² Temesvári Pelbárt és Nicolaus de Mirabilibus is gyakran hivatkoznak rá, ez utóbbi olyan részletesen, hogy a de praedestinatione című művének egy újabb kiadója³ függelékként Petrus Aureolus Sententia-kommentárjának idevonatkozó részeit is közli.

17. Damascenus. Johannes Damascenus dogmatikai műve (Petrus Lombardus művének példájára néha „sententia“-nak nevezik),⁴ mely a XII. század közepe óta latin fordításban terjesztette a nyugaton a görög theologia ismeretét és a scholastikának egyik főforrása a régebbi dogmatörténetre vonatkozólag.

18. due partis Milicie de Temp. et sanctis. (= B/4., vagy B/5.)

19. Psalterium glosatum. Magyarázatokkal ellátott zsol-tárkönyv. (= B/3.)

20. Bernardus. Nem biztos, hogy a C/3. alatt tárgyalt könyvvel azonos-e, vagy Szent Bernátnak más munkája.

21. Questiones de cognitione angelorum. Aegidius Romanus (Colonna †1316) műve, mely 1493-ban Lipcsében, 1503-ban Velencében „Quaestiones XXIV de mensura et cognitione angelorum“ címmel jelent meg nyomtatásban. Filozófiai szempontból fontos munka. Aegidius Romanus Aquinói Szent Tamásnak volt az utóda párisi tanszékén.

22. Libri ethicorum. Minden valószínűség szerint Aristoteles „Moralia ad Nicomachum“ nevű művének latin szövege.

¹ Lehmann, II. 441. l. 40.

² Hurter: Nomenclator, II. 465. l.

³ Des Nicolaus e Mirabilibus O. Pr. Abhandlung über die Prädestination . . . herausgegeben . . . von Carl Jellouschek O. S. B. (Wien 1918.)

⁴ Gottlieb, I. 54. l. 28.

23. Bernhardus ad Augenium papam. Szent Bernátnak egyik legismertebb műve, a tanítványához és volt cisztercita szerzeteshez, a Tre-Fontane-i apátból pápává lett III. Jenőhöz írt, „De consideratione“ című elmélkedés. (V. ö. a D/99. számmal.)

24. Jacobus Voragine cum collectis. Jacobus a Voragine (†1298) predikációival már találkoztunk. De ha közelebbi meghatározás nélkül csak Jacobus a Voragine nevét említik, elsősorban főművére kell gondolnunk, az egész nyugati középkornak legerjedtebb legendagyűjteményére, az ú. n. Legenda Aurea-ra, vagy, amint szintén nevezik, a Historia Lombardica-ra.¹ Mindenütt olvasták, de a helyi szentek legendáit függeléként szokták a műhöz csatolni. Így ezt olvassuk a bécsi domonkosok könyvrajstromában: Legenda Lambardica de sanctis et in fine multe nove legende ut de sancto Wolfgango et aliis,² vagy: Legenda Lambardica... Ibi et legende nove continentur.³ Hasonló függelékre utalhat a „cum collectis (sc. legendis)“ megjegyzés.

25. Omilie Gregorii super Ezechielem. Nagy Szent Gergelynek egy másik ismert műve.

26. sermones de tempore. Prédikációs gyűjtemény.

27. Climacus de mistica scala. Johannes Climacus görög szerzetes, a Sinai-hegyi kolostor apátja (†600) κλίμαξ címmel írt egy aszketikus és misztikus könyvet, melyet Angelus Clarenus, a „spirituales“-eknek nevezett ferenc-rendi frakció egyik legtevékenyebb írója (a historia septem tribulationum Ord. Min. szerzője) 1300 körül latinra fordított. A harminc lépcsőfokot, melyen — e mű szerint — az igazi askéta az Istennel való misztikus unió felé emelkedik, az erfurti karthauziak könyvjegyzéke a „liber climacus, id est scalaris“ említésével részletesen sorolja fel.⁴ A XV. század elején készült „liber de adhaerendo Deo“, mely idézeteiben híven tükrözi vissza a kornak aszketikus téren való olvasottságát és érdeklődését, gyakran idézi — mégpedig mint egyetlen görög írot, Johannes Climacust, szintén Angelus Clarenus fordításában. Dionysius Carthusianus, a XV. század leghíresebb misztikusainak egyike, kommentárt írt hozzá.⁵

28. martilogium. (= B/13.)

¹ Hurter: Nomenclator, II. 433. l.

² Gottlieb, I. 332. l. 21.

³ Gottlieb, I. 334. l. 29.

⁴ Lehmann, II. 406. l. 35.

⁵ Hurter: Nomenclator, II. 917. l.

29. *Tractatus contra hereticos et plura alia.* A huszizizmus körüli viták a korszak összes könyvtáraiban nyomokat hagytak. Gyakran fordulnak elő Johannes Ragusanus, Joannes de Palomar, Andreas de Broda, Stephanus Palecz és Stephanus de Dolan művei az akkori könyvtárjegyzékekben; hasonló, vagy talán még nagyobb irodalmi vita támadt a bázeli zsinat ügyében (az erfurti és az aggsbachi karthauziak, s a melki bencések könyvtárjegyzéke tesz erről tanúságot), de jellemző, hogy ennek kevésbé találjuk a nyomát a szóbanforgó könyvjegyzékben azért, mert Magyarországot a synodalis mozgalom nem érintette.

30. *dewtermonius super cantica.* Nem tudtam megállapítani, hogy a *dewtermonius* alatt milyen név rejlik.

31. *liber sancti Augustini sec. Rupertum.* Szintén nem azonosítható.

32. *quaestiones theologyce de quolibet.* A XIII. és a XIV. századnak majdnem minden nagy theologusától maradtak fenn ú. n. *quaestiones quodlibetales*, alkalmi disputációkról, néha a tanulók által felvetett kérdések megvitatásáról szóló feljegyzések úgy, hogy a cím ilyen formában még nem enged közelebbi meghatározást.

33. *Flores penitencie.* Ájtatossági könyv.

34. *liber contra Manicheos.* Szent Ágoston *de genesi contra Manichaeos* című műve.¹

35. *exposicio super libros ethicorum.* Aristoteles ethikájának kommentárja.

36. *liber de victoria verbi Dei.* Rupertus Tuitiensis (Deutz, †1135) műve, melyben az egész világ történetét, a teremtéstől a végítéletig, mint a Megváltó Igének a Gonosz ellen vívott állandó harcát mutatja be, bizonyos szempontból Szent Ágoston *de Civitate Dei* című művére emlékeztető, de erősen allegorikus és misztikus könyv, melyre a XV. század egyes szektáriusai, például Wessel Gansfort, szerettek hivatkozni. Érdekes körülmény, hogy ez a mű még háromszor fordul elő a könyvjegyzékünkben (40., 100. és 121. szám). Scherhauf Jakab, bécsi kanonok, azt mondja róla 1419-ben írt végrendeletében:² *Item dominum Robertum de victoria verbi Dei, daz ist ein waidenlich puch, das chaufft ich umb zwai phunt, aber es ist wohl tewrer und ist mir gerecht einem grossen maister der heiligen schrift.*

37. *lecciones beate Virgine* (a „*de beata Virgine*“ és „*beate Virginis*“ keveredéséből keletkezett elírás) *per annum.*

¹ Lehmann, II. 536. l. 10.

² Gottlieb, I. 452. l. 11.

Könyvjegyzékünk 96. száma alatt azt olvassuk: „Speculum b. Virginis. biblie b. Virginis.“ Az első művet a melki 1483-i könyvjegyzék¹ így határozza meg közelebbről: Tractatus super Ave Maria fratris Conradi qui alias intitulatur speculum beate virginis. Ez Conradus de Saxonia (†1279) braunschweigi ferencrendi szerzetes műve, melyet sokáig Szent Bonaventura művének tartottak.² Vele együtt ugyanabban a melki kódexben szerepel³ a tractatus pulcher applicans per singulos libros biblie aliquas materias pregnantas pro laude beate virginis. A bécsi domonkosok könyvjegyzékében a cím így hangzik:⁴ Beate virginis biblia . . . et tota expositur ad laudem beate virginis.⁵ Az erfurti karthauziak könyvjegyzéke azt mondja: Biblia b. Marie virginis, ubi textus veteris testamenti in multis passibus mystice exponitur de beata virgine. Hasonló — de nem a bibliát, hanem az egyházi év perikopáit (lectiones per annum) alapulvevő — „misticatio“ és „allegorizatio“ lehetett a jelen mű is.

38. una summa Pisani. (A D/1.-nek másik példánya.)

39. Tripertita historia. Cassiodorus († ca. 562) által a három görög egyháztörténetíróból (Sokrates, Sozomenos, Theodoretos) kompilált egyháztörténet, az egész középkornak legismertebb egyháztörténeti forrása.

40. Rupertus de victuria verbi Dei. Ugyanaz, mint D/36.

41. questiones super I sentenciarum. Petrus Lombardus sententiainak első (az Isten létéről szóló) könyvéhez írt magyarázatok, quaestiók formájában — sajnos, a szerző neve nélkül.

42. una magna biblia apud praedicatorum. Úgy látszik, a hitszónoklatokat tartó káplán állandó használatára rendelt biblia.

43. sermones ad clerum.

44. sermones.

45. liber mixtus . . . de quolibet.

46. pastoralia et libellus Gregorii de penitentia. Pastoralia Gregorii — mondja az erfurti könyvjegyzék — 4 sunt libri, in quibus manifeste apparet qualis ad regimen ecclesie assumi, qualiter ipsi rectores vivere, qua discrecione singulas personas instruere, quantaque consideratione propriam cotidie debeant fragilitatem pensare. Ma inkább

¹ Gottlieb, I. 203. l. 22.

² Hurter: Nomenclator, II. 451. l.

³ Gottlieb, I. 203. l. 24.

⁴ Gottlieb, I. 320. l. 34.

⁵ V. ö. Gottlieb, I. 343. l. 22.

regula pastoralis címen ismeretes. (Lásd még D/116.) Nagy Szent Gergely neve alatt szerepel néha egy commentarius in psalmos paenitentiales.¹ Lehetséges, hogy ezt kell értenünk a libellus de paenitentian.

47. questiones alicque Richardi. (= A/7.) Annyi Richardus van a párizsi és oxfordi tanárok között, hogy merészség volna azonosítást kísérelni. Richardus de Mediavillára (†1308) lehetne gondolni, de biztosat alig lehet mondani. Annyi bizonyos, hogy a quaestiones cím nem engedi meg, hogy Richardus Victorinusra gondoljunk, akit különben leginkább szoktak egyszerűen Richardus-nak nevezni.

48. XVII. libri moralium super Job in uno volumine. Ugyanaz, mint D/14., illetve ennek a műnek az első, a 35 könyvből 17 könyvet magába foglaló kötete. A 14. könyvtől a 24-ig terjedő kötet (egy másik, valószínűleg három kötetre elosztott példánynak 2-ik kötete) szerepel D/119. alatt, D/69. alatt pedig egy az első 16 könyvet magába foglaló rész. A heiligenkreuzi (1370 körüli) könyvtárjegyzékben négy kötetre (1—5, 6—16, 17—27, 28—35) oszlik a mű.² Nagyszébenben tehát a műnek egy teljes példánya és három, egymáshoz nem tartozó kötete volt meg, mely egymást úgy egészítette ki, hogy csak az utolsó 11 könyv hiányzott.

49. Thomas de Aquino contra gentiles. A híres Summa contra gentiles, Aquinói Szent Tamásnak egyik főműve.

50. summa virtutum. Számptalan hasonló nevű erkölcs-tani munka és kézikönyv fordul elő a kor könyvtáraiban. Ezek közül különös népszerűségnek örvendett az ú. n. Summa vitiorum et virtutum lugdunensis (Guilelmus Peraldus lyoni érsek [1250 körül] műve), melyet Gerson is nagyon dicsér, és melyet a bázeli (provinciális) zsinat 1503-ban a plébánosoknak megvételre ajánlott.³

51. secunda pars Milicii de Tempore }
52. prima pars Milicii de Tempore } = B/4.

53. rationale. Ez a Rationale divinatorum Wilhelmi episcopi (Wilhelmus Durandus név alatt is ismeretes, †1298)... et dicitur ideo Rationale divinatorum, eo quod eorum, que in ecclesiasticis et divinis officiis aguntur et in rebus et ornamentis, continet rationes, videlicet quid significant vel figurent, mondja az erfurti könyvjegyzék.⁴ Úgyszólván minden középkori könyvtárban megvan, még az 5—10

¹ Hurter : Nomenclator, I. 561. l.

² Gottlieb, I. 47, 35. l.

³ Hurter : Nomenclator, II. 1073. l.

⁴ Lehmann, II. 253. l. 19.

könyvből álló magánkönyvtárakban is, például Flächel Jakab soproni pap 6 könyve között 1520-ban,¹ Preirer György soproni pap 17 könyve között 1481-ben.²

54. prologus contra Vicefh. (V. ö. D/29.)

55. hystoria troiana et textus moralium Aristotelis. Valószínűleg nem Dares Phrygius, hanem Guido de Colonna (†1287) szicíliai költő műve (az ófrancia Roman de Troie verses latin fordítása), melyből a középkor a trójai háború történetét ismerte meg. Az erfurti karthauziak könyvtárjegyzékében azt olvassuk:³ Historia troyana Gwidonis de Columpna Messanensis, in qua totum invenitur scriptum universaliter et particulariter, quod de tota historia gestum fuit. A bécsi domonkosok könyvtárjegyzékében a XV. század végéről (a történeti művek között, Livius, Plutarchos, Herodotos, Caesar és a „Cronica Hungarorum“ után) azt olvassuk: Troyana hystoria per Guidonem de Columpnis facta.⁴ 1475-ben írták a magnificus et egregius dominus Ladislaus de Egerwara, gubernator episcopatus Waradiensis részére az egyetemi könyvtár 71. kódexét, mely szintén Guido de Columna historia trojaná-ját tartalmazza (szintén az ő részére készült 1474-ben az egyetemi könyvtár 25. kódexe is, melyben a Gesta Romanorum és a historia septem sapientum olvasható.)

A második mű Aristoteles etikájának egy újabb példánya (lásd D/22.).

56. Tabula omnium librorum moralium. „Tabula“ az akkori szóhasználat szerint annyi mint „szisztematikus index“, rövid kivonatokkal egy-egy címszó alatt.

57. Tractatus magistri Rolandi. Nem tudjuk, hogy ki ez a magister Rolandus.

58. Vergilius. Valószínűleg V. Aeneis-e.

59. duo antiqua fluomina (= volumina).

60. concordantie evangelistarum. (= C/6.)

61. biblia abbreviata. Szemelvények a Szentírásból.⁵

62. Gwilhelmus de fide et legibus. Guilelmus Parisiensis párizsi püspök és teológus (†1249) műve. Melkben 1483-ban,⁶ Aggsbach-ban a XV. század második felében⁷ is megvan. Műveit egyáltalában szívesen olvasták a XV. században,

¹ Házi, III. 355. l.

² Házi, III. 198. l.

³ Lehmann, II. 370. l. 1.

⁴ Gottlieb, I. 331. l. 22.

⁵ V. ö. Gottlieb, I. 162. l. 11.

⁶ Gottlieb, I. 228. l. 37.

⁷ Gottlieb, I. 537. l. 24.

és a bécsi bencések magyarországi származású apátja, Martinus de Leibicz (†1464), a század közepén írt „*Triologus de militia christiana*“ című aszkétikus művében állandóan hivatkozik Guilelmus Parisiensis „*De tentationibus et resistentiis*“ című könyvére.¹

Ezután következik a könyvtár második része, mely a plébános használatára van rendelve, melynek használata úgy illeti őt meg, mint természetbeni járandósága. Ezt jelenti az a bejegyzés: *libri infrascripti habentur in dote apud dominum plebanum.*

63., 64. duo *passionalia* (az egyik már A.1. alatt szerepel).

65. *questiones sententiarum edicionis Egidij de Roma.* Az A/21. alatt említett Aegidius Romanus *sententia*kommentáriusa, mely az erfurti könyvjegyzékben is *quaestiones circa I., II., III., IV. librum sententiarum* névvel fordul elő.² Ez a híres tomista főmunkája.

66. *Sulcos super IV. libros sententiarum.* Szintén Petrus Lombardus *sententia*ihoz írt kommentár, de nem sikerült megállapítanom, hogy milyen szerzőre utal a „*Sulcos*“ név.

67. *glosa ordinaria super istos Pauli.* Az „*istos*“ csak elírás lehet *epistolas* helyett, még pedig haplográfiából keletkezett hiba: a *sup̄epistoās*-ból lett *sup̄istoās*. Hogy a „*glossa ordinaria*“, ha Szent Pál leveleiről van szó, Walahfried Strabo glossájára vonatkozik-e, melyet az egész középkor használt, vagy pedig Petrus Lombardus glossájára, mely éppen csak Szent Pál leveleinél kiszorította az általános használatból a régi glossát, azt természetesen nem lehet biztosan megállapítani.

68. *Speculum ecclesie.* (= A/5.)

69. *XVI. libri Moraliū Gregorii.* (Lásd a D. 48. számot.)

70. *Innocencino III. de penitencia.* III. Ince pápa még kardinális korában írt egy könyvet „*de vilitate condicionis humane*“ címmel, melyről az erfurti karthauziak könyvtárjegyzéke azt mondja:³ *Pulchrum carmen metricum, ex quo peccatores et peccatrices presertim mundiales... possunt haurire spem venie per penitentiam. Narratur enim ibi de Taide, que Tays meretrix fuit... Ebből a jellemzésből érthető a „*de paenitentia*“ cím. A középkorban nagyon ismert könyv, egyes részleteit a székelyudvarhelyi kódex*

¹ Martini de Leibitz *trialogi ascetici* ed. C. Jellouschek. (Praglia—Padova 1932.)

² Lehmann, II. 466. l. 4.

³ Lehmann, II. 393. l. 27.

középkori magyar fordításban is tartalmazza.¹ Az Egyetemi Könyvtár 59. számú kódexében (Lechnitzről 1420-ból) és 75. számú kódexében (a Szepességről 1467-ből) is olvassuk.

71. Niculaus de Lira super IV. evangelia. (= C/5.)

72. Textus sententiarum. Petrus Lombardus sententiáinak szövege, kommentár nélkül.

73. glossatum psalterium. Ugyanaz mint D/19.

74. glossa super pater noster magistri Nicolai Dinckel-pühel. A híres bécsi tanár (lásd D/8.) műve, melyben, a Miatyánkot magyarázva, a hitigazságoknak rövid összefoglalását adja; Aeneas Sylvius tanúsága szerint még a tanult emberek is szívesen olvasták ezt az eredetileg a nép részére írt könyvet.²

75. liber Bertrandi super epistolas quadragesimales. Bertrandus de Turre, ferencrendi szerzetes és kardinális (†1327) prédikációs gyűjteménye.³

76. Jacobus super evangelia quadragesimalia. (Lásd B/6.)

77. Thomas de Aquino super IV. sententiarum. Aquinói Szent Tamás sententiaikommentárja, vagy egészben, vagy annak a IV., a szentségekről szóló része.

78. super epistolas et evangelia per annum. (Lásd C/1.)

79. Petrandus de sanctis.

80. Bertrandus super epistolas et gestnaciones (?).

81. Bertrandus super evangelia. Bertrandus kardinális predikációsgyűjteményének mind a három része (a „de Tempore“ című rész, a szentekről szóló rész, és a nagybőjti prédikációk „in quadragesima“) van tehát meg a könyvtárban. Ezenkívül még a 133. szám alatt is egy Bertrandus című könyv szerepel; ez vagy az egész gyűjteménynek vagy egyik részének másodpéldánya.⁴

82. biblia (rubia). A „rubia“ a kötés megjelölése. (Talan = B/1.)

83. registrum biblie. Tárgymutató a bibliához.

84. Papias. (= C/8.)

85. parvus liber de quattuor virtutibus cardinalibus. Erkölcsstani, vagy aszkétikus könyv.

86. scolastica historia. (= B/2.)

87. Petrus de Tharentasia super IV. sententiarum. A későbbi V. Ince pápa (†1276) műve. Hogy mint tankönyvet

¹ Horváth J.: A magyar irodalmi műveltség kezdetei, 213. l.

² Hurter: Nomenclator, II. 831. l.

³ Ld. Gesamtkatalog der Wiegendrucke 4180. sz. — Hurter: Nomenclator, II. 531. l.

⁴ V. ö. Gottlieb, I. 202. l. 6. és 29.; Lehmann, II. 147. l. 33.

becsülték, azt legjobban bizonyítja az a tény, hogy a bécsi egyetem 1458-ban e mű 3. és 4. kötetét megvette és leláncolva elhelyezte az egyetemi könyvtárban.¹

88. Crisostomus super Matheum. A görög egyházatyának a nyugaton legismertebb műve. Az erfurti karthauziak könyvjegyzéke Chrysostomos Szent János nevének említése után mindjárt azt mondja: Fecit duas partes super Matheum,² és a szerzők szerint csoportosított, 1370 körül készült Heiligenkreuzi könyvtárjegyzék³ szintén Chrysostomos Szent János neve alatt elsőnek említi a Super Matheum omelie XI-t. Régóta ismerik a nyugaton. Anianus Celedensis fordította az V. század elején.⁴

89. postilla Thome de Aquino super evangelia. A kor szokása szerint postillának nevezi a könyvjegyzék Aquinói Szent Tamás evangélium-magyarázatát, az ú. n. Catena Aurea-t, melyben az egyházatyák műveiből vett magyarázatokból folytatólagos kommentárt állított össze.

90. liber super cantica canticorum cum prologo et quardripertitum. Talán Szent Bernát műve (= C/3.), vagy más Canticum-kommentár. „Quadripartitum“ sok műnek a címe, például Ptolemaeus nagy csillagászati műve is ezzel a címmel szerepel a középkorban (Thomas Aquinas: Summa contra gent. III. 86), de nem lehet biztosat mondani, mivel a szerző nevét nem említi a könyvjegyzék.

91. sermones per circulum annum.

92. Tractatus de vita activa. Lehetséges, hogy ez Prosper Aquitanus-nak (†461), Szent Ágoston tanítványának a műve, illetve Julianus Pomerius-é (499), melyet az egész középkor neki tulajdonított.⁵ Teljes címe: de activa et contemplativa vita,⁶ néha csak de vita contemplativa névvel is szerepel, mint az 1092-i pannonhalmi könyvjegyzékben.

93. summa collacionum fratris Johannis. (= B/16.)

94. sermones ad clerum de sanctis.

95. Sermones de Tempore. Két, közelebről meg nem határozható prédikációs gyűjtemény.

96. Speculum b. Virginis. biblie beate Virginis et plura. (Lásd D/37.)

¹ Gottlieb, I. 479. l. 35.

² Lehmann, II. 529. l. 8.

³ Gottlieb, I. 49., l. 3.

⁴ Pauly—Wissowa: Realenzyklopädie, I. 2194.

⁵ Ld. Bardenhewer: Geschichte der altkirchlichen Literatur, IV. 600. l.

⁶ Lehmann, I. 75. l. 2.; 89. l. 3.

97. sermones Bernardi super dt xilencia (sic!). Bernardus de silencio című mű szerepel az 1483-i melki könyvtárjegyzékben.¹

98. liber super magnam Ysaïam. Hibás, vagy super magnam partem Ysaïae, vagy super magnum Ysaïam helyett. Kommentár Isaias prófétához.

99. Sermones super missus et tractatus de contemplatione. Szent Bernátnak két híres műve, a Szűz Máriáról szóló négy homília (a „Missus est angelus Gabriel“ szövegről) és a fent említett mű. (Lásd D/23.)

100. prologus Ruperti de victuria verbi Dei. (Lásd D/36.)

101. de virtute in communi et de diffinitionibus virtutum recommendaciones. Erkölcstani mű.²

102. frater Johannes de Gemminario ordinis praedicatorum de provincia Romana. Johannes de Geminiano (†1323? 1364?)³ írt egy „Summa de exemplis et rerum similitudinibus“ című könyvet, melyet még a század végén is gyakran kiadtak (az 1497-i kiadásnak egy példányát a Tudományos Akadémia könyvtára Inc. 298. számmal őrzi); a cím azt mondja a könyvről: perutilis praedicatoribus. Ez is hasonló exemplum-gyűjtemény, mint a „Discipulus“-é.

103. sermones dominicales. Vasárnapi prédikációk.

104. epistole Jeronime. Szent Jeromos levelei.

105. sermones Peregrini de sanctis. (Lásd A/3.)

106. Haymo super per Apocalipsim (= C/10.).

107. sermones de sanctis de candelis. (= C/4.)

108. virtutes cum septem sacramentis. Megint egy a summa virtutum-hoz hasonló könyv.

109. XIII us liber moralium usque ad XXIIum. (Lásd D/48.)

110. quadragesimale magistri Augustini de Ancona. Augustinus Triumphus (†1328) párizsi tanár és teológus, aki inkább dogmatikai és főleg egyházjogi művei révén ismeretes, itt nagyobbítt prédikációival van képviselve.

111. Nicolaus de Lira super epistolas Pauli. A híres szentírásmagyarázó Szent Pál leveleihez írt kommentárja.

112. rationali. Ugyanaz, mint D/53.

113. de exemplis et similitudinibus rerum. Minden valószínűség szerint ugyanaz, mint D/102, csak hogy ott a szerző nevével, itt a könyv nevével szerepel a mű.

¹ Gottlieb, I. 203. l. 6.

² V. ö. Lehmann, II. 349. l. 27.: de diffinitionibus et proprietatibus virtutum in generali et speciali. Lehmann, II. 323, l. 5: doctrine de quibusdam virtutibus et commendationes.

³ Hurter: Nomenclator, II. 492. l.

114. Augustinus de concordancia Evangelistarum. Szent Ágoston exegetikus műve, melynek helyes címe: „De consensu Evangelistarum.“

115. Margarita biblie. Az erfurti karthauziak könyvtárjegyzékében azt olvassuk: Biblia metrica que dicitur Margarita.¹ A melki 1483-i könyvlajstromban: Opus metricum super biblia patris Guidonis presbiteri Ferrariensis.²

116. pastoralia Gregorii. (Lásd D/46.)

117. Bartholomeus de proprietatibus rerum. Bartholomaeus de Glanvilla, vagy Anglicus (†1360) ferencrendi szerzetes írt egy természettudományi munkát, melyben a csillagászatot, az állattant és a növény- és közettant röviden összefoglalja és részben allegorikusan magyarázza; a középkorban nagyon elterjedt könyv, a pozsonyi káptalan könyvtárában 38. szám alatt és az 1501-i selmeci könyvjegyzékben 12. szám alatt is megvan. Még a század végén is gyakran adták ki (1480, 1482, 1483, 1488, 1491, 1492, 1496)³.

118. Tractatus de predestinatione et prestancia. Szent Ágostonnak két műve, az egyiknek „de praedestinatione sanctorum“ a címe, a másiknak „de perseverantia“; néha egybe vannak foglalva úgy, hogy a közös címük „de praedestinatione et perseverantia“.⁴ Csak erről lehet itt szó, a prestancia olvasás, vagy elírás pedig a p̄sevancia rövidítésből keletkezhetett.

119. Tractatus de penitencia secundum canones.

120. sermones super Matheum. Ez a két könyv sem határozható meg közelebbről, szerzőnév és pontosabb körülírás nélkül.

121. liber de victuria dei ex preceptis. (Lásd D/36.) Nem sikerült megállapítanom, hogy az „ex praeceptis“ megjegyzés mit jelent.

122. liber de prima beati Augustini et liber de alogon. Hogy a „de prima“ Szent Ágostonnak milyen könyve akar lenni, nem tudom. A „liber de alogon“ viszont nem lehet más, mint az a könyv, melynek előfordulását régen várja már e lajstrom minden olyan olvasója, aki a középkori szellemi életet ismeri (annál is inkább, mert Nagy Szent Gergely egyéb művei oly szép számban fordulnak elő); a liber dialogorum (a de alogon elírás — vagy olvasás — a dialogor rövidítéséből keletkezhetett), a középkor legolvasottabb és

¹ Lehmann, II. 276. l. 4.

² Gottlieb, I. 165. l. 3.

³ Hurter: Nomenclator, II. 637. l.

⁴ Hurter: Nomenclator, I. 286. l.

legnépszerűbb legendáskönyve, mely bizonyos fokig az egész középkori hagiografikus irodalomra rányomta bélyegét.

123. *Expositio Haymonis super Apokalipsim.* (Lásd A/9, C/10.)

124. *Translacio sancti Jeronimi ad postulacionem.* (?)

125. *biblia metrica.* (V. ö. D 115.)

126. *liber per ewangelia per totum annum.* Predikációk a vasárnapi evangéliumokról.

127. *liber qui incipit: Nimis honorati.* (= B/9.)

128. *Honorius papa super cantica.* Gyakran fordul elő,¹ de mindig *Honorius Augustodunensis* (v. ö. A/5) neve alatt. A „papa“ szó csak félreértésből csúszhatott bele a lajstromba.

129. *postilla super ewangelia.* Evangélium-magyarázat.

130. *aliqui sermones in sexternis.* Bekötetlen predikációk.

131. *compendium theoloyce veritatis.* A bázeli provinciális zsinat által 1503-ban a plébánosnak megvételre ajánlott könyvek között van a „*Compendium theologicæ veritatis Thomæ de Argentina*“.² A pozsonyi káptalan könyvtárában 1425-ben is megvan 32. szám alatt.

132. *Soccos de sanctis.* Predikációs gyűjtemény, gyakran fordul elő a XV. század könyvtárjegyzékeiben³ és gyakran megjelent nyomtatásban,⁴ de a szerzőt nem sikerült megállapítanom.

133. *Bertrandus.* Ugyanaz, mint D/79—81.

134. *Gesta Romanorum.* A középkor leghíresebb mese- és novellagyűjteménye. Népszerűségére vall, hogy még egy soproni mesterember birtokában is megtaláljuk ezt a két könyvet: „*Gesta Romanorum*“ és „*Magnum Alexandrum*“, Nagy Sándor kalandjainak történetét (Klaus Malczér végrendelete 1457-ben).⁵

135. *Tractatus Johannis* (nem tudhatjuk, hogy milyen *tractatus*, milyen *Johannes*-tól) *calendarium de ecclesiasticis contentis.* Valamilyen kalendárium az egyházi évről.

136. *apparatus libri sexti* (= B/17.)

137. *summa Pisani que pertinent ad Rwismark.* A D/1. és D/38. alatt említett könyvnek egy újabb példánya. Reuss-

¹ Gottlieb, I. 106. l. 22., 149. l. 6. Lehmann, I. 14. l. 41., 37. l. 7.

² Hurter: *Nomenclator*, II. 1073. l. A szerző kilétének kérdésére vonatkozólag ld. uo. II. 383. l.

³ Gottlieb, I. 199. l. 20., 270. l. 5., 560. l. 30., 584. l. 22; Lehmann, I. 159. l. 21., 113. l. 21., II. 147. l. 9., 194. l. 22., 494. l. 22.

⁴ Haim: *Repertorium*, 14825—30.

⁵ Házi i. m. II. 86. l.

markt, magyarul Szerdahely, Szeben vármegyében, a régi Szerdahelyszék székhelye. A könyv valószínűleg az ottani plébániáié volt.

138—139. nota Jacobus magister civium habet unam parvam bibliam et Holgoth super librum sapiencie. Érdekes adat a könyvek kikölcsönzéséről, annál érdekesebb, mert az a könyv, melyet Jakab polgármester olvas (Robert Holcoth oxfordi tanár (†1349) Salamon bölcsességéhez írt kommentárja) nem kimondottan papi, de mégis magas műveltségű embernek való könyv. Teológiai szempontból tárgyalja e kommentár a kommentált szöveget, példákkal magyarázza, úgy hogy prédikációkra lehet benne anyagot találni, a benne előforduló életszabályokat és bölcs mondásokat a filozófusokból és a híres költőkből vett idézetekkel illusztrálja.¹ Az erfurti karthauziak könyvtárjegyzéke azt mondja róla: continet multas materias naturales et aliquas curiosas questiones.² 1483 és 1500 között több mint hússzor adták ki. Hogy éppen ilyen könyvet vett kölcsön a polgármester a plébániai könyvtárból, abból a város műveltségi fokára nézve előnyös következtetést vonhatunk le.

Azután öt könyvet említ a könyv-lajstrom (biblia, summa Pisani, Tabule, librum iurium, liber elocutionum sermonis beati Bernhardi — az utolsó ismeretlen, a négy előbbi megvan a lajstromban), mely Georgiusnál (filius magistri Johannis Gwldener) van kölcsön. Érdekes volna tudni, hogy ez a Georgius pap volt-e, vagy laikus. Végül nyolc breviáriumot sorol fel, melyet a plébános és a káplánok használnak.

Az itt megállapított adatokból levonható művelődéstörténeti tanulságokat a selmeci könyvtárjegyzék ismeretetésével együtt a következő részben fogjuk tárgyalni.

Ivánka Endre.

¹ Hurter : Nomenclator, II. 540. l.

² Lehmann, II. 286. l. 5.

A hazai céhrendszer bomlásáról.

A mintegy ötévszázados multa visszatekintő hazai céhrendszer a tőkés gazdálkodás és a gyáripár kialakulásával olyan erők hatása alá került, melyek fennmaradásának nem kedveztek és a rendi Magyarország társadalmi-politikai átalakulása után alig egynegyed századdal a céhek eltörléséhez vezettek. A XVIII. század második felében az előző századok során felhalmozott tőkék és az új technikai találmányok felhasználásával az ipari termelés új formája válik lehetségessé. Az egyes iparágakban mind jobban előnyömul a gyáripari termelés. Az átalakulás Angliában a leggyorsabb, de a kontinentális zárlat a többi országokban is lehetőségeket nyújt az egyes nemzeti fogyasztópiacok ellátására törekvő gyáripar kialakulásának. A hitelszervezet megerősödése, újabb fogyasztó-piacok megszervezésével, a fejlődést még jobban sietteti. A termelés a nemzeti szükségletek keretein túlnó és az egyre sokasodó technikai találmányok lehetővé teszik a világpiacra való termelést.

Az exportra dolgozó gyáripar termékei az új közlekedési eszközök segítségével hozzánk is eljutnak és mind szűkebb körre szorítják a hazai kézműipart. A virágzó felvidéki vászonipart, a földműves lakosság és a tanult céhbeli iparosok, fehérítők, festők, stb. együttes munkájának eredményét, a sziléziai rumburgi vászon versenye tette tönkre. A híres eperjesi vásárokon, ahol még a bécsi szabók is megfordultak, évente mintegy 300.000 vég vászon került eladásra ; a külföldi áru versenye ezt a mennyiséget a negyvenes évek körül 100.000 végre szorította.¹ Az idegen eredetű félgyártmányok és a fogyasztásra kész iparcikkek forgalombahozatalát a hazai nagykereskedők végezték. A pesti nagykereskedő hat—tizenkét hónapos hitellel bírt bécsi üzletfelénél, a brünni, reichenbergi, limburgi gyárosnál és a legnagyobb forgalmú piacon, a pesti négy nagy országos vásáron készpénzért vagy hitelre adta az árut a vidéki kereskedőknek. De nemcsak

¹ Hetilap 1845, 326. l.

az ország legnagyobb városában történik a külföldi iparcikkek elosztása. A szegedi, debreceni, temesvári, kassai, kolozsvári, károlyvárosi, stb. vásárokon a helybeli kereskedő és házaló mellett mindenütt megjelenik a pesti versenytárs.¹ A piacról a hazai kisiparost, kézművest nemcsak a forgalomba hozott áru minőségével, hanem az áruhitelnyújtással is ki tudja szorítani. Veszedelmes versenytárs a helybeli kereskedő, mert egész éven át árul mindenféle iparcikket, míg a céhbeli iparos tőke és hitel nélkül éppen csak annyit készít, amennyit el tud adni. A külföldi gyáripari termékek gyors elterjedését nagyban elősegítette a hazai iparúzó, céhbeli és kontárok kicsiny száma: ezek a piacot nem tudták kellő mennyiségű iparcikkal ellátni.² Szabolcs megyében 208.281 lakosra 258 kézműves jutott.³ Somogyban és még vagy tizenkét megyében, ahol egyáltalán nem voltak városok, a vagyonosabbak Pestről látták el magukat, a többiek házalóktól vásároltak.⁴ Nemességünk egy része fogadott, többnyire náluk lakó kontárokkal dolgoztatott.⁵

Bizonyos szükségletek már a XIX. század elején is csak behozatal útján voltak kielégíthetők. Az árubehozatal legnagyobb tétele a textilipari termékek. 1823 és 1827 között több mint 2½ millió font gyapjuszövetet hoztak az országba körülbelül 16,000.000 forint értékben.⁶ A külföldi árubehozatal folytonos emelkedése nagyon sokat köszönhetett a bécsi gazdaságpolitikának, de a hazai tőkehiány és nem kis mértékben a francia háborúk után bekövetkezett ízlésváltozás és luxus-igények még növelték az importot. A céhipari termelés elégtelensége, az ízlésváltozás és fényűzési hajlam, a gyáripari termékek elterjedése a céhbeli iparosokat céhbeliségükkel gyökeresen ellenkező gyakorlatra kényszerítette. A mesteremberek a pesti vásárokat látogató bécsi kereskedőktől

¹ O. L. (=Országos Levéltár.) F. I. K. M. (=Földművelés, ipar és kereskedési minisztérium), Kereskedési osztály 1848. 3/17. A helybeli mesterek folytonosan panaszkodnak a házalók ellen, pl. a temesvári len- és gyapotszövőök a vászonáros tótokra, kik fehér és színes gyapotáruval is kereskedtek.

² Már Skerlecz keveselte számukat. Ld. S. művei 96. l. Berényi P. kiad. (Budapest 1914) 177. és köv. l. A kézművesek száma 1815-ben 88.422, 1846-ban 117.156 volt a kontárokkal együtt. Ld. Fényes E.: Magyarország statisztikája. (Pest 1842.)

³ Uo. 204. és köv. l.

⁴ Fényes i. m. 103. és köv. l.

⁵ Sok zsidó kontár dolgozott nemes telken. O. L., F. I. K. M. Egyveleges iratok 26.

⁶ „A fényűzés a nép alsóbb osztályai között is szemlátomást terjedni kezdte s így a gyári portékák használata tetemesen növekedett.“ Fényes i. m. 171. l.

árakat vesznek bizományba, a szabóknál egész ruharaktárakat, a kovácsoknál nyersvasat, a lakatoslegényeknél feldolgozott vasat és rezet, szekrényzárakat találni, amit nagyban és kicsinyben adnak el. A tükészítők, szerkovácsok nyílt boltokat tartanak, mindenféle norimbergi cikket árusítanak.¹ Az 1820-as években a pesti kereskedelmi testület kéri, hogy a kézműveseknek ne legyen joguk idegen árukat Bécsből és más városból hozatni, s azokkal mint saját készítményükkel kereskedni.² A 30-as évek táján, amikor az osztrák bőrgyárak készítményei megjelennek a pesti piacon, maga a tímárcéh céhmestere mainzi bőroket árusított.³

A nagykereskedők az iparosok versenye ellen tiltakoztak, holott ez utóbbiakat nemcsak a házaló kereskedelem, hanem a lassan fejlődő hazai gyáripar is szorította. Az iparszabadság nálunk is úgy fejlődött, mint külföldön. Kiváltságos gyárak alakulnak és a géphasználat bevezetésével a gyártás módját a céh-szabályoktól függetlenül úzik. A XVIII. század végén a vas-, üveg- és posztó-iparban indul meg a gyáripari termelés s kelnek ez iparágak a céhben tömörült kézműparral versenyre. A kapitalista vállalkozást a törvénnyel 1836-ban a részvénytársaságokról hozott törvénnyel is előmozdította és ezzel a rendi keretekbe illeszkedő iparososztály legnagyobb ellenfele előtt nyitott utat. Hiába tiltakoznak az iparosok egy-egy új vállalkozás ellen. Hatalmas pártfogók, jelentős tőkeerők az új alapításokat sikerre viszik. Ismeretes, hogy a pesti hengermalom 40 pesti molnár ellenzésére a nádor hathatós pártfogása mellett mégis megkezdhette működését.⁴ A védegyleti mozgalom több gyáralapítást eredményezett. Kőszegen egy gyapjú- és posztószövőgyár létesült, főleg az elszegényedett posztókészítők megsegítésére, kik mintegy százötvenen voltak. Újvidéken Demetrovics és Morfý alapítottak nagyobb-szabású posztógyárat, hol hetenként 250 rőf posztót tudtak

¹ Pólya J.: A pesti polgári kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története (Budapest 1896), 108. l. A kereskedés Pesten való szabályozása érdekében beadott 1808. ápr. 8-i felségfolyamodásból.

² Uo. 157. l.

³ Gólnhoffer György: A műipar és kereskedelem minisztériuma elé terjesztendő állapota a hazai bőrgyártásnak. O. L., F. I. K. M. Iparosztály 1848. 3/13. A német gyárosok Frankfurt a/M.-ból, Wormsból, Strassburgból hoznak Pestre bőroket, München és Mainz gyárosai pedig a helybeli piacon saját bizományi raktárakat létesítenek, megbízottaik házalnak és előlegeznek.

⁴ Viszota Gy.: Gróf Széchenyi István élete és működése 1836—1843 közt (Budapest 1937), 73. és köv. l.

készíteni. Ezekben a gyáralapításokban már a külföldi tőke is résztvett. A kőszegi gyár részvényesei között Rothschild Simon bárót is ott találjuk 12.000 pfrt tőkével. A gyári berendezést külföldön vásárolják, a gőz- és szövőgépeket Belgiumból, ványoló és mosógépeket az örökös tartományokból.¹ Kisebbsajta gépek a legények nagy panaszára a céh-
iparban is használatosak lettek. Ezek a rendszerint kézzel hajtott gépek 10—12 legény kenyerét vették el.² Nemcsak a nagybirtokos főuraink és magánosok alapította gyárak, részvénytársaságok versenye nyomta a céhbelieket, hanem a közületek támogatásával folytatott céhen kívüli ipari tevékenység is. A 40-es évek után a városok : Pest, Buda, Kassa, Pozsony, Kolozsvár, Miskolc és a megyék egyrésze a korabeli filantrópia és egyre terjedő pauperizmus hatására az elaggott polgárokat főként közadakozásból fenntartott dolgozó- és szegényházban igyekeztek elhelyezni. E kényszerítő dolgházakban házi kezelésben, vagy bérlő útján posztókészítő műhelyt tartottak üzemben.³ A pestiben évente 500 q gyapjút dolgoztak fel szűrposztónak és pokrócnak. A pokrócokat az óbudai katonai kincstár vette át.⁴ A pozsonyi dolgozóházat a kényszerített és önkéntes munkásokkal együtt egy vállalkozó bérelte. Gyapotfonásra kártoló és fürtölő gépet tartott üzemben, 80 orsós fonógépet, sodrógépet, több szalagszövő és gyapot-cérnázógépet, 10 barchentszövőszéket állított fel. 80 munkással dolgozott és műfehéritést is végzett. A bérlő minden foglalkoztatott személyéért 5 pengő kr.-t fizetett az intézetnek.⁵

A gyáripari termelés, nemzetközi gazdaság-, vám-, kereskedelem- és hitelpolitika, a vasúthálózat kiépítése megindította a hazai céhbéli iparosság lassú hanyatlását. Fokozatos anyagi romlását a XIX. század első felében fellépő világgazdasági válságok nagyban sietteték. A nemzetközi hitel- és kereskedelmi válságok a magyar gazdasági életet sem kerültkék el. A nyerstermények árzuhanását a hazai iparos is megszenvedte, mert a tőkében szegény mezőgazda-

¹ Hetilap 1845 30. sz. és O. L., H. M. (=Hadügyminiszteri iratok) 1849. 14.620 sz.

² O. L., F. I. K. M. Iparosztály 1839. 1/14. Paszománykészítő legények beadványa.

³ A pesti kényszerítő dolgházról ld. Rokken F. : A pestvárosi kényszerítő dolgház. „História” III. évf. 4—6. sz. 82. és köv. 1.

⁴ Szf. lt. (=Székesfővárosi Levéltár.) Pesti lt. Vegyes iratok. 4. fasc. A szegényeket ápoló intézet igazgató-bizottsági jegyzőkönyve 1845. 5. ülés, 52. pont.

⁵ Hetilap 1845, 30. sz.

sági népesség hirtelen megszorítással, a vásárlástól való tartózkodással védekezett az árveszteségek ellen. Másrészt a hitelező külföldi gyáros és nagykereskedő pesti és közvetve magyarországi üzletfeleinek a hitelt felmondta, s ezek az iparosokon igyekeztek követeléseiket behajtani. Így a bukások láncolata elérte kézműparosainkat is. Az 1838-i árvíz-katasztrófa sokszáz iparosnak okozott olyan anyagi kárt ingatlanok, főleg házak pusztulása folytán, amit soha többé nem hevert ki.¹ Az Osztrák Nemzeti Bank kölcsöne, valamint az 1840-ben hozott váltótörvény megindította az eladósodás folyamatát. A bajokat betetőzte az 1845-ben jelentkező és két éven át tartó vasútépítési spekulációkkal kapcsolatos nemzetközi hitelválság.² Ez utóbbit súlyosbította az előbb említett évek szűk termése: az ország éhezőkkel és koldusokkal volt tele, a falusi lakosság nem vásárolt, a termelés-fogyasztás pénz hiányában egyre hanyatlott.³ Kiújultak a panaszok a nagykereskedők és kontárok ellen. A céheket igyekeztek mindenki elől elzárni, mert mint a budai asztalosok panaszolják, a mesterek és kontárok számának gyarapodása nagyrészüket nyomorba dönti.⁴ A válságos években az iparosok ingatlanvagyonát mind több és több kölcsön terheli. 1840 után az ingatlanforgalom évről-évre emelkedett: sok ház, szőlő, rét cserélt gazdát. Az ingatlanok eladási ára körülbelül 30%-os bank- és egyéb természetű adóssággal volt terhelve. Az egész évi ingatlanforgalom értéke

1840-ben	1,200.042 pengő	frt
1841-ben	1,200.423	„ „
1842-ben	1,335.217	„ „
1843-ban	1,147.557	„ „
1844-ben	1,651.230	„ „
1845-ben	1,444.349	„ „
1846-ban	1,700.213	„ „ ⁵

Meg kell jegyeznünk, hogy az ingatlanforgalomról közölt adatokban nemcsak az iparosok ingatlan adás-vételéről van szó, de a gazdasági állapotokat, a válság követke-

¹ Pesten 4500 házból körülbelül 2500 összedült.

² Ungár L.: Magyarország pénzügyei 1848—1849-ben. Századok, Pótfüzet 1936, 609. és köv. l.

³ „Az iszonyú pénzkrisis, mely mindenszerte uralkodik, a szűk termés, mely mindenütt nélkülözéseket parancsol, az inség, mely számtalan bukásoknak volt már eddig is szülőanyja, — mindezen balság, ha valamely osztályt, úgy bizonyosan az iparosokat terheli mindenekefelett súlyosan, veszélyesen.“ Hetilap 1846. 21. sz.

⁴ Szf. lt. Budai lt. Budai lajstromozatlan iratok. 1847.

⁵ U. o. Pesti telekátírási jegyzőkönyvek 1840—1846-ig.

ményeit általános hatásában eléggé kifejezik a fenti számok. Ha most figyelembe vesszük, hogy a házakon kívül mennyi szőlő került eladásra — ebből pedig a legtöbb iparoskézen volt — némi képet nyerhetünk arról az anyagi romlásról, melybe iparosaink kerültek. Az előbb említett évek folyamán kb. 100.000 négyszögöl szőlő talált vevőre mintegy 60.000 pengő frt értékben.¹ Ha csak hozzávetőlegesen is, de megállapítható, hogy iparososztályunk már a 40-es évek táján kezd elveszíteni gazdasági önállóságának, függetlenségének szilárd alapjait, amikor ingatlanvagyonának egy részétől kénytelen megválni.

Röviden összefoglalva ezek a gazdasági jelenségek öröklték a céhrendszer alapjait. A kormány- és helyhatóságok intézkedései sem kímélték a céhekbe szervezett kézműveseket. Főfeladatuknak a szükséges iparcikkek kellő mennyiségének biztosítását és a fogyasztó-érdekek védelmét tekintették. Az árképződést bizonyos túrésével igyekeztek befolyásolni. A vásárokon idegen iparosok megjelenését engedélyezték, szemet hunytak a kontárok működése felett, akiknek termelési költségei jóval kisebbek voltak, mint a céhbeli kötelezettségekkel és segédekkel dolgozó mestereké.² Az élelmiszeriparban szigorú ármegállapítást (limitációt) gyakoroltak, a munkabérek szabályozásával a termelési költségek és „tisztas” haszon arányosítására törekedtek. Az iparosokat, a XVIII. század felvilágosult abszolútizmusnyomán, az alattvalók ama csoportjába sorolták, akiknek a szükséges élelem kereseteit szabályrendeletekkel kell biztosítani. A helytartótanács, hogy magának a céhviszonyok minden területén kellő befolyást biztosítson, a XIX. század elején a céhszabályzatok egyöntetűségére törekedett. 1805-ben, majd 1823-ban hozott rendelkezésekkel a régi céhleveleket bevonta és uniformizálta a szabályzatokat.³ Minden céhre kötelezőleg rendezte a munkaadó és munkás közti viszonyt, a céh ellenőrzési és felügyeleti jogát, a belső önkormányzat szabályait, a helyhatóságok felügyeleti szerepét és a céhek egymásközi viszonyát.⁴ Legfőbb törekvése az volt, hogy az

¹ Uo. Pontosán 97.484 n. öl, 59.728 pengőforint.

² Pesten például a 40-es években 338 céhbeli és 686 kontár németvarga dolgozott. Szf. lt. Pesti lajstromozatlan iratok. 1846—1848.

³ Szádeczky L.: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon (Budapest 1913), 163. és köv. l.

⁴ „Közönséges céhbeli cikkelyek a mesterség-üzés végett való társaságok és céhek számára.” (Budán 1828.) Az egész szabályzat 55 pontból áll.

abszolutizmusnak megfelelően a céheket rendészeti szempontból minél jobban ellenőrizhesse.

A XIX. század folyamán erre a fokozottabb ellenőrzésre a fennálló szabályokba ütköző legénymozgalmak adtak okot. A legények érdekeik védelmére a céheken belül valóságos szakszervezeteket alkottak, hogy bérköveteléseiket és munkaviszonyaikból származó egyéb kívánásaikat meg tudják valósítani. A bérdifferenciák a céhrendszerrel egyidősek voltak. Bér- és szakmabeli követeléseiket sztrájkokkal igyekeztek elérni. Ezek a munkabeszüntetések sokszor egész vidékekre kiterjedtek. Az „összeszólalkozásból eredő összeszövetkezéseket“ a hatóságok szigorúan tiltották. A legényegyesületek közti sztrájkra felszólító levelezést keményen büntették, de a szövetkezéseket mégsem tudták kiirtani. 1802-ben a vargalegények, 1807-ben a pesti kőműveslegények folytatnak sztrájkot.¹ 1821-ben a helytartótanács újabb tiltó rendelkezést hoz az összeszövetkezésekről,² majd 1824 elején ismételten megtiltja, hogy a mesterlegények „Barátsági Egyesületeket“ alakítsanak.³ A mesterlegények a céhek és hatóságok éberségét kijátszva dacoltak minden tiltó rendelkezéssel. A pesti kalaposlegények az összeszövetkezést kerülő társaikkal erőszakkal kényszerítik az összetartásra. Ha valami olyat követnek el, ami a céhszabályokkal ellenkezésben áll, a törvényes felmondási idő előtt, még a legnagyobb munka idején is elhagyják mestereiket, nehogy kihágásaikat munkaadójuk a vándorkönyvbe feljegyezhesse. A legények szervezete a fizetéseket erőszakkal egy szinten tartotta, az ügyesebb munkás nagyobb bérét nem tűrte, a felszabadult inast törvénytelenül különböző díjak fizetésére kötelezte. Az annyira tilalmazott „Blaumontag“ éjjelén külön gyülekezeteket, tanácskozásokat tartanak. A céhszabályoknak engedelmesskedő társaikat — sztrájktörőket — maguk közül kivetik, ütlegelik, munkahelyükről és a városból elüldözik. Ha az ilyen más városban keres munkát, a helybelieket jóelőre értesítik, s ezek aztán a jelentkezőt elzavarják.⁴

A munkásság hangulatára és elnyomott helyzetére élénk világosságot vet az 1831-i kolerazendülésben tanúsított magatartása. A Galiciából behurcolt járvány július közepén a két fővárosba is eljutott. A hatósági intézkedések, kolera-

¹ Kassics I.: A magyarországi mesterembereket... illető kegyelmes királyi rendelkezések kivonatai (Bécs 1835), 28. és 40. l.

² Uo. 50. l.

³ Uo. 217. l.

⁴ Hetilap 1846, 45. sz.

gyanus helyek körülzárása, betegek elkülönítése és a fertőtlenítés akkor használt módja ellen Pesten is tüntetés támadt.¹ A két városban tanuló ifjúság — gimnáziumok növendékei és egyetemi hallgatók — tanulmányait részint befejezte, részint haza akart menni, mert a járvány miatt az iskolákat bezárták. Az ifjúság követelte a zárvonalak megnyitását.² A tüntetés július 17-én, vasárnap reggel kezdődött. A diákok a vármegyeházába sereglettek, ahol passzust követeltek, az őrt elhurcolták, majd a hajóhidhoz tódultak és az őrálló katonákat kövekkel dobálták, követelve, hogy a hidat ereszszék le, hogy Budára mehessenek. Mednyánszky Alajos kir. biztos megnyugtatta őket, hogy a hidat délfelé megnyitattja, mire eltávoztak. De déltájban ismét megjelentek. Ekkor már számuk mesterlegényekkel is megszorodott, a hídnál lévő vártaházat kifosztották, a vámház ajtaját és ablakát betörték, a pénztárt a Dunába lökték és a pesti sétány bérlőjének házára felírták, hogy „ne bántsd a magyart“ „non salva gvardia, salvus conductus“. A mesterlegények beavatkozásával a tüntetésből zendülés lett. A Dunaparton vörös zászlóra esküdve, a Váci-utca felől a városházához mentek, az őrtálló darabontokat megverték, fegyvereiket elvették és Cziráky Antal országbíró házának kapuját vasrudakkal fessegették. Ahol megjelentek, a vörös zászlót a földbe szúrták és úgy fosztogattak. Délután a Kerepesi úton körülbelül ezren, a Belső-Soroksári sorompónál két csoportra oszolva a contumacia felé törtettek, a vámot elpusztították, a vármegyei és városi biztosok sátrait összezúzták, „a sárga frakkos comissáriust kell agyonütni“ kiáltással üldözve el a hatóság embereit. Majd a pesti veszteglő támadására indultak. Három vörös zászló alatt vasdorongokkal, fejszékkel, vaskalapácsokkal, kardokkal, lándzsákkal, panganétes puskákkal, vasrudakkal felszerelve az esti órákban az Üllői-úti lineához érkeztek, elpusztították a sorompót, a vámházat és a biztosok faházait. A tömeg itt összetalálkozott a württembergi gyalogezred egy gyalogszázadával és néhány Ferdinánd-huszárral. A sokaság az utcákat ellepve a katonákra támadt. A huszárok közéjük ugrattak, a gyalogság sortüzet adott. A tömeg meghátrált és zászlói alatt az Üllői-úton a város felé menekült. Közben a nádor engedélyt adott a katonaságnak, hogy tüzelhessen, mire három kom-

¹ A két főváros hatósági intézkedésére vonatkozólag ld. Bártfai Szabó L.: Adatok az 1831-i kolera történetéhez Budán és Pesten. „História“ III. évf. dec. 7—9. sz. 132. és köv. l.

² Halász G.: A Budapesten uralgott járványos betegségek történelme, különös tekintettel a choleraára (Budapest 1879), 55. l.

pánia katoná 4 ágyúval üldözőbe vette őket. A menekülők fogásba jutott társaikat akarták kiszabadítani és a Heumarkton (mai Kálvin-tér) közáport zúdítottak üldözőire. Néhány lövéssel a Hatvani-kapu és a Ferenciek-terén szétszórták őket. A zendülést estére sikerült elnyomni.¹

A legények részvétele a kolerazendülésben egyik epizódja a hazai munkásmozgalomnak. A zendülés nem volt tervszerű, előre elkészített „lázasítás“, de gyökere a legényszállók összefogásán elhangzott tanácskozásokban rejlett. A hazai céhmunkásság az európai munkástörekvésekről és mozgalom-módszereiről igen jól volt értesülve. A céhszabályok köteleztek minden mesterlegényt, hogy mesterségbeli ismereteit legénnyé fogadása után, tanulóhelyén kívül 3 vándorévvvel egészítse ki. A legények jórésze ezt az időt az örökös tartományokban töltötte, de sokan a német államok ipari vidékeire, sőt messzebbre is eljutottak. Számos külföldi honos legény is telepedett le nálunk. A céhek szívesen fogadták őket és letelepedési engedélyt aránylag könnyen szerezhettek. Sok kétes elem vegyült közéjük, akikről kiderült, hogy őket évek óta mint katonaszökevényeket keresik az alsóausztriai, bajor, szász vagy a porosz hatóságok. Ezek a „bujdosók“, valamint a német államokból és örökös tartományokból érkező legények nemcsak szakismereteket hoztak magukkal, hanem eszmék és új törekvések közvetítői voltak. Tiltott könyveket, röpiratokat terjesztettek. A hatóság tudott erről a „propagandáról“ és tudomást szerzett még arról is, hogy milyen egyházi könyvvel érkezik egy-egy vándor. Csak egy példát említünk: Fridrich János vargalegény 1847-ben Boroszlóbból elindulva az örökös tartományokon keresztül még ez évben a magyar fővárosba érkezett; cím-műkijai között Luther-fordítású bibliát és a „Gesänge der Deutsch-Katholischen Gemeinde“ c. könyveket találtak. A helytartótanács utasítja a budai polgármestert, hogy figyeltesse a legényt.² A hazatérők itthon a német legényszervezetek mintájára szervezkedtek: saját pecsétjeik alatt egymásközött levelezést folytattak, külön rendszabályokat hoztak, mint például a pesti kőfaragólegények, akik az inas felszabadulását akkor ismerték el, „ha különös titkaikba, melyek mindenféle jelekből és mondatokból állanak beavatott; és csak így lehet belőle úgynevezett ötéves német kőfaragó (deutscher regulierer Steinmetz).“ A munkabért

¹ Szf. lt. Pesti lt. Int. a. n. 4224. A zendülésről egy szemtanú leírása: Bártfai Szabó i. m. 139. l.

² Szf. lt. Budai lajstromozatlan iratok. 1847.

maguk határozzák meg. Nem dolgoznak a külföldön kitanult hároméves legényekkel, ezeket „vadaknak“ (wilden) nevezik. Az a mester, aki ilyen munkást mégis alkalmaz, tilalom alá kerül, műhelyét „feketének“ nyilvánítják, a munkát azonnal beszüntetik s a külföldet rögtön értesítik a „fekete“ műhelyről. A mesterek a tilalom alól pénzváltással szabadulhatnak, amit a legények állapítanak meg.¹ A beteg vagy vándorlegények számára engedélyezett és negyedévenként tartott cég-gyűléseken fejenként befizetett 15 krajcárt külön kezelhették, de a céhnek szorgalmasan kellett a számadásra ügyelni, mert a befolyt összeget „más idegen végekre“ fordították: sztrájkalapot létesítettek belőle.² Mély ellentétek húzódtak meg a cég-keretekben élő munkaadók és legények között.

A politikai gondolkozás átalakulása a társadalmi viszonyokat szabályozó jog eszméjével összeférhetetlennek találta a cégrendszert. A természetjog ellenmond a kiváltságok fenntartásának. A céhek kiváltsága „nem igazságos“, „mivel nem szabad a népet természeti jogaitól megfosztani“.³ Az állam célja a bentham-i utilitarizmus szerint „a polgárok boldogságát minden lehető módon elősegíteni“.⁴ Egyes csoportok kiváltsága a közboldogsággal összeférhetetlen és ezért a cégrendszer eltörölendő. A liberalizmus a cégrendszer korlátait az iparszabadság jelszavával ostromolta és érveit főleg az e kérdéssel behatóan foglalkozó gazdag német irodalomból merítette. A német államok jórésze a céhkérdésben válaszüton állt a porosz kísérlet és a saját helyi gyáripark fejlődése nyomán. A céhkérdéssel foglalkozó első magyar könyv szerzője, a jogász Szokolay István is német kútfőket használt, mert ezek bősége, történeti és napi vonatkozása a kérdést minden oldalról kellő megvilágításba helyezte. A cégügyre a magyar közvélemény figyelmét a hazai és külföldi sajtónak az angol-ir, porosz és cseh munkásság és a Felvidék fekete nyomoráról szóló leírásai hívták fel. A másik aktuális kérdés a szomszédságunkban egyre iparosodó Ausztria és Csehország példája volt. A földművelő Magyarország anyagi jóléte csakis az iparosodás révén volt remélhető. Az 1845 óta tartó, országszerte súlyos károkat okozó rosz termés, a felvidéki nyomor az iparosodást az általános jólét egyetlen útjának tüntette fel. Gyárak alapítása nálunk is

¹ O. L., F. I. K. M. Iparosztály 1848. 1/204.

² Az 1828-ban hozott céhszabályzat 19. cikke.

³ Szokolay I.: Céhek és iparszabadság (Pesten 1846), 30. l.

⁴ Uo. 28. l.

sokezer embert juttatott volna keresethez. A növekedő európai pauperizmus korában — a 40-es években körülbelül húszmillióra becsülték a biztos kereset nélkül valók számát. — mindenütt a gyáripár fejlesztésétől várták a bajok orvoslását. A gyáripár megteremtésével a földművelés is csak nyer: emelkedni fog a belső fogyasztás, a munkásosztály növelése révén. Ezzel a véleménnyel szemben az Iparegyesület az iparszabadságot nem tartotta megvalósíthatónak mindaddig, míg a jobbjágyrendszer fennáll, míg az úrbéri váltságot el nem törlik, mert a földműves lakosság elárasztaná a céheket, illetőleg az ipari mesterségeket. Részleges reformot óhajtott a céhkeretek fenntartása mellett. A remekelés és mesterré avatás könnyítését, az iparüzési korlátok tágitását, a vándorlás eltörlését, ipari szakoktatást, inasok és legények korlátlan alkalmazását ajánlotta. Mester lehessen az, aki a céhbe lépve lefizeti a törvényben kiszabott díjat.¹ Ez a javaslat némi megszorítással az 1846-ban hozott porosz törvény mintájára óhajtotta a céhügy rendezését. Poroszországban ugyanis mindenki üzhetett ipart, de a céheket, ahová az lépett be, aki akart, a törvény továbbra is fenntartotta. Legfőbb cél a régi keretek fenntartásával a segélyezés és iparképzés volt.² Ezek a kérdések erősen foglalkoztatták a reform híveit; Szokolay is ajánlotta az ipariskolákat és azok kötelező látogatását. A Monarchiában volt már ilyen Prágában Bécsben, Triesztben. A bécsi műgyetem és a gráci Johanneum mintájára gyárosok részére műgyetemet kívánt. Vasárnapi iskolák felállítását, ahol az ipariskolában tanultakat ismételnék. Kézművestársulatok alakítását minden városban, önszegélyező egylet és érdekképviselő betöltésére. A kézművestársulatok érintkezésben állanak a törvényhozással, angol és hannoveri példára petíciós jogot nyernének. A munkások részére, éppúgy mint Porosz- és Franciaországban, munkássegélyező egyesületek lennének felállítandók. A gyáripár mellett a kisipar védelmére közös bevásárló és értékesítő szövetkezetek alakítását kívánta, mivel „az iparszabadság alatt a tőkék hatalma igen elterjedt, az aki azokkal bír, működését, üzletét legnagyobb kiterjedésre viszi“, a kézműves mindig készpénzért kénytelen vásárolni, mert hitele nincs, a kézműves-társulatok „egyesüljenek arra is, hogy együtt összesen vásárolják a nyersanyagait, műszereiket, stb. és készítményeiket együtt összesen adják el“, tartsanak közös raktárakat a nyersanyagok és kész cikkek számára.³

¹ Hetilap 1845, 312. és 333. l.

² Uo. 1846, 45. sz.

³ Szokolay i. m. 166. és köv. l.

Végső soron a céhek eltörlését a kortársak azért tartották szükségesnek, mert azok egyedáruságot gyakorolnak, a verseny kizárásával rossz és drága készítményeket hoznak forgalomba, s eredeti céljaiknak nem felelnek meg, mert az iparoktatást elhanyagolják. Eltörlésük a gyáripart fogja kifejleszteni, ez pedig tőkét teremt, népesedésünkre serkentőleg fog hatni, a középosztály kialakulását elősegíti, amelyre azért van szükségünk, mert minden állam legértékesebb eleme ez a réteg, ettől függ a nemzeti vagyoniosság, pénz, erő és felvilágosodás.¹

Végül is nem ezek a gazdaság- és társadalompolitikai természetű elgondolások nyitottak részt a céhrendszeren, hanem a politikai és társadalmi viszonyok gyökeres átalakulása. A céhügyben 1848-ig hozott rendelkezések a lényegét alig érintették, amint láttuk, nem is erre törekedtek. A felelős független magyar minisztériumot megteremtő politikai és társadalmi törekvések a céhrendszerben élő munkásságot sem hagyták érintetlenül. A mester, legény és inas közti viszony, amely eddig a céhszabályokkal több-kevesebb sikerrel fenntartható volt, egy csapásra a múlté lett. Az emberibb bánásmódot és nagyobb bért követelő munkások sérelmeik orvoslását sürgették. A fennálló ellentéteket a politikai életben bekövetkezett változás rendkívüli mértékben fokozta. A földművelés-, ipar- és kereskedési minisztérium első intézkedései között a céhrendszerben tapasztalható visszásságok megszüntetése szerepelt. Klauzál miniszter nemcsak politikai és rendészeti szempontból tartotta sürgősnek a kérdés rendezését, hanem a fejlemények hatása alatt, a magyar hadsereg felszerelését és utánpótlását biztosítandó, „míg az iparügy teljesen és kimerítőleg rendeztethetik“, energikus és gyors elhatározással 1848 június 9-én megalkotta a céhszabályokat módosító rendeletet.²

Az 1848-i nagy átalakulás a céhkeretekben élő, valamint a nem képesített munkások, főleg a nagyszámú pesti napszámosok körében hirtelen forrongást támasztott.³ Ez utóbbiak már április második felében panaszkodnak, hogy

¹ Uo. 179. l.

² Klauzál Gábor által kiadott céhszabályokat módosító rendelet. (Pest 1861.)

³ Erről részletesebben: Magyarország pénzügyei 1848—1849-ben. Századok, Pótfüzet 1936, 651. és köv. l. Az 1848-as munkásmozgalmakról ld. Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48/49-es magyar forradalomban (Bécs 1921), 156. és köv. l. A szerző azonban csak egyetlenegy esetben használt levéltári anyagot, egyébként hírlapokból és nyomtatványokból állította össze fejezetét.

munkát alig kapnak, idegenajkú munkások, kik „kaparó“ néven voltak ismeretesek a sóházaknál, hajóknál, egész hajók ki- és berakását vállalják, a napszámosokat összeszedik, ők maguk nem dolgoznak és a felfogadottak bérét önkényesen szabják meg. Visszaéléseiket azért tudják folytatni, mert pénzbiztosítékot nyújtanak a gabona-, só-, fa- és liszt-szállító hajósgazdáknak.¹ A napszámosok mellett az iparoslegényeket a pénzügyi válság következtében beállott munkabeszüntetések szorították. Április 15-én a pesti csendbizottmány ülésén egy munkás a céhrendszer visszasságai ellen emelt panaszt, mire a választmány megígérte, hogy a miniszter elé terjeszti panaszukat. De az ismeretes április 19-i tüntetést nem lehetett megakadályozni.² A kereseti lehetőségek csökkenése a munkásság figyelmét az idegenhonos munkásokra irányította. Panasszal fordultak a belügyminiszterhez, hogy az örökös tartományokból, de a távolabbi külföldről is vándorlegények és egyéb munkások jönnek az országba minden vándorkönyv, igazoló iratok nélkül, munkát keresnek, amit otthon sem találnak. Szállásért, étkezésért is hajlandók dolgozni a munkaviszonyokat „természetlen versenyükkel háborítják.“³ Az iparügyi miniszter felkérte a belügyminisztert a helyzet orvoslására, mire Szemere Bertalan május elején intézkedett, hogy a munkanélküli külföldi munkásokat a fővárosból eltávolítsák.⁴ Közbiztonsági okokból utasította Pest város tanácsát: igyekezzék a hazai munkanélkülieket rávenni, hogy ne csak szakmájukba vágó munkát vállaljanak, s ha haza akarnak utazni, a szokott segéllyel lássa el őket.⁵ A tanács a munkanélkülieket kitoloncolta, elrendelte minden külföldi munkás bejelentési kötelezettségét, jegyzéket készített bevándorlási idejükről, keresetmódjukról, igazoló irataikról. Akinek iratai nem voltak rendben és legalább öt évet nem töltött a két főváros valamelyikében, kitoloncolták, éppúgy mint azokat a munkanélkülieket, akik március 15-e óta tartózkodtak a városban.⁶ A mestereket

¹ O. L., B. M. (=Belügyminisztérium.) Rendőriek osztálya 1848. 1/2., 19.

² Szabó E. i. m. 163. és köv. l.

³ O. L., B. M. Beadványok 1848. 1444. sz.

⁴ A Dunagőzhajózási Társaság a kiutasított munkásokat a tanács kérésére Bécsig ingyen szállította. Szf. lt. Rendőriek 1848/49. 94. sz.

⁵ O. L., B. M. Beadványok 1848. 1126. sz.

⁶ Szf. lt. Rendőriek 1848/49. 109. sz. Hetenként háromszor kísérték őket a város határáig és ott a megyei hatóságok embereinek adták át, hogy vissza ne szökjenek.

a hatóság magyar honos munkások alkalmazására hívta fel.¹ A munkások gyors intézkedést kívántak, május végén küldöttségük jelent meg az iparügyi miniszter előtt, s előadta, hogy ha nem történik gyors és eredményes intézkedés, rendezavarásra is készek.² Nemcsak az idegen munkások foglalkoztatása, hanem a munkáselbocsátások ellen is tiltakoztak. A budai gőzhajózási igazgatóság a beállott pangás és pénzszűke miatt munkásainak felét (mintegy 800 embert) elbocsátotta. A munkában maradottak közösséget vállaltak elbocsátott társaikkal, mire az igazgatóság 47 embert kizárt.³ A belügyminiszter közbenjárt a társaságnál a kizárt munkások ügyében, s egyben figyelmeztette a munkásokat, hogy ha rendeleteit a gyár nem tartaná be, a hatósághoz forduljanak, „csoportozás, erőszakolás és kényszerítéstől” tartózkodjanak, mert ilyen esetben katonai erőt fog ellenük alkalmazni.⁴ A hajógyár igazgatóságát figyelmeztette, hogy a magyar munkásokat ne bocsássa el és az idegenek helyett magyarokat alkalmazzon.⁵

A munkásság másik követelése az általános béremelésre irányult. A kovács- és sütőlegények már május elején sztrájkba léptek, elhagyták műhelyeiket és erőszakkal eltávolították azokat, akik nem tartottak velük. De ezt a zavarkeltésre alkalmas mozgalmat közrendészeti és egyéb okokból a belügyminiszter nem tűrte. Utasítására a mesterek összehívták a legényeket, hogy panaszukat meghallgassák, figyelmeztetve őket, hogy amit tesznek, törvénybe ütközik. Most még szép szóval sikerült a mozgalmat lecsendesíteni, a legények visszatértek a műhelyekbe, azonban az elégedetlenséget nem sikerült hosszú időre eltüntetni. A pesti kovácslegények július 8-án abbahagyták a munkát és műhelyről-műhelyre járva erőszakkal kényszerítették a dolgozókat, hogy szüntessenek be minden munkát. Majd a vasúthoz, a gőzmalomhoz és a Lánchídhöz is elmentek és követelték a munka beszüntetését. A vezetőjük, Szalay Ignác Párisból 1847 júliusában visszaérkezett legény a szállón összegyűjtötte társait és az idegen munkások azonnali elbocsátását, valamint magasabb bért követelt.⁶ A Tánicsics Mihály szer-

¹ Uo. Budai lt. Budai lajstromozatlan iratok 1848.

² O. L., B. M. Beadványok 1848. 2318. sz.

³ Uo. 2810. sz.

⁴ Uo. 2984. sz.

⁵ Uo. 1147. sz. A hajógyárban 636 magyar és 262 idegen, főleg olasz és német munkás dolgozott.

⁶ O. L., K. K. M. (=Közmunka és közlekedésügyi minisztérium.) Egyveleges iratok 1849. 12. sz. F. I. K. M. Iparosztály 1848. 1/33. Rottenbiller h. polgármester jelentése 1848. május 16-ról.

kesztésében megjelenő „Munkások újságja“ is ébrentartotta a legények követeléseit, ami meg-megújuló bérkövetelésekben jutott kifejezésre. Az asztalossegédek július 2-án a Pestre összehívott országgyűlés megtartásához szükséges helyiségekben a sürgős asztalosmunkát hagyták abba és bejárták a pesti, budai, valamint a környékbeli műhelyeket, rávették az ott dolgozó legényeket, hogy a munkát szüntessék be.¹ Hogy mindennek nem lett súlyosabb következménye, az a belügyminisztérium által július 13-án felállított „Országos Rendőri Osztálynak“ volt köszönhető. Az országos rendőrség feladata a belső biztonság fenntartása, mindenféle politikai összeesküvés kinyomozása, tiltott gyülekezések leleplezése és megelőzése volt. Általában állambiztonsági intézkedések megtétele. Intézkedéseit a városi hatóságokkal egyetértésben, azok utasítására és felügyelete mellett hajtotta végre, de fenntartotta az önálló intézkedés jogát olyan rendkívüli esetekben, amikor a hatóság nem képes a rendelkezésére álló eszközökkel a dolog végére járni, vagy rendkívüli államérdek a leggyorsabb beavatkozást követeli. Rendelkezésre állottak a tisztviselők és működési körében állomásozó nemzetőri, valamint sorkatonaságbeli csapatok.² A Pesten felállított rendőri osztály június közepe óta döntő és mondhatjuk, szerencsés hatással volt a munkásmozgalmakra. A kovácslegények sztrájkja alkalmával elfogott Szalayt a városkapitány az országos rendőri osztály vezetőjének, a radikális felfogású Perczel Móricnak kezességé mellett hagyta szabadlábban.

Az átalakulás napjaiban minden szakmabeli alkalmazott — legény, inas — folytonosan gyűlésezett. Az inasok április 30-án az Üllői-úton, az Újvásár-téren és a Városerdőben tartottak gyűléseket, ahova a városkapitány 80 lovaskatonát rendelt ki.³ A munkásság megmozdulása egységes volt, követeléseik a legfontosabb kérdésekben teljesen megegyeztek. Hogy fellépésük ilyen egységes lehetett, azt Glembay Károly ipariskolai rajztanárnak köszönhették. Ez a fáradhatatlan agitátor a különböző céhek legényeiből megalakította a

¹ Erre a közmunka és közlekedésügyi miniszter néhány kontárral folytatta a munkát. O. L., K. K. M. Elnöki iratok 170., 171. sz. Szf. lt. Pesti lt. Rendőriek 1848/49. 341. sz.

² Szf. lt. Pesti lt. Rendőriek 1848—49. 128. sz. Az 1848. július 31-én tartott közgyűlés nem fogadta el a belügyminiszternek az Országos rendőrhivatal ügyében július 13-án kiadott rendeletét, mivel az az autonómiát csorbitja, szükség sincs rá, t. i. a törvények a rendőri hatalom fenntartását, kezelését és gyakorlását a város határaitban egyedül a városi hatóság körébe utalják.

³ O. L., B. M. Beadványok 1848. 318. sz.

„Pesti Iparosifjúság Egyesületét“, amely 9 pontban összefoglalta a munkásság általános követeléseit. E követeléseket Glembay szövegezte és írta alá a legényekből alakított bizottság tagjaival együtt. Felkereste a munkásokat szállásainkon, s miután a szakmabeli bizottságokat megalakította, úgy nyilatkozott, hogy a minisztériumban követeléseiknek érvényt fogszerezni. A bizottságokkal folytonos érintkezést tartott fenn és a teendőkről majd mindennap éjjelen túl tartó üléseken tárgyalt. Hogy a várható költségekre fedezet legyen, minden legénytől havonta egy huszast kért. A mesterek rossz szemmel nézték Glembay izgatását. „Ezen közbátorságra nézve veszedelmes tanárt“, aki „a mesterlegényeket folyvást ingerli, és arra izgat, miszerint mestereiken oly követeléseket tegyenek, melyek teljesítése a hely és idő körülményei által lehetetlenek“, a minisztérium figyelmébe ajánlották. Az esztergályoscéh mesterei ezen „inkompetens bujtogatót, másoknak is oktató példájára, méltólag megbüntetni“ kérik. Glembay törekvése oda irányult, hogy a munkáskövetelések egységesen, a munkaadók befolyásától mentesen nyilvánulhassanak meg és oly esetben, amikor a legények és mesterek meg egyezésre jutottak, mint például a kovács-szakmában, rávette a legényeket, hogy a mesterekkel történt megállapodás ellenére újabb folyamodással a minisztériumhoz forduljanak. Az iparosifjúság elnöki címét viselő Glembay arra törekszik, hogy a legényeket és inasokat tévútra vigye, panaszolja a kovácsmesterek.¹ Az iparosifjúság mozgalma nem volt helyi, pesti jelenség. Az erdélyi céhek legényei nevében a kolozsváriak pesti mintára megalakították a „Kolozsvári Iparosifjúság Egyesületét“ és a Kolozsvárra május végére egybehívott erdélyi karoktól és rendektől körülbelül 600 nyerges-, tímár-, csizmadia-, szűcs-, német-szabó-, kalapos-, szappanos-, asztalos-, szíjártó-, cipész-, lakatos-, és kovácslegény nevében kérték a mesterek zárt számának megszüntetését, a remekelésnél vegyes mester- és legénybizottság működését, az iparosok szabad letelepedését, szabad műhelyválasztást, szabad egyezkedés útján megállapított béreket, hasonlóképp a munkaidő megállapítását, a vándorlási kényszer megszüntetését, az inasok szakszerű oktatását, vasárnapi továbbképző iskolát, iparműkiállítás, kontárok munkaszabadságát. Kérelmük egy

¹ Uo. F. I. K. M. Egyveleges iratok 1848. 13. sz. A lakatosmesterek és építőmesterek véleménye. A pesti építőmesterek a legények kérelmét a külföldön megismert eszméknek tulajdonították, amelyeket most itthon erővel akarnak terjeszteni.

bizottság elé került, amelynek nevében gróf Thoroczkay Miklós előterjesztésüket elfogadásra ajánlotta. Az erdélyi főkormányzó, gróf Teleki József, a kolozsvári országgyűlés által kinevezett unio-bizottmány elnöke, az iparossegédek kérelmét Klauzálhoz terjesztette.¹

Eközben a pesti céhek legényei, mint már említettük, külön-külön gyűléseket tartva, kívánságaikat áprilisban és májusban benyújtották a miniszterhez. Nem soroljuk itt fel minden egyes céh legényeinek kérelmét, hanem az általános kérelmek összefoglalására szorítkozunk. A céhek fenntartását alig egy-két kivétellel mind kívánták. Egyedül a szűcslegények kérték, „hogy az eddigi gonosz céhrendszer tökéletesen megszüntetessék“. Mindnyájan kívánták a remekelés és a különféle céhtaksák megszüntetését, a kórházi ápolásra fizetett díjak saját kezelésbe való vételét, nyilvános céhgyűlést, a munkaidő csökkentését, amint az már Bécsben és Németországban évek óta szokásos. A felmondási idő megállapítását, vagy azonnali felmondás esetén legalább kétheti bér kifizetését, a bérfizetés napjának szombati napra tételét; ez eddig vasárnap történt, a mesterek szerint, hogy korhelységre ne szolgáljon, valójában azért, hogy a legény hétközben ne hagyja el a műhelyt. A női munkaerő tilalmazását, jobb szállást, pince- vagy padlás-szobák tilalmazását, vásár- és ünnepnap munkaszünet megtartását. Általában a bánásmód megváltoztatását, a tegezés eltörlését. Az inastartás korlátozását, mert a mesterek nagy munka idején nem alkalmaznak több legényt, hanem inasokkal dolgoztatnak. Az olyan legények, akik a mester asztalánál étkeznek, jó és bőséges ellátást kapjanak. Munkásfelvételnél a magyar munkások előnyben részesüljenek az idegenekkel szemben. A tabakos céh legényei a kötelező misehallgatás eltörlését kérték. A munkások véleménye teljes nyíltsággal jutott kifejezésre ott, ahol egyedül vitathatták meg ügyes-bajos dolgaikat. Azok a legények, akik mestereikkel együtt tanácskoztak, nem mertek semmiféle kéréssel előállni. A szítás-, selyem- és keztyűscéh legényei, valamint a könyvkereskedősegédek, kékfestők mestereikkel együtt tanácskozva kívánságaikat barátságos úton egyenlítették ki.²

A legények folyamodását a minisztérium május elején azzal a meghagyással küldte át a városhoz, hogy azokat az

¹ O. L., F. I. K. M. Egyveleges iratok 1848. 30. sz. A minisztérium a kérelmet a céhrendszer újabb rendezésig félretette. (Augusztus végén.)

² Uo. Iparosztály 1848. 1/14., 1/24.

illető céhek előljáróival közölje. Azok a céhek, amelyek segédek nyilatkozatát még nem kapták meg, két napon belül vegyék át azt és az átvétel után legkésőbb három nap alatt céhgyűlést hívnak össze, nyilatkozzanak az eléjük terjesztett kívánságokról és a mesterek válaszával együtt írásos jelentést mutassanak be a városnak, ez pedig terjessze fel a minisztériumhoz.¹ A tanács Rottenbiller helyettes polgármestert és Szekrényessy Endre városkapitányt bízta meg a végrehajtással. Felszólításukra a céhelöljárók május 11-én beterjesztették nyilatkozataikat.² Ezeket Vojdisek József tanácsnok a hónap vége felé mutatta be a miniszternek.³ A mesterek a sztrájkoknak és munkásaik fenyegetésének hatására hajlandók voltak a követelések teljesítésére, „csak-hogy közöttük a csend és békesség főképp a mostani mostoha időkből kellően fönntartassék“.⁴ A legények tudni akarták, hogy mestereik miként nyilatkoznak kérelmeikről. A vargacéh legényei a mesterek nyilatkozatának ismertetését követelték. Az 1200 főnyi munkás tüntetésére a mesterek az utcán és a városháza előtt fel is olvasták nyilatkozatukat, amit zajos ellenzéssel fogadtak.⁵ A mesterek mindenekelőtt kiváltságos helyzetük biztosítását, valamint a céhek fenntartását, a kontármunka üldözését, a külföldi iparcikkek behozatalának korlátozását, a házalókereskedelem tilalmazását kívánták. A céhekbe való fölvételt továbbra is a mesterség kitanulásához akarták kötni. Kívánták továbbá a remekelés kötelező fenntartását. A munkaidőre vonatkozólag a 10—12 órai munkaidőbe beleegyeznek, de az időnyomunka végzésénél kivételt kívánnak. A vásár- és ünnepnap szünetet elfogadják. A béremelés minden egyes esetben szabad egyezkedés útján történjék. A legények a céhgyűlésben nem kaphatnak szavazatot, mert személyi függésben vannak mestereiktől, ott legfeljebb képviselőik útján vehetnének részt. A mesterré avatás díjait a céh nem nélkülözheti, mert az özvegyekről és árvákról enélkül nem gondoskodhat. A szállók és kórházak felügyelete nem lehet a legények joga, mert ők nem állandó lakosok. Az inasok nagy számát haj-

¹ Szf. lt. Pesti tanácsülési jkv. 1848 május 4. 6959. f. — O. L., F. I. K. M. Egyveleges iratok 1848. 13. sz.

² Egynéhány céh még nem nyilatkozott, mire előljáróikat a tanács elé rendelték.

³ O. L., F. I. K. M. Iparosztály. 1849. 1/14.

⁴ A magyar tímárcéh nyilatkozata 1848. máj. 11. O. L. F. I. K. M. Iparosztály 1849. 1/14.

⁵ Ebben az iparágban a nagy munkakínálat a béreket igen lenyomta, a rosszul fizetett munkások és a sok munkanélküli igen elégedetlenek voltak. Uo. Egyveleges iratok 1848. 13. sz.

landók csökkenteni, de megjegyzi, hogy azok nemcsak a mesterasszonyokat, hanem a legényeket is kiszolgálják. A felmondásra vonatkozólag továbbra is a hét vége legyen érvényben, mert egyébként darabszám-fizetésre kellene áttérni.

Miközben a céhrendszer átalakítására irányuló ankét folyt, hogy a rendezésig a termelés a különböző iparágakban zavartalanul folyjék, május 13-án rendelet jelent meg az iparossegédek és mesterek közti egyeztető bizottmány megalkotásáról. A miniszter által kinevezett egyeztető bizottmánynak az volt a feladata, hogy a pillanatnyi ellentétek békés megoldására vezető eszközökkel a legények és mesterek érdekeit kiegyenlítse. A bizottság 46 tagból állott, felerészben mesterekből, felerészben legényekből. Ha nem tudna megnyugtató döntést hozni, annak jelentése után a miniszter intézkedik legfelső fokon. A bizottmányban a minisztériumot Rombauer Tivadar osztályfőnök, a Rimamurányi Vastermelők Egyesületének volt elnöke, Faggyas Pál és Gyurkovits Máté titkár, pesti szűcsmester képviselte.¹ A bizottság működését már május 14-én megkezdte. A nyomdai munkások és nyomdatulajdonosok már előzőleg vegyes bizottságot alakítottak, amely a bérkövetelés dolgában a minisztérium közbelépésével megegyezést is hozott létre.² Az egyeztető bizottság mellett különleges esetben a városi hatóság is szerepet kapott, mint például a kalaposmesterek és legények viszályában. A kalaposlegények két csoportra váltak. Az egyik az „új rendszer“-t követte, a másik a régi mellett akart maradni. Az utóbbiak többségben voltak, de a kisebbség üldözte őket. A szakadás okai a 40-es évekre nyúltak vissza. Ekkor a helytartótanács orvosolni akarta a bajokat, de rendelkezését a mesterek és a legények egy része nem fogadta el. „A régi rendszer hívei“ semmi napszamosmunkát (víz- és fahordás, tisztogatás stb.) nem akartak végezni. Az a mester, aki ilyen munkát végeztetett, bojkott alá került, míg öt forinttal meg nem váltotta magát. E váltásgpénzekkel, valamint azzal a két-két forinttal, amit a mesterek egy-egy felszabadítás esetén fizettek, érkező vándortársaikat segélyezték, kórházi ápolási költségeiket fedezték, sőt társaikra is kivetettek bizonyos összeget, hetenként néha egy forintot. A régi rendszer hívei öntudattal képviselték a munkásérdeke-

¹ Uo. Iparosztály 1848. 1/116.

² Uo. 1/24., 1/115. Május 13-án este 6 órakor a városházán Klauzál egyeztető értekezletet hívott össze, előzőleg a tulajdonosokkal tartott rövid megbeszélést az István főherceg-szállóban lévő lakásán. U. o. 1848. 1/118. A béreket a minisztérium állapította meg, amit mindkét fél elfogadott.

ket, úgyhogy a mesterek a bizottság előtt igen tartózkodóan nyilatkoztak. A bizottság az egyetértést a legszigorúbb intézkedéssel is, de helyre akarta állítani. A bajok forrását abban látta, hogy a mesterek a legények közvetítésével fogadják fel az érkező vándorlegényeket. Elrendelte, hogy ha ezek három napon belül nem kapnak munkát, kötelesek a várost elhagyni. Szabad szállással és szabad műhelyválasztással kell a bajon segíteni. A legények pénzkezelésére egy erre kijelölt mesternek kell ügyelnie. Az öt forint szegénypénz fizetése tilos. Ha ez nem lenne kivihető, a hatóság veszi el a befizetett pénzt és a kórházi láda járandóságaihoz csapja. A mestereket pedig a céhláda javára 15 forint pénzbüntetéssel, a legényeket börtönbüntetéssel fogják sújtani. A régi rendszerhez húzó legények szállását a bizottság bezáratta.¹

A munkásmozgalmak során nyert tapasztalatok és előzetes tájékozódás alapján hozta meg Klauzál a céhszabályokat módosító, 107 §-ból álló rendeletét 1848 június 9-én. A rendelet elsősorban az inasokról intézkedik: tiltja a szakmán kívül eső munkák velük való végeztetését; munkaidejüket, ha 14 éven aluliak, 9 órában állapítja meg. Elrendeli a vasárnapi továbbképző-iskola kötelező látogatását. Testi fenyíték alkalmazása tilos. Ha a mesterek az előbb említett rendelkezéseket megszegik, tanulókat nem tarthatnak. Az inasévek száma: három, ha ruházattal is ellátják, három éven túl is terjedhet. A felszabadítás díja két pengő forint. Szabályozza a segédék munkavállalását, a műhelyválasztást teljesen szabadá teszi, akár a céhbeli mestereknél, akár a gyárakban. A próbaidő és az erre járó fizetés előzetes, szabad egyezkedés útján történik. Szabad egyezkedéstől függ, hogy természetbeni járandóságot, étkezést, lakást stb. vagy készpénz-megváltást kapjon-e a munkás. A tegezés tilos. Ha a legény mesterénél lakik, lakóhelye egészséges legyen, panasz esetén a lakást a hatóság a céhbiztos és a helybeli orvos útján megvizsgálja. A segéd vagy egészséges lakást kap, vagy mesterét fölmondás nélkül rögtön elhagyhatja. Szerszámmal a munkaadó látja el segédeit. A munkabér és a fizetési idő szabad egyezkedés tárgya. A fizetés napja az eddig szokásban volt nap marad. A segédeknek tilos a mester és az egyes segéd között az előbbi kérdésekben létrejött szabad egyezséget gátolni. A segédektől csak a mesterségbevágó munkát lehet követelni, de ha ezt mint megbélyegzőt

¹ Az ország összes kalaposcéheiben azonos volt a helyzet a mester és a legények viszonyát illetőleg. O. L. F. I. K. M. Iparosztály 1/45., 1/221. sz.

a segéd méltatlannak tartja, fölmondás nélkül elbocsátható. „Blaumontag“ tartása szigorúan tilos. A munkaidő kérdésében a rendelet messze megelőzte a munkaidőszabályozásra vonatkozó európai törvényhozási inézkedéseket, amikor a napi munkaidőt 11 órában állapította meg. Gondoskodott a túlórázás külön díjazásáról. A fölmondási idő előzetes, kölcsönös megegyezés tárgya. A segédeknek a rendőrség és céhközgyűlés előzetes tudomásával szabad szállókat (Herberge) nyitni. A szálló a helybeli rendőrség felügyelete alatt áll, ott lakomázás vagy tárgyalás, összejövetel tilos. A szállók ügyét a mesterek és segédek bizottsága intézi. Elnöke az atyamester, nélküle és két mester nélkül a bizottmány ülést nem tarthat. E bizottmány a munkaközvetítés megkönnyítésére mesterek, gyárak és nem-mesterek névsorát nyilvántartja, a vándorlegényekről és munkanélküliekről, valamint a munkást kereső mesterekről pontos névjegyzéket vezet. A legényszállók rendtartásáról közrendészeti szempontok figyelembevételével pontosan intézkedik. A szállókon a munkás csak nyolc napot tölthet. Aki nem talál munkát, az köteles vándorútra kelni, de ha a rendőrségtől tartózkodási engedélyt nyert, vagy valamelyik műhelytulajdonos jóállását mutatja fel, hogy a következő tizennégy nap valamelyikén munkát kap, akkor munkábaállásig maradhat. Akinek nyolc vagy tizennégy napi tartózkodási engedélye letelt, arról az atyamester a rendőri hivatalnak jelentést tesz és a munkanélküli segédet távozásra fogják kényszeríteni. A kórházi pénztár mesterekből és segédekből alakított bizottmány felügyelete alatt áll. Kiveti a kórházi illetéket, ami negyedévenként egy segédre 30 krajcárnál több nem lehet. Ha a kórházi ládapénzből a munkások munkanélküli társaiknak pénzsegélyt nyújtanak, a hiányt ők viselik. Társaspoharakat, búcsúlakomákat, stb. fizetni nem szabad. Az a segéd, aki mester akar lenni, a céh évnegyedeš közgyűlésén szándékát bejelenti. A gyűlés egy remekbizottságot alakít, minden egyes folyamodóra külön-külön. A bizottság a remekelő bizonyítványait megvizsgálja és a remekelővel meghatározza az elkészítendő remeket. A remekelési anyagért nem kell semmit fizetni, de ha a kivitel rosszul sikerülne, köteles a kárt megtéríteni. A bizottság a felügyeletért semmi anyagi ellenszolgáltatást nem kaphat. Írásban hozza meg határozatát és a hatóság, ha a remekelő lakhatási, vagy honosítási ügye rendben van, 24 órán belül kijelenti, hogy a mesterjog gyakorlásának hatósági akadálya nincs. Ha a remekelő nincs megelégedve a bizottság ítéletével, új bizottság felülvizgálatáért folyamodhat. A mesterdíj sehohsem lehet több tíz

forintnál. Az új mester nem tartozik bejelentési díjat, hibaváltásot, felügyeleti és biztosí díjat, remekelési helybért, lakomát fizetni, a mesterdíj lefizetése után a mesterjogokat teljességükben gyakorolja. A szabályzat 74. §-a felszólítja a kontárokat, hogy e szabályok kihirdetése után a mesterjogokat félév alatt szerezzék meg. Ha a kitűzött félév után a szükséges lépéseket nem tennék meg, akkor segédekkel csak abban az esetben dolgozhatnak, ha a minisztérium erre külön engedélyt ad. A jövőben saját kezére mindenki dolgozhatik, de ezt a hatóságnál be kell jelenteni. Az engedményezettek, a segédekkel dolgozó nem-mesterek csak korlátozott számú segéddel dolgozhatnak, nem fogadhatnak inasokat, a mester nevet nem viselhetik, nyílt üzletet nem tarthatnak, de az országos és hetivásárokon árulhatnak. A céhláda a céh összes tagjainak vagyónát foglalván magában, kezelése a mestereket és a segédeket közösen illeti. A céhláda-bizottság feladata a könyvvezetés, számadás és a pénzfelhasználás szabályozása. Az ellenőrzést a céhgyűlés és a hatóság gyakorolja. A céhben élők közti ellentét kiegyenlítésére minden céh békéltető bizottságot állít fel. Elnöke a céhmester, tagjai: három mester, három segéd. A rendelet intézkedik a céhgyűlések megtartásáról, az ott szavazattal bíróról, a határozatképességről, az ülés rendjéről és tárgyáról. A régi céhszabályok, amennyiben vagy a törvények, vagy e rendelet által meg nem változtattak, továbbra is fennmaradnak.

Alighogy a rendelet megjelent, a minisztérium tudni akarta, vajjon az érdekeltek hogyan fogadták az új szabályzatokat. Nyilatkozattételre szólította fel a céheket. E nyilatkozatokból, sajnos, igen kevés maradt ránk. A budai csizmadia-céh a céhjövendelmek apasztását kárhóztatta, mivel a céhbiztosnak, aki az évnegyedes gyűlésen megjelenik, 8 pengőforintot, újévkor 4 forint ajándékot kell adni. A céhmester évente 20 forintot, a jegyző 10, a zászlóvivő 8-at, tisztújításkor a kocsis ládavitelért 5 forintot kap, a céhszobáért 40 forintot, a takarítónak 8, fáklyára 10, az ügyvédnek 40, a jegyzőnek lajstrompapírra 2 forintot kell fizetni, a beteg mesterek évente 12, a vidékiek 30 forintot hordanak el. Adakozási felhívásra 10 forintot, negyedévenként kántormisére 1 forint 12 krajcárt, Szent Istvánkor és a halottakért mondott misére 8 forint 24 krajcárt, viaszgyertyára 5 forintot, évente összesen mintegy 220 forintot költenek. Ennek nagyrészt a remekelési díj szolgáltatatta.¹

¹ Szf. lt. Budai lt. Budai lajstromozatlan iratok 1848.

A pozsonyi céhmesterek¹ nyilatkozata az adott viszonyok között merésznek ítélte a változtatásokat, különösen azt a rendelkezést kifogásolta, hogy a jövőben segédek nélkül a saját kezére való dolgozás senkinek meg nem tiltható: ezzel a céhek megsemmisülnek. A céheket csak akkor lehetne megszüntetni, ha az ország gazdasági élete fejlettebb lesz, a földművelés, bányászat kifejlődik, pénz és népesedés révén a szükségletek növekednek. A mesterjog kiterjesztése a tanult iparosok elszegényedésére vezet. A legények bére a szabad versenyben le fog szállni és politikailag veszedelmes proletáriátus alakul majd ki, ami a mindinkább „lábrakapó kommunizmusnak szövetségesévé fogja őket tenni“. Az inasokkal továbbra is mindenféle munkát akarnak végeztetni, a 11 órai munkaidőt keveslik. A szállók fenntartását üdvösnének vélik. A mesterdíjak fizetése az özvegyek és árvák megsegítése miatt továbbra is fenntartandó. Ehhez a kormány ragaszkodik, de hozzájárulásról nem gondoskodik.² A modori céhek legfőként azon rendelkezés ellen nyilatkoztak, amely a mesterség gyakorlását segédek nélkül mindenkinek megengedi. Az iparszabadság eme helytelen értelmezése megsemmisíti a céheket, a mesterek el fognak szegényedni, a szakképzés hiányos lesz. A céhládára vonatkozólag fenn kell tartani a régi szokást. A rimaszombati céhek a munkaidő korlátozása ellen tiltakoznak. Szerintük például a malomiparban a munka éjjel-nappal folyik, de a segédek már nem akarnak úgy dolgozni, mint eddig.³ A bazini céhek a szabadkézre való munkavállalás ellen szólnak. Kívánják a régi munkaidő fenntartását. A 10 forintos mesterdíjat keveslik, mert kevés a pénz a céhlárában, amióta a szegődési és felszabadítási díjat leszállították és a pénzbeli büntetéseket eltörölték.⁴

Annyit megállapíthatunk e néhány nyilatkozatból is, hogy a segédek és inasok sorsának javítására fizetés, munkaidő, ellátás, emelkedettebb, emberibb bánásmód volt nemcsak a munkásság követelése, hanem Klauzál miniszteré is. Elvi jelentőségű rendelkezés volt a kifogásolt sajátkézre

¹ 166 szabó, 40 pék, 16 lakatos, 6 építő, 10 színező, 5 kötélgyártó, 40 asztalos, 1 kalapos, 25 festő-aranyozó, 20 fényező, 11 kádár, 4 rézműves, 10 üveges, 34 hentes, 13 szappanos, 4 puskaműves, 7 gombos, 7 kefekötő, 4 posztós, 24 molnár, 5 mézeskalácsos, 7 tímár, 12 kovács 127 varga, 2 hegedűkészítő, 2 paplancsináló, 7 nyerges, 10 kesztyűs, 20 bádogos, 11 esztergályos, 4 rézőntő, 30 kertész, 5 szűcs, 15 aranyműves, 13 késes.

² O. L. F. I. K. M. Iparosztály 1849. 1/17., 1848. júl. 29-én.

³ Uo. Egyveleges iratok. 1848. 33. sz.

⁴ Uo. 1848. 41. sz.

való dolgozás, amely az iparszabadság felé tört utat. Közvetlen hatása valóban jótékony volt, de, mint ilyen esetben szokott történni, a legények is túlmentek a rendeletben nyert jogokon, elhagyták mestereiket, mint az a négy budai csizmadia, akik lakást béreltek és saját kezükre dolgoztak. Amikor a céh a tanácshoz folyamodott, a kapitány elé idézett egyik legény azt mondta, hogy „minek nekünk az ilyen vagy olyan céhszabályok, egy pár nap mulva úgyis respublikát kiáltunk”.¹ A budai cserepezőmesterek is arról panaszkodnak, hogy 25 legény közül 6—8 dolgozik mesternél, a többi, saját kezére dolgozva, tönkreteszi őket.² A legények hiányolták, hogy az idegen munkásokról nem intézkedik a rendelet: a pesti kovácssegédek arra kérték a minisztert, hogy idegen csak akkor lehessen mester, ha magyarul tud.³ A két fél kifogását azonban az események túlszárnyalták. A magyar kormány az önvédelmi harc megszervezése közben a kézműipartól maximális teljesítőképességet kívánt, hogy a felszerelés és utánpótlás nehéz feladatát minél sikeresebben megoldhassa és sok esetben, kiváltképp a hadfelszerelési iparban, a céhszabályokat módosító rendelet paragrafusaival ellentétben cselekedett.

A bukást követő években az abszolutizmus a céhrendszerben hozott változtatásokat továbbra is fenntartotta. 1851-ben egy ideiglenes utasítás az iparendélyezési rendszert vezette be. Az 1857 február 9-i császári rendelet a céheket megfosztotta attól, hogy az ipargyakorlás jogát ők adományozzák: ez a jog a közigazgatási hatóságra szállt. A két évvel később, 1859. december 20-án, kiadott pátenst korlátolt iparszabadságot léptetett életbe.⁴ Egyébként az abszolutizmus idején a kézműipar fokozatos lassú romlása figyelhető meg.⁵ Az iparosok elszegényednek; 1862-ben egy fehérvári molnármester azt írja, hogy „az iparos is elmenne valahová segédnek, ha megfogadnák, ha kellene”.⁶ A kiegyezés után meginduló gazdasági fejlődés, a vasúti hálózat kiépítése, a hitelélet izmosodása, a pénzügyintézetek

¹ Szf. lt. Budai lt. Budai lajstromozatlan iratok 1848.

² Uo.

³ O. L. F. I. K. M. Iparosztály 1848. 1/359.

⁴ Szádeczky i. m. 163. és köv. l.

⁵ Kring M.: A tatai csapómesterek. Domanovszky S. emlékkönyv, 418. és köv. l. Győrben a 60-as és 70-es években 58 céh működött; a tagok száma a legtöbben 10 és 20 között mozgott, de volt olyan céh is, amelyiknek csak 1—2 tagja volt. Ld. Fehér Ipoly: Győr megye és város egyetemes leírása (Budapest 1874), 318. l.

⁶ Varga István: Eszmetörédek a céhrendszerről és a korlátlan szabadiparról. (Székesfehérvárott 1866.)

gyarapodása, a gyáripar fejlődése a magyar gazdasági élet struktúráját olyannyira átalakította, hogy a törvényhozás az 1872-ben hozott ipartörvényben az ipartársulatokról intézkedő szakasz 83. §-ában a még fennálló céheket a törvény életbeléptetésétől számított három hónapon belül megszüntetnek nyilvánította. A céhek némelyike ipartársulattá alakult,¹ de sem a kézműiparosok közömbössége, sem a nagytőke törekvései nem kedveztek még érdekképviselési szervek megalakulásának sem.

Ungár László.

¹ Az iparosok az új törvénnyel szemben bizalmatlanok voltak és a céhek nagyon sok helyen feloszlottak anélkül, hogy ipartársulat alakult volna. Győrben még 1874-ben is csak „A vendéglősök, ital-mérők és kávéosok társulata” létezett. A városban élő mintegy 1000 iparos minden érdekképviselés nélkül maradt. Fehér I. i. m. 319. l.

A török történetírás új utjai.

Amikor Kemál Atatürk a diktátorok modorában kijelentette, hogy a török történetírás addig divatos felfogását nem tűrheti tovább, elhatározásáról Európában alig vettek tudomást. Azóta több mint tíz esztendő telt el, csendes, kitartó munkában és az új kormányrendszer a régi történetnézetet pontról-pontra visszaverte: külön szervezetet alakított ki magának és egészen újszerűen fogalmazta meg a „török világ“ képét. Ez a beváltott szellemi forradalom most már a tudósokat is foglalkoztatja, és bennünket, magyarokat is egészen közelről érint. Mielőtt ennek tárgyalásába fogunk, vessünk azonban egy pillantást a régi török történetírásra.¹

*

¹ E kikerekített könyvismertetésben az új török történetírás kibontakozására vonatkozó, főleg francia nyelvű irodalmat kívánjuk cikkszerűen bemutatni. A török történet ismert adatait szolgáltató műveket nem említve, a tárggyal közvetlenül kapcsolódó könyveket, cikkeket és egyéb közleményeket az alábbiakban soroljuk fel. Tekin Alp: *Le kéalisme* (Paris 1937) c. munkának főleg két fejezete: „La restauration de l'histoire turque“ és „Civilisation sumérienne et hittite“. — Tekin Basri Gün: *Le monde turc et sa mission historique dès la première humanité de langue turque jusqu'à nos jours.* (Leipzig 1923.) — *Le Congrès d'histoire turque de 1937.* „Ankara“ c. hetilap, 1937 aug. 5. sz. — *Le grand Congrès d'histoire et L'Exposition d'histoire, uo., 1937 szept. 30.* — Jean Deny: *Turquie. „Histoire et historiens depuis cinquante ans, 1876—1926“* (Paris 1927) 2. k. 438. s köv. l. — Jean Deny: *Langues turques, langues mongoles et langues tongouzes.* Meillet—Cohen: *Les langues du monde* (Paris 1924), 185. s köv. l. — Muslih Ertunç: *„Influence de la langue turque sur les peuples balkaniques.“* „Ankara“, 1937 szept. 30. — Muslih Ertunç: *Les vieux trésors turcs découverts en Hongrie.* Uo., 1936. dec. 10. — Móricz Péter: *Az új török történetírási mozgalom.* „Turán“ 1932, 1. s köv. l. — Nicolas Moschopoulos: *Les nouvelles théories turques sur l'histoire et l'éthnographie.* Bulletin of the international Committee of historical Sciences 1935, 329. s köv. l. — Mouzafer Bey: *Déclaration... à la Conférence internationale pour l'Enseignement de l'histoire.* U. o. 1932, 726. s köv. l. — J. Rypka: *Der II. türkische Geschichtskongress in Istanbul.* Prager Presse 1937 okt. 13. — Ettore Rossi: *Gli studi di storia ottomana in Europa ed in Turchia nell'ultimo venticinquennio, 1902—1925.* „Oriente Moderno“ 1926 aug. —

A régi török történetírás egyik jellemző vonása az, hogy a török multat művelő keresztény és mohamedán történetírók közt minden szorosabb együttműködés hiányzott. Így a török történetírásnak e megoszlás szerint két, egymástól szinte teljesen független világa létezett.

A „nyugati“ török történetírás nagyobbarányú kibontakozása elé azonban leküzdhetetlen akadályokat gördített a számbajövő nyelvek sokasága. Ha ugyanis valaki át akarta tekinteni egy-egy kérdés egész irodalmát, az úgynevezett világnyelveken kívül ismernie kellett a magyar, görög és orosz nyelveket, tudnia kellett azonkívül legalább törökül és arabul. Ha viszont a török őstörténet kutatója volt, jártasnak kellett lennie a kínai, örmény, szíriai és mongol nyelvek útvesztőiben is, értenie kellett az archeológiához, etnológiához, nyelvészethez és antropológiához. Kétség-telenül ennek a kivételes helyzetnek volt a következménye, hogy az európai török történetírás — Zinkeisen tiszteletre méltó kivételével — nem is foglalkozott behatóbban a török őstörténettel, hanem kutatásait a török szó értelmének megszorításával az Ottomán Birodalomra korlátozta.¹ A háború előtti európai török történetírás számára tehát a török mult a XIV. század elején kezdődött, amikor a Szeldzsukidák egyik hűbérese, a hajdan „400 sátorral“ bíró Ertogrul khánnak fia, Oszman, függetlenné lett és népével együtt, melyet róla „oszmanli“-nek neveztek, a muzulmán hitre tért. Az oszmán törökség multjának értelmét a nyugati historikusok azokból a mozzanatokból alkották meg, amelyek a kívülálló szemlélőnek leginkább feltűntek: azokból a nagy vérontással járó háborúkból, melyek az Oszmánok birodalmának túlméretezett kialakulását három kontinensen, Európában, Ázsiában és Afrikában végigkísérték, rombadöntve minden útban lévő kultúrát. Ennek a szemléletnek legutóbb René Pinon adott két mondatban találó kifejezést: „A törökség története — mondotta — egyenlő az általuk viselt háborúkkal, Európában, Ázsiában és Afrikában tett hódításaikkal. Amidőn ez a nép a Boszporusz és a Duna közt megjelent, a Bizánci Birodalommal együtt nemcsak hogy egész Kelet-Európa műveltségét rombolta

Vámbéry Ármin: Nyugat kultúrája Keleten. (Budapest 1906.) — Aki bővebb tájékozódást kíván szerezni a mai Törökország szellemi mozgalmairól általában, alkalmasan használhatja a J. Deny et P. Marchand: Petit manuel de la Turquie nouvelle (Paris 1933) c. munkában (295—314. l.) összeállított francia-, angol-, olasz- és németnyelvű irodalmat.

¹ Amikor ezt állítjuk, természetesen nem feledkezünk meg Közép-Ázsia kutatóiról — elsősorban W. Thomsenről, az orkhoni feliratok híres megfejtőjéről —, akik tudományos missziókba tömörülve már a XX. század elején felbecsülhetetlen előmunkálatokat végeztek, főleg a török etnográfia szempontjából. E kutatások anyagát azonban jórészt csak a háború után dolgozták fel, mint pl. a hetita-kultúra maradványait, az újabban napfényre került archeológiai anyaggal egyetemben. Így a török őstörténet halvány vonalakban való felvázolása is csak napjainkban történhetett meg.

le, hanem a nagyhatalmak politikáját is kilendítette folyása természetes medréből.“

A török történetírók tudománya ennél a színvonalnál alacsonyabban állt. Egyrészt ugyanis nem ismerték a nyugati műveket. Zinkeisen munkájáról például, mivel német nyelven jelent meg, alig szereztek tudomást. Inkább ismerték Hammer-Purgstall könyvét, mely fordításban jobban megközelíthető volt számukra. Másrészt, s ez volt a nagyobbik akadály, a speciális török viszonyok nem kedveztek a szellemtudományok, így a történettudomány kialakulásának. Már a török kifejező eszközök — a nyelv, a stílus és az írás — tökéletlensége maga is hátrányt jelentett. A kalifátus révén beszivárgott arab és a szultánsággal jött perzsa nyelvbeli elemek ugyanis annyira elnyomták a török nyelvet éppen a műveltebb rétegek körében, hogy az iratokban néha már oldalakon át alig maradt néhány százaléknyi igazi török szó. Ettől a nyelvészek által is „oszmanli“-nak — és nem töröknek — nevezett keverék nyelvtől a tömegek nyelve egészen távol állt, úgyhogy tudományos műveknek olvasótábora, még ha a körülmények egyébként megengedték volna is, nem alakulhatott volna.¹ Ehhez a keverék bürokrata nyelvhez csatlakozott a stílus keletiesen érzélgős mivolta, minek következtében a kacskaringókból csak nehezen lehetett kielemezni a lényegét. Betetőzte a dolgot a filológiai pontosságig fel nem érő arab írásmód, mely a nyugati kultúrában született tudományok művelésére határozottan alkalmatlan volt. A kibontakozásnak legnagyobb akadályá azonban a gondolati szabadság hiánya volt. A szultánok határtalan zsarnoksága és a modern élettel össze nem férő teokratikus államigazgatás, ez a török „caesaro-papismus“ ugyanis annyira ráfeküdt az elmékre, hogy a nyugati gondolatok nem terjedhettek, csak igen lassan, vagy éppenséggel sehogyan. Amikor a liberális eszmék a XIX—XX. század fordulóján mégis betörték Törökországba, II. Abd-ul-Hamid szultán (1878—1908) úgy gondolkodott, „hogy a jó mohamedán hadd tanulja valamennyi ágát a modern tudományoknak, csak a filozófiát és históriát ne, mert e tudományok az uralkodók tetteit is bírálat alá vonják“.

Így hozta magával a kifejező eszközök gyarlósága és a gondolati szabadság hiánya a török szellemi tudományoknak, köztük a históriának aránylag igen alacsony színvonalát, így tudtak az annalisták, a hivatalos udvari történetírók e tradicionális hízelgő fajtája, egészen a legutóbbi időkig érvényesülni, általában így hagyhattak az egyes uralmon lévő kormányzati és politikai rendszerek olyan mély nyomot a történetnszemléletben. Szinte azt mondhatjuk, hogy a hagyományos évkönyvek színvonalán felülemelkedő történetírás értékeszméje egybeesett a fennálló régime érték-eszméjével. Eszerint a háború előtti török történetírás nagyjában az islamismus, az ottomanismus és a turanismus lépcsőfokain mozgott.

¹ Alp szerint a 17 milliónyi török lakos közül az „oszmanli“ nyelvet alig 10% értette.

A legerterjedtebb felfogása a török történetnek a panislamismus történelmi vetülete, a muzulmán felfogás volt. E felfogás szerint a török nép mindaddig sötétségben botorkált, amíg az Iszlám felkelő napja útját meg nem világította; ezóta a „törökség“ tulajdonképpen nem is létezett, mindenki „igaz-hitű“ testvér volt, s így az oszmani nép is csak a nagy Iszlám-család egyik tagja. Az Iszlám előtti kor barbár kor volt, nem foglalkoztak vele, mint ahogy az arab történészek sem foglalkoztak a pre-islamikus Arábiával.

Miután a panislamismus kivihetlensége az angol-orosz érdekek ellenkezőségén bizonyosodott, egy újabb politikai ködkép, az „ottomanizmus“ lett a kormányzat eszménye. Ez elgondolás szerint a mintegy húsz nemzetiséget magában rejtő Törökországból „Ottomán Birodalom“ néven nemzetifeletti államot kellett faragni. Amíg ennek a koncepciónak csődjét az Ifjú Törökök 1912-ben ki nem mondták, addig a történetírók is igyekeztek nemzetük multját ekként értelmezni. A nép nagyságának kezdete szemükben most nem az iszlám-vallás felvételével, hanem az Ottomán dinasztia kezdeteivel esett egybe. Csodálkozva emlegették e dinasztia politikai tehetségét, mely „400 sátorból“ alig néhány emberöltő alatt hatalmas birodalmat varázsolt elő. Török népről, török nemzetről, főleg pedig török fajról ebben az elgondolásban éppúgy nem esett szó, mint az iszlámi koncepcióban. A török szót egyenesen üldözték, akárcsak a többi nemzet nevét, s ha már lehetetlen volt meg nem említeni, megvetéssel szóltak róla, barbár jelzők kíséretében. Ez az elgondolás egyébként könnyen megfert az iszlám-koncepcióval, főleg a történet ama szakaszában, amikor az Ottomán dinasztia már a kalifa címet is viselte.

1909-ben, amikor az európai műveltségű Ifjú Törökök az uralmat átvették, ellökve maguktól az ottomán birodalmi eszmét, figyelmüket a török nép és az egész ázsiai török faj felé fordították. Büszkélkedve kezdték emlegetni fajuk nagy földrajzi kiterjedtségét és csodás dolgokat vártak a többi török törzsek ébredésétől, egy nemzetté való egyesítésétől. Zia Gök Alp szociológussal az élen néhányan ezt az irányt is felkarolták az irodalomban s figyelmüket az őstörténet felé fordították. A történetírók többsége azonban továbbra is a „400 sátor“ legendájával kezdte munkáját. Az őstörténet szálait a világháborúig maradt rövid idő alatt ugyanis nem sikerült kibogozni, másrészt pedig sokaknak nem túlságosan tetszett a kirgiz-tatár rokonság. Így ez a koncepció jelentéktelen maradt.

Összefoglalólag tehát megállapíthatjuk, hogy a török „ancien régime“ irodalmában a török nép története mindvégig az iszlámmal és az Oszmán dinasztia történetével fonódott össze, következképp a történet fényes lapjai a mohamedán hitre való áttéréssel, illetőleg a mondott dinasztia megszilárdulásával kezdődtek, az őstörténet pedig továbbra is ismeretlen maradt. A háború után ez a helyzet óriásit fordult.

1922 november 1-én Musztafa Kemál eltörölte a szultánságot. Két év múlva, 1924 március 3-án, eltörölte a kalifátust is. E rendelkezések nyomában valóságos rohamlépésben indult meg Törökország európai értelmű kialakulása. Az iskolákat kivették az egyházi rendek kezéből és laicizálták; a nyelvet megtisztították a perzsa-arab elemektől és közelebb hozták a nép beszédéhez; a korábbi 612-jegyű ábécét elvetve, áttértek a nagybetűkkel együtt 56 jegyet számláló latin ábécére. E többrendbeli emancipáció révén az irodalom terjedésének korlátai ledőltek s a tudósok összehasonlíthatatlanul tökéletesebb kifejezőeszközökkel a gondolati szabadság kedvező légkörében indulhattak új honfoglalásra. A nacionalizmusban fogant új történelmi szellem most már gyors ütemben bontakozott ki.

Az alig negyedszázaddal ezelőtt alakult Török Történetkutató Társaság, melynek lelkesítője s részben tényleges irányítója maga a Gházi, feladatául azt tűzte ki, „hogyan kijelölje a török történet fő vonásait és megállapítsa azt a helyet, mely a törökséget az egyetemes kultúrában megilleti“. Ebből a célból elsősorban archeológiai kutatásokat végez — ez a ma divatos, hivatalosan is támogatott török tudomány — és ezen a révén gyűjt anyagot. A Társaság fontosabb ásatásairól a második török történettudományi kongresszuson az alelnök, Afet kisasszony személyesen számolt be szépen, bátran és szabadon, „mintha Törökországban sohasse lett volna fátyol“. A Társaság munkájának másik eredménye az iskolák számára írt négykötetes világtörténet elkészítése volt, *Tárih* (Történet, 1932) címen. A „*Tárih*“ egyes köteteknek tartalma a következő: 1. az ázsiai és európai népek ős- és ókora; 2. a középkor, Európa és Ázsia, jelesen a török népek; 3. az Ottomán Birodalom; 4. a jelenkori Törökország. Egy másik fontos intézménye a török történetírásnak a periódikusan rendezett és nagy bel- és külföldi publicitással dolgozó történelmi kongresszusok. Az első ilyen kongresszust 1932-ben, Ankarában, a másodikat 1937-ben, Isztanbulban tartották. E kongresszusokon is az archeológia és az őstörténet szerepelt a legnagyobb mértékben. Fontos feladat jut a história szempontjából a Török Nyelv- kutató Társaságnak is, mely egyebek közt a szumir és a hetita nyelvnek a törökhöz való viszonyát igyekszik tisztázni, valamint az 1936-ban Ankarában alapított egyetemi Történelmi és Nyelv- tudományi Karnak.

Ezekben a keretekben és a tőlük függő több folyóirattal rendelkező egész tudományos hálózatban elhangzott a jelszó: „Ostromoljuk meg Nyugat és Kelet nagy könyvtárait, kutassuk fel a kínai, perzsa, arab, latin és görög íróknak a törökre vonatkozó feljegyzéseit, állítsuk vissza a török név és a török nép tiszteletét otthon és a külföldön egyaránt, világítsuk meg a török őstörténetet s ezzel hozzuk létre Anatólia és az egész törökség retroaktív renaissance-át“.

Hogy alakult már most e céltudatos munka nyomán a törökség multjának új értelme és mi a törökség helye a világ egyetemes történetében? Mi a török faj? Hol van az őshaza? Minő volt az őshazai műveltség? Hogy és miként folyt le a török népvándorlás? Mi az ottomán mult értelme a török és meghódított területeken, főleg Kelet-Európában? Lássuk sorjában ezeknek a problémáknak mai állását.

A török népek a világ tudós közvéleménye előtt egészen a legutóbbi időkig mint mongol eredetű, tehát sárga fajú népek voltak ismeretesek. Ez a tézis — mondják a törökök — hibás. Az angol, francia, orosz és japán tudományos missziók keleti Turkesztánban végzett kutatásai nyomán előkerült anyag s egyéb Kr. e. századokból eredő műtárgyak, valamint a törökök archeológiai és filológiai vizsgálatainak eredményei ugyanis ellenmondanak ennek az állításnak. Valójában a török a fehér fajhoz tartozik, s azon belül is díszhelyet foglal el. Karcosú, magas termetű, fehérbőrű, göndörhajú, az arca piros, szemtengelye vízszintes, arca tojásdad, feje pedig brachycephal. Az eddigi tévedés úgy magyarázható, hogy a mongolok és a törökök közt, akik Közép-Ázsiában már a prehistórikus idők óta egymás szomszédságában laktak, jelentékeny vérkeveredés állott elő. A törökök több mongol törzset le is igáztak s ezeket szokásuk szerint elől küldték a csatába. Az idegenek tehát leginkább ezekkel a törökökkel találkoztak, vagy ezek tűntek fel nekik leginkább, s így részben róluk terjedt el a téves antropológiai leírás. Egy másik kútforrása e téves leírásnak az Ázsia egyes részein ma is felfalható mongol típusú „törököktől“ ered. Ezek a mongol-törökök rég leigázott mongol törzsek maradványai, akik idővel eltanulták a török nyelvet. A török fajhoz tehát semmi lényeges közük sincs. Az igazi török faj képviselője a fehér ember.

Őshazája e kiterjedt fajnak Közép-Ázsia széles fennsíkjá, ahol ma is otthonos. Kiterjedésének jelenlegi határai északon a Földközi-tenger, a Fekete-tenger, a Kaukázus hegyláncá, a Volga-folyó Kazán vidékéig, majd az Irtisz-folyón túl fekvő vidék és az Altái hegylánc. Délen a keleti Turkesztán alsó vonala, a Pamir déli lábái és a Hindukus. Ezután a határvonal a mai Afghanisztán és Beludzsisztán keleti határai mentén dél felé fordulva halad az Indiai-óceán Omán-tengeréig. Hosszabban erre a tengerre támaszkodva, az említett két ország nyugati határára fordul ismét északra a vonal, Mechedig fut, aztán újra nyugatra kanyarodik, hogy a Földközi-tenger keleti öblében elvégezdjék, bezárva egy óriási, Európánál is nagyobb területet.¹

¹ A mai „török világ“ térképét Basri Gün Tekin közli (i. m., függelék). Ezzel a Deny által közölt térkép (Meillet—Cohen i. m., 6. sz.) nem egyezik meg; igaz, az előbbi a faj, emez pedig a nyelv elterjedtségét mutatja. A töröknyelvű népek mai lélekszámát Deny legfeljebb 39 millióra teszi. De megjegyzi, hogy a nagy területhez képest ez a szám meglepően kis népsűrűséget jelent. Azt is furcsának találja, hogy ilyen kis népsűrűség mellett az egymástól annyira

A törökség népvándorlása az egyetemes történet legfontosabb népmozgalma. Ennek során terjedt el a világ négy sarkában az emberiség első kultúrája, a Közép-Ázsiában kialakult török kultúra és hozott létre újabb eredeti kultúrákat. Ez a vándorlás kelet felé Kínán, Japánon át egészen Mexikóig, Peruiig terjedt; dél felé Indiáig; északon Szibéria steppéit és az Ural vidékét öntötte el; nyugaton a Fekete-tenger északnyugati földrészén át a Dunáig, a Balkánig haladt. Jutottak később török tömegek Írországba, a balti országokba, Itáliába, Franciaországba, Afrikába és Elő-Ázsiába is.

A törökség őshazájának műveltsége az új török történetírásban különös figyelem tárgya. Amíg a Közép-Ázsia fennsíkjain lakó népek a kókor kultúráját sehol sem haladták túl, a fennsík törökjei tovább mentek. Megalkották a csiszolt kő kultúráját, megművelték a földeket, természetek gabonaféléket, megszelídítették napjaink legfontosabb háziállatait, köztük a lovat, előhozták a föld méhéből a vasat, amiből páratlan fémkultúrát alkottak s elsőnek találták fel az írást. A földművelésnek, állattenyésztésnek, iparnak és tudománynak, szóval a modern kultúra minden fontos alapelemének kiindulópontja Ázsia belseje, a Pamír-fennsík, a törökségnek és az egész emberiségnek e közös bölcsője.

Az őshazából keletre vándorolt törökök külön kultúrát teremtettek Kínában, mely egészen a legutóbbi századokig a világ legfontosabb kultúrája volt. A dél felé menő tömegek alkották Egyiptom, Szíria és Mezopotámia kultúráját. Utóbbi a Kr. e. harmadik évezredben odakerült szumír-alán népek, a török faj igen kiváló képviselői bontakoztatták ki. Anatólia legmagasabb kultúráját a Kr. e. második évezredben virágzó hetita-kultúra alkotta, mely viszont gyökereivel a szumirból táplálkozott. A nyugat felé menő népcsoportok alapították az égei kultúrát, mely trójai, ióni stb. néven ismeretes. Az etruszkok, akik a görög-latin kultúra szülői, Anatóliából jöttek s a török népek rokonai voltak. Attila, Baján, Dzsinghis khán faja, nyelve és kultúrája szintén török lehetett stb. Mindeme kultúrák most, amidőn származási táblájukat kiderítették és összefüggésüket az ősi török kultúrával megállapították, a török művelődéstörténet szerves részeként jelentek meg. Így kerül a törökség az emberiség művelődéstörténetének középpontjába és lesz a világ első nemzete.

távol élő törzsek nem alkottak jobban eltérő tájszólásokat. A magyar „Turán“ folyóirat által közölt statisztika szerint (1934, 72. l.) 33 millió a török-tatárok száma. Egy török eredetű munkában százmilliót olvasunk, ami kétségtelenül túlzás, avagy erős imperialista ízű számítás. — A törökség, ha tájszólások szerint meg is oszlik, nyelvileg ma is egységes, — mondják a törökök. Kölsönösen megértik egymást, akárcsak a középkori Itália lakói s csupán Dante-jüket várják a nyelvegység helyreállítására. Az új török irodalom egyébként nem használja a „Turán“ kifejezést. Ezt a földrajzi fogalmat faji fogalommal helyettesíti s egyszerűen törökségről beszél. Innen van az, hogy e két kifejezés nem fedi egymást teljesen.

Miután a törökség őstörténete ennyi fényvel és ragyogással szorosan hozzákapcsolódott a mai anatóliai törökök multjához, az Oszmánok birodalmának története epizód jellegűvé vált és régi fényeiben elhomályosult. Egyes török historikusok szerint az egész ottomán, vagy ha tetszik, iszlám-kor hanyatló kor. Az iszlám ugyanis kiölte a törökségből a nemzeti öntudatot és megállította kultúrája, valamint nyelve további fejlődését. Hogy mennyire az idegen — arab és perzsa — erkölcsök süllyesztették le a török népet, nem pedig speciális török faji tulajdonságok, annak fényes bizonyítékát szolgáltatják az ugyancsak török fajú magyarok, akik a nyugati reneszánsz hatása alatt idejében felszabadultak a vallás mindenhatósága alól és meg tudták valósítani a haladás eszméit. A török nyelv és török kultúra hanyatlása, a nemzet szellemi tévelygése nyolc hosszú századig tartott.

Vannak, s talán ezek nagyobb számban, akik a hanyatlást későbből keltezik, bár értékmérőjük ugyanaz a forró nemzeti eszmény. Számukra a hanyatlás a XV. és a XVI. század közepe közt kezdődik. E száz esztendő alatt ugyanis az Oszmánok birodalma már olyan távoli nagy és asszimilálhatatlan területekre terjedt ki, amelyek birtoklása szükségszerűen ingatta meg a központ szilárdságát. Különösen e túlméretezett birodalom keleteurópai kiterjeszkedése volt a hanyatlás forrása, mert Bizánc és Buda elfoglalása, valamint Bécs ostroma megszülte Európa nagy anti-muzulmán reakcióját, amivel már nem lehetett eredményesen megbirkózni. A bajokat elősegítette az a körülmény is, hogy a törökök éppen ebben az időben szigetelődtek el Európa szellemétől, megcsontosodván a mohamedán szemléletben. Még közelebbről II. Bajazet szultán uralkodását veszik fel a hanyatlás kezdetének. Az ulémák ekkor ítélték halálra az egyik nagy török matematikust, mivel tudománya nem következett a Koránból, az ő uralkodása alatt tették tönkre a török vezérek az európai művészekről eredő s a szultánok palotájában felhalmozott drága kincseket a hitetlenek minden más szellemi termékével egyetemben, s ugyanekkor kezdődött a török elem eltávolítása a vezető pozíciókból. Nagy Szülejmán halála (1566) már csak jelkép, amellyel a muzulmán nagyság sirbaszáll.

A török történetírók a Balkánra és Magyarországra is kezdenek figyelni. A szultánoknak ezeken a területeken való brutális előnyomulása okozta az oszmanli törökség európai rossz hírét. Ezt a rossz hírt most kiirtani, vagy legalább is enyhíteni kell. Megszólatatják javukra a Balkán toponimiáját; rámutatnak arra, hogy az albánok Azerbeidzsán vidékéről való törökök, hogy „a finn-török eredetű bolgár nép mesterséges szlávizmushan tévelyedett el“, hogy a magyarok is török fajú nép; kiemelik, hogy a magasabb kultúra jeléül rengeteg török szó és kifejezés ment át a görög, szerb és főként a bolgár nyelvbe; kifejtik, hogy a törökök keleteurópai előnyomulásuk folyamán mennyi művészeti és kulturális elemet közvetítettek a meghódított népeknek, s hogy e népek velük politikailag is együttműködtek, a

magyarok például Bécs ostrománál is segédkeztek. A románok pedig egyenest a török nagyhatalomnak köszönhetik nemzeti és állami létüket. A törökök feketetengeri politikája ugyanis, Oroszország törekvéseire való tekintettel, mindig Románia létezésére volt alapítva. Így történt, hogy amikor a Török Birodalom tetőpontján állt és minden országot leigázott, az oláh fejedelemségeket szabadon hagyta. Török protektorátus nélkül az oláh fejedelmek nem tudtak volna ellenállni a cári törekvéseknek, sorsuk épp az lett volna, ami Besszarábiáé volt : a teljes leigázás. A „török csoda“ nélkül nem lenne tehát ma Nagyrománia sem. Egyszóval az ottomán nagyhatalom, ha néha keményen érezette is létezését, egyúttal nevelője, védelmezője, sőt megmentője volt a keleteurópai népeknek.¹

*

A török történetírás újszerű kibontakozásával és az európa tudományos porondon való megjelenésével eggyel több lett azoknak a magyar nemzeti multhoz közelálló irodalmaknak a száma, amelyek a mi históriánkba is beleszólnak. Ez a tény annál kevésbé kicsinyelhető le, minthogy az elmúlt pár év alatt máris sikerült a törököknek az európai historikusokat saját kutatásaikkal kapcsolatba hozni és így a török történetírás korábbi kettősségét megszüntetve, a török szellem átütőerejét fokozni. A legutóbbi török történeti kongresszuson például már szép számban jelentek meg európai tudósok is. A török történetírás mozgalmait tehát általában is kívánatos figyelemmel kísérnünk.

A török őstörténet szálainak kibogozása és az Oszmán birodalom keleteurópai szerepének új beállítása (az új mozgalomban eddig főként ennyiben van magyar vonatkozás) — s ez a második észrevételünk — kétségtelenül szintén jelentős eredmények. De kiállják-e a kritika választóvizét, — ez a nagy kérdés. Úgy látszik, hogy az archeológiai bizonyító anyagokon felépülő állítások maradandók lesznek. Kevésbé mondható el ugyanez a mitológiai magyarázatokról, valamint a nyelvészeti érvekről. De mivel az új állítások nagyrésze archeológiai alapon nyugszik, az idegen nemzetiségű turkológusok — egyelőre csak ezekről szólhatunk — nagy érdeklődéssel kísérik a fejleményeket s a kemáli koncepció alapvonalait máris többen elfogadták. Főként ez a körülmény indokolta meg, hogy e forrongásban levő új török történet szemléletről e helyen megemlékezzünk.

Baráth Tibor (Páris).

¹ Az oláh történetírás tételeit az új török koncepció több ponton támogatja. Így például az oláhok is azt állítják, hogy államuk függetlenségét a török hatalom ténylegesen nem nagyon befolyásolta. V. ö. Baráth T. : A dunai táj a francianyelvű történetírás tükrében. Századok 1937, 224. s. köv. l.

Történeti irodalom.

Fueter, Eduard: *Geschichte der neueren Historiographie.* 3., um einen Nachtrag vermehrte Auflage, besorgt von *Dietrich Gerhard* und *Paul Sattler.* München u. Berlin, 1936. Oldenbourg. 8° XXII, 670 l.

„A Fueter“ több mint negyedszázada tartozik tudományunk standard műveinek első sorába. Amint végiglapozzuk az új kiadást, igazat kell adnunk gondozói előszavának, hogy e könyv ama ritka művek sorába tartozik, melyeket ugyan részletekben gyakran támadnak, egészükben azonban nehezen pótolhatók, mert sokrétű anyagot egységesen összefogva ábrázolnak. Ennek a műnek mindaddig megvan a létjogosultsága, míg a történelemírás történetének egy újabb, modernebb, de a maga újságában éppen ilyen kitűnő feldolgozása nem keletkezik. Felfogásával, méltatásával, ítéleteivel, tárgyalásának arányaival akárhányszor is ne értsünk egyet, elismerésünk és hálánk egy pillanatra sem lankadhat iránta. A hatalmas adatanyag, a bibliográfiai bőség, a fölényes és ezért biztonságot adó tájékoztatás az áradó fejlődés bonyodalmisságában, a gyakorlatilag is könnyű kezelhetőség, a forma, mely egyvégtében való olvasmánynak és kézikönyvnek egyaránt kitűnővé teszi: ezek azok a tulajdonságok, melyek „a Fueter“ érdemét maradandóvá teszik és sikerének forrását mélyebbre helyezik annál az egyszerű ténynél, hogy másik hasonló művel nem rendelkezünk.

Alapelvei és rendszerzési szempontjai az utolsó harminc év hatalmas tudománytörténeti fordulata után revízióra szorulnak; a mai feldolgozó az anyagot bizonyára másként kezelné, bizonyos irányokban kibővítené, s az egész fejlődés irányait, összefüggéseit, arányait, s főként motívumait és értelmét más szempontok szerint szemlélné; ábrázolását pedig egészében általánosabb kultúrtörténeti és filozófikusabb perspektívába állítaná. Így például ma már elképzelhetetlen, hogy a történetfilozófiai és methodikai kutatások és a politikai-szociális gondolat fejlődésének ábrázolását elhagyjuk a historiográfia történelmének hátteréből, bármennyire is *csak* ennek a történelmét akarjuk adni, amint F. hangsúlyozta annakidején, 1911-ben az első kiadás előszavában. A köztörténelem elkülönítése is nehéz volna ma-napság a művelődés-, gazdagság-, jog-, vagy akár irodalom- és művészettörténelem legalább általános képétől. Sőt még helye-

sebben mondjuk, ha úgy fejezzük ki magunkat, hogy a köztörténet fogalma tágult ki napjainkban. Szelekciós elvéhez ugyan már F. sem tudott mindvégig következetesen alkalmazkodni, mert például Vasarinak, Winckelmannak, Hegelnek, vagy még a filozófiatörténész Zellernek is helyet kellett adnia. Egyszóval egy mai „Fueter“ szintetikusabb volna, ami nem jelenti azt, hogy az analízis lelkiismeretessége és aprólékossága terén egy vonalnyit is szabad volna engednie a F. színvonalából. Egyik szelekciós szempontját azonban ma is módosítás nélkül elfogadhatjuk. „A historiografia történelmének — írja — másnak kell lennie, mint egy historikusok lexikonának.“ Tehát inkább arra törekedett, hogy minden fontosabb irányt tárgyaljon, mintsem az összes fontosabb historikusokat, bár az irodalmi összefoglalásokban a kevésbé jelentékenyek adatait is megtaláljuk, azokét, akik a szövegben nem szerepelnek. Egy ilyen összefoglaló mű valóban csak a nagy iránymutatók, úttörők, újítók személyét veheti bővebb figyelembe. S ezen a ponton a kisebb nemzetek érzékenysége sem indokolt. Bármily jelentékeny helyet foglal is el egy historikus nemzete irodalmában, az egyetemes feldolgozás nem lehet rá tekintettel *csak azért*, mint ahogy nem terjeszkedhet ki az egyes nemzetek irodalmának tárgyalására sem. Fontos azonban az általános irányok, szemléleti módok, iskolák, egyes nagy egyéniségek hatásának elterjedését ábrázolni. Egy új „Fueter“ ebben a tekintetben is univerzalisztikusabb lenne.

Mindezeket figyelembevéve, csak helyeselhetjük az új kiadás gondozóinak álláspontját, hogy egyáltalában nem nyultak a régi szöveghez, nem kísérleteztek „modernizálásával“, ami csak céltalan és sikertelen toldozás-foltozás lett volna, megrontotta volna a mű egységét, viszont nem elégítette volna ki az új kívánalmakat sem. Sokkal helyesebb volt tehát a változatlan szöveghez függelékül adni az újabb irodalmat a régi mellé, felhíva a figyelmet az új kutatásoknak a F.-étől esetleg eltérő eredményeire. Talán még azt lehetett volna megtenni, amit Heimsoeth tett Windelband „Lehrbuch der Geschichte der Philosophie“-jának új kiadásakor: egy fejezetet függesztett hozzá a XX. század fejlődéséről. De F. standard művének új kiadása enélkül is nagy szolgálat a történettudomány művelőinek. **Joó Tibor.**

Dékány István: A történelmi kultúra útja. Középkorai történelemtanítás. (Pedagógiai szakkönyvek, 3.) Budapest, 1936. 8° 128 l.

A társadalom több, mint egyes emberek összesége. Több, mint az egyes emberek által képviselt anyagi és szellemi erők összege. Ami az emberek sokaságát társadalommá teszi, az a nehezen meghatározható plusz, erkölcsi erő, amely a legvégső értékekről alkotott többé-kevésbé azonos felfogásból sarjad. A nézőpontoknak ez az azonossága nemcsak az élet leélésének formáiban eredményez sok hasonló vonást, nemcsak megteremti azt a milieut, amelynek keretén belül lelki életükben, ízlésükben, szokásaikban egymáshoz közelálló emberek futják meg földi

pályájukat, hanem bizonyos aktivitással jár együtt. Kisebb, vagy nagyobb mértékben, de minden társadalomban kétség-telenül megnyilatkozik az az akarat, hogy a maga életét, élete külső és belső feltételeinek fennmaradását biztosítsa. Az erkölcsi és szellemi élet folytonosságának szolgálatában az európai népek társadalmán belül az iskolázás, s főként a középiskola áll. Célja a jövőendő biztosítása, eszköze pedig ebben nem annyira a jövő világkép megrajzolása és feladatok kitűzése, mint inkább az adottságok alapos megismertetése, a felnövekvő nemzedéknek bevezetése abba a kultúrába, amelyet őseiknek évszázados munkássága teremtett meg. Valahogyan az elmúlt és eljövendő között áll: mintegy az időnek fölébe emelkedve fejtí ki hivatását. Természetéből folyik, hogy a pillanat, az úgynevezett jelen szükségleteivel alig-alig vethet számot. Ebben rejlik azután a középiskolák örök tragédiája. A társadalom mindenütt és mindenkor a legértékesebb (a legszebb, legjobb és legigazabb) átörökítésére és ennek az új nemzedék által elvégzendő objektíválására teremti meg a maga középiskoláját. Mire azonban ez a törekvése — módszerekben, tantervekben és utasításokban — intézménnyé válik, addigra eljár az idő, ha nem is a legfőbb értékekről, de ezeknek az értékeknek megvalósítási módozatairól vallott felfogás felett. Innen a társadalom örökös elégedetlensége iskolájával, innen az egymást váltogató iskolai reformok. El lehet mondani, hogy a középiskola a társadalom, a nemzet egyik legnagyobb, örökös szociális problémája.

Az Országos Középiskolai Tanáregyesület tehát nemzeti szempontból is figyelemreméltó munkát végzett akkor, amikor a középiskolai tantárgyak módszertanának kiadására vállalkozott. A metodikák közül elsők a történettanítás módszertana jelent meg, D.-nak, a sorozat szerkesztőjének tollából. Alig van még Magyarországon olyan elméleti pedagógusunk, aki annyira benne élne a gyakorlatban és tanárunk, aki olyan mély elméleti képzettséggel és tudományos hírnévvel rendelkeznék, mint D. A történelmi kultúra útja címet viselő módszertan mindenképen méltó folytatása, részben betetőzése D. eddigi munkásságának. A könyv legnagyobb érdemének azt tartjuk, hogy a szerző egész munkájában következetesen érvényesítette alapelvét, mely szerint a középiskolai nevelő oktatásnak egyaránt számot kell vetnie a gyermeki, vagy ifjú lélekkel, a tárgy mögött álló tudomány (a történelem) természetével és a tanuló társadalmi milieujével (az iskolával). Modern pedagógus, tehát akkor, amikor a három szempont harmonikus érvényesítésében nehézségek mutatkoznak, érezhetőleg mindig a gyermeki lélek által megszabott lehetőségeket hangsúlyozza. A gyermek erősen szubjektív, egocentrikus lény. Testi és lelki fejlődésében kivált a 15—17. évek zárkózottsága, sokszor antiszociális gondolkozása a legnagyobb nehézségek elé állítja a történelem tanárát, aki ad hoc érdeklődésű tanítványát mindenképpen igyekszik az emberiség kultúr-munkájának tárgyilagosan értékelő továbbfejlesztőjévé nevelni. A pozitívizmus kora nem tudott mit kezdeni a történelemmel;

csak adattömeget látott benne; ha mégis felvették a középiskolák tantárgyai közé, elsősorban mint az állampolgári nevelés eszközét értékelték. Nálunk Kármán az intézmények, az alkotmány, társadalom fejlődését akarja a történelem keretén belül bemutatni. „Az egyének mint ilyenek kevésbé érdekelnek bennünket.“ Kármán úgy véli, hogy életrajzok előadása nehéz és érthetetlen a gyermek számára. Ez a felfogás nemcsak az ifjú léleknek, hanem a történettudomány természetének is teljes félreismerésén alapszik. A gyermeket és ifjút éppen a humanum, az emberi cselekvések érdeklik; ezt az érdeklődést kell megragadnunk és segítségével fokozatosan kiszélesítenünk látókörét, hogy abba akkor, amikor elhagyja a gimnáziumot, már necsak az emberi cselekedetek, hanem ezek terméke, a kultúra is beletartozzék. A földrajztanítás módszertanának ma már általánosan elfogadott elve, hogy a tanulót, akihez közvetlen környezete áll legközelebb, a helyi viszonyok, a lokális földrajzi adottságok tüzetes megismeréséből kell szélesebb horizontokra felemelni. Lehet-e azonban feltennünk azt, hogy a gyermeket lakóhelyének, esetleg családjának története jobban érdekelné országa, vagy Európa történeténél, olyanformán, mint például a földrajz esetében környezetének térszíni formái, városának fekvése minden bizonnyal jobban érdeklik egyelőre merőben ismeretlen, sokszor közömbös táj hegy- és vízrajzánál? (Itt nem gondolunk az exotikumokra!) Nagyon helyesen mutat rá D., hogy „ami a földrajzban a lakóhely, mint didaktikai kiindulási pont, az a történelemben a jelen.“ (34. l.) Ez azonban necsak egyszerű kiindulási pont maradjon számunkra, hanem váljék a történettanítás alapelvevé, mert igazi történelmi kultúráltságra csak akkor tesz szert a magyar társadalom leendő vezetőrétege, ha állandóan érzi történelmi tanulmányai során a jelennel való kapcsolatot; érzi egész életének az emberiség évszázados kultúrmunkájába való beágyazottságát. Érzi, hogy az az idő, amelybe beleszületett, nem esik kívül a történelmen, annak csak pillanatnyi végső pontja, azaz kétségtelen része. A tanuló a történelemben nem fog példatárat látni, mely az erkölcsi jó és rossz gyakorlati megvilágítását szolgálja, hanem magát az életet. Az eljövendő intelligencia állásfoglalásában maga mögött érzi majd az igazi értékek megvalósítására törő, nagy emberi erőfeszítéseket. Történelmi időkben mindig súlyos következményekkel járt az értelmiség félnk állásfoglalása. Mély történelmi kultúrában gyökerező intelligencia a nemzeti élet zavartalanságának kétségtelenül legerősebb biztosítója.

D. munkája nem áll meg az elvi kérdéseknél. A könyv jelentékeny részét a gyakorlat tüzetes megbeszélésének szenteli. Mivel a gyakorlat kérdései inkább a didaktika körében mozognak, itt nem térhetünk ki rájuk részletesebben. Mindössze azt említjük meg, hogy D. felveti egy ifjúsági történelmi folyóirat megindításának gondolatát. Sokat panaszkodunk arról, hogy nincs történelmi folyóiratokat és munkákat olvasó közönségünk. Talán nem hiú remény azt hinni, hogy a Kornis—Dékány-féle prezenzizmus szellemében felnevelt fiatal nemzedék jobbik része az

iskolából kikerülve is fog módot találni történelmi műveltségének gvarapítására. Ezt mindenestre nagyon elősegítené, ha már középiskolai tanulmányai alatt megkaphatná azt a folyóiratot, mely megszeretteténe és életelemévé tenné az állandó históriai tájékozódást. Csak olyan valaki becsülheti le egy efféle ifjúsági folyóirat jelentőségét, aki nem ismeri például azt a rendkívüli hatást, melyet a természettudományos gondolkozás fejlesztése terén a Búvár című folyóirat fejt ki.

Messzire vezetne e sorokban mindazokra a kérdésekre rámutatni, melyeket D. metodikája megtárgyal. Igazán építővé és dinamikussá teszi a munkát az, hogy minden egyes mondata a gondolatok egész sorát ébreszti fel az olvasóban. Éppen ebben rejlik talán egyetlen hibája is. Igen keveset ugyanis a hely annak a rengeteg problémának, amely sokszor egy-két oldalas fejezetekbe sűrítve zsúfoltságával nem elégít ki, sőt — lehet mondani — szomjúságot kelt a megcsillantott részletkérdések behatóbb tárgyalása után. Ez azonban — jól tudjuk — nem a szerző, hanem a könyv, helyesebben a sanyarú kiadási viszonyok hibája.

D. néhány szóval megemlékezik a történettanítás multjáról is. Kár, hogy ennek során nem érintette — legalább egy-két szóval — a magyar pedagógia nesztorának, Schneller Istvánnak a történet tanítását illető, Paulsen és Rein felfogásához közel álló állásfoglalását, amely pedig olyan élesen üt el a századvég és századkezdet magyar pedagógusainak véleményétől. Schneller egész elméletének középpontjába a történelmet helyezte: „A középiskolának . . . — midőn általános igaz műveltséget kíván adni — főtantárgya, sőt állítom *egyedüli* tantárgya a történet.” (Paedagógiai dolgozatok, III. k. 197. l.) A történeti szellemet és a történettantást illető gondolatai között nem egy van, amely akkor szinte megelőzte korát és ma is helytálló.¹ Ezek a gondolatok mindenestre gyakran szolgálták volna D. felfogásának messzi távlatú megerősítését; reméljük, hogy a könyv feltétlenül várt, második kiadásában erre nyílik még alkalom.

Szilárd meggyőződésünk, hogy D. munkája nagy hatással lesz a magyar történetpedagógia és történetdidaktika megtermékenyítésére. Az a magyar ifjúság, mely a D. útmutatását követő tanárság keze alól kerül ki, az előző nemzedékeknél minden bizonnal mélyebb történeti műveltséggel veszi egykor át a társadalom vezetését. És talán több megértést is fog tanúsítani a társadalom elitiskolájával, a gimnáziummal szemben. Társadalom és az általa fenntartott iskola harmónikus együttműködése pedig nem éppen jelentéktelen záloga a meglévő értékek továbbfejlesztésének, a nemzeti élet megrázkódtatásoktól mentes folytonosságának.

Kring Miklós.

¹ „Be kell látni, hogy mindenki másképpen, egészen sajátosan oldja meg a történeti feladatát s hogy éppen az egyéninek ebben a gazdagságában dicsőül meg az egésznek nagysága; s meg kell tanulni, hogy *igazában nincs ismétlés az igaz történetben* . . .“ (i. h. 195. l.)

Fischer, Alfons : *Geschichte des deutschen Gesundheitswesens.*
I—II. Berlin, 1933. O. Rothacker. 8° XIX, 343 l. (73 képpel) ;
VIII, 591 l. (107 képpel.)

A tudományok folytonos speciálizálódása során az immár több mint százszentendős orvostörténet (Medizingeschichte) keretéből — ott, ahol a kutatómunka intenzitása s a tudományos termelés bősége és színvonala azt megengedte — néhány évtizede egy újabb tudományág kezdett kiválni : az egészségügy-történet (Geschichte der Hygiene), s ezzel a korábban általánosabb, éppen ezért bizonytalanabb jelentésű „orvostörténet” is új, határozottabb értelmet kapott. A két tudományág természetesen számos ponton érintkezik egymással, egymás eredményeit nem nélkülözheti, elhatárolódásuk azonban a közben eltelt időben mind jobban kibontakozik, mindkettő megtalálja a maga egyéni munkaterét és sajátos munkamódszereit : az egyik az *orvostudományok* fejlődését, bizonyos időpontban volt állapotát vizsgálja egy kisebb vagy nagyobb területen, illetőleg kultúrkörben, a másik egy bizonyos *terület vagy nép* (faj stb.) egészségügyi viszonyainak történeti alakulását, ez alakulás tényezőit s egyes fázisait törekszik rekonstruálni. Az egészségügy-történet kiválása a most már szűkebb körre szorult orvostörténetnek nem vált kárára, sőt az utóbbi a hygienia-történeti kutatások elmélyülése révén egy igen értékes újabb nézőponthoz jutott. Az orvostudományban ugyanis teória és praxis nem tart mindig lépést egymással. A középkor például az emberi organizmus működéséről való homályos és hamis képzetek ellenére a gyakorlati gyógyítás terén, egyszerű empiria, vagy véletlen felfedezések révén, primitív elméleti ismereteit kétségtelenül felülmúló eredményeket produkált. Az újkorban viszont, amikor a fizikai világ titkaiba nyert első bepillantás mámorra a humanista természetvizsgáló orvosok fantáziáját szárnyra keltette, bizonyos vonatkozásokban az elmélet előzte meg a praxist. XVI—XVII. századi orvosi munkák például szólnak oly műtétekről, kezelési módokról (vérátömlesztés, érbe adott injekció stb.), melyeket e kor emberei a megfelelő biológiai stb. tudás hiányában (serologiai ismeretek nélkül) s az adott technikai lehetőségek között megvalósítani nem voltak képesek. Az orvostörténeti kutatók tehát, kik adataikat eddig többnyire az aránylag legkönnyebben hozzáférhető forrásokból : fennmaradt egykorú orvosi művekből merítették — azaz a problémát tulajdonképen csupán, vagy legalább is főleg, az elmélet oldaláról közelítették meg — az egyoldalú szemlélet következtében nem egyszer a valóságtól eltérő képet kaptak. Az egészségügy-történet azáltal, hogy (számos új forrásanyag bevonásával) az elmúlt idők tényleges hygieniai állapotát (az egyén, társadalmi réteg, nép stb. egészségügyi viszonyait) rajzolja meg, az erre vonatkozó adatokat gyűjti, egyúttal megmutatja az eredményeket, melyeket az orvostudomány az illető időben valóban elérni tudott, s így lehetővé teszi, hogy az orvostörténet az elmélet egykorú színvonaláról szerzett tudását az eredmények fényénél pontosabban szemügyre véve — vagyis

az elmélet szempontját a gyakorlat nézőpontjával kiegészítve — az orvostudomány állapotát a vizsgált korban a valóságnak megfelelőbben megismerhesse.

Orvostörténet és egészségügytörténet, e két tudományág közül az utóbbi az elsónél — az előadottakban érintett gyakorlatibb természeténél fogva — a jelennel is szorosabb kapcsolatban áll, s belőle inkább meríthetők a modern életben hasznosítható tanulságok. Magától értetődő tehát, hogy a mai Németországban, hol az illetékes tényezők a belső erők lehető felfokozásának eszközeit keresve — a népi gondolat jegyében — eugenikai kérdésekkel intenzíven foglalkoznak, a higiénia-történet művelése erősen fellendült. F. munkája, mely a birodalmi egészségügyi hivatal megbízásából jött létre, az első modern kísérlet a németiség (szerző ennek keretében Németországon kívül Ausztriát, Svájcot és Csehországot is befoglalja) egészségügytörténetének szintetikus összefoglalására s egyben az egészségügytörténetnek mint az orvostörténettől már határozottan elvált, önálló diszciplinának átfogó műben való bemutatására. Ez az önállóság úgy az anyag kiválasztásában, mint a vele szemben alkalmazott módszereken szembetűnően jelentkezik. Az orvostudomány egykorú állapotának rajza csupán rövid milieu-vázlatokban kapott helyet, a tulajdonképeni tárgy mindig a közhygienia viszonyainak alakulása, az egészségügyi intézmények, az egészségügyi organizáció fejlődése, a hatóságok és törvényhozás ily irányú tevékenysége stb. F. a legkülönbözőbb keresztmetszetekben igyekszik a német nyelvterület egészségügyi viszonyait a különböző korokban bemutatni: milyen volt a társadalom egyes rétegeinek helyzete a kérdés szempontjából, milyenek voltak a táplálkozási, lakás- stb. viszonyok, népbetegségek stb., hogyan hatottak ki e körülmények a népszaporodásra stb. Egy-egy korszak egészségügyi állapotát, egyes módszerrel, annak népmozgalmi adatain: a halálozás percentuális arányán, a gyermekhalandóság, az átlagos életkor alakulásán illusztrálja (jó példát szolgáltatva egyúttal arra is, hogy ily számítások, bár kétségtelenül igen fáradságos adatgyűjtés révén, sok évszázadra visszamenőleg eszközölhetők).

F. tehát az anyagot mindig az egészségügytörténetnek (az orvostörténet nézőpontjaitól függetlenül) sajátos szemszögéből igyekezik vizsgálat alá vonni. Ez eljárás módot enged arra, hogy az egészségügytörténet fentebb említett praktikus vonatkozásait kifejezésre juttassa. Véleményünk szerint azonban a gyakorlatiaság — szerencsére inkább csak célkitűzésben — túl van hangsúlyozva. A könyv ugyanis főleg a jelen praktikus munkáját kívánja szolgálni, az egészségtudomány történeti alépitménye, az egészségügyi igazgatás irányítói részére az impulzusok forrása akar lenni. Sőt F. magát az egészségügytörténetet is — elismerve ugyan annak öncélúságát — úgy tünteti fel, mint amely az egészségtudomány részére a bakteriológiához, örökléstanhoz stb. hasonló segédtudományként használható, melynek művelésére ennél fogva csakis a közegészségügy mai aktív munkásai hivatottak. Kételkedünk az egészségügytörténet *ilyen mértékű fel-*

használhatóságában — hacsak a tárggyal szemben a megállapítások értékét veszélyeztető mesterkelt módszereket nem alkalmazunk — s nem osztjuk F. felfogását a másik kérdés tekintetében sem. Az egészségügytörténet többször érintett kétségtelen gyakorlati vonatkozásai ellenére elsősorban mégis szellemtudomány, a történettudomány egy ága, mely a legszorosabb kapcsolatban áll annak egyéb ágaival: gazdaságtörténettel, társadalomtörténettel, kultúrtörténettel stb., a vele való foglalkozás tehát elsősorban történeti ismereteket igényel, s így inkább a történész feladata. Mert ha a historikus tévedhet a közegészségügy problémáinak a múltban való felismerése tekintetében, még többet hibázhat az egészségtudomány szakembere tudományága modern problematikájának a történeti perspektíva helyébe állításával, illetőleg e perspektíva beidegzetlen voltának különböző következményeitől. Hogy erre nézve éppen F. munkájából keressünk példákat, a népegészségügy mai szempontjainak az anyagra kényszerítése s praktikus tanulságok levonásának igyekezete nem egyszer az erőszakoltság benyomását kelti, sőt a modern szempontok tárgyalási keretként alkalmazása oly korban, melyből a megfelelő adatok nem állanak rendelkezésre, szükségképen pozitívumokban szűkölködő általánosságok előadására vezet. Viszont, úgy véljük, a történeti látás hiányosságának rovására kell írunk az olyan megállapításokat, hogy például a XV. század végén, a XVI. század elején, a jobbágy-lázadások korában, amikor az európai gazdasági élet mélyreható átalakulása nyomán a parasztságra nehezedő növekvő terhek annak életszínvonalát mélyen leszállították, F. népmulatságokat ábrázoló fennmaradt képek s az alsó néposztályok fényűzését tilalmazó rendeletek alapján a parasztság általános jóléti viszonyait nagyon kedvezőnek állítja, egyszerűen utána téve, hogy más forrás szerint azok ez időben igen nyomorúságosak voltak.

Méltánytalannak éreznék azonban e tekintélyes munkával szemben egyes hibák kiragadását, ugyanígy nem akarunk kiterjeszkedni a feldolgozás, illetőleg szövegezés módjára sem, mely a közölt adatokat szintétikus műveknél szokatlanul kevésbé összeolvasztva sorakoztatja fel. Mindez nem volna igazságos alap e könyv megítélésére. F. munkájának lényege s egyben értéke ugyanis abban keresendő, hogy — mint fentebb már mondtunk — nagyszabású kísérlet az egészségügytörténet körülhatárolására, problémáinak, a vele szemben alkalmazandó szempontoknak és módszereknek összefoglalására, s hogy felvázolja azt az utat, melyen át az államhatalom az egészségügyre gondoskodását fokozatosan kiterjesztette, majd végre is annak egész komplexusát felügyelete, tudatos irányítása alá helyezte. F. tehát megmutatja azokat az alapokat, melyekből egy nagy nyugati állam modern egészségügyi intézményei kifejlődtek, mai egészségügyi képe kialakult.

Varga Endre.

Váczy, Peter von: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs, 1935. 8° 139 l.

Hogy e tanulmány célja több, mint egyszerűen a XI—XII. sz. történetét bemutatni, azt a bevezetés elővasása előtt is nem csupán a címéből sejtthettük, hanem a szerzőnek eddigi munkásságából is. Érthető érdeklődéssel vettük tehát kezünkbe a kis könyvet, amely ezekre a kérdésekre keres feleletet: melyek voltak a magyar királyság első korszakában a politikai élet főirányai, milyen szempontok szerint történt a közélet (das öffentliche Leben — das Politische — das Phänomen des öffentlich-rechtlichen) formálása és szervezése, s ebben micsoda hatalmak s milyen mértékben vettek részt, — vagyis végeredményében a koraközépkori magyar királyság s magyar állam lényegének alaposabb megértéséhez akar közelebb vinni bennünket.

Eredményeire röviden rámutat mindjárt a bevezetésben, amikor megállapítja, hogy politikai életünk kialakításában az említett korszakban majd a *társadalom*, majd az *állam*, majd pedig az *egyház* jut túlsúlyra, s így mint főirányok majd a „Vergesellschaftlichung“, majd a „Verstaatlichung“, majd pedig a „Verkirklichung des Politischen“ rajzolódnak elének. Kitűnő meglátás, s mint majd az alábbiakban rámutatunk, rendkívül gyümölcsöző e korszak sok fontos jelenségének helyes és kellő megértése szempontjából; — csak az a kár, hogy szerző többször beleesett abba a veszedelembé, amely minden periodizálásnál fenyeget, ha megfeledekünk arról, hogy a „főirány“ csak a korszak alaphangját jelöli, s nem szabad mindenkép annak az érvényesülését keresni mindenütt s mindenben.

A királyság megalakulásával — írja — a társadalom szerepe háttérbe szorul; az *állam* veszi kezébe a politikai élet irányítását, s ez a meginduló „Verstaatlichung“ lehetetlenné tette, hogy a nemzetségeknek abban valami szerepük legyen. Az a régi nézet, amelyet V. — Belowra emlékeztetőleg — „Theorie von einer Herrschaft der Sippe“-nek mond, szerinte csak „Hilfskonstruktion“-ja volt régibb történetirodalmunknak, mert a nemzetségek nem érték meg a nagy politikai és kulturális átalakulás kezdetét, s így szó sem lehetett arról, hogy Szent István alatt és után két világ állt volna itt egymással szemben.

Emellett hangsúlyozza azt, hogy a nemzetségek a nomád népeknél sohasem alkották a társadalmi és politikai élet legmélyebb alapjait. Ezeknél, — írja, — a magyaroknál éppúgy mint a többi török népnél, *theriomorph* tagozódás uralkodott, vagyis az állat állt a társadalmi és politikai csoportok kialakulási processusának középpontjában; nem a vérségi kötelék fűzte össze a nyájegység, az aul tagjait, hanem az állat volt az uralkodó ebben a társadalmi rendben. Hogy Leó császár szerint a magyarok „nemzetségek és ágak“ (helyesen „nemzetségek és törzsek“!) szerint éltek, azt azzal magyarázza Váczy, hogy a nyájegység rendszerint több rokon család birtoka volt. E megállapítások körül azonban egy kis baj van. A *therios* ugyanis nem állatot, hanem *vadállatot*

jelent, s az a „theriomorphe Weltbetrachtung“, amelyről Alföldi ír, egészen mást jelent: a vadállatokhoz kapcsolódó totemisztikus képzeteken nyugvó világszemléletet, s így nem hozható kapcsolatba a nomádok állattenyésztésével. Különbösen is, azt hisszük, nem helyes, ha őseinkkel kapcsolatban általánosságban „ázsiai nomádok“-ról, „eurázsiai nomád kultúrá“-ról s „pusztai lovasnomád nép“-ről beszélünk. Hiszen már a finn-ugor ősnép primitív földművelést is űzött, az ugor népeknél pedig a földműves kultúra igen fejlett volt, szemben a keleti törökök állattenyésztő kultúrájával. Kétségtelen tehát, hogy őseinknél nagy szerepe volt a földművelésnek, s ebben határozottan elváltak azoktól a különben rokon kultúrájú török népektől, melyek az állattenyésztés mellett földműveléssel csak jelentéktelen mértékben foglalkoztak. (Hóman B.: Magyar Történet, I³. 29, 62. l.; Moór E., Népünk és Nyelvünk IV. 1932, 8, 29. l.; Németh Gy., Magyar Nyelv, XXXIII. 1937, 135. l.)

Ha közelebbről s jobban megnézzük régi jogi, gazdasági és társadalmi viszonyainkat, nem oszthatjuk a szerzőnek azt a felfogását, hogy a legendák világába kell utalnunk azt a teóriát, mely szerint a nemzetségi szervezet a királyság megalapítása után is fennmaradt. Nem volt tűz és víz a „királyi Magyarországnak“ és a „nemzetségi autonómia“, s nem kell okvetlen állandó harcot látnunk ezek között, amely abból támadt volna, hogy a nemzetségek szembe fordultak, dacoltak az új keresztény uralkodóval. Szépen megférhettek ezek egymás mellett. Hogy Szent István törvényeiben nincs szó a nemzetségekről, az egészen természetes, mert azok, mint maga V. írta 1928-ban, a régtől tovább élő szokásokra nem terjeszkedtek ki, nem pedig azért, mert „Familien-gemeinschaft geht dem Volksrecht an, und die königliche Gesetzgebung hatte sich daher wenig damit abzugeben“ (MÖIG. 1935, 121. l.).

Ha azonban a nemzetségi szervezet nem érte meg Szent István korát, akkor a szabad magyar nem vihette ügyes-bajos dolgait továbbra is nemének bírái elé, amint azt a Hajnik—Pauler—Tagányi-iskola tanította. „A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI—XII. században“ című, 1930-ban megjelent tanulmányában fejtette ki először V. azt a nézetét, hogy a vidéki bíráskodást már a szent király a maga bírói közegeire bízta, vagyis már Szent István korától kezdve fennállt olyan bírói intézmény, amelyet a nemesi vármegye megalakulásáig a nemes minden perében illetékesnek tekintettek; a XIII. században azonban már csak a bűnügyeket bízták rájuk, s ez időtől fogva adataink azt bizonyítják, hogy a billogos néven szereplő királybírák már az ispán közegei és szorosabb kapcsolatba jutottak a várispánsággal. Nem vehetjük itt alaposabb vizsgálat alá ezt a különben elsőrangú fontosságú kérdést, de annyit leszögezünk, hogy V. adatai és érvelései nem tudtak meggyőzni bennünket, mert annyi homály, ellenmondás és nehézség marad fenn utánuk is, hogy egyáltalán nem láthatjuk biztosnak és véglegesnek megállapításait. Csak egy oldalról nézzük meg közelebbről a kérdést. Szerinte a XI—XII.

században a királybíró mindenki felett ítélkezett a vidéken, mert az ispán csupán a várhoz tartozók bírása volt; később azonban a megyésispánok mindinkább növekvő hatalmuk folytán mind több esetben bírászkodnak a nemesek, földesúri népek felett is, s ekkor veszítik el a királybírák hatásköri önállóságukat s válnak ispáni közegekké. Ezt írja említett munkájában, itt pedig azt fejti ki (131—132. l.), hogy az új társadalmi öntudat, amely már Kálmán idejében kezd jelentkezni, nem tudta elviselni azt, hogy a királynak alárendelt miniszteriálisai rendelkezzenek előkelőbbek ügyeiben, illetőleg ítélkezzenek felettük, így azután a királybírák tekintélye is mindinkább hanyatlott, s ez magával hozta ennek az intézménynek a hanyatlását is. Már most hogyan áll ez a dolog? Az ispánoknak „tekintélyben, súlyban félelmetesen megnövekedett állása” (Váczy, Bécsi M. Tört. Int. évkönyve, I. 1931, 32. l.) szorította-e le a királybírák tekintélyét, vagy pedig ennek a lecsúszása segítette-e elő, hogy az ispánok a XII. század második felétől megszerezzék a bírói hatalmat igazgatási kerületük minden lakója felett (30. l.)?!

V. maga is csodálkozik azon, hogy a közigazgatás és a bírászkodás el volt választva; nem is valószínű az ezekben a korai időkben, s ha a megye közigazgatási kerület lett volna, mint V. gondolja, amelynek élén a comes állt, akkor ő lett volna a kerület minden lakójának a bírása is, mert mint Tagányi figyelmeztet: a bíró szavunk is azt mutatja, hogy „mindenkinek az volt a bírása, akinek hatalma alá adatott” (Tört. Szemle 1913, 524. l.). De rá kell mutatnunk arra is, hogy nem látjuk az ispán hatalmának azt a félelmetes megnövekedését, amelyről V. beszél, — s ami még fontosabb, nem látjuk sehol nyomát annak, hogy a comes a megyéje területén lakó nemeseknek is a bírása lesz a XII. század végétől kezdve. Csak egy példát szeretnénk látni, amikor az ispán saját joghatóságából kifolyólag s nem királyi megbízás, delegálás alapján ítél nemesek ügyeiben. Ereky is azt írja — akivel több pontban találkozunk V., bár úgy látszik, nem ismerte munkáját —, hogy bizonyára 1222 előtt és után is gyakran megtörtént az, amit a Várad Regestrumban olvasunk, hogy t. i. az ispán vagy udvarispán nem delegálás alapján ítélkezett nemesek ügyeiben (A magyar helyhat. önkorm. II. Budapest 1910, 161. l.). Az általa felsorolt esetek azonban egyáltalán nem bizonyítják ezt, mert két esetben (330, 368.) az országbíró volt a bíró, egy esetben (100.) „ex praecepto regis” ítél az ispán, egy másik esetben (98.) a „dominus Boguir” nem lehetett nemes, mert „portato ferro iustificatus est”, már pedig — erre eddig nem figyeltek — nemes nem vitte maga a vasat; a 101. és 325. számú esetben a nemes a jobbágya helyett perelt, a 7. pedig olyan szűkszávú bejegyzés, hogy nem láthatjuk tisztán a körülményeit. Ha más esetek után nézünk itt, akkor azt látjuk, hogy például két esetben fogott bírák döntenek nemesek között, egy másikban pedig az alnádor a bíró. Ha V. megállapítása helyes volna, akkor miért bizta 1233-ban a király vasmegyei serviensei ügyét az országbíróra (Hazai okmt. VII. 22. l.), — s akkor nem tudnók megérteni a

híres 1232-i kehidai oklevelet sem, amelyben a zalai serviensek „a bírák messzesége és sok más akadály miatt nem kereshetvén a maguk igazságát“, kértek engedélyt a királytól a bírászkodásra.

V. e megállapításait elfogadta Mályusz is, mert szerinte a Hajnik—Tagányi-nézet, hogy t. i. a nemesek vizsályait a nemzet-ségfők intézték el, nem egyeztethető össze a karizmatikus fel-fogással (Társadalomtud. XIV. 1933, 158. l.), — viszont ugyanő azt írja a serviensekről, hogy ezeknek személyes szabadsága azzal, hogy közvetlen a király, illetve a nádor bírászkodása alá tartoztak, eddig is kétségtelen volt (172. l.). Mi nem látjuk okvet-len ilyen élesen szembeállítva a helyzetet. A frank királyoknak igyekezniök kellett az igazságszolgáltatást az egész vonalon a kezükben tartani, mert ez volt hatalmuknak egyik fő erőssége, de nálunk más, erősebb materiális és szellemi alapjai voltak a királyi hatalomnak, s nem jelentette okvetlen ennek a csorbulását, ha a nemek tagjai maguk közt intézték el vizsályaikat, illetve nem vitték minden esetben a király elé. Még Szent László egyik tör-vénye (III. 27.) is azt mondja: „Si qui domi pugnaverint et ad iudicem non venerint, nichil querat iudex“, — akárcsak a leg-régibb norvég jogban, ahol szinte szóról-szóra ezt olvassuk: „Überall wo keiner sich selbst beschwert, steht auch dem König nichts zu“ (Hist. Zeitschr. 155. 1936, 124. l.).

Mivel azonban ugyancsak Szent László egyik törvénye (III. 23.) „falsi iudices“-ről beszél, Szent István törvényeiben pedig (I. 14.) *arbiterről* — (a 18—19. lapon négyszer ír *arbitres*-t !!) — és *mediatorról* olvasunk, kénytelen megállapítani, hogy voltak még népbírák, akik kívül álltak a királyi igazságszolgáltatási szer-vezeten. Szent István — írja — még számolt a választotti bírás-kodással, Szent László azonban teljesen megsemmisítette ezt, s csak a XIII. század vége felé éledt fel újra, amikor a királybírói intézmény teljesen összeomlott. A „gazdag forrásanyag“ alapján azt állapítja meg (18—19. l.), hogy az *arbitri* fogott bírák voltak, a *mediatorok* pedig békeközvetítők, más néven *probi viri*. Ha azon-ban megnézzük az általa idézett forráshelyeket, azt látjuk, hogy a különbség egyáltalán nem igazolható ezekből, mert a *mediatores* fenti magyarázatára felsorolt mind a hét adat *arbiterekről* szól.

A „Verstaatlichung“ bizonyítására, a nemzetségi szervezet megszűnésének igazolására emeli ki azt is, hogy mivel Szent István törvényei csak a falu-szervezetet ismerik, a gazdasági és társadalmi élet súlypontja a nemzetségi köteléktől ennek az irányában tolódott el, s a *villicus* lépett a régi aul-vezető helyébe. Hogy Szent István törvényei miért nem szólnak a nemzetségekről, hanem csak az új intézményről, a *villaról*, azt láttuk; ha ez min-denkit, tehát a szabad magyarokat is magában foglalta volna, s a *villicus* a falu minden lakójának a feje lett volna, akkor nem tud-nók megérteni Szent István első törvénykönyve 9. fejezetét, mely szerint megverték és megnyírták a *villicust*, ha valaki az ő hibájából nem ment el vasárnap templomba. Ez a büntetés ugyanis csak a szolgák és az udvarnokok büntetése volt, s így kétségkívül ezekből kerültek ki azok, akiknek „kezeben egyesült

a település egész nyilvános élete“; vagyis szolgák álltak volna a szabad magyarok felett, amit mégis csak nehéz elképzelnünk.

A régi társadalmi kötelek felbomlását s az elállamisodást megtalálja V. a társadalomban is, mégpedig legszembetűnőbben az örökjog és a büntetőjog területén. Szerinte Szent István a teljes rendelkezési szabadságot állapította meg, s így nemzeti birtokjogunk a teljes tulajdonjog alapján épül fel (Századok 1932, 383. l.), azonban már Kálmántól kezdve jelentkeznek törekvések a rendelkezési szabadság korlátozására a fiskus és a rokonság javára (25. l.). Hogy épp az ellenkezője igaz annak, amit ő gondol, hogy t. i. minden primitív társadalomban korlátlannak tekintették a tulajdon feletti rendelkezést, azt mindenki nagyon jól tudja, aki csak egy kicsit is foglalkozott ezekkel a kérdésekkel — Murarik részletesen ki is fejtette (Századok 1934, 497. l.) —, s jól kell tudnia mindenkinek, aki csak kissé is figyelemmel kísérte régi magánjogunk fejlődését. Itt ugyan nem említi, de egyik előbbi tanulmányában (Századok 1932, 381. l.) Szent István első törvénykönyvének 26. fejezetére hivatkozik, mint amely erősen támogatja felfogását a szabad rendelkezésről. „Quidquid velit *inde* facere, faciat“ — olvassuk itt az özvegyről, aki gyermekek nélkül maradt hátra s bennmaradt ura jószágai-ban. Amde utána ez következik: „Post obitum eius *eadem bona* ad sui redeant parentes mariti.“ Ez természetes is, mert az „*inde*“ csupán a haszonélvezetet jelentette (*ius viduale*); ha nem így lett volna, akkor kérdezhetnők, vajjon miképp szállhattak volna át ugyanazok a jószágok a férj atyafiaira? ! Ha valóban szabadon rendelkezhetett volna az özvegy férje ősi jószágai-val, akkor kétségkívül így vezették volna be a következő mondatot: „Ha pedig nem rendelkezett, akkor . . .“ — A nyugati gót analógiára való utalás sem helyes (24—25. l.). Megfeledezett V. arról, hogy a nyugati gótoknál, akik a római birtokviszonyokba csöppentek bele, mert a római provinciálisok kénytelenek voltak nekik átengedni — mégpedig személyről-személyre! — birtokaik kétharmadát, egészen természetesen *római jogi* befolyások érvényesültek, s a nyugati gót törvényeket át meg átjárta a római jog szelleme. Szent István első törvénykönyvének sokat vitatott 6. fejezetével kapcsolatban végrendeletéről beszél, pedig tudjuk, hogy ekkor még Nyugaton sem beszélhetünk végrendeletekről (Holub, Akad. Ért. 1926, 234. l.).

A büntetőjog területén abban látja álláspontja igazolását, hogy a magyar jog Szent István államában nem ismeri a vérbosszút, tehát a királyság ragadott magához minden büntetőhatalmat. Ezzel szemben csupán Szent László már idézett törvényére utalunk (Si qui domi pugnaverint . . .), s arra, amit Hóman helyesen hangsúlyoz, hogy t. i. „számos nyomával találkozunk egészen a XIV. századig a nemzeti jogközösségben gyökerező vérbosszúnak és főleg az ezekből keletkezett engesztelési eljárásnak, bár a fejlődés már a törzsszövetség korában határozottan közjogi irányt vett“ (I^o. 95. l.). Hogy pedig fennállt az ártatlan családtagok büntetőjogi felelőssége bizonyos korhatártól kezdve még

a XII. század elején is (29. l.), azt Szent László és Kálmán törvényeiből tudjuk (Holub, Századok 1921, 22, 36, 63. l.).

Mínthogy a „Verstaatlichung“-nak érvényesülnie kellett a közigazgatásban is, a vármegye V. szerint a királyi uradalmak igazgatási szervezetén nyugodott ugyan, de az ország *politikai* felosztása volt. Ha nem így volna, írja egy másik tanulmányában (Budapesti Szemle 1931, 137. k., 61. l.), akkor nem tudnók megmagyarázni az 1002-i veszprémi alapítólevélnek a négy *civitas*ról szóló részét. Szerinte már ez az egy adat magában megcáfolja azt a régi nézetet, hogy a vármegye egyedül a királyi uradalmak szervezete volt, mert a szent király rendelkezéseiből világosan kitűnik, hogy nem pusztán a királyi népek telepeiből állt a megye. A Szent István-Emlékkönyv II. kötetében a királyi vármegyék eredetének kérdésével kapcsolatban részletesen foglalkozunk ez oklevéllel is, s így itt csak röviden mutatunk rá arra, hogy e korai oklevél kifejezésein nem szabad csodálkoznunk, s még kevésbé szabad belőlük helyt nem álló következtetéseket levonnunk. A német jegyző ugyanis csak az ő fogalmainak megfelelő szókészletből vett kifejezésekkel tudta az alapítást írásba foglalni, s ezért írta körül az akkor már működő négy *civitas* vonzási területével a püspökség joghatósági területét. A püspöki joghatóság különben is kiterjedt mindenkire, hasonlóképp a tizedfizetés kötelezettsége is, így az oklevélben olvasható kifejezések teljesen érthetők. Ellenben nézzük csak meg az ebben a kapcsolatban eddigelé figyelmen kívül hagyott 2. fejezetét Szent István II. törvénykönyvének. Ebben a király megköveteli, hogy mindenki tartsa tiszteletben azt, ami az egyházé és a királyé, s ezt így fejezi ki: „excepto quod ad episcopatum pertinet et comitatum“, — vagyis a *megye* szóval foglalták össze mindazt, ami a *királyé*. Ha a *comitatus*ban benne foglaltattak volna a nemesek s ezek birtokai is, bizonyára másképp fogalmazták volna meg e törvényt.

Miután bemutatta a politikai élet megszervezését, amelynek folyamán a király minden téren érvényesíteni tudta hatalmát, s amelynek eredménye „eine alles durchgreifende Verstaatlichung“ volt, azt fejti ki, hogy a politikai életnek ez a kiformalása a *patrimonializmus* keretei közt játszódott le. A regnumot úgy tekintették, írja, mintha a király *patrimoniuma* volna, de nem szabad elfelejtenünk, hangsúlyozza, hogy valójában nem volt az. Tudjuk, hogy Mályusz Elemér behatóan foglalkozott e megállapításával s a *patrimoniális királyság* megjelölés helyett a *karizmatikust* tartja helyesnek (Társadalomtud. XIII. 1933). V. kritikájában, amelyet Mályusz e tanulmányáról írt (Ung. Jb. XIII. 1933, 393. l.), ezt olvassuk: „Das ungarische Königtum im XI. und XII. Jh. besteht sicherlich aus einer Mischung verschiedener Typen, unter denen der Patrimonialismus aber gewiss die Hauptrolle spielt.“ Megállapítása első felét teljesen aláírjuk, s ezt kell elfogadnunk minden további vizsgálat alapjául. E rész-nél csak azt jegyezzük meg, hogy nem oszthatjuk V.-nak azt a felfogását, hogy a *patrimonializmus* virágkorában az *officium* sommiképp sem függesztette fel a jogi különbséget szabadok és

nem szabadok között, s hogy Szent István második törvénykönyvének 16. fejezetét úgy kell értenünk, hogy a megye élére a király szolgát is állíthatott (39. l.). Hóman világosan megállapította, hogy Szent István ispánjait a régi és előkelő nemzetségek tagjai s a legelőkelőbb jövevények közül választotta, s alacsonyrangú, vagy éppen szolgasorsú ispánokról sem okleveleink, sem krónikáink nem tesznek említést (Magyar tört. I³. 211, 232. l.), s így talán úgy magyarázhatjuk ezt a sokat emlegetett törvényt, hogy az alsóbb megyei tisztségekre, főképp az udvarispánságra emelt szolgák tanuskodhattak az ispánok közt felmerült hatásköri összeütközések alkalmával.

A munka második része már sokkal zavartalanabb élvezetet nyújt. Itt azt a célt keresi, amelyre az előzőkben bemutatott politikai szervezet törekedett, s azt az eszmét, amellyel létét igazolta. Ez a szerző igazi terrénuma, s itt nagy élvezettel követhetjük nagyon érdekes és tanulságos fejtegetéseit, amelyekkel a Szent István-kori királyeszméhez akarja közelebb vinni olvasóit. A *regnum* és a *sacerdotium* viszonyát tisztázza itt elsősorban; nagyon helyesen, mert e nélkül nem tudnók megérteni azt a mai szemnek különös jelenséget, hogy a magyar királyság keretében az egyházi és világi dolgoknak organikus összeszövődését szemlélhetjük. Ma ugyanis egészen másképp áll előttünk ez a probléma, mint a XI. században: ma az egyház és az állam közti viszonyt mint szuverénitási-problémát nézzük, mert két jogrend áll egymással szemben, — az investituraharc előtt azonban a legteljesebb egység gondolata érvényesült. Az újabb német irodalom, amelyet V. jól ismer, szépen tisztázta e fontos kérdést s a szerző ennek eredményeire támaszkodva állítja élénk éles és tiszta megvilágításban a Szent István-kori királyság különös jellegét.

Ez segíti azután ahhoz, hogy helyes magyarázatát adhassa királyságunk első százada sok fontos jelenségének. Így értjük meg az ő vezetésével korai törvényhozásunk lényegét s jellegét, így kapjuk meg egyszerű s kétségtelen magyarázatát annak, hogy Szent István az egyház legfontosabb kérdéseiben is szabadon rendelkezhetett, s nem volt neki azokhoz szüksége sem pápai engedélyre, sem pápai megbízásra, vagyis a régi felfogásnak nem volt semmi alapja. A legendáknak igen finom elemzésével vezeti le azt, hogy miképp alakult ki a pápai legátusság gondolata, amely nem volt más, mint „Verlegenheitskonstruktion der gregorianischen Kirche“.

A koraközépkori királyideál vizsgálata során nyert eredményeket felhasználja arra is, hogy az Intelmek közelebbi megismerése céljából értékesítse azokat. Azt kutatva, hogy ez érdekes írásműnek egész szemléletvilágát milyen királyeszme lengi át, arra a megállapításra jut, hogy a szellemi szálak ezt ahhoz a frank eszmekörhöz fűzik, amely legjobban Nagy Károly államgyházában jutott kifejezésre. Jelentős megállapítása itt még az is, hogy az Intelmek elméleti és politikai nézetei nem mutatnak semmit az állítólagos clunyi hatásból (ezt Deér is magáévá tette: Az Árpádok vérségi joga, 14. l.), s így kétségtelen az is, hogy ezeket a

regnum és a sacerdotium közti leszámolás előtt írták, írójuk pedig magyarországi útja előtt olyan udvari környezetben élt, amelyben még Nagy Károly államegyházának szelleme irányította a gondolkodást és a cselekvést.

A munka harmadik része „Az összeomlás“ címet viseli. Az egységnek az a gondolata ugyanis, amelynek mindent átható s átformáló erejére és szerepére már rámutattunk, VII. Gergely fellépésével megszűnt, mert a nagy pápa már az uralkodói hatalom földi eredetét hangsúlyozta s a királyokat csak mint laikusokat tekintette, akik csupán a földi birodalomban emeltettek más világiak fölé. Új ideál fogta meg tehát a lelkeket: a pápa világuralma, ezért azután természetesen vissza kellett szorulnia a királyok befolyásának az egyház igazgatásában. Az az új államkoncepció, amely oly hamar jutott diadalra a teológiai iskolázottságú és gregoriánus gondolkozású Kálmán alatt, szakítást jelentett Szent István államrendszerének hagyományaival. Az egyház veszi kezébe most a vezetést, vagvis, mint V. írja, a Verstaatlichung helyébe a Verkirchlichung lép. Ezt látjuk Nyugaton is; Schreuer is „durchgreifende Klerikalisierung des deutschen Staatswesens“ -ról beszél (v. ö. Tóth Z.: Attila's Schwert, 124. l.), de itt is vigyázni kell, hogy túlzásba ne essünk, ami könnyen megtörténhet, ha nem elégszünk meg azzal, hogy mint főirányt igazoljuk az egyháznak vezető szerephez jutását, hanem mindenütt igyekszünk azt kimutatni. Azt írja V., hogy lassanként az egyházak és a klérus birtokperei is az egyházi bíróságok hatáskörébe jutottak. Igaz, hogy az 1222-i privilégium egyik pontja szerint egyháziakat „sive de possessorio, sive de furto seu de terris“ csak egyházi bíróság előtt lehetett perelni, ámde ez nem mehetett át a gyakorlatba, mert már a beregi egyezményben (1233!) világosan kimondja a király, hogy a privilégium fori-t „exceptis iudiciis terrarum“ fogadja el, s megjegyzi, informálja a legátus a pápát, hogy úgy értesült Magyarország főpapjaitól, „quod iudicia terrarum ecclesiarum et terrarum clericorum semper consueverunt agitari et terminari per reges Hungarie“ (Mon. eccl. Strig. I. 295. l.).

Az utolsó fejezetben rövid pillantást vet V. a további fejlődésre. Rámutat arra, hogy az átalakulás jeleit már a XII. század első felében észrevehetjük, amikor új ideák fogják meg a lelkeket, amelyek többé nem az égre, hanem a földre irányítják az emberek figyelmét; lassanként újból a társadalom jut szerephez a politikai élet szervezésében és formálásában (*Vergesellschaftlichung*), s ezért élednek fel régi intézmények, mint például a választott bíróságok. Azt hisszük azonban, hogy itt is a már említett veszedelemben esett bele a szerző, mert a fogott bírói intézmény szakadatlanul megvolt, csak most egyre szaporodó emlékeink világánál tűnik jobban élénk. A fejlődés menetét szerinte legjobban a vármegye sorsán figyelhetjük: ez valaha a királyi hatalom előőrse volt, a XIII. században pedig a *communitas* politikai kifejezése lett belőle; most találkozunk, írja (130. l.), először a magyar történetben választott népdelegátusokkal, az

ügynevezett iudices nobiliummal, akik a régi ispáni törvényszéket kollégialis bírósággá alakították át. A legelső adat azonban, az 1268-i, amelyet erre idéz, nem szolgabírákról szól; — az 1289-i helyes, de ennél korábbi adataink is vannak (1270, 1280 stb.).

Kicsit hosszúra nyúlt ismertetésünk, de ennek az a magyarázata, hogy V. munkájának első részében számos olyan jelentős kérdés került elénk, amelyekkel kapcsolatban ki kellett fejtenünk, hogy miért nem oszthatjuk mindenben a szerző felfogását. Befejezésül csak megismételhetjük azt, amit már a fentiekben is hangsúlyoztunk, hogy eredményei a XI–XII. század politikai életének főirányait illetőleg rendkívül értékesek, — hasonlókép a koraközépkori magyar királyeszmét illető megállapításai is. Szellemtörténeti módszere, éleslátása a nagy problémák irányában kitűnő gyümölcsöket termelt; kár, hogy nem mindig elég gondos a forrásadatok vizsgálatában s az analógiák felhasználásában. Több elővigyázatosság ezekben s több mérséklet az ismertetett főirányok jelentkezésének megállapításában könnyen megóvta volna tévedéseitől. Kétségtelen, hogy erős hatása lesz a kis könyvnek, s királyságunk legelső szakaszának a képén mindenütt felismerhetjük majd történetirodalmunkban nyomait.

Holub József (Pécs).

Schmeidler, Bernhard : *Das spätere Mittelalter von der Mitte des XV. Jahrhunderts bis zur Reformation.* (Kende, Oskar : Handbuch für den Geschichtslehrer, IV. 2.) Leipzig u. Wien, 1937. 8°. 227–492. l.

A Kende-féle Handbuch IV. kötete második részében a későközépkornak 1450–1520-ig terjedő szakaszát tárgyalja Sch. a mai történelemtudományi felfogás álláspontját képviselő, világos és áttekinthető feldolgozásban, mely a lényegét emeli ki. Az anyagkiválasztásban a már korábban kitűzött szempontok érvényesülnek, az irodalmi tájékoztatóban csak a jelentősebb forráskiadványok, monográfiák és nagyobbarányú összefoglaló munkák kapnak helyet. A korszakot a gazdasági, társadalmi és szellemi élet bemutatásával teszi plasztikussá és teljessé. A későközépkor mint jellegzetes átmeneti idő jelenik meg előadásában. Ebben a korban szétbomlóban van mindaz, ami a régít jelenti, másrészt azonban az újkor erői, eszméi és nemzetállamai még csak a kibontakozás kezdeti állapotában vannak. A XIV. sz.-nak és a XV. sz. első felének ellentétekben bővelkedő, politikai eseményektől és küzdelmektől zavaros, a szellemi hanyatlás és újjáalakulás lázában vajjúdó időszakát a XV. sz. második felében a kikristályosodás lassú folyamata váltja fel. A nagyobb államok egymásközötti küzdelme a kisebb területi államok háttérbeszorítására s az újkori nemzetállamok kibontakozásához vezet. Ebben az időben teszi meg a Habsburg-királyság az első lépést azon az úton, mely a XVI. századi nagyhatalmi állás kiépítéséhez visz. A XV. sz. közepétől a hitújításig terjedő időszak a nemzetállamok alapvetésének és lassú kieriésének kora, szellemi téren

a skolasztika hanyatlásának, a humanizmus és renaissance növekedésének jegyében áll. III. Frigyes és Miksa korának bemutatóján ott látjuk a politikai történet háttérében a szellemi élet, a tudomány, az irodalom és a művészet legjava képviselőit. A történeti fordulóhoz érkező kor politikai, gazdasági és szellemi életének szereplői, eszméi és irányai vonulnak el előttünk Sch. előadásában, s egy minden vonalon átmeneti kornak részleteken nyugvó, mégis jellegzetes vonásokkal megrajzolt keresztmetszetét kapjuk.

Sch. munkájából különösebben azokat a részeket emelhetjük ki, melyekben a későközépkori Európa szellemi életéről, a hitújítás előtti idő vallás-erkölcsi állapotáról, a gazdasági élet és államszervezet fejlődéséről szól. Ebből is azonban csak néhány mozzanatot vázolhatunk fel, melyek rávilágítanak a fejlődés mögött működő erőkre, a kor belső szellemi magatartására.

Európa szellemi életének formálói a XII. századtól kezdve az egyetemek voltak. A XIII. században az egyetemeken a skolasztika uralkodik, az a szellemi irányzat, melyben Európa keresztény román-germán népei először kísérelték meg, hogy a valóság gazdag világát saját szellemiségük kohójában analizálják, majd újra egy nagy szintézisben földolgozzák. A hittudományban, a jogban és az államelmélet területén valóban nagy alkotások jöttek létre. De e feltűnő eredményt árnyékként kíséri az a körülmény, hogy a kézi- és tankönyvekben rendszerezett ismeretanyag és a ráépített művelődés háttérbe szorította az auctorokat, a közvetlen forrásokat. Ez a XIV. században a műveltség ellaposodására vezetett, s kihívta maga ellen a humanisták támadását. A humanizmusban Sch. lényegében új szellemi mozgalmat lát, melynek fő ismertető vonása, hogy individuális és evilági életfelfogása szembefordul a középkor világnézetével. A humanizmus hamarosan a közéletben is tényezővé válik, s Coluccio Salutati személyén keresztül felajánlja szolgálatát a renaissance nemzetállamának. A szerző természetesen csak az olasz és a német humanizmust ismerteti, kiemelve jelentős teljesítményeit, melyek mai műveltségünknek alkotórészeivé váltak. A humanizmus szoros kapcsolatot tart fenn a nacionalizmussal: az olasz humanisták a latin írókat, mint saját multjuk értékeit, fedezik fel, a németek középkoruk forrásműveit, s ezzel párhuzamosan a XV. századi német vallás-erkölcsi és szatirikus irodalom jelentős lépéssel viszi tovább a németiséget és a német szellemet a középkorból az újkor felé. Nálunk pedig — tehetjük hozzá Horváth János nyomán — a humanizmus, noha csak a legfelsőbb rétegekre szorítkozott, annyira gyökeret tudott verni, hogy túlélte Mátyás alkotásait, sőt még a mohácsi vészt is, és végbement a teljes műveltségváltás.

Sch. a későközépkor életének ábrázolásában nem térhet ki a kérdés elől, hogy milyen volt az egyház állapota általában, milyen volt a német nép egyházi és vallás-erkölcsi állapota a XV. sz. második felében. Hangsúlyozza, hogy az egyházi és vallás-erkölcsi élet hullámvásában van, és a különböző nép- és műveltségi rétegek igényeinek sokfélesége szerint különböző

irányú mozgásban volt, ezért nehéz egységes és összefoglaló képet adni erről a kérdéshalmazról. Jellemzi az egészet bizonyos nyugtalanság, erjedés, a régi eszmék elerőtlenedése és újaknak lázas keresése. Általában véve a hitújítást közvetlenül megelőző időszakban (körülbelül 1490—1517: Vorreformation) az egyházi és vallás-erkölcsi élet megnyilvánulásai nem tanúszkodnak annak teljes romlottságáról (a régebbi protestáns vélemény), ami szükségszerűvé tette volna a reformációt, másrészt a reformtörekvések útja sem volt fényesen fölfelé ívelő, melyet csak Luther és a reformáció szakított meg (katolikus álláspont: Janssen). Fő jellemvonása: a nyugtalanság és az újak keresése, megnyilvánul mind az egyházi tudományosságban, a papság körében, mind a szélesebb néprétegekben. Az egyetemeken az antiqui és a modern állanak egymással szemben. Az ellentétek kiindulópontja az univerzálék kérdése, a skolasztika realizmusával szemben egyre inkább tért hódít a nominalizmus, melynek melegágya éppen a párisi egyetem, főképvisezője Occam Vilmos, ez az éleselméjű és kritikus gondolkodó, kinek igen nagy befolyása volt korának tudományos és szellemi mozgalmaira. Egyébként mindkét irány természetlen, szellemi alkotóerejük kimerült. Sch. Nicolaus Cusanus, a hittudós, a gondolkodó és egyházpolitikus mellett Biel Gábiel és Johannes Trithemius említi meg mint jelentősebbeket. A vallási élet elmélyítésén, a lanyhaság és közönyösség leküzdésén munkálkodnak a világiakból álló kolostori kongregációk, melyek jelentősége csak a XVI. században csökken. Ennek a devotio modernának legmaradandóbb irodalmi emléke Kempis Tamás Krisztus követése. A német nép vallás-erkölcsi állapotára nézve csak egyes kiemelkedő tünetekre lehet rámutatni, ezek azonban jellemzők annak egész állapotára. A nép nagy tömege nem volt sem közömbösen, sem ellenségesen hangolva az egyház ellen, sőt a szentek tisztelete, templomok építése, a kegyes alapítványok és a papság számának növekedése élénk vallási életre mutat. De mindebben bizonyos szertelenség, túlfűtöttség jelentkezik. A mindennappal és megszokottal szemben a rendkívülit és a csodásat hajhásszák, mert az előbbi nem elégíti ki őket. Ebben a légkörben buján tenyészik a varázslás és boszorkányhit, a csillagjósolás és jóvendómondás, a babona különféle alakban. Az egyház saját hibáján kívül abba a helyzetbe jutott, hogy híveinek vezetése és irányítása kicsúszik keze közül egy nagy belső és gyökeres megújulás nélkül.

Ezalatt pedig mélyreható változás megy végbe az állami és a társadalmi életben, a Föld megismerésében és gazdasági kihasználásában. A XIV. század korai és kiskapitalizmusai a XV. sz. második felében nagyobb tőkével és szélesebb keretek között dolgozó kapitalizmussá fejlődik. A tőkeképződés főforrásait a nagyvállalkozások, a távoli kereskedelem, a hitel- és bankügylet fellendülése, a fokozottabb pénzgazdálkodás megerősödése alkotják. Európa erősen fejlődő gazdasági életében jelentős szerephez jutnak a délnémet városok és a Fuggerek.

Ezzel párhuzamosan folyamatban van a rendiség korlátnak lazításával a nemzetállamok kiépítése. Az állam Aquinói Sz. Tamás államelméletére támaszkodva saját lábára áll, sőt létének igazolása után azon túl is megy, a hatalmat öncélnak tekinti s akaratának érvényesítésére kiépíti szervezetét és megfelelő hatalmi eszközökről gondoskodik annak biztosítására. A hivatalnokság és a hadsereg ezek az eszközök, s fenntartásukat az állam gazdasági erejének növekedése teszi lehetővé. Ez a fejlődés Európa legtöbb országában végbemegy. A német birodalom és tartományfejedelemségek fejlődésével kapcsolatban Sch. egyoldalúnak és túlzottnak tartja azt a feltevést, hogy Miksa tiroli és ausztriai közigazgatási újításai ösztönzően hatottak volna a tartományfejedelemségekre. Elutasítja azt a feltevést is, hogy a burgundi hatás Miksát valóban tervszerű és tudatos eljárásra és intézkedésekre indította volna, továbbá, hogy ő lett volna a Landsknecht-intézmény megalapítója. Sokkal inkább hatott az államszervezet és közigazgatás fejlesztésére a római jog, valamint a sokban egyező és hasonló igényekkel föllépő fejlődés. Sch. feldolgozásának magyar vonatkozásait ezen a ponton is ki kell egészítenünk a Magyar Történet előadása alapján.

Sch. munkája nem teszi feleslegessé sem a részleteket kutató, sem a nagyobb arányú összefoglaló munkákat, feldolgozása a kettő között foglal helyet: komoly és megbízható kalauz akar lenni a történelemtanárok számára. Ennek a célnak gazdag anyagával, modern szempontjaival és fölépítésével igen jól megfelel, magyar vonatkozásait azonban saját magunknak kell pótolni. Sajnálhatjuk, hogy a magyar történelemtanárok számára még nem készült ilyen irányú összefoglaló kézikönyv. Ezt a hiányt a Magyar Szemle Egyetemes Története csak részben pótolja.

Nyers Lajos (Kecskemét).

Giurescu, Constantin C.: *Istoria Românilor. II. 1—2.* Dela Mircea cel Bătrân și Alexandru cel Bun până la Mihai Viteazul. București, 1937. Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II“. 8° 793 l. 176 kép, 4 térkép.

G. hatalmas művének¹ második része van előttünk. Kisebb kort ölel föl, mint ahogy a szerző eredetileg tervezte: nem jut el Brâncoveanu Constantin uralkodásának végéig, hanem csak Mihály vajda haláláig. Így is közel 800 lap számol be arról a mozgalmal, sőt sokszor viharos korszakról, mely Nagy István közvetlen elődeitől a XVII. század küszöbéig terjed.

Ha ezt a terjedelmes szintézist az oláh történetírás előbbi hasonló munkáival összevetjük, a haladás kétségtelennek látszik. G. előadását minden ízében tömörség, világosság, ügyes csoportosítás, szemléletesség jellemzi. A fejezetenként összeállított bibliográfiai jegyzetek az egyes kérdéseknek, legalább is oláh

¹ Az I. rész ismertetését ld. Századok 1937, 230. s köv. 1.

szempontból, jól megválogatott könyvészetét adják.¹ Az esemény-történeti részek felépítése általában kerek és logikus. Mindezen tulajdonságok ügyes szerkesztőképességről tanuskodnak. Csak sajnálni tudjuk, hogy történetírói tárgyilagossága és szintetizáló készsége itt sem szabadult bizonyos előítéletektől, melyek felfogását gyakorta teljesen meghamisítják és elfogadhatatlanná teszik.

Mindjárt a munka elején a Hunyadi Jánosról szóló fejezet nem egy meglepetéssel szolgál. „Lancu de Huniedoara“ (miért nem „Ioan al lui Voicu din Inidoara“, ahogy Iorga legújabb művében olvassuk?) oláh származásához G. szerint „semmi kétség nem fér“ (31. l.), egyszerűen azért, mert Hunyadi tipikusan oláh vidék s mert a határőrök, a Bánságtól fel egészen Máramarosig, elsősorban oláhok voltak. Az idevágó magyar kutatásokat G. természetesen még jegyzetben sem idézi. Az egész Hunyadiira vonatkozó magyar történeti irodalmat Asztalos Miklósnak egy cikke képviseli² s hogy ebben G. az övével homlokegyenest ellenkező nézeteket talált, arról említés sem történik. Hunyadi, Nagy István és Mihály vajda mint a kereszténység nagy oláh hősei szerepelnek, minden bizonyítás nélkül. Nagy István korát hajlandó Periklesével (!) összehasonlítani (v. ö. 49. l.), de Hunyadinak magyar történelmi nagyságát valósággal észre sem veszi. Fel-tűnő, hogy Hunyadinak az oláh vajdaságokkal való kapcsolatait igen felületesen tárgyalja s hogy például a várnai csata utáni havasalföldi fogságról nem emlékezik meg sem itt, sem a Vlad Draculról szóló részben.³ Ilyen előzmények után nem csodáljuk, ha G. Hunyadi és Vlad Dracul barátságos kapcsolatának megszakadásával szemben egészen tanácstalanul áll.⁴ Nem kirívó-e az ilyen elhallgatás, melynek egyetlen célja az, hogy egy oláh történelmi alakot a valóságnál kedvezőbb színben tüntessen fel?

Ezzel az „amelioratív beállítással“ indokolható sok más tévedés is. Vlad Tepesnek, a hírhedt „karóbahúzó“ vajdának közismert kegyetlenkedéseit államérdekkel (rațiune de stat, 41. l.) magyarázni oly állítás, mely így, részletes bizonyítás nélkül, alig látszik elfogadhatónak. Szinte érthetetlen, hogy Kegyetlen

¹ A könyvészeti jegyzetekhez természetesen sok a pótolni való, még tisztán oláh szempontból is. Az oláh-görög kapcsolatok kezdeteire nézve hiányzik pl. C. Obedeau kiváló munkája (Grecii in Țara Românească, București 1900).

² N. Asztalos: Les deux Hunyadi. Nouvelle Revue de Hongrie XXVII. 256—265. l.

³ Erről az adatról még Seton-Watson sem feledkezett meg oláh történetében (Histoire des Roumains. Paris 1937, 42—43. l.), pedig szerinte Hunyadi valóságos szimbóluma lehetne a magyar-oláh együttműködésnek (i. m. 41. l.). Az elhallgatás példáját e ponton G. talán Iorga egyik újabb munkájából merítette (v. ö. La place des Roumains dans l'histoire universelle, II. 71. l.).

⁴ G. Hunyadi 1446-i bosszúzó hadjáratát egyáltalában nem érti és hogy arra valami magyarázatot találjon, felteszi, hogy Hunyadi elégedetlen volt Vladnak hűbéresi szolgálataival (11. l.).

János vajda, kit az oláh történetírás mindmáig Ioan Vodă cel Cumplit néven tartott számon, most egyszerre átalakul Ioan Vodă Viteazul-lá, azaz Vitéz Jánossá!¹ Az a G. írja ezt, ki a művelődéstörténeti részben kénytelen elismerni, hogy csak e „vitéz“ vajda uralkodása alatt fordult elő máglyán való elégetés és élve eltemetés, nem is szólva a legválogatottabb kínzóeszközök fokozott használatáról (497—498. l.). Legkirívóbbak az ameliorációs törekvések Vitéz Mihállyal kapcsolatban. Természetes is ez, hiszen megszoktuk már, hogy az oláh nemzeti érzés az 1600-as év eseményeiben véli fölismerni a mai Nagy-Románia előképét. Vitéz Mihály egész történelmi szereplése itt mint a kereszténység védelmében folytatott küzdelemnek egyik ragyogó fejezete szerepel, természetesen inkább frázisok, mint történelmi tények komoly értékelése alapján. A mottó („a kereszténységhez való hűségem hívott a harcba“, 237. l.) Mihálynak egyik 1601-i jelentéséből van véve, melyet a vajda közvetlenül bukása előtt intézett a császárhoz. Mennyire jellemző ez a mondat Mihály egész tevékenységére, azt felesleges itt részletezni. G. sem fejti ki részletesen felfogását, hanem beéri annak kiemelésével, hogy az erdélyi országgyűlés Mihályt „milostivul nostru domn“-nak nevezte (262. l.), így határozván meg uralkodásának törvényes(!) jellegét. Ebben a megszólító formulában, — mely nyilvánvalóan a magyar „Kegyelmes urunk“ fordítása,² amit persze G. elhallgat, hogy úgy tűnjék fel a dolog, mintha az erdélyi „nemzetek“ oláhlul tárgyaltak volna a vajdával! — lehetetlen jogi meghatározásnak még csak a nyomát is felfedeznünk. Udvariassági forma csupán ez, melyet Erdély, a „három nemzet államalkotó erejének teljes csődjében“³ használt az idegen fejedelemmel szemben, kit az egykorú s nem magyar nyelvű diplomáciai iratok minden különösebb tisztelet nélkül egyszerűen Valachus, Valacco néven emlegetnek.⁴ Mihály erdélyi uralkodására nézve érdemesnek tartottuk volna megjegyezni, hogy ő rendeleteit többször *magyar* nyelven adta ki (csak a bevezető formula volt latin)⁵ s hogy maguk az erdélyi oláhok is valósággal rettegtek ettől az uralomtól.⁶ A magyarság érzelmei vele szemben mindig nyilvánvalóak

¹ Ez az új elnevezés annál feltűnőbb, mert a fejezet végén levő bibliográfiában az idézett munkák címében mindenütt Ioan Vodă cel Cumplit-ről van szó (pl. B. P. Haşdeu: Ion Vodă cel Cumplit, 1894, stb., 201. l.).

² Ez a megszólítás fordul elő pl. az 1600 júl. 20—27-i fehérvári országgyűlés irataiban (Erdélyi Országgyűlési Emlékek IV. 521. l.). A megfelelő magyar adatot persze G. nem említi.

³ E kifejezésre nézve v. ö. Hóman—Szekfű: Magyar tört. IV. 325. l.

⁴ Ld. Mon. Vat. Hung. II/3. 436, 438, 441. l.; Básta György lev. I. 227, 255, 429. l. stb.

⁵ V. ö. pl. az 1599. nov. 20-i országgyűlés összehívását, Erdélyi Országgy. Eml. IV. 416. l.

⁶ Erre nézve elég a brassói Vasile esperes krónikájára utalnunk (XVII. sz.), melyből legutóbb Lupaş adott ki részleteket az erdélyi

voltak s elég ezúttal, ha Forgách Zsigmond egykorú véleményét ajánljuk G. figyelmébe, egy remélhetőleg elkövetkezendő második kiadás számára: „Nem nézi az ország szabadságát, sem decretumát (hol van akkor az állítólagos „jogalap“, amiről G. beszél?). Mely dolog az erdélyieknek oly nehéznek és súlyosnak tetszik, hogy mindnyájan azt mondják, hogy bátor egy kemence fűtőjét küldené ő fölsége, mégis inkább szolgálnának annak, hogy nem mint ennek, kit tirannusnak alítnak. Tudják jól az oláhok mint tartotta és mint ölette Havasföldében, az kinek mentől szebb szót ad és jó akaratot mutat, az annál inkább fél”.¹ Ha G.-nak alkalmá lett volna feldolgozni a Mihály vajdára vonatkozó magyar forrásokat (ezek beható ismerete nélkül pedig komoly összefoglalás el sem képzelhető), bizonyára óvakodott volna a pillanatnyi egyesítés tényének ennyire túlzott kiemelésétől.

Felesleges e szépítésekkel tovább foglalkoznunk. Még csak azt jegyezzük meg, hogy G. néha e célból sírfeliratokat is felhasznál, oly módon, hogy a bennük előforduló szokásos dicsérő frázisoknak mélyebb, átfogóbb történeti jelentőséget kölcsönöz. Pedig jellemezheti-e Sánta Péter moldvai uralkodását az a latin felirat, melyet sírján messze idegenben, a bolzanoi ferencesek templomában olvashatunk?

G. művének tisztán elbeszélő részleteiben mégis akadnak érdekes adatok, új vagy eddig kevésbé megvilágított megfigyelések. Igen jó és pontos például Nagy István utolsó éveinek leírása, bár sajnáljuk, hogy az orvostudománytörténetileg is érdekes adatokat G. alapján az olvasó nehezen tudja a forrásokban visszakeresni.² Helyes, hogy az 1437-i parasztlázadásnak, melyben oláhok csak igen kis számban vehettek részt, G. nem tulajdonít különösebb fontosságot népének története szempontjából (293. s köv. l.). Jellemzőnek tartjuk annak a ténynek ismételt kiemelését, hogy Petru Rareș és Mihály vajda, ez a két csaváros eszű kalandor fiatalságában kereskedéssel kezdte pályafutását: Petru hallal, Mihály pedig marhával kereskedett. Olyan konkrét vonás ez, mely a jellemek helyes megértéséhez világos tárgyi adattal járul hozzá. Plasztikusan domborodik ki Mihály anyjának érdekes alakja, kiről Iorga az oláh történelem nevezetes nőalakjairól szóló munkájában egészen megfeledezett.³ Nagyon fontosnak tartjuk annak kiemelését is, hogy Mihály, kiről görög nyelvű históriás énekek is maradtak reánk,⁴ egészen

oláh történetírás antológiájában (ld. *Archivum Europae Centro-Orientalis* I. 281. l.).

¹ Erdélyi Országgy. Eml. IV. 419. l.

² Az idevágó adatokat teljes részletességgel P. Ch. Samarian sorolta fel (*Medicina și Farmacia în trecutul românesc, 1382—1775. Călărași 1934, 62. s köv. l.*).

³ N. Iorga: *Viața femeilor în trecutul românesc.* (Vălenii-de-Munte 1910.)

⁴ O. Tafrafi: *Poema lui Gheorghe Palamide.* (București 1900.) Horváth E.: *Görög históriás ének Mihály vajdáról.* *Egyetemes Philol. Közlöny.* LIX—1935, 378. s köv. l.

görögös környezetben kezdte pályafutását s hogy azok az eszközök, melyekkel 1593-ban először trónra jutott, egészen a fanarióta hoszpodárok baksis-politikájára emlékeztetnek (241. l.). Ezek a kevésbé ismert vonások hatásosan színezik az események előadását, melynek során persze egy-egy oláh szempontból előnyösen beállítható jelenet (mint a baiai csata vagy Gritti elfogatása Petru Rareş segítségével) igazi fontosságához képest túlzottan emelkedik ki.

Mint láttuk, már az eseménytörténet sok kifogásra ad alkalmat, különösen a XV—XVI. század magyar-oláh kapcsolataira vonatkozó részekben. Hogy G. ezeket a kapcsolatokat mily kevésbé tárgyilagosan ítéli meg, az igazán a második részből tűnik ki, melyet a szerző kizárólag a kor művelődési viszonyainak szentel, sorra jellemezve állam, hadügy, pénzügy, jogi szervezet, társadalmi rétegződés stb. legjelentősebb mozzanatait, nem feledkezve meg a művészetekről s az irodalmi élet kezdeteiről sem.

Tamás kiváló tanulmánya¹ óta mindenki számára világos, hogy az oláh vajdaságok késő középkori szellemi életében az állandóan beáradó magyar kultúrhatás igen jelentős szerepet játszott. Tudomásul veszi-e ezt G., vagy az idevágó németnyelvű tanulmányt is egyszerű elhallgatással intézi el? Sajnos, szerzőnk az utóbbi megoldást választotta. Nemcsak Tamás eredményeinek feldolgozásáról mondott le, hanem figyelmen kívül hagyott jóformán mindent, amit a magyar kutatás e kor Erdélyéről és a Kárpátokon túli magyar telepekről megállapított. Sűrűn hivatkozik nyelvészeti érvekre is, de ezek mind csak az oláh tudósok felfogását tükrözik. Pedig ilyen, több népet egyaránt érintő határkérdésekben a tudományos illem legalább is azt követelné, hogy megemlítsenek az ellenkező vélemények is, melyeket csak megfelelő cáfolás után lehetne a szintézisből kirekeszteni. E ponton lehetetlen G. valamennyi tévedésére rámutatnunk. Hosszadalmas felsorolás helyett inkább csak néhány jellemző esetet említünk meg.

G. nem hajlandó tudomásul venni, hogy az *Erdély* elnevezés nem *erdő* szavunknak *-ely* képzős származéka (336. l.), hanem *erdő* és *elü* „pars ulterior” összetétele s hogy jelentése így nem „Waldland” hanem „Transsilvania” vagy „Ultrasilvania”.² A *Bárca-ság* nevét nem lehet szlávnak tartani (337. l.)³ s felesleges az Etymológiai Szótár legújabb füzetének meggyőző érvelése után⁴ is ragaszkodni — Drăganu nyomán — a *Fogaras* (oláh Făgăraş) név oláh eredetéhez (u. o.).⁵ Igen kényelmes eljárás a régi erdélyi

¹ L. Treml: Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen. Ung. Jahrb. VIII—IX.

² Gombocz—Melich: Magyar Etymológiai Szótár, I. 1596—1598. l.

³ Melich J.: Barca, Barcaság, Bárca. Magyar Nyelv XI. 241. s. köv. l.

⁴ Gombocz—Melich i. m. II. 316—319. l.

⁵ Iorga magyarázó ötlete (az *-ar-* éppolyan anorganikus toldalék-szótag volna, mint a *Vladeni* ~ *Vladăreni* helynévben, ld. La place

szláv helyneveket egyszerűen *szláv-oláh* névadásból magyarázni, holott e helyneveken az oláh hangfejlődésnek semmi nyoma nem maradt. Az erdélyi vajdaságot (342. s köv. l.) és a székely székeket G. oláh hatással magyarázza, de felfogása mellett új érveket egyáltalában nem sorakoztat föl. Szabad-e mindezt csupán az olvasó hiszékenységre és érzelmi diszpozíciójára bízni? A városi kultúrával kapcsolatban elismeri az erdélyi városi élet jelentős fejlettségét (426. l.), de a magyar eredetű *oraş* szónak¹ eleven tanuságát siet lerontani azzal, hogy melléje állítja a szláv *tárg* és a talán orosz vagy lengyel közvetítéssel átkerült német *iarmaroc* (<Jahrmarkt) szavakat (420. l.). Miközben ezekre a nyelvi érvekre hivatkozik, elfelejti, hogy a *iarmaroc* szó a Román Akadémia szótára szerint sincs a XVIII. századnál hamarabb kimutatva² s hogy így tanusága a XV—XVI. századra vonatkoztatva semmit sem ér. Ami a többi magyar eredetű kultúr-fogalmat illeti, mindenütt hasonló egyoldalúsággal találkozunk. Az oláh *viteaz*, *viteji* elnevezés, mely nyilvánvalóan azonos a mi *vitéz* szavunkkal, G. szerint szláv eredetű (511. l.),³ a *zold* (<*zsold*) pedig lengyel (515. l.).⁴ A *dézma* oláh neve G. szerint csakis szláv lehet (354. l.)⁵ s *iliş*, mely kétségtelenül a magyar *élés* szó átvétele, feltétlenül török (564. l.).⁶ A *pârgar* német, a *şoltuz* (<*soltész*) lengyel jövevényszóként van elkönyvelve, ami azt jelenti, hogy G. minden más nyelv hatását szívesebben elismeri, mint a magyarét, még akkor is, ha adatait világnyelven írt tanulmány alapján helyesbíthetné. Ezek után szinte meglepő, hogy G. az *aprod*⁷ magyar eredetét mégis elismeri (380. l.) s hogy a *vornic* hatáskörét a szláv elnevezés ellenére a magyar nádori méltóságból származtatja (369. l.).

Tudjuk, hogy a magyar-oláh érintkezésekben a Kárpátokon túli magyar településeknek igen jelentős szerep jutott. Vajjon

des Roumains, I. 156. l.) sem győz meg az oláh *fag* ‚bükk‘ (<*fagus*) szóból való származtatás helyességéről (ld. még Tamás L.: Rómaiak, románok, oláhok Dácia Trajánában. Budapest 1935, 188. l.).

¹ Treml, Ung. Jahrb. IX. 285—286. l.

² Dicţionarul Academiei Române, II. 438—439. l.; Tiktin: Rumänisch—Deutsches Wörterbuch, II. 749. l.

³ Treml, i. m. Ung. Jahrb. IX. 277—280. l. A szlávból való magyarázás előzményeire nézve ld. u. o. 278. l. 5. jz.

⁴ Treml i. m. 311. l. A magyarból való származtatást már Iorga elismerte (Histoire des Roumains et de leur civilisation, 135. l.).

⁵ G. nem szívelte meg Tamás következő figyelmeztetését: „An slavische Vermittlung des Wortes kann man aus sachlichen Gründen nicht denken, da die Rumänen an slawische Macht-haber keine ähnliche Abgabe zahlten und auch in der griechisch-orientalischen Kirche das Zehensystem unbekannt war“ (i. m. 292. l.).

⁶ Treml i. m. 293—294. l. A török-tatár eredet ötletét Şăineanu vetette föl, ld. Influenţa orientală, I. XI. l.

⁷ Az *aprod* (<*aprod*) szóra nézve G. már 1438-ból közöl adatot (380. l.), míg Tamás legrégebb előfordulásként csak egy 1479-i adatot említ (i. m. 283. l.). Ez esetben G. adaléka nyelvészetileg is érdekesnek mondható.

kidomborodik-e fontosságuk G. szintézisében is? El kell ismer-nünk, hogy e téren az oláh szerző meglehetősen tárgyilagosságról tesz tanúságot. Bár nála a településtörténeti részletek sokszor teljesen homályban maradnak (ír-e valahol is az oláhoknak Erdélybe való fokozatos betelepüléséről?), ezúttal a XV–XVI. század legfontosabb magyar telepeiről valóban tájékoztat. Ha a magyar kutatásokat fokozottabb mértékben használja fel, anyagát számos helynévtörténeti érveléssel gyarapíthatta volna.¹ Megemlékezik az állami tisztséget viselt magyarokról is, valamint néhány kiváló magyar iparosról. Az erdélyi ipar fölényét több-ízben kénytelen elismerni (543. s. köv. l.), idevágó fejtegetéseire azonban nyelvtörténeti adatokat alig fűz.² Az oláh iparosok szervezeteiről szólva, megemlíti a *protomeszter* kifejezést (546. l.), bár a XVI. század viszonyaira nézve ezt a kései, XVIII. századi fanarióta görög szót (> πρωτομάστορας) semmiképp sem tarthatjuk jellemzőnek.

Nem akarunk részletesen foglalkozni az irodalmi össze-foglalással, melyben amúgy is kevés az eredetiség. A Neagoe-féle intelmekkel kapcsolatban helyesen utal Russo véleményére (592. l.).³ Az erdélyi protestáns hatásra keletkezett nyomtat-ványok fejlődéstörténeti értékét nagyon lebecsüli s még a híres szászvárosi Ószövetséggel kapcsolatban sem említi Heltai Gáspár szövegét, amely annak alapul szolgált.⁴ Egy olyan megállapítása van azonban, mely az efféle reticenciák mellett is fényesen bizo-nyítja a magyar kultúra termékenyítő hatását: 1544-től 1637-ig, tehát majdnem egy századon át *csak Erdélyben* nyomtak oláh nyelvű könyveket (618. l.). Ugyanakkor a Kárpátokon túl kizárólag szláv nyelvű nyomdatermékek jelentek meg. Ez a tény, úgy látszik, magát G.-t is komolyabb elgondolkodásra készítette s ezért került munkájában mindenhol a közvetlen célzásokat arra az állítólagos magyar 'elnyomásra', mely a régebbi oláh történetírásnak állandó frázisa volt. Hasonlóképpen óvatos az erdélyi fatemplomok sokat vitatott kérdésében is s nem foglal

¹ Több moldvai helynév magyar eredetét érdemes lett volna megemlíteni, így *Trotuş* (1502: *Totrus*), magyarul *Tatros* a. m. *Tatáros* (ld. Lükő G.: *A moldvai csángók*. Budapest 1936, 30. l.), *Agiud* nem egyéb, mint *Egyed*(halma) (*Egyed* < *Aegidius*, Gombocz—Melich i. m. I. 1498. l.; az *Egyed* > *Agiud* megfelelés magánhangzóira nézve v. ö. *Enyed* > *Aiud*) s *Oituz* neve (régén *Ohtuz*) szintén jellegzetesen magyar hangfejlődésről tanuskodik (v. ö. *Moktin* > *Majtény*, stb., Lükő i. h. és Makkai L.: *A milkói (kun) püspökség és népei*. Debrecen 1936, 29. l.). Ha elfogadjuk, hogy *Hârlău* lakosai magyar szőlőművelők voltak (441. l.), feltehető, hogy e hely neve a magyar *horoló* szerszámnévből származik (jelentése 'gereblyeforma eszköz, a mellyel a szőlő földjét kapálás után simára kaparják', Magyar Tájékoztató I. 890. l.), v. ö. *hordó* > *Hârdău*.

² V. ö. Tremblé, i. m. 294. s. köv. l.

³ D. Russo: *Studii bizantino-române*. (Bucuresti 1907.)

⁴ A magyar és oláh szöveg bilingvis kiadását Mario Roques-nak köszönhetjük (1925).

határozottan állást Petranu teóriái mellett. Bár érvényesítette volna ugyanezt az óvatosságot munkája minden vonatkozásában!

Nem fejezhetjük be ezt az ismertetést anélkül, hogy ne utalnánk G. szintézisének legfőbb tévedésére: Erdély történetét állandóan egy kalap alá akarja venni Moldva és Havasalföld fejlődésével, csak azért, hogy a három oláhlakta vidék szerves összetartozását az egész történelmen keresztül bebizonyítsa. Hiába azonban a szerző minden szerkesztői ügyessége, minden szintetizáló törekvése: Erdély fejlődése majd minden ponton oly élesen válik el a Kárpátokon túli tartományok sorsának alakulásától, hogy az erdélyi vonatkozások valósággal függelékek érződnek a kárpátalji vajdaságok története mellett. A szellemi egység hiányát lehetetlen utólagos belemagyarázással pótolni s lehetetlen a mai Romániát ezer évre visszavetíteni. Olyan kísérlet ez, melyet sem Mihály vajda kalandjának történeti ténye, sem a reá vonatkozó, de feltűnően elnagyolt térkép¹ nem tud tárgyilagosan támogatni.

Mindezek ellenére nagy érdeklődéssel várjuk a következő köteteket, melyekben G.-nak nyilatkoznia kell majd az oláh XVIII. századnak, a fanarióta-kornak történeti értékeléséről is. Reméljük azonban, hogy a XIX. század eseményeivel kapcsolatban visszatér az I. kötet előszavának tacitusi jelmondatához, mert e bonyolult korszak tárgyalásában a félreértésektől és a túlzásoktól egyedül ez az elv óvhatja meg. **Gáldi László.**

Köszeghy Elemér: Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. (Merkzeichen der Goldschmiede Ungarns vom Mittelalter bis 1867.) Budapest, 1936. Közgyűjt. Orsz. Főfelügyelő-sége támogatásával Kír. M. Egyetemi Nyomda. 8° 408 l. XXX t.

Tudományos könyvkiadásunkat hosszú ideig jellemezte az, hogy a külső, amely alatt a tudós munka a közönség előtt megjelent, nem mindig, sőt állíthatjuk, legnagyobb részét nem állott a tartalom igényeinek megfelelő előkelő szinten. Igazi tudományos könyvkiadó vállalatunk, az egy Akadémiai kivéve, nem alakult. A tudományos művek vagy túlméretezett, díszítésükben gyakran tömegízlést szolgáló (közületek segélyét messzemenő módon igénylő, egyben részletüzletre is alkalmas) köntöst nyertek, vagy pedig a legszűkebbre szabott anyagi lehetőségek miatt

³ E térkép összes helynevei csak oláhlul vannak feltüntetve, ami nyilván arra szolgál, hogy Erdély oláh jellege még így, vizuálisan is kidomborodjék. G. térképvázlatainak hibáira egyébként már előbbi ismertetésünkben utaltunk (Századok 1937, 236. l.). Az efféle megtevésztésnek más változataira is akadunk: Mátyás neve oláhlul G.-nál *Mateias*, oláh - *aş* kicsinyítő képzővel. Csak nem azért használja szerzőnk ezt a becéző alakot a szokásos *Mateiu Corvin* helyett, hogy azt a látszatot keltse az olvasóban, mintha Mátyás magyar neve is nem a hazai latin *Mathias*-ból, hanem az oláh *Mateias*-ból származnék? S hogy lehet az ország nevét tárgyaló fejezetnek ez a mottója: „Terra Blacorum“ (331. l.) mikor közismert, hogy ez az elnevezés csak Fogaras déli részére vonatkozhatott?

a kiállításnak nyomorú szürkésege jutott számukra osztályrészül. Rendszeresen a kevésbé fontos tartalom nyerte a megvesztegetőbb külsőt, a selejtesebb mű lép fel hódolatrakésztőbb és tárcanyitogatóbb pompával, míg a szigorúbb, alkuvást nem ismerő kutató, legyenek eredményei bármily fontosak, csak közönnnyel találkozik, mert közleményeinek talán sohasem sikerült arányosan szép és előkelő formát biztosítania. Csak újabban történik néhány egészséges kísérlet a változásra. Néhány ritka eset, amikor az üzleti vállalkozás nem az olcsó csillogás mögött mindig ott rejtőző takarékoskodás, a szövegnek népszerűvé való higitása, a jegyzeteknek, a bővebb bizonyító anyagnak, képeknek, táblázatoknak, szövegközléseknek siralmas lekurtítása, semmivé sorvasztása útján válik jövedelmezőbbé, hanem ellenkezőleg, a mentül fontosabb és mentül teljesebb tartalomnak igényes külsővel való szövetkezése vívja ki az erkölcsi s egyben anyagi elismerést.

K. könyvét legelőször is ebből a szempontból illetjük elismeréssel. Helyesebben tisztelettel adózunk azoknak (főképen Pasteiner Ivánnak, a közgyűjtemények orsz. főfelügyelőjének), akik felismerve ennek a 25 éven át hangyaszorgalommal gyűjtött anyagnak rendkívüli fontosságát, megtalálták a lehetőségeket, hogy ezt a nagyon fontos és sokoldalúan kiaknázható, a hazában és külföldön egyaránt érdeklődést keltő, támadó- és védőfegyverként egyaránt szolgáló munkát legteljesebben, párhuzamos magyar és német nyelven, kielégítően illusztrálva, olyan külsővel jelentessék meg, mely azt nemcsak a hazai, hanem általában véve a tudományos könyvkiadás egyik követendő szép példájává teszi.

Az ötvösjeggy mind az ötvös, mind a vásárló érdekében szavatolt a tárgy anyagának nemesfémtartalmáért, tehát annak a belső értékéért. A céhek alakulásával körülbelül egyidőben bukkan fel az ötvöstárgyak bélyegzésének a szokása és gyakorlata. Ez a gyakorlat, nyugodtan állíthatjuk, önállóan indult és nem tart közösséget a késő antik és a bizánci korszak keleten dívott bonyolult, nem ritkán 8–10 jegyből álló finomsági bélyegzéseivel. Az új bélyegzési rend a legegyszerűbb, rendszeren a városnak a hitelesítő bélyegével látja el az ötvösmunkákat. Mellette megjelenik a készítő mesternek egyéni bélyegzője is. Később a felhasznált ezüst finomsági fokát külön feltüntető bélyegző is csatlakozik ezekhez, de tovább a bélyegzés már nem bonyolódik, sőt a felsorolt háromféle bélyegző közül nem ritkán egy vagy kettő is elmarad. A város a maga hitelesítő bélyegzőjét rendszeren címeréből alakítja, vagy külön szimbólumot használ, a mester bélyegzője rendszeren nevének kezdőbetűje, de lehet jelvény is. Mind a hitelesítő, mind pedig az egyéni bélyegzők kicsiny méretű vasbélyegzők, melyeket nem hivalkodva ugyan, de a tárgyon jól felismerhető s könnyen szembetűnő helyen ütöttek be. Bélyegzővel inkább csak az ezüsttárgyakat jelezték. A színarany tárgyak ugyanis ritkábbak voltak s ellenőrzésük a vétel vagy a szállítás alkalmával esetenként történt. A bélyegzők időnként elkoptak,

ilyenkor újakat készítettek, melyek valamelyest eltértek az előbbi megoldástól s így a bélyegzők sorrendjének pontos ismerete a mester munkásságának időrendi meghatározását is megengedi. A keltezésben ezenkívül segítségünkre vannak a városi hitelesítő bélyegzők is, melyeket nem ritkán évszámmal is megjelöltek.

Mivel az ötvösség emlékei nemcsak a művészettörténetnek voltak forrásai, hanem egyben az ipar, sőt a művelődéstörténet egyéb ágai számára is hasznos és biztos adatokkal szolgáltak, az ötvösjegyek kutatása korán megindult és igen jelentékeny eredményeket termelt. A kisebb helyek, városok ötvösjegyeit ismertető monográfiáknak se szeri, se száma, de nagyon sok a nagyobb területeket összefoglaló kísérlet is. Az ötvösjegyek klasszikus kutatójának, Marc Rosenbergnak legutóbbi (3.) kiadásában öt kötetre rúgó nagy műve azonkívül, hogy Németország eddig ismert ötvösjegyeinek összesét közli, számontartja és közli mindazokat az ötvösjegyeket is, melyek a kiadás idejéig Európa többi országaiból ismeretesek voltak.

Magyarországon különösen az ezredéves kiállítás nyomán lobbant magasra az érdeklődés az ötvösművészet iránt s a hatalmas méretű, többszáz többé-kevésbé ismeretlen remekművet bemutató díszkiadványok (Pulszky—Radisics: Magyar ötvösművészet remekei I—II.; Szendrei—Radisics: Magyar műkincsek I—III.; Czobor—Szalay: Magyarország műkincsei I—II.) után sűrűn látnak napvilágot az ismeretlen művek képét s a levéltárakból, céhládákból kifürkészett, mesterségi és személyi adatokat közlő dolgozatok. (Közülük mint legfontosabbra Mihalik Józsefnek „Kassa város ötvössége“ és Gyárfás Tihamérnak „A brassai ötvösség története“ című terjedelmes kötetére utalunk.)

Az ötvösjegyek külön kutatásának és összefoglaló feldolgozásának szükségét 1877 óta (Pulszky) állandóan hangsúlyozták. Ennek a már akkor égetővé vált feladatnak a megoldására vállalkozott K., mikor elfordulva a talán tetszetősebb, gyorsabb és szélesebbkörű sikert ígérő problémáktól, 1910-ben teljes erejével ezeknek az igénytelen jelecskéknak kutatásához és rendszerző gyűjtéséhez fogott. Munkája, hátráltatva a háború, forradalmak, területi elcsatolások már-már leküzdhetetlennek látszó akadályai által, de előmozdítva néhány jószándékú együttműködő kéztől (Kaposy J. ötvösévsora, Varju Elemér, Csányi Károly, Mihalik Sándor közlései stb.) szinte huszonöt évig tartott, de végül is lehető teljessé ért s e szép kötetben közkinccsé vált.

K. gyűjtése 2160 jegyet tartalmaz, városok betűrendjébe s ezen belül lehető időrendbe osztva. Táblázatos szedéssel külön rovatba kerültek a mesterjegyek és a próbabélyegek, mellettük a név megfejtése és a bélyegzővel ellátott tárgyak felsorolása, az irodalommal együtt. A városok bélyegeinek felsorolása előtt rövid, tömör, az ott működő ötvöscéh történetére vonatkozó összefoglalást találunk, a céh esetleg fennmaradt pecsétjének képével s a fontosabb levéltári adatok pontos idézeteivel, végül az illető város ötvösségét általában tárgyaló irodalom felsorolásá-

val. Külön erénye a könyvnek, hogy azokat a városokat sem hagyja figyelmen kívül, amelyekből ma már egyetlenegy ötvösművet, egyetlen egy mesternevet sem ismerünk, de van valamilyen adatunk a falaik közt egykor virágzott ötvösségről. Ilyenkor a címszót csak ezekre az adatokra utaló rövid szöveg követi.

A bevezetésből kiderül, hogy hazánkban az ötvöstárgyak jelzése már a XIV. században kezdetét veszi. 1370-ben a szepesi szászok már kívánják a mesterjegyek alkalmazását, a körmendi leleten megjelennek az első (sajnos, megfejthetetlen) jegyek. Ezen az utóbbin már két bélyegző (hihetőleg mester- és hitelesítő jegy) fedezhető fel. A bélyegzés mégis csak szórványos a XIV., sőt a XV. században is, általános és kötelező szokássá csak a XVI. században, a céhélet erősödése során vált. Már csak azért is, mert Magyarországon efelől mindig a céhszabályok rendelkeztek s a hitelesítést is igen gyakran a céh végezte a maga pecsétjével, míg a külföldön a városnevekből vagy címerekből alakított hitelesítés járta.

A jegyek gyűjteményének gyakorlati haszna hirtelen fel sem mérhető. A sorszámmal ellátott s eredeti nagyságban hajszálpontos ábrákon (a szerző rajzai) bemutatott bélyegzőknek a képes mutatóban való fellelése s a szövegben való visszakeresése árán a jövőben felbukkanó ötvöstárgyak keletkezési ideje, helye, esetleg készítőmesterének neve könnyen és gyorsan meghatározhatóvá vált és így gyűjtőknek, múzeumoknak s ötvösséggel foglalkozó tudósoknak ez a könyv megbecsülhetetlen segítőtársa.

De túl ezen a gyakorlati szemponton a bélyegek, a belőlük feloldott mesternevek s a hitelesítőjegyek rendszeres vizsgálata számos, magyar művészettörténeti, gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozású fontos és érdekes következtetéshez juttat. Szétbontva ugyanis a 2160 bélyeget például annak a vizsgálatára, vajjon a magyarság milyen mértékben vette ki a részét a termelésből, a következő képet nyerjük. A 2160 bélyeg közül 115 csupán az ötvözet finomságát jelző számbélyeg, 605 városi hitelesítő, családi és egyéb jelzés. Marad tehát 1440 mesterjegy, ezek közül azonban 151 fel nem oldott, tehát személyhez egyelőre nem köthető betűfonat. A még fennmaradó 1289, nevekre is feloldott ötvösjegy közül 206 mögött rejlik színmagyar nevű ötvös. (Hangsúlyozzuk, hogy csupán a vitathatatlanul magyar neveket számoltuk és bizonytalan nemzetiségű mestert még a művein esetleg olvasható magyar feliratok alapján sem soroltunk ide.) Ez a szám a mesterek összességének körülbelül 17%-át teszi s területileg következőképen oszlik meg:

Besztercebánya XVI. sz. 1, XVIII. sz. 4; Brassó XVII. sz. 2; Buda XVII. sz. 1, XVIII. sz. 2, XIX. sz. 1; Pest XVIII. sz. 1, XIX. sz. 5; Debrecen XVI. sz. 1, XVII. sz. 6, XVIII. sz. 10, XIX. sz. 4; Eger XIX. sz. 2; Eperjes XVIII. sz. 2, XIX. sz. 1; Fogaras XVII. sz. 2; Győr XVII. sz. 2, XVIII. sz. 1, XIX. sz. 1; Gyulafehérvár XIX. sz. 2; Igló XIX. sz. 2; Jászberény XVIII. sz. 1, XIX. sz. 1; Kassa XVI. sz. 6, XVII. sz. 18, XVIII. sz. 2, XIX. sz. 5; Kecskemét XVII. sz. 3, XIX. sz. 1; Késmárk XVIII. sz. 3, XIX. sz. 1;

Kolozsvár XVI. sz. 6, XVII. sz. 14, XVIII. sz. 2, XIX. sz. 4; Komárom XVII. sz. 2, XVIII. sz. 2, XIX. sz. 4; Körömbánya XIX. sz. 1; Kőszeg XVIII. sz. 1; Liptószentmiklós XIX. sz. 2; Lőcse XVII. sz. 1, XVIII. sz. 1, XIX. sz. 4; Marosvásárhely XIX. sz. 2; Medgyes XVII. sz. 2, XVIII. sz. 1; Miskolc XVIII. sz. 2; Nagybánya XIX. sz. 1; Nagyszében XVI. sz. 1, XVII. sz. 1, XIX. sz. 1; Nagyszombat XVIII. sz. 1; Nagyvárad XVII. sz. 1, XIX. sz. 6; Nyíregyháza XIX. sz. 1; Nyitra XVI. sz. 1, XIX. sz. 1; Pápa XVII. sz. 1, XVIII. sz. 3; Pozsony XVII. sz. 1, XVIII. sz. 1, XIX. sz. 1; Rimaszombat XVII. sz. 9, XVIII. sz. 1, XIX. sz. 5; Rozsnyó XVII. sz. 2, XVIII. sz. 4, XIX. sz. 2; Sárospatak XVII. sz. 3; Selmecbánya XIX. sz. 2; Sopron XVIII. sz. 1; Szatmárnémeti XVII. sz. 2; Szeged XIX. sz. 1; Székelyudvarhely XVII. sz. 1; Székesfehérvár XVIII. sz. 3; Szombathely XIX. sz. 1; Trencsén XIX. sz. 1; Zólyom XVII. sz. 1.

Látható, hogy a magyar ötvösök a legelzárkózottabb és kiváltságaikat a legfélékenyebben őrző nemzetiségi városokban is megtelepedtek s helyüket megállták. Egyéb adatok révén kiderül az is, hogy igen sok városban a magyar ötvösök voltak túlsúlyban s ez a városok nemzetiségi összetételének megítéléséhez is fontos adatként szolgálhat. Megállapítható, hogy Debrecen állandóan színmagyar városát nem számítva, Kassán a XVI. században mindössze 1 német ötvös használta bélyegzőjét, a XVII.-ben 4, a XVIII.-ban 2, a XIX. században pedig 5 német és 1 szlovák. Kolozsvárról a XVI. században nem ismerünk csak magyar bélyeget, a XVII. században 5 német áll a 14 magyarral szemben, a XVIII.-ban 1 német van mindössze. Győrben 1728-ig a céhkönyvet is magyarul vezetik. Félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy csak olyan mestereket számoltunk, akiknek a bélyegzője is ismeretes, nemcsak a neve, mert hiszen csak Kolozsvárott közel 1000 ötvösnevet gyűjtött össze egyik kutató s ezek legnagyobb része magyar ugyan, de művük, bélyegük egyelőre nem ismert.

Ha már most meggondoljuk, hogy a megfejtetlen betűfonatok közül 6 Kolozsvárra, 3 Fogarasra, 3 Debrecenre, 5 Egerre, 3 Gyöngyösre, 2 Jászberényre, 3 Kecskemétre, 4 Rimaszombatra, 4 Nagyszombatra, 3 Nagybányára, 7 Komáromra, 6 Marosvásárhelyre, 8 Temesvárra, 2 Rozsnyóra, tehát olyan városokra esik, amelyekben a feloldott bélyegek mindenike vagy túlnyomórésze magyar ötvöse, akkor a valószínűség a magyar ötvösök arányszámát hatalmasan megnöveli. Gyarapítja ezt azoknak az ötvösöknek a számbavétele is, akiknek a neve nem magyar ugyan, vagy legalább is vitatható, de műveiken magyar felírás olvasható. Ezeket is beszámítva, a magyar ötvösök száma jóval a 300 fölé emelkedik. Még mindig szembetűnő azonban az ismert bélyegű német nemzetiségű ötvösök számbeli túlsúlya. De ezt könnyen magyarázza az a tény, hogy Brassó, Nagyszében, Lőcse, Pozsony és Pozsonyváralja ötvöscéheinek a pecsétábrája (az a tábla, melybe minden mester beütötte az általa használt bélyeget) fennmaradt, tehát ezekről a helyekről azoknak a mestereknek a bélyegét is ismerjük, kiknek műve nem maradt ránk.

Viszont a magyar központok (Kolozsvár pl.) a pecsétábrát nem őrizték meg s így a bélyegek csak szanaszét szóródott tárgyakról gyűjtődnek lassanként, keserves fáradsággal. Magunk is tudunk még olyan XVIII. századi kolozsvári ötvösbélyegről, melyet a gyűjtemény nem említ. A kolozsvári Szt. Mihály-templom nagy szentségmutatóján Szakál Jánosnak a bélyege mellett Gyulai Lászlónak G. L. betűkből font pecsétje is szerepel. Biró Józsefnek „A kolozsvári Szt. Mihály-templom barokk emlékei” (Cluj, 1934) c. műve Szakál Jánost említi (bár e művéről nem szól), Gyulairól (aki pedig már a XVII. század óta működő ötvöscsalád sarja) nem tud. De sok ismeretlen jegy rejtezik még a magángyűjtemények nehezen hozzáférhető tárgyain is. A M. Tud. Akadémia Vigyázó-múzeumának mintegy ötven darab magyar ötvösművéről nem egy érdekes magyar ötvösbélyeg lesz majd közölhető s valószínű, hogy ezek éppen a magyar gócpontok bélyegzősorát teszik majd teljesebbé. Zoltai Lajos újabban megjelent dolgozatában már helyesbíti K. néhány adatát s gyarapítja a bélyegek számát. Tudtunkkal Kőszeg város ötvöscséceteinek is elkészült már egy teljesebb lajstroma, úgyhogy számítva arra a széleskörű figyelemre, melyet szemmelláthatólag K. könyve ébresztett, mihamarabb jelentékeny mennyiségű új anyag fogja ismereteinket bővíteni. K. művének kiadóihoz az lenne szerény kérésünk, bíznák meg a szerzőt e könyv szakadatlan fejlesztésével. Mégpedig ne egy csak nagysokára következhető második kiadásra számítva, hanem legalábbis kétévenként megjelenő pótfüzetek megindítása útján.

Érdekes kép rajzolható a könyvből a céhéletről, egyes mesterek vándorlásairól, a mesterségnek egyes családok körében való öröklődéséről s e családok tagjainak szerteköltözéséről. Egyes céhek egymással szoros együttműködésben éltek, egymás mestereit külön mestervizsga nélkül átvették, az egyik városból a másikba való átköltözést megkönnyítették. Nagyvárad, Debrecen, Szatmárnémeti és Kassa majdnem állandóan barátkoztak. Néha egyik vagy a másik elválík és új igazodást keres, majd megint visszatér, ismét máskor más kisebb városok céhei csatlakoznak és húzódnak a hatalmasabb góccok egyikének vagy másikának oltalma alá. De nem ritka a vita, az ellenségeskedés sem. Ezek közül csak arra az egészen különös érdekességű esetre utalunk, amikor a nagyszebeni ötvöscéh félvén a mind jelentékenyebbé váló kolozsvári magyar céh híretől és tekintélyétől, 1572-ben határozatot hozott, hogy Szebenben sem magyar mestert nem tűrnek, sem magyar vándorlegényt be nem fogadnak, ilyennek munkát nem adnak, magyar inast pedig egyáltalán fel sem vesznek s a mesterségre nem tanítanak. Érthető, hogy a magyar ötvösök felháborodtak ez ellen, sőt mikor a határozat visszavonatása végett tett lépések eredménye csak nem akart mutatkozni, a kolozsvári magyar ötvöslegények 1573-ban beszüntették a munkát mindaddig, míg Szeben meg nem hátrált.

Egyébként azonban a mesterek és a legények eléggé könnyen változtathatták lakhelyüket, ha egyéb feltételek azt nem aka-

dályozták. Így Debrecen és Kassa között állandó volt a váltás. A Szakmáry család tagjait 1728 körül Késmárkon találjuk, 1743-ban Eperjesen dolgozik ilyen nevű ötvös, Kassán 1788-ban tűnik fel a név, míg végül 1806-ban Lőcsén bukkan fel. Szentpéteri József Pesten és Rimaszombaton dolgozik. S még sok nevet sorolhatnánk fel, melyeket majd ott, majd itt (mindenesetre nem túlságosan gyakran) mutathatunk ki.

Magyar ötvösnevekkel és bélyegekkel legszaporábban a XVII. század szolgál. A XVI. századból mindössze 16 ilyen sikerül ma még kimutatni, a XVII. században egyszerre 74-re szökik fel a szám. A XVIII. században 50-re csökken, míg 1800-tól 1867-ig ismét 66-ra növekszik a magyar ötvösök száma. Tehát a török hódoltság magyar ötvösipara zavartalanul virágzott (utalunk a győri 1728-ig magyarul vezetett céhkönyvre, Kecskemét stb. városokra) s csak a visszafoglalás utáni időkben hanyatlott vissza s adott helyet a beözönlő németek nyilván közigazgatásilag is gyámolított terjeszkedésének.

A XV. és XVII. századból ránkmaradt s bélyeggel is ellátott darabok csaknem kivétel nélkül magas művészi színvonalat képviselnek, s éppen ezért a bélyegükből megfejtett nevek művészettörténetünk személyi adatait örvendetesen gyarapították. A XVIII. században a színvonal hanyatlása figyelhető meg. A bélyegek mind sűrűbben jelölnek csupán közönséges használati, főként evőeszközöket s a XIX. században alig egy-két olyan ötvösről tudunk, aki mesterségét művészi fokon űzte volna. Annál örvendetesebb, hogy e századnak az az ötvöse, akit mind célkitűzései, mind technikai tudása, mind pedig előkelő ízlése folytán a céhbéli ötvösök utolsó képviselőjének tekinthetünk, magyar volt: Szentpéteri József, aki 1862-ben halt meg Pesten.

Befejezésül a könyv egyik mestermeghatározásához szeretnénk néhány megjegyzést fűzni. Az Iparművészeti Múzeum egyik féltve (az Esterházy-hitbizomány letétekép) őrzött kincsét, az úgynevezett Losonci kannát, egyik dolgozatunkban bizonyos feltevések és adatok nyomán Kolozsvárott készült darabnak vallottuk és az emléken olvasható K F jelzés alapján Kőműves Ferenc kolozsvári magyar ötvösmester kezemunkájának tulajdonítottuk. K. a mesterjegyek között ezt a (nem bélyegszerű) jelzést is közli, de elutasítva az előbbi feltevést, a jelzés mögött rejtlő mestert a szintén kolozsvári ötvösmester Képiró Ferencben jelöli meg. Azonban Képiró Ferencről nem egészen biztos, hogy ötvösmester volt. Róla csupán annyit tudunk, hogy 1566-ban a céhnél ötvöstárgyakat zálogosít el. Az 1585-i Registrum Aurifabrorum Col. nem említi a nevét, pedig ez 1556-ig visszatekint a céh mestereire. Az a körülmény pedig, hogy e registrum Képirót nem emeli, nem alkalmas annak a bizonyítására, hogy Képiró még a registrum által felsorolt mesterek előtt lépett volna a céhbe. Ezzel szemben bizonyos, hogy Kőműves Ferenc 1556-ban a Kolozsvári céh tagja, 1588-ban pedig céhmesterré választják. Fiát 1594-ben tanulónak veszi fel a céh. K. mindössze abból a körülményből indul ki, hogy Kőművesnek túlságosan sokáig (körül-

belül 45 évig) kellett volna működnie ahhoz, hogy az 1548-ban készült emlék mestere lehessen. Ezért azután a betűjelzést Képíró Ferenc jeleként adja minden kérdőjel nélkül. Szerintünk ez az ellenvetés nem perdöntő. Hasonló hosszú, sőt még hosszabb működési időre a saját könyvében is találhat példát. (Szilassy 53 évig, Libay 62 évig, Szentpétery 52 évig dolgozott mesterré-avatása után.) Így meghatározását, amíg újabb bizonyítékok nem kerülnek elő, nem tarthatjuk véglegesnek, csupán a magunkéhoz hasonló, de annál kevésbé megalapozott feltevések.

Kampis Antal.

Schnell, Hugo Karl Maria : Der bayerische Barock. Die volklichen, die geschichtlichen und die religiösen Grundlagen. Sein Siegeszug durch das Reich. München, 1936. Dreifaltigkeits-Verlag. 8° VIII+243 l.

Ez a nagyon figyelemre méltó munka egy 1931-ben benyújtott müncheni doktori értekezésből nőtt ki, amely a következő tárgykört dolgozta föl : „A trienti zsinat hatása a művészetre Bajorországban, különös tekintettel a bajor népiségre.“ Mostani, szinte tökéletes alakját és befejezettségét egyrészt a szerző évekig tartó érlelő munkájának és semmiféle áldozatot nem sajnáló, személyes tapasztalatainak, másrészt a legkiválóbb müncheni tanárok irányításának köszönheti. A törzsi erők szerepének tisztázásában v. Müller Károly Sándor, a trienti zsinat hatásának kutatásában Günter Henrik, a kérdés hittudományi vonatkozásaiban Grabmann Márton, a művészettörténeti iskolázásban pedig Pinder Vilmos volt szolgálatára a szerzőnek. Sch. ily sok szerencsés körülmény találkozása folytán, a tárgyba való beleélése, nagy területeket átölelő tekintete által nemcsak egy összefüggő kultúrtáj művészetének mintaszerűen sokoldalú feltárását adja, hanem az általános szellemtörténetnek is igen becses tanulságokkal szolgál.

Ma már egész bizonyossággal állítható, hogy a trienti zsinat Európa katolikus népeire, sőt közvetve bizonyos téren a protestánsokra is, rendkívüli hatással volt, mégpedig nem csupán az utána következő évtizedekben, hanem századokra szólóan. Az európai szellemi élet e roppant hatású tényezőjének hosszú életű befolyása azonban sem általánosságban, sem az egyes országokra vonatkoztatva nincs még megfelelően tisztázva. A művészettörténet művelői pedig, akik a barokknak egyébként is nagyon nehezen adták meg a tisztos polgárjogot az ízlésváltozások sorozatában, még a többi tudományágnál is kevesebbet törődtek e magától kínálkozó szellemi alap vizsgálatával. Pedig Dejob Károly már 1884-ben megjelent könyvében (*De l'influence du Concile de Trente sur la littérature et les beaux arts chez les peuples catholiques. Paris, 1884*), amelyet sajnálattal nélkülözünk szerzőnk irodalmi jegyzékében, megtette ebben az irányban az első lépést. Mégis csaknem egy félszázaddal utóbb Weisbach Werner (*Der Barock als Kunst der Gegenreformation. Berlin, 1921*) és Måle Emil (*L'art religieux après le Concile de Trente.*

Paris, 1932), akinek munkáját szerzőnk szintén nem idézi, a miatt kénytelen panaszkodni, hogy a művészettörténet a barokkot csak nagyon külsőlegesen, formailag és pusztán technikai eljárással elemzi, míg a benne megtestesülő vallásos gondolatra nem terjed ki a figyelme. Ők ebben az irányban úttörő tevékenységet fejtenek ki, de a barokk szellem művészi megnyilatkozásainak a nagy zsinat eszméivel való szoros egybekapcsolása, sőt belőlük való eredeztetése, bár az előbbieknél szűkebb területre korlátozva, mégis csak szerzőnk elvitathatatlanul nagy érdeme.

A trienti zsinatnak a művészetet érintő intézkedései közt legfontosabb volt magának a művészetnek védelme. E téren a keleti képmrombolók elleni régebbi zsinati rendelkezések mutatták az egyházi hagyomány sokszázados útját, s a Tridentinum hivatkozott is rájuk. Foglalkozott a zsinat az egyházművészetnek elvilágiasodásával is, és szigorúan elrendelte, hogy a templomi képeknek semmi olyat nem szabad tartalmazniok, ami a hely és tanítás szentségével ellentétben áll. A nagy barokk építőkedvnek is lökést adott a Tridentinum az által, hogy a püspököknek kötelességévé tette a templomok felülvizsgálását, a szükséges javítások szorgalmazását és a hívők szükségletét szolgáló új szentegyházak felépítését. Ezenkívül a püspököket az összes kórházak, szegényházak és egyéb alapítványok felügyelőivé tette. De a zsinat nemcsak az építetőkre hatott, hanem a művészekre is. A katolikus hittartalomnak mindama részei, amelyeket az egyház a hitszakadással szemben különösen hangsúlyozott, a jelképek és idézetek, amelyeket a Szentírásból felhasznált, a zsinathoz kapcsolódó későbbi pápai rendelkezések (így még kétszáz év multával is XIV. Benedeké), az őket magyarázó hittudósok és ikonográfusok művei, az újonnan létesült művészeti akadémiák és a megújhódott katolicizmus eleven hitéletébe kapcsolódó művészek egyéni lelkiélete: egytől egyig jelentkeznek a barokk művészetben és az új szellemnek megfelelően alakítják az alkotók tevékenységét.

E szellemi forrásokhoz, ösztönző és alakító tényezőkhöz hozzájárultak a kedvező földrajzi viszonyok, amelyek a vallásilag és népileg egységes, lezárt életterületű, a középeurópai vízvonalastó vidékének, Európa szívének egységes államiságú Bajorországot a régi, fontos köln-regensburg-bécsi útvonal urát nemcsak ezeken a területeken tették művészeinek százai által a barokk szellem és művészet nagy középpontjává és kisugárzójává, hanem a több mint 600 mestert számláló Wessobrunniak és mások műremekei által hatása Athéntól Horvát-, Magyar- és Lengyelországon át Szentpétervárig, másrészt Észak-Németországon s Dánián keresztül Versailles-ig és Spanyolországig ért el.

A közel két évszázadot átölelő bajor barokknak szükség-szerű történelmi alapja volt az a példás együttműködés, amely a Wittelsbachok és a papság között fennállt. A hitszakadás idején Bajorországban is romlottak voltak az egyházi viszonyok, de az uralkodók hamar felismerték a Tridentinum orvosságát és 1564-től kezdődően nagy eréllyel és sikerrel szorgalmazták végrehajtását,

még az egyházi ügyekbe való bizonyos mérvű állami beavatkozás árán is. A hatalmas I. Miksa alatt, aki a német fejedelmek közül egyedül élte túl a harmincéves háborút, és országát — a német fejedelemségek közül az egyetlen — háborús adósság terhe nélkül vezette át a nagy válságon, a Patrona Bavariae kifejezés és tartalom egyenesen állami irányjelzővé vált. Bajorország vallásos élete nagy virágzásnak indult. A hittudósok műveit és a szentbeszédeket át- meg átjárnák a trienti zsinat eszméi. A lelkiéletnek új árama hevíti a hívők szívét és népi jelleget ad a felülről jött ujjmutatásnak. Nagy számban látnak napvilágot az egyházi énekeskönyvek és óriási arányban fejlődnek a jámbor testvérületek. A sokból csak egy példát emelünk ki: 1728-ban a Krisztus Szentséges Teste Társulat 224.910 tagot számlált. A búcsújárás is igen kedvelt barokk ájtatossági gyakorlat volt. Csaknem minden városnak megvolt a maga kegyhelye. A bajor barokk sajátosságát éppen az adja meg, hogy míg Francia- és Olaszországban viszonylag sokkal több a világi építkezés, addig bajor földön elsősorban templomokat emeltek.

A bajor barokk megértéséhez elengedhetetlen feltétel a bajor néplélek megismerése. A bajor a földhöz ragaszkodó, nehézkes, szívós, egészséges és természetes életörömű, pompát, színt és fényt kedvelő, mélyen vallásos adottságú parasztnép. Ennek megfelelően jellemzi a bajor barokkot a természethez kötöttség és a települési módhoz alkalmazkodó szétszórtság, a helyi adottságokból kinőtt művészi alkotásra valló, minden merev keretet és kaptafát nélkülöző sokféleség, játszi gyermettség, erős, gazdag és egészséges érzékiségből kivetített, dús gyermekáldású női eszménykép; kívül egyszerűbb, belül fényben, ragyogásban, színekben sziporkázó templomalakítás és a parasztnép lelki kívánalmának megfelelő, nagy felületeket egybefoglaló, oktató és a képzeletet megindító falfestés; a részben egyéni elzárkózásra és szófukarságra hajlamos bajor természetből ellentétként annál inkább előtörő, tiszta szívből fakadó társas szellem, amelynél fogva csak közösen szeret imádkozni és ünnepelni, a templomot is „játékának“ színhelyévé teszi, mivel nem szereti az elvontságokat, hanem az érzékfölötti dolgokat is iparkodik „foghatókká“ tenni, s szinte az egész egyházi évet „eljátssza“. Eddig 64 bajor községet ismerünk, amelyekben a XVII. század folyamán a passiójátékokat előadták. E jelenségek a népiség és a vallás csodálatos egygyefferadását mutatják. Ezt bizonyítja az a páratlanul álló építőkedv, amely a legkisebb községeket is művészi értékű templomokkal ajándékozta meg; amely ebben a korban épített fel vagy legalább is újjáépített úgyszólván minden kolostort és templomot; amely az útkereszteződéseket vallásos emlékeztetőkkal rakta tele, a házak homlokzatát szentek szobraival díszítette, az országot kápolnákkal, keresztutakkal és fészületekkel szentelte meg. Imádságos kor volt, amikor pl. Tilly még hadvezetés közben is mindennaposan elmondta a papi zsolozsmát, a tegernsee-i templomban 1703-tól 1736-ig naponta elimádkozták a szentolvasót, s egy achbergi parasztember 1656-ban háza

közeliében minden segítség nélkül „szíve örvendező egyszerűségében“ Mária-kápolnát épített.

A barokk templom belső berendezésében is érvényesül a trienti zsinatnak és az újjászületett katolicizmusnak szelleme. A román ízléstől nemcsak egyes építészeti elemeket vett át, hanem a kor politikai eszményének megfelelően Krisztus királyságának gondolatát is. De ez utóbbit a barokk sohasem közvetlenül éli át és ábrázolja, hanem az eucharisztikus Üdvözítőnek, az Oltáriszentségnek tiszteletében. A hitszakadás korában körülötte nagy harcok tomboltak, a barokk számára azonban ezekből a trienti zsinat határozott állásfoglalása után már csak a valóságos jelenlét győzelme és az istenbírási biztos tudatának öröme él. Ez a hit ad központi jelentőséget a kiemelkedő főoltárnak és a rajta uralkodó pazar díszítésű oltárszekrénynek. A barokknak ez a pompakedvelése nem egyszerű csecsebecse, mert eleven hitével a Föld és Ég nagyfeszültségű találkozását akarja a templomban érzékeltetni. Ezért a padokat, gyóntatószékeket stb. egyszerű földbarna színűre festi. De minél inkább emelkedik a hívó szeme a magasa és az oltárszekrény felé, annál több szín- és fényhatást fejt ki. A főoltár köti össze a Földet az Éggel: lent van Krisztus, az út, fölötte a magasból kibontakozik a mennybéli Atya és galamb képében a Szentlélek. 1600-tól 1770-ig nem épült szinte egyetlen olyan bajor templom sem, amelyből a Szentháromság hiányoznék. A földön élő Oltáriszentség és a mennyben trónoló Szentháromság között a barokk még újabb kapcsolatot teremt Szűz Mária mennybemenetelének ábrázolásával. 1550 és 1800 között Bajorország legtöbb főoltárképe ezt a jelenetet érzékelteti. A barokk templom többi részlete is az időszéri hitigazságokat, tehát a trienti szellemet jelképezi. (Apostolkeresztek, gyóntatószékek, angyalok, szentek és ereklyék stb.) A főoltáron kívül a legdíszesebben kiképzett részek egyike a szószék. Egyetlen művészeti kornak sincs oly étettel és jelképekkel teli szószéke, mint a barokknak. Ezzel is kifejezi a trienti zsinat által annyira hangoztatott fontosságát a tanítás tisztaságának, az általa különösen szorgalmazott hitoktatásnak és a szentbeszédnek. A barokk szószéken nem szabad csupán a sokszor szinte nagyon is túltömött, talán szertelen formákat néznünk, hanem a tartalomra is ügyelnünk kell, mert benne megtalálható a megújuló Egyháznak minden időszérien hangsúlyozott igazsága és fegyverzete. (Kereszt, horgony, szív — hit, remény, szeretet; evangélisták, Sz. Mihály, harsonás angyal, Ecclesia, ércikgyó, galamb stb.) De a szószéken kívül a falakon alkalmazott bölcse mondások és a falfestmények feliratai is hirdették az ígét.

Nálunk a trienti zsinat hatásának részletesebb tanulmányozása egyháztörténeti irodalmunkban már megkezdődött. Irodalomtörténetírásunk jelszavas emlegetésen kívül még érdemlegesen nem foglalkozott vele. Sajnálattal nélkülözzük ennek a termékeny szempontnak alkalmazását még Alszegehynak a XVII. századot tárgyaló, egyébként sokat nyújtó, legújabb irodalomtörténetében is. Művészettörténészeink, akik a magyar barokkra

vonatkozólag még az anyaggyűjtés fáradságos korában élnek, szintén mostoha elbánásban részesítették a tanulmányozott formák mögött élő vallásos gondolatot s a magyar földell és néppel való kapcsolatokat. A kutatást mindenképen ki kell terjeszteni az egyház és a magyar népiség mélyebben fekvő rétegeinek vizsgálatára.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma).

Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története 1667 – 1935. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története, II. k.) Budapest, 1936. 8° XIV, 728 l.

Kevés olyan intézmény van, amelynek életében sokszor csekélyebb jelentőségűnek látszó részletesemények oly általános érdekű fontos hatásokra vezetnének, mint éppen az egyetem. Egy-egy kinevezéstől itt egész tudományszakok sorsa függhet, fegyelmi szabályzatok, vizsgarendi előírások az egész társadalom vezetőrétegének szellemi arculatára lehetnek elhatározó befolyással. Mindez hatalmas adattömegek aprólékos átvizsgálását kívánja meg az egyetem történetírójától. Ugyanakkor azonban nemcsak háromszáz év hazai művelődéstörténetének, hanem külföldi eszmeáramlatainak is mélyreható ismeretét tételezi fel. A Pázmány-egyetem alakulása nem tárgyalható elszigetelt intézménytörténetként, azt be kell állítani az egyetemes magyar szellemi élet fejlődésébe, amelynek részben aktív tényezője, részben hű tükre volt.

A jogi kar történetírója ily mély értelemben fogta fel feladatát. Az adatgyűjtés kimerít minden számbajelölhető forrást, a feldolgozás minden problémát, amit csak a jogi kar történetével szerves összefüggésben felvethetünk. A teljes részletességre törekvés pedig a legszerencsésebben párosul az anyag biztos kezelésén alapuló áttekinthetőséggel, a könnyűnek egyszerre biztosítva a megbízható forrásmunka és az élvezetes olvasmány érdemét. A kari szervezet alapvető problémái, a kar belső élete, a professzorok kinevezési módja, annak előzményei, tudományos munkásságuk, nem egyszer családi körülményeik, anyagi helyzetük, a hallgatóság száma, fegyelme, szorgalma az egyes időszakokban, az előadások és vizsgák tárgya, beosztása, helye, ideje, a kari órarend és adminisztrációs problémák éppúgy helyet találnak benne, mint a kormányhatóságok tudománypolitikai törekvéseinek részletes ismertetése, a sokszor mintául szolgált bécsi egyetem fejlődésének vázolója, a jogakadémia, általában a hazai jogi oktatás és hivatalnokképzés problémái. A munka tengelye mégis az, ami a kar legbensőbb lényegéhez tartozik: a professzorok emberi és tudományos egyéniségének bemutatása, amely téren a munkásságukra jellemző objektív vélemények, különösen Pauler Tivadar jellemzéseinek felhasználása mellett — főleg az első két évszázad professzorainál — fennmaradt kiadványaikat, kézírataikat, előadási tervezeteiket is figyelembe vette.

A szellemi életünknek ma központjában álló Pázmány-egyetem fejlődése szerény keretek között indult meg. De a nagy alapító által kijelölt utat méltó utódai sem hagyták el. Lósy

Imre, majd Lippay György esztergomi érsek végrendeleteikben jogi kar felállítását újabb adományokkal tették lehetővé, úgyhogy az utóbbinak halálát követő évben, 1667 január 16-án Szelepcsényi esztergomi érsek és Wesselényi nádor jelenlétében lefolyhatott a karnak ünnepélyes megnyitása és másnap Textor Takács Ádám János és Preyschaff Ferdinánd, a kar két első professzora, meg is kezdhetette római, ill. egyházi jogi előadásait. A kari szervezet azon a megállapodáson nyugodott, amelyet Lippay érsek végrendeletének végrehajtói a jezsuita renddel és az esztergomi káptalannal kötöttek. E szerint a káptalan kezeli az alapítványi vagyont, gyakorolja a kar feletti felügyeletet és nevezi ki a tervezet szerinti három világi professzort, a Jézustársaság viszont bekebelezi a kart nagyszombati egyetemébe s a karra való befolyását azzal biztosítja, hogy az egyházjog tanszékét mindig a rendnek egy-egy tagja tölti be, akit minden második évben a dékáni tisztség is megillet. A világi tanárok közül egy a római, kettő a hazai jog előadására nyer kinevezést. A XVII. század utolsó évtizedeinek zilált viszonyai és állandó háborúskodásai mellett azonban az alapítvány kezelése rendkívüli erőfeszítéseket követelt a káptalan részéről, amely dicséretreméltó megértéssel a bőkezű végrendelező halála után azonnal, még az alapítványi összeg gyümölcsöző kihelyezése előtt meg akarta indítani a kar működését, legalább a két nagy hagyományos jogrendszer előadásával. A hazai jog tanítása, ami öt évvel később indult meg, igen szerencsés kapcsolatba hozta a kart a magyar jogérettel. Ennek jelentőségét csak akkor tudjuk eléggé értékelni, ha figyelembe vesszük, hogy a bécsi egyetemen éppen a hazai jogérettel való kapcsolatok teljes elhanyagolása miatt ezidőtájt, sőt egészen a XVIII. század közepéig a jogi oktatás egyenesen siralmas volt. A nagyszombati jogi kar alapítása és programja így nem külföldi minta lemásolása volt, hanem hazai talajból nőtt ki. E. ennek okát főleg abban látja, hogy a hazai jognak az osztrákkal szemben volt olyan összefoglaló rendszere és tankönyve Werbőczy Hármaskönyvében és a Corpus Jurisban, amely az egyetemi oktatásnak alapul szolgálhatott.

Az első húsz év viszontagságai alatt a kar tanárai folyton változtak, hol volt tanítás, hol több évig szünetelt, úgy, hogy állandó egyetemi életről csak a Buda visszafoglalását követő évtől kezdve beszélhetünk. Az egyházjogot előadó jezsuitán kívül 1687-ben is csak egy tanára van a karnak, most azonban a hazai jogból. Négy év múlva a római jog tanszékét is betöltik, majd 1696-ban második tanszékehez jut a hazai jog, ami lehetővé teszi az anyagi jognak és az eljárásnak különválasztását. A Rákóczi-felkelés utolsó éveit kivéve, amikor a tanítás teljesen szünetelt, ezekkel a tanszékekkel működött a kar egészen 1770-ig. E. könyvének az 1759-ik évig terjedő csaknem egy teljes évszázadot felölelő első része különben aránytalanul szűksavú, ami abban leli magyarázatát, hogy ebben az évben a kar egyik tanára, Székely Miklós, a káptalan kötelességeinek feltűnő elhanyagolása miatt elbocsátott, a kar életére vonatkozó minden fel-

jegyzést magához vett és a jelek szerint bosszúból megsemmisített. Így a világi tanárok névsorát is csak véletlenül fennmaradt iratból lehetett megállapítani, a jezsuita egyházjogászoknak nagyrészt még a nevük sem ismeretes, hacsak tudományos munkódésük nem tartotta fenn emléküket. A rend azonban ezt az állást nem tekintette tagjai számára élethivatásnak, esetről-esetre más nyerte el ideiglenes megbízásként, sokszor közvetlenül teljesen eltérő tárgyak tanítása előtt vagy után. Érthető így, hogy a nagyszombati egyetem egyházjogászai nem tartoztak szakjuk kiválóságai közé és akik közülük tudományos egyéniségükkel kiemelkedtek, azok is inkább más szakok, nem egyszer éppen a hazai jog terén alkottak kiválót, mint éppen legkimagasabb képviselőjük: Szegedi János.

1760-ban a központi kormányzat, amely már Bécsben új alapokra fektette a jogi oktatást, a király alapítványi főfelügyeleti jogcímén a hazai jogélet belső szükségleteiből kinőtt eddigi iránnyal szemben a nagyszombati egyetemet illetőleg is a hivatalnokképzés szempontjait érvényesítette és ezzel kapcsolatban a természetjognak, tehát annak a tudományágnak a művelését, amelyen a felvilágosodott abszolutizmus elvi megalapozása nyugodott. Az esztergomi káptalan jóakarátú, de kevésbé intenzív felügyelete helyett most már a kari igazgató felelős a kar rendjéért; kötelezővé teszik a természetjog tanítását, amit a római jog professzorára bízna. De a még uralkodó szigorúan egyházi felfogás nem kedvez az új tudományág szellemének, a hallgatóság érdeklődésének teljes hiánya bizonyítja ezt; s a régi szellem eltűnése sem annyira elméleti meggyőződésben, mint inkább a század közepe óta fokozódó fegyelmetlenségben mutatkozik.

Az első reform alig változtatott a kar képén s nem elégítette ki a kormányférfiakat. E. ezzel kapcsolatban részletesen ismerteti a felvetődött terveket, főleg a tantárgyak kijelölését illetőleg. A természetjog és a mintegy gyakorlati következményeit összefoglaló politialis-camerális tudományok — a mai államtudományok: közgazdaságtan, pénzügytan, közigazgatástan ősei — az okvetlen meghonosítandó tárgyak közé soroltattak. A régebbiek közül az egyházjogot ki akarták venni a jezsuita rend kezéből. Ennek lehetővé tételére a bécsi egyetem neves egyházjogi professzora, Riegger mellett — aki az állam jogait hirdette az egyház felett — céltudatosan neveltettek egy tehetséges magyar fiatalembert, Lakics Györgyöt, hogy majd a jezsuiták helyébe léphessen. A nagy átalakulás az 1769/70. tanévben ment végbe Lakics kinevezésével és a két új tanszék felállításával. Egy évvel később a kari alapítvány kezelése a helytartótanács kezébe ment át. Ezt követte az 1775. évi újabb szabályozás, amely a kar egész szervezetét a bécsi mintájára törekedett átalakítani, majd 1777-ben a Ratio Educationis és az egyetem áthelyezése Budára. Ettől kezdve a hazai jognak már csak egy tanszéke van, viszont külön tanszéket kap a statisztika. Az így kialakult hat tanszék: római, egyházi, hazai jogi, továbbá természetjogi,

politialis-cameralis tudományi és a statisztikai marad a kar szervezetének alapja egészen 1848-ig és az újonnan létesített további tanszékeket is csak ezeknek professzorai látják el, így a római jogász a büntető- és hűbérjogot, a statisztikus a bánya-jogot. A közjog tanításának problémája gyakran felvetődik, de önálló közjogi tanszék nem létesül.

II. József különösen nagy súlyt vetett a hivatalnokképzésre és az ezzel kapcsolatos gyakorlati tárgyakra, többek között a német hivatali levelezés elsajátítására. A tanidőt négy évre emelte fel és intézkedésének sikerét azzal biztosította, hogy a jogi tanfolyam teljes elvégzését és az összes, különösen a politikai studiumokból tartott vizsgák letételét az elhelyezkedésnél fokozott figyelembe vette. Alatta megszűnik a kari igazgatók intézménye és a kar vezetője ismét a választott dékán lesz.

A nemzeti visszahatás évei nem hoztak lényeges szervezeti változást. Az egyetem megszabadult az idegen nyomástól, de úgy látjuk, hogy II. József halálával megszűnt az a pozitív uralkodói érdeklődés is, amely 1760 és 1790 között határozott lendületet adott a karnak. Felülről most már csak az esetleg felmerülő veszedelmes tanok terjesztésének megakadályozása a cél és az osztrák tanrendszerrel való harmóniának lehető fenntartása. Az itthoni közhangulat viszont Barics Bélának, a kar statisztika-professzorának megállapítása szerint még mindig teljesen elegendőnek tartotta pusztán a hazai jog, azaz a Hármaskönyv ismeretét és feleslegesnek, sőt ártalmasnak minden egyébét. A külföldi mintára meghonosított politikai tudományok nem tudtak mélyebb gyökeret verni, a négy éves tanfolyam túlságosan hosszúnak tűnt fel.

Ez a szellem érvényesült a második Ratio Educationisban, amely a jogi tanfolyamot ismét három évre szállította le és 1848-ig volt alapja a jogi oktatásnak. Ferenc uralkodásának első évtizedeiben azonban a kar szívonálát egyes kiváló professzorok működése, főleg Kelemen Imre, majd Vuchetich Mátyás munkássága biztosítja. A XIX. század huszas éveiben a kar fejlődése mélypontjára jut. A központi kormányzat minden nagyobb koncepciót nélkülöző rendőri szelleme 1820-ban szükségesnek tartja a kari igazgatók intézményének visszaállítását, ugyanakkor a tanárok szigorú utasítást kaptak az előírt tankönyvekhez való feltétlen ragaszkodásra. Ugyanakkor fontos tanszékek hosszú éveken át betöltetlenül maradtak, úgy, hogy 1825 táján mindössze három rendes tanára volt a karnak, ezek is a leggyöngébbek közül.

A kar fejlődését ebből a holtpontból Frank Ignácnak 1827-ben a magánjogi tanszékre való kinevezése mozdította ki. Frank kétévtizedes működését E. külön fejezetben méltatja. Az ő kimagasló értékű és most már a hazai jognak művelését is tudományos magaslatra emelő kutatásai, majd helyettes igazgatói minőségben kifejtett mintaszerű adminisztratív tevékenysége, az üres tanszéknek megfelelő betöltése és az egyetem új elnökének, gróf Cziráky Antalnak, a kiváló jogtudósnak a kar érdekei iránt tanúsított megértése a szabadságharc előtti időszakban

a kar színvonalát ismét magasra emelte. Ez azonban csak elviselhetetlenebbé tette a hatósági gyámkodást. Maga Frank, a kitűnő és önálló gondolkodású jogtudós középszerű szerző munkájához volt kötve előadásában. Ennek a kornak érdekessége különben az eddigi latin helyett a magyar nyelven való oktatásért megindult mozgalom, aminek teljes megvalósulása azonban ekkor még nem egy hazai származású, de nem magyar anyanyelvű professzor számára jelentett volna elháríthatatlan nehézséget.

Az 1848-as törvények meghozták a tanszabadság érvényesülését. Eötvös előtt oly reform lebegett, amely megszünteti az eddigi iskolarendszert és az alacsonyabb rendű tanintézetekhez hasonló megkötöttséget. Az új szervezet teljes kiépítése azonban már az abszolutizmus idejére maradt, amely egyúttal a kar és a rendszer teljes elosztrákosítása felé haladt a kar személyi összetételében is. A tantárgyak szempontjából újítást jelent a történeti jellegű tárgyak felkarolása és szakítás azzal a jogbölcseleti iránnyal, amely Mária Terézia óta a tantervnek központjában állott. Az 1855 szeptember 25-i császári elhatározással életbeléptetett új jogi oktatási terv már a történelmi műveltségen alapuló tételesjogi tudásra épített.

A provisorium idején a kar visszanyeri dékánválasztási jogát az abszolutizmus kinevezési rendszerével szemben, az osztrák tanárok eltávoznak, egyébként azonban a kar működése több reform után — amelyek közül leglényegesebb a minősítő vizsgákra jogiakra és államtudományiakra való elkülönítése — ma is azokon az alapelgondolásokon nyugszik, amelyeket részleteiben először az idegen uralom vitt át az életbe.

A kiegészítés után a kar rohamos fejlődésnek indul, a tanzsékek specializálódnak és ugyanakkor a professzorok sorában mind nagyobb számban szerepelnek olyanok, akik tudományszakjuk elsőrendű képviselői közé számíthatók. A tanítási eredmények mégis messze elmaradnak a professzorok nívóemelésétől. A hallgatóknak rohamosan növekvő számával (a XIX. század elején 100—150, közepén 500, végén 4000 körül) távolról sem áll arányban a kar elhelyezése. A hallgatóságnak csak töredéke fér be a tantermekbe. Szinte érthetetlen előttünk, hogy a kiegészítés korának a maihoz viszonyítva sokszorosan szerencsésebb anyagi helyzetében a kormányhatóság nem gondolt arra, hogy a nemzet jövődjét vezető rétegének nevelőjét méltóbb hajlékhoz juttassa, de meglepő a kar kitűnő és tudós professzorainak elutasító álláspontja is a szemináriumi munka és a tudományos segédzsemyezet intézményeivel szemben. Nem csoda tehát, hogy bár a jogi kar tanártestülete évről-évre számos nagyműveltségű jogász kiképzésével gazdagította a magyar jogéletet, ugyanakkor a tanszabadság ürügye alatt hatalmas jogásztömegek juthattak felületes munka után jogi diplomához, nem egyszer a szorgalom ellenőrizhetlensége miatt Budapesten beiratkozva és az enyhébb vizsgák miatt Kolozsvárt szigorlatozva. A legutóbbi évek azonban a szorgalom örvendetes fokozódásáról tanúskodnak és a nemrég még csak szórványosan megindult szemináriumi munka ma már

csaknem minden tanszék mellett alkalmat ad az elmélyedő studiumra.

E. könyvének utolsó része terjedelemben csaknem felér az előbbi négygyel; ez utolsó időszakot kilencven esztendő távlatában is szinte a jelenkorhoz tartozónak érezzük, az itt felmerült problémák oly közeli kapcsolatban állanak a mai tanulmányi renddel. Az itt bőségesen közölt adatok a tapasztalatoknak olyan tömegét foglalják össze, amelyeknek ismerete a jogi kar jelenlegi helyzetének megértéséhez, értékeléséhez és a kívánatosnak látszó reformok helyes keresztülviteléhez okvetlenül szükséges és azokat nagyban elősegítheti. E. könyvéért tehát a kar legaktuálisabb problémái iránt érdeklődő tudománypolitikus éppoly hálával tartozik, mint a magyar művelődéstörténelem. Párdányi Miklós.

Szemle.

Réz, Heinrich: *Bibliographie der deutschen Volkskunde in den Karpathenländern.* (Beiträge zur sudetendeutschen Volkskunde. XVIII. Bd. 2. Heft.) Reichenberg, 1934. 8° XI, 154, (2) 1. R. szorgalmas munkása a középeurópai németességgel kapcsolatos könyvészetnek. Már egy másik, hasonló tárgyú könyvészte (Bibliographie zur Volkskunde der Donauschwaben, 1935.) is jelent meg most ismertető összeállításán kívül. A sorozatnak, amelyben a mű megjelent, kezdetben „Beiträge zur deutsch-böhmischen Volkskunde“ volt a címe, s bizonyos a politikai változások jele, hogy utóbb ez a cím „Beiträge zur sudetendeutschen Volkskunde“ lett. E címek ellenére a sorozatban megjelenő művek érintik a történelmi Magyarország területeit is: az V. kötet 2. füzeté P. Graszl tollából a bánási „cseh-német“ települések történetével foglalkozott, s most R. könyvészte kiterjeszkedik az egész történelmi Felvidékre, sőt Galiciára is. Saját szavai szerint a következő hét német „nyelvsziget“ összességét érti kárpáti németesség alatt: 1. Pozsony környéke, 2. Kőrömbánya vidéke, 3. a Szepesség, 4. az úgynevezett kárpáti orosz vidék, 5. a felsőmagyarországi szórványtelepek, 6. a bielitz-bialai nyelv-sziget, 7. Galicia nyelv-szigetei. Az összes németességet ezen a hét területen 200.000 körüli lélekszámmra becsüli. A hét nyelv-szigetből öt esvén a magyar állam egykori területére, a könyvészet közelről érdekel minket is. Annál is inkább, mert a szerző 1757 címet gyűjtött össze, ami már mennyiségnek is tekintélyes. A címeket öt szakcsoportba osztja. Általános csoport: történeti, településtörténeti, nép- és honismereti, általános néprajzi, statisztikai, nemzetiségkérdési, valamint a nép- és hazakutatással foglalkozók személyére vonatkozó irodalom. A második csoport a legkevesebb anyagú, s „Volks- und Stammesart. Familienkunde“ címet visel. A gazdag harmadik csoport a népnyelv és népköltészet irodalmát sorolja fel. A negyedik a néphit és népszokás anyagát gyűjti össze. Az ötödik csoportban találjuk meg a tárgyi néprajzra vonatkozó irodalom felsorolását. Háromféle mutatót találunk a könyvben: a helynevek, a szerzők és a tárgyi csoportok s azok alosztályai szerint. Kétségtelen, hogy ez a rendszerességre való törekvés megkönnyíti az anyagban való eligazodást, mégis több kifogást kell emelnünk az egész könyvészetrel

szemben. Indokolatlan az az eljárás, hogy a művek címlírásában magyar szerzők keresztneveit a szövegnek megfelelő magyar, vagy francia alakjukból mindig németre fordítja. A magyar keresztnev zárójelben sem szerepel s a névmutatóból is hiányzik. Bizonyára nem magyarellenés célzathból történt így, de mégis túlságos alkalmazkodás a kiadvány német célokra szolgáló, német használatra szánt szerkezetéhez. Épp a tájékozatlan külföldi joggal gondolhatná ennek alapján, hogy ezekről a kérdésekről még magyarul is csak németek írtak. Ugyancsak indokolatlan és egyúttal a tudományos használhatóságot is csökkenti az is, hogy R. a helységmutatóban, ha a helységnek német neve is van, csak ezt közli. A könyvészetben hemzsegnék a magyar helységnevek, mint például Pozsony, Újbánya, Szepesolaszi, Körmöcbánya, Besztercebánya, a mutatóban azonban ezek hiányzanak s helyettük csak Pressburgot, Königsberget, Wallendorfot, Kremnitzt, Neusohl-t találjuk. Aki tehát nem tudja, hogy Újbányát németül Königsbergnek hívták, az a mutató alapján nem találja meg az Újbányára vonatkozóan közölt három mű címét. Kimaradtak a helységmutatóból a címekben többször is előforduló magyar megyenevek is, bizonyára a németesítés keresztülíveltetlen volta miatt. További hiányosság, hogy nem szerepelnek egyetlen mutatóban sem a címben szereplő tulajdonnevek. Pedig több olyan művet is felsorol a könyv, amely már címében is Ernst Linderrel, vagy Buchholtz Györggyel, grádeczi Stánsith-Horváth Gergellyel stb. foglalkozik. De nézzük végül magát a címanyagot. R. azt írja, hogy bár anyagát 1931 végén lezárta, azért a fontosabb műveket felvette 1933 közepéig. Miért hiányzik akkor pl. Mályusz Elemér sokkal előbb megjelent könyve Turóc megye kialakulásáról, amikor Bráz cikke „Német telepítvények Turóczban“ a Felvidéki Híradó 1905-ös évfolyamából szerepel a könyvben? Nem találjuk meg pl. Domanovszky Sándor könyvét sem a szepesi városok árumegeállító jogáról, viszont Király János „A pozsonyi nagy-dunai várn- és rév-jog története“ című művének címét közli. Hiányzik a nép- és honismeret terén oly sokat tett Frölich Dávidról szóló irodalom is. Olyan hiányok ezek, amelyek megingatják az ember bizalmát a könyvvel szemben. Kétségtelen a szerző részéről a derék szándék s a legnagyobb szorgalom, de sajnálnunk kell, hogy nem kérte ki a mű kinyomatása előtt a szakemberek bíráló tanácsait; így kevés fáradsággal segíthetett volna a hiányokon.

Asztalos Miklós.

Fanfani, Amintore : Cattolicesimo e protestantesimo nella formazione storica del capitalismo. (Biblioteca dell'Unione Cattolica per le Scienze Sociali, 3.) Milano 1934. „Vita e pensiero.“ 8° VIII, 159 l. Több mint harminc esztendeje már, hogy Max Weber megírta „Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus“ c. új távlatokat nyitó tanulmányát, a materialista történelemszemléletnek ezt a genialis cáfolatát, mely a legelvontabb szellemi tényező hatását mutatta ki a történeti fejlődésnek éppen az anyagi oldalán. A nagy-hírű munka súlyára, mindmáig eleven hatóerejére jellemző, hogy azt az angol tudományosság negyedszázaddal megjelenése után is érdemesnek tartotta a maga nyelvén közelebb hozni a brit olvasóközönséghez s a londoni kiadáshoz (1930) nem kisebb ember írt előszót, mint Tawney, az angol gazdaságtörténetírás egyik vezető egyénisége. S jellemző az a tudományos visszhang is, amely Weber könyve nyomán támadt. Három évtized alatt szinte egész könyvtárrá nőtt a kapitalista szellemet és annak eredetét kutató irodalom, egyik állásfoglalás a másikat érte nemcsak német, de angol és francia

földön is; elég itt a sok közül csak Troeltsch, Sombart, Kraus, Cunningham, Tawney, Levy, Robertson, Sée tanulmányaira utalnunk. Ehhez a tekintélyes sorozathoz csatlakozik most olasz részről a milánói Szent Szív-egyetem tanárának, F.-nak munkája, miután a szerző előzőleg már külön könyvben foglalkozott az itáliai kapitalista szellem eredetével. F. közgazda, nem történész s ennél fogva nem lep meg, hogy nem új kutatásokra, nem is még kiaknázatlan forrásokra támaszkodva szól hozzá a bonyolult és kényes problémához, hanem az eddigi irodalom széles távlatból áttekintett eredményeit fűzi össze egyéni gondolatmenetté. A kapitalizmus fogalma ma is vitás — mondja F. —, eszközei és eredményei révén nem is jellemezhető jól, mert ezek alapjukban véve máskor is, korábban is megvoltak; helyettük ezért célszerű a sokat vitatott kapitalista szellemet alapul venni, ez a kapitalizmus igazi lényege. E sajátos szellem kibontakozását veszi ezután szemügyre első (középkori) egyéni megnyilatkozásaitól fogva az eszközök átfarmálásán keresztül az állam meghódításáig. Az egész fejlődést a kockázat és a konkurrencia leküzdése, az eszközök fokozódó racionalizálódása jellemzi, eleinte még külsőleges, szervetlen, de utóbb, főleg a XVIII. sz.-tól, egyre bensőbb, melioratív módon, az erők egyesítésével, a munka és a rizikó megsztásával, a személyi motívumok kikapcsolásával. Ez a racionalizáló törekvés csak úgy vezethet eredményre, hogy a bontakozó kapitalizmus az államnak előbb támogatását szerzi meg, majd urrá lesz rajta, alárendeli azt a gazdasági érdekeknek, s ezek szolgálatában megteremti a lelkiismeret szabadságát, a gazdasági liberalizmust, az egyén gazdasági autonómiáját. Az az állítás, hogy e fejlődés során a merkantilizmus visszaesést jelent, a politikai elem visszanyert túlsúlyát a gazdaság érdekei felett — éppúgy vitatható, mint a toleranciának elsősorban gazdasági okokra való visszavezetése stb.; kifogásolható fontos tényezők (pl. tőke, hitel) mellőzése is. S bár a kapitalista fejlődés ilyen gyorsrőptű, futólagos áttekintése kétségkívül érdekes és tanulságos, az olvasónak általában az az érzése, hogy a szerző túlságosan könnyen intéz el súlyos problémákat, az irodalom felhasználható adatait egy előre felállított skémához idomítva. Így jutunk a szép könyvnek a felén is túl, míg végre a tulajdonképeni probléma tárgyalására, a kapitalizmus és a kereszténység viszonyának vizsgálatára kerül a sor. A katolicizmus — mondja F. — a túlvilági boldogság elnyerését tekinti az ember legfőbb, egyetlen céljának, a földi javak csak eszközök ennek elérésére, megszerzésük, birtoklásuk és élvezetük csak a morál megszabta keretek közt és a szociális szempont figyelembevételével megengedett. Ebből következik, hogy a katolicizmus nem lehetett szülője a földi javakat, gazdasági racionalizmust trónra emelő, egyéni szabadságot hirdető kapitalizmusnak (mellyel szemben F. is éles kritikai álláspontot foglal el); a kettő mindig úgy állt egymással szemben, mint tűz és víz, a katolicizmus mindmáig kritizálja és fékezi a kapitalista szellemet, hithű katolikus csak tudat alatt cselekedhetik a kapitalista módjára. Mindez helyes, csak az a baj, hogy F. a katolikus állásfoglalást egyszerre az evangéliumból, Sz. Tamásból és a legújabb pápai enciklikákból vezeti le, megfélekedve arról, hogy a katolikus életfelfogás éppúgy történeti produktum, mint a protestáns (mely egyébként éppolyan joggal hivatkozhatik az evangéliumra). Annak sem látjuk nyomát, amire F. a bevezetésben — helyesen — figyelmeztet, hogy t. i. egyház és gazdasági élet kölcsönhatásának vizsgálatakor a doktrinákon kívül az egyház szervezetét, külső apparátusát is tekintetbe kell venni; s mindezen felül elsősorban az érdekelne, vajjon

a doktrinák valóban áthatották-e s mennyiben determinálták a hívők cselekedeteit, mindennapi életét. Áll ez a protestáns etikára is, melynek vizsgálata előtt a szerző egy pillantást vet a kapitalizmus mint társadalmi tényező létrejöttére, hogy kimutassa: a kapitalizmus még a reformáció előtt megszületett s különösen a humanizmusnak köszönhetett sokat. A protestantizmus tehát — F. szerint — szintén nem lehetett létrehozója a kapitalizmusnak; de akadályokat hátrított el az útjából, amikor engedményeket tett a tényleges fejlődésnek s ezzel elismerte az új szellem reális alapjait. A földi s az égi dolgok között húzott határvonal, a cselekedetek üdvösségszerző hatalmának tagadása, a körülményekre is kiterjesztett predestináció-tan mindmind biztosítója a kapitalista szellem térhódításának, megszabadítva a földi cselekvést irracionális korlátaitól s túlvilági üdvösség helyett a földi sikert téve a cselekvés mértékéül. Így szentesít a protestantizmus, bár eredetileg szintén kritikai álláspontra helyezkedik a kapitalizmusmal szemben, egy nem belőle, hanem a humanizmusból kiinduló fejlődést, miközben a kapitalista mentalitás hatására maga is átalakul, de nem deformálódik, mint Weber hitte, hanem egyre hívebbé válik saját alapelveihez (!). A hivatás-idea szerepét azonban F. nem tartja döntőnek; ez különben a katolikusoknál is megvolt szerinte, mint ahogy az individualizmusnak sem a protestantizmus adott lökést, hiszen nagyobb a katolikus ember felelőssége, aki tettek és hit által igyekszik elérni az üdvösséget, mint a protestánsé, akit egyedül a hit üdvözít.

Mindehhez sok szó fér, a szerző nyilvánvalóan nem tud teljesen szabadulni bizonyos elfogultságtól, amire különben néhány elejtett szó is utal (így mikor a protestantizmust, a reformációt az „eresia“, „ribellione di Lutero“ kifejezésekkel illeti, 66, 128, 111. l.). Az eredmény tehát nem éppen megnyugtató, F. a kérdést távolról sem oldja meg; széleskörű olvasottságról tanuskodó, vonzóan és világosan megírt könyve mégis tanulságos olvasmány, jól példázza az olasz tudomány állásfoglalását a Weber felvetette s aktualitásában mit sem veszített problémával szemben.

Wellmann Imre. •

Pittioni, R.: *Urgeschichte. Allgemeine Urgeschichte und Urgeschichte Österreichs.* (Handbuch für den Geschichtslehrer, hrsg. v. O. Kende. Ergbd I.) Wien, 1937. F. Deuticke. 8° 212 l., 48 t. Amióta a történelemoktatás jóformán Európa minden egyetemén az őskor történetének és régészetének ismertetésével kezdődik, szükségessé vált olyan kézikönyv összeállítása, amely a hallgatók számára rövid összefoglaló áttekintést ad az egyes őskori kultúrákról, azok történetéről és a földben rejtőző emlékanyagáról. Ilyen kézikönyvek, ill. összefoglaló munkák közé kell számítanunk Déchelette, Obermayer, MacCurdy és Schuehhardt műveit s a legújabb irodalomból idesorolhatjuk Menghin „Weltgeschichte der Steinzeit“ c. könyvét is. Magyar nyelven Roska Márton írt egy kétkötetes kézikönyvet, amely ugyan-csak a régiebb és az újabb kőkor kultúráit tárgyalja erősen egyéni felfogásban. A szakoktatás céljait akarja szolgálni P. munkája is s ezen a téren újabb örvendetes lépést jelent. Elismeréssel kell megemlékeznünk könnyen áttekinthető beosztásáról és arról a törekvésről, hogy kevés szóval, tömören és mégis sokat mondóan mutasson rá magára a lényegre. Szépséghibája viszont, hogy a szerző itt-ott az általános felfogással szemben is iparkodik egyéni nézeteit érvényre juttatni, noha ezeket nem tudja meggyőző érvekkel támogatni.

Az őskőkor tárgyalása során bármennyire igyekszik is magát függetleníteni mesterének, O. Menghinnek hatása alól, végeredményben mégis csak ezen az első kézből kapott alapon mozog, amidőn

az egyes kultúrákat a szakócás, ill. a pengés kultúrák szerint csoportosítja. Ugyanez a hatás érvényesül a neolithikum tárgyalásában is, amidőn P. a középeurópai neolithikus kultúrák kialakulásánál olyan erőtenyezők érvényesülését látja, amelyeknek eredete Elő-Ázsiában volna keresendő. Ez a felfogás, mint semmivel sem bizonyítható, ma már csak igen szűk körben talál hitelre. Kifogásolnunk kell azt is, hogy a középdunamenti régióra nézve annyira fontos Vinča rétegeiben képviselt kultúrákat s azok stratigrafiai helyzetét, úgy látszik, nem ismeri kellőképen. (39. l.) Az viszont, hogy a Bükk-kultúra régiója Nyugat-Magyarországon volt, valószínűleg csak elírás. A középeurópai bronzkori kultúrákat osztályozva az összefoglalást túlságosan leegyszerűsíti. A különböző bronzkori kultúrák hármascsoportosítása — a csontvázak kuporodott helyzetű, a halomsíros, valamint az urnasíros temetkezés ritusa alapján és ezek időrendi sorrendjében — Magyarországra nézve nem helytálló, de pl. a Szudéták övét illetően sem. Nem tudjuk osztani a felfogását az urnasíros kultúra s a Villanova kultúra kialakulásáról sem. A bronzkor vége felé a Balkán déli vidékén nem az „Urnenfelder Kultur“, hanem a Tisza-vidéki trák kultúra ver gyökeret. Úgy látszik, ezt a Kárpátok medencéjében kifejlődő trák kultúrát P. nem ismeri eléggé, ami abból is látható, hogy csak aszkitákat, továbbá a dák és géta törzseket tekintí trák eredetűeknek. Igazat kell azonban adnunk a szerzőnek abban a tekintetben, hogy a Reinecke szerinti Hallstatt A. és B. periodus Ausztriában is, nálunk is még erősen bronzkori jellegű. P. kétségbe vonja a La Tène A. periodus jelenlétét az Alpokban és a tőlük keletre eső régiókban, pedig a La Tène A. nálunk is megtalálható s a kelta kultúrának a Kárpátok medencéjében a Dunától keletre is maradtak emlékei. A legsikerültebb és valóban tanulságos a munka második felében az Ausztria őskorára vonatkozó összefoglalás. Adatait a szerző itt gazdag irodalmi ismertetéssel alapozza meg. Éppen ezért őszintén sajnáljuk, hogy a kísérő ábrákat nem bőkezűbben és nem a legszerencsésebben válogatta össze.

Tompa Ferenc.

Calmette, Joseph: Atlas historique. II. Le moyen âge. Avec la collaboration de R. Grousset et J.-J. Gruber. Paris, 1936. 8° 16 l., XXIV t. Minden tudományos publikációnál a legnehezebb feladatok egyike a szerző elgondolásának az anyagi lehetőségek által megszabott keretekbe való illesztése. Különösen áll ez az iskolák számára készült történelmi atlaszokra, melyeknél az olcsó kiállítás fokozott követelménye áll szemben a térképeknek a tárgy által megkövetelt nagy számával. Ezért jelent fontos újítást a francia egyetemi nyomda négy kötetre tervezett történelmi atlaszának elsőként megjelent II. része, mely a szokásos négyszínyomat helyett egyszerű fekete-nyomatban készült térképeket tartalmaz. Ez a jelentős költséget megtakarító kivitel tette lehetővé, hogy a táblái száma jóval meghaladja az iskolai történelmi atlaszok szokásos térképkontingensét. Sajnos, még így is kevés térkép jutott a nem francia államoknak: kilenc tábla francia, öt ázsiai vonatkozású, kettőt az európai műveltség-történetnek szentelt a szerző s így csak nyolc maradt a többi európai államnak. Azonban még ezek sem készültek teljesen megbízható módon, bár a mű elején felsorolt gazdag irodalom mást ígér. Így a „La Pologne et la Hongrie“ c. térképen a győri, fehérvári, veszprémi, váradi és erdélyi püspökség jelzése hiányzik, viszont Pozsony és Visegrád karikájánál ott találjuk a püspöki pásztorbotot; az archeológiai térképen pedig Zircet Dunaföldvár helyén láthatjuk. A névírás sem következetes: a helynevek hol helyes, hol helytelen formában (Pecz, Pannohalma, Kalocza, Leletz) szerepelnek. A tér-

képek tervezése meglehetősen kezdetleges (holott ugyanakkor az „Illustration“-ban művészi egyszínű térképek jelennek meg); ezt a hiányosságot — úgy látszik — az úttörés számlájára kell írunk.

Glaser Lajos.

Hon-Firnberg, Hertha : Lohnarbeiter und freie Lohnarbeit im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit. (Veröffentlichungen des Seminars für Wirtschafts- und Kulturgeschichte an der Universität Wien, hrsg. von Alfons Dopsch, II.) Baden—Wien—Leipzig—Brünn, 1935. R. M. Rohrer. 8° 115 l. A mezőgazdasági bérmunkát mind a földesúri üzemben, mind a jobbágygazdaságban a jobbágy-szolgáltatás- és robotrendszer virágkorában is egyformán feltalálhatni, de nagyobb jelentőségre csak a mezőgazdasági üzem kapitalisztikus formáinak kibontakozásával tett szert. A középkori és újkoreleji bérmunka és bérmunkáskérdésről, mely egyformán gazdasági és társadalmi tartalmú, többé-kevésbé eddig is szolt minden gazdaságtörténeti munka, az egyes jelenségek magyarázatában a szükös adatok miatt gyakran jutva eltérő, sőt ellentétes eredményekre. H. abból az elvből indul ki, hogy a bérmunkás kategóriájába sorozandók mindama parasztrétegek, melyek tagjainak egyáltalán nincs földjük vagy csak kevés. E rétegek tagjait sokféleképen nevezik s ugyanannak a megjelölésnek a tartalma is átalakulhatott idővel. Szabad bérmunka alatt pedig a bérmunkának azt az alakját kell érteni, mely a bérmunkás jogi állapotára való tekintet nélkül, szabad, önkéntes bérszerződésen alapul. A szabad bérmunkásság két nagy csoportra oszlik : a cselédségre és a napi vagy heti bérségre. Munkaerjét mindkettő bér ellenében bocsátja a munkáltató rendelkezésére, de míg a cseléd belép a munkaadó háztartásába, az utóbbi azon kívül marad s önálló háztartást vezet. A napszamosokat H. három csoportba sorolja : 1. a teljesen földnélküli s más házában bér ellenében lakó, 2. a teljesen földnélküli, de saját házzal rendelkező, s 3. a saját házzal és csekély földbirtokkal rendelkező bérmunkások csoportjaira. A fogalmak így tisztázása után H. az utóbbi három csoportba tartozó bérmunkások társadalmi tagozódását, gazdasági helyzetét, funkcióját és kialakulását vizsgálja, tárgyát — nem éppen indokoltan — kor szerint a „régibb“ és az „újabb“ források alapján osztva két részre. Az első részben a korai forrásokban *mercenerii*, *Haistalden*, *Dagerwerchte* (*Sunderleute*, *Ummelinge* stb.) elnevezések alatt szereplő rétegek kérdéseit boncolja, a második részben, mely a XIV. sz.-ban általánosan megjelenő bérmunkaszabályok alapján a társadalmi és gazdasági életnek már mélyebben fekvő jelenségeihez is le tud nyúlni, külön fejezetekben a Grundherrschaft és a bérmunkás, a parasztüzem és a bérmunkás, a munkaterület (főleg kaszálás, aratás, csépelés, famunka, szőlőmunka), a társadalmi elhelyezkedés viszonyai s a bérmunka-szabályok kibocsátásának korával, indító alkalmával, céljaival, formáival s a munkáltató és munkás érdekeinek biztosításában jelentkező motívumokkal foglalkozik.

A dolgozat, mely Dopsch európai hírvé szemináriumában készült, jó összefoglalása a felvetett kérdésnek s eredményei egyben-másban a magyar középkori szellemiség megvizsgálásánál is hasznosíthatók lesznek. Ezek az eredmények azonban véleményünk szerint meggyőzőbbek és szélesebb horizontúak lettek volna, ha a szerző a jogi, sőt filológiai székémák helyett a kérdés társadalmi kapcsolatainak elmélyítésére törekedett volna s a bérmunkást a társadalom és a gazdasági élet egészében és közös fejlődési vonalában szemlélteti.

A munka perspektíváját az is növelné, ha némely nem német adatokat is — főleg angol és francia munkákra gondolunk — figyelembe vett volna. Így pl. felismerhette volna, hogy az 1350-es években feltűnedező bérmunkaszabályoknak a nyugati államokban ugyanezekben az években számos hasonló mása található s valamennyit az 1347—49. évi „nagy halál“ óriási embervesztesége nyomán fellépő válság indította el.

Szabó István.

Mandonnet, Pierre: *La „Summa de Poenitentia Magistri Pauli presbyteri S. Nicolai“.* (Magister Paulus de Hungaria O. P. 1220—1221.) (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters, Supplementband III.) Münster i. W., 1935. 8°. 525—544. l. Paulus Hungarus magisterről, a bolognai egyetem tanáráról, akinek nevéhez a domonkosrendnek Magyarországra való telepítése fűződik, Pfeiffer Miklós gyűjtötte össze az addig szétszórt adatokat; figyelmét talán csak F. v. Schulte utalása kerülte el, a lipcsei egyetemi könyvtárnak Paulus műveit tartalmazó, 975. sz. kódexére. Azóta a külföldi irodalomban ismételtelen előtérbe került a tudós magister alakja, nevezetesen egy igen érdemes theologiai mű, a „Summa de poenitentia“ kapcsán, mely R. Duelli 1723-i, a Bibliotheca Casinensis 1880-i és J. Lindeboom 1919-i kiadásában bizonyos Pál mestert, Szt. Miklós presbiterét vallja szerzőjéül. A korábbi véleményekkel szemben, melyek általában a Passau melletti Szt. Miklós egyházat tartották számon, M. már 1913-ban, bár még minden megokolás nélkül, azt állította (Dictionnaire de Théologie catholique, IV. 903. l.), hogy a „Summa“-t Paulus de Hungaria írta a bolognai Szt. Miklós zárda dominikánus testvérei számára 1220-ban. Ez készítette a mű behatódóbb vizsgálatára Weisweilert, aki tanulmányában (Scholastik, V. Jahrg. 1930) a „Summa de poenitentia“-nak mintegy 40, Európa különféle könyvtáraiba szétszórt kéziratáról számolhatott be, bizonyosságául a munka nagy népszerűségének. Erre most M. újra elővette a kérdést, s minden kétséget kizáróan beigazolta, hogy Paulus műve csakis a bolognai első, Szt. Miklósról nevezett dömés-zárdában keletkezhetett, mégpedig Szt. Domonkos házfőnöksége idejében (1220—21). Ezzel a szerzőség kérdése is véglegesen eldőlt Paulus Hungarus javára, akiről M. okleveles adattal igazolja, hogy 1218-tól tagja volt e zárdának, sőt később (1221) priorja is. Ebben a minőségben vette Szt. Domonkos kezéből a megbízatást a rendnek Magyarországra való bevezetésére. Vele a középkor egyik legelterjedtebb művének, a gyóntatók első kézikönyvének szerzője vonul be a magyar irodalomtörténetbe.

Banfi Florio (Róma).

Kardos Tibor: *A magyar humanizmus kezdetei.* (Pannónia-könyvtár, 20.) Pécs, 1936. 8° 74 l. A magyar humanizmusnak az Anjouk uralkodása alatt megjelenő első nyomait gyűjti össze ez a tanulmány, kiegészíti Horváth János adta képünket a magyar humanizmusról, közelebbről rámutatva annak olasz gyökereire. Nagy Lajos korának stílus flamboyant-jából kiindulva elvezet bennünket a Zsigmond király korában már határozottabb vonásokkal felismerhető magyar humanizmusig. Lassan szövédik bele az új szellemi áramlat egy-egy fonala a régi szövetébe, szinte észrevétlenül alakul át a régi világ újjá. A nápolyi Anjouk kultúrájának a hatása indítja meg a folyamatot. A nápolyi királyság élénk jogi élete, a római jog nagy szerepe hat Nagy Lajos 1351-i törvényalkotására és főleg az Ars notarialis megszerkesztésére. Ez utóbbi a káptalani iskolák révén szélesebb körben terjesztette szellemét. A nápolyi udvar pezsgő szellemi élete és Róbert király könyvtára sem maradt hatás-

talán. Nagy Lajos egyéniségében már nem egy olyan vonást találunk, amely a kor humanistáira jellemző. Itália magához vonzotta Nagy Lajos katonáit, de még inkább kancelláriájának tudós papjait. Igen tanulságosak erre a hatásra vonatkozólag Kardos stílusvizsgálatai. Főleg a velencei kapcsolatok jelentősek, hiszen a köztársasággal volt leginkább dolga a magyar politikának. A tanulmány rámutat arra is, kiknek a követjárása közvetítette a hatást, így főleg Benintendi de Ravagni szerepét emeli ki. Szépen mutatkozik a velencei korai humanizmus hatása a magyar udvarral összeköttetésben lévő történetíróknál, főleg a kancellária tagjainál, Kükülleimél és a minoritánál. Egyházi köröket is megérint az új levegő, különösen a pécsi egyetemmel kapcsolatban állókat. Ide bolognai összeköttetés révén jut el a humanizmus. Mária királyné uralkodása alatt gyakoribb lesz a Velencével való érintkezés. A fiatal királynő buzdítja Lorenzo de Monacis Kis Károlyról szóló igazi humanista eposza megírására. Az ő művében lesz először egy magyar uralkodó idealizált humanista mecénássá, ő rajzolja meg az első humanista képet Magyarországról. Lorenzo de Monacis közvetítette az anyagot a század egyik legnagyobb jelentőségű humanistájára, Giovanni da Ravenna munkájára számára. Az ő tanítványa már Vergerio, aki megteremti az első humanista coetust Magyarországon.

K. végső megállapítása tehát az, hogy a magyar humanizmus megteremtése a kancelláriai érintkezésnek és a pécsi egyetemnek a műve. Ezt mindvégig érdekes és új módszerrel igazolja s ezzel rámutat a történelmi és irodalomtörténeti kutatás egymásrautaltságára.

Waczulik Margit.

Hofer, Johannes : Johannes von Capestrano. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche. Innsbruck—Wien—München, 1936. Tyrolia. 8° 696 l. Amikor 1461-ben a ferences rend először tett lépéseket „a rend koronája és dicsősége”, Kapisztrán János szenttéavatása érdekében, Carvajal bíboros azzal indokolta meg ellenszegülését, hogy a jelölt jellemének három nagy hibája volt : a vakmerőség, az indulatosság és a hírvágy. Ha Carvajal jellemzéséhez hozzávesszük még a nagy franciskánus többi tulajdonságát, az askézist, a fanatizmust és a forradalmisáig menő reformvágyat, olyan markáns szerzetes-alakot kapunk, amelyen más században csak kevés, de a XV.-ben, Marchiai Jakab, Nicolaus Cusanus és Savonarola századában nagyon sok felbukkan a történelem színpadán. Valóban a XV. sz. gyermeke Kapisztrán János, nagy hibáival és nagy erényeivel együtt : az a belső tűz, amely végigkergeti egész Európán, amely rombolásra és alkotásra készíteti élete utolsó percéig, a század nyugtalansága, a nagy változások küszöbén álló kor ösztönös útkeresése, amely tudat alatt ott lappang kora minden nagy személyiségének tetteiben.

H. nagy életrajza, mint már a címe is sejteti, ebbe a háttérbe állítja be a nagy reformátort. A tudós osztrák szerzetesíró tolla nyomán olyan élet bontakozik ki az olvasó előtt, amely minden tekintetben méltó századához. Kapisztrán életének az a fejezete, amelyet a magyar közönség ismer, csak zárószakasza egy végtelenül gazdag és változatos pályafutásnak. Ennek a pályának már a kezdete is nagy elődök és nálánál is nagyobbat alkotó utódok elindulására emlékeztet : Kapisztrán szépen induló világi pályának fordít hátat, hogy kövesse az isteni hívást és belép a ferences rendbe. A rend kebelében tetőpontján van a harc a két árnyalat, az enyhébb konventuális és a szigorúbb obszerváns ág között : a fiatal, tettvágytól buzgó szerzetes a szigorúbb irány híve, majd rövidesen vezére lesz.

Először Itáliában tevékenykedik mint prédikátor, inkvizitor és a rendházak vizitátora, majd a pápa szolgálatába kerül, vizitációs útra megy Palesztinába, visszatérése után Észak-Olaszország, Franciaország és Németalföld tevékenységének a színhelye. Olaszországba való visszatérése után véglegesen szakít a konventuálisokkal és könyörtelen harcot indít a szerzetesi élet és a szerzetesi fegyelem megreformálása érdekében. Utolsó itáliai útja során Sziciliáig eljut, azután végleg hátatfordít Itáliának. Ausztriába megy, útját csodák jelzik, majd bekapcsolódik a huszitizmus elleni küzdelembe, tollal és a szószékről folytat harcot az utraquistákkal, később a Csehországgal érintkező német területeken végez tisztogató körutat, felhasználva az alkalmat arra is, hogy az obszerváns mozgalmat itt is megszervezze. A huszita küldetést lengyelországi út fejezi be, majd életének koronája, a török misszió következik: előbb a frankfurti és a bécsújhelyi birodalmi gyűléseken agítal a török ellen indítandó keresztes háború érdekében, a részvétlenség láttán pedig maga jön Magyarországra, hogy fanatikus hitével a világtörténelem folyásába nyúljon bele. Röviddel a nándorfehérvári győzelem után követi a halálban diadalának társát, Hunyadi: sírjánál csodák történnek, Mátyás, Szilágyi Erzsébet és Újlaki Miklós szorgalmazták szenttéavatását, de az csak halála után 234 évre történik meg.

Ez a hatalmas, aprólékos gonddal készült, szinte napról-napra terjedő életrajz vázlata, amelyhez szerzője az eddig még fel nem használt források egész sora mellett olyan hatalmas irodalmat is feldolgozott, amilyennel kevés tudományos mű dicsekedhet. Külön érdeme az a számunkra, sajnos, elég szokatlan tény, hogy a Kapisztránra vonatkozó magyar irodalmat is dicséretes módon felhasználta, így Kapisztrán életének magyarországi fejezete a műben is azt a helyet foglalhatja el, amelyet a valóságban is jelentett mint a nagy szent pályájának a betetőzése. Nem annyira a szerző elfoglaltsága, mint inkább a hőse iránt benne kifejlődött rajongás lehetett az oka annak a mi szempontunkból egyedül kifogásolható téves beállításnak, hogy a nándorfehérvári győzelem forrásai közül éppen azt fogadta el autentikusnak, amely győzelmet egyedül Kapisztránnak tulajdonítja és Hunyadi János szerepét egészen jelentéktelennek tünteti fel. De ezt leszámítva csak köszönet illetheti meg a magyar tudomány részéről a szerzőt, hogy méltóképen megörökítette annak a szentnek az emlékét, aki egy sorsdöntő órában Magyarország megmentése körül olyan nagy érdemeket szerzett. **Barta István.**

Elekes Lajos: Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király. Budapest, 1937. 8° 81 l. E. dolgozata túlnyomórészt a moldvai vajdaság XV. századi politikai történetével foglalkozik. A kérdést biztos kézzel, a források és az irodalom bőséges ismerete alapján tárgyilagosan dolgozza fel s ad képet Nagy István politikájának irányváltásáról és fokozatos áthajlásáról a tetőpontján álló magyar renaissance-birodalom érdekkörébe. Azonban az egyszerű politikai és hadtörténeten túlmenően fontosnak tartjuk E. dolgozatának célkitűzését: a politikai történet pontos ismerete nélkül népiségtörténetet írni nem lehet, tehát nem foglalkozhatunk a magyar-román népi kapcsolatokkal sem. A dolgozat e téren két irányban éreztetheti hatását. Egyrészt biztos útmutatóul szolgálhat a politikai történet terén azon középkori népiségkutatóinknak és településtörténészeinknek, kiknek munkája folyamán moldvai kapcsolatok kerülnek szóba. Másrészt tárgyilagos és a magyar-román kapcsolatokat mindkét nyelvű irodalmában oly gyakori „kicsinyítő szemüveget” teljesen nélkülöző feldolgozásmódja révén újabb szálakat fonhat a

magyar és a román történetírás között. Ez utóbbi szempontból különösen sajnáljuk az idegennyelvű összefoglalás hiányát. A tanulmány eredményeiből két dologra szeretnők a figyelmet felhívni. Az egyik jegyzet (376. sz.) részletesen ismerteti a magyar-román történetírás egy kritikus kérdését, Csicsó és Küküllő várának refugiumként való eladományozását István vajda részére. Mint tudjuk, ez adományt a román történetírás államjogi praetensio alapjául használta fel. E. felhívja a figyelmet „a birtoklás következtében előállt erdélyi-moldvai népi kapcsolatok“ kutatásának elhanyagolt voltára. Más helyen (II. 2. fejezet) a moldvai fejedelemség török elleni kereszteshivatásával foglalkozik. Kifejti, hogy, ellentétben a román történetírás eddigi álláspontjával, Nagy István vajda ezirányú levelezésének frazeológiája teljesen egyezik Mátyáséval és a török elleni harc gondolatát politikai céljainak szolgálatába állította. A Mátyással való békés viszony helyreállítása Moldva politikai megerősödését és a Nyugattal való kapcsolatok fejlődését eredményezte. Ifj. Tóth András.

Grămadă, N.: *Cancelaria domnească în Moldova până la domnia lui Constantin Mavrocordat.* (Codrul Cosminului IX. 1935, 129—231.) — **Bogdan, D. P.:** *Diplomatica slavo-română din secolele XIV. și XV.* (Revista Istorică Română V—VI. 1936, 223—284. I. I. közl.) — **Bogdan, D. P.:** *Contribuțiuni la studiul diplomaticii vechi moldovenești.* (Revista Istorică Română IV. 1934, 92—140. I.) A román okleveles anyag nagyobb arányú feltárása lehetővé s műhatatlanul szükségessé tette a kritikai rendezést. Korábbi idevágó kísérletek (ld. Bogdan: *Dipl. slavor.*, bevezetés) jórészt csupán rész-szempontok s nem a teljes anyag tekintetbevételével, nem is teljes apparátussal váltották fel, sok kívánnivalót hagytak hátra. A történettudomány fejlődésére alapvető fontosságú forráskritikai kutatás erősen ad hoc jellegét újabban rendszeresség s a sajátos szempontok alkalmazása váltotta fel, ami egyrészt a hiteles anyagban való pontosabb tájékozódást, másrészt az adatok alaposabb felhasználását eredményezheti. Az idézett tanulmányok a korábban meglehetősen rendszerellen oklevéltani irodalom új irányának indulását jelzik. G. a moldvai kancelláriai szervezet kialakulásával foglalkozik. Az első kancelláriát valószínűleg a XV. sz. első éveiben Alexander Cel Bun szervezi; a korábbi szükségletet ad hoc megbízású írók elégíti ki, 1403-ban a logofát először szerepel. A logofát a kancellária vezetője, eleinte aktív részese a munkának s ennél fogva gyakran a diac-ok közül kerül ki; hivatala így természeténél fogva állandóbb, mint a tisztán személyi jellegű többi tisztség; trónválság nem jelenti a kancelláriai személyzet cseréjét. A logofát (ritkán: canțiler) mint a fontos külügyi levelezés vajdai referense a XVI. századtól első tisztséggé válik; országos teendőinek megszaporodtával szükség lesz egy második (első említése 1458), majd harmadik logofát-ra (1553). Utóbbira hárul a kancellária tulajdonképeni vezetése, a kispécset őrzése; a diacok közül kerül ki (fontos, hogy képzett legyen), a szlavónság gyöngültével fordítói s mintegy titkári szerepe van; rangja nem kiforrott. A diac (pisar, gramatic) eleinte idegen, később a helyi boerok (a XVII. sz.-ban csak rázesek) közül fogadja a logofát; pozíciója a XV. században hivatali alapot, karrierlehetőséget jelent, a XVII. században foglalkozássá válik (feltűnnek kancellárián kívüli diacok). Külföldi levelezés lebonyolítására külön diacok szolgálnak, akik egyszersmind tolmácsok is. A diac társadalmi s gazdasági helyzete jó; az írásképzettség mintegy örökletes; meglepő a könyvírás iránti érzéketlenség. A kancellária Mavrocordat idejében vajdai és diváni részre tagozódik. Az okleveles forma már a XVI. században

erős racionizálódást mutat, amit G. a vajdai „könyvek“ s a papírhasználat egyszerűsítő hatásaival magyaráz. Általában azonban a moldvai oklevél valamely jogi állapotot ismer el, s részleteiben is (a diac formulája) objektívebb, mint akár a havaselvi. — B. a vajdaságok szlavón oklevélpraxisának G.-től csak rövidebben érintett formáit vizsgálja. Általános alapvetésre, terminológiai tisztázásra nagy gondot fordít. Fejlődés- és jelentéstani vizsgálatok után az oklevelek előállításának módjával foglalkozik, majd külső és benső vonásait vázolja. Végeredményül hangsúlyozza, hogy bár az okleveles formákon alapvető idegen hatások érvényesülnek, egységes rendszerükben egyéni alkotnak. — A tanulmányok önmagukban összefüggő egészek, s a maguk bizonyos értelemben úttörő jellegével sok hasznára lehetnek a következő kutatásnak. A forrásanyag rendezéséhez való hozzájáruláson túl értékes utalásokat tartalmaznak a vajdaságok kulturális és társadalmi fejlődésére, különösen G. megjegyzései a kancellária tagjainak szerepköréről. Mindazonáltal bizonyos hiányaikra rá kell mutatnunk. G. különösen az okleveles formák nagy egyöntettségéből formulárék létére következett; ilyenek B. szerint nem voltak. B. viszont, mint G. helyesen mutat rá, a papír korai használatát s a moldvai diacok számát hajlandó túlozni. S ami a legfontosabb, mindkettőjük eredményeiben elsikkad az az erős magyar hatás, amit a XV. századi moldvai praxisban Joan Bogdan nyomán N. Jorga még hangsúlyoz. A nyugatias elemeket B. litván, majd G. a korai litván kapcsolatot nehézségeire utalva lengyel hatásra vezeti vissza. A lengyel hatás az egész moldvai fejlődésre kétségteljesen döntő jelentőségű, de korántsem teszi megokolttá a magyar hatások kiktűszöbölését; utóbbiak túlmennek azon a téren, hogy az írás finomabb anyagait nagyrészt erdélyi piacok szállították, s talán Havaselvén sem merülnek ki a tanúk szereplésében. Ez a román diplomatika szempontjából nem elsőrendű fontosságú kérdés az alapos összehasonlításon túl a népi, politikai s egyéb kapcsolatok behatóbb ismeretét is megkívánná, s részét képezi a magyarság középkorbeli kultúrmissziója vizsgálatának; mint ilyen, elsősorban a magyar tudományt illeti.

Elekes Lajos.

Horváth János: Magyar versek könyve. Budapest, 1937. Magyar Szemle Társ. 8° 592 l. Közönségünk irodalmi nevelése szempontjából minden új antológia nyereség. Míg másutt könnyen hozzáférhető, tetszetős kiadások juttatják el az irodalom minores gentiumjait is az olvasókhöz, nálunk ilyenek akadémikus kiadványokban rejtőznek, a nem szakember számára teljesen ismeretlenül. Hiányzik az everyman's library, a művelt olvasó könyvtára, amely mindennapos élménnyé avathatná az irodalmi multtal ismerkedést. A jó antológia, ha biztos ízlésű és történeti érzékű szerkesztő állítja össze, legalább némileg pótolhatja a hiányt. És ha az irodalomtudománynak olyan mestere vállalkozik rá, mint H., az általa újjáteremtett szemlélet mellé felidézni a magaválogatta bizonyítóanyagot is, egészen rendkívüli gyönyörűségben és okulásban lehet része laikusnak és irodalomtörténésznek egyaránt.

Valóban, gyűjteményének különösen a régiségrésze jelentett neki inycne élvezetet, mindnyájunknak öröndetes felfedezést. A nagy költők paradés darabjaiban már megállapodott a közízlés, ezeket a legeredetibb szemlélet sem mellőzheti önkényeskedés nélkül. De milyen gazdag lehetősége van a kincstalálásnak a kiadott, vagy kéziratban maradt, régen nagyon kedvelt versgyűjteményekben, amelyek a kor irodalmi tudatát, stíluseszményét tükrözik, köztük nem egy névtelen műremekkel! „Népszerű énekek“-nek nevezi

ezeket szerencsés terminussal, elkülönítve a népi jelzővel járó romantikus képzetektől. Mert például a *Dies irae* és a *Stabat mater* XVI. sz. végi, ill. XVII. sz.-eleji fordítása nemcsak mély érzelmi kultúrát, áhítatos beleélést kívánt meg ismeretlen alkotójától, hanem a játékosságában nehéz ritmushoz tapadásban nagy műköltői gyakorlatot is, a darabos nyelvformákkal küzködésben a művész ihletett találékony-ságát. A középkor végének kifinomult, epedő hangja éppennygy méltó megszólaltatásra talált Vásárhelyi András énekében (1508), mint a protestáns új keménység Szkhárosi Horvát András átkában (1547); két középszerű költő, akikben ma mégis ízlelni és élvezni tudjuk a korizlést. A humanista mesterkélttség még a magánlevélbe zárt versrészletet is tudós költészet rangjára emeli, Telegdi Kata iparkodásában, hogy ura „mesterségesen gondolt“ levelére válaszolva szégyenben ne maradjon. A barokk gyöngéd áhítata tüzel a zsoltárfordításokban ugyanúgy, mint a megújhodott Jézus- és Mária-himnuszokban. Néhány évtizeddel később még a hazafiúi kesergés is a táncdalok ritmusában szólal meg, engedve az ébredező rokokó ösztönnek.

De H. nagyszerű példái nemcsak a korizlés változásait világítják meg, hanem a maradandó, visszatérő hangot, motívumokat is. Bornemissa Péter búcsúja már azt a dacos-siralmas hangot íti meg, amit százötven évvel később a bujdosó kurucok énekei. A nyelvemlék *Szupra agnő* versszakában ott a későbbi ráolvasások, táncdalok, szatirikus versek bohókásan értelmetlen fogalomtársítása. „Az vén asszony borjut óriz, mind elszalasztgatja, Icec-széna, nyaláb-szerdek, korpa-harisnya, Szór-furkó, daróci kalán, vászon-cipellős, Az apád is, vargamester, lóbőr-gelezna.“ Az ilyenfajta versszakok a magyar szellem egyik legeredetibb és legősibb rétegéről adnak hírt.

A népszerű énekek folytonos gazdagságában természetesen vesztit jelentőségéből az a kiváltságos szerep, amit a régebbi irodalom-szemlélet a kuruc költészetnek juttatott. H. könyvében már csak néhány darab jelzi nem a váratlan csodát, hanem a töretlen hagyományokba illeszkedést; ezek viszont nagyon szépek és kétségtelenül hitelesek. A mesterek mellett háttérbe szorult tanítványok is önállóbban, eredetiben bontakoznak ki H. rendezésében; Balassa mellett pl. egy Rimay egyéni íze és értéke nyilvánvalóvá lesz az értő szemmel választott szemelvényekből. A XVIII. és XIX. sz. fordulójának gazdag költői rajzása most először revelálódik meggyőző, egyenrangú kis mesterművekkel. Így végzi el a szerkesztő az esztétikai munkán túl a rehabilitálás, rostálás, átértékelés kritikai feladatát is, természetesen illő mérséklettel és kiegyensúlyozottsággal. Ezt az olvasó talán csak a Petőfi és Arany utáni epigonlira bemutatásánál érzi túlságosan óvatosnak. Persze a pedagógiai célzat és a közelmúlt izlésvitái fokozott elfogultlanságra intettek, de az az érzésünk, hogy kiemelő és döntőbírói tisztére ebben az éppen most történetivé váló korszakban ugyanolyan, vagy még nagyobb szükség lett volna, mint a régebbi, semlegesebb korokban. Hogy a művészi rangsor függetleníthető az ellentétes irányok harcától, azt a még frissebb és még kielezettebben pártokra szakadt Ady-kor reprezentálói mutatják, ahol a gyökeresen más világnézetű Harsányi Kálmán jól megfér Ady Endre mellett, mert jó versekkel szerepel, míg a századvég néhány gyengébb műve csak Vargha Gyula rokonhangulatú, de mérhetetlenül tehetségesebb költészetének tesz rossz szolgálatot a szomszédságával.

A bevezető tanulmány tömör, világos összefoglalása költészetünk fejlődésének.

Halász Gábor.

Révész Imre : Méliusz és Kálvin. Viszonyuk a Stancaro elleni harcban, a szentháromságtani küzdelemben és némely másodrendű teológiai vitakérdésekben. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 85. sz.) Cluj, 1936. 8° 48 l. A szerző e címen írt tanulmányának egyik fele a „Kálvin és a kálvinizmus“ c. s az Institutio négy százados évfordulója alkalmából a debreceni egyetem ref. hittudományi kara által kibocsátott emlékkötetben (ism. Századok 1937, 268. l.) jelent meg. Mindegyik önálló egészet is alkot, de természetesen szorosan egybe is tartozik. És szerves része annak a nagy munkának, amit R. ez idő szerint végez s amely hivatva van új fényt deríteni a magyarországi protestantizmus történetére, végigkutatva a reformáció kezdetétől mindama szellemi megnyilvánulásokat, melyek belőle fakadtak s a protestantizmus további életének táplálói voltak. Hogy milyen széles alapokra fekteti R. e nagyjelentőségű munkát, arról meggyőző bennünket ez egyháztörténeti — sőt bizonyos vonatkozásokban dogmatikai s polemikai jellegű — értekezés tartalmi áttekintése is. A füzet két nagyobb fejezete ismerteti a Stancaro elleni harcot s a szentháromságtani küzdelmet. Itt különösen bő teret talál a Kálvin és Méliusz tanítása közötti párhuzam megrajzolására, a vitaközások történetének s a vita vagy a tanítás anyagának részletes ismertetésével. Egy harmadik fejezetben több kisebb ponton kíséri figyelemmel a Méliusz és Kálvin tanai közötti találkozást, vagy eltérést. A részletes alapossággal, tárgyilagos tisztánlátással megírt fejezeteket a végén maga R. summázza, így jelölven meg Méliusz teológia-történeti helyét : „Méliusz Péter a szó történeti és teológiai értelmében még nem „kálvinista“ theologus — egyes közvetlenül vagy inkább közvetve hozzászívárgott kálvini hatások ellenére sem —, de erős keményen református theologus, akiben a nagy Kálvin-utód Béza, minden jóindulatú kritikája mellett is, szívesen és méltán látta a maga szellemrokonát és fegyvertársát. Bizonyára ugyanezzel az érzéssel nézett volna Méliuszra — ha egyáltalán a szemhatárába kerül vala, aminek eddig nyoma nincs —, maga Kálvin is.“

Tóth Endre (Pápa).

Müller, Karl Otto : Welthandelsbräuche (1480—1540). (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit, hrsg. durch die Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. V.) Stuttgart u. Berlin, 1934. Deutsche Verlagsanstalt. 8° XVI, 380 l. A gazdaságtörténetek előtt még a legújabb időkben is csak tudomás szerint volt ismeretes az ifjabb Hans Paumgartner-nek az európai államok belső, egymásközi és tengerentúli kereskedelmét ismertető 1506-i kézírata, pedig jelentőségéről Ehrenberg Fugger-könyve óta mindnyájan meg voltak győződve. Most M., a stuttgarti állami levéltár tisztviselője, a zeili és kissleggi levéltárakban őrzött eredeti kéziratok alapján Paumgartnernek nemcsak ezt a munkáját adta ki, hanem Englische Handelsbräuche (1508-ból), Driffas von Kaufmannschaft (1514/15) és Triffas allerley Handlungen (1535) c. műveit is. Bevezetőül részletesen elmondja a szöveg tartalmát, országonként sorra véve mindazokat a területeket, amelyek Paumgartner végigment; lényegében nem mond többet az eredeti szövegnél, de ennek megértését, tekintettel a különleges stilizálásra és egyéni kifejezőmódra, kétségtelenül megkönnyíti, a bevezetéssel csakúgy, mint a könyvhöz fűzött „szótárral“. A négy kézirat közül a legáltalánosabb és sokoldalúsága miatt a legértékesebb az első : a „Handelsbräuche“. Több utazás kapcsán tett megfigyeléseit ismerteti velünk Paumgartner : szerinte a XVI. sz. elején Nürnberg, Velence, Milano, Nápoly, Genua, Lyon, Lissabon, Ant-

werpen a legnagyobb városai Európának, s nem pl. Augsburg. Bécs, Frankfurt stb., melyeket a gazdaságtörténet a legfontosabbak közt emleget. Magyarországnak is szentel vagy másfél oldalt, bemutatja a budai és pesti, évente négyszer tartott vásárokat, melyek szerinte a kereskedőknek jelentős jövedelmet hoztak; leírja a magyar pénzt, a magyar vászonkereskedelmet, a kereskedelmi szokásokat, a vámkezelést. Budával fejezi be európai körútját, melyet Velencénél kezdett el, hogy a következőkben Ázsia és Afrika kereskedelmére térjen át. Második kézirata csak Angliára vonatkozik, a harmadik és a negyedik pedig az európai államok árviszonyairól, pénzeik értékéről s az ezüst- és aranybeváltás különböző feltételeiről, ezek között a magyar pénzről is beszél mind a két alkalommal, de míg az első kéziratban (1514—15) a szöveg teljesen elpusztult, addig a második már felvilágosítást tud nyújtani az 1535-i magyar pénzviszonyokról. Ilyenformán M. értékes kiadványában a magyar történetírás is gazdagodott egy XVI. századi utazó érdekes magyarországi gazdasági megfigyeléseivel.

Komoróczy György.

Berlász Jenő : A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában, különös tekintettel a jobbágytság gazdasági helyzetére. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, szerk. Domanovszky Sándor. 11.) Budapest, 1936. 8° 107 l. A jobbágyok életével, gazdasági viszonyaival foglalkozó történetirodalmunk a legutóbbi évekig csak igen szegényes eredményeket tudott felmutatni. Valójában nem rendelkeztünk egyetlen olyan munkával sem, amely ezt a kérdést helyes metodikával és az egyetlen célravezető úton igyekezett volna tárgyalni, azaz olyat, amelyik a vonatkozó törvények rendelkezései mellett tekintetbe vette volna a való életet, s a jobbágyot és annak kötelezettségeit a tényleges helyzetet megőrkítő összeírások, urbáriumok s gazdasági kimutatások, feljegyzések és levelezések adatai alapján állította volna elénk. Maguk a hivatalos összeírások, így az 1715. és 1720. évi conscriptiók sem lehetnek irányadók e téren, hiszen nagyrészt a jobbágyok, vagy az ugyancsak közülük kikerülő falusi előljárók bevallásai alapján készültek, akiknek ritkán volt érdekük a teljes igazság feltárása. Ezért kapunk téves képet Acsády munkáiból, akinek hibás szemléletét és módszerét a cseh történetírás nem is késett kihasználni. Jansák tudományos mezbe öltöztetett propagandamunkájában (Slovensko v dobe Uhorského feudalizmu, Bratislava 1932) Acsádyra támaszkodva állítja azt, hogy a felvidéki jobbágytságot, elsősorban a nagyszámú szlovákokat, a magyar földesurak kizsákmányolták és rabszolgárorszban tartották. E beállításnak alapja a parasztlázadás után hozott jobbágy-törvény, amely úgyszólván egyedül irányította az említett munkák véleményalkotását anélkül, hogy valamelyest a való élettel is kapcsolatba próbálták volna hozni e törvényt, és megvizsgálták volna alkalmazását. Ezt a fáradságos munkát végezte el doktori értekezésében B. és módszeréről, valamint ennek alapján leszűrt eredményeiről csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk. Átkutatta igen nagy munkával az Országos Levéltárban őrzött Thurzó-levéltár hatalmas anyagát, közte az értékes gazdasági levelezéseket, a termésterületet és a terméseredményeket megőrző kimutatásokat, az urbáriumokat és a különböző célokra s ezért különböző szempontokból készült összeírásokat. Így nyert adatait szembeállította a törvény kívánalmaival és elgondolásaival, s ezzel az egyedül célravezető módszerrel sikerült felderítenie a valóságot. Megismerjük munkájából a Thurzó-birtokok összetételét, az egyes uradalmak (egykorú kifejezéssel: vártartományok) tartozékait és határait. A faluhatár nagysága szerint alakultak

a jobbágytelkek külsőségei átlag 10—40 hold szántófölddel, rendszeresen meghatározott nagyságú, 3—15 kocsi szénát termő réttel; a legelőt és az erdőt a falvak rendszerint közösen bírták. A bevetett terület és a terméseredmények alapján megállapítja B., hogy egy-egy jobbágy 60—100 nagyszombati mérős átlag-szemtermése mellett nem ritka a 200—300 mérő ternés sem, ami felér egy mai jó magabíró gazda földhozadékaival. Javítja még ezt az eredményt is az 1—2. de helyenként 10—12 holdnyi irtások, a kopanicák jövedelme. Ebben az igen jelentős eredményben persze jókora része van a földesúr helyes gazdasági elveinek és a méltányosan megszabott teherviselésnek is. Nyomait sem találjuk a kiterjedt allodiális gazdálkodásnak, az allodium az összes megművelt terület 4%-át még Semptén sem éri el, ahol pedig a legnagyobb volt (Jansák éppen az igen kiterjedt allodiális gazdálkodásban látja a parasztság nyomorúságának legnagyobb okát !); a határt tehát úgyszólván maradéktalanul a jobbágyok művelték. B. végigvizsgálja a jobbágytartozásokat és szolgáltatásokat és meggyőzően kimutatja, hogy, leszámítva a robotot, azok a jövedelemhez viszonyítva jelentéktelenek voltak. Az 1 frt. körül mozgó census, a termés mennyiségétől függetlenül megállapított, kilenced helyett szedett gabona-adó (az úgynevezett aconália), a némi élelem beszolgáltatását jelentő victuália nem róttak a parasztra lényeges terhet. A robot volt a legsúlyosabb teher, mivel nagysága a földesúr tetszésétől függött, de a jó gazda itt is méltányosságot tanúsított: lehetőleg nem küldte a jobbágyot más határba munkába s módot adott arra, hogy a robotot megegyezés szerint megváltsa vagy az egyed, vagy az egész falu. A legnagyobb súlyú B.-nak az a megállapítása, hogy a földesúri adózásban és a jobbágyszolgáltatásokban szinte nyoma sincs az 1514-i jobbágytörvények rendelkezéseinek. A törvény a szokásjogot nem változtathatta meg; a XVII. század eleji adózás teljesen a középkori eredetű szokáson alapul, amire okleveles adatokat is hoz fel. Bár e megállapítások csak a Thurzó-birtokokra vonatkoznak, nem lehet kétséges, hogy mind Acsády, mind Jansák csak B. módszerével közelíthették volna meg az igazságot, s hogy így elért eredményeik sokkal kedvezőbb színben tüntették volna fel a jobbágysorsot és a földesúri gazdálkodást. E főbb tanulságok mellett csak épen rámutatunk B. szépen megokolt fejtegetéseire a telekosztódásról, annak okairól, a szellérekről, azok helyzetéről, a szolgáltatások uradalmanként jelentkező különbségeiről, az irtott föld jogviszonyairól, az értékesítés lehetőségeiről és végül a birtokkezelő személyzet méltányos bánásmódjáról. Az itt-ott mutatkozó kisebb hiányok, figyelembe nem vett szempontok csupán kiegészítenék, de nem módosítanák az elért, igen számottevő eredményeket, melyekkel az értekezés méltóképpen csatlakozik a sorozat eddigi füzetéhez.

Ila Bálint.

Schaller, Heinrich: Die Welt des Barock. München, 1936. Reinhardt. 8° 77 l. A szerző eddigi működésében a középkor, a renaissance, a reformáció és a barokk összefoglaló szellemtörténeti értekelésére törekedett. A tárgyhoz mérten rövid tanulmányai három év alatt gyors egymásutánban láttak napvilágot. A legkényesebb és legmélyebb tudományos kérdéseknek ily szokatlanul merész, röpké, gyorsütemű és magabízó kezelése már egymaga is bizonyos tartózkodó óvatosságra int a tudományban még nem tűzpróbás szerzővel szemben. A német tudományos körök vegyes érzelmeikkel fogadták eredményeit. Nálunk Révész Imre (Századok 1937, 241—243. l.) a középkor világnézetéről és a hitújításról írt munkáit erős bírálatban részesítette. A barokkvilágról szóló műve

mindennek ellenére is megérdemli a vele való foglalkozást. Vitathatatlan érdeme, hogy a barokk szellemiség életterületének minden megnyilvánulására kiterjed a figyelve. Első fejezetében a barokk többféle képen értelmezett fogalmával, eredetével és általános jellemzésével foglalkozik. A különféle vélemények felsorakoztatása után saját megállapításait is közli, de — ámbár több igen találó megvilágítást ad — ezek nem egészen tiszták, világosak és ellenmondás nélküliek. Második fejezete a barokk alkotásairól szól, az építészetéről, a díszítőművészetéről, a szobrászatról, a festészetéről, a zenéről és az irodalomról. E nagy tárgykörök mindegyikének jellemzésére alig jut több két-három oldalnál, de el kell ismernünk, hogy ezt a teret nagyon kihasználja. A tanulmány legterjedelmesebb fejezete a barokk világnézetét és érzésvilágát boncolja. A nagy összefüggések sikerült kidomborítását itt is dicsérettel kell illetnünk. Együttal azonban súlyos kifogást kell emelnünk a szerzőnek itt és más műveiben is megnyilatkozó ama hibája ellen, hogy a rendkívül szűkre szabott és nagyrészt csaknem agyontömött keretben hosszú és céltalan, szinte csak esetlegesnek látszó oldalas idézeteket közöl, a jelen esetben a barokk misztikusokból. Utolsó fejezetében a felvilágosodással foglalkozik. Ennek hordozói szintén barokk emberek voltak, legalábbis az udvari barokknak képviselői. A felvilágosodás nemzeti árnyalatainak elemzése után a vallási türelmesség történeti kifejlődésének rajzolása fejezi be a tömör tanulmányt.

Sch. műve egy nagy olvasottságú, élénk szellemű, gondolkozó főnek értékes, de nem egészen arányos és érett összefoglalása. Az elfoglultságnak és a faji világnézet erőszakolásának a Révész által ismertett két munkájához mérten itt csak szerény nyomai találhatóak. Megértéssel közeledik a barokk világához, sőt mindent átható egységben és teljességében megnyilvánuló világtörténelmi nagyságát és jelentőségét tisztelettel elismeri. Világnézeti állásfoglalása azonban ennek ellenére is bizonytalan és zavaros, s amint a „kozmoszus, álláspont“ alá rejtett tapogatózásból megállapítható, nem több az észlevéltségnek egyben-másban kissé megtalpalt változatánál. Az egyes fejezetekkel kapcsolatosan a szerző a könyvcímeknél szinte zuhatagát árasztja, de rendkívül hányaveti módon, a német pontosságunk teljes megcsúfolásával. Mindamellett többhelyt még ezeket is tanulsággal olvashatjuk. **Ványó Tihamér** (Pannonhalma).

Virág István : A zsidók jogállása Magyarországon 1657—1780. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából, 3. sz.) Budapest, 1935. 8° 78 l. V. önkényesen határolja el tárgyát a címben megadott két évszámmal; dolgozatában sem találjuk semmiféle nyomát annak, mintha a zsidóság magyarországi történetében jelentős változást hozott volna ez a két esztendő. Ehelyett a jogállás tükrében ügyes áttekintést kapunk a hazai zsidóság egész történetéről. A középkorban a zsidók közvetlenül az uralkodó védelme alatt állottak s szinte szolgálói voltak királyainknak, akik még vagyonukkal is szabadon rendelkezhetek. Ennek a jognak a Habsburgok az újkorban már nem szereztek érvényt, megelégedtek a toleranciális taxa behajtásával, sőt a hatalmas udvari szállítók épp az államhatalomnak köszönhették gazdagságukat. A városi polgárság ipara és kereskedelme védelmére erőteljes harcot indított a zsidóság ellen s privilegiumaiban igyekezett biztosítani a zsidók kiűzésének, vagy távollátásának jogát, ami azután a gyakorlatban külön zsidó-adó fizetésére korlátozódott. A magánbirtokokon a „Schutzherr“ és a „Schutzjud“ között valóságos hűbéri viszony alakult ki s ez a hűbéri szellem érvényesült a megyék zsidópolitikájában is. Egyes főurak valóságos zsidó közsé-

geket létesítettek, így az Eszterházyak Kismartonban, a Pálffyak Pozsony-Váralján, ahol a zsidók nagy autonómiával rendelkeztek. Mindezek előadásában V. túlzottan támaszkodik Büchler S.-nak „A zsidók története“ c. művére, még levéltári jelzeteket is onnan idéz. Innen veszi azt is, hogy a zsidók adózásáról „országgyűlési határozat“ szólott, holott a Corpus Jurisban erre nézve nem találunk törvencikket. A jogi helyzet megrajzolásához egyébként sem elegendő a privilegiumok, rendeletek ismerete; a rendelkezésre álló adatok szélesebbkörű tanulmányozása bizonyára azzal az eredménnyel járna, hogy a zsidóság kedvezőbb helyzetben volt, mint ahogy azt V. munkája alapján elképzeljük. **Bakács István János.**

Babies András : A kamarai igazgatás Pécs városában 1686—1703. Pécs, 1937. 8° 79 l. A pécsi egyetem Magyar Történelmi Intézetében készült dolgozat többet ad, mint amennyit címe mutat. A török uralom alól felszabadult és a „Verwirkungstheorie“ értelmében katonai, majd kamarai igazgatás alá került Pécs városának nemcsak közigazgatását vázolja, hanem jogi, gazdasági és társadalmi helyzetéről, nemzetiségi megoszlásáról is tanulságos áttekintést nyújt. Munkájában a történettudomány igen sok ágának művelője talál értékes adatokat. Kár viszont, hogy ilyen módon az egyes részletek kérdések alaposabb kidolgozásáról le kellett mondania. Pécsett a haditanács átmeneti főhatósága után a budai kamarai adminisztráció tisztviselői jelentek meg, egymásután megszervezték a vám-, harmincad- és sóhivatalokat, végül a tiszttartóságot. A katonai parancsnokokkal heves viszályokba keveredtek, a joghatóság kérdésében a városi tanáccsal is gyakran összetűztek. A magyar, német, horvát és rác lakosság közül csak ez utóbbi nem élvezett teljes jogokat, a többi három érdekeit 4—4 tanács képviselte. Tisztviselőiket maguk választották, a kamara csak megerősítette, de még ebbe is nehezen egyeztek bele. A földesúri census fizetésén kívül egyéb teher nem nyomta vállukat, anyagilag és szellemi téren egyaránt nyitva állott előttük a fejlődés útja. A kamara az ellen sem emelt kifogást, hogy a szabad királyi városi címet használták, holott a hódoltság előtt a püspökség birtokához tartoztak és 1703-ban, hosszú tárgyalások után, oda kerültek vissza. **Ember Győző.**

Jancsó Elemér : A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században. 2. kiadás, Cluj, 1936. „Ady Endre Társaság.“ 16° VIII, 281 l. A szerző célja az volt, hogy a „XVIII. század gazdag magyar szellemi életének egyik kevésbé ismert területét“ tudományosan dolgozza fel. Ennek a feladatnak a tanulmány kétségtelenül megfelel, mert sok ismeretlen adattal gazdagítja eddigi tudásunkat s a részletek kidolgozása révén kiegészíti az elsősorban Abafi Lajos hatalmas munkájából meríthető ismereteket. Világos, mindenkor meggondolt tárgyszemléleten alapuló előadása nagymértékben megkönnyíti ennek a zavaros körülmények között és homályos utakon működő intézménynek a megértését és hozzájárul ahhoz, hogy igazságosabb ítéletet mondjunk a szabadkőművesség programjáról, életvonaláról, működéséről. Jól lehet az eredet kérdésért nem sikerült világosabban tisztáznia, s mondanivalói ezen a téren alkalmazkodnak az irodalom- és történettudomány eddigi megállapításaihoz, legalább egy csokorba gyűjtötte a nagyon is elágazó véleményeket. A magyar páholyok külföldi kapcsolatait nagyrészt levéltári (a déghi gróf Festetich-levéltárban végzett) kutatások alapján tárgyalja. Ez a levéltári anyag nagyon értékes és nélkülözhetetlen a világos kép megrajzolásához,

de nem járul hozzá az eddigi utak kiszélesítéséhez. Így a szerzőnek nem annyira megállapításai eredetiek; új gondolatokat nem igen nyújt, önállóságának hangsúlyozása inkább a rendszerezésben talál igazolásra. A Martinovics-összeesküvés kérdéskomplexusa, a magyar rózsakeresztések, a magyar polgárság kialakulása, a magyar irodalom öntudatra ébredése, a bécsi magyar szabadkőművesség, a pest-budai szabadkőműves páholy tevékenysége mind-mind olyan problémák, amelyeknek gyökereit a sok kutató közül nem egy meglátta már. De az erdélyi magyar szabadkőművesség tárgyalásában, legszebb területén olyan adatokat is hoz J., amelyek lényegesen megváltoztatják eddigi felfogásunkat. Ismételjük, ennek a nagyon szép és módszeres hozzáértéssel, alapos tudományos képzettséggel megírt tanulmánynak nem az a hibája, hogy adatai nem szélesítik a tudomány ösvényét, hanem csupán az, hogy olyan célkitűzéssel indul, amelyet a rendelkezésére álló adatok alapján nem tud elérni. A művelődéstörténeti szerepről például nem tud egyetlen olyan tényrt felhozni, amely valóban szóba jöhet a közművelődés, a társadalom kultúrájának az emelése, a színvonal javítása tekintetében. Amit ír, azt eddig is tudtuk s tudtuk abban az értelemben, hogy a gondolattermelő irodalom nem a szabadkőművességgel kapcsolatosan fejtette ki eszméit. Az a sok gondolat, melyet szerző a szabadkőművesség keretébe állít be, egy újjászülető magyar irodalmi eszmefejlődésnek, vagy az anyagilag letört nemesség elégedetlenségének megnyilatkozása volt; s ezt már megtalálhatjuk a XVIII. sz.-i szabadkőművesség előtt is. Kétségtelen, hogy a szabadkőművességnek nagy volt a hatása már csak azáltal is, hogy páholyaiba beszervezte fölülről lefelé csaknem az egész magyar életet, de eredményei nem voltak oly rendkívüliek, amelyek művelődéstörténeti hatásukat, az eszme fejlődésén túl is, külön ki kellene emelni. De mindezekről függetlenül nagy érdeklődéssel várjuk az ígért további köteteket, s már most felhívjuk a szerző figyelmét Graggernek a kérdést éppen művelődéstörténeti szempontból tárgyaló könyvére, valamint K. M. Morawski nemrég megjelent nagyszabású munkájára (Zródło rozbioru Polski. Poznań, Ks. Św. Wojciecha. V. ö. Kwartalnik Historyczny, L. 677—695. I.).

Komoróczy György.

Mester János: Az olasz nevelés a XIX. és XX. században. Budapest, 1936. Kir. M. Egyetemi Nyomda. 8° 556 l. A szerző e standardmunkának mondható művében a szakbavágó irodalom teljes felhasználásával valószínűs enciklopédiáját adja az olasz nevelésügy mult és jelen századi fejlődésének egészen napjainkig. A pedagógiát mint a filozófia függvényét fogja fel, s ezért kiterjeszkedik az egymást követő olasz bölcseleti rendszerekre is, ez alapon vizsgálva az olasz nevelési rendszerek fejlődését. Igaza van abban, hogy a tudományos egyoldalúság elkerülése céljából szükség van arra, hogy a magyar nevelésügy a legjobban ismert német példákön kívül figyelembe vegye a sok tanulsággal szolgáló olasz eredményeket is. Ezek bemutatása során részletesen ismerteti a mult századi (Spaventa-testvérek, F. de Sanctis, V. Gioberti, R. Lambruschini, G. Capponi stb.) majd a XX. századi, ma is élő és működő olasz filozófusok és pedagógusok: L. Ceredaro, B. Croce, G. Gentile és G. Lombardo-Radice korszakalkotó munkásságát. Különösen beható részletességgel tárgyalja, értékeli és bírálja Gentile bölcseleti és neveléstani rendszerét s az általa miniszter korában (1923) megvalósított, az összes iskola-fajokra kiterjedő nagy olasz iskolareformot, az ennek alapján létesült jelenlegi iskolaszervezetet s a mienktől sokban eltérő osztályozási és vizsgálati rendszert (140—198. l.). Majd külön érdekes és tanulságos

fejezetet szentel Benito Mussolini életrajzának, jellemzésének, nevelésügyi eszméinek és elveinek, valamint a fasiszta kormányzat által Mussolini szellemében létrehozott nemzetnevelő intézményeknek. Nagyon figyelemreméltó s a mi viszonyainkkal való összehasonlítás szempontjából is tanulságos a jelenlegi olasz anya- és csecsemőgondozó intézmény leírása, továbbá a mi cserkész- és leventezményünknek megfelelő balilla-, avanguardia- és ifjú fasiszta-intézmény tüzetes ismertetése. Külön fejezet szól a fasiszta kulturális és propaganda-célokat szolgáló intézeteiről. Ismerteti ezután az olasz kritikai realizmus pedagógiai elveit és módszertanát, A. Rosmini-Serbati és követői munkásságát, majd kimerítően és meleg szeretettel tárgyalja Don Bosco (Bosco Sz. János), — a szerző szerint „Olaszország, sőt az egész keresztény világ legnagyobb nevelője“ — életét, munkásságát, nevelési rendszerét, az általa létrehozott intézményeket s azok eredményét. Külön fejezet szól Montessori Mária kisednevelési reformjáról, melyet nálunk 1912-ben a budapesti Ferenc-rendi Mária-miszionárius nők óvodája, majd 1926-ban a Montessori-intézet honosított meg; ezután az Agazzi-nővérek tökéletesített kisednevelési módszeréről, mely már nem mesterséges eszközökkel iparkodik a gyermeklélekre hatni, hanem azzal, hogy oly környezetbe helyezi s oly teendőkkel foglalkoztatja, melyek megfelelnek a családi otthon életének. Befejezésül behatóan ismerteti és méltatja XI. Pius pápának a „Divini illius magistrī“ kezdetű enciklikában kifejlesztett katolikus nevelési elveit s az ezek szellemében alapított milánói katolikus Szent-szív-egyetem tanárainak s a többi mostani kiváló olasz katolikus szellemű pedagógusnak működését. A könyvet függelékül a legújabb, 1936-i olasz középiskolai reform ismertetése, 16 statisztikai táblázat és száznál több szakmunkára és folyóiratra terjedő bibliográfia egészíti ki. A teljes név- és tárgymutató jelentékenyen megkönnyíti a munka lexikális használatát.

Az egész művön végigvonul a szerző bensőséges meggyőződéssel vallott katolikus világnézete, de más vallású olvasó is sok becses anyagot és általános érvényű tanulságot meríthet tanulmányozásából.

Fest Aladár.

Varga Zoltán: Szoboszlai Pap István élete és munkássága, különös tekintettel egyházközpolitikai tevékenységére. Debrecen, 1934. 8° 98 l. A közvéleményben a magyar liberalizmus és a magyar protestantizmus — különösen annak nemzetiségében magyar, kálvini ága — felületen általánosítással mint azonos fogalmak élnek. V. most egy olyan református egyházi vezetőszemélyiség életrajzát írta meg aprólékos részletességgel, aki a reformkorban a magyar kálvinizmus legkonzervatívabb irányát képviselte. Szoboszlai Pap Istvánt (1786—1855), akit a tiszántúli egyházkerület 1841-ben választott püspökévé, konzervatív és aulikus magatartása miatt már kortársai is erősen támadták, bár éppen V. munkájából megállapítható, hogy óvatos politikai magatartása az egyházkerület nagyobb részének, elsősorban Debrecen városának felfogásával megegyezett. A reformkor politikájának radikális irányba való eltolódása Szoboszlait is magával ragadta, a szabadságharc alatt a nemzeti ügy lelkes hirdetőjévé lesz, viszont a bukás után gyorsan megtalálja az utat az abszolutizmus bécsi politikai reprezentánsai felé. Ezért a magatartásáért a liberális szellemű történétírók, elsősorban Ballagi Géza (Protestáns Szemle 1894, 450—451. l.) kedvezőtlen színekkel jellemezték. V. most megfelelő történeti távlatból, gazdag forrásanyag alapján — Szoboszlai magániratain kívül az egyházkerületi és a golopi báró Vay-levéltár, valamint az egykorú hírlapok és az irodalom adataira támaszkodva — tárgyi-

lagosan rajzolja meg Szoboszlai életét és ennek keretében politikai nézeteinek és szereplésének fejlődését. Megállapítja, hogy politikai nézeteiben nem volt önálló kezdeményezés, ellenben nyomon követte mindig a közvéleményt. Ezzel a magatartásával egyháza érveit a legjobban vélte szolgálni, mert felfogása szerint kisebbségben lévő egyháza sérelmeinek orvoslását és jogainak kiterjesztését csakis a hatalmon lévő kormányzat jóindulatától várhatta. Ez a következményeiben helyes politika magyarázza meg Szoboszlai hajlékony egyéniségét, amit a kortársak könnyen félreértettek. V. értékes tanulmánya azonban Szoboszlai élet- és jellemrajzán túlmenően is érdekes eredményekhez vezetett. A reformkor konzervatív kálvinista szemléletének vizsgálata alapján megállapítja, hogy a negyvenes évek vallásügyi reformjainak kezdeményezése nem protestáns felekezeti oldalról indult meg, hanem azt főként katolikus liberális körök sürgették általános nemzeti politikai szempontból, a protestáns egyházak vezetői csak vonakodva csatlakoztak ehhez az ő érdekeiket szolgáló mozgalomhoz. A protestáns egyházpolitika nem haladt tehát mindig és mindenütt párhuzamosan a reformkor liberalizmusával. V. becses tanulmányának egy helyét kell helyreigazítani. Báró Bémer László várdai püspököt úgy említi, mint akinek nyomdokain Szoboszlai behódolt az abszolutizmusnak. Bémer említett körleveléhez azonban tudni kell, hogy őt éppen hazafias magyar magatartása miatt az önkényuralom nemcsak visszavonulásra kényszerítette, de közel tíz évet töltött hazájától távol száműzetésben.

Tóth László.

Mérei Gyula: Magyar politikai pártprogrammok (1867—1914). Budapest, 1934. Ranschburg. 8° 364 l. M. munkája címében a kiegyezés utáni Magyarország politikai pártjai programmjának az ismertetését ígéri. A mű azonban ennél sokkal többet nyújt, mert a programokat nem elszigetelten tárgyalja, hanem genezisükben, úgy, ahogy a pártok életében létrejöttek, illetőleg átalakultak. Munkája ilyenformán gyakran a pártok vagy pártmozgalmak történetévé szélesedik. Ez az egyébként helyes és termékeny módszer nagyon kitágította a mű kereteit. M. négy részre tagolva (1. A 67-es alapon álló közjogi pártok. 2. A függetlenségi párt. 3. A konzervatív pártok. 4. Gazdasági és szociális pártok) adja elő a pártprogrammok történetét. E beosztás némiképpen önkényesnek látszik. A néppártot és a keresztényszocialista pártot nehezen lehet a konzervatív pártok közé sorolni, ahová M. még Istóczy Győző antiszemita pártját is utalja. A néppárt, közjogi célkitűzéseit tekintve, a 67-es kiegyezés alapján állott, ennek megfelelően még fennállása alatt a 67-es pártok közé sorolták. Egyházpolitikai célkitűzései miatt nem lehet konzervatívnek mondani, inkább világnézeti pártnak nevezhetnők, ha a pártprogram középontjában álló tényezőnek az egyetemes keresztény társadalmi reform gondolatát és a katolikus érdekekre sérelmes törvények revízióját tekintjük, amit a néppárt programja sürgetett. Ezenkívül azonban jelentős szociális tartalmú gazdaságpolitikát is kívánt a néppárt, amely 1918 előtt a magyar polgári politikai pártok közül egyedül tudott nagyobb nemzetiségi tömegeket pártkeretei közé vonzani. Hasonlóképpen a keresztényszocialista pártot sem lehet a konzervatív pártok közé sorolni, ha a konzervatív fogalom alatt annak megszokott tartalmát értjük; ez is vagy világnézeti, vagy gazdasági párt inkább, mint konzervatív. Ugyanez a helyzet az antiszemita pártot illetőleg is. Mivel M. munkájában nem szorítkozik csupán azokra a pártokra, amelyek a parlamentben kifejezetten nagyobb képviselettel is bírtak, ezért fel kell említeni, hogy

egyres párttörekvések és programok kimaradtak munkájából. Így nem beszél gróf Apponyi György katolikus és valóban konzervatív pártalakítási kísérleteiről a 70-es években, pedig programja nyilvánosságra került. Hiányzik a magyar demokrata párt programja is; hosszabb időn át ez budapesti városi párt volt ugyan, de a parlamentben is képvisellellett bírt. Lényegesebb hiány, hogy a magyar radikális párt programját nem ismerteti, pedig ez is ismeretessé vált a magyar közvélemény előtt még a világháborút megelőzőleg — amelyet aligha volt helyes záróköül venni a logikus 1918 helyett —, sőt a párt erőteljes szervezkedését éppen a háború kitörése szakította meg egyidőre. Kissé szűkszavú a szociáldemokrata program ismertetése is. A műben található kisebb hibákat és tévedéseket felesleges itt felsorolni. M. ezek ellenére is jó munkát végzett s a párt-programok szövegének közlése csak emeli értekezésének használhatóságát. Könyve, mely különösen az egykorú hírlapok közlésein épül fel, értékes fejezet a 67 utáni Magyarország történetéhez; sok szempontból igen jól egészíti ki Gratz Gusztáv munkáját.

Tóth László.

Steinacker, Edmund: *Lebenserinnerungen*. Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München, Nr. 13. München, 1937. M. Schick. 8° 271 l. S. emlékirata fiainak, Haroldnak és Rolandnak közreműködésével jelent meg, ők írták a zárófejezetet is, amely Apponyi Albertre hivatkozva hangsúlyozza, hogy S. életműködése nem irányult a magyar állam és a magyar nép ellen. A kiadó intézet bevezető szavai szerint S. főérdeme az, hogy fölbresztve a magyarországi németiség nemzeti öntudatát, előkészítette azt a világháború utáni küzdelmeire. S. maga életében és emlékiratában sokszor hangoztatja ezt a két szempontot, mi resignáltan emlékezhetünk Görgei szavaira azokról a hazafiakról, akik 1848/49-ben Ausztria pártjára állottak. S. mint gyermek, 1848 előtt a szepesi németiség tagjaként tökéletesen magyar álláspontot ismert meg; atyjának kényszerű kivándorlása után, német iskolában nevelkedvén, idegenné vált előtte ez a gondolkozás. A hazai németiség súlyának növelése érdekében későbbi éveiben kereste a többi hazai nemzetiségekkel és szívesen látta a Jászi Oszkár körével és a szociálistákkal való szövetséget. Az összmonarchia és a reálunió álláspontján, a magyarságot gyöngének tekintve, tökéletesen értelmetlenné találta a magyar nacionalista követelményeket. A hazai nemzetiségek és különösen a németiség számos indokolt sérelmének orvoslására törekvése közben emlékiratának egy sora sem árulja el, hogy az összes magyarországi közép- és középfokú iskolákban kötelező tárgy volt az alsó fokon háttérbe szorított német nyelv, egészen természetesnek találja, hogy a hadsereg németnyelvű volt. Feltűnő egyébként, hogy ennek a tudatosan német embernek az emlékirat tanúsága szerint Magyarországon társadalmi érintkezése nem volt a tisztikar tagjaival. A magyar gondolkozástól való elidegenedésének legfeltűnőbb bizonyossága az, hogy (talán saját fölfogásának igazolására) minden magyarázat nélkül közli Beöthy Ákos érthetetlen nyilatkozatát a magyar nemzet „meg nem érdemelt disznó-szerencséséről“ (222. l.). Mint bölcsesség jelét veszi tudomásul Eötvös József (ki kell írunk a keresztnevet, mert a 103. l.-on a kiadó Károlyt egynek veszi vele) resignált szavait: hála Istennek, hogy unokái németek lesznek és nem oroszok, — maga azonban föllázad arra a gondolatra, hogy a sor esetleg úgy fordulhatott volna, hogy a hazai németiség unokái lesznek magyarok. Mint a budapesti kereskedelmi és iparkamara titkára, mint országgyűlési képviselő és számos

német lap munkatársa fáradhatatlanul izgatott a hazai németiség és más nemzetiségek, a hazai polgárság, a honi ipar érdekeiért, s ez a sokoldalú tevékenység megnyilatkozásra bírta a politikai élet minden kérdésével szemben. Sokoldalúsága és önálló szempontja érdekessé és tanulságossá teszi munkáját. Állásfoglalása sajtóságos. Hangoztatja, hogy a magyarságnak vesznie kell, ha nem enged különösen a német követeléseknek, — azt alig veszi tudomásul, hogy a magyarság szintén nyújthat támogatást a nagynémetiségnek, alig lehet észrevenni benne azt a tudatot, hogy a szepesi németiség az eltótosodásnak, a déli és keleti az elszerbosedésnek és elrománosodásnak inkább ki volt téve, mint az elmagyarosodásnak; emlékirata végén egy alig észrevehető felsőhajtás szól az erdélyi németiség háború utáni sorsáról. A háború utáni nyomorúságnak és magának a háborúnak szerinte a magyarság elnyomó politikája az oka, e politikának esett áldozatul a háború után Sopron, melyet Magyarország elrabolt a németiségtől. S. tevékeny tagja volt Ferenc Ferdinánd „műhelyének“ és ő tanácsolta a trónörökösnek, hogy hiúsítsa meg Tisza István tárgyalásait a román nemzetiségi politikusokkal. Nem kívánunk itt annak tárgyalására kiterjeszkedni, hogy ki lát rosszul ebben az ügyben, S.-e, aki a *magyarországi és bizonyára az össznémetiség érdekében*, Ferenc Ferdinánd-e, aki saját ábrándjai kevéért meghíúsítja Magyarországot belső erősödését a világháború küszöbén, vagy mi, akik ezt az állásfoglalást német, magyar és Habsburg-szempontból egyaránt elhibázottnak érezzük.

Török Pál.

Kérészy Zoltán : A felsőház jogkörének megállapítása. (Kny. : Magyar Jogászegyleti Értekezések 1936 júl. (3.) sz.) Budapest, 1936. 80 44 l. K. külön is megjelent jogászegyleti előadásában a felsőházi javaslat körül kialakult vitához szól hozzá a jogtörténetész szemszögéből. Ha ez a szempont figyelembe jöhetett a tárgyalások során, bizonyára szerző volt a leghivatottabb annak képviselőjére. Ez a rövid tanulmány is számos tanúságát adja annak a jártasságnak, mellyel K. rendi országgyűléseink történetében rendelkezik. Csak azt sajnáljuk, hogy a magyar multra való visszapillantást olyan szűkre szorítja az idegen alkotmányok, elsősorban az angol parlamentarizmus vizsgálata és a jelen szempontjainak érvényesítése. De mindhárom perspektíva fontos és mindhárom nézőpontból kell a tanulmányát is értékelnünk.

A magyar jogtörténet szempontjából főleg az 1926 : 22. tc.-ben megvalósult alkotmányreform méltatásának van jelentősége. Ez a törvény korlátozta először a felsőház hatáskörét annyiban, hogy az állami költségvetésen nem módosíthat, azt csak a maga egészében veheti el, s a képviselőház-elfogadta törvényjavaslat bizonyos feltételekkel a felsőház hozzájárulása nélkül is törvényvé válhatik. (30., 31., 47. §.) Szemben azokkal, akik ezt a megszorítást a magyar alkotmány szellemével ellentétesnek tüntetik fel, K. kimutatja, hogy a korlátlan felsőházi vétó hátrányait már a rendi országgyűléseken többször hangsúlyozták, sőt az 1843—44-i diétán az egyik megye az 1926-i gondolatot nagyon megközelítő javaslatot tett arra, hogy azt háromszori alkalmazás után hagyják figyelmen kívül (33., 36. l.) Nézetünk szerint azonban mégis csak az a körülmény lenne döntő, hogy a vétójog a valóságban megvolt és gyakorolták is elégszer; tehát a magyar alkotmánynak ez felel meg, ha csak de lege lata tekintjük a kérdést. Természetesen de lege ferenda más szempontok is figyelembe jönnek, s itt K. érvei határozottan erősebbek.

Az angol parlamentarizmus története itt szól bele a jelenleg tárgyalt kérdésbe. K. alapos vizsgálat alá veszi a fejlődést és arra

az eredményre jut, hogy a két ház elvi egyenlősége mellett a lordok házának az 1911-i Parliament Act-ban törvényesített másodrendű állása évszázados hagyomány, különösen az anyagi természetű javaslatokat illetőleg. Az angol példa (legalább a parlamenti kérdésekben) olyan nagy tekintéllyel rendelkezik, hogy ez az érv nagy súllyal esnék a latba, ha nem vennék fontolóra, hogy az angol főrendiház tiszta születési elven nyugszik, míg az alsóház a „nemzet akaratának” a miénknél talán valamivel hívebb kifejezője. K. jogtörténeti állításai alapos tanulmányokra vallanak és csak egy-két szépséghibát találhatnánk bennük: így az angolszász nemzetgyűlés törvényhozási és adómegszavazási jogának emlegetése (11. l.) ilyen formában modern eszmék visszavetítésére ad módot, amint arra már Maitland figyelmeztetett (Constitutional History, 58. l.). Igazában a törvényhozás csak pillanatnyi szükségletet pótol, adó talán csak egy van (Danegeld), a nagynak látszó nemzeti önkormányzat tehát igen összezsugorodik a valóságban. (Uo.) Arra nézve pedig, hogy a Magna Carta a parlamentről és annak adómegszavazási jogáról intézkednék (91. l.), már régen megváltozott az angol alkotmánytörténeszek véleménye (McKechnie, Morris, Adams, Plucknett). Semmi sem állott távolabb a garanciákat követelő angol báróktól, mint a parlament intézménye; semmi sem volt idegenebb az első évtizedeiben királyi erőszakolásra összegyűlt parlamenttől, mint az alkotmányos ellenőrzés gyakorlása. A „Magna Carta mítoszának” szétfoslása igen tanulságos lehet a magyar alkotmánytörténet számára; számolnunk kell azzal, hogy az Aranybulla hagyományos értelmezése is történeti képződmény.

A jelen szempontjait tárgyalva K. vitába száll az egyenlősítés híveivel és a felsőház vétőjét csak hatályosabbá kívánja tenni többszöri tárgyalás, kvalifikált többség megkívánásával, mielőtt a javaslat a felsőházat megkerülve a kormányzó elé kerülne. Ez a terv a javaslat törvényerőre emelkedése következtében már nem lesz valósággá és minket nem is érint közvetlenül. Csak azt kell megjegyeznünk, hogy amidőn a klasszikus politikai tudomány érveit olvassuk K. művében az egy- és kétkamarás rendszer megvitatásakor, az az érzésünk, mintha a mindennapi hercehurca fölé, a tiszta elmélet magaslataira emelkedtünk volna. Ezek az argumentumok jók lehetnek egy Angliából frissen másolt parlamentarizmus első évtizedeiben, mikor még nem volt sejthető annak fejlődési iránya. Ma már a középpontban a végrehajtóhatalom hatáskörének óriási növekedése áll, még a parancsuralomtól távol álló angol közjogászoknál is. Kissé anakronisztikus a felsőházat háttérbe szorítani azért, hogy a nemzeti akarat az alsóházban zavartalanul kifejezést nyerhessen. Nemzeti akarat: gyönyörű fikció, a fikciók pedig Maine szerint a jogfejlesztés hatalmas tényezői; de ez az egy bizonyára nem tartozik közéjük.

Bónis György.

Chmelář, Josef: Die nationalen Minderheiten in Mitteleuropa. Prag, 1937. 16° 129 l., térkép. A századforduló középeurópai nagyhatalmainak nemzetiségi politikáját általában a beolváztatásra való törekvés jellemzi. Hatvanmilliónyi kisebbség kínlódott a három nagyhatalom határában belül, az uralkodó népek mind nagyobb fejtöréseket okozva, már pusztán létével is, s az egyetlen megoldási lehetőség, a nemzetiségeknek a kollektív nemzeti életbe való befogása, mégsem vetődött fel sehol sem. A világháború után a nagyhatalmak nemzetiségi alkotó elemeikre bomlottak, de a kérdést teljesen megoldani így sem sikerült: húszmillió ember még mindig kisebbségi sorban maradt. Ch. sorra veszi — kisebbségeik számarányának megfelelő rendben — Közép-Európa országait, számba veszi nemzetiségeiket s vizsgálja az államnak velük szemben való

viselkedését. Olaszország és Németország — azt találja — tüzzel-vassal az elnyomásra és a beolvasztásra törekedik, s a német kijelentések, a disszimilációs elmélet csak arra valók, hogy „ügyes leplező propagandával“ eltereljék a figyelmet a való állapotról. Ebben a két államban kisebbségi jogokról, szabadságról nem beszélhetünk. Egy fokkal előnyösebb helyzetben vannak Jugoszlávia és Lengyelország kisebbségei, ezeknek legalább papíron vannak némi jogaik, ha gyakorlatban minden megmozdulásuknak útjába is áll az uralkodó nép. A kérdés lehető tökéletes megoldását azonban megtalálja Ch. a két demokratikus államban, Csehszlovákiában és Romániában. Itt — szerinte — nemcsak a törvényhozásba folynak be képviselők révén közvetlenül a kisebbségek, nemcsak az állami életben mozognak teljes szabadsággal, hanem iskoláik, művelődési egyesületeik, sajtójuk is szabadon működnek, sőt még állami támogatásban is részesülnek. Mind a mai napig a balti államok is ezen az úton haladtak, de lassankint mindinkább a nemzetiségek ellen fordulnak s így Csehszlovákia és Románia magára marad toleráns nemzetiségi politikájával. Magyarországról nagyon elítélően nyilatkozik, szerinte változatlanul a régi mederben halad ma is egész politikája s az átélt katasztrófa sem tudta azt eltéríteni korábbi, mindenáron magyarosító irányától. De pillanatnyilag nincs meg a magyarságban a németek vagy olaszok lendülete, beolvasztó törekvései nem is céloznak egyebet, csak a magyar nyelv elsajátítását és használatát, — nemzeti jelleget, magyar gondolkodást nem akar, de nem is tud adni kisebbségeinek.

Ch. beállítása legtöbbször elfogult, adatait eleve megrögződött véleményéhez alakítja. De jellemző és tanulságos, hogyan látja a középeurópai s benne a magyar nemzetiségi kérdést.

Benda Kálmán.

Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története (1243—1307). —

U. az: **A csanádi püspökség története. (1552—1608).** (Csanád vármegyei könyvtár, 24, 28. k.) Makó, 1933, 1935. 8°, 152 ; 153 l. Olyan terület, mint a csanádi egyházmegye, melyre vonatkozó okleveles anyagunk nagyrésze a török hódoltság következtében elpusztult, az új egyház-, illetve vallástörténeti szempontok minden vonalon való következetes kerestülvitelére forrásanyagának hiányosságánál fogva nem alkalmas. A fejlődés folyamatosságának ábrázolására gyakran kénytelen a szerző más területről vett analógiákat alkalmazni, de ott, ahol bővebb anyaggal rendelkezik, módszertani jártassága és történetírói ereje erősen megnyilatkozik, sőt itt-ott az egyháztörténetírás újabb, szellemtörténetinek nevezhető szempontjainak felcsillanását is megfigyelhetjük.

J. az egyházmegye történetét tárgyaló korábbi köteteinek beosztását megtartva, ebben a két újabb kötetben is az egymást követő püspökök sorrendjében ismerteti az eseményeket és a püspökök életét. A most tárgyalandó első kötet négy püspök kormányzását tárgyalja, amelyhez mint kerethez csatlakozik az egyházmegye belső viszonyainak részletes rajza, kiegészítve a korábbi időkre vonatkozó szórványos, a folyamatos fejlődés történetéhez elégtelen és önmagukban véve összefüggő tárgyalásra alkalmatlan adatokkal. A püspököknek a királyi udvarba, az országos eseményekbe, vagy más egyházmegye területére átnyúló életrajzánál természetesen sokkal tökéletesebb képét adják az egyházmegye történeti fejlődésének az intézmények fejlődésének részletesen ismertett mozzanatai. J. a püspökség területének kialakulásában résztvevő nemzetségek és nemzetségi birtokok felsorolása után ismerteti a Maros vonalától északra ingadozó, keleten a szőrényi havasokig, délen a Dunáig,

nyugaton a Tiszáig nyúló határok terjeszkedését. Az egyház birtokainak és különböző forrású jövedelmeinek felsorolása után rátér a püspökség szervezetének és intézményeinek, a székeskáptalan kialakulásának és szervezetének, a főesperességek és azok további tagozódásának, a hiteleshelyi működés keletkezésének és az egyházmegye kulturális és iskolaügyeinek az ismertetésére. Ezekben az egyházmegye belső viszonyait tárgyaló fejezetekben J. az Árpád-kori fejlődésről, gondos, nyugodt munkát végezve, kerek, nagy szorgalommal összehordott adathalmazára alapján befejezett képet ad, mely a korábbi írók részletkérdéseket megoldó munkái mellett is úttörővé avatja a szerzőt a maga területén. A munkának több fejezete, főleg a nemzeti településsel, monostorokkal és kegyúri plébániákkal foglalkozó részek annyira újszerűek, hogy kinőnek az egyházmegye történetének szoros kereteiből és elsőrendű segítséget nyújtanak a település- és népiségtörténet számára is.

A sorrendben második kötet, tekintettel arra, hogy a csanádi egyházmegye területe Fráter György meggyilkoltatása után, 1552-ben török uralom alá jutott, természetesen nem adhat mást, mint az egyes püspökök életrajzát. A tárgyalt kor főpásztorai csak névlegesen viselték a csanádi püspöki címet, mert közülük javadalmába egyet sem lehetett beiktatni. A török uralom berendezkedése után megszűntek a jövedelmek, sőt le kellett mondaniok birtokjoguk és lelki hatalmuk gyakorlásáról is s beérni préposti vagy kanonoki javadalmakkal. Ha ezek az életrajzi adatok távol esnek is a megszűnt egyházmegyétől, a kapcsolatot megadja az a körülmény, hogy a püspöki címet viselő főpapok mégis képviselték a jogfolytonosságot. Az életrajzi adatoknak azonkívül még különleges értéket ad az is, hogy a csanádi püspöki címet viselő főpapok között több olyan akadt, akik koruknak legműveltebb humanista papjai és diplomatái közé tartoztak. A tárgyalt korszak 10 püspöke közül elsősorban Kolozsvári János, Dudich András, Mathisi István és Verancesius Faustus bő forrásanyag alapján megírt kitűnő életrajza érdemel nagyobb figyelmet. Az életrajzokat megelőző, az egyházmegye közállapotáról szóló bevezetés részletesen ismerteti az egyházmegye területének lassú pusztulását.

J. egyháztörténetírói munkássága figyelmet és elismerést érdemel két szempontból is. Elsősorban dicséretre méltó maga a vállalkozás, mely olyan területet ölel fel, ahol a okleveles anyag szétszórtsága és részben elpusztulása folytán kisebb jelentőségű és néhol egészen szerény eredményekkel kell beérni, másodsorban pedig elismerést követel az a szorgalom, mellyel a szétszórt anyagot összegyűjti és megfelelő olvasottsággal és módszertani jártassággal teljes értékű munkát igyekszik nyújtani. Reméljük, hogy az ismertetett két kötet tartalmának időbeli távolságát összekötő munkában megtaláljuk a dicsérendő eredményeken kívül a modern egyháztörténetírás újabb szempontjainak következetes alkalmazását is, főleg azokon a helyeken, melyekre zártabb forrásanyaggal rendelkezünk.

Fekete Nagy Antal.

Bedy Vince : A győri székesegyház története. (Győregyházmegye multjából, 1. sz.) Győr, 1936. 8° 172 l. A kötet előszava megemlékezik a Szt. István alapította győri püspökség történetének feldolgozására irányuló, bár tiszteletreméltó, de a munka szervezetlensége és az anyagi eszközök hiánya miatt elégtelennek bizonyult eddigi törekvésekről. Majd vázolja azt a nagyszabású anyaggyűjtő és feldolgozó, monográfikus és szintetikus munkatervet, melyet dr. Breyer István győri püspök az anyagi előfeltételek megteremtésével

és első lépésként a püspöki levéltár rendezésével a megvalósulás útjára indított, és amelynek előrehaladását példaadó módon biztosítja. A részletkutatások eredményeinek első publikációjaként a győri székesegyház történeti és művészeti monográfiáját kapjuk, az előbbi B., az utóbbit Somogyi Antal feldolgozásában. B. külön fejezetekben tárgyalja magának a székesegyháznak, kápolnáinak, sírboltjainak, felszereléseinek, kincseinek és oltárjavadalmainak történetét, majd közli az idevonatkozó legjelentősebb három latin nyelvű oklevél és egy magyarnyelvű jegyzék szövegét. Az így magából a ma meglévő emlékből, ill. emlékekből kiinduló, és ezek szerint fejezetekre osztott tárgyalási mód okát minden bizonnyal abban kell keresnünk, hogy a nagy alapossgal és körültekintéssel végzett, teljességre törekvő adatgyűjtés végeredményben mégsem tette és tohette lehetővé az egységes és folyamatos tárgyalást. A székesegyház tulajdonképeni történetéről szóló rész mutatja, hogy a minduntalan kiapadó források szükségessé tették a történet nem egységes szempontok szerint megalkotott kisebb fejezetekre való felosztását, mely fejezetek így az időrendi egymásutániság helyett az emlékek és adatok adta egymásmellettség hatását keltik. Az egyes fejezeteken belül viszont az egyes adatok, elsősorban a tulajdonképeni történeti részben, kissé szervezesebb kapcsolatot kívánnának egymással; a felsorolásokat tartalmazó, így a sírboltok halottairól, a felszerelési tárgyakról és mindenekelőtt az oltárjavadalmakról szóló részek pedig áttekinthetőbbek lennének táblázat, vagy más tipográfiai forma keretében. Mindez azonban nem hat zavaróan a figyelmes olvasóra, aki tudja a szerző munkájának pozitív értékét és tisztában van a monográfikus jelleg szempontkorlátozó követelményeinek szükség-szerű érvényesülésével. Könnyebb rész jutott a székesegyház művészetéről szóló rész feldolgozójának, aki a székesegyház mai képéből mint emlékadta egységből kiindulva élményszerű leírását és méltatását tudta adni a kiváló műemlék építészeti, szobrászati és festészeti elemeinek. Az egységes hatású feldolgozásban segítségére voltak mind neki magának, mind másoknak régebbi eredményei, és nem utolsó sorban a kötet gazdag és sikerült képanyaga is. Színes stílus emeli a művészeti emlékek méltatásának közvetlen hatását.

A székesegyház így kibontakozó, Szt. István korától maig tartó regényes élettörténetében a román, gotikus, barokk és klasszicista stílusokon át, a reneszánsz kivételével, híven és tipikusan tükröződik a magyar művészet emlékeinek változatos és viszontagságos sorsa. A régi századokban, ha átépítésre került is a sor, mint a győri székesegyház esetében ez kétízben a gotikus és a barokk korban is megtörtént, ez egy új kor stílusának őszinte kifejezése volt. Csak a mult század „stílusos” helyreállítási munkálatai rontottak azon a képen, amelyet a változó korok változó stílusai oly harmonikusan alakítottak ki. A székesegyház művészetében méltóan jutott kifejezésre az a tisztelet és szeretet, amellyel az egyházmegye legelső szentélyét az egyháziak és világiak minden korban körülvették. Számos alapítvánnyal, birtok-, pénzadományokkal és hagyományokkal, arany-ezüst javakkal gyarapították székesegyházukat, élükön a mindenkori püspökökkel. Mindezek az adatok az egyháztörténeti szemponton túl a magyar művészet és művelődéstörténet számára is jelentőssé teszik e munkát, melynek olvasása után várakozással tekintünk a nagymúltú győri egyházmegye történetének további részleteit tárgyaló monográfiák és az ezek eredményeit összefoglaló nagy mű elébe.

Ifj. Vayer Lajos.

Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története 1568—1900. I—II. H. n. (Kolozsvár), 1935. Minerva. 8° 568, 590 l. G. két hatalmas kötetében a kolozsvári unitárius kollégium szorosabb értelemben vett kronológikus történetén túlmenően bőséges egyház-történeti és művelődéstörténeti anyagot kapunk. Az iskola történetével kapcsolatban részletesen ismerteti az erdélyi unitárius egyház történetét a XIX. sz. végéig s különösen az unitarianizmus kezdeteivel foglalkozik. Ismerteti többek közt az unitárius hitvitákat és a magyar egyházzal kapcsolatban a szász és lengyel unitáriusok történetét. Az első kötet utolsó fejezetében az iskola igazgatásával és a tanárképzéssel foglalkozik. Művelődéstörténetünk és a magyarság nyugati kapcsolatainak intenzitása szempontjából fontos mozzanatként hangsúlyozza, hogy az unitárius főiskolai tanárok képzése kezdettől fogva, más protestáns felekezetekhez hasonlóan, külföldön történt, mégpedig a XVI—XVIII. sz.-ban olasz, holland és német egyetemeken, a XIX.-ben viszont a Manchester New-College-ban, Londonban. A könyvnek e részét szervesen egészíti ki az intézet igazgatóinak és tanárainak, valamint azok munkásságának részletes ismertetése. E részben előttünk áll a nyugat felé forduló magyar unitáriusok kulturumkájának, a magyar műveltség szerves részének hűséges képe. Az igazgatók között Dávid Ferenc és Brassai Sámuel neve tűnik ki. A szervezettani rész szintén bő művelődéstörténeti anyagot nyújt. Életszerűen ismerjük meg belőle tanárság és diákság körülményeinek fejlődését. Azonban ez az életszerűsége és élénksége törekvés kissé bőbeszédűvé és szubjektívvá teszi a könyvet. Jobb lett volna a bőséges adathalmazt a szövegbe való bedolgozás helyett külön okmánytárban közölni; ez a könyv olvashatóságát nagy mértékben megkönnyítette volna. A szerzőnek az iskolák épületeivel való szinte személyes ismeretsége okozza a könyv másik zavaró hibáját: a periodizációt nem történeti korszakok, hanem a kollégium időnkinti helyiségei szerint végezte el. E hibákat leszámítva G. könyve erdélyi művelődéstörténeti adattárként kitűnően használható.

Ifj. Tóth András.

Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas. Hrg. von *Hans Koch*. Königsberg—Berlin, Osteuropa Verlag. 8°. A széles felkészültséggel, egyre fokozódó iramban folytatott német keletkutatás új dokumentuma ez az 1936-ban megindult folyóirat, mely évi 380 lapnyi átlagterjedelemben a kelet európai egyházi és szellemi élettel kíván foglalkozni. Tanulmányokat s krónikát közöl; utóbbiban a keleti egyházat érintő híreket (az első számn pl. ismerteti a keleti Balkán-egyházak kongresszusát, az ortodox teológiai tanárok bukaresti gyűlését, s áttekintést ad a keleti ortodoxia eseményeiről). Bevezetésül a szerkesztő rövid eszmefuttatást közöl Kelet-Európa fogalmáról, s ezzel kapcsolatban a folyóirat célkitűzéseiről. Eszerint „Kelet-Európa“ lényegében s kiterjedésében egyaránt tisztázatlan fogalom. Egyesek a Stettin—Triest vonaltól keletre eső vidéket, vagy a német határtól keletre fekvő területet értik rajta, mások valamely „Agrareuropa“-t, ismét mások Európának „önállótlán“ fejlődésterületét, stb. Szellemileg nemigen próbálták megközelíteni, s amennyiben igen, merőben az egyházi kerületbeosztás külsőleges szempontjai alapján. A keleti egyház missziós területeit nehéz ilymódon elhelyezni, s teljességgel figyelmen kívül marad a fejlődés másik fontos tényezője, a szláv népek szellemi közössége, mely az egyházi hovatartozástól függetlenül tovább élt, illetve azzal egységben alapjául szolgálhat a kelet európai fejlődés helyes érté-

kelésének. Innen a cél: görög—szláv szellemtörténetet kutatni, ami tehát az egyháztörténettel szorosan összefügg.

A célkitűzés mindenestre tiszteletreméltó, akkor is, ha valaki történetesen másként látná a keleti fejlődés lényegét, s másként Kelet-Európa tartalmát és kiterjedését. A magunk részéről mindenestre irigyeljük a németeket, akik egy bármennyire is fontos, számukra tulajdonképen mégis másodlagos jelentőségű kérdést ekkora apparátussal tudnak megközelíteni. Elekes Lajos.

Tárca.

XIII. századi följegyzés IV. Bélának 1246-ban a tatárokhoz küldött követségéről.

A nyugateurópai levéltárak és kéziratárak anyagának magyar szempontból való rendszeres átkutatása még csaknem teljességgel hiányzik. Pedig, hogy milyen értékes magyar anyag lappanghat ezekben, eléggé mutatják az itt-ott véletlenül előkerülő adatok. Magunk is egészen véletlenül akadtunk az alább ismertetendő értékes kis följegyzésre.

A luxemburgi állami könyvtár (Bibliothèque Nationale de Luxembourg) 110. sz. (régi szám: 22) kódexében található egy rövid részlet ezzel a címmel: „*Quot Bela rex Hungarorum velut dominus papa nuntios ad Thartaros direxit?*“ Maga a kódex,¹ melyben a bennünket érdeklő kis forrás helyet foglal, 190 pergamen-levélen X. és XIII.—XIV. századbéli kéziratokat tartalmaz. A XVIII. században fűtétek össze az északfranciaországi orvosi apátság könyvtárában, mint a fedőlapján levő megjegyzés mutatja. Szintén a XVIII. századból származó bőrkötésén a „*Liber de mirabilibus mundi et alia M. SS.*“ címet viseli. Az elején középkori és ókori tanítómesék, parabolák vannak, a vége felé — és ezek a XIII—XIV. századi kéziratok — történelmi művek. Ezek között szerepel a fol. 187^{Ra}—^{Rb}-n a mi szövegrészletünk, Piano del Carpini ismert tatárkrónikája után, mintegy annak függeléke gyanánt. Utána egy névtelentől származó eddig még kiadatlan hún történet következik (fol. 187^{Rb}—190^{Ra}). Mindhárom följegyzés egyugyanazon kéztől származik és pedig a XIII. sz. végéről, vagy a XIV. sz. elejéről.²

Lássuk mármost a szöveget:

Quot Bela rex Hungarorum velut dominus papa nuntios ad Thartaros direxit?

Anno dominice incarnationis M^o. CC^o. XLVI°. Bela rex Hungarie audiens nuntios domini pape sibi per omnia manifestantes vitam et

¹ A kódex részletes leírását ld. N. van Werveke: *Catalogue descriptif des manuscrits de la Bibliothèque de Luxembourg* (Luxembourg, 1894), 239. s. köv. l.

² Van Werveke a XIV. sz. elejéről, Alfons Hilka a XIII. sz. végéről valónak tartja. (A. Hilka [hrsg.]: *Historia septem sapientium*. Heidelberg, 1913. VII. l.)

mores, ut superius dictum est,¹ Thartarorum, nec mora et ecce nuntii sui aulam intrantes, quos ad eosdem Thartaros direxerat eorum gesta et secreta scrutando, qui per omnia, ut frater Johannes,² regi nuntiaverat (sic!), enucleaverunt in hunc modum: Tempore illo, quando Tartari, qui malleus orbis a pluribus nuncupantur, Polloniam et Hungariam debellarunt, Occoday can imperator eorum in terra sua a sorore sua male potionatus interfectus est. Habebat enim illa filium, qui regnare cupiebat. Et ob hanc causam ad eorum partes redire sunt compulsi. Et sic sine imperatore per annos fere X. remanserunt. Completo vero termino et die electionis assignato convenerunt ad eligendum imperatorem omnes principes et magnates eorum. Et facta electione elegerunt in imperatorem filium Occoday imperatoris defuncti, qui Cuyuc Can nominatur, quem cum in solo ponere voluissent VIII. kl. augusti, cecidit grando mixta pluvie (sic!) in tanta quantitate, quod ex eius subita resolutione X. Thartarorum cum multitudine pecorum mortui ceciderunt et ideo intronizationem ipsius usque ad assumptionem beate virginis distulerunt. Quo intronizato in die iam dicto statim fuit vexillum erectum et expeditio edicta per XIX. annos contra occidentales populos. Bellatores autem sunt electi ita, quod de X. hominibus tres fortiores cum uxoribus et pueris et pectoribus et omni substantia debet ire. Rex autem Bela hys rumoribus auditis motus et perterritus filium suum in regem electum dedit filie regis Comanorum, nuptieque noviter in Hungaria sunt celebrate. In his autem nuptys X. principes Comanorum convenerunt iurantes super canem gladio bipertitum iuxta eorum consuetudinem, quod terram Hungarum (sic!) tamquam regis fideles contra Thartaros barbaras nationes obtinebunt.

E kis följegyzés, mint látható, értékes adatokat nyújt a közvetlenül a tatárjárás után bekövetkezett magyar belpolitika eseményeinek tisztázásához, motiválásához. Az újból fenyegető tatárdúlás közeli, bejelentett veszélye érthetővé teszi IV. Bélának éppen 1247-ben leglázasabb várépítő tevékenységét.³ Ugyan ebben az évben adja át a király a szörényi bániságot és egész Kúnországot az ispotályosoknak a délkeleti végek védelmére. Igen valószínű továbbá forrásunknak az az állítása is, hogy a király a kúnoknak az ország érdekeihez való láncolása céljából már ebben az időben, 1247 körül (vagyis az eddig körülbelül 1254-re fölvetett időpontnál jóval korábbi időben) összeházásította fiát a kún Erzsébettel.

Forrásunk a kódexben való helyzete miatt, de még inkább szövegének kétszer is előforduló utalása révén Piano del Carpini műve függelékének látszik. Piano del Carpini útleírásának más kézírataiban azonban nem szerepel ez a függelék, úgyhogy annak kiadásába nem is került bele.⁴ Valószínűleg csak a luxemburgi

¹ A kódexben előbb szereplő Piano del Carpini-féle útleírásra való utalás.

² T. i. Piano del Carpini János.

³ Pauler Gy.: A magyar nemzet tört. az Árpád-házi királyok alatt, II. k. 195. s köv. l. A kronologikus sorrendben előrehaladó Katona előadásában különösen feltűnő ez a jelenség. (Hist. crit. VI. 91. s köv. l.)

⁴ Így F. Risch legújabb kiadásába (Leipzig, 1930) sem.

kéziratnak a XIII.—XIV. század fordulóján dolgozó írója illesztette Piano del Carpini művéhez valami eredeti följegyzés nyomán. Általában az egész kis függelék erősen kivonatjellegű. Észert föltehető tehát, hogy a luxemburgi kézirat leírója az eredetit kivonatolta és az elején meg is változtatta, hogy a kapcsolatot az előbbi szöveggel megteremtse. Piano del Carpini leírásában ugyanis nyoma sincs annak, hogy, mint forrásunk állítja, ő IV. Béla királynál járt volna. Hogy a kivonat hol és milyen eredeti alapján készült, annak megállapítására nincs támaszpontunk. Úgy véljük azonban, hogy az eredeti Magyarországon készülhetett.

A mi szövegünket is tartalmazó luxemburgi kódexet Pertz ismertette először a múlt század elején¹, majd részletesebben M. Studemund 1875-ben. Ő említette először az általunk kiadott kis följegyzést.² A luxemburgi könyvtár idézett katalógusában 1894-ben van Werveke már a szövegét is kiadta, de igen sok hibával (pl. Comanorum helyett mindenütt Romanorum-ot ír).³ Rajtuk kívül még Alfons Hilka foglalkozott 1913-ban a kódexszel és így a minket érdeklő kis följegyzéssel is.⁴

A magyar irodalomban teljességgel ismeretlen ez a rövid XIII. századi tudósítás. Pauler ugyan úgy írja le Árpád-kori történetében kún Erzsébet és a későbbi V. István király esküvőjét, mintha a mi luxemburgi szövegünkéből fordította volna.⁵ Forrását azonban nem idézi s annak magunk sem tudunk nyomára akadni.⁶ Hogy azonban Paulernél más — bár a mienkkel rokon — forrásról lehet szó, eléggé bizonyítja az, hogy ő IV. Béla 1246-i tatárkövetségéről mit sem tud. Azt sem említi, hogy a király éppen e követségtől hozott riasztó hírek hatása alatt határozta el magát fiának a kún király lányával való összeházasítására és ezt a házasságot forrásunkkal ellentétben 1254-re teszi.

Istványi Géza.

¹ Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, VIII. 593. s köv. 1.

² Zeitschrift für deutsches Alterthum 1875, 221. s köv. 1.

³ A szöveg új kiadását e hibák miatt tartottuk helyesnek. A luxemburgi katalógusból különben is kevés példány van, számunkra azok is csaknem teljesen hozzáférhetetlenek.

⁴ Id. művében.

⁵ Pauler, II. 265. l. (2. kiad.-ban 205. l.): „Az esküvőre megjelentek a kún vezérek tízen, és népük szokása szerint, miután egy kutyát kettévágtak, a dögre megesküdtek, hogy Magyarországot, mint a király hívei, a tatárok és más barbár népek ellen megöltázzák.“

⁶ A részlet először Paulernél szerepel. Nincs meg Fraynál, Katonánál, Fesslernél, Horváth Mihálynál, Szalaynál és Gyárfás jász-kún történetében sem. Paulertől azonban átvette Marczali (Millenniumi történet, I. 512. l.) és Szalay—Baróti (A magyar nemzet története, I. 294. l.), anélkül persze, hogy a forrásról szólnának. Nem szerepel forrásunk Gombos Albin új forráskatalógusában sem.

	Lap		Lap
nia lui Constantin Mavrocordat. (Elekes L.)	252	Jancsó E.: A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstört. szerepe a XVIII. sz.-ban. (Komoróczy Gy.)	259
Bogdan, D. P.: Diplomatica slavo-románá din sec. XIV. și XV. (Elekes L.)	252	Mester J.: Az olasz nevelés a XIX. és XX. sz.-ban. (Fest A.)	260
Bogdan, D. P.: Contribuțiunile studiului diplomaticii vechi moldovenesti. (Elekes L.)	252	Varga Z.: Szoboszlai Pap István. (Tóth L.)	261
Horváth J.: Magyar versek könyve. (Halász G.)	253	Mérei Gy.: Magyar politikai pártprogrammok. (Tóth L.)	262
Révész I.: Méliusz és Kálvin. (Tóth E.)	255	Steinacker, E.: Lebenserinnerungen. (Török P.)	263
Müller, K. O.: Welthandelsbräuche 1480—1540. (Komoróczy Gy.)	255	Kérészy Z.: A felsőház jogkörének megállapítása. (Bónis Gy.)	264
Berlász J.: A Thurzó-birtokok a XVII. sz. első harmadában. (Ila B.)	256	Chmelar, J.: Die nationalen Minderheiten in Mitteleuropa. (Benda K.)	265
Schaller, H.: Die Welt des Barock. (Vanyó T.)	257	Juhász K.: A csanádi püspökség tört. 1243—1307, 1552—1608. (Fekete Nagy A.)	266
Virág I.: A zsidók jogállása Magyarországon 1657—1780. (Bakács I. J.)	258	Bedy V.: A győri székesegyház tört. (Ifj. Vayer L.)	267
Babics A.: A kamarai igazgatás Pécs városában 1686—1703. (Ember Gy.)	259	Gál K.: A kolozsvári unitárius kollégium tört. (Ifj. Tóth A.)	269
		Kyrios. (Elekes L.)	269

Tárca.

ISTVÁNYI GÉZA: XIII. századi följegyzés IV. Bélának 1246-ban a tatárokhöz küldött követségéről	270
--	-----

A Magyar Történelmi Társulat újkori forráskiadvány-sorozatában megjelent

A TÓT NEMZETISÉGI KÉRDÉS 1848—49-BEN

A hatalmas, kétkötetes mű anyagát

STEIER LAJOS

a tót kérdés kitűnő szakértője gyűjtötte össze s gondos kiadásban adja közre alapos történeti bevezetés kíséretében. Az első kötet a tótok részvételét tárgyalja az 1848/49-es szabadságharcban, a második kötet az előadás alapjául szolgáló fontosabb iratokat közli.

A két, együttesen közel 1500 oldalnyi terjedelmű kötet

BOLTI ÁRA EGYÜTT 40 PENGŐ.

A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMÉNYES ÁRON 30 PENGŐÉRT SZERZETHETIK MEG A TÁRSULAT TITKÁRI HIVATALÁBAN. (ORSZÁGOS LEVÉLTÁR, BUDAPEST I. VÁR, BÉCSIKAPU-TÉR 4. SZÁM.)

A

Franklin Társulat kiadásában megjelent

a Magyar Történelmi Társulat Könyvei I. kötete:

GYALÓKAY JENŐ

Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán

Gyaló kay ezredes alapvető forrástanulmányban foglalta össze az 1849. évi erdélyi ú. n. tavaszi hadjárat sorsdöntő eseményeit, melyek mögül, a szerző kitűnő előadásában, félelmetesen veti előre árnyékát a szabadságharc közelgő bukása.

A 168 oldal terjedelmű, vázlatokkal illusztrált mű ára kötve 4 P 80 f.

Az első kötetet rövid időközökben fogják követni a sorozat további kötetei. Előkészületben van és rövidesen megjelenik :

MISKOLCZY GYULA

A »kamarilla« a reformkorban

A bécsi egyetem tanára tudományosan pontos és mégis izgalmas feldolgozásban mutatja be a bécsi kormány száz év előtti politikáját. Kiterjedt bécsi levéltári kutatásokon épülő műve a magyar történelem sorsdöntő korszakára derít új fényt.

A mintegy 200 oldalnyi terjedelmű munka ára kötve 5 P 40 f.

A Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári hivatalában (Budapest, I., Bécsi kapu-tér 4.) 25% kedvezménnyel rendelhetik meg.

A SZÁZADOK 1937. ÉVI PÓTFUZETE

megjelent és még kapható.

A 175 lapnyi terjedelmű füzet az 1937-i évfolyam kiegészítő része. Tartalma a következő :

ISTVÁNYI GÉZA : A megyei írásbeliség első korszaka. (517—552.1.)

JUHÁSZ LAJOS : A vas megyei Farkas-erdő a XVII. és XVIII. században. (Egy fejezet a magyar erdőtörténet Mária Terézia 1769-i erdőrendtartását megelőző korszakából.) (553—575. 1.)

HEGEDÜS LORÁNT : Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései gr. Andrássy Gyula és Tisza Kálmán politikájáról a keleti válság idejében. (576—616. 1.)

Magyar történelmi bibliográfia az 1936. évről. (Név- és tartalom-mutatóval.) (617—691. 1.)

Bolti ára 5 pengő. A Magyar Történelmi Társulat tagjai 3 P 60 filléres kedvezményes áron szerezhetik meg.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAINAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXII. ÉVF. 7—8. SZÁM, 1938 SZEPT.—OKT.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST
1938

Tartalom.

	Lap
FÜGEDI ERICH: Nyitra megye betelepülése. (I. közlemény.)	273
IVÁNKA ENDRE: Két magyarországi plébániai könyvtár a XV. században. (II., befejező közlemény.)	320
HADROVICS LÁSZLÓ: A magyarországi szerb települések újabb szerb irodalma	335

Történeti irodalom.

BARÁTH, TIBOR: L'histoire en Hongrie (1867—1935). Ism.: <i>Komoróczy György</i>	341
A Gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, V—VI. évf. Ism.: <i>Berlász Jenő</i>	345
Annuario, 1936. Ism.: <i>Kardos Tibor</i>	348
SEIGNOBOS, CH.: Essai d'une histoire comparée des peuples de l'Europe. Ism.: <i>Kosáry Domokos</i>	352
BAINVILLE, JACQUES: Histoire de deux peuples continuée jusqu'à Hitler. Ism.: <i>Benda Kálmán</i>	353
MITTEIS, H.: Lehnrecht und Staatsgewalt. Ism.: <i>Váczy Péter</i>	356
SZENTPÉTERY, EMERICUS (red.): Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ism.: <i>Holub József</i>	360
Historja Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400. I. és III. k. Ism.: <i>Perényi József és Kumorovitz L. Bernát</i>	365
WEBER, HANS EMIL: Reformation, Orthodoxie und Rationalismus. I/1. k. Ism.: <i>Révész Imre</i>	371
SCHNÜRER, GUSTAV: Katholische Kirche und Kultur in der Barockzeit. Ism.: <i>Vanyó Tihamér</i>	373
STEIER LAJOS: A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben. I—II. k. Ism.: <i>vitéz Ruttkay László</i>	375
GRATZ GUSZTÁV: A dualizmus kora. I—II. k. Ism.: <i>Török Pál</i>	381
GRATZ GUSZTÁV: A forradalmak kora. Ism.: <i>Török Pál</i>	381
Podkarpatszka Ruszja 1919—1936. Ism.: <i>Darás Gábor</i>	383

(Folytatás a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére: Budapest, VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest, VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16.

Nyitra megye betelepülése.

I. közlemény.

Nyitra vármegye történetével magyar részről utoljára a századfordulón Dedek-Crescens Lajos foglalkozott. Ő írta meg a megye Monografiájában a történeti részt, amelyben felhasználta Tagányi Károly jegyzeteit. Maga Tagányi sok anyagot gyűjtött a megye történetéhez, de néhány cikken kívül — a magyar helytörténetírás nagy kárára — semmi sem jelent meg belőle. Természetesen már előzőleg is sokan érdeklődtek a megye története iránt. Gondoljunk csak a püspökség megalapítására, ezzel már a magyar história-írás megindítói is törődtek. Míg a hivatalos történetírás az érdekességeket kereste, a helyi érdeklődést egyes területek és intézmények foglalkoztatják. Történészeink azonban leginkább csak a honfoglalás idejétől kezdve foglalkoztak a megye történetével, a régiebb korok és az átmenet kutatását ellenben átengedték a külföldnek. Ez a hallgatólagos meg-egyezés a világháború és az azt követő államfordulat után megszűnt. A cseh történetírás fejlett kutatási technikával, de politikai elfogultsággal és magyar történeti iskolázottság nélkül igyekezett új eredményekre jutni. Elég, ha Chaloupecky nevét említjük. A szlovák történeti tudomány még kevés képzett történészt tud felmutatni s ezek sem végeztek kimerítőbb kutatást Nyitra multjára vonatkozólag. Valószínű azonban, hogy a jövőben megkapjuk szlovák oldalról is a kérdés tudományos feldolgozását.¹

Ez az irodalom eddig kevés gondot fordított a településre, pedig nélküle a megye történetét feldolgozni majdnem lehetetlen. Egyedül Ethey Gyula próbálta meg kisebb területen a település rögzítését. Dolgozatom célja az volt, hogy függetlenül az irodalomtól a megye magyar településének folyamatát tisztázzam. Így az irodalom kiaknázása helyett első helyen a levéltári adatgyűjtés állott. Igaz, hogy ez nem egészen teljes. Hiányzik belőle a gr. Erdődy-család galgóci és a gr. Hunyady-család kéthelyi levéltárának anyaga. Sajnos, ezeket és még néhány a mai Magyarország határán kívül

¹ Félreértések elkerülése végett: az 1919-ig terjedő időre a „tót“, onnan a „szlovák“ elnevezést használom, amit az államfordulat, ill. a most már öntudatosodott „tót“ népnek a „tót“ névvel szemben táplált antipátiája tesz indokolttá.

eső kisebb levéltárt nem állt módomban feldolgozni. Az Országos Levéltár különböző gyűjteményeinek átnézésével így is körülbelül 2300 oklevelet használtam fel. Akadt néhány olyan kiadott forrás is, amelynek eredetije ma már nem áll rendelkezésünkre.

Feldolgozásom nem tartogat meglepetéseket az olvasónak. Azokban a megyékben, ahol a honfoglaláskor a magyarság megtelepült, ha még oly korai adataink vannak is — az első felhasznált oklevelek 1111 és 1113-ban keltek —, nem tudjuk úgy figyelemmel kísérni a település menetét, mint Turóc, Szepes vagy más, az ország szélén fekvő késői településű megyékben. Így a dolgozat inkább megerősíti az eddigi eredményeket. Meg kell itt említenünk Kniezsa Istvánnak a Szent István-Emlékkönyvben megjelent értekezését, melyben ugyanazokra az eredményekre jutott, bár egymástól függetlenül dolgoztunk. Természetes az is, hogy nem lehet szó teljesen pontos feldolgozásról sem. A megye területén még él néhány birtokos család, melyeknek ősi levelesládáiból itt is, ott is előbukkanhat új adat, de ezeket rendszeresen felkutatni nem lehet. Kisebb területre korlátozott feldolgozások — ha lesznek ilyenek — a részleteredmények egyikét-másikat éppen ezért bizonyára meg fogják változtatni majd. A dolgozat időrendben Csák Máté koráig viszi a fejlődés vizsgálatát. Ez a hatalmas egyéniség nagy hatással volt ugyan a birodalmának területén élő népesség viszonyaira, de az elhelyezkedést már nem nagyon változtatta meg Nyitra megyében. A Csák Máté-féle uralom azonban már külön fejezete a megye történetének s így alkalmas pont volt a korbeli lezárásra.

A feldolgozás során szükséges volt, hogy az adatok nyelvészeti megvilágítást is nyerjenek. Ezt a munkát Kniezsa István egyetemi ny. rk. tanár úr volt szíves magára vállalni és elvégezni. Fogadja érte leghálásabb köszönetemet. Köszönetet kell mondanom továbbá Ethey Gyula úrnak, aki munkámban önfeláldozóan támogatott.

Bevezetés.¹

Nyitra vármegye területe a honfoglalás előtt a Duna-medence sorsának volt részese. Így lett színtere minden olyan megmozdulásnak, mely a Duna völgyében lejátszódott.

¹ Az alábbiakban az idézés során a következő rövidítéseket használjuk :

AO. = Anjoukori Okmánytár (Monumenta Hungariae Historica) I—VII. k.

Nem kerülték el a népvándorlás hullámai, de az egymásután megszálló barbár népek nem hagynak jelentős nyomokat. A ma itt élő népek közül elsőnek a szlávok jelennek meg az avarok uralma idején. A történeti források által „Sclavi Marahenses“-nek nevezett népelem, a mai szlovákok őse,¹ az első politikai szervezet megalakítója ezen a gazdátlan területen, amelyet a német-római császárság gyarmatának tekint. A szlávok politikai szervezete, a fejedelemség megtöri a nemzetségi urak hatalmát és első fejedelme, Pribina ott székel, ahol majd a magyar vármegye: Nyitrán. A fejedelemség hamarosan összeütközésbe kerül a szomszédos Morva völgyében lakó szlávok fejedelmével, de a frank segítséggel folyó harcok nem változtatnak a népi viszonyokon. Csak a fejedelmek változnak gyors egymásutánban. Meghozza gyümölcsét a nyugati támogatás a kereszténység terén

App. = A Pécz nemzetségbeli Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei.

ÁUO. = Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár (Mon. Hung. Hist.) I—XII. k.

Ch. = V. Chaloupecky: Staré Slovensko (Bratislava 1923).

Ethey: Krónika = Ethey Gyula: Vágvölgyi krónika (Kömárno-Komárom 1935).

Ethey: Zoborvidék = Ethey Gyula: A Zoborvidék történetéből.

F = Fejér, Georgius: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.

HOKt. = Hazai Oklevéltár.

HO = Hazai Okmánytár, I—VIII. k.

Karácsonyi = Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig (Budapest 1900) I—III. k.

Knauz = F. Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis, I—III. k.

PRT. = A pannonhalmi Szent Benedek-rend története.

Šmil. = V. Šmilauer: Vodopis starého Slovenska (Bratislava 1932).

Szerémi—Ernyey = Szerémi—Ernyey J.: A Majthényiak és a Felvidék (Budapest 1913).

Szp. = Szentpétery Imre: Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.

Vagner = Vagner József: Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez.

Vurum = Memoria episcopatus Nitriensis eiusque proesulum (Posonii 1835). —

Dl. = az Országos Levéltár (O. L.) diplomatikai osztálya.

Post Adv. Mort. = O. L. Acta post advocatos mortuos.

Ta. = O. L. Múz. Törzsanyag.

MTA = Magyar Tudományos Akadémia.

Megjegyzés: Ahol a családi levéltáraknál a hely közelebbi megjelölése hiányzik, mindig az Országos Levéltár értendő.

¹ Melich János: A honfoglalás kori Magyarország (A magyar nyelvtudomány kézikönyve, I. 6.) 332. l.

is. Már Pribina idejében a nyitrai várban épült templomról, majd nemsokára püspökről hallunk. A püspökség jogi állása természetesen magán viseli a kis állam politikai helyzetének bélyegét: német érsekség alá tartozik. Nem tud változtatni ezen a nagy politikai tehetséggel rendelkező Szvatopluk sem, viszont a német apostolok munkája szinte nyomtalan a nép életében. Szvatopluk uralmának végén indul meg az Európát rettegtető népvándorlás utolsó fejezete. A németek szövetségében először lépik át a magyar seregek a későbbi Magyarország határát. Szvatopluk halála után pedig országa is hamarosan a magyarok kezére kerül. Az önálló szláv fejedelemség megbukott. A magyarság betelepődése azután századokra biztosítja a békés együttélést.

A szláv nép ekkor már kevert lehetett. Felszívta az itt talált germán elemeket, amit a történeti szempontból oly fontos folyónevek¹ bizonyítanak. Nagyobb mértékű lehetett az avar befolyás is,² bár erről biztos tudomásunk nincs. A szláv nép a fejedelemség bukása előtt főleg a hegyvidéken, illetőleg a hegyvidék és a síkság határán telepedett meg. A síkságon csak kisebb szigetek csoportosulnak, kivéve a Vág völgyét, ahol a lakosság sűrűbb és birtokába veszi a síkságot is.³ A helynevek a Kiskárpátok lábánál, a Dejte—Csejte-vonalon szinte kivétel nélkül szláv eredetűek,⁴ de szláv helynevek vannak a völgyben is. Galgócig sűrűn,⁵ onnan ritkábban csatlakoznak a Vág mindkét partján elterülő szláv csoportokhoz, mely nagyjából Mocsonok—Galánta—Tornóc közt fekszik. Ennek a szigetnek tagjai Jattó, Pöstyén, Strázsó, a Sellye melletti Stara és Nova Villa és talán Himelán. Az Inovec-hegység déli lejtőjén is szláv falvak húzódnak meg Szerbóctól Tapolcsányig. A Tribecs-hegység két oldalán is szlávokat találunk. Ennek a településnek déli végén fekszik

¹ A Nyitra, Morva, Garam és Vág neveire lásd Melich i. m. 334. s köv. l.

² Az avar kérdés tisztázása még az archeológiára vár. Új eredményeket hozott ezen a téren J. Eisner: Slovensko v pravěku (Bratislava 1933) c. művében, de nem a mi vidékünkre, hanem Pozsony megye nyugati részére, itt is főleg Dévény környékére.

³ A folyók gyorsak és hirtelen áradásaikkal nagy károkat okoznak. Ezenkívül a folyóvölgyekben kevesebb volt az erdő, és így nem is nyújtott védelmet a lakosságnak. Hasonló volt a szláv település Turócban is.

⁴ Dejte, Vittenc, Lancsár, Lopassó, Kocsin, Verbó, Osztró, Oeskó, Leszété, Császtkóc és két bizonytalan: Sterusz, Sipkó. Egyetlen magyar: Csejte.

⁵ Pobedin, Órvistye (eredetileg Őr-Revistye, ld. šm. 76. l.). Krakován, Pöstyén, Rakovic, Vogyerád, Drahoc, Kosztohány, Medenc.

a politikai központ, Nyitra, míg tőle délre már csak két helynév: Komjáti és Csornok mutat szláv eredetre. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a többi területen nem éltek szlávok, hanem azt, hogy itt volt a szláv lakosság sűrűbb és nagyobb. Hogy mennyire behálózta a szlávok a megye területét, azt mutatja, hogy minden nagyobb pataknev szláv eredetű. Teljesen szláv településű volt a Nyitra és a Belánka völgye Zsámbokrétől a Túróci-medencétől elválasztó hegykoszorúig és a Vágon túl fekvő hegység is a Morva folyóig. Ellenben a későbbi vármegye déli részén elterülő sík vidék és a Nyitra—Galgóc közti vidék megszállatlan maradt.

Az archeológia ma még távolról sem végérvényes megvilágításában a nyelvészet által adott képet a következőkkel egészíthetjük ki. A legerősebb telepcsoport a Tribecs-hegység déli végén volt, itt találjuk a legtöbb szláv várat, a Zobor hegyén, Nyitrán, Csítár vidékén és egy szláv telepet Ivánkán. Így válik érthetővé, hogy a fejedelemség székhelyét miért helyezték a legdélibb, támadásnak leginkább kitett vidékre.¹

A honfoglalás idejében a megye területe lényegesen más vonásokat mutatott, mint ma. Az eltéréseket főleg az erdők és a folyóvölgyek, illetőleg mocsarak jelzik.

Az erdők még ma is nagy kiterjedésűek Nyitra megyében, de régen még sokkal nagyobbak voltak. Erdők borították az Inovec-hegységet és annak nyúlványait a Banka—Galgóc—Jác-patak—Vecse—Nyitraújlak-vonalon. Innen a Radosnya völgyét szabadon hagyva, a Radosnya—Tapolcsány vonaltól északra ismét hatalmas erdőségekkel találkozunk, melyeket kelet felől a Nyitra, illetve a Bebrava-folyó határol. Ezt a hatalmas erdőt az oklevelek „Silva nigra“-nak nevezik. A trencsényi Ugrócnál említett, valószínűleg az Inovec-hegység erdeivel összefüggő Feketeerdő a Belánka-patakkal párhuzamosan haladva, szinte teljesen elborította az egész Privigyei-medencét. A Ptacsnik—Tribecs-hegység erdei, csatlakozva a privigyei erdőkhöz, egészen a Zobor-hegyig és a Zsitva völgyéig terjedtek.

A Banka—Galgóc vonalon erdőt említenek: Banka és Sárfő között 1395-ben (O. L. Tagányi hagyaték), Jalsó és Vásárd között 1393-ban (Ta. 1393), Vásárdon 1343-ban (Dl. 3573), Szentpéternél 1715-ben (U. et C. 16/1), Bajmócskán 1113-ban, Báb mellett 1261-ben (App. I. 4. l.), Vecse mellett 1113-ban, Pöstyén és Tornóc között egy „Cullese“ nevű erdőt 1113-ban. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Abalehota valószínűleg erdőben települt, hogy 1357-ben Elecske körül egy erdőt említenek, melynek neve „Bay“, akkor

¹ Eisner, i. m. 263, 270 és 272. l.

állíthatjuk, hogy ez hatalmas egybefüggő erdőség volt, melyet csak a patakok völgye szakított meg. Így szakadt meg ez az erdő a Radosnya-patak völgyében is. Míg a Suránka mellett 1389-ben (Ocskay-cs. lt.) említett „Eresztvények“ a fentebbi erdőkhoz tartozhattak, addig a pereszlényi erdő (br. Orezy cs. lt. Acta fam. LNy. nr. 22) a Tárnok mellett át (Knauz, I. 314. l.) csatlakozott a Tapolcsány és Nemcsic közti erdőhöz (gr. Forgách-cs. lt.) és a Szeptenc mellettiéhez (Zerdahelyi cs. lt. jelz. nélk.). Ez az erdő Tapolcsánytól észak felé terjedőleg haladt, kiterjedését adatok hiányában pontosan meghatározni nem tudjuk; átlépve a megye határát, csatlakozott a báni medencét körülvevő Feketeerdőhöz. A Divéki-völgyben Feketeerdőt emlegetnek: 1348: Divékújfalun (Rudnay-cs. lt. nr. 17), Lestyéne (uo.), 1333: Egyházasdíveken (Bossányi-cs. lt. A. nr. 190.) Szécs és Temes közt (uo.), 1503: Terestyénfalván (Rudnay-cs. lt. jelz. nélk.); Temes és Csávojj helyén még a XIV. században is hatalmas erdő volt (1439: sylvá Temes et Chawa, Bossányi-cs. lt. A. nr. 197.). Az erdő keleti széle csatlakozott a Privigyeyi-medencét koszorúzó erdőkhoz, amelyek ismét a Turóci-medence, ill. dél felől a Tribecs-hegység közvetlen szomszédai voltak. A Privigyeyi-medencében Porubát mint „quandam sylvam hominibus non habitam“ (Ta. 1473) adják soltészságba. Tuzsina felett „sylvá densa“ volt. Cah 1350 körül és a Divék nemzetség lehetói egy nagy „Siketfenyő-erdőben“ települtek (hibásan: F. VIII/3. 654. l.), a Handlova-völgyében Lipnik mellett beszélnek róla; Handlova helyén „Széperdő“ állott (Szerémi—Ernyey i. m. 673. l.). Cigel mellett ismét feltűnik a Feketeerdő (Majthényi-cs. lt. A nr. 29.). Így tudjuk meghatározni az erdők állagát is: nyugaton (Terestyénfalva mellett) bükk, de a Privigyeyi-medence északi részén fenyő. A déli erdők Kosztolánynál léptek harsi területre (Majthényi-cs. lt. B. nr. 2), onnan Radobicéig és Felfaluig (Simonyi-cs. lt. nr. 202) félköralakban érték el a Nyitra vonalát és innen kezdve tartották magukat a folyó vonalához. Így találunk erdőket Tökésújfalunál 1324-ben (MTA Bossányi-cs. lt. A nr. 48: „Farkaseresztvény“ erdő), Szarkafalvánál (elpusztult falu Krenes mellett) 1413-ban (MTA Bossányi-cs. lt. A nr. 120) Nyitraszerdahely és Tribecs között („Bükkös“) 1429-ben (gr. Forgách-cs. lt.), Szulóc körül 1406-ban (App. I. 259. l.), Apony mellett 1517-ben (App. I. 412. l.). A Tribecs erdejét említi már az 1113. évi zobori oklevél is. Elefánt és Gimes közt 1474-ben erdő volt, valószínűleg szintén bükk, mert disznót legeltettek benne (gr. Forgách-cs. lt.). Menyhe mellett 1113-ban egy „Bucouna“ nevű erdőt találunk. Az erdőnek a Zobor—Cétény vonalon való kiterjedéséről nincsenek adataink. Pogrányt 1075-ben „cum . . . silvis“ kapta a garami apátság (Knauz, I. 53. l. Szp. 20.). Csitár mellett 1390-ben irtványokat említenek (gr. Forgách-cs. lt.). A Zsitva-völgyében erdőket találunk: Valkházon 1470, Szemesén 1470, Gyarakon 1475, Vajkon 1247 és Kalász határában 1401-ben (gr. Forgách-cs. lt.). De itt sem tudjuk a határt pontosan megvonni. Gimestől kezdve azonban már erdős volt a vidék Marótig (gr. Forgách cs. lt.); 1295-ben Gimes körüli erdőket említenek (F. IV/1. 354. l. §m. 116. l.)

A Vág völgyétől nyugatra a Kiskárpátok erdejéről nincs semmi adatunk, de valószínű, hogy mai kiterjedésüknél nagyobbak voltak. Egyedül Dubován mellett említenek egy „Zakluka“ nevű erdőt 1432-ben (Ocskay-cs. lt.).

Más volt a helyzet a folyók völgyében is. A Vág sebes vize nagy károkat művelt és medrét egyre-másra változtatva

a határpercek lavináit indította meg, különösen az újkorban.¹ Mocsarak is keletkeztek környékén. Vágszerdahely alatt a középkorban „Feketesár“ nevű mocsarat találunk.² Még inkább mocsaras volt a Vág és a Nyitra közötti terület a Sellye—Tardoskedd—Surány-vonaltól délre. Itt még ma is mocsaras a vidék. Magyarsóknál 1378-ban említik a „Fenekes“-mocsarat,³ Vágsellye mellett a Naxa és Samsa nevű mocsarakat. Általában a XIII. századi határjárások igen sok tavat és piscinat említenek, ami valószínűleg szintén mocsarak emléke.⁴ Suránytól keletre, a Zsitva és Nyitra közt számtalan kis eret találunk, melyek elmocarasítják a területet.⁵

Honfoglalás, a magyarság megtelepedése.

A kelet felől a Kárpátok medencéjébe törő magyarság a IX. század végén elfoglalta mai hazáját és így elfoglalta vármegyénk területét is. Az elfoglaláskor meg kellett ütköznie az itt talált szláv nép fejedelmével, akit fölényes hadi technikájával hamarosan legyőzött. A honfoglalás után pedig megindul a letelepedés.

Így beszél el ezt különböző variánsokkal a magyar krónikások. Anonymus elmondja, hogy Bors várának elfoglalása után Szovárd, Kadosa és Huba a Garam völgyéből a Zsitva völgyén át jutottak el a Nyitra-folyóhoz. Itt a Tormáspataknál állta útjukat a csehek és a szlávok serege Zobor fejedelem vezérlete alatt, de csatát veszített. Nyitra vára még ellenállt, de azt is elfoglalták és elhatoltak egészen a Vág völgyéig, ahol elfoglalva Semptét, Galgócot, Trencsént, Banát és Bolondost, a Morva-folyónál megerősítették őrségeiket és megállapították az országhatárt „Saruar“-ig és „Borona“-ig. Megemlíti még, hogy Huba lett a nyitrai comes.⁶ A többi krónika viszont — a régibb formák megőrzésével? — a fehér ló mondája után beszéli el a történeti lényegét: Szvatopluk barátainak segítségét összegyűjtve, megütközött a magyarokkal, de tőlük vereséget szenvedett és azok elfoglalták országát. Ez a tény már az ősgestában is rögzítést nyert. A 889. évi morva hadjárat Regino alapján került bele a Szent László-korabeli Gestába, viszont a fehér ló

¹ Ethey : Krónika, 173—178. l.

² Reviczky-es. lt.

³ App. I. 200. l.

⁴ Šm. 82—86. l.

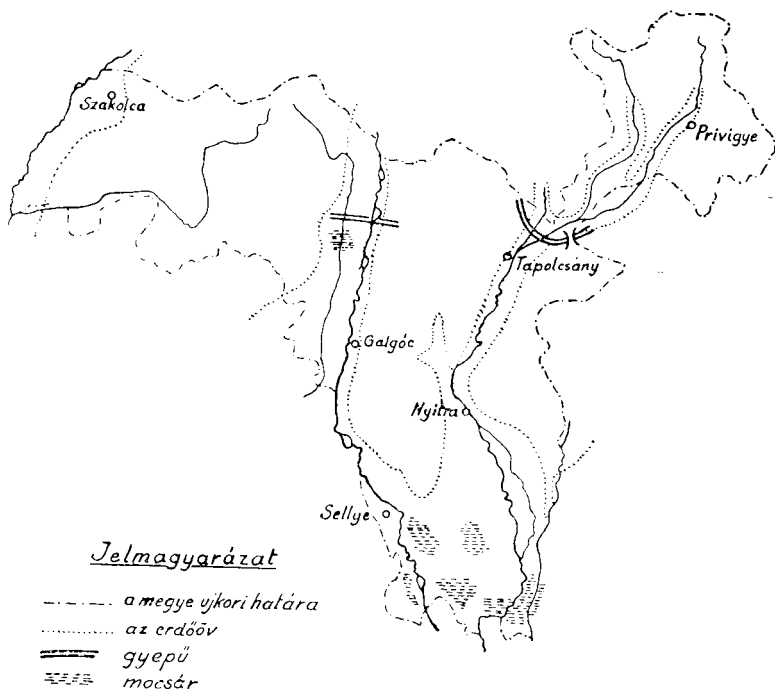
⁵ Knauz, I. 509. l.

⁶ Scriptorum Rerum Hungaricarum I. 76—80. l.

⁷ Hóman B. : A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói (Budapest 1925) 81. s. köv. l.

mondája a nemzetségek szájhagyománya volt. Anonymus eltér ettől az elbeszéléstől és helyette Zobor nevű vezért szerepeltet,¹ de lényegében egyezik a két elbeszélés abban, hogy a honfoglalók Nyitra vidékén egy szláv fejedelemséget döntöttek meg és területét elfoglalták.

Nyitra megye területe a honfoglalás korában.

Hasonló bizonyítékokat szolgáltat a nyelvészet is. A megye területén magyar törzsnevekből alakult helynevekkel találkozunk. A törzsnévi helyneveknek a X. században kellett keletkezniök, mivel a törzsszervezet gyorsan felbomlott a megtelepülés utáni változott gazdasági viszonyok közt. Amikor aztán a törzshöz való tartozás előnyt nem jelentett, akkor már az ilyen megjelölést nem is használták, s nem lettek belőle személynevek sem. Így ezekben a helynevekben a korai megtelepedés emlékét kell látnunk.²

¹ Uo. 85. l.

² A törzsnévi helynevek bizonyító erejére Melich János hívta fel először a figyelmet (Melich, i. m. 357—359. l.). Legújabbban

Nem cáfol rá erre a megállapításra az archeológia sem. A Galgócon és Érsekújváron talált honfoglaláskori sírok, melyek a IX. és X. századból valók, nem lehetnek átvonuló katonaság nyomai, mert az ilyen halottakat elégették.¹ Sírlelet-töredéket találtak Molnoson is.

Ezzel a felfogással éles ellentétben áll a cseh történetírás, főleg pedig Chaloupecky Václav nézete,² amely szerint a magyar honfoglalás után a Felvidék (és itt is főleg Nyitra megye) a cseh „birodalomnak“ lett része és csupán Szent István korában, illetve az ő uralmának végén került Magyarországhoz. Ha végigvesszük érveit, hamarosan kiderül tarthatatlanságuk. Az a tény, hogy oly sok forrás említi a magyar-cseh-szomszédságot, önmagában semmit sem bizonyít, legfeljebb azt, hogy a magyaroknak ekkor már a csehekkel volt közös határuk, amely meg is maradt a legújabb időkig a Morva völgyében.

Az egészen valószínűtlen, hogy Anonymus vetítette volna vissza Szent István tetteit. Ezek a részek már az ősgestában is helyet foglaltak és Szent László történetírója, azé a László királyé, aki szentté avattatta Istvánt, aki folytatta művét — nem tagadhatta volna le és nem is tagadta le Nyitra elfoglalását. Még kevésbé vonatkoztatható ez a legendákra, amelyek a szent király mellett mindig hangsúlyozzák az országépítő erős uralkodót. Az sem hihető, hogy a magyarság települései alig egy század múlva már Bajmócot is elérjék. Nem valószínű ilyen gyors település, különösen akkor nem, amikor a Belánka völgyének betelepítésére több idő volt szükséges, mint egy század. Be kellett volna ezt látnia Chaloupeckynek akkor is, ha jobban megvizsgálja az esztergomi egyházmegyét. Az egyházmegye területe a nyitrai püspökség felállítása előtt magában foglalta az egész nyugati Felvidéket, Nyitrát és Pozsonyt. Az érsekséget Szent István uralmának elején állította fel, sőt kezdeti Géza korára nyúlnak vissza. Már pedig az állam birtokában nem lévő terület tizedein egyetlen érsekség sem tudott volna megélni, de nem is állítottak volna fel egy ilyen fikcióra épült érsekséget, különösen, ha ez az állam első egyházi intézménye volt. Ha belátjuk, hogy azt a szláv fejedelemséget, mely az avar birodalom bukása után keletkezett, egy másik keleti

Kniezsa István (Szent István emlékkönyv, II. 371. l.) foglalkozott velük és megállapította, hogy a XI. sz. közepénél később, ill. a X. sz. végénél korábban nem keletkezettek.

¹ Az érsekújvári sírleletet még nem publikálták. A galgóciira lásd Eisner i. m. 282. l. és az ott idézett irodalmat.

² Ch. 29—37. és 301. l.

lovass nép, a magyar döntötte meg és foglalta el, akkor nem kell kiforgatni sem a lengyelországi francia Gallus szavait, nem kell nyelvészetiileg is teljesen indokolatlanul az „Olesca“ patakból „Olsava“-t faragni és a fölöttébb gyanus 1086-i oklevelet felhasználni. Gallus nagyon jól tudta, kié az a föld, melyet Chrobry Boleszláv elfoglalt. Az Olsava-patakról meg tudjuk, hogy Uherska Ostrava mellett elfolyva ömlik a Morvába. A magyar királyságnak ez az Olsava volt a határa, annak ellenére, hogy gyepüje jóval beljebb húzódott. A közbeeső terület hatalmas gyepüelvé volt, tekintettel a sokáig feszült magyar-cseh viszonyra.¹

A vármegye területén a magyar megszállás határát két gyepü jelzi. Az egyik gyepü a Vág völgyében feküdt. Emlékét fenntartotta az 1113. évi oklevélben említett „villa Spectaculi“ (ma Strázsa), melyet a király 1335-ben, mint „possessio hominum conditionariorum nostrorum regalium videlicet spiculatorum Rywse et Kysewr“ ajándékoz el Vörös Tamásnak. 1347-ben „possessionem nostram regalem Nogewr“ és „villa . . . abbatis de Zobor Kysewr“ szerepelnek. Örvistye 1113-ban mint „Rivvis“-falu a zobori monostor birtokának volt szomszédja. Ennek a gyepünek volt a feladata a Vág völgyét elzárni. Az ugyanitt fekvő Dombó neve a XVII. században Levar-Dubovan volt, amely név megfelel a Morva völgyében található Lévárd = lövér névnek.² A Morva völgyébe vezető út első őrhelye a mai Boleráz felett volt. Itt találjuk Nádast és Bikszárdot és egy 1252. évi oklevélben a határjárás itt emlékezik meg a székelyekről.³ A gyepü-őrző népek székelyek voltak, székely nyilasok. Ilyen nyilas család volt a középkori Lövé-család őse, Salamér is.⁴ A székely lakosság nyoma még a XIV. században is megtalálható, sőt egyes későbbi nyomai még a XVI. században is

¹ Chaloupecky és az öt követő történetírás más vonatkozású cáfolatait ld. Deér J., Századok 1932, 21—27. l. és Kniezsa I., Archivum Europae Centro-orientalis 1937, 359—360 l. — Teljesen Chaloupecky nézetét vette át Stránsky (Dejiny Biskupstva Nitrianskeho, 74—97. l.), hozzá minden kritika nélkül, így vele felesleges külön foglalkozni.

² App. I. 87—89. l. A Lövér névre: Kniezsa I., Szent István Emlékkönyv, 376. l.

³ Szabó K.: Székely oklevéltár (Kolozsvár 1872) I. 13. l.; F. VI/1. 159. l.; smil. 24. l. Az útvonalra v. ö. Pleidell Ambrus térképét (Pleidell A.: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Budapest, 1925). Az út nyitramegyei részére v. ö. Wenzel G.: Nyitra vármegyének 15. századbeli vámhelyei. M. Tud. Ak. Ért. a Tört. Tud. köréből.

⁴ 1287 „Salamer Sagittarius“ (Ocskay-lt.), Salamer dictus Leuew (u. o. 1302).

a környékbeli falvakban, így Botfalun (ma Bzinc)¹ és Zsolna-falun,² bár különben az erős szláv telepek közt hamar elveszítették nemzetiségüket. Talán a gyeprü őreihez tartoztak azok a besenyők is, kiknek faluját (a későbbi Pecsényedet) 1216-ban említik „villa Bissenorum“ néven mint Kosztolány szomszédját.³

A Vág völgyének zárát a magyar település valószínűleg a XI. század elején vagy közepén felbontotta. A morvai út őrzését pedig a XII. század végén, vagy még előbb átvette Holics vára. A gyeprüelvén ekkor alakult ki Vágújhely, amelynek neve még a XIII. század közepén is „regia villa“ volt, mikor néhány más teleppel a pannonhalmi monostor birtokába került.

A másik, már sokkal halványabb gyeprü⁴ a Tótkapu volt, a mai Ugróctól délnyugatra. Ennek a gyeprünek emléke a „Kolos“ helynéven kívül az 1352. évi határjárásban előforduló „Kőkapu“.⁵ A gyeprüőrzőkről semmit sem tudunk. Talán kapcsolatban voltak a gyeprü mögötti Kovárc faluban letelepült kabarokkal. Ez a gyeprü amúgy is hamar megszűnt, valószínűleg Szent László uralmának kezdetén.⁶ Természetesen egyik gyeprü sem jelentett országhatárt.⁷

A két folyó közti területen semmiféle védelmi vonalra nem volt szükség, mert ezt a vidéket hatalmas erdők borították.

A későbbi vármegye területét a X. század elején a „Garam völgyén át, nyugat felé húzódó s a Trencsén-nyitrai szláv lakosságot hódoltató Lél törzs“ foglalta el és szállta meg. Ez a megszállás azonban csak a Csallóközre és a Zsitva völgyére terjedhetett. A Csallóközt a Zoard nem, a Zsitva völgyét pedig a Szemere nem foglalta le magának.⁸ A Komárom és Nyitra megye határát alkotó mocsarak felett már ekkor azok a törzsek, illetőleg törzsi töredékek szállottak

¹ Ethey: Krónika, 168. l.; Nyitramegyei Szemle 1885, 26. szám.

² Ethey: Krónika, 169. l.

³ ÁUO. XI. 135. l., Szp. 307., Dl. 82.

⁴ Ethey Gy. szerint a Zobor-hegy alján is volt gyeprü (Ethey: Zoborvidék, 8—10. l. és Ethey: Szalakuz község története [kézirat]), azonban ezen a vidéken sohasem volt szükség gyeprüre.

⁵ Karácsonyi J.: Halavány vonások hazánk Szent István-korabeli határaitól. Századok 1901, 1047. l.

⁶ Erre mutat, hogy Szent László már gyeprün túl fekvő birtokokat adományozott a nyitrai püspökségnek. Ő alapította a kolosi apátságot is. (PRT. XII/B. 177. l.)

⁷ V. ö. Kring M. Szent István Emlékkönyv, II. k. 473—486. l.

⁸ Hóman B.: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése (A magyar nyelvtudomány kézikönyve, I. 7.) 51. l.

meg, melyeknek az ország más vidékén már megvolt a szállás-birtokuk. A Keszi törzs telepeit a Nyitra folyó mellett találjuk. Fölötte helyezkedtek el a Tótmegyer—Surány-vonalon a fejedelmi törzs és a Komjátínál lévő szláv telep felett a Kér törzs töredékei. Feljebb, a Nyitra völgyében találjuk a kabar törzs, talán gypüvődő népeinek telepét, amely annál érdekesebb, mert erdőben települt. A Jác patak völgyében helyezkedett el a Kürt-törzs egy töredéke, míg a másik töredéke a Radosnya-patak völgyében a mai Assa-kürt. A Zsitva völgyében a Gyarmat-törzs népei alkotnak egy telepet és ugyanitt találjuk a kalizoknak emlékét a Kaláz helynévben.¹

A magyarság első megtelepedése a X—XI. században folyt le. Ezzel a magyarság megszállta a folyók völgyét az említett gypük és a folyóközi területet az erdők vonaláig. A település valószínűleg hosszabb fejlődésnek volt eredménye, de ezt a folyamatot — a Ludány-nemzetség telepeinek és a törzsnevi helyeknek kivételével — nem tudjuk részre bontani. Csak a zabori oklevél² és egyes nyelvészeti, illetve archeológiai adatok segítségével tudjuk megismerni a XI. század végén fennálló állapotot. Segítséguinkre van ebben egy 1156-ból származó oklevél is, mely a nyitrai és barsi főesperességek egyházait sorolja fel és a tized szerint nagyságukat is megkülönbözteti. A „meliores“ és „mediocres“ plébániákat nyugodtan XI. századiaknak vehetjük, mivel nagyobb helyek kialakulásához bizonyosan több időre volt szükség, mint ötven évre.³

Ilyen korai telepeknek tekinthetjük a következőket :

A Zsitva völgyében:

Bélad 1156-ban plébánia. 1268-ban vette meg a Forgáchok őse. Előzőleg fejravári várbirtok volt. (F. IV/3. 476. l., gr. Forgách-cs. lt.) Így lett a gimesi uradalom részévé.

Csitár 1113-ban „Scitar“ néven fordul elő.

¹ Nagy Géza (Turul 1910, 58—60. l.) a kabarok egy törzsének tekinti a kalizokat.

² A zabori oklevélben említett minden telepet XI. századnak vehetünk. Azon telepeket pedig, melyek a monostor tényleges birtokát képezték, IX. századbelinek, mivel ezeket a birtokokat Szent István adományozta és valószínűtlen, hogy gypün innen újabb adományokkal szaporodott volna a birtokállomány egy század leforgása alatt, aminthogy valószínűtlen az is, hogy csupa lakatlan birtokot kaptak volna a szerzetesek. A zabori oklevél legújabb kiadása Fejérpataky László : Kálmán király oklevelei (M. Tud. Akad. Ért. a Tört. Tud. köréből XV. k. 5. sz.) 55—62. l. Más kiadások : F. VII/5. 84—90., F. V/1. 309—318. HO. VIII. 2—7 l. — Szp. 46. Ch. 337. l.

³ Knauz, I. 108. l.

Gerencsér 1113-ban fordul elő először.

Geszte 1156-ban a barsi főesperesség plébániája volt. 1271-ben 3 mansioval kapta meg Bees fia Benedek királyi adományként (HO. VIII. 158. l., Zerdahelyi-cs. lt.), majd tőle vették meg a Ludány-nembeli Családyak (Ta. 1311.).

Gimes 1113-ban „villa Gimes“, a híres vár itt csak a XIII. században épült fel, amikor a Forgáchok a környező zsitvavölgyi birtokokat legnagyobb részben megszerezték.

Kolon az 1113-i oklevélben is előfordul „Kolin“ néven. 1156-ban plébánia volt.

Lapás 1156-ban plébánia.

Lapásgyarmat szintén plébánia volt 1156-ban.

Néver 1156-ban a barsi főesperesség plébániája.

Pogrányon 1075-ben a garami monostor kapott birtokot (Knauz, I. 53. l., Szp. 20.). 1113-ban a zobori konventnek volt itt földje. 1218-ban az esztergomi érsek kapott itt a királytól birtokot (Knauz, I. 218. l., F. III/1. 257. l., Szp. 350.). Így három egyházi testületnek volt birtoka.

Údvard már 1156-ban plébánia. A tatárjárás után egy Ressel nevű német lovag nyerte királyi adományként, majd az esztergomi érsekre szállott (Knauz, II. 548. l., F. IV/3. 438. l. és IX/5. 562. l., Szp. 1584.).

Zsére 1113-ban „Syre“ néven fordul elő, később is a zobori apátság birtoka volt.

A Nyitra völgyében:

Nyitra várostól délre:

Berencs. Magyar személynévből alakult helynév (Melich i. m. 201—203. l.). Innen vette nevét a Berencs nemzetség. 1156-ban plébánia. 1272-ben a nemzetség 10 tagja osztozik rajta (HO. VII. 135. l.). A tíz tag között semmiféle kapcsolatot kimutatni nem tudunk, tehát már hosszabb idő óta kellett a nemzetség kezén lennie, valószínűleg a XII. sz. eleje óta, amit másutt fekvő birtokok is igazolnak.

Kér. 1113-ban „in ville Ker est terminus de suburbanis ker lapis...“ (Smil. 106. l. 20. térkép). 1269-ben egy másik részét, mely a nyitrai várnak volt birtoka, az esztergomi érsek kapta meg (Knauz, I. 569. l., ÁUO. III. 200. l., Szp. 1628.).

Keszi. Amint a XII—XIII. században ismerjük, már több apró telepre bomlott, de eredetileg egységes terület volt. Már 1113-ban is több Keszi szerepelt. „De villa Quescu mons mundi est terminus. De alia villa Kescu est terminus fovea.“ 1274-ben találkozunk Bánkeszivel, melyet királyi adományul kap meg Szegi Benedek fia Apa (ÁUO. IX. 51. l., gr. Forgách-cs. lt.). Mezőkeszit mint „quasdam terras ad Arkibana spectantes“ (?) kapta Vecsei Bartal a XIII. század második felében, majd halála után özvegyére szállt, aki eladta a Forgáchoknak (App. I. 146. l.). A XV. században szerepelt itt még Molnoskeszi (App. I. 61. l.).

Komjáti. 1256-ban „Kamnati“ néven a Forgáchok ősének örökölt birtoka volt. A későbbi időkben a gimesi vár tartozéka. A Nyitrától délre fekvő folyóvölgy egyetlen szláv telepe Csornokon kívül, és mint ilyen korainak kell tartanunk (F. IV/2. 377. l., Szp. 1090., gr. Forgách-cs. lt.).

Megyer. Nemesak a mai Tótmegyert foglalta magába, hanem hozzátartozott egy hosszú sáv formájában Megyered („Terra domine regine Megered nomine“ mint Keszi szomszédja 1274-ben: ÁUO.

IX. 51. l., gr. Forgách-cs. lt.) és Megyeredberencs is, melyek közül az előbbi Keszi felett, az utóbbi pedig Berencs mellett fekiúdt (L. Šmil. 21. térkép). A kettő között az összeköttetést egy Megyer nevű, a Nyitra folyó, Keszi és Bosman földek közt fekvő possessio biztosította (Knauz, II. 42. l., F. V/2. 204. l. és VII/5. 397. l.).

Nyárhíd. 1183-ban III. Béla a nyitrai prépostságnak adja „*tertia pars tributi pontis Narhyd*“ (ÁUO. IX. 47. l., F. II. 203. l., Szp. 136., DL. 25.). Amikor a tatárjárás után a terület elnéptelenedett, a Berencs-nembeli Malsa fia Miklós kapta Bosman faluval, de lator-sága miatt a király elkobozta tőle, és István országbíró lett a birtokosa. Tőle 1245-ben elvette a király (HO. VIII. 45. l., DL. 29,658. és Szp. 807.) és a kunoknak adta, akiktől 1264-ben „*Propter plurimos enormesque excessus corundem ab ipsius auferendo cum omnibus villis, terris ad ipsam villam Narhyd spectantibus, videlicet Villa Suran, Gyrok, Turmaskuz, et Hidheleu, item terra Luaz, terra Urbanus, terra Seureg, terra Machard, terra Busman, terra Kucha*“ a csuti premontrai monostor lett tulajdonosa (Knauz, I. 514. l., F. IV/3. 184. l., Szp. 1416.). Tőle az esztergomi érsekség kapta, birtokában is maradt a legújabb időkig (Šm. 108. l. 21. térkép). De Nyárhíd sohasem volt Nyitrahid, mint Chaloupecky gondolja (Ch. 79—89. l.).

A Nyitra várostól északra eső vidéken a település sokkal gyéreb volt. Ennek egyik oka, hogy itt nagyobb erdők voltak, mint délen. Itteni elsődleges magyar telepek :

Assakürt. 1264-ben a kúrti nemesek birtoka. Ekkor osztják fel (Ghyezy-cs. lt.). Már hosszabb ideje lehetett birtokuk „*villa Kurth*“. Assakürt maga később alakult ki; nevét a XIV. században élt Assa nevű nemes után kapta. Hasonló az eset Ablánckürtnél is (Ethey : Zoborvidék, 12. l.).

Bossány 1183-ban fordul elő először, amikor a pápa a nyitrai káptalant Krenes és Práznóc helységekkel együtt tizedének birtokában megerősíti (Vagner, 375. l.). Nyugodtan vehetjük ezeket a telepeket is XI. századi eredetűeknek, mert a falvak tizedét még Lodomer érsek vette el, tehát már akkor is nagyobb telepek lehettek.

Darázi 1113-ban „*villa Drasey*“ néven fordul elő.

Elefánt 1113-ban mint „*villa Elefant*“ tűnik fel. Neve magyar (Melich i. m. 363. l.).

Krenes 1183-ban Bossánnyal együtt szerepel.

Menyhét 1113-ban említik „*de villa Mechyna habemus silvan terminum, que vocatur Bucouna*“. Később a gimesi vár birtoka volt.

Sarluska. 1113-ban „*villa Sarlou*“, nevérol Melich mutatta ki, hogy a X. században kellett keletkeznie (i. m. 360. l.).

Szalakuz. 1113-ban „*villa Solocus*“ néven fordul elő. 1272-ben a király mint nyitrai várföldet adományozta „*Zalakuz*“ falut Roland nyitrai várjobbágnak (DL. 901. ; a falu későbbi történetére lásd Ethey : Szalakuz község története [kézirat]).

Práznóc. 1183-ban fordul elő Bossánnyal és Krenccsel együtt.

Tapolicsány. Egy itt talált Szt. László korából származó emléket tanúsága szerint már a XI. században lakott helynek kellett lennie. Neve is erre az időre mutat. (A leletet említi Kniezsa, i. h. 471. l., a névre : Melich i. m. 371. l.)

Itt kell megemlékeznünk a megye székhelyéről, *Nyitra* városáról is. Már a honfoglalás előtt is vár volt és a fejedelmek székhelye. Nagy jelentőségét mi sem mutatja inkább, mint hogy itt épült fel az első keresztény templom a vidéken. A honfoglalással az egyházi és politikai kontinuitás véglegesen megszakadt ugyan, de maga a vár

fennmaradt. Így beszél róla Anonymus is. A településben tehát megmaradt a kontinuitás, s a város hamarosan összeszedte magát, amit temploma mellett bizonyít az is, hogy polgárai a tatárjáráskor meg is védték. (Középkori építményeire ld. Nitra. Dejiny a umenie nitrianskeho zámku. Trnava 1933. 61—98. l.)

A Nyitra folyó és a Radosnya patak közti vidék.

Attrak 1156-ban plébánia.

Borcsán. 1113 „de suburbanis Borscan“.

Bőfalva. Középkori neve Bő, melynek szlovák nyelvi alakjáról: Behince, Melich J. (i. m. 361. l.) mutatta ki, hogy a X—XI. században kellett keletkeznie.

Helbény. Először 1328-ban fordul elő (MTA. Bossányi-cs. lt. nr. 50.), de az itt talált éremlelet, mely Szt. Istvántól Gézáig terjedő pénzeket foglal magában, bizonyítja, hogy korai település volt. (Eisner i. m. 264. l.)

Levna. A zobori apátság birtoka, de az 1113-i oklevélből nem tudjuk eldönteni, népes-e vagy pusztá.

Nadlány. 1113-ban említik először. Később az Apponyiak kapták meg. (App. I. 119. l.)

Nemcsic 1156-ban plébánia, neve is mutatja, hogy igen korai német teleppel van dolgunk.

Onor. 1113-ban szerepel először mint a zobori monostor birtokának szomszédja.

Rippény. Már 1156-ban plébánia.

Szólcsánka. 1113-ban fordul elő Onorral együtt, később a Berencs nemzetség birtoka volt. (HO. VIII. 45. l., Szp. 807., Dl. 29.658.)

Süsső. 1113-ban Levna szomszédja.

Vásárd. 1156-ban plébánia. 1343-ban a Vásárdiak osztozásakor is előfordul a Szt. Bertalan tiszteletére épült plébánia. (Dl. 3573.)

A Nyitra és a Vág közti vidék.

Báb. Első előfordulása 1156-ban, amikor a plébániák közt említik. 1261-ben a király mint a tatárjárás óta néptelen földet adományozza el (App. I. 4. l.). Majd 1268-ban Kunc nagyszombati bíró kapta meg másik részét. (U. o. 9. l.)

Bus. 1113-ban „villa Bus“. Elpusztult. (Fekvésére ld. Šm. 14. térkép.) 1272-ben még szerepel.

Csápor. 1156-ban, mint plébánia említetik.

Himelán. 1113-ban „villa Kimelan“ Magyarsóktól délre feküdt. (Tévedett Tagányi, amikor Sókkal azonosította [Fejérpataky : i. m. 67. l.]; Strázsó volt Sók, és tőle délre feküdt Himelán. Így szerepel Sók az 1379-i határjárásban [App. I. 201. l.] és 1436-ban [Ghyeczy-cs. lt.]. Ekkor az Ohaji nemeseké volt.)

Királyi 1113-ban „villa Crali“.

Mocsonok. Szláv nevével „villa Mussenic“ már 1113-ban szerepel a zobori konvent birtokai között. Északi végét alkotta azon szláv szigetnek, melynek végpontjai a pozsonyi Galánta és Tornóc voltak.

Pöstyén. (Elpusztult falu. Magyarsók felett feküdt!) 1113-ban „villa que vocatur Piscan“ mint Hetmény szomszédja szerepel. A XV. században a Koloni nemesek birtoka volt. (Ta. 1424.) Szintén része annak a szláv szigetnek, mely Tornóc körül feküdt.

Üreg. 1113-ban „Erig“ néven szerepel. A XIV. században a nyitrai püspök elcserélte Pásztóért. (Vagner, 392. l.; nevére v. ö. Melich i. m. 363. l.)

A Vág völgyében:

Bajmócska. 1113-ban „villa Boenza“.

Farkasd. 1113-ban „villa Forcas“ a zobori konvent birtoka. (Nevére ld. Melich i. m. 363. l.)

Galgócot már Anonymus is a honfoglaláskor bevett várak közt említi, tehát nagyobb központnak kellett lennie. Archeológiai szempontból mellette szól a honfoglaláskori sírlelet. Oklevélben először 1113-ban fordul elő.

Hetmény 1113-ban Chethmich néven a zobori apátság birtoka, melyet később az Apponyiak vettek meg. (App. I. 97. l., Šmil. 87. l.)

Kaplat. 1113-ban „de locuplot, in ea sunt due insule in aqua Vvac, que sancti Ipoliti sunt. In cadem villa media pars terre est Ipoliti, media pars castellensium“. Később, 1330-ban a zobori monostor birtokát nemesek vették meg. (Dl. 3656.)

Negyed. 1113-ban „villa Niget“. Neve nem szláv (Ch. 271. l.), hanem magyar (Melich i. m. 363. l.).

Ravaszd. 1113-ban „rauzt“ (nevére ld. Melich i. m. 363. l.). Šmilauer Harasztnak olvassa és Galgóctól délre helyezi (Šmil. 23. l.). Az oklevélből nem lehet kiigazodni, mert ez a leghomályosabb része. Haraszt mellett szól, hogy Sempte mellett említi a Monográfia (155. l.) egy Szent Haraszt nevű templomot. Ez azonban a XIV. századból való. A kérdést ma még nem tudjuk megoldani.

Sellye. A pannonhalmi monostor ősi birtoka, melyet a XI. században nyert el s amelynek lakossága vegyesen magyar és szláv volt (ÁUO. V. 132. l., PRT. I. 628. l.). Az 1138. évi hamis oklevélben szereplő „Sepulcra Paganorum“ valóban létezett (Šmil. 86. l.). De az már nem állapítható meg, vajjon magyarok vagy más pogányok sírjai voltak-e? Chaloupecky szerint székelyek sírjai voltak (Ch. 88. l.), de ez nem biztos, mert a későbbi források erről semmit sem tudnak.

Sempte. Valószínűleg már a szláv korban vár volt. Honfoglalás előtti eredetére mutat, hogy később várispánság székhelye lett.

Soponya. Szintén a szláv szigethez tartozik, 1251-ben tűnik fel először.

Tornóc. Először 1113-ban „villa Durmuze“ néven, 1248-ban pedig mint nemesek birtoka szerepel (App. I. 3. l.). A Galánta—Mocsonok szláv sziget déli végpontja.

Vecse. 1113-ban „villa Vveza“. Később az Apponyiak birtokává lett.

Vörösvár. Mint „villa bin“ fordul elő, 1275-ben mint „terra Been“ Edeuch birtokában (Szp. 1024. és Šmil. 78. l.). Valószínűleg a tatárjárás alatt pusztult el. 1294-ben Vörös Ábrahám adja el Edeuthbiny néven Aba comesnek (App. I. 23. l. és Šmil. u. o.). Nevét Vörös Ábrahámról nyerte (Šmil. u. o.).

Vogyerád, Medenc, Maniga, Krakován, Osztró, Trebeta, Bori szintén a zobori monostor 1113-i oklevelében fordulnak elő először.

A Vág völgyének a X. században való megszállását igazolja a Dumbó pataknév átvétele (Šmil. 332. l., App. I. 92. l.), amely névben az eltűnt szláv orrhang megtartása a X. sz. vége előtti időre mutat. (Kniezsa, Szent István Emlékkönyv II. 372. l.)

A politikai és egyházi szervezet.

Amikor Szent István megszervezte a magyar királyságot, az országban szerte fekvő hatalmas királyi birtokait

egyes várak köré csoportosította és megfelelő szervezettel látta el őket. Természetesen ez a szervezet nem annyira a földet, mint inkább az embereket tekintette fontosaknak, mert földnek bővében volt a király, ember pedig, aki ezt a földet megművelte volna, kevés akadt. Így nem alakultak ki pontos határok, hanem a megye vezetője tartotta számon az alája tartozó népeket, s ezeknek a népeknek vándorlása és megtelepedése szabta meg a király megyéjét, határát. Ilyenformán jöttek létre azok a furcsa alaku megyék, melyeket sem a földrajzi helyzettel, sem más okokkal nem tudunk megmagyarázni. A természetadta lehetőségek között fejlődő megyéknek vagy ispánságoknak nem mindegyike lett nemesi megyévé. Azok az ispánságok, melyeknek népei széthulltak, vagy területét, illetőleg környékét más megyének népei szállották meg, elpusztultak. Így tűnik el a banai várispánság is maradéktalanul úgy, hogy ma már fekvését is csak nehezen tudjuk meghatározni.

Megindult ez a fejlődés a mai Nyitra vármegye területén is, mégpedig hat ispánsággal, hogy aztán egy kerüljön át az újkorba, a nyitrai. A többi öt ispánság részint nem is volt teljesen megye-szervezetű, például a sasvári, részint a XIV. század elejére nyomtalanul eltűnt, mint Bana, Sempte, Szolagagyőr és Galgóc.

A legnagyobb és kezdettől fogva legerősebb Nyitra megye volt. Eredetileg a Nyitra folyó völgyének népei tartozhattak hatásköréhez.¹ Amint a XIII. században földjeinek kiterjedését ismerjük, csak Kosztolány, Köpösd, Báb, Udvarnok, Brodnuk és Stroyka, Debrete, Csejte és Lubó estek a Vág völgyére. Ezek közül pedig Kosztolány késői településű (XII. század vége), Udvarnoknak meg neve mutatja, hogy eredetileg nem a nyitrai várhoz tartozott, Báb és Köpösd elpusztult a tatárjárás alatt és valószínűleg csak ezután került a várhoz. Így tehát állíthatjuk, hogy eredetileg a Nyitra völgyében élő királyi népelemek tartoztak hozzá. Ezt bizonyítja az esztergomi érsek egy 1156-ban kelt oklevele is,² melyben „in parrochia Nitriensi“ 33 plébániát sorol fel.

¹ Részletes összeállítását a várföldeknek ld. : Monográfia 483. l. Ez az összeállítás elég pontatlan. Ki kell venni belőle az 1244-i hamis oklevélben szereplő Keszteleő és Such helységeket (ÁUO. II. 152. l., Szp. 764.), Szakolcát, Bintét és Rinkat, amelyek csak Fejér kiadásában vannak meg (v. ö. PRT. II. 321. l.), Kendit, amely Kenddel azonos. Ki kell egészítenünk : Csejtével, Órvistyével (uo.) Családkával (HO. VI. 729. l.), Kernyével (Szp. 886.), Podluzsánnyal (Vagner, 377. l.), Bánkeszivel (ÁUO. IX. 51. l.), Köpösddel (App. I. 7. l.) és Szalakuzzal (Dl. 901.).

² Knauz, I. 108. l.

Ezek közül 22 helyezhető el, a 22-ből pedig csak négy fekszik a Vág völgyében, azok is Sellye környékén.

A semptei várispánságról igen keveset tudunk. Egyetlen ismert birtokán kívül¹ valószínűleg csak közvetlen környéke tartozott hozzá. Életéből is csak halálának körülményeit ismerjük, amikor IV. Béla király eladományozta Truslef testvérének, Liutpoldnak.² Ezzel megszűnt a királlyal való minden kapcsolata és így megszűnt megye lenni.

A galgóci várispánság birtokainak legnagyobb része — egyes távoleső birtokokat kivéve³ (Chropo, Szenic) — szintén a vár közvetlen környékén feküdt. Ezek a távoleső és későbbi kialakulású várföldek jelzik terjeszkedésének északkeleti irányát.

A banai várispánság annyira nyom nélkül tűnt el, hogy még székhelyének, Banának fekvése is problémátikus, és még ma sincs teljesen megoldva. Legvalószínűbbnek látszik, hogy a mai Vígvár területén feküdt.⁴ Birtokai Szobotist⁵ és Keszi⁶ kivételével mind a Vág völgyében feküdtek.⁷

Szolgagyőr fekvése szintén kérdéses, sőt — ha ez lehetséges — még problematikusabb, mint Banáé, mivel birtokai az ország egész területére szétszóródtak.⁸ Valószínű, hogy Báb és Ürmény között feküdt.⁹ Birtokai közül egyik igen érdekesen tűnik fel: a király 1260-ban Kunta fiainak adományozta „quadam terra castri Sulgajauriensis Buda vocata, que erat Buda castrensis dicti castri Zulgajauriensis, vacua et habitatoribus destituta, sita in comitatu castri Nitriensis“.¹⁰ Ez mutatja, hogyan vesztí el birtokát a kisebb várispánság.

¹ Ablincs Pozsony vármegyében. Ld. Monográfia, 493. l.

² ÁUO. III. 1. l., Kubinyi i. m. 60. és 111. l., Szp. 1264. Sempte kérdésében újabb anyag felbukkanásáig nem láthatunk tisztán, nem valószínű, hogy olyan nagyjelentőségű végvár lett volna, mint azt Chaloupecky (Ch. 234. l.) állítja. Az adatok inkább egy egyszerű királyi uradalmat állítanak elének.

³ Összeállításukat ld. Monográfia 487. l.

⁴ Ethey, Századok 1937, 127. l.

⁵ App. I. 1. l.

⁶ Talán Kurtakeszi.

⁷ Birtokainak felsorolását ld.: Monográfia 487. l. Dedeknek az a nézete, hogy az 1298. évi nemesítéssel minden birtokát elvesztette, túlzás (uo.).

⁸ Pesty Frigyes: A magyarországi várispánságok története (Budapest 1882) 449—494. l.

⁹ Hogy Nyitra megyében feküdt, azt Tagányi mutatta ki (Századok 1882, 312. l.). Valószínű azonban, hogy Báb mellett feküdt. Így említi az 1286. évi határjárás is. (Ethey, Történetírás II. évf. 173. l.)

¹⁰ ÁUO. XI. 572. l., F. IV/3. 487. l., Szp. 1579., Dl. 649., Šmil. 22. l.

Amikor a várhoz tartozó egyén meghal, Nyitra — úgy látszik — ráteszi kezét a megüresedett birtokra.

A sasvári várispánságot is Nyitra megye területére szokták helyezni. Amíg újabb adatok elő nem kerülnek, ezt a feltevést egyáltalán nem tudjuk igazolni.¹

Újvár „megyéjére“ pontos felvilágosítást nyújt az az 1296. évi oklevél, melyben a király Újvárt eladományozza Vörös Ábrahámnak. A király „comitatum seu districtum Wyuar vocatum, iuxta fluvium Maraua existentem ad comitatum Psoniensem pertinentem“-ről beszél,² ami mutatja, hogy ez a része a későbbi Nyitra megyének Pózsony felől települt, és közigazgatásilag is ahhoz tartozott, de önálló vármegye nem volt. Egyszerű districtusa, kerülete Pózsonynak.

Az öt várispánság³ a XIII. század második felére nyom nélkül eltűnik. Kettőnek még fekvését sem tudjuk meghatározni. Sasvárt meg a történeti irodalom az ország minden valamire való hasonló nevű helységébe elhelyezte. Az elenyésző várispánságok helyét a XIV. század elején egy-egy nemesi vármegye foglalja el. A nemesi vármegye kialakulását megelőzte Nyitra várispánságának terjeszkedése. A XIII. században már a Vág völgyének északibb részein is találkozunk nyitrai várföldekkel, holott ebben a völgyben három másik várispánság terjeszkedett. Valószínűleg a cseh háborúk tizedelték meg itt a lakosságot, és az elpusztult telepekre Nyitrának külső betöréstől jobban megvédett népei telepedtek le. Már a XII. század közepén is megtaláljuk a nyitrai főesperesség plébániáit a Vág völgyének déli részén, s a XIV. században a főesperesség a Vág völgyének Nyitra megyébe eső egész részét magában foglalja. A XIII. század fejlődése volt az, mely felbomlasztotta a kisebb várispánságokat és megadta Nyitrának a lehetőséget, hogy ezeket a területeket is saját hatásköre alá vonja.

A nemesi vármegye kialakulását nem tudjuk figyelemmel kísérni. A fejlődésre nagy hatással volt Csák Máté, aki a megyét birodalma részének tekintette. Erre mutat egy XIII. századvégi keltezetlen oklevél, melyet „Paulus curialis comes Nitriensis et comes Mauritius nobilis de Bab iudex in provincia Nitriensi per M. palatinum constitutus“ állít ki. Ebből az oklevélből nemcsak az nyilvánvaló, hogy a királyi

¹ Monográfia, 492—493. l.

² App. I. 32. l.

³ Chaloupecky nézete szerint ezek a várak erődövet alkottak volna. Nem nagyon fogadható el, mert semmi pozitív adatunk nincs rá.

megye Máté jóvoltából sokkal tovább élt, mint másutt, hanem az is, hogy a bíróság hatásköre kiterjedt a nemesekre is, mert az oklevél szerint Récsényi Sike fiának kellett esküt tennie Aba comes vádjával szemben: már pedig midketten nemesek voltak.¹ A nemesi megye Máté halála után gyorsan fejlődhetett, mert 1341-ben már „magister Laurencius, vexillifer vester et comes Nitriensis“ jelenti egy nyomozás eredményét. A nyomozás congregation folyt le.² A legvalószínűbb az, hogy a nemesi megye kifejlődésének előfeltételei már Csák Máté fellépése előtt megvoltak, de éppen Csák volt az, aki ezt a fejlődést — a saját jól felfogott érdekében — erőteljesen hátráltatta. Amikor a trencsényi oligarcha meghalt, a fejlődés még sokkal gyorsabb ütemben haladt, mint eddig, és hamarosan kialakította a nemesi vármegyét.³

Az egyházi igazgatást a XI—XII. században az esztergomi egyházmegye nyitrai főesperessége végzi. A XII. század elején az egyházi szervezetben lényeges változás áll be a nyitrai püspökség megszervezésével. Ez a változás a megye szempontjából nem túlságosan nagy jelentőségű, csak társadalmi vonatkozásban változtatta meg azoknak a királyi népeknek a helyzetét, akik most a nyitrai egyház fennhatósága alá kerülnek.

Fontos azonban, hogy a nyitrai püspökség alapításának körülményeit tisztázzuk a Felvidék nyugati részének települése szempontjából. Azok a területek, melyeket az esztergomi érsek a nyitrai püspöknek átengedett, még alig vagy csak nagyon gyéren települt — tized szempontjából lényegtelen — vidékek voltak.

A püspökség megalapításáról a magyar történeti irodalom sokat vitatkozott és sokféle hipotézissel próbálta megoldani az egymásnak ellentmondó adatokat, amelyek a püspökség első birtokát 1113-ban említik; sőt egyes források szerint a püspökség már Szent Lászlótól kapott birtokokat. De Kálmán király törvényében világos kifejezését találjuk

¹ Hg. Metternich-Sándor-cs. lt. B. 4.

² Simonyi-cs. lt. nr. 21.

³ A nemesi vármegye kialakulását — adatok hiányában — nem tudjuk figyelemmel kísérni. Tisztázásra vár még az a kérdés, hogy miért Nyitra ragadta magához az elsőséget. (Talán mert jobban védve volt?) A XIII. századi 5 nemesítés közül 3 esik nyitrai várbirtokokra, de ezek közül mind a három a megye eredeti területén (Nyitra völgye). Az természetes, hogy Csák Máté, aki „országát“ mintaszerűen szervezte meg, nem tűrt el autonóm szerveket. Az idézett oklevél is azt látszik bizonyítani, hogy bírái a megye területén élő mindenféle népelem fölött bíraskodtak.

annak, hogy Nyitrán püspökség még nincs.¹ Ehhez járul még, hogy a XVIII. században a nyitrai káptalan túlbuzgó tagjai egy oklevelet hamisítottak, melyet 1006-ra kelteztek. A problémát Chaloupecky kutatásai oldották meg.² Megállapította, hogy a püspökség felállítása nem egyszerre történt, hanem hosszú fejlődésnek volt eredménye. Az első lépéseket Szent László tette meg, amikor a gyepűn túl fekvő újonnan kialakult falvakat a nyitrai egyháznak adományozta. Ez a lépés Szent Lászlónak abból a törekvéséből fakadhatott, hogy a Szent István által megalapított magyar egyházat a változott viszonyoknak megfelelően alakítsa át és egészítse ki.³ A püspökség kifejlődése azonban Kálmán király uralmának végéig, vagy utódja uralmának közepéig tartott.

A megalapított püspökség természetesen olyan területeket kapott, amelyek a gyepükön túl feküdtek, leszámítva egyes kisebb részeket. Ez magyarázza meg, hogy a XIV. század elején a nyitrai püspökség egyházi joghatósága Trencsén megyére és Nyitra megye néhány kis vidékére terjed ki. Ebből viszont arra kell következtetni, hogy Trencsén megye betelepülése a XI. század végén, illetőleg a XII. század elején még igen kezdetleges lehetett, ha egyszer az esztergomi egyház lemondott róla. Viszont igazolja azt az állításunkat, hogy ebben az időben a Nyitra és Vág völgyének és a köztük elterülő vidéknek már jelentős és sűrű település volt, mert erről az esztergomi érsek nem mondott le. Így állott elő az a különös helyzet, hogy míg a XIII. században a politikai fejlődés a megye területét a várispánságok eltűntetésével egységesítette, addig az egyházi fejlődés egy századdal előbb a megye területét két püspökség közt darabolta fel.

Az egyházi és politikai szervezet keretei közt élő népek közül azok a legjelentősebbek, amelyeknek neve a XIII. században jobbágy volt. Az egyházak nemes jobbágycsoportjai, a predialisták ősei, olyan jogállást foglaltak el az egyházi birtokon, mint a várjobbágyok a várbirtokokon. A település

¹ Az erre vonatkozó irodalmat lásd Ortway: Magyarország egyházi földleírása, I. 64—65. l.

² Ch. 198—207. l. — Stránsky (i. m.) itt is olyannyira ragaszkodik Chaloupecky nézeteihez, hogy külön tárgyalni teljesen felesleges. Meg kell jegyezni, hogy Ortway térképe nem felel meg a valóságnak. Sem a Privigyei medence, sem Árva, sem Turóc nem tartoztak a középkorban a nyitrai püspökséghez (Ch. 202 l. V. ö. Liber S. Adalberti 1571. U. et C. 45 : 26).

³ Chaloupecky szerint ez a lépés Szt. Lászlónak Nyitra iránt érzett személyes vonzalmából fakadt (Ch. uo.). Nem valószínű.

szempontjából ezek a várjobbágyok játszották a legfontosabb szerepet megyénk területén.

Kétségtelenül legelőkelőbb elemei a várnépeknek, amit katonai szolgálatuk magyaráz meg. Ők lépnek fel mint a várnépek képviselői, ők őrzik a várbirtokok jogait is. Pereskednek minden talpalatnyi földért, tekintet nélkül ellenfelük politikai súlyára. Perrel támadják meg a zobori apátot 15 ekealja földért.¹ Számontartják a várnépeket is, és fellépnek, ha úgy érzik, hogy azok kötelességüknek nem tesznek eleget, vagy igyekeznek a vár hatósága alól kivonni magukat.² Mindezek mellett élénken érdeklődnek birtokügyek iránt. Nemcsak királyi adományként szereznek birtokot, hanem vesznek is.³ Megveszik Kurtakeszi egy részét az adományos német katonától, mert ez a terület elemi élet-szükségletük. Hadi szolgálatuk hozza magával, hogy könnyen szereznek birtokot a királytól, vagy a megszerzett birtokkal együtt könnyen emelkednek a nemesek közé. Megyénk területén négy ilyen nemesítést ismerünk: a jáciakét, akik földjüket megtartották, illetőleg mint nemesi birtokot élvezhették tovább (1258); bizonyos banai várjobbágyokét, a Vág mellett fekvő földjeikkel együtt (1298); 1268-ban a hecseieket nemesíti meg a király (1268); 1272-ben Bus és Köpösd földekkel illetőleg falukkal együtt kapnak nemességet nyitrai várjobbágyok.⁴ Ez a nemesítés annál érdekesebb, mert a nemessé lett várjobbágy egy magánföldesúr familiarisa volt. — Az egy-két ekényi birtokon, melyet adományba kapnak vagy megvesznek, ők alapítanak új telepeket. Sajnos, nincs annyi adatunk, hogy részletesen megvilágíthatnánk ezt a telepítést, illetőleg települést, de kétségtelen, hogy a rengeteg magyar és szláv személynévből a magyar névadás szabályai szerint keletkezett helynevek legnagyobb részben az ő emléküket őrzik. Ezért is olyan fontos magyar szempontból a várjobbágyok osztálya. Ha a megye területén végigvizsgáljuk a XIII. századból fennmaradt határjárásokat, igen sokszor találunk földeket, melyeknek önálló nevük nincs, hanem tulajdonosuk nevét viselik. Ezek a földek szolgálhattak első települő helyként a várjobbágyoknak, és itt alakulnak ki azután azok a falvak, melyeket a kismemesség birtokol, s amelyeken három-négy egymással rokonságban levő család osztozik

¹ F. VII/1. 306 l.

² HO. VII. 48. l. és Ta. 1255.

³ F. VI/2. 384. l., Szp. 1180, Dl. 471. és 472.

⁴ Levéltári Közlemények, III. évf. 244. l.

a középkor végén. Ezek a kismemesek által lakott faluk a magyar népi talaj egyes részeit jelentik.

A királyi uradalmak és a megye földjein és falvain kívül találunk olyan telepeket is, amelyek közvetlenül a királyi udvarnak voltak alárendelve. Az udvarnokok falvai ezek. A legtöbb adatunk a folyók mellett elhelyezkedő ú. n. hálózó udvarnokokra vonatkozik. Ilyen halászfaluk voltak a Zsitva völgyében és a Vág mellett.¹ Voltak azonban más, speciális feladattal megbízott királyi népelemek is.² A castrensisek és udvarnokok közt lévő lényeges különbségre mutat, hogy amikor a király 1232-ben 12 castrensis-falut udvarnokfaluvá alakít át, akkor tizedben sokkal kevesebbet fizetnek, mint azelőtt, úgyhogy a királynak el kell rendelnie a régi teljes tized fizetését.

Ha megfigyeljük a megye területét a XIII. században, sokszínű kép bontakozik ki előttünk. Az egyházi igazgatás két püspökség közt darabolja fel a megyét. A társadalmi szervezetben is többféle népelem él különböző szolgáltatásra kötelezve a megyének, várnak, egyházi vagy világi földesúrnak vagy magának a királynak. A XIV. század hamarosan egységesíti ezt a sokrétegezettségű társadalmat. A különböző népelemek legnagyobb része magánföldesúri hatóság alá kerül. Az új földesurak pedig legtöbbször a királyi népek legelőkelőbb rétegéből, a várjobbágyok közül kerülnek ki. A régi tagozódás felbomlik és két egységes osztály alakul ki: a nemesi társadalom és a jobbágyosság. A kettő között még sokáig van széles átmenet, de az újkor elejére a társadalom már lassan felveszi a zárt rendi jelleget.

XII—XIII. század.

A XII. század elején a megye déli részén a magyarság már megtelepült. A XII. és XIII. század feladata maradt, hogy ezeken a területeken a települést befejezze, hogy feljebb eső vidéket kapcsoljon bele a magyar állam területébe és az ott lakó népeket a magyar állam szervezetébe beillessze.

A következőkben vegyük szemügyre az egyes területeket, amint a XII. és XIII. század őket kialakította.

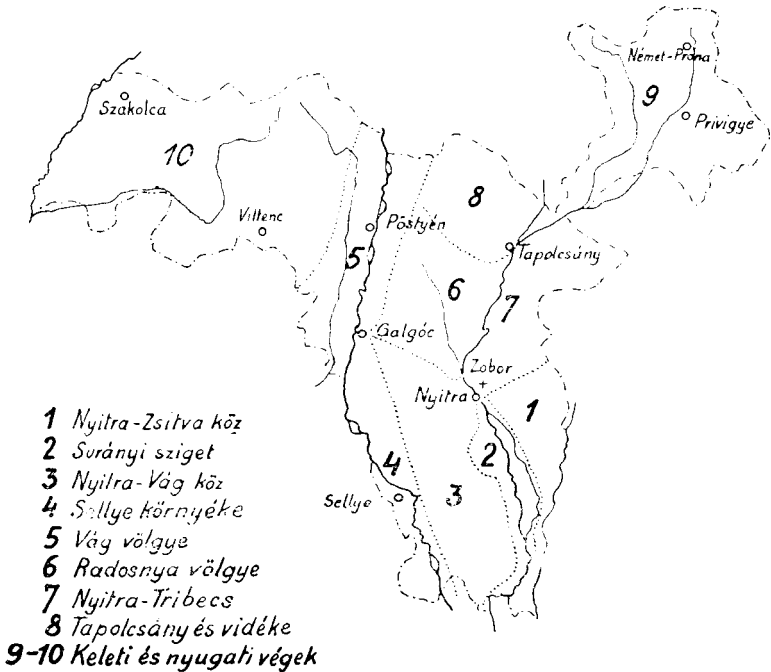
¹ Harsány, Nemcsic a Zsitva völgyében, Zsigárd, Tornóc a Vág völgyében.

² 1323-ban Tornócon a királyi jégvágók. A megyében csak egy ilyen falut ismerünk: Kisság a hirdetők faluja. (Post Adv. Mort. 24: 129.)

1. A Zsitva—Nyitra köze.

Ez a terület és főleg a Zsitva völgye a megye legrégebb településű vidékei közé tartozik. Megszállása két irányból következett be: a Zsitva völgyéből, néhány faluja pedig, mely a Zobor alján feküdt, a Nyitra folyó felől. A szlávok itt a honfoglalás előtt az erdők övéin túl telepedett meg a Zsitva völgyében a Babindal—Szelecsény vonaltól északra

Nyitra megye települési területei

és a Zobor alján Gerencsér és Csitár területén. E csekély számú szláv telepések közé (Babindal, Velcsic, Szelecsény, Rendve, Csitár, Gerencsér) már a XII. század előtt magyar telepések ékelődtek. Kolon, Gimes, Család, Kalász, Lapás és Lapásgyarmat tűnnek fel ekkor. A XII. század folytatta ezt a munkát. A XIII. század közepén a vidék már teljesen kialakult. Így találjuk a Zsitva völgyében a következő falvakat:

Aha. 1265-ben, amikor a Forgáchok pereskednek miatta az esztergomi káptalannal, már kialakult falu. (F. IV/3. 273. l., Szp. 1457., gr. Forgách-es. gimesi lt.)

Babindal. 1271-ben nemesi névben szerepel először, egy hitbér- és leánynegyed-ügyben (ÁUO. VIII. 363. l., F. VII/3. 69. l., Kubinyi : Árpádkori emlékek, I. 82. l., Ta. 1271).

Család. 1274-ben a Ludány nembeli Családyaok birtoka (Ta. 1274). A Családyaok valószínűleg vétel útján jutottak hozzá, mint többi birtokaikhoz is a Zsitva völgyében.

Harsány. A Drevenica (régi nevén Körös) és a Zsitva egybefolyásánál fekvőt (Šmil. 118., 347. l., HO. VIII. 172. l., gr. Forgách-es. lt.), Hinddel együtt a királyi hálólúzóok földje volt, amikor 1268-ban Forgách Ivánka megkapta (F. IV/3. 430. l., Szp. 1580., gr. Forgách-es. lt.).

Herestyén. Ind comes birtoka volt. 1286-ban már kialakult falu (ÁUO. IX. 450. l., Dl. 1213).

Hecse. Taszár határjárásában 1209-ben már szerepel (ÁUO. VI. 339. l.). 1268-ban kapta meg nemesítéssel kapcsolatban Hecsei Mihály szolgagyőri várjobbágy (F. IV/3. 432. l., Szp. 1481., gr. Forgách-es. lt.).

Gyarak. 1247-ben még név nélkül szerepel (F. IV/2. 478. l., Szp. 854., gr. Forgách-es. lt.). Később a gimesi vár tartozéka.

Malánta. Valószínűleg a Nyitra felől telepedett meg. A nyitrai káptalan birtoka volt, mint ilyet említik először 1326-ban (Vagner, 388. l.).

Mánya. 1237-ben a Jókai nemesek birtoka, bár egy része királyi birtok volt, melyet 1249-ben kap meg a Forgáchok őse (F. IV/2. 54. l., Szp. 907., gr. Forgách-es. lt.).

Szelezsény mint Taszár szomszédja szerepel először 1209-ben (ÁUO. VI. 339. l.). Később a Szelezsényi nemesek birtoka.

Taszár. 1209-ben szerepel először, amikor felosztják az esztergomi káptalan és a garamszentbenedeki apátság között (uo.).

Tajk. 1247-ben per tárgya volt Und comes és Forgách András között (F. IV/1. 478. l., Szp. 854., gr. Forgách-es. lt.), 1286-ban, Und vagy Ind comes fiának magtalan halála után, a királyra szállott, aki Endre fia Endrének adta (ÁUO. IX. 454. l., Dl. 1213).

Verebély. 1265-ben szerepel először (F. IV/3. 273. l., Szp. 1457., gr. Forgách-es. gimesi lt.). Később az esztergomi érsek birtoka volt és nemesi szék helye.

A vidék telepesei a XIII. század elején — leszámítva néhány nemesi birtokot — nagyrészt királyi népek voltak. Nagyszámú udvarnokot találunk itt, különösen a retiferek szerepelnek sűrűn. Amikor a XIII. század nagy birtokszerző akciói megindulnak, területünkön két nagybirtokos, az esztergomi érsek és a Forgáchok indulnak harcba minden egyes földdarabért. Az eladományozások hamarosan eltűntetik a királyi birtokot, a versenyből pedig a Forgách-család kerül ki győztesen, melynek tagjai a XIII. század végén megalapítják a gimesi uradalmat. Királyi adományokon kívül nagy szerepet játszik a vétel is. Alig fejezik be azonban a váruradalom kialakítását, amikor a Csák Máté-féle harcokban Máté a várat elfoglalja és elveszi. Máté halála után a vár

a királyé lesz és hozzákapcsolnak minden királyi területet. Amikor aztán 1386-ban ismét a Forgáchoké lesz, már 35 faluval rendelkező uradalom.

A lakosság nem cserélődik ki lényegesen a középkor folyamán és Hizér vonaláig szinte teljesen megmarad magyar-nak. Ezt mutatják a jobbágynevek:

Jobbágynevek	Magyar	Tót	Bizonytalan	Német
Aha 1410	1	—	—	—
Család 1517	3	1	—	—
Csitár 1411—1525	26	3	10	—
Geszte 1517	3	—	1	—
Gimes 1411—1525	22	7	12	—
Gimes-				
Kosztolány 1525 ...	2	3	3	—
Gyarak 1411—1525 ...	22	—	6	2
Hecse 1525	3	4	1	—
Herestyén 1482—1525.	16	7	5	—
Hind 1490—1525	18	5	3	—
Hizér 1482—1525	4	12	8	—
Kalász 1399—1525....	23	2	13	—
Kernye 1517	2	1	1	—
Kolon 1415—1504	1	—	1	—
Kovácsi 1411—1420 ..	5	—	3	—
Mánya 1424—1425....	45	1	14	—
Marót 1482—1525	9	31	13	—
Pográny 1437—1525 ..	6	1	2	—
Zsitvaújfalu 1469—1525	17	7	5	—
Vajk 1519—1525	33	4	12	—
Velesic 1446	10	2	5	—
Zsére 1470	1	—	—	—
Verebély 1424	3	1	8	—
Dülőnevek:				
Babindal 1519.....	2	—	—	—
Kolon 1492	8	—	—	—
Kovácsi 1358—1492 ..	4	3	—	—
Pográny 1300—1525 ..	2	1	2	—
Verebély 1494	1	—	—	—

2. A Surányi-sziget.

A Nyitra- és a Cétényke-patak két oldalán a megtelepedés a XI. században szinte teljesen befejeződött és megadta a vidéknek mai napig is jellegzetes magyar vonásait. A XII. század ezt a képet alig változtatta meg. Új falvak alakulnak ugyan, de nem hoznak új szint a régi viszonyokba.

Valószínűleg ekkor alakultak ki a *nyárhídi uradalom* falvai, kivéve Bosmant, amely már 1156-ban plébánia volt. (Téved Chaloupecky (231. l.), amikor az 1156-i oklevélben Bosmant Bossánnal azonosítja. Az írás tisztán „Bosman“-t mutat, nincsen semmi okunk, hogy kételkedjünk benne.) Lovászit Tagányi (Nyitramegyei Szemle,

XVII. évf.) úgy magyarázza, mintha királyi lovászoknak lett volna földje. Akkor azonban valószínű, hogy a XI—XII. században alakult ki.

Besenyő. 1264-ben fordul elő először mint Tormásköz szomszédja (Knauz, I. 515. l., F. V/1. 219. l.).

Cétény. 1248-ban Davarcsány határjárásában szerepel első ízben (F. IV/2. 455. l., Vurum 196. l., Szp. 858.).

Csehi. 1248-ban ugyanúgy szerepel, mint Cétény (uo.).

Emőke. 1248-ban Köröskény határjárásában szerepel először. Akkor már két falu, melyek közül az egyik a nyitrai váré, a másik a nyitrai püspöké. (Uo.) Itt szállt meg később a nagyemőkei Zobonyacsalád, mely a Ludány-nemzetségből származott.

Kucsá. 1293-ban került a Forgáchok kezére (F. VI/1. 280. l., gr. Forgách-cs. lt., Šmil. 106—108. l.).

Ondrohó. 1348-ban említik először az oklevelek (ÁUO. 174. l., Dl. 3984.).

Özdöge. 1273-ban kapta meg a gömöri főesperes, mivel eddigi tulajdonosa, Pethene hűtlenségbe esett. (F. V/2. 122. l., gr. Forgách-cs. lt.)

Szeg. Eredetileg egységes terület volt, melyen már 1416-ban Által-, Cseke-, Egyházas- és Molnosszeget találjuk. A Hontpázmány nembeli Szegi családnak volt birtoka. (Karácsonyi, II. 208—210. l.) A Szegiek elég nagy birtokot szereztek itt maguknak, melyet később surányi váruradalommá alakítottak át. A váruradalom a család kihaltja után királyi adományként Stibor kezére került. (App. I. 269. l.)

A szegi birtoktethez tartozott *Tolmács* is, melyet 1348-ban említenek először Komjáti és Özdöge között. (ÁUO. 174. l., Dl. 3984.)

Tarány. Tarántelki néven szerepel először 1293-ban Kucsával együtt. Sorsuk azonos.

Tormásköz. A nyárhidi uradalom része mint „villa“ (Knauz, I. 515. l., F. V/1. 291. l., Šmil. 112. l.).

Tormos. 1248-ban tűnik fel első ízben (F. IV/2. 455. l., Vurum 196. l., Szp. 858.). Ezt a birtokot a káptalan alapításának ideje óta bírta. (F. VII/2. 149. l.)

Udvard. A tatárjárás előtt az udvarnokok földje volt, mely elnéptelenedett. Egy Ressel nevű német katona kapta meg. Ressel azonban megölt egy polgárt, s így az esztergomi konvent szerezte meg a birtokot megváltás útján. (Knauz, II. 548. l., F. IV/3. 438. l. és IX/5. 553. l., Szp. 1584.) A nyugat felé vivő nagy kereskedelmi út egyik vámhelye volt.

A Surányi-sziget eredeti állapotát nem nagyon ismerjük. Valószínűleg nagyobb királyi területek voltak itt, melyek részint a nyitrai várhoz, részint közvetlenül a királyi udvarhoz tartoztak. A területet a tatárjárás nagyon elpusztíthatta, éppúgy, mint a Nyitra—Vág közti vidéket s így alkalmat nyújtott egy nagyobb uradalom megszerzésére. A Cétényke mentén, melynek lakossága valószínűleg elmenekült, de később visszatért ide, több olyan telepet találunk, melyek nemesi megszállásra mutatnak. Szőlősen a XIII. század végén 21 nemes osztozik. Berencsen is sok nemeset találunk. Nagyobb birtokokat csak kiváltságos testületek szerezhettek,

mint pl. a nyitrai káptalan, mely megszerezte Tormost és később Lükit, Gergelyfalvát, Molnost és Árkít (Lüki mellett volt). Így — királyi adomány útján — kapja Nyitra város Davarcsányt, Köröskényt.

A lakosságra azonban nem hatottak ezek a birtokjogi változások. A vidékről ugyan kevés jobbágynévünk van, de ezek túlnyomó részben magyarok, s ezért ezt a vidéket tisztá magyarnak vehetjük.

Jobbágynévek :	Magyar	Tót	Bizonytalan
Komjáti 1411—1525	165	8	78
Ondrohó 1505	3	—	2
Özdöge 1486—1497	9	—	2
Surány 1426	6	3	2
Keszi 1424	2	1	2
Csornok 1411—1525	33	3	7

A dülőnevek még érdekesebb tanúságot szolgáltatnak. Kér körül az 1113. évi zabori oklevélben négy név bizonytalan, nem magyar eredetű. A későbbi helynevek viszont ilyen megoszlást mutatnak.

Dülőnevek :	Magyar	Tót	Bizonytalan
Berencs 1283—1300	2	—	—
Bánkeszi 1274	4	—	—
Komjáti 1483	1	—	—
Köröskény 1240	1	—	—
Nagyszeg 1379—1382	2	—	—
Surány 1264	1	—	—
Szöllős 1285—1426	4	—	—
Tolmács 1348	2	—	—

Még a patakok és kisebb folyók nevei is magyarok, ami a megye területén elég ritka. Komjáti és Érsekújvár között található hét XIII. századbéli név közül mind a hét magyar.¹

3. A Nyitra és Vág közti vidék.

A vidéknek azon részei, melyek az erdővön kívül fekszenek, már a X., XI. században megtelepültek. A település helyneveiben erős szláv jelleget mutat (Pöstyén, Mocsonok, a Sellye melletti faluk stb.). A XII. század települései a Nyitra—Galgóc útvonal melletti erdőt szállták meg. Így alakulnak ki a következő falvak :

Abalehota. A XIV. század telepítése. Telepítőlevele, melyet Aba comes országbírói pecsétjével is megerősített, 1308-ban kelt. (Ocskay-cs. lt.) Valószínűleg már előbb is lakott hely volt.

¹ Šmil. 343—44. l.

Újlak. 1261-ben említik először mint Aba mester birtokát Báb határjárásában. (App. I. 6. l.) Lehetséges, hogy ez is Aba telepítése volt. Aba Csák Máténak volt híve és ha tudjuk, hogy Máté mennyire szívében viselte az új falvak telepítésének ügyét, akkor valószínűnek tarthatjuk, hogy az ő ösztönzésére szánta rá magát Aba a telepítésre.

Ugyanakkor települ be az Andacs-patak völgye is :

Elecske. Eredetileg Deuse (Dezső ?) nevű nyitrai várjobbágnak volt birtoka. Később Kun László adományozta a Récsényieknek, akik 1323-ban elcserezték az Űrményiekkel. (Hg. Metternich-Sándor-es. lt. B. nr. 6.)

Lakács. Szegi-birtok volt, majd Csák Mátéé lett, aki 1309-ben átadta Vörös Ábrahámnak. (App. I. 43. l.)

Kelecsény. 1296-ban Aba mester kapta Berencsért cserébe Vörös Ábrahámtól. (App. I. 34. l.) Később az Űrményiek vették meg, de a birtokot hamar elvesztették. (Dl. 1869.)

Récsény. 1274-ben a Récsényiek birtokává lesz nemesi jogon. Addig is az ő birtokuk volt, azonban mint „quinque ponderis“ fizetőké. (Hg. Metternich-Sándor-es. lt. B. nr. 1.) A falu másik része az Űrményiek, illetőleg Busaiak kezén volt, de ezeket is összevásárolták a Récsényiek (uo. B. nr. 6.).

Strázsó 1379-ben az Ohani (nem Ohaji, mint 1436-ban ? Ghyczy-es. lt.) nemesek birtokaként határolják meg. (App. I. 198. l.)

Szelőce. 1317-ben kapták meg az Apponyiak, addig Vecsei-birtok volt. (App. I. 49. l.)

A vidék így kialakult képe a magyarság túlsúlyra jutását mutatja. A déli szláv sziget felett újabb magyar telepek alakulnak ki, nem nagybirtok révén, hanem a középbirtokos nemesség megtelepülésével. A XIII. századi határjárásokban számtalan apró kis földről hallunk, melyek aztán nyomtalanul eltűnnek. Nevük az illető birtokos neve, mégpedig legtöbbször várjobbágyé. Találkozunk más népelemekkel is. 1348-ban pl. feltűnik egy Szokatlan nevű föld, amely egy „Szokatlan“ nevű castrensisé.¹ Így tűnik fel Báb mellett az 1261-i határjárásban : „terra iobagionum castri Nitriensis, videlicet Alexandri et Erews . . .“, „terra Thwke“, terra Thaman“, „terra Chalad“, „terra iobagionis castri Galgowcz, Agar vocata“, „terra Wylak“, „terra Iregh“. Ezek közül a „terra“-k közül csak Újlak és Üreg lett kialakult falu, a többinek nyoma veszett. Hasonló az eset Báb 1268. évi határjárásában.² Amikor Kunc nagyszombati bíró megkapja Köpösdöt, a határjárásban a következő terra-k szerepelnek 1267-ben : Boych, Muchanuk, Degv, Wsthe, Pocha, Baab, Ivrug, Kyraly. A felsorolt nyolc hely közül csupán négy (Mocsonok, Báb, Üreg, Királyi) lett faluvá. Eltűnésüknek időpontjára vet fényt a délebbre fekvő Strázsó 1379-i határjárása. Előfordulnak : Hymelen, Tormoch, Pestien, Tardas-

¹ App. I. 171. l.

² App. I. 4. és 9. l.

ked, Jatho, mind az öt possessio és mind az öt önálló falu a középkorban. Terrákról már nincs szó.¹

Ez a vidék a köznemesek vidéke. Nincsenek nagyobb birtokok, csak Aba mesternek van három faluja (Abalehota, Újlak, Kelecsény). Az Ürményiek próbálkoznak birtokszerezéssel, de ez nem nagyon sikerül. A terrákból ugyan nem lettek falvak, de a birtokviszonyokon ez sem változtat lényegesen. A vidék megmarad az egy-egy falut birtokló nemesek vidékének. A középkor végén készült adóösszeírások is legnagyobb részben így tüntetik fel a falvak birtokosait: nobilium de eadem.

A vidékünkéről fennmaradt jobbágynevek arról tesznek tanúságot, hogy a lakosság itt szinte kizárólag magyar volt. Az az egy-két tót név, amely feltűnik, természetes következménye a vidék fekvésének (itt vezet keresztül a Nyitra—Galgóc-út, amely jelentős közlekedési vonal a Báni- és Privigyei-medence felől!) és annak a jó földnek, melyet itt a jobbágyok művelnek. A Récsényben szereplő jobbágynevek világosan mutatják, hogy bevándorlásról van szó. (Négy tót név mellett szerepel a „Tót“ név is.)

Jobbágynevek :	Magyar	Tót	Bizonytalan
Elecske 1480	7	2	2
Mocsonok 1493	1	—	—
Récsény 1372	10	1	4
Szelőce 1392—1517	12	3	6

4. Sellye környéke.

Az a vidék, mely Galgóctól délre a Vág-folyó és a Jác-patak völgyét magában foglalva húzódik a megye déli határáig, kétségtelenül egyik legősibb területünk. A vidék természeti helyzetét ez a két folyó szabja meg. A középkorban, amikor a Vág sebes vize még nem volt gátak közé szorítva, nagy mocsarak feküdtek itt és tették halászatra alkalmassá. A pannonhalmi monostor birtokának leírásaiban szinte csodálatosan gazdag föld tárul elénk. Erdőn és gyümölcsösön kívül főleg halásztanyákat találunk. Az 1237—40. közt kelt összeírás² említi a halászok manzióját, az 1233. évi oklevélben³ is külön foglalkoznak a halászokkal. A magyarság korai megtelepedésének is főleg ez lehetett az oka, hogy ez a vidék halászatra, állattenyésztésre és vadászatra egyformán

¹ Uo. 198. l.

² PRT. I. 771. l., ÁUO. II. 1. l., Szp. 635.

³ PRT. I. 718. l., ÁUO. VI. 538. l.

alkalmas volt. Természetes, hogy a szomszéd birtokosok igyekeztek a monostort birtokából kiforgatni. A vidék jellegét az a két hatalmas egyházi birtoktest adja meg, a pannonhalmi és túróci monostor birtoka, amelyek közül a pannonhalmi már a XI. században kialakult. A XII. században új falvak keletkeznek, melyek valószínűleg a sellyei uradalom telepítései. Itt találjuk meg 1214-ben Stara-t és Udvardot, 1237—40-ben pedig már nyolc jó falva van az apátságnak: Vága, Deáki, Stara, Újfalu, Udvard, Mohun, Udvarc és Bojtorján.

A túróci monostor 1251-ben kapta birtokát, melyen már tíz falu áll: a két Sellye, Beke, Udvarc, Pered, Purd(?), Palota, Csumboly, Brodnuk és Strojka.¹ Ezen a birtoktesten új faluk nem fejlődtek. A felsorolt helynevekből világosan kitűnik, hogy vegyes magyar—tót település volt. A középkor végére azonban a lakosság már tiszta magyar jellegű, ami kevés idegen van, az elsősorban a nagy nyugati útnak tulajdonítható (v. ö. a „Kalmár“ név előfordulásával!).

Jobbágynevek:	Magyar	Tót	Német	Bizonytalan
Általsur 1423	1	—	—	—
Egyházassur 1423	1	2	—	—
Farkashida 1423	1	—	—	1
Királyfalva 1523	2	—	—	1
Kürt 1523	1	1	—	2
Mácsed 1423—1517	13	—	2	1
Sellye 1517—1523	5	—	—	—
Sempte 1517	3	2	—	—
Szentábrahám 1423—1517 ...	15	3	—	4
Szered 1423	5	3	—	1
Tornóc 1515—1519	13	—	—	1
Varrasur 1423	1	—	—	—
Vecse 1517—1519	10	1	—	1

A Jác patak völgyében a XIII. század nem változtatta meg a korai településű vidék jellegét. Már a helynevek (Kürt, Salgócska, Udvarnok) is mutatják, hogy magyar vidékkel van dolgunk. Ez a völgy kiesik az őt körülvevő szláv szigetből. Nem találjuk meg a nagybirtokot sem, mint a Vág völgyében. Kisbirtokos nemesség lakik itt. Csak a patak völgy északi részén találunk két, királyi népek által megszállt falut: Bajmócskát és Udvarnokot. Ezek éppúgy királyi falvak voltak, mint Tornóc, amely 1324-ig a királyi háló-

¹ HOKt. 19. l., HO. VI. 65. l., DL. 370, 371, 1460, Szp. 948, 979. A mi szempontunkból lényegtelen, hogy vajjon az 1252. évi oklevél hamis-e vagy sem, mivel maga az adományozás kétség-telenül megtörtént. A gyanus oklevél ellen tárgyi gyanu nem merül fel.

húzók és jégvágók faluja volt. Sajnos, erre a vidékre nem áll rendelkezésünkre elegendő adat és így részletesen nem ismertethetjük fejlődését.

5. A Vág völgye.

A Vág völgyének települése is nagyjából kialakult a XII. században. Azonban a XIII. századi állapot megváltozott viszonyokat mutat. Ez a változás a település intenzitásában jut kifejezésre. Számtalan kis földet említenek az oklevelek, melyeknek tulajdonosai várjobbágyok. Ezek a várjobbágyok alapítják az új falvakat, s egyes nagybirtokokat leszámítva, ők a legnagyobb telepítői a vidéknek.

A XII., XIII. században kialakult falvak :

Ardanóc. Középkori nevén Járdány. (Gr. Nyáry-cs. lt.)

Brunóc. 1313-ban említi először. (Jeszenszky-cs. lt.)

Bucsány. Buda szolgagyőri várjobbágy birtoka volt, később magtalan halála után a király Kunta fiainak adta 1268-ban. (ÁÜO. IX. 572. l., Szp. 1579, DL. 649, Šmil. 22. l.)

Drahóc. 1309-ben tűnik fel, mint Csák Máté birtoka, mely előzőleg egy különben ismeretlen Miklósé volt. (App. I. 43. l.)

Duborán. Régi nevén Losonc, szintén várjobbágy birtok volt. 1278-ban vette meg Roland comes nyitrai várjobbágytól Bogla comes. (Ocskay-cs. lt.) Birtokosa 1405-ig a Lövvő-család volt, amelytől a Levard-Dubován nevet nyerte. (Ld. fenn.) Tőlük került az Ocskayak kezére leányági öröklés útján. (Ocskay-cs. lt.) A falu egyik része azonban királyi birtok maradt, és később Jókó várához csatolták.

Kisdenc. 1348-ban szerepel először, mint a Kereszthuryak birtoka (Rudnay-cs. lt. nr. 132.).

Kosztolány. 1216-ban mint nyitrai várföldet kapja meg Sebes comes, a Szentgyörgyiek őse. (ÁÜO. XI. 135. l., Szp. 307., DL. 82.) Középkori nevét Szent Vid templomáról nyerte. Téved Šmilauer (21. l.), amikor azt állítja, hogy Szentvid=Zakosztolány. Ellene mond ennek először egy 1379. évi oklevél, melyben a nyitrai káptalan megjárja „Oppidum seu libera villa nostra Zenthwyd“ határát; ez a határjárás pontosan ráillik Kosztolányra (DL. 6617). Másodszer Mátyás király 1457-i oklevele, mellyel „Oppidum Zenthwyd apellatum ac possessiones ad idem spectantes, videlicet Zakoztholyan, et Maniga vocatas...“ adja Guthi Országih Mihálynak. (DL. 15.127.) Az egész középkoron át nagyobb városzerű helység volt.

Lubo. A vágújhelyi uradalom egyik falva volt, Bassóc táján feküdt. (PRT. II. 321. l., F. IV/3. 116. l., Szp. 1340., Šmil. 75. l.)

Mosóc. Vágújhely határjárásában szerepel először 1263-ban (uo.).

Ocskó. 1331-ben szerepel először (de Ochkov) nemesi névben. Az egész középkoron át az Ocskay-család kezén volt. Ocskó egyik részéből alakult ki később Koritna, melyet első ízben 1425-ben említenek. (Ocskay-cs. lt.)

Patvaróc. 1263-ban a vágújhelyi uradalomhoz tartozik. (PRT II. 321. l.)

Rátöny. A Vág túlsó partján fekszik. Itt tűnik fel először 1240-ben. Nyitrai várbirtok volt, II. Endre adományozta el a

Tolmácsiaknak, kiktől IV. Béla elvette, hogy aztán megint visszadjon. Ekkor azonban kikötötte, hogy a királyi seregben kötelesek harcolni. (ÁUO. VII. 104. l., Szp. 609.)

Szentkereszt. Régi nevén Keresztur, 1297-ben szerezték meg a csehszármazású Kereszturyak. (Ta. 1297.)

Szerbóc. 1337-ben tűnik fel mint Járdányi Leonhard birtoka. (Gr. Nyáry-cs. lt.)

Szokolóc. 1337-ben tűnik fel ugyanúgy mint Szerbóc (uo.).

Tessény. 1337-ben Szerbóc szomszédjaként szerepel (uo.).

Vágújhely. 1263-ban adományozta el Béla király a pannonhalmi monostornak. Ekkor már nagyobb uradalom volt Lubó, Patvaróc, Szerdahely falvakkal. Később Lőrinc szőrényi bán kapta, majd a beckói vár tartozéka lett.

Velhóc. Szokolóc mellett kellett feküdnie, de hogy hol, azt nem tudjuk pontosan meghatározni. (Gr. Nyáry-cs. lt.)

Zsuk. 1229-ben mint Bohunic szomszédja szerepel. Később, a középkor végén, a Majthényiak birtoka volt. (Szerémi—Ernyey i. m. 461—472. l.) 1229-ben mint villa Such szerepel. (HO. VII. 16. l., Dl. 152., šmil. 21.)

A Vág völgyében sem alakultak ki nagyobb birtoktestek. A királyi uradalom, mely a gyepün túl feküdt, csak négy faluból áll. A nagyobb váruradalmak, melyek a XIV. században kialakultak, inkább a Kiskárpátok még megszállatlan lejtőin terjeszkedtek. Magában a Vág völgyében sok volt a királyi terület, melyet nem egyszerre adományoztak el, hanem kisebb részletekben. Legtöbbször a királyi uradalom népeinek jutott. Így találjuk meg itt — az eredetileg nagyobb tömegű szláv település között — a kis magyar falvakat. A Vág balpartján azonban a XIII. században egy új királyi uradalom alakul ki, Temetvény várának birtoka. Temetvényt 1274-ben említik először az oklevelek, amikor Mihály comes érdekte meg Béla király csapata ellen István, az ifjabb király érdekében. Lehotáját Csák Máté alapította. 1346-ban kerül eladományozásra. Erre a területre, sajnos, sem jobbágy-, sem földrajzi neveink nincsenek és így nemzetiségi viszonyaira következtetéseket nem vonhatunk le.

A Vág völgyének északi részén, a Bori—Csejte vonalon fekvő falvak nemzetiségi viszonyait mutatják a jobbágynevek. A többség itt a tótoké.

Jobbágynevek :	Magyar	Tót	Német	Bizonytalan
Bassóc 1504	—	5	—	—
Bori 1507	—	3	—	2
Csejte 1504	—	3	—	—
Koritna 1504	1	3	—	—
Leszéte 1504	—	2	—	—
Mosóc 1505	—	9	—	1
Oeskó 1500—1504	—	12	—	3
Osztró 1500—1504	—	4	—	—
Pobedin 1500	—	2	—	—

Jobbágynevek :	Magyar	Tót	Német	Bizonytalan
Rátóny 1506	1	6	—	2
Sipkó 1500—1525	3	26	—	—
Verbó 1494—1525	10	96	3	21

A dülőnevek viszont nagyobbfokú magyar településre mutatnak, különösen a kismemesi birtokon.

Dülőnevek :	Magyar	Tót	Bizonytalan
Ardanóc 1337.....	1	1	1
Brunóc 1355.....	1	2	—
Kosztolány 1216—75.....	4	—	—
Órvistye 1335.....	—	3	—
Patvaróc 1263.....	—	1	—
Strázsa 1335.....	1	1	—
Szerbóc 1356.....	1	1	1
Tessény 1406.....	4	—	—
Vágszerdahely 1264.....	1	1	—
Vágújhely 1263.....	2	1	—
Velhóc 1404.....	1	—	—
Vörösvár 1254.....	1	—	—

Megállapíthatjuk tehát, hogy a Vág völgyében is volt magyar település, azonban a Kosztolánytól északra eső területen a magyarságot a nemesek és a királyi népelemek képviselték és amikor az új falvakat a Kiskárpátok keleti lejtőjén a várak tót lakossággal telepítik meg, a magyar falvakba is bezivárgás indul és ezek lassan elvesztik magyar jellegüket.

6. A Radosnya völgye.

A XII. század elején a magyarság a völgy déli részén helyezkedett el. Itt találtuk a törzsnévvvel megjelölt (Assa-) Kürtöt és a két korai plébániát: Rippényt és Vásárdot. A völgy északi részén csak egy korai magyar telepet találunk, Bófalvát. A XIII. század azonban már egészen más képet mutat. Kis, nemesi birtokokat találunk egymás mellett sűrűn elhelyezkedve nemcsak a Radosnya völgyében, hanem a többi patak völgyekben és a Nyitra jobb partján is. Ezeknek a helyeknek legnagyobb része magyar nevű; sűrűbb szláv telepeket csak a Perki-patak völgyében és az Inovechegység alján találunk. Az egyes községek a következők:

Bodok. 1335-ben említik tizedét, aztán hosszú ideig nincs róla említés. Ludány várának volt tartozéka. (Knauz, III. 266. l.)

Csab. 1326-ban, mint a nyitrai káptalan birtokának szomszédja szerepel. (Vagner, 387. l.)

Csermend. A megye egyik legősibb nemzetségének, a Csermend-nemnek volt szállása. Amikor a nemzetség a XIV. sz. elején kihalt, a birtokot a Divék nemből származó Csermendy család vette meg. (V. ö.: Rudnay B.: A Csermenyek és a parasztság büntető bíróságai a XVI. és XVII. századokban. Budapest, 1909; — Karácsonyi, I. 376—378. l.)

A Radosnya völgye a XIII. sz. végén.

Jelmagyarázat

+ plébánia 1332-ben

• magyar települések

Az aláhuzott falvak a Ludány nemzetség birtokai

Kap. 1264-ben Vásárdi Chuda fia Ipoly kapta királyi adományba. Ekkor már az eredeti birtokon több telep volt, így Háloskap, és a Ludány-nembeli Cseh Lőrinc Kap nevű faluja. (ÁÜO. IV. 4. l., HO. VI. 109. l., F. IV/3. 48. l., Szp. 1278.)

Kendi. 1280-ban kapja királyi adományul „terram castris Nitriensis Kend vocatam vacuum et habitatoribus destitutam iuxta fluvium Radusna“ (ÁÜO. IX. 274. l., Dl. 1038.) a Ludány-nembeli Emőkei Szoboszló fia Péter. Ma nincs meg, Üzbég és Csab között feküdt. (Ethey: Zoborvidék, II. l.) Később az esztergomi érsek birtoka. (Knauz, III. 462. l.) Nem valószínű, hogy neve azonos volna az ország keleti részén szereplő Kék-Kend törzssel. Neve is kétféle változatban fordul elő (Kend és Kendi). Mindenesetre neve magyar, de törzsnévi helynévnek nem vehetjük fel, hanem csak korai magyar telepnek.

Nezséte. 1359-ben szerepel a Dovorányiak osztályában, mint a királytól kapott föld. (Gr. Berényi-cs. lt.)

Perk. Az ugyanilyen nevű patak völgyében 1270-ben tűnik fel, amikor a királyra háramlott birtokként adományozzák. (ÁÜO. III. 274. l., és uo. IV. 239. l., Kubinyi, i. m. I. 124. l.) Később is nemeseknek volt birtoka. (Vagner, 387. l.)

Püspökfalu. Későn alakult ki. Már 1261-ben a nyitrai káptalannak volt a birtoka (ÁÜO. IV. 4. l.), de még 1346-ban sincs neve (Vagner, 387. l.).

Radosnya. 1332-ben tűnik fel mint plébánia. (Ortvay i. h.)

Suránka. Nyitrai várföld volt és királyi adományként került Bogár fia Márton kezére (ÁÜO. XII. 582. l.). A birtok mellett várrjobbágyok laktak, akik 1297-ben földjüket eladták Mártonnak (O. L. Ernst vétel).

Szeptenc. 1358-ban a Szeptenciek kezén találjuk, mellette már 1381-ben szerepel Újfalu. (Zerdahelyi-cs. lt. jelz. nélk.)

Szil. 1264-ben a kürti nemesek birtoka volt (Ghyzcy-cs. lt.), majd később az Apponyiak kezén találjuk. (App. I. 183. l.)

Szulány. Szintén a kürti nemeseknek volt birtoka 1264-ben (Ghyzcy-cs. lt.). Később a Ludány-nembeli Családyak kezén találjuk. (Zerdahelyi-cs. lt. Nr. 83.)

Üzbég. 1342-ben szerepel először, mint Kendi szomszédja és az esztergomi érsek birtoka. (Knauz, III. 462. l.)

A Nyitra-folyó jobbpartján szintén nemesi birtokokat találunk a XIII. században Ludányig.

Csekej. 1257-ben Csek „ex genere servientium regis“ adja el a Ludány-nembeli Cabajiaknak. (ÁÜO. VII. 467. l.) Talán éppen Csek alapítása volt ez a falu. Neve mindenesetre személynévből alakult.

Egerszeg. 1326-ban a nyitrai káptalan birtoka volt. Környékén élt Péter és Ottabus, az egyház két nemes jobbágya. (Vagner, 387. l.) Később egy része az Apponyiaké volt. (App. I. 216. l.)

Etei. Elpusztult falu, a Radosnya és Nyitra közt vagy a Radosnya jobbpartján feküdt. Nemesi névben már 1224-ben előfordul. (ÁÜO. VII. 397. l.)

Körtvélyes. Királyi birtok volt. 1392-ben Zsigmond király Apony várához kapcsolta (App. I. 227. l.).

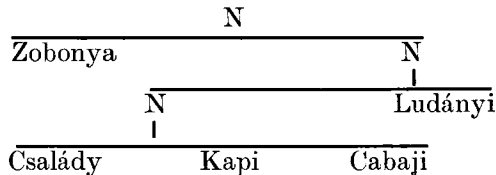
Lajosfalu. Későbbi kialakulású falu lehet, csak 1389-ben szerepel először (Ocskay-cs. lt.), akkor is mint szomszéd. Különböző nemesi családoknak volt birtoka.

Pereszlény. 1280-ban szerepel először, mint Ludányi birtok. Később többfelé szakadozva volt birtoka Apony várának is. (App. I. 227. l.)

Vicsáp. 1247-ben nyitrai várföldként kerül eladományozásra. (ÁUO. VII. 227. l.) Ez is kismemesi birtok volt.

Vicsápapáti. Később alakult ki. Ugyancsak 1389-ben tűnik fel, mint Pereszlény. (Ocskay-es. lt.)

A Pereszlénytől északra eső vidéket a Ludány-nemzetség még a XI. század első felében kapta és innen indítja meg telepítő munkáját a Bajnai-patak völgyében. Ennek a területnek a megszállására okleveles adataink nincsenek. A Ludány-nemzetség kétségtelenül cseh volt, amit világosan mond Kézai¹ és ami hihető is. Ha tekintetbe vesszük, hogy Kézai a nemzetséget sorrendben Péter király idejére teszi és hogy Ludányban egy nagy, 263 darabból álló pénzlelet került napvilágra, mely Péter és Salamon királyok közötti uralkodók pénzeit foglalja magában,² akkor arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy itt szállt meg elsőnek az új nemzetség. A birtokviszonyok vizsgálatakor is erre az eredményre jutunk. A nemzetség már a XII. században számtalan ágra oszlott, de közös birtokaik ezen a területen voltak. Ez a nemzetség alapíthatta a ludányi bencés apátságot, amely nemzetségi monostorul szolgált. Közösen bírja a Ludányi-, Családy-, Kapi-, Cabaji- és a korán kihalt Csermendy-ág Ludányt; a Családy- és Kapi-ág Banát és Teremest(?); a Cabaji- és Családy-ág Dovorányt; a Cabaji- és Csitári-ág Ürményt. Ilyen közös birtoklások csak a Bajnai völgyben fordulnak elő. Később szerzett birtokaik már az egyes ágak magántulajdonai. A XIII. század ezt a megosztott birtokhelyzetet mutatja. A Zobonyák és a Családyak a megye déli részén és Bars vármegyében szereznek szállást, de más tagok Csermenden, mely ág kihaltával birtokaikat: Teremes, Ludány és Banában a Cabaji-ág örökölte, Csermendet pedig a Divék-nembeli Csermendy-család és így Kapnak és még néhány kisebb birtoknak lesznek tulajdonosai. Az összefüggést az egyes ágak közt birtoktörténeti alapon így vázolhatjuk.

¹ Scriptores Rerum Hungaricarum I. 191. l.

² Eisner i. m. 264. l.

Jellemzők ennek a völgynek a nevei is a nemzetségre, amely elmagyarosodott szláv volt. Az egyes falvak a következők :

Dovorány. Középkori nevén, Davar, fordul elő 1285-ben mint a Cabajiai birtoka. (Zerdahelyi- lt. nr. 49.)

Hrabor. 1291-ben fordul elő először, a Benedictus de Hrabor névben. 1335-ben a ludányi apát részére felbecsülik. Neve szláv személynév, de a magyar helynévadás szabálya szerint alakult. (Chraby = bátor.)

Ludány. 1253-ban fordul elő először, amikor a nemzetség tagjai egymás közt adnak-vesznek egy curiat. (ÁUO. VII. 358. I.)

Űrminc. 1291-ben fordul elő, mint a Cabajiai birtoka. (Ta. 1291.)

Az Inovec-hegység déli lejtőjének megszállása a Radosnya-patak völgyéből és Ludány felől a Nyitrába ömlő kis patakok völgyén át történt. Ez a folyamat még a XII. században játszódhatott le. (Ez a tény is ellenmond annak, hogy a banai várispánság székhelyét az itteni Bajnában keressük.¹ Az ott feltárt vár talán inkább szláv földvár, amit az itteni helynevek is bizonyítanak olyan értelemben, hogy erősebb szláv településnek kellett lennie.) Ezek itt kialakult telepek, melyek erős szláv települést találhattak. Ezt bizonyítják a helynevek. A XIII. században keletkezett falvak :

Belesz és Lipovnok. A Berencs-nemzetség Lipovnok ágának voltak falvai. Ez a nemzetség a XII. század végén származhatott el eredeti helyéről, a Surányi-sziget mellett fekvő Berencsről, s alapította meg új falvait, ugyanakkor, amikor a nemzetség más tagjai a Koros melletti vidéket is megszállták. Először 1329-ben szerepel Lipovnok, amikor is a Korossyak birtoka. (Bossányi-cs. lt. A. nr. 50.) Talán ehhez a nemzetséghez tartoznak a Szeptenciek is, kik ugyancsak a Radosnya-patak mentén telepedtek meg és elég szoros birtokjogi kapcsolatban voltak a Berencs-nemmel.

Kakasfalva. 1269-ben mint „terra Kokos“ szerepel. Nyitrai várföld volt, melyet a király eladományozott. (ÁUO. VIII. 128. l., Szp. 1638., és Ta. 1277.)

Sárfő. 1185-ben mint „predium Sarfő“ tűnik fel. A király akkor megengedi, hogy Sanad felesége fiának Stoyslonak akarata szerint a zobori monostornak hagyja a birtokot. (F. IX/2. 201. l.) A XIV. században Szentpál néven szerepel mint a zobori konvent birtoka. (O. L. Tagányi-hagyaték.)

Vezekény. 1359-ben tűnik fel egy osztozás alkalmával (Dl. 4899.).

A Radosnya és mellékpatakjai által határolt terület települése a XIII. század elején befejeződött. Nincsenek nagybirtokok a vidéken, bár a később kialakuló tapolcsányi uradalom néhány falut szerez, de ez nem lényeges és nem is

¹ Lukinich Imre : A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára, I. k. XI. l.

egybefüggő terület. A nemzetségi megszállások sem hoznak létre nagyobb birtoktesteket. A Ludány-nem a XIII. században már egymástól független családokra oszlik, melyeknek birtokai ezen a területen nem nagyobbak, mint bármelyik nemes családéi. Így aztán egy vagy két faluval bíró nemes családokat találunk, melyek legtöbbször igen szaporák és lassan elszegényednek. Származásukra leginkább várjobbágyok voltak, tehát a harcos elemet képviselik. Ilyenek a Vásárdiak, Csabiak, Csermenyek, de ilyenek a nagy nemzetségek leszármazói is, a Lipovnokiak és a Szeptenciek. Az erős magyar település nemcsak a helységek nevében, hanem az Inovec alja kivételével a dülőnevekben is észrevehető.

Dülőnevek :	Magyar	Tót	Bizonytalan	Német
Pereszlény	1	—	—	—
Radosnya	5	8	1	—
Sárfő	1	4	—	—
Suránka	4	—	—	—
Szeptenc	—	—	—	1
Vásárd	8	—	2	—
Vezekény.....	2	1	1	—

A jobbágynevek az Inovec alatt világosan mutatják, hogy a vidék szláv településű volt. A vidék egyéb részéről, sajnos, nincsenek jobbágyneveink és így a nemzetiségi viszonyokat sem tudjuk megvilágítani.

Jobbágynevek :	Magyar	Tót	Bizonytalan	
Attrak 1505	9	14	11	
Csitár 1511—1519	—	6	—	
Dovorány 1515—1518 ..	—	6	1	
Kománfalu 1515	2	3	2	1 német
Lipovnok 1514.....	4	5	2	
Vámosújfalu 1515	1	3	—	
Vicsápapáti 1506	—	1	—	

7. Nyitra—Tribecs.

A magyarság ezen a területen sűrűbb szláv településsel találkozott, mint a Nyitra folyó melletti délibb vidékeken. A XI. század végén itt is kialakultak a főbb pontok, melyek körül az új fejlődés megindult. A Nyitra—Túróc útvonalon és az erdő határán már ekkor megtaláljuk Elefántot, Szalakuzt és Kovárcot. Beljebb pedig a Tribecs- és a Zobor-hegy vonalán Menyhét. A XII. és XIII. században azonban a magyar település tovább haladt és megszállta a vidéket, kialakítva a következő falvakat :

Apony. 1268-ban szerepel először, mint oklevélkelezési hely, 1392-ben azonban már vár, amelyhez egy lehota és Kovárc tartozik. A király ekkor kapcsolta hozzá Pereszlényt és Körtvélyest. (App. I. 226. l.) A vár megépítésének pontosabb idejét nem tudjuk meghatározni. (Ethey: Zoborvidék, 75. l.)

Béd. 1376-ban még Elefánthoz tartozott. (Dl. 6341.) Valószínűleg Elefántból alakult ki. Eredetileg királyi terület volt, mely azonban 1379-ben már az Elefánthy-család birtoka. (Dl. 6631.)

Szulóc. Apony mellett már erdőben kellett kialakulnia, amit régi neve, Dubnica mutat. 1262-ben mint nyitrai várföldet kapta meg a nyitrai káptalan (Vagner, 378. l., F. VII/1. 285. l.). E körül alakultak ki azok a kisebb földek, melyeket az 1326. évi nyitrai káptalan birtokösszeírása említ: Podluzsány, Gráb és Dubnica. (Vagner, 378. l.)

Aponytól északra alakul ki később a nyitraszerdahelyi uradalom. Elsőnek valószínűleg Családka települt, melyhez Szerdahely már a XIII. század végén hozzátartozott. 1334-ben a király mindkét birtokot a cseh származású Voytihnak és fiainak adta, amikor azonban 1371-ben elhagyták az országot, Ravasz István szerezte meg azokat. A kettő közül Szerdahely gyorsan vette át a vezetést. 1332-ben már plébániája van, ez mutatja, hogy nagyobb központi hely lehetett. A vár felépítésének idejét az 1371—1403. évek közti időre kell tennünk, de ez még csak alapja volt a későbbi kővárnak.¹

Ez a vidék a maga egészében királyi terület volt. Ezt csupán Elefántról nem tudjuk kimutatni. Annak ellenére, hogy itt is találkozunk várjobbágyokkal, a későbbi időkben nagy uradalmak alakulnak ki, de ha ezeket megvizsgáljuk, lényeges eltéréseket találunk köztük és a nyugati részeken lévő hatalmas várbirtokok között.

A várak közül Apony csak a XIV. században alakul ki és eredeti tartozékai Kovárcból és egy lehetőből állnak. Amikor nagyobb uradalmat szerveznek belőle, akkor a király kénytelen a Nyitra tülso oldalán fekvő, megmaradt királyi birtokokat hozzácsatolni. Szerdahely sem hasonlít Csejtére vagy Berencsre. Eredetileg kis telep volt, hasonlóan a többi kis faluhoz, csak később, egyes emberek birtokszerzeményeivel fejlődik ki nagyobb uradalommá. De Szerdahely sem foglalja el nagyobb tömb alakjában a Nyitra völgyét, hanem elszórt fekvésű birtokokból alakul ki.

A Szerdahely feletti vidéken már egészen más a helyzet. A XII. századi kialakulásnak központja Bossány és Práznóc. Amikor Szent László megalapítja a kolosi bencés apátságot, nem bontja meg a vidék települési képét. Megmarad királyi

¹ Zerdahelyi cs. lt. nr. 52. és Monográfia 524. l.

területből sarjadt, középbirtokos nemesek által megszállt vidéknek.

A két központ körül kialakuló falvak legnagyobb része középbirtokos nemeseké. Így a vidék eredeti szláv jellegébe erősebb magyar színt hoznak. A nemesi falvak leginkább a XII. században keletkeznek. Ilyenek :

Bácskafalva. Csak 1375-ben említik először, akkor is mint „metas filii Basca“. Kétségtelenül a Divék-nembeli Baska alapítása ez a falu a XIII. század végén. A későbbi Bacskádyak azonban aligha kapcsolhatók a Divék-nemzetséghez. (Így tesz Szerémi, aki szerette volna a nyitrai nemes családokat bekapcsolni a Divék-nem genealógiájába. Szerémi—Ernyey i. m. 102—114. l.) Hasonlóképp nem lehetnek a Kerneciek sem Divék-nembeliek, mert a krencsi birtokokat a Bossányi-család örökölte.

A Vicsma-patak völgyét a Nyitra felől a kolosi monostor birtokáig szintén a nemesség szállta meg.

Nadány. 1344-ben tűnik fel először, amikor királyi adományba kapja Vörös Tamás. (App. I. 121. l.)

Szádok. (Régi nevén Chizug, Chyzych.) 1310-ben kapják adományba a Bossányiak (HOkl. 184. l.). Voltak itt ekkor már más birtokok is. Ezt mutatja, hogy 1329-ben a Bossányiak veszik zálogba Beke de Chyzych birtokát.

Széplak. Vörös Tamásnak volt birtoka. Itt is voltak már ekkor birtokosok. 1346-ban Vörös Tamás a két birtokról való lemondásért 200 márkát fizet nekik. (App. I. 131. l.)

Tökésújfalú. 1290-ben szerepel először Felsőújfalú, mely a mai Janófalvának felel meg. Innen települ Tökésújfalú, mely először régi szláv nevén Herdowychych-ként tűnik fel 1324-ben. (Bossányi-es. lt. A. nr. 480). Mindkét falu a Divék-nembeli Tökésújfalusi Újfalussy-család birtokában volt.

Turcsánka. 1293-ban még mint „nova villa Turchan“ említetik. (HOkl. I. 139. l.) A Turcsányiak birtoka volt.

Amint a felsorolásból láthatjuk, a terület eredetileg teljesen királyi birtok lehetett, melyen a XIII. században a Divék-nemzetség kezd terjeszkedni. Terjeszkedése azonban csupán három falu telepítését és két falu megszállását vonta maga után. Területünk többi falvaiban továbbra is egyes nemes családok élnek, kiknek egy-egy falu a birtoka. A Kerneciek, Práznóciak alig különböznek az Újfalussyaktól. A kolosi monostornak területe sem nagy, alig négy falu.

A jobbágynevek azonban még a XVI. század elején is azt mutatják, hogy a szlávság nem olvadt bele a magyar nemességbe, hanem túlnyomó maradt.

Jobbágynevek :	Magyar	Tót	Bizonytalan	Német
Apony 1472	—	3	3	—
Béd 1515	1	2	—	—
Családka 1515	1	4	—	—
Kovárc 1472—1515	18	29	17	—

Jobbágynevek :	Magyar	Tót	Bizonytalan	Német
Krencs 1516	—	—	3	—
Menyhe 1357—1525	8	6	4	—
Práznóc 1408—1516 ...	1	5	3	—
Szalakuz 1484—1515 ...	3	—	2	—
Szerdahely 1469—1515..	1	4	—	—
Szulóc 1493—1517	4	6	6	—
Szolcsány 1426—1431...	2	33	6	5

Ez a vidék nemzetiségi szempontból már a keleti részekhez tartozik és azok tulajdonságait vette fel.

8. Tapolcsány és vidéke.

Az Inovec-hegységben eredő és a Nyitrába ömlő párhuzamosan futó patakok völgyeiben a magyarság a XI. század végén nem szállt meg. Továbbtelepülése a XII., XIII. században következik be. A magyarság itt is erősebb szláv tömegekre talál, amit a helynevek mutatnak. A XIII. század elején a völgyek már betelepültek. Ilyen falvak :

Jác. Neve jász népelemekre mutat. Először 1224-ben fordul elő, amikor Radusa, Szent király jobbágyának volt itt birtoka. (Bossányi-cs. lt. D. nr. 43.) A birtokot Kristóf perelte el tőle 1258-ban. (Szp. 362. l. 1183. Post Adv. Mort. 2627.) A Jáciak ősei a királyi várjobbágyok közül lettek nemesekké. A falu később is két részre oszlott, melyek közül az egyiket a tapolcsányi uradalom bírta, a másik része nemesi birtok volt.

Prasic. 1245-ben szerepel először, amikor István országbíró kapja meg. (HO. VIII. 45. l., Dl. 29.658.) Ennek a községnek területéből alakult ki a XIII. században Nemecsic, mely még a XVIII. században is filiáléja volt a prasici plébániának.

Tavarnok. 1235-ben Tapolcsánnyal együtt adományozza el a király, de már III. Bélától kapták meg eddigi birtokosai. (Knauz, I. 314. l., F. IV/1. 21. l., Szp. 608., gr. Forgách-cs. lt. Šmil. 98—99. l.) Később a tapolcsányi uradalom része volt.

Velusóc. Először 1389-ben tűnik fel mint Tapolcsány várának tartozéka. (Dl. 7555.)

Zavada. Ugyancsak 1389-ben említik először az oklevelek (uo.).

Tapolcsány uradalmának megalapítása a Csák-nemzetség nevéhez fűződik. Csák Máté már 1283-ban birtokában volt Tapolcsány, Prasic, Nemcsic és Jác falvakkal. Ezek a falvak alkották az uradalom törzsét, amelyhez később minden környező királyi területet hozzákapcsoltak. A vár megépítése is valószínűleg az ő műve volt.

Koros vonalától északra a Berencs-nemzetség¹ szállotta meg a vidéket és megkerülve a Livinaapáti mellett fekvő

¹ ÁUO. IX. 360. l.

zobori birtokokat, a Livina völgyében terjeszkedett. A Berencs és Lipovnok nemzetséget két külön nemzetségnek tartották, pedig itt egyetlenegről van szó. Kétségtelenül bizonyítják ezt a Berencsre vonatkozó oklevelek, melyekben „nobiles de Berench“ név alatt találjuk a Lipovnok-nemzetség három nagy családjának tagjait, a Rajcsányiakat, Korosiakat és a Lipovnokiakat. Így 1247-ben, amikor a Berencs melletti Megyered földet eladják, ott találjuk Drágot (a Rajcsányiak őst), Debest és Sigártot a többi Berencsiek közt.¹ 1272-ben ezeknek unokái adják ki Debes fiának részét. Ennek egy részét Debes unokája eladta Bogár fia Mártonnak.² Ugyanennek a földnek egy másik részét „inferior Berench“ néven a Korosiaktól veszi meg Bogár fia Márton 1300-ban, a Korosiak ezt Debes unokája után örökölték.³ Ekkor jelen vannak: „sicut generationibus et commetaneis“ a Berencsiek és „tamquam generationibus“ a Korosiak. 1298-ban a „de genere Koros“ nemesek birtokán hatalmaskodik Berencsen Erdősnek, Sigárt fiának veje.⁴ 1337-ben pedig, amikor a Lipovnokiak eladják a Korosiakkal együtt Berencsen lévő részletüket, a beleegyező rokonok és szomszédok közt találjuk az 1272-i osztályban szereplők unokáit.⁵ Így szoros birtokjogi összefüggést nem képzelhetünk el másként, mint hasonlóan szoros rokoni összeköttetés, a közös leszármazás következményeképp. A nemzetség közös nevét 1245-ben találjuk feljegyezve, utána hamarosan kialakulnak az új elnevezések, amelyek azonban nem tartanak soká a megváltozott helyzetben. A XIII. században általános családi nevek váltják fel őket.

A nemzetség tagjai Lipovnok és Koros közötti birtokaikat a XII. század közepén szállhatták meg. Az ő telepítésük a Livina-patak völgyének felső részén elhelyezkedő falvak és Bölgyén, melyet a király 1245-ben vett el a lator Malsa fia Miklóstól, aki szintén a nemzetség tagja volt. A Livina-patak völgyében fekvő birtokokat később a Trencsén megyében birtokot szerző Hontpázmány-nembeli Bicsend bán szerezte meg. Ő is nagy telepítő lehetett: a XIV. században, amikor a király unokájától a birtokot elcseréli, már négy falut találunk a Livina völgyében: Rédeket, Libichavat,

¹ HO. VII. 35. l.

² Knauz, II. 171. l.

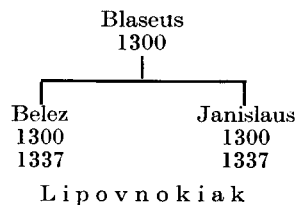
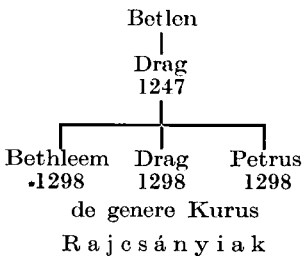
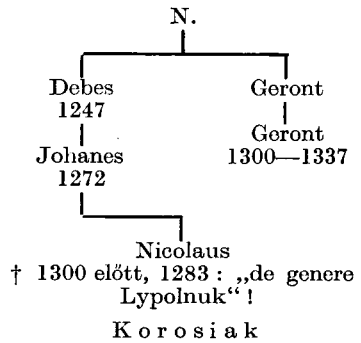
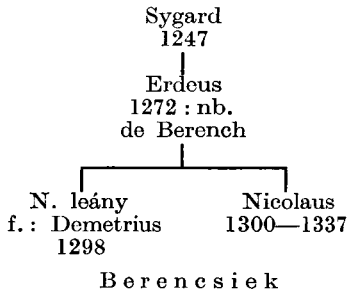
³ Knauz, II. 489. l.

⁴ F. VI/2. 161. l.

⁵ O. L. Tagányi-hagyaték. — Az egyes esetekben szereplők genealógiája (ld. 316. l.-on) :

Vendégit és Pohabánt,¹ melyeket Becsend és utódai telepítettek valószínűleg gyors ütemben, hogy a völgy fejenél lévő aranybányákat kihasználhassák. Az aranybánya új telepet is hívott életre: Zlatnikot vagy Aranyádot. Ezt a telepítő munkát azonban már a tapolcsányi uradalom végzi el. Az uradalomhoz kapcsolták Becsend bán birtokait.

Tapolcsány tehát éppúgy királyi terület volt, mint a Nyitra tulsó oldalán fekvő vidék, és ezen a területen is megindult a várjobbágyság emelkedésével kapcsolatban a kisenemesség kialakulása és vele együtt a kis telepek képződése is, mint a megye más vidékein. Amott azonban a fejlődést — a természetadta lehetőségeken belül — semmi sem gátolta, itt a királyi akarat egy nagyobb uradalom létrehozásával megmeregíti a birtokviszonyokat. Nemzetiségi szempontból a vidékre adataink úgyszólván teljesen hiányzanak. Az a néhány középkorból származó jobbágynév, amely fennmaradt, csak megerősíti azt a megállapításunkat, hogy itt a lakosság túlnyomó részben tót volt.

Ez a tábla csak a legfontosabb szereplőket mutatja be, a többiek kimaradtak. (V. ö. Karácsonyi, II. 345—350. l.)

¹ AO. II. 394. l.

Jobbágynevek :	Magyar	Tót	Bizonytalan
Jác 1523	—	1	—
Nadlány 1516	1	17	1
Tordomesztic 1522—1524	—	5	1

Végigkísértük a megye egyes területeinek kialakulását. Ha összehasonlítjuk a XII. század eleji állapotokkal a XIII. századiakat, akkor a fejlődést még élesebben körvonalazhatjuk és bizonyos egységre találunk, amely nem függ az egyes területek speciális helyzetétől, hanem általánosan vonatkozik a megye egész területére.

A megye XIII. századvégi állapotában a déli résznek volt nagyobb súlya. Nem azért, mert ezen a vidéken él a magyarság nagyobb tömegekben, hanem mert sokkal sűrűbb volt itt a lakosság. Számadatokkal ezt nehéz bizonyítani, azonban ha összehasonlítjuk az 1554. évi adóösszeírás portadatait egymással, akkor legalább is képet nyerünk az arányokról.

A Zsitva—Nyitra-köz 18 falujának van	158	portája, tehát a sűrűség	879
A Surányi-sziget 29 " " "	229	" " " "	756
A Nyitra—Vág-köz 20 " " "	218	" " " "	1090
Sellye környéke 14 " " "	276	" " " "	1971
A Vág-völgy 49 " " "	291	" " " "	1614
A Radosnya-völgy 50 " " "	423	" " " "	846
Nyitra—Tribecs-köz 24 " " "	235	" " " "	979
Tapolcsány környéke 30 " " "	235	" " " "	783
A Privígyei medence 74 " " "	729	" " " "	986
A Vág—Morva-köze 62 " " "	848	" " " "	1367
A megye 370 falujának van	4147	portája, tehát a sűrűség	1120

Amint ez az összeállítás is mutatja, a legsűrűbb lakosságú vidék Sellye környéke és a Vág völgye voltak, melyek mögött alig maradt el a Vág—Morva közti vidék és a Nyitra—Vág-köze. Legtöbb portája ugyan a Vág—Morva közének van, azonban ha tekintetbe vesszük, hogy ez a vidék lényegesen csak a XV., XVI. században települt meg, akkor a XIII. században a legsűrűbb településű vidéknek a Sellye környékét, a Vág-völgyét és a Nyitra—Vág-közét kell tekintenünk.

Még inkább mutatják ezt a tényt az 1156., illetőleg az 1332. évből való plébánia-összeírások. Bár egyik sem teljes és mindkettőben vannak adatok, amelyeket nem tudunk azonosítani, mégis jellemzően mutatnak rá arra, hogy a Nyitra-völgye, a Nyitra—Vág közti vidék és a Vág-völgye voltak ebben a korban a leginkább kialakult vidékek. Az 1156. évi jegyzékben említett 33 egyház közül csak 26 helyezhető el, míg az 1332. évben összeírt és Ortway által kiegészített adórajstromban 115 közül csak 84.

	1156-ban	1332-ben
A Zsitva és Nyitra-közére esik	4 plébánia	7 plébánia
A Surányi-szigetre esik	8 „	10 „
A Nyitra—Vág-közére esik ..	7 „	8 „
Sellye környékére esik	4 „	9 „
A Vág völgyére esik . . . . . —?	„	19 „
A Radosnya völgyére esik ...	1 „	10 „
A Nyitra—Tribecs-közére esik —?	„	8 „
Tapolcsány környékére esik... 2	„	6 „
A Privigyei medencére esik .. —	„	4 „
Vág—Morva-közére esik . . . . . —	„	3 „

Ez a jegyzék mutatja legjobban, hogy milyen irányban és milyen erővel folyt a település. A XIV. század elején a két szélső területen még alig van élet, a Vágvölgyében azonban már 19 plébánia teljesíti hivatását.

Ezeken a sűrűbb településű vidékeken ugyanakkor két érdekes folyamatot észlelhetünk. Az egyik, hogy míg a XII. század elején a falvak hatalmas határokkal rendelkeznek, még a legsűrűbben lakott vidékeken is, addig a XIII. század végén már szűkülnek a határok új meg új falvak kialakulásának következtében. Valószínű, hogy a folyamat összefüggésben van a népesség szaporodásával és a földművelés intenzívebbé válásával.

A másik folyamat, mely ekkor játszódik le: a magyarság túlsúlyba kerülése a déli vidékeken, de *csak* ott. Míg a XII. század elejének helynevei a Nyitra—Vág-közén igen sok szláv nyomot tartalmaznak, annyira, hogy viszonylag sűrű szláv településre kell következtessünk, a XV—XVI. századból reánk maradt jobbagyelvek már nagyon csekélynek tűntetik fel a tót népességet. Az itt lejátszódó folyamatra érdekesen világít rá az archeológia és az antropológia. Jattó mellett napvilágra került egy temető, melyben sűrűn, sőt egymás felett voltak a csontvázak elhelyezve. Az archeológia megállapítása szerint a temetőt a XII—XIII. században használták.¹ Az antropológia a sírlelet 76 koponyáját (44 férfi, 30 női és 2 gyermek) vette vizsgálat alá.² A vizsgálatok eredménye: a szláv nordicus mellett található mongoloid vonásokat tartalmazó elemek és 20% balticus. Ha a magyarságot csupán ebben a „gyenge“ mongoloid-elemben látjuk és nem vesszük figyelembe a balticus egy részét, mint olyat, mely a honfoglaló magyarságban szintén tekintélyesen volt

¹ Eisner i. m. 266. l.

² Z. Frankenberger: Antropologie Starého Slovenska (Bratislava 1935) 26—29. l.

képviselve, akkor is megtaláltuk a megoldást. A magyarság az itt talált szlávokkal keveredett és a XII—XIII. században túlsúlyba került a vidéken. Így teremtette meg a maga számára az életlehetőséget az elfoglalt területen. Természetesen ez az aránylag kisszámú magyar elem nem tudta megszállni a megye egész területét és nem tudta minden zugát magyar néptalajjá tenni, de legnagyobb és legsűrűbb vidékét azzá tette. Az alsójattói lelet még mást is bizonyít. Azt, hogy a magyarság és tótság békés együttélésben volt és keveredett egymással.

Fügedi Erich.

Két magyarországi plébániai könyvtár a XV. században.

II., befejező közlemény.

A selmeci plébánia könyvtára.

Békefi Remig közli „A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig“ című könyvének okmánytárában (433—34. l.) azt a könyvrajstromot, melyből — habár maga a feljegyzés a XVI. század első évéből származik — megismerhetjük a selmeci plébániai könyvtár XV. századvégi állapotát. A könyvrajstrom a plébánia javainak leltározásakor készült, 1501 augusztus 4-én, abból az alkalomból, hogy az addigi plébános, Sóvári Gergely, lemondott állásáról és helyette Keck Simon vette át a plébániát. Anno domini 1501 quarto die augusti post liberam, spontaneam ac puram resignationem D. Gregorii Sovariensis in ingressu D. Simonis Keck plebani Schelmiczensis — így szól a leltározási jegyzőkönyv kezdetése. Keck Simont ismerjük. A bécsi egyetem magyar nemzeti anyakönyvében az 1499. évben azt olvassuk : Simon Kheckh ex Pogano.¹ Nagyon valószínű, hogy Keck Simon plébános is sok értékes könyvvel — melyeket a bécsi tanulmányai idejében szerzett — gyarapította a selmeci plébániai könyvtárt, amint e tanulmány első részében is sok példáját említhettük annak, hogy egyes plébánosok hagyatékából gyarapodtak a plébániai könyvtárak ; annál fontosabb, hogy a szóbanforgó könyvrajstromban Keck Simon plébános könyvei még nem szerepelhetnek, csak olyan könyvek, melyeket ő az 1501-ben elfoglalt plébániában már ott talált. Fontos az is, hogy ez a könyvrajstrom csak a szoros értelemben vett plébániai könyvtárat foglalja magában, azt a részt, mely a plébános személyes használatára van rendelve és a plébános házában van elhelyezve, amint ez a leltár szavaiból kitűnik. A könyvek felsorolása előtt tudniillik azt olvassuk : Sequitur inventarium *domus plebanie*. Primo signatura librorum. Ez tehát az a rész, mely a nagyzebeni könyvrajstromban a „libri qui habentur in dote

¹ Schrauf K. : A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. (Magyarországi tanulók külföldön, IV.) 150. l.

apud dominum plebanum“ vagy „libri pertinentes ad curiam“ cím alatt szerepel. Könnyen lehetséges, sőt valószínű, hogy ezenkívül még a könyvtárnak egy olyan része is volt, mely „in libraria“, a sekrestye mellett volt elhelyezve.

A könyvek a következők :

1. Duo volumina Vincencii speculi historiarum. Vincencius Bellovacensis, francia dominikánus († 1264) írt egy az egész középkorban gyakran használt enciklopédiát, négy részben : Speculum naturale (metafizika és természetrajz), Speculum doctrinale (a tudományok a grammatikától a teológiáig), speculum morale (erkölcstan) és végül speculum historiale, egy világkrónika a világ teremtésétől 1244-ig. Ezt a történelmi munkát többször dolgozták át, mint például Adamus Claromontensis is, aki „Flores historiarum“ címmel kivonatot készített belőle,¹ vagy Jacobus van Maerlant († 1300), aki „Spiegel historiael“ néven flamand versekben fordította;² francia nyelvre is fordították.³ Nyomtatásban először 1473-ban jelent meg Strassburgban, azután még 1474-ben és 1483-ban. Az 1494-ben megjelent kiadás egy névtelen szerző krónikáját is tartalmazza, mely az 1244 és 1494 között történt eseményekről számol be. Ennyire aktuális értékű műnek tartották ezt a könyvet még a XV. század végén is.

2. Unum volumen victas patrum. Az erfurti karthauziak könyvjegyzéke⁴ azt mondja erről a könyvről : In hoc libro agitur de vita sanctorum patrum qui perfecte mundum derelinquerunt et dyabolum vicerunt et de multis doctrinis eorum et exemplis, et ibidem recommendantur multe virtutes, praecipue abstinencia paciencia humilitas obediencia etc. A középkori aszkétikus irodalomnak egyik legolvasottabb műve, a legértékesebb ajándék, melyet az egyiptomi szerzetesség szelleme a nyugati szellemi életnek adott. Nagy Szent Gergely, amikor „dialogusait“ megírta, e mű mellé egy nyugati „pendant“-t akart állítani; a XV. század elején írt „liber de adhaerendo Deo“ lépten-nyomon idézi a „Verba seniorum“-ot, melyek ennek a műnek egy részét alkotják. Az idézés különleges formája, az accusativus „vitas“, máshol is előfordul, például a bécsi domonkosok könyvtárjegyzékében : Vitas patrum Palladii⁵ és ugyanott⁶ : Vitas patrum,

¹ Hurter : Nomenclator, II. 335. l.

² Hurter, II. 418. l.

³ Hurter, II. 335. l.

⁴ Lehmann, II. 383. l.

⁵ Gottlieb, I. 334, 11 l.

⁶ Gottlieb, I. 334, 32.

a melki 1483-as könyvjegyzékben : *de vitas patrum plura*,¹ vagy a pfaversi X. századbéli könyvrajstomban : *de vitas patrum*.² A *et, tt* helyett, szintén gyakori középkori elírás ; a híres IX. századbéli Wettinus, kinek visióját Walahfried Strabo írta le, szintén gyakran *Victinus, Vectinus* név alatt szerepel a középkori kéziratokban. (Hibás természetesen az, hogy a könyvrajstrom írója a *vitas* szót *vittas*-nak akarta írni.)

3. *Rationale divinorum*. Guilelmus Durandus műve, ugyanaz, mint az 1442-i nagyszebeni könyvtárjegyzék 53. és 113. száma. Minden középkori papi könyvtárban nélkülözhetetlen mű, amint a fent említett, magánkönyvtárakból származó példák mutatták.

4. *Sermonis* (= *sermones*) Hugonis de prato. Hugó de Prato (vagy de Prato florido) híres toscanai hitszónok, domonkos († 1322) *sermones dominicales*, vasárnapi prédikációkat tartalmazó műve. Nagyon gyakran fordul elő a középkori könyvtárakban.³ Amikor a gütersteini karthauziak (Württembergben) 1450 és 1470 között könyvtárukat vétel útján gyarapítják, Conradus Munchingen, a perjelük emit Auguste (Augsburgban) Hugonem de Pratis in *epistolas et evangelia dominicalia in duobus voluminibus in bona littera* (azaz jó, olvasható írásban) *una manu scripta pro septem florenis*.⁴ Nyomtatásban 1484-ben (Löwenben) adták ki ezt a művet, ami azt bizonyítja, hogy a század végén is olvasták.

5. *Vocabularius Juniani*. Ha ez nem elírás (vagy téves olvasás) „Januani“ helyett (mely esetben a könyv Johannes Balbi de Janua [= Genua, † 1298] „*Catholicon*“ nevű szótára lenne, mely a középkornak egyik legelterjedtebb kézikönyve volt,⁵ a legelső nyomtatásban megjelent könyvek közé tartozik⁶ és magyar könyvtárakban is előfordul),⁷ akkor

¹ Gottlieb, I. 193, 1.

² Lehmann i. m. I. 483, 37.

³ Lásd Gottlieb i. m. I. 232, 3. (Melk 1483) 260, 43. (ugyanott) 376, 11. (bécsi domonkosok, XV. sz. vége) 377, 23. (ugyanott).

⁴ Lehmann, I. 172, 31.

⁵ Hurter, II. 414. 1.

⁶ Jellemző példaként említhetjük, hogy 1461-ben a bécsi egyetem 75 magyar forintért vásárolja meg ezt a könyvet két cseh embertől (*duo Bohemi viri honesti*) és azzal indokolja meg elhatározását, „*quia facultas (artium) caruit pro tunc catholicon et considerans magnam utilitatem, que possit provenire magistris ex usu istius libri, senioribus et precipue iunioribus, qui possent habere recessum ad illum librum in grammatica*“. Gottlieb, I. 480, 22—25.

⁷ Egyetemi könyvtár, Cod. lat. 57, 58 és 63. Az utolsó kódexet 1444-ben írták „*in Zglobuei in metis Eusie*“, azaz Eöz-Sz. Miklós-falván. Lásd Dedek C.: A karthauziak Magyarországon, 92 1.

ez nem más, mint a bécsi domonkosok könyvtárjegyzékében (szintén a XV. század végén) említett „Juniani Maii Partho-
nopeii vocabularius ex antiquis autoribus.“¹

6. *Due partes Panthologie*. Rainerius Pisanus († 1351) teológiai kézikönyvet készített, melyben a leghíresebb theologusok műveiből kivonatokat állított össze; onnan nyerte ez a mű a „Panthologia“ nevet. Gyakran adták ki nyomtatásban (1459, 1474, 1477, 1486, 1519).² Különösen a misztika jut erősen szóhoz ebben a műben, úgyhogy később „theologia dogmatico-scholastico-mystica-nak“ nevezték el. A melki 1483-i könyvjegyzékben szintén két részre oszlik: *Panthologia partes due*,³ a bécsi domonkosoknál (hasonló névelírással) azt olvassuk: *Raynerii ordinis predicatorum de Pisis panthologie secunda pars incipit a litera L*. A kivonatok tudniillik alfabetikus sorrendben következtek egymásra; hogy a második kötet az L betűvel kezdődik, az szintén két kötetre való elosztásra mutat. Preirer György soproni pap (1481) könyvei között is szerepel a „panthologiey.“⁴

7. *Decalogus fratris Johannis Nide*. A bécsi domonkosok könyvtárjegyzékében azt olvassuk: *Magistri Johannis Nyder preceptorium, incipit: Decalogi legem sacratissimam*.⁵ A könyv teljes címe „*Praeceptorium divinae legis sive tractatus de decem praeceptis*“; a XV. században tizenhétszer jelent meg nyomtatásban. Szerzője, Johanpes Nider (a „Nide“ név csak téves olvasásból származhatik) württembergi dominikánus, bécsi egyetemi tanár († 1438), a híres „*Formicarius*“ szerzője.⁶ A „*praeceptorium*“ azok közé a könyvek közé tartozik, melyeket a baseli (1503-i) provinciális zsinat a plébánosoknak megvételre ajánlott.⁷ Az ilyen fajta könyvek-ből) a Miatyánkhoz, az apostoli hitvalláshoz, a tízparancsolathoz írt népies kommentárokból) fejlődtek ki a XVI. században a katechizmusok mint az elemi hitoktatás segédkönyvei.

8. *Tractatus Johannis Piciani Moralis*. A melki 1483-i könyvtárjegyzékben azt olvassuk: *De oculo morali Johannis Pithsan*.⁸ A bécsi domonkosok könyvtárjegyzékében: *Fratris Johannis Pisani archiepiscopi, cantuariensis ordinis minorum*

¹ Gottlieb, I. 401, 23. Nápolyban 1475-ben jelent meg nyomtatásban. Kimondottan humanista szellemű munka; Ferdinánd nápolyi királynak, Mátyás király apósának van dedikálva.

² Hurter, II. 661. l.

³ Gottlieb, I. 261, 11.

⁴ Házi: Sopron sz. kir. város története, okmánytár II. 198. l.

⁵ Gottlieb, I. 342, 26.

⁶ Hurter, II. 863. l.

⁷ Hurter, II. 1073. l.

⁸ Gottlieb, I. 222, 11.

oculus minorum,¹ ahol a kiadó megjegyzi, hogy a „minorum“ szó az előző „minorum“ hatása alatt keletkezett elírás a „moralis“ helyett. Többet nem sikerült megállapítanunk arról a műről.

9. *Communiloquium seu summa collectionum*. Ugyanaz, mint a nagyszzebeni 1442-i könyvtárjegyzék 93. száma. 1475 óta többször jelent meg nyomtatásban.

10. *Historia scholastica*. Petrus Comestornak minden középkori könyvtárban nélkülözhetetlen könyve. A nagyszzebeni könyvtárban több példányban is fordult elő.

11. *Dialogus Gregorii*. Lásd a nagyszzebeni 1442-i könyvtárjegyzék 122. számához tett megjegyzést.

12. *Bartholomeus de proprietatibus rerum*. Erről a könyvről a nagyszzebeni 1442-i könyvtárjegyzék 117. számával kapcsolatosan beszéltünk. Nyomtatásban igen gyakran jelent meg (1480, 1482, 1483, 1488, 1492).²

13. *Expositio Ewangeliorum Alberti Paduani*. Szent-ágostonrendi párisi tanár († 1328 vagy 1323), az evangéliumokhoz írt magyarázatát Velencében adták ki 1476-ban, a vasárnapi evangéliumokhoz írt kommentárját Ulmban 1480-ban.³

14. *Summa Wilhelmi Lugdunensis*. A baseli 1503-i zsinat által a plébánosoknak megvételre ajánlott könyvek között⁴ Guilelmus Peraldus, állítólag lyoni érsek († 1250 körül) „*summa vitiorum et virtutum*“ című könyve is szerepel. Erkölcsstani munka, mely prédikációkra is ad utasításokat. Gerson azt mondja erről a könyvről, hogy elviselhető lenne a veszteség, ha minden erkölcsstani mű elégne és csak ez az egy maradna meg.⁵ A XV. században legalább kilencszer adták ki nyomtatásban.

15. *Liber Tercius sententiarum Thomae*. Szent Tamásnak Petrus Lombardus sententiáihoz írt kommentárja, illetve ennek a kommentárnak az a része, mely a megváltásról és az Ige megtestesüléséről szól. Hogy az egész műnek éppen ez a része miért szokott külön szerepelni a plébániai könyvtárakban, erről Nicolaus Sybelinder nagyszzebeni plébános könyvtárának ismertetésekor szóltunk. (C-jegyzék, 2. szám.)

16. *Summa angelica*. A „*summa Pisaná*“-t, mely a nagyszzebeni könyvtárjegyzékben több ízben fordul elő (1442-i

¹ Gottlieb, I. 374, 9.

² Hurter, II. 637. l.

³ Hurter, II. 494. l.

⁴ Hurter, II. 1073. l.

⁵ Hurter, II. 303. l.

jegyzék, 1., 38. és 137. szám) 1476-ban Angelus de Clavasio olasz ferencrendi szerzetes († 1493) dolgozta át, az egyházjogban beállt változások tekintetbevételével kiegészítve a művet Aquinói Szent Tamás, Szent Bonaventura és más híres theologusok műveiből vett kivonatokkal.¹ Az 1476 és 1520 közötti időből több mint harminc nyomtatott kiadása ismeretes. A baseli 1503-i zsinat ezt a könyvet is ajánlja a plébánosoknak.² Hogy a magyarországi plébániai könyvtárak mennyire tudtak lépést tartani a kor tudományos haladásával, azt legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy ebben a könyvtárban már nem a summa Pisanával, hanem a „modernebb“ summa angelicával találkozunk. A bártfai plébániai könyvtár a summa angelicának azt a példányát őrzi, mely 1500-ban Blutfogel Boldizsár bártfai plébános tulajdonában volt.³ 1520-ban Flächel Jakab, 1523-ban Schwarz Balázs (mindkettő soproni javadalmas pap) könyvei között találjuk a summa angelicát.⁴

17. *Decretum et Decretale in antiqua pressura.* Az egyházjog két alapműve, Magister Gratianusnak 1150 körül összeállított kánongyűjteménye és a IX. Gergely pápa által 1230-ban kiadott „*V libri decretalium*“, a decretumot kiegészítő, későbbi egyházi törvények gyűjteménye. Ezt követte a liber sextus decretalium, VIII. Bonifác pápa idejében és végül 1317-ben XXII. János pápa adta ki elődje, V. Kelemen által hozott törvények gyűjteményét. (Lásd a nagyszebeni könyvtár A. jegyzékének 11. számát, a B. jegyzék 14., a C. jegyzék 9., 12. és 13. számát.) A szóbanforgó könyvjegyzékben V. Kelemen pápa törvényeinek gyűjteménye még a 20. szám alatt következik. Érdekes, hogy 1501-ben már antiqua pressura-ról, régi nyomtatványról lehetett beszélni. Ez annál feltűnőbb, mert a *Decretum* legrégebb ismert nyomtatott kiadása — tudunkkal — 1471-ből való (Strassburghól, Henricus Eggstein nyomdájából). Ez arra vall, hogy a többi nyomtatott könyvek, melyek ebben a könyvtárban voltak (és biztosan sok volt az ilyenekből, mert legtöbbnyire olyan könyveket találunk itt, melyek éppen ebben az időben gyakran jelentek meg nyomtatásban), inkább a század utolsó évtizedéből származtak.

18. *Quidam liber sine Titulo.*

¹ Hurter, II. 1072. l.

² Hurter, II. 1073. l.

³ Ábel J.: A bártfai Sz. Egyed Temploma könyvtárának története 79. l.

⁴ Házi J.: Sopron sz. kir. város története, okmánytár II. 355 és 413. l.

19. Nicolaus de Lyra in Moralibus. A híres szentírásmagyarázónak egy kevésbé ismert munkája: „Moralitates i. e. allegoricae et tropologicae Scripturarum interpretationes.“ (Nyomtatásban 1478-ban, 1479-ben, 1481-ben jelent meg és ezután többször a postillá-val együtt.)¹ Nicolaus Lyranus arról ismeretes, hogy a szokásos középkori allegorikus szentírásmagyarázással szemben a kommentárjaiban inkább az ú. n. sensus litteralist, a szószerinti értelmet vette alapul. Hogy azonban a szokásos allegorikus értelmezések ne maradjanak ki művéből teljesen, ebben a munkában külön tárgyalta az ú. n. „sensus moralis“-t, az allegorikus értelmet. A művet az 1360 és 1380 között készült heiligenkreuzi könyvtárjegyzékben is megtaláljuk,² akárcsak az ulmi Neithart-család könyvtárának 1465-ben készült leltárában.³ Hogy a cím ilyen különleges formában szerepel, abban valószínűleg az idézés formájának a hatását kell látnunk (dicit Lyranus in Moralibus); de vannak esetek, ahol, úgy mint itt, könyvcímeket is ebben a formában közölnek. Így a bécsi egyetem által 1467-ben vásárolt könyvek lajstromában azt olvassuk: Virgilius in XII. libris Eneidis. Salustius in Catilinario et Jugurthino . . . Virgilius Maro in bucolicis et georgicis . . . Tertullianus in apollogetico⁴; sőt maga Enea Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa, azt írja 1444-ben a lupfen-stühlingeni grófnak, Jánosnak, aki egy abban a korban híres magánkönyvtár tulajdonosa volt: Est apud te Ovidius de Tristibus . . . Terentius quoque comicus et *Jeronimus in epistolis*.⁵

20. Textus Clementini. Lásd a 17. számot.

21. Biblia.

22. Summa confessorum. A számtalan summa, manipulus, manuale confessorum című lelkipásztori segédkönyvek egyike. Talán az a „summa confessorum“, melyet Joannes de Friburgo domonkos († 1314) Raymundus de Pennaforte „Summa de poenitentia“ című könyve alapján (lásd Nagyszeben, A-jegyzék, 2. szám) készített; ez a mű 1476-ban és 1487-ben jelent meg nyomtatásban.

23. Lombardica historia. Amint a nagyszebeni 1442-i könyvtárjegyzék 24. számának tárgyalásánál említettük, Jacobus de Voragine „Legenda aurea“-ját néha „Lombardica historia“-nak is nevezték, mert ebben a műben Lombardia történetét is röviden tárgyalja.

¹ Hurter, II. 559. l.

² Gottlieb, I. 65, 15.

³ Lehmann, I. 326, 1.

⁴ Gottlieb, I. 482, 2—20.

⁵ Lehmann, I. 176, 21.

24. Francisci Comestoris de Vycys (= de viciis, azaz : de vitiis). Nem sikerült megállapítanom, hogy ki ez a Franciscus Comestor.

25. Partes Gersonis. A baseli 1503-as zsinat által a plébánosoknak ajánlott könyvek között azt olvassuk : Opuscula Joannis Gerson, praesertim Tripartitum¹ et de arte confessionis. 1451-ben a bécsi egyetemnek doctor m. Stephanus de Egenburga egy könyvet ajándékoz, mely multos in se continet bonos tractatus Gerson.² Hasonló gyűjtemények találhatóak Gerson műveiből a melki 1483-as könyvtárjegyzékben,³ az aggsbachi karthauzi kolostor könyvtárjegyzékében a XV. század második feléből,⁴ a bécsi domonikusok könyvtárjegyzékében a XV. század végéről.⁵ Ez bizonyítja a nagy népszerűséget és megbecsülést, melynek a „Cancellarius Parisiensis (lásd nagyszebeni D-jegyzék, 2. szám) az egész XV. században örvendett.

26. Legenda Teuthonicalis Alexandri Magni. A híres Nagy Sándor-mondának, melyet a középkorban Angliától Abesszíniáig, Spanyolországtól Oroszorszáig olvastak, német változata. Ez már inkább „szépirodalmi“ könyv, ami például abból is kitűnik, hogy egy soproni mesterember, Klaus Malczer végrendeletében (1457-ben)⁶ a Gesta Romanorum mellett a „Magnus Alexander“ is szerepel.

27. Tres libri antiqui scripti sine titulo. A „scripti“ szó arra mutat, hogy a nyomtatott könyvek már a könyvtár túlnyomó részét alkották.

28. Parabole Salomonis teuthonicalis. Salamon példabeszédekének német fordítása.

29. Expositio misse teuthonicalis. Már a korai középkortól kezdve fordulnak elő német nyelven írt népies ájtatosági könyvek, költemények stb., melyek a mise egyes részeit és szertartásait allegorikusan magyarázzák, mint például már a XII. században egy költemény, mely egy müncheni kéziratban maradt ránk.⁷

30. Liber peregrinus. Talán egy szentföldi zarándokút leírása, vagy hasonló mű.

¹ V. ö. Lehmann, I. 347, 13. : Tripartitum Gerson seu de generalibus fidei Christianae principiis.

² Gottlieb, I. 478, 14.

³ Gottlieb, I. 213, 38 — 216, 39.

⁴ Gottlieb, I. 577, 31 — 578, 22.

⁵ Gottlieb, I. 374, 32 — 377, 16.

⁶ Házi, II. 86. l.

⁷ Lietzmann : Kleinere geistliche Gedichte des XII. Jahrhunderts, 14. l.

31. Liber sapientie teuthonicalis. Minden valószínűség szerint Seuse Henrik († 1365) Horologium sapientiae című könyvének eredeti, német szövege (a szerző maga fordította latinra), melynek német címe : Büchlein der ewigen Weisheit. Már azért is valószínű, hogy itt Seuse könyvével van dolgunk, mert az ómagyar kódexirodalomban (a nagyszombati kódexben) magyar fordításban is szerepelnek a Horologium Sapientiae egyes részei.

32. Belial teuthonicalis. Jacobus de Thelamo (vagy Theramo) olasz ferencendi szerzetes († 1417) „Consolacio peccatorum¹ címmel írt egy fiktív jogi vitát: A sátán, Belial, perbe hívja az Úristent, mert Krisztus a megváltással megsértette a sátán jogát, melyet Ádám bűnbeesése folytán az emberre szerzett. Választott bírákat neveznek ki mind a két részről, az ókor filozófusai és az Ótestamentum patriarkái közül. A pro és kontra érvelések során épül fel előttünk a megváltástan egész rendszere népies, könnyen érthető formában. K. Burdach a „böhmischer Ackermann“ című párbeszédhez írt kommentárjában (itt egy ember vitatkozik a halállal és a végén az Isten dönti el a vitát) behatóan foglalkozik Jacobus de Theramo művével is.² Német fordításban is olvasták;³ a „Belial teuthonicalis“ nem más, mint ennek a német fordításnak egy példánya.

Művelődéstörténeti következtetések.

Ha az így megállapított könyvanyagból művelődéstörténeti következtetéseket akarunk levonni, akkor mindenképp előtt meg kell állapítanunk, hogy ez a két könyvtár, számban és minőségben, milyen viszonyban áll a hasonló természetű külföldi könyvtárakhoz, milyen érdeklődést, milyen műveltségi irányt, milyen szellemi háttérrel árul el.

Ami a könyvvállomány nagyságát illeti, természetesen nem szabad összehasonlítani ezt a két könyvtárt olyan kolostori könyvtárakkal, ahol a könyvgyűjtés évszázados *multra* tekinthet vissza és egy hatalmas rend nemzetközi összeköttetéseit állíthatja a könyvtár gyarapításának szolgálatába, mint például a reichenai, st. galleni, melki, klosterneuburgi könyvtár, vagy a bécsi domonkosoké, — de olyan

¹ A mű e címmel a bécsi domonkosok könyvtárjegyzékében található (Gottlieb, I. 349, 13), de a „Belial“ név alatt is (Lehmann, I. 427, 22.).

² K. Burdach: Vom Mittelalter zur Reformation 3, 2—3, 402. l.

³ Burdach, u. o. 494. l.

plébániai könyvtárral sem, mely egy másik művelődési gócpont, egy egyetem, egy nagy kolostor, egy székesegyházi könyvtár közelében létesült és legtöbbszörre nem tartalmaz többet, mint 10—15 liturgikus könyvet, egy-két erkölcsstani és egyházi kézikönyvet, egypár prédikációs-gyűjteményt és ezenfelül még a historia scholasticát és a Legenda aureát. Olyan helyen kell az analógiát keresnünk, ahol hasonló körülmények között állt fenn egy plébániai könyvtár mint egy középnagyságú város egyetlen művelődési gócpontja, bizonyos távolságban a legközelebbi egyetemi várostól. Ilyen volt például a brünni Sz. Jakab-plébánia könyvtára. És el kell ismernünk, hogy a nagyszebeni plébániai könyvtár, mely 1442-ben már 139 kötettel rendelkezik, szépen megállja a helyét a brünni plébániai könyvtár mellett, mely a XV. század második felében, amikor könyvállományába már az oslavan-i kolostor könyvtára és az első morva humanista, Johannes Thabrarr könyvtára is beleolvadt, 140—150 kötetből áll.¹ Ami a selmeci plébániai könyvtárt illeti, egyrészt nem tudjuk, vajjon az itt ismertetett könyvjegyzék az egész plébániai könyvtárt felöleli-e, vagy annak csak azt a részét, mely a plébános személyes használatára van fenntartva, — másrészt az a körülmény, hogy az ottani könyvek legnagyobb része nyomtatott munkákból áll, arra enged következtetni, hogy a könyvgyűjtés ebben a plébániában csak később indult meg.

A könyvek *tartalmát* illetőleg meg kell állapítanunk, hogy azok semmiképen sem „elavult“ könyvek, hanem — ha egyes esetekben régiek is — teljesen megfelelnek annak, amit ebben az időben máshol is olvastak és gyűjtöttek. A brünni plébániai könyvtárban például szintén megtaláljuk Johannes Chrysostomus Sz. Máté evangéliumáról írt homiliáit (Nagyszeben, D 88) a Sermones Bertrandi-t (D 75), a Concordancia Evangelistarum Zachariae Chrisopolitae-t (C 6), a Mamotrectust (D 3), a Postilla super librum sapientiae-t, Robert Holcot művét (D 139), Haymo Apocalypsis-kommentárját (D 106 és 123), Durandus Racionálé-ját (D 53, Selmec 3). Azok között a könyvek között, melyeket Johannes Ramung, I. Miksa császár udvari tanácsosa, 1493-ban az általa alapított bursá-nak ajándékozott, a „Sermones“ címszó alatt találjuk a következő könyveket:² Sermones Joannis Nider (v. ö.

¹ A könyvtár katalógusát és történetét J. Drimal, a Johannes Thabrarr-ról szóló monográfia szerzője, rövidesen beható módon fogja ismertetni.

² Gottlieb, I. 501, 9—20.

Selmec, 7), *Sermones Hugonis de Prato* (Selmec, 4), *Sermones Alberti de tempore et sanctis* (v. ö. Selmec, 13), *Sermones Jacobi de Voragine* (Nagyszeben, D 76), a *Historia Lombardica* kétszer (Selmec, 23), *Sermones magistri Nicolai Dincklspuhl* (v. ö. Nagyszeben, D 74). Az ulmi prépostság által 1489 és 1497 között vásárolt könyvek lajstromában¹ is olyan könyvekre akadunk, melyek a nagyszebeni és a selmeci könyvtárjegyzékben is szerepelnek: *Bartholomeus Anglicus de proprietatibus rerum* (Nagyszeben, D 117, Selmec, 12), *Sermones Alberti de Padua* (v. ö. Selmec, 13), *Historia Lombardica* (Selmec, 23), *Summa angelica* (Selmec, 16), *Postilla magistri Nicolai de Dinckelspihle* (v. ö. Nagyszeben, D 74), *Sermones Peregrini* (Nagyszeben, D 105), *Rationale divinatorum officiorum* (Nagyszeben D 53, Selmec 3.) *Sermones Hugonis de Prato Viridi* (Selmec, 4). Ezeknek a könyveknek tehát még a XV. század végén is aktuális jelentőségük volt és hogy éppen ezek a nagyszebeni és a selmeci könyvtárban is megvannak, ez azt bizonyítja, hogy ez a két könyvtár teljesen a külföldi könyvtárak színvonalán áll.

Ezenfelül a nagyszebeni plébániai könyvtár még sok olyan könyvet is tartalmaz, melyek kimondott tudományos értékükkel még a külföldi plébániai könyvtárakénál is magasabb színvonalra emelik. Aristoteles ethikája két példányban (D 22 és 55), egy kommentárral (D 22) és egy szisztematikus index-szel (D 56), *Petrus Lombardus sententiái* Aquinói Szent Tamás (D 15, D 76), *Petrus de Tarentasia* (D 87), *Aegidius Romanus* (D 64), *Petrus Aureolus* (D 16), *Johannes Gerson* (D 2), *Nicolaus de Dinkelsbühl* (D 8), az ismeretlen *Sulcos* (D 66) és egy névtelen (D 41) kommentárjával, *theológiai művek* Aquinói Szent Tamástól (*summa contra gentiles*, D 49), *Guilelmus Parisiensis*-től (*de fide et legibus* D 62), *Bradwardina*-től (*de causa Dei contra Pelagium*, D 13), *Aegidius Romanus*-től (*quaest. de cognitione angelorum*, D 21), *Damascenus*-től (D 17), *Thomas de Argentiná-tól* (*Compendium Theologicae veritatis* D 131), egy közelebbről meg nem határozható *Rolandus*-tól (D 57), *Richardustól* (D 47) és egy névtelentől (D 32) — mindez a XIV. századvégi és XV. századeleji egyetemi tudományos életre mutat. Nagyon valószínű, hogy ezek a könyvek (a *Nicolaus Sybelinder* tulajdonából származó könyvet, Aquinói Sz. Tamás *sententia*-kommentárját leszámítva, mely már a C-jegyzékben [2. szám] is szerepel) a nagyszebeni káptalan könyvtárából kerültek a plébániai könyvtárba; mindenesetre

¹ Lehmann, I. 392, 10 — 393, 10.

azt bizonyítják, hogy a XV. században a nagyszebeni papság — akár a káptalan kanonokjai, akár a plébánia káplánjai és plébánosai — állandó érintkezésben voltak a bécsi, a prágai és a krakói egyetem szellemi életével, és ugyanazzal a tudományos könyvkészlettel rendelkeztek, mely abban az időben az egyetemi tanárok és hallgatók kezében volt. Ezzel szemben meg kell állapítanunk, hogy mindazok a könyvek hiányoznak, melyeknek szintén ott kellene lenniök a könyvtárban, ha a XIII. században is, vagy legalább a XIV. század első felében már hasonló szellemi élet folyt volna Nagyszebenben. Hiányoznak Szent Anzelm művei, Hugo a S. Victore művei; Szent Bonaventura egyetlenegy theologiai művével sincs képviselve, Szent Bernát is csak azokkal a könyvekkel, melyek úgyszólván az egész középkor mindennapi kenyeréhez tartoztak (*liber de consideratione, homiliae super missus est, a Canticumhoz írt kommentár*) és korántsem foglalja el azt a helyet, mely őt egy XIII. századbéli könyvtárban biztosan megillette volna. Aszcétikus és misztikus művekből is csak olyanok vannak meg, melyek a késői középkorban kedveltek voltak, ezek közül olyan aránylag ritka könyv is, mint például Johannes Climacus-é (D 27), nincs meg viszont Richardus a S. Victore „Benjamin maior“-ja, és a számos 1150 és 1270 között Dionysios Areopagita műveihez írt kommentárból egyetlenegyvel sem találkozunk ebben a könyvtárban.¹ Patrisztikus művekből, leszámítva Nagy Sz. Gergelynek az egész középkorban oly népszerű műveit, keveset találunk; Szent Ágostonnak két kisebb művét megtaláljuk, de nincs meg sem a „De Civitate Dei“, sem a „De Trinitate“ című könyv és Szent Ambrusnak, Isidorusnak, Bedanak, Boethiusnak egyetlenegy könyve sem. A Szentírás-magyarázatok között vannak régiiek, mint Haymo (D 106 és 123) és Rupertus Tuitiensis (D 36, 40, 121), de ezeket a XV. században is gyakran olvasták.

Mindez azt bizonyítja, hogy a könyvtár rohamos fejlődése 1400 és 1450 között nemcsak annak köszönhető, hogy a nagyszebeni káptalan könyvtára egyesült a plébániai könyvtárral, hanem főleg a XV. század eleje óta megállapítható élénkebb tudományos érdeklődésnek, a gyorsabb ütemben folyó kulturális életnek; mert azok a könyvek is, melyek a káptalan könyvtárából származhattak, nem régi, nem már a XIII. és XIV. század folyamán gyűjtött könyvek.

¹ Hogy éppen a XV. század megújult érdeklődéssel fordul megint Dionysios Areopagita művei felé (Nicolaus Cusanus, Dionysius Carthusianus), ennek a hatása természetesen még nem vehető észre a század 40-es éveiben.

Valamennyi a XV. század egyetemi életére mutat, arra a szellemi légkörre, melybe a magyarországi műveltség is szorosabban kapcsolódhatott bele, amióta a szomszédos országokban a XIV. század második felében a prágai, a bécsi és a krakkói egyetem létesült. Hogy ez mit jelentett Magyarország részére, erről legerősebben maga a könyvtár tesz tanuságot. Ez a könyvtár teljesen az akkori egyetemi műveltség színvonalán áll, de összetételével elárulja egyúttal azt is, hogy az előző időszakban, a XIII. és XIV. században egyáltalában nem tartott lépést a nyugati szellemi élet fejlődésével. Amilyen „modern” és a kor követelményeinek megfelelő könyvtár volt a nagyszebeni plébániai könyvtár 1450 körül, annyira elmaradott, hézagos és szegényes lehetett 1350 körül a nagyszebeni káptalan könyvtára (azokról a könyvekről ítélve, melyek onnan a plébániai könyvtárba kerültek) egy külföldi káptalani könyvtárral szemben.

Ezt a képet a selmeci könyvtár anyaga még kiegészíti. Itt sem találunk régi könyveket, a „modern” könyvek viszont ugyanazok, amelyeket ugyanakkor külföldön is olvasnak, sőt (amiről természetesen a nagyszebeni könyvtárban még nem lehetett szó) a könyvnyomtatásnak termékei már erősen túlsúlyban vannak a kézzel írott könyvekkel szemben, ami arra mutat, hogy a könyvek legnagyobb részét csak a XV. század második felében szerezték be. Itt is a tudományos érdeklődés fellendülését állapíthatjuk meg, mellette a (német) világi szépirodalom és a nép nyelvén írt ajtatosági könyvek is vehetők már észre; az az érdeklődési kör, melyből a magyar kódexirodalom nőtt ki.

Hogy az így összegyűjtött könyvanyag nemcsak szoros értelemben vett papi műveltséget terjesztett, hanem a város laikus köreinek művelődését is szolgálta, ezt már a Jakab polgármester által kölcsönvett könyvekkel (D. 138 és 139) kapcsolatban említettük. Hogy a XV. század folyamán a kulturális élet mindinkább a városi élet kereteibe illeszkedik bele, az szintén jellemző módon jut kifejezésre a nagyszebeni könyvtár történetében. A könyvek a vidéki gócpontokból, melyek a korábbi középkor szellemi életében döntő szerepet játszottak, a káptalanból, a kolostorból (a jelen esetben a kerci kolostorból), a vidéki plébániából (Szerdahely) a városi plébánia könyvtárába kerülnek. Nálunk, Magyarországon, ezt a fejlődést még az is előmozdította, hogy a vidéki könyvtárak nem nyújtottak elegendő biztonságot a török dúlások ellen és így a kolostori könyvtárak nagy része elpusztult, olyan helyen is, ahol fennmaradásuknak kulturális feltételei adva lettek volna.

Ezekből a megállapításokból természetesen csak a legnagyobb óvatossággal lehet általános következtetéseket levonni. Mindig szem előtt kell tartanunk azt, hogy az ilyen elszigetelt adat, mint ez a két könyvtárjegyzék, részleges bepillantást enged ugyan a kor kulturális viszonyaiba, de nem ad teljes áttekintést. Hogy az ilyen adat alapján általános képet rajzolhatunk-e az egész korszak műveltségi állapotáról vagy sem, azt csak akkor dönthetjük el, ha megbizonyosodtunk arról, hogy ez az adat igazán *tipikusnak* tekinthető az egész korszakra nézve.

Itt legelőször azzal a körülménnyel kell számolnunk, hogy mind a két adat németnyelvű városból származik, amiből az következhethetnék, hogy a belőlük nyert megállapításokat nem lehet változás nélkül a magyarlakta területekre is kiterjeszteni. Ez a megfontolás helytálló lenne, ha autochthon, népi kulturális jelenségről volna szó, vagy legalább olyan jelenségről, mely a speciális német városi viszonyokhoz van kötve. A mi esetünkben azonban a külföldi egyetemek kulturális hatásáról van szó, mely mindenütt érvényesülhetett, ahol tudományos érdeklődésű papság volt és egy nagyobb lélekszámmal rendelkező plébánia módot nyújtott egy plébániai könyvtár létesítéséhez. Hogy ilyen könyvtárak, mint a nagyszzebeni és a selmeci, csak a németnyelvű városokban voltak, azt csak akkor lehetne állítani, ha a prágai, a krakkói és a bécsi egyetem magyarországi hallgatói között csak németnyelvű városok fiai lennének, nem pedig magyar nyelvű, magyarul lakta területekről származó hallgatók is.¹ De ilyenek vannak, mégpedig nagyszámban, s így tán joggal feltehetjük, hogy Pécsen, Esztergomban és hasonló helyeken ugyanolyan plébániai könyvtárak létesültek ebben az időben, mint a német városokban. Hogy csak az erdélyi és a felvidéki német városok könyvtáraitól maradtak emlékek, a magyarul lakta területekről (tudtunkkal) nem, azt csak azzal lehet megmagyarázni, hogy ezek a német városok az országnak azon részében vannak, melyet a törökök pusztítása megkímélt. Ebből a szempontból tehát jogosan általánosíthatjuk azokat a megállapításokat, melyeket a két könyvtár anyagának művelődéstörténeti elemzése alapján tettünk.

¹ Kivéve talán a selmeci könyvtárjegyzék végén előforduló németnyelvű ájtatossági könyveket, melyek terjesztése nem az egyetemi tanulmányok útján történt; jellemző azonban, hogy éppen ezek a művek, mint Seuse Horologium Sapientiae-ja, a magyar kódexirodalomban is szerepelnek (lásd a selmeci könyvtárjegyzék 31. számához tett megjegyzést).

Más kérdés azonban, hogy az akkori plébániai könyvtárak művelődéstörténeti jelentőségéből milyen következtetéseket vonhatunk le az egész ország műveltségére vonatkozólag. Mielőtt erre a kérdésre választ adhatnánk, meg kellene állapítanunk, hogy a korszak kolostori irodalma és műveltsége, külföldi viszonylatban, mit jelent. Nem elég a magyar kódexirodalom latin forrásait kikutatni (bár ez természetesen minden további munkának az előfeltétele); meg kell állapítani, hogy az a műveltségi kör, mely itt feltárul előttünk, milyen viszonyban áll az ennek megfelelő külföldi műveltséghez. Mert hogy az apácakolostorokban, a beginák házaiban egész más könyveket olvastak, egész más összetételű könyvtárakat használtak, annak jellemző példáját nyújtja a wonnensteini kolostor könyvtára (Svájcban).¹ Itt az összehasonlításnak egész más alapon kell történnie, mint a plébániai könyvtárak esetében. Más, fontos feladat volna Temesvári Pelbárt forrásainak ilyen szempontból való elemzése. Amíg ez meg nem történt, addig nem alkothatunk magunknak helyes képet arról a műveltségről, mely egy akkori magyarországi ferencrendi kolostorban élt és onnan a ferencsek által tartott népies prédikációkon keresztül bizonyos fokig a népre is kiáradt. Nagyon valószínű, hogy ezek a kutatások is bebizonyítanak azt az eredményt, melyet a plébániai könyvtárak művelődéstörténeti elemzéséből nyertünk: hogy t. i. a XV. században erős fellendülést állapíthatunk meg, mely a XIV. században tényleg elmaradt magyar műveltséget megint teljesen a nyugati műveltség színvonalára emeli. (Erre mutat már az a körülmény is, hogy a magyar egyházi műveltség első önálló megnyilvánulásai: Nicolaus de Mirabilibus, Temesvári Pelbárt, Laskai Osváth munkássága, úgy mint a magyar kódexirodalom, szintén a XV. század második felébe esnek.) De mégsem lehet teljes biztonsággal általános érvényűeknek tekinteni azokat a megállapításokat, melyeket a plébániai könyvtárak összetétele és fejlődése alapján tettünk, amíg ezek a megállapítások igazolást nem nyertek a kolostori műveltséget illető kutatásokban is.

Ivánka Endre.

¹ Lehmann, I. 452—454.; G. Meier: Der Bibliothekskatalog von Wonnenstein. Zentralblatt für Bibliothekswesen 32. (1915) 29—38. 1.

A magyarországi szerb települések újabb szerb irodalma.¹

Újabb történetírásunkban egyre erősödik az az irány, mely a nagy népi tömegek életének változásait nem csupán az államhatalommal való kapcsolataiban, hanem önmagában véve is kutatás tárgyává teszi. Tekintetét tehát elsősorban a történelem oly korszakai felé fordítja, melyek akár külső, akár belső hatásra végbement mozgalmaknál fogva a népi tömegek hatalmas eltolódását idézték elő. Döntő fontosságú e tekintetben az a felismerés, hogy éppen a népi erők ilyen eltolódása vonta maga után későbbi korokban a politikai erők átcsoportosulását is. Áll ez a tétel elsősorban a török hódoltság idejére, mely a magyarság egészséges népi fejlődésének, természetes erőgyarapodásának és terjeszkedésének egyenes vonalát derékon törte. Éppen a török hódítással kapcsolatban kezdődik ugyanis a szomszédos népeknek, főleg az oláhoknak és szerbeknek addig soha nem látott óriási arányú terjeszkedése a meggyöngített magyarság rovására, mely végül is mai helyzetünkhöz vezetett.

Bár ez újkori népvándorlás, s vele kapcsolatban a magyarság visszaszorulásának és megfogyatkozásának hangoztatása majdnem közhellyé vált történeti irodalmunkban, a folyamat részleteiről, okozati összefüggéseiről, lefolyásáról, egy-két vidéket kivéve, mégis inkább csak sejtéseink, mint ismereteink vannak. Ennek oka részben az is, hogy egy-egy vidék népi átalakulására vonatkozó adatok föltárása és földolgozása évekig tartó kemény munkába kerül.

E vándorlások messzire ható jelentőségét azonban nemcsak a magyar történettudomány ismerte fel, hanem a szomszédos népeké is. Így a szerb tudományos köztudatban elfogadott tétel, hogy a szerbség nagy etnikai hódítása akkor kezdődött,

¹ Irodalom : D. J. Popović : O Banatu i stanovništvu Banata u 17. veku. (A Bánságról és lakosságáról a XVII. sz.-ban.) Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu, IV. 194—223. l. — D. J. Popović : Stanovništvo Baranje krajem 17. veka. (Baranya lakossága a XVII. sz. végén.) Uo. V. 358—374. l. — D. J. Popović : Pečuj 1698 godine. (Pécs 1698-ban.) Uo. VII. 319—326. l. — Ž. Sečanski : Baja 1727 godine. (Baja 1727-ben.) Uo. VIII. 122—127. l. — D. J. Popović : Popis stanovništva u Futogu iz 1698. (Futak összeírása 1698-ból.) Uo. IX. 79—83. l. — D. J. Popović — Ž. Sečanski : Gradnja za istoriju naselja u Vojvodini od 1695—1796. (Adatok a vajdasági települések történetéhez 1695—1796.) Istorisko Društvo u Novom Sadu. Külön kiadványok, 4. 8° XXIII, 144 l.

mikor az önálló szerb állam a török támadás alatt elbukott. Ekkor indulnak el ugyanis a szerbek észak felé részint a török elől menekülve, de túlnyomó többségükben a törökkel együtt haladva új honfoglalásukra. A szerb történetírás mai eredményeiből nem látható még, hogy a középkori szerb államban, a Nemanja-dinasztia alatt milyen volt a széles népi rétegek életmódja, hogyan oszlott meg az arány a mozgékony, könnyen költöző, pásztorkodó elemek és a földhöz kötöttek között. Bizonyos azonban az, hogy a feudalizmusnak oly rendszere, a nagy népi tömegek oly földhözköttöttsége, mint nyugaton, vagy akár csak mint nálunk, a szerbségnél nem alakult ki. A török hódítás így a szerbséget nemcsak időben érte előbb a magyarságnál, de népi fejlődésének is lényegesen kezdetlegesebb fokán találta. És e ponton dönt el a szerb nemzet későbbi sorsa. A szerbek ugyanis a Nemanja-család kihalása (1371.) után csak részben fordultak a török ellen. A dinasztikus családok, melyeknek kis helyi hatalmuk védelmére szükségszerűen a török ellen kellett volna fordulniok, egymás elleni harcaikban nem egyszer a törököt hívják segítségül, később pedig teljesen török protektorátus alá kerülnek. A szerbség széles népi rétegei azonban már igen korán a török mellé álltak és beszerveződtek a török birodalomba. Innen kezdve, akár mint az oszmán hadsereg egyik legértékesebb eleme, akár mint pásztor-kereskedő, seregellátó vagy iparos osztály, a szerbek a török hatalommal végzetesen egybeforrva vonulnak észak felé új honfoglalásukra.

A török hódoltság ideje a szerb történelemnek legkevesebbé ismert korszaka,¹ ez azonban a régebbi történeti iskola felfogásából teljesen érthető. A régebbi történetírás ugyanis elsősorban egy nép történetének külső hordozóit, az államot és a dinasztíát vizsgálta; a nép valóságos történetét, a széles népi rétegek életének változásait, mint történelem-alatti folyamatot, nem sok figyelemre méltatta. Így a szerb történetírás is azokat a korokat tárgyalta legnagyobb szeretettel, melyekben önálló állam és nemzeti dinasztíák sorsát figyelhette. Így került középkori államuk és a XIX. században újraéledő Szerbia a történelmi érdeklődés középpontjába. E történetírás a török hódoltság korában is azokat a momentumokat hangsúlyozta ki, melyekben önállósági törekvések indulásait látta, mint pl. Jovan cár (Homo Niger), vagy az Ál-Brankovics esetében. A lázadások, fölkelések, vagy hasonló kísérletek lettek tehát azok a pontok, melyekhez a történelem egy-egy állomását kapcsolta. A szerbség széles népi rétegeinek igazi történelemalkotó mozgalmáról, a szakadatlan vándorlások lefolyásáról csak homályos képet tudott rajzolni, nem tekintve néhány általánosan ismert eseményt, melyet a magyar történetírás is régóta számon tartott, mint

¹ A legalaposabb szerb történelem a cseh K. Jireček munkája, mely a háború után szerb fordításban is megjelent. A négykötetes mű azonban csak 1537-ig terjed. Első két kötetében a politikai történelmet, a második kettőben a művelődéstörténetet dolgozza fel.

Mátyás király szerb telepítéseit, vagy Arsenije pátriárka beköltözését. A népi történet legfőbb forrásai, a különféle egykorú összefoglalók nem kerültek rendszeresen kiadásra, s az összefoglaló történeti munkák írói, ha próbálkoztak is bizonyos népiségtörténeti megmutatással, e munkájukban főképp csak politikai jellegű forrásokra támaszkodhattak.¹

Mivel a szerbség településtörténeti viszonyai a történelmi Magyarország területén lakó szerbeket érdekelték legjobban, az idevágó források is elsősorban az újvidéki Történelmi Társaság 1928-ban megindult folyóiratában, a *Glasnik*ban láttak napvilágot. 1936-ban pedig a társaság egy önálló kiadványban is tett közzé a magyar településtörténetre nézve is igen fontos összeírásokat. Bár e forrásközlések nem meghatározott céllal, nem is előre elgondolt rendszer szerint történtek, hanem inkább csak ötletszerűen, mégis az 1660—1796-ig terjedő korból Baranyáról, Bácskáról és a Bánságról, valamint Pakstól Budáig a Duna vonaláról igen érdekes képet kaphatnánk. A közlésnek némely helyen egészen primitív módszere azonban ezt sokszor megakadályozza. Így Pécs 1698-ból való összeírásából a közlő kiválogatta a szerinte délszláv lakosságot és csak az erre vonatkozót közölte, útját állva ezáltal minden népi összehasonlítás lehetőségének, sőt azt a hibát is elkövette, hogy ahol a név mellett a vallás nem volt jelölve, ezt az adatot saját belátása szerint kiegészítette, nem jelezve azonban, hogy az rk. (római katolikus), ill. pr. (pravoszláv) jelzés mikor származik az eredeti forrásból és mikor csupán a közlő véleménye. Használhatóbb Baranya egy részének 1695/96-ból és Siklós és környékének 1695-ből való összeírása. De a közlő itt is, mint az előbbi esetben, a német összeírók által lejegyzett neveket cirill betűkkel írta át, s csak ahol kételyei voltak, közölte az eredeti alakot. A legpontosabban közölt és művelődéstörténetileg is legfontosabb forrás Budától Paksig a Duna vonalára vonatkozó összeírás 1696-ból. Ez azért is érdekes, mert 30—40 évvel korábbi, török időkre vonatkozó adatokat is tartalmaz. Ez adatok világosan mutatják, hogy a szerbség a török kivonulása után erősen visszahúzódott. Érd, Ercsi, Keresztúr, Szentpéter, Baracska, Adony, Szentiván, Perkáta, Almás stb. helyeket a török idők alatt majdnem kizárólag rácok lakták s azok átlag 80, 110, 160 házat számláltak. 1696-ra lakosságuk felére vagy harmadára csappant, sőt egészen szétvándorolt, vagy egészen más etnikai jelleget kapott. A szerbség akkori művelődésbeli állapotáról is igen érdekesen tájékoztat ez az összeírás.

A nagyobb helységekben fonásból készült, sárral tapasztott, náddal vagy szalmával fedett házak voltak (von Zaun auffgericht, und mit Khot verworffen undt mit Rohr oder Heu zugedeckt),

¹ V. ö. pl. St. Stanojević: *Istorija Srpskog naroda*. (A szerb nemzet története.) Beograd 1926. — A. Ivić: *Istorija srba u Vojvodini*. (A szerbek története a Vajdaságban. 1703-ig terjed.) Novi Sad 1929. Ivić munkája dolgozza föl aránylag legrészletesebben a vándorlásokat és a telepítéseket.

templomuk is hasonló, a kisebb falvakban lakóhelyük a föld alatt volt, sőt találunk följegyzést földalatti templomról is. (Baracs-kán például: die Hauser seint unter der Erden gebaut gewesen, Pakson: Bey dieser Zeit hat von Zaun aufgebaute mit khot verworvene undt Rohr zudedekhte, auch under der Erden erbaute bis 40 Haißsl). A pravoszlávok lelki gondozását egy pópa vagy kalugyer, a katolikusokét bosnyák ferencrendi barát végezte, Pakson a kálvinista magyaroknak prédikátoruk volt.

Bácska alsó részének Futaktól Vajszkáig 1696-ból való összeírása azt mutatja, hogy e dunamenti falvak lakossága e korban majdnem kizárólag szerb volt. Az összeírás végén ezt az adatot találjuk: Summa desertorum pagorum districtus Bachiensis facit 153. A vidék legjelentősebb helye ebben az időben Futak volt. Vásárait messze földről jöttek a kereskedők. A város lakói közül 168 családból 50 kereskedéssel foglalkozott. Egészen meglepő Baja és vidékének 1727-ből való összeírása. Eszerint Baján a német elem mellett a lakosság túlnyomó többsége még szerb. Magyar mindössze 9–10 család akad. A nevek följegyzéséből a magyar elemet el lehet választani az idegentől, mert az összeíró a magyaroknál a keresztnévet magyaros szokás szerint a családnév után tette, míg a más nyelvűeknél elébe. A Bajához tartozó vidék birtokosai majdnem mind szerbek. A németek inkább mint városi iparosok szerepelnek.

Legkevésbé ismertek a XVII. században a Bánság települési viszonyai. Ennek részben az az oka, hogy a mocsarakkal borított, az év legnagyobb részében szinte járhatatlan terület távol esett a forgalomtól. Így a Duna vonalán utazók leírásaiban is alig találunk rá vonatkozó feljegyzéseket. A török kincstári defterek is csak a Bánság északi részéről tartalmaznak adatokat. Legfontosabb településtörténeti emlék a XVII. századból az ipeki patriarchatus összeírása 1660- és 1666-ból. Az 1557-ben felújított ipeki patriarchatus alá tartoztak a török birodalom területén lakó összes görög-keleti szerbek, tehát a történelmi Magyarország telepesei is. A patriarchatus számára egyházi adót vagy más adományokat gyűjtő megbízottak időnként bejárták a patriarchatus egész területét és följegyezték az adakozók neveit. E följegyzések természetesen rendeltetésüknél fogva igen egyoldalú források, hiszen csupán a pravoszláv lakosságot tartják számon és annak is csak a módosabb részét. Értékük inkább csak a szerb népiség- és művelődéstörténet számára van. Az adományokból arra lehet következtetni, hogy a szerb lakosság főfoglalkozása az állattenyésztés volt, földet csak éppen annyit műveltek, amennyinek terméséből megélhettek.

Régebbi korok nemzetiségi viszonyainak megállapítására, egy-egy tájegység népi összetételének megrajzolására néhány szerencsés eset kivételével a följegyzett személy- és helynevek az egyedüli források. Ezekből kellő módszerességgel és óvatossággal helyes következtetéseket vonhatunk. Az itt említett szerb névanyagnál ez az óvatosság több szempontból is ajánlatos, s hogy erre itt kitérünk, annak oka az, hogy e szerb névanyag kissé más

természetű, mint például a hasonló korból származó magyar, s így értékesíteni is egészen más irányban lehet. A szerbeknél ugyanis a XVII. században, de még a XVIII. elején sem volt általánosan elterjedve az állandó családnév használata. Kiviláglik ez a következő megfontolásokból.¹ Az összeírt személyek egy részének csupán keresztnéve van följegyezve, különösen az olyan összeírásban, melyet született szerbek készítettek. (Például az ipeki patriarchatus katasztigjában). De találunk rá példát más esetekben is, ilyenek 1695-ből *Stanko, Janko, Jurko, Mijat* stb. (Baranyaváron), *Stojan, Sekula, Milivoj, Stojko, Boško* stb. (Rácuján). A német és a magyar összeírók (a nevek helyesírásából lehet következtetni az összeírók nyelvére) a német és a magyar szokásnak megfelelően a legtöbb keresztnév mellé följegyezték ugyan még egy, családnévnek látszó szót is, de ez, mint látni fogjuk, egészen más természetű, mint az igazi, nemzedékről-nemzedékre szálló, szinte megkövesedett családnév. Az egyes névtípusok vizsgálata meggyőzhet bennünket arról, hogy ezek a nevek állandóan, szinte alkalmasszerűen változtak.

Nem lehet eldönteni, vajjon régi, vagy friss ragadványnevekkel van-e dolgunk olyan esetekben, mikor a név az illető személy valamely tulajdonságát jelzi. Ilyenek például *Belobrk* (fehérbajuszú), *Dugački* (Hosszú), *Slepi* (vak), *Pijan* (részeg). Az ilyen beszélőnevek sokszor megmaradhatnak családnévnek, de a szerbeknél e korban ezt még aligha tehetjük fel, mert a többi névtípus változásából arra kell következtetnünk, hogy az efajta nevek is generációról-generációra változtak. Az apa nevéből *-ić* (*-ović, -inć*) képzővel alakult név, mely később a legáltalánosabb szerb családnév lett, e korban még valóságos viszonyt jelöl. *Obrađović, Ostojić* apja valóban *Obrađ, Ostoja* volt. Így az ipeki patriarchatus katasztigjában olvassuk, hogy *Pavle Penković* apjának *Penkonak* lelki üdvéért bizonyos adományt ígért. A következő generáció már újra apjáról nevezte magát. Az összeírásokban névként följegyzett foglalkozásnevek sem igazi családnévek, hanem a legtöbb esetben az illetőnek valóságos foglalkozását jelölik. Világosan látszik ez olyan esetekből, amikor az illető nevét két alakban is följegyzik, mint például *Toma Terzija* ili *Szabó*. Itt nyilván a foglalkozásnév magyar fordításáról van szó. Ugyancsak nem lehet véletlen az a számos eset, amikor az illetőnek latinul följegyzett foglalkozása megegyezik a névként följegyzett szó jelentésével, például Futakon 1696-ban: *Dabo Lakatos, Jaber serarius, Vuchich Terszie, sartor, Stanimir Chismazia, cothur-narius*.²

A legtanulságosabb adatokat azok a nevek szolgáltatják, melyek valamely helynévből alakultak. A névként följegyzett szó természetesen ezekben az esetekben sem igazi név, hanem csupán azt a helyet jelöli, ahol az illető utoljára tartózkodott. Így Pécsent

¹ E részben főleg J. D. Popović itt-ott elszórt megállapításait foglaltuk össze.

² Természetesen kivételek is akadnak.

1698-ban ilyen neveket találunk : Mirosav *Mohačlija* (mohácsi), Radosav *Mohačlija*, Mato *Monostorac* (monostori), Miho *Kapušvarlija* (kaposvári), Stipan *Vukovarlija*, Simo *Futoklijan*, Ivan *Somborlija* stb, Érden : Jakob *Ilocsany* (iloki), Ercsiben : Anton *Beogradacz* (belgrádi), Adonyban : Vukadin *Pestilija*(pesti), Vukoja *Mintszenlija*, Thodor *Szt-Ivanacz*, Perkatán : Radovicza *Szabadinacz* stb. Egészen általánosak természetesen azok a nevek, melyek egy-egy nagyobb vidékre utalnak, például *bosnyák*, *szi-macz* (szerémségi) stb. E nevek érdekes képet adnak a magyarországi szerb települések állandó hullámzásáról. Aránylag huza-mosabb ideig való helybenlakásról vagy bennszülöttségről tanuskodnak azok a nevek, melyek ugyanabból a helynévből vannak képezve, ahol az illető lakott, például Ercsiben : Jovicza *Erchinlija*, Adonyban : Milos *Adonyacz* stb.

Szükségesnek tartottuk a szerb névanyaggal kapcsolatban e rövid módszertani rámutatást az esetleg Dél-Magyarország településtörténetével foglalkozó magyar kutatók tájékoztatására. A XVII., sőt nagyrészt a XVIII. századból is följegyzett szerb nevek családtörténeti kutatásokra még akkor is majdnem teljesen használhatatlanok lesznek, ha majd több forrás kerül kiadásra. Ugyancsak nem lehet megállapítani a nevekből egy-egy újonnan benépesített vidék lakosságának eredeti származóhelyét. Kiválóan alkalmasak viszont e nevek művelődéstörténeti következtetések levonására és helyi jellegű települési hullámzások figyelemmel kísérésére.

Bármennyire ötletszerűeknek és szerényigényűeknek is látszanak e szerb próbálkozások a nem kimondottan politikai jellegű emlékek közlésével, történettudományunknak föltétlenül számon kell tartani őket, mert bennük talán egy induló szerb népiségtörténet csirái rejlenek.

Hadrovics László.

Történeti irodalom.

Baráth, Tibor : *L'histoire en Hongrie. (1867—1935.)* (Kny. : „*Revue historique*“ CLXXVII. 1936.) Paris, 1936. 8° 170 l.

A magyar történetírás problémáiról és a történelmi intézményekről, valamint a történettudománnyal kapcsolatban álló egyéb tudományágak feladatairól és eredményeiről mindezideig nem jelent meg B. könyvéhez hasonló nagyvonalú és adatgazdag-ságú munka, sem magyar, sem idegen nyelven. Egyes részletkérdések elemzése, a tudományszakok részeredményeinek vázlata több szerzőnek sikerült már, de összefoglaló együttesben még nem kaptunk a magyar történelem fejlődéséről megfelelő képet. Legfeljebb arról volt szó, hogy a történettudomány irányelveinek kibontakozása, azaz a különféle európai és magyar szellemi áramlatok összekapcsolása milyen utakon és milyen személyek irányítása alatt történt. A magyar tudománypolitika és különösen a történettudomány irányítása, mint egyik fiatal historikusunk, Kring Miklós, alább idézendő munkájában megállapította, az egyetem katedrájáról történt; Magyarországon a történettudománynak valamirevaló irányítói csak az egyetemen kifejtett munkásságuk révén hathattak tudományáguk eszmevilágának a fejlődésére. Íme, ezekről az egyetemi „történeiszakító“ tényezőkről hallottunk eddig a megjelent s nagyszámú beszámolókbán és fejlődésvázolásokban. B. könyve ezeknek problematikáján túlnemőleg szintézisben tárja elénk a történelem és a rokontudományok életét a kiegyezéstől kezdődőleg egészen a legújabb időkig. S nemcsak időrendi egymásutánban mondja el a könyvek rövid tartalmát, hanem a maga sajátosan egyéni értékelési rendszerének keretébe állítja az időrendi fejlődést s így az egymás mellett vagy egymás után feltűnő különféle iskolákról nyújt képet.

Éppen, mert francia nyelven megjelent munkáról van szó, úgy érezzük, nem lesz fölösleges, ha részletesen ismertetjük tartalmát. Első fejezete a kiegyezés és a világháború befejezése közti időt tárgyalja; de ebben a keretben is megkülönbözteti az 1896-ig uralkodó, vallási idealizmuson alapuló történetírást és a naturalistának nevezett pozitivizmust. Ezt a korszakot követte a világháború utáni évekig tartó történelmi kriticismus, vele időbeli párhuzamban a nyugatról húzódó szocialista történetírás, valamint a keleti faji-turanista történetírás. Ugyanekkor azonban már feltűnt az új idealizmus történetírásának köre is. A fejezet a rokontudományok — művészettörténet, irodalom-történet, jogtörténet, nyelvtörténet — ismertetésével záródik.

A második fejezet az 1919 és 1935 között lefolyt idő történetirodalmát ismerteti. Ebben a keretben talál helyet a kor tudománypolitikájának igazán elfogulatlan és mindenre kiterjedő vázlata is; a tudománypolitika gyakorlati leszűródésének eredményeként bemutatja B. a külföldi magyar tudományos intézetek szervezetét és, ha lehet, munkásságát is. Ez a fejezet nemzetpolitikai szempontból annyival is fontosabb, mert a történettudomány külföldi művelői ezen keresztül hamarabb megismerkednek a magyar szellem alkotásaival, mint a propagandairatok selejtes termékein át, amelyeket rendszerint kezükbe sem vesznek komolyabb történettudósok. A továbbiakban bemutatja B. a szellemtörténeti iskola eszmevilágát, gyakorlati kihatásait, túlzásait, eredményeit, s a jövő történetírásnak várható útját. Az utolsó részben tárja elénk a történettudomány egyes ágainak jelentősebb eredményeit. E helyen ismerkedünk meg a magyar nemzet történetére vonatkozó újabb munkákkal, az őstörténet problémáival (egy táblázatot is közöl a magyar nép származására és kialakulására, kiegészítve Hóman adatait a honfoglalás utáni keveredések feltüntetésével), a gazdaság- és társadalomtörténet kisebb vagy nagyobb jelentőségű eredményeivel (talán szabad elfogultság nélkül megjegyezni, hogy e sorok írójának Nádasdi gazdálkodásáról szóló munkája, valamint Szabó Istvánnak erről írt, s önálló gazdaságtörténelmi tanulmányának is beillő bírálata a felsorolásból, mely egyébként hiánytalan, kimaradt); megismerjük továbbá a politikai és hadtörténelem legújabb problémáit és azok megoldásait, a művészettörténet, zenetörténet, irodalomtörténet, közigazgatás- és jogtörténet, egyház- és vallástörténet, diplomatika fejlődését, valamint a világháború utáni korra vonatkozó irodalmat. E fejezet végén tárja elénk B. a magyar szerzőktől való egyetemes történeti munkákat, de kiegészíti fejtegetéseit az 1918 előtti korban Magyarországra vonatkozó, idegen szerzőktől származó értekezések felsorolásával és értékelésével, a külföldiek magyarságszemléletének bírálatával. Végül a nemzetiségtörténet kérdésének irodalmát mutatja be. Inkább a modern korra vonatkozik a könyvnek az a pár lapja, mely a magyarság számbeli megoszlását tárja föl az irodalom felsorolása mellett, de ezzel sem végzett haszontalan munkát, mert egymás mellé állította a valóságos helyzetet az egyes államoknak sokszor célzatosan felvett statisztikájával. Ha nem is a történettudomány szempontjából, nemzeti szempontból mindenesetre értékes és érdekes ez a fejezet.

Láttuk ebből a talán bő tartalmi kivonatból, mennyire sokoldalú B. könyve, s éppen ezért nemcsak a szaktudósok zárt köre hasznosíthatja, hanem a Magyarország iránt érdeklődő művelt közönség is fogalmat alkothat magának e könyv alapján a szellem hatalmas lendületéről és mozgalmasságáról. De éppen azért, mert könyve ily nagyjelentőségű s francia nyelven történt megjelenése következtében kétszeresen fontos, tartjuk szükségességnek megjegyezni, hogy B. értékelése, könyvének minden lapján végigvonuló egyénieskedése, személyes élményekre támaszkodó

expresszionista előadásmódja nem mindenkor marad meg az objektivitás határai közt, hanem nagyon sok esetben egészen megokolatlanul szubjektív. Mintha csak ötletekben és szellemes megjegyzésekben szeretné bemutatni ítéletének változatosságát, annyira nem veszi figyelembe értékelésében az eddigi kereteket és alaposan megokolt iskolászerű rendszereket. (Erre — egyes kérdések kapcsán — különben már Eckhardt Sándor is rámutatott: *Nouvelle Revue de Hongrie* 1937, 351—354. l.) Szerinte egy különálló „theologikus“ történetírói iskola is fennállott, pedig sokkal helyesebben tette volna, ha egyedül Fraknóira és némileg talán Békefire korlátozza ezirányú megjegyzéseit, mert sem Kollányi, sem Knauz nem tartoznak az általa felállított keretbe. Érdekesen fejtegeti a francia pozitívizmus szellemi hátterét is. Ennek metafizikáját szerinte a magyar történetírók nem vették át s éppen ezért a magyar pozitívizmust naturalizmusnak minősíti azzal a megokolással, hogy képviselői a történelmi fejlődést csak fizikai tényekben látták. Ebben a tekintetben igaz, hogy a kutatások nálunk csak eseményelőadásokra korlátozódtak, de az előadások modora, a fejlődés törvényeinek, illetve tényeinek bemutatása nem maradt el a nyugati történetírás akkori schémája mögött. A különbséget, a német szellem hatását részletesebben kellene igazolnia, mert odavetett mondataiból nem érezzük ki a német befolyást s nem is látjuk a német szellem iránytűjét. Az a körülmény, hogy a történelmi fejlődés bemutatása a fizikai világ naturalizmusának ismertetésére korlátozódik, még nem jogosít fel arra, hogy a gyakorlatban ugyanazt jelentő francia pozitívizmus fogalomköréből kiszakítsa a magyar pozitívista történetírást és azt egy német rendszerű „naturalizmus“ címszó alá foglaljuk. Nincs igaza abban sem, hogy a magyar pozitívizmusnak nincs meg a világnézeti háttere. Éppen Váczy Péternek a *Magyar Szemle* és a *Nyugat* hasábjain megjelent, s B. által teljesen figyelmen kívül hagyott fejtegetései mutatják ki, hogy a magyar pozitívizmus igenis világnézeti gyökerekből fejlődött ki, s ebben a tekintetben nem német utánszat, hanem az egész európai kultúrának egy sajátos megjelenésformája, szellemi visszatükröződése. Túlzásba esik B. akkor is, amikor a történelmi kriticismus tárgyalása során Hornyánszkyknak döntő befolyást tulajdonít. Kétségtelen, hogy Hornyánszky sok gondolatot fejezett ki, s érvényesített egyetemi előadásaiban inkább, mint könyveiben, s az új magyar gazdaság- és társadalomtörténet hasonló okfejtésekből indult ki, de nem Hornyánszky hatása alatt. Annyira távol volt ettől a jeles történettudóstól a magyar történetírásnak ez a két ága, hogy pl. Kring Miklós szép tanulmánya: *Węgierska historiografia społeczno-gospodarcza w ostatnich 25 latach* (Az utolsó 25 év magyar társadalom- és gazdaságtörténetírása. Lwów 1937) nem is említi az ő nevét az új iskola szellemi irányítói között.

B.-nak egyik nagy érdeme, hogy idézeteiben rendkívüli tapintattal meg tudja találni az elméletéhez vágó jellemző mondatokat, s így a látszat minden esetben neki ad igazat. Cáfolata

éppen ezért rövid bírálat keretében nagyon nehéz, de mindenkor keresztülvihető, ha egy író nem kiragadott mondatai alapján ítélünk meg, hanem munkásságának egész felépítése és rendszere révén. Egy-egy írói egyéniség kibontakozásánál sok befolyás érvényesül, s B. többször csak a neki megfelelő hatást és gondolatot ragadta ki, a többit pedig figyelmen kívül hagyta, jóllehet az író maga is nem egyszer ellenmond régebbi megnyilatkozásainak. Ismételten felhívjuk B. figyelmét Váczy idézett tanulmányaira, amikor leszögezzük, hogy a magyar szellemtörténeti iskola irányelveinek tisztázása az ő fejtegetései után is megoldatlan probléma marad, mert az elvek ismertetésekor nem azokat a munkákat vette tekintetbe, amelyek a történelem vitalizmusában élő egyének tollából származtak, hanem elsősorban filozófusokét, akik tételek, dogmák kifejtésével, s megvalósíthatatlan követeléseket hangoztatva sokszor távol állanak a történetírástól. Egyoldalúnak tűnik fel akkor is, amikor a magyar történetírásnak szemére veti a társadalomtörténeti terminológia kialakulatlanágát. Ezzel a váddal nem áll ugyan egyedül, de elődei is tévednek, amikor nem veszik figyelembe, hogy a régebbi középkor egyes kifejezéseit, mint miles, hospes, liber, nemcsak a magyar társadalomtörténet nem tudja megfejteni, hanem hozzá hasonlóan a nyugateurópai történetírás sem; egyes korok fogalomkörére csak akkor lehetne teljes világosságot deríteni, ha tekintetbe vennénk a nagy következtetlenséget és tisztázatlanságot, amely a korok embere előtt is homályos képzeteket szült. Stefan Inglot-nak „Essai sur la vie rurale et les colonges d'Alsace (XI—XIIIe siècle)” (Strasbourg 1932) c. nagy könyve mutatja ki legszebben, hogy magának a hospesnek (colonus) mennyi fogalmi változata volt egyetlen területen az idézett korokban.

Talán a nagy tömegben idézett könyvek áttekinthetetlenségének eredménye az, hogy B. ítéletei az egyes könyvek értékének meghatározásában nem mindenkor fedik a valóságot. Túldicsér olyan munkákat, melyeknek sem anyaggyűjtése, sem szellemi horizontja nem felel meg a modern történetírói követelményeknek (Balla kiadványa az országgyűlésekről, Szabó Dezsőé az úrbérrendezésről), viszont nem ismeri el az értékét olyanoknak, melyek határozottan jelentettek valamit a magyar történet-szemlélet kialakításában, vagy a tudományos kutatások előbbrevitelében.

Ezzel szemben B. legnagyobb érdemeként megemlítjük azt, hogy a magyar tudományos kutatásokat tápláló intézményekről — könyvtár, levéltár stb. — részletes ismertetést nyújt, s ezzel a történetkutatás alapforráshelyeit teszi ismertté a nyugati történetírók előtt. Ez a módszeresség és mindenhova néző tekintet jellemzi B. egyéniségét s ezért üdvözljük ezt a nagyjelentőségű új könyvét azzal a meglepéssel és örömmel, mellyel bevezető sorainkban adóztunk munkájának.

Komoróczy György.

A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve.
 V. évf. Károlyi Árpád közreműködésével szerkeszti *Angyal Dávid*. Budapest, 1935. 8° 331 l. — VI. évf. Károlyi Árpád és Angyal Dávid közreműködésével szerkeszti *Miskolczi Gyula*. Budapest 1936. 8° 344 l.

Több mint tizennyolc évvel ezelőtt, 1920 májusában jelentette be a Történelmi Társulat közgyűlésén az akkori elnök, gr. Klebelsberg Kunó, hogy a kutatás számára hozzáférhetővé vált bécsi házi, udvari és állami levéltár roppant mennyiségű magyar vonatkozású iratanyagának átkutatására tudományos expedíció indul Bécsbe; ugyanekkor reményét fejezte ki, hogy a jövőben talán sikerülni fog ezt az expedíciót állandó tudományos intézménnyé: bécsi magyar történetkutató intézetté kifejlesztetni. Azóta ez a nagyszabású, akkor még nagyon is merésznek látszó program gyors léptekkel haladt előre a megvalósulás útján. Létrejött a rég óhajtott bécsi történetkutató intézet, s benne kollektív munkaszervezet, alapos felkészültségű tudós gárda látott munkához. E szorgos kutatómunka eredményességéről nemcsak Magyarország újabbkori története forrásainak ezideig harmincnál több kötetre terjedő kiadványsorozata tanuskodik, hanem az a nagyszámú kisebb tanulmány is, mely az Intézet kiadásában jelenik meg évről-évre. Hét esztendeje már, hogy az Intézet tagjainak és vendégeinek kisebb terjedelmű dolgozatait évkönyv formájában teszi közzé. Ez az évkönyv megindulása óta egyik legszámottevőbb orgánuma a magyar történetírásnak. Lapjain jelennek meg az ösztöndíjas fiatal historikusok cikkei, az intézet német vendégeinek magyar vonatkozású dolgozatai, de számos nagynevű történettudós értekezései is. Minden kötet jelentős új anyaggal, új meglátásokkal gyarapítja irodalmunkat. A most ismertetendő V. és VI. kötet méltóképen szemlélteti e kiadvány értékét.

Az V. évfolyam tizennégy cikket foglal magában. Az első két tanulmány egy-egy ókortudományi problémát tárgyal. *Fischer Endrének* „Über die Entstehung des Jus Papirianum“ c. dolgozata mind alaposságát, mind eredményét tekintve, jeles munka. De igen értékes, precíz és a maga válfajában mintaszerű feldolgozás *Kring Miklósnak* „Az állam Tacitus történetsszemléletében“ c. értekezése is. Mindkét cikk kiváló példa arra, hogy a magyar historikusok a hazai történet keretein kívülálló, sőt a magyar élet alakulására kiható szomszédos kultúrkörök történetétől független kérdések vizsgálatában is eredményesen munkálkodhatnak.

A következő tanulmányt „Az egyházi nemesség“-ről *Szekely Ottokár* írta. Ebben a régi magyar társadalom egy különleges rétegének eredetéről, alakulásáról és szervezetéről kapunk összefoglaló képet. Az értekezés jelentékeny új anyagot tár fel, mégis a vázlatosságát benyomását kelti. Ez a téma — különösen egy a fejlődés egészét áttekinteni akaró, nagy perspektívájú feldolgozásban — sokkal szélesebbkörű levéltári kutatást s a közép-európai szociális viszonyokra is kiterjeszkedő irodalmi tájékozódást igényel. — Igen érdekes *Belitzky Jánosnak* „A magyar

törzsek és nemzetségek vándorlásá"-ról szóló cikke. A törzsek honfoglaláskori elhelyezkedésére és a mai nyelvjáróterületek összefüggésére vonatkozó észrevételei figyelemreméltók, de a törzsek vándorlásának a nemzetségi személynevek helynévi alakban előfordulásával való magyarázása vitatható. — Komoly forráskritikai dolgozat *Waldapfel Eszteré*: „Szent István első törvénykönyve és a nyugati törvényhozás“. Új megállapítását, miszerint a Szent István-féle egyházi intézkedések valamely egyetemes keresztény zsinati határozatokat tartalmazó kompilációból eredtek, a világi törvények pedig az ősi magyar és német szokás-jog hatását mutatják, szerkezeti, gondolati és stiláris bizonyítékok alapján nagy felkészültséggel igyekszik igazolni.

Újkori társadalomtörténeti vonatkozásban nyújt számottevő eredményeket *Ember Győző* cikke: „Mária Terézia úrbérendezése és az államtanács“. Amit az úrbérendezés nagy akta-publikációjában, sajnos, nem kaptunk meg, — t. i. az ügynek 1764 előtti vonatkozásait — arra, helyesebben annak egy részletére, báró Borie és Cothmann szerepére vet fényt ez a szép, nagy lelkiismeretességgel készült tanulmány. Ugyancsak az államtanács műhelyébe nyújt betekintést *Csóka Lajos*nak „Kollár Ádám Ferenc hatása az államtanács magyar kamerális tárgyalásaira“ c. értekezése. Kollárnak két évtizedre terjedő szaktanácsadói működéséből kiválasztott néhány példa világos magyarázatát adja az udvar Mária Terézia-kori történelmi és jogi felfogásának. — Újabbkori gazdaságtörténetünknek egyik legjelentősebb problémájáról, az udvar Ferenc-kori iparpolitikájáról értekezik *Mérei Gyula* „A bécsi kormány gyáriparpolitikájának alapelvei Magyarországon 1790 és 1815 között“ c. tanulmányában. A magyar iparügyre vonatkozó udvari felfogás módosulását jelző megállapítása e kérdést illető eddigi nézeteinket lényegesen korrigálta; kár, hogy idevágó értékes iratanyagát nem törekedett részletesebben közreadni.

Haraszi Emil kitűnő zenetörténeti tanulmánya: „Bihari a bécsi kongresszuson és a Rákóczi-induló Bécsben“ jóval többet mond, mint amennyit a cím sejtetni enged. A Rákóczi-induló nagyszerű bécsi sikerének ismertetése során tájékoztatást nyerünk a császárváros multszázadeleji internacionális zene-kultúrájáról és a romantikus magyar zenei nacionalizmus kialakulásáról. A komoly apparátussal készült értekezés azonban szembetűnő szerkezeti nehézségekkel küzd. — A XIX. század-eleji magyar szellemi élet ismeretéhez nyújt jellemző részletképet egyháztörténeti vonatkozásban *Hermann Egged* „Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat“ c. dolgozatában. A báró Szepesy Ignác erdélyi püspöknek a zsinat alkalmával játszott szerepét feltáró előadás jellemző bizonyíték a jozefinista egyházpolitikai ideológiának a magyar főpapság körében való érvényesülésére. — *Reinhold Brackmann* cikke: „Ein Schulbeispiel für die Deutung Grillparzschers Epigramme“, minden különösebb jelentőség nélküli irodalomtörténeti adatközlés. *M. Császár Edit* dolgozata ellenben, „Színház és közönség a XIX. század derekán“, komoly

szakavatottságról és elmélyedésről tanuskodó, szép munka. A pesti színházlátogató rétegekről, a színésztársadalomról, a nagy színészegyéniségekről és a színjátszás rendszeréről nyújtott finom ábrázolása most induló színészettörténeti irodalmunknak komoly nyeresége. — *Meszlényi Antal* „Horváth Mihály menekülése és bekapcsolódása a párizsi emigrációba“ címmel a Márki-féle életrajzhoz szolgáltat érdekes, néhol talán túlságosan aprólékos kiegészítést. — A kötet befejező értekezése, „Gróf Széchenyi István és a budai Várhegy kiépítésének terve“, *Fleischer Gyulától* való. A bécsi Albertina rajzgyűjteményében és a budapesti fővárosi könyvtárban végzett kutatások alapján készült értekezés nemcsak műtörténeti szempontból érdekes, de Széchenyi nagykoncepciójú közlekedéspolitikai és városfejlesztő terveiről alkotott képünket is jellemző vonásokkal gyarapítja.

A VI. kötet, az előző évfolyam méltó folytatása, ugyancsak egyetemes történeti értekezéssel indul: *Benda Kálmán*nak „A keresztény közösség, Magyarország és a török hatalom a XV. században“ c. dolgozatával. A cikk kitűnő megvilágítással alkotott átfogó művészi kép. Abban az órában mutatja be Európát, amelyben a török a kontinens peremén megjelenik. A keresztény univerzalizmus haldoklását és az „exotikus“ Magyarországnak, „a kereszténység pajzsának“ a nyugati közösségbe való formai befogadását szemléltető dinamikus ábrázolását helyénvaló lett volna német vagy francia nyelven közölni.

A következő dolgozat, „Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán“, *Paulinyi Oszkártól* — nemcsak a kötetben visz jelentős szerepet, de bányásztörténeti irodalmunknak is igen számottevő terméke. Wenzel Gusztáv, Péch Antal és Kováts Ferenc úttörő munkásságának manapság, sajnos, alig akad folytatója; a kutatásnak ez a fajtája ugyanis a különleges szakértelem mellett igen hosszadalmas és fáradságos munkát kíván s látszólag nem hoz sokatmondó eredményeket. Felette örvendetes tehát, hogy Paulinyi újonnan feltárt bányakamarai számviteli forrásanyag alapján nagybecsű feldolgozást adott újkoreleji aranytermésünk régóta problematikus kérdéséről. Cikke a számadások és összeírások helyes értelmezése, számviteli ellenőrzése és forráskritikai értelmezése tekintetében mintaszerű munka.

Ember Győző „Jobbágyvándorlás és jobbágyvédelem a XVIII. század első felében“ c. dolgozatában az udvar III. Károly-kori népvédelmi politikájának indítékait tárja fel. Ez a tanulmány is számottevően gyarapítja az úrbérrendezés előtti jobbágyviszonyokra vonatkozó hiányos ismereteinket. — Az Eckhart-féle kutatások vámpolitikai vonatkozású folytatása *Csapodi Csaba* cikke: „Die Entstehung des ungarischen Zolitarifes von 1784“. Az államtanácsi iratanyag alapján készült jeles értekezés II. József gazdaságpolitikai felfogásának ismertetésével jelentékeny mértékben tisztázza az erre vonatkozó eddigi bizonytalan nézeteket. Ugyancsak Eckhart Ferenc munkássága folytatásának tekinthető *Miskolczy Gyulának* a bécsi egyetemen tartott székfoglalt

előadása : „Gesamtstaatsidee und Wirtschaftspolitik in Ungarn 1790—1848“. Ez az átfogó jellegű, éles meglátásokban gazdag cikk egészen új megvilágításba helyezi a Vormärz gazdaságpolitikáját : megállapítja, hogy annak determináns tényezője nem annyira a társadalmi átalakulás elleni küzdelemben, mint inkább a régi „Gesamtmonarchie“ és az újonnan kialakuló nemzetállam-gondolat összeütközésében keresendő. Ennek az eredménynek minden bizonnyal ösztönző hatása lesz a reformkor gazdaságtörténetének részletkutatásaira.

Angyal Dávid „Die Tronbesteigung Franz Josefs I.“ c. cikkében készülő nagy Ferenc József-életrajzának egyik részletét adja közre. Mesteri rendezésben pergeti le előttünk a sorsdöntő 1848. év drámai gyors eseményeit és bennük művészi ábrázolásban jeleníti meg az ifjú főherceg szereplését. — *Jánossy Dénes* értekezése : „Die Geheimpläne Kossuths für einen zweiten Befreiungsfeldzug in Ungarn 1849—1854“, egy nagyarányú külföldi levéltári kutatómunka eredményeinek összefoglalása. Hat terjedelmes fejezet keretében tárulnak fel előttünk az emigráns Kossuth nagy propagandaműködésének azok a fő fázisai, melyek a XIX. század többi politikai emigrációinak pszichológiai fejlődésében is szabályszerűen végigkísérhetők : a fantasztikus tervezetések időszaka, a kijózanodásé és a letargiáé. Ez a legmagasabb fokú történelmi kultúrában fogant tanulmány újabb Kossuth-irodalomunk legértékesebb alkotásai közé tartozik. — A zárócikkben („A primási szék betöltése 1891-ben“) *Salacz Gábor* ügyes bepillantást nyújt abba a kulisszák mögötti nagy diplomáciai és politikai küzdelembe, amely az állam és az egyház érdekeinek multszázadvégi nagy összeütközése idején az esztergomi érseki kinevezés körül folyt.

Befejezésül a legnagyobb elismeréssel kell adóznunk Károlyi Árpádnak, Angyal Dávidnak és Miskolczy Gyulának — kitűnő szerkesztői munkájuk elsőrangú biztosítéka az évkönyvek tudományos sikerének.

Berlász Jenő.

Annuario, 1936. (Studi e Documenti Italo-Ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma, diretti da Eugenio Koltay-Kastner. I.) Roma, 1937. 8° 238 l.

Az 1927-ben alapított római Magyar Akadémia első évkönyvét adta ki jelenlegi igazgatója, Koltay-Kastner Jenő. Ez az évkönyv arról tanuskodik, hogy aránylag fiatal tudományos intézetünk szétágazó célkitűzései mellett is egységesen és fokozatosan fejlődik. Az Annuario összeállításában követett szempontokat maga az igazgató körvonalazza a következőképen : „Intézetünk természete már eleve meghatározza az olasz-magyar tanulmányok és források sorozatának mibenlétét. A szerzők főként ifjú tudósok, történészek, filológusok, archeológusok, irodalom- és művészet-történészek, kiket Rómába küldenek ösztöndíjjal és akik vagy az olasz-magyar szellemi érintkezésekkel, vagy általános érdekű kérdésekkel foglalkoznak, de mindig magyar szempontból. Ugyanakkor azonban helyesnek látszott fölvenni a Magyar Akadémia

régi tagjait, vagy vendégeit, ha érdeklél, vagy különös időszerűséggel bír munkájuk az olasz tudományos világ számára, nemkülönben egy-egy nagy olasz tudós tekintélyes szavát. Jelen közleményeinkben az Akadémia teremtette és előmozdította alkalomból világosan és precízen rajzolódik ki, hogy fiatal tudósainknak mit kell tanulniok az antik, a keresztény és a modern Róma magasztos eszményeiből. Ami a formát illeti, nem akartuk magunkat kötni sem az „Annuario“ címéhez, sem jellegéhez, fönntartván magunknak a jogot, hogy aszerint, hogy milyen természetű az Akadémia tagjai által végzett munka, időről-időre értekezéseket, forrásokat, tanulmány-, valamint cikkgyűjteményeket közöljünk.“

Valóban, a jelen kötet gazdag koszorúja a különösképen történeti jellegű értekezéseknek, melyekben nem olyan éles a szaktudományi határvonal, mint amilyen erős az őket átható szellemiség közössége. Talán jobban szembetűnne ez a homogén jelleg, ha időrendben sorakoznának a tanulmányok és ha nyelvtől is egységesek lennének. Azonban így is mutatják azt a nagy erkölcsi hasznot, melyet a római Magyar Akadémia működése jelent. Tárgyát tekintve a legkevésbé magyar szempontú és leginkább általános *Radnóti Aladár* terjedelmes archeológiai cikke a vatikáni profán-múzeum bronzedényeiről (Vasi di bronzo romani nel Museo Profano del Vaticano, 51—114. l.). Ugyancsak általánosan római jellegű *Fischer Endre* dolgozata a köztársasági Róma legjelentősebb politikai tényezőjének, a populares-nek mozgalmáról. (Contributo alla storia del movimento dei „populares“, 126—145. l.) Kutatja e mozgalom eredetét, motívumait, lényegét és hatását. Arra a következtetésre jut, hogy a „populares“ nem párt volt, hanem mozgalom, mely a régi város-állam eszményeivel szemben meg akarta újítani a régi állami organizmust, hogy ezáltal befogadhassa a többi itáliai népet. Hatása pedig kiterjed az egész római állami életre és így a római jogra is.

Nagyjelentőségű az évkönyv tanulmányainak az a csoportja, amely a római birodalom és Pannónia viszonyával s az egykori provincia további életével foglalkozik. Köztük elsőnek kell említenünk *Giulio Quirino Gigliolinak*, a kiváló olasz tudósnak igazán nagy történeti távlatokban megírt essayjét (La Pannonia e l'Impero Romano, 6—20. l.). Kitűnően érzékelteti, hogyan olvadt bele Pannonia a birodalomba, hogyan lett annak északkeleti bástyája (mint ahogy később egy évezreden át Magyarország egész Európa bástyája lett Délkelet felé). Pannonia katonai erőforrása volt a birodalomnak, de amellett szellemileg is teljesen átforgalmódott. Valóban, Róma dicsőségét semmi jobban nem hirdeti, mint az, hogy amikor a romanizált lakosságot 395-ben a barbárok beözönlése elszakította Rómától, elszigetelve, magára hagyva, mégis római maradt. Abban is feltétlenül nagy és termékeny igazságot mond a szerző, hogy Pannonia lett később a magyar birodalom súlypontja. Ehhez legföljebb azt tehetjük hozzá, hogy Róma egyenes örököse a Kárpátok medencéjében tovább vitte a vidék organizációját. Róma sohasem uralkodott

a teljes terület fölött, hanem délről fölfelé nyomulva a Duna vonala mentén és megkerülve a magyar síkságot, ismét délről fölnyúlva Dáciában. A magyarság volt az első, amely központilag megszervezte ezt a területet. Szinte történeti szükségszerűség, hogy míg Attila a Duna—Tisza közén ütötte föl szállását, addig a Nyugathoz csatlakozó magyar királyok az egységes organizáció székhelyét ismét Pannoniába helyezték át. A szerző érdeme, hogy a nagyrészt már ismert adatokat és eredményeket mesteri koncepcióvá alakította. Még két tanulmány foglalkozik a kötetben Pannoniát és a magyarságot közösen érintő kérdésekkel: *Gáldi László* alapvető dolgozata a pannoni latiniségről (Le romanisme transdanubien, 28—50. l.) és *Horváth Henrik*nek ugyancsak értékes tanulmánya a római elemek hatásairól a dunántúli klasszicista törekvésekben. (Transdanubien als kunsthistorische Provinz, 115—125. l.) Gáldi egyes román tudósok törekvésével szemben, akik a románok őseit mutatják ki Anonymus „Pastores Romanorum“-jában, gazdag nyelvészeti és történeti bizonyítékokkal igazolja, hogy e provinciában nem keleti, hanem nyugati típusú illir-kelta alaprétegre épülő római civilizáció virágzott, amely a Noricuméhoz csatlakozott. A latin kultúra a Dunántúlon folyamatosan fennmaradt egészen a magyarok bejöveteléig s különösen vallási téren. Egyébként nemcsak romanizált pásztor népcsoportok, hanem, ami lényegesebb, a városi lakosság is megőrizte a latinság egyes hagyományait. Nem véletlen, hogy a magyar középkorban ott építkeztek a legerősebben, ahol leginkább megmaradtak a római épületek maradványai s hogy latin telepések, olaszok, provencaiak, franciák, vallonok, spanyolok szívesen telepedtek meg ezen a latin hagyományú vidéken. Főlöszleges tehát Pannoniában pseudo-románokat keresni, amikor kétségbevonhatatlan emlékei vannak itt a római birodalom egyik virágzó provinciájának s az erre épülő szellemiségnek. Horváth Henrik dolgozata már ezzel a szellemiséggel foglalkozik, a lokális római emlékeknek a középkori művészetre gyakorolt hatását vizsgálja több idevágó dolgozatát összegezve. Kimutatja, hogy a pannoni művészet több volt, mint a római provinciális művészet egyik változata. Inkább egy egészen határozott formakincsű, sajátos szellemű történeti jelenségről lehet beszélni. Ebben a művészetben az illir-kelta lakosság népi alapokon nyugvó helyi kultúrája és az itáliai romanizmus szerencsésen olvadt össze. Kutatva az antik elemek hatását a románkori művészetben, arra az eredményre jut, hogy nálunk, a Dunántúlon is volt az úgynevezett „román renaissance“ idején tudatosan klasszicizáló törekvés. Elismeri, hogy ebben része lehetett Itália közelségének s a római meg olasz kultúrával át- meg átítatott Dalmácia és a Dunától szoros összefüggésének.

Az évkönyv további dolgozatai olasz-magyar irodalmi és történeti összeköttetéseket tárgyalnak. *Mayer Erzsébet* e folyóiratban már ismertetett, Diomede Carafáról szóló dolgozatának egyik részét fejti ki részletesen: kifogástalan kritikai szövegben adja ki és bevezetéssel látja el (Un opuscolo dedicato a Beatrice

d'Aragona, regina d'Ungheria, 201—258. l.) Carafának a tökéletes udvaroneről írott munkáját. A művet Castiglione „Il Cortegiano“-jának mintegy előfutárjául tekinti és a nápolyi udvar spanyolos légköréből magyarázza, majd pontosan számbaveszi kéziratait és eddigi kiadásait. Ugyancsak az olasz-magyar humanista kapcsolatok tárgyköréből való *Kardos Tibor* dolgozata (Che cosa fu l'umanesimo ungherese? 144—187. l.). Benne az olasz közönség számára összefoglalja a magyar humanizmuskutatás eddigi eredményeit a maga szempontjai szerint. Vizsgálja a renaissance megnyilvánulását minden társadalmi osztályon. Renaissance jelenségnek tekinti az alsóbb néposztályok középkorvégi vallási mozgalmait, a nemesség lovagi kultúrájának átalakulását politikai-jogi kultúrává s végül az erősen egyházas jellegű humanizmus kibontakozását a középkorvégi egyházi műveltségéből. Időbelileg két fő korszakot különböztet meg, melyeket Mátyás király halála választ el egymástól. Az első a renaissance birodalom kora, a második a virtuális Magyarországé, amikor a szétszakított nemzetet a történeti osztályok tudatában a humanizmus menti meg. Végigkíséri a humanizmus külső forrásait, Nápoly, Firenze, Velence és Dalmácia szerepét, humanizmusunk belső mozgató erőit, megnyilvánulásait, számbaveszi terjesztőinek nemzetiségét, a mozgalom kisugárzó erejét Középeurópában, a humanista gondolatvilág fejlődését s az irodalmi formák kibontakozását, melyek párhuzamosan jöttek létre a renaissance életforma kialakulásával. — Buda visszafoglalásának korszakába visz bennünket *Szabó Mihály* kitűnő dolgozata (Il papa Innocenzo XI. e la liberazione di Buda dal Turco, 21—27. l.). Egykorú dokumentumokkal igazolja azt az általános elismerést és európai visszhangot, melyben XI. Ince pápának része volt Buda fölszabadítása körül vitt nagy szerepéért. — Az olasz-magyar tárgyú dolgozatok sorát időrendben *Iván János* értekezése zárja le „II. Lipót politikájának firenzei gyökerei“ címen (189—200. l.). Szerinte II. Lipót mint császár toscanai nagyhercegségének jól bevált politikáját folytatta (békepolitika, semlegesség, bizonyos konstitucionális színezet, törekvés a lakosság szociális, gazdasági és politikai szabadságára, az erőszaktól való irtózás). Egyetlenegy sötét vonása volt firenzei tartózkodásának, a bizalmatlanság és a belőle származó kémrendszer, de helyes módszereivel együtt ezt is átvitte új hatalmi körébe. Végeredményben a Habsburg-birodalom válságának megoldása II. Lipót firenzei módszereinek gyümölcse.

Mint láttuk, az évkönyv tanulmányai nagy időközökben vették tárgyukat s az egymással érintkező tudományágaknak különböző módszerei szerint tárgyalták azokat. De közősek abban, hogy igyekeznek új eredményeket hozni, új kutatások, új szempontok szerint előmozdítani az olasz-magyar kulturális érintkezést, nemkülönben belekapcsolni a magyar tudományosságot az olasz tudományon keresztül az európai közvéleménybe s ezzel szolgálatot tenni a magyarságnak is. Ezt lehetővé teszi az a körülmény, hogy az évkönyv nem nehézkes. Külső kiállítása is a latin közönség ízléséhez alkalmazkodik. A Római Magyar

Akadémia igazgatóját köszönet illeti meg ezért a kitűnően induló és a magyar tudomány érdekeit szolgáló kiadványsorozatért.

Kardos Tibor.

Seignobos, Ch. : *Essai d'une histoire comparée des peuples de l'Europe*. Paris, 1938. Rieder. 8° VIII, 486 l.

Európai történetíró számára talán nincs lenyűgözőbb, de egyben nehezebben lebíráható feladat, mint egységes és arányos szintézist adni, rövid és könnyen áttekinthető összefoglalásban, az emberi mult azon részéről, melyet Európa történetének nevezünk. S. maga, a történelemnek hatvan éven át való tanulása és tanítása után, vakmerő vállalkozásnak mondja kísérletét, hogy az európai népek történetének századról-századra alakuló hatalmas együttesét lényeges vonásaiban, politikai, gazdasági és szellemi hatóerőkre egyaránt kiterjedve ábrázolja. E tekintetben szerencsés volt az összehasonlítás elvéhez folyamodnia. Tizenöt éve, a brüsszeli történeti kongresszus megnyitásakor, Henri Pirenne mutatott rá, hogy mind európai, mind sajátos nemzeti szempontból jelentős lenne az összehasonlító történeti módszer alkalmazása. Felülemelné a kutatót a válogatás nélkül minden gyökeres nemzeti vonásnak vindikáló (Pirenne szavával ethnocentrikus) szempont szűk horizontján, megláttatná vele népe fejlődésében az európai történetnek idejében vagy későn jelentkező állomásait, de egyben hozzásegítené a valóban sajátos nemzeti értékek felismeréséhez. S.-nak az összehasonlításra főként azért volt szüksége, hogy a számos néptörténetet, tarka külön-ábrázolás helyett, bizonyos analógiák alapján európai táj-egységek szerint csoportosítsa, sokhelyt rámutatva Nyugat-, Közép- és Keleteurópa eltéréseire. Éppen ezért, magyar szemmel olvasva S. könyvét, két főszerpontot követhetünk : 1. mennyiben sikerült az európai történet egészének fejlődési étapejait, azok mindenütt változó formáit mély összefüggéseikben, de mégis világosan ábrázolnia ; 2. milyen megvilágítást nyer az európai és közelebről keleteurópai egészbe illesztett magyar történet ebben az ábrázolásban.

Amennyire egyetlen kötet engedi, a szerző valóban igen használható és pontos áttekintést nyújt, mégpedig világos, jól szerkesztett és tömör előadásban. A főhelyet természetesen a politikai történet foglalja el, azaz annak fővonalai, de a gazdasági élet, kereskedelem, társadalmi fejlődés, intézmények és életviszonyok rajza sem válik mellékessé. A magasabb szellemi élet és a szellemi erők rajza — úgy érezzük — sokszor méltatlanul háttérbe szorul, némileg azon seignobosi tétel következtében, hogy a történet nem főként „a néha elit névvel díszített“ kis vezetőréteg, hanem a „masse du peuple“ életviszonyaiból áll. Emellett a német terminológiát ismerő és szellemtörténeti iskolán átment olvasó hiánynak érzi, hogy egy-egy kor szellemi, társadalmi, politikai stb. tünetei egymással nem jutnak összefüggésbe s így, a történeti folyamatok aránylag pontos rajza mellett, nem találkozunk a francia kutatás által amúgysem használt kor meghatározásokkal, mint gótika, barokk vagy felvilágosodás.

A jelenségeket megtaláljuk, a kompozíció miatt természetesen igen röviden, de a hozzájuk szokásosan fűzött fogalmak említése már elmarad. Példa erre a renaissance, melyet S. helyesen a középkori fejlődés új korba lépő folytatásának fog fel s nem az antiknak valami váratlan felújulásából vezet le, de kizárólag esztétikai térrel korlátozza, különböző népek kisszámú elit-csoportjának irodalmi és művészeti munkáját értve rajta. Ugyanakkor világosan megrajzolja a XV. század végétől a rendi hatalommal szemben kibontakozó, modern államokat előkészítő európai abszolutizmusok jelentkezését s az egyidejű társadalmi változásokat, anélkül azonban, hogy mindezen jellemzőket egymással összefüggésbe hozva a politikai és gazdasági területre is kiterjesztett renaissance-fogalom alá vonná.

Ami másik szempontunkat illeti, maga a szerző vallja be, hogy nem fordíthatott elég helyet a kisebb népek történetére, mely pedig összehasonlítás szempontjából talán még tanulságosabb. Valóban, a keleteurópai egészbe foglalt magyarságról gyakran, de igen röviden történik említés, ott is rendszerint a sajátos keleteurópai társadalmi fejlődésről (nemesi alkotmány, polgárság hiánya s lassú fejlődése, hosszú jobbágytság). A honfoglaló magyarok, szerinte, kettévágják Nagymoráviát s leigázzák a szlávokat. A románok Trajanus dákjai ugyan, de mégis bevándorolnak Erdélybe s onnan jutnak a Havasalföldre. A törökök népi változásairól nem szól, ellenben a tatárjárásról megemlíti, hogy elnéptelenítette a Duna vidékét, ezért hoztak a királyok művelt, a lakossággal nem keveredő német telepeseket. S hozzáteszi: közös nemzeti érzés itt még a XIX. században sem fejlődhetett. A városi élet kezdete szerinte kizárólag német nálunk. Az arisztokrácia, nemesség legújabb időig tartó uralma persze szintén említették. A magyar történetet illető félreismerések s nem mindig találó irányba egyszerűsített formulák alapján mégsem valami irántunk való eredendő elfogultságból, hanem inkább onnan valók, hogy a magyar történetnek igazán részletes s a téves pontokat tisztázó szintézise, rövidebb összefoglalásokat leszámítva, nem áll a francia kutatás rendelkezésére. Ehhez hozzá kell fűznünk egy második szempontot: a magyar fejlődésnek a környező népek történetével való párhuzamba állítása — amit társadalmi és jogi téren S. is végez néhány rövid mondatban — már csak azért is megérdemelve magyar részről egy részletes és minden tέρre kiterjedő vizsgálatot, mert ez a nyugat előtt is megvilágítaná azt a vezetős szerepet, melyet a magyarság Európa e részén évszázadokon át vitt. Ezek azok a tanulságok, melyeket a magyar kutató levonhat S. érdekes és ügyesen megoldott szintéziséből.

Kosáry Domokos.

Bainville, Jacques: Histoires de deux peuples continuée jusqu'à Hitler. („Les grandes études historiques“-sorozat.) Paris, 1933. 8° 254 l.

„Ez a könyv — mondja B. előszavában — nagy vonásokban Franciaország történetét adja. Ha az európai nemzetek és Francia-

ország viszonyát tanulmányozzuk, azt látjuk, hogy a francia nép életében a legsúlyosabb kérdéseket a germán fajjal való szomszédság vetette fel. Az ország többi szomszédjával, az angolokkal, spanyolokkal, olaszokkal voltak ugyan ellenségeskedések, de voltak tartós békék is, hosszan tartó egyetértések biztonságban és kölcsönös bizalomban . . . A német nép az egyetlen, amellyel Franciaországnak mindig kellett foglalkoznia, az egyetlen, amelyet egy pillanatra sem volt szabad szem elől tévesztenie.“ A francia földet az utolsó félévszázad alatt kétszer rohanta meg a német. „Hogyan? Mindez csak véletlenségből vagy a kikerülhetetlen sors akaratából történt? . . . Követve a történelemben a századok egymásba fonódó láncszemeit, megtaláljuk a gyökereket és megtaláljuk azokat is, akik felelősek.“

Nagy Károly birodalmának bomlása után Franciaország fejlődése szerencsésebb irányt vett, mint a németeké s a Hohenstaufok, majd pedig a Habsburgok alatt egységre törekvő németiség már az egységes, erős francia királysággal találta szemben magát. A Capetingek felismerve a veszélyt, amit az egy fő alatt egyesült Németország jelent Franciaországra és az európai kultúrára (a kettőt B. mindvégig azonosítja), reális látással jelölték meg a francia külpolitika követendő útját. „A németiséget nem szabad egyesülni engedni“ — ez volt a jelszó és irány közel ezer éven át. Franciaország szövetezik a Habsburgok ellen az egyes kisebb s hatalmukra féltékeny német fejedelmekkel, később a protestánsokkal és a határon német államokból emel védőbástyát a germán betörések ellen. A francia politika a westphaliai békében éri el legnagyobb diadalát, „azt lehetett volna hinni, hogy a németet mint nemzetet örökre megfojtották“. A területi szét daraboltságot kisebb és nagyobb államok százai biztosítják, a Habsburgok hatalmi törekvéseit féltékenyen ellenőrzik a Hohenzollernek, Wittelsbachok, Guelfek és Wettinek. Egység semmiben sincs s hogy nem is lesz, annak biztosítéka a birodalmi gyűlés, hol az államok állandóan egymás ellen szavazva, minden közös lépést csirájában megfojtanak. Franciaország hivatalosan is mint a „német szabadság“ védője lép fel s az ekorbeli német irások magasztalják a francia királyokat, „az ősi germán szabadság gyámjait minden fejedelmi elnyomó törekvéssel szemben“. A westphaliai békével másfélszázados „aranykor“ köszöntött Európára, „a német terjeszkedési és harci vágy megbukott az egység hiányán.“

Mindezeideig a német egység elleni küzdelem egyet jelentett a Habsburgok elleni küzdelemmel, de XIV. Lajos élete végén már felismeri a változott helyzetet, meglátja az új ellenséget az előretörő porosz katonáállamban és az évszázados „Ausztria-ellenességgel“ szakítva, szövetségre lép Béccsel. A Bourbonok felismerték a változott időket, de a francia nép lelkébe begyökeresített Habsburg-ellenességet nem lehetett kiirtani. A XVIII. század végére a Habsburg név és a reakció fogalma már tökéletes egységben élnek a nép képzetében s a forradalom első pillanattól kezdve követeli a Béccsel való szövetség felbontását és a Habs-

burgok, „a szabadság elnyomói“ elleni háborút. A király és miniszterei a végsőkig ellenállnak, „a tisztánlátásnak és az ostobaságnak megrázó küzdelme ez“. „A Forradalom álmainak valóráváltója“, Napoleon, a népek szabadságának forradalmi jelszavával indul a harcba Bécs ellen, szövetségest látva az igazi ellenségben, a poroszban. „Az évszázadokon át helyes vágányon haladó francia politika kisiklik s a császárság lerombolja az ország létének legfőbb biztosítékát, a westphaliai békét.“ Napoleon egymásután szünteti meg a kicsiny német államok önállóságát; magát teszi meg császárnak, eltörölve a választást s módot adva ezáltal arra, hogy „kalandos vállalkozásának bukása után“ kialakulhasson egy új, immár örökletes német császárság. A forradalom szavára föléledt német nemzeti öntudatot megfékezni már nem lehet többé s így Napoleon császársága maga rombolja le a XVIII. századi, kozmopolita Európában korlátlanul uralkodó francia szellemi hegemoniát és francia barátságot.

A restauráció után a Bourbonok azonnal visszatérnek a régi útra, minden népszerűtlenséget és gyűlöletet vállalva. A bécsi kongresszuson Talleyrandnak sikerül megfékezni a porosz hatalmi törekvéseket s a Szent Szövetségben áttörhetetlen akadályt állít minden német egységretörekvés elé. „Az immár oly közletről fenyegető német veszélyt a királyság tisztánlátása újra elhárította“ és Steinnek, a porosz államminiszternek szavai szerint, Franciaország Waterlooval is felérő győzelmet aratott. „A restauráció visszaszerezte Franciaország európai rangját“, de az új nemzedék a napoleoni szellemben növekedve hadat üzen az 1815-i békének, „hadí dícsőségre és hódításokra vágyik“. Lajos Fülöp mindvégig szembeszáll ezekkel a törekvésekkel; a francia-német kérdésben tisztán látja a követendő utat, „mint minden Bourbon“. Thiers „nagydobon veri“ a népek egyesülési jogának eszméjét, egy pillanatra sem engedve elaludni a német nemzeti szellemet. „Ha valaha sikerül megvalósítanunk a német nemzeti egységet — írja Heine —, a német történet nem fogja elfelejteni Thiers érdemeit.“ Az 1848-i forradalom, napoleoni szellemben, a népek jogát követeli, „minden népet inkább, mintsem a franciáét“ s Lamartine is elveszti minden népszerűségét, amikor a poroszokkal szemben a „józan ész politikáját“ akarja követni. A második császárság ég a vágytól, hogy „felszabadítsa az elnyomott népeket és nemzeti egységre segítse őket“ és „kidöntve az európai egyensúly utolsó pilléreit is“, szinte kényszeríti Bismarck államát a német egység megvalósítására. „Megalázni Ausztriát!“ — éléd fel az elavult jelszó és nem veszik észre, hogy ezzel „saját hazájukra hozzák a halált“. Amikor pedig a porosz állam egymásután tőri szét az évszázados gátakat, a francia sajtó ünnepet ül: „a német egység a forradalom diadalát fogja jelenteni“. Thiers is csak élete alkonyán, későn veszi észre, hogy Franciaország maga alatt vágta a fát, s hogy Dánia és Ausztria után a franciák jönnek sorra. Innen kezdve már semmi sincsen útjában a német egységnek s „a francia nép, saját testén érezve a német hadakat, keservesen bűnhődött a forradalom tévedéséért“. Egy világháború-

nak kellett jönnie, hogy Franciaország és az egész Európa megértse a régi Bourbon-politika igazságát: „a nyugalom, a biztonság és a civilizáció összeegyeztethetetlenek egy nagy, egységes Németország léteivel“. A versaillesi béke megkötésekor már ez a „felismerés“ vezette a hatalmakat, de ahelyett, hogy szétrombolták volna az egységét, csak még jobban megerősítették azt egyetlen politikájukkal.

Sajnálatos, hogy B., különösen a legújabb kor történetében, nem mindig tudja megőrizni tárgyilagosságát és németgyűlöletében odáig megy, hogy a németiségnek még az egységhez való jogát sem ismeri el. De a francia külpolitika ezer évét biztosan és széles látókörrrel rajzolja meg. Munkája, melyben a mai francia nemzeték nagy része a történetírás csúcspontját látja, hű kifejezője a világháború utáni kor ú. n. jobboldali francia történelmszemléletének.

Benda Kálmán.

Mitteis, H.: *Lehnrecht und Staatsgewalt*. Weimar, 1933. H. Böhlau Nachf. 8° XVI, 714 l.

Az utóbbi években a hűbériség kérdésével több jelentős tanulmány foglalkozott, így többek közt H. Voltolini,¹ P. Petot,² A. Dopsch³ és O. Hintze⁴ szép cikke. Mindezek a tanulmányok azonban a hűbériségnek csupán egy-egy kérdését boncolgatták, vagy a hűbériséget kizárólag bizonyos szempontból nézték. Hosszú idő óta M. vaskos könyve az első kísérlet e kérdés újszerű és teljes feldolgozására. Nagy hiányt pótol az irodalomban és már emiatt is nélkülözhetetlen segédkönyv történetíró és laikus számára egyaránt. M. annak a német jogtörténeti iskolának — sajnos — egyre ritkuló tagjai közé tartozik, melynek élén valamikor H. Brunner állott és mely oly szerencsésen olvasztotta egybe a történetíró és a jogász munkáját. Egyéni látásmódja, nagy iskolázottsága és anyagismerete, mindenekelőtt azonban a felvetett problémák biztos jogi fogalmazása művét magasan az átlagos összefoglaló és rendszerező művek fölé emelik. Különösen dicséretreméltó, hogy nem maradt, mint legtöbb német elődje, a középkori Németország határai között, hanem a francia, normann, olasz és angol hűbériséget is épp oly elmélyedéssel tárgyalja, sőt rövid áttekintést ad a keleteurópai és ú. n. koloniális hűbériség kérdéséről is.

Még ma is általános az a felfogás, hogy a hűbériség mindig és mindenhol a központi hatalom sírját ásta meg és az állami szervezetet anarchiába döntötte. M. a legnagyobb határozottsággal hadat üzen ennek a meggyökeresedett nézetnek és igen

¹ Prekarie und Benefizium. Vjschr. f. Sozial- u. Wirtschafts-gesch. XVI (1922).

² L' hommage servile. Rev. historique du droit français et étranger 1927.

³ Die leudes und das Lehnswesen. Verfassungs- u. Wirtschafts-gesch. des Mittelalters. 1928.

⁴ Wesen und Verbreitung des Feudalismus. Sitzungsberichte der Preuss. Akad. Berlin. Phil.-Hist. Kl. XX. 1929.

helyesen rámutat a hűbériségben rejlő összetartó erőkre. A normann államalapítások jó példát adnak arra, hogy a hűbériség a központi hatalom érdekeit is tudta szolgálni. Hiszen a fejedelem, a hűbéri piramis csúcsán állva, kellő alkalomkor mindazokat a jogokat gyakorolhatta, melyeket a hűbérrendszer a legfőbb senior számára biztosított. Különösen azok a megállapítások tarthatnak nagy érdeklődésre számot, melyeket M. a francia és német államfejlődéssel kapcsolatban tesz. A XI. század második felében Franciaországban az államhatalom teljesen feudalizálódott, végeredményben tehát az egész államélet föderatív alapokon nyugodott. A király és a hűbérfejedelmek, továbbá ez utóbbiak és az alvazallusok között már csak hűbérkötelékek álltak fenn. És mégis azt látjuk, hogy a XI. század végén és a XII. században a politikai hatalom felaprózódása megszűnik, először az egyes tartományokban, később a királyi Franciaországban is. E központosító folyamatban pedig — miként azt a szerző szépen kimutatja — éppen a hűbériségben szunnyadó erők játszották a döntő szerepet. Mihelyt az idő elérkezett, a királynak elég volt főhűbérúri jogaira hivatkozni, hogy megindítsa harcát az államhatalom összpontosítása és a közfunkciók visszaszerzése végett. A hűbériség megdöntése és romjain már egy új, hivatalnok-állam megalapítása nagyrészt éppen a hűbéri elvek érvényesítése útján sikerült. Németországban ez a folyamat az egyes tartományi fejedelemségek területén játszódott le; a francia fejlődés vonalát nem a birodalom, hanem a tartományúri szervezet követte. A birodalom Nagy Ottótól kezdve egészen V. Henrikig karoling hagyományok alapján állott és a hűbériségnek csak egészen kis szerepet szánt a kormányzatban. Az egyházra támaszkodott és hivatali szervezettel kormányzott. Amikor ez a rendszer az investitúra-harcban széthullott darabjaira, a hűbériségben rejlő lehetőségeket természetesen nem a birodalom, hanem a tartományi fejedelmek aknázták ki. Így Németországban a hűbérjognak nem centripetális, hanem centrifugális erői érvényesültek.

„Das Lehnrecht ist nicht unbedingt der Feind, es kann auch der Helfer des Staatsgedankens werden“ — írja M. előszavában. Valóban minden attól függött, hogy a hűbérrendszerben a senior avagy a vazallus joga alakult-e ki erősebben. Mindaddig úgy beszéltek az irodalomban a hűbériségről, mint amely kibékíthetetlen ellentétben áll a közjogi renddel. Épp ezért a hűbérjogot előszeretettel tárgyalták a magánjog körében. M. érdeme, hogy ma már ezt a felfogást elavultnak kell tekintenünk. Hűbér gondolat és államgondolat nagyon jól megférnek egymással, hiszen az állam azzal még nem veszti el sajátos lényegét, ha szervezetében és kormányzati gyakorlatában helyet enged a hűbériségnek is. A Lehnrechtnek az Amtsrecht a tulajdonképeni ellentétes fogalom párja. Már pedig bizonyos az, hogy a hivatali kormányzat csak egyik, de nem egyedüli módja az államigazgatásnak. Éppen a középkor ad jó példát arra, hogy az állam a közfeladatok elvégzését egyéb, nem állami, egyházi vagy társadalmi

intézményekre is bízhatja, anélkül, hogy ezáltal elvesztené közhatalmi jellegét. A regnum és sacerdotium összefonódása a középkorban közismert. Nem ártott volna azonban, ha M. e ponton a társadalom közjogi funkciójára is rámutat. Mert végeredményben a hűbériség mi más, mint társadalmi erők felhasználása közfeladatok elvégzésére? A rendiség, mely sok tekintetben örökölte a hűbériség gondolatvilágát, szintén az állam és a társadalom nagyarányú együttműködésén alapszik. Az államhatalom mind a rendi, mind a hűbéri államszervezetben lemond arról, hogy a közfunkciókat teljesen saját közegeivel, „hivatali úton” lássa el. Ez még nem gyöngeség, vagy belső anarchia jele, csak egy homlokegyenest ellenkező kormányzati praxis. Helyesen mondja M., hogy a hivatal akkor is hivatal marad, ha az állam kiadja egyik hívének hűbérbe. Tehát a hűbériség közjogi funkciót is betölthet. Nagyon fontos az a megállapítás is, hogy a hivatalhűbér a birtokhűbértől teljesen önállóan, azzal mintegy párhuzamosan alakult ki. Már emiatt sem szabad a hűbériséget pusztán magánjogi képződménynek tekinteni.

Igen nagyjelentőségűek továbbá azok az eredmények is, melyekre M. a hűbériség eredetének és kialakulási időpontjának kérdésében jutott. A Dopsch hajlandó volt a hűbériséget a Karoling-kornál is régebbi időkig visszavezetni, H. Voltelini már jobban látott, szerinte a Merowing-kor még nem ismerte a hűbériséget. M. ezt a felfogást mindenben igazolta, bár egészen új alapokon. Szerinte is személyi és dologi elemből formálódott ki a hűbériség. Az elsőt vazallusságnak, a másodikat beneficiumnak hívják. A vazallusság volt — miként azt már H. Brunner kiemelte — a fejlődésben a döntő tényező. M. meggyőzően mutatja ki, hogy a commendatio, mellyel a vazallus a senior szolgálatába szegődött, nem a Merowing-kor szabad kíséretének intézményében gyökerezik, hanem a gall-római kliensviszonyban. Amikor a felbomló Merowing-állam harcaiban a szabad antrustiók, másképp leudes, teljesen felőrlődtek és elvesztették katonai jelentőségüket, az ország nagyjai azokat a szabad eredetű, vagy rabszolgaesapatokat vezették harcba, melyek földesúri, sőt házi hatalmuk alatt állottak. Még a VIII–IX. században is találkozzunk olyan szolgálóakkal, kiket vassi, vasalli-nak hívtak. Ez az alapjában véve szolgálóeredetű intézmény a VIII. század közepe körül magába olvasztotta a régi germán Gefolgschaft legnemesebb részét, a hűségesküt és ezzel az eddig egyoldalú, teljesen szolgálójellegű viszony átalakult kétoldalú, felmondható kötelekké. Tulajdonképpen csak most beszélhetünk vazallusságról a szó későbbi értelmében véve. A hűbériség dologi eleme, a beneficium sohasem jelentette csupán a hűbért, még későbbben is használatos a kifejezés az adóköteles parasztbirtok jelzésére. Kár, hogy M. e ponton nem domborította ki azt a különbséget, mely a beneficium és az in proprium birtok között található. Tisztábban láttunk volna, hogy a beneficiális jog lényegét hol keressük. Annál érdekesebbek azok a fejtegetések, melyekkel a precariae verbo regis kérdését taglalja. A beneficium az állam-

kormányzatban tulajdonképen azóta játszik szerepet, amióta a 743-ban Lestinesben tartott zsinaton Karlmann az elidegenített egyházi javakat precariae birtokoknak jelentette ki. Ilyenformán a beneficiális jogrendszer kialakulása is, akárcsak a vazallusságé, a kezdődő Karoling-korra, a VIII. század közepére tehető. Nem az arab harcoknak és a lovas seregek megalakulásának köszöni létét — miként H. Brunner tanította —, ez legfeljebb csak siettette az intézmény beérését. Tulajdonképen belső társadalmi folyamattal állunk itt szemben. A Karolingok által, hogy a hűbérpiramis élére helyezték magukat, a hűbérjogot közjogi funkcióval ruházták fel. Így vonul be a hűbérjog az állami életbe.

M. könyvének első felét a hűbérjog történeti kibontakozásának szentelte. Itt, ebben a keretben foglalkozik azzal a szereppel, mely a hűbérjognak az egyes országokban és korokban osztályrészül jutott. A könyv másik fele az intézmény rendszeres leírását adja. Mondanunk sem kell, hogy ebben a második részben is sok finom megfigyeléssel találkozunk. Könyvének még csak arra a részére hívjuk fel a figyelmet, hol egészen röviden a kelet-európai és részletesebben a kereszties hadjáratok következtében kialakult nyugati kolóniák hűbérjogát vette vizsgálat alá. Beszélhetünk-e hűbériségről a régi Karoling-birodalom határán kívül? Csak ott, ahola frank anyaország mint hódító jelent meg, tehát Angliában a normann idők óta, Kis-Ázsiában és Jeruzsálemben, Nyugat kolóniáiban. A régi frank keleti határ előtt fekvő széles térségeken legfeljebb csak a hűbérjog hatását figyelhetjük meg. Ezt már, idézett cikkében, O. Hintze is észrevette. Hűbériség ugyanis, a fogalom nyugati jelentésében, csak abban az esetben forog fenn, amikor a hűbérjog két eleme, a személyi (vazallusság) és dologi (beneficium) között bizonyos egymásravezetkezés, kauzális kapcsolódás állapítható meg. Csak ott, hol a beneficium szabályszerűen a fogadott hűség miatt kerül a vazallus birtokába, beszélhetünk hűbériségről. „Es genügt also auch nicht, festzustellen, — írja M. (131—132. l.) — dass man von irgendwann an üblicherweise allen Vasallen Benefizien gab, oder dass Benefizien nur noch an Vasallen, d. h. gegen Kommendation ausgeliehen wurden. Mit dem Aufkommen eines solchen Brauches ist noch nichts für die rechtlichen Konsequenzen bewiesen, die man daraus zog. Will man diese feststellen, so muss man zweierlei prüfen: einmal, inwiefern bei Eingehung des vasallitischen Lehnsverhältnisses die Kausalität zum Ausdruck kommt; zum zweiten aber, in welcher Weise sie sich bei Beendigung des Verhältnisses auswirkt, von wann an also persönliche Pflichtverletzungen auf das dingliche Leiheverhältnis zurückzuwirken beginnen. Erst wenn beides zusammentrifft, wird man berechtigt sein, von einer „Verbindung“ im Sinne der Entstehung eines Idealtypus zu sprechen.“ Nyilvánvaló már most, hogy „im Osten“ épp ez az okozati kapcsolódás hiányzik. M. erre az eredményre jutott az orosz viszonyok áttekintése során (242—243. l.), mondanunk sem kell, azért, mivel oly kitűnő részletmunkákra támaszkodhatott,

mint O. Hoetzsch : Adel und Lehnswesen in Russland und Polen. Hist. Z. 108 (1912) és W. Kliutschewskij : Gesch. Russlands. I. (1925). Lengyelországban és természetesen a német lovagrend területén, úgy látszik, a német jog beszivárgásával nagyobb mértékben kell számolnunk, mint ahogy azt hajlandók volnának feltenni. Amit azonban Magyarországgal kapcsolatban ír — mindössze egy oldalon (246. l.) —, aligha kielégítő. Kaindl egy cikkére hivatkozva, többek közt ezt írja : „Jedenfalls finden wir schon Mitte des 12. Jahrhunderts ein ausgeprägtes Lehnrecht mit voll entwickelter Erbfolge, wie es scheint auch für Frauen. Ebenso fehlt es nicht an Belegen für die Anwendung lehnrechtlicher Zwangsmittel im Falle der Felonie.“ Nincs itt helye annak, hogy az érdekes szerzővel vitába bocsátkozzunk. Csak utalni akarunk „A hűbériség szerepe Szent István királyságában“ (Századok 1932, 369—392. l.) című cikkünk eredményére. (V. ö. még Die erste Epoche des ung. Königtums, 1935, 44—47. l., továbbá Szent István Emlékkönyv, II. (1938) 38—46. l.) Magyarországon az egész középkor folyamán nem tudott a hűbériség kialakulni, mivel a birtokadományok nem beneficiális jogon, hanem teljes tulajdonként szálltak a „vasallusok“ kezére Váczy Péter.

Scriptores rerum Hungaricarum tempore dueum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praeiuit Emericus Szentpétery. Vol. I. Budapestini, MCMXXXVII. 8° 553 l.

Amikor 1930-ban Hiersemann ismert lipcei kiadó és antikvárius egyik könyvjegyzékében aránylag igen olcsó áron szerepelt Endlicher Monumentáinak egy példánya, rögtön az első napokban oly nagy érdeklődés nyilvánult meg iránta, hogy az említett cég jónak találta azt stereotíp kiadásban újból kiadni (1931). Ezen nem is csodálkozhatunk. Bár minden kutató tisztában volt azzal, hogy Schwandtner, Endlicher és M. Florianus kiadásai milyen hibásak, jobb hiányában ezekre voltunk utalva, amelyekhez ezenfelül még nehezen is lehetett hozzáférni, mert csak nagy ritkán s akkor is csak igen magas áron kerültek könyvtári forgalomba. Régi tartozása volt tehát történetirodalmunknak — a sok között talán egyike a legsürgősebbeknek — középkori elbeszélő forrásainknak kritikai kiadása, s kétszeres súllyal nehezedett ez rá azóta, hogy a bécsi gyűjteményekből hazakerültek legfontosabb krónikáinknak a kódexei.

Ilyen nagy vállalkozás eredményessége két tényezőtől függ : az első természetesen a szellemi előkészítés, de ennek gyümölcse csak úgy válhat közkinccsé, ha sikerül azt megfelelő formában mindenki számára hozzáférhetővé tenni. A szerkesztés nagy hozzáértést, körültekintést, gondosságot igénylő áldozatos munkáját *Szentpétery Imre* vállalta, aki a kitűnő munkatársak egész sorát gyűjtötte össze, hogy a nagyszabású kiadvány minél tökéletesebb legyen. Mind a szerkesztő, mind a munkatársak mindvégig élvezték Hóman Bálintnak, a historikusnak s a miniszternek támogatását, s haláljuk jeléül neki ajánlották a nagy munkát. Hogy megfelelő köntösben jelenhetett meg a Kir. M. Egyetemi

Nyomda kiadásában, azt a M. Tud. Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat támogatása tette lehetővé.

A szerkesztésnél követett szempontokról a szerkesztő előszava tájékoztat. Árpádkori forrásaink közül azok vétettek fel a gyűjteménybe, amelyek magyar szerzőktől valók, vagy ha idegen író tolla alól kerültek is ki, de elsősorban magyar történettel foglalkoznak, mint pl. Mügeln krónikái. Természetesen nem szerepel éles határvonalul az 1301. esztendő; ha valamelyik emlék túlmege ezen, mint pl. a XIV. századi szerkesztés, az teljes szövegében került kiadásra.

A szövegek közlésében a Monumenta Germaniae Historica új sorozata szolgáltatta a mintát, de csak annyiban, amennyiben a mi forrásaink különleges természetének megfeleltek annak szabályai. Alapul mindenütt a legjobb s a leghitelesebb kézirat szolgált, s ebben a más forrásból átvett helyeket apróbb betűs szedés tünteti fel, ha pedig az átvétel szó szerint történt, erre még ritkítás hívja fel a figyelmet. Az interpolációkat dült betűk jelzik. Az átvétel forrását a lapszálon olvashatjuk s ugyanitt találjuk a szövegben előforduló szentírási helyek forrását is, amelynek megállapítását *Iványi János* theol. professzornak köszönhetjük.

A jegyzetek három csoportra oszlanak: az apparatus criticus első csoportja a recensióval kapcsolatos megjegyzésekből azokat foglalja magában, amelyek a kétségtelen hibákra és a nagyobb terjedelmű varia lectiókra vonatkoznak, míg a második a kisebb jelentőségű, rendszeren csak egy szóra vonatkozó varia lectiókat adja; a jegyzetek harmadik csoportja pedig a szöveghez szükséges tárgyi magyarázatokkal szolgál.

A kötetet *Deér Józsefnek középkori gestáink és krónikáink ősforrásáról* írt tanulmánya vezeti be, amelyben — elsősorban természetesen Hóman Bálint alapvető munkája alapján, de a saját s mások idevágó kutatásai eredményeit is felhasználva — ezekre a kérdésekre keres és ad világos feleletet: mivel bizonyíthatjuk, hogy volt egy ősforrás, mikor keletkezett ez, s végül hogy miképp viszonylanak ehhez a későbbi időkből való elbeszélő történelmi emlékeink.

A legrégebb fennmaradt elbeszélő forrásunk, *Anonymus Gestája* kiadását korán elhunyt kiváló tudósunk, az Anonymuskérdés fáradhatatlan kutatója, *Jakubovich Emil* készítette elő; megjelenését azonban, sajnos, már nem érthette meg. Kitérő bevezetésében a hatalmas irodalomnak és saját sok évi kutatásainak eredményeit foglalja össze, minden oldalról megvilágítva az Anonymusszal és munkájával kapcsolatos nehéz kérdéseket. Bár ő, mint tudjuk, inkább II. Géza kora felé hajolt, mégis ezt állapítja meg korára vonatkozólag: „litem adhuc sub iudice esse putamus“.

Az Anonymushoz és munkájához kapcsolódó sokféle természetű — történelmi és nyelvészeti — kérdésekkel hosszú idő óta és egyszerű eredménnyel foglalkozó triász harmadik tagja

— Melich és Jakubovich mellett —, mint tudjuk, *Pais Dezső*, kitűnő nyelvészünk; neki köszönhetjük a szöveghez irt kimerítő magyarázatokat. Gondoljunk csak arra, hogy kb. 600 személy- és helynév s magyar szó van a Gestában, s ezek mindegyikére alapos, szakszerű felvilágosítást kapunk, úgyhogy a hatalmas jegyzettömeg valóságos kincsesbányája honfoglaláskori történelmünknek.¹

Anonymus után időrendben a *Pozsonyi Évkönyvek* következnek, amelyeket *Madzsar Imre* adott ki, bevezetésében közölve a Pray-codex húsvéti tábláival kapcsolatos feljegyzéseket is. Madzsar megismétli itt — Hóman válasza után is (Századok 1931) — azt, amit már a II. Géza korabeli Névtelenről irt akadémiai értekezésben kifejtett, hogy t. i. e feljegyzések második csoportja nem 1127-ig, hanem valójában 1162-ig terjed, de stíluskritikai összehasonlításai egyáltalán nem meggyőzők. Az 1143-i feljegyzés „regnante gloriosissimo rege Geyza” szavaihoz párhuzamos helyül a „gloria Domini apparuit super eum” szavakat adja a Bécsi Képes Krónikából, de ezek semmit sem bizonyítanak, s szükség sincs rájuk, mert tudjuk, hogy a gloriosissimus királyi cím Kálmántól fogva gyakori volt, s ép II. Géza korában többször találkozunk vele. Ami a szöveget illeti, nem tudni, hogy az 1042. évnél olvasható *Bompertus* sajtóhiba-e, vagy így olvassa a kiadó; bár abból, hogy a magyarázó jegyzetben sem adja meg a helyes nevet, az előbbire lehet következtetni.

Időrendben haladva *Kézai* Gestája következik a kötetben, amelyet természetesen *Domanovszky Sándor* rendezett sajtó alá, aki több mint harminc éve foglalkozik már Kézaival és munkájával. A szerző személyére vonatkozó kutatásainak érdekes és fontos megállapításait, valamint a Gesta létrejöttének kérdésében elfoglalt s már régebben kifejtett álláspontját foglalja össze bevezető tanulmányában, s úgy látjuk, hogy meggyőző érvelése alapján ezeket a kérdéseket eldöntötteknek tekinthetjük: a zemplénmegyei Kézai a valószínűleg V. István korában készült szerkesztést vette alapul, amely alapul szolgált az Anjouk korában keletkezett különböző krónikáinknak is, tehát nem ő a szerzője a húnok történetével bővült krónikának.²

A Gesta kiadásában az akadémiai példányt vette alapul D., mert ez, bár tele van hibákkal, mégis sokkal pontosabban őrizte meg az eredeti szöveget, mint a Hevenessy-féle másolat s meg-

¹ Nyelvész részről — különben szintén a legteljesebb elismeréssel adózva munkájának — csak az a kifogás vetődött fel, hogy néhány etimológiája nincs kellőképp megalapozva, s így ezek a nem-nyelvészeket esetleg kockázatos következtetésekre csábíthatják (Kniezsa, Arch. Eur. Centro-Or. III. 1937, 377. l.). Történelmi szempontból csupán egy kisebb tévedését kell helyreigazítanunk: a veszprémi püspökség alapítása nem 1009-ben történt (97. l. l. j.), hanem valószínűleg 1002-ben.

² Csak az irodalom teljessége céljából említjük meg Farkas László értekezését: *Kézai és a magyar krónikák.* (Szegedi művelődés-történeti értekezések, 29. 1935.)

bizhatóbb, mint a Horányi-kiadás. Azonban az apparatus criticusban a legnagyobb pontossággal vannak feltüntetve az összes varia lectiók.¹

A XIV. század harmadik évtizedében készült *Zágrábi* és a hetvenes éveiben összeállított *Várad*i krónikát *Szentpétery Imre* közli és ismerteti. Sz. folyóiratunk 1934. évi folyamában foglalkozott behatóan — igen becses eredményekre jutva — e két krónikával, s megállapította, hogy mivel a zágrábi krónikának olyan adatai is vannak, amelyek a bővebb krónikákban vagy egyáltalán nincsenek meg vagy tévesen maradtak fenn ezekben, ennek igen nagy jelentősége van a krónikák archetipusának nyomozásában, míg a váradi krónika a zágrábi nyomán, annak átdolgozásával s helyi vonatkozású adatoknak betoldásával készült. Így azután a gondos szövegkiadás, amely feltünteti az összes forrásokat is, a *Zágrábi* krónika szövegét vette alapul.

A kötetnek több mint a felét az ú. n. *XIV. századi szerkesztés* foglalja el, amely szintén *Domanovszky Sándor* gondozásában áll előttünk. D. majd négy évtizedes fáradságtalan kutatásainak gazdag eredményeit foglalja össze terjedelmes bevezető tanulmányában, megállapítva, hogy a XIII. századi szerkesztésből mikép alakult ki az a krónikaszcveg, amelyet a későbbi szerkesztésekben olvashatunk. Azt hisszük azonban, hogy jó lett volna, ha a szerző az ezekben a kérdésekben kevésbé jártas hazai és külföldi olvasókra való tekintettel úgy építette volna fel tanulmánya szerkezetét, hogy először általánosságban tájékoztatta volna az olvasót a fennmaradt emlékeinkről, amelyeknek keletkezését és egymáshoz való viszonyát vizsgálja. Deér tanulmánya ugyan részben ezt a célt is szolgálja, de nem lett volna felesleges itt részletesebben megismételni azt az egyes emlékek bemutatásával s csak azután áttérni a részletes tárgyalásra.²

A szövegkiadás alapjául természetesen a Bécsi Képes Krónika szolgált, de ahol az összehasonlítás szempontjából szükségesnek látszott, párhuzamosan olvashatjuk a Budai krónika családjának szövegét is, amelyet a Sambucus-codex képvisel. Az apparatus

¹ A kimerítő és alapos magyarázó jegyzetekhez csak annyit, hogy az *vheg* magyarázata nem szabatos (194. l.). A szó eredetét s így jelentését ugyan nem ismerjük — a kiejtése mindenesetre *ühügy* volt (Melich, Nyelvtudományi Közl. XLII. 247. l.) —, de egy 1131—1141 közti időből való oklevélben, mint tudjuk, *libertus* jelentésben szerepel (Pannonhalmi rendtört. I. 595. l.).

² Csupán két kisebb, nem a lényegre érintő megjegyzésünk van a bevezetéshez: az egyik az, hogy a Sambucus-codex nem „e hereditato“ került az udvari könyvtárba, mert azt megvásárolták Zsambokytól, csak nem fizették ki az árát (228. l.), — a másik pedig az, hogy az akadémiai Teleki-codexnél (232. l.) meg kellett volna említeni, hogy az teljesen és közvetlenül a Bécsi Képes Krónika másolata, még pedig a ma is meglévő példányé, amelyet Brankovics György kapott a francia királytól, mint azt Jakubovich egyik tanulmányából tudjuk (Magyar Könyvszemle 1931, 8. l.); itt pontosabb szövege olvasható a kézirat kolofonjának is!

criticusban megtaláljuk emellett a két krónika-család összes tagjainál előforduló eltéréseket is.¹

Ami a nagy mű külső alakját illeti, ezt kétféle szempontból kell méltatnunk. Nem volt könnyű dolog megtalálni a helyes nyomdatechnikai elrendezést a szövegkritikai szempontok követelte bonyolult feladatok megoldására; hogy ez tökéletesen sikerült, az a szerkesztő fáradhatatlan gondosságának és szakértelmének köszönhető, akit munkatársai — elsősorban Dománovszky Sándor — s a kiadó nyomdavállalat támogattak nehéz munkájában.

A munka természetesen latin nyelvű bevezetésekkel és magyarázatokkal jelent meg, hiszen hozzáférhetővé kellett tenni a külföld számára is. A bevezetéseknek latin nyelvre való átültetése igen nagy feladatot rótt a fordítóra, mert a forráskritikai kérdéseket tárgyaló tanulmányok szövege, a tárgyól kifolyólag, a magyarban is nehéz és komplikált volt. *Mészáros Ede*, akinek munkája a fordítás majdnem teljesen, kitűnően oldotta meg feladatát.² A klasszikus formákhoz ragaszkodott, de ez csak előnyére vált a fordításnak, mert a bonyolult forráskritikai megállapításokat és nehéz műfaji jellemzéseket a latin nyelv szellemének megfelelően szétbontva, egyszerűsítve kellő viláossággal tudta visszaadni. Elég csak a 26–27. lapra hivatkoznunk, ahol Jakubovich tanulmányában Hómának a Gestáinkról

¹ A nagy gondossággal készült magyarázó jegyzetekre az alábbi megjegyzéseink vannak. A 313. l. 4. jegyzetében elfogadja D. a szövegnek azt a megállapítását, hogy Szent Istvánt a Garam-folyó mellett övezték fel karddal, pedig Mátyás Flórián kimutatta, hogy téves a krónikásnak ez az adata, mert ez az esemény Esztergomban (Gron, Gran) történt (Századok 1894, 585. l.). Érdekes, hogy Kézai függelékében (De nobilibus advenis) azt írja, hogy „in flumine Goron“ történt volna a karddal övezés (189. l.), s ugyancsak olvasható a XIV. századi szerkesztésben is a Hont-Pázmány nemzetségnél (297. l.). Úgy látszik azonban, hogy a Koppány elleni harc leírásánál feltűnt az írónak ez a hely, s kijavította „ad annem Goron“-ra. — A „locus Bellus“ (338. l.) Karácsonyi szerint (Békés vm. tört. I. 37., 177. l.) = Bekus = Békés. — A *serviens* kifejezést nehéz ugyan röviden megmagyarázni, de a 367. l. 2. és a 401. l. 1. jegyzetében adott magyarázat nem kielégítő, a jobbágy szóé pedig a 428. l. 4. jegyzetében nem érthető. — A 470. l. 1. jegyzetében *Churla* helyébe *Türje* teendő.

² Néhány megjegyzésünk a fordításra. Nem helyes a „Liber memoriae K. sacratuſ“ kifejezés (25. l. 1. jz.) az „Emlékkönyv“ visszaadására, mert Klebelsberg élt még akkor. — Az *archetypus* alakkal (136. és 228. l.) szemben *archetypum* a helyes, amint az a 200. lapon olvasható. — A 317. l. 1. jegyzetében a káptalan megjelölésre nem szabatos a *monasterium* szó, mert hiszen a Chrodegang-féle regula szerint e g y ü t t élő papok alkották a káptalant; azért mond a szöveg is coenobiumot. — A szentéavatásra nem használható a *consecrare* kifejezés, bár ezt személyekkel kapcsolatban is használták a klasszikus nyelvben, de más értelemben; a helyes kifejezéssel találkozunk a 224. és 234. lapon.

és Anonymusról adott tömör jellemzése pompás latin fordítását olvashatjuk.¹

Az ilyen természetű s rendeltetésű munkánál különösen nagy fontosságú *név- és tárgymutató Fludorovits Jolán* igen alapos és lelkiismeretes munkája.

Megnyugvással és büszkeséggel tekinthetünk erre a szép kötetre, amelyet a fentiekben mutattunk be olvasóinknak. Gondos szeretet, hosszú évek, sőt évtizedek fáradságos, odaadó munkásságának gyümölcse az, amely mindenütt csak elismerést és megbecsülést fog szerezni a magyar tudományosságnak. Hálás köszönet érte mindazoknak, akik létrejövésében közremunkálkodtak.

Holub József (Pécs).

Historja Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400. (Szilázia története a legrégebb időkből 1400-ig.) I. és III. k. Szerk. St. Kutrzeba, ill. W. Semkovicz. Kraków 1933 — 1936. 8° 953 l., 4 térkép; X, 886 l., 163 t. és 3 térkép.

A hatalmas lengyel történetirodalom egyik legmodernebb szintézise ez a lengyel-sziláziai szemj támogatásával s a lengyel tudományos akadémia szerkesztésében megjelenő háromkötetes mű, Szilázia történetéről. Benne a legkiválóbb lengyel tudósok akarják érvényre juttatni nemzetközi viszonylatban is a lengyel tudományos álláspontot. A németek ugyanis számtalan könyvben és kisebb tanulmányban foglalkoztak Szilázia történetével, és eredményeik nem mindig fedik a lengyel tudományos megállapításokat. Az előttünk fekvő műnek azért is nagy a jelentősége, mert a középkorra nagyobb összefoglaló modern lengyel történetet nem igen találunk;² a szerzők tehát, jóllehet a középkori Lengyelországnak csak egy tartományáról van szó, beledolgozták ide a hatalmas lengyel gazdaság- és társadalomtörténeti részletkutatások majdnem minden eredményét, úgyhogy aki ezt a munkát elolvassa, nagyjából tisztában lesz nemcsak Szilázia, hanem egész Lengyelország középkori fejlődésével és társadalmi

¹ Épp ezért sajnálattal láttuk, hogy az általa készített fordításon több helyen utólag változtatások történtek, s ennek révén nemcsak szépséghibák, hanem súlyos és bosszantó hibák kerültek bele a szövegbe. Nagyon bántó, mert értelmetlen pl. az Anonymushoz írt jegyzetekben sűrűn olvasható *momentum* kifejezés, amelyet Pais Dezső olyan jelentésben használ, aminek semmi alapja sincs sem a klasszikus, sem a későkori latinságban. Nem lehet Mészáros fordítása pl. az vheg szó magyarázata a 148. lapon, s a jobbágy szó magyarázatának következő fordítása sem (428. l.): „Iobagiones appellabantur illustri procuratores dominorum.“ — Kézai Gestájának apparatus criticusában gyakran találkozunk a *chronicon* szó többszámával *chronici* alakban, sőt egy esetben a *chronicae* alakban (156. l.), míg a magyarázó jegyzetekben s a kötetben másutt a helyes *chronica* alakot olvassuk (pl. 167. és 178. l.).

² A Grodecki, Zachorowski és Dąbrowski által írt „Dzieje Polski średniowiecznej“ (Kraków 1926) kis terjedelménél fogva inkább csak a politikai történetre tér ki.

viszonyaival is. Bennünket magyarokat különösképen érdekel Szilézia története: egész történetünk folyamán kapcsolatban álltunk ezzel a lengyel, illetőleg egyidőben cseh, majd később német tartománnyal. Emellett speciális használatú területről lévén szó, az analógiákat sikerrel használhatjuk majd fel egyre jobban fellendülő hely- és település-, valamint népiségtörténeti kutatásainkban, szlávoklakta területeken.

Az I. kötetben, a tartomány történeti földrajzáról írt fejezetben Semkowicz biztos kézzel most már véglegesen eldönti Szilézia elnevezésének sokat vitatott problémáját. A németek a Ptolemaeusnál említett „Silingi“ germán törzsnévből magyarázták a nevet. Semkowicz kimutatja, hogy a szláv névadási törvényeknek megfelelően Szilézia neve a Breslau (Wrocław) vidéki Ślężanie törzs nevéből származik, mely viszont vagy a Ślęza-folyóról, vagy a Ślęza-hegységtől kapta nevét, mint ahogyan a szomszédos sziléziai törzs is a Bóbr folyótól nyerte Bobrzanie nevét. A Ślęza folyónév pedig a szláv ślag, vagy śleg tőből származik, mely nedves, mocsaras helyet jelent; ez megfelel az illető vidék természetének. A folyó német neve: Lohe is ugyanazt jelenti, tehát a szláv név fordítása.

E látszólag jelentéktelen kérdés megoldásával nagy vita dőlt el a szláv tudósok javára. A német tudomány szerint ugyanis a szlávok a régi Germania Orientalis-ban csak a VI–VII. században jelentek meg. A szlávok azonban, jóllehet írott források erről nem voltak, ami nem is csoda ebből az időből, felteszik itt őseik jelenlétét már a Kr. u. II. században néhány nagyon ügyes nyelvi és archeológiai magyarázattal.¹ Az előbb mondottak alapján pedig a Silingi törzset szlávnak vehetjük, vagy pedig egy kisebb germán törzsnek, mely szlávokkal szoros szimbiózisban élt, majd később a vandálokkal Spanyolországba vonult.

Szilézia határai nyugaton a Szudéta-hegység, délen a Kárpátok, keleten a Krakkó—Wieluń jura-küszöb. Északkeleten a terület teljesen nyitott; innen, Wielkopolskából (Nagy-Lengyelország) történt a betelepülés is. Északnyugaton a Kwissa és a Bóbr folyó a határ Lausitz felé. Ezt a gyenge védelmi vonalat a németek azonnal átlépték, mikor megkezdődött a nagy középkori „Drang nach Osten“. Innen indult ki az az erős német kolonizáció, mely később oly nagy méreteket öltött, hogy az eredetileg tiszta lengyel lakosságú Sziléziának ma már csak délkeleti csücskében, az Oppelni hercegségben van lengyel lakossága. A másik ilyen gyenge geográfiai pont, amelynek szintén igen nagy hatása volt Szilézia fejlődésére, az úgynevezett Morvkapu, meglehetősen alacsony, széles átjáró Morvaországba, a Szudéták és a Kárpátok közt. Ezen keresztül egymást érték a cseh támadások, úgyhogy sikerült is több évszázadra elszakítani egész Sziléziát az anyaországtól.

¹ Niederle: Slovanské Starožitnosti (Praha 1901) I. 46. s. köv. I., rövidített francia kiadása: Manuel de l'Antiquité slave (Paris 1923) I. k.

Talán legérdekesebb az a fejezet, amelyben a tárgyalt terület kilép a történetelőtti kor homályából. A kezdetleges törzsi várszervezet az első Piasztok alatt átalakul a nálunk is ismert királyi comitatusokká, melyek később cseh hatás alatt a castellania nevet veszik fel. A sziléziai hat nagyobb törzs (plemie) megőrizte közös származásának tudatát (szczep), és vallási és kultusz-közösségben élt. Ennek központja volt a Ślęż hegycsúcsa. A kereszténység felvételével (1000), mint mindenütt szláv területen, e központ lett a püspökség székhelyévé Wrocław (Breslau) néven. A központ a Ślężanie törzs területén volt, s ezért lassanként a többi törzs területére is elterjedt a Szilézia elnevezés.

Igen érdekes az ÉNy-i határvonalon húzódó erődítési vonal a németek ellen; körülbelül ugyanaz a szerepe, mint a mi mosoni gyepterületünknek. Az első Piasztok építették ki ezt a védővonalat, melyet azután a németek benyomtak. Erre a XIII. században újra kiépítették a későbbi Oppeln határán az ú. n. przesieka-rendszert, vagyis egy erdőzónát betelepítetlenül hagytak, és mindenféle akadályokkal megnehezítették az átjárást. Hatása akkora volt, hogy Sziléziának ez a része később szinte egészen elütő fejlődésen ment át, mivel a tartomány többi, németek által kolonizált területével elvesztette az összeköttetést. Ideje lenne a mi gyepterületünk eredetét is megvizsgálni. Talán nem is annyira török törzsek sajátsága volt, mint inkább a szlávoké. Legalább is a Magyarország határán elterülő ilyen erődítések, kapuk stb. majdnem mind szlávok által lakott területen feküdtek, és az oklevelekben talált elnevezések is szláv eredetű szavak, vagy ezeknek fordításai. Amint Sziléziában a mi latin szóval indagineknek nevezett gyepterületet przesecanak, kapuinkat brananak, bronanak stb. nevezik, ugyanúgy megtaláljuk e szavakat a mi okleveleinkben is. Számtalan Brana, Priekopa stb. nevű hegyesületünk van, melyek mind összeköttetésben voltak határerődítési rendszerünkkel.¹ Ennek természetesen semmi köze sincsen az egyes törzseket elválasztó lakatlan területekhez és a dél-orosz síkságon élő nomád török népek között lévő többnapos járóföldű elválasztó területhez. A mi határerődítési vonalunk egészen más jellegűek voltak. Feltétlenül szükséges volt hozzá az erdő, ami a pusztai népeknél nem jöhetett számításba. Hogy mennyire speciálisan szláv sajátság a határerődítéseknek ez a rendszere, azt legjobban mutatják azok a torlaszok, melyeket az oroszok emeltek Dél-Oroszországban a besenyők és kunok ellen; esetleg már a magyarok ellen megkezdtek ezeknek az imponáns erődítéseknek az építését.² A gyepterületen túli területeknek szláv neve „záseky“ volt, ami megfelel a mi erdőelvényeknek. Sziléziában, a Szudéta-hegység északi lejtőjénél, a Kwissa forrásvidékét, hol a lengyel határerődítések kezdődtek, „Zagost“-nak (za lasem)

¹ Az erre vonatkozó cseh irodalmat adja Chaloupecký: Staré Slovensko (Bratislava 1923) 70. s. köv. l.

² Niederle: Manuel, II. 299. l.

nevezték (35. l.), ami szóról-szóra megfelel a Transsilvania elnevezésnek.

Ugyancsak igen érdekes a mi szempontunkból a comitatusok, illetőleg castellanatusok kialakulásáról szóló fejezet. Mindenütt a törzsi határok maradtak meg a Piasztok alatt a comitatusok, valamint az egyházmegyék határainak; a comitatusok és a főesperességek teljesen egybeestek. Magyar részről nem igen feszegették ezt a kérdést és így talán meglepően hangzik, hogy ma már egész kis „csehszlovák” irodalom mutatja ki a Felvidékről, hogy egy-egy megye egybeesett a tót törzsi határokkal és a főesperességekkel, vagyis a magyar királyok a megyeszervezet kiépítésénél a már meglévő törzsi egységeket, valamint nagyobb kultuszközösségeket érintetlenül hagyták, sőt az új szervezetet egyenesen ezekre alapították.¹ Ezek a megállapítások természetesen még további vizsgálatokat igényelnek.

A könyv legnagyobb részét a lengyel történeti iránynak megfelelően a politikai történet foglalja el, amit nálunk az utolsó időben egy kissé elhanyagoltak; igen érdekes olvasmány és megkönnyíti a gazdasági és szociális viszonyok megértését, melyeknek fejlődése erősen függ a politikai helyzettől is. Bennünket az egyes részhercegek küzdelme nem nagyon érdekel. Ezek egyike-másika uralmának fenntartása érdekében vagy a németekkel, vagy a csehekkel szövetségelt és így előkészítette e két politikailag erős hatalom térfoglalását. Sajnos, a munkában nem igen látjuk pl. a német kolonizáció történetét és hatását. Lehetséges azonban, hogy majd a második, művelődéstörténeti kötet szól erről. A munka egységének a rovására megy, hogy minden fejezetet más írt. Ezzel szemben minden kérdéssel szakember foglalkozott, ki az illető területet teljesen ismeri, és így a legjobb eredményeket tudja nyújtani. **Perényi József.**

Az Odera medencéjében évszázadok óta három nép érdekei folytatnak szívós, elkeseredett küzdelmet: a lengyeleké, a németeké és a cseheké. A középkor derekán a lengyelek kezében van a hegemonia: I. Mieszko óta Szilézia már Lengyelország integráns részeként szerepel azzal a feladattal, hogy védje az anyaországot az odatörékvő csehekkel és németekkel szemben. A XIV. század elején a csehek kerekednek felül. Szilézia ekkor Csehország vazallusává válik, s a század végére már mint Szent Vencel koronájának egyik tartománya szerepel. A terület germanizálása már a lengyel megszálláskor elkezdődött, de csak a XII. század közepén vett nagyobb lendületet, amikor az előzőtt László herceg fiai 1163-ban német segítséggel kerültek vissza a már Alsó- és Felső-Sziléziára megoszlott hazájukba. Ezóta számtalan thüringiai, westphaliai és rajnvidéki német talált második hazára Sziléziában. A német kolonizációt a cseh uralom is elősegítette, hiszen Csehország urai a német Luxemburgok voltak. A későbbi századok

¹ Ld. Chaloupecký idézett művét, továbbá mintegy 6—8 könyv-alakban megjelent nagyobb és számtalan kisebb cseh nyelvű később ismertetendő tanulmányt.

folyamán a vezetőszerp a németiség kezébe jutott, legújabbán pedig a három nép politikai és gazdasági érdekei egyforma intenzitással feszítik az Oderának — ma már talán mindnyájuk számára kissé szűk — völgyét. A politikai érdeklődés mellett mind a három részen egyre nagyobb és nagyobb a történeti is.

Ennek az érdeklődésnek gyümölcse a nagyszabású munka III. kötete is. Első tanulmányában *M. Gebarowicz* a románkori és gótikus építészet és szobrászat sziléziai emlékeivel ismerteti meg bennünket. *T. Dobrowolski* értekezése az első komoly szintetikus monográfia a tartomány középkori festészeti emlékeiről. Szól benne a gótikus festészet szellemi és formai alapjairól, kimutatja és körvonalazza a cseh és német festészet hatását a sziléziaira, végül három korszakra osztva ismerteti a XIV. századi festészeti emlékeket, megállapítva azok pontos kronológiai sorrendjét is. *W. Podlacha* a sziléziai miniatürfestészettel foglalkozik, ismerteti a kérdés eddigi irodalmát, s bár megállapítja, hogy az anyag nagy bősége s a részlettanulmányok hiánya miatt teljességre számot tartó összefoglalás ezidőszert még nem írható meg, munkája így is kiváló és hézagpótló a sziléziai miniatorok technikájának ismertetésével, a ráánkmaradt effajta emlékekről és illuminált kéziratokról nyújtott áttekintésével.

Kimerítő — részben lengyel, de főleg német — előmunkálatokra támaszkodva íródott, s így végleges eredményeket tartalmaz *M. Gumowski*nak a sziléziai pecsétéről szóló hatalmas tanulmánya. Mint a lengyel sphragistika régi művelője, a sziléziai pecséttekkel is még jóval a vállalkozás megindítása előtt kezdett foglalkozni. Általános természetű megállapítások után ismerteti a sziléziai hercegek és hercegnők, a papság, a nemesség és polgárság pecsétjeit. Figyelemreméltó megállapítása, hogy Szilézia sphragisztikai emlékekben sokkal gazdagabb territoriuma Lengyelországnak, mint a keleti tartományok. De a sziléziai pecséttek méretre is nagyobbak, kivitelük művészebb, noha tulajdonosaik vagyoni és társadalmi állása s így politikai súlya is jelentéktelenebb volt, mint a keleti provinciák nagyjaié. Ez az érdekes megállapítás Szilézia nyugati szomszédaival kapcsolatban is érvényes. Magyarázata G. szerint a kimutatható közvetlenebb francia hatásban rejlik. A sziléziai pecsétteken ábrázolt lovagi ruházat és felszerelés ugyanis nem a német, hanem a korabeli francia és flandriai divatot követi. Különösen a lovaspecséttek mutatnak a művészi kompozíció és kivitel tekintetében kifejezetten a francia minták hatására. De a gazdag architektúrájú gyalogpecséttek is francia mintákra utalnak, noha ezek már hazai elemeket is tartalmaznak. Megfigyelhetők a francia hatás nyomai a hercegnői pecsétteken is. *Jadwiga* vagy *Ágnes* például pontosan az egykorú legfrissebb párisi divat szerint van öltözve. Más pecséttulajdonosok pecsétjei főleg a címerekben tartalmaznak sok francia elemet. A francia mellett jelentős a német hatás is. Német mintákra vall számos hercegi címerpecsét és több hercegnő felségi típusú pecsétje, de főképpen a sziléziai nemeseké — köztük sok volt német származású és érzésű — s az alsópapság és a szerzetesrendek pecsétjei is.

(A papságnak nem csekély része volt a tartomány elnémetesítésében.) Ezek mellett számtalan esetben olyan motívumok is előfordulnak a sziléziai pecséteken, amelyek csaknem azonosan megtalálhatók Westphaliában, Mecklenburgban és más távoli vidékeken is. G. ezért azt gyanítja, hogy a középkori pecsétvésnők Közép-Európában valami közös forrásból származó minták szerint dolgozhattak. A francia és német hatáson kívül azonban a lengyel területek befolyása is számottevő; Szilézia lengyel lakossága lengyel mintára készítette pecsétjeit. Jelentős a sziléziai pecsétek művészettörténeti értéke is. Nagy anyagukon pontosan megfigyelhető a román-gótikus stílusváltás. Vizsgálatuk megeleveníti előttünk az akkori mozgalmas és színes lovagi életet, bevezet a hercegi, püspöki és városi kancelláriákba s a kolostori cellákba; egyszóval betekintést nyújt a tartomány népének a mindennapi életébe is.

Gumowski dolgozatához csatlakozik, s részben az ő eredményeire is támaszkodik *S. Mikuczki* értekezése a sziléziai Piasztok címereiről. Heraldikai szempontból boroszlói és opoli Sziléziát különböztet meg. A hercegek címereiben szereplő kereszt a kereszténység szimbóluma; a félhold eredete bizonytalan. A sas eredetére vonatkozólag M. legvalószínűbbnek tartja, hogy az valamelyik lengyel hercegnek még a pogánykorból származó jelvénye, melyet aztán a vazallusok is átvettek; meggyőzően cáfolja a német magyarázatokat, melyek szerint a sast a német császároktól nyerték volna a lengyel Piastok, Németországtól való hűbéri függésük jelvényeként. Ez nem áll, még akkor sem, ha a sas tényleg német eredetű volna. A német heraldika hatása ugyanis nem korábbi a XIV. századnál és csak Nyugat-Szilézia egyes részeiben mutatható ki. A címerek színeire vonatkozólag szintén pontos, végleges meghatározásokat ad az értekezés.

A kötet utolsó nagy tanulmánya szintén *M. Gumowski*nak, a lengyel sphyragistika és numizmatika neves művelőjének tollából való. A sziléziai numizmatikai irodalom terén eddig különösen a németek dolgoztak sokat, Friedensburg pl. csaknem egész életét ennek szentelte. A lengyelek már kevesebbet törődtek a pénzek történetével. Gumowski mégis sok új problémát vet föl. Friedensburg és követői Szilézia numizmatikai emlékeit a tartomány kerületei szerint csoportosítva tárgyalták, minek következtében sok fontos kérdés elkerülte figyelmüket. Gumowski szerint sokkal célravezetőbb az egész numizmatikai anyagot az egyes korszakok szerint csoportosítani. Megállapítása szerint Szilézia praehistorikus korában először a római dénárok, később pedig az arab dirhemek voltak használatosak. A történeti kor első szakasza a XI. sz. elejétől a XII. sz. közepéig tartott, s egybeesett a krakói hercegek uralmával. Ez a dénárok kora. Ezután kb. 50 évig (1180—1230) a kis bracteatak voltak divatban. A következő 60 esztendő (1230—1290) a nagy bracteatak kora. Rendkívül gazdag ez az anyag címeres és egyéb szimbolikus ábrázolásokban, s kulturális szempontból a német, politikai tekintetben pedig a lengyel hatást tükrözteti vissza. 1290—1330 közé esik

a „kwartnik“-ok kora (1 kwartnik = 4 régi bracteata). Ez az idő és vele a pénzfajta is bizonyos reakció a korábbi cseh és német befolyással szemben, s pénzügyi vonatkozásban is erős lengyel előretörést jelent. 1327-ben Szilézia Csehország vazallsává, majd tartományává süllyed. Ebben a korszakban pénznemül a cseh garasokat fogadja el.

A kötet munkatársai nemcsak az egyetemes történet-tudományt gyarapították az általuk feltárt és földolgozott hatalmas anyaggal, hanem már az anyag természete által is garantált objektivitással mutatták be a lengyelségnek a középkor folyamán Sziléziában kifejtett nagyjelentőségű kultúrmunkáját. A *Historia Śląska* köteteit nemcsak a lengyel tudományos világ és nagyközönség olvashatja érdeklél, hanem politikusaik is hatásos argumentumokat meríthetnek belőlük az Odera völgyében folyó küzdelemben.

Kumorovitz L. Bernát.

Weber, Hans Emil : Reformation, Orthodoxie und Rationalismus.

I. Teil : Von der Reformation zur Orthodoxie. I. Halbband. (Beiträge zur Förderung christlicher Theologie, 2. Reihe, 35. Band.) Gütersloh, 1937. C. Bertelsmann, 8° XVIII. 321 l.

A protestáns teológia történetének vizsgálatában — pedig tulajdonképpen ez volna az alapja minden egyéb protestáns egyháztörténeti munkának! — mind a mai napig erős hézagok vannak. Nagyon alapos, máig nélkülözhetetlen összefoglalások és részletmunkálatok jöttek ugyan ebben a tárgykörben létre már a XVIII. század óta, de ezek eddig majdnem kizárólag a legkiemelkedőbb reformátoroknak, meg a későbbi nemzedékek vezető teológusainak tanításaival foglalkoztak, a másod-, harmadrendű teológiai írókat ellenben alig méltatták figyelemre, holott ezeknek a magukban véve szintén nem értéktelen, hívó és tanult embereknek a protestáns vallási közgondolkodás kialakítására való hatása sokszor vetekedett a nagyokéval s nem egy esetben kimutathatóan módosította, a közember lelki színvonalához képest átlagosította azt. Ezzel kapcsolódott az a másik hátráltatás, hogy a protestáns teológiatörténet eddigi munkásai nagyon kevés kivétellel a dogma, a „Lehrbegriff“ kialakulásának feltüntetését tekintették feladatuknak s így szemléletmódjukba és tárgyalásukba akaratlan is sok egyoldalúság és szkematikus vonás jutott bele.

Az újabb és legújabb években fölbukkant több nagyon figyelemreméltó másírányú kezdeményezés (O. Ritschl, W. Elert) után ennek a könyvnek a szerzője — aki különben nem egyháztörténész, hanem biblikus és dogmatikus teológus — most egy egészen nagyszabású és új elgondolású teológiatörténeti munkálat első részletével lép a világ elé. Harminc éves elmélyedését, nagyszámú becses részlettanulmánya eredményeit, főként pedig nagyszerűen gazdag új anyagkutatásának leszűrődéseit dolgozza itt fel. Amellett, hogy a legnagyobb, a máig mértékadó reformátorok és későbbkori protestáns teológusok munkásságát is kitűnően ismeri, bámulatos szorgalommal ásta bele magát a másod-, harmadrendű teológiai írók — persze, főként, bár nem kizárólag, a németek —

gondolatvilágába : rég elfelejtett katekizmusok egész sorát, rengeteg vitairatot, építőcélú kiadványt tanulmányozott át, mind olyan szerzőktől, akiknek eddig a protestáns teológiatörténeti kutatás még a nevét is (pl. Urbanus Rhegius, Erasmus Sarcerius, Farel stb.) alig méltatta figyelemre.

Ez óriási anyag ismeretében W. — ebben az első félkötetben körülbelül az 1560-as évekig, a Melanchthon — Kálvin-nemzedék kihúnytáig követve a fejlődést — rendkívül finom és türelmes nyomozásokkal keresi meg azokat a szálakat, amelyek a protestáns vallási és teológiai gondolkodás alakulásában az istenige közvetlen aktualitására alapozott reformatori hitélmény forrásától az orthodoxia nagyszabású, de hűlni kezdő formulázásaihoz vezettek, innen pedig már átnyúltak a racionalizmus felé. Mindvégig lebilincselő, bár néha — történeti tárgyalásban — túlságosan elvontnak és elméletinek tetsző, az életszerűséget itt-ott nélkülöző fejtegetéseiből az óprotestantizmus teológiai gondolatvilágának oly meglepően gazdag árnyalásai tűnnek elénk, amilyenekről sejtelve sem igen volt annak, aki az eddigi dogma- és teológiatörténetek kissé túlságosan is egyszerűsítő vonalvezetéséhez volt szokva. A lutheri és a református gondolatot egyaránt oly gazdag és sokoldalú elemzésnek veti alá, hogy minden lépten-nyomon új meg új eszméltetést ad a teológiai és egyházi fejlődés kutatóinak. Különösen pompás és meggyőző, ahogy újabbnál újabb és meglepőbb fordulatokban mutat rá : a protestáns hitélménynek, hogy a szubjektívizmus veszedelmét kikerülje, föltétlen szüksége volt a teológiai munka segítségével való objektiválódásra, de ez az objektiválódás a dogmatizálással együtt már racionalista hajlamokat és szempontokat is feltartóztathatatlanul magával hozott. A már ebből az első félkötetből nagyon érdekesen kristályosuló részleteredményekre nincs terünk ismertetni, csupán arra mutatunk még rá, hogy a szerző hatalmas kutatási anyagából az óprotestáns gondolat eleven sokoldalúsága mellett még egy másik nagyon érdekes tény is kiderül : egyes részletkérdésekben az óprotestáns teológiai tanítók és hitvitázók meglepő egyezést mutatnak az egykorú katolicizmus átlag teológiai tanításával, amellyel pedig más-különbön oly határtalanul elkeseredetten vagdalják egymást ! Az elvi ellentétek terén, a döntő teológiai formulázásokban áthidalhatlannak érezték mindkét oldalról az úrt, de az inkább gyakorlati jellegű megfogalmazásokban a keresztyén hit s főleg a keresztyén élet egyik vagy másik konkrét kérdésénél megkapóan közel jutottak egymáshoz.

A tömör, néhol tömött szabatossága miatt nem könnyedén olvasható, de különben kitűnő szerkesztésű, módszerű és áttekinthető könyvet nem fogja figyelmen kívül hagyhatni senki (a remélhetőleg mihamar következő folytatásait persze még kevésbbé), akit a történetben a protestáns vallási gondolat mozgása és alakulásai érdekelnek. A rendkívüli gonddal készült jegyzet-apparátusban egyetlen kicsi hiányt vettünk észre : W. figyelmét elkerülte, hogy Farel Sommaire-jének első, 1525-i kiadása, amelynek

ő még csak fölteszi (218. l.) a létezését, egyetlen példányban tényleg előkerült s erről a British Museumi unicumról 1935-ben, Párisban (Piaget—Droz kiadónál) hasonmás kiadást készítettek.

Révész Imre (Debrecen).

Schnürer, Gustav : Katholische Kirche und Kultur in der Barockzeit. Paderborn, 1937. Schöningh. 8° XVI, 804 l.

Sch. tudományos működését az érett alkotások jellemzik. Nyugodt, türelmes, hosszú és céltudatos munkával évtizedekig dolgozott nagy kérdéstömegének, a katolikus egyház és a nyugati műveltség kapcsolatainak felderítésén. A középkorra vonatkozó kutatásai is már viszonylagosan idősebb korában jelentek meg, a nyugati műveltség utolsó egyetemesnek mondható koráról, a barokkról megírt hatalmas kötete pedig hetvenhétéves korában látott napvilágot. Sch. csaknem egy félévszázadon át a svájci Freiburg egyetemének volt a tanára. A német és francia művelődés eme érintkező helyén hosszú működése alatt igazán a legszélesebb európai műveltségre és látókörre tett szert. E mellett műveinek kiegyensúlyozott, nyugodt és biztos szelleméhez hasonlóan, világi ember létére is [a Századok ismertetője (1930, 912—914. l.) tévesen mondja papiembernek] megőrizte — a történetírás szigorú tárgyilagosságáról vallott és gyakorolt elveinek teljes épségben tartásával — lelkének hívó összhangját, élet-szemléletének rendíthetetlen alapú, nemes és komoly egészbeszobottságát. Ily természetű, tiszteletet parancsoló munkából és lelkületből születtek meg csodálatosan gazdag, kiforrott, lezárt és összhangzatos egységbe foglalt művei. Míg azonban a középkorra vonatkozólag sok, ha ugyan céljának nem is egészen megfelelő feldolgozás állt rendelkezésére, addig a barokkról — a rá vonatkozó, az európai élet két századát felölelő roppant irodalomnak elnyomó súlyával megküzdve — ő alkotta meg az első nagy összefoglaló áttekintést. A terjedelmében rendkívül megnövekedett anyagra való tekintettel ugyan nem terjeszkedett ki kutatásaiban az egész Európára, miként ezt középkori kötetében tette, hanem csak a katolikus egyházhoz egészben vagy részben hűen megmaradt területekre. Ámbár így műve teljességben és mélységben vesztett, eljárásának megvan az az előnye, hogy ekként tárgyköre egészen megegyezik középkori tanulmányaiéval, és megőrizte egységességét és zártságát. A főkérdés itt is ugyanaz maradt : minő eszközökkel törekedett az egyház a kor műveltségével kapcsolatosan hivatását betölteni, minő ellenállást és akadályokat kellett legyőznie, s hol és mennyiben talált támogatásra.

Sch. ismételten foglalkozik könyvében a barokk eredetével, s a túlságosan szűk ellenreformációs elméleten továbbhaladva, a reneszánsz testvérét látja benne. Azáltal, hogy az Egyház megújulásának viharosan feltörő szellemét magáévá tette, s művészetében, amely elsősorban Rómában virágzott, kifejezésre juttatta, elnyerte sajátos jellegét. Az Egyház megújításának akarataival egyesítette a reneszánsz-műveltség továbbvitelére és újjáalakítására irányuló törekvést. Ezáltal a reneszánsz kimondottan

keresztény jelleget nyert. Róma volt bölcsője és legfőbb tűzhelye a barokknak, a pápák legnagyobb támogatói és Szent Péter temploma messzevilágító jelképe. S mindenütt, ahol az Egyház új erőhöz jutott, külsőleg barokk ruhába öltözködött. A trienti zsinat szellemével, Róma művészetének és műveltségének elterjedésével, elsősorban a világalomra jutó Spanyolországban, majd a nyomába lépett Franciaországban, valamint a Habsburgmonarchiában, Európának a XVI. és XVII. században vezető hatalmasságai a katolikus gondolat és a barokk műveltség képviselői. De ugyanez a művelődés, legalább is külsőségekben és az udvari barokk alakjában, elterjedt a nem katolikus európai országokban is, úgyhogy méltán mondható Európa utolsó közös kultúrájának. Egységességben és mélyrehatóásban azonban nem érte el a középkort. Sch. egész nyíltsággal rámutat a barokk árnyoldalaira és gyors hanyatlásának okaira is. A külső pompának a felsőbb körökben való szertelen érvényesülése az egyházi megújulás hullámát idővel ellaposította. A reneszánsztól átvett hőstisztelet a hírnév és a hatalom vágyával párosulva lassanként újra visszalopta a megkeresztelt formák alá a pogányos egyéniségimádást. Ezzel ellentétben a nagy tömegek sorsa iránt nem volt meg a szükséges érzék és megértés. A vallás a világi hatalmat és a fegyvert használta érvényesülésének eszközeül. Ezáltal az Egyház, pontosabban szólva a pápai tekintély az uralkodókkal szemben függő helyzetbe került és aláhanyatlott. Szellemi téren rendkívül káros következményekkel járt, hogy az Egyház a fejlődő tapasztalati tudományok és a humanista forráskritikai módszer képviselői iránt nem tanusította azt a megértést és türelmet, mint a művészetrel szemben. Így ezek ellenségesen tekintettek rá, s egyesülve a reneszánszból átöröklött, a barokk alatt is alsó, lappangó áramlasként fennmaradt észelvűséggel megteremtették a felvilágosodás hitetlen szellemét. 1650 után megkezdődik a csúcspontját elért barokk ellanyhulása, délen előbb, északon később; sőt Svájcban, Dél-Németországban, Ausztriában és hazánkban a XVIII. század első felében még szép utóvirágzása volt.

Csak pillangószerűen érintettük Sch. csodálatos gazdagságú művének felfogását. Ebbe a szín pompás, jól felfogott keretbe bele van illesztve a XVI. és XVII. századnak úgyszólván minden kérdése. A politikától kezdve szóba kerül a művészet, a tudomány, a vallás, sőt még a gazdasági élet is. Erasmus eszményeiről, Tasso és Dante szellemes egybevetéséről, Michelangelo vallásosságáról csakúgy hallunk, mint Spanyolország valláserkölcsi állapotairól, az inkvizícióról, a redukciókról, a lengyel egyház újjászületéséről, a ceszaropapizmushoz közelálló francia berendezkedéséről, a kálvinizmus és a németalföldi felvirágzás kapcsolatairól, a kapitalizmus és a protestantizmus közti viszonyról, a vallási türelem kifejlődéséről. Sch. nagyszerűen tudja értékelné az egyes korszakot nyitó szenteknek (Keresztes Szt. János, Nagy Szt. Teréz, Szilézi Szt. Ferenc, Páli Szt. Vince stb.) alakját és eszményeiket. És Morvaországgal, Sziléziával, sőt Horvátországgal is foglalkozik. A magyar fejlődésnek, sajnos, csak néhány oldalt szentel. Ez álta-

lánosságban jól tájékozott, bár inkább csak a felszínen mozgó és a külső eseményekre tekintő feldolgozás. A magyarság műveltségéről és a török elleni szerepéről elfogulatlan elismeréssel ír, miként ezt a középkorra vonatkozó művében is tette. Könyve végén fejezetek szerint csoportosítva, 24 oldalra terjedő kiváló irodalmi útmutatót ad. A reánk vonatkozó irodalom, sajnos, igen gyatra, mert csak a régebben, idegen nyelven megjelent műveket tartalmazza. De Domanovszky, Eckhart Ferenc és Szekfű németül kiadott munkáit már nem ismeri. Ennél is nagyobb hiánya a Hóman—Szekfű-féle Magyar Történet barokk részének, Hekler és Péter András művészettörténeti feldolgozásainak mellőzése. A bajorországi barokkra vonatkozólag is tán még beilleszthette volna Schnell fontos könyvét (*Der bairische Barock*. München, 1936). A kevés, különösen német nyelven megjelent horvát irodalomból pedig nem lett volna szabad figyelmen kívül hagynia Murko feldolgozását. (*Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*. Prag u. Heidelberg 1927.)

Végül elismerésünk teljes fenntartásával foglalkozzunk azzal a kérdéssel, vajjon mennyiben oldotta meg a szerző a könyve címében felvetett feladatot. Megvalljuk őszintén, hogy művének tárgyfeldolgozását és beosztását mi másképen képzeltük el. A német tudomány sem volt egységes a középkorról írt hasonló tárgyú munkájának ily szempontból való feltétlen elismerésében. Jelen könyvében az országonként adott, egymástól teljesen elkülönített tárgyalás sokszor megnehezíti a nagy összefüggések egybetartozó kidomborítását. Rendszere miatt sok fölösleges terhet kénytelen magával cipelni és sok mindent túlságosan is az elemekig hatolva mond el. Olykor ezekbe nagyon is elmerülve nem érezzük a nagy célkitűzésnek kitérők nélküli követését. De végső tanúságként feltétlenül megállapítható, hogy e könyv a XVI. és XVII. század európai történetének páratlan gazdagságú, emelkedett és mélyen tudományos szellemű, nélkülözhetetlen útmutatója.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma).

Steier Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben*. I—II. (Magyarország újkori történetének forrásai.) Budapest, 1937. Magyar Történelmi Társulat. 8° VIII, 670; 787 l.

A mult század első évtizedeiben öntudatra ébredt tót nacionalizmus végleges kifejlődését — szinte egyidőben a magyarral — az 1840-es évek elején érte el. Fejlődésének irányában azonban a döntő fordulat az 1848/49-es szabadságharc idején következett be, amidőn a tót nép nacionalista vezérei a bécsi udvar protektorátusa alá helyezkedtek s ezáltal, mint a reakció engedelmes eszközei, támogatóivá, sőt előharcosaivá lettek a magyar állam egységének megbontására irányuló törekvéseknek. Az 1848/49-es fordulat így nemcsak hogy megghiúsított minden további lehetőséget a tótságnak a magyar nemzettel való kibékülésére, hanem elhomályosította magának a tót problémának lényegét, céljait és kibontakozásának útját is, hiszen a szabadságharc eseményei

a tót probléma körében annyi ellentétet, következetlenséget és habozást vetettek felszínre, hogy ezzel valósággal ködbeborították a tót nacionalizmusnak alig néhány évvel azelőtt még oly világosan körvonalozott lényegét és céljait is. Nyilvánvalóvá lett ugyanis az, hogy mást akartak a Hurban és Štur köré csoportosult felkelők, mást Kollár és a „szellemi pánszlávizmus“ hívei, mást a prágai körök és mást a bécsi udvar. De ami mindennél fontosabb: mást maga a tót nép is, amely elfordulva vezéreitől, hatalmas tömegekben sorakozott a honvédség zászlói alá, hogy védelmére keljen a 48-as vívmányoknak.

Ennek a küzdelemnek képét rajzolja elénk az egybegyűjtött okmányok százai alapján S., a tót problémának eddig legalaposabb magyar ismerője, sőt, bátran mondhatjuk, úttörő historikusa. Kétkötetes munkája alig néhány nappal az aránylag fiatalon, munkabírásának teljében elhalt történetíró halála előtt hagyta el a sajtót.

S. egy, a tót nemzetiségi kérdés fejlődésének történetét felölelő hatalmas trilógiát tervezett, melynek középső része lett volna az említett két kötet. Átfogó ismertetése, sőt bírálata a tót nemzeti törekvéseknek, olyan történetírás, amelyre eddig a tót irodalomban sem vállalkozott senki, de arra talán politikai okokból eddig nem is vállalkozhatott. Örök kár, hogy ebből a nagyszabású műből csak két kötet megjelenését érhetette meg a kiváló szerző, bár úgy tudjuk, hogy az első rész, amely ugyancsak két kötet terjedelmében tárgyalja a tót kérdés keletkezésének és a tót nacionalizmus első évtizedeinek történetét, a kiadásra már szintén készen áll. Így csak a harmadik rész, amely a Bach-korszaktól a világháborúig terjedő időszakot dolgozta volna fel, maradt befejezetlenül és vár S. munkásságának avatott és méltó folytatójára.

Az a tény, hogy a készülő trilógiából a szerző éppen az 1848/49-es eseményeket felölelő második részt bocsátotta legelőször sajtó alá, szintén azt látszik bizonyítani, hogy a ma is annyira aktuális tót probléma egyes korszakainak helyes megítélése végett ő maga is a tót történetnek ezt a rövid, de annál mozgalmasabb időszakát tekintette oly kornak, amelynek megismertetése ma talán a legidősebb. A tótságoknak ez a néhány esztendő küzdelme a magyarok ellen éppen úgy, mint a csehek ellen, jelentette egyszersmind a tót kérdés fejlődésében a válságos fordulópontot is. Ennek a küzdelemnek legkimagaslóbb egyénisége, azt mondhatnók, szellemi diktátora pedig Štur Lajos volt.

Ő volt az, aki a tót probléma lényegét élesen körülhatárolta s a tót kulturális és politikai törekvéseknek először adott önálló karaktert. A „sturizmus“ volt az az eszmekör, amely a tót nacionalizmus addigi iránytalanságában és sokszínűségében ennek az ifjúkorát élő nemzetnek erőit összefogni igyekezett és jövődjének fejlődésének határozott irányt szabott. Ennek a sturizmusnak kiemelése, sőt megerősítése magyar szempontból pedig annál messzebbható cselekedet lett volna, mert kétségtelen, hogy az abból feltörő és újjászületett öntudatos tót nacionalizmus lett

volna alapja és záloga annak, hogy a tót probléma a magyar állam keretein belül és csakis ott nyerjen megoldást.

Hogy ezt mennyire így látták később a cseh-tót nemzetegység hívei és propagálói is, arra a legjellemzőbb bizonyíték Hodža volt csehszlovák miniszterelnöknek 1919-ben „Československý rozkol“ (Csehszlovák viszály) címen írott könyve. Benne a cseheknek és tótoknak együttes politikai és kulturális törekvéseit, harcait vázolja a sturizmust egyenesen „politicum hungaricum“-nak nevezi és azt igyekszik bebizonyítani, hogy Štur fellépése és tana, az t. i., hogy a tót nemzetet a csehektől teljesen független és külön életre jogosult szláv törzs (kmeň), a magyar nemesség találmánya és Štur a magyar rendi állam céljait szolgálta akkor, amidőn eszméivel a cseh-tót nemzetegységnek évszázadok óta a köztudatban élő ténye ellen fordult és ezt a tudatot lerombolni törekedett. Ezzel az állítással szemben azonban elég rámutatnunk arra, hogy ha Štur ideológiája valóban magyar érdekeket szolgáló, magyar eredetű irányzat lett volna, akkor miért küzdöttek ellene — mégpedig egyöntetű hevességgel s szinte rövidlátó következetességgel — éppen a magyar nemesek, konzervatívok és reformerek egyaránt?

De ha kétségtelen az, hogy ez a sturizmus volt a 40-es évek tót nacionalizmusának igazi arca, bizonyos az is, hogy amikor az alkotmányos Magyarország új rendjében, 1867 után a tót probléma is új feladatok, de új megoldási lehetőségek elé is került, a sturizmus már nem tudott régi erejével föléledni. Ennek okát azonban nemcsak abban kell látnunk, hogy 48-ban Štur és társai oly irányban vezették mozgalmukat, amely azt a nép tömegei előtt teljesen népszerűtlenné tette, hanem kiváltképpen abban a körülményben, hogy a sturizmus eszméinek és céljainak az új politikai helyzet szerinti revideálására, az új nemzetiségi eszmeáramlatokba való bekapcsolására nem akadt többé Šturhoz hasonló, vezérségre hivatott egyéniség. Štur ugyanis már nem érte meg a kiegyezést, mert 10 esztendővel azelőtt, 1857-ben váratlanul meghalt.

Bár egyéniségéről, működéséről és hatásáról eddig még senkisémm rajzolt egységes és tárgyilagos képet, mind a tót, mind a cseh irodalom kénytelen elismerni, hogy ő volt a tót nacionalizmusnak igazi vezéralakja. Hogy pedig egyéniségének és művének átfogó értékelése mindmáig hiányzik, annak oka elsősorban politikai. Érthető, hogy sem a világháborút megelőző évtizedekben nem illett bele, sem ma nem időszerű a cseh-szlovák nemzetegység hirdetőinek propagandájában egy olyan férfiú életének és működésének bemutatása, akinek politikai, publicisztikai, nyelvészeti és történeti munkásságát egyaránt a tót nemzeti önállóság tudata hevítette. S ezért érthető az is, hogy mindaz, ami a más nyelven írott külföldi irodalomban eddig a cseh és a tót szerzők alapján látott Šturról napvilágot, életét és munkásságát hasonlóképpen vagy csonkán vagy félreértve mutatja be. (L. Leger, E. Denis, H. Tourtzer, Scotus Viator, Bourgeois, A. Bertrand, L. Eisenmann, A. Tibal stb.).

Ami pedig a magyar közvéleményt illeti, ott Štur alakja mindenkor azonosult a gyászosvégű Hurban—Štur-féle lázadás egyik gyűlölt vezérének emlékével. Ezen túl legfeljebb annyi ismeretes róla ma is, hogy ő volt az, akinek agyában a 48-as prágai pánszláv kongresszus egybehívásának gondolata megszületett. Ez a tény pedig magában véve is elég ahhoz, hogy nemzetiségi küzdelmeink krónikása őt mint a magyar államegység, sőt az Osztrák-magyar monarchia egységének egyik sírásóját mutassa be az utókornak.

Az ellentétes politikai szemléletekből befolyásolt történetírásnak azonban már eddig is el kellett ismernie legalább azt, hogy Štur Lajos egyénisége felette alkalmas volt egy nemzetnek, illetve a nemzeti lét elismertetésének igényeivel fellépő nemzetiségnek vezetésére. Író, nyelvész, historikus, szónok és politikus volt ő egy személyben, de mindenkifelett népének nevelője. Kortársai közül kitűnt tehetsége és erőteljes egyénisége, de nem kevésbé lángoló fanatizmusa, amely a nemzeti megújulásnak ebben a lelkes korában mindenkit magával ragadott. Szónoki képességei, fantáziája, általában impulzív és ellenmondást nem tűró, a végletek iránt hajlamos természete pedig sokban hasonlóvá tették nagy ellenfeléhez, Kossuth Lajoshoz, akinek szuggesztív egyénisége bizonyára erős hatással lehetett rá. Ha talán öntudatlanul is, de sokban utánozta a nagy magyar államférfit nemcsak a szónoklás formáiban, vagy újságcikkeinek erőteljes hangjában, hanem még külsőségeikben is. Tudjuk róla, hogy ez az ideálokért hevülő és egyébként aszketikus egyszerűséggel élő férfiú szívesen sütkérezett a népszerűség fényében és a 48/49-es felkelés idején a diadalmas népvészér erőltetett szerepében lóháton ülve, fegyveresen, fantasztikus szláv öltözetben járta be a felvidéki városokat felkelést hirdetve és nemzeti jogokat ígérve — a császári hadak védelme alatt.

De ha kétséget nem is szenved, hogy egyénisége messze kimagaslott a tót nép akkori szellemi vezetői közül, sajnálatosan hiányoztak képességei közül egy nemzet sorsának irányításához multhatatlanul szükséges politikai talentumok. Nem ismerte a távolabbi célok elérése érdekében teendő ideiglenes engedményeket, de amennyire nem tudott meghajolni a külső befolyások előtt, gyakran annyira következtelen volt a maga elé tűzött cél elérésére vezető utaknak, módoknak megválasztásában is. Cselekedeteit ilyenkor elsősorban impulzivitása és fantáziája irányította.

De amint nem volt politikus, éppúgy nem volt a nagy reformkor megértője, annak valódi gyermeke sem. Csak nemzeti forradalmár volt, de nem egyszersmind szociális és gazdasági is. Küzdött népének nyelvi, kulturális jogaiért, követelte a tót iskolákat, a tót egyházat és minden energiájával arra törekedett, hogy ez az újjászületett tót nemzeti kultúra a nép széles rétegeihez is elhatoljon. Úgy akarta, hogy a nemzeti kultúrával megtermékenyült nép széles rétegei válasszák ki önmagukból azt a nemzeti elitet, amely a tót nacionalista törekvések számára elveszett fel-

vidéki nemesség vezetőszeropét lesz hivatva betölteni. Azonban igazi híve sohasem volt a 48-as nagy átalakulásnak. Találón mondja róla S., hogy „nem volt vátesz és bár megérezte az idők szellemét, csak a redukált reformokat támogatta s ezért szembe fordult a reformerekkel“. Az 1847-i országgyűlésen sikraszállott ugyan a tót népre oly súlyosan nehezedő jobbágyterhek megkönnyítéséért, de ez a fellépése sem az országgyűlésen, sem saját népe körében nem keltett nagyobb visszhangot. Hangja elveszett a mélyreható reformokat sürgető szónoklatok viharában, hiszen nyilvánvalóvá lett, hogy amíg a magyarok a nagyvonalú demokráciát szolgálták, addig Šturnek és a tót vezéreknek követeléseik csak lokális jellegűek voltak.

Az ő redukált igényeik és a magyar reformerek messzeható követeléseik között mutatkozó ellentét volt tulajdonképeni okozója a sturizmus bukásának is. Bécs ugyanis könnyen összhangba tudta hozni ezeket a mérsékelt igényeket a saját tervbevev reformjaival, sőt a tót nyelvi és kulturális igények teljesítésében ideig-óráig kitűnő ellenszert is látott a magyar nacionalizmus erősödésével szemben.

Štur és társai azonban nem számoltak azzal, hogy amidőn 48-ban a felszabadult nép lerakta nehéz jobbágybilincseit, szociális szabadságának, emberi méltóságának elnyerésével oly kincs birtokába jutott, amelyért még a nemzeti és kulturális követelések feláldozása vagy csorbítása árán is kész volt vérét ontani. A bécsi udvar és a minisztériumok hamarabb felismerték a való helyzetet, mint Štur és még kevesebb helyzetáttekintéssel rendelkező társai s ezért történt, hogy az első biztatások után reális segítségük mihamar pusztá ígérgetésekre olvadt. Ilyenformán az udvar kellő politikai és anyagi támogatása és a tót nép lelkesedése és csatlakozása nélkül Hurban és Štur felkelése csak kudarccal végződhetett.

S. könyve tárgyilagosan és részletesen foglalkozik a 48-as tót felkelés előzményeivel, majd a prágai szláv kongresszussal s annak keretében különösen Štur szerepével. Az ő adataiból azonban elsősorban félreérthetetlenül kitűnik az a tény, hogy a 48-as év legelső hónapjaiban a tót nacionalisták még korántsem törtek Magyarország integritása ellen, még kevésbé voltak a császár hívei. Fellelkesedve az európai események hatása alatt, érezték ugyan, hogy számukra is elérkezett a cselekvés ideje és hogy népük jogai érdekében nekik is sorompóba kell állaniuk, azonban akkor még céljuk nem volt egyéb, mint a tót nép kulturális és gazdasági fejlődésének biztosítása a magyar államkeret foglalatában. Ezt a célt hangoztatta Štur és Hurban a pesti márciusi események hatása alatt is, sőt így vélekedett Štur még a prágai kongresszuson is, ahol a tót nép különállását hangoztatta és jogainak érvényesítését kívánta, de a saját hazájában, a csehekkel való politikai közösség nélkül. Érthető, hogy ez a beszéd kiábrándította a pánszlávista csehekot, akik egy időre el is fordultak Šturtól s ez a magatartásuk volt egyik fő oka annak, hogy a kongresszuson a cseh-tót kérdést illetően semmiféle konkrét határozat nem tudott létrejönni.

Végtelenül sajnálatos, hogy a magyar államférfiak nem voltak megfelelően tájékozódva a prágai események felől és nem ismerve Štur ottani szereplését, az egymásratorlódó események izzó hangulatában sommásan ítélkeztek mindenki felett, aki Prágában jelen volt és ott szavát hallatta. Abban a tényben pedig, hogy Štur és társai megjelentek a pánszláv kongresszuson, sőt annak egybehívásában is tevékeny részt vettek, a magyar kormány már az ország integritása ellen intézett lázadást látott és a „lázadók“ ellen elfogató parancsot adott ki. Ily körülmények között úgyszólván megakadályozta a tót vezéreknak magyar földre való visszatérését, akik a cseh nemzeti forradalomtól is elhidegülve a bécsi udvar protektorátusa alá menekültek, ahol Štur és Hurban, majd nemsokára az odaérkezett Hodža Mihály is, elvállalták a tót felkelés megszervezését.

Maga a felkelés azonban emberanyagban, felszerelésben, sőt még lelkesedésben is, s ennek megfelelően eredményekben is roppantul szegényes volt. A tót és cseh történetirodalom minden igyekezetével szemben S. a felhalmozott adatok, jelentések, helyzetképek és kritikák tömegével dönti meg azt az állítást, mintha ez a felkelés a tót nép „szabadságharca“ lett volna a magyar elnyomókkal szemben. A valóságban a felkelők serege csak igen kevészámú, szedett-vetett, hiányosan felszerelt guerilla csapat volt, amelynek tagjait nem a tót ügy iránti lelkesedés, de a nyomor toborozta össze és a zsákmányolás reménye tartotta együtt. Bizonyos az is, hogy igen nagy részük nem is volt tót nemzetiségű. Hogy pedig harcászati szempontból ez a sereg mennyit ért, arra nézve elég bizonyítékot szolgáltatnak azok a jelentések, amelyekben a császári csapatok parancsnokai nyilvánítottak véleményt az alájuk beosztott felkelők hangulatáról, fegyelméről és harckészségéről.

De a felkelés vezérei csalódtak abban a reményükben is, hogy ha csekélyszámú seregükkel végigvonulnak a tótoklakta területeken, a nyomukban fellángoló lelkesedés általános felkelést fog életre hívni. Azt kellett ezzel szemben tapasztalniok, hogy a vármegyék hangulata ellenük van, a nép közönnnyel fogadja buzdító szónoklataikat és toborzásuk eredménye vajmi kevés, hiszen a fegyverforgató férfiak legjava már Kossuth seregében harcolt. És Šturnak is azt kellett látnia, hogy néhány hónappal azelőtt még oly általános népszerűsége szertefoszlott, néptelen és bizalmatlan falvak fogadják, parádés bevonulására és lelkesítő szónoklataira pedig alig kíváncsi valaki. Azt olvassuk például, hogy amikor Kassára bevonult, a piactéren tartott beszédét alig hallgatta végig két tucat ember s azok sem kassai polgárok voltak, hanem a szomszédos falvakból odarendelt községi bírák, akik szintén közönnnyesen álldogáltak a permetező őszi esőben, hiszen alig értettek valamit a felkelő vezérnek ékes irodalmi tót nyelven tartott szónoklatából.

Amidőn S. adatainak világosságánál ilyen kép tárul elénk, szinte önként adódik az összehasonlítás a 48-as tót felkelés és 70 évvel később, 1918 őszén, ugyancsak a tótok földjének „felszaba-

dítására" induló cseh-szlovák csapatok fogadásának és első „sike-reinek“ körülményei között. Ekkor is, mint kerek hét évtizeddel azelőtt, Morvaország felől vonultak be a „felszabadító seregek“. Kisszámú, lassan és tapogatózva haladó csapatok voltak ezek is, melyek a csehszlovák állam gondolatának hódító erejétől és az összeomlást követő állapotoktól remélték egy általános felkelés kitörését. Šrobár Lőrincnek, a Tótföld első teljhatalmú miniszterének „Osvobodené Slovensko“ (A felszabadított Szlovenszko) címen közzétett emlékirataiban olvassuk, hogy milyen bizonytalan, aggodalommal teli és mind katonai, mind politikai sikerekben nagyon is mérsékelt volt a „felszabadítók“ előnyomulása a Tótföldön, 1918 november-decemberében. Feltűnő őszinteséggel mondja el Šrobár azt is, milyen részvétlenség, közöny, sőt ellenszenv fogadta őket mindenütt. Tőle, mint a legilletékesebbtől, tudjuk meg például azt a tényt is, hogy amikor mint a meghódítandó Felvidék első, Prágából kiküldött teljhatalmú minisztere, munkatársaival megérkezett Zsolnára, a szlovák ethikum szívébe, nemcsak nyoma sem volt a lakosság lelkesedésének, hanem ő jobbnak látta, ha minden feltűnés nélkül, a város mellékútjain át jut el az „első tót kormány“ tagjaival az ideiglenes székhelyül választott városi fogadóba. Pedig akkor már megszületett a turócszentmártoni deklaráció és a köztársaság párizsi megalkotói világgá híresztelték, hogy a tót nép egyhangú, mindent elsőprő lelkesedéssel csatlakozott a cseh-szlovák államhoz. A valóság ezzel szemben 1918-ban is az volt, mint 70 évvel azelőtt, hogy a tót nép felszabadítását sohasem várta a Morva folyón túlról, akár a bécsi császár lobogói, akár az antant-hatalmak zászlói alatt vonultak be annak katonái Magyarország földjére.

vitéz Ruttkay László.

Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. I—II. (Magyar Szemle Könyvei, VIII—IX.) Budapest, 1934. 8° 413, 420 l.

Gratz Gusztáv: A forradalmak kora. (Magyar Szemle Könyvei, X.) Budapest, 1935. 8° 354 l.

1699-től másfél századon át hozzászókkott a magyarság, hogy a Habsburgok hatalmát Magyarországon sem külső, sem belső támadás meg nem döntheti s a magyar nemzet birtokállományát csak a Habsburgok túlhatalma fenyegetheti. Feledésbe ment az örökös tartományokon túl fekvő világnak, a külpolitikának fontossága, a belpolitikai és a belpolitikában az uralkodóház elleni küzdelem olyan háborítatlanul folyhatott, mint Angliában. Amint Angliát a tenger és önhatalma, úgy biztosította Magyarországot délről a török birodalomnak és utódainak gyöngesége, a többi világítájak felől a nagy távolság: ellenség csak a Habsburg birtokok testén át férkőzhetett volna Magyarországhoz.

A politikának minden állam életében észlelhető primátusa nálunk a belpolitika primátusává zsugorodott, sőt különösen 1867 óta a parlament primátusává. Egészen érthető, ha a kor történetírója főforrásul a parlament naplóit választja. Ez a választás a tipikus angol történetírók munkáihoz teszi hasonlóná

G. köteteit. Mint az angolok, legpedánsabbul ő is a kormányváltozásokat írja le, aztán nála is fontosak a pártalakulások, a választások, a személyi kérdések. A parlamenti tárgyalások alapulvétele következtében krónikaszerű eseményfölsorolásból olvastat ki a szerző olyan feltűnő jelenséget, amilyen az egész magyarság értelmes állásfoglalása volt az 1870—71-i háború korában. Ezt a módszert átviszi a gazdasági élet jellemzésére is és az 1867—72-i vasútépítő lázat, később a tőkeképződés rohamosságát krónikaszerű előadással érzékelteti. Ennek a külsőleg is objektív eljárásnak a gazdasági élet tárgyalásában az az egyik magyarázata, hogy G. a dinamikusabb források (pl. kereskedelmi kamarai jelentések) helyett a statikusabbakat (compassok) választotta.

Az angolos, a parlamenti életet alapul vevő felfogásnak logikus kiegészítője a vezető államférfiak egyéni jellemzése. Ezek a portrék G. kötetének legértékesebb és legélvezetesebb részei. Kiolvasható belőlük, hogy G. a kiegyezési politikának, ebben a két Tiszának és különösen Tisza Istvánnak híve és bámulója. Senkit olyan melegen nem jellemez, mint Tisza Istvánt, bár színgazdag palettája lehetővé teszi, hogy mindenkit egyénileg, sokoldalúan és politikai ellenfeleket is emberileg ábrázoljon. Kitűnő a nagy szónok Apponyi és a hozzá hasonlóan finom műveltségű ifj. Andrássy Gyula arcképe, de bevésődik az emlékezetbe Lónyay Menyhért, Wekerle Sándor, Ferenc József, Ferenc Ferdinánd, Lukács László és még sok más egyén jellemzése is. Ezekről lapokon át ír, de tud egyéni arcképet rajzolni néhány vonással is.

Ítéleteiben óvatos. A magyar álláspont fényes győzelmének mondja a Hohenwart-kísérlet visszaverését, de mint más esetekben, úgy itt is melankólikus gondolatokat fűz a megállapításhoz: hátha jobb lett volna amúgy? Tökéletesen és nyomatékosan az obstrukciót ítéli el. Ez vett el 15 drága évet a magyar államélet fejlődésétől, ez szállította le hadikészültségünket és ez ásta alá a monarchia és benne Magyarország tekintélyét, e miatt bátorodtak föl ellenünk való támadásra olyanok, akik különben gondolatban sem mertek volna a monarchia ellen fordulni. Annaira elfogja a szenvedély G.-t, hogy az obstrukció korában az obstrukció mellett vagy ellene harcolókhöz hasonlóan az ő figyelme is elterelődik a külpolitikától. Míg előbb és utóbb élénk figyelemmel kíséri a világ eseményeit, az obstrukció korához érve, munkájának ez a fényoldala — a diplomáciai játék éles körvonalazása — mintha elhomályosulna, csak mellékesen, vagy mintegy az obstrukció folytatása elleni érv gyanánt kap megvilágítást — pl. Tisza István beszédeiben kerül szóba az antant összefogásának erősödése. Súlyosan bírálja a függetlenségi párt külpolitikai korlátoltságát és vakságát, nem ismeri el a vezényleti nyelv reálpolitikai jelentőségét. Sokan a parlamenti küzdelmek előtérbe helyezésének akaratlan kritikáját fogják látni abban a meglepő állításában, hogy a világháborút megelőző negyedszázad parlamenti anarchiájában zavartalanul, rohamosan haladt a monarchia gazdasági fejlődése. De vajjon hova fejlődött volna normális viszonyok között? Vagy talán azért érthette el azt a fokot is,

mert a hosszú békében az emberiség elszokott a komoly fölfordulás lehetőségének gondolatától?

A gazdasági ügyek szakszerű tárgyalása közben is háttérbe szorulnak az élesen jellemzett egyének mellett a társadalmi csoportok, a tömegek. A nemzetiségi kérdés tárgyalásáról ezt kevésbé mondhatjuk el, már az egyházpolitikai helyzetnek és a zsidóság szerepének ismertetését a mai olvasó keveselni fogja. Itt, valamint a birtok- és jövedelemeloszlás, a kivándorlás és más kérdések esetében talán a terjedelem korlátozta G.-t abban, hogy kedve és tudása szerint meritse ki a tárgyat.

A „Forradalmak kora” című kötet 1920-ig adja elő az eseményeket, a kormányzóválasztással látja lezártnak a fejtelenség korát. E kötet bevezető része bizonyos mértékig cáfolja G.-nak azt az állítását, hogy a vezényleti nyelv nem volt fontos kérdés. A magyarországi összeomlás súlyosbításához hozzájárult a közös tisztikar idegen volta. Valamennyi levert államnak volt nemzeti hadserege, voltak ünnepelt vezérei, Magyarország kivételével. Nálunk megvolt Horthy Miklós, de Bartha Albert és mások a viszonylagos ismeretlenségből emelkedtek ki, a magyar alakulatok ismertnevű vezérei: Kövess, Arz, Boroevics nem voltak magyarok, a káoszban rendcsinálás magvául kínálkozó tiszti zászlóalj nálunk az idegen vezényleti nyelv miatt volt aránylag csekélyszámú. G. ismeri a haderő fontosságát, kiemeli, hogy Maniu és Klofac haderőt szerveztek akkor, amikor Linder nem akart többé katonát látni. Komor bírálatban részesíti a két forradalom embereit, értékükre szállítja le a fehér terrortól terjesztett magyarelles propaganda híreit és megállapítja, hogy a fehér terror addig és ott működhetett, amíg és ahová a nemzeti hadsereg még el nem érkezett. Művének ebben a harmadik kötetében fokozottabb mértékben kényszerült a napisajtóra támaszkodni. Ha az előzőkhöz hasonlóan ezt is értékállónak tartjuk, annak G. tárgyilagosságán, szempontjainak magasságán és sokoldalúságán kívül az az oka, hogy itt még inkább meríthetett a hivatalos állásában közelről és belülről szerzett tapasztalatok gazdag tárából. Előadásának frissességét nem kell külön kiemelni e kötetnél, mert az megvan az előzőkben is.

Török Pál.

Podkarpatszkaja Ruszj 1919—1936. Red. Bacsinszkij Edm. C. Užhorod 1936. Ruszkij Narodnyj Golosz. 8° 196 l.

A magyar történetkutatás Trianon óta igen kevés figyelmet fordít a ruténföldi viszonyokra, s idevonatkozó ismereteit többnyire másodkézből: cseh közvetítéssel, vagy még távolabbi, német és francia szerzők (Ammende, Raschhofer, Gerando stb.) közleményeiből szokta meríteni. Pedig a Ruténföldön az államfordulat óta nagy irodalmi tevékenység folyik, amelynek ismerete nemcsak azért hasznos, mivel kutatásunkba így helyi színezetet s bizonyos eredetiséget vihetünk, hanem azért is, mert a sok selejtes munka között — kivált az újabb időkben — figyelemre méltó művek is akadnak.

Bizonyosság erre a főnti cím alatt megjelent, nagyorosz nyelvű, cirillbetűs monográfia, amely szinte a hivatalosság bélyegét viseli, mert Hrabar Konstantin kormányzón és Rozsypal Antonin országos főnökön kívül több mint negyven vezető szakember dolgozott az összeállításán. Ámbár némi, a „Blick“-re emlékeztető célzatosság húzódik végig a könyvön, a szerzők iparkodnak tárgyilagosak maradni, s az általuk közölt temérdek szám és adat átfogó képet ad a Ruténföld tizenhétéves fejlődéséről.

Több cikk a ruténség *újabb népességi adatait* közli. A Ruténföld lakossága 1920 és 1930 között 597.731 főről 709.129-re növekedett, ami a természetes szaporaságon felül a cseh, ukrán és nagyorosz beözönlés következménye. Az orosz népelem az 1930-as statisztika szerint 63·02%-ot tett ki, ami jelentős emelkedés az 1910. évi 56·1%-hoz képest.¹ Különös figyelmet érdemel Zsidovszkij Iván cikke (87. l.) az autonóm területen kívül lakó szlovenszkói ruténekről. Ezek létszámának pontos megállapítása már a magyar hatóságoknak is sok gondot okozott.² Jelenleg a rutének minden görögkatolikus szlávot történeti jogon ruténnek minősítenek, s ezen a címen beszél az 1928-as Kurtyák- és Juhász-emlékirat több mint 200.000 szlovenszkói ruténről; a csehek viszont már a 2. sz. párizsi emlékiratban³ az Ung folyóig terjesztették ki a szlovák föld fogalmát s az 1930-as népszámláláskor csak 91.079 szlovenszkói rutént mutattak ki. Zsidovszkij érdekesen fejtegeti „az eperjeskörnyéki ruténség harcát jogaiért“. Az első zempléni zsupán, Szlávik Mihály, azon a nézetten volt, hogy „Szlovenszkon nincsenek rutének. Ezt csak a magyar kormány találta ki abból a célból, hogy a zempléni tájszólással beszélő szlovákokat elszakítsa a közép-szlovákoktól“. A szlovenszkói rutén tanítóktól nemcsak állami, hanem külön szlovák hűségeskü letételét is követelték, s többüket elbocsátották a szlovák nyelvben való járatlanságuk címén. A bártfai tanfelügyelőség 1921 szeptember 25-én elrendelte, hogy ott, ahol az 1907-es lex Apponyi értelmében magyar volt a tanítási nyelv, a jövőben is az állam nyelvén, értsd szlovákul tanítsanak. A ruténség ellenoffenzívája 1924 táján indult meg, amikor Eperjesen két orosz nyelvű hirlapvállalat alakult, s az első rutén költő, Duchnovics szülőföldjén nagyszabású nemzeti kongresszust rendeztek. Ennek gyümölcseként az 1930. évi népszámlálás a korábbi 68·1%-ról 77·8%-ra javította a kisebbségi nyelvjogok igénybevételére minősített rutén lakosság arányát. 1935-ben 150 rutén korszeg közül 60-ban bevezették a rutén tanítási nyelvet, Mezőlaborcon rutén polgári iskola, Eperjesen orosz gimnáziumi tagozat létesült. A végrehajtást azonban megnehezíti, hogy az illetékes körök nem szereznek be cirillbetűs tankönyveket, s így sok rutén gyermek továbbra is szlovák könyvekből tanul. Újabban az eperjes-

¹ V. ö. Flachbarth E. : A csehszlovák népszámlálások, 51. l.

² Az 1910-es statisztika szerint Sárosban 22%, Zemplénben 11·4%, Szepesben 7·1% rutén lakott.

³ Ld. Raschhofer H. : A csehszlovák emlékiratok.

környéki rutének erősen szorgalmazzák, hogy a békeszerződés s az alkotmány értelmében az összefüggő szlovenszkói rutén területeket egyesítsék az autonóm területtel. A szlovenszkói rutén kérdést — fejezi be Zsidovszkij — rendezni kell, mert „másképp a rutén-szlovák együttműködést, mely az állam szempontjából is fontos, hosszú évekre eltemethetjük“.

Podkarpatszka Ruszj társadalma az államfordulat óta nagymértékben atomizálódott: erről beszélnek a ruténföld *vallási* és szellemi *életével* foglalkozó cikkek. A világháború előtti orosz politikában nagy szerepet játszó pravoszláv mozgalom a két mármarosi ruténpör (1904 és 1913) tanúsága szerint nem volt képes megbontani a csaknem 100%-ig görögkatolikus rutén nép vallási egységét. 1919 után azonban az emigráns oroszok, a szerb egyház s a cseh hatóságok együttes buzgalma megkétszerezte a pravoszláv hívek számát. A Krofta becslése szerint 70.000 főnyi görög keleti egyház 1930-ban már 112.004, máig kb. 140.000 lélekre szaporodott. Még nagyobb meghasonlást okozott az emigráns ukránok és nagyoroszok betelepődése révén föllángoló *nyelvi harc*, mely az őslakó ruténséget ukrán és nagyorosz táborba szakította szét. Az ukranofilek az 1920-ban megalakult Proszvita-ba, az ukranofókok a három évvel később létesült Duchnovics-Társulatba tömörülnek. Csehily István táblázatos kimutatásai (115. l.) bizonyítják, hogy az utóbbi években a Proszvita jelentékeny tért hódított. Míg ugyanis a Duchnovics-Társaságnak 1930-ban 230, 1931-ben 274, s a legutóbbi évben 297 olvasóköre volt, a Proszvita olvasókörének száma ezalatt 77-ről 111-re, ill. 233-ra szökött fel. Az 1919 után beköltözött népelemek miatt nem sikerült mindmáig közös nevezőre hozni az egyébként örvedetesen haladó *iskolaügyet*. Az államfordulatkor Ruszinszkóban működő 674 tanító közül csak 379 tette le a hűségesküt; a távozók helyét fölös számban galíciai, oroszországi és cseh-morva tanerőkkel töltötték be. 1928-ban 1 rutén tanítóra 80—100 tanuló, míg 1 csehre csak 30 tanuló esett. A cseh és külföldi orosz nemzetiségűek kultúrigényeihez méretezték az új iskolaalapításokat is. 1930-ban 21·9%-ra rúgott a cseh iskolák aránya. Az 1935/36. iskolaévben Podkarpatszka Ruszj 769 népiskolájából 158 volt csehszlovák és 465 — gyűjtőnéven — kárpátorosz, a 18 kárpátorosz polgári iskolával szemben pedig 17 csehszlovák polgári iskoláról beszél a statisztika. (Klima Viktor cikke, 101. l.) A főnti adatok összevethetők a legutóbbi népszámlálás adataival: a 63·02%-os orosz néptömegeg szemben a csehszlovák lakosság 4·79%-ot tett ki.¹ A szellemi színvonalnak Európa-szerte tapasztalható emelkedése egyébként a ruténföldi írástudatlanok számát is megapaszttotta: Klima azt állítja, hogy az 1920. évi 26.000 iskolázatlan gyermekkel szemben ma már 3000 iskolázatlanról lehet csupán beszélni. Kárpátalja szellemi életével még számos cikk foglalkozik, de helyszúke miatt csak Kaminszkij József értekezését idézzük a rutén zszurnalisztika fejlődéséről: a ruténség kultúracionális

¹ V. ö. még Ammende: Sammlung von Lageberichten, 268. l.

lendületére, de egyben a társadalom megosztottságára mi sem jellemzőbb, mint hogy a prevrát (államfordulat) óta 64 hírlap, folyóirat ontotta a legkülönbözőbb cikkek özönét.

A gazdasági vonatkozású közlemények nagy kapitalisztikus fejlődést mutatnak. Építkezésekre a kormány évente átlag 30 millió Ké-t fordított. Megindult a villamosítás s a vízierők célszerűbb kihasználása is. Ezzel párhuzamosan azonban nagy szociális bajokat is látunk, mint ahogy a fényes ungvári Galagó szomszédságában is ott van a „disznóólnak“ nevezett nyomortanya. Az örökletes rutén nincstelenségért a szerzők nemcsak a volt magyar kormányzatot vádolják, hanem rámutatnak a történeti, földrajzi, faji eredőkre is (33. l.), sőt elég kedvezően nyilatkoznak a néhai Egán-akcióról. (48. l.) A prágai kormány a gazdasági élet motorizálására és belterjessé tételére törekszik. 1921 és 1934 között a legelők száma 20.926 hektárral apadt, a szőlőké viszont 873, a szántóföldeké 15.874 hektárral növekedett. A magyar érából fennmaradt alsóvercekei mintagazdaságot továbbfejlesztve a kormány újabb gazdasági iskolákat alapított — 1932-ben 147 rutén gazdasági iskola működött — s megszervezte a tejtermelést. A rutén nép földéhségét azonban semmiféle földreformmal sem sikerült kielégítenie. 1921-ben 1 kisbirtokosra átlag 0.67 hektár föld esett. A reform során kisajátított 239.000 (más adat szerint 260.115) hektár kiosztása elég lassan folyik: 1927-ig csak 19.000, 1935-ig 61.000 hektárt osztottak ki átlag 32.000 család között, másfél hektárt állapítva meg legkisebb mértékül. Mintegy 6000 reflektáns föld nélkül maradt. Jirkovszkij József ezért követeli, hogy a kapitalisztikus erdőgazdálkodásnak mértéket szabjanak, s mennél több erdőt alakítsanak át szántóvá. (50. l.) Az 1930-as statisztika szerint ugyanis Kárpátalja területének 48.5%-át erdők borítják, de a 612.338 hektárból máig csak 25.000 hektárt tisztítottak meg a földreform céljaira. (Pittermann Z. cikke, 29. l.) Eszünkbe jutnak itt azok a régibb kifogások, melyek a francia-cseh tőkével megalakult Latorica fakitermelő rt.-nak, a volt Schönborn-birtokok új földesurának erdőgazdálkodását és nagy üzleteit illették. Minthogy az önálló gazdák száma csekély, fontos feladat az ipari és mezőgazdasági munkaközvetítés. A magyar hegyvidéki akció a világháború előtt évente mintegy 8000 munkást szegődtetett az alföldi gazdaságokba, ahol azok átlag félmillió koronát kerestek.¹ Ezt a kedvező lehetőséget a kormány nem tudja a kárpátaljai munkanélkülieknek biztosítani, noha négy közvetítő irodát létesített: Ungvárt kettőt, egyet-egyét Huszton és Munkácson. „A mezőgazdasági munkások részben a Tiszavölgyre érik be, részben Kelet-szlovénzkóba, cseh és morva területre, sőt külföldre távoznak munkát keresni.“ (43. l.) A régi gazdasági szálak elszakadását nemcsak a mezőgazdaság, hanem az ipar és kereskedelem is megsínylette. „A magyar piac elvesztése — mondja

¹ Szabó Oreszt : A magyar oroszokról, 270. l. — Ehhez hozzá kell vennünk természetesen a nemhivatalos munkaközvetítést.

Ron Szeverin — súlyos ütest mért Podkarpatszka Ruszj összes gazdasági ágaira . . . Tekintettel arra, hogy a dél felé vezető út bezárult, északra és keletre, vagyis Lengyelország és Románia felé pedig a kereskedelem a történeti tartományokkal kötött megegyezésektől függött, amelyek nagyon korlátolt mértékben szolgálták a Ruténföld érdekét, nem maradt más út a ruténföldi kereskedelem számára, mint nyugat felé, ahol nagy konkurrenciába ütközött nemcsak magának az államnak területén, hanem a világpiacon is.“ (54. l.) Érdekesek még azok az adatok, melyek a hitel- és pénzügy fejlődésére vonatkoznak. A világháború előtt öt évvel 143 volt a hegyvidéki akció által létesített hitelszövetkezetek száma és 77 áruraktár működött.¹ A prevrát elszakította e szövetkezeteket a budapesti központtól s minthogy a kooperációs törvény Kárpátalján csak 1926-ban, tehát 7 évvel később, mint Szlovenszkon, lépett életbe, ez hosszú pangást jelentett a szövetkezeti életben. 1935 végén a Szövetkezetek Országos Szövetségének keretében 293 szövetkezet működött, melyekből 172 volt hitelszövetkezet. Az a körülmény, hogy az 1920-ban amerikai tőkével megalakult Podkarpatszki Bank újabban a Csehszlovák Legionáriusok Bankjával került szoros együttműködésbe, támogatja Steier Lajos régebbi megállapítását a cseh tőke szlovenszkoí és ruszinszkoí szerepéről.²

A *közigazgatás* fejlődését Szova Péter rajzolja meg (68. l.), akinek nemrég jelent meg „Ungvár multja“ c. könyve. A saint-germaini szerződés 10—12. pontjaiban garantált önkormányzat mindmáig nem lépett életbe. Községi választások elsősorban csak 1923-ban voltak, mégpedig az általános, nőkre is kiterjedő választójog alapján. A demokratikus alapelvek azonban nem biztosították a városokban a szláv elem fölényét, azért „radikálisabb intézkedésekre volt szükség“. Beregszász községi rangra süllyedt, Ungvárt és Munkácson pedig „a városi önkormányzat a városi jegyzői hatóság felügyelete alá került, melynek bizonyos vétőjog biztosított“. Amde „nemzeti szempontból ez az intézkedés is keveset számított, mert a szláv elem e változás után sem juthatott többségre“. Példának hozza fel Szova Ungvárt, ahol pedig időközben 30%-ra szaporodott a csehek, s 23,5%-ra az oroszok száma. (V. ö. ezzel, hogy az 1910. évi 80,32%-os magyar többséget már az 1921-es statisztika 38,9%-ra fogyasztotta.) A városi előjárásnak választás útján való betöltését ennél fogva kinevezési rendszer váltotta föl. A központosításra a koronát az 1927. évi 124. sz. törvény tette föl, mely a megyei beosztást megszüntetve, az egész köztársaságot négy territóriumra osztotta. Mindennek azonban ideiglenes jellege van, hiszen „a törvényhozás a helyi önkormányzat alapján a jövődö kárpátaljai autonóm szojm feladata lesz“. Mikor lép életbe a rutén önkormányzat? A prágai kormány eddig azon az állásponton

¹ Szabó Oreszt i. m. 268. l.

² Steier L.: Cseh pénzüzetek Szlovenszkon. Magyar Szemle 1932, II. 173. l.

volt, hogy a lakosság még nem érett az autonómiára. A ruténföldi és amerikai autonomisták ezzel szemben rámutattak arra, hogy Prága már 1918-ban elég érettnek tartotta a rutén népet ahhoz, hogy állami hovatartozása felől maga döntsön s e nézetet szentesítették a békeszerződések. Ennek ismeretében tudjuk mérlegelni a ruténföld kormányzójának ünnepélyes szavait (9. I.): „Az elmúlt 17 év folyamán a kérdések egész sorozata, köztük a leglényegesebb iskolakérdés, nem talált végleges megoldásra“. Pedig „mi megértünk az önkormányzat átvételére s ezzel együtt megért az önkormányzat életbeléptetésének elodázhatatlan szükségessége is“.

Darás Gábor.

Szemle.

Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis . . . T. III. Liber Procuratorum Nationis Alemanniae. (1466—1492.) Ed. Ch. Samaran et Ém. Van Moë. Paris, 1935. H. Didier. 4° XIV 1. és 890 col. Közél fél század mult el azóta, hogy H. Denifle és Ém. Chatelain négy kötetben publikálták a párisi egyetem Chartulariumát, Estouteville kardinális reformjáig, 1452-ig haladva előre. Az Universitas mellett a Natio Germanica, vagy jobban mondva Natio Anglicana sorsáról sem felekezett meg e két kiváló tudós, két kötetben, „Auctarium“-ban számolt be a Nemzettség sok ügyes-bajos dolgáról. Az első kötet 1333—1406-ig, a második 1406—1466-ig terjed. A Denifle halálával (1906) megszakadt munka fonalát Charles Samaran, az École des Chartes kitűnő tanára és paleografusa, valamint Ém. Van Moë, a Bibliothéque Nationale kéziratárának felügyelője vette kezébe. S. Vitte közreműködésével végzett lelkiismeretes munkájuk gyümölcse ez a kötet, amely az 1466—1492-ig húzódo esztendőek eseményeiről számol be. A XV. sz. második fele általános visszaesésnek és hanyatlásnak a korszaka. A tanulók száma csökken. 1464-ben háromszázan vannak, negyven év múlva kétszázan, 1483-ban Robert Gaguin így kiált fel: „De duodecim scholasticorum millibus, vix totidem hodie videmus centurias.“ Már nem is angol a Nemzettség neve, 1450 óta *Natio Alemanie*-nak hívják, mivel tagjainak többsége nem a skóciai partokról, hanem a Rajna mellől gyűl össze. A Nemzettség három részre oszlott: „Altorum“ (a tulajdonképeni Alemannorum), „Bassorum“ és „Scotorum“. A néhanapján száznak is nevezett provinciában magyarok, csehek, szilézek, lengyelek, skandinávok, szászok, bajorok, helvétek találtak egymásra. A másodikban kölni, lüttiichi egyházmegyeiek, a harmadikban skótok voltak.

A publikáció fényt vet az előadó magiszterek vándorlására, párisi tartózkodására. Az Archives Nationales, de különösen a vatikáni regiszterek alapján a kiadók az egyetem mestereinek egész curriculum vitae-jét állították egybe. Nincs olyan szellemi mozgalom, vallási megmozdulás, amelynek visszhangja ne lenne az egyetem és a Nemzettség életében, elég csak az 1452-i reform hullámaira és az obszervánsok és ferencesek 1477-ben kirobbanó vitájára utalni. Látjuk, mint fognak össze az első humanisták a párisi és német nyomdászokkal, miként viselkednek a pápaválasztó zsinatokkal szemben. Ha a filozófia tanítása a régi mederben halad is, az új eszmék csirája melengető talajra talál a Nemzettség kebelén belül.

A Natio Alemannie havonta kétszer tartott gyűlést, a Saint Mathurin, vagy a Notre Dame árnyékában fekvő Saint Julien le Pauvre meghitt templomában. A diákság színes élete elevenedik meg a rektor, prokurátor, bedellus rendelkezéseinek, beszámolóinak nyomán. A Nemzettség a Facultas Artium gyűlésein (conventus) és az egyetemi összejöveteleken (comitia) is képviselte magát. A prokurátort (köztiük nem egy a magyar) rendszerint három hónapra választották. A náció életének e kötetből kibontakozó periódusát színessé teszik a Makrai Benedekék, Bereck Mártonok, Magyarországi Keresztélyek szellemi örökösei. Ha nem is tettek szert elődeik fényes hírnevére, párisi jelenlétük a magyarság szellemi nívójának és nyugat-tisztelő érdeklődésének mindenkori záloga. Így: „*Barnabas de Bak*, dioc. Schanadrensis (?) baccalareus.“ (522 col. 15. A kiadók kérdőjele hamar eltűnik, ha az egyházmegyéét Schanadiensis-nek olvassuk.) — 1482. Sequuntur nomina baccaliorum istius anni: Dom. *Barnabas de Bak*, dioc. Schanadrensis, receptus baccalarius per nacionem, eujus bursa valet IIII sol. Dom. *Johannes Canas*, dioc. ejusdem eujus bursa valet quinque sol. — 1467. Item supplicuit magister *Johannes Ungarie* pro litteris recommendatoriis ad regem Ungarie, eciam ad unum episcopum in Ungaria. (36, 44.) A Nemzettség a közönség érzésétől mélyen áthatva mindig kész volt tagjait későbbi pályájukon segíteni, előretörésüket biztosítani. A Náció e nagy erejét, amint János példája mutatja, az alattvalók igénybe is veszik. — 1487. Sequuntur nomina bacaliorum hujus anni Dom. *Michael Schuler*, dyoc. Strigonensis, eujus bursa valet nihil. (628, 33.) 1488-ban licentiatust tesz (671, 38); ugyanebben az évben megkezdi magiszteri gyakorlatát. Sequuntur nomina incipientium: Dom. *Michael Stahler*, Strigoniensis dioc., eujus bursa valet nihil. (680, 48.) — 1489. Sequuntur nomina determinandorum istius anni: Dom. *Johannes Polnar*, dioc. Abbensis (dyoc. Albensis Transsilvanie 692, n. 8.) Transsilvanie, eujus bursa valet X sol. (732, 15, 29.) — 1489-ben a pécsi követ *Johannes Boursier* érdekében valami magyar ferences barát szólal fel: Supplicuitque quidam cordiger Ungarus pro nuntio dyocesis Quince Ecclesiensis et presentavit Johannem Boursier. (709, 28. 711, 3.) — *Johannes de Pruisz* váradai püspök párisi követ-ségéről is szó esik a náció aktái között. (651, 5. n. 1.)

A kiadók súlyos paleográfiai nehézségekkel állottak szemben. Az idegen származású scribe-k jegyzőkönyveinek kibetűzése nem könnyű feladat, különösen a tulajdonnevek szempontjából. A közép-latin filológia érdekességeit csak éppen jelzi Ch. Samaran, és odavetett megjegyzéseivel igyekszik a nyelvészek figyelmét e problémákra felhívni. A kötet legnagyobb értéke a névmutató (833—890 col.). A középkori publikációkhoz híven a keresztnevet tették meg vezérszónak, és ehhez csatolták a megkülönböztető jegeket. Az identifikációt a „*Liber receptorum*“ (Paris, Arch. Nat. H. 2588) segítségével igyekeztek megoldani. A kötet gondos kiállítása, áttekinthető beosztása, a szövegek évszámának szembeszókó feltüntetése, jegyzőkönyvek eredetének (Natio, Facultas, Universitas) megnevezése, a pontos Index által a középkor kutatóinak nagy szolgálatot tesz, eddigi ismert párisi magyar tanulóink számát pedig nem eggyel növelte.

Gábrriel Asztrik.

Johann Cuspinians Briefwechsel. Gesammelt, hrsg. u. erläutert von Hans Ankwitz von Kleehoven. (Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung der Geschichte der Reformation und Gegenreformation: Humanisten-Briefe, II. Bd.) München, 1934. C. H. Beck. 8° 239 l. Miksa császár humanista orvos-diplomatáját a hazai iro-

dalom jobbára csak mint a Corvina-könyvtár megdézsmálóját tartja számon, pedig politikai életünkben vitt szerepe sem volt jelentéktelen. Maga Cuspinianus Diariumában, az 1515-i bécsi találkozásról írt művében és egyéb írásaiban részletesen szól ismételt magyarországi tartózkodásáról, melyre most új világot vet a Diarium kiadásának (ld. M. I. ö. G. XXX. 1909, 280—326. l.), A.-nak gondozásában megközelítő teljességgel, kitűnő jegyzetek kíséretében közzétett levelezése. E levelekből kitetszik, hogy Cuspinianus 1511-ben két ízben, aztán négyszer (1513, 1514, 1516 és 1519-ben) Miksa császár s kétszer (1523 és 1525-ben) Ferdinánd főherceg követeként, összesen tehát nyolc alkalommal járt Magyarországon. A szemfüles diplomatának tehát bőven volt alkalma megismerkedni az akkori magyar politikai és szellemi élettel és ennek vezető alakjaival, akik közül Bakócz bíboros-prímás, Báthori István és Perényi Imre nádorok, Beriszló Péter veszprémi, Gosztonyi János győri, Perényi Ferenc váradi, Szatmári György pécsi püspök, Amadé István magyaróvári és Cziráki György soproni kapitány, Czobor Márton, Eszterházi Miklós, Kanizsai László, Széchi Tamás, a Thurzók és még mások különféle kapcsolatban állottak vele. Így levelei nemcsak követéségeire nézve hasznos források, hanem a mohácsi vész előtti Magyarország sötét képéhez is sok figyelemreméltó kor- és jellemrajzi adalékkal szolgálnak. Különösen két kortárs kerül érdekes, újszerű megvilágításba. Az egyik Felice Petanzio, II. Ulászló familiárisa, akinek „Quibus itineribus Turci sint aggreddendi?“ c. művét Cuspinianus tette közzé. Cuspinianus vonatkozó leveleiben (25. és 52. sz.) Petanziót ragusainak mondja. Ennek alapján A. már egy korábbi tanulmányában (Zentralblatt für Bibliothekswesen, XXX. 1913, 203. l.) is igen szerencsésen azonosította a Corvina-könyvtárnak Oláh Miklóstól említett miniátorával és prefektusával, Felix Ragusinusszal. Megjegyzendő, hogy e személyazonosságot már 1879-ben Petar Matkovich (Rad, XLIX. 103. l.) is megállapította, de ez éppúgy elkerülte A. figyelmét, mint ahogy nincs tudomása Petanzionak „Genealogia Turcorum imperatorum“ c., Cuspinianustól átírt munkájáról (ld. 52. sz. levél, 157. l.) sem, melynek autográf kézírata 1908 óta az Orsz. Széchényi-Könyvtár tulajdona (Cod. Lat. 378.). Sajnos, sem Matkovich tanulmánya, melyre pedig Margalics (Horvát történelmi repertórium, I. 510. l.) már 1900-ban felhívta a figyelmet, sem A. ismételt megállapításai nem jutottak a Corvina-könyvtár magyar kutatóinak tudomására. Ők továbbra is Raguzai Félix „rejtély“-éről és Petanzioról mint „Petanczy magyar nemes“-ről beszéltek s azt hitték, hogy az említett múzeumi kézirat egyetlen fennmaradt példánya Petanzio művének, holott mindkét munkája megvan a bécsi Nationalbibliothek „8559 (Salisb. 45. 6)“ jelzetű kódexében (csak ezt a katalógus helytelenül a másoló Magnus Grueber-nek tulajdonítja, mert ennek Bernhard de Glöss (Cles) tridenti püspökhöz írt ajánlólevele vezet be a kódexet. Sőt a kéziratból Oinoprepus „Tirannus, ritus, ac astus militarum Turcorum Tiranni“ c. alatt Bécsben, 1532-ben a szerző nevének elhallgatásával ki is adta a Genealogiát). Most, A. megállapítása után Raguzai Félix immár nem csupán mint II. Ulászló diplomatája áll előttünk Matkovichtól megrajzolt politikai szerepével, hanem mint szerző is két munkával, s mint művész az említett budapesti kódex miniatűrjeivel.

Egy másik kortárral ismertet meg Cuspinianusnak egy dátum nélküli levele (42. l.), melyben ő a Corvina-könyvtárból kölcsönzött görög Zonaras-kódex lefordítására Miksának egy Magyarországon tartózkodó firenzei humanistát ajánl. A. e meg nem vezetett személy

pontos meghatározásával egy eddig ismeretlen egyéniséget iktat a Magyarországon II. Ulászló alatt szereplő olasz humanisták gyér sorába, Angelo Cospi bolognai egyetemi tanárt és humanista-diplomatát, akiben Győr humanista-püspökének, Gosztonyi Jánosnak volt tanárát ismerjük fel. Cospi ugyan bolognai származású volt, s nem firenzei, mint Cuspianus állítja, de ez az ellenmondás nem ingatja meg A. megállapítását, mely Hans Derschwammnak a levél bécsi példányára írt megjegyzésén alapul. Sajnos, A. nem ismeri Cospinak G. Fantuzzi-tól írt életrajzát (Notizie degli scrittori bolognesi, Bologna 1783, III. 217—20. l.), s így tévesen teszi Cuspianus idézett keltezetlen levelét az 1513 febr. 27-e és márc. 31-e közti időre. Cospi csak 1514 februárjában utazott el Bolognából Rómába, s innen szegye-nyében bujdosott külföldre, még pedig a levél tenüszágra szerint nem Bécsbe, hanem Magyarországra, talán egykori tanítványánál, Gosztonyi győri püspöknél remélve menedéket. Cuspianus levele tehát legalább 1514 második feléről való. Bizonyos, hogy 1514-i szeptemberi követsége alkalmával Magyarországon ismerkedett meg Cospival, akit sietett Miksa kegyeibe ajánlani, de ezúttal sikertelenül, mert a császár másra bízta a Zonaras-fordítást. Cospi tehát továbbra is Magyarországon maradt, s itt megismerkedett Derschwammal, Balbi Jeromos pozsonyi prépost és királyi titkár familiárisával. Résztvett azután mint a magyar király kíséretének tagja II. Ulászló, Miksa császár és Zsigmond lengyel király 1515-i bécsi találkozásán. Így történt, hogy a császár Cuspianus, Balbi és Gosztonyi ajánlatára Cospit szolgálatába fogadta és a bécsi egyetemen katedrát adott neki. Nem soká örülhetett szerencséjének: már a következő évben (1516 nov. 2.) meghalt. Elmúlásáról hálás tanítványa, Gosztonyi János kegyeletes feljegyzésben emlékezett meg (ld. Orsz. Széchényi-Könyvtár kéziratára, Magyar Nyelvelmékek 20.).

E két példából eléggé kitetszik Cuspianus iratainak jelentősége. Csak még azt említjük meg itt, hogy „De Caesaribus atque Imperatoribus opus insigne“ (Francofurti 1601) c. művében átírja egy meg nem nevezett XV. századi magyar írónak tudunkkal eddig teljesen ismeretlen munkáját. „Inveni autem — mondja (433. l.) — opusculum cuiusdam fratris ex Hungariae oppido Schebesch . . . qui . . . de ritibus eorum (t. i. Turcarum) opusculum a se scriptum reliquit.“ Ez a szerző nem más, mint Georgius Hungarus, akinek Cuspianustól említett (s egy más alkalommal ismertetendő) munkáját sikerült megtalálnunk egy római kódexben.

Banfi Florio (Róma).

Etienne Báthory roi de Pologne, prince de Transylvanie. Cracovie, 1935. Académie des Sciences Hongroise. Académie Polonaise des Sciences et des Lettres. 8° IV, (2), 591 l. A magyar és a lengyel tudományos élet, a két ország tudományos akadémiái állítottak e műben szép emléket Báthory Istvánnak születése 400. évfordulója alkalmából. A két országnak Báthory István személyével és korával foglalkozó tudósai különálló tanulmányok keretében mutatják be Erdély és Lengyelország nagy uralkodójának korát és működését illető kutatásaik eredményét. A tanulmányok kisebb része Báthory erdélyi szereplésével foglalkozik. A család történetét, címerének kialakulását Áldásy Antal ismerteti; Kállay Ulul további adalékokkal járul a Báthory-család genealógiájához. A fejedelem ifjúkorát Lukinich Imre rajzolja meg nagyobb tanulmány keretében, ismertetve egyúttal az erdélyi fejedelemség akkori politikai történetét is a XVI. század közepe eseményeinek mozgalmas hátterében. Bíró Vencel Báthory erdélyi vallási és tanügyi politikáját tárgyalja. Az egyház vagyonának elkobzása (1556) és a katolikus papság kiűzése (1566)

után alig maradt Erdélyben katolikus pap, vezetők nélkül maradtak a hívek. A katolikusoknak maradt csiki székelyek papjait a esanádi és a kamienieci püspök szentelte fel, papnevelésről szó sem lehetett. E sívár helyzetben indul útnak az erdélyi katolikus autonómia gondolata. Báthory egyházpolitikájában elsőrangú szerepet vittek a jezsuita rend tagjai, különösen a lengyel jezsuiták. Nemszak a tömegeket vették lelki gondozásuk alá, hanem a kollegiumi egyéni nevelés módszerével is nagy eredményeket értek el. Haraszti Emil a fejedelem udvarát és korát egyik legkevésbé ismert oldaláról világítja meg a zenei életre vonatkozó egykorú adatok feldolgozásával. Báthory erős zenei hatás alá került már páduai egyetemi hallgató korában. Az erdélyi udvarnak is már János Zsigmond korától kezdve megvoltak a saját zenei tradíciói. Olasz zenészeket szerződtek az udvarhoz s a nagy fejedelem folytatta elődei zenepártolását.

A kötet súlypontja Báthory működésének megfelelően a lengyel király szerepének és jelentőségének megvilágítására esik. Szádeczky Lajos Lengyelország belső állapotának s az európai politikai helyzetnek mint háttérnek megrajzolásában adja elő azokat a választási küzdelmeket, melyeknek eredményeként Báthory került Lengyelország trónjára. A. Knot a Báthory udvarára, magánéletére és halálára vonatkozó adatokat dolgozza fel; S. Komornicki a Báthoryval foglalkozó gazdag ikonográfiát gyűjtötte össze. Divéky Adorján a Báthory alatt Lengyelországban szerepelt magyarokkal ismert meg, elsősorban Békés Gáspár pályafutásával; halála után a lengyelországi magyar csapatok feletti parancsnokságot testvére, Gábor, majd László vette át. Berzeviczy Márton, Wesselényi Ferenc, Báthory Boldizsár vezetése alatt magyar csapatok harcoltak együtt a lengyelekkel. 1580-ban több mint 4700 volt a lengyelországi magyar katonák száma, köztük a magyar arisztokrácia és az erdélyi nemesség előkelő családjainak tagjait is megtaláljuk. A politikai történet körébe vág továbbá O. Laskowski tanulmánya Báthory orosz hadjáratairól s J. Leszki-Natansoné a lengyel köztársaságnak keleti határai biztosítása érdekében vívott küzdelmeiről. K. Lepszy Danzig és Lengyelország viszonyát tárgyalja. A város nem akarta Lengyelország fennhatóságát elismerni, de Báthory megtörte ellenállását és új kereskedelmi szerződéseket kötött vele, nem engedte, hogy Lengyelországot gazdasági és kereskedelmi kiváltságok segítségével kihalásig használják. E. Kuntze Lengyelország és a Szentszék közti tárgyalásokat ismerteti. Báthory igyekezett a katolikus egyház érdekeinek előbbre vitelével ápolni a római kapcsolatokat, s ennek keretében a katolicizmusnak a trienti zsinat szellemében való átszervezését, helyzetének megerősítését és az eretnkség elleni küzdelmét szorgalmazta. Kuntze cikkét kiegészíti T. Glemma tanulmánya Báthory lengyelországi egyházpolitikájáról és az akkori lengyel egyházi állapotokról. J. Siemiński Báthorynak a lengyel sejm-mel szemben folytatott politikáját, S. Kutrzeba bíráskodási reformjait tárgyalja. A lengyel bírósági szervezet már nem tudott megfelelni a reá háramló nagy feladatoknak; a királynak sikerült a különböző érdekek kiegyenlítésével a lengyel bíráskodást átszervezni; a többi között két legfelsőbb bíróságot állított fel, egyet 1578-ban a Korona, egyet 1581-ben Litvánia részére. J. Rutkowski értékes tanulmányában Báthory lengyel mezőgazdasági, majd ipari és ezzel kapcsolatos pénzügyi politikáját ismerteti. Megtudjuk, hogy a király ügyes politikájának következtében kinostáranak jövedelme 178.400 lengyel forintból 282.500-ra emelkedett. Az államkassza jövedelme azonban ennek többszöröse volt. Végül Báthory gazdasági tevékenységének rövid összefoglalását kapjuk.

A szép kötetet magyar és lengyel Báthory-bibliográfia (Lukinich Imre, ill. K. Lepszy tollából) és pontos index zárja be. **Bottló Béla.**

Márfly, Oscar: *Lettere inedite mandate dalla Transilvania al Cardinale Federico Borromeo.* Milano, 1935. 8° 20 l. Amilánói Biblioteca Ambrosianában őrzött Borromeo-iratok között M. megtalálta Báthory Zsigmond egyik legbizalmasabb hívének, vajdaszentiváni Bodoni Istvánnak két levelét, amelyek egyike 1591 május 30-án, a másik ugyanazon év november 30-án kelt Gyulafehérvárt. Bodoni levelek írását megelőzően járt fejedelme követeként Rómában és itt ismerkedett meg a pápai udvarnak a középeurópai ügyek intézésében akkor legbefolyásosabb személyiségével, Federico Borromeo bíbornokkal. Bodoni első levele Báthory Zsigmond azon terveiről számol be, amelyekkel az 1591-i tordai országgyűlésen a katholicizmus ügyét előmozdítani kívánta, míg a második levelében e törekvések nagy részének meghiusulásáról, valamint Jósika István tervezett római és firenzei követségéről ír. M. nem elégedett meg az érdekes levelek közlésével, hanem az eddig ismert adatok alapján megkísérelte összeállítani Bodoni politikai szereplésének legfontosabb adatait is. Mindenesetre nagy szolgálatot tenne M. a magyar történettudománynak, ha feltárná az Ambrosianában őrzött magyar vonatkozású történeti adatokat, amelyek feldolgozásába azonban így lenne egy céhbéli historikust is bevonni. **Tóth László.**

Linhartová, Milena: *Antonii Caëtani nuntii apostolici apud imperatorem epistulae et acta 1607—1611. Pars II.: 1608. Ian.-Mai.* (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592—1628. Curis Instituti Historici Bohemoslovenici Romae et Pragae. Tom. IV/2.) Pragae, 1937. 8° XLII, 491 l. A római cseh-szlovák történeti intézet módszeres és tervszerű vatikáni kutatásainak immár második kötete is megjelent. Az első annak idején részletesen ismertettük folyóiratunkban. (1936, 204—206. l.) A mű beosztása és a munka módszere most is az, mint az első kötetben, sőt még a magyar vonatkozású anyag is nagyjából ugyanazokat a fő tárgyesportokat mutatja. A változott viszonyoknak megfelelően azonban ezúttal sokkalta több a politikai tartalom. Ez az idő a Rudolf és Mátyás közötti ellentétnek legválságosabb hónapjait foglalja magában. Rudolf majd lázas, de a való helyzettel nem számoló akarásokkal eltelve, majd magát elhagyó tétlenségbe süllyedve él prágai palotájában, még kevés híve számára is megközelíthetetlenül. A nuncius is alig tud tőle nagyritkán kihallgatást kapni. Mátyás pedig ezalatt egészen nyíltan kezébe veszi a kezdeményezést, s a magyar, osztrák és morva rendekkel szövetségbe fegyveres erővel és a közvélemény nyomásával akarja magának az uralmat megszerezni. A figyelem előterében az erjedés központját alkotó, Rudolf akarata nélkül, csupán Mátyás elhatározásából összehívott pozsonyi országgyűlés áll. Rudolf és a nuncius s ennek megfelelően Forgách Ferenc esztergomi érsek és a magyar főpapság is a bécsi béke vallásügy intézkedésének becikkelyezése ellen van; Mátyás viszont saját ügye érdekében kénytelen a magyar rendekkel tartani, s a hajdúk nyugtalankodására és a zsitvatoroki béke késedelmeskedő megerősítése miatt elégedetlen törökökre tekintettel lenni. A nuncius rendkívül kényes helyzetben volt, s ezért legjobbnak látta, ha egyik félhez sem csatlakozik, és a közügyektől lehetőleg távolmarad. Állásfoglalása természetesen egyik félnek sem tetszett, s nemigen tudott Rómából kapott utasítása szerint a két testvér kibékítésében cselekvőleg közreműködni. De elfogulatlanságra való törekvését és valóságérzékét igazolja az a körül-

mény, hogy míg Rudolfnak átadta V. Pál pápa brevójét, amely Mátyással szemben engedékenységre buzdította, a Mátyáshoz intézett keményhangú brevét tanácsosabbnak vélte visszatartani. S ámbár ellene volt a bécsi béke és a pozsonyi országgyűlés vallásügyi rendelkezéseinek, hőlesen intette a török-szakad álláspontú Forgách Ferenc esztergomi érseket, hogy óvakodjék a helyzet kiélezésétől, és iparkodjék a magyarok elvesztett rokonszenvét újra megszerezni. A pozsonyi gyűléssel egyidejűleg folyt Regensburgban a birodalmi gyűlés. A nunciusnak ezzel kapcsolatban különösképen arra kellett ügyelnie, hogy ott semmi, a birodalmi katolicizmusra káros határozat ne hozassék. De személyesen nem vehetett részt rajta, mivel Rudolf — aki Mátyással szemben sokat remélt a birodalom protestáns fejedelmeitől — attól félt, hogy a protestáns rendek a nuncius megjelenése miatt súlyosan megsértődnének, és kevésbé készségesek lennének az adó megszavazásában. Ezért Caëtanusnak alkalmas helyettesről kellett gondoskodnia, s e célra Milentius Felix szentágostonrendi remetét választotta ki, aki mint vizitátor már hat éve a birodalomban tartózkodott. Milentius megfigyelőként teljesen a háttérben maradt, és csak az utasításokban megjelölt néhány megbízható katolikus személyiséggel volt szabad érintkeznie. Rómába küldött jelentéseire is csak egy ily bizalmi embere közvetítésével kapta meg az államtitkár válasziratait. A kötet második felében (377—430. l.) ezt a levelezést teszi közzé L. Itt főként a birodalmi ügyekről van szó, de ismételt van utalás a magyar eseményekre is. Milentiusnak egyébként még annyi vonatkozása volt hazánkkal, hogy a nuncius út a zenggi püspökségre ajánlotta, de ő ezt csekély jövedelmezősége miatt nem fogadta el.

Nehéz megállapítani oly kiadvány forrásértékét, amely egy folyamatos nagy sorozatnak láncszeme csupán, s mindössze félévet ölel fel. E kötet magyar vonatkozású anyaga nem sok új adattal szolgál, és semmi lényegessel sem tud hozzájárulni a korról eddig kialakított képhez. Nagyon sajnáljuk, hogy L. ebben a kötetben sem vette egyáltalán figyelembe a magyarnyelvű történeti irodalmat, pedig abban igen jó eligazító adatokat talált volna munkája jegyzeteléséhez és a bevezető tanulmányhoz. Pl. Sörös Pongrác, Forgách Ferenc esztergomi érsekről a Századok 1901. évfolyamában megjelent tanulmányában szinte egytől egyig felhasználta a vatikáni Borghese gyűjteménynek azon darabjait, amelyeket L. egész terjedelmükben közzétett, és részletesen foglalkozott Forgách szereplésével. Mindamellett a kiadványnak középeurópai fontosságát nem lehet elvitatni, s a kor magyar kutatói számára is nélkülözhetetlenek kell nyilvánítanunk. A szorgalmas és tehetséges kutatónő a latin nyelv következetes alkalmazásával — s ebben mintaképül szolgálhat hasonló művek kiadóinak — mindvégig kiküszöbölte a nyelvi nehézségeket, s kitűnő név- és tárgymutatójával (447—491. l.) lehetővé tette a gyors és pontos tájékozódást.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma).

Bónisné Wallon Emma: Vác művészete a XVIII. században. Budapest, 1935. 8° 104 l. 17 kép. Műtörténeti kutatásunk egyik legidősebb feladata megírni a magyar városok monografiáját, feldolgozni műemlékeiket. A szerző Vácra vonatkozólag végzi el ezt a munkát, lelkiismeretesen, szorgos levéltári kutatások alapján, s ezzel nagy szolgálatot tesz a magyar barokk-kutatás terén. A XVIII. századot megelőző időből ugyanis alig maradt fenn műemlék a sokat szenvedett ősi püspöki székhelyen. Első nagyszabású épületét, I. Géza székesegyházát a tatárdúlás, a reneszánsz várost, Mátyás

italiai mestereinek művét a török döntötte romba. A XVIII. századi újjáépítés a püspökök támogatásával, nagyrészt külföldről hozott s részben idetelepedett, közismert és ismeretlen építőmesterek és szobrászok közreműködésével folyt. A létrejött sok emléké közül legérdekesebb a székesegyház épületének története. Előkerült, 1755-i tervrajz, melyet Althann Károly püspök megrendelésére Oracek Ignác készített, megőrizte a középkori háromhajós csarnoktempom alaprajzát, annak régi falait akarva felhasználni az új, tágasabb, egyhajós, kétoldalt kápolnasorokkal ékes székesegyházhoz, mely Prandtauer körére valló, továbbá cseh, morva, sziléziai jezsuita templomokéval rokon barokk stílusban épült volna fel. A munka meg is indult, de az új püspök, gr. Esterházy Károly korának egyik legkiválóbb mesterével, a Magyarországon több helyen is foglalkoztatott Anton Pilgrammal más tervet készíttetett. Az építkezésben közreműködő Johann Hausmann kezdetben ragaszkodott Pilgram elgondolásához és művészi hagyományához, de emellett egyéni stílusát is érvényre juttatta mindaddig, amíg Esterházy utóda, Migazzi püspök az új terv elvetésével a Bécsben élő francia Canevalera nem bírta az építkezés folytatását. Canevale műve a festői s nyugtalan barokk elképzelések után a kissé józanabb, hidegebb francia klasszicizmust képviseli. Az építések, főleg Hausmann és Canevale mellett nagynevű festők is működtek a városban, a vezető helyen Maulpertsch, akinek magyarországi műveit B. egy újabb darabbal, a felső plébániatemplom Sz. Flórián-oltárképével kísérli meg kiegészíteni. Mellette Joh. Martin Schmidt, az ú. n. Kremser Schmidt jutott nagyobb feladathoz: ő festette a székesegyház keresztrefeszítést ábrázoló főoltárképét, másodlagos megrendelésre. Eredetileg Maulpertschnek egy freskója alkotta a főoltárképet, s ez a freskó ma is ott rejtőzik a mostani főoltárkép takarója mögött.

Sehey Ilona.

Farkas László : Vedres István mérnök élete és működése. Szeged, 1937. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet szegedi osztálya. 8° 162 l. A XVIII—XIX. sz. fordulóján közgazdasági irodalmunkban nagy fellendülés következett be. Számos eszme és terv vetődött fel ekkor a gazdasági élet megjavítására. Ezek kétségtelenül hatással voltak a Széchenyi által megvalósított és a munkáiban hirdetett reformokra is, bár ennek a hatásnak a módja és mértéke még ma is többé-kevésbé tisztázatlan kérdése a Széchenyi-irodalomnak. F. e századforduló legnevesebb és legeredetibb közgazdasági reformerének, Vedres István szegedi földmérőnek életét, műszaki és közgazdasági terveit és alkotásait ismerteti munkájában. Annak a Vedresnek a pályafutását rajzolja meg és illeszti be igen ügyesen a kor viszonyaiba és szellemiségébe, akinek felfogása az elmúlt időkről, helyes megítélése kora viszonyairól és elgondolásai, főképp közgazdasági vonatkozásban, csaknem kivétel nélkül beletartoznak és belekiváncokznak Széchenyi eszmevilágába. Vedres a Széchenyi által megrajzolt magyar eszménykép : a jó hazafi, a józan hazafi és a cselekvő hazafi típusához tartozott. Terveit F. két csoportban ismerteti. Külön azokat, amelyek országos jelentőséggel bírtak, mint a Duna-Tisza-csatorna, országos gabonaktárak, szegedi téli kikötő és hajógyár, „Túl a Tiszai csatorna“ s az országos csatornahálózat kiépítése és külön azokat, amelyek csak helyi jelentőségűek voltak, mint az erdősítés, útépitések, szőregi uradalom, Vedresháza alapítása, gabonavermek és egyéb technikai berendezések létesítése. Egy pillantást kell csak vetnünk ezekre a tervekre s láthatjuk, hogy Vedres működése és tevékenysége első sorban az Alföldre szorítkozott. F. munkájában részletesen, kellő

kritikával tárgyalja a fenti terveket, párhuzamot von a korabeli vagy közelkorú hasonló elgondolások között, lehozza e problémákat a realitások síkjára s így műve nemcsak Vedrest és működését tárgyalja és világitja meg, hanem bemutatja egyben számos még ma is aktuális alföldi problémáinak közel két évszázados történetét is. A tartalmában igen aktuális és értékes munkát gazdag illusztrációs anyag és okmánytár egészíti ki.

Vácz Elemér.

Schraml, Carl : *Das oberösterreichische Salinenwesen von 1818 bis zum Ende des Salzamtes im Jahre 1850*. Wien, 1936. 8° XI, 585 l. 16 t. Az osztrák sóbányák igazgatósága által kiadott hatalmas kötet befejező része Sch. munkájának, amely a felsőausztriai sóbányák történetét tárja fel a XVI. sz. elejétől 1850-ig, amikor a sóhivatal mint az uradalmi ügyek legfőbb intézője megszűnt s a bányai ügyek a bécsi földművelés- és bányaiügyi minisztérium irányítása alá kerültek. Az első kötet az 1750-ig, a második a francia háborúk befejezéséig terjedő időszakot ölelte fel. A tekintélyes terjedelmű munka méltán kelti fel bennünk azt a kérdést, vajjon a felsőausztriai sóbányászat jelentősége valóban megérdemelt-e ilyen részletes feldolgozást? Bizonyos, hogy Hallstatt, Ischl, Ebensee, Aussee és Hallein produktivitása nem volt csekély, évi sótermelésük megközelítette az egymillió mázsát, de Sch. munkájának méretei, úgy látszik, inkább a rendelkezésre álló forrásanyag bőségével állnak összefüggésben. A sóbányák irattára 1828-ban az 1128—1795 közti időből 594, az 1796—1828 közöttiből 479 csomó iratot őrzött, s míg 1819-ben 400, 1827-ben már 577 rizsma papírra volt szükségük a bányahivataloknak. Sch. lelkiismeretesen, részletesen feldolgozta az aktákat, azonban az apró adatok tömkelegében a fejlődés vonala gyakran elsikkad; hiába keressük a bányák termelésének és jövedelmének évenkénti pontos kimutatását is, pedig egyes években a tiszta haszon 5—6 millió forintra rúgott. Természetesen a feltárt anyag mindenképen érdekes és figyelemreméltó, főként a bányatechnikai eljárások szakszerű leírása jelentős. A sok adat között találunk hazánkat érdeklőket is. Amikor 1825-ben a bányákból való sószállítás szabaddá vált s az állami szállítások megszűntek, megszűnt a magyar gabona kivitelének lehetősége is. A sószállító hajók ugyanis visszatértükben magyar gabonát vittek a tisztviselők s bányászok ellátására, így pl. 1818-ban 56 ezer mérőt. Érdekes az is, hogy míg korábban a selmeci akadémiát végzeteket vettek fel bányagyakornokoknak, Selmec „Magyarisierung“ja után a leobeni és vordernbergi főiskolák foglalták el ezt a szerepet. Úgy látszik, ez a korábbi kapcsolat teszi érthetővé azt, hogy amikor Ferdinánd császár 1837-ben Ischlbe látogatott, a bányászok az alsómagyarországi bányászok formaruháját vették fel. A francia háborúk után erősen felduzzadt személyzetet csökkenteni kellett s a kereset nélkül maradtakról való szociális gondoskodás igen nagy terhet rótt a bányauradalmakra. A bányászoknál nagy szerepet játszott a családi munkabér, illetőleg a természetben járó gabona- és zsírmennyiséget a családtagok száma szerint adták. A házasságok engedélyezése a bányai igazgatóságtól függött, s ennek során erősen érvényesültek a finánciális szempontok.

A sóhivatal a Kammergut uradalmi vezetője is s így Sch. nagy részletességgel tárgyalja az egész terület gazdasági viszonyait, elsősorban a sóbányákkal mindenütt szoros összefüggésben levő erdőgazdálkodást. (1834-ben a bányákhoz 225.000 hold erdő tartozott.) De részletes feldolgozást nyertek az adó- s kereseti viszonyok, a sóbányák és az erdőgazdálkodás mellékjövödelmei és terhei, azután

a vallás- és iskolapolitika, mindenütt az alkalmazottak és tisztviselők életrajzi adatainak pontos előadásával. Sch. munkája tehát inkább anyagközlő, mintsem feldolgozó jellegű, de kétségtelenül nagy és elismerésreméltó munkát végzett.

Bakács István János.

Grünwald Miksa : Zsidó biedermeier. (Minerva-könyvtár, 112.) Budapest, 1937. 8° 166 l. Alig több, mint száz éve annak, hogy a Magyarországra szakadt zsidóság tevékeny részt vesz népünk szellemi életében. Érdekes megvilágításban mutatja be G. a mult században végbement asszimiláció folyamatát. Munkája első, nagyobbik felében a zsidóságnak Európa és a magyarság szellemi életébe való beilleszkedése előzményeivel foglalkozik. Nagy felkészültséggel és sokoldalú tárgyi tudással vizsgálja a zsidóság lelki fejlődésének külső és belső irányítóit addig a pontig, amíg eléri az asszimilációs fokát; azonban a dolgozatnak ez a része, a tulajdonképeni tárgyat tekintve, túlméretezett. Az olvasóban önkéntelenül felvetődik a kérdés: miért kell a zsidóság belső életében végbement változásokat kétezer évre visszamenőleg olyan részletesen megismertetni ahhoz, hogy eljussunk a dolgozat második, aránylag kis terjedelmű részéhez, amely a tulajdonképeni tárggyal: a zsidó biedermeier szellemével, íróival és irodalmával foglalkozik? A magyar zsidóság a német (=németnyelvű) „biedermeier“-ben lép föl először, tehát egy generációval később, mint a német irodalomban. Nálunk csak ekkor — a mult század első évtizedeiben — vált alkalmassá a zsidóság az asszimilációra s a nemzet a befogadásra. Mi tette lehetővé ezt a folyamatot? G. szerint a felvilágosodással kapcsolatos kölcsönös vallási indifferentizmus. Ez a vallási közönyösség okozta, hogy a zsidóság egy része tudatosan törekedett a beolvadásra, s ez lehetővé is vált számára a „biedermeier“-ben, melynek fő élménye a költészetben a szabadság, amitől egyéb területen meg volt fosztva. Mindenki testvér, rokonlélek, aki verset tud írni, vallási és faji különbség nélkül. A biedermeier tehát G. szerint különösen alkalmas volt arra, hogy benne az asszimiláció folyamata végbemenjen. Ezzel azonban szerintünk nincs kellőképen megokolva, hogy nálunk miért következett be egy generációval későbbben az asszimiláció, holott Németországban már a romantika is megfelelő talajt nyújtott e folyamatnak, amely pedig egyrészt tisztelte az egyéni vallást, másrészt végtelenkeresésével kimondottan a katolicizmus felé orientálódott. A felvilágosodásból fakadó vallási közönyösség tehát nem szükségszerű és egyetlen előfeltétele a zsidóság asszimilációjának. Ugyanez áll a biedermeierre is. A magyarországi zsidóság első fellépése egybeesik azzal az időponttal, amelyben a biedermeier-ízlés jegyei feltalálhatók, magától értetődő tehát, hogy ezek az éppen akkor zsidó részről meginduló irodalomban is előfordulnak. Azonban sok olyan vonást mutat ki G. erről az irodalomról, ami szerintünk általánosságban nem jellemzi a biedermeiert. Ilyen például az a megállapítása, hogy „a biedermeier irodalom legönállóbb és éppen ezért a korra legjellemzőbb ága a humor“ s ezt főképen a zsidók művelték. Valóban minden korra jellemző az a mód, ahogyan többé-kevésbé torzított alakban önmagát tükrözteti, de találunk ugyanekkor Magyarországon olyan lelkiséget is, amelyik bensőséges vallási érzésből táplálkozva, nyugodt derűvel emelkedik a hétköznapi fölé a magasabb értékek világába, s azokat igyekszik több-kevésbé sikerrel, de mindvégig türelemmel realizálni — és ezt az embertípust inkább szeretnők biedermeiernek nevezni, mint pl. azt a zsidót, aki évszázados vallási és kulturabeli elzárkózottság után, tapogatózva, az otthon és befoga-

dást kereső bizonytalanságának érzésével, a küzdelemben gyakran megsebesült lélekkel lépett a magyar nép szellemi közösségébe. Ha ilyen megfontolások szerint értékeljük G. munkáját, azt kell mondanunk, hogy bár jelentős adalékokkal bővíti a magyar biedermeier-kutatást, magát a problémát mégsem viszi előbbre, s mint újabb kezdemény, még folytatásra, kiegészítésre, bizonyításra vár. Kár egyébként, hogy G. az utóbbi évek magyar irodalomtörténeti kutatásának idevágó eredményeit nem veszi figyelembe; ezek a munkák (pl. Horváth Edit: A biedermeier életkép, Pénzes Balduin: Az úgynevezett almanach-líra stb.) bibliográfiájából is hiányznak.

Gárdonyi Klára.

Bodnár István: Szabadságharcunk ozorai diadala. Szekszárd, 1937. 8° 32 l. Roth és Phillipovich tábornokok ozorai fegyverletétele (1848 okt. 7.) a magyar szabadságharc első diadalmas fegyverténye volt, éppen ezért bőven foglalkozott vele mind a memoárirodalom, mind a történetírás. A fiatal magyar hadsereg erkölcsi erejének emelése szempontjából is nagyfontosságú győzelem kivívásának érdemét illetően eddig megoszlott a történetírók felfogása: legtöbben Görgeynek tulajdonítják, mások Perczel Mórnak, aki maga is hevesen védte saját nevének dicsőségét az ozorai győzelemmel kapcsolatban az általa szenvedélyesen gyűlölt Görgegyvel szemben. B. most a Tagyosi Csapó-család levéltárának adatai alapján megállapítja, hogy Görgey és Perczel mellett a győzelem kivívásában döntő szerepe volt a tolnamegyei nemzetőrök parancsnokának, Csapó Vilmos nemzetőrségi őrnagynak: csapatának ügyes felállításával elzárta a visszavonulás útját Roth és Phillipovich tábornokok elől, akiknek serege már Görgey és Perczel csapatainak beérkezése előtt megadta magát a tolnamegyei nemzetőrségnek.

Tóth László.

Suette, Hugo: Der nationale Kampf in der Südsteiermark 1867 bis 1897. (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München und des Instituts für ostbairische Heimatforschung in Passau. Hrsg. v. Prof. Dr. Fritz Machatschek und Prof. Dr. M. Heuwieser. Nr. 12.) München, 1936. M. Schick. 8° VIII, 133 l., 1 térkép. S. munkája anyaggyűjtésben és feldolgozásban mintaszerű részlettanulmány. Hírlapi cikkek, röpiratok, a stájer tartománygyűlés és az osztrák képviselőház tárgyalásai alapján pontos, hűséges krónikáját adja a délstájerországi németiség és szlovénység küzdelmének az alkotmányos életet biztosító 1867. évi decemberi alaptörvény életbelépésétől a Badeni-féle nyelvrendeletek megjelenéséig (1897). A küzdelmet nemcsak a nemzetiségi eszme szította: a németiség legnagyobb része a „korszerű“ liberalizmust képviselte, a szlovénység túlnyomó többsége pedig konzervatív-keresztény, az ellenfél által „ultramontanak“ és „klerikalizmusnak“ gúnyolt politikára esküdött. Ez a világnézeti ellentét nemcsak elmélyítette a két fél között az egymásba ütköző nemzeti törekvésekből támadt szakadékokat, hanem a szlovén népvézerek kezében annyira hatékony agitációs eszközzé vált, hogy a stájerországi buzgó katolikus németiségből is jelentős tömegeket nyert meg „keresztény“ politikájuk számára. Suette szigorúan tárgyilagos krónikája valóban a szlovénység biztos és következetes előretörését mutatja. Egymásután alakulnak egyesületek, „nemzeti olvasóköri“, iskolák, takarékpénztárak és hitelszövetkezetek azzal a végső céllal, hogy a szlovén népet öntudatra ébresszék és egységbe kovácsolják. A németiség vezetői viszont képtelenek igazán átfogó népi politikára; hatásuk az értelmiség szűk körére korlátozódik,

a tömegek egyedül a német iskolaegyesület tevékenységére meg Schönerer nagynémet agitációjára mozdulnak meg, s igazi, minden népréteget átfogó cselekvőképes egység csak akkor jön létre, mikor a szlovének merész követelései már létében fenyegetik a németiséget. Nem érdektelen a stájerországi nemzetiségi harc magyar szempontból sem. A szlovén politikusok a magyar „elnyomók” intő példájára hivatkoznak, mikor tömegeiket harcra tüzelik a német uralom ellen, s a németiség vezetői is szívesebben beszélnek meg írnak arról, hogy milyen előnyöket húz a magyarság az osztrák-magyar kiegyezésből a németek rovására, mint a közvetlen szláv veszedelemről. Még érdekesebbek a német-szlovén harc távolabbi magyar vonatkozásai. Ezeknek S. munkájában nincs nyomuk, de talán éppen ezért érdemes rájuk felhívni a magyar kutatás figyelmét. Említettük, hogy Schönerer nagynémet mozgalma élénk visszhangot keltett a fenyegetett stájerországi németiség körében. A mozgalom a Stájerországgal szomszédos Vas megyére is átterjedt s a magyarországi németiség körében eddig egyetlen ismert irredenta-akcióra adott indítékot. Az akció fészke a Lapincs-völgyi községekben volt, vezetője, Wolinger tekintélyes mérnök és malomtulajdonos közvetlen célját abban látta, hogy Vas megye németlakta részét Stájerországgal egyesítse (a következő lépés a mai „Burgenland” északi részének Alsó-Ausztriához való csatolása lett volna), de miután Hamburgban és más nagy városokban tartott előadásaival hiába próbálta megszerezni hivatalos német körök támogatását egy próba-népszavazás számára, lemondott álmainak megvalósításáról és csupán néhány község lakosságában igyekezett ébrentartani a nagynémet öntudatot. E községek németisége — legalább részben — valóban belső megelégedéssel fogadta a trianoni békediktátumnak azt a rendelkezését, mely a nyugatmagyarországi megyéket Ausztriának ítélte. A nyugatmagyarországi irredenta-kísérlet története még megiratlan. Forrásai nehezen hozzáférhető röpiratok, hírlapi cikkek, magánfeljegyzések és hatósági akták. Talán akad magyar kutató, aki feldolgozza őket. S. gondos, lelkiismeretes könyve világosan élénk tárja a kísérlet szellemi hátterét, s így alkalmas kiindulópontul szolgálhat a további kutatás számára.

Pukánszky Béla.

Künnsberg, Eberhard Frhr. von: Flurnamen und Rechtsgeschichte. Weimar, 1936. H. Böhlau Nachf. 8° 36 l. A dőlőnévkutatás elsősorban történelmi feladat, a múlt jogát kutató jogtörténet tehát nem mehet el mellette: közös anyaguk a jogi vonatkozású helyek nevei és a jogi jelentésű helynevek. Ebből a megfontolásból indul ki K. rövid, de meglepően széles tanulmányokra támaszkodó értekezése. Elsőnek a számbajöhető anyagot határozza meg: ha a hely jogi rendeltetésű volt, neve érdeklí a jogtörténetet akkor is, ha nincs összefüggésben jogi fogalmakkal és megfordítva, jogi hangzású helynévnek jelentősége van akkor is, ha nem jelöli bírászkodás, jogalkotás, végrehajtás színhelyét. Különösen fontos lehet a Rechtswort akkor, ha egyúttal Rechtsortot is fed: ezek a „valódi jogi nevek”. A kutatási területnek ilyen széles meghatározása után azonnal figyelmeztet a nehézségekre és az előfordulható hibákra. A mondatképződés különös jelentőséggel ruházhat fel olyan helyet, amelynek eredetileg semmi köze sem volt a jogélethez. A szó elváltozást szenvedhet a használat folyamán és csak hangzás alapján kapja sokat sejtető új alakját; származhatik más fogalomkörből, használhatják átvitt értelemben, vagy őrizheti személynév emlékéit. Igen nagy óvatossággal kell tehát egy első hangzásra jogi vonat-

kozású helynevet értelmezni: a szó kialakulását, a helyhez fűződő mesés és történeti adatokat gondosan mérlegelve lehet csak dűlőnevekből következtetéseket vonni. Az irányelvek megállapítása után a jogrendszer tagozódása szerint csoportosítja K. az eddig feltárt jogi vonatkozású dűlőneveket. Nem titkolja el meglepetését, hogy számos névgyűjtemény átnézése után milyen kevés anyagot kapott, de ezt azzal magyarázza, hogy a dűlőnevek legnagyobb része természeti név, csak ritkán találni „kultúrnevet“ és ezeknek is csak egy része jogi tartalmú (8. l.). Ezek után azonban még mindig hálás feladatnak mondja a dűlőnevek jogtörténetének megírását. (13. l.) Áttekintve a még így is nagyszámú adatokat, tagadhatatlan, hogy egyes nevek rendkívül érdekesek a joghistorikus számára is. Szó van ezekben közjogi, nemzeti hovatarozásról, kiváltságos helyzetről (a Freiheit név több értelme! 13. l.), községi élettről, közbirtokosságról, a föld rendeltetéséről, földesúri viszonyról, hivatalokról és tisztségekről (Gerichtsdienner, Richterwiese: 18. l.), céhekről. Az egyházi birtokok nevei sokszor kedvesen tüntetik fel annak rendeltetését (Ampelacker, Hostienwiese, Evangelifleckel: 19. l.), a világiaké a megszerzés módját, a rájuk nehezedő szolgáltatást, a birtokok nevét, a feltűnően nagy vagy alacsony árat, a körülöttük zajló pörösködést (Haderwald, Streitwiese: 22. l.). A bíraskodással foglalkozik a legtöbb és legszínesebb helynév, főleg az ítélet végrehajtásával (Malberg, Teiding, Gerichtsstuhl: 23., 24. l.); a bitófa leggyakoribb a szóösszetételekben (Galgenberg, Galgenacker stb.: 25. l.), de szerepel a büntetésre, a hóhérra, a különösen híres bűncselekményre való utalás is (Armesündergässla, Mördergässli, Malefizgang, Hénkersberg, Mordteich, Diebstein, Meineid: 26—28. l.). Ezek a nevek adnak legtöbb táplálékot a képzeletnek, ám ugyanakkor a romantikus következtetésnek is. De talán nem becsljük le azt a hatalmas munkát, melyet a német föld minden részén folytatnak buzgó kutatók a helynevek feltárásában, ha a jogtörténet szempontjából ezek értékét a kuriózzumnál valamivel magasabban állapítjuk meg. Mint K. is meglátja, a jogtörténet többet segíthet a dűlőnévkutatásnak, mint fordítva. (5., 32. l.) Számunkra a kérdés felvetése mégis tanulságos. Egyrészt példaadás lehet a határos tudományokban: nyelvészetben, néprajzban, történelemben való elmélyedésre a magyar jogtörténésznek, másrészt felébresztheti lelkiismeretét az új irányok: jogi folklóre, archeológia és névkutatás megmutatásával. Sajnos, neki még az alapvető anyaga is nagyrésztben feltáratlan és ilyen tudományos fényűzésre csak egy jobb jövőben gondolhat.

Bónis György.

Lükő Gábor: A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. (Néprajzi füzetek, szerk. Györfly István, 3.) II. kiad. Budapest, 1936. Á. M. Tud. Akad. támogatásával. 8° 208 l., 3 térkép. Korunk érdeklődése minden korábbinál erőteljesebb s alaposabb módon fordul a nemzeti élet alsó rétegeiben öntudatlanul lappangó erők, széles alapok felé. Ennek az érdeklődésnek eredménye a népi elem egyre nagyobb s tudatosabb értékelése; elszört kísérletek után a Hóman—Domanovszky—Mályusz-féle „Magyarság és nemzeti-ség“ sorozat képében született nálunk ennek az új értékelésnek jegyében hatalmas munkaprogramm. A népiségre irányult szemlélet szűkségszerűen keresztezi a történelem külsőbb, a fejlődésbeli felsőépítményekkel elsődlegesen foglalkozó irányait, áttöri az államfejlődés szabta kereteket, s eddigelé meglehetősen elhanyagolt területekre erősebben ráirányítja a figyelmet.

A csángósággal kevesen foglalkoztak, érdemlegesen még kevesebben. Az államközpontú szemlélet számára inkább csak érdekesség, gyakorlatilag nem hasznosítható, nem fontos kérdés volt ennek a magyar fejlődéstestről régen leszakadt néptömbnek élete. Akik újabban foglalkoztak vele, részint megfelelő felkészültség, szempontok és anyag híján, részint egyéb okokból szintén nem jutottak olyan feldolgozásokig, amelyeneket a tárgy kívánna s megérdemelne. Végtere is, magyar problémáról van szó, s ma ott tartunk, hogy minden kis magyar érték jelentősége sokszorosra nő; de különben is a csángó kérdés éppen nem mondható jelentéktelennek. Történelmileg: egyrészt szorosan kapcsolódik az erdélyi településtörténet alapvető kérdéseihez, másrészt mint végvidék abban a jellegzetes küzdelemben, melyet a magyar kultúrfejlődés „kelet és nyugat határán“ folytatott, különös érdeklődésre is tarthat számot. A magyarságnak a középkeleten játszott szerepe, a dunavidéki együttélés szempontjából egyaránt nagy figyelmet kell rá szentelnünk.

L. éveket töltött Romániában, hogy megfelelő nyelvi felkészültséget szerezvén, egész erejét a csángó-kérdés tanulmányozására, végre teljes, monografikus feldolgozására fordítsa. Tanulmányait kénytelen volt ugyan a tervezettnél korábban megszakítani, mégis sikerült olyan anyagot összegyűjtenie, mint egyetlen elődjének sem. Eredményeit sorozatban kívánja közzélni; első kötete a csángóság etnikumának, ill. kultúralapjainak kérdéseit igyekszik tisztázni. Módszere természetesen, érdeklődési központjának megfelelően, néprajzi. Eredményei viszont a történeoszt közelről érintik. Mindenekelőtt igyekszik rendet teremteni abban a fogalmi zűrzavarban, ami a csángó név körül uralkodott. Megállapítja, hogy jelentése eredetileg köznévi, tulajdonnévvé csak később alakul. Elveti ezzel az idegen népi származtatásokat, s megalapozza vizsgálódásait, melyek során a csángóságot a magyarságon keresztül igyekszik megközelíteni. Kétféle moldvai „csángó“ van: székely és nemszékely; a kettősség a kultúrkincsben mindmáig kimutatható. A nemszékely elem kultúrája archaikusabbnak látszik; kétségtől ez a legrégiesebb kultúrájú magyar tömb. A kultúrelemek vizsgálata meglepő eredményekre vezet: a „nemszékely moldvai magyar“ a Szamos-vidékkel, a székely a Maros-vidékkel áll szoros kapcsolatban. A kultúrkörök közt, úgy látszik, a Maros—Szamos vízválasztója — jelentéktelen dombsor — erősebb határvonal, mint terjedésük útjában a Kárpátok hatalmas lánc. A néprajzi fejtegetési településtörténeti áttekintés alapozza meg.

Nem lehet célunk, hogy L. néprajzi fejtegetéseit behatóbban vizsgáljuk. Mindenesetre tény, hogy nagyon fontos és elismeréseméltó munkát végzett, s még nagyobb elismerésre méltó a terv, amit maga elé tűzött. A moldvai magyarság elszórt apró nyomait lelkiismeretes gondossággal gyűjtögette össze s tárta föl, ami már magában is igen értékes munka. Fentebb vázolt eredményeinek történelmi fontosságát talán nem kell bővebben hangsúlyoznunk. Bizonyos, hogy sok kétértelmű és homályos pont válik általuk világossá. Művének településtörténeti része vázlatos, inkább csak az adatokat tisztázza; de kétségtelen, hogy a településcsoportok felismerése, elszórt megállapításai a magyar és oláh elem érintkezéseire, s általában a körültekintő figyelem, mellyel vizsgálatait végezte, nagyon értékes adatokat szolgáltatnak a magyarság kárpátvidéki missziójának megértéséhez.

Elekes Lajos.

Rosetti, R.: *Essais sur l'art militaire des Roumains*. București, 1935. 8° 200 l. A szerző a román történelem régi iskoláján nevelkedett. Maga sem tört új utakat, s ez különösen munkásságá-

nak értékelő részein s kifejezésmódján látszik meg; ugyanakkor azonban pontos anyagismeret és elmélyülő kutatás megállapításait megbízhatóvá teszi. Ez a műve évtizedes részletkutatások rövid foglalata. R. a XV. század harcait tanulmányozva jutott arra a felfogásra, hogy volt önálló román haremód. Ennek fejlődését igyekszik könyvében nyomon követni, mindaddig, míg a XVII. század derekán a román államfejlődés megtörik s román hadak már csak mint idegen seregek kiegészítő részei jutnak szerephez. Könyvét három nagy részre osztja. Az első (Les origines) azt a másfélévezredes időszakot igyekszik, a dák államalakulásoktól a román vajdaságokig, felölelni, mely a román történelem sötét kora. Itt természetesen nagy nehézségekkel küzd s csupán általánosságokat mondhat. Kontinuitásgondolaton alapuló, erősen spekulatív fejtegetésében tárgyi pontok: a római hadszervezet hatásának hiánya, ezzel szemben erős szláv és „turáni“ hatás. A dák-román kapcsolat valószínűségét különben maga a szerző gyöngíti a primitív hadviselésre vonatkozó általános utalásokkal. A következő időszak a román államiság s egyben a jellegzetes román haremód virágkora. („Apogée“). Az önállósulás kezdeti stádiumának megfelelően a hadviselés védekező jellegű, célja az egymást ellensúlyozó nagyhatalmak közt fejlődő államélet védelme, természetes erőforrások maximális igénybevétele révén. A védelmi háborúk eszköze a vidékenként végrehajtott általános felkelés; a hadi jelvényeket a fejedelmek osztja ki a találkozás helyén. A végrehajtásban jellemző a jó előkészítés (pontos hírszolgálat), a terepviszonyok kiaknázása (meglepetés, lestámadás), a seregek nagy mozgékonyasága, az ellenség csalogatása, ismeretlen és elpusztított területen való kifárasztása, s győzelem esetén a teljes megsemmisítésig való üldözés. Kialakult hadviselő réteg nincs, csupán a fejedelmek körül van alakulóban egy állandó szolgálatra köteles csoport, a „curteni“. A hadjárat az aránylag igen nagy tömegek (a nép 10—15 százaléka) részvétele miatt rövid tartamú. Külföldre csupán raidzerű portyák irányulnak. A fegyvertet nagyrészt házi készítésű; az ércfegyvertet Brassó, Szeben, Beszterce, Lemberg piaca szállítja. Az erődítés idegen (bizánci, lovagrendi stb.). Mindez a XV. századi románság állami és társadalmi viszonyaiból következik. A harmadik korszakot R. a „Déclin“ címmel jelöli. A társadalom differenciálódik, alsóbb elemei megkötődnek, s így az általános felkeléssel egybekötött jellegzetes román haremód hovatovább háttérbe szorul. Határozottabb formát ölt a kiváltságolt elemek katonáskodása; döntő fontosságú lesz a zsoldos, részben állandó katonaság, s ennek révén a külföldi hadtechnika is érvényesül. A hadjáratok gyakran már támadó jellegűek, bár a kor színvonalán álló, rendezett csapatokkal szemben kevésbé érvényesülnek. Sikeres várostromra nincs berendezkedés; a hadrend változó; a seregetestek vezetői ad hoc megbízott bojárok, bár már lassan állandósuló tiszteteket is találunk. Utolsó fejezetében R. részletesen tárgyalja egyes kiváló román fejedelmek stratégiáját. E részben kifogásolható helyenként a magyar irodalom kellő felhasználásának hiánya. Általában felvetődik a probléma, hogy mennyiben nevezhető specifikusan román haremódnak az, amit R. annak talál, vagy mennyiben tekinthető inkább részint a fejlődés kezdeti stádiumának megfelelő, részint idegen átvételből származó elemek konglomerátumának. E sajátos jelenségek csupán a román társadalomfejlődés behatóbb ismerete révén lesznek tisztázhatók; a társadalomfejlődés egyes problémáira különben R. műve is érdekes indítékokat tartalmaz. Általában a román kultúra sajátos, keletiek mellett nyugati elemeket

is érvényesítő jellegére kell figyelemmel lennünk. A könyv áttekinthetőségét elősegíti a kor és tárgy (stratégia, taktika stb.) szerint való beosztás. A például szolgáló csaták leírása ügyes, az egykorú számadatok értékelése azonban túlzó. A közölt vázlatok többnyire csak általános áttekintést adnak. Elekes Lajos.

Despaux, Albert: Les dévaluations monétaires dans l'histoire. Paris, 1936. M. Rivière. 8° 459 l. A XIX. századig bekövetkezett devalvációk történetét összefoglaló mű címétől eltérően főleg a francia pénzügyeket vizsgálja, részletesen azokat is csak a XVI. sz. végéig. Az egyes történeti korok, ókori népek, a római birodalom, az európai államok devalvációról szóló fejezetében a legjelentősebb mozzanatok pusztá felsorolására szorítkozik. Az angol pénzügyek történetét érthető okokból a francia események előadásába szövi. A tényeket úgy csoportosítja, hogy azokat a politikai és gazdasági tényezők, a központi hatalom és a társadalom törekvései, belső és külső helyzet kellő módon érzékelhetőek legyenek. A devalvációt Vuitry, Brantz, Espinas, Glasson, Barthélemy nyomán mint adót fogja fel szemben a történésekkel és közgazdálkkal, akik a XIX. századnak a „jó pénzről” alkotott felfogása alapján a devalvációt egyszerűen pénzrontásnak tartották. A fejedelmek folytonosan növekvő kiadásait a dominiális gazdálkodásból származó jövedelmek már a IX. sz. óta nem fedezték. A pénzverés csekély jövedelmet hozott; a pénz ötvözetének megváltoztatása és súlyának csökkentése mindenki előtt természetes volt. A közvélemény az adózás e nemett igazságosnak tartotta, mert egyetlen társadalmi osztály sem bujhatott ki alóla, sőt vagyonadó jellege volt. De a „pénzrontás” nemcsak adójellegű volt, hanem elővigyázatosság is, nehogy a „jó” pénz az országból kiszivárogjon. A gazdasági élet fejlődését a nyugatrómai császárság bukásától egészen a XV. századig rendkívüli pénzszűke kísérte. Nyugateurópa egy-egy lakosára a középkor vége felé körülbelül 10 frank vertpénz, mintegy 50 gr ezüst jutott. A vertpénz-ötvözet fokozatos romlása nem annyira a fejedelmek önkénye vagy mohósága, hanem egy gazdasági jelenség elkerülhetetlen következménye volt: a fejlettebb gazdasági élet nagyobb pénzforgalmat igényelt, s az aránylagos nemesfémhiányon a devalváció segített. A feudalizmus felfogása szerint a pénz a fejedelmé: regália ugyanolyan címen, mint az út vagy a hajózható folyó s ahogy a fejedelem megváltoztathatja a mértékegységeket, változtathatja a pénz súlyát, anyagát, formáját és értékét. A gyakorlatot az antik és a középkor pénzelmélete is támogatta. Szent Tamás és Nagy Albert az aristotelesi meghatározást követve a pénzt, a „nomisma”-t mesterségesnek és nem természetesnek nyilvánította: minden pénz törvényes fizetőeszköz, elfogadása kötelező, ha valamely hatalomtól törvényes jelzést nyer. Ez a felfogás megegyezett a gazdasági állapotokkal és a gyakorlatban a X. századtól a XIII. sz. végéig egészen jól működött. De a következő évszázadban, amikor a gazdasági viszonyok megváltoztak s a véletlen játéka folytán a pénzhígítás mind gyakoribb lett, tömérdék bajt okozott. A dominiális gazdálkodást felváltó nemzeti gazdálkodás, a mezőgazdaság helyébe lépő kereskedelem, a központosítás felé törekvő állam, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok megizmosodása nagymennyiségű és stabil fizetőeszközt kívánt: a devalvációk visszaéléssé fajultak. Az állami jövedelmek elégtelensége, az állandó adózás hiánya sűrű devalvációra kényszeríti a központi hatalmat. Az alattvalók hol békés eszközökkel, hol nyílt lázadással tiltakoznak a pénzrontás ellen.

Az idegen pénzek, nemesfémek versenyre kelnek a helyi érmekkel. A törvényes fizető eszközöket „moneta mala, reproba, injuriosa, damnosa” jelzőkkel illetik. Szép Fülöpöt kortársai pénzhamisítónak titulálják. III. Ince pápa 1207-ben panaszkodik a lengyel királynak, hogy a péterfilléreket értéktelen „defraudata” pénzzel fizeti. VIII. Bonifác nyíltan megtagadja a fejedelemtől a pénz értékének megállapítási jogát. A pénzről vallott új gondolatok Oresme Nicole lisieux-i püspök tanításában nyerne új fogalmazást. Mint V. Károly pénzügyi tanácsosa 1355 körül írott értekezésében kijelenti, hogy a pénz súlya, finomsága állandó kell legyen s visszautasít minden olyan jogot, melyet pénzügyi téren a hűbéri rendszer biztosított a fejedelmeknek. A magyar pénzegységekről szólva (450—451.l.) kiemeli Magyarország nemesfémekben való gazdagságát; ez pótolta a középkoron át a deficitet kereskedelmi mérleg hiányait, ez nyújtott szilárd alapokat az Anjou-dinasztia nagyhatalmi törekvéseinek, ez tette Mátyás király jövedelmét a francia királynéknak kétszeresévé.

Ungár László.

Kozáky István: A haláltáncok története. I. rész. A mulandóság ábrázolásai történeti fejlődésükben. (P. Stephan Kozáky e Sch. P.: Geschichte der Totentänze. I. Lieferung. Anfänge der Darstellungen des Vergänglichkeitsproblems.) (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványai. Szerk.: Zichy István gróf. I.) Budapest, 1936. 4° 342 l., 8 t., 2 táblázat. A szerző három kötetre tervezi nagykoncepciójú és nagyméretű művét, melyben az emberi szellem egyik legsajátságosabb alkotásának, a haláltáncnak történetét kívánja általános művelődés-, irodalom-, művészet-, zene- és vallástörténeti, filológiai és néprajzi szempontból feldolgozni. A szóbanforgó első kötet, a bevezetésként magyarul is közölt első részt leszámítva, német nyelven jelent meg, mint ahogy a vele meginduló impozáns kiadványsorozat további kötetei is egy-egy világnyelven fognak megjelenni. Az első részben a szerző meghatározza a haláltánc alapmotívumainak fogalmát és megállapítja azok leglényegesebb összefüggéseit, majd a magyar haláltáncról és a haláltánc kutatás történetéről ad összefoglalást. A második rész az alapmotívumok keletkezéstörténetét tárgyalja, a harmadik a halál és halott-tánc motívumainak fejlődését a középkori oktatóköltészetben és a halál- és halott-legendákban. Terjedelemben e két utóbbi rész a kötet törzse, de eredményüket már az első rész összegezi. A három nagy rész számos kisebb fejezetre oszlik, melyek együttvéve az áttekinthető szerkezet hatását keltik; ezt az áttekinthetőséget kívánja elősegíteni a két táblázat is. A kötet olvasása közben azonban ez az impresszió lapról-lapra tűnik el és éppen a táblázatokban a legkörülményesebb az eligazodás. A „tizenkét évi kutató munka eredményeit” tartalmazó értékes anyagkolosszus érdekes adatai önmagukban és egyes kisebb fejezetek keretében lekötik az olvasó figyelmét, de az egész mű világos vonalvezetésének hiánya e részletek hatását is megzavarja. Az okot az elmélettől és gyakorlattól szentesített módszeres eljárások autokratikus mellőzésében kell keresnünk. Az idevonatkozó irodalmat rendszeresen közölt bibliográfia helyett magában a szövegekben és a lapalji jegyzetekben találjuk meg, a közölt szövegkiadásokat sem a kötet vagy a megfelelő rész végén, hanem magába a feldolgozásba iktatva. Így az adatoknak, az eddigi eredményeknek és a szerző megállapításainak határai elmosódnak, s a történeti tények és tudományos ténymegállapítások egy helyen és egy módon jutván kifejezésre, egybefolyanak. Ez nemcsak a szép és gazdag történeti anyag megismerésé-

nek élvezetét, de a szerző eredményeinek értékelését is megnehezíti. A nagy koncepció megkívánta szintetikus szellemtörténeti módszer helyes alkalmazása tehát nem sikerült, csak érdemes törekvés maradt. E törekvésben figyelemreméltó az, hogy K. irodalmi és művészeti forrásait, az írott, és ábrázolt haláltánc-dokumentumokat nemcsak külső, hanem belső párhuzamosságban is igyekszik feldolgozni és nem bontja meg azok szerves összefüggését. Magából a haláltánc-témából adódott ez az időszerű törekvés, melynek általánosabb körben való érvényesülése a magyar történettudományt oly jelentős új szempontokkal és eredményekkel van hivatva gazdagítani. Nem megfelelő azonban az ábrázolt forrásoknak minden tanulmányozást meggátoló kis méretben való közlése. Hasonló mértékű lekicsinyítés csak a szöveg megfelelő helyén, a közvetlen szemléltetés céljából, ikonográfiai összeállításokban lehet indokolt, külön képestáblákon semmiesetre sem.

K. műve a kiadványsorozat címe szerint mindenekelőtt művelődéstörténeti munka, a feldolgozás folyamán azonban a történeti szempont háttérbe került a filológiaival szemben. Nem a szövegeknek és összefüggéseiknek az anyag természetéből következő részletes tárgyalása, hanem a filológiai ízű motívumkutatás túlzott érvényesülése eredményezte azt, hogy a haláltánc alapmotívumainak különböző korháttere és korhangulata elvész, és az emberi szellem és művelődés által alkotott térben és időben lefolyó történeti élet helyett a motívumok légüres térben találjuk magunkat. Így nem kapjuk meg, legalább is e kötetben, a haláltánc sajátos korának, a késő középkornak idevágó rekonstrukcióját, azét a korét, melyben a haláltánc az emberi művelődés fejlődése során a szellemi tartalmak egyik legmegfelelőbb irodalmi és művészeti kifejezésévé vált. Művelődéstörténeti szempontból Huizingánál, művészettörténeti szempontból Málenál találunk erről klasszikus lapokat. A történeti élet különböző korokban megnyilvánuló változásainak s a bennük kifejezésre jutó fejlődésnek aláértékelését kell látnunk a haláltánc fogalmának minden emberi történeésre való kiterjesztésében, az „élettáncban” is. A magyarságkutatás szempontjából kiválik a kötetnek a magyar haláltáncot tárgyaló része, a haláltáncmotívumok speciálisan magyar formái és tartalmi alakulására vonatkozó értékes adatokkal. Ez volt az egész mű eredeti kiindulópontja: a szerző szerint a magyar haláltánc feldolgozása tette szükségessé a téma általános szempontú és szintetikus szellemtörténeti módszerű feldolgozását. A szorgalmasan és lelkiismeretesen gyűjtött anyag azonban a nagy tudású szerzőtől egyelőre összefoglalás helyett részletekbe menő publikációkat kívánna meg.

ifj. Vayer Lajos.

Wirth, Zdenek: Dejepis vytvarynychumeni v Československu. (A képzőművészetek története Csehszlovákiában. Szerk. Z. Wirth, írták R. Hönigschmid, A. Matejcek, E. Mayerová, E. Poche, J. Polák, J. Schránil, Z. Wirth.) Praha, 1935. 8° 351 l., ill. Általában véve elszomorító jelenség az, mikor a tudomány feledni próbálja egyetlen lehető célját, az igazságnak fáradhatatlan keresését s a testetlen, de kötelező igazság helyébe, nem is valami nehéz bűvészfogással, a pillanatnyi, tehát szükségképen múló és változó valóságot iktatja. Még elszomorítóbb, ha ez a folyamat nem is valamely módszerei kísérlet eredménye, hanem egy bár rejtett, de nem nagyon takargatott s gyakorlati irányú mellékcél szolgálója. Legelszomorítóbb pedig az, amikor, akár a közhangulat nyomására, akár az egyének elfogódásának hatása alatt, az ilyenfajta tudományosság nyer csupán becsületet s minden másirányú tevékenység majdnem haszontalanná

bélyegződik. Az a szerencsétlen békekötés, mely Magyarország részeitől hagyománytalan és minduntalan szétesni készülő, földrajzilag is áthasított új „egységeket” igyekezett kovácsolni, Közép-európa művészettörténetének az igazság jegyében való helyes és tárgyilagos kutatását jóidőre s talán helyrehozhatatlanul visszavetette. Az új egységek hatalmi politikája és irányított „közvéleménye” ugyanis szinte kényszeríti a kutatókat arra (s segítségül szolgál ebben a kutatók egyéni hajlandósága, mohó nemzeti láza), hogy a politikai valóság számára szellemi jogalapot, az erőszakosan fogott egység számára összetartó erőként szolgáló történeti hagyományt teremtsen. Ilyenformán elfogulatlan s tudományos eredmények helyett politikai szándékú dolgozatok teremnek sorjában, melyek annál veszedelmesebbek és a jövő szempontjából annál zavart keltőbbek, minél inkább birtokolják a tudományos módszerek fegyvereit s tárgyi készséget, írói készség és tudós tehetség mentül inkább álcázzák az eredeti szándékot. Meg kellett mindezt jegyeznünk az előttünk fekvő munka ismertetésekor, mert e könyv nem egyéb, mint egyik csábító köntösű és megvesztegető tartalmú termék az előbb körülírt tudományos külsőségekkel jelentkező politikai műveknek. Kétségtelen t. i., hogy a képzőművészeteknek Csehszlovákiában nincsen történetük, csupán napi események voltak az államnak nem régóta észlelhető fennállása során. Csehországnak külön és a ma Szlovákiának hívott Felsőmagyarországnak külön van ugyan művészettörténete, de a két terület fejlődés és egymásra-hatás tekintetében sohasem függött össze. Legalább is nem olyan erős és folyamatos szálakkal, melyek jogossá tennék az egységes szemléletet. Csehország Sziléziával alkot inkább művészetföldrajzi egységet, míg a jelenlegi Szlovákia ettől elkülönül s más utak felől érik termékeny hatások. Minderre a könyv nincsen tekintettel. Csehszlovákia területét úgy tekinti, mint ösödök óta egybetartozó kultúrterületet s művészi fejlődését akként rajzolja, hogy az átadó fél, a teremtő középpont a történeti Csehország volt s főként maga Prága, míg a keleti végek ettől függtek s újabb indításokért ide jártak, ide tekintettek. Építészet, szobrászat, festészet a legrégebb kortól ekként rajzolódik elénk a századok során egészen a háború kitöréséig. Látnivaló tehát, hogy a könyvben a legkevesebb szó esik *Csehszlovákiáról*. Magában foglalja a történeti Csehország művészetének fejlődés-történetét és néhány szerény Felső-Magyarország felé történő utalást. Ezek az utalások természetesen a fejlődés egységét és párhuzamos-ságát példázzák és bizonykodják. Szereplésük azonban hézagos, érvek és megokolások nélkül szűkölködő. Erőszakos és legalább is Fadrusz pozsonyi Mária Terézia-szobrának esetében kissé szemérmetlen szellemi elbirtokolás kísérleteivel állunk szemben s ezek a kísérletek annál veszedelmesebbek, mert kitűnő készségszerű s módszer tekintetében is elsőrangú kutatóktól erednek.

A csehországi anyag történeti vizsgálata és formai elemzése némi túlértékelést leszámítva kitűnő és helyes képet tükröz; e megvesztegető és megtámadhatatlan képbe húznak azután a kutatók néhány hamis vonást, amely azonban csak az igazán szorgos és bíráló-szemléletű szemlélőnek tűnik fel. *Néhány* hamis vonást mondottunk, mert a legnagyobb fegyvere ennek a módszernek a kihagyás. Ami ugyanis Szlovákia régebb vagy újabb emlékananyagából nem volt kirívó ellenmondás nélkül fejlődésrajzukba beilleszthető, azt egyszerűen elhagyták. Így azután a Felvidék művészeti anyagának csak siralmasan csekély töredéke kerül felemlegetésre a gazdagon illusztrált, szép kiadványban.

Magyar Antal.

Segesváry Lajos : Az egyháztörténelem alapvonalai. Debrecen, 1936. Városi Nyomda. 8° 211 l. Egyháztörténelmi kézikönyveink hiányának felpanaszolása szinte már közhelyszámba megy. Katolikus oldalon magyar eredetű és nyelvű teljes egyháztörténetünk Chobot népszerű munkáján kívül nincs. Két magyarra fordított és a magyar egyháztörténet eseményeivel jól-rosszul kiegészített német munka (Hefele-Knöpfler és újabban Marx műve) nyújt csak igen csekély kárpótlást ezért a hiányért. A magyar protestáns egyháztörténelmi irodalom sem állott sokkal jobban ezen a téren. Modernebb munkák híján Wurga Lajos 1870-ben készült, terjedelmes, de módszerében már a maga korában sem a legjobb művét (A keresztyén egyház történelme, I—III.) adta ki 1906—08 között Zoványi Jenő. Mindenképen örömmel kell tehát üdvözlőnk a kísérletet, amely ezen a hiányon segíteni óhajt. S. műve, legnagyobb részben Révész Imre egyetemi előadásai alapján, de külföldi munkák felhasználásával is, mint módszerében modern színvonalon álló vezérfonál akart elsősorban a teológusképzés segítségére lenni, egyrészt alapot teremteni a tudományos továbbmunkálkodásra, másrészt egyháztörténelmi vademeccumot nyújtani a gyakorlati életbe induló ifjú lelkipásztoroknak. Műve szerencsés adagolásban egyesíti magában az egyház külső életének eseménytörténetét a keresztyén szellemi világ történetével. A hangsúly, igen helyesen, az utóbbin van, de nem hiányoznak a külső események, az évszámok mégis csak nélkülözhetetlen támpontjai sem. Ebből a szempontból S. valóban mintaszerűt alkotott. Kíváncsi lett volna azonban, hogy egyik céljának, a tudományos továbbképzés elősegítésének megkönnyítésére művét könyveszetileg is felszerelje és az előszóban megnevezett három külföldi munkán kívül legalább címszerint elősorolja azt a „számos más” munkát, amelyet még felhasznált. Ha nem is olyan kimerítő gazdagságban, de utánozhatta volna Révész Imrét abban, amit a „Magyarországi protestantizmus történelmé”-ben (M. Tört. Tud. Kézikönyve, III. k. 4. f.) nyújtott.

Protestáns szempontból természetesen tartjuk, hogy elsősorban — az előszóban kifejtett indokolása szerint is — az első hat század, a keresztyén ókor történetét tárgyalja a legkimerítőbben (86 lapon, ebből az első három század egymaga 58 lapot foglal el). Ezzel szemben a kilenc évszázadnál nagyobb időközt felölelő középkor csak 41 lapot kapott, amit a szerző csak úgy tudott elérni, hogy a középkor hitéleti szempontból negatív vonásait erősen kiemelte, a pozitív szépségek viszont alig jutnak szóhoz. Akárhogyan vélekedjünk pl. az egyházművészetéről mint a hitélet tartozékáról és vetületéről, a román és gót stílussal együtt egy mondatban végezni (115. l.), a pápai adó-nemeket viszont féloldalon elősorolni (117. l.) semmiképen sem nevezhető arányos és igazságos elosztásnak. Úgy látszik, tudatos, de véleményünk szerint nem helyeselhető S. eljárása, hogy az egyetemes egyháztörténelemből teljesen kirekeszti a magyar eseményeket, nemcsak a középkori részben, hanem az újkorban is. A középkorban egy-két szó, az újkorban egy-két félmondat jut csak ezekre, de az utóbbiban is csak az erdélyi unitáriusokról (162. l.) és a cocejanizmus hatásáról (176. l.) hallunk. Nemcsak Szt. Istvánról és a többi magyar keresztyény középkori nagyságról, a magyar szerzetességről, a középkori vallásos irodalomról, Magyarország szerepéről a nyugati keresztyén kultúra védelmében nem olvasunk semmit, hanem a magyarhonai protestantizmus megszületéséről, fejlődéséről, értékéről sem, holott a szerző még a legújabb korban is külön fejezetet szentel a német és angolszász protestantizmusnak, sőt néhány mondatban

még a jelentéktelen osztrák protestantizmusról is megemlékezik. Azt is természetesnek találjuk, hogy a könyvet az isteni Gondviselésbe vetett mély hit mellett erőteljes protestáns szellem lengi át, s hogy a szerző kontroverz vagy kontroverznek tartott kérdésekben a protestáns tudomány álláspontját vallja. De kifogásolnunk kell, hogy S., miután eljutott az „eltévleyedés végső termésé”-hez, a pápasághoz (59. l.), nem tud szabadulni a polemikus, sőt sértő hangtól, s a katolikus olvasót megdöbbenéssel eltöltő kifejezésektől és megállapításoktól, amelyek özönéből csak néhányat iktatunk ide: „a szentek kultusza egyszerű folytatása lesz a régi polytheismusnak” (93. l.), a túlnyomóan pénzügyi szempontból gondolkodó és cselekvő egyház szívesen közvetíti a középkori embernek a csodát (113. l.), a pápai pénzügyi rendszer szemérmét alig ismer (117. l., a szemérmertlenség állandó jelzője), a misztika egyik formája a szenvedő Krisztussal és Istenanyával való „fantasztikus-érzéki közösség” (118. l.). A jezsuitéknak nem szabad ismernie a hazaszeretet fogalmát sem (ld. ezzel szemben pl. a XVIII. sz. magyar jezsuita íróit!), akaratnélküli szköze a pápának, a rend erkölestana „Krisztus evangéliumának mértéke alatt feltétlenül erkölesrontó” és három „hírhedt” alapítványa van: a probabilizmus, a reservatio mentalis (amelyeket S. elnagyoltan és zavarosan ad elő), meg természetesen a „cél szentesíti az eszközt” elve, amelyet ugyan szösz szerint nem tanítanak a jezsuiták, de „lényegileg” igen (164. s köv. l.), térítéseikben viszont „csak” tömeghatásokra dolgoznak (166. l.). A Szeplőtelen Fogantatás dogmája a „legvaskosabb babonáság melegágya” (187. l.), a modernisták a róm. kath. dogmából „lényegileg” semmit sem engedtek (189. l.), a katolikus külmiszió „nem keresztényen személyiségek, hanem engedelmes egyháztagok nevelésére törekszik” (195. l.). Hangsúlyozzuk, hogy a felsorolt példákat éppen csak mutatónak iktattuk ide, mert a könyv tele van ilyen és hasonló, már protestáns oldalon is rég elintézett sértő kifejezésekkel és megállapításokkal. Hol van ez a hang pl. Heienbrok és Kegel német középiskolai egyháztörténelméről (Das hl. Tor, Evangelisches Religionsbuch, Ausg. D. Teil III. Breslau 1928), akik — hogy csak egy párhuzamot idézzünk — azt írják: „Seit den berühmten Lettres provinciales des Blaise Pascal (1656) hat man auch von einer besonderen Jesuitenmoral geredet (Gebrauch doppelsinniger Wörter beim Eide, Mentalreservation, Absichtslenkung, Probabilismus). Aber eine besondere Moral der Jesuiten hat es weder zur Zeit Pascals, noch später gegeben. Auch der viel erörterte Satz „Der Zweck heiligt die Mittel” gehört zu den „Jesuitenfabeln” (76. l.) és „Die Väter der Gesellschaft Jesu fanden seit etwa 1550 in steigendem Masse freundliche Aufnahme als Männer strenger Frömmigkeit und untadelhaften Lebens, besonders wurden sie als glänzende Lehrer und Erzieher hochgeschätzt” (83. l.). S. nem tartotta magát tanítómesterének, Révész Imrének a „Magyar történetírás új útjai”-ban és még előbb „A magyarországi protestantizmus tudományos történetírása” c. értekezésében (Debrecen 1924) lefektetett bölcs és megszívlelendő útmutatásaihoz. Könyve éppen nem szolgálja azt a felekezeti békét, amelynek útjait innen is, túlról is olyan nagy felelősséggérettel keresik ma a legjobbabb s amelynek munkálását — a mindnyájunk előtt egyformán féltett értékről: a magyarság sorsáról lévén szó — a történeti gyökerű feszültség kiirtásával, vagy legalább is enyhítésével az egyháztörténetészek is vállalnia kell.

Hermann Egyed.

Szemle.

	Lap		Lap
<i>Samaran, Ch. et Van Moé, É.</i> (ed.): Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis, III. (<i>Gábel A.</i>)	388	<i>Grünwald M.</i> : Zsidó bieder- meier. (<i>Gárdonyi K.</i>)	397
<i>Ankiewicz v. Kleehoven, H.</i> (hrsg.): Johann Cuspinians Briefwech- sel. (<i>Banfi F.</i>)	389	<i>Bodnár I.</i> : Szabadságharcunk ozorai diadala. (<i>Tóth L.</i>)...	398
<i>Etienne Báthory.</i> (<i>Botló B.</i>)..	391	<i>Suette, H.</i> : Der nationale Kampf in Südsteiermark 1867 bis 1897. (<i>Pukánszky B.</i>)..	398
<i>Márfy, O.</i> : Lettere inedite mandate dalla Transilvania al cardinale Borromeo. (<i>Tóth L.</i>)	393	<i>Künssberg, E. Frh. v.</i> : Flurna- men u. Rechtsgesch. (<i>Bónis Gy.</i>)	399
<i>Línhartová, M.</i> : A Caëtani nuntii apostolici epistulae et acta 1607—1611, II. (<i>Vanyó T.</i>)	393	<i>Lükö G.</i> : A moldvai csángók, I. (<i>Elekes L.</i>)	400
<i>Bónisné Wallon E.</i> : Vác művé- szete a XVIII. században. (<i>Schey I.</i>)	394	<i>Rosetti, R.</i> : Essais sur l'art mili- taire des Roumains. (<i>Ele- kes L.</i>)	401
<i>Farkas L.</i> : Vedres István élete és működése. (<i>Vác E.</i>)....	395	<i>Despaux, A.</i> : Les dévaluations monétaires dans l'histoire. (<i>Ungár L.</i>)	403
<i>Schraml, C.</i> : Das oberöster- reichische Salinenwesen 1818 —1850. (<i>Bakács I. J.</i>)	396	<i>Kozáky I.</i> : A haláltáncok tört. I. (<i>Ifj. Vayer L.</i>) ...	404
		<i>Wirth, Z.</i> : Dejepis vytvarny- chumeni v Československu. (<i>Magyar A.</i>)	405
		<i>Segesváry L.</i> : Az egyháztört. alapvonalai. (<i>Hermann E.</i>) 407	407

Megjelent

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK
FORRÁSAI sorozatának legújabb kötete:

BRUNSZVIK TERÉZ GRÓFNŐ NAPLÓI ÉS FELJEGYZÉSEI, I. kötet.

Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta

CZEKE MARIANNE

A tudós szerző az első kötetben gr. Brunszvik Teréz naplóját teszi közzé az 1808—1813. évekről. Bevezetőül részletesen megismerteti a magyar pedagógia úttörőjének fiatalkorával és nevelői elveinek kibontakozásával.

A 900 lapnyi terjedelmű kötet bolti ára 25 pengő. A Magyar Történelmi Társulat tagjai kedvezményes áron 18 pengőért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalában (Budapest, I., Bécsikapu-tér 4.).

**A Magyar Történelmi Társulat újkori forrás-
kiadvány-sorozatában megjelent**

A TÓT NEMZETISÉGI KÉRDÉS 1848—49-BEN

A hatalmas, kétkötetes mű anyagát

S T E I E R L A J O S

a tót kérdés kitűnő szakértője gyűjtötte össze s gondos kiadásban adja közre alapos történeti bevezetés kíséretében. Az első kötet a tótok részvételét tárgyalja az 1848/49-es szabadságharcban, a második kötet az előadás alapjául szolgáló fontosabb iratokat közli.

A két, együttesen közel 1500 oldalnyi terjedelmű kötet

BOLTI ÁRA EGYÜTT 40 PENGŐ.

A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMÉNYES ÁRON 30 PENGŐÉRT SZERZEHETIK MEG A TÁRSULAT TITKÁRI HIVATALÁBAN. (ORSZÁGOS LEVÉLTÁR, BUDAPEST I. VÁR, BÉCSIKAPU-TÉR 4. SZÁM.)

A

Franklin Társulat kiadásában megjelent

a Magyar Történelmi Társulat Könyvei I. és II. kötete:

GYALÓKAY JENŐ

Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán

Gyalóokay ezredes alapvető forrástanulmányban foglalta össze az 1849. évi erdélyi ú. n. tavaszi hadjárat sorsdöntő eseményeit, melyek mögül, a szerző kitűnő előadásában, félelmetesen veti előre árnyékát a szabadságharc közelgő bukása.

A 168 oldal terjedelmű, vázlatokkal illusztrált mű ára kötve 4 P 80 f.

MISKOLCZY GYULA

A »kamarilla« a reformkorban

A bécsi egyetem tanára tudományosan pontos és mégis izgalmas feldolgozásban mutatja be a bécsi kormány száz év előtti politikáját. Kiterjedt bécsi levéltári kutatásokon épülő műve a magyar történelem sorsdöntő korszakára derít új fényt.

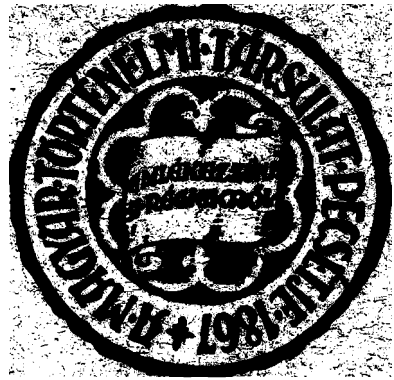
A mintegy 200 oldalnyi terjedelmű munka ára kötve 5 P 40 f.

A Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári hivatalában (Budapest, I., Bécsi kapu-tér 4.) 25% kedvezménnyel rendelhetik meg.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAINAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXII. ÉVF. 9—10. SZÁM, 1938 NOV.—DEC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST

1938

FIGYELMEZTETÉS. Az 1938-i évfolyam címlapját és tartalomjegyzékét, minthogy ez majd a Pótfüzet tartalmát is magában foglalja, a jövő évi első számhoz mellékelve küldjük meg.

Tartalom.

	Lap
HÓMAN BÁLINT: Felvidéki testvéreink visszatéréséhez	409
SINKOVICS ISTVÁN: Szent István éve és a magyar történetírás	420
BÓNIS GYÖRGY: Szent István törvényének önállósága	433
FÜGEDI ERICH: Nyitra megye betelepülése. (Térképpel.) (II., befejező közlemény.)	488

Történeti irodalom.

SETON-WATSON, R. W.: Histoire des Roumains de l'époque romaine à l'achèvement de l'unité. Ism.: <i>Makkai László</i>	510
GOMBOS, ALBINUS FRANCISOUS: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC. usque ad annum MCCCII. T. I—III. Ism.: <i>Szentpétery Imre</i>	519
Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Ism.: <i>Ember Győző</i>	524
NIGG, WALTER: Geschichte des religiösen Liberalismus. Ism.: <i>Vanyó Tihamér</i>	532
GOMBOCZ ENDRE: A magyar flóra kutatói. Ism.: <i>Rapaics Rajmund</i> ...	538

Szemle.

<i>Eperjessy K.</i> — <i>Juhász L.</i> : Szemlélvénnyek a magyar tört. latinnyelvű kútfőiből. (<i>Kring M.</i>)	543	<i>Spoehr, L.</i> : D. geistigen Grundlagen d. Nationalismus in Ungarn. (<i>Tóth L.</i>)	547
<i>Kúr G.</i> : Cseh—magyar ref. tört. kapcsolatok. (<i>Ila B.</i>)	543	<i>Sándorfy K.</i> : Törvényalkotásunk hőskora. (<i>Farkas L.</i>) ..	548
<i>Nádor J.</i> — <i>Kemény G.</i> : Tessedik S. élete és munkája. (<i>Csapodi Cs.</i>)	544	<i>Göllnerová, A.</i> : József Eötvös. (<i>Sárkány O.</i>)	548
<i>Gent, W.</i> : D. geistige Kultur um Friedrich d. Gr. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	545	<i>Bainville, J.</i> : La Troisième République. (<i>Benda K.</i>) ...	549
<i>Elze, W.</i> : Friedrich d. Gr. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	546	<i>Daudet, L.</i> : Panorama de la III ^e République. (<i>Benda K.</i>)	549
<i>Hauße, H.</i> : Deutsches Volkstum in d. Bevölkerungsgesch. d. östl. Mitteleuropa. (<i>Élekes L.</i>)	546	<i>Petit, M.</i> : Histoire de la France. La Troisième République. (<i>Benda K.</i>)	549
		Helyreigazítás. (<i>Istványi G.</i>)	551

(Folytatás a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére: Budapest, VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest, VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16.

Felvidéki testvéreink visszatéréséhez.

Elnöki megnyitóbeszéd. A Társulat 1938 november 7-i rendkívüli közgyűlésén mondotta Hóman Bálint elnök.

A Magyar Történelmi Társulat rendkívüli közgyűlését megnyitom. Üdvözlöm nagy számban megjelent tagtársaimat és kedves vendégeinket, s az ő érzelmeiket is tolmácsolva, mély tisztelettel és meleg szeretettel köszöntöm körünkben a magyar királyi kormány és a miniszterelnök úr képviselőjében megjelent gróf Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi miniszter urat és igaz nagyrabecsüléssel üdvözlöm Kánya Kálmán külügyminiszter urat, úgyis mint a komáromi és bécsi tárgyalásokon résztvett magyar küldöttség vezetőit és az igazságtalan békeszerződések revíziójáért vívott két évtizedes küzdelmünk szakavatott és erős harcosait.

Igen nagy örömünk telik abban, hogy felvidéki véreink felszabadulása alkalmával éppen a magyar diplomáciai kar nesztorát és néhai elnökünknek, gróf Teleki Gézának tudós fiát üdvözölhetjük, akik az igazságos határkiigazítás külpolitikai, illetőleg tudományos előkészítésén immár húsztendeje fáradhatatlanul munkálkodnak. Örülünk, hogy a magyar művelődés miniszterének, a mi tudós társunknak kivételes tudása méltó szerephez jutott a most lefolyt tárgyalásokon. Nagy munkájáról az itt kifüggesztett táblák bemutatásával adunk némi képet társulatunk tagjainak és vendégeinek. Köszönöm Önagyméltóságának, hogy ezeket rendelkezésemre bocsátotta és kérem, hogy a jólégettség munka sikere fölött érzett öröm órájában fogadja szívesen és tolmácsolja Imrédy Béla miniszterelnök úr és kormánya előtt is a magyar történelem művelőinek meleg üdvözlését és köszönetét.

Köszöntjük mindazokat, akik ebben a nagy nemzeti munkában a kormány segítségére voltak, s közöttük első sorban az előkészítő tárgyalások itt megjelent illusztris résztvevőit: Darányi Kálmán nyugalmazott miniszterelnök, gróf Csáky István rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter és Pataky Tibor államtitkár urakat.

A magyar igazság ügyének diplomáciai harcosságairól megemlékezvén, nem mellőzhetjük hallgatással két más tényezőt: a felvidéki magyarság és a nemzeti hadsereg érdemeit sem. Az első nagy győzelem kivívásában döntő erővel támogatott bennünket idegen uralom alá került magyar véreink hite, hűsége, lelkesedése és minden üdözésen győzedelmeskedő magyar akarata. Igaz nagyrabecsüléssel és szeretettel eltelve küldjük üdvözetünket az anyaországhoz visszatérő és továbbra is idegen uralom alatt maradó felvidéki magyar testvéreinknek s az ő hivatott vezéreiknek. Esterházy János, Egry Ferenc, Füssy Kálmán, Jaross Andor, Korláth Endre, Szentiványi József, Szilassy Béla, Szüllő Géza és többi társaik húszéves önfeláldozó munkájáért méltán kijár a Magyar Történelmi Társulat hálája. De megilleti hálánk és köszönetünk a magyar nemzet és a baráti nagy nemzetek hadseregét is. Az eredményeket véráldozat nélkül sikerült elérnünk, de történetírónak nem lehet kétsége afelől, hogy ezt a békés sikert mégis csak az úgynevezett Csehszlovák állam határain felvonult német, lengyel, magyar hadseregek és az igaz ügy kivívására velük együtt készenálló olasz hadsereg erejének és katonás szellemének köszönhetjük. Ez az erő és ez a szellem adott nyomatékot nagy barátaink, Hitler Adolf és Mussolini Benito súlyos szavának és sorsdöntő fellépésének, ez adta meg a történelmi súlyt lengyel barátaink és a magunk igazságot követelő hangjának.

Ezek a hadseregek s e hadseregeknek az ereje és szelleme azoknak a nagy férfiaknak alkotása, akik a világháború után romboló politikai áramlatok sodrába került nemzeteiket kiragadták az önemésztő destrukció és az önbecsmérlő defetizmus karmaiból s a nemzeti érzés és a népi gondolat erejével felvértezve, vezették új útra népüket. Távol vagyunk még

attól az időtől, amikor a közvetlen élmények hatása alól felszabadult történetíró ítélkezhetik majd korunk államférfiairól. De a történetíró szeme ezek felé a férfiak felé tekintve, máris keresztül tud hatolni a kortársak látását elhomályosító ködön. A mult történések vizsgálata közben megedzett ítélőképességével már értékelni tudja e nagy történeti egyéniségek kiemelkedő szerepét. Bármennyire kortársak vagyunk is, minden szubjektív elfogultságtól mentesen megállapíthatjuk, hogy a magyar és lengyel, olasz és német népek történetének új korszaka kezdődött Horthy Miklós, Pilsudski József, Mussolini Benito és Hitler Adolf fellépésével.

Nem szerénytelenség tőlem, nem is hazafias elfogultság, csupán a történetírónak az időrend iránt való tisztelete, ha elsőnek a mi kormányzónkat említem, hiszen Horthy Miklós volt az első Európa államfői közül, aki a maga nemzetét az életgyökerén rágódó nemzetellenes irányzatok öleléséből kiragadva, a nemzeti politika útjára visszavezette. Horthy Miklós volt az, aki határozott célkitűzésével, a nemzeti erők összefogásával és az ország két évtizedes bölcs kormányzásával tudatosan készítette elő a most reánk köszöntött nagy történeti fordulatot: magyar igazságunk elvi elismerését és egymillió magyar testvérünk visszatérését a magyar állam kötelékébe. Ő volt az, aki a történet szavát és tanulságait megértve, a nagy történeti személyiségeket jellemző ösztönös megérzéssel és minden ellenmondást visszautasító következetességgel hirdette húsz éven át és hirdeti ma is a történeti értékű német, olasz, lengyel barátság szükségyszerűségét, s aki mindig magyar érdekű nemzetpolitikája keretében érvényt is szerzett e történeti barátságok szellemének.

A mi kormányzónk történeti érzékének gyönyörű megnyilatkozása volt, mikor két évtizeddel ezelőtt minden javaiból kifosztott csonkaországunk szűkös készletéből küldött hadianyaggal sietett segítségére az orosz bolsevizmus ellen védekező lengyel testvéreknek. Ezekkel a szállítmányokkal együtt ért lengyel földre az elküldésükben meg-

nyilvánuló önzetlen barátság érzelme s a lengyel nép és hivatott vezére felismerték annak értékét. Pilsudski József és nemzete hasonló érzelmekkel viszonzta a szeretetet és barátságot. A multban a szabadságért és függetlenségért együtt kiomlott sok lengyel és magyar vér megtermékenyítette a lengyel és magyar lelkeket. Ósrégi barátság századok óta zavartalan folyamata egyre bensőségebb vonzalmat hozott létre. Ez a történeti alapon kialakult s a két államfő — Horthy Miklós és Moscicki Ignác — legutóbbi találkozásának alkalmával újra kifejezett baráti érzelem hozta meg gyümölcseit a legutóbbi napokban, mikor a lengyel nemzet igaz meggyőződéssel szállt síkra, a maga igazságáért küzdve, a mi történeti igazságunkért. Páratlanul szép és ritka jelenség a történelemben, ha két nemzet évszázadokon át jószomszédi, sőt baráti viszonyban tud egymással élni közös határunk mentén. Ezt a közös határt, ezt az összekötő és nem elválasztó határt várja vissza velünk együtt az egész lengyelség. Illesse őket érte multbaszálló lelkünk minden hálája és köszönete.

Évszázados történeti kapcsolatok, a függetlenségért együtt vívott harcok emléke, s mindezen túl Itália klasszikus földjéről hazánkba áramló és népünk lelkében új virágokat termő művelődési értékeknek a közössége nyilatkozott meg az új életre kelt olasz-magyar barátság megerősödésével. A trianoni döntés után ráncszakadt nehéz napokban az olasz szív szólalt meg először mellettünk. Olaszok szálltak síkra a megpróbáltatások súlyos perceiben halálra keresett jó magyarok életéért. Olaszok akadályozták, hogy kapzsi ellenségek teljesen kifosszanak. Olasz hang, Mussolini Benito hatalmas szava szólalt meg elsőnek a világ minden államférfiai közül a mi revíziós törekvéseink, a történeti magyar igazság mellett. Az olasz népnek új eszményeket adó és új életformákat építő nagy Duce állt ki most is messzire hangzó szóval a világpolitika fórumára, mikor a nagyhatalmi erők egyetlen szavára sietve meghunyászkodó ellenfél a mi révünkön akarta megnyerni, amit a másik határ vámján elvesztett. Az ő hűsége, barátsága, ereje és támogatása segítette a német

nép vezérét a német igazság diadalmas kivívásában. Az ő hűsége, barátsága, ereje és magyar vonatkozásban sokszorosan értékes támogatása segített bennünket is az imént elért sikerhez. Legbizalmasabb belső munkatársával, a cseh-magyar határkérdésben döntőbíróként ítélkező Ciano Galeazzo külügyminiszterrel együtt Magyarország és a magyar nép őszinte és igaz barátjaként vitte diadalra magyar ügyünket, mikor annak megoldását nemzetünk másik nagy barátjának kemény fellépése időszerűvé tette.

A döntés nem az abszolút történeti igazság és jog, hanem a néprajzi elv alapján történt a népi gondolat szellemében, aminek Hitler Adolf, a Németbirodalom kancellárja és a német nép vezére ma legmarkánsabb képviselője, legelszántabb harcosa és most már diadalmas megvalósítója is. Határozott fellépésével és megalkuvást nem ismerő akaratával rövid néhány év alatt sikerült a nyolcvanmilliós nagy német nép kulturális és politikai egységét megteremtenie s az elvi emberek szigorú következetességével ugyanekkor módot szerzett, alkalmat adott, segítőkezet nyújtott a szomszédos lengyel és magyar népnek is a maguk népi jogainak érvényesítéséhez. A történet folyamán kialakult s a legutóbbi világháborúban megedzett német-magyar fegyverbarátság és immár ezeresztendős politikai és művelődési kapcsolatok szellemében hívott bennünket új küzdelembe. Mikor pedig sikerült a német nép jogait harc nélkül kivívnia, német hűséggel állt oldalunkra, s az egyik döntőbíró szerepét vállaló Ribbentropp Joachim külügyminiszterrel együtt, olasz barátainkkal teljes egyetértésben segítette haza egymillió felvidéki magyar testvérünket.

A Magyar Történelmi Társulat elnöksége úgy érzi, hogy a csonkaországot régi területek visszacsatolásával gyarapító Kormányzó Urunk és nemzetünk vitás ügyét döntőbíró szavakkal javunkra eldöntő nagy barátaink — Hitler Adolf és Mussolini Benito — iránt érzett mélységes hálánknak és köszönetünknek közvetlen formában is kifejezést kell adnunk. Teljes tudatában a most zajló események történeti jelentőségének, úgy véljük, hogy a magyar történetírás munkásainak

részt kell kérniük a nemzet történeti ünnepéből és hódolniuk kell azok előtt, akik ezt az ünnepet szerezték. Az erre vonatkozó javaslatokat Domanovszky Sándor és Lukinich Imre alelnök urak fogják a közgyűlés elé terjeszteni.

Magam, megemlékezvén azoknak az államférfiaknak érdemeiről és azoknak a nemzeteknek barátságáról, akik bennünket az igazság felé vezető úton támogattak, úgy érzem, a kegyelet néhány meleg szavával kell áldoznom Istenben boldogult barátom, Gömbös Gyula emlékének is, akinél nagyobb gonddal húsz év óta senki sem fáradozott honvédségünk fejlesztésén és a nemzeti erők egyesítésén, s akinél nagyobb hittel és jobb meggyőződéssel senki sem munkálkodott a német-olasz-lengyel-magyar barátság megvalósításán és megszilárdításán.

Tisztelt Közgyűlés! Az öröm napjaiban nem szeretnék ünneprontó lenni, de úgy érzem, hogy mikor időszerű történeti események kapcsán a magyar történet ismerőinek érzéseit és felfogását tolmácsolom, az erények és érdemek mellett a hibákra és bűnökre is kötelességem rámutatni, nehogy mulasztást kövessenek el hallgatásommal. Történeti multunk szomorú lapjain sokat olvashatunk pártoskodásról és visszavonásról, gyűlölködésről és széthúzásról, nagyok sárbaráncigálásáról és kicsinyek felemeltetéséről, alacsony önérdék és magasztos közérdek végzetes küzdelméről. Mohit és Mohácsot, Majtényt és Világost, minden nemzeti katasztrófánkat ily jelenségek előzték meg és kísérték. Trianon előtt újra kiütköztek ezek a régi betegségek, de a világháború idején még rejtve lappangó, később uralomra jutott szubverzív elemek jóvoltából a magyar lélektől idegen, új betegség járult hozzájuk: az önbecsmérlés és nemzetgyalázás betegsége. Ezeken a betegségeken — sajnos — még ma sem estünk át. Ma is itt kísért közöttünk a visszavonás ősi szelleme s nyíltan vagy burkolt alakban újra működnek a romboló elemek s még az öröm nagy napjaiban is első kötelességüknek tartják a felelőtlen híresztelést s a magunk és barátaink ócsárlását. Itt sügnak-búgnak, bírálnak, gáncsolnak, híresztelnek, gyanúsítanak, rágalmaznak, fúrnak és faragnak

közöttünk azok a szubverzív elemek, akik ma húsz esztendeje is megtagadták és kigúnyolták hagyományainkat, szétkergették hadseregünket és megrontották hitelünket. Mint akkor, most is gyalázzák és ócsárolják barátainkat, kik a nemzeti célok szolgálatában bennünket odaadó támogatással segítettek. Ezt a szellemet és ezt az aknamunkát, mindazt, ami alkalmas a nemzet egységének megbontására és erőinek pusztítására, történetírói felelősségünk tudatában s a mult szomorú tanulságaira hivatkozva utasítjuk vissza. Most pedig a történetíró higgadt tárgyilagosságával vizsgáljuk és mérlegeljük: mit is értünk el? Miért örülünk és miért lelkesedünk?

Tisztelt Közgyűlés! Háború esetén, fegyveres kézzel, véráldozat árán bizonyára a Németbirodalomnak és Magyarországnak is sikerült volna a maguk történeti jogait teljes mértékben érvényesíteniük Csehszlovákiával szemben. A birodalom egykori cseh tartománya visszakerülhetett volna a német államba, Felső-Magyarország szlovák és ruszin többségű északi vidéke a magyar állam kötelékébe. Ezt a megoldást földrajzi és történetpolitikai, gazdasági és művelődéstörténeti okok és szempontok hosszú sora igazolta volna, de a gyakorlatban fegyveres fellépés nélkül nem volt végrehajtható, mert ellentétben állt volna a müncheni négyhatalmi értekezleten alapelvül elfogadott néprajzi normával. Ezért az eredmény a mai körülmények között — minden hiánya ellenére is — majdnem teljesnek mondható. Nyitra és a vegyeslakosságú Pozsony visszatartása méltán fájó érzéseket kelt bennünk, mert ezekre a városokra — úgy véltük — a néprajzi elv alapján is joggal számíthatunk. De az, hogy a történeti jog helyett most csak a néprajzi elv győzedelmeskedett, húsz év fájdalma és megpróbáltatásai után nem szabad, hogy örömünket kisebbítse. A történetírónak tudnia kell, hogy a történeti fejlődés folytonos. Tudnia kell, hogy ha a történeti erők valamely irányban megkezdték működésüket, az első lépést a többiek is nyomon fogják követni. Tudnia kell azt is, hogy a sorsdöntő nemzetpolitikai kérdések csak az elvi alap létrehozásával oldhatók meg, s az elvi győzelmet mindig nyomon követi a gyakorlati megvalósulás.

Münchenben és Bécsben két évtized óta először győzedelmeskedett az igazságtalan békeszerződések sérthetlenségének torz gondolata és történetietlen elve fölött az igazságos revízió történeti eszméje. Ezért mi, a történettudomány művelői és a történet ismerői, akik — Teleki Pál szavaival élve — nem percekben, órákban, napokban gondolkozunk, hanem évtizedekben és évszázadokban, szívből örülünk a kisebb eredménynek is. Az első győzelem után bízva bízunk a történeti elv végső diadalában, s ez a bizalmunk bizonyossággá fokozódik, ha a természeti és történeti adottságokból következő történeti szükségszerűség hatalmas erejére gondolunk.

Ilyen történeti szükségszerűség nyilvánult meg abban a tényben, hogy ezekben a sorsfordító napokban éppen a német, olasz, lengyel nemzetek és ezek hivatott vezetői álltak mellettünk. Így történt kétszázötven esztendővel ezelőtt is. Akkoriban is a maihoz hasonló problémák gyötörték a magyarság lelkét. Csonka-Magyarország készült egyesülni elszakított részeivel, de a döntő harcra, önmaga felszabadítására népének nem volt már elég ereje. Vére elfolyt, erői felőrlődtek, akarata ellanyhult a másfélszázados véres háborúskodások és belső torzskodások nyomán. A magyar egységet, az erők összefogását, a katonai érények ápolását, az önmagunkkal önmagunkért vívandó felszabadító háború elvét hirdető Zrínyi Miklós szava pusztában kiáltó szó maradt, nem zavarta végzetes torzskodásaikban nagyjainkat. Az ország felett uralkodó hatalom pedig távoli ábrándképeket hajszolva másodrendű kérdésként fogta fel és kezelte Magyarország felszabadításának problémáját. Ebben a vigasztalan és reménytelen helyzetben, mikor a Bécs kapuja előtt álló török hatalom már egész Magyarországot letörölni készült az európai térképről, új mozgalom indult a magyar föld felszabadítására. Elsőnek olasz hang szólalt meg akkor is: a pápai trónon XI. Ince néven uralkodó Odescalchi Benedek hangja. A császári kormány az ő erőteljes sürgető szavára készülődött fel a hadjáratra. Bécs alatt a császár németbirodalmi seregének fővezére a segítségére jött lengyel királlyal együtt mérte a döntő csapást az ost-

romló török hadra s vele együtt indult Magyarország felszabadítására. A magyarság hamar öntudatra ébredt. Százával és ezrével sereglett a császár-király lobogója alá és szívesen vállalta a hadjárat terheinek túlnyomó részét is hatalmasan megnövelt adójával és a nagy hadsereg tizenhatévi ellátásával. De megindultak Európa keresztény népei is, élükön az olaszokkal és németekkel; az egymást felváltó két fővezér — Lotharingiai Károly és Savoyai Jenő — is e két népnek volt fia. Szekfű Gyula megállapítása szerint „az az elán, mely néhány év alatt Érsekújvártól Viddinig vitte a keresztény fegyvereket, nemzeteken felül álló internacionális megmozdulásnak köszönhető, melyben a magyarok és más nyugati népek fiai mellett elsősorban olasz népelemek és azután, legnagyobb tömegben, a birodalmi németiség vett részt, mely Magyarország visszafoglalásáért saját fiainak hekatombáival áldozva, pótolta azt az emberanyagot, amely a magyarság évszázados véráldozatai következtében hazai földről e korban nem kerülhetett ki“.

Akkor is, most is olasz, lengyel, német álltak az első sorokban a magyar ügyért vívott harcban, mert ez a történeti szükségszerűség parancsszava. Ugyanez a történeti szükségszerűség utalja egymásra minden időleges változás és hatalmi alakulás ellenére a Kárpátmedence népeit. Ez a történeti szükségszerűség fog érvényt szerezni a történeti magyar igazságnak, habár a régi politikai keretek és formák helyett újakat is kell majdan konstruálni.

A természeti és történeti, gazdasági és művelődési egyiséget alkotó Kárpátmedence jövőjére gondolva, bennünket magyarokat nem vezet semminő ellenséges szándék, vagy indulat szomszédainkkal és a történeti Magyarország keretében évszázadokon át velünk együttélő népekkel szemben. Nem vágyunk uralkodni és hatalmaskodni más népek fölött, de velük együtt békés egyetértésben szeretnők szolgálni a nyugati művelődésnek, az emberi haladásnak, az európai békének ügyét és az európaszerte diadalmasan előtörő népi gondolatot. De mikor a népi gondolatról beszélünk, nem hagyjuk és nem is hagyhatjuk figyelmen kívül a történeti

gondolatot és a természeti adottságokat, a történeti és földrajzi tanulságokat sem. Tudjuk, hogy a korszerű népi gondolat érvényesülése mindannyiunknak életérdeke, de nem felejtjük azt sem, hogy ugyanilyen életérdekünk a Kárpát-medence egységének biztosítása is. A Kárpátmedencében és a csatlakozó területeken élő népek és nemzetek jövő fejlődésének alapfeltétele a jószomszédság és a tartós béke s ez csak a népi gondolat és a történeti eszme, a néprajzi norma és a földrajzi elv korszerű egyeztetésével valósítható meg. A néprajzi elvnek és a népek önrendelkezési jogának a természeti és történeti adottságokkal szemben való kizárólagos érvényesítése a teóriában helyes lehet, de a gyakorlatban szükségképpen ellenmondásokhoz, hamisságokhoz, hazugságokhoz vezet, mert a megoldásnál gazdasági, politikai, sztratégiai szempontok fognak néprajzi köpönyegben jelentkezni. Így történt ez Csehszlovákia megalapításánál is, ezért érte el rövid két évtized alatt végzete. A népiséget a vér, a nyelv, a művelődés és a történeti multnak közössége határozza meg. Önrendelkezés a népiség címén az egyfajta, egynyelvű, egyműveltségű és közös multú emberek természetes közösségeit illeti meg. Ez volt ma húsz éve a háború győztesei szerint Európa újjárendezésének az alapelve. De a Csehszlovák állam megalkotásánál megfeledeztek ezekről a szempontokról s a népiség fikciójára épített imperializmus tragikumává lett az új államnak. Ez a sors vár e földön minden olyan politikai alakulásra, amelyik nem számol a Kárpátmedence természeti és történeti egységével és népeinek egymásrautaltságával s amelyik nem számol az e földön nemzetet formáló, államot alkotó, országot építő s azokat ezer éven át fenntartó magyar nép jogaival és történeti hivatásával.

A néprajzi elv és a történeti jog Európa legtöbb államában minden nehézség nélkül egyeztethető össze, de ott is, ahol különböző fajta népek élnek egy természeti és történeti egység keretében vegyesen, de egymással még sem teljesen elvegyülve, nagyobb tömbökben és szórványos csoportokban elkülönülve, ott is meg kell találni a két elv kiegyensúlyozásá-

nak helyes módját. Az út a ma még gyermekcipőben járó kisebbségi jog rendszeres kiépítése és másfelől a nagyobb néptömbök szövetségi rendszerének megvalósítása felé vezet. Történeti jog és néprajzi elv egyeztetése s a népi gondolat teljes érvényesítése nélkül a Kárpátmedence problémája nem oldható meg. Ez az út áll az itt élő népek előtt. Ha rátérnek és őszinte megértéssel fognak rajta járni, béke és nyugalom, gazdagság és műveltség, népgyarapodás és nemzeti fellendülés lesz az osztályrészük. Ha elkerülnék, örökös harc és nyugtalanság, szegénység és pallérozatlanság, néppusztulás és nemzetsorvadás lenne végzetükké.

Nekünk magyaroknak országépítő Szent István király évében az ő szelleme szab irányt vívódásainkban. Az ő nagyszerű történeti tanulságokat nyújtó nemzetmentő és államalkotó reformmunkássága mutatja meg az utat a nemzet és a nép érdekeinek megfelelő korszerű új nemzetpolitika s ennek keretében a Kárpátmedence minden népével leendő együttműködés felé.

Az idő haladásával az emberek egymást váltják, az eszmények változnak, a rendszerek átalakulnak, a formák újaknak adnak helyet, a keretek bővülnek és szűkülnek. Maga a faj, a nép, a nemzet is fejlődik s a fejlődéssel még fogalma is módosul. De a természeti törvények és a történeti igazságok ugyanazon a helyen, ugyanazon nép számára állandóak és változatlanok. Nekünk magyaroknak ennek tudata ad erőt a csapások elviselésére, mértéket az örömök élvezetében, hitet az eszmények szolgálatára, bizalmat új feladatok megoldásához, bölcseséget a hagyományok tiszteletéhez, akaratot korszerű új utak járására.

Nem adjuk fel a természet törvényein és a történeti igazságon alapuló nemzeti jogainkat, de a népiség vezérgondolata körül kikristályosodott új elvek és új rendszerek, új keretek és új formák közepette minden magyar népi erőnk egybefogásával és korunk szelleméhez igazodva igyekszünk azoknak érvényt szerezni.

Ez a történeti tanulság az utolsó napok sorsfordító eseményeiből!

Szent István éve és a magyar történetírás.

A magyarság útját időálló érvénnyel kijelölő, ország-alapító szent király emlékével szemben nagy adósságai vannak a magyar történetírásnak. A liberális világ történet-szemlélete, amely napjainkig több egymástkövető nemzedéknek adott felszínesebb-mélyebb történeti műveltséget, lényegében értetlenül állott a középkorral szemben és minden értékét kétségbe vonta a „barbár“, „sötét“ *medium aevum*-nak, annak a mély szakadéknak, amely a két magaslatot: az antikot és a reneszánszot elválasztja. Természetes tehát, hogy Szent Istvánról, akiben ennek az értéktelen és lenézett kornak tartalma és eszméi nőttek gondolatokat, cselekedeteket, életet formáló erőkké, többé-kevésbé torz képet rajzolt. Így lett a pusztákról jött népét erős kézzel összefogó és a keresztény életformába parancsoló, hatalmas uralkodóból szintelen, halovány árnyék, imádságba menekülő öregember, aki politikai belátásból megalkudott a helyzettel, aki játékszer idegen környezetében és aki tehetetlenül engedte elpazarolni az ősök hagyományait, szokásait, életmódját. Ha ez a kép megfelel a valóság Szent Istvánjának, akkor teljesen érthetetlen, hogy a magyar fejlődés e jelentéktelen és vonzóerőnélküli mellékalakját miért tekintette saját népe később, a középkorban, kezdetnek és kiindulópontnak, miért érezte olyan élményszerűen közellévőnek a török világ százados éjtszakájában, vagy a nemzeti és vallásos elemek egyensúlyát megtaláló barokk korban. Ezek a korok azonban nem a reneszánsz, a felvilágosodás, vagy a liberáliszmus előre megfogalmazott ítéleteivel közeltek a középkorhoz, Szent István hatalmas emberi és uralkodói alakjához . . .

Köztudomású, hogy az elmúlt idők embereit, gondolatait, cselekedeteit nem szabad egyazon mérőléccel mérni. Ha a változás törvényeinek alá nem rendelt emberi tulajdonságok megszakítás nélküli sorban öröklődnek is nemzedékről-nemzedékre, minden kornak megvan mégis a sajátos tartalma, irányvonala, egyéni arca, amely az emberek

gondolkodásmódjában, tetteiben egyaránt jelentkezik. A történeti élet embere tehát abban a pillanatban érthetetlen és megfoghatatlan lesz, ha elválasztjuk korától, az életadó talajtól, amelyből kinőtt. Szent István királysága is csak a saját korából magyarázható meg, abból, ahogyan a XI. századi ember nézte a világgal, embertársaival szembeni helyzetét és ahogyan a földi élet arasznyi útját igyekezett összeegyeztetni az örök folytatással.

Ilyen megvilágításba állítva, nyomban láthatókká lesznek a liberális történetírás Szent István-képének hibái és hiányai. Irodalmunkban — tudomásunk szerint — elsőnek Szekfű Gyula vette észre, hogy ezt a Szent Istvánt áthidalhatatlan szakadék választja el a történet Szent Istvánjától.¹ A háború utáni magyar történetírásnak, elsősorban Hóman Bálintnak, Váczy Péternek, Deér Józsefnek, Bartóniek Emmának, Galla Ferenének az érdeme, hogy a szent király emberi és fejedelmi mérete, európaisága és magyarsága ma már egészen másként áll előttünk. Az eddigi eredmények indításokat-adóan mutatják történettudományunk további feladatait a testvértelenül Európa szívébe sodort magyarság döntő útválasztásának és az igazi Szent Istvánnak feltárása terén. Ilyen módon a történetírás az életet is szolgálja, mert a Szent István-kultusz csak akkor lehet élményszerűen mély, ha nem homályosan elmosódó az alapja, hanem a népének iránytmutató szent király magukkal sodró, sajátosan egyéni emberi vonásai ébresztik fel.

Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján történeti irodalmunk az első királyt és a XI. századi Magyarországot megvilágító több jelentékeny tanulmánnyal gazdagodott. Még a külföldön is visszhangja támadt a Szent István-évnek: Georg Schreiber, a münsteri egyetemi tanára, érdekes megvilágításba helyezte a magyarok első királyának európai küldetését, hatását és a német nyelvterületen (Scheyern, Bamberg, Mosel-vidék, Aachen stb.) koronként meg-megújuló erővel kivirágzó Szent István-kultuszt.² A magyar irodalomban Deér József a pogány magyar nép kereszténnyé formálódásáról, Kelet és Nyugat összeegyeztetéséről és Szent István történeti szerepéről adott remek rajzot.³ Komoróczy György a magyar föld bekapcsolódását az európai vérkeringésbe, az ipari élet és a kereskedelem megindulását tárta fel átfogó képben.⁴

¹ A magyar állam életrajza (Budapest é. n.) 13—14. l.

² Stephan I. der Heilige, König von Ungarn (Paderborn 1938).

³ Pogány magyarság — keresztény magyarság (Budapest 1938).

⁴ A kereskedelem és ipar Szent István korában (Budapest 1938).

Mihályi Ernő két kötetben foglalta össze ismereteinket Szent Istvánról és koráról.¹ Balanyi György a lényeges vonásokat ügyesen kiemelő kis munkájában mindenki számára érthetővé tette a szent király alakját és alkotásait.²

Nemcsak az 1938-as, de az egész Szent István-irodalom legnagyobb eseménye a néhány hónappal ezelőtt megjelent „Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján“. E nagyszabású és az első szent királyhoz méltó munka kezdeményezésének dicsősége a Magyar Tudományos Akadémia történettudományi bizottságáé, a szerkesztés nagy feladatait Serédi Jusztiniánnak, Magyarország bíboros hercegprímásának vezetése alatt külön szerkesztőbizottság végezte, a kiadás terhét pedig a Magyar Tudományos Akadémia vállalta magára. Az Emlékkönyv méreteiről a számok beszélnek legvilágosabban: három hatalmas, remek kiállítású, gazdag képanyaggal változatossá tett kötetben közel 2000 oldalon 43 szerző 51 tanulmányban áldozott Szent István emlékének. Történészek, régészek, nyelvészek igyekeznek a tudomány mai színvonaláról megszólaltatni mindazt a kevés és szűkszavú adatot, amelyekből a hozzáértő kezekben megelevenednek a sok száz év előtti idők és a régesrégén porrá-hamuvá lett emberek. Az egész magyar történettudomány magáévá tette az Emlékkönyv ügyét, ez pedig minden egyéb kezdeményezés feláldozását kívánta, amely az erők esetleges megosztására vezetett volna. Így a Századoknak is meg kellett elégednie két Szent István-tanulmány közlésével,³ arról azonban le kellett mondania, hogy egy külön ünnepi számot szenteljen az első magyar király emlékezetének.

Az Emlékkönyv igyekezett Szent István szerepét a magyar fejlődésben egész terjedelmében lemérni, ezért minden eddigi kutatásnál tágabb keretek közé állította, nagyszabású háttérrel rajzolt alakja és működése mögé. Részletesen foglalkozik az előzményekkel: Pannonia messze visszamenő kereszténységével, mindazokkal a kezdeményezésekkel, amelyek a magyarság megtérését tűzték ki céljuknak (Nagy Lajos, Alföldi András, Moravcsik Gyula, Váczy Péter, Csóka J. Lajos), és azzal a politikai rendszerrel, amelyből István király kinőtt (Belitzky János). Rávilágít a szent király

¹ Szent István király és műve, I—II. (Budapest 1938).

² Szent István (A Magyar Szemle Kincsesára, 141. sz. Budapest 1938).

³ Madzsar Imre: Szent István törvényei és a Cod. Vindob. 751. (Századok 1938, 1. és köv. l.); Bónis György: Szent István törvényeinek önállósága, alább 433—487. l.

magánéletére, családi kapcsolataira (Lepold Antal, Döry Ferenc, Fest Sándor). Összefoglaló képből jelenik meg Szent István, az ember, a szent, az uralkodó, az országépítő (Serédi Jusztinián, Kornis Gyula, Hóman Bálint). Látjuk a veszedelmet, amely az 1030-as hadjáratban Nyugat felől fenyegette István király alkotását, a keleti és nyugati világ határán keletkezett önálló magyar államot (Gombos F. Albin). Majd egy-egy külön tanulmányban elevenedik meg Szent István országa és népe, a X—XI. századforduló átalakulóban lévő magyar élete: a magyar királyság területe és lakossága (Küing Miklós, Kniezsa István), a magyar nyelv (Losonczi Zoltán), a mindennapi élet (Balogh Albin), a gazdálkodás (Domanovszky Sándor, Erdélyi László), a központi kormányzat, közigazgatás, igazságszolgáltatás (Váczy Péter, Holub József), a pénzverés (Huszár Lajos), az egyházi élet, szervezet, műveltség (Galla Ferenc, Balanyi György, Mihályi Ernő, Moravcsik Gyula, Luttor Ferenc, Balogh Albin, Divéky Adorján, Ibrányi Ferenc), az építészet, festészet, szobrászat (Gerevich Tibor). Ismerteti továbbá az Emlékkönyv, hogy hogyan élt Szent István király a legrégebbi idők óta kezdve napjainkig az egymást váltogató magyar nemzedékek lelkében és tetteiben, a politikában, egyházban, társadalomban, művészetben, irodalomban, és hogyan látták a magyar életfolyás idegen szemlélői (Szekfű Gyula, Erdélyi László, Nagy Miklós, Lepold Antal, Karsai Géza, Ember Győző, Alszegehy Zsolt, Pintér Jenő, Vargha Damján, Gombos F. Albin, Hódinka Antal). Végül a Szent István korából maradt tárgyi és írásos emlékeket magyarázza: a szent koronát (Moravcsik Gyula), a koronázási jogart (László Gyula), a prágai Szent István-kardot (Fettich Nándor), az okleveleket (Szentpétery Imre), a veszprémi apácák görögnyelvű alapítólevelének magyar szövegeit (Pais Dezső), a törvényeket (Madzsar Imre) és az Intelmeket (Balogh József.) A keretet két összefoglaló felsorolás egészíti ki, amelyeknek a jövő kutatás fogja majd nagy hasznát látni: István király korának hazai és külföldi forrásanyagáról az egyik (Gombos F. Albin), a másik pedig a Szent Istvánnal és a magyarság megtérésével foglalkozó irodalmi feldolgozásokról (Csapody Csaba).

Ha e gazdag és összetett képen végigtekintünk, csak sajnálhatjuk, hogy az eredeti tervezet tanulmányainak mintegy 20%-a nem készült el. Emiatt ugyanis egyes érdekes vonások homályban maradtak, néhol érezhetően hiányzik egy-egy láncszem, amellyel az egyik író a másik mondani-valójába kapcsolódhatnék. Pedig, hogy a cikkek zökkenő nélküli egymásutánja mennyivel mélyebb összbenyomást

ad az olvasónak, azt éppen az I. kötet, a munkának ebből a szempontból legjobban sikerült és legteljesebb része mutatja, ahol Pannónia ősi kereszténységétől, a végtelen steppékre kimerészkedő krisztusi tanításoktól, az elindulás és visszafordulás közt ingadozó Géza fejedelemtől szinte ádventi várakozásban közelednek az idők lépésről-lépésre Szent István és a vele elinduló keresztény magyar élet felé.

Csaknem valamennyi tanulmány írójának kisebb-nagyobb nehézségekkel kellett megküzdenie. Akik a valóság Szent Istvánját vagy a XI. századi magyar élet egy-egy területét igyekeztek megvilágítani, azoknak megkötötte kezét a hiányos, szűkszavú és sok esetben megmagyarázhatatlanul homályos forrásanyag. A lehanyagolt írásbeliség számszerűleg is kevés elbeszélőforrásban és írásos emlékekben rögzítette meg a korai magyar középkort; ami forrásadat pedig a történetírás rendelkezésére áll, gyakran igen kétes értékű. Hiszen az események folyásával egykorú legendák és történeti munkák sem látták tisztán a szent király vonásait és működését, a törvények nem derítenek világosságot az élet egészére, a Szent István korából maradt okleveleknek pedig nem kevesebb, mint 60%-áról mutatta ki a mai oklevéltudomány, hogy későbbi készítmény. Az egykorú forrásanyag hiányában az íróknak kerülő utakhoz, közvetett segédeszközökhöz kellett folyamodniuk. Ilyen a szomszédos népek élete, amely a középkori keresztény közösségbe tartozó országokban sok-sok egyforma vonást mutat, s így nagyon jól értékesíthető a hézagos magyar adatok összefüggéseinek felderítésében. Hasznos következtetéseket lehet levzetni azután részben a Szent István előtti helyzetből, a steppei hagyományokból, amelyek a magyar fejlődés egyéni, más népeknél meg nem található sajátosságait teszik érthetővé, részben pedig az első király uralkodását követő időkből, amikor azok az intézmények, amelyek a XI. század elején még kezdetek voltak, megerősödtek, többé-kevésbé átalakultak, de azért észrevehetően magukon viselik az indító kezennyomait. Minthogy a rendelkezésre álló közvetlen és közvetett források biztos következtetésekre gyakran nem szolgáltatnak lehetőséget, egyes kérdésekre, még a kevésbé összetetteknek látszóakra is (mint pl., hogy Szent István mikor született, ki volt az édesanyja, mikor koronázták meg, hány püspökséget alapított stb.) a tudomány egészen különböző feleleteket adott. Az Emlékkönyv íróinak tehát nem egyszer igazán nehéz volt eligazodást találni a legellentétebb vélemények és álláspontok útvesztőjében. De azoknak sem volt egyszerű a feladatuk, akik az utókor Szent István-

jával foglalkoztak ; ezt a területet ugyanis a történetírás eddig jóformán teljesen elhanyagolta, s így gyakran minden előkészítő munkálatot nélkülözniök kellett.

Az 51 tanulmány között igényekben, célkitűzésekben, s következésképpen eredményekben és értékekben lényeges különbségek vannak. Ez részint magukra a tárgykörökre vezethető vissza, hiszen egyik-másik kérdésről, a részekre osztott életelegész némelyik darabjából még teljes odaadó munkával sem lehetett olyan világos képet rajzolni, mint amelyet a többiek írói talán sokkal kevesebb fáradozással is elértek. Részint pedig arra, hogy a különböző szerzők különböző módszerekkel igyekeztek megközelíteni az elmúlt időket és embereket, különböző szemmel nézték az előttük elfolyó eseményeket. Voltak, akik az eddigi kutatások eredményeinél maradtak, s inkább az anyag csoportosításában és formába öntésében adnak újat, mások viszont, a korábbi történetírásnál a korszak mélységeibe jobban behatolva, egészen ismeretlen vagy a csupán felszínes történet szemlélettel félremagyarázott részleteket, oldalakat és összefüggéseket világítottak meg. Mindezek azután érthetővé teszik, hogy a legújabb felfogások mellett néhol ma már elavultnak tetsző nézetek is előfordulnak.

Mint minden olyan munkánál, amely több munkatárs szellemi terméke, az Emlékkönyvnel is a különböző tanulmányoknak egymáshoz és az egészhez való helyzete megítélésében a szerkesztőség kétféle megoldás között választhatott. Vagy a teljes egységesség érdekeinek rendeli alá az 51 értekezést, kiküszöbölve az ellenmondásokat és az érintkező cikkekben elkerülhetetlen ismétlődéseket, vagy pedig minden tanulmányt változtatás nélkül önálló egyéniségnek hagy meg, aminek az a nagy előnye, hogy nem színtelenednek el a cikkek egyéni vonásai és sajátosságai. A Szent István-émlékkönyv kétségtelenül erre az utóbbi álláspontra helyezkedett. Innen van az a figyelmet-lekötő változatosság, amely az egymásután következő tanulmányok íróinak egyéniségéből s módszeréből árad, és viszont innen vannak az ismétlések és ellenmondások is. Előfordul ugyanis, hogy a határos területeken dolgozó szerzők ugyanazt többször is elmondják. Így pl. két mintaszerű tanulmány ismerteti részletesen a bizánci kereszténység magyarországi térítőkísérleteit.¹ Még gyakoribb, hogy a vitás esetekben az egyik író ezt, a másik azt az álláspontot képviseli. Nemcsak olyan kérdésekben, amelyeket a tudomány ma még nem dönthetett el

¹ Emlékkönyv I. 262. s köv. 1. ; 398. s köv. 1.

(mint pl., hogy Szent István honnét kapta az István nevet, Bizáncban megkeresztelkedett anyai nagyapja után, vagy pedig a magyarság térítésének megindulásában jelentős szerepet játszó passzauai püspökség védőszentje után-e¹⁾), hanem olyanokban is, amelyekben már szinte megfellebezhetetlen a történetírás ítéletmondása. (Van író pl., aki a ravennai oklevelet eredetinek tartja és erre építi a ravennai kapcsolatokat ; Szent István különleges pápai meghatalmazásáról beszél²⁾). Mindezek azonban — ismételjük — az Emlékkönyv-választotta megoldás természetéből adódnak, s talán legfeljebb a lényegbe nem vágó és éppen ezért a cikkek egyéni vonásainak sérelmét nem okozó dolgokban lett volna kívánatos a következetesebben keresztülvitt egységesítés : a személy- és helynevek írásmódjában, valamint a lapalji jegyzetekben.

Annak a hatalmas ismeretanyagnak, azoknak a különböző nézőpontoknak a mélegelése vagy még a legvázlatosabb áttekintése is, amelyeket ez az 51 változatos és tartalmas tanulmány ad Szent Istvánról, túlságosan hosszúvá nyúlna. Mindössze néhány vonással próbáljuk megrajzolni a képet, amely az Emlékkönyv olvasójában a szent királyról, koráról, országáról, népéről kialakul. A fontosabb eredményeket szakszerű tudományos vizsgálat fogja a Századokban részletekben, külön-külön elbírálni, hogy megállapíthassa, mennyiben jelentik eddigi tudásunk gazdagodását.

„Szent István ma már nem úgy áll előttünk, mint a kezdet, amely előtt semmi nem volt, mint a fénysugár fekete sötétségben, ma már ismerjük előzményeit és tudjuk, milyen volt a magyar nép előtte és mivé lett általa“.³ Az előkészület a szentistváni kereszttséghez már századokkal előbb megkezdődött. A magyarság ugyanis nem a Duna—Tisza mentén találkozott szembe először a kereszténységgel, hanem már akkor a hűvkörébe került, amikor sorsa jóban és rosszban a steppék örökké mozgó-változó, egy-egy erős kézben hatalmas birodalmakká összekovácsolódó és azután ismét darabokra széthulló népei közé kapcsolta. A Fekete-tenger partján élő görög városokból már korán kisugárzott Bizánc kereszténysége a végtelen pusztákra és a VIII. században már külön térítőpüspökségek vitték a nomádokhoz a krisztusi világosságot. Hogy pedig a magyar nép már innét hozott magával futó benyomásokat, elmondja az az aranyozott

¹ Emlékkönyv I. 265, 406., ill. 281. l.

² Emlékkönyv I. 438. s köv. l. (v. ö. II. 140. s köv. l.) ; I. 428. s köv. l. (v. ö. I. 334. s köv. l.).

³ Emlékkönyv III. 77. l.

vörösrézből készült, keleties ízlésű tarsolylemez, amely a szabolicsmegyei Bezdédén kísérte halott pogány gazdáját a földbe. A pogány díszítőelemekkel, állati és növényi alakokkal körülölvén, a lemez középpontjában egy kereszt áll. Talán még nincsen mögötte tartalom, talán még nem ébreszt érzéseket, de mégis azt mutatja, hogy a kereszténység már nem messi idegen, legalább is külsőségekben már megkezdte bevonulását a magyar nép életébe. Bizánc azután is hívta a pogány magyarokat, hogy a steppevilág szélére sodródtak és a pusztákat a Kárpátok medencéjével cserélték fel. Két vezető szerepet játszó törzs feje, Gyula és Bulcsu Bizáncban vette fel a keresztvizet. Az utóbbi ugyan hamarosan visszazuhant a pogányságba, Gyula azonban görög papokat hozott magával, megkereszteltette házanépét és a parancsa szavának engedelmeskedő maros-tiszamenti területeken eredményesen irányította a lelkek meghódítását a jámbor életű Hierotheos szerzetes, akit a császári udvar „Magyarország (Turkia) püspöke“-ként nagy várakozásokkal küldött a pogányok közé.

A keleti és nyugati világ ütközőpontjában fekvő új hazájában azonban a magyarság egyszersmind a nyugati kereszténység vonzási közelségébe került. Valeriában, a két Pannoniában és Saviában mélyen szántó nyomai és hagyományai voltak Róma kereszténységének, amelyeket a népvándorlás meg-megújuló viharai sem tudtak eltüntetni. Az elpusztult római lakosságtól az avarok összeomlása után új életre kelő szlávok vették át a keresztény örökséget és mire a magyar törzsek megjelentek, a dunamenti egykori római tartományokban Róma, Bizánc és a frank birodalom állandó versengései között már újra kiépült az egyházi szervezet. A magyar honfoglalás csak ennek jelentette a halálát, a meghódított keresztény lakosság nem pusztult el, hanem még gyarapodott is a nyugati hadjáratokról hazahurcolt foglyokkal, és életével-példájával lassanként megkezdte a magyar nép előkészítését a keresztvízre. Míg tehát Bizánc, Gyula hatalmának erejére támaszkodva, azonnal látható eredményekkel dolgozott, a nyugati kereszténységnek ez a lassú, észrevétlenül terjedő térítőmunka egyengette az útját.

Amikor a magyarság rádöbbsent a megváltoztathatatlan valóságra, hogy a keleti pusztákhoz mért életmódját nem folytathatja tovább Európa szívében, az egyre jobban erejükre ébredő népek között, és hogy a steppére sincsen visszatérés, halaszthatatlanul döntenie kellett, hogy melyik kezdeményezésnek adja az elsőbbséget: Bizánchoz vagy Nyugathoz kapcsolja-e sorsát. Az érzelmi szálak inkább az

előbbihez vezettek, hiszen a fejedelem felesége, Sarolt, a bizánci térítés pártfogójának, Gyulának volt a leánya és „Turkia püspöke“-nek kezéből vette fel a keresztséget. Mégis a politikai belátás győzött: Géza Nyugatot választotta. A kereszténység terjedésének pedig iramot adott azzal, hogy megnyitotta országát a nyugati térítők előtt és apósának példájára uralkodói hatalmával — ilyen hatalommal Árpád óta fejedelem még nem parancsolt az egész magyarságnak! — állott munkájuk mellé.

Ezekből a kezdetekből és előzményekből nőtt ki Szent István. Atyja megjelölte ugyan az elindulás irányvonalát, de a célbaérkezés: a szentistváni királyság még elérhetetlenül messze volt tőle. A közbeeső nehéz és küzdelmes utat Gézaszerű félig-pogány — félig-keresztény fejedelem nem is tudta volna végigjárni, ahhoz egy olyan hatalmas méretű, minden erejét egy irányba parancsoló és a visszafordulás lehetőségét örökre megsemmisítő egyéniség kellett, mint Szent István. A steppék nomádjait vaskézrel néppé formáló pogány őseitől örökölt fejedelmi tulajdonságok mellett nagy többlete volt atyjával szemben, hogy nála Nyugat választása nem egyszerű politikai sakklúzás, nem a szükség-helyzet kényszerű megoldása, hanem gyermekkorától bontakozó mély kereszténységének megállíthatatlan indítása. Küldetésének a véges emberi erőket megsokszorozó tudatával vezette országát Nyugat krisztushívó népeinek társaságába, a Róma örök hagyományaiból kifejlődött és Nagy Károly óta egységére eszmélt keresztény közösségbe. Hogy pedig a magyarság a nyugati szemnek szokatlan keleti műveltségével és életmódjával ne legyen csak mostohagyermek, ne érezze az „idegenek fennhéjzását“, meg kellett tanulnia a keresztény életformát, azt, hogy Nyugat népei hogyan járnak végig földi vándorútjukat határkötől-határkőig. István király tehát ennek a megvalósításán dolgozott minden eszközzel, mint egyik nyugati kortársa feljegyezte: „erőszakkal, félelemmel és szeretettel“¹.

Szent István munkájának észrevehető módon jelentkezett az eredménye: a nyugati formák lassankint otthonra találtak a magyar földön az élet különféle vonatkozásaiban. A pogány fejedelem helyébe a keresztény király lépett, akit a középkori felfogás szerint Isten kegyelme állított embertársai élére és aki nemcsak világi hatalom, hanem pap is egyszemélyben — Krisztus helytartója. A koronázás szer-

¹ Emlékkönyv III. 318. .

tartása, a szentelt olaj, amellyel testét megkenték, életre-szóló figyelmeztetés számára, hogy tömegek sorsáról döntő, kimagasló helyzete és minden földi erő csak eszköz, a cél pedig az, hogy alattvalóit, az egyház munkájával egyirányban haladva, Isten felé vezesse. Hatalmának nincsenek határai, beleszól az egyházi ügyekbe, népe legbelső életébe, kezébe futnak össze országa igazgatásának összes szálai, és nincsen ember, akinek számadással tartozna tetteiért. De azért nem uralkodhat a pogány fejedelmek zsarnoki módján, a király név kikerülhetetlen kötelezettségévé teszi, hogy „kegyes, irgalmas és egyéb jóságokkal teljes és felékesített legyen”,¹ és hogy meg ne sértse az isteni és emberi világrendet. A királysággal együtt átjönnek a nyugati keresztény országok intézményei, az uralkodói hatalom gyakorlásának eszközei: a királyi udvar, az egyházi és világi nagyokból alakult tanáccsal és az udvari méltóságokkal, a magyar viszonyok között megye-beosztássá módosuló frank comitatus-rendszer, az oklevéladás, pénzverés, az új társadalom, amelyben, a király szolgálatába szegődve, bárki keresztülélheti származási és vérségi alapon kijelölt helyének határait. Nyugati minták nyomán épül ki az egyházi szervezet és Nyugat vonul be a magyar otthonok életébe. Az emberek keresztényi módon ülnek ünnepet az élet kimagasló mérföldköveinél, és az egyház megszenteli a nagy emberi eseményeket. A magyar föld képe is átalakul. A nép a steppék mozgékony sátorlakásából lassankint kőből, fából, nádból, sárból készült, egyhelyhez kötött házakba költözik. Templomok, monostorok épülnek, és a királyi Fehérvárra, Esztergomba, Pécsre és a többi nagyobb városba lombardiai építészek és kőfaragók Észak-Itália, Istria, Dalmácia háromhajós bazilikáit varázsolják, csavart oszlopaikkal, akantuszleveles oszlopfőikkel, szalagfonatos díszítéseikkel. Nyugati nyomokon indul meg végül az irodalom, sajtós középkori köntösében: latin nyelven.

A szent király érdeme, hogy a magyar élet elnyugatosodása semmiféle vonatkozásban nem jelentette azt, hogy a magyarság függő helyzetbe jutott volna a példaadókkal szemben. Az önálló magyar egyházat és államot Szent István semmi árért nem áldozta volna fel, sőt még fegyverrel is útját állotta a nyugati próbálkozásoknak. De nem jelentette Nyugat azt sem, hogy a magyar népnek a pogány életmóddal a pusztákról hozott értékeket egytől-egyig el kellett volna

¹ Szent István király Intelmei, X. fejezet. Tormay Cecília: Kis magyar Legendárium (Budapest 1930) 143. 1.

pazarolnia. A nagy átalakuláskor csak annak lett sorsa a megfellebbezhetetlen pusztulás, ami a keresztény élet megvalósításának akadálya volt. A honfoglaláskori keleti fémművesség szívalakú palmettadíszeinek mintájára, amelyek az első székesegyházak oszlopfőin kőbefaragva éltek tovább a nyugati elemek között, Kelet sok-sok öröksége kísérte az új helyzethez símuló formában az egymást követő magyar nemzedékeket. Kezdvé a királyi hatalomtól, amelyet Szent István a magyar földön kiépített méreteken sehol nem láthatott a hűbériség által megbontott nyugati országokban. A keresztény életforma tehát csak kereteket adott, amelyekbe a magyarság — így volt ez azoknál a népeknél is, amelyek korábban járták végig az átalakulás útját — sajátosan egyéni vonásait és tartalmát maradéktalanul belevihette.

A nyugathoz-kapcsolódás biztosította a magyar nép jövőjét a Duna—Tisza mentén. A szentistváni Magyarország nem volt többé átmeneti steppei szállás, amelynek a nép könnyű szívvel mondhat búcsút, ha ellenállhatatlan vándorkedve támad, vagy ha nem tudja feltartóztatni hatalmas ellenségek nyomását; a szent király örök időkre ehhez a földhöz kötötte a magyarság sorsát. A Kárpát-medence pedig nagyszerű lehetőségeket adott a magyar népi erők kibontakozására és a középkori magyar nagyhatalom megalapozására. A terület népi arculata a XI. században csaknem teljesen magyar. Magyarság lakta az alföldek síkját, a dombos vidékeket és az ország belseje felé siető folyók széles völgyeit. A magyar tömb északi szegélye Trencsén megye határán, a zólyomi hegyek alatt, Pelsőcön, Kassán, Eperjesen vonult végig. Kelet felé az Alföld és a hegyvidék találkozásáig ért a magyar település, de a folyóvölgyekbe mélyebben is benyomult, a Szamos és Maros vonalán pedig Erdély is bekapcsolódott, elsősorban a Mezőség és a hunyadi medence magyar falvaival. Délen a Duna és a Dráva volt a határ, de Szerémnél és Verőcénél ezt is átlépték a magyar szállások, nyugaton pedig az Alpések nyúlványai állították meg a hegyes vidékektől foglalkozásai miatt idegenkedő magyarságot. Az egész terület magyar jellegét senki sem veszélyeztette, még a szlávajkú lakosság sem, az egyetlen nép, amely jelentékenyebb lélekszámban élt a magyarság mellett. A Kárpátok medencéjét, ha nem is ölelte körül észrevehetően meghúzott országhatár — ilyet a középkor különben sem ismert —, a magyar, szláv telepekkel és az ezeket kifelé szegélyező hatalmas benépesítetlen területekkel Szent István óta egységbe fogta a magyar király parancs-szava.

De biztosította a szent király a magyarság helyzetét a keresztény Európa népei között is. A nyugatiak szívében feloldódott a gyűlölet és a félelem, amellyel a Duna—Tisza felé néztek. Megnyugodtak, hogy a magyar szállások felől nem fenyeget többé éjjelre-nappalra ránehezédő veszedelem, hiszen oda is beköltözött a béke és az istenfélelem. A nyugati népek Isten kezét látják abban a csodálatos átalakulásban, hogy a magyarok, „akik még nemrég mindenfelől borzalmas rabságba hurcolták a keresztényeket, ... most úgy bánnak velük, mint testvérekkel és szabadokkal”¹. Mindannyian észreveszik azonban azt a tüneményes vezetőt is, aki a keresztvíz nagy tisztulásán vitte át népét és aki mint ember megközelíthetetlen magaslat, mint ualkodó — egy egykorú dijoni szerzetes ítélete szeint — a „legkeresztényebb király”². Az egész nyugati keresztény világ megmutatta hangulatváltozását, amikor osztatlanul állott a magyarok királya mellé.

Attól kezdve, hogy a szent király teste megfáradtan pihenni tért a fehérvári Nagyboldogasszony-bazilika bizánci ízlésű szalagfonattal díszített hatalmas kőkoporsójába, egy új Szent István kezdett élni a magyarság ajkán és szívében. A valóság és az utókor Szent Istvánja között lényeges különbségek voltak: az előbbi sajátosan egyéni vonásai, tettei, indítékai már egy félszázad múlva feledésbe merültek, alakja, küldetése, hatása azonban egyre nőtt az idők távol-ságában. A középkor egyformán érezte benne a szentet és az országalapítót. A nyugati egyház, mióta a szentek sorába iktatta, állandóan ébrentartotta tiszteletét és ez annál mélyebbre hatolt a magyar nép lelkébe, mivel előtte első királya mithikus kiindulás lett, a kezdet, a kútforrás jelképe. A magyar állam, társadalom, ha a fejlődés vonalán már messze távolodott is a szentistváni kezdetektől és már csak alig észrevehető szálak fűzték is a szent királyhoz, tőle származtatta magát. A hitújítás korának magyarjai, a római egyház kötelékében maradtak és a kilépettek az elválasztó árok szélesedésével is egyesek voltak Szent István király tiszteletében. Majd az egyre élesedő küzdelmekben Szent István is fegyver lett a harcoló egyházak kezében: a katolikusok és a protestánsok egyaránt maguknak vitatták. A barokk még egyszer megtöltötte tartalommal a saját kora hősének mintázott Szent István kultuszát, de azután jött a teljes elszíntelenedés; a felvilágosodás, racionalizmus, liberalizmus,

¹ Emlékkönyv I. 297. l.

² Emlékkönyv III. 282. l.

nacionalizmus csak felszínesen keresztény nemzedékei elveszítették a hozzá vezető utat. A szent király alakja eltűnt a magyar életből és tisztelete az egyházban sem volt többé megszakítás nélküli eleven valóság, mint a középkorban, csak alkalmoszerű visszatérés.

1938-ban, halálának kilencszázadik évfordulóján az egész magyarság újból visszatalált a szent országépítőhöz, és a nagy nemzeti emlékezésbe a maga munkájával méltóképpen kapcsolódott be a magyar történetírás. Jelentős lépéssel haladt a Szent István-kutatás feladatainak megvalósítása felé, amelyeket az új Szent István-kép legnagyobb érdemű alkotója a következőkben jelölt ki: „Szent István alakját... meg kell tisztítanunk a századok folyamán jóhiszeműen bár, de avatatlan kézzel ráfestett hamis színektől. Szent István lelkének és műveltségének elemzésével, uralkodása közvetlen emlékeinek és időálló alkotásainak vizsgálatával, a korszerű nemzetpolitikai kérdésekben elfoglalt álláspontjának megvilágításával kell egyénisége titkát, politikája történeti jelentőségét, a szentistváni gondolat igazi értelmét megfejtenünk“¹.

Sinkovics István.

¹ Emlékkönyv II. 5—6.

Szent István törvényének önállósága.

Szent István évében Szent István törvényével foglalkozó tanulmányunk igazolnia kell létjogosultságát. Mikor az évfordulók esetlegessége újra a nemzet köztudatába idézi egy nagy ember életművét, hivatott és kevésbé hivatott írástudók nagy serege járul hozzá az ünnepléshez. A nemzeti hősnak a történeti és történetíráson kívüli magasztalás nem mindig válik nagyobb dicsőségére. Szent István sem kerülhette el ezt a csak nagyoknak kijáró nyilvánosságot; alakja ma tisztábban áll előttünk, mint a közelmúltban, de rövidéletű gondolatok ezerévesre dagasztott tömjénfelhői is gomolyognak körülötte. Melyik irányzat, milyen törekvés nem találta meg az Intelmekben, a Decretumban történelmi igazolását? *Hic liber est, in quo quaerit sua dogmata quisque . . .* mintha csak a nagy király szellemi hagyatékáról hangzott volna el. Korban tőlünk annyira távoleső, szellemben néha igen közeljáró alkotások belső rúgóinak keresésekor tehát csak igen óvatosan és nagy felelősségérzettel haladhatunk.

De az alkalomtól függetlenül is, a magyar jogtörténet első írott emléke, ez a rejtélyes törvénykönyv már évszázadok óta beható vizsgálat tárgya. Péterfy 1742-ben felismerte a 847. évi mainzi zsinat egyik kánonjának és a Decretum első cikkének rokonságát,¹ s azóta alapos tanulmányok egész sora boncolta a szöveget, rendszerezte tartalmát és főleg kutatta forrásait. Nem is említjük meg azt a számtalan történelmi munkát, amely a megbecsülhetetlen kútfőből bőven merítve, azt a legkülönbözőbb oldalakról világította meg. Könnyen fölöslegesnek tűnhetik fel a további kutatás olyan tárgyra nézve, amely már annyiszor vette igénybe a hivatottak tollát. Az irodalmat figyelve, mégis hiányosnak kell mondanunk a Decretum jogtörténeti feldolgozását. Sajátságos, hogy gazdaságtörténeti adalékoktól szellemtörténeti szintérisig annyi mindent kielemeztek szövegéből, csak éppen mint

¹ C. Péterfy: *Sacra concilia (Viennae 1742)* 6—7. l. Id. Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* (Függelék: a törvények szövege.) (Budapest 1904) 18. l.

jogforrást nem méltatták, holott alkotója annak szánta és megismerése elsősorban jogtörténeti feladat.

Ha Szent István törvényét ebből a szempontból vizsgáljuk, elsősorban meg kell állapítanunk a szöveget, amelyre következtetéseinket alapíthatjuk; meg kell határoznunk jogforrási jellegét, vagyis azt a jogi formát, amelyben a törvényhozó akarata megnyilvánul; fel kell derítenünk szerkezetét, amelyre az összeállító törekedett. Ezután az előzmények kérdésére, a hazai és idegen forrásokra terjeszkedünk ki, hogy a jogalkotó szándékaira következtethessünk: az előttünk álló alkotás összetevőit alaki és tartalmi átvétel szempontjából tekintjük át. Végül a következményekhez fordulunk, mert érvényesülés nélkül a legszebb törvénykönyv is csak holt betű marad; de a használat során minden jogi szöveg változásoknak is van kitéve, s ezek is igen tanulságosak. Mint a fának törzsén kívül gyökereit és koronáját, az embernek egyéniségén kívül őseit és utódait, úgy kell megismernünk a jogforrásnak összetevőit és eredményeit is ahhoz, hogy a nemzeti jogfejlődés egészében elfoglalt helyét kijelölhessük.

A jogszempontú megismerés minden vonatkozásában a magyar jogtörténet első fejezetének megírásához vezetne. Csak ennek a ma még alig lehetséges vállalkozásnak előkészítéséül kívánjuk most felvetett kérdéseinket egy szempontból, a *Decretum* önállóságának nézőpontjából vizsgálni. Természetesen mindenekelőtt a források kutatása fog eredményre vezetni. De a jelleg és szerkezet, valamint a további fejlemények problémái is elsősorban azért érdekelnek, hogy az elgondolás önállóságát és az esetleges kiegészítéseket szemügyre vehessük. Ilyen többoldalú vizsgálat azután meg fogja mutatni, milyen vonatkozásban kereshetjük a jogalkotó Szent István igazi újítását.

Az önállóság és idegen hatás kérdésében a kiváló tudósok egész sora járt előttünk. Csak a legújabbakat említve, Závodszy az analógiák tömegére mutatott rá, Schiller a kérdés alapvető feldolgozását adta, Madzsar a forrásul említhető kéziratokat vizsgálta, Sawicki az interpolációk lehetőségét emelte ki.¹ Munkánkat az ő úttörésük lényegesen meg-

¹ S. Endlicher: *Die Gesetze des heiligen Stephan* (Wien 1849). — E. Krajner: *Die ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns* (Wien 1872). — Karácson Imre: *A XI. és XII. századbeli magyarországi zsinatok és azoknak a külföldi zsinatokhoz való viszonya* (Győr, 1888). — Závodszy i. m. — Schiller (Bódog): *Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht*. Festschrift H. Brunner (Weimar 1910) 379—404. 1. — Madzsar Imre: *Szent István törvényei és a*

könnyíti ; a párhuzamos szövegek közlésétől bizvást eltekint-
hetünk, hiszen náluk pompás összeállításokat olvashatunk.
A tárgyat mégis újra meg kell vizsgálnunk. Nézetünk szerint
ugyanis a hasonlóságok tömege utat nyitott az elhamarko-
dott általánosításoknak, amelyek veszedelmesek lehetnek
akkor, ha egy idegen fajta szellemi tulajdonját látszanak
bizonyítani. A szöveg és a felhozott egyezések újra és újra
történt összetevése meggyőzött arról, hogy az első magyar
törvény keresztény szellemben fogant *önálló magyar alkotás*.
Indokolatlannak tűnik fel előttünk, hogy a törvények állító-
lagos forrásai és államigazgatási külsőségek alapján a kezdeti
magyar királyságot „teljesen német mintára“ alakítottnak
lehesse mondani ; hogy Szent István nyugati orientációját
„lényegében német orientációnak“ állíthassák hasonló alapon,
hogy azután a német befolyás kontinuitása és a „magyar
térben“ vitt döntő szerepe már a XI. századra visszavezet-
hető legyen.¹ Nem rosszul értelmezett hazafiságból, de objek-
tív kutatás alapján bizvást elháríthatjuk magunktól „ennek
a kulturális öntudattól túlfűtött irodalomnak leverő ha-
tását“ és visszautasíthatjuk Mályusszal a német kultúr-
provincia képzeteit.² Magyar szerzőnél is olvasható olyan
megállapítást, hogy „a rendelkezések jórésze idegen eredetű“³,
a homlokegyenest ellenkezővel kell helyettesítenünk. Mikor
Eckhart jogfejlődésünk autochton voltának kérdését a jog-
történet egyik legnehezebb, most még alig megoldható pro-
blémájaként jelölte meg,⁴ ezzel arra a problémára mutatott rá,
amelyet elsősorban érdemes megvizsgálni, különösen erre
az emlékünkre nézve, hiszen annyi kiváló elme foglalkozott
már vele az idegen hatás és önállóság szempontjából.

I.

Szent István Decretumának szövege több változatban
maradt ránk. A volt Admonti Kódex XII. századbéli, a Túróczi
Kódex XV., az Ilosvai és a Kollár Kódex XVI. századbéli
másoló kezemunkája. Régisége és szövegének aránylag hibát-
lanabb volta az admonti variánst ajánlják, s az irodalom túl-
nyomórészben ezt is vette figyelembe. De Sawicki újabban ki-

Lex Bajuvariorum. Történeti Szemle 1921, 48—75. l. — J. von
Sawicki : Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetze
König Stefans des Heiligen. Ungarische Jahrbücher 1929, 395—425. l.

¹ F. Valjavec : Der deutsche Kultureinfluss in Ungarn. Deutsch-
ungarische Heimatsblätter 1934 : 35, 37. l., 1933 : 16. l.

² Mályusz Elemér : Három folyóirat. Századok 1934, 59, 60. l.

³ Hóman Bálint : Magyar történet ³I. 227. l.

⁴ Eckhart Ferenc : Jog- és alkotmánytörténet. (A magyar
történetírás új útjai. Budapest 1931) 279. l.

mutatta, hogy a többi kézirat sokban megegyező szövege, mely egyébként a Corpus Jurisnak is forrása volt és így Vulgatának nevezhető, megbízhatóbb. A források követésében hívebb, az értelmet illetőleg logikusabb a Vulgata, míg az Admonti egyes fejezeteket nem is hoz, másokat pedig tartalmi egységük ellenére széttördel, ami a másolás során általános jelenség.¹ Mégis a régebbi szöveget kell irányadónak vennünk, mert ha számos megdöbbentő hibával is, de a törvénynek régebbi variánsát őrizte meg. Hiszen éppen Sawicki mutatja ki, hogy az ellenmondó részeknek a Vulgatában való mellőzése újabb átdolgozásra mutat.² Nyilvánvaló tehát, hogy az új variánst csak a hiányzó szakaszoknál és az Admonti Kódex szövegének evidens elírásainál vehetjük figyelembe, akkor azonban ezt meg is kell tennünk.³

Jellegét tekintve a Decretum novellákkal bővített királyi törvény. A novellákat az Admonti Kódex szerinti második könyv foglalja magában, az első könyv egységesebb elgondolásra vall. Ha Szent István művéhez nem a későbbi korok felfogásával közeledünk, amikor a törvényalkotás szokásossá vált, hanem a megelőző idő valószínűleg pusztán szokásjogi fejlődésének irányából, forradalmi jelentősége csak akkor lesz világos előttünk. Semmi nyomunk nincs arra, hogy a törvény fogalma őseinknél már Szent István előtt létezett volna, sőt tudjuk, hogy a primitív népek joga általában egy kiváltságos réteg tudatában élő szokásjog.⁴ Amilyen természetes számunkra, hogy a törvényhozás a királysággal együtt jelenik meg a magyar jogtörténetben, olyan megütközést kelthetett ez a tény a szokásjog uralma alatt élő XI. századi magyarságban.

Szent István újításai között nem szabad tehát elfelejtenünk arról, hogy egyáltalán törvényt adott a magyarságnak. Ennek tartalmát nem tekintve is nagy jelentősége van, amint már Szlemenics jogász-szeme is meglátta. Fontosságát még inkább megértjük, ha a nyugati jogfejlődéssel hasonlítjuk össze. A XI. század elején, Angliát nem számítva,

¹ A kéziratokról Závodszy 129—130. l., Madzsar 54. l., Schiller 384. l., Sawicki 397—404, 406. l. Az elveszettnek hitt Kollár Kódex (Endlicher 14. l., Sawicki 396. l. 5. jz.) újabban az Országos Levéltár tulajdona: a Kollár-gyűjtemény 7/113. kötete.

² I. m. 418. és köv. l.

³ Az idézetekben éppen ezért Bartoniek Emma hasonmás-kiadását követem: Szent István törvényeinek XII. századi kézírata (Budapest 1935), az Admonti Kódex hiányait Závodszy nyomán beleszámozva ebbe és Sawicki javításait figyelembe véve. Az aláhúzások mindig tőlem származnak.

⁴ H. Sumner Maine: Ancient law (The world's classics kiadásában, London 1931) 10. l. és általában az I. fejt.

majdnem teljes a csönd a nyugati jogalkotás terén. Ez azonban nem az írott jog előtti várakozás állapota. A frank birodalom népeinél a jog feljegyzése már az V—IX. században megtörtént; rendszerint egy erőskezű uralkodó végeztette el azt, miközben a szokásjogon sokszor módosításokat tett.¹ A meroving uralkodók decretumai, edictumai helyébe a Karolingok sokkal erélyesebb jogalkotásai, a capitula léptek, ezek a mi törvényünk keletkezése idején már lassan feledésbe is merültek. A nagy területen érvényesülő egységes jogot felváltották a partikuláris szokások, amelyek csak egy Eike von Repgow, egy Beaumanoir művében, a mi korunknál jóval később találtak ismét összefüggő alakra. Az angol jogban 600 körül jelentek meg a részuralkodók törvényei, több ezek közül már túlment a szokásjog feljegyzésének keretein; Hódító Vilmos idejéig egyre gyarapodtak ezek a rendelkezések. Majd a csend itt is beállt, de százegynéhány évre rá megjelent az első jogkönyv kísérlete.² Mikor a magyarság jelenlegi hazáját elfoglalta, a nyugati népek már túljutottak első törvényeiken, azokat már szinte el is felejtették. A XI. század viszonylagos csendjében Magyarországon nagyterjedelmű jogalkotás folyik, de még így is csak századokkal a nyugatiak után születik meg az első magyar jogkönyv. Szent István indította meg ezt a folyamatot, nélküle a nagy jogi benyomások, amelyeknek a magyarság a római jog feléledése és a kánonjog rohamos fejlődése révén ki volt téve, nem érvényesülhettek volna. Művének analógiáit csak az állami létüket körülbelül egyidőben megkezdő szláv népek körében, ott is csak szerény méretek között találjuk meg.³

Ha a forrást keressük, amelyből Szent István a törvényhozás gondolatát vehette, figyelembe kell vennünk azokat a körülményeket is, amelyek között a magyarság apostola

¹ E. Jenks: *Law and politics in the Middle Ages* (London 1898) 21. l. és főleg a függelékben közölt szinoptikus összeállítás az európai jogforrásokról. R. Schroeder: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, (6 Leipzig 1907) 239—240. l.; A. Esmein: *Cours élémentaire d'histoire du droit français* (15. éd. par. R. Génestal, Paris 1925) 66. l.; O. Stobbe: *Geschichte der deutschen Rechtsquellen* (Braunschweig 1860) I. 13., 14. l.

² Esmein 465. l., Stobbe 267. l.; F. Pollock—F. W. Maitland: *The history of English law before the time of Edward I.* (2Cambridge 1898) I. 73. és köv l.; R. Holtzmann: *Französische Verfassungsgeschichte von der Mitte des neunten Jahrhunderts bis zur Revolution* (München—Berlin 1910) 52. l.

³ S. Kutrzeba: *Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte* (Puttkammer-Mühlbrecht 1912) 17. l.; O. Peterka: *Rechtsgeschichte der böhmischen Länder I.* (Reichenberg 1923) 55. l.; L. Glotz: *Das Russische Recht* (Russkaya Pravda) (Stuttgart 1910) I. passim.

dolgozott. Amint törvényének elnevezése, a *decretum* szó is inkább a merovingok korára utal, a szükséglet is, amely azt létrehozta, a korai frank birodalom igényeivel állítható párhuzamba. A kereszténység felvétele számos új követelményt támasztott országgal és királlyal szemben; a mélyreható változásokat az egyébként rugalmas szokásjog sem bírta feldolgozni. Amint a merovingok a törvényhozó hatalom eszméjét római elődeiktől vették át, mégpedig alkalmasint az Egyház közvetítésével, úgy jutott ez a római örökség a frank birodalom berendezésén keresztül Szent Istvánhoz.¹ Gondoljunk a germán jogalkotás kezdeteire, a szláv államok alakulására, az angolszász királyságok egyesülésére: az Egyház mindenütt az egységes, erős államhatalom és a parancsait érvényesítő uralkodó mellett áll. Nálunk is ő mutathatta meg az első magyar királynak a „régi és új augustusok“ példáját.² De amint az akkori magyar állam központja, a királyi udvar meroving hasonlóságokat idéz elénk, úgy az első magyar törvényalkotás is átnyúlik a közvetlen szomszédok és kortársak példáján, római és frank elődök régen legendává lett életműve felé.³

Mi sem mutatja jobban a nyugati hatásnak ezt az inkább általános keresztény, mint különös nemzeti jellegét a *Decretum* előbeszédénél. Ezt a praefatiót a bajor népjoggal, a *Lex Baiuvariorum*mal hozták kapcsolatba; ennek prologusa lett volna a mi szövegünk mintája.

Szent István Praef.

... Et quoniam unaqueque gens propriis utitur legibus, idcirco nos quoque dei nutu nostram gubernantes monarchiam, antiquos ac modernos imitantes augustos, decretali meditatione nostre statuimus genti, quemadmodum honestam et inoffensam ducerent vitam, ut sicut divinis legibus sunt ditati, similiter etiam secularibus addicti, ut quantum boni in his divinis ampliantur, tantum rei in istis multentur...

Lex Baiuvariorum Prol.

... Deinde unaqueque gens propriam sibi ex consuetudine elegerunt legem. Longa enim consuetudo pro lege habetur. Lex est constitutio scripta; mos est vetustate probata consuetudo sive lex non scripta...

¹ Jenks 17. l.; Th. F. T. Plucknett: A concise history of the common law (London 1936) 281—82. l.; Esmein 65. l.: „Ce pouvoir législatif est manifestement un emprunt fait au droit romain...“

² Stobbe 16. l.; Plucknett 8, 282. l.; Hóman I. 192. l. Az idézet: Szt. István, Praef.

³ A meroving párhuzam Váczy Péter egyik legtalálóbb megállapítása: Die erste Epoche des ungarischen Königtums (Budapest 1935) 43, 46. l.

A hasonlóság a két törvényhely eltérő célzata ellenére is lehetségesnek látszik, ha meggondoljuk, hogy a „Moyses gentis Hebraeae . . .“ kezdetű előbeszéd Szevillai Szent Izidor nyomán felsorolja az ókor nagy törvényhozóit, majd az idézett rész és a szokás és törvény közti különbség kifejtése után a frankok jogának létrejövetelét mondja el. Így Szent István régi és új augustusainak is meglenne a részletes felsorolása. Ez az előbeszéd előfordult ugyan a Lex Salica, Lex Alamanorum és Lex Visigothorum függelékeként, valamint önállóan is, mégis azt hisszük, a bajor törvényből férhetett hozzá legkönnyebben a szerkesztő, ha valóban ismerte volt.¹ A szent király azonban nem követte a közelfekvő bajor példát, bár tudomása volt róla: mint még látni fogjuk, a bajor törvény összesen két esetben volt intézkedéseinek forrása. A törvényhozói működés gondolatát nyugatról vette, de mint az egykorú keresztény királyeszmény részét; közvetlen példák mellett nem kötötte le magát. Mint általában királyságát nyugatias keresztény, de nem frank-bajor állammá tette, úgy törvényeiben is meg tudta tartani a magyarság nemzeti jellegét. A nyugati eszmék a régi magyar uralkodó gondolatát fejlesztették tovább, a keleti autokrata-fejre a defensor christianitatis koronája került.²

A törvényhozó mindkét uralkodóeszmény szerint egyedül a király. A frank birodalomra nézve a liberalizmus korában szerették a nemzeti akaratot kifejező gyűlés szerepét hangsúlyozni, sőt azt nélkülözhetetlennek feltüntetni; ilyen jelenségekre egyébként nálunk is volt bőven példa.³ Ma már általában nem vonják kétségbe a frank király törvényalkotó hatalmát, melyet csak akkor korlátozott az alattvalók hozzájárulása, ha egy régi népjoghoz fűzött hozzá új rendelkezéseket (capitula legibus addenda). De a leges szintén írott jog voltak, tehát itt nem valamely demokratikus elv érvényesülését kell látnunk a királyi hatalom rovására.⁴ Az angol király törvényhozó minősége szintén nincs kötve a tanács hozzá-

¹ A prologusra H. Brunner: Deutsche Rechtsgeschichte I. (2 Leipzig 1906) 420. l.; M. Krammer: Zur Entstehung der Lex Salica. Festschrift H. Brunner (Weimar 1910) 465, 468. l. Ezt id. Madzsar 70. l. is. A magyar átvételre nézve őt követem, uo. 59. l., az idézet uo. és a Lex Bai. alább (445. l. 5. jz.) id. kiadásában

² Ennek kiemelése általános vonatkozásban Váczy érdeme, 48—49. l. A magyar jellegre ld. Deér József: Pogány magyarság — keresztény magyarság (Budapest 1938) c. szép munkáját.

³ Kritika: Eckhart i. h. 307. l. A régi felfogás: Stobbe 17. l.
⁴ Esmein 66. l.: „Le roi franc exerçait le pouvoir législatif pleinement et sans limite.“ Ugyanott a vita lényege és a másik álláspont. Schroeder 266—273. l. a leges kiegészítéséről.

járuzásához, különösen a normann hódítás után; Glanvill és Bracton már szükségesnek tartják a council közreműködését, a gyakorlatban azonban ezt éppen a legfontosabb aktusoknál nem találjuk meg.¹ A nyugati mintának a törzsi ellenállás leküzdése utáni érvényesülése magyarázza meg a csehek és lengyelek X.—XI. századi fejedelmeinek törvényalkotási jogát; Eckhart joggal látja itt fejlődésünk legközelebbi analógiáit.² Ennek a nyugatról átvett jognak és kötelességnek kifejezése a praefatio második fele: a tisztességes életre akarja a király elvezetni népét, hogy amint a jókat az isteni törvények jutalmazza, úgy a bűnösöket a világiak büntessék. Ennek a tevékenységnek egyetlen alanya pedig kétségtelenül a keresztény uralkodó.³

De a pogány magyar jog uralkodója sem volt a communitas akaratainak egyszerű végrehajtója, mint azt Kézaitól Timonig olyan sokan képzelték. Kiváló tanulmányok foglalkoztak a lovasnomád magyarság autokratikus kormányformájának továbbélésével a keresztény királyság századaiban, hiszen már maga Szent István sem az a barokkos lendületű imádkozó aggastyán, akivé az idők folytán színtelenedett. Alföldi alapvető munkássága után most már behatóbban ismerjük a lovasnomád népek politikai gondolkozását, s a magyar alkotmányfejlődés keléti rokonságát nagyon jól illusztrálja az a párhuzam, melyet Dzsingiz kán törvénykönyve és Freisingi Ottó jellemzése között volt módomban kimutatni.⁴ Ezek az adatok kizárják azt, hogy Szent István idejében a tanács kötelező meghallgatásáról, a törvényhozásban való önjogú közreműködéséről beszélhessünk.

A Decretum fejezeteinek rendelkező részeiben is, mint az előbeszédben, maga a király szólal meg. Szava nem kérés, hanem félreérthetetlen parancs, imperativusz: „decrevimus“, „volumus“, „facultatem dedimus“ és hasonlók. A legegyszerűbb formájú szabályokban sokszor nincs is kitéve ez a vezérlő, csak tényálladék és szankció van egyszerűen megállapítva. Ilyenkor szintén nem kell a tanácsra gondolnunk. Mégis előfordul egyes fejezetekben, hogy a „senatus“, „primatum conventus“, „regale concilium“, „commune concilium“ rendelkezik és a királyt nem is említi meg, vagy csak

¹ Plucknett 282, 286. l.; J. Hatschek: Englische Verfassungsgeschichte bis zum Regierungsantritt der Königin Viktoria (München—Berlin 1913) 69, 71, 72. l.

² Eckhart 301. l.; Kutrzeba 17. l.; Peterka 31. l.

³ Ld. fent a Decretum előbeszédét.

⁴ Deér i. m., Alföldire uo. 270. l.; Váczy i. m. A párhuzam, amelyet ez a két munka is felhasznál: Századok 1933, 326. l.

mint a tanácsban intézkedőt.¹ Távol áll tőlünk, hogy a tanács közreműködését tagadjuk, de az kétségtelen, hogy ezek a helyek nem jelentik annak szükségszerű és önjogú részvételét. A Decretum fejezetei között több belső összefüggés van, mint első pillanatra látszik és így ezeket az eltéréseket királyi és tanácsi akarat formai kifejezése között meg lehet oldani. Ha a tanács rendelkezik, többnyire bűncselekmény következményét állapítja meg, akár szabadságbüntetésben: a tolvaj asszonyt férje két esetben megválthatja, a harmadik esetben el kell adni (I. 31), akár a jóvátételi (compositio) rendszer alapján anyagiakban: az emberölés, a hitvesölés, a házrőtörés és vele kapcsolatos magánharc díja ennyi és ennyi tinó, vagy pенса (I. 14, 15, 35). Ha nem ilyesmiről van szó, a tanács a szolgálkkal foglalkozik: vádjukat és tanúságukat nem fogadják el uruk ellen, a velük kötött házasság a másikat is szolgáltságba rántja. (I. 20, 29.) Ezzel szemben a „*decrevimus*“ határozott kijelentése rendszerint fontos újítást, magánjogi elvet vezet be: a rendelkezési jogot biztosítja „*nostra regali potencia*“ nyomatékozással (I. 6), kimondja, hogy a rabszolgák szabadsága fennmarad a felszabadító halála után is (I. 18), az elrabolt leányt vissza kell adni szüleinek (I. 27); ugyancsak a „*volumus*“ kifejezés után hirdeti ki a királyi javak sértetlenségét (I. 7), a senior katonáinak békés bírását (I. 23), az özvegy jogát a levirházasság elkerüléséhez és a birtokokhoz haláláig vagy újabb házasságáig (I. 26). Ezekkel a fontos elvi kijelentésekkel szemben a senatusnak mégoly súlyos bűncselekményekre vonatkozó rendelkezései is csak másodrendűeknek tűnnek fel.

Ha mai gondolkozásunkkal meg akarjuk érteni azt, amit Szent István törvénye olyan középkorisan fejez ki, azt kell mondanunk, hogy a király ünnepélyes nyilatkozatai rendszerint az alattvalók alanyi jogait biztosítják. Más elvi alapon, de a mult század szabadságjogainak felsorolásához hasonlóan össze lehetne állítani ezekből, mikre volt „lehetősége, hatalma“ az Árpádok királysága alatt élő szabad magyarnak. Hiszen amikor a törvény élén „*decrevimus, volumus*“ szókat olvasunk, azt az alattvalók részén rendesen valamilyen „*potestas, facultas*“ követi. Lássuk magukat a fejezeteket:

I. 6. *Decrevimus nostra regali potencia, ut unusquisque habeat facultatem sua dividendi, tribuendi uxori, filiis filiabusque atque*

¹ Az elsőre: I. 6, 7, 18, 23, 26, a másikkra: I. 14, 15, 20, 25, 31, 35. A törvények imperativuszát hangsúlyozza Deér 150. l. Mégis túlozza a tanács szerepét közvetlenül utána: ld. alább a 443. l. 2. jz.-hez tartozó szöveget.

parentibus sive ecclesie, nec post eius obitum quis hoc destruere audeat. (Ézt azután így összegezi a következő cikk :) I. 7. Volumus quidem, ut sicuti ceteris *facultatem dedimus* dominandi suarum rerum, ita etiam res, milites, servos et quicquid ad nostram regalem dignitatem pertinet, permanere immobile . . .

I. 18. Si quis misericordia ductus proprios servos et ancillas libertate feriaverit cum testimonio, *decrevimus*, ut post obitum eius nemo invidia tactus in servitatem eos audeat reducere. Si autem libertatem promiserit et morte impediante non testificatus fuerit, *habeat* mulier eius vidua et filii *potestatem* hanc eandem libertatem testificari et agapen facere pro redemptione anime sui mariti, qualitercunque velit.

I. 26. *Volumus* quidem, ut et vidue et orphani sint nostre legis participes tali tenore, ut si qua vidua cum filiis, filiabusque remanserit atque nutrire eos et manere cum illis, quamdiu vixerit promiserit, *habeat potestatem a nobis sibi concessam* hoc faciendi, et a nemine iterum cogatur in coniugium. . . Si autem vidua sine prole remanserit et se innuptam in sua viduitate permanere promiserit, *volumus, ut potestatem habeat* omnium bonorum suorum et quicquid velit inde facere, faciat. . . .

Nem célunk itt Szent István törvényeinek tartalmát részletesen tárgyalni, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy ezekben a fejezetekben a „potestas” szó hol jogot jelent (*facultas agendi*), hol birtoklást (*possessio*, mint később I. 30.-ban is), sőt egyenesen tulajdont (*dominium* : II. 2). Még a nő felszabadítását is beleszámítva, ahol anyagi jellegű (kalimon alapuló) igénnyel szemben nyer védelmet és anyagi természetű jogosítványt (mai szóval haszonélvezetet), mindhárom intézkedés részben élők közötti, részben halál esetére szóló rendelkezésnek (még megígért rendelkezésnek is) feltétlen jogi érvényét kívánja biztosítani.

Míg az a tény, hogy az alanyi jog és a birtoklás kifejezése ugyanaz, a középkori birtokfogalom egyedulalmára vet fényt,¹ a törvénynek alávetettek legfontosabb jogainak a királyra való visszavezetése az ő törvényhozói minőségének elsőrendű voltára mutat. Döntő bizonyítékul hozhatjuk még fel azt a fejezetet, amelyben a király és tanács együtt szerepelnek, mégpedig egy tulajdoni kérdéssel kapcsolatban.

II. 2. *Consensimus igitur petitioni totius senatus*, ut unusquisque propriorum simul et donorum regis dominetur, dum vivit, excepto, quod ad episcopatum pertinet et comitatum, ac post eius vitam filii simili dominio succedant . . .

A tanács büntetésekről, szolgálgyeokról szabadon határozhatott, ha ugyan a jogi szabatoságra nem törekvő szöve-

¹ A politikai jogok tulajdonjogi szentségére a középkorban igen jellemző Seneca mondása : „Ad reges enim potestas omnium pertinet, ad singulos proprietatis”. Így Mc Ilwain : Growth of the political thought in the West (London 1932) 394. l. V. ö. az angol incorporeal hereditaments — testetlen dolgok fogalmát !

geket szószerint vesszük. Ilyen döntésekből nem származtak alanyi jogok, nem lehettek tehát jogsérelem okozói sem másokkal szemben. Mikor arról van szó, hogy a vagyonsbiztonságot kell megszilárdítani, mégpedig nemcsak a királyi adományra, hanem a „saját“ (nemzetségi) birtokra nézve is, a tanács „kérelemmel“ fordul a királyhoz. Ezt a kifejezést másutt nem olvassuk, egyetlen előfordulása a királyi törvényhozásnak végleges bizonyítéka.

A királyi tanács részvételét egyenlő jelentőségűnek mondták a királyéval, de csak azzal a megszorítással, hogy a tanács a király szerve, tőle vezeti le jogait.¹ Ez a nézet, mint láttuk, nem felel meg a törvények tanulságainak, de még sokkal közelebb jár azokhoz, mint az, amely szerint a tanács néha „kilép véleményező szerepköréből s valósággal utasításokat ad az uralkodónak“.² A tanács ilyen előretörését azzal magyarázzák, hogy itt az egyházi birtokok sértetlensége forog kockán, ez az elv pedig a király tetszése fölött áll. „Ha tehát az isteni törvényről, a király és egyház viszonyáról van szó, a tanács még a tisztviselők kinevezésének és elbocsátásának kizárólagos fejedelmi jogába is beleszólhat“ — hangzik a konklúzió, hiszen az I. I. caput az egyházellenes tanácsos eltávolításáról rendelkezik.³ Ez az állítás újabb probléma elé állít bennünket. Lássuk a nehézséget okozó szöveget :

I. I. Quisquis fastu superbie elatus domum Dei ducit contemptibilem et possessiones Deo consecratas atque ad honorem Dei sub regia immunitatis defensione constitutas inhoneste tractaverit, vel infringere presumpserit, quasi invasor et violator domus Dei excommunicatur. Decet enim ut indignationem ipsius domini regis sentiat, cuius benivolentiae contemptor et constitutionis prevaricator extitit. Nichilominus tamen rex sue concessionis immunitatem ab omnibus ditibus sue illesam conservari precipiat. Assensum vero non prebeat improvide affirmantibus non debere esse res dominicas, id est domino dominantium traditas, ita sub defensione regis, sicuti proprie sue hereditatis.

¹ Váczy 57. l. Az egyenrangúságot nem bizonyítja. — Újabbán Váczy Szent László törvényeinek egy-egy mondatos bevezetéseiből következően azt írja, hogy Szent István és Kálmán között László törvényhozói hatalma van a mélyponton : azok első személyében beszélnek, ő csak elnököl, vagy éppen időhatározó. (Szent István-Emlékkönyv, Budapest 1938, II. 65—66. l.) Nem szólva arról, milyen bizonytalan a szövegeink korában sokszor önkényesen, leírás közben odavetett, nem jogi meghatározásra törekvő címekből társadalmi folyamatokat konstruálni, a Váczy és Deér munkáiban olyan plasztikus kifejtett autokratikus színezetű királyi hatalomról semmi okunk sincs egy évszázadon belül ilyen hullámvázásokat feltenni. Éppen Szent László intézkedik egyházi és világi ügyekről a legszélesebb körben, ez pedig nem hatalmának csökkenését bizonyítja.

² Deér 151. l.

³ Deér 152. l.

Magisque *advertat*, quia quanto Deus excellentior est homine, tanto prestantior est divina causa mortalium possessione. Quarum divinarum rerum defensor et custos divinitate statutus diligentia cura non solum eas servare, sed etiam multiplicare *debet*, magisque illa, que diximus prestantiora, quam sua defendere *oportet* et augmentare. Si quis igitur insanus inopportunitate improbitatis sue regem a recto proposito pervertere temptaverit, nullisque remediis mitigari posse visus fuerit, obsequiis aliquibus transitoriis sit necessarius, *abscondendus ab eo proiciendusque est* iuxta illud evangelicum: si pes, manus vel oculus tuus scandalizat te, erue eum et proice abs te.

Ismeretes, hogy ennek és a rákövetkező fejezetnek a 847. évben tartott mainzi zsinat kánonaiban találjuk meg a forrását, mégpedig szószerint. De míg az I. 2. caputnál a szerkesztő legalább egy „volumus“ szócskát biggyesztett az átvett kánon elé, s ezzel a püspökök egyháziak és világiak fölötti hatóságának királyi parancs formáját adta, az első caput Pseudo-Isidorusra emlékeztető¹ intelméhez nem tett hozzá semmit. Nem is tehetett, mert a címzett a király, tehát nem lehet ő maga a parancsoló is. De ez még nem jelenti azt, hogy az alany a tanács. A senatust alannya tenni és ebből fontos kormányzattörténeti következtetést levonni talán mégis elhamarkodott lépés.

Ezzel azonban még nem oldottuk meg a fejezet és a rákövetkezők problémáját. Az eddigi megállapítások során ugyanis figyelmen kívül hagytuk az első öt fejezetet. Nyugati és keleti előzmények, a rendelkező rész tanulságai törvényhozási joggal bíró önálló uralkodót mutattak nekünk, aki a fontosabb ügyekben természetes fenséggel hallatja szavát. Az említett caputokban mégis azt tapasztaljuk, hogy a most idézett fejezet a király fölé helyezi magát, beleszól tanácsának összeállításába, de alanyát nem nevezi meg, a következő volumus szóval kezdődik, de ez forrásában nincs meg (I. 2), azután alany megnevezése nélkül olvasunk rendelkezéseket a klerikusok elleni vádlókról és tanúkról, de a szöveg önmagának ellenmond (I. 3, 4)², végül „Scitote fratres cuncti“ kezdetű, erősen prédikációjellegetű szemelvény következik a papi munka méltóságáról. A 2. cap. kivételével ezek a részek szöges ellentétben állanak az első könyv és a novellák többi részével. Ennek a jelenségnek egyedüli oka, hogy az említett

¹ Madzsar 72. l.

² Madzsar Imre: Szent István törvényei és az úgynevezett symmachusi hamisítványok. Szent István-Emlékkönyv. II. 203., 207. l. Madzsar mélyenszántó tanulmánya is ügyetlen fogalmazásban, rossz másolásban marasztal el többeket, akiknek a többszázéves hamisítvány hozzánk jutásában részük volt: uo. 223. l. Sawicki felveti, miért választotta szerkesztőnk ezt a helyet, mikor ezt már a IX. században támadták, hitelességét kétségbevonták: 408. l. és 4. jz.

caputok, és csak az említettek, valószínűleg Pseudo-Isidorus kivonatait zsinati végzésekkel egyesítő kánonjogi gyűjteményből származnak.¹ A szövegbeli és a többi fejezettel szemben fennálló ellentét mindenestre kétségeket ébreszt bennünk ezeknek eredetisége iránt.

De térjünk vissza kitűzött problémáinkhoz és nézzük, milyen szerkezetben adta elő mondanivalóját a törvényhozó, milyen rendszerbe iparkodott foglalni parancsait. A rendszer keresésében természetesen ki kell rekesztenünk a novellákat; ezeket csak a Corpus Juris szövege számozza folytatólag az első könyvhöz, XII. századi kéziratunk különválasztja őket. Sawicki helyesen mutatott rá, hogy a módosító rendelkezéseknek az eredeti szöveghez kapcsolása szisztematikus tevékenység eredménye; az Intelmek mint elvi bevezetés a Decretum elé kerültek, ez pedig összefoglalva a II. számot kapta.² Az eredeti két könyvre osztás a keletkezésnek is jobban megfelel: ezt a communis opinio az első könyvre nézve a koronázás után közvetlenül, a másodikra a szent király utolsó éveiben látja.³ Tartalmi szempontból is el kell tehát választanunk az admonti variáns I. és II. könyvét.

A koraközépkori törvényekben nem lehet mai szemmel rendszert keresni. A közjog összefolyik a magánjoggal,⁴ a büntető per a polgárral. A bajor népjogról azt olvassuk, hogy belső rend szempontjából felülmúlja összes társait: és milyen zűrzavaros még ez a Lex is a mi római jogon iskolázott gondolkozásunk számára!⁵ Szent István törvényétől sem kívánhatjuk meg a jogágak elválasztását, vagy az Intitúciók, a Digesták rendszerét. A primitív törvénykönyv elsősorban gyakorlati jellegű. Ha nem is vesztí szem elől az

¹ Madzsar most i. cikke 232—33. l. Az átvételek egy forrásból, mégpedig egy ilyen népszerű egyházjogi kézikönyvből származását Waldapfel Eszter is megsejtette (Szent István első törvénykönyve és a nyugati törvényhozás, Bécsi Tört. Int. Évkönyve 1935, 89, 101. l.). Madzsar súlyos bírálata után (Szent István törvényei és a Cod. Vindob. 751. Századok 1938, 1—9. l.) nem jöhet komolyan számba a Waldapfelnél forrásként megjelölt 751. sz. bécsi kódex, de a műfaj szempontjából a megfigyelés helyes. Ő említi azt is, hogy az első fejeztekben nincs alany, míg a többiben király vagy tanács nyilatkoznak meg. Ez a két gondolat munkájának maradandó érdeme, egyébként azonban mind a középkori egyházi jogalkotás („többékevésbé hivatalosan is elfogadott decretálék“ ?! 90. l.), mind a magyar nyelv szellemétől teljesen távol áll.

² I. m. 418. l.

³ Pauler nyomán Madzsar, Tört. Szemle 1921, 49. l., Hóman I. 227. l.

⁴ Eckhart 282. l.

⁵ K. Beyerle előszava: Lex Baiuvariorum. Lichtdruckwiedergabe der Ingolstädter Handschrift (München 1926) XXIII. l.

elméletet, azt sohasem skatulyázásra használja fel. Nagyon is reális intézkedésekkel sokszor ideális célokat szolgál, de mikor jogot ad, sohasem elvi követelményeket néz. Igen számosan rámutattak arra, hogy a szokásjog korában a törvény csak felépítmény, csak hézagot tölt be, vagy felmerült szükségletet elégít ki. Ez a szükséglet pedig leggyakrabban büntetőjogi: a vérbosszú, a vérdíj részletei aprólékos szabályozásra szorulnak, a kereszténység, a királyság új palántái megkívánják az erőteljes védelmet. Ezért túlnyomóan büntetőtörvények a germán népjogok,¹ ezért büntetőtörvény alapján véve Szent István I. könyve is.² Ez nem azt jelenti, hogy magánjogot vagy közjogot — mai fogalmakkal élve — nem találunk bennük; hiszen a büntetőjog fogalmánál fogva másodlagos és ha nincs is kimondva, minden egyes szankciójához egy elsődleges jogszabály tartozik: ezt védi a fenytetés, ettől kapja indokoltságát. Csak a szabályozás módjában és terjedelmében van különbség primitív és fejlett jogrendszer között. Ma a jog kikényszerítését, a szabály zavartalan érvényesülését természetesnek vesszük, a rendelkezések a bonyolultabb életviszonyoknak megfelelően a közjogi és magánjogi vonatkozásokban terjedelmesek. A büntetéssel fenyegetés esetleg csak a törvény végén húzódik meg, mégis tudjuk, hogy ez a legitim szervek útján adott esetben meg fog valósulni. A primitív társadalomban az életviszonyok egyszerűbbek, az alapvető szabályok sokszor a nép tudatában élnek,³ kijelentésük nem is szükséges. A jog érvényesülése viszont nagyon bizonytalan, a közhatalmi gépezet még fejletlen, a szabály címzettjei nehezen fékezhetőek. A kollektív felelősség érvényesítése mesterséges tízes, százas egységekkel vagy természetes, családi vagy falusi közösséggel szemben a primitív államhatalom többé-kevésbé reménytelen kísérlete a közbiztonság megteremtésére; de ez a kérdés külön tanulmányt érdemel. Természetes, hogy ilyen körülmények között az írott jogot elsősorban büntető rendelkezések veszik igénybe. Nem véletlen, hogy ősi magánjogunkról csak foszlányokat tudunk meg Szent István törvényéből, de büntetési rendszerünkre sikerrel következtethetünk. Ha az osztályosok veszekedtek, a király nem szólt közbe; de ha az egyik kardot rántott, teljes szigorával sujtott le a törvényt. Ezt a büntető-

¹ Stobbe 18. l. — Általában a korai jogokról: Maine 306. l. (X. fejt.)

² Szlemenics Pál: Törvényeink története országunk keletkezésétől az Árpádok kihaltáig (A m. tud. társ. évkönyvei, 6. II. Buda 1845) 76. l.

³ Brunner I. 153. l.

jogi jelleget ékesen bizonyítja szabályaink legtöbbjének szkémája, a primitív jogszabályok tipikus megjelenési alakja: „si quis fecerit, iudicetur“.¹ A rendszerezés alapjának a büntetőjogot kell tehát vennünk.

Hogyan kerülnek a magánjogi és közjogi normák ebbe a primitív rendszerbe? Implicite, mint mondtuk, benne rejlenek a büntetéssel fenyegetés kapcsán. Ha nagynéha felszínre kerülnek, az is ilyen úton történik. A korunkbeli törvények másik jellemző vonása ugyanis a gondolatársítás. A jogalkotót nem a jogrendszer tagozódása érdekli, hanem egy tárgykör lehetőleg teljes rendezése. Ha a lopásról beszél, a szolgák lopásával kapcsolatban a szabadonbocsátás jut eszébe, azután a más szolgájának elcsábítása: büntetőjog, személyi jog, dologi jog váltják egymást, de a tárgyra vonatkozó intézkedések egy helyen vannak. Ilyenkor az elvi kijelentésekhez nagy lélekzetet vesz a kancellária papja és apró vétségek után megtaláljuk azokat a „decrevimus“, „volumus“ kezdetű általános közjogi és magánjogi normákat, amelyekről már szólottunk. Az özvegy és az örökösök joghelyzetéről csak néhány caputot találunk a *Lex Baiuvariorum*-ban, ezek is el vannak szórva a büntetőjogi rendelkezések tömegében;² de a gyümölcsfákról, a madarokról, a kutyákról a jogalkotó nem feledkezett meg. A szabad lélekváltságadomány elve,³ az egyház kiváltságai adnak az elindulásnak ünneplés színezetet, de aztán a büntetőjog hamarosan átveszi az uralmat és sorra veszi a védelme alá tartozókat, akik kezdődnek „de duce“ és végződnek „de porcis“. Olvaszuk el Szent István I. törvényét és látni fogjuk, hogy az ünneplésesebb hangú intézkedések nálunk is a büntetőjogi szabályok tömegében, nem összefoglalva helyezkednek el.⁴

A büntetőjogi rendelkezések között a társadalmi rang szabja meg a sorrendet. Ez a szempont azonban nem érvényesül minden primitív kódexben egyformán. Érdemes ismét a bajor népjogot megvizsgálni, nemcsak, mert már egy vonatkozásban a mi törvényünk mintája lehetett, hanem a többi korabeli jogalkotásoknál rendszeresebb volta miatt is. A sorrend itt a fenyítéssel védett jogi tárgyak szerint igazodik: az egyház, herceg, előkelők, szabadok, szabadosok, szolgák, nők elleni cselekmények büntetési tételei sorakoznak egymás

¹ U. o. I. 406. l.

² Beyerle XXVI. l.

³ Murarik kitűnő szava a „donatio pro salute animae“ jelzésére. Ld. *Regnum II.* (1937).

⁴ Ld. a *decrevimusszal* kapcsolatban fentebb 441. l. 1. jz. és a hozzátartozó szöveget.

után. Az első nyolc titulus után a vagyon elleni bűncselekmények jönnek sorra, ezekkel tizenöt cím foglalkozik: itt persze nem lehetett már a társadalmi állás az irányadó, ezért a bűncselekmények szerinti tárgyalás még nyilvánvalóbb, legfeljebb a sértett tárgyak fontossága dönthette el a praecedentia kérdését.¹ A nem-büntetőjogi rendelkezések ezeken belül helyezkednek el a már említett gondolatátársítás révén. Szent István törvényében ilyen szigorú rendet nem lehet megfigyelni. Szem előtt tartva a korai törvénykönyvek általános jellemvonásait, nagyban-egészben a következő elgondolást tartjuk valószínűnek:

bevezetés (praefatio),
 egyházi vonatkozású általános rendelkezések (1—5 cap.),
 bűncselekmények
 az egyház parancsai ellen; ezt a részt az egyházi vagyon gyarapítására irányuló szabadrendelkezési fejezetek (6, 7. cap.) vezetik be (8—13. és az idekívánkozó 19. cap.);²
 élet és adott szó ellen (14—17. cap.);
 szolgák, szabadosok, telepések, vitézek irányában fennálló jogok ellen és ezekkel kapcsolatos rendelkezések (18, 20—25. cap.);
 nők ellen, velük kapcsolatban, általuk elkövetve és a kapcsolatos rendelkezések (26—31. cap.);
 élet és vagyon ellen (gyujtogatás, varázslat, mérgezés, házratörés: 32—35. cap.).

Felvetődik itt a két törvénykönyv közti rokonság kérdése. Valóban, mint kezdetleges kódexek, büntetőjogi jellegükben, a magánjogi rendelkezések szórványos elhelyezésében és az előbbiekhöz kapcsolásában kétségtelenül meg egyeznek. De a részletkérdésekben teljes az eltérés. A szolgák és nők, tehát társadalmi csoportok, csakugyan az elrendezés alapjai a mi szövegünk közepetáján. De az a szigorú elgondolás, ami a bajor jogot irányítja, nálunk hiányzik. Az egyház és szolgák között a király, az előkelők, a szabadok védelmét váránk, ehelyett néhány fejezetet találunk az ölésről és esküszegésről, és az előbbiben a szolgák és nők megöléséről is szó van, noha ezekről külön szabálycsoportok intézkednek. A Lex

¹ Beyerle XXIV—XXVII. l.

² 6, 7. cap.: Karácson 39. l., Závodszy 20. l., Madzsar 56. l., R. Kiss István a Klebelsberg-Emlékkönyvben 241—48. l., Murarik Antal a Századok 1934-i pótfüzetében, Huszti Dénes a Domanovszky-Emlékkönyvben 253. l. — Nem ismeri el az egyházi tendenciát, sőt az I. 7-ből vezeti le az I. 6-ot Hóman I. 220. l., a cikket konzervatívónak ítéli Váczy Péter, Századok 1932. 375. s. köv. l. — A 19. cap. helye: Madzsar 54, 55. l.

Baiuvariorum vagyón elleni cselekményeinek nagy serege teljesen hiányzik, hiszen a 32. fejezet után (gyujtogatás) megint személy elleni cselekmények következnek, s még az utolsóban is emberölésről, kardrántásról olvasunk : a házratörés tevékenységi tárgya távolról sem csak a lakóház. A bajor jog terjedelmes szabályozása társadalmi és gazdasági differenciáltságra mutat, a mi törvényünk szűkszavú és nem terjed ki széles körre : ezt a különbséget az amúgyis természetes egyezések nem tudják feledtetni.¹

A Lex Baiuvariorum példája azonban tanulságos lehet a már eddig is zavaró problémának, az első 5 fejezet hovatartozásának a megvilágításánál. Ezek ugyanis nem illeszkednek bele az egész törvény büntetőjogi színezetébe. Mint láttuk, az első az egyházi vagyón megőrzését köti a király lelkére, a második az egyháziak felsőbbségét hangsúlyozza, a következő kettő a privilegium fori kissé túlzó érvényesítője, az ötödik a papi munka panegyrisé. Schiller véleménye szerint ezek a fejezetek általános programmszerű, tanító nyilatkozatok, az átvétel csak „ein dekorativer Aufputz“, komoly jelentőség nélkül.² De ezt a programot nem igazolja a következő szöveg. Nincs az egyházellenes tanácsadóra más büntetés szabva, mint a mainzi zsinat kiközösítése, a püspök, a perbefogott klerikus jogait sem védi szankció. Ez annál feltűnőbb, mert a 8—13. fejezetek a kereszténység elemi parancsait látják el nagyon is világi jellegű büntetésekkel, élükön pedig a rendelkezési szabadságot keretek között megengedő, az egyházi vagyón gyarapítását szolgáló szakaszok (6, 7) állanak. A Lex Baiuvariorum átmondolt rendjében az 1. titulus 1. fejezete a lélekváltságadománnyal foglalkozik, a 2. fejezet azonban már büntető rendelkezés, az egyházi javak védelmében. Szerkezetileg a bajor népjog 1. fejezetével a Decretum 6. caputja áll egyvonalban. Erősebb egyházi hatást, mint a Lex Baiuvariorumban érvényesülő, nehéz

¹ Madzsar szerint törvényünk „egész szerkezete, tárgyi beosztása“ a Lex Baiuvariorum mintájára alakult. Ezt a tételt azonban éles kritikával további egyezésektől teszi függővé. Nagy alaposággal felépített érvelése, hogy a Decretum a társadalmi osztályok szerint halad, nem felel meg a szövegnek az emberölésről szóló fejezeten kívül ott sem, ahol a nők bűncselekményei közé a 33., 34. fejezeteket is be akarja sorozni, hogy a 32., 35. (akkor is sovány) vagyoni részzé legyen. Csakhogy a 34. cap. férfiakra is intézkedik : „Ast si quis vel que posthac hoc presumpserit . . .“ Egyébként „személyi jog, dologi jog“ kifejezéseken (magánjogi kategóriák!) bizonyára személy és vagyón elleni cselekményekkel foglalkozó büntetőjogot ért. Az osztályszempont és az eszmetársítás alkalmazását M. is kiemeli, de szerintünk a büntetőjogi jelleg a döntő. (I. h. 53, 56, 58, 70. 1.)

² I. m. 403. 1.

elképzelni; de a világi törvényhozó szempontjából annyira rosszul megválogatott átvétel, mint a mi első 5 fejezetünk, nem található benne.

A második könyvnek még olyan durva rendszerezése sem lehetséges, mint az elsőnek. Már Szegedi János, a kiváló jogtörténeti érzékkel rendelkező professzor felismerte, hogy ennek szakaszai nem egyidőben kerültek kihirdetésre, hanem jelenlegi formájuk csak egy „compiler“ műve.¹ Valóban csak „addenda és corrigenda“ lehetnek ezek, az alkalom és jogi szükséglet-létrehozta kiegészítések, melyeket a másoló vagy összeállító tetszése szerint csoportosított; erre vezethetők vissza az Admonti és a Vulgata (Turóczi, Ilosvai) kódexek közt a második könyvben az elsőnél jóval nagyobb számban található eltérések.² Ez a leírói önkény a germán törzsi jogoknál is munkában volt,³ ezentúl azonban szerkezetbeli hasonlóságra még gondolni sem lehet.

II.

Szöveg, jelleg, szerkezet kérdései után a Decretum forrásait kell áttekintenünk. Az idegen jogalkotások és a mi törvényünk viszonyát már sokan vizsgálták, az ősi szokásjoggal való kapcsolatot viszont inkább az „ignoramus“ helyettesítésére emelték ki. Az elsőnél formai egyezések is útbaigazítanak, a másodiknál már le kell hatolnunk a Decretum rendelkezéseinek alapjaihoz. Ha már a törvényhozás gondolatánál, a jogalkotás hatalmánál, a szerkezeti elrendezésnél nyomára jöttünk idegen és hazai szálaknak, ezek hiányából pedig Szent István törvényhozói önállóságára következtettünk, a forrásoknál még inkább ki fog tűnni, milyen jogtételekre nem tudunk sem egyik, sem másik összetevőből magyarázatot adni; ezek a helyek az önálló jogalkotóra fognak hathatósan rámutatni.

A külföldi forrásokat illetően már annyi valószínű, lehetséges és valószínűtlen egyezésre mutattak rá, hogy itt a legnagyobb óvatosságot kell érvényesítenünk.⁴ Számunkra azok

¹ Kálmán 34. cikkéhez (hivatkozás Szent István adótörvényére) irt jegyzete a Corpus Juris 1740. évi és köv. kiadásában: „Non invenitur hodie lex ista. Edictum, seu mandatum quodpiam fuerit, a *compilatore decretorum S. Regis praeteritum.*“

² Az idézet: Madzsar 49. l. Az eltérésekre Sawicki 417—18: l.

³ Brunner I. 424. l.

⁴ Újabbban az irodalom a kevesebb átvétel elismerése felé halad. Krajnert még „a szabály legtávolibb hasonlósága. sőt a tárgy pusztá azonossága is arra indította, hogy a magyar törvénynek az idegen jogtételeitől való függőségét állítsa“ ő írja Schiller 382. l. 1. jz. Ugyan-csak ő Závodszyt is „történelmi kritika hiányával“ vádolja meg.

a rendkívül széles olvasottsággal összeállított, minden hasonló fordulatot egyezésnek tekintő forrásgyűjtemények, mint Závodszy vagy Békefi felsorolásai, éppen a kérdéses törvényszöveg önállóságát sejtetik. Ha ugyanis a stiláris és tárgyi átvételt nem lehet kétségtelenül megállapítani, akkor nyilvánvaló, hogy az idegen egyházi vagy világi kútfőkben többhelyt előforduló intézkedés nemcsak az egyik jogforrás sajátja, hanem a kor gondolkodásának vetülete; így egyiktől a másikig nemcsak átvétel útján juthatott, hanem a hasonló társadalmi és gazdasági adottságok, a műveltség és a bűnözés mértéke, a történelmi fejlődés analógiái következtében az egyes törvényszerkesztők önálló műve is lehet. A korunkbeli törvények további egységesítő tényezője az egyházi férfiaknak Szent István korában is meglevő hasonló gondolkozásmódja, amely pusztán szóbeli tradíció útján is eredményezhetett egyezést.¹ Ha tehát adott esetben hiszékenységre vagy szkepsziskérdésre, hogy lát-e valaki átvételt vagy sem, a primitív kódexek, a koraközépkori állapotok és az egyházi törekvések sajátosságainak ismerete meg fog óvni analógiák elhamarkodott felvetésétől, vagy felismert hasonlóságok óvatlan elhárításától. Ha az előttünk járók egyes nézeteit ezzel kapcsolatban nem is ismerjük el, ez egyáltalán nem kutatásaik lebecsülését jelenti, hanem annak az elismerését, hogy munkájuk után újabb forrásanyag felbukkanásáig új egyezéseket már nem találhatunk, s csakis az ő szorgos tevékenységüknek köszönhető, hogy a napvilágra hozott rokon törvényhelyek gazdag gyűjteményéből van módunkban válogatni.

Az egyes fejezetek forrásai fölött most már úgy nyervehetünk némi áttekintést, ha különválasztjuk azokat, amelyekben szó szerinti egyezés van és azokat, amelyeknek idegen minta után igazodása többé-kevésbé valószínű. Nem is említjük azonban meg azokat a több szerzőnél felhozott hasonlóságokat, melyeknél pusztán a használt szó vagy

(Az idézetek eredetileg németül.) Az ő kritikus szemlélete jelenti a fordulópontot. Békefinek az *Intelmekről* írott tanulmányát (Századok 1901, 931—970. l.) is túlzott forráskeresésben kell elmarasztalni. Madzsar még Schillerrel szemben is többször mérséklően lép fel, csak a bajor jogból ismer el több kölcsönzést, azonban mindig igen óvatos. Sawicki interpolációkutatása végül lehetővé teszi egyes szövegrészeknek későbbi időponthoz kapcsolását.

¹ A kánonjog egységesítése felé éppen a XI. század legelején törénnnek lépések a X. századi különféleséggel szemben: ld. erre P. Fournier—G. Le Bras: *Les collections canoniques en Occident depuis les Fausses Décrétales jusqu'au Décret de Gratien* (Paris 1931) I. 362—64. l.

kifejezés azonos, hiszen ezek, mint Schiller helyesen figyelemztet, legtöbnyire „a kor általában szokásos frazeológiájához tartoznak”.¹ A valószínű egyezések csoportjában pedig a feltehető források sorrendjében haladunk.²

Kétségtelen, csaknem szószerinti egyezést *csak* az I. könyv 1—5. fejezete mutat fel forrásaival. Ezek az 1. és 2. caputra nézve a 847-ben tartott mainzi zsinat 6. és 7. kánonjai, a 3—5. caputra nézve Pseudo-Isidorus gyűjteménye, melyből a 3. és 4. caput az u. n. Excerpta Silvestri 4. és 5. kánon egy részét, az 5. caput egy Evaristus pápának tulajdonított töredéket (II. c. 8.) vett át. Hogy ez a csoport oktató hangjánál, meggondolatlan szövegezésénél fogva a továbbiaktól mennyire elüt, már eddig is láttuk, a törvény érvényesülésével kapcsolatban pedig az eltérés okát is meg fogjuk sejteni.

A többi fejezetben ha nem is szószerinti, de kétségtelenül felismerhető kölcsönzést csak a Lex Baiuvariorumból állapíthatunk meg. Az I. 32. caput a gyujtogatásról intézkedik, nyilván a bajor jog nyomán:

Szent István I. 32.

De incendiis mansionum. — Si quis per inimicitias alterius edificia igne cremaverit, decrevimus, ut et edificia restituat, et quidquid supellectilis arsum fuerit, et insuper XVI iuencos, qui valent XL solidos.

Lex Baiuvariorum X. 1.

De incendio et eorum compositione. — Si quis per aliquam invidiam vel odium in nocte ignem imposuerit, et incenderit liberi vel servi domum, inprimis secundum qualitatem persone omnia aedificia componat atque restituat, et quicquid ibi arserit, restituat unaquaque subiectalia . . . Tunc domui culmen cum XL solidis componat.

Ennek az átvételnek korántsem az az eredete, hogy az író ne tudott volna szabadulni a forrásul vett törvénykönyv hatásától (Hóman), hanem mint Madzsar alkalmasint véglegesen megállapította, az, hogy a közöttük élő bajorok,

¹ I. m. 402. l.

² Az egyes fejezetek tárgyalásánál a következő véleményekre támaszkodtam: I. 1., 2. cap.: sokak nyomán Závodszy 15. l., Schiller 386—7. l., — 3., 4. cap.: Schiller 389—390. l., Sawicki 405. l. — 5. cap.: Schiller 391. l. — 6. cap.: Závodszy 20. l. (Helyesen idéz „pro salute animae” adományról szóló helyet, de ez nem forrás.) — 8., 9. cap.: Schiller 391, 394. l., Madzsar 61, 64. l. — 11. cap.: Závodszy 25. l., Schiller 398. l. — 19. cap.: Schiller 392. l., Madzsar 69. l. I. jz. — 16. cap.: Schiller 401. l. — 17—25. cap.: Závodszy 32—36. l. — 26. cap.: Schiller 399. l. — 27. cap.: uo. 393. l., Madzsar 64. l. — 30. cap.: Schiller 393, 394. l. 2. jz. (de túlságosan biztos a német egyházi jogi eredetben.) — 32. cap.: uo. 395. l. — 35. cap.: uo. 402. l. — A szöveg Bartoniek i. kiadásából, Sawicki javításaival.

németek és a hatásuk alatt álló dunántúli szlávok faházaira volt tekintettel a Decretumban egyedülálló solidus-büntetés megállapításakor.¹ Magyaroknál egyelőre nem lett volna szükség erre a törvényre. A másik bajor eredetű caput már általánosabb jellegű: a zavartalan birtoklásról és a hűtlenségről szól.

Szent István II. 2.

De successoribus regalium beneficiorum. — Consensimus igitur petitioni totius senatus, ut unusquisque propriorum simul et donorum regis dominetur, dum vivit, excepto, quod ad episcopatum pertinet et comitatum, ac post eius vitam filii simili dominio succedant. Nec pro ullius causa reatus detrimentum bonorum suorum patiat, quis, nisi consiliatus mortem regis aut traditionem regni fuerit vel in aliam fugerit provinciam. Tunc vero bona illius in regiam veniant potestatem, ipse vero subiaceat sententiae, filiis innocentibus remanentibus salvis.²

Ez a fejezet első mondatával a szabad rendelkezést korlátozva biztosító I. 6. caputhoz csatlakozik, második mondatában a bajor joghoz hasonlóan fontos jogot biztosít a birtokosoknak: csak hűtlenség és árulás esetén vesztik el jószágukat.³ Az utolsó mondatra nézve még módokban lesz megfigyelni, hogyan működött Szent István törvényén uralkodása után a kegyeletes interpoláció. Ezzel a két fejezettel a bajor jog hatását meg is ismertük, több egyezést nem találhatunk. Ha ezekből kétségtelenné lesz előttünk, hogy a szerkesztőnek tudomása volt a szomszédos germán törzs jogáról, ez annál élesebb fénybe állítja önállóságát annak felhasználásában. A praefatióban a jogalkotás eszméje és példaképei, a szövényeket védelmező I. 32. és a nyugati vendégeknek is fontos vagyonbiztonságot kijelentő II. 2. fejezet az egész szellemi örökség, melyet Szent István a bajor jogból átvenni érdemesnek tartott.⁴

Lex Baiuvariorum II. 1.

... Ut nullus liber Baiuvarius alodem aut vitam sine capitale crimine perdat; id est, si in necem ducis consiliatus fuerit, aut inimicos in provinciam invitaverit, aut civitatem capere ab extraneis machinaverit et exinde probatus inventus fuerit: tunc in ducis sit potestate vita ipsius et omnes res eius in patrimonium...

¹ I. m. 67. l. Hóman idézve 66. l. A Lex Bai. idézeteit Beyerle kiadásából veszem, ld. font 445. l. 5. jz.

² Itt két helyen a Vulgata (Corpus Juris) szövegét vettem alapul, mint a valószínűleg eredeti variánst: Sawicki 413—5. l.

³ Eckhart 289. l.

⁴ Madzsar is csak ennyit mond „kétségtelen kölcsönzésnek“, az I. 8. és 27. cap.-tal kapcsolatban csak feltevésekről szól, az egyes fe-

Valószínű átvételeket Szent István számos más törvényhelyével kapcsolatban próbáltak kimutatni. Ezeknek a forrásai többnyire kánonjogi gyűjtemények, valódiak és hamisak: penitenciálék, Ansegis és Benedictus Levita hamis kapitulárei, VIII—IX. századi német zsinatok, Regino kánonjogi munkája stb. Feltűnő jelenség, hogy Pseudo-Isidorus, akitől az első cikkek szözszerint vettek át egyes részeket, a továbbiak során semmiféle analógiát nem nyújt.¹ Ha a teljesen valószínűtlen hasonlóságoktól eltekintünk, a következő fejezeteknél beszélhetünk idegen forrásról:

I. 8., 9. cap. (vasárnap megszentelése): Poenitentiale Theodori, ill. Regino Prumensis (a bajor jog hatását Madzsar cáfolta meg),

I. 11. cap. (pénteki böjt): Concilium Baiuvaricum a. 740—750. 9. c.,

I. 16. cap. (kardrántás) bevezetésére nézve: Ansegis I. 59. Benedictus Levita I. 5.,

I. 18. cap. (felszabadítás joga): Edictus Rothari 224. c.,

I. 19. cap. (templomban viselkedés): Concilium Baiuvaricum a. 740—750. 3. c., vagy Conc. Turonense a. 813.,

I. 27. cap. (nőrablás tilalma): 314-i ancyrai zsinat 11. c. nyomán Benedictus Levita I. 225., vagy Ansegis I. 99.,

I. 30. cap. (elhagyott asszony új házassága): Pipin kapitulárei II. 123, Regino II. 234.,

I. 35. cap. (jogos védelemben elkövetett ölésnél nincs compositio): Ansegis IV. 13, Benedictus Levita I. 230.,

II. (17.), vagyis Corpus Juris I. 51. cap. (áruló kiközösítése): 847-i mainzi zsinat 5. c.,

II. (18.) vagyis C. J. I. 52. cap. (tizedfizetés parancsa és szankció): Benedictus Levita I. 154.

Hogy ezekben a csak röptében felsorolt fejezetekben valóban forrás volt-e az idegen törvény, vagy csak általános egyezésről, elvi közösségről van szó: az teljesen az egyes szerzők egyéni elbírálásának a kérdése. Tekintve az említett munkákban nagy bőségben található párhuzamos helyeket, szöveget ezekről nem is tartottam fontosnak közölni. Csak mutatóban álljon itt pl. a kardrántási caput bevezetése és a felhozott forráshely:

jezeteknél igen óvatos: 61, 62, 64, 70. l. — Schiller az I. 26.-tal kapcsolatban cáfolta a bajor hatást, kritikai megjegyzéseivel pedig sok más egyezést vetett el; ezeket már nem is vettük figyelembe. (399. l.)

¹ Csak oktató hangját ismeri fel Madzsar 72, 73. l. az 1, 2. caputban, a praefatióban, az Intelmekben: egyezést nem állít.

Szent István I. 16.

Ut pax firma et incontaminata
per omnia maneat tam inter
maiores natu, quam inter mino-
res, cuiuscunque conditionis sint...

Benedictus Levita I. 5.

Ut pax sit et concordia et
unanimitas cum omni populo
christiano inter episcopos, abba-
tes, comites, iudices et omnes
ubique seu maiores et minores
personas...

Ezt az egyezést nyugodtan elfogadhatjuk anélkül, hogy Szent István törvényének tartalmi elemeire bármilyen hatást tulajdonítanánk neki. De el is vethetjük azon az alapon, hogy ilyen kegyes óhaj kijelentéséhez nem kellett a szerzőnek pap létére valamilyen forrásmunkához fordulnia.

Az egyéni elbírálásnak mégis határt szab két körülmény. Kétségtelen egyrészt, hogy annak a tudós papnak, akit első királyunk törvényeinek fogalmazásával megbízott, nem állhatott rendelkezésére az előző századok egyházi és világi törvényhozásának olyan nagyszámú eredeti és hamis forrása, mint arra még a fenti, erősen megrostált felsorolásból is következtetnünk kellene. Tudomásunk van ugyan könyv-forgalomról hazánk és a külföld között már a XI. század folyamán, és feltehetjük azt is, hogy az országunkba áramló idegen papok nem jöttek minden segédeszköz nélkül, de azt mégsem szabad gondolnunk, hogy az ismeretlen redactornak a királyság első éveiben már jól berendezett kézikönyvtár állott rendelkezésére.¹ A fenti hasonlóságokból következtetve valószínűnek tartom, hogy kezénél volt a bajor törvény, a hamis kapitulárek valamelyik gyűjteménye és talán azon számos kánonjogi összeállítás egyike, melyek még a penitenciálék és a nyugati zsinatok egyházjogát foglalták össze általános használatra, valószínűleg rövidített formában, többnyire a szerkesztő beállítottsága szerint.² Másrészt kétségtelen az is, hogy a fenti listában szereplő tárgyak nagyrésze egyházi jellegű, s ezeknek világi jogunkban való szereplését nem képzelhetjük el egyháziak közvetítése nélkül. Mászóval, ha formailag esetleg nem is, de anyagilag az említett, meglehetősen elemi keresztény jogszabályok mindenestre a nyugati jogból, pontosan a nyugati egyházjogból

¹ Waldapfel szerint Závodszy analógiái 49 forrást tételeznek fel. Szerinte nem valószínű, hogy a redactor mindezeket itt felhasználhatta: 89. l. — A magyar kolostorok külföldi könyvtári kapcsolataira újabban Morin kutatásai derítették fényt. Egyébként jellemző, hogy a korai katalógusokban (felsorolásukat részben ld. Magyar Könyvszemle 1880, 363. l.) milyen kevés az állítólagos források száma.

² Fournier—Le Bras 268. s. köv. l. Egy gyűjteményt sejtenek Waldapfel, Madzsar (újabban) is: ld. fent 445. l. 1. jz.

származnak, akár egyes térítő és szervező papok szóbeli közlése, egy-egy olvasott kánon akaratlan visszacsengése alapján is.

Ennek az egyházi jogi elemnek a szerepét csak akkor látjuk pontosabban, ha a sokat emlegetett ősi szokásjog nyomai után kutatunk a *Decretum* szövegében. Itt igen nehéz helyzetben vagyunk: más népekkel szemben mondanácsunk nem ad megfelelő felvilágosítást, rokonaink jogi emlékeit nem ismerjük, saját néprajzi irodalmunk alig nyújt egy-két támaszpontot. Ezért a jogi folklore kellő feldolgozásáig csak az általános primitív jogi ismeretek alapján, a legnagyobb óvatosság szem előtt tartásával engedhetünk meg magunknak következtetéseket az ősi jogra. A magánjogi vonatkozásokat Szent István törvényéből Tagányi mesterien elemezte ki;¹ ezért, de a *Decretum* elsősorban büntetőjogi jellegénél fogva is most csak az utóbbi szempontból fogjuk megközelíteni.

Egyéni és törzsi bosszú, egyezkedés és jóvátétel, végül állami büntetőjog: ezek a rendszerek jellemezhetik a kezdetlegestől a fejlett felé haladó jogrendeket. Az egyes elvek nem szükségképpen az említett sorrendben jutnak uralomra, nem is zárják ki egymást mindig: a történeti fejlődés sokszor a kezdetlegesebbnek látszó gondolatnak enged érvényesülést, máskor a fejlettebbnek látszót juttatja váratlanul korán uralomra. Óvakodnunk kell attól, hogy az evolúció túlzott kiterjesztésével minden nép jogfejlődését azonos fokokon vezessük át a priori: de a különböző népeknél hasonló vonásokat felmutató rendszereket bizvást sorozhatjuk *típusokba* és vonhatjuk be az egytípusú jogokat egymás szűkszavú, vagy töredékes rendelkezéseinek magyarázatába.² Ha történetileg nem is nyerhetünk tehát minden problémához egyformán használható kulcsot a fejlett és kezdetleges jogok fokozatainak megállapításában, jogi szabályozás szempontjából már állíthatunk fel ismertetőjeleket, hogy a tökéletesebb jogrendszert a kevésbé tökéletestől megkülönböztessük. Így tekintve már valóban a fenti sorrendben helyezkedik el a büntetőjogi rendezés három említett elve. Melyikkel mutat Szent István joga közelebbi rokonságot?

¹ *Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn* (Berlin-Leipzig 1922) 38, 46, 67, 68, 79, 104. l. A fent idézett magánjogi elvek egyházi vonatkozásaira tudatosan nem térek ki. Ha a büntetőjogra való korlátozást elejtenénk, önállóság és egyházi hatás szempontjából a kép nem változnék.

² P. Vinogradoff: *Outlines of historical jurisprudence I.* (Oxford 1920) 168—170. l.

Kérdésünkre a törvény büntetési módjai adják meg a döntő választ. A Decretum két könyvének során sehol sem találkozunk olyan rendelkezéssel, amelyben az egyéni vagy törzsi bosszú minden további nélkül szabad utat nyerne. A horvát jogban még a XV. században is előfordul az a felfogás, hogy „ipse solus homicida se ab adversariis debet custodire”.¹ Ilyen engedményt Szent István sehol sem tesz. A bosszú végrehajtásának egyes módjait, a kardrántást, a gyujtogatást, a házratörést szigorú büntetésekkel sújtja és így kijelentett bosszú-tilalom nélkül is ennek leküzdésére törekszik.² A sértettnek vagy rokonságának egyetlen alkalma arra, hogy „secundum velle eorum“ ítéljék meg a tettét, a mérgezőkkel és megrontókkal szemben nyílik, akik áldozatuk életére vagy szellemi épségére törnek. Azonban itt is arra következtethetünk, hogy a sértett nem minden további nélkül vehette kezébe az ügyet, mert a szöveg (I. 34. cap.) „tradatur in manus maleficio lesi“ rendelkezése feltételezi, hogy valaki más már megállapította a bűncselekményt, mikor bosszúállásra kerülhetett a sor.³ A szolgát, ha más szolgát (I. 14.) vagy szabad embert ölt meg (II. 4.), gazdájának ki kellett szolgáltatnia, ha megváltani nem tudta, de már az alternatívából is láthatólag itt nem a bosszú kitöltése, hanem a gazdasági szempont volt az irányadó. A meg nem váltható halálbüntetés csak az előbbi esetben fordul elő, amint egyes germán jogokban is csak a legsúlyosabb cselekményekre volt kiszabva. Ilyen esetekben tarthatta fenn magát a sértett általi végrehajtás egyes német vidékeken is.⁴ A megrontóknak szigorú megítélése indokolja tehát azt, hogy ebben az egyetlen esetben Szent István a kétségtelenül ősi családi és egyéni bosszú érvényesülésének legalább a végrehajtás során tért engedett.⁵

Az egyezkedés és az ennek alapján fizetett *jóvátétel* (compositio) rendszere szintén része lehetett az ősi szokás-

¹ Idézi Váczy: Die erste Epoche 27. l. 31. jz.

² Hadik Béla: A bosszú mint jogvédelmi eszköz (Angyal Szeminárium Kiadv. 22. sz. Budapest 1932) 146—149. l., majd Váczy 27. l. Utóbbi helyesen emeli ki, hogy Szent István teljesen bosszúellenes magatartást tanusít, míg Hadik szerint az egyezkedés meghiusulása esetére megengedi (143, 150, 159. l., Váczy 27. l. 31. jz.).

³ Hadik (143. l.) túlzott jelentőséget tulajdonít a fejezetnek, helyesebb itt is Váczy 28. l.

⁴ His 75, 84. l. A gyilkos szolga kiszolgáltatása és kivégzése a megölt megnyugvását szolgálja: Brunner I. 217. l. Talán a II. 4. esete még csatlakozik az I. 34-hez? — Varázslás súlyos megítélése: His 69. l.

⁵ Endlicher 164. l. már természetesnek veszi, hogy a bosszú ősi intézmény. Általános előfordulására ld. Hadik bő adatait, i. m.

jognak.¹ Erről a Decretum számos helyének szövegezése tanúskodik. Olyan szabállyal nem találkozunk, amely szerint tilos a bosszú végrehajtása és helyette egyezkedni kell. Ezzel szemben mint természetes dolgot olvassuk, hogy a hitvesülő „parentibus mulieris conciliatur“ (I. 15.), a nőrabló tíz tinót fizet akkor is, ha „postea reconciliatur parentibus puelle“ (I. 27.), a gyilkos-fizette jóvátételösszeg egy része „arbitris et mediatoribus“ jut (I. 14.). Ezek az esetek különösen jól rámutatnak arra, hogy az egyezkedés egy még nem egészen elfojtott családi bosszú-rendszer helyébe lép a közhatalom támogatásával és ha a gyakorlatban már alkalmasint inkább marha, mint emberélet oltja is a megsértett rokonság bosszúszomját, a kifejezések és az egyezkedés körüli eljárás még teljesen a magánharc légkörében mozognak.² Ugyancsak az egyezkedés ősi eredetét bizonyítják a Decretumban szereplő összegek, a honfoglaláskori ötös számrendszer kifejezői, így elsősorban a hindu száz tehénnel, az óarab száz tevével és a homerosi száz ökörrel egy sorba állítható magyar vérdíj, a száz tinó.³ Maga a számolási egység, ez a pensával csak kivételesen (I. 14.) helyettesített tinó is rokona a primitív népek pénzegységének és a Kálmánig eltelt alig száz év alatt teljesen eltűnik a magyar írott jogból, ezzel is bizonyítva a vele kifejezett jóvátételösszegeknek egy korábbi kultúrához való tartozását.⁴

A Szent István törvényében található szankciók jelentős része erre az egyezkedési rendszerre épül fel. De ez a rendszer már nem maradhat meg eredeti szabadságában. Az eredeti magyar számrendszerben, talán a régi alapösszegek megtartásával, de számszerűen már többnyire a királyi tanács határozza meg a jóvátétel összegét. Mint fentebb láttuk, a tanács közreműködése éppen ebben a ténykedésében van legjobban kihangsúlyozva, valószínű tehát, hogy a törvényünk-

¹ A compositio magyar megfelelőjéül a jóvátételt ajánlom. Így a szónak magánosokkal és állammal szembeni értelme is kifejezhető. Engesztelést inkább poenitentia, elégtételt inkább (magánjogi) satisfactio értelmében lehet használni, így ezek nem olyan alkalmasak a compositio jelzésére. — A rendszer ősi voltát már Endlicher 165. l. említi, v. ő. Váczy 28. l. 37. jz.

² Krajnernek (125. l.) feltűnik, hogy az I. 14-ben felesleges az arbiter, ha nincs törvényesen elismert magánharc. A Decretum egészéből úgy látszik, hogy ez a harc már csak alkudozásokra szorítkozik.

³ Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000—1325 (Budapest 1916) 157—168. l. Id. Tagányi 38. l.

⁴ Állatpénz pl. az ősgermánoknál: Brunner I. 82. l. De azért nem okvetlenül idegen átvétel, mint Endlicher (167. l.) véli. Eltűnésére Szlemenics 125, 136. l.

ben látható elég bonyolult compositio-rendszer nem egyszerűen a szokásos összegek törvénybe iktatásával jött létre. Akár az ötös szám szorzásával, akár a száztinós vérdíj hányadólásával írta elő a tanács az új jóvátételi összegeket, azok az egyezkedést most már erősen megkötötték, a tettes vagyoni állapotának megfelelően a cselekmény anyagi következményeit már eleve megszabták.¹ Még gyakrabban lépett közbe a törvény az egyezkedésben olyan módon, hogy a tettes részéről teljesített fizetésből részt hasított ki a királyi kincstár számára. Ezt az összeget a külföldi jogokban szokták a békéltető eljárás díjának, a békés elintézés árának felfogni; a germán ősidőkben a békeközösségbe való visszavételért jár királynak és népnek, a frank korszakban és később már büntetésnek tekintik.² Ha volt a régi magyar jogban egyezkedés, egyeztetők is voltak, s ezek valószínűleg nem végezték munkájukat díjazás nélkül. Szent István bírságai azonban már nem ilyen rendeltetésűek. Az emberölésért száztíz pensát kell fizetnie a tettesnek, ebből ötven a kincstáré, ötven a sértett családjáé, tíz a közbenjáróké (I. 14.). A kincstár itt már nem lehet részes szolgálatai alapján, hanem egyszerűen azért, mert a cselekményt a törvényhozó már nemcsak magánséremnek, hanem a jogrend megsértésének is fogja fel. A királynak járó rész ebben az esetben világosan nem illeték, hanem pénzbüntetés: ezzel az intézkedéssel a magyar jog a magánegyezkedésen túlmenve az állami büntetőigény érvényesítése felé tesz jelentős lépést. Meglepő az is, milyen nagy mértékben részesedik a király az idegen szolga felszabadításáért, vagy a szabad ember szolgálásra vetéséért kiszabott összegben: a tehetősek ötven tinójából negyven, a szegényebbek tizenkét tinójából tíz jut neki, sőt az utóbb említett cselekménynél még a maradék is az ispánt illeti (I. 21., 22.). Itt a társadalmi rend sérelme jóval nagyobb, mint az egyéni érdeké. Egyes fejezetek nyíltan meg is mondják, hogy a pénzbüntetés miért jár: a nőrabló vitéz tíz, a közember öt tinót fizet „pro raptu” még akkor is, ha a rokonokkal már kiegyezett (I. 27.), a házratörő társadalmi állása szeinti összeggel „conponat invasionem” (I. 35.), — csupa olyan büntetés, amelyet a közrend megzavarása tesz indokolttá.³

¹ Jóvátételi összegek kiszámítására Brunner I. 230. l., His 99. l. Egyszerű jóvátétel-megállapítás Szent István I. 15. hitvesölésre, I. 14, 28, II. 3. szolga vagy szolgáló megölésére nézve.

² Brunner I. 231. l., His 54, 102. l., Maine 314. l.

³ A házratörés compositiója alkalmasint a királynak jut, de a szöveg nem világos. Ugyancsak valószínű, hogy a kőbor jószágot kereső megveréséért a királyé lesz a 10 tinó (I. 25). A gyilkosságéhoz

A germán jogokban a béke megtörése, nálunk a Kálmánkori kifejezéssel élve a „*legis fractura*“ az a központi gondolat, amelybe az állami büntetőjog félénk gyökerei kapaszkodnak.¹

A törvényt és a közrendet súlyosan sértő cselekményekre kiszabott jóvátétel + büntetés csak átmenet az egyezkedési rendszertől az *állami büntetőjog* felé. Ezt a rendszert már nem tekinthetjük az ősi szokásjog részének, mert a jog kikényszerítésére legalább bizonyos mértékig képes állami hatalmat tételez fel. Történeti emlékeink szerint azonban Szent István előtt ősünk csak alkalmilag egyesültek közös vezér uralma alatt, s a település módja, a törzsszervezet természetéé még akkor is kizárta más büntetőhatalom létezését, mint a nemzetségek vagy törzsek közti egyeztető bírának (gyula, horka?) legjobb esetben törzsi bosszú-támogatta joghatóságát. Nem lehet eléggé hangsúlyozni azt a tényt, hogy Szent István törvénye a törzsszervezet végleges leküzdése idején, vagy talán még azelőtt² túlnyomó mértékben valódi állami büntetőjogot testesít meg. Büntetései is olyanok, amelyeket a kezdetleges népek büntetőjoga csak kivételesen alkalmaz és amelyek csak az államhatalom erőteljesebb kialakulásával hódítanak tért.³

Halálbüntetést a *Decretum I.* könyve csak a kardrántásra és a házratörésre szab ki, ha ez harccal vagy emberöléssel járt; a *II.* könyv a büntetést csak a karddal történt ölésre szorítja, de ki is terjeszti a szolga harmadízbeni lopására és az udvari ármánykodás egy esetére (*I.* 16, 35, *II.* 6, 7, 12, 19.). Ezeket a cselekményeket semmiféle elvi alap nem fogja össze. A bajor jogból átvett felségsértési szakasz a halálbüntetéshez jószágvesztést is fűz, egyébként elkobzás csak a vasárnap is munkálkodót sújtja: azt veszti, amivel dolgozott (*I.* 8. *II.* 2.). Testesonkító büntetések: orrvágás, füllevágás (szolga tolvajságára első, ill. második esetben: *II.* 6, 7.) kéz vagy nyelv levágása (esküszegésre ill. ármánykodó hizelgésre: *I.* 17., *II.* 20.), mint tükröző büntetés, szem, kéz, láb megcsonkítása (karddal okozott hasonló sérelemért: *II.* 13.) a tálío elve szerint. Szolgaságra vetés a büntetése

hasonlóan kerülhet felosztásra a *II.* 14, 15 fejezetek (kardrántás, karddal sebzés) jóvátételi összege.

¹ His 49. l. A békepénz neve a dán jogban is „*lahslit*“ = *legis violatio*. Brunner *I.* 230. l. Kálmán kifejezése: *I.* 39. V. ö. uo. *I.* 82, Szent László *III.* 15.

² Erre nézve ld. Váczy 13. s köv., 32—33. l.

³ *Encyclopaedia of religion and ethics*, ed. J. Hastings, *IV.* (Edinburgh 1911) 304. l. (Schrader.)

annak a szabad embernek, aki más szolgálóját feleségül veszi, vagy azzal harmadszor paráználkodik (I. 28., 29.), a tolvaj asszonynak (harmadik esetben okvetlenül, előbb vagylagosan: I. 31.), a tolvaj férfinak (vagylagosan) és udvarnoknak (II. 7., 21.). Testi fenyítést rendszerint szolgálorsú, vagy alacsony állású tettesre szab ki a törvény; a verést választhatja a vasárnap is dolgozó szerszámai elvesztése helyett, lenyírással együtt ez jár ki a misehallgatás körül hanyag villicusnak, az istentiszteleten fegyelmetlen közembernek, más szolgálójával fajtalankodó szolgának (I. 8., 9., 19., 28.). A szabad ember, ha szolgálóval paráználkodik, ugyancsak erre a szolgabüntetésre lesz érdemessé (1. esetben megverés, 2. esetben lenyírással együtt: I. 28.). A striga megbélyegzést szenved (I. 33.).

Az egyházi előírások megsértésére kiszabott világi büntetések tárgyalása az egyházi büntetéssel ellátott cselekményekhez vezet. Kiközösítést szab ki az I. 1. fejezet az istenháza és az egyházi birtokok megsértőire, sőt az utóbbiak ellen tanácsot adókra is, a II. 17. a felségárulóra, az uragylkos szolgára, az ispánját megölő vitézre. Valószínűleg ugyancsak kiközösítve adja át a püspök a világi karnak hétszeri intés után a kereszténység ellen tusakodó tettest, harmadik esetben a strigát (I. 13., 33.). A kiközösítéshez legközelebb áll a hívőnek kijáró temetés megvonása attól, aki szándékosan bűnben hal meg (I. 12.); bőjtölniök kell hanyag rokonainak, a strigának, (fogsággal) a pénteki és a kántorbőjtök megszegőinek (I. 10—12., 33.), valamint a világi büntetésen kívül a gyilkosnak és az esküszegőnek (I. 14., 15., 17.). A templomban beszélgető magasabb állású egyént kikergetik és nyilvánosan megfeddik (I. 19.).

Szent István büntetési rendszerének ez a kissé bonyolult és sokszor visszariasztó képe már nem érthető meg az ősi jog alapján, de a külföldi forrásokban sem találjuk meg forma szerinti elődeit. Ha a kialakulását irányító tényezőket akarjuk felkutatni, intézkedéseinek mélyére kell hatolnunk.

A Decretum jogfilozófiai megalapozására egyrészt a már idézett előbeszédéből, másrészt a szent király legendájából kapunk felvilágosítást. Az előbeszéd bizonyára önkéntelenül a római keresztény császárok törvényhozásának hangját üti meg:

Szent István Praef.

L. 1 C. 1, 17.

... nos quoque dei nutu nostram gubernantes monarchiam, antiquos ac modernos imitantes

Deo auctore nostrum gubernantes imperium, quod nobis a celestis maiestate traditum est...

augustos, decretali meditatione nostre statuimus genti, quemadmodum honestam et inoffensam ducerent vitam...

Nov. 77. pr.

... manifestum esse arbitramur omnia nos et studia et vota in eo collocare, ut ii, qui nobis crediti sunt a domino Deo, bene vivant...¹

Az első római jogi idézet éppen Justinianus első szavait tartalmazza, amelyekkel Tribonianusra bízva a kodifikálás munkáját. A római imperator jogalkotó tevékenysége Isten nevével kezdődik és a rábízott nép „jó“ életére irányul; Szent István is Isten kezéből veszi hatalmát és célja, hogy alattvalói tisztességes és büntetlen módon éljenek. Nem kell itt kiterjeszkednünk a koraközépkori királyeszményre, amelyet első uralkodónk is magáévá tett; ezt az ideált és magyar vonatkozásait ma már jól ismerjük.² Csak azt kell kiemelnünk, hogy Szent István büntetőjoga, s ezen keresztül a Decretum nem érthető meg más alapon, mint a Rómában és Konstantinápolyban a világi jog jelentős tényezőjévé nőtt egyházjog alapján. A pogány germán főnököknek a büntető jogszolgáltatással kapcsolatban a béke fenntartása volt legmagasabb célja: a közösség ellen vétkező békeszegést követelt el és kivetették a jogközösségből, az egyesek elleni sérelmeket pedig iparkodtak a köz érdekében békésen elsimítani.³ Az ősmagyar nemzetségi és nemzetségek közti bíráknak sem lehetett sokkal messzebbmenő törekvésük. A nép egyes csoportjai közti háborúságok az összesség érdekeit veszélyeztették, ezért egyezkedésre kellett bírni a feleket. Csak kevés esetben érvényesült a köz büntetőigénye. A keresztény királyság már egészen más szempontból nézi a bűncselekményt. A crimen egyuttal peccatum is, az örök Isten megbántása és a tettes lelkének beszenyezése. A királyság kötelessége a béke fenntartása, de nemcsak ez: a reábízott lelkeket az érdemszerző életre kell vezetnie. Ezt a magasztos államcél után az egyes jogalkotók koruk műveltségének megfelelő módon iparkodnak a valóságba átvinni. A keresztény elvek következtében a magánegyezkedés működését ki kell egészíteni, mert a gyilkosság bűne még nincs elintézve azzal, hogy a megölt rokonai jóvátételt kaptak a gyilkosság bűncselekményéért. Az Egyház közreműködése lényegesen

¹ K. Hohenlohe: Einfluss des Christentums auf das Corpus juris civilis (Wien 1937) 120. l., 1, 2. jz. A keresztény reformprogramot elismeri Leifer egyébként erősen bíráló hozzászólása is: Zschr. d. Savigny-St. Rom. Abt. 58 (1938) 190. l.

² Ld. Váczy, II. Abschnitt.

³ His 47, 49, 74. l.

hozzájárult ahhoz, hogy a magánjogi formák közé szorított kezdetleges büntetőjog valódi rendeltetését és közjogi jellegét jobban megközelítse.

A világi jognak ez a kiegészítése különösen ott vált szükségessé, ahol a bosszú rendszerének szívóssága megnehezítette az állam büntetőigényének érvényesítését. Innen magyarázhatjuk, hogy a koraközépkor népeinél az egyházjognak olyan mélyreható befolyása volt, hogy modern büntetőjogi eszmék gyökereit a kánonjogban kell keresnünk.¹ A bűnbánat nyilvános és magános formája, a legkorábbi időktől fogva gyakorolt vezeklés volt az a módszer, amellyel a bűnözés elleni küzdelemben az egyházi közreműködés érvényesült.² Az angolszász idők törvényei és az ugyanakkor szélesben elterjedt vezeklési könyvek (penitenciálék) számunkra igen tanulságosan egészítették ki egymást a közrend érdekében. A vezeklést egyházi, félig egyházi és tisztán világi bűncselekményekre is kiszabták a világi törvények.³ Számos esetben jelentik ki az akkori angol uralkodók, hogy Isten és ember törvényeinek megsértését egyházi vezeklés és világi büntetés által kell kiengesztelni.⁴ Ez a kétféle jogrend és kétféle szankció a legkülönbözőbb változatokban olvadhat össze, az elválasztó vonalak elmosódnak, de a célkitűzés mindig Szent István és a római jogalkotó programjára emlékeztet: a jó, büntelen élet, majd az örök boldogság az. A nagy cél érdekében egyházi és világi jog szorosan együttműködnek. A penitenciálék aprólékos büntetési tételeik során hatásosan befolyásolják a bosszú mellőzése, a békés egyezkedés, az idegen jószág visszaadása irányában a híveket; súlyos bűnök világi szankciójához esetleg tizenöt, tíz, hét évi vezeklést csatolnak, egyes cselekményeket egyenesen ők jelentenek ki büntetendőeknek.⁵ A törvények viszont támogatják a vezeklést, esetleg ők maguk írják elő, töredelmes vallomás esetén elengedik a büntetés egy részét.⁶ A népek

¹ Maine 330. l.

² Id. B. Poschmann: Die abendländische Kirchenbusse im Ausgang des christlichen Altertums. (Münchener Studien z. hist. Theol. 7. H. München 1928.)

³ Th. Pollock Oakley: English penitential discipline and Anglo-Saxon law in their joint influence (Columbia Studies in Hist. Écs. and Publ. Law. vol. 107. no. 2. New-York 1923) 142. l. — A penitenciálék említése nem forráskeresés, csak hasonlat Szent István törvényével kapcsolatban. Ld. ezekre G. Le Bras: Pénitentiels. (Dictionnaire de théologie catholique, ed. Vacant—Mangenot—Amman. 12/1. Paris 1933, 1159—79. col.)

⁴ Oakley 144. l. A fenti elv legtisztábban Ethelrednél (VI. 1.).

⁵ Uo. 168—174, 194—196. l.

⁶ Uo. 141, 145. s köv. l.

gyermekkorában vallási és jogi szankciók amúgysem válnak el egymástól;¹ a középkorban e kezdetleges állapot emléke él a vegyes bűncselekmények, a kettős büntetés rendszerében, a szigetországban és a kontinensen egyaránt.

Szent István büntetéseiben is meg lehet figyelni a kétféle jog szoros összhangját. Az egyházi előírások megszegője jószágát veszti, vagy testi fenyítéket kap, esetleg le is nyírják megszegényítésként; a bűnt is elveszti tiszta egyházi jellegét, hiszen a világi hatalom áll mögötte és fogsággal teszi a büntetést súlyosabbá. Ha a mi törvényünknek ezeket a rendelkezéseit megelőző és egykorú külföldi rendelkezésekkel összevetjük, a világi kar olyan szigorú fellépését kell bennük észrevennünk, amely egyébként meglehetősen ritka.² A térítés sikerének biztosítása, a büntetőtörvény távoli céljának átérzése indokolja meg Szent Istvánnak ezt a hasonló jogalkotóktól elütő magatartását.

A világi cselekmények egyházi megbüntetése még jobban rámutat törvényünk vegyes jellegére. Csakhogy itt nem a zsinatok támogatják a világi jogalkotót, mint a frank birodalomban, ahol illetékességük elég tisztán kialakult és azon belül szabályokat alkothattak:³ a zsinat nálunk felolvad a tanácsban és egyházi büntetéseket a király éppúgy rendel el, mint világiakat.⁴ Ez a törvényhozó hasonló az angolszász királyhoz, aki a kétféle szankció fölött egyaránt rendelkezik. De a kánonokat nem lehetett volna az egyháziak közreműködése nélkül felhasználni, s a mi törvényünkben, akárcsak az angolszász jogokban, az Egyház tudatos támogatását érezzük. Legérdekesebb az ólós és az esküszegés cselekményeihez fűzött vezeklés. A gyilkos „secundum canones ieiunet“ (I. 14.), ez a bűnt azonban bizonyára az önmegtartóztatás többi cselekedeteit is tartalmazza.⁵ Mennyiségét a király nem írja elő, itt a vezeklést kiszabó püspök szabad kezét kap. Ugyancsak ilyen általános intézkedés ír elő bűntöt a hitvesgyilkosra, az esküszegőre is (I. 15., 17.) Érdekes, hogy a penitenciálék legnagyobb gondja az angolszász

¹ Maine 19. l.

² Hinschius V. 36. l. 5. jz., 39. l., 2. jz., 43. l. 5. jz. kiemeli az említett büntetések ritkaságát; többször Szent István törvénye és más magyar források (zsinatok) az egyedüli, vagy a többségben levő példák.

³ H. Barion: Das fränkisch-deutsche Synodalrecht des Frühmittelalters (Bonn—Köln 1931) 163—166. l.

⁴ Karácson 7, 14. l. zsinatokról szól, de nála az elvi szempont a történetit elnyomja. Váczy 55, 56. l. véleményét követem.

⁵ Poschmann 23. l. felsorolja az idetartozó cselekményeket; a bűnt szélesebb felfogására már Szent Ambrust idézi.

jogvidéken is az emberölés és az esküszegés leküzdése volt. Ennek a hasonlóságnak az a mélyebb gyökere, hogy a törzsi szolidaritás a bosszú, majd a peres eljárás folyamán ezt a két cselekményt tette legtöbbször szükségessé.¹ Szent István kettős szankciói tehát ismét arra a szándékára mutatnak, hogy a pogány magyarságot a keresztény életforma keretei közé szorítsa.

Természetes most már, hogy az egyházi parancsok megszegőjére egyházi büntetés nehezedik. A nyilvános feddés a hetedik század után már csak elvétve található laikusra nézve: Szent István törvénye az egyetlen példája ennek a keresztény ókorban gyakoribb büntetésnek.² A bűjt, amelyet a bűjtsegőkre, hanyag rokonokra, bűbajosokra szab ki, nemcsak egyházi, fegyelmi eszköz ezentúl, hanem félig világi szankció is: időtartama meg van határozva és abban a kevés esetben, amikor a püspök joghatósága érvényesül, ennek végső kényszereszköze a világi kar közbelépése. Ha a kereszténység ellen tusakodó hétszer elutasította magától az egyházi bíró ítéletét, „regali iudicio, scilicet defensori christianitatis tradatur“ (I. 13.). A bűbajos (striga) pedig, ha a bűjt és megbélyegzés sem használ neki, „iudicibus tradatur“ (I. 33.). Indokolt a feltevés, hogy ebben a két esetben a jogalkotó a kiközösítésre gondolt, mikor a javíthatatlant a világi kar hatalmába adta.³

Az egyházjog teljes kifejlődése idején, sőt már az egységre való törekvés alatt is mind szélesebb körre terjedt ki az excommunicatio alkalmazása. Ha az egyházi bíróság nem ért el eredményt a makacs féllal szemben, a világi hatóságot szólította fel, hogy szerezzen érvényt a kánoni ítéletnek.⁴ De nemcsak ebből az általános gyakorlatból következettünk arra, hogy az átadást már előbb is a kiközösítés előzte meg. A frank birodalom jogi emlékei között maradt ránk egy részletes szabályozás az egyházi és a világi bíró együttműködéséről. Ha a püspök kiközösítésre méltónak tart egy sokszor fenytett embert, az illetékes comesszel együtt szorítsa rá az engedelmességre. Ha az nem enged, fizesse meg a királyi „bannus“-t. További makacsság esetén a püspök mondja ki az excommunicatiót, majd a comes vesse

¹ Oakley 157. s köv., 168. s köv. l.

² Hinschius IV. 803. V. 32. l.

³ I. 13.-ról már így véli Karácson 44. l.

⁴ Általában ld. Koeniger cikkét: Exkommunikation. (Die Religion in Gesch. u. Gegenwart, ed. Gunkel u. Zscharnack, II. 469—470. col.)

fogságba a tettet.¹ A háromszori intés, sőt egyesek szerint a hétszeri is, kelléke volt a nagyobb kiközösítésnek,² ha tehát törvényünkben hétszeri püspöki fenytésről és azután a királynak átadásról olvasunk, biztosra vehetjük, hogy a püspök a megátalkodott embert kiközösítette.

Feltűnő jelenség, hogy ezek a fejezetek olyan óvatosan bánnak a legnagyobb egyházi büntetéssel, annak még a nevét sem említik meg. Az ok valószínűleg a kereszténység újdonsága Magyarországon: amikor a megtérésre még mindig nagy tömegeket kellett ösztönözni és rászorítani, az egyházból kizárás nem lehetett elrettentő a törvény címzettjeire. Az egyetlen kényszereszköz természetesen a királyi ököl volt, amely lesujtott a megátalkodott pogányokra. Nagyon jellemző a Decretumra, hogy az egyházi bírászkodás végső szankciójaként nem a kiközösítést, hanem egyenesen a hatalmi közbelépést jelölte meg.

Nyugati államokban, ahol az excommunicatio eszköze már régen ismeretes volt s a hozzáfűződő súlyos joghatások is a köztudatban éltek, elegendő volt egyszerűen az egyházi fenytéket kiszabni. Ugyancsak megfelelt ez a mi jogunkban Kálmán idejében, mikor az egyház már megszilárdult. Innen magyarázható, hogy abban a két esetben, mikor Szent István törvénye egyszerűen kiközösítéssel fenyeget, a világi segítséget azonban nem helyezi kilátásba, a forrás a 847. évi mainzi zsinat kánonja (egyházi birtok megsértőjével szemben: I. 1.) illetőleg interpolatio útján a Kálmán korában tartott második zsinat (felségsértővel, hűtlennel szemben: II. 17.). Ezek a rendelkezések kiütöknöznek a többiek közül; a mainzi kánon átvétele világi nyomatókozás nélkül, főleg magasrangú világi urakra alkalmazva, elüt Szent István törvényének a térítés viszonyaira szabott intézkedéseitől.

Valóban, az a királyi törvénybe foglalt egyházi jog, amelyet a büntetőszankciókon keresztül megismertünk, nem illik bele teljesen az egykorú nyugati sablonba. Kissé archaisztikus büntetési tételei, a törzsszervezettel küzködő angolszász joghoz való hasonlósága, a vezeklés és böjt előnyben részesítése a kiközösítéssel szemben valamilyen sajátosságos színezetet adnak a Decretumnak. Az építőkövek keresztény, közelebbtről kánonjogi anyagból kerültek ki, de

¹ Mendelssohn-Bartholdy: De monitione canonica (Diss. Heidelberg 1860) 13. l. id.: Edictum Lotharii. (MGH 2° III. 248. l.)

² Uo. 12, 14, 29. l. A hármas intés a makacsságot bizonyítja a kánoni perben, ezért „monitio canonica“. V. ö. v. Kober cikkét: Bann. (Kirchenlexikon, ed. Wetzer u. Welte ²I. 1939. col.) Hinschius V. 11. l. 2. jz.

az építés módja kétségtelenül egyéni. A penitenciálék nyoma, mint láttuk, nálunk is megtalálható, ezek a kis kézikönyvek a IX. századi zsinatokon történt elítélésükig, de még azután is, széltében elterjedtek.¹ De nem kell ilyen távoli források hatására gondolnunk. A Decretum egyházi és világi büntetőjogának szoros egysége ismét egy hasonló körülmények közt levő jogvidékre emlékeztet bennünket ; az általános keresztény elveken és eszközökön túl Szent István törvénye nem vett át részletes szabályozást senkitől.

Az előbeszéd kijelentései megmutatták nekünk, hogy a Decretum a világi büntetőjogot az erkölcsi világrendbe állította be ; Szent István legendájának elbeszéléséből megtudjuk, milyen felfogása volt a büntetés jogalapja felől. Szent István bölcsességének híre nagyobb csoport besenyő urat vonzott udvarába, ezeket azonban a király egyes vitézei megtámadták az úton és mindenükből kifosztották. A panaszt István azonnal megvizsgálta ; a tetteseket maga elé idézte és szemükre vetette törvénszegésüket, majd ítéletet mondott fölöttük. Kettesével az útszélien akasztották fel őket, mint a legenda mondja, hogy lássa végtére mindenki, hogy jár az, aki nem nyugszik meg az igazság rendelkezésében ; az ország lakói pedig megfélemedtek, hallván a király ítéletéről. Másik esetben a szent király megbocsátott merénylőjének, de cinkosainak szemét kitolatta és kezét levágatta, „hogy a többieknek példájára legyenek“.² Amint iudicium ítélet is, törvény is ebben a korban, úgy bíraskodás és jogalkotás is igen közeli kapcsolatban állanak egymással. Ebből a két büntető ítéletből tehát Szent István törvényének alapelve is következtethetünk. Ez az elv kétségtelenül az elrettentés elve, amely a szövegben is feltűnik : „statuimus magni cautionem terroris veneficis ac maleficis“ (I. 34.) ! Az egyén és nemzetsége csak a bosszúra törekszik, a kezdetleges jogrendben elismert büntetést azért szabja ki, „quia peccatum est“. Az állami büntetőjog ennél tovább tekint, a bűnöst sújtja ugyan, de azért, hogy általában „ne peccetur“. Ebben a tevékenységében szilárd alapot ad Szent Istvánnak

¹ Fournier—Le Bras 85, 99. l. és Le Bras fent i. cikke (Dict. de theol. cath. 12/1.).

² Legenda minor 8. : „... quos alloquens... non enim auditores legis sed transgressores feriendi sunt, sicut fecistis ita faciet dominus vobis coram me. (Az ítéletet végrehajtották.) Per hoc denique volens intelligi, ut quicumque non adquiserit iudicio iusticie, quod a domino proposuerat, sic fieret illi. Audierunt habitatores terre iudicium quod iudicasset rex, et timuerunt.“ A merénylők megcsönkítése azért történik, (uo. 9.) „ut autem reliquis essent in exemplum...“ Mátyás Florianus : Fontes domestici... I. 8. l.

az a mély meggyőződés, hogy az ő szájával az Úr mond ítéletet, az ő kezével az Úr bünteti a bűnösöket: figyeljük csak meg a legenda szövegezését! Az erkölcsi rendbe való kapcsolódás azonban mássá formálja az elrettentésre törekvő jogszabályt is. A gondolat eredetileg a római jogból került a frank birodalomba és egyházi közvetítéssel juthatott hozzánk. A büntetés célja már a *Lex Burgundionum* szerint, „ut paucorum condemnatione multitudo corrigatur”.¹ Ez a *condemnatio* sokszor a tálío formáját ölti fel, vagy tükröző büntetés, hogy a hasonló sérelem elszenvedése a sokaságra elrettentően hasson.² De ha szemügyre vesszük Szent István büntető rendelkezéseit, úgy találjuk, hogy az állami büntető-igény érvényesítése mellett, talán a „vért nem szomjazó” Egyház közbelépésére, a megváltásra széleskörű lehetőség nyílik.

Láttuk azokat az élet, testi épség és becsület ellen irányuló büntetéseket, amelyeket Szent István törvénye előír. Ezek közül a halálbüntetésnél nincs helye megváltásnak. A frank birodalomban éppen a fejvesztés megválthatósága a szabály, nálunk a büntetés eleinte igen ritkán szerepel, csak a második könyv novellái alkalmazzák sűrűbben, de akkor okvetlenül végrehajtandó. Azt, hogy a büntetett életét a jog ennyire kímélte, az Egyház befolyására kell visszavezetnünk, egyrészt a keresztény megbocsátás érvényesítése, másrészt a halálbüntetéshez fűződő pogány áldozat emlékének kiirtása révén.³ Az első könyvben a halál mindkét esetben a kardrántáshoz fűződik, tehát még ott is, ahol az egyházi hatás meghagyta a szankciót, az evangélium szava adja az indokolást („eodem iuguletur gladio!”). A novellák intézkedései már alkalomszerű kiegészítések, különösebb elvi alap nélkül; kissé statáriumra emlékeztetnek.

A csonkító büntetéseken áttekintve megállapíthatjuk, hogy csak a legritkább esetben nincs módja a tettesnek anyagi teljesítéssel elkerülni a végrehajtást. Az esküszegő ötven (tizenkét) tinóval megválthatja a kezét, a tolvaj szolga öt tinóval az orrát vagy a fülét. A hízélgéssel ármánykodó kétszeres nyelvváltságot fizet, ha két embert ingerelt egymás ellen, de megváltás nélkül nyelvét veszti, ha csak egynek hízélgett. Ezenkívül csak a karddal okozott testi sértésért jár hasonló büntetés, ami a tálío elvének következetes érvényesítése. A szolgaságot is el lehet hárítani, ha a szabad

¹ His 74. l.

² Uo. 73—74. l.

³ Uo. 69, 83. l. — Az itt tárgyalt intézkedések forráshelyeit ld. fent 460—61. l.

ember szolgálóval harmadszor paráználkodott, de nem akkor, ha szolgálót vett nőül; van helye megváltásnak szabad ember és asszonyt első két esetben elkövetett lopásakor is, de az asszonyt harmadik esetben okvetlenül eladják (a férfi életét veszti). Az úr megválthatta gyilkos szolgálóját az eladástól az árával (I. 14., II. 4.), a vasárnap dolgozó pedig lovát ökrével, szerszámaival és ruháját testi fenytés elszenvetésével. A fenytéstől és becsületbüntetésétől már nem lehetett pénzfizetéssel menekülni. A meg nem váltható büntetések a szolgálás és a testi fenyték csoportjában, vagy a szolgálás bélyegének megrögződése, vagy a vallási parancsok megsértése miatt állanak be, tehát valamennyi kapcsolatba hozható az egyház és a szabad állás megbecsülésére irányuló elrettentő célzattal. „Ut nemo eorum, qui libero censetur nomine cuiquam quid iniurie facere audeat, terrorem et cautionem inposuimus . . .“ (I. 29.), mondja a törvény és örök szolgálást rendel arra, aki szolgánót feleségül véve, alacsonyabb társadalmi állásba süllyeszti le magát.

A testi fenytésnek szabad emberre kiterjedő alkalmazása a régebbi külföldi jogokban szokatlan. Gyakrabban csak a nyugati gót törvényhozás használja ezt az egyébként szolgálókra vonatkozó szankciót. Ugyancsak a vizigót jogban találunk világi jellegű büntetéseket egyházi rendelkezésekben is. A verés széleskörű kiszabását későrómai hatásra, az egyházi parancsokban előforduló szigorú szankciókat az egyházi és világi hatalom szoros kapcsolatára szokták visszavezetni.¹ Ha tehát a fenytés nálunk éppen az egyház elleni vétségek-nél nem megváltható, hanem szabadokon is nyilvánosan végrehajtják, abban a már említett szoros együttműködés újabb jelét kell látnunk. Másrészt a testcsönkítő büntetések alternatív kiszabását is alkalmasint az egyház szelidítő hatásának tulajdoníthatjuk. Éppen azok a jogszabályok, amelyek a Decretumnak rideg színezetet adnak, megengedik majd minden esetben a megváltást. Szent István törvénye tehát egyáltalán nem olyan véres, mint az első pillanatra látszik.

Azt mondtuk, hogy a Decretum büntetési rendszere jelentős részben már állami büntetőjog. Láttuk a rendszert befolyásoló és alakító tényezőket is. De a megváltás (redemptio) érvényesülése arra indít, hogy ezt a közjogi büntetőjogot ne hasonlítsuk egykönnyen a mai rendszerekhez.

¹ His 87—88. l., Hinschius IV. 804. l., Závodszy 39. l. Utóbbinál a párhuzam jellemző: a magyar törvény szabadokról szól, a külföldi szolgálókról vagy szabadosokról.

A magyar királyság joga a törzsszervezet egyezkedési rendszeréből nőtt ki, ahhoz számos kapcsolata volt. Meg kell állapítanunk, hogy még ott is, ahol a büntetési tétel a köz sérelmére enged következtetni, ezt a sérelmet számos esetben anyagiakkal is ki lehet engesztelni; az egyezkedő ellenfél helyébe az egyezkedő államhatalom lépett. Hogy ez volt a fejlődés útja, legjobban a *compositio* szó jelentésváltozása igazolja.

Du Cange szerint a *compositio*: „*multa sonti imposita ad luumum crimen damnunve resarciendum*“.¹ A jóvátételnek kettős értelme van tehát: bűnhődés és kártérítés. Szent Istvánnál is észrevette már ezt a kettős jelentést Endlicher; szerinte a *compositio* egyrészt *multa*, másrészt *emenda*.² Valóban, egy és ugyanazon szövegben kettős értelemben fordul elő a szó, akár főnév, akár ige formájában olvassuk. A régebbi értelem már csak az emberülésre korlátozódik: az I. 14. fejezetben határozottan említett egyezkedés eredménye később mint „*homicidii compositio*“ jelenik meg, kardrántásért ennek felét lehet követelni, a házratörő „*sine compositione iaceat*“ (I. 35., II. 14., 15.). Ezek a kifejezések egyértékűek azzal, hogy a békeszegő a germán jogban „*busslos*“ fekszik, ha megölték: családjának, nemzetségének nincs joga jóvátételt követelni.³ De a *Decretum* jellegének megfelelően ez az értelem már csak szórványosan fordul elő. *Conponere* több esetben egyszerűen bűnhődni valamiért; a leányrabló „*conponat raptum*“, a házratörő „*conponat invasionem*“, a tolvajról „*hac lege conponere decrevimus*“, a király részét elsikkasztó comes „*duplo conponat*“ a visszaadáson kívül! (I. 27., 35., II. 7., 8.) Végül a szolgálért fennálló felelősség alapján a gazda részéről gyakorolt megváltás mintájára, vagy az okozott anyagi kár megtérítéséhez⁴ hasonlóan a *redimere* megfelelője lesz a szó: csonkítás helyett a szolga „*conponat nasum*“, „*conponat aures*“ (II. 6.). A legfiatalabb jelentése már teljesen az „*emenda*“ értelemnek felel meg: a hízelt „*solvat duas compositiones fallacis lingve pro reatu mendacii*“ (II. 20.).

Az állami büntetőjog tehát a törvényben az egyezkedési rendszerhez tér vissza, de a lehetőség szerint a királyt állítja

¹ Du Cange: *Glossarium* II. 470. l. — Bartal 152. l. csak „váltóság“ értelemben használja, mint az „*emenda*“ szót.

² Endlicher 165. l.

³ Brunner I. 233. l.

⁴ Az elsőre: „*precium conponat*“, „*medietatem servi conponat*“ (I. 14, II. 3.) már teljesen magánjogi hangzásúak; a másodikra: „*conponat eandem cum altera ancilla*“ (I. 28) kártérítés!

a sértett fél helyére. Hogy az egyezkedés még főbenjáró perekben is mennyire szívósan tartotta magát jogunkban, arra legjobb tanú Werbőczy, akinél a vérdíjrendszer még teljes épségében fennáll. Korai lenne következtetésekbe bocsátkozni a magyar büntetésösszegek megoszlásának eredetére nézve, de annyi bizonyos, hogy a sértettnek juttatott elégtétel és a bírónak járó díj sajátságos rendszere már tételes jogunk első próbálkozásában is kísért. A Decretum nemcsak ki akarja küszöbölni a bosszút, de a köznek is részt hasít az egyezkedés eredményéből. Hogy ebből a próbálkozásból mennyi lett valósággá, azt nem tudjuk eldönteni.¹

Az önállóság kérdésében most már így foglalhatnánk össze az eddigieket: formailag a Decretum öt fejezetében teljes, kettőben részleges, tizenegyben esetleges az idegen hatás. Ha tehát a legtöbbet fogadjuk is el e nem biztos, vagy nem is valószínű átvételekből, a fejezetek kétharmadánál több még mindig formailag teljesen önálló intézkedés. Ha a jogforrás tartalmát tekintjük, akkor abban az ősi szokásjog és a korabeli általános egyházjog elemeit ismerjük fel, azonban egyik sem érvényesül olyan mértékben, hogy az a törvényhozó önállóságát kétségbevonni engedné. A formai és tartalmi vizsgálódás egybehangzóan tanúsítja, hogy a két említett forrásból merített részletek csak egy önálló alkotás eszközei voltak, az egész rendszer teljesen a kor szükségleteinek megfelelő, az idegen kútfők fölényes felhasználásával készült magyar törvényhozói mű.

Hátra van még, hogy a Decretum további sorsát megismerjük. Mint jogforrásnak, érvényesülését, mint ránkmaradt szövegnek, változásait kell kutatnunk. Egy jogi alkotás későbbi viszontagságait nem egyszer ugyanazok az erők irányítják, amelyek azt létrehozták.² A hatályosság és kihirdetés kérdései pedig esetleg eddig zavaros részletek megoldásában is felhasználhatók lesznek.

III.

Szent István törvényalkotásának sorsa nem teljesen világos előttünk. Abban a viharos században, mikor trónviszályok, háborúk, vallási küzdelmek szakították félbe

¹ Mindenesetre, ha a köz a károsult, a jóvátétel alapja nem lehet a sértett életének ára, csak a sértő eljátszott fejének az értéke: ez a különbség a compositio és a redemptio rendszere között. Úgy látszik, a Decretum az ősi és továbbélő compositio-rendszer helyébe redemptiót szeretne tenni. Csak így kiegészítve „Bussstrafrecht“ Szent István büntetőjoga: Váczy 28. l. 37. jz.

² Beyerle LXXVII. l.

a békés fejlődést, nem lehetett szó az eredeti szöveg következetes alkalmazásáról, nyugodt, zökkenő nélküli továbbfejlesztéséről. A legendák és krónikák adatai is, melyek elvétele említik a szent király törvényeit, későbbi korból származnak, mikor már alakja mithoszok központjába került. Azt is tudjuk, hogy első királyainkkal szemben a kezdeti magyar történetírás meglehetősen elfogult módon járt el, az uralmon levő király szempontjai szerint marasztalva el más párton volt elődeit, magasztalva művének előfutárait.¹ De vannak megbízhatóbb forrásaink is, ezek a XI. század törvényei, melyek jogi szempontból amúgyis elsősorban kell, hogy tekintetbe jöjjenek. Ezeken kívül a külföldi kútfők állításaiból vagy hallgatásából is sokat tudhatunk meg. Az a kép, amelyet szövegünk viszontagságairól nyerünk, mégsem lesz ellenmondás nélküli, mint maga a törvény, tág teret nyit a rekonstrukciónak, ez pedig ingoványos talajra vezet.

Első adatunk negatív bizonyíték. A német krónikák, melyek számos adatot tartalmaznak Magyarországra nézve, nem is említik meg Szent István törvényhozói működését. Mikor Péter második koronázása alkalmával (1044) az országot német hűbére tette, a magyar országnagyok a belső béke biztosítása végett a szertartásban tevékeny részt vevő III. Henrik császárhoz fordultak, aki kérésükre bajor jogot adott nekik.² Az elfogadott értelmezés szerint a „scita Teutonica“, illetve „lex Baiouarica“, melyről a német források beszélnek, nem a Lex Baiuvariorumot, hanem a császárnak az országos békére vonatkozó rendelkezéseit (Landfriedensbestimmungen) jelenti.³ Nem volna ugyanis elképzelhető, hogy a császár Szent István törvényeit a bajor népjoggal akarta volna kiszorítani. De még így is feltűnő, hogy a jogadományozás során nem esik szó a Decretumról, melyben egyébként megfelelő szabályokat találunk az árulásra, kard-

¹ Hóman I. 296. s köv. l. Deér 116—17. l. („átértékelés az utókor használatára“) — Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei (Budapest 1931) 34. l.

² Annales Altahenses maiores, 37. p.: „Illis autem petentibus concessit rex scita Teutonica.“ — Herimanni Augiensis Chronicon 125. p.: „Ungarios petentes lege Baiouarica donavit.“ Id. K. Schünemann: Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert (Berlin—Leipzig 1923) 68. l., 4—6. jz. Régebbi írónk, mint Kelemen Imre (Historia juris Hungarici privati, Budae 1818, 67—68. l.) és Szlemenics (111—12. l.) a magyar nép jellemére és Turóczy ellenkező beszámolójára hivatkozva kétségbevonják az idegen forrás hitelét ebben a kérdésben.

³ Schünemann 68. l. Giesebrecht nyomán és Sawicki 422. l., 5. jz.

rántásra, erőszakosságra vonatkozólag (I. 16., 32., 35., II. 2., stb.). Hiszen még egy évtized sem telt el a törvényhozó halála óta!

Nem sokkal Péter szomorú tette után az országos elégedetlenség Endre és testvérei visszatérését tette lehetővé. Tudjuk, hogy a pogánysággal rokonszenvező felkelők váarakozása ellenére milyen szigorral állította helyre a király a kereszténység uralmát. Ezzel kapcsolatban hallunk először Szent István törvényéről, de csak jóval későbbi forrásokban. A *Vita maior* S. Gerhardi így ír Endre helyreállító tevékenységéről: „Dux autem Endre in Alba coronatus est, precipiens universe genti sue sub pena capitalis sentencie, ut deposito paganorum ritu ad fidem Christi converterentur, et *secundum statuta sancti regis Stephani viverent*, quod et ita factum est“. A Képes Krónika szerint pedig: „Precepit itaque universe genti sue sub pena capitalis sentencie, ut deposito ritu paganismo prius eis concesso, ad veram Christi fidem reverterentur, et in omnibus *secundum legem illam viverent, quam sanctus rex Stephanus eos docuerat*“.¹ Ezeknek az állításoknak lényegbeli igazságát a korabeli források is valószínűsítik, minélfogva az irodalomban általában hitelt adnak nekik.² Sőt Sawicki azzal a ténnyel kapcsolatban, hogy Endre parancsot adott Liedwin bihari püspöknek a Szent István-gyűjtötte ereklyék rendezésére, a szellemi hagyatéék rendezőjének is őt akarja megtenni és a Corpus Jurisba került szövegek rendszeresebb formáját az ő alkotásának mondja.³ Csakhogy ezzel a felújítással nem egyeztethető össze az a magatartás, melyet következő forrásunk, Szent László első törvénye tanúsít a Decretummal szemben.

Ha Szent László és Kálmán törvényeiben és az egykorú zsinati határozatokban nem találnánk Szent István rendelkezéseire való kifejezett utalásokat, László első jogalkotásának, a hagyományos számozás szerinti II. decretumnak hallgatása nem volna feltűnő. De az említett jogforrások néhányszor névszerint idézik, még többször tartalom szerint követik első törvényhozónk intézkedéseit. László alkalmassint közvetlenül trónralépése után hívta össze az ország nagyjait, hogy megtárgyalják, „qualiter malorum hominum impedirentur studia et gentis nostre expedirentur negocia“.⁴

¹ *Vita maior* S. Gerhardi : Endlicher : Mon. Arp. 230. l., Képes Krónika : Scriptorum Hungaricarum, ed. Szentpétery, I. (Budapest 1937) 344. l.

² Schünemann 73. l.

³ I. m. 424—25. l.

⁴ Praefatio, Závodszyky 166. l.

A meghozott törvény legnagyobb része a lopással foglalkozik, amit a király trónralépését megelőző zavaros idők megrendült vagyonbiztonsága tehetett szükségessé. De meglepő, hogy bár Szent István is rendelkezett a lopásról (I. 31., II. 6., 7.), sőt még más szolgájának, vitézének, külföldi telepesének tiszteletbentartásáról is (I. 21., 23., 24.), a „szent hegyen“ tartott tanácskozás egy szóval sem említi az ezen a téren meglevő törvényhozási előzményeket. Olyan szabállyal is találkozunk, mely egyenesen Szent Istvánnál is előforduló cselekményt büntet és mégsem emlékezik meg arról, hogy itt változtatásról van szó (amint azt későbbi törvények megteszik):

Szent István II. 12.

Si quis gladio hominem occiderit, eodem gladio iuguletur.¹

Szent László II. 8.

Si quis extracto gladio iugulaverit hominem, regali iudicio tradatur in carcerem, et omnia sua dividantur in tria . . .

Ha meggondoljuk egyrészt, hogy Szent László uralkodására esik a magyar hagyományok gyűjtésének, magyar szentek kultuszának kezdete,² másrészt, hogy a törvényesen megkoronázott Salamon életében trónralépő uralkodónak milyen erkölcsi súlyt adott volna, ha intézkedéseiben Szent Istvánhoz kapcsolódhatik,³ a forrás hallgatását döntő jelentőségűnek kell felfognunk. Ha az Endre-korabeli felújítás nemcsak a mithikus jelentőségűvé nőtt törvénysszöveget kiemelő kegyes hagyomány antedatálása, hanem tény is, a hetvenes évek közepetáján a *Decretum* vagy már nem érvényesült, vagy egyenesen lappangott.

Szent László III. *decretuma*, valószínűleg a nyolcvanas években, már a szent király testének felemeltetése után keletkezett. Ellentétben a fent tárgyalt törvénnyel, kétszer kifejezetten hivatkozik a *Decretumra*:

III. 8. De furibus decem vel sex denarios valencium. — Si liber, quod decem denarios valeat, furatus fuerit, cum omni substantia sua pereat; si minus, alter oculus eruatur, et *secundum sancti Stephani decreta* diiudicetur. Item si servus VI denariorum precium furatus fuerit, careat oculis; si minus, oculo, et quod furatus fuerit, dominus eius duppliciter restituat.

III. 17. De furibus ad ecclesiam fugientibus et se innocentes proclamantibus. — Si qui fures, servi vel liberi ad ecclesiam subin-

¹ Itt csak az idevágó novellát veszem figyelembe, mert módosította az előbbi szabályt: Sawicki 420. l.

² Váczy 114. l., Deér 116. l.

³ Schünemann 84. l. László helyzetéről a koronás királlyal szemben.

traverint, et se innocentes esse proclamaverint, iudicio probentur. Quod si rei apparuerint, quasi qui ecclesiam non intrassent, iudicentur; si vero culpam confessi fuerint, lege beati Stephani discuciantur.¹

A 8. fejezet tehát Szent István II. 7. cikkének érvényét a tíz dénáron aluli lopásra szorítja. Ez lényeges súlyosbítás, mert a régebbi rendszer: első esetben eladás vagy megváltás, visszaesésnél csonkítás vagy megváltás, harmadszorra halál, míg az újban tíz dénáron felül már első esetben halálbüntetés jár, azon alul pedig a szentistváni szankción kívül egyik szem kivájtása. A 17. fejezet pedig Szent István II. 6. és 7. cikkét alkalmazza a beismerést tett, egyházi menedéjjoggal élő tolvajokra, vagyis enyhítésképen ebben az esetben a régi jog hatályát tartja fenn szabadokra és szolgákra. Ezek a fejezetek éppen úgy a lopásról szólnak, éppen úgy módosítják a régi jogot, mint az időben előtte álló II. decretum szakaszai, csakhogy azt határozottan kifejezik, ami fenti állításunkat más oldalról támasztja meg.

Honnan ez a homlokegyenest ellenkező gyakorlat? Miért ez a teljesen következtelen eljárás? Mi volt az a nagy esemény, mely az eddigi hallgatást megtörte és az elhanyagolt jogforrásra a törvényhozó figyelmét felhívta?

A változást nem érthetjük meg annak szellemtörténeti háttere nélkül. 1083-ban László kezdeményezésére István király, Imre herceg, Gellért püspök, András és Benedek vértanúk teste ünnepélyesen felemeltetett. Ha nem is a nép széles tömegeiben, de a királyi udvarban mindenesetre hatalmas lendületet vett ebben az időben István király tisztelete. A gyenge vagy hatalmaskodó uralkodók alatt sokat szenvedett nemzetben első királyának képe lett „szinte elvont megszemélyesítője a királyság intézményének és a jog fenségének”.² Közvetlenül a szenttéavatás előtt keletkezik Szent István nagyobb legendája, melyet nyomon követnek többi életírói, mind pompásabb színekkel festve a nagy uralkodó életét és tetteit.³ László korában írja meg egy ismeretlen szerző a magyarok cselekedeteinől szóló művét, az első magyar gestát, melyben tudatosan törekszik Szent István alakjának és cselekedeteinek szépítésére.⁴ Rendkívül tanulságos, hogyan illeszti be a művelt köztudat az egyház-szervező intézkedéseket a maga megváltozott, gregoriánus

¹ Závodszy 175, 178. l.

² Deér 116. l. V. ö. Hóman I. 289. l.

³ Hóman I. 293. l., Váczy 105. l.

⁴ Hóman uo., Deér 117. l.

szemléletébe és teszi István újból aktuális személyét pápai legátussá.¹

A legendákban, melyek István életével foglalkoznak, igen tanulságosan tükröződik az átmenet a valóságostól az elképzeltet, a keménykezű királytól a kegyes szenthez. Ugyanez a jelenség mutatkozik meg törvényeire nézve is. Valódi szövegük, ha nagyobb nyilvánosságot nyer is, fontoságban veszít és megindul minden jó és kívánatos intézkedésnek Szent Istvánra visszavivése. Már a szabolcsi zsinat, mely 1092-ben az egyházi szervezet és fegyelem legfontosabb kérdéseit rendezi, csak mint szentet említi Istvánt ünnepével kapcsolatban (Szent László I. 37.), de nem reflektál egyházi rendelkezéseire, melyeket eddig nem ismert részletességgel egészít ki. A *Legenda maior* utalása sem mond sokat:

*Post acceptum autem imperialis excellentie signum, qualis vite vir et discretionis fuerit, cum episcopis et primatibus hungarie statutum a se decretum manifestum facit. In quo scilicet unus cuius contrarium dictavit antidotum. Et ut pacis per quam Christus mundum coadunavit, se fore probaret filium, quod nullus alium hostiliter invaderet, nemo inimicum sine iudicium examinatione lederet, viduas et orphanos nullus opprimeret, subscriptione federis non pereuntis posteris suis reliquit stabilitum.*²

Távolról sem a hozott újítások összefoglalását, a törvény ismertetését szolgálják ezek, csak a keresztény király alakjának kiszínezését, aki térítő munkájában érvényesítette a szeretet parancsait: a békesség megteremtését alattvalói között és az elhagyottak, özvegyek, árvák védelmét. Nem változtat ezen a beállításon az a tény, hogy ezek a rendelkezések valóban megvannak az I. 26. és 35. fejezetekben; az életíró, ha ismerte is az eredeti szöveget, nyilvánvalóan nem azt tartotta fontosnak, hanem a hős beállítását a természetfölötti keretbe.³

Annak a folyamatnak, mely a valóban meglévő törvény-szöveg háttérbeszorítása mellett egyre jobban kiemelte annak elvi jelentőségét, a legjellemzőbb állomása Kálmán I. decretuma, ez a tarcali zsinaton hozott végzemény. Alberik, az esztergomi érsek papja, a decretum vezetésében rámutat arra az ellenállásra, mellyel a zsinat újításai találtak a régi törvényekhez ragaszkodók körében. Ezekkel szemben arra hivatkozik, hogy Kálmán tulajdonképen Szent István

¹ Ld. erre Váczy szép tanulmányát. *Stephan der Heilige als päpstlicher Legat . . . i. m. III. Abschnitt* és a Bécsi M. Tört. Int. Évkönyve 1934.

² Mátyás Fl. I. 18. l. Id. Madzsar 49. l., 1. jz. is.

³ Ezért nem tételezhetünk fel Karácsonyival (id. Hadik 139. l.) elveszett törvényt a legenda szószerinti értelmezése alapján.

törvényét vizsgálta át és a valóságban nem csorbította, hanem növelte azt: „Hic... regni principibus congregatis, tocius senatus consultu prefati regis sanete memorie Stephani legalem textum recensuit, de quo, si rem consideres, nichil comminuit, sed auxit, non tam, quasi fundator, sed superedificator...”¹ A változtatások indokolása pedig a magyar nép megváltozott természete, mely már nem lázadozik a kereszténység ellen, hanem azt szívvel-lélekkel vallja; ezért más módon kell kormányozni, mint István király idejében. Ha azonban a törvény intézkedéseit nézzük, semmiképen sem tudjuk ezeket az állítólagos mintával párhuzamba állítani. Ha még a tárgyak sorrendje hasonló volna, lehetne legalább formai követésről beszélni. De a Kálmán-féle decretum természetesen kora szükségleteit elégíti ki, időszerű tárgyakkal foglalkozik és semmi igényt sem tarthat arra, hogy Szent István törvénye átdolgozásának tartsuk. Tekintsük át röviden a Szent István intézkedéseivel kapcsolatba hozható helyeit:

Kálmán I. decretuma.

Szent István törvénye.

1. cap. Placuit regi et communi concilio, ut dotis cuiuslibet possessiones monasteriis seu ecclesiis a *beato Stephano rege disposite* inconvulse remaneant.

II. 1.

3—6, 14. cap. Az egyháziak jogállása főleg bíráskodásnál.

I. 3—5.

15. cap... placuit omnes piscinas, *preter quas sanctus Stephanus donaverat*, sumptui regali reddere...

I. 6, 7. II. 2.

20. cap. Possessio quelibet a *sancto Stephano data*, humane successionis quoslibet contingat successores vel heredes. ...

II. 18.

25. cap. Tized.

II. 16, 20, 21.

26, 27. cap. Tanúskodás.

Ilyen törvényről nem tudunk.

34. cap. Si quis de propriis et domesticis rebus quid in foro vendiderit, *lege sancti Stephani* tributum reddat.

50. cap. Emberölés.

I. 14, 16. II. 3, 4, 12-15.

51—56. cap. Lopás.

II. 5—7.

57. cap. Strigák.

I. 33.

59. cap. Nőrablás.

I. 27.

60. cap. Maleficium.

I. 34.

61. cap. Adulterium.

I. 28.

65—73. cap. Egyházi ügyek.

I. 8—13, 19.

83. cap. Hamis tanúzás.

II. 19, 20.

84. cap. Menedékjog.

II. 17.

¹ Závodszy 183. l.

Elég csak egy pillantást vetni a jobboldali oszlopra, hogy meggyőződünk arról: ilyen módon nem jár el átdolgozó mintájával szemben. De Alberik ellen szól az összefüggések mennyisége is. Ha a csak futólag említett fejezetek teljes szövege állna itt egymás mellett, szembetűnő volna a tényállás, szemlélet, intézkedés különbözősége. Pedig ennyi fejezetet lehet csak a tárgy bármilyen távoli összefüggése alapján is kapcsolatba hozni egymással. Továbbá amikor Szent Istvánt névszerint említi a törvény, ez nem szükségképpen vonatkozik decretumára: a fenti idézetek sokkal inkább valóban megtörtént adományokra, mint az I. 6., 7. és II. 2. cikkeken kijelentett birtokvédelmi elvek vonatkoznak. Hiszen maga az intézkedés is eltér az ott megszabott iránytól, mely szerint csak hűtlenség esetén lehet valakitől elvenni, ami az övé.¹ Kálmán pedig lényeges birtokrészeket vesz vissza a tulajdonosoktól, vagy rövidíti meg az öröklés eddig érvényesült láncát a királyi fiskus javára. Végül nagyon jellemző az adásvételi illétekre való hivatkozás. Félreértésről nem lehet szó: ez az egyetlen hely a törvényben, ahol kimondottan a „lex sancti Stephani” szerepel. És éppen ennek a helynek nem találjuk nyomát az eredetiben. Már Szegedi János „edictum, seu mandatum” említését látta benne, amelyet a compiler mellőzött; Schiller is közigazgatási parancsnak gondolja a felhívott rendelkezést, hogy ne kelljen elveszett törvényt feltételezni.² Szerintem csakugyan nem gondolhatunk arra, hogy Kálmán korában megvolt még ez a törvénycikk, az admonti kódex idejében pedig már elkallódott. De a „lex” szó nem engedi, hogy az intézkedést egyszerű mandatummá súlyesszük, hiszen általános érvényűnek kellett lennie. A citatum egyrészt véglegesen bizonyítja, hogy Alberik fejtegetése csak a gregoriánus szellemű reform ellenzőinek szánt jámbor magyarázkodás, másrészt a maga igazi mivoltában mutatja be a már említett szemlélet-változást. Többen rámutattak arra, hogy Szent István igen hamar a magyar nemzet legendás törvényhozójává nőtt,³ ez azonban csak olyan áron volt lehetséges, hogy törvényeinek valódi szövege az ismeretlenség homályába süllyedt.

¹ Eckhart 288. l. Váczy 25. l. az irányváltásra. — Itt a hűtlenség kifejezést nem későbbi értelmében, csak rövidség végett használom.

² Szegedi idézve fent 450. l. 1. jz., Schiller 404. l., 3. jz.

³ Eckhart 285. l. Váczy: A szimbólikus államszemlélet kora Magyarországon (Budapest 1932) 38. l. Deér 154. l. stb.

Mégis még Kálmán király idejében, uralkodásának második ismert zsinatán¹ meglepő teljességgel jelenik meg a már-már feledésbe merült Decretum egy töredéke, csakhogy gondolkozásra késztet az a környezet, amelybe a régi és az új jogszabály foglalja ezt a részletet :

Szent István II. 17. (C. J. 51.)

De conspiratione regis et regni. Si quis in regem aut in regnum conspiraverit, refugium nullum habeat ad ecclesiam. Et si quis contra regis salutem aut dignitatem quolibet modo aliquid conspiraverit aut conspirare aliquid temptaverit, seu temptanti sciens consenserit, anathematizetur et omnium fidelium communione privetur. Et si quis huiusmodi aliquem noverit et probare valens non indicaverit, predictae subiaceat dampnationi. Item si servus seniorem, si miles suum comitem interfecerit.

Synodus altera sub Colomanno rege celebrata.

1. Ex auctoritate apostoli pro regis nostris salute et regni eius stabilitate in omnibus cotidie ecclesiis orandum censemus et districte precipimus.

2. Ut si quis contra regis salutem aut dignitatem quolibet modo aliquid conspiraverit, aut conspirare aliquid temptaverit, seu temptanti sciens consenserit, anathematizetur, et omnium fidelium communione privetur.

3. Ut si quis huiusmodi aliquem noverit, et probare valens non indicaverit, predictae subiaceat dampnationi.

4. Ut si qua mulier a viro suo fugerit, reddatur ei . . .²

Ha a két rendelkezés közti időbeli különbségtől eltekintünk, az egyező szakasz *természetes* helyét a zsinati kánonok között kell megjelölnünk. A Decretum idézett fejezete nem egységes. Eltérő az első és a második mondat tényállása : egyikben királyról és országról, másikban már csak a királyról van szó. Láttuk, hogy a kiközösítés fegyverével milyen módjával élnek a többi fejezetek, de az itt nem is volna helyén, hiszen a büntetés gyanánt kiszabott excommunicatio a makacsot, az egyházi igazságszolgáltatást elkerülőt sujtja, a menedékhelyhez forduló viszont már bűnei megvallására és az elégtétel vállalására kész, különben az oltalmat nem nyerheti el, mint azt máshelyt kifejtettük.³ Az excommunicatio célja legtöbbször éppen a töredelmes alávetés elérése ; akit az egyház oltalmából kirekesztenek, annál ez az eredmény egyáltalán nem lehetséges. Ugyancsak kiütöközik Szent István egyszerűen fogalmazott tényálladékaik közül a felség-

¹ Závodszyky 207. l. Innen is idézek. Az összefüggést látja : uo. 120. l.

² Itt is Závodszyky számozását fogadom el. Idézetek nála 155. és 207. l. Az Item si . . . részt a II. 16. végéről helyezi át a 17. fejezetbe, ahová tartozik. Az elcsúszás a szövegben kifejezett interpolatiofeltevés újabb bizonyítéka.

³ „Első törvényeink sorsa és az egyházi menedékjog.“ Regnum III. (1938).

sértés kísérletének, a kísérletről való pusztá tudomásnak és a feljelentés elmulasztásának büntető szankcióval való ellátása. A XI. század elején, egy nemzet első törvényében ez a jogászi finomság nem képzelhető, de már a váradi regesztrum formulájában és jogeseiteiben természetesen jelenik meg. Az első kánon hivatkozása a pápára azt is elárulja, milyen jogból juthatott hozzánk ez a kidolgozott tételes fogalom.¹

Másfelől a zsinat végzései harmónikus egységbe forrnak össze; már a szabályok formája is, mint a fenti személyenyből látjuk, egységes. Lehetetlen, hogy a „precipimus, ut . . .“ fordulatba teljesen bele lehessen illeszteni egy régebbi szöveget. De a lehetőség ellen más nyomós okok is szólnak. Mint láttuk, Szent István törvényeinek idézése nem egyszer megtörtént. Maga a Kálmán-kori tarcali zsinat, melyen az I. decretum létrejött, szól Szent István adományairól és törvényéről. A törvény tekintélye már ebben a korban igen nagy volt. Ha tehát a zsinat parancsának eredetére rámutatott volna, annak nemcsak állami érvényt ad, hanem egyúttal legendás háttérrel, sokszorosán kötelező erőt is. Ilyen szövszerinti ismétlődés véletlennek nem fogható fel; ha azonban a zsinati atyák ismerték a törvény szövegét, annak felhasználását megnevezni el nem mulaszhatták.

Mindezekből csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az említett zsinat 2. és 3. cikkét későbbi kéz fűzte Szent István tárgyilag megfelelő törvényéhez, helyesebben szűrta be oda, ahová a felségsértő említése folytán tartozott. Szövegeink sem szólnak ez ellen: az Admonti Kódexben a fejezet jóegynéhány szomszédjával együtt teljesen hiányzik, a Vulgata-szövegek első ismert megjelenését pedig csak a XV. századra tehetjük. Ez a felismerés nemcsak szövegkritikai jelentőségű. A Szent István törvénye körül kialakult kultusznak most már újabb megnyilvánulását ismerjük meg: a tárgy szerint odatartozó későbbi rendelkezések

¹ Az excommunicatio kétféle jelentése, makacsság és megtérés esetén való alkalmazása: Poschmann 11, 206. l.; E. Amann: Pénitence (Dict. theol. cath. 12/1.) 921. col.; ált. fent 465. l. 4. jz, 466. l. 2. jz. — A conspiratio itt nem lehet pusztán előkészület, vagy szövetkezés, hiszen ennek kísérlete fogalmilag nem képzelhető. — A részességre: Regestrum Varadinense (ed. Karácsonyi, Borovszky) 262. sz.: „ . . . impetiit . . . convillanos eiusdem villae de conscientia et conspiratione homicidii . . .“; a formula uo. 151. l. (a pap így szól a próba helyén a vádlotthoz): „si de hac re culpabilis es, aut fecisti, aut scivisti, aut baiulasti, aut consensisti, aut propter actam culpam denominatam sciens factoribus iuvisti, ut ecclesiam non introeas . . .“ Jellemző a részesség stb. fogalmának egyházi kidolgozására, ami a mi jogunk eredete kérdésénél fontos lehet.

kegyeletes hozzáfűzését. Hogy ez a hozzáadás mikor történt meg, arra nincs más támaszpontunk, mint a Turóczi-kódex keletkezése, mint terminus ante quem. De mint jelenség nagyon jellemző a szenttéavatást követő korra, melynek felső határa csak Werbőczy őszinte szava a Decretum avultságáról.¹ Hogy a jámbor adaptálás, a jelen követelményeihez alakítás a XII. század után is munkában volt a szövegen, azt az Ilosvai-kódex számos tudatos, csak sokszor felületes szövegjavításán kívül az Intelmek 4. fejezetéből látjuk legjobban, ahol a Turóczi-kódex „confidencia principum, comitum, militum“ korhú felsorolása helyébe az Ilosvai-kódex buzgó leírója a „baronum, comitum, nobilium“ aktuális sorát tette.²

A Decretum sorsának ezt a legújabb állomását tekintve, nem zárkozhatunk el a föltevés elől, hogy az első öt fejezet szintén egy ilyen kegyeletes interpolatio eredményeként jutott a szövegbe, mindenesetre az Admonti és a Vulgata-variánsok elválása előtt. Minthogy az előbbi csak a XII. századból származik, az eltérések pedig nem olyan nagyok (a hiányokról nem szólva), hogy már a XI. század elején történt szétválást kelljen feltételeznünk, a beszúrás történetét bármikor a XI. század folyamán, amikor egy politikai változás során az új uralkodónak régi jogokat lehetett bemutatni, de legnagyobb valószínűséggel a szenttéavatással kapcsolatban, mikor a köztudat a törvény iránt nagyobb érdeklődést mutatott. Tudjuk, hogy szerkezetileg ezek a caputok kiütőköznek a többi közül, alanyuk bizonytalanságba burkolódik és nem beszél a szokott határozottsággal, forrásukat tekintve az egyébként nagyhatású Pseudo-Isidorus egyedüli felhasználói, büntetőjogi vonatkozásukban a kiközösítés eszközét már régen keresztény nép körülményeinek megfelelően használják. Az eltérések egyik magyarázata volna, hogy Szent István programmszerű bevezetést akart átvenni, de az átvett rész (főleg a 3. és 4. cap.) ellenmondó és a célra nem alkalmas. Ellenmondás a Decretum egész folyamán nem fordul elő. Ha nem akarunk Szent István törvényszerkesztési technikájáról egészen alacsony véleményt formálni, fel kell tennünk, hogy a kifogásolt és magukat nagyon is eláruló szakaszok később kerültek a Decretum élére.

Az írott szöveg megváltoztatása nem tartozott éppen abban a korban a ritkaságok közé. A másolóknak nemcsak

¹ Ld. alább 486. l. 5. jz.

² Závodszyky 136. l.

ügyetlensége, hanem önkénye is szabadon alakította azt. A kánonjogi gyűjtemények sorsa igen tanulságos ebből a szempontból. A X. századi másolók sokszor kiszorították a használatból egy zsinati határozat interpolált szövegével az eredetit. A kánonisták átalakították az inscriptiókat saját ízlésük szerint, amivel a szövegnek lényegesen eltérő értelmet adtak. A szövegmódosításokon kívül teljes egészükben is hamisítottak gyűjteményeket, még a hamis kapitulárek és a hamis dekretálék (Benedictus Levita, Pseudo-Isidorus) klasszikus korán, a IX. századon túl is: ilyenek az *Exceptiones Egherti*, az ál-Theodorus és az ál-III. Gergely penitenciáléja. A hamisítók célja sokszor nemes volt: az egyházi törvényhozás hiányait igyekeztek pótolni, az akkori uralkodó megnyilatkozásai hiányában a régi királyokat megszólaltatni.¹ A germán népjogok különböző variánsai mutatják, hogy a világi jogalkotások sem maradtak érintetlenül.² Maga a *Lex Baiuvariorum* nem egy helyen interpolált és újabban mind több hozzáadást fedeznek fel; ezek a hozzáadások főleg zsinati határozatok anyagából kerülnek ki.³ De a hamisítók legnagyobb ambíciója mindig az, hogy művüket egy nagy uralkodó személyéhez kapcsolják.

A legendás törvényhozó általános jelenség. Mózes, a görög városok jogalkotói, a decemvirek, a frank Klodvig, Nagy Károly, a longobárd Gundobád, az angol Hitvalló Eduárd, a skót I. Dávid, a walesi Howell Dda, az albán Lek Dukagin — de lehetne tovább is folytatni:⁴ ezek a nemzeti hősök a nép köztudatában élő minden régi és jó intézmény megalapítói, az ő rendelkezéseikben minden benne van, ami a népfelfogás szerint jó és helyes.⁵ Hogy a magyar jogban ez a mondaszerű jogalkotó Szent István, nem kell már bizonyítani. De fontos, hogy ez a meggyőződés már a XI. században kialakult. Láttuk, hogyan homályosult el a valódi szöveg jelentősége az alkalmazásban és hogyan hódított tért az elképzelés. A Kálmán (I. 20) törvényében szereplő Szent István adományai már magukban foglalják a nemzetségi birtokokat is.⁶ Az aranybulla hivatkozása Szent Istvánra már teljesen kialakult képet mutat nekünk, s a „szent király szabadjai“,

¹ Fournier—Le Bras I. 359—362. l.

² Brunner I. 423. l.

³ Beyerle LXVII. s köv. l.

⁴ A. S. Diamond: *Primitive law* (London-New York 1935) 210. l. E. Frh. v. Künssberg: *Rechtserinnerung und vergessenes Recht.* (Wirtschaft und Kultur, Festschr. für A. Dopsch. Baden b. W.—Leipzig 1938) 587. l.

⁵ Eckhart 285. l.

⁶ Uo. 290. l.

a számos neki tulajdonított oklevél, a Kálmán korabeli összeírás, amelyet Szent István legendája néven kerestet Nagy Lajos,¹ mind az első törvényhozó nevének erkölcsi súlyát, felhasználható voltát mutatják. Ha a német jogtűkrök Nagy Károly, I. Frigyes művei a köztudatban, ha az angol Leis Willelme, Leges Edwardi Confessoris magánosok későbbi összeállításai, ha a cseh Statuta Brecislai Ducis hamisítvány, hogy csak példákat mondjunk,² a magyar kritika próbáját is csak alakilag és tartalmilag nem kifogásolható szöveg állhatja ki.

Hozzáadás csak olyan szövegnél lehetséges, amelynek a nyilvánossága igen kicsiny. Eddig meggyőződünk róla, hogy a Decretumról csak igen szórványosan esik említés és felhasználása kivételes. Nem lehetetlen olyan időközöket feltételeznünk, amikor a zavarok miatt az értékes irat valamelyik kolostorban vagy püspöki várban pihent. De egyébként is meg kell gondolnunk, hogy a középkori törvény publicitása milyen csekély volt.³ A kihirdetésről szól a mi legendánk, de ennek valamelyik magyarul is tudó pap értelmezésével kellett történnie. A Lex Baiuvariorumról olvassuk, hogy latin nyelvénél fogva hétpecsétes könyv volt a nép számára, s ezért csak az egyháziak közegeén keresztül jutott még a bírák tudomására is. Ezért kérte a II. aschheimi zsinat III. Taszilótól, hogy a törvénytapon a bírák mellé, a vidéken pedig a missi mellé egy-egy papot rendeljen, hogy az igazság érvényesüljön: hiszen csak a papság tudta a törvényt egyáltalában elolvasni.⁴ A papságnak viszont a kánoni gyűjtemények másolásában és alakításában már volt némi gyakorlata. A kolostori hamisítások és hozzátoldások megállapítása nem az egyháziak megítélését jelenti, csak egyszerűen azt, hogy az írástudás nem terjedt a kléruson túl. A IX. században már hagyományok alakultak ki ezekre a módosításokra nézve. A zsinati határozatból törvényt formáltak egyszerűen „Placuit“ elírása útján, s ezt a törvényt régi uralkodók neve alatt hozták forgalomba.⁵ Később is általános volt német kolostorokban az egyházi ministeriálisok szolgálati jogainak összeírását Nagy Károly, II. Dagobert, Jámbor

¹ Hóman I. 320 l.; Szlemenics 108. l. példa a régi felfogásra.

² H. Brunner: Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte (7. Aufl. v. E. Heymann, München—Lepzig 1927) 111. s. köv. l., Pollock—Maitland I. 76—81. l., Peterka 53. l.

³ Eckhart 286. l.

⁴ Beyerle LXXVI. l. — Hasonló a sokszor megerősített, de meg nem értett Laga Edwardi óangol szövege. Pollock—Maitland 73. l.

⁵ Fournier—Le Bras I. 125, 146, 164. l.

Lajos, III. Henrik nevéhez csatolni ; persze voltak szerényebb kompilátorok is.¹

„Kompilatorisch zu arbeiten, ist Gelehrtenart. Ein König, eine Landsgemeinde, ein herzoglicher Hoftag, die Gesetze machen, werden immer in erster Linie aus dem Leben schöpfen. Wenn sie je ein fremdes Recht übernehmen, dann sicherlich eher im ganzen, als in mühsamer kompilatorischer Kleinarbeit.“² Ezt a megállapítást nagyon meg kell szívlelnünk. Kánoni gyűjteményből, kapituláreből, zsinatokból válogatni uralkodó nem fog. A szerkesztő válogathat, de akkor miért válogat csak az első pár fejezet során? Miért lesz a többi *caput* szigorúan a szükségletnek megfelelő, csak rövid indokolással ellátott? Azután a törvényhozó nem moralizál és nem motivál.³ Ezek a tulajdonságok ismét egyházi emberre vallanak. Szent István törvényének alanya pedig nagyon is világi jogalkotó, mint láttuk. Programja lenne csak az első rész? Ha Szent István programot akart a mainzi zsinatból átvenni, ott jobb idézetet is talált volna.

Éppen az átvett rész árulja el — szerintem — a betoldó szándékait a legjobban. A mainzi zsinat (847) első fejezetei így következnek egymásután :

1. De fide catholica.
2. De dogmate ecclesiastico.
3. De sacramento baptismatis.
4. De pace et concordia.
5. De conspiratione.
6. De immunitate rerum ecclesiasticarum. = Szt. István I. 1.
7. De potestate episcoporum super res ecclesiasticas eorumque convenientia cum laicis deque abominandis per-versis praemiis.⁴ = Szt. István I. 2.

Térítő, apostoli király az első kánonokhoz nyúlt volna. A szerkesztő a hatodiknál kezdte a kölcsönzést. Hozzávette a *privilegium fori* egy túlzó hirdetőjének nyilatkozatát és a papi munka méltatását, valamilyen közkezen forgó kánonjogi gyűjteményből.⁵ Eszményei tehát ezek és az előbbi két fejezetben kifejezett egyházi immunitás és az egyháziak

¹ Brunner (ed. Heymann) 122. l.

² Beyerle XXXIX. l.

³ Uo. LIV. l.

⁴ MGH. 4° Leges II. 173. s köv. l.

⁵ Ha az egész kifogásolt részt gyűjteményből vette a szerkesztő, abban is található voltna a 8—13. fejezeteknek jobban megfelelő elvi részt; csakhogy ő mást keresett.

felsőbbsége. A Lex Baiuvariorum keletkezésében az egyházi birtok és a klérus személyes biztonságának megszilárdítása volt a két legerősebb tényező.¹ Könnyű elgondolni, miért állott elő nálunk az ismeretlen interpolátor a megfejelt törvénszöveggel, amelyet a „pro iuribus et immunitatibus ecclesiasticis“ tartott zsinatból egészített ki.²

Mindez nem jelenti azt, hogy rosszhiszemű hamisítással van dolgunk. Ha gyanúnk alapos, Szent István törvénye a magántulajdon biztonságáról (és az egyházi vagyonszerzésről is) szóló ünnepélyes kijelentéssel kezdődött és a kereszténység elemi parancsait látta el világi szankcióival. A középkori másolók tárgy szerint egybetartozó szövegeket sokszor csatoltak egymáshoz. A névtelen klérikus díszesebb bevezetést akart adni az amúgyis egyházi természetű caputokkal induló törvénynek. Hogy ezzel az egyházi hatalom növekedett, az hite szerint teljesen megfelelt a jogalkotó intenciójának. Lényegében talán nem is hamisított, csak javított a szövegen; a formai eredetiséggel akkor nem igen törődtek. Munkáját azután a Szent István-kultusz karolta fel és tette a nemzet közkincsévé.

IV.

A Decretum jelenlegi szövegének első öt fejezete ellen ezek szerint alapos gyanúokok merülnek fel. Hogy ezek jogosultak-e, azt okleveles bizonyítékokkal eldönteni talán sohasem fogjuk. Mindenesetre a szövegbeli hasonlóságok mellett és fölött meg kell hallgatnunk a tárgyi egyezések és eltérések tanúságát is; formákon túlmenőleg a jogforrás, mint egész, szellemét kell irányadónak vennünk.³ De ez a szellem csak mellékesen dönti el a kifogásolt fejezetek sorsát; az önállóság kérdésében későbbi eredetiük csak magyarabbá teszi az igazi szöveget, egykorúságuk pedig nem változtat lényegesen annak arculatán. Feltevésünk helyességétől függetlenül levonhatjuk az eddigi kutatás eredményeit.

Tekintsük akár a jelleg, a szerkezet, vagy a források kérdését, egykorú világi befolyást formailag és tartalmilag egyaránt keveset fogunk látni. Ezzel szemben lépten-nyomon szemünkbe ötlük az Egyháznak, közelebbről az egyházjognak erősen gyakorolt hatása. Nem bántóan, nem nyomasztóan. de egy magasabb államrendből örökölt berendezkedést és főleg egy magasabb erkölcsi rendbe ágyazott magatartást szem

¹ Beyerle LXXVI. 1.

² Karácson 26. 1.

³ Beyerle XXXVII. 1.

előtt tartva irányítják a törvényszerkesztés és jogfejlesztés egyházi névtelenjei a magyar írott jog első lépéseit is. Ez a jog azonban nem szorul idegen gyámságra, mert nagy egyéniség áll mögötte: Szent István király. A régi szokásjog, a még meglehetősen partikuláris egyházjog, a feledésbe merülő frank törzsi népjogok¹ kész rendszereket nyújtottak a magyar törvényhozás úttörőjének, ő azonban mindegyikből vett valamit, de egyikből sem mindent. Elmondhatjuk, hogy Szent István törvénye egyházjogi elemekkel átszótt, magyar anyagból készült, lényegében önálló alkotás.²

Ezt a felfogást olvashatjuk ki a *Decretum* későbbi idézéseiből is. Amellett, hogy Szent István mint az egyéni jogok megalapítója szerepel, akinek most már szentségét is megbántaná földi rendelkezésének megsértése,³ a ritkán található idézések között legkifejezőbbben azok szólaltatják meg Szent Istvánt, amelyekben az egyház jogintézményeiről, a végrendeletről vagy a tizedről van szó.⁴ Ilyén vonatkozásban a szokásjogba is átmentek parancsai, s a Hármaskönyv tudós szerzője már az „isteni jogot“ érintő rendelkezésekben látja törvényének maradandó részét.⁵ Az elkerülhetetlen avulás-

¹ Stobbe 267. l.: „es existierte von den alten Gesetzen nur eine dunkle Kunde, ohne dass die Bestimmungen selbst genauer bekannt waren, oder im Leben beobachtet wurden“. Nagyon hasonló helyzet!

² Német viszonylatban ennek a megállapításnak az érdeme Schiller Bödögé, akinek volt szeme meglátni, hogy a sok hasonlóság ellenére is „das Gesetzbuch Stefans des Hl. bekundet keinen nennenswerten Einfluss des deutschen Rechts“ (404. l.).

³ I. Károly adománya Sándor mesternek azzal a szankcióval, hogy ha a király vagy utódai nem védenék meg az adományost és örököseit a birtokban, „legem et ordinationem beati Regis infringamus, vel infrigant in hac parte, indignacionem eiusdem incurrendo...“ Knauz—Dedek: *Monumenta eccl. Strig.* II. 752. sz. 1312-ből.

⁴ Lélekváltáságot tartalmazó végrendelet záradéka 1165 körül: „Si quis ergo imposterum huius salubris oblationis datum infringere, aut violare temptaverit, omnipotentis dei gracia et sancti Stephani regis adiutorio careat, regieque maiestatis anathemati subiaceat“. (!) Uo. I. 95. sz. — IV. László 1276-ban elrendeli, hogy az esztergomi polgárok a kilenc rész elvesztésének terhével fizessék meg a bortizedet a káptalannak, „prout sanctissimus Rex Stephanus olim circa hoc dicitur statuisse, que consuetudo rationalis hactenus continue et inviolabiliter nosscitur observata“. Uo. II. 44. sz., Fejér: *Codex dipl.* V/2, 341. l.

⁵ Tr. II. 6. §. 9. „Et licet huiusmodi constitutiones ac leges praesertim sanctorum Stephani et Ladislai regum, qui catalogo sanctorum adscribi digne meruerunt, vetustate nimia iam pene sint abolitae; qui cum et alioquin magis de divina, quam humana lege tractasse dignoscuntur, reliquorumque subsequentium regum decreta... mutata variataque habeantur...“

nak csak azok a gondolatai nem estek áldozatul, amelyek olyan fölényes uralkodói gesztussal állították be az egyházat a magyar államszervezés munkájába. Egyetlen lényeges átvétele, egyetlen idegenből vett újítása lett művének emléke a gyakorlatban is ; hitvalló kereszténysége az alapvetésben, öntudatos magyarsága a válogatásban példája lehet a másolva-alkotó szomorú jogműveseinek.

Bónis György.

Nyitra megye betelepülése.

II., befejező közlemény.

A keleti és nyugati végek települése.

Mialatt a megye déli részén belterjesebbé válik a település, új meg új falvak keletkeznek és a magyarság mind erősebben meg erősebben nyer tért, a megye északnyugati és északkeleti részén újabb települő rajok indulnak meg, hogy kialakítsák a vármegye mai, egészen különös és irracionális alakját, melyet sem földrajzi, sem közigazgatási szempontok nem tettek szükségessé, hanem csupán történeti fejlődés eredménye.

A megye északkeleti részén a fejlődés gyorsabb ütemű, háborúk sem gátolják, mint nyugaton. Amikor a Zsámokréti és Brogyán közt fekvő gyepe a XI. század második felében felszakad, a települők gyorsan hatolnak fel a Nyitra folyó és a Belánka patak völgyében. Ez a hídszerű kapocs, mely a megye törzsét a Privigyei-medencével összekapcsolja, települ be leggyorsabban s a XII. század végén már teljesen kialakult képet mutat. Telepesei nem nemesek, hanem a király népei, így az egyes vidékek hamar magánföldesurak alá kerülnek. Ebben a részben lényegesen eltér a Privigyei-medencétől, mivel ott a falvak kialakulása nem település, hanem földesúri telepítés útján ment végbe.

A „híd“ első telepei már a XI. században jelennek meg, de nagyon elszórtan. Novák, Kocur, Bajmóc, Privigyé, Racsic már az 1113. évi oklevélben szerepelnek s így elsődleges településnek vehetők. A megye déli részének települése ekkor azonban még távolról sem olyan sűrű, hogy erősebb expanziót fejthetne ki és így a barsi népek — valószínűleg a XI. század elején, a Zsitva völgyén keresztül, anélkül, hogy az erdős Tribecs hegységet megszállták volna — eljutnak a Nyitra völgyébe és elfoglalják annak egy részét. Nem is változik ez az állapot a legújabb korig és Bars vármegye oszlányi járása furecsán ékelődik a nyitraiak telepei közé, a vármegyének nevet adó Nyitra folyó mellett. A barsi népek településének centruma Oszlány és Ugróc volt, melyekhez később Simonyi csatlakozott.

A két folyó völgyének képe csak a XII—XIII. században bontakozik ki teljesen. A XII. században alakulnak ki:

Lelőc. 1232-ben vette el a király a nyitrai püspöktől. Lehetséges, hogy már Szent László adományozta a nyitrai püspöknek (HO. VII. 21. l., Szp. 486.). — Talán Lelőcből alakult ki még 1232 előtt Felsőlelőc. Ezt IV. Bélától kapta meg Ivánka oszlári officialis. Ekkor még valószínűleg üres föld volt, ami azonban nem állapítható meg egész pontosan, mert az oklevél csak tartalmi átiratban maradt fenn (gr. Berényi-es. lt. 1378 évnél).

Nádas. 1232-ben kapja meg a nyitrai püspök mint nyitrai várföldet (HO. VII. 21. l., Szp. 865. és Šmil. 95. l.).

Návoj. Először 1260 körül tűnik fel, de lehetséges, hogy települése a XII. századra nyúlik vissza, amit fekvése is megmagyarázna. Út mentén és a folyó völgyében fekszik Szkaacsánytól délre. A Simonyi-család ősi birtoka volt (Simonyi-es. lt. nr. 1.).

Racsic, Bélaudvarnok és Szucsány. Mindhárom birtokot mint „villa”-t adományozta el IV. Béla a zabori monostornak, de közülük Racsic már 1113-ban szerepel (HO. VI. 169. l., Szp. 1658., Dl. 371.). Mindhárom nyitrai várföld volt; mint Udvarnok neve is mutatja, királyi népek lakhattak ezen a vidéken.

Simonyi. Bars vármegye monografiája szerint 1220-ban kapta meg a Simonyiak őse (Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye, 547. l.). Azonban települését valószínűleg korábbra kell tennünk, mert bár Simonyi 1260 körül szerepel először (Simonyi-es. lt. nr. 1.), ekkorra már teljesen kialakult.

A XIV. század fejlődése benépesíti a kisebb patakok völgyét is és a XIII. század végén s a XIV. elején kialakul Kesselőkö váruradalma, melyhez Csák Máté halála után minden környező királyi birtokot hozzákapcsolnak. A vár a XIII. században nem szerepel. Lehetséges, hogy Csák Máté alapította, de éppoly kevés érvünk van mellette, mint ellene. A vár birtokainak nagyrésze XIII. századi eredetű. A vár későbbi birtokosai a Majthényiak voltak, de ez a család nem származhatik a Divék-nemből, mert sohasem mondják róla az oklevelek, hogy Divék-nembeli lenne s a leszármazást sem tudjuk kimutatni; különben sincsenek birtokaik a Divéki-völgyben és nem szerepelnek azokban a kegyúri pörökben sem, melyeket a Divék-nemzetség egyes ágaiából származó családok az újegyházi, illetőleg egyházasdivéki plébániák temetkezési jogosultsága körül folytattak a XV. században.¹ A Divék-nemzetség tehát nem azért magyar, mert a Majthényiak magyarok voltak, hanem mert helynévadásai azok.

Cigelt, eredeti nevén *Lucskát* 1362-ben Luchka birtok néven kapja meg Sutóci Pető (Majthényi-es. lt. A. nr. 61.); családjának kihalta után a Récsényiek birtoka.

Kislehota vagy *Istvánlehota* már 1362-ben szerepel mint Cigelt szomszédja, Sceperdoelehotaya néven (Majthényi-es. lt., uo.).

¹ Rudnay-es. lt. nr. 127. és F. VIII/3. 654. l.

Nagylehota, azelőtt *Paplehot*a (ld. Szerémi—Ernyey i. m. 431. l.) 1455-ben újittatja meg soltészlevelét (hiányosan közölve uo.), amelyből kiderül, hogy több irtványból állott. Így tehát valószínű, hogy a XIV. században alakult ki.

Amikor a XII. század elején a királyi népek elérték a mai Divékújfalut, akkor a Belánka, vagy amint akkor nevezik, a Kisnyitra¹ völgyében egy már megszállt területre bukkantak, amelyet Divéknek, vagy Divéki-völgynek neveztek. Ennek a völgynek későbbi betelepítői és birtokosai a Divék-nemzetség tagjai voltak, kik a XIII. század elején ezenkívül a turóci Visegrád várát és Bossányt is bírták.²

A nemzetség XIII. század-végi állapotában három, össze nem kapcsolható ágra szakadt. Mindháromnak voltak itt birtokai. A legnagyobb része mégis csak az ú. n. Bossányi- és az Akur-ágnak volt; a Mikó-ág csak kisebb birtokokkal rendelkezett. A két főág a Divéktől északra eső részeken még a XIII. század közepe táján megosztozott. Ezt az osztályt írott forrásokból nem ismerjük, nincs reá hivatkozás sem, mert a nemzetség XIII. századi megosztottsága már túlságosan nagy. De ha tekintetbe vesszük a XIV. században bekövetkezett újabb osztályokat, akkor megfigyelhetjük, hogy a Bossányi-ág birtokai a Belánka-patak balpartján fekszenek,³ míg az Akur-ág birtokai a jobb parton.⁴ A két birtoktest központja Egyházasdivék és Újegyház volt. Ezen a két helyen alakul ki a két ág központi plébániája, mely a nemzetségi monostort helyettesíti.⁵

¹ Ld. Ch. 90. l. — 1271: Nitryche (HO. VII. 128. l., Rudnay-cs. lt. nr. 2., šmil. 92. l.; Knauz, III. 469. l.) és 1409: Nitricze (Rudnay-cs. lt. nr. 56.).

² Mályusz Elemér: Turóc megye kialakulása (Budapest 1922) 30. l. Nem tudjuk ma eldönteni, hogy melyik volt az eredeti szállásbirtok, mint ahogyan azt sem tudjuk, hogy honnan származik a nemzetség (Karácsonyi, I. 347. 110. l.). Egy 1342-ből való oklevél Egyházasvidékről azt mondja, hogy azt a Divékiek ősei „acquisiverunt“. Tény az is, hogy a XIII. sz. második felében a terjeszkedés iránya déli volt (Bossány, Csermend). Valószínűnek látszik, hogy egyszerre több helyen szálltak meg, de eredeti szállásbirtokuk a Divéki-völgy volt. Innen szerezték meg Visegrádot és a trencsénmegyei birtokokat is.

³ Újegyház, ma Kosztofnafalu, Szécs, Dlzsín, Buchkfalva a mai Banka és a később kialakuló Csávoj, Temes, Nevidzén és Dobrocsna. (V. ö. F. VIII/3. 654. l.)

⁴ Egyházasdivék (ma Nyitra-divék), Rudno, Terestyénfalu (ma Kristyánfalu), Szomorfalu, Lestyén, Lomnica. (F. IX/2. 615. l.)

⁵ Hogy valóban ez volt a két központ, azt mutatja az egyházi berendezkedés is. A divéki Mindszentek tiszteletére épült plébánia fiókegyházai 1571-ben: Verbény, Lehota, Szomorfalu, Kristyánfalu, Rudna, Mácsó, Divékújfalú, Valaszka Bela, Bácskafalu és Lezno (?). A Kosztofnafalvi Krisztus Szt. Teste tiszteletére fel-

Ebből a két központból indul meg a Divék nem nagyarányú telepítése. A telepítés főleg aranykeresési okokból indult meg és nagy hatással volt reá a trencsényi olygarcha, Csák Máté.¹ 1275 és 1332 között telepítették be a Bossányi- és Akur-ág tagjai a következő falvakat :

Banka. 1275-ben „particula terre iuxta Buckfalua“ szerepel, 1332-ben Banya superior. (F. VIII/3. 654. l.)

Dobrocsna. 1332-ben szerepel először, 1337-ben bányaengedélyt eszközöltek ki rá a kispárnai Bossányiak. (AO. III. 327. l., Dl. 3048.)

Lestyén. 1332-ben mint szomszéd szerepel, de csak 1348-ban osztoznak rajta. Ekkor a Rudnayak birtokába kerül. (F. IX/2. 615. l.)

Lomnica. 1348-ban már nagyobb telep lehetett, mert megosztják az Egyházasdivéki és Kisbossányi Bossányi-család között. (Uo.)

Nevidzén. 1332-ben „possessio Neuegen“ (F. VIII/3. 645. l.). 1337-ben erre is bányaengedélyt eszközölnek ki. (AO. III. 327. l., Dl. 3048.)

Rudna. Itt 1316 és 1330 közt csak egyes földek szerepelnek. Nagyon valószínű, hogy Rudna azon a földön alakult ki, amelyet Terestyéntől cserélt el István (Rudnay-cs. lt. nr. 10.). 1348-ban már Rudna néven fordul elő. (F. IX/2. 615. l.)

Temes. 1332-ben mint sessio Temes szerepel (F. VIII/3. 634. l.), 1333-ban pedig lehota Temes. (Bossányi-cs. lt. A. nr. 90.). A Kozma és Bán közt történt osztályban nem szerepel (HO. VI. 207. l., Bossányi-cs. lt. A. nr. 11.)

A két központ, Egyházasdivék és Újgyeház kialakulását a XII. század közepére tehetjük. A XIII. század első felében kellett kialakulnia a következő helységeknek :

Buchkfalva. A későbbi Banya superior, a mai Banka 1275-ben már aranybánya volt, (HO. VI. 207. l. F. V/2. 307. l. Bossányi-cs. lt. A. nr. 11.)

Jókut (a mai Szomorfalva) 1316-ban szerepel először.

Dlzsín. Már 1272-ben mint „villa Dolsyn“ szerepel. Hogy nagyobb telep volt, látható abból, hogy 1330-ban már egyenértékűnek veszik „lehota Temes“ és „possessio Zech“ birtokokkal (Bossányi-cs. lt. A. nr. 90.).

Terestyénfalva és *Jeskőfalva*, régi nevén Terestyéntorony. Valószínűleg mindkettőt I. Terestyén alapította a XIII. század második felében.

A XIII. század végén indul meg a nemzetség déli irányú terjeszkedése is, melynek során megvette Divékújfalut, akkori nevén Devecset és ott falut alapított. Ezt a birtokot, mely a nemzetségi és királyi terület határán feküdt, 1271-ben kapta meg Szegye Joachim.² Ő a zobori konventnek adomá-

szentelt plébánia fiókegyházai pedig : Vrbocznya (?), Csávoj, Banka, Szécs, Dlzsín, Nevidzén és Temes voltak. (U. et C. 45 : 26, Liber S. Adalberti.)

¹ Tagányi K. : Nyitramegyei német telepek eredetéről. Századok 1880, 60. l.

² HO. VII. 128. l., Rudnay-cs. lt. nr. 2.

nyozta. A konventtől vette meg az Akur-ágbeli II. István¹ 1294-ben, 1319-ben már falu.²

A Divéki-völgyben később még négy falu alakul a XIV. század elején:

Csávoj. Már 1397-ben mint possessio szerepel, de végleges kialakulása csak 1343-ban fejeződött be. (Bossányi-cs. lt. A. nr. 202. és 203.)

Rudnó-Lehota. 1477-ben „Lehotka alio nomine Bistricka“ (Rudnay-cs. lt. nr. 107.)

Valaszka Bela. Eredetileg több kis irtványból állott, melyeknek egyike Bélapatak volt. A XV. sz. első negyedében telepítette be Rudnay Márton a Szebedrázs nevű irtványt (Rudnay-cs. lt. nr. 56. és 76.). Ugyanide számíthatjuk a prediumként emlegetett Nikot is, mely a XV. század elején települt (Rudnay-cs. lt. nr. 104.) az Okruhli vreh körül (v. ö. a 75.000-es térképpel és Rudnay B.: Ujfalusnyak és Rudnayak perei a Petróciak ellen (Budapest 1910) 81. l.).

Míg a Belánka-patak völgyében egy magyar nemzetség alapított birtokain új meg új falvakat, a Nyitra folyó és Handlova-patak alkotta medencében a királyi uradalom alakítja ki a vidék mai képét.

Erre a településre az erdőhatáron kívül erős befolyással volt az utak helyzete. Sajnos, határjárásokból nem tudunk következtetni. Elegető felvilágosítást kapunk azonban a XV. század vámhelyeiből. A medencében két út vezetett a folyók mentén. Az egyik a Handlova-patak völgyében a Garam völgyében fekvő Körmöcbányáról jött és Privigyén keresztül találkozott a szintén dél felől jövő nyitra—tapolcsány—bajmóc—visegrádi úttal, mely Turóc és Trencsén vármegyével kötötte össze a medencét. Ennek a két útnak megfelelően egy-egy vámhelyet találunk: a barsi úton Rásztocsnót, a nyitrai Nadasért. Az itt folyó kereskedelmet Privigye használta ki kiváltságokkal.

Területünkön két elsődleges települési pontot találunk. Az egyik Bajmóc, a másik pedig a Privigyei- és a Turóci-medence vízválasztóján fekvő Visegrád.³ Mindkettő ősi szláv földvár volt, amelyek köré egyes kisebb telepek csoportosultak. A két pont közül Visegrád vára a Turóci-medence

¹ F. VI/1. 325. l., Rudnay-cs. lt. nr. 7.

² Rudnay-cs. lt. nr. 10.

³ A Visegrád helyén levő várat említi Eisner i. m. 157—158. l. Az 1497-ben említett castellum Wysserad (MTA. lt.) és e szláv földvár közt nem tételezhetünk fel — legalább is mai ismereteink alapján — kontinuitást, mert több századon át nem említik. A vár valószínűleg a Nyitra—Turóc útvonal fölött őrködött. — Bajmóc már 1113-ban szerepel, de ekkor még nem vár. A hagyomány szerint ugyan itt már a szláv korban is vár volt (Monográfia, 527. l.), de ez inkább megerősített telep lehetett.

völgyeiben terjeszkedett.¹ Bajmóc viszont a Nyitra folyó és a Handlova-patak völgyében. Bajmóc mellett alakul ki és már 1113-ban szerepel Privigye, amely a két említett út találkozásánál épült és már régóta fennállhatott.

Sajnos, a település ezután következő folyamatáról nincs elegendő adatunk. Úgy látszik, a XIII. század folyamán alakul ki a környéken Dubnica, Nadasér, Brezen, Nagycsausza, Rásztocsnó. A váuradalomhoz kapcsolta őket Csák Máté, akinek birtokában a vár 1302-ben volt. Az uradalom falvairól 1430-ból van első jegyzékünk, amikor azokat Zsigmond király Ilosvay Lesták nádor fiainak halála után a firenzei származású Niffor-családnak adományozta. 1302-ben a tartozékokat az oklevél nem sorolja fel, így az 1430-évi jegyzékből csupán azokat a falvakat tudjuk kivenni, melyeknek soltészlevelével rendelkezünk. Ilyenek Handlova, Heckelsheu, Kas és Poruba. Közvetett adataink vannak Tuzsina benépesítésére. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Lipník 1354. évi határjáró oklevelében² nem szerepel Kiscsausza és hogy Handlova határjárásában 1367-ben Morovna sincs meg, akkor az eredeti jegyzékből csak Nadasér, Dubnica, Brezen, Nécspál, Nagycsausza, Rásztocsnó településének meghatározása hiányzik. Ezek közül Nécspál soltésztség volt; 1354-ben úgy szerepel, mint több generáción át bírt falu,³ tehát kialakulásának idejét a XIII. századra kell tenni. Németpróna 1337—39 közt keletkezett. Sohasem volt azonban a Divék-nem birtoka.⁴

Csák Máté halála után indul meg itt a nagyobbarányú telepítő munka, amelynek bevezető aktusa Németprónának, a német telepek vezetőjének kialakulása.

Gajdel. 1413-ban szerepel első ízben mint Majzellel határos „*possessio magistri Georgii filii Leustachi palatini de Ilswa*“ (Bosányi-cs. lt. A. nr. 10.). Neve 1464-ben: Gajdellehotája. (Tagányi, Századok 1880, 64. l.)

Handlova. 1367-ben adják soltésztségbe (soltészlevelét kiadta: Szerémi—Ernyey i. m. I. 673. l.). Telepítője Hannis fia Chrikker, aki után nevét is nyerte (németül: Krickersheu).

Ekkor vállalkozik „*Hermannus dictus Heckel Judex de villa Fabri atque concivis in Provna*“ *Heckelsheu* telepítésére is. Korán beleolvadt Tuzsinába.

¹ Mályusz i. m. 36—37. l.

² Majthényi-lt. jelz. nélk.

³ Maran, vagy Mavan de Nechpal unokája kapja érte cserébe Lipniket. (Majthényi-cs. lt. jelz. nélk.)

⁴ Annak tartja Tagányi (i. h.) és Kaser (Der Volks- und Kulturboden des Slowakeideutschtums (1934) 58. l.), amikor Aranyprónával azonosítják. Aranypróna = Kispróna később is Divéki birtok.

Kas. 1367-ben adja Nikil fia Lyetrisnek László opuliai herceg „Scultetiam ville Andreasdorff vocate“, mivel saját költségén növelte a telep lakosságát (Tagányi, i. h.). Ekkor tehát már meglévő telep volt.

A Handlova-patak völgyében ekkor alakulnak ki *Kiscsausza* és *Moroona*. Lipnik 1354., ill. Handlova 1367. évi határjárásában még nem szereplnek (Majthényi-cs. lt. jelz. nélk. és Szerémi—Ernyey i. m. I. 675. l.). 1430-ban azonban már a vár tartozékai között találjuk őket.

Tuzsina. 1393-ban írja át Ábrahám fia Jakab Bajmóc királyi várnagya a „super emptione villicatus, iuditiaque ville Fabri“ oklevelét (F. X/2. 165. l.). Ekkor tehát már régibb telep lehetett. Településének idejét 1337 és 1393 közé kell helyezzük. Neve a középkorban Villa Fabri. 1430: Kowachlehota (Dl. 12.198.), 1489: Thwssyna (Vagner, 105. l.), 1497: Kanorfałwa alio nomine Thusina (MTA. lt.). Német neve ma is Schmiedsheu.

Mialatt a medence déli részén és közepén a bajmóci uradalom alakította ki falvait, az északi részekben a Divék-nemzetiség birtokán is megindul a fejlődés:

Kispróna. Még a XIV. század elején alakul ki. 1267-ben történiéki róla az első említés, 1316-ban már mint „possessio ipsorum hereditaria in Prona“ szerepel. Mellette alakul ki *Majzel*. 1316-ban még nem szerepel, de 1332-ben mint „Superior Prona“ tűnik fel. 1413-ban meghatározzák, neve ekkor Felsőpróna vagy Majzel. Soltészság. Német neve: Beneschheu valószínűleg soltészsának nevét tartotta fenn. A később eltűnt két lehota: Duchnolehota (Domonkoslehota?) és Prónalehota is ekkor, 1332- és 1333-ban szerepel először. (Tagányi, i. h.)

Így alakult ki a Privigyeyi-medencében két egymástól nemzetiségileg elütő rész. Az egyik a tót telepek sorozata, mely a Handlova-patak völgyében jelenik meg és a Nyitra balpartján. A német telepek azonban — Handlova kivételével — a Nyitra folyó jobb partját ülik meg.

A telepek egy részében az eddigi lakosságtól elütő nemzetiségű elem, a német telepedett meg. A német telepek középpontja Németpróna volt, mely már nevében is kifejezte nemzetiségét,¹ s amelyből a környék több telepítő-soltésza is származott.² Német lakossága volt Kasznak, Porubának, Cahnak, Tuzsinának, Heckelsheunek és Handlovának. A községek telepítési formája a soltészság; csupán Németprónán nem találjuk meg, de valószínűleg itt is megvolt. A telepek összefüggésben voltak Korponával. Ezt igazolja, hogy Mária királynő 1383-ban, amikor Privigyének városi privilégiumot ad,³ kiveszi a bajmóci vár hatósága alól, hogy „ad civitatem nostram Corpona vocatam recursum habeant et accessum“. Talán Korpona körül kell keresnünk azt a

¹ Pl. 1489: Nemetprona (Vagner, 105. l.).

² Pl. Heckelsheu telepítő-soltésza is németprónai polgár volt.

³ F. X/1. 60. l. és Dl. 6982.

Loppena-patakot is, mely körül Péter privigyei bíró falut létesített és elnyerte annak soltésztségát.¹ A német telepek eleinte bányászokból alakultak, de a bányák hamarosan kimerültek, a lakosság pedig áttért a földművelésre. Gazdasági szempontból a német és a szláv telepek közt a különbség gyorsan elmosódott. De nemzetiségüket hosszú ideig megtartották Privigye kivételével, ahol az eredeti szláv telep is nagyszámú lehetett, mert a későbbi bevándorlás — Privigye helyzetét tekintve — erősebb volt. A nemzetiségi állapotot mutatják a középkor folyamán szereplő jobbágynevek :

Jobbágynevek :	Magyar	Tót	Német	Bizonytalan
Bélaudvarnok	—	1	—	2
Bisztricsény 1461	—	8	—	1
Brogyán 1525	1	16	—	3
Cigel 1511—1518	1	7	1	3
Cserenyen 1511	1	21	1	3
Felfalu 1437	2	5	—	3
Kisbelic 1525	3	12	1	5
Lelóc 1480	—	4	—	—
Nagybelic 1525	9	13	—	7
Nagylehota 1455	—	1	—	1
Novák 1479	—	2	1	2
Oszlány 1522.....	1	6	1	—
Szebedrázs 1508	—	12	—	—
Szkaacsány 1500—1504..	9	41	—	7

Dűlőnevek :	Magyar	Tót	Német	Bizonytalan
Cigel 1362—1505	6	8	—	—
Lelóc 1378	1	1	—	1
Nagylehota 1455	—	3	—	—
Návoj 1260	1	1	—	—
Oszlány 1419.....	2	4	—	—
Szkaacsány 1496.....	2	1	—	—

Különösen feltűnő a „híd“ magyarsága, ha összehasonlítjuk a Divéki-völgy, illetőleg a Privigyei-medence ilyen irányú adataival. Itt szinte alig találunk magyarokat. Legnagyobbrészt szláv az uralkodó elem és a magyar dűlőnevek még a helynevekben is rövid életűek. Sajnos, a német lakosságú falvakból középkori jobbágynevek alig maradtak fenn.

Jobbágynevek :	Magyar	Tót	Német	Bizonytalan
Bajmóc 1480—1520 ...	—	—	2	1
Handlova 1520	1	—	1	2
Jeskófalú 1524	—	6	—	1
Kas 1508—1518	1	13	4	11
Kispróna 1429	1	1	—	1
Privigye 1486—1508...	2	7	3	8
Rudna 1505—1526.....	—	4	—	1

¹ F. IX/2. 671. l.

Jobbágynevek :	Magyar	Tót	Német	Bizonytalan
Rudnolehota 1526	—	1	—	—
Temes 1378	—	—	—	1
Terestyénfalva 1496—1526	—	2	—	1

Dűlőnevek :	Magyar	Tót	Német	Bizonytalan	MT. ¹
Banka 1332	—	1	—	—	—
Csávoj 1397	1	2	—	1	2
Divékújfalva 1271	1	2	—	—	—
Dlzsín 1332	—	1	—	1	3
Egyházasdívek 1342 ...	—	2	—	—	—
Kispróna 1332	3	—	—	—	1
Kosztolnafalu 1332	1	1	—	—	—
Majzel 1332	4	1	—	—	1
Poruba 1330	—	1	—	—	—
Rudna 1496—1526	—	2	—	—	—
Szécs 1333	2	1	—	—	2
Terestyénfalva 1343....	2	1	—	—	—

*

Míg keleten a Nyitra völgyében — a Csák Máté-féle harcokat leszámítva — hosszú békés évszázadok alatt szinte ugyanolyan viszonyok közt gyorsan haladt a település, a nyugati vidékeken a cseh-magyar viszony hosszú időre veti vissza a település folyamatát.

A Pecsényéd—Strázsa-vonaltól nyugatra eső vidék települése a XII. században indul meg. Fejlődésére nemcsak a politikai viszonyok vannak hatással, hanem különösen az itt kialakult és már a honfoglaláskor itt talált útvonal, mely Csehországon keresztül köti össze a magyar királyságot a nyugati országokkal. Így a XII. század települése is a megsztottság képét mutatja. Míg a Vág völgyében a települők a Kiskárpátok keleti lejtőjét szállják meg, a Nagyszombat—Szokolca útvonal mentén is feltűnnek egyes telepek.

A Kiskárpátok lejtőin lévő telepek közül XII. századbelinek tartjuk a következőket :

Csejte. Már 1248-ban szerepel mint nemesek birtoka (Vurum, 201. l.). 1263-ban a nyitrai várszolgák birtoka volt (PRT. 11. 321. l.). A vidék egyetlen magyar helyneve. A magyar helynévadás törvényei szerint alakult Cahta szláv személynévből származik. (Kniezsa I. magyarázata. Másként : Ethey : Krónika, 170. l.)

Gerencsér. 1262-ben Lancsár néven fordul elő. (A két név egyezésére ld. Šmil. 19. l.)

Holeska. 1263-ban Sterusz szomszédja. Neve, mely szláv eredetű, mint pataknev már 1113-ban előfordul (Šmil. uo.).

Sterusz. 1262-ben kapja királyi adományként mint nyitrai várföldet Cheturuch néven Zochud testvéreivel együtt. (ÁUO. VIII. 22. l., Szp. 1304., Dl. 528., Šmil. uo.)

¹ MT. = magyar-tót.

Vittenc. 1216-ban mint Kosztolány szomszédja szerepel (ÁUO. XI. 135. l., Szp. 307., Dl. 82.). Középkori neve Felszentvid. Mint neve is mutatja, Kosztolány egy része volt. (Dl. 66. l.)

Zahorec. 1262-ben Sterusszal együtt kerül eladományozásra. Ugyanakkor alakulnak ki a morvai út mentén:

Holics. 1205-ben szerepel először Ujvár néven. Valószínű, hogy az itt kialakuló várrendszer első tagja volt, mely kerületével a XII. század végén a morvai út védelmét vette át a bolerázi székelyektől.

Szenic. 1273-ban mint galgóci várföldet nyeri királyi adományba Csák Péter (ÁUO. IV. 23. l., F. V/2. 95. l., v. ö. Pesty Frigyes i. m. 219. l. és Monográfia, 488. l.), de már III. Béla alatt is bírta bizonyos Mór mester az oklevél megjegyzése szerint.

Szobotist. 1241-ben adja el Bas trencséni ispán Aba mesternek. Bas banai várföldként kapta. (App. I. 1. l. és ÁUO. IX. 375. l.) Valószínű, hogy Aba mester építtette ki Berencs várát is. (App. I. 34. l.)

A XII. század megosztott településeit a XIII. század végén felváltja egy újabb települési korszak, amelyet a várak korszakának nevezhetünk. A vidéken felépülő várak, amelyeket különböző érdekek hoznak létre, telepítik be az itteni patakok völgyét, de még nem nagyon sűrűn. Kisebb centrumok keletkeznek ilyenformán, melyeknek az a feladata, hogy a várakat fenntartsák. A várak alatt természetesen városok keletkeznek s azok védelme alatt előnyösen fejlődnek. Egymás mellett épül fel Csejte, Berencs, Jókó vára, melyek közül Csejte 1263 és 1276 között¹ a Vág völgyében fekvő királyi birtokoknak lett központja. Jókó a morvai út őrző vára volt és 1316 előtt,² Berencs pedig szintén a morvai út felett, 1241 és 1297 közt épült.³

Csejte a Kiskárpátok keleti lejtőjén, a Jablonja és Kamecsnica-patak völgyében terjeszkedett. 1392-ben már a következő falvagnak van birtokában: Zsolnafalva, Komárom, Császtkóc, Leszéte, Koritna, Pobedin, Barnóc, Visnyó,⁴ Pozsega (hol?) és Hrahovistye, Kraszna (a mai Krajna), Babikfalva,⁵ Lubina, Hrussó, Vach (?), Tura, Rudna (?), Verbó, Alsóvittenc és Nevan (?).⁶ Ezekről a falvakról a XIII. században még nincs említés, bár a Vág völgyében levő XIII. századi határjárásokban elő kellene fordulniuk.

¹ Ethey: Krónika, 188—192. l.

² Monográfia, 526. l.

³ 1241-ben, amikor Aba Szobotistot megvette, még nincs róla semmi említés (App. I. 1. l.), 1297-ben viszont már „Zobodischa cum castro lapideo Berench nuncupato“ adja el Vörös Ábrahámnak. (App. I. 34. l., v. ö. Monográfia, 524. l.)

⁴ Az oklevélben szereplő „Bysnev“ valószínűleg elírás. Másként: Ethey: Krónika, 168. l.

⁵ Ethey: Krónika, 168. l.

⁶ Guszta Gusztáv: Stibor vajda (Ért. a tört. tud. köréből, IV. k. 2.) 66. l. és Dl. 9133.

A XIV. század is tovább telepít ezen a vidéken. Így a csejtei uradalom falvainak 1436. évi felsorolásában is új falvakat találunk. Ekkor a király az uradalmat a Stiborok kihalta után Guthi Ország Mihálynak adta.¹ Először szerepel Miava, az ismeretlen fekvésű Zmrdec, Schipo és Trychynie.

Berencs vára a XIV. század folyamán a Miava völgyében terjeszkedett. 1394-ben² tartozékai: a régibb kialakulású Szenicen, Szobotiston és Brezován kívül Nagykovalló, Szarkafalva (Csácsó), Ripka (Ribek), Podbrancs (Berencsváralja), Hropo, Kiskovalló, Vrbvec (Verbóc) és Miava. A XV. század aztán ennek a várnak a birtokait is két új faluval növelte. 1502-ben új telep: Lucska (Turóluka) és Osszuszko.

Jókó vára Csejtétől délre, a Kiskárpátok keleti lejtőjén terjeszkedett. 1394-ben a régibb Vittenc és Besenyő mellett új telepként tűnik fel: Lopassó, Dubi, Czeclencz (?), Jászfalva és Kisvittenc.³

*

E két terület késői kialakulása lényegesen eltérő jelleget mutat a megye törzsét alkotó terület településével szemben, különösen, ha azt a magyarság szempontjából vizsgáljuk.

Már maga a terület is egészen más jellegű. Magas, erdővel borított hegyek közt, rohanó patakok szűk völgyében helyezkednek el az apró falvak, legtöbbször több irtvány egymás felett. A sűrűbb lakosságú helyekről indulnak el az új telepesek és az irtványokkal felfelé haladnak a völgyekben, amíg el nem érik a vízválasztó vonalat. A hegységeket két oldalról megszálló lakosság nem is nagyon tud egymásról, mert az erdőket teljesen kiirtani nem tudja és utak sem vezetnek át rajta. A megélhetési viszonyok is egészen mások itt, mint a megye délibb részén, a nagyobb folyók völgyében. Gazdasági szempontból a hangsúly nem a földművelésen, hanem az erdők kihasználásán (vadászat és gyűjtögetés) és a havasi legelőkön folyó állattenyésztésen van. A nemesség igyekszik magának másutt is birtokokat szerezni. A Divék-nemzetségbeli családok is, amikor az eredetileg nagy birtoktestek elaprózódnak a XIV. században és amikor már telepíteni sem lehet, mert jobb földre nincs kilátás, déli birtokaikat igyekeznek szaporítani. Amikor ez nem nagyon sikerül, akkor elkeveredett harcok indulnak meg minden talpalattnyi

¹ Dl. 8928.

² Monográfia, 524. l. és Wenzel i. m. 79. l.

³ Wenzel i. m. 73. l. és Monográfia, 526. l., Dl. 7943 és 7947.

földért, még a Belánka-patak völgyében is. Ilyen módon bőségesen van alkalom ezeken a vidékeken nagy várbirtokok megalapítására, hisz egy-egy falu birtoklása nem jelent nagyobb jövedelmet, mint néhány jobbágytelek a Nyitra vagy a Vág völgyében.

A nagybirtokok kialakulásának tehát nem egyedüli körülménye az, hogy ezek a területek a gyepün túl feküdtek, hanem az is, hogy a magyarság ide nem telepedett. Ebben a tényben találhatjuk meg a vidék települési képének — a magyarság szempontjából — lényeges különbségét. Ezeken a területeken a magyarság már nem úgy települt meg, mint délen, hanem mint birtokos nemes. A földet nem magyar jobbágyok művelik, hanem odatelepített tótok, vagy németek. Ezek a telepek azonban önmaguktól nem fejlődtek volna ki. Szükség volt a Divék-nemzetség tagjaira, Csák Mátékra, Ilosvai Lestákokra és más telepítő magyarokra ahhoz, hogy ez a vidék is bekapcsolódjék a kultúrtájak sorozatába. Hogy valóban az ő érdemük volt a vidék ilyen kialakulása, azt legvilágosabban a helynevek mutatják. A magyar nemesség használta magyar helynevek addig maradnak meg az illető területen, amíg maga a nemesség is szoros kapcsolatban van vele. Terestyénfalva például a középkor végéig megmarad Terestyénfalvának, de amikor a XV. század végén a jobbágyosság kerül nemzetiségileg túlsúlyba, akkor Krstyánfalva, Krstyanová lesz belőle. A várak alatt már a telepítés megindulása óta tót jobbágyok éltek s így a nevek is hamar változtak meg. Legjellemzőbb példája ennek Cigel két határjárásában előforduló dülönévsorozat, melyek közül az egyiket a jobbágyosság tanuvallomása alapján írták le.

1362	1505
Zalkw	Suskow kostoluch
Wyzualazth	Nakalifese de kalysaze
Mylpatak	Jaworowe wrch
	Donikova skala
	Wrch Thekowitze
	Na hawranskw skalw
	Petheyew studinche
	Nasiph
	Fekethehegh

Az eredetileg valószínűleg kettős elnevezésű helyek nevei közül a XVI. század elejére, amikor már a nemesség egyes tagjai is eltótosodnak, a tót nevek maradnak meg és veszik át az elsőbbséget ezen a vidéken.

*

Mint az ismertetett adatokból kiderül, a honfoglaláskor Nyitra megye területét is elfoglalta a magyarság és meg-

telepedett rajta. Az első települést az erdőöv és két védelmi vonal határolta. A XII—XIII. században a település a vár-jobbágyok útján belterjesebbé lesz és kialakulnak magyar falvak olyan területeken is, ahol eredetileg a szlávtság volt túlsúlyban. A megye déli részén ekkor már sűrű a lakosság és a súlypont is ezen a vidéken van. Ez a terület pedig, a jobbágy- és dűlőnevek tanulsága szerint, magyar volt. Bár a terület a honfoglalás előtt nemcsak hogy szláv volt, hanem önálló szláv fejedelemség központja is, a székhely átvételével a vidék a magyar királyság megyéjének székhelye lett. A szlávtság politikai hatalma gyorsan megtört, a nép maga pedig részben beolvadt a magyarságba, részben feljebb szorult.

A XIV. század elején a megye területéről kiinduló népesség új területeket kapcsol bele a megye keretébe, de ezeken a magyarság már nem települ népi tömegekkel, hanem csak mint nemesség, mely a telepítő munkát irányítja.

Ilyen állapotban várja a megye az újkor elején bekövetkező megpróbáltatásokat, melyek egy csapásra megbontják a középkor derekán fennálló népi egyensúlyt és a helyzetet teljesen a tótság javára fordítják.

A D A T T Á R.¹

Rövidítések : FN = földrajzi nevek	M = Magyar
JN = jobbágynevek	T = Tót
	N = Német
	MT = Magyar-tót
	B = Bizonytalan

A Nyitra—Zsitva közén :

Aha: JN : M: Jou (gr. Forgách-cs. lt.).

Babindal: FN : 1519 : M: Monyoroallya, Kewres (Ta. 1519).

Család: JN : 1517 : M: Balogh, Gyepes, Zathmar; B: Hwdicz (gr. Forgách-cs. lt.).

Csítár: JN : 1411 : M: Sylle. — 1416 : M: Chwz, Was; T: Borsyeh; B: Nyabas, Themer, Ebaschala. — 1422 : M: Zewke. — 1519 : M: Penzes, Warga, Barathy; B: Thorla. — 1525 : M: Erczek, Damakos, Lewke, Zakach, Herczeg, Lewk, Andras; T: Maczko, Bracha; B: Zakachy, Balko, Babws, Hewryk, Toth. (Uo.)

Gerencsér: FN : 1360 : M: Madarkuth; T: Zerbeche. (Uo.) — 1358 : M: Kolonpataka; T: Labadnuk, Piliske. (Post. Adv. Mort. 130 : 22.) — 1492 : M: Vrfewlde, Kezepher. (Uo.)

¹ Az adattárban csupán egyszer van felvéve a név még akkor is, ha többször fordul elő, különböző keresztnemekkel. Ez magyarázza meg a különbséget a számadatok és az adattár adatai között.

Geszte: JN : 1517 : *M*: Pap ; *B*: Kopyan. (Gr. Forgách-cs. lt.)
Gimes: JN : 1411 : *M*: Mykche, Margyth ; *T*: Borsyk. (Uo.) — 1416 : *M*: Seden, Zekenes, Balog, Boryw ; *B*: Derke, Toth, Cheuuel. (Uo.) — 1426 : *M*: Pethes. (Uo.) — 1429 : *M*: Kubles. (Uo.) — 1525 : *M*: Pogan, Gywrys, Kelemen, Wyncze, Zakal, Fazekas, Nagh, Herzeg, Hook, Tekws, Fygedy ; *T*: Zydyk, Kryzan, Kaska, Raycz, Brada ; *B*: Zwlocz. (Uo.)

Gyarak: JN : 1411 : *M*: Kancho. (Uo.) — 1511 : *M*: Boka, Domonkos, Gheder, Barla, Bodo, Kepyro, Pathkos ; *B*: Luca, Czycan ; *N*: Fatha. (Uo.) — 1525 : *M*: Anda, Sykos, Thar, Paldyak, Sandor, Demeter, Fabyan ; *B*: Toth. (Uo.)

Hecse: JN : 1525 : *M*: Zabo, Gellen, Warga ; *T*: Hornyak, Kossolya, Mlechka, Brezgyek ; *B*: Palka. (Uo.)

Herestyén: JN : 1482 : *M*: Berkes, Pokol, Feyer ; *T*: Hozyak. (Uo.) — 1525 : *M*: Warga, Zabo, Kispeter, Nema, Pathkan, Zygmund ; *T*: Schoda, Fryzna, Pethro, Pynkawe, Gregus ; *B*: Ducz, Kowach, Toth, Benz. (Uo.)

Hind: JN : 1490 : *M*: Balogh ; *B*: Chamas. (Uo.) — 1519 : *M*: Gywla, Myklos, Hamar, Kewer, Kelemen, Bodor ; — *T*: Bozan, Hora ; *B*: Toth. (Uo.) — 1525 : *M*: Tywkos, Nagh, Bodor, Bartha, Mezzes, Markos, Gyepes ; *B*: Mykle, Mykolas. (Uo.)

Hizér: JN : 1482 : *M*: Nemes, Hok ; *T*: Czlazky, Kelechensky ; *B*: Zwloch, Terus, Cheh, Hannos. (Uo.) — 1525 : *M*: Karaz ; *T*: Jenak, Gywrak, Chwlyk, Konechny, Ziboth, Wyzen, Rehak, Drepak ; *B*: David. (Uo.)

Kalász: JN : 1399 : *M*: Chylle, Kasas ; *B*: Hohyph, Buda, Woy, Penthe. (Uo.) — 1525 : *M*: Barla, Benczeuke, Bogyo, Wiragh, Hege-dews, Mezzes, Harasthos, Chazar, Nema, Wamos, Pap, Sythew, Andras, Wezzews, Was, Kys ; *B*: Nemeth, Toth, Wrban, Kowach. (Uo.)

Kolon: JN : 1415 : *M*: Zabo. (Uo.) — 1504 : *B*: Kolza. (Dl. 21, 298.)

FN : 1492 : *M*: Elewreth, Monoroseley, Hydegwolgalya, Felreth, Nemetreth, Naghreth, Malomzere, Mocholazeer. (Post Adv. Mort. 130 : 22.)

Gimes—Kosztolány: JN : 1525 : *M*: Zakach, Beneze ; *T*: Pekar, Fianko ; *B*: Dwl, Olah. (Gr. Forgách-cs. lt.)

Kovácsi: JN : 1414 : *M*: Moka, Pethes, Bodor, Rosas ; *B*: Herscheny, Hwztiray, Zouay. (Uo.) — 1429 : *M*: Buzas. (Uo.)

Mánya: JN : 1424 : *B*: Rande. (Uo.) — 1470 : *M*: Demether, Hangyas, Agh, Wamos, Fazekas ; *B*: Cykkel. (Uo.) — 1511 : *M*: Demeh, Hagyas, Syleh, Nagh, Chakan, Sabo, Myke, Demeh, Zarka, Katha, Gewder ; *B*: Mark, Kacha, Cheh, Baba ; *N*: Chysel. (Uo.) — 1525 : Markos, Gwlla, Synka, Sozo, Georgffy, Santha, Monár Balogh, Barla, Naghpal, Warga, Demhe, Ewlwedy ; *N*: Fatha ; *B*: Baba. (Uo.)

Aranyos-Marót: JN : 1482 : *M*: Nemes ; *T*: Chyrbar, Iwchok ; *B*: Kanthrwa, Chele. (Uo.) — 1525 : *M*: Laczó, Ersek, Jakab, Mezaros, Thabor ; *T*: Zwkenyk, Berowa, Holy, Cherny, Zwkawsky, Mothwz, Hawran, Thekwychka, Pastyr, Hyerchyk, Herko, Steho, Zywoth, Sesthak, Domko, Dwkhon, Konez, Hrencher, Chernó, Welchek, Kryzan ; *N*: Syller ; *B*: Perka, Konthrws, Zorad, Halbwk, Polyak. (Uo.)

Pográny: JN : 1525 : *M*: Ewrdewg, Orros, Kathona, Hagyo ; *T*: Hwlya ; *B*: Kowach, Toth, Think (Uo.) — 1437 : *M*: Choka ; Ta. 1437.)

FN : 1300 : *M* : Telelew ; *T* : Cezte ; *B* : Pogran, Godola (Knauz, II. 489. 1.) — 1525 : *M* : Karachon (Gr. Forgách-cs. lt.).

Vajk : JN : 1519 : *M* : Simon, Legyn, Fythos, Was, Thar, Kochys, Wayky, Somogy ; *T* : Rados, Kwlyna, Koza ; *B* : Hyrmat, Kalnay, Kowach. (Uo.) — 1525 : *M* : Zewnye, Kosa, Egyd, Naghpal, Gyarmathy ; *B* : Lengyel, Baran, Gesthe, Bacha. (Uo.)

Verebély : FN : 1494 : *M* : Dwsnok. (Uo.)

Velcsic : JN : 1446 : *M* : Sabo, Poka ; *B* : Sene. (Uo.) — 1525 : *M* : Pap, Domonkos, Dyen, Sypos, Bork, Nagh, Farkas, Zabo ; *T* : Pothyko, Homolya ; *B* : Dekan, Zorad. (Uo.)

Zsére : JN : 1470 : *M* : Thar. (Uo.)

Zsitva-Ujfalú : JN : 1469 : *M* : Molnar. (Uo.) — 1525 : *M* : Ewlwedy, Warga, Gaal, Kys, Gerches, Nagh, Gundaesthwan, Zyrey ; *T* : Zahoczky, Frenyo, Hanwch, Frechko, Nemallya ; *B* : Gunda, Wrhan. (Uo.)

A Surányi szigeten :

Berencs : FN : 1283 : *M* : Kysberenchfewlde. (Ghyczy-cs. lt.) — 1300 : *T* : Welchez (Knauz, II. 489. 1.)

Csornok : JN : 1411 : *M* : Fodur. (Gr. Forgách-cs. lt.) — 1482 : *M* : Bakos, Hwssos, Farkas ; *B* : Cyczer (uo.). — 1525 : *M* : Sypos, Mezey, Kethy, Weres, Fogas, Nagh, Kwlehar, Wezzews, Kanchal, Warga, Wayda, Pap, Thar ; *T* : Jakwda, Zranya ; *B* : Dobay, Cheech, Moska, Syko, Symon. (Uo.)

Kér : FN : 1113 : *B* : Prudas, Vvlscit, Trusmer, Syrine. (Fejérpataky i. m. 60. 1.)

Keszi : JN : 1424 : *M* : Dede, Tekes ; *B* : Chyder, Keme ; *T* : Huzyak. (Gr. Forgách-cs. lt.)

FN : 1274 : *M* : Hudosd, Berwkwelg, Lwazfeld, Tarnuk. (ÁUO. IX. 51. 1.)

Komjáti : JN : 1411 : *B* : Konya. (Uo.) — 1431 : *B* : Zerad. (Uo.) — 1446 : *M* : Aranyas, Chyge. (Uo.) — 1476 : *M* : Thehen, Chewle, Perczsytho, Chysolo. (Uo.) — 1480 : *M* : Zabo, Chwley, Bako, Byro, Warga, Zakal, Myhaly, Bagwl, Chwthar, Zwch, Zwke, Mesarus, Husas, Gombos, Kelemen, Kemywes, Chekey, Myhal, Segyes, Poka, Zeges, Erews, Ferydows ; *T* : Zthary, Zyna, Pekard, Chernak ; *B* : Toth, Pastor, Urban, Berenyk, Mykochany, Zohay, Kowach, Kewbek, Drabanth, Iporch. (Uo.) — 1483 : *M* : Thoasso, Bedech, Bakos, Lowaz, Beres, Kantho, Kazas, Wak, Chele ; *B* : Mathws, Baronya, Walkasy, Kobza (vagy Kolza). (Uo.) — 1519 : *M* : Berthok, Kys, Pathkos, Andras, Kalman, Tholway, Nagh ; *B* : Zolthwan, Perky, Pencz, Zeorad. (Uo.) — 1525 : *M* : Boregethew, Zolthwan, Wyhazy, Dyak, Seeres, Feghweres, Rostas, Lewryncz, Molnar, Ferdews, Zarnyas, Bagol, Kwlehar, Markos, Kalmar, Kechkees, Dyznoz, Cheke, Benke, Kwn, Pwha, Myska, Wythez, Joza, Ferencz, Boldyzar, Fekethe, Sooky, Baromi, Kassay, Kandy ; *B* : Farcz, Czeter, Cheh, Thomo, Bothko, Baronya ; *N* : Fessel. (Uo.)

Köröskény : FN : 1240 : *M* : Chysyuth. (HO. VIII. 38. 1.)

Ondrohó : JN : 1505 : *M* : Boda, Kwn, Nagh ; *B* : Wyzkeresztly, Kolos. (Ghyczy-cs. lt.)

Özdöge : JN : 1486 : *M* : Weres, Pap, Senye, Pethes. (Gr. Forgách-család lt.) — 1494 : *M* : Bartha. (Uo.) — 1497 : *B* : Syko (Uo.).

Szöllös : FN : 1285 : *M* : Bykachhorozta, Zygere, Ponkere ; *B* : Bou (Ghyczy-cs. lt.) — 1426 : *M* : Kapholonfelde, Domb. (Uo.)

A Nyitra—Vág közén:

Elecske: JN: 1480: *M*: Barla, Tar, Molnar, Kalmar, Warga, Kepiro; *B*: Benecz, Kiraly, Toth; *T*: Kolar, Hwly. (Hg. Metternich-Sándor-es. lt. B. nr. 9.)

FN: 1357: *B*: Bay. (Uo.)

Mocsonok: JN: 1493: *M*: Thwlok (gr. Forgách-es. lt.).

FN: 1113: *M*: Vra; *B*: Lamprechima, Durada.

Récsény: JN: 1372: *M*: Soldus (Hg. Metternich-Sándor-es. lt. B. nr. 7.) — 1480: *M*: Perech, Pap, Pal, Zabo, Was, Faczyan, Bwza; *T*: Sthanko, Anderko, Sthary; *B*: Symon, Gar, Toth, Jana. (Uo. B. nr. 10.)

FN: 1510: *M*: Aghtho, Semtheyuth, Besenye (Ta. 1510).

Magyarsók (Strázsó): FN: 1379: *M*: Fenekes, Zekhel. (App. I. 198. l.)

Szelőce: JN: 1392: *M*: Thempe; *T*: Vanis Kolya. (App. I. 234. l.) — 1517: *M*: Wyncze, Pethe, Zabo, Pynke, Gyerke, Aczel, Balogh, Kalmar; *T*: Pyzar; *B*: Gerebes, Toth, Palews (Dl. 23, 304.).

Sellye környékén:

Sempte: JN: 1423: *M*: Deagh, Fodor. (Dl. 11,332.) — 1519: *T*: Chwlak; *B*: Maczady (Dl. 23,124.).

Szered: JN: 1423: *M*: Bodnar, Wduarnok, Waytha; *T*: Waykoch, Zwrovnych; *B*: Kaach; *N*: Pertel. (Dl. 11,332.)

Általsur: JN: 1423: *M*: Balogh. (Uo.)

Varrasur: JN: 1423: *M*: Bard. (Uo.)

Egyházassur: JN: 1423: *M*: Waro; *T*: Kwlan, Mytho. (Uo.)

Farkashida: JN: 1423: *M*: Dama; *B*: Tremeth. (Uo.)

Szent Ábrahám: JN: 1423: *M*: Polgar. (Uo.) — 1517: *M*: Penzes, Warga, Kys, Weres, Nagh, Zabo, Thanzos, Weg, Thornya, Sagy; *T*: Mokos, Kosyth; *B*: Toth, Ethewl, Horwath. (Dl. 25, 304.)

Mácsed: JN: 1423: *M*: Zenas, Sarkwz, Erdews; *B*: Nemeth. (Dl. 11, 332.) — 1517: *M*: Mathe, Syle, Kalmar, Thykos, Kewnyes, Hagoni; *B*: Losonczy, Chemse; *N*: Marsal. (Dl. 25, 304.)

Vecse: JN: 1517: *M*: Chomo, Warga, Espan, Fyas, Iffyww, Sypos; *T*: Janchyk (Dl. 25,304.).

Tornóc: JN: 1515: *M*: Espan, Sythew, Bewlcz, Barthws, Warga, Dmonkos, Mayor; *B*: Gerenchery, Janko, Kayaz (Dl. 25, 304.). — 1519: *M*: Nagh. (Dl. 23,124.)

Kürt: JN: 1523: *M*: Pazthor; *T*: Kwbyk; *B*: Nemeth. (Dl. 23,724 és 23,184.)

A Vág völgyében:

Ardanóc: FN: 1337: *M*: Rathoniberk; *T*: Rednek; *B*: Monok (gr. Berényi-es. lt.).

Bassóc: JN: 1504: *T*: Wydo, Machko, Danowych, Dyw-kowych (Ocskay-es. lt.).

Bori: JN: 1517: *T*: Balasthowych, Pleza, Huzth; *B*: Mihalones, Spalon. (Uo.)

Brunóc: FN: 1355: *M*: Fekethesaar; *T*: Malaka, Wagoch. (Reviczky-es. lt.)

Csejte: JN: 1504: *T*: Skada, Babochych; Wyczen. (Ocskay-es. lt.)

Koritna: JN: 1504: *M*: Warga; *T*: Janowycz, Gereczko, Rehwz. (Uo.)

Kosztolány: FN: 1216: *M*: Feketesar (Dl. 82.). — 1275: *M*: Kyserdew, Kereknyar, Huseytou. (ÁUO. XII. 125. l.)

Krakován: JN: 1500: *T*: Palussowycz, Bodan. (App. I. 407. l.)

Mosóc: JN: 1505: *T*: Chulakowycz, Klenowycz, Chepalowycz, Pohlya, Chwdazyk, Rapantowycz, Martinowycz; *B*: Kolbaza. (Ghyczy-es. lt.)

Ocskó: JN: 1504: *T*: Chernyk, Symkowycz, Zoren, Synko, Brathkowych, Wythkowych, Gycho; *B*: Prokopius, Kodak, Fythaak (Ocskay-es. lt.). — 1500: *T*: Piseywycz, Kodakowycz, Myklosowycz, Krysan, Bobor. (App. I. 407. l.)

Osztró: JN: 1500: *T*: Swethlyk, Kutan, Demouicz. (Uo.) — 1504: *T*: Maczko (Ocskay-es. lt.).

Órvistye: FN: 1335: *T*: Dombo, Kalno, Topola (App. I. 89. l.)

Patvaróc: JN: 1263: *T*: Malaka. (PRT. II. 321. l.)

Pobedín: JN: 1500: *T*: Knasskowycz, Benyws. (App. I. 405, 408. l.)

Podola: JN: 1504: *T*: Gywrko, Dworczyk. (Ocskay-es. lt.)

Rítóny: JN: 1505: *M*: Halaz; *T*: Komornyk, Lethovszky, Chernelozky, Kolyeny, Chulak, Baneho; *B*: Zewlichen, Dethlii. (Ghyczy-es. lt.)

Salgocsa: JN: 1480: *M*: Both, Thakaro; *B*: Davich, Nemeth, Barthus; *N*: Petherman. (Hg. Metternich-Sándor-es. lt. B. nr. 9.)

Sipkó: JN: 1500: *T*: Tomaskowycz. (App. I. 404. l.) — 1525: *M*: Korlath, Swba, Bereczk; *T*: Kracz, Bobek, Koneczny, Moskov, Janowycz, Holba, Jaros, Bosman, Kochyczka, Maczekowycz, Romada, Berkocz, Pekowycz, Kralowycz, Zupina, Draho, Wrechak, Stephawycza, Thoma, Thomassothowycz, Zak, Dyohowycz; *B*: Bereczka. (App. I. 493. l.)

Strázsa: FN: 1335: *M*: Nogzeg; *T*: Koluska. (App. I. 89. l.)

Vágszerdahely: FN: 1264: *T*: Dubo; *TM*: Kuzepmalaka. (PRT. II. 321. l.)

Szerbóc: FN: 1356: *T*: Dieno; *M*: Both; *B*: Monch. (Motesiczky-es. lt.)

Tessény: FN: 1406: *M*: Banyafew, Kerektow, Chalwanwelg, Mezpest. (Uo.)

Vágújhely: FN: 1263: *M*: Nezez, Holthwag; *T*: Lwzych. (PRT. II. 321. l.)

Velhóc: FN: 1404: *M*: Thinodwar. (Dl. 8962.)

Verbó: JN: 1494: *M*: Chuuka, Kawas; *T*: Sotoniczka, Wlagicun, Pawlecowicz, Gazek, Rwsnych, Welych, Wachygh, Mylezowycz, Hlatky, Slama, Koleziwicz, Pisthowicz, Mikoskowicz, Vapchekowych, Trgowich, Hramada, Kuban, Ostrovsky, Kuzolowicz, Iwankowicz, Behan, Swecz, Swenko, Homutyuk, Wladyka, Wichen, Krywocz, Cherth, Matry, Pasthirowycz, Marthinkowicz, Maltharowicz, Grtalowicz, Lezutha, Bachyz, Mihal, Misawicz, Kolar, Mikloskowicz, Marthynkowycz, Rapchekowicz, Striphthan, Derdwl, Pathraczkowicz, Kythethkowych, Milozawicz, Pawlec, Osthawsky, Maysowycz, Koleso, Bedmar, Schuka, Hlatky, Schwdy, Hamarawicz, Gyrgykowicz, Chudy, Gregorowicz, Symonkowicz, Grehor, Gyrkowicz, Pothrowicz, Mizowicz, Chriphthan, Oskowsky, Hryorhada, Maryasowicz, Swrtlikowicz, Kraychy, Myzowich, Swethy, Bahaty, Wrluchowicz, Honkowicz, Werla, Bobok, Mlady, Klinio, Kochynsky; *B*: Vaskozaba, Wale, Baran, Pestensky. (App. I. 387. l.) — 1524: *M*: Gonoz, Kis, Therek; *T*: Zochowiczka, Wamowicz, Wnyczko, Zelenakh, Lyzy, Zwlyk, Swgroecz, Waryk, Krathek, Malchar, Hlawa,

- Bácskajalu*: FN: 1438: *T*: Tuzna. (Motesiczky-cs. lt.)
- Béd*: JN: 1515: *M*: Zabo; *T*: Lyssy, Pachko. (App. I. 439. l.)
- Családka*: JN: 1515: *M*: Weres; *T*: Krechyth, Banko, Hospodar, Panilok. (App. I. 438. l.)
- Elefánt*: FN: 1268: *M*: Thelekfelde, Weresharazth. (ÁUO. I. 161. l.)—1334: *M*: Palfelde; *B*: Sicis. (Dl. 2860.)—1378: *M*: Gegrethe. (Dl. 6176)—1397: *M*: Gerke. (Dl. 8254.)—1398: *M*: Januswelge. (Simonyi-cs. lt. nr. 66.)—1426: *M*: Hayoser; *T*: Corythya. (Dl. 11504.)—1488: *M*: Remthemalom. (Dl. 19373.)—1369: *M*: Mochseley. (Dl. 5803.)
- Kolos*: FN: 1293: *T*: Vrachka, Vzarahora, Jestreke, Puzchara, Mugulina Zeala; *M*: Nascazonpataka; *B*: Chyarak. (HOKt. 137. l.)—1327: *T*: Plesviche, Derenoua, Haradisiche, Varachew, Drahosiche, Nastasov, Schicew, Razdel, Varasicha, Bela studeniche; *MT*: Topolnichew; *B*: Scevron, Vichema. (Dl. 2442.)—1359: *M*: Holm, Berch, Remethekutha; *B*: Brala. (Dl. 2442.)
- Kovárc*: JN: 1515: *M*: Wayas, Fehkes, Kyrál, Fazokas, Molnar, Bwzas. Geezew; *T*: Pthryk, Chudnyk, Pothko, Muthos, Olownyk, Rochko, Sopko, Howorka, Koczyan, Crysán; *B*: Benceze, Kosar, Kuthay, Valenth, Forman, Firno, Dyon. (App. I. 437. l.)—1517: *T*: Frencz. (App. I. 452. l.)—1472: *M*: Ruzdahel, Wamos, Warga, Pongrach, Barla, Bartha, Thwsko, Zabo, Waska; *T*: Mrawyk, Repyk, Kwhoh, Laurecz, Hlawacz, Wichen, Mozdyk, Nownyk, Baczko, Sykora, Machyk, Kosthyal, Klwka, Mothez, Hrabor; *B*: Thergenyé, Czygan, Chermený, Zolyomy, Zorad, Palepse; *M*: Bereczk. (Zerdahelyi-cs. lt. nr. 345.)
- Krencs*: JN: 1516: *B*: Kowach, Kresser, Solthys. (Majthényi-cs. lt. A. nr. 26.)
- FN: 1375: *M*: Sygeth. (Bossányi-cs. lt. A. nr. 87.)
- Menyhe*: JN: 1357: *B*: Petreu, Manthus. (Dl. 4691)—1525: *M*: Bede, Lewkews, Fyntha, Benedekdyak, Kys, Kasas, Demeter; *T*: Kosthyal, Bracha, Iwanys, Babws; *B*: (Gr. Forgách-cs. lt.)
- Práznóc*: JN: 1408: *M*: Hegedus; *T*: Welchek; *B*: Magyar, Mokón, Mykle. (Dl. 9469.)—1469: *T*: Rykthar. (Bossányi-cs. lt. A. nr. 218.)—1516: *T*: Hornensky, Bubla, Koliska.
- Szalakuz*: JN: 1484: *M*: Kyspaal, Kazas; *B*: Besethe, Kayba. (Post Adv. Mort. 130: 22.)—1515: *M*: Myhal. (App. I. 439. l.)
- Nyitrazerdahely*: JN: 1469: *M*: Seuger. (Post Adv. Mort. 130: 22.)—1515: *T*: Mychalowych, Ryben, Zawodych, Mach. (App. I. 438. l.)
- Szulóc*: JN: 1483: *T*: Chepka. (Post Adv. Mort. 130: 22.)—1484: *M*: Farkas, Kethes; *T*: Krysa, Phyzor, Kosswth, Thomykowych; *B*: Romlyk, Mykchen. (Uo.)—1515: *T*: Hetsko; *M*: Kapthar, Phylep; *B*: Romnyczk, Bwro. (App. I. 440. l.)
- Tökésújfalú*: FN: 1324: *M*: Farkasereztunein; *T*: Primoth, Kozlybhirip; *MT*: Belafelde, Tapolchathaka; *B*: Baricz, Vichma. (Bossányi-cs. lt. A. nr. 48.)
- Turcsánka*: FN: 1352: *T*: Pleseviche. (AO. V. 606. P.)
- Zsámbokrét*: JN: 1489: *T*: Zahor, Nowykmeth, Chyba. (Simonyi-cs. lt. nr. 261.)—1520: *M*: Wezes, Syles; *T*: Kuchera, Zworad, Laczko; *B*: Kouarczy, Nouaky. (Uo. nr. 288.)

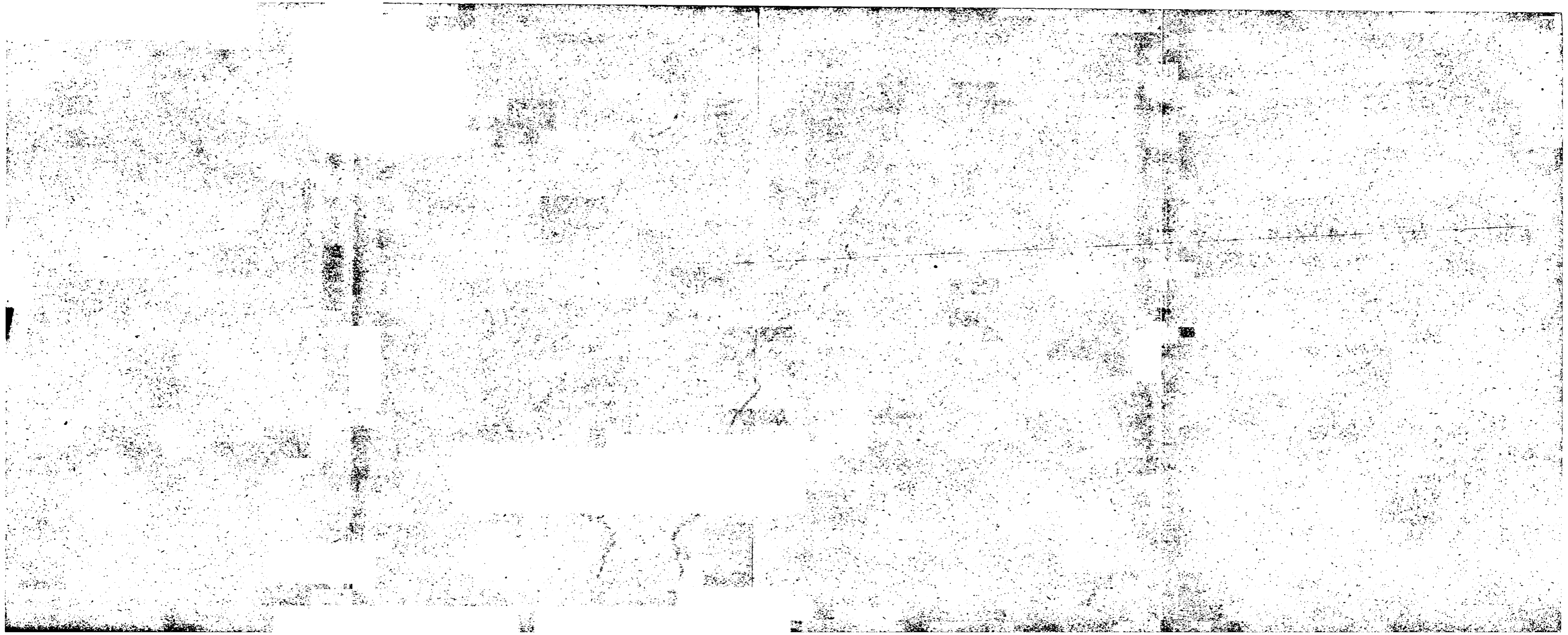
Nyitra megye települési térképe.

1:300 000

Jelmagyarázat:

- X-XI században kialakult falu
- XII " " "
- ▲ XIII " " "
- XIV " " "
- ★ vár

Hlazz, Werba, Behan, Johniczko, Kozych, Jwrazcka, Demyan, Bergowicz, Derdwlowych, Mysowych, Kopona, Zelo, Chmer, Krnovsky, Sywan, Volahy, Petrowyth, Blasko, Smatha, Fandwra, Mylos, Kyska, Korbel, Bobko; *B*: Gerewl, Gohol. (App. I. 483. l.) — 1525: *M*: Zawaros; *T*: Debowych, Zowyczkya, Wyczko, Zebak, Wachyk, Wmucheck, Lawa, Kuzel, Cherthan, Trychathnykowych, Mylozowyth; *B*: Raacz. (Hg. Batthyány-Strattmann-es. lt., Körmend. Acta Korláthköyano—Apponyana. Cseklész. Lad. 4. nr. 218—16.)
Vörösvár: FN: 1254: *M*: Choncu. (Szp. 1024.)

A Radosnya völgyében:

Attrak: JN: 1505: *M*: Lazloffy, Balynth, Patko, Nagh, Demeter, Polgar, Thewrek; *T*: Mokos, Janko, Nemesin, Kostyal, Gywrko, Thamasko, Kwlhan, Orko, Krisko, Cherne, Korbek, Strebecz, Klar, Ryby; *B*: Oczlou, Czezyk, Thewkewdy, Magyar, Duskaspan, Zelechiana, Kabaath, Bodnar, Bara, Kosad, Pothor, Pynthe. (Ghyczy-es. lt.)

Csitár: JN: 1515: *T*: Thowarnyczky, Jacowych, Maczyag. (App. I. 431, 463. l.)

Dovorány: FN: 1326: *B*: Pelynteluk. — 1488: *T*: Dawar. (Ta. 1488.)

JN: 1515: *T*: Pekar, Demowych; *B*: Magyar. (App. I. 431. l.) — 1518: *T*: Janczowicz, Jacowych, Sthepko, Lanchowicz; *B*: Roza. (Uo. 454. l.)

Vicsápapáti: JN: 1506: *T*: Chwlak. (Dl. 21,534.)

Vámosújfalu: JN: 1515: *M*: Wamos; *T*: Brwsko, Galbach. (App. I. 436. l.)

Lípovnok: JN: 1514: *M*: Balynthiya, Thakaach, Myklosfya, Janosfya; *T*: Hawalda, Gwlik, Pechyk, Modrusky, Oczelka; *B*: Crysanfya. (Post Adv. Mort. 130: 22.)

Kamánfalu: JN: 1515: *M*: Pethew; *T*: Koczyan, Babyrad, Cysan; *B*: Retez, Slowak; *N*: Mendek. (App. I. 436. l.)

Vásárd: FN: 1343: *M*: Sookynaguth, Atrakynoguth. (Dl. 3573.) — 1408: *M*: Thewismegy, Thormaswelgye. (Hg. Metternich—Sándor-lt. B. nr. 10.)

Pereszlény: FN: 1389: *M*: Manthateleke. (Dl. 7461.)

Suránka: FN: 1389: *M*: Berchuth, Suranpahaka, Vasazuth, Erezthwyn. (Ocskay-es. lt.)

Vezekény: FN: 1359: *M*: Feketheerdew, Berchuth; *T*: Rybnek; *B*: Posth. (Dl. 4899.)

Sárfő: FN: 1359: *M*: Korlathweolgye; *T*: Belhozth, Prylecz, Prynoa, Dehchyche. (O. L. Tagányi hagyaték.)

Szeptencujfalu: JN: 1411: *B*: Mykos, Maronka. (Zerdahelyi-es. lt. jelz. nélk.)

FN: 1381: MT: Septenchpataka. (Uo. jelz. nélk.)

Radosnya: FN: 1496—98: *M*: Hollokew, Tolltheoth, Warhegh, Wasaarwewgh, Fygekew; *T*: Hozthe, Morkower, Belahozthe, Dub, Lwsne, Borko, Grechyk, Dworecz; *B*: Stomparcz. (Majthényi-es. lt. jelz. nélk.)

A Nyitra—Tribecs közt:

Apony: FN: 1395: *M*: Urfewlde. (App. I. 246. l.)

JN: 1472: *T*: Iwanysko, Mychen; *B*: Chwuga, Kosa. (Zerdahelyi-es. lt. nr. 345.)

Bácskafalu: FN: 1438: *T*: Tuzna. (Motesiczky-es. lt.)

Béd: JN: 1515: *M*: Zabo; *T*: Lyssy, Pachko. (App. I. 439. l.)

Családka: JN: 1515: *M*: Weres; *T*: Krechyth, Banko, Hospodar, Panilok. (App. I. 438. l.)

Elefánt: FN: 1268: *M*: Thelekkfelde, Weresharazth. (ÁUO. I. 161. l.) — 1334: *M*: Palfelde; *B*: Sicis. (Dl. 2860.) — 1378: *M*: Gegrethe. (Dl. 6176) — 1397: *M*: Gerke. (Dl. 8254.) — 1398: *M*: Januswelge. (Simonyi-es. lt. nr. 66.) — 1426: *M*: Hayoser; *T*: Corythya. (Dl. 11504.) — 1488: *M*: Remthemalom. (Dl. 19373.) — 1369: *M*: Mochseley. (Dl. 5803.)

Kolos: FN: 1293: *T*: Vrachka, Vzarahora, Jestreke, Puzchara, Mugulina Zeala; *M*: Nascazonpataka; *B*: Chyarak. (HOkt. 137. l.) — 1327: *T*: Plesviche, Derenoua, Haradische, Varachew, Drahosiche, Nastasov, Schicew, Razdel, Varasicha, Bela studeniche; *MT*: Topolnichefow; *B*: Seevren, Viehema. (Dl. 2442.) — 1359: *M*: Holm, Bereh, Remetekutha; *B*: Brala. (Dl. 2442.)

Kovárc: JN: 1515: *M*: Wayas, Fechkés, Kyrál, Fazokas, Molnar, Bwzas. Geczew; *T*: Pthryk, Chudnyk, Pothko, Muthos, Olownyk, Rochko, Sopko, Howorka, Koczyan, Crysan; *B*: Benceze, Kosar, Kuthay, Valenth, Forman, Firno, Dyon. (App. I. 437. l.) — 1517: *T*: Frenecz. (App. I. 452. l.) — 1472: *M*: Ruzdahel, Wamos, Warga, Pongrach, Barla, Bartha, Thwsko, Zabo, Waska; *T*: Mrawyk, Repyk, Kwhoh, Laurecz, Hlawacz, Wichen, Mozdyk, Nownyk, Baczko, Sykora, Machyk, Kosthyal, Klwka, Mothez, Hrabor; *B*: Thergenye, Czygan, Chermeny, Zolyomy, Zorad, Palepse; *M*: Berezck. (Zerdahelyi-es. lt. nr. 345.)

Krencs: JN: 1516: *B*: Kowach, Kresser, Solthys. (Majthényi-es. lt. A. nr. 26.)

FN: 1375: *M*: Sygeth. (Bossányi-es. lt. A. nr. 87.)

Menyhe: JN: 1357: *B*: Petreu, Manthus. (Dl. 4691) — 1525: *M*: Bede, Lewkews, Fyntha, Benedekdyak, Kys, Kasas, Demeter; *T*: Kosthyal, Bracha, Iwanys, Babws; *B*: (Gr. Forgách-es. lt.)

Práznóc: JN: 1408: *M*: Hegedus; *T*: Welchek; *B*: Magyar, Mokon, Mykle. (Dl. 9469.) — 1469: *T*: Rykthar. (Bossányi-es. lt. A. nr. 218.) — 1516: *T*: Hornensky, Bubla, Koliska.

Szalakuz: JN: 1484: *M*: Kyspaal, Kazas; *B*: Besethe, Kayha. (Post Adv. Mort. 130: 22.) — 1515: *M*: Myhal. (App. I. 439. l.)

Nyitrazerdahely: JN: 1469: *M*: Seuger. (Post Adv. Mort. 130: 22.) — 1515: *T*: Mychalowych, Ryben, Zawodych, Mach. (App. I. 438. l.)

Szulóc: JN: 1483: *T*: Chepka. (Post Adv. Mort. 130: 22.) — 1484: *M*: Farkas, Kethes; *T*: Krysa, Phyzor, Kosswth, Thomykowych; *B*: Romlyk, Mykchen. (Uo.) — 1515: *T*: Hetsko; *M*: Kapthar, Phylep; *B*: Romnyczk, Bwro. (App. I. 440. l.)

Tökésújfalú: FN: 1324: *M*: Farkasereztunein; *T*: Primoth, Kozlybhirip; *MT*: Belafelde, Tapolchopathaka; *B*: Baricz, Vielma. (Bossányi-es. lt. A. nr. 48.)

Turcsánka: FN: 1352: *T*: Pleseviche. (AO. V. 606. P.)

Zsámbokrét: JN: 1489: *T*: Zahor, Nowykmeth, Chyba. (Simonyi-es. lt. nr. 261.) — 1520: *M*: Wezes, Syles; *T*: Kuchera, Zworad, Laczko; *B*: Kouarezy, Nouaky. (Uo. nr. 288.)

Tapolcsány vidékén:

Helbény: FN : 1364 : *T:* Susnata. (Ta. 1364.)

Jác: JN : 1523 : *T:* Wankowycz. (MTA lt.)

FN : 1438 : *M:* Abrahamfelde. (Bossányi-cs. lt. (MTA) nr. 786.)

Nadlány: JN : 1516 : *M:* Ewrdek ; *T:* Ondressowycz, Lacz-kowicz, Beno, Swarah, Henchko, Palowycz, Dretzinaholy, Hwlwa, Wbuthrin, Minda, Bartho, Wossather, Laczko, Czernak, Monich, Kassak, Prouda ; *B:* Kabath. (App. I. 441. l.)

Rajcsány: FN : 1328 : *M:* Basurteleke. (Bossányi-cs. lt. A. nr. 29.) — 1376 : *M:* Basurfelde. (Uo.) — 1385 : *M:* Papharazthya, Raycherezucne. (F. X/1. 235. l.) — 1411 : *T:* Hygyna. (Br. Med-nyánszky-cs. lt.)

Tordomesztic: JN : 1522 : *T:* Gywren. (Gr. Berényi-cs. lt.) — 1524 : *T:* Synko, Gywro, Maly, Janowych ; *B:* Dwnay. (Ocskay-cs. lt.)

Zsámbokrét—Bajmóc:

Bélaudvarnok: JN : 1516 : *T:* Sthwbka ; *B:* Zewth, Helws. (Majthényi-cs. lt. Sub. I. nr. 3.)

Kis-Belic: JN : 1525 : *M:* Farkas, Byka, Weres ; *T:* Walek, Mathyko, Cherny, Fabik, Horchik, Malowek, Werbka, Stherba, Wanchowek, Peko, Throczynczky, Martinko ; *N:* Hanczyger ; *B:* Bewden, Gwzo, Rykthus. (Gr. Forgách-cs. lt.)

Nagy-Belic: JN : 1525 : *M:* Benew, Pether, Dyak, Kaythar, Hyres, Donch ; *T:* Mwzyk, Dwonkowek, Lewrowek, Rwz, Sebon, Skornak, Sonkowa, Pethryko, Berkowek, Helek, Sronakowek, Jan-kowek, Zthankowek ; *B:* Marthyn, Kopys, Cheherk, Myko, Basan. (Uo.)

Bisztricsény: JN : 1461 : *T:* Stanyo, Zadanowytz, Holy, Mathrus, Markowytz, Zlepka, Thomaska, Dudok ; *B:* Gey. (Majthényi-cs. lt. D. nr. 2.)

Brogján: JN : 1525 : *M:* Kwzy ; *T:* Zlopna, Zowa, Natowcz, Barthwska, Ztrecze, Belan, Weezo, Zbwdocz, Kryzan, Kosen, Ondrech, Jankow-ky, Skrethok, Walak, Lewro ; *B:* Nemeth, Znoy, Kanora. (Uo.)

Cigel: JN : 1511 : *M:* Warga ; *T:* Korythar, Kosowe, Hanusowych, Fwlko ; *N:* Sneff ; *B:* Derdewch, Bedi. (Hg. Met-ternich-Sándor-cs. lt. B. nr. 1.) — 1518 : *T:* Pwskar, Skwbla. (Uo.)

FN : 1362 : *M:* Zalkw, Wyzualasth, Mylpatak. (Majthényi-cs. lt. A. nr. 61.) — 1505 : *M:* Feketheerdew, Wereserdow. (Uo.) — 1505 : *M:* Fekethehegh ; *T:* Suskow kosteluch, Jaworowe wrch, Donikowa skala, Wrch Thekowitze, Na Hawransku skalu, Petheyev studinehe, Nasyph ; *B:* Na kalifese de kalisaze. (Ghyczy-cs. lt.)

Cserenyen: JN : 1511 : *M:* Bodnar ; *T:* Kossan, Kozmal, Pawlyk, Maselny, Hovorka, Nowatzky, Synko, Mychalko, Drobnytz, Bodorka, Lazlowycz, Bosyk, Zwnakowycz, Hrwthka, Petruska, Zawachky, Wasnw, Zamlyk, Swnak ; *N:* Sybolth ; *B:* Kowach, Wagon, Fekna. (Majthényi-cs. lt. Sub. I. nr. 5., 6.)

Felfalu: JN : 1437 : *M:* Sandor ; *T:* Horny, Janouich, Zbwch, Pechanka, Relyowycz ; *B:* Manko Ghundeghiz, Laczko, Benes. (Simonyi-cs. lt. nr. 155.)

Nagylehota: JN : 1455 : *T:* Chernyak ; *B:* Pilary. (Szerémi—Ernyey i. m. 432. l.)

- FN : 1455 : *T* : Tursicze, Na lazek, Buthokykuth. (Uo.)
Lelóc : JN : 1480 : *T* : Thamasko, Mlynarowygh, Malycz, Kosan. (Gr. Forgách-cs. lt.)
 FN : 1378 : *M* : Ereztuinpataka ; *T* : Stebnyche ; *B* : Simarpathaka. (Gr. Berényi-cs. lt.)
Novák : JN : 1479 : *T* : Chrepa, Thurczyeny ; *N* : Herdel ; *B* : Chile, Lhotzky. (Majthényi-cs. lt. A. nr. 17.)
Návoj : FN : 1260 : *M* : Tywesberke ; *T* : Hwoynicza. (Simonyi-cs. lt. jelz. nélk.)
Szbedárás : JN : 1508 : *T* : Kelhy, Merflyk, Nozkoue, Walka, Klakowe, Heres, Pathrowich, Mayorowich, Kepesewych, Hekkowich, Felednyk. Matekowych. (Ghyczy-cs. lt.)
Szkacsány : JN : 1500 : *T* : Fyzek, Koreska, Chemel, Thomczowicz, Mychkowych, Poyednyk, Borchowych, Hyzo, Zelenka, Zalomer, Klempne, Lawro, Dwbcowych, Kapkowich, Wesyk, Chyakowycz, Runko, Kdethowycz, Kwohan, Berche, Myklenowicz ; *M* : Molnar ; *B* : Kowach. (Simonyi-cs. lt. nr. 244.) — 1504 : *M* : Lewrynyfa, Molnarfa, Jankfa, Palfya, Polgár, Benke, Dyakfa ; *T* : Maczek, Dyakowycz, Mlenarowycz, Kisyncz, Netreba, Berczo, Hlohyna, Naven, Thewkowycz, Mykchowycz, Zoczyko, Wrab, Klempar, Lewrowycz, Thepsowicz, Buczno, Zwozyk ; *B* : Gardyan, Czugan. (Uo. 259.)
Oszlány : JN : 1522 : *M* : Kelemen ; *T* : Walyczka, Chymel, Kral, Sthrecze, Soczowycz, Galko ; *N* : Homan. (Majthényi-cs. lt. Sub. I. nr. 3.)
 FN : 1419 : *M* : Hollokew, Mihalwar ; *T* : Blata, Zarussen, Mochanicha, Stahou. (Uo.)
Nyitraşzeg : JN : 1516 : *T* : Therka, Klenus, Zwbor ; *B* : Suthoczkzy. (Uo.)

A Privigyei-medencében :

- Kispróna* : JN : 1429 : *M* : Hegedus ; *T* : Thethko ; *B* : Magar. (Bossányi-cs. lt. A. nr. 153.)
 FN : 1332 : *M* : Berch, Megepotak, Feketepotak ; *MT* : Dohopatak. (F. VIII/3. 654. 1.)
Majzel : FN : 1332 : *M* : Sykethfenewerdew ; *T* : Doho. (F. VIII/3. 654. 1. Hibásan !) — 1413 : *M* : Berch, Begytoronhel, Iuevelg ; *MT* : Mayselpataka. (Bossányi-cs. lt. A. nr. 120.)
Poruba : FN : 1330 : *T* : Szielnice. (Ta. 1473.)
Privigye : JN : 1486 : *T* : Kaynoua ; *B* : Mathaz, Christhan. (Dl. 6982.) — 1508 : *T* : Prokor, Rwsko ; *B* : Panath, Chevenger. (Hg. Metternich-Sándor-cs. lt. nr. 10.) — 1480 : *T* : Herpa, Zwchenyk, Posati ; *M* : Warga, Hamys ; *B* : Bwrylye, Kynys, Myssen, Magyar ; *N* : Lusnyczter, Herman. (Gr. Forgách-cs. lt.)
Tuzsina : FN : 1393 : *T* : Tussiny ; *N* : Kinberg, Windgebürg. (F. X/2. 165. 1.)

A Divéki-völgyben.

- Dobrocsna* : JN : 1407 : *T* : Lehky. (Rudnay-cs. lt. nr. 54.) — 1507 : *T* : Kwlyh. (Uo.)
Kosztolnafalu : FN : 1332 : *M* : Ozzyuberch ; *T* : Rakanych. (F. VIII/3. 654. 1.)

- Krstýánfalva*: JN : 1496 : B: Rendek. (Rudnay-cs. lt.117.) — 1516 : T: Balyk, Hyko. (Uo.)
 FN : 1343 : M: Bykerdew, Rakus ; T: Blathnicha. (Ta. 1343.)
Rudna: JN : 1505 : T: Babyecz ; B: Rolyak. (Rudnay-cs. lt. jelz. nélk.) — 1526 : T: Zthanowycz, Berchek, Trba. (Uo.)
 FN : 1496 : T: Werkowyna. (Uo. 117.) — 1526 : T: Kothosowsko. (Uo.)
Rudnolehota: JN : 1526 : T: Trba. (Uo.)
Csávoj: FN: 1397 : T: Jesceny, Zebedrusa ; M: Themerdekehgh ; MT: Kysbela, Naghbela ; B: Jauor. (Uo.)
Divék: FN : 1342 : T: Schigote. — 1523 : Gyeleza. (Uo.)
 FN : 1523 : T: Mathko, Zlanynka, Wheczko ; B: Polyak, Garay. (Uo.)
Banka: FN : 1332 : T: Scebnyche. (Bossányi-cs. lt. A. nr. 1.)
Divék-Jeskófalva: JN : 1524 : T: Thekwyehka, Maczyeczka, Belczky. (Bossányi-cs. lt. (MTA) B. nr. 13.)
Divék-Ujfalva: FN : 1271 : M: Rakus ; T: Nytriche, Tripche. (HO. VII. 128. l.)
Dlzsín: FN : 1333 : T: Polona ; MT: Bruznopatak, Laazpathaka, Lippapataka ; B: Orsasyn. (Bossányi-cs. lt. A. nr. 190.)

Fügedi Erich.

Történeti irodalom.

Seton-Watson, R. W. : Histoire des Roumains de l'époque romaine à l'achèvement de l'unité. Paris 1937. Presses Universitaires. 4° VIII, 664 (2) l., 1 térkép.

Harminc évvel ezelőtt egy „travelling Scotsman, bent on the study of history and politics“ elindult, hogy beutazza azt az országot, melyet hazájának közvéleménye a Kossuth alakját körüllebegő dicsfényen keresztül ismert. Könyvei, melyekben a látott vagy látni vélt valóságot „leleplezte“, óriási feltűnést keltettek az egész európai közvéleményben. Rövid idő alatt gyűlölet és csodálat keresztűzébe került Scotus Viator, a volt magyarországi nemzetiségek harcos barátja és a magyarországi állameszme engesztelhetetlen ellensége. Az azóta eltelt események s különösen hatása a páriszkörnyéki békeszerződésekre, S.-W. jelentőségét még jobban kiemelték. Annak az eszmének jegyében, amely a wilsoni elvek formájában a politikai körülmények összejátszása folytán Magyarország megcsonkítására vezetett, írta meg ezt a könyvét is, a románok történetét. Angol eredetijében, s a jelenleg szóbanforgó francia fordításában S.-W. műve tudományos érdekességén kívül már a szerző tekintélyénél fogva is komoly tényezője lesz az európai közvéleményalakításnak.

A könyv hangja nem a politikusé, hanem a tudósé, de a lelkesen meggyőződött tudósé. Ha eleinte törekszik is az időszersűségük miatt veszedelmes érvek és ellenérvek közt a józan közép-utat megtartani, amint a modern időkhöz közeledik, mindinkább a megvívott harc emlékeinek hatása alá kerül, természetesen szembe a magyarsággal. Álláspontja teljesen azonos a régi Scotus Viatoréval, csak a színezete változott valamelyest. Eredményei azonosak a román tudományosság eredményeivel, a felhasznált irodalom is óriási százalékban román ; az újabb magyar kutatásokat, úgy látszik, nem ismeri, vagy nem tekinti bizonyító erejűeknek.

Mindjárt az első nagy probléma, az erdélyi román kontinuitás tárgyalásánál kitűnik állásfoglalása és a modern kutatások ismeretének hiánya is. Xenopol, Puscariu, Pârvan, kis mértékben Patsch az ihletője, ezzel szemben nem vesz tudomást Alföldi, Tamás, Kniezsa, de még Drăganu munkásságáról sem. Véleményére, mint általában a vele egy táborban levőkére, az az impreszionáló jelenség hat, hogy napjainkban is döntő számarányban lakják románok azokat a területeket, amelyek körül a vita folyik.

Nem kevésbé az a körülmény, hogy a magyar, szerb, bolgár és görög tudományosság egyhangúan elutasítja a maga területéről a románság bölcsőhelyét, s ezért e paradox álláspontokat nem veszi figyelembe. Párvan nyomán erősen hisz a hódítást megelőző dáciai római beszivárgásban s a római asszimiláció döntő hatékonyságában. A hegyet, a Kárpátokat és a Pindost tartja a nagy bástyanak, mely a románságot a népvándorlás alatt fenntartotta északon és délen, s az állítólagos dáciai primitív kereszténységet és más egyháztörténeti adatokat a régebbi román tudománnyal egyetértően döntő bizonyítéknak tekinti a kontinuitás mellett. Érvelése elavult; a román történetírás maga is régen más utakon keresgél a bizonyítékok után. A dáciai kereszténységre vonatkozó összes epigráfiai adatok hamisak, ezeket ma már a román tudósok is mellőzik, az ohridai pátriárkátussal való zavaros argumentálás szintén román kutatások alapján vesztí el értékét.¹ Erdély legrégebb topográfiai adatai kizárólag magyar és szláv nyomokat mutatnak s a román nyelv balkáni (illyr-thrák, albán, délszláv) kapcsolatai és a román nomád pásztorkultúra minden kétséget kizárólag a Dunától délre utalják a románság kialakulásának bölcsőhelyét.² Ezzel, az európai tudományosságban mindinkább tért hódító felfogással szemben jómaga is érzi, hogy bizonyítékai elégtelenek: „Misztérium ez, amit hinnünk kell, minthogy nem tudjuk racionális módszerekkel megmagyarázni.“ (4. 1.)

Ugyancsak tanácstalanság és az újabb eredmények ismeretének hiánya jellemzi a román fejedelemségek megalakulásának nehéz problémája előtt is. Havasalföld és Moldva viszonyai a XIV. század elejéig teljesen elsikkadnak előadásában. Szinte semmi figyelmet nem fordít a dunavölgyi kun és tatár uralomra, pedig ma már tudjuk, hogy a magyar hatás mellett ezekben kell keresnünk a két fejedelemség kezdeteit. Helyesen keretezi be azonban a Bazarábák és az első moldvai vajdák történetét a magyar Anjou-birodalom történetébe. Ezt az egész korszakot Nagy Lajos alakja dominálja és terjeszkedő politikájának jellemzésében szinte elvész a két fiatal román országalakulás története. Ennek ellenére sem látja a magyar-román viszonyt a maga teljességében. Az Anjouk katolizáló törekvésein túl alig szentel figyelmet a Havasalföldet és Moldvát elöntő magyar és szász kivándorlásnak, a városi élet kialakulásának, a társadalmi és állami rend nyugati, főleg magyar hatásra kezdődő formálódásának, a nyugati és a bizánci kultúra ezerféle megnyilvánulásban szemlélhető harcának. Nem szólva a magyar kutatásokról, a már meglehetősen nagy multra visszatekintő ilyenirányú román eredményeket sem használja fel és általánosságokban siklik el

¹ V. ö. O. Podea, Anuarul Institutului de istorie nationala VI. (Cluj 1936) 567. l.

² Ld. Tamás L.: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában (Budapest 1935). Kniezsa I.: Magyarország népei a XI. században. Szent István emlékkönyv II. (Budapest 1938).

a kor leglényegesebb, a román életet gyökeréből alakító problémái felett. A török hódítással kapcsolatban bocsátkozik először a két fejedelemség történetének részletesebb tárgyalásába, de itt is aránytalanul uralkodó politikai szempontból. A keletközépeurópai törökellenes front kialakulásában megkísérli megállapítani a románságnak — szerinte eddig eléggé nem méltatott — szerepét. Öszinte csodálattal és rokonszenvvel ír Hunyadi Jánosról, akinek „hősi alakja újabban, ahelyett, hogy a két szomszédos faj közti együttműködés jelképéül szolgálna, vita tárgya a magyarok és románok között”. (41. l.) Annál inkább elítéli Mátyás nemtörődömségét a török kérdéssel szemben és a XV. század második felében a románságnak ítéli oda a keresztényesség védőbástyájának pálmáját. Szerinte Ștefan cel Mare alakja Hunyadi, Sobieski és Savoyai Jenő mellé kívánkozik (47. l.); benne látja a román történelem legkimagaslóbb, legeurópaibb egyéniségét. De mégsem tagadhatja, hogy Ștefan cel Mare sikeres ellenállása nem lett volna elképzelhető a magyar háttér akkori szilárdsága nélkül, mert miután megállapítja, hogy „a régi román dinasztiák kevés kivétellel méltatlanok voltak nemzeti hivatásukhoz és a vazal-lusság s a teljes szolgaság közt eltelt korszakban egyetlen tehetséges utód sem támadt” (68. l.), Magyarország bukásával és elszigeteltségükkel menti származásukat a török uralommal szemben.

Mátyás halála után a két román fejedelemség sorsa meg volt pecsételve, a török ellenállhatatlanul igazta le őket, s ettől kezdve a románságnak csak két lehetősége van: vagy elfoglalni Erdélyt és ezzel döntő súlyú nemzeti ellenállást szervezni meg, vagy egy nagyobb, fajok feletti dunai birodalomban keresni helyet a szabad fejlődés biztosítására (61. l.). A román politika utolsó félezer éve ennek a két megoldásnak keresésében merül ki. S.-W. nagyon jól látja, hogy a románságot is magában foglaló dunai Habsburg-birodalom egészen napjainkig a románság számára is a legközölközőbb gondolat volt. „Kérdezhetjük, hogy az osztrák uralom kifejlődése a fejedelemségek fölött nem óvta volna-e meg az egész délkeleti Európát számos szerencsétlenségtől s nem kedvezett volna-e egy egészséges nemzeti fejlődésnek a nemzetfölötti hatalmas állam keretei között” — írja (150. l.) a fanarióta-kor megalázó állapotait tárgyalva. Érezhető sajnálkozással beszél arról, hogy a rövid (1718—1739) olténiai osztrák uralom nem volt képes tartós rokonszenvet kelteni a románokban, minden európaisága ellenére sem, mert nem alkalmazkodtak a böles román közmondáshoz, mely szerint a tyúkot nem megölni kell, hanem élve megkoppasztani (154. l.). Sajátságosan jellemző, hogy míg az osztrák patriotizmusban lehetőséget lát a románok számára, addig a fajok felett álló magyar nemzet gondolatával nem tartja érdemesnek foglalkozni. Ellenkezőleg: éppen a magyar rendi társadalom merevségének, majd később a magyar nacionalizmus értetlenségének tulajdonítja a dunai birodalom megvalósulásának képtelenségét. A háborúelőtti S.-W.-nak nem egészen ez volt a véleménye. „Racial problems in Hun-

gary“ c. könyvét magyarul ajánlotta „a hungar nemzetnek“, s az akkori román közvéleménnyel egyetemben nem hitt a románok nagy egyesülésének közeli létrejöttében. Azóta változtak az idők, új művét „amicis ultra silvam habitantibus“ küldi.

Elég tárgyilagos ahhoz, hogy a román történettudománnyal szemben az összes románok politikai úniójának gondolatát ne vélje túlságosan korán mesterkéltten felfedezni. Határozottan elutasítja azt az erőltetett szemléletet, mely minden, Erdély ügyeibe pillanatnyi politikai és területi sikerekért beavatkozó vajdában a nagy egyesülés eszmei előfutárját keresi. Petru Rareş moldvai vajda erdélyi beütéseit egészen más, történetibb szempontból tárgyalja. (66. l.) Hasonlóképpen nyilatkozik a kényes Mihály vajda-esetben is. „Mihály, a román nemzet bajnoka, csupán a legenda alakja; ... sokkal közelebb állott a bojárok nemesosztályához, mint bárminő nemzeti irányú mozgalomhoz.“ (69. l.) A történeti Mihály szerinte is teljesen benne élt kora rendi gondolkozásában, személyesen felelős a havasalföldi szabad parasztság földhözköttött jobbágyosorba való taszításáért (amit különben erdélyi magyar hatásra követelt tőle a román bojárság), s így nem is tehetett mást, mint Erdélyben is a nemességre támaszkodni, ez azonban a betolakodott idegent látta benne és ezért buknia kellett. A „rövid epizód“, ahogy erdélyi szereplését nevezi (79. l.), csak a XIX. századi román nacionalizmus gondolatvilágában vette fel azt a jelentőséget, amelyet a románság neki tulajdonít.

Mihály halála után még követelőbb szükségyszerűséggel lépett fel a románság számára a dunai birodalomban való elhelyezkedés (amit különben Mihály is akart), mert a török elnyomatás mellett a görög beözönlés még súlyosabb kérdés elé állította a két vajdaságot. A XVII. század Erdélye elég erősnek látszott, hogy támaszul szolgáljon a vele barátkozó vajdáknak. A Rákócziak békés korszaka Havasalföldön is éreztette hatását Matei Basarab kultúrájára és jólétet biztosító évtizedei alatt. Erdély ilyenirányú szerepének méltatásával azonban S.-W. adós marad.

A független erdélyi fejedelemség bukása elszigetelte a román vajdaságot és bedobta tehetetlen áldozatként a Habsburg, török és orosz imperialista politika tűzvonalába. Természetes következménye volt ennek a százéves fanarióta uralom, amely a XVIII. századot a román történelem legsötétebb periódusává teszi. S.-W. sem talál semmi olyat ebben a században, ami elnézést érdemelne, kivéve Constantin Mavrocordat múltó hatású felvilágosodott szociális politikáját. Csak a román faj hihetetlen szívóságának s az Erdélyből érkező megújulásnak köszönhető, hogy a román történelem nem fejeződött be a XVIII. században.

Az európai szabadságmozgalmak és a török birodalom végelgyengülése tették lehetővé 1821-ben Tudor Vladimirescu nemzeti megmozdulását, mely azonban az orosz-török politika, saját elvi tisztázatlansága és a görög ellenállás miatt nem tudott kibontakozni. Olyan világerők hadszíntere volt akkor a két vajdaság, hogy külső segítség nélkül aligha tudott volna magához

térni a románság; a sötét századok után először az orosz megszállás juttatta levegőhöz. Kiselev tábornok tekintélye erőszakolta rá a két vajdaságra az első alkotmányt, a *Szervezeti Szabályzatot* (1831). A század első felében a felszabadult románság megtalálta önmagát és csodálatos gyorsasággal igazodott az európai fejlődéshez. 1821-ben még a legelmaradottabb rendi gondolkodás uralkodott az egész román vezető osztályban, a 40-es években már a leghaladóbb európai liberalizmus minden színezetét feltaláljuk Kogălniceanu és Alecsandri tehetséges nemzedékében. S.-W. egyoldalú politikai érdeklődése miatt művéből teljesen kiesik ennek a döntő szellemi fordulatnak elemzése.

Az 1848-as események teljes ideológiai felkészültségben találták a két vajdaság román intelligenciáját. A bukaresti forradalom kísértetiesen hasonló vonásokat árul el az egykorú európai megmozdulásokkal. A liberális szellemű reformok, a két vajdaság úniójának követelése (lásd Magyarország!) mellett a forradalmárok balszárnya, mint nálunk is, a világszabadságért izgat és kapcsolatba lép a lengyel, olasz, magyar forradalommal, majd emigrációval. Az orosz beavatkozás Havasalföldön is letörte a szabadságharcot, de a világpolitikai események ettől kezdve a románságra nézve váratlanul szerencsés fordulatot vettek. Ügyszólván nincs háború, vagy diplomáciai akció Kelet-Európában, amelyik akaratlanul is ne a románság ügyét szolgálta volna. A krími háború, az olasz risorgimento, III. Napoleon politikája, bukása, az 1877–78-i orosz-török, majd az orosz-japán, a balkáni, s végül a világháború, akármelyik párton állott is a románság, csak előnyt jelentett számára. Cuza, az egyesült Románia első fejedelme, III. Napoleon tekintélyét tudta háta mögött. I. Károly Hohenzollern-származása a német rokon-szenvet éppen akkor szerezte meg az országnak, mikor a francia napfogyatkozás megkezdődött, halála viszont felszabadította Románia franciabarát közvéleményét, melyet csak az ő személyes akarata tartott a központi hatalmak táborában, hogy az utolsó pillanatban a győztesek oldalán avatkozzék be a világháborúba.

A XIX. és XX. század története S.-W. könyvének több mint kétharmad részét teszi ki, ehhez képest a legkielegítőbben kidolgozott rész is. Itt érvényesül igazán az európai magas politika történetében való imponáló otthonossága, s az a kettős (sajnos, a kultúrtörténet rovására kizárólagos) szempont, melyből a legújabbkori román történetet tárgyalja: a szociális és a nemzeti-politikai. Rokonszenves és elismerésre méltó az a hév, amellyel a román parasztság ügyét a magáévá teszi és amellyel állást foglal a román bojárság, majd a felemelkedő középosztály szociális közömbössége ellen.

Az a személyi kapcsolatokból és fegyverbarátságból táplálkozó együttérzés, amellyel az erdélyi románság sorsával szemben viseltetik, S.-W. könyvének tulajdonképeni alaphangját adja meg. „Az erdélyi kérdést úgy tekintem, mint a román egység legnagyobb problémájának kulcsát“ (VIII. l.) — vallja meg maga is a bevezetésben.

Az erdélyi középkorban a kontinuitás jegyében hallgatólagosan feltételezi az autochton románság megszakítatlan nemzeti szervezetségét, külön román nemesi renddel az élén. Érvelését, a sajátos magyar társadalomfejlődés majdnem teljes tekintetbevétele nélkül, III. András 1291-i hírhedt oklevelének a román tudósok által máig is fenntartott egész kezdetlegesen rossz fordítására alapítja. Eszerint az árpádkori Erdélyben szász, székely és román nemesség élt külön univerzitásokba szervezve. A románok a XIV. századig „a többi fajokkal az egyenlőség elve alapján” éltek Erdélyben (113. l.). Későbbi helyzetüket fokozatos visszafejlődéssel magyarázza, melynek állomásai a román nemesség katolizálása és elmagyarosodása, az ortodoxok kivándorlása a hegyeken túlra és végül a magyar rendi társadalom 1514-ben bekövetkezett végleges megmerevedése, mely román vezetőréteg nélkül találta a jobbagysorba süllyedt magyarországi románságot és kiszolgáltatta az idegen elnyomatásnak. Különösen sötét színekkel festi a XVI. és XVII. századi erdélyi szociális állapotokat, s bár tudja a székelység helyzetének rosszabbrafordulását is, rokonszenvét elsősorban az egyosztályú románságnak tartja fenn. A magyar rendi társadalom kétségtelenül vétkezett nemcsak a románsággal, hanem a magyarsággal szemben is, de S.-W. élesen ítélkező hangja itt-ott már a történetietlenségig fokozódik s a való helyzet megértését lehetetlenné teszi számára.

Viszont igen komoly és mérsékelt az erdélyi fejedelemség politikai vonatkozásainak tárgyalásában. Elismeri, hogy elméletileg Erdély mindig a magyar királyság alkotó része volt (116. l.), de a nagy fejedelmek bölcs politikája fenntartotta a török és a Habsburgok közötti egyensúlyt, s végeredményében nekik köszönhető, hogy a harmincéves háború során a magyarság nem jutott a csehek sorsára. Bethlenről írja: „Kétségtelen, hogy sokkal tágabb szemlélete volt Európáról, mint bármely erdélyi fejedelmeknek, s magatartása a törökkel szemben a román „domnuk” egocentrikus, improvizált eljárásaitól egészen eltérő koncepciókon alapult” (130. l.). Rákóczi György mérsékelt és békés uralma alatt „Erdély nagyobb prosperitásnak örvendett, mint a kor bármely más nemzete” (131. l.). Bethlen Dácia-királyságának tervében a középkori magyar expanziós politika felújítását látja, bár szerencsésebbnek tartotta volna, ha Bethlen is, Rákóczi is békésen fog össze a román vajdákkal a török kiűzésére.

Kevésbé helyesen világítja meg az erdélyi vallásszabadság kérdését. Elismeri az akkori időkhöz mérten páratlan toleranciát, de nem tudja megbocsátani a — szerinte erőszakos — térítési kísérleteket a románokkal szemben. Azt a teljesen tarthatatlan álláspontot, hogy ezek a térítések a magyarosítást szolgálták volna, ő sem képviseli, hiszen az erdélyi fejedelmek fordítási és egyházrendészeti akciói éppen a konzervatív románsággal szemben a szláv nyelv kiszorítását és a román nyelv győzelmét segítették elő, de megkockáztatja azt az állítást, hogy a románok reformációja tulajdonképpen a vajdasági és az erdélyi románság közé akart éket verni (135. l.). Ez a tétel éppúgy téves, mint

az előbbi, hiszen Geleji Katona István, mikor új román püspök választása került szóba, az erdélyi román papság jelöltjével szemben egy görögöt s egy moldvait támogatót, Bethlen pedig dáciai királyságát a megtérítendő déli románságra is ki akarta terjeszteni. A fennmaradt levelezésekből (Bethlen, Geleji, Rákóczi) kitűnik az a vitathatatlanul őszinte segitleniakarás, ami az erdélyi magyar kultúrpolitikusokat az alacsony kulturális viszonyok közt tengődő románság iránt eltöltötte.¹ S.-W. meglehetősen békaperspektívából való látásmódjával szemben Révész Inre új munkája az egész kérdést a kor szellemi áramlataiba állítja be, és helyesen, mint a nyugati kereszténység ősi prozelitizmusának szerves folytatását s a Róma-ellenes front kialakításának kísérletét ábrázolja.² Kétségtelen, hogy Apafi és Tofeus türelmetlenebb korában a térítések itt-ott elfajultak, de inkább a politikai elemek sajnálatos elhatalmasodása miatt. Brankovics Száva román püspök üldöztetését és halálát a korabeli közvélemény egyáltalán nem tekintette vallási vagy nemzeti gyűlölet következményének, hiszen Cserei Mihály egész rokonszenvével áll a püspök mellé és tragédiáját politikai és személyi intrikának tulajdonítja.³ Végeredményben a református térítés csődjét S.-W. a magyarság és a románság közti szociális és faji különbségekben látja, de nem nagyon veszi figyelembe a térítők óriási nehézségeit a keleti és a nyugati világnézet áthidalásában és azt sem, hogy bizonyára egészen más lenne ma a térítés eredménye, ha a XVIII. századi katolikus reakció nem szorítja védekezésre az addig hódító magyar protestantizmust.

A XVIII. századi erdélyi történelem S.-W. szerint a századok és a magyarok közt váltakozó szerencsével vívott elsőbbségi harcban merül ki, de (s itt II. József szavait idézi) mindkét fél egyetértett a románság lehető legteljesebb elnyomásában. (192. l.) És ismét abba a hibába esik, hogy a jobbagység ügyét hajlandó kizárólagosan a románság ügyével azonosítani. Megemlékszik az elnyomott románság kivándorlásáról a vajdaságokba, de elfelejti megjegyezni, hogy ennek a kivándorolt tömegnek milyen tekintélyes százaléka volt székely katonaszökevény. Pedig más-helyt úgy beszél, hogy a vajdaságokból Erdélybe folyt állandó emigráció, a nyomasztó adók miatt. (149. l.). De sokalván ezt az engedményt, rögtön hozzáteszi, hogy „a rideg magyar feudális adórendszer csak kétségbeesetteket vonzhatott“ (149. l.), s így inkább a török fennhatóság alatt álló déli területeken látja a kivándorlás célpontját. Egyenesen kockázatos az az állítás, hogy a román vajdaságokban a parasztság elnyomtatása „sohasem érte el azt a fokot, amit a feudális Európa nyugatán vagy centrumában“. (159. l.) C. Gulescu olyan elrettentő képet fest a román

¹ Jancsó : A román nemzetiségi törekvések története, II. (Budapest 1896) IX. és X. fejezet.

² Révész I. : A reformáció az erdélyi oláhok között. (Erdélyi Füzetek 2. Debrecen 1938.)

³ Jancsó B. i. m. XI. fejezet.

paraszt sorsáról még a XIX. században is, hogy az ő adatai magukban megdöntik S.-W. tételét.¹

A görögkatolikus egyházi uniót anyagiás háttéréért megalázonak tartja térítőkre és térítettekre nézve egyaránt, de nem tagadja döntő hatását a román megújulásra. Anélkül, hogy a román nemzeti gondolat eredetét vizsgálná, Klein Ince püspökben látja annak első harcos képviselőjét. Egyházi, nemzeti és szociális követeléseit mint a fajok első nagy küzdelmét méltatja. Az erdélyi rendi társadalom szociális merevségének túlságos mentegetése nélkül meg kell jegyeznünk, hogy S.-W. téved, mikor ezekben a vitákban két nemzeti gondolat összeütközését látja. Magyarok és szászok egyaránt teljesen rendi szempontból nézték a kérdést és a püspök igényeit a rendi alkotmány elleni támadásnak fogták fel. Jellemző, hogy kulturális téren viszont meglepően engedékenyek voltak a románokkal szemben. 1746-ban a gubernium maga akart számukra nyomdát felállítani és az 1790-i diéta a románok kulturális nivójának emeléséről tanácskozott. Bethlen Miklós a protestánsok és a görögkeletiek elnyomása ellen egyaránt felemelte szavát s az unió elleni izgatás miatt bebörtönzött Tirca román püspököt is a protestánsok szabadították ki. A nemesrendű románok nagy többsége éppenúgy résztvett a jobbágyellenes frontban, mint a szász vagy a magyar rendek. S végül nem utolsósorban a bécsi udvar iránti bizalmatlanság vezette az erdélyi rendeket, akik Klein püspökben a központosító kormány emberét látták. A század vége felé azonban kétségkívül megváltozott a helyzet és a faji problémák kerültek előtérbe.²

A magyar nemzeti megújulásról S.-W. nagy megértéssel ír, különösen irodalmunkat méltatja. Jelentős magyar irodalom keletkezett ötven év alatt — mondja —, de Európa nem méltatta kellő figyelemre. (209. l.) Sajnálatosnak tartja azonban, hogy ez a nagy kulturális fellendülés a sovinizmusba csapott át a magyar államnyelv erőltetésével s így azok a kétségtelenül jelentős szociális reformok, amelyeket a magyarság 1848-ig létrehozott, nem tudták áthidalni a nemzetiségek és a magyarság közt a rendi társadalom bűneiből származó ellentéteket. Elismeri egyes megértőbb és emelkedett szellemű magyar államférfiak (Széchenyi, Wesselényi, Szemere, Bem) szándékai tisztaságát és a nemzetiségekkel szemben tanúsított megértésüket; ha érvényesülhettek volna, szerinte, végleges formában megoldhatták volna Magyarország legnagyobb problémáját. De Kossuthot a legelvakultabb magyarnak és a nemzetiségek elidegenítőjének tartja s méltatlannak ítéli a nagy tiszteletet, amellyel az angol közvélemény őt mindeddig övezte. Már sokkal enyhébben ítéli meg azt a hasonló kettősséget, amelyet a mérsékelt és túlzó román pártokban észlelhet (Şaguna — Avram Iancu). Ferenc Józsefet sem kíméli, nemzeti politikája, szerinte, a legsötétebb hálátlanság volt; a

¹ C. Gulescu: Călătorii. (Bucureşti 1934).

² Ifj. Tóth A.: Az erdélyi román kérdés a 18. században. (Budapest 1938.)

románságot Bécestől hidegítette el, ahonnan eddig mindig sorsa javulását várta.

A kiegyezés utolsó lehetőségeit Deák és Eötvös felvilágosult nemzetiségi politikájára kínálta. Az 1868-i nemzetiségi törvénytől, szerinte, nem tagadható meg a nagylelkűség szelleme, a garanciák hathatósága, — de csak holt betű maradt az. (443. l.) Az 1868-i törvény az elemi oktatásról nemes és felvilágosodott kísérlet volt. Annál kevésbbé tartja érdemesnek foglalkozni a magyar és román emigránsok (Irányi, Brătianu stb.) egyezkedéseivel, Kossuth dunakonfederációs tervével és Klapka és Cuza tárgyalásaival. A dualizmus belpolitikája szerinte kiszolgáltatta a nemzetiségeket az osztrák-németek és a magyarok kénye-kedvének. Deák és Eötvös halála után a Tiszák feudális, korrupt, elnyomó kora következett és a románság sorozatos beilleszkedési kísérletek után passzivitásra kényszerült. A korszak legkiemelkedőbb egyéniségének Ősagunát tartja, aki újjászervezte az orthodox román egyházat, mégpedig magyar kálvinista mintára (438. l.) s ezzel a politikából kiszorult románságnak védett munkaterületet adott.

Bármennyire sötét színekben festi is a Tiszák Magyarországot, nem tagadja Tisza Istvánnak sem tehetségét, sem őszinte szándékát a románokkal való kiegyezésre, de feudális és sovén gondolkodása miatt alkalmatlannak ítéli erre a szerepre. A románság utolsó reménye Ferenc Ferdinánd volt, aki még megmenthette volna a birodalmat: halála után már csak a nyílt harc maradt hátra. Károlyi Mihály ajánlatai későn jöttek, a kocka el volt vetve.

Nagyon érdekes a háborút közvetlenül megelőző és a háborús évek története. Sem Erdélyben, sem Romániában nem volt senki meggyőződve, hogy az úniót belátható időn belül meg lehet valósítani. Az erdélyiek (Aurel Popovici) egy federatív Grossösterreichben reménykedtek, a romániai németbarátpárt (Carp, Stere) pedig az anyaországot a bajor királyság mintájára be akarta kebelezetni; egvidőben József főherceg román királysága is szóba került. Tisza azonban hajthatatlan volt az erdélyi kérdésben és a harctéri helyzet változása az Entente karjaiba taszította a nagy tömegeiben amúgy is franciabarát románságot.

Az utolsó fejezetben a békeszerződésekkel foglalkozik. Hangsúlyozza, hogy azonkívül, hogy a tárgyalásokról kizárták, Magyarországgal szemben nem történt méltatlanság, hiszen magyar statisztikákat és térképeket használtak a határmegállapítások során, melyek elsősorban etnikai s csak másodsorban gazdasági és stratégiai szempontokból alakultak. Azt azonban elismeri, hogy például a szerb-román határrendezésnél az utóbbi két szempontot (Románia hátrányára!) nem érvényesítették. Brătianu-ról szólva, nem tudja eltitkolni megbotránkozását ennek szertelen területi igényei, a kisebbségi szerződés aláírásával szemben tanúsított ellenállása és a magyarországi rekvirálások túrése miatt. A kisebbségi szerződéseket kielégítőeknek tartja, de bevallja: „Hiábavaló lenne azt állítani, hogy mindezen kötelezettségeket

betűszerint teljesítették". (613. l.) Ennek okát a polyglott állam vezetéséhez nem szokott óromániai politikusok kormányzásában látja, akik alatt „a választási korrupciók elhomályosították a háborúelőtti magyarországi módszereket is". (615. l.) Maniutól remélhető e kérdés méltó elintézése, de az 1928-i terv megvalósítását a gazdasági válság „ad Calendas Romanas" kitolta.

Mindebből láthatók S.-W. könyvének érdemei és fogyatkozásai. Hangjában, eszközeiben, szándékában elismerésre méltó komoly mű, egyike a leghasználhatóbb román történelemkönyveknek, de nem lehet eléggé sajnálkozni egyoldalúságai miatt, melyek értékét viszonylagossá teszik s melyeket csak az „audiatur et altera pars" elve alapján és az újabb kutatások felhasználásával lehetne eltüntetni.

Makkai László.

Gombos, Albinus Franciscus : *Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendencia ab anno Christi DCCC. usque ad annum MCCCXI. Tomus I—III.* (A—C, D—N, O—Z). Budapestini, 1937—1938. Szent István Akadémia. 8° XII, 2671 l.

Amióta a francia bencések (a Maurinusok) a XVII. században a források rendszeres, teljes összegyűjtése és módszeres megrostálása tekintetében az első elhatározó lépéseket megtették, Niebuhr és követői pedig a XIX. sz. elején a filológiai kritikát vezették be a történetkutatásba, azóta a módszeres forráskutatás megingathatatlan, de egyszersmind elengedhetetlen alapja lett a történettudománynak. Akármiféle új vagy újszerű irányzat lépett is fel, akármiféle célt tűzött is ki maga számára és hirdetett a történeti feldolgozás, megnyugtató és tartós eredményt csak akkor érhetett el, ha a tökéletes forrásismeret biztos alapján állt.

A külföldön a legutóbbi évtizedek forrongó történetírási irányzatainak szélsőségei itt-ott lesiklottak erről az alapról. De rövidesen kitűnt a tévedés, és ma a források ismeretének megkövetelése általános az egész történeti irodalomban. A velük való foglalkozás fontosságának változatlan értékelését a legutóbbi években számos német, francia és egyéb, nagy gonddal készült forráskiadvány bizonyítja. A forrásoknak a feldolgozásban való gondos, mindenre kiterjedő figyelmi felhasználásának megbecsülését pedig — egyebek közt — igazolhatja pl. az, hogy Franciaországban 1935-ben Grousset-nek éppen ilyen jellegű, rendkívül széleskörű és alapos forrásfelhasználással készült műve, a keresztes hadjáratoknak és a jeruzsálemi királyságnak története nyert díjat.

Hazai történetírásunk különösen szembetűnően mutatja a feldolgozás és a forráskutatás közötti szoros kapcsolatoknak továbbra is változatlan fennmaradását. Körülbelül ugyanakkor, amidőn a magyar történetnek újszerű, a szellemi tényezők hatását erősen figyelembevevő, de azért a forráskutatásnak szilárd alapján álló szintetikus összefoglalása a Hóman—Szekfü-

féle kitűnő feldolgozásban oly nagy sikert aratott, Árpád-kori történetünk hazai elbeszélő kútfőinek új, kritikai kiadása indult meg, s ugyancsak az Árpád-kor okleveles forrásai legtekintélyesebb csoportjának, a királyi okleveleknek kritikai számbavétele is folyik, sőt már jelentős részében közzé is van téve. Ezekhez csatlakozik most G. nagyszabású Catalogusa, amelyben szintén az Árpádok koráról szóló forrásoknak (a hazaiaknak és a külföldieknek) jegyzékét, sőt részben szövegét is közzétette.

G. műve az előző szerint harmincöt évi munkálkodás eredménye. Szinte megható a szerző kijelentése, hogy ebbe a munkába „beledolgozta az életét“. Megnyugtathatjuk: nem hiába dolgozott, jó és hasznos munkát végzett. A magyar történetkutatók hosszú sora lesz hálás nagy türelem, kitartás és óriási áttekintés eredményeképpen létrejött munkájáért.

Három hatalmas kötet, összesen 168 ív: ez már külsőleg is érzékelteti a végzett óriási munkát. De ezt a munkát csak akkor méltányolhatjuk igazán, ha tudjuk, hogy a három kötet sok száz kötetnyi forrásmű gondos és fáradtságos áttanulmányozásának, adatai kijegyzésének, összevetésének, egyeztetésének és igen sokszor elbírálásának is eredményeit tartalmazza. S ez az önként vállalt terhes munka mások munkájának nagy megkönnyítése lesz és egyszersmind azt a biztos érzést nyújtja az Árpád-kor kutatójának, hogy az elszórt adatok rengetegében az eltévelyedésnek és jelentősebb híradások elmellőzésének veszedelme nélkül tájékozódhatik.

Aki a munka címét hallja, mielőtt magát a munkát ismerné, annak valószínűleg téves fogalma támad a mű tartalmáról: a „Catalogus“-tól források pusztá felsorolását fogja várni. Holott ez a mű a szövegeknek is gyűjteménye, ha nem is teljes Corpus-a, mert sok esetben, főként a hazai forrásoknál G. megelepszik a korábbi kiadásokra való utalással. A külföldi forrásokból kijegyezte mindazokat a helyeket, amelyek az Árpád-kori magyar történetet valamilyen vonatkozásban érintik, ezeket a legtöbb esetben közli is munkájában, még az okleveles adatokat is, bár ezeknél gyakrabban elégszik meg a pusztá utalással. A hazai kútfők közül pedig azokat, amelyeket művében közölni célszerűnek vélt, teljes szövegükben adja. Így válik a kiadvány bizonyos fokig a források szövegének is gyűjteményévé, amelyben a sok apróbb, néhány soros magyar vonatkozás mellett hosszú, ívekre terjedő szövegek is vannak. (Leghosszabb a stájer rimes krónika magyar vonatkozású részeinek közlése, amely maga nem kevesebb mint csaknem teljes tizenegy ívet tölt meg.) Hány száz kötetet kellett G.-nak nagy figyelemmel és még nagyobb türelemmel végigböngésznie, amíg e szövegeket és szövegrészeket összegyűjtötte! Mégpedig nemcsak az ismert nagy gyűjtemények: a Monumenta Germaniae Historica, Migne sorozatai, az Acta Sanctorum stb. stb. könyvtárt kitevő tömegének átkutatásáról van szó, hanem sok-sok olyan ritka kiadványnak, vagy olyan műveknek átnézéséről is, amelyekről az ember nem is igen tenné fel, hogy bennük valami magyar vonatkozású adat rejtőzik.

Magától értetődő, hogy ezeknek az adatoknak az értéke nem egyforma és nem mind elsőrangú. Olyanok is vannak köztük, amelyek a történetkutató számára alig bírhatnak valami értékkel. (Pl. ilyen a 242. számnál idézett rész: annak pusztá érintése, hogy III. Konrád Magyarországon keresztül vonult kereszt-hadával Konstantinápoly felé.) De ennek is megvan a haszna: a kutató megnyugtatót nyer arra nézve, hogy az illető forrásban nincs más, jelentősebb adat sem, s így ezt a forrást Árpád-kori történetünk tanulmányozásánál bátran mellőzheti.

A Catalogus tételei első helyen az illető forrás szerzőjének nevét (ha a szerző ismeretes) és a forrás címét (még pedig a címnek a különféle másolatokban és kiadásokban előforduló változatai felsorolásával) tartalmazzák, s igen gyakran a szerző kora vagy a forrás keletkezésének ideje is fel van itt tüntetve. Azután találjuk a kiadások közül legalább is a használhatóbbaknak a felsorolását, de olykor — a kevésbé fontos kiadásokra nézve — G. a Pothast összeállítására vagy más egyéb olyan munkára való utalással elégszik meg, ahol a kiadások teljes felsorolása megtalálható. Ezután legtöbbször a forrás szövege következik, vagy teljes egészében, vagy — a külföldi eredetű forrásoknál — csak a magyar vonatkozású részek. A szöveg közlésében számos magyarázó közbeszűrást találunk, amelyek a forrásban említett személyek közelebbi meghatározását, keltezésük feloldását stb. nyújtják a forrásszöveg felhasználásának megkönnyítésére. A szövegközlés után G. rendszerint rövid kritikai megjegyzést ad a forrás értékéről, más forrásokkal való összefüggéséről, megbízhatóságáról.

Ez a főtételek tartalma. Ezek mellett azonban külön tételként szerepel a Catalogusban minden címváltozat is és ezeknél a forrásra vonatkozó adatoknak s a szövegnek mellőzésével G. a főcímre utal. A főcímnél viszont a címváltozatok együtt mind fel vannak sorolva. Az abc-rendbe besorozott utaló tételek is külön-külön meg vannak számozva, ami szerintünk nem céltalan. Mert igaz ugyan, hogy ekként egyazon forrás 4—5, sőt több tételszám alatt szerepel (pl. hogy találomra egyet említsünk: a 2221. szám alatt szövegrészlet közlésével, tehát mint főtétel alatt szereplő „Excerptum Chronicae principum Saxoniae“-ra az 1., 1185., 2197. és 2268. szám alatt található utalások vonatkoznak). Ebből azonban semmi baj nem származik; sőt nem egy esetben felmerülhet a szüksége az utalásra való hivatkozásnak, amit az utalás számozása egyszerűbbé tesz. Természetes, hogy ennek következtében a munkának összesen 5210-re rúgó tételszáma nem azt jelenti, hogy a Catalogus ugyanannyi különböző forrás adatait tartalmazza. Célszerű lett volna az egyes utaló tételeknél a főtétel számát is mindig kitenni, illetőleg a számra utalni. Ez a keresést könnyítette volna és — egymáshoz hasonló főcímeknél — esetleges tévedéseknek vehette volna elejét.

Nagyon helyes eljárás G. részéről az, hogy a források szövegeinek közlését tájékoztató megjegyzésekkel kíséri, rámutatván, ha az illető szöveg más források kompilációja, vagy jelezve, hogy

mennyiben nyújt önálló adatokat; megbízható-e, vagy hamis, zavaros és csak nagy óvatosság mellett használható stb. Ezekért a figyelmeztetésekért a gyakorlottabb kutató is csak hálás lehet. Igaz, hogy a megjegyzések szüksézuak és, aminek hiányát nagyon érezzük: nincs megmondva, hogy a kritikai megjegyzés min alapszik, miféle okok s milyen erre vonatkozó, irodalmilag közzétett megállapítások készítették G.-t a megjegyzés megtételére. Az előszóban ennek magyarázatául azt olvassuk, hogy úgvis nagyon terjedelmessé lett művét G. nem akarta megjegyzéseinek megokolásával még bővebbre duzzasztani. A terjedelmet azonban szerintünk inkább másként lehetett volna csökkenteni. A kritikai megjegyzések megokolásának s az e tekintetben szükséges irodalmi utalásoknak pótlását G. maga is igéri a később megjelenő negyedik kötetben, amely különféle appendixeket fog tartalmazni. Ez a pótlás okvetlenül szükséges lesz.

A kritikai megjegyzések közt meglepő az, amelyet G. Anonymusunknak, illetőleg P. mesternek, Béla király jegyzőjének munkájához fűzött, mégpedig nem — mint egyébként rendszerint teszi, — a szöveg közlése után, hanem kiemelve, elől, mindjárt a cím után. E szerint „a Gesta nem úgy maradt ránk, ahogy szerzője megírta (*composuit*), hanem 1350 körül teljesen átdolgozott példányban, amely csonkának (nem teljesnek) látszik“ (I. 229. l.) G. bizonyára jól megfontolva tette ezt a meglepő megjegyzést, s azért nagy érdeklődéssel várjuk annak itt hiányzó megokolását. Legyen szabad azonban, ennek a várható megokolásnak elébe vágva, rámutatni arra a körülményre, hogy a paleográfusok véleménye szerint az Anonymus-kódex írása XIII. századi jellegű. Ez a körülmény minden olyan, bármily súlyosnak látszó — előttünk ismeretlen — tárgyi okkal, amely G.-t fentebbi nézetére vezette, alig megkerülhető módon fog szemben állni.

A hellyel való takarékoság szükségével okolja meg az előszóban G. azt is, hogy a külföldi szerzőknél a szöveg közlését itt-ott mellőzte s „a szorosán vett hazai forrásanyagból csak annyi szöveget“ tartott meg, „amennyit az átvételekkel kapcsolatos utalások feltétlenül megköveteltek.“ A dolog úgy áll, hogy a külföldi szerzőktől származó elbeszélő források szövegeinek, illetőleg azok magyar vonatkozású részeinek közléséből kevés hiányzik a Catalogusban. Ez igen helyes, sőt a magunk részéről a külföldi elbeszélő források hazai vonatkozású részleteiből egyáltalában semmit sem mellőztünk volna; úgysem sok az elhagyott rész, hiszen a legbővebbek (pl. a már említett stájer rímes krónika részei) úgvis közölve vannak. Maga G. a leg-hivatottabb igazolója annak, hogy mily kimondhatatlanul fáradtságos munkát jelent ezeknek a vonatkozásoknak az összekeresése. A nagy munka eredményeinek közzétételéből ezen a részen igazán kár volt bármit is feláldozni, ha valóban magyar vonatkozású adatról volt szó.

Más azonban a helyzet a hazai elbeszélő forrásoknál. G. ezekből is elhagyott egyet-mást (így a Budai Krónikát és ennek

változatait ; a Pozsonyi, a Münchener, a Zágrábi, a Szepesszombati Krónikát, Mügelni Henrik német művét, a kisebbik Gellért-legendát), de mégis sokat közöl. Pl. a Margit-legendának nemcsak magyar szövegét adja (3618. sz.), hanem négyféle latin változatot is (4322, 5042, 5044 -- ez négy ív! -- és 5045. sz.), pedig ezeknek történeti forrásértéke semmivel sem nagyobb más, elhagyott szövegekenél és korábbi kiadásai is eléggé hozzáférhetőek. Igaz, hogy általában minden jó forrásközlést szívesen kell vennünk, ha mód és alkalom van a kiadásra. Ebben az esetben azonban, amikor a hellyel való takarékoskodás a kritikai megjegyzések fontos megokolásának mellőzését, vagy legalább is kényelmetlen helyre, az utólagosan közzeendő appendixbe szorítását tette szükségessé, célszerűbb lett volna a hazai kútfők szövegeinek általában, mindenestül való mellőzése, a megfelelő és hozzáférhető kiadásra való utalással. Annál is inkább, mert bár G. igyekezett (a kiadások alapján) lehetőleg jó szövegeket közölni, a kéziratokon alapuló kritikai szövegeket (Szent István törvényei és Intelméin kívül) tudunkkal nem nyújthatott. Már pedig sajnálatos, de kétségtelen tény, hogy nem egy régibb forráskiadványunk, még Mátyás Flóriának nagyrabecsuült közlései is olykor bizony annyira hibásak és félrevezetőek, hogy csupán rájuk támaszkodva, az összes kódexek ismerete és kritikai felhasználása nélkül a legjobb akarat és igyekezet mellett is lehetetlenség olyan szöveget megállapítani, amelyre a kutató egészen nyugodt biztossággal építhessen. Így a Catalogus az Árpád-kor kutatóit nem mentheti fel attól, hogy a hazai elbeszélő források kritikai kiadású szövegeihez kelljen fordulniok.

Kétségtelen azonban, hogy e szövegek közlése végeredményben szintén csak G. buzgó igyekezetét mutatja, amellyel munkáját lehetőség szerint teljessé tenni iparkodott. Előszavából eléggé kitűnik, mennyire nehezebbre esett neki elhagyni már az epistuláris anyag nagy részét is, amelyet szintén gondosan összegyűjtött.

Hogy a Catalogusban közzétett anyag belsőleg milyen értékű és mennyiben fog az Árpád-kor megismerésének elmélyítéséhez és kibővítéséhez hozzájárulni, azt így, első átnézésre megállapítani nem lehet. Ezt pontosan majd csak a kor történetének feldolgozásán munkálkodók fogják megítélhetni. Itt csak a mű szerkesztésének elveiről s azok végrehajtásának módjáról szólhattunk s erről a részről G. munkáját nagy elismerés illeti meg.

A szerző azt írja az előszóban, hogy annak idején azzal a szerény célkitűzéssel indult el, hogy mindenkori legfiatalabb történetíróinkat és mindazokat, akik komolyabban és alaposabban érdeklődnek a magyar nemzet történetének első félévezrede iránt, átsegítse a kezdet nehézségein. A munka úgy, amint három kötetben most rendelkezésünkre áll, nemcsak ezt a szerény célt érte el, hanem nagy hasznára lesz a gyakorlott történetkutatóknak is és a magyar történetírás minden munkása örömmel veheti megjelenését. Hálásak lehetünk a buzgó szerzőnek fáradságos és sikeres munkájáért, a Szent István-Akadémiának pedig azért, hogy a mű megjelenését lehetővé tette. **Szentpétery Imre.**

Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937 május 27. Budapest, 1937. Kir. M. Egyetemi Nyomda. 8° 726 l.

Hatalmas terjedelmű, szép külsejű kötetben 36 tudós tanítvány rója le a hála, tisztelet és szeretet adóját Domanovszky Sándornak, a Pázmány-Egyetem magyar művelődéstörténeti tanszéke tanárának, születése hatvanadik évfordulóján. Egyetemi tanároktól gyakornokokig mindegyikük szelleme termésének javát hozza, így tesz bizonyosságot a hatvanéves professzor tudományos nevelőmunkájának eredményéről, akinek tudományos munkásságáról műveinek 9 oldalra terjedő jegyzéke tanuskodik. Dícséret illeti meg a kötet névtelenül maradt szerkesztőit fáradságos, de örömmel vállalt munkájukért, elismerés a nyomdát, amely megértette az ünnepi alkalom jelentőségét.

A szerzők csaknem mind a világháború utáni huszas- és harmincas évek nemzedékéből valók. Az emlékkönyv tehát alkalmat nyújt arra is, hogy belőle e nemzedék történeti érdeklődésére, a magyar történetírás legújabb irányaira és útjaira is következzünk. Az emlékkönyvek természetének talán legmegfelelőbb, ha a szerzők különleges tanulmányaikból kiindulva, de mintegy azok fölé emelkedve, a történettudomány egészére vonatkozó új szempontjaikat foglalják össze. Ilyen *Hajnal István* értekezése (A technika fejlődése), amelynek címe elsősorban a nem-történész figyelmét vonja magára, tartalma viszont éppen a történészek érdeklődésére tart igényt. Mélyenjáró, állandó feszült figyelmet igénylő gondolatainak mindenki számára érthető formába öntése igen nehéz feladat lehetett, hiszen új fogalmak érzékeltetésére kellett szavakat keresnie. Magának a technika fogalmának meghatározása is egészen új nála. Az anyag, az ember és a társadalom titokzatos kapcsolatairól, az emberi alakító-készség (=technika) fejlődéséről szóló lehetőleg fejtegetései elsősorban a történetfilozófiát gazdagítják, de a történettudomány minden ága, főleg a ma még gyakran kezdetleges, külsőségekre szorító technikatörténet sokoldalú, szélestávlatú, nemzetközi érdeklődésre kínálkozó szempontokat nyer belőlük. — Hasonlóképpen általános figyelmet érdemel *Baráth Tibor* cikke (Kelet-Európa fogalma a modern történetírásban). Könyven folyó előadásban világítja meg az újabb irodalomban egyre nagyobb jelentőségre jutó történeti tájak fogalmát. Magyarország a „Kelet-Európa“ névvel jelölt történeti tájhoz tartozik, amelyet nyugatról a németiség, keletről az oroszország, északon a Balti-, délen a Földközi-tenger határol. Ha Magyarországot mint ennek a történeti tájnak részét vizsgáljuk, a magyar nemzetnek új „értelmét“, a magyarságnak új „hivatását“ ismerjük meg, amelyet sem a „nyugatos“, sem a „keletes“, sem a németek „középeurópai“ történetnézete nem tud és nem akar megérteni és értékelni. A történettudomány minden ága tanulságos és gyümölcsöző szempontokat nyerhet, ha a magyar jelenségeket a keleteurópai történeti tájban szemléli, amire Baráth a politikai történet terén nyújt szép példát.

Aki ismeri a Domanovszky-szemináriumban folyó munkát, természetesen fogja találni, hogy az emlékkönyvben, bár a történettudománynak úgyszólván minden ága képviselve van, a gazdaságtörténeti tárgyú tanulmányok szerepelnek a legnagyobb számban. Talán nem túlozunk, ha ebből egyben arra is következtetünk, hogy napjainkban a magyar történetírást elsősorban a gazdaság- és az azzal szorosan összefüggő társadalomtörténeti érdeklődés jellemzi. *Lederer Emma* ügyes és szellemes cikkében (A korai kapitalizmus kérdéséhez) azt bizonyítja, hogy ha a kapitalizmus fogalmán Werner Sombart módján a gazdasági értékek szimbólummá válásának korát értjük, a korai kapitalizmus idejének csak a XVIII. századot nevezhetjük. — *Komarovczy György* egész Európára kiterjedő irodalmi ismeretek birtokában a lengyel gazdaságtörténetnek különböző ágait és problémáit nemcsak rendszeresen ismerteti, hanem értékeli és bírálja is. (A lengyel gazdaságtörténeti irodalom problematikája.) Igen tanulságos a lengyel és a magyar viszonyok összehasonlítása. Sóvárogva láthatjuk, hogy a lengyel hatóságok és a társadalom támogatása milyen hatalmas, szervezett munkán felépült kötetek (árak, mértékek, elemi pusztítások története) kiadását teszi lehetővé.

Igaz viszont, hogy más téren nekünk van okunk jogos büszkeségre. A Domanovszky Sándor szerkesztésében megjelenő „Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez” című sorozat jelentőségére, beállítva a magyar mezőgazdaságtörténet fejlődésébe, *Wellmann Imre* mutat rá. (Mezőgazdaságtörténetünk új útjai.) A sorozat nemcsak a magyar mezőgazdaságtörténet új életre keltését jelenti, hanem egész Európában az első és eddig egyetlen ilyenirányú szervezett vállalkozás. Az eddig megjelent 12 tanulmány közül 8 a XV—XVIII. századi nagybirtok életével foglalkozik. Ennek keretében azonban a birtokon élő népesség helyzetére is világot derítenek a tanulmányok, tehát nemcsak a gazdaság-, hanem a társadalomtörténetet is gazdagítják. *Wellmann* egyelőre csak a sorozat gazdaságtörténeti tanulságait foglalja össze. Ezek alapján gondosan felépített, világos és élvezetes előadásban, a gazdaságtörténészek számára oly fontos közgazdasági szempontok tudatos alkalmazásával és a tárgy bensősége szerzetével ismerteti a XVI—XVIII. századi nagybirtok gazdálkodását, amelyet extenzív művelés és felesleg termelése jellemezett. Az eddig megjelent tanulmányok természetesen nem világitják még meg a fejlődés minden fázisát és részletét, a hézagokat *Wellmann*nak át kellett hidalnia és feltevésekkel kiegészítenie. Valószínű, hogy a további kutatás a rajzolt képet nemcsak kiegészíti, hanem egyes részeiben meg is változtatja majd. Vállalkozásának értékét azonban nem csökkenti ez, mert éppen a további munka számára mutat utat és ad termékeny szempontokat. Éppen ezért hasznos lett volna, ha a további feladatokra határozottabban és részletesebben is rámutat.

Az emlékkönyv szerzői közül *Wellmann*on kívül senki sem foglalkozik kimondottan mezőgazdaságtörténeti kérdéssel. *Huszi*

Dénes — saját szavai szerint — „az anyag teljességébe bele nem hatolva és nem annyira boncolgatva, mint inkább a megjegyzés nélküli leírás módszerét használva“, de éles megfigyelő képességgel ismerteti azokat az eseteket és módokat, amelyekben és ahogy a földbirtok az Árpádkorban a törvények megkötése ellenére gazdát cserélt. (A szabad földbirtok kérdéséhez az Árpádkorban.) A szabad rendelkezésben nem jog- és társadalom-, hanem elsősorban gazdaságtörténeti kérdést lát. Adatai értékesek, kiegészítésük és teljes rendszerbe foglalásuk tanulságos eredményeket ígér. — *Paulinyi Oszkár* logikus felépítésű dolgozatában (A magyar aranymonopólium jövedelme a középkorban) hosszú és fáradtságos számítások alapján azt mutatja ki, hogy a magyar aranymonopólium jövedelme, amellyel Károly Róbert a kincstárt a pénzüjtés és a kényszerbeváltás megszüntetéséért kárpótolta, 40 százalékról a XVI. század derekára 6 százalékra csökkent. Ez azt bizonyítja, hogy a királyi felségjog élvezetében nem önző pénzügyi, hanem józan gazdaságpolitikai szempontok döntöttek. — *H. Pálffy Ilona* azokat a bécsi tárgyalásokat és bizottsági munkálatokat ismerteti, amelyek a töröktől visszafoglalt területeken a kamarai gazdálkodás bevezetését előkészítették. (A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken.) A tárgyalások már 1684-ben megindultak, mert a török elleni hadjáratokra pénz kellett, ezt pedig legegyszerűbben a visszafoglalt területeken vélték behajthatónak. Magának a kamarai berendezkedésnek ismertetése más alkalomra maradt. — *Sinkovics István* nagy gondal felépített, bécsi levéltári anyagon alapuló dolgozatában (Az erdélyi kamarajövedelmek a Habsburg-uralom kezdetén) a Habsburg-ház kezére került Erdély kamarai jövedelmeinek kezeléséről számol be az 1690-es években. A kincstár jövedelmeit bérbeadta, a bérletekből egy-két nagyúr gazdagodott. Ez sem az államnak, sem az ország lakosságának nem vált javára, úgy, hogy az udvari kamara az 1700-as évek elején szakított a bérletrendszerrel. A tanulmányból a gazdaság-, társadalom- és hivatal-történet egyaránt értékes adatokkal és tanulságos képpel gazdagodik. — *Kovács Lajos* a török kiűzése után Budán megindult városi gazdálkodást ismerteti a kuruc háborúk idején, amikor a város a kamarai ellenőrzéstől függetlenül intézte ügyeit, de nem tudta a súlyos eladósodást megakadályozni. (Buda főváros pénzügyei a Rákóczi-szabadságharc idején.) — *F. Csapodi Csaba* tanulmánya: „Az államtanács közigazgatási felfogása II. József korában“ arra az eredményre jut, hogy a tanácsosok között nincsenek merev hívei sem a régi merkantilizmusnak, sem a szabadkereskedelem új gondolatainak. Állásfoglalásukat az egyes kérdésekben mindig a gazdasági tekintetben is zárt egységnek tekintett monarchia érdeke határozta meg. Magyarországgal szemben jóindulatúak, még a közjogi téren elfogult Izdenczy is, a magyar rendiség különleges helyzete miatt azonban ők is úgy találták, hogy kötelességük a súlyosabban adózó örökös tartományokat előnyben részesíteni. — *Gillemot Katalin* azokat a pénzügyi terveket nézte át, amelyek a napoleoni háborúk idején óriási mértékben felduzzadt állam-

adósságon és a papírpénz elértéktelenedésén akartak, sokszor egész naívu, segíteni. (Javaslatok a Monarchia pénzügyeinek rendbehozására 1800 és 1811 között.) Gyakorlati eredményre ezek a javaslatok nem vezettek, jellemzik azonban, hogy a fix-fizetésű hivatalnokosztály — a tervgyártók túlnyomó többsége ugyanis ebből került ki — miben látta a bajok gyökerét. A bécsi pénzügyi hatóságok szempontja főként az volt, hogy Magyarország, amely mint termelő ország a háborúnak hasznát is látta, hogyan vonhatná be az alkotmányos nehézségek megkerülésével a közös teherviselésbe. Gillemot eredményei nem annyira a gazdaságtörténetet gazdagítják, inkább a XIX. század elejének társadalmi képéhez nyújtanak jellemző részleteket. — *Farkas László* a fiumei vasút és kikötő ügyében folyt tárgyalások egyik epizódját, Széchenyi és Kossuth 1845-i fiumei látogatását ismerteti, tárgyilagosan foglalva össze az irodalom adatait és a fiumei kormányzó feleségének kiadatlan naplőfeljegyzéseit. (Széchenyi és Kossuth Fiumében.)

A társadalomtörténeti tárgyú értekezések sorában *Bartoniék Emma* „Szociális problémák az Árpádkorban” címen nem a társadalom rétegződését vizsgálja, hanem a törvények, krónikák, legendák és oklevélszövegek alapján a kor életszemléletére, az emberek közti társadalmi és vagyoni különbségről vallott felfogására hoz fel jellemző adatokat. Úgy véli, hogy Szent István korában a homo honestus, Szent László óta a homo nobilis volt a magyarság életideálja; az emberek egymáshoz való viszonyát pedig mindig a vallás tanításának megfelelően ítélte meg. Szent Margitnál új életeszemlény: a szegénység feltűnését figyelmeztet. Forrásai természetesen csak a felső szellemi réteg szavai, amelyekből az egész nép lelkületére következtetni lehet ugyan, de határozott eredményeket csak sokkal bővebb forrásanyag alapján várhatunk. — *Fekete Nagy Antal* a nemesség tagozódását vizsgálja a XIII. és XIV. században. (Az országos és particularis nemesség tagozódása a középkorban.) A nemesség egységes osztállyá alakulásának sokat vitatott, de még ma sem tisztázott folyamatában a legfontosabb mozzanatokot ragadja meg. Helyesen állapítja meg, hogy a kérdést csak időben és térben részekre tagolva lehet megközelíteni. Utal arra is, hogy ezen a területen milyen fontos feladatok várnak a családtörténeti kutatásra, amely, ha valóban történeti tudomány akar lenni, nem merülhet ki az ősök és birtokok leszármaztatásában. Hatalmas okleveles anyag birtokában úgy látja, hogy már a XIII. század elején megindult az a folyamat, amely az országos, továbbá a birtokát különböző feltételek mellett élvező (conditionalis), az ország különböző részein, főleg a határszelveken más-más jogállású (particularis) nemesi rétegeket összeolvasztotta és Zsigmond korára az una eademe nobilitas kialakulására vezetett. Ezzel a folyamattal párhuzamosan haladt egy másik, amely az egyházi és magánföldesúri birtokokon hűbéri jellegű, a birtokkal szemben magánjogi szolgálatra kötelezett, ú. n. prédiális nemességet hozott létre. Fekete Nagy új utakon jár, amikor a prédiális nemességre vonat-

kozó adatait összefoglalja. A főnemesi osztállyal nem foglalkozik ; eredményét, a magyar nemesség XV. századi egységét, Verbőczy alaptételének igazolását, így nem az egész nemesi osztályra, hanem csak a köznemességre vonatkoztatva fogadhatjuk el, onnan is kivéve az éppen általa ismertetett prédiálistákat. — *Varga Endre* példás gonddal, módszerességgel felépített tanulmányban ismertet meg a magyar hivatásos ügyvédi osztály kialakulásával. Magyarországon hosszú időn át mindenki szabadon folytathatott ügyvédi gyakorlatot. 1694-ben az ügyvédi eskü elrendelésével etikai, 1769-ben pedig az ügyvédi vizsga bevezetésével szakismereti igényekkel szűkítették az ügyvédség kereteit. II. József végül 1785-ben jogi végzettséghez kötötte az ügyvédi oklevél elnyerését. — *Bakács István János* az 1791 : 67. tc. által a jobbágység tanulóozására kiküldött országos úrbéri bizottság munkájáról ad alapos beszámolót. (Vármegyei javaslatok az 1791. évi urbarialis bizottság előtt.) Az 1790–91-i országgyűlés csak a Mária Terézia-féle urbáriumot és a szabadköltözési jogot iktatta törvénybe, a többi kérdés előkészítésére bizottságot küldött ki. Ez a bizottság áttanulmányozta annak a 18 megyének javaslatait, amely eleget tett a törvény rendeletének és beküldte véleményét a nádornak. A megyei javaslatok, rendi szellemben, az urbáriumon a földesurak javára akartak változtatni : a bizottság azonban lényegében megmaradt az urbárium mellett. Hiányzott belőle a kezdeményezés bátorsága, az adózó nép legfontosabb problémáit : a földtulajdon és a katonai terhek kérdését vagy nem látta, vagy nem mert hozzájuk nyulni. Mária Terézia és II. József határozott és céltudatos rendeleteivel szemben a bizottság munkája visszaesést jelentett, a jobbágység nem veszített vele, hogy nem került az országgyűlés elé.

Aránylag sok szerző választott település- és helytörténeti tárgyat, ami ugyancsak jellemzi történetírásunk mai irányát. *Belitzky János* „A nyugatdunántúli és felvidéki besenyő telepek“ címen azt bizonyítja, hogy az ország dunántúli és felvidéki határain katonai szervezetben, határvédelemmel megbízott besenyő nemzetségek telepedtek meg már a X. században s birtokaikat, valamint önkormányzatukat hosszú ideig megtartották. Hivatkozik az ásatások antropológiai eredményeire, a krónikákra, néphagyományra, az önkormányzattól levonható tanulságra is, elsősorban azonban a törzs-, személy- és földrajzi nevek tanúságára. Következtetési első pillanatra tetszetősek, bár merészségük kétségeket támaszthat. — *Erre mutat Kniezsa Istvánnak* a nyelvészet eredményeinek történeti értékesítésük szempontjából alapvető megállapításokat tartalmazó értekezése (A nyugatmagyarországi besenyők kérdéséhez), amelyben tisztázza, hogy az újabban sokat vitatott besenyőkérdésben mi a kétségtelen bizonyosságú adat, s mi csupán feltevés. A feltétlen hitelű adatok alapján nagytömegű besenyő határőrségre Nyugat-Magyarországon szorított nem lehet következtetni. — *Eperjessy Kálmán* „Várostörténet az utcanevekben“ címen összefoglalja az eddigi irodalomnak és saját kutatásainak eredményeit, illetve a forrásanyag fel-

használásának fontosabb szempontjait. Az utcanévadásban külföldön a XVIII. század, Magyarországon a XIX. század közepe jelent határvonalat. Korábban a nép nevezi el az utcát és a nevek szoros összefüggésben állnak a helység életével. A XVIII., illetőleg a XIX. század óta a hatóságok adják a nevet, mégpedig legtöbbször a nemzet nagy fiairól, akiknek az illető helységgel nem is volt kapcsolatuk. Rámutat a hagyományokkal nem törődő, a mult iránt érzéketlen újítási láz veszélyeire is. Megállapításai méltók arra, hogy a hatóságok részéről megszívlelésre találjanak. — *Vác Elemér* gonddal és szorgalommal gyűjtötte össze és rostálta meg a fénykorát Mátyás korában élt, majd a török korban is jelentős szerepet játszott Nógrád várára vonatkozó irodalmi és levéltári adatokat. (Nógrád vára történetéhez.) A várat hányatott sors után II. Rákóczi Ferenc kurucái rombolták le, romjai ma is láthatók. — *Juhász Lajos* „Sárvár mezőváros viszálya a Draskovich grófokkal“ címen a város és földesura közt 1677-től a XVIII. század közepéig folyt áldatlan viszályt ismerteti. Jellemző, hogy a mezőváros a központi hatóságokban mindig pártfogóira talált. A földesúr még a bírósági ítéleteket sem tudta végrehajtani, a város nyugodt fejlődését a folytonos pörösködés mégis megakadályozta. — *Kring Miklós* egy nagymultú, de ma már szinte elfeledett iparág, a csapómesterség (posztószövés) tatai multjából nyert adatok alapvető módszerű csoportosításával, magyarázásával, értékelésével és az általános történeti fejlődés különböző területeire vonatkoztatásával mutat példát arra, hogy a helytörténetírás és az általános történetírás viszonyának helyes értelmezése milyen új szempontokkal és eredményekkel gazdagítja a történettudomány mindegyik ágát. (A tatai csapómesterek.)

A művelődéstörténeti értekezéseknek azt a fajtát, amely valamely kor viszonyait egy bizonyos forrás vagy forráscsoport alapján keresztmetszetben világítja meg, s amely különösen a világháború előtti években volt szokásos, az emlékkönyvben *Taborsky Ottó* cikke képviseli. (Művelődéstörténeti adatok Ferenc király 1817-i erdélyi utazásához.)

Az egyház- és vallástörténeti értekezések közül *Tóth László* cikke (Magyarországi Boldog Ilona legendájáról) az adatok és feldolgozások rendszerbefoglalásával bizonyítja a középkori magyar és olasz vallásos szellem közvetlen érintkezését. — *Gerendás Ernő* tanulmánya inkább a helytörténet termése, sok egyháztörténeti adattal. (Az esztergomi káptalan visszaköltözése Esztergomba 1820-ban.) Tanulságos részleteket közöl Nagyszombat városa és a káptalan közötti ellentétről. A város ugyanis, bár sokat köszönhetett otlletének, nem látta szívesen a káptalant. Esztergom fejlődésén a visszaköltözés nagyot lendített, Gerendás mégis túlzónak tartja azt a feltevést, hogy Esztergom főváros lehetett volna, ha a káptalan mindjárt a török kiűzése után visszaköltözik. — *Mályusz Elemér* II. József tolerancia-gondolatának eredetét kutatva, a tragikus sorsú uralkodó világszemléletét elemzi élvezetes előadásban, a tőle megszokott módszerességgel.

(II. József tolerancia-gondolatának eredete.) József világnézetének gyökereit az újabb német irodalom a természetjogban találta meg, amelyet az uralkodó főleg Pufendorf tanításai alapján ismert. Ezt a megállapítást Mályusz is jellemző érvekkel erősíti, rámutatva, hogy József vallási türelmessége nem közömbösségből, vagy deizmusból fakadt, hanem a természetjog államszemléletéből, amely az állam javát minden más fölé helyezte és azt vallotta, hogy minden felekezet tagja hasznos polgár lehet. Ez a felfogás nem zárta ki, hogy József meggyőződéses katolikus legyen, amint Mályusz sem tudja meggyőződen bizonyítani, hogy amikor azt vallotta, hogy az ideális államban csak egy vallás van, ezen nem a katolikus hitet, hanem a természetjog felekezeteit nem ismerő természetes vallását (religio naturalis) értette.

Ila Bálint Fináczy előtt rejtve maradt források alapján „Gömör megye iskolázási viszonyai az 1770—76. években“ címen kimutatja, hogy e megyének viszonyai jobbakk voltak az országos átlagnál. Ezt vallási, nemzeti és társadalmi okokkal magyarázza, úgyhogy értekezése nemcsak a szoros értelemben vett oktatásügy, hanem a megye egész belső fejlődésére világot vet.

A színészettörténetet *M. Császár Edit* tanulmánya képviseli. (A budai népszínház megalakulása.) Aprólékos gonddal, szép előadásban ismerteti Molnár György színigazgató vállalkozását, aki Buda város vezetőségének hazafias támogatásával 1861-ben megnyitotta a Budai Népszínházat (a mai kereskedelemügyi minisztérium helyén). Vázolja a vidéki színvonalon felülemelkedni nem tudó színház életét, amelynek sorsát igazgatójának, aki egyébként tehetséges rendező volt, fegyelmezetlen természete pecsételte meg.

A magyar művészettörténet feladataival foglalkozva *Kampis Antal* erélyesen tiltakozik az ellen, hogy a magyar műemlékek legnagyobb részét mint idegen szellem gyümölcsét sajátítsák ki. (A Szent Anna-oltárok mestere.) Az idegen hatások ugyanis magyar földön mindig sajátos módon érvényesültek és sajátos magyar fejlődésre vezettek. Sáros és Szepes megyékben a XVI. század elején alkotott egy kőfaragóművész, akit három azonos tárgyú műve alapján a Szent Anna-oltárok mesterének nevez. Munkásságát az eddigi irodalom mint a lőcsei Pál mester iskolájának egyik részét egyszerűen a Veit Stoss-i stílus magyarországi érvényesülésének könyvelte el. Holott Kampis világosan megállapítja, hogy a stílusában gótikus és reneszánsz elemeket vegyítő mester bajor iskolából került ugyan ki, magyar földön azonban sajátos magyar műveket alkotott. — *Iff. Vayer Lajos* tanulmánya: „Szelepcsényi György, a művész“, új területen tör utat, amikor a XVII. századi magyar grafika eddig egyedül ismert mesterének művészetét ismerteti. Az alacsony sorból egészen az esztergomi érseki székiig emelkedett főpapról és államférfiúról a politikai történetírás sem tudott sokat. Vayer vázolja pályafutását és megrajzolja jellemét, amellyel szoros kapcsolatban állott művészi egyénisége. Az öt ránkmaradt rézmetszet-arc képet Vayer mintaszerűen elemzi és megjelöli Szelepcsényi

helyét a XVII. századi európai grafika mesterei között. Ha a legelsőek mögött maradt is, képmásai, amelyekben mindig a típus és az egyéniség megörökítésére törekedett, európai viszonylatban is előkelő helyet érdemelnek.

Kossányi Béla példás módszerű forrástanulmányában éles kritikai érzéssel azt mutatja ki, hogy Kinnamosnak a magyarországi kalizok vallására vonatkozó két megjegyzése között nincsen ellenmondás, mindkettő a kalizok mohamedán (nem pedig zsidó) vallását bizonyítja. (A kalizok vallása.)

Aránylag sok tanulmány foglalkozik a hosszú időn keresztül elhanyagolt közigazgatástörténet kérdéseivel. *Váczy Péter* a XI—XII. századra vonatkoztatva alkalmazza azt a módszert, amely az okleveleken az Anjucuk óta szereplő kancelláriai jegyzetek alapján állapítja meg a központi kormány működésének módját. (A magyar királyság központi igazgatása a XI—XII. században.) Az Árpád-korban kancelláriai jegyzetek még nem voltak, feljegyezték azonban az oklevelek szövegében az ügyben közbenjárók nevét. *Váczy* szellemesen következteti, hogy a közbenjárók alatt referenseket kell érteniünk, akikben a központi kormány tagjait, a király kíséretét ismeri fel. — *Szilágyi Loránd* az újkori magyar állam hivatalnokosztályának jellegzetes képviselőit ismerteti a XVI. és XVII. század királyi titkáiraiban, akik a Habsburgok udvarában a magyar kancellária munkáját végezték. (A királyi secretariusok intézménye és az újkori magyar állam.) Összehasonlítja a pápai, francia és angol titkári intézményt a magyarral, az eltérő fejlődés okaira azonban ezúttal nem tér ki. Tanulmánya úttörő jellegű; eredményei nem végleges megállapítások, hanem kezdeményezések a részletes kutatás számára. — *Ifj. Szentpétery Imre* dolgozatát (A pozsonyi és szepesi kamara viszonya a XVI. században) örömmel üdvözli a magyar hivataltörténet mint az elsőt, amely a kamarák egymáshoz való viszonyának sokat vitatott kérdését végre nemcsak a törvények és utasítások, hanem a tárgyalási iratok alapján vizsgálja. Megállapítja, hogy az 1567-ben szervezett szepesi kamara az 1570-es évek közepén már független volt a pozsonyi magyar kamarától, azzal párhuzamosan működött. Önállóságát azonban nem tudta megőrizni, mégpedig saját tehetetlensége miatt nem. Tanulságos lett volna, ha ennek okait szerző bővebben ismerteti; azt is, hogy a két kamara viszonyában történt változások mennyiben vezethetők vissza a kamaraelnökök és tanácsosok személyére, hiszen a XVI. században, de még napjainkban is, egy-egy hivatal működése elsősorban attól függ, hogy kik vezetik.

Közigazgatástörténeti eredményekben gazdag *Kumorovitz Bernát Lajos* dolgozata is (A specialis praesentia regia pecsét-használata Zsigmond korában), amelyben a pecsétek vizsgálatából nyert tanulságok alapján igyekszik azt a homályt eloszlatni, amely a XIV. és XV. századi udvari kancelláriáknak a központi bíráskodás és közigazgatás terén betöltött szerepét takarja. Eredményei egészen új megállapításokkal gazdagítják eddig inkább feltevésekre alapított ismereteinket. Többek között kimutatja,

hogy a királyi különös jelenlét bíróságának a XIV. század utolsó és a XV. század három első tizedében önálló pecséttel rendelkező külön kancelláriája volt, amelyet a kancellár nevében annak helyettese vezetett.

Ember Győző.

Nigg, Walter : *Geschichte des religiösen Liberalismus. Entstehung — Blütezeit — Ausklang.* Zürich und Leipzig, 1937. Max Niehans Verlag. 8° 422 l.

A fiatal svájci egyháztörténész e harmadik nagy munkája anyagkiválasztásban, tárgyfelfogásban és feldolgozásban az előző kettővel rokon. Az elsőben (Franz Overbeck. Versuch einer Würdigung. München, 1931) a mult századi hittudomány legnagyobb kérdéseibe, a kereszténység és a művelődés viszonyába mélyedt el; a másodikban (Die Kirchengeschichtsschreibung. Grundzüge ihrer historischen Entwicklung. München, 1934) az egyháztörténetírás legnagyobb mestereiről nyújt eszmetörténeti méltatást, különös figyelemmel az Egyház eszméjének az egyháztörténetírásban megnyilvánult változásaira és a módszertani fejlődésre, nagyszerű egyéni jellemzésekkel, művészi előadásban. Legújabb hatalmas feldolgozásában is személyiségek elemzésére felépített eszmetörténetet ad. Könyve címét pontosabban így jelölhetnők meg: a vallásos szabadelvűség eszméjének története. Mert a gondolat képviselőinek szellemi jellegével és sorsával törődött csupán, s a nagy áramlatnak az élet különféle területein megnyilvánuló hatásával nem foglalkozik. Műve tehát egészen más jellegű, mint pl. Weillnek általa nem is használt munkája (Histoire du catholicisme libérale en France 1828—1908. Paris, 1909), de így is következetes és zárt egész. Ám ha már a tisztán eszmetörténeti feldolgozást választotta, ennek magától kinalkozó egyetemestörténeti összefüggései miatt helyesebben cselekedett volna, ha nem korlátozza kutatásait csupán a birodalmi és svájci német nyelvterületre. A román és angolszász országok vallásos szabadelvűsége ekként szinte teljességgel kimaradt könyvéből. Még kevésbé tudjuk helyeselni, hogy csak a német nyelvű irodalomra támaszkodik, s pl. még Rousseau vallásosságának vizsgálata során sem használta fel Massonnak erről írt háromkötetes kitűnő monografiáját. (La religion de Rousseau.) A német forrásmunkák kiválasztásában pedig kissé mostohán bánt a katolikus feldolgozásokkal, pl. nem használta Dunin Borkowski négykötetes Spinozáját. Így részben erre a könyvére is vonatkoztatható az a kifogás, amely már az egyháztörténetírásról írt műve ellen is elhangzott: anyagának és forrásainak kiválasztásában itt-ott megnyilvánuló szűkkeblűsége előadásában megbosszulja magát.

N. munkája az újkor és legújabb kor szellemiségének rendkívül tág területeit öleli fel, s tárgyának első és úttörő feldolgozása. Vizsgálódásait jól megalapozza, igen nagy gondot fordít a vallásos szabadelvűség gyökereinek feltárására. Az előfutárok közt elsőnek a humanizmust említi. Szembeszáll a renaissance elsősorban

pogányos jellegét hangsúlyozó felfogással, szerinte minden pogányos külsősége ellenére is lényegében vallásos jelenség az, csakhogy a keresztény jámborságnak új típusát testesíti meg. A humanista elfogadja a kereszténységnek az új életeszménybe beleilleszthető nagy értékeit, de számára megszűnik a vallásos érdekek és igazságok kizárólagossága. Éppen ezáltal lett mértékadóvá az újkor vallásosságára. A reformáció kettős arcú: egyrészt a középkorba visszanező, másrészt az újkorba előretékelő. S bár a renaissance szellemének továbbfejlődését és terjedését hosszú időn át megakasztotta, mégis a modern világnak és eszméknek útját egyengette, úgyhogy a vallásos szabadelvűség méltán tarthatja magát a reformáció törvényes fiának és örökösének. A reformáción belül a szabadelvű felfogás szempontjából tiszteletreméltó hely illeti meg az unitarizmust. Mert míg — N. szerint — a hivatalos protestantizmus türelmetlen vakbuzgóságba esett, addig a szocinianizmus az emberiség, az ész és a gyakorlati kereszténység elveit hangoztatta, s a vallásos szabadelvűsége annyira jellemző kritikai hittudománynak alapjait rakta le. Még tovább ment a spiritualizmus: minden külső köteléktől, közvetítéstől és szertartástól függetlenül egyedül a szív belső vallásosságát ismerte el, s az angol independentizmus alakjában a reformáció végső következményeit is levonva a vallásos szabadelvűség igazi szülőhelye lett. Az angol forradalomban csírájukban megtalálhatók a szabadelvűség összes eszméi és követelményei.

Ami az előfutároknál még sok idegen anyaggal, hagyománnyal keverve, részben bizonytalanul és tapogatózva jelent meg, az az alapítóknál már öntudatos következetességgel és végiggondoltsággal lépett fel. N. két nagy áramlatot nevez meg a vallásos szabadelvűség alapvetőjeként: a felvilágosodást és az idealizmust. A felvilágosodást a romantikusok bírálatától kezdve a mai napig nyílt megvetéssel szokás tekinteni. Pedig csak a felvilágosodás szakított véglegesen a középkorral, az teremtette meg azokat a társadalmi állapotokat, melyek a keresztény újkor hajnalát jelentik. Nem lehet egyszerűen vallástalan irányzatnak tekinteni, hanem igenis teljes joggal lehet beszélni vallásos alapjáról. Sajátos ereje nem a hittől való elfordulásban rejlett, hanem az általa hirdetett új jámborsági eszményben s a vallásnak benne megtestesült új alakjában. A felvilágosodásnak vallási téren maradandó érdeme, hogy a régi, reformációs kereszténységnek az időktől kívánt újprotestantizmusba való átalakítását végbevitte. A humanizmus és a spiritualizmus egyesüléséből született meg a német szellemiség egyik legragyogóbb korszaka, az idealizmus. A szabadság és emberiség eszméje, az egyéniség tisztelete és önrendelkezésének joga, a belső világ elsőbbsége a külsővel szemben és erős vallásos bensőség jellemzi. Vallásossága ugyan már egyáltalán nem egyházas jellegű, sőt attól éppen mélyebben felfogott jámborságánál fogva egyenesen menekül. Istenről és az emberről alkotott képe messze eltávolodott a kinyilatkoztatástól, s Isten és ember az én és a Mindenség egységét hirdető, panentheisztikus miszticizmusban olvadt egybe. A reformáció

általa — Schleiermacher kifejezését használva — valóban továbbhaladt, s a szabad protestantizmus nagyrészben tőle származik.

A vallásos szabadelvűség történetileg még alig kialakult gondolatának mindjárt útja elején súlyos akadályokkal kellett megküzdenie. Ezek az első harcok a mult század negyvenes éveig tartanak. Az idealizmus a pietizmussal szemben elveszti érvényesülését, politikai és vallási konzervativizmus jut uralomra. E nyomasztó körülmények magyarázzák azt a harcos elszántságot és kiélezettséget, amely a szabadelvű gondolat képviselőit jellemzi. Ez a fejlődés a kritika ébredése után (Baur) a hittudományi radikalizmusba torkollott (Strauss, Bauer Brunó). Utóbbi egészen az istentagadásig jutott el, nagy népszerűtlenséget hozva a vallásos szabadelvűségre. Ennek hívei, mivel az egyházon belül helyzetük tarthatatlanná vált, s őket onnan kitagadták, az úgynevezett szabadvallás mozgalmában egyesültek, a katolikusok csekély száma pedig a németkatolicizmusban. Megfelelő vezetők hiányában azonban egyre inkább a meddő tagadólagos álláspont jutott bennük uralomra, vallásos elveikre nézve még maguk közt sem tudtak egyetértésre jutni. Különösen végzetes volt rájuk a 48-as forradalmakban való szereplés. Ennek következtében csaknem egy évtizedre el kellett némulnia az eszmének. A szabadvallás mozgalma éles körvonalakkal vetíti szemünk elé a vallásos szabadelvűség és az egyház viszonyának kérdését. N. szerint az evangélikus egyház a szabadabbban gondolkodók kizárásával elvesztette eredeti küldetésének jellegét, egyre inkább elzárkózott az új idők szellemétől, s könnyelműen lemondott arról, hogy a lelkész-egyházat népegyházzá változtassa át. De a vallásos szabadelvűség is többet veszített az egyházból történt kiszakadásával, semmint nyert, mert nem az arany szabadságba, hanem nagyrészt a kongó üresség állapotába került. Küldetését az egyházon belül kellett volna megoldania.

Több mint egy évtizedes kényszerű tétlenség után a vallásos szabadelvűség újra tevékeny alakot ölt, s Rothe és Schenkel buzgólkodása nyomán megalakul első igazi szervezete, a német Protestáns Egyesület (1863). Míg ez az egyházon kívül állt, addig a svájci Protestáns Egyesület az ottani szabadabb viszonyoknak megfelelően az egyházon belül létesült (1866). Mindkettőnek az volt a célja, hogy az egyházi tanítást és berendezkedést az evangéliumi szabadság alapján és a műveltséggel lépést tartva átalakítsa. Az első évek nagy lendülete azonban hamarosan alábbhagyott, s megkezdődött a pártszerű keretekbe szorított lassú tengődés.

Ha a vallásos szabadelvűség intézményszerű megszervezése nem is járt nagy sikerrel, mégis rendkívüli hatóerejére mutat az a körülmény, hogy a mult században mind újabb és újabb támadásokat intézett a hagyományos vallási felfogás ellen, s végre is elérte, hogy létjogosultságát az ortodoxia, legalább is elvileg, elismerte. Különösen a hittudományban mutathat rá nagy sikerekre. Bár a modern hittudomány a XIX. század második felében nem azonosítható minden további nélkül a vallásos

szabadelvű irányzattal, hiszen az óliberalizmus vallásbölcseleti okoskodásától és szélsőséges történetkritikájától eltávolodott, a modern hittudomány alapvetője, Ritschl, majd elismert vezetője, Harnack s utóbb Troeltsch tanításában mégis bőven ráakadunk a szabadelvű gondolat hatására, s ők bizonyos eltérő külső látszat ellenére is méltán sorozhatók az újprotestantizmus képviselői közé.

A régi és az újprotestantizmus tanításának ütközését élesen megvilágítja azoknak a lelkészeknek életsorsa, akik hivatásuk gyakorlásában vallásos szabadelvű felfogásuk miatt ellentétbe kerültek egyházi hatóságukkal, s hajthatatlanságuk miatt elvesztették állásukat. Az ilyen esetek a múlt század negyvenes éveiben kezdődnek, és különösen megsokasodnak a század második felében, amikor az egyetemeken tanított modern hittudomány a kikerült lelkészekben igen érzeteti hatását. Az összeütközések okai különfélék: majd az Apostoli Hitvallásnak az egyházi ténykedések közben való mellőzése (mert tanulmányaik megingatták benne hitüket), majd szocialista állásfoglalás, vagy az egyházi hatósággal való szembeszállás és engedetlenség. Mindez — N. szerint — az evangélikus egyház eljárásának csődjét, elveinek feladását jelenti, a lutheri felfogással szemben a katolikus eretnekgyakorlatba való visszaesést, és a középkori inkvizícióra emlékeztet. De visszatükrözteti a németországi vallásos szabadelvűség válságát is. A vádlottak ugyanis nem a maguk egyéni véleménye miatt kerültek bíróság elé, hanem neves szabadelvű hittudósok tételeinek hangoztatásáért. Ezek örültek is szobájuk rejtekében a vádlottak bátor helytállásának, de nem siettek volna segítségükre. Így a harc eleve az ortodoxia győzelmével végződött.

A hivatalos egyházon kívül a szerző figyelembe veszi a vallásos szabadelvűség irodalmi ellenfeleit is. Legtermészetesebb ellenfelei közé tartoztak az ortodox felfogású hittudósok. Egy részük hitvédelmi céllal nem annyira az alapelvekkel szemben, mint inkább egyes veszélyeztetett részletkérdésekben szállt síkra. Hatékonyabbnak bizonyult mások elvi állásfoglalása, így pl. annak megállapítása, hogy a vallásos szabadelvűség csak az öntudat hittudománya, míg a pozitív irány a tények teológiája; hogy az újprotestantizmus semmi egyéb, mint a fejlődés gondolatának a hittudományra való alkalmazása stb. Az ellenfelek harmadik csoportja egyenesen támadásba ment át „a hittudomány sansculotte-jai és jakobinusai”, „az utca és a halárusbódék ékesszólása ellen”. A legalaposabb és legszellemesebb támadást Kuyper Ábrahám, a kálvinizmus nagy megújítója intézte az újprotestantizmus s a modern hittudomány ellen, amely szerinte nem egyéb, mint művelői tulajdon lelkületének kivetített délibábja. A jobboldalról jövő ostromnál sokkal jobban fáj a szabadelvűségnek a baloldal támadása. Innen egyrészt fél-mivoltát, következetlen megalkuvását vágták fejéhez, másrészt kereszténytelenségét, vallástalanságát, látszat-hittudományát. Hartmann Édvárd szerint a szabadelvű protestantizmus „olyan székre ül fel, amelynek

lábait lefűrészelte, s kezével a mellette levő ép széken tartja magát“.

Kétségtelen, hogy a vallásos szabadelvűség keletkezésében és kifejlődésében a protestantizmusnak van legnagyobb szerepe. De egyetemes hatása alól a modern étellel érintkezésben levő egyetlen vallás sem tudta kivonni magát. A katolicizmusba a szabadelvű gondolat először az Egyesült Államokban tudott beférkőzni. Hecker Izsák Tamás katolikus pap amerikanizmusnak elkeresztelt mozgalmának az volt a célja, hogy az Egyház kapuit jobban kitarja a modern gondolat és a korszerű kultúra előtt, és aszkézisét közelebb hozza a XIX. század emberének igényeihez. XIII. Leó fellépésével a mozgalom az Egyházon belül békés elintézéshez jutott. Az Amerikában elhallgatott eszme azonban Németországban a reformkatolicizmus alakjában új életre kelt. De ez csak előcsatározás volt ahhoz a harchoz, amely a román országokban modernizmus néven sokkal nagyobb erővel tört ki. Franciaországban Renan készítette elő útját, és Loisyban testesült meg az eszme. Míg itt főként kritikai irányú volt, addig Olaszországban misztikus jelleget öltött. A kétféle törekvés egyesítéséből született meg az angol modernizmus Tyrell vezetése alatt. X. Pius gyors és kemény fellépése véget vetett e nagy belső válságnak. De N. szerint ez csak pyrrhusi győzelem volt, a modernizmust legfeljebb álhalottnak lehet tekinteni, s ebből az állapotából bármikor új életre ébredhet.

A zsidóságot az európai művelődéstől való teljes elzárkózásából Mendelssohn Mózes kezdte kivezetni a XVIII. században. Törekvései nagy szövetségesre találtak a felvilágosodásban, majd pedig a francia forradalomban. A zsidóság gettó-állapota nagymértékben enyhült, sőt többhelyt teljesen meg is szűnt. A nagy változás a zsidók egy részének lelki egyensúlyát teljesen megzavarta, úgyhogy válogatás nélkül, fejvesztetten elvetettek maguktól minden hagyományt és elhagyták hitüket. Ebben a válságos pillanatban sietett segítségére a zsidóságnak a vallásos szabadelvűség, mert az ortodoxia vagy a hithagyás választása közé egy harmadik lehetőséget is közbeiktatott: a szabadelvű zsidóságot. Az új eszme nehezen terjedt, sőt a század közepén Európában átmenetileg el is aludt, és csak Amerikában tudta magát fenntartani. A hatvanas években Németországban új életre kelt, de csak szerény keretek között. A világ előtt sohasem volt valami nagy tekintélye, mert a konzervatív zsidóság hitvány csökevényének tartották. Sokat ártott neki a mult század végének zsidóellenessége és különösen a világháború utáni antiszemita és nemzeti fellángolás. Az ortodoxia viszont ezek következtében határozottan megerősödött.

A szabad vallásosságnak XIX. és XX. századbeli megnyilvánulásai közt az utolsók közé kell soroznunk a monizmust. A hit-tudomány és a természettudomány idővel mindig erősödő súrlódásából született, s ezt a holtpontra jutott viszonyt akarta tanításával a válságon átlendíteni. Lényegében természettudományos világnézet, de nagyratörő vallásos igényekkel. Ezeket persze

egyáltalán nem tudta kielégíteni, mert hihetetlenül kezdetlegesen fogta fel a vallás és a művelődés kapcsolatát, nem volt semmi érzéke az irracionális adottságok s az élet metafizikai titkai iránt. Végül egyre jobban balfelé tolódott el, és a kereszténységet még szabadelvű alakjában is elvetette, az újprotestantizmust versenytársának tekintette és küzdött ellene. Benne tehát a vallásos szabadelvűség az önmaga elleni harc állapotába jutott, s ez mindig a vég kezdetét jelenti. Szegényes gondolatvilágának találó meghatározása: vallásos kretinizmus. A mai, új mítoszt hirdető világnézeti mozgalmak nem egyebek más műnyelvvel dolgozó, visszatérő monizmusnál.

A vallásos szocializmus a szabadelvű vallásosságnak testvérmozgalma. Át volt hatva a gondolattól: belépni a világba és az újkori életet vallásos tartalommal áthatni. A katolikus és a protestáns egyház egyaránt korán észrevette a mult században a szociális kérdést. De képviselői túlságosan hittudományi szempontból tekintették, és nem volt meg a belső szabadságuk arra, hogy vele előítéletektől mentesen foglalkozzanak. Sokkal elfogulatlanabban és közelebb álltak a szociális kérdéshez a vallásos szabadelvűség hívei belső szabadságuk és nyíltságuk folytán. Francia-, Németországban és Svájcban is találkozunk ily kezdeményezőkkel, de a vallásos szocializmus igazi szülőhelye Anglia. Apostolai keresztény indítóokoktól vezetve álltak az elnyomottak pártjára, azonban elvetették a forradalmat, és a szociális reformok szabadelvű gondolatát vallották. De a vallásos-szociális mozgalom szabadelvű alapjai idővel egyre inkább elsikkadtak, s a szocialista szélsőség és a hitbéli ortodoxia természetellenes korösszülöttének adtak helyet. Ezért a munkásság előtt népszerűtlenné vált. Az így nyitvahagyott kapun a világháború végén a szocializmusból való nagy kiábrándulás idején beosont a dialektikus hittudomány, és a szociális érdekeket feláldozta a teológiaiaknak.

A világháború utáni idő a vallásos szabadelvűség történetének legszomorúbb lapja, a legmélyebb hanyatlás időszaka. Az észbe és az emberi haladásba vetett hit megtört, a csődöt mondott szocializmuson átcsapott a kommunizmus. Az utóbbi viszont ellenáramlatként életrehívta a fasizmust. A két szélsőség közt a természetnél fogva középen járó szabadelvűség teljesen felőrlődött. Az észelvűségnek, individualizmusnak s a kultúrértékeknek elvetése és az irracionálizmushoz, kollektívizmushoz s a tekintélyhez való menekülés különösen pusztítólag hatott vallási téren, s itt is inkább a teológusok, mint a hívők közt. A szabad protestantizmus divatja megszűnt. A vallásos szabadelvűség e külső hanyatlásának szükségképen előzménye volt belső bomlása. Már a világháború előtt lappangóan megvolt e válság. Szellemi tunyaság lépett föl, megszűnt a Bibliával, az egyházatyákkal és a reformátorokkal való komoly és beható tudományos szembeállítás, pedig az így előálló feszültség a vallásos szabadelvűségnek mindenkor legfőbb hajtóereje volt. A bölcselet korszerű haladását a szabadelvűek szintén „átaludták“. Nyárspolgári erkölcs és nagy szólamok szintjére szállott alá a szabad vallásosság. E közben

pedig az ortodoxia mindenfelé megerősödött. De N. szerint erősen élnie kell annak a meggyőződésnek, hogy a vallásos szabad-elvűség el nem pusztuló, örök állásfoglalás, és sirjából egészen új alakban fel fog támadni.

A könyv gondolatmenetének ismertetésében szorosan ragaszkodtunk a szerző megállapításaihoz. Szándékosan nem vitatkoztunk vele, hogy tárgyilagos módon tájékoztassuk az olvasót. N. művébe, amelyet a legszorosabb értelemben úttörőnek kell mondanunk, roppant nagy munka van belefoglalva, meglepően széleskörű olvasottsággal szerzett anyagát élesen és világosan látó szellem taglalta, s egy művészi és állásfoglalásában szenvedélyes, sokszor egyenesen harcos természet alakította. Ezért könyve nem mérhető csupán a tudományos alkotások mértékével, hanem odatartozik az időszerű világnézeti kérdések mérlegére is. A szerző legnagyobb hibájának azt tartjuk, hogy a kereszténység lényegéről hamis és zavaros fogalmai vannak, s ezek alapján mond ítéletet az utolsó négy századdal kapcsolatban élők és holtak felett. Nem tudja egysúlyba hozni a keresztény ember evangéliumi szabadságának és megkötöttségének mértékét. (V. ö. Kutter H., *Protestáns Szemle* 1938, 241—50. l.) Legnagyobb bálványa az emberi ész, a tudomány és a haladás. Értetlenül, szenvedélyesen és elfogultan áll szemben minden ortodoxiával, s a protestantizmus egyetlen lehetséges fejlődését nem az egyház, hanem csakis az eretnecség irányában tudja elképzelni. Szinte tajtékzik a dialektikus hittudomány ellen. Nem mulaszt el egyetlen alkalmat sem, hogy kikeljen a „berozsdásodott egyházi hit, a dogmatikus képletportékák és kifejezések zsbivására, az egyházi vágányokon való elmeszesedés, a hittudósok dohos agyveleje, a hívő és hitelen papok közti balga megkülönböztetés“ ellen. Teljesen a szabadelvű és szélsőbaloldali protestantizmus szempontjából vizsgálja a felvetett kérdést, s ezért minden igyekezete, felkészültsége ellenére sem tudott a történettudományt egyedül kielégítő, tárgyilagos megoldáshoz jutni.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma).

Gombocz Endre : A magyar flóra kutatói. (A magyar botanika története. I. rész.) Budapest, 1936. M. Tud. Akadémia. 8° 636 l., 92 képpel.

A történetírás elsősorban emberi tudomány, hivatásos történetíró nem ismer el más történeti tárgyat, mint az embert. A természettudomány és a történelem fölöttébb idegen egymástól, s a természetkutató rendszeren ahistorikus, a történetíró pedig éppen a természettudományok iránt érdeklődik a legkevésbé. A természettudományok történetéről jó munkát rendkívül keveset írtak, mert a természetkutató a multban is a felvilágosodás korának megfelelő természettudományi felfedezéseket keres, a régebbi korok közfelfogásába nem tudja beleélni magát, s így a legtöbb természettudománytörténeti munka hemzseg az anakronizmusoktól.

A természettudományok némely ágának helyzete történeti tekintetben szerencsésebb. Ilyen pl. a flórakutatások története.

Flóra az ókorban szabin istennő volt, a virágzás és a tavasz istennője. Tisztelete eljutott Rómába, s a renaissance felújította emlékét, majd, mint sok más klasszikus hitregei fogalmat, ezt is természettudományi fogalomná alakította át. A renaissance óta a flóra valamely vidék növényfajainak összesége. A flórakutatás tehát kezdettől olyan vonatkozásokkal kapcsolatos, amelyeknek földrajzi, gazdasági és más gyakorlati jelentősége is van, s ezek révén megközelítheti a történetírói érdeklődést is.

Valóban, azt látjuk, hogy nálunk is már aránylag korán támadt érdeklődés az ország növényzetének kutatói, a magyar flórakutatás története iránt, s már 1865-ben megírhatta a magyar botanika történetének kísérletét Kánitz Ágost, később a kolozsvári egyetemen a növénytan tanára. Munkája, miként előfutáraié is, lexikális, inkább csak életrajzi adatok sora és bibliográfia. De a maga nemében kétségtelenül derék munka volt. Azóta ezen a téren sokat haladtak ismereteink, sok részletmunka jelent meg, s ami legfőbb, egyes évfordulók, egyes halálesetek alkalmából írt emlékezések és életrajzi visszatekintések sok olyan korszerű szempontot vetettek fel, amelyek egyre élesebben világítottak be a magyar flórakutatás multjának érdekességeibe, történeti kapcsolataiba. Aki ilyen előzmények után vállalkozott most már a magyar flórakutatás történetének megírására, többé nem maradhatott a lexikális felsorolás színvonalán, egységbe kellett foglalnia az összefüggő részleteket és beszélő, folyamatos áttekintést kellett rajzolnia a tárgyról.

G. munkája ezt a feladatot igyekezett megoldani, s eredményei nemcsak a flórakutatók, hanem a magyar művelődéstörténet szempontjából is értékesek. A magyar flórakutatás történetíróiról szóló bevezetés és a magyar flóra rövid ismertetése után hat fejezetben foglalkozik a tárggyal. A hat fejezet azonban kortörténeti tekintetben tulajdonképpen két részben foglalható össze, amelyeket a XVIII. század nagy választója különít el egymástól. Az első rész fölé a renaissance jelszavát írhatjuk, ide tartozik a növényismeret története a XVI. századig és a Linné előtti idők története. A második rész: Linné és kora, a természetes rendszer kora, a növényföldrajz kora és végül a történeti növényföldrajz kora.

Botanikai szakkörökben a flóra fogalmát és a flórakutatást minden gyakorlati céltől mentes, önmagáért űzött eszményi feladatnak szeretik tekinteni. A történeti tény ezzel szemben az, hogy a flórakutatás mind a renaissanceban, mind a merkantilizmus korában kifejezetten gyakorlati céllal indult meg s a társadalom soha nem is tekinti öncélnak. A renaissance korának flórakutatása — mint jól tudjuk — a gyógynövények felkutatása jegyében indult meg, s a közönség soha nem is tekintette egyébként, nemcsak a renaissance századaiban, hanem igen sokak számára még mind mai napig. Ezért az alapja az egész újkori növényismeretnek Dioskurides. Ezért orvosok az első európai botanikusok. S ezért indul el minden európai nemzet irodalmában a növényismeret Dioskurideshez, vagy a nyomán készült ké-

sőbbi füveskönyvekhez írt kommentárokkal, amelyek azonban többnyire növénynevekben merülnek ki. Németországban összeírták és közzétették a XV. század kódexeineik széljegyzeteiben foglalt növényneveket, számuk több mint 10.000!

A kelet és az ókor hatása alatt készült középkori füveskönyvek sorából a XV. században kezd kialakulni az európai országok különböző flóráihoz alkalmazkodó új füveskönyv. Az első Itáliában még a könyvnyomtatás előtt készülnek, majd Németországban a könyvnyomtatás létre hívja az egészség kertje — hortus sanitatis, gart der gesundheit — című munkákat, s végül a XVI. században a füveskönyveket. Minden újabb füveskönyv haladás a flórakutatásban, a gyógynövények számának szaporítása, de lassankint jelentkezik az öncélú, mint ma mondjuk, tudományos növényismeret, s mire a XVI. század véget ér, az öncélú flórakutatás kitör a füveskönyvek szűkre szabott határaiból. Megjelenik a szintéren Clusius és néhány társa, s velük a florisztika.

Magyarországon ennek a kornak első nyomait szójegyzékeinkben találjuk meg, amelyek művelődéstörténeti jelentőségét, sajnos, még mindig nem méltatták kellőképen. Első tudományos növénytani elemek nálunk a besztercei szójegyzék körülbelül 200, s a schlágli szójegyzék mintegy 250 növényneve és növénytani kifejezése. A növénynevek száma tovább szaporodik szójegyzékeinkben, Fabricius Balázséban már 600. De flóraismeretnek ebből csak kevés számít, bizonyítja Méliusz füveskönyve, amely Lonicerus- és Mathiolus-kompilációk halmaza, s rendkívül csekély eredeti növényismeretről tanuskodik.

Sajnos, nálunk a renaissance korában nem is jutott el az eredeti flórakutatásig a növényismeret, s az első magyar flóramű a németalföldi Clusius munkája. Clusius hosszabb időt töltött Bécsben, onnan gyakran ellátogatott Magyarország nyugati részeire is, és 1583-ban kiadta florisztikai munkáját „Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatarum historia“ címmel. G. részletesen és alaposan foglalkozik Clusiusszal és magyarországi flórakutató munkásságával, amelynek különben külföldön is, nálunk is elég nagy az irodalma. „Mindent összegezve — írja — Clusius hazánkban közel 480 virágos és virágtalan növényt ír le vagy említ meg, ami akkora teljesítmény, amely már egymagában is hazai flóránk egyik legérdemesebb kutatójává avatja.“

Clusiusnak hazánkban azonnal elmúlt a hatása, amint eltűnt a közelből. A magyar flóraismeret megmaradt a füveskönyvek színvonalán, s így tengődött a későbbi századokban. Nyugaton azonban nagy fejlődés követte a florisztikai kutatásokat. Nemcsak, mert a gyarmatokról új és új növényfajok özönlöttek Európába, hanem azért is, mert a növénykutatók kiépítették a természetes növényrendszer alapjait. Különösen Franciaországban és Angliában fejlődött a rendszertan, végül azonban, mint tudjuk, a svéd Linné rakta le az alapokat a természetes genus és a természetes species fogalmával és a kettős nevezéstanal.

Szintén Linné adta a példát a merkantil irányú, korszerű természetrajzi kutatások megindításához. A gyarmatok természetrajzi felkutatásának hatása alatt s részben a gyarmatokból egyre nagyobb mértékben beözönlő termékek visszazsorítására, szóval olyanféle törekvések megvalósítására, amelyeket ma önellátásnak nevezünk, az európai országokban, kivált amelyeknek nem voltak gyarmatai, megkezdtek a rendszeres természetrajzi kutatásokat, hogy az országok természeti kincseiből készült termékekkel emelhessek a termelést. Ezek a törekvések voltak kiinduló pontjai a korszerű flórák készítésének is, az elsőt a svéd flóráról maga Linné írta.

Nagy visszhangra találtak ezek a merkantil természetrajzi törekvések Közép-Európában, s természetesen nálunk is. Ezek hatása alatt szervezik át a nagyszombati egyetemet s alapítják az első kémia-botanikai és gazdasági-természetrajzi tanszéket. Azonban itthon nem volt alkalmas szakember s így a természetrajzi tanszékre is, a botanikaira is idegenből kellett hozni tanárt. Oda a gráci Piller Mátyást, ide a felsőausztriai Steierben született Winterl Józsefet nevezték ki. Winterlnek kevésbé jelentékeny a kutató munkássága, annál fontosabb, hogy megalapítja nálunk a linneánus botanikát. A kor igazi természetkutató képviselőjét, a nagymartoni születésű Kitaibel Pált ő vezette be a botanika korszerű titkaiba. Kitaibel azután végleg az egyetemi növényteni tanszéken is maradt, noha sohasem adott elő. Egész életét az ország természetrajzi felkutatásának szentelte, amelyet akkor az ország kormányzata tűzött ki célul, s amennyire lehetett, támogatott is.

Kitaibel Pál jelentőségét kortársai is elismerték, az utókor is méltányolta. G. 1914-ben nagyon alaposan foglalkozott széleskörű munkásságával „A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története“ c. munkájában. Kitaibel alakja azonban az azóta elmúlt két évtized alatt is nőtt. Újabb és újabb irányú kutatásai kerültek napvilágra kézírataiból, s nem nagytitok, ha Magyarország természetrajzi felfedezőjének nevezzük. Legfontosabb mégis mint az első nagyarányú linneánus magyar flórakutató. Mikor utazásait megkezdte, még szinte semmi korszerű feldolgozás a magyar flóráról, mikor szemét lehunyta, körülbelül mindaz tisztázva volt, amit abban a korban elérhetett ezen a téren.

Sem az utazással járó kényelmetlenségek, sem a nem mindenütt rózsás közbiztonsági állapotok nem tarthatták vissza a kutató utakról. „Hozzávetőleges számítással legalább 20,000 kilométerre becsülhetjük az általa megtett utakat. És mindezt tengelyen, lovon vagy gyalog, a fáradság minden jele nélkül, hiszen hazatérőben éppoly változatosak és pontosak a feljegyzései, mint induláskor.“ „Olyan kocsin utazott, amelyet távolságmérővel is felszerelt. Minden fontosabb állomáson feljegyzi úti-naplójába a kerékfordulatok számát, amely megadta a megtett út hosszúságát.“ Azt a hihetetlen aprólékos megfigyelést és leírást, amelyről útinaplói tanúskodnak, egyéni hajlamán kívül a kor is magyarázza. Valamivel öregebb pozsonyi kortársa, Rotenstein

Gottfried, aki felvidéki és dunántúli mágnáskastélyainkat és földesúri franciaparkjainkat írta le, éppily szenvedélyes utazó, s éppily aprólékos leíró volt.

Kitaibel mégsem írt összefoglaló művet, csak az érdekesebb fajokról adott ki Waldsteinnel egy félbemaradt díszmunkát. Utódai, akik sokkal kisebb szorgalommal és tehetséggel folytatták a flórakutatást, tervezték ugyan a magyar flóra kiadását, végül mégis a bécsi Neilreich Ágost írta meg s adta ki 1870-ben „Aufzählung der in Ungarn und Slavonien bisher beobachteten Gefäßpflanzen“ címmel. Munkája nagy szolgálatot tett a kutatóknak, de már akkor elavultnak volt tekinthető, mikor megjelent.

A mult század közepén ugyanis már új vizeken evezett a természetrajzi kutatás. Két nagy eszme vezette ekkor már az új növényismeretet is: a fejlődés és a növényföldrajz. Sajnos, az új irányt nálunk nem tudták megtelepíteni a flóristák. Ismét idegenből kellett jönnie valakinek, aki a magyar flórakutatás elakadt szekerét a kátyúból kirántsa. A magyar történelem egyik nehéz évtizedében történt, hogy 1855-ben a mauterni születésű Kerner Anton lett a budai főreáliskola tanára. Mint e korban sok mást, Kernert is elbűvölte a magyar növényvilág, a magyar puszta, s 1863-ban megjelent munkájával, amely „Das Pflanzenleben der Donauländer“ címet viseli, megalapítója lett a magyar flórakutatásban is a korszerű megújulásnak és irányynak.

A mult század második felében, a világháborúig tartott a kernerianus korszak. A botanikusok hosszú sora foglalkozott ezekben a tizedekben a magyar flórával, akik közül kétségtelenül Borbás Vince neve és munkássága emelkedik ki leginkább. Az ő érdeme, hogy a korszerű fajfogalmat megértve, legkiválóbb példáit mutatta meg megyeflóra-monográfiáiban a flóraismeretnek. De a magyar flóra korszerű könyvét nem írhatta meg. Annyi részletkérdés várt megoldásra, hogy ezek elrabolták minden idejét. A feladatot azonban ezúttal szerencsére mégis csak itthon sikerült megoldani, s a magyar flórát írásban és képekben bemutatni.

A magyar flóra felkutatásának története, mint látjuk, nagyon tanulságos olvasmány, szinte azt mondhatnók, drámai erővel hat. Hazai kutatóink sokszor nagy, de még inkább meddőségben elvesző törekvései közepette mindegyre idegen személyekben jelent meg a korszerű megújulás, de mégis volt egy Kitaibelünk; s most végül mégis sikerült magyar intézményben, a Nemzeti Múzeum növénytárában hajlékot biztosítani a magyar flórának, s ott Jávorka Sándor, aki már egyetemi hallgató korában kitzúte magának ezt a célt, megírhatta a korszerű magyar flóramunkát és sikerült ezt ki is adnia. De ekkor meg a föld szaladt ki alóla. A magyar flóra könyve helyett ma a kis magyar flórát vagyunk kénytelenek használni.

Rapács Rajmund.

Szemle.

Eperjessy Kálmán — Juhász László: Szemelvények a magyar történelem latinnyelvű kútfőiből. Budapest, 1935. 8° 266 l. A kötet két részre oszlik. Első felében törvénycikkéből ad szemelvényeket Szent Istvántól I. Ferencig. Másodig felében Ekkehard szent galleni elbeszélésétől Katona Istvánig hoz részleteket történelmünk latinnyelvű kútfőiből. Az elbeszélő források szemelvényeit a kiadók úgy válogatták össze, hogy a régebbi íróknak a régebbi, újabbrkori íróknak pedig az újabb századokat megvilágító fejezeteit olvashatjuk. A kötethez függelékben csatolták a szemelvényekre vonatkozó, legfontosabb tudnivalókat és azoknak a munkáknak jegyzékét, amelyekből szemelvényeiket összeállították. Végül egy kis szöszedetet is kapunk, amely a Burián-féle ismert középiskolai latin szótárhoz készült ki-egészítésül. Elmondhatjuk, hogy a szerkesztők komoly és hasznos munkát végeztek. Célkitűzésük azonban nem egészen világos. Előszót nem írtak ugyan, de kétségtelennek látszik, hogy gyűjteményüket didaktikai céllal adták ki. Ezen az alapon joggal kérdezhetjük, hogy miért csak a latinnyelvű forrásokból hoznak szemelvényeket? Talán a magyarországi latinság megismeréséhez akartak a kezdők kezébe segédkönyvet adni? Erre nemigen gondolhattak, hiszen a közlés módjában (alkotmánytörténeti és elbeszélő források) éppen nem nyelvészeti szempontokat követtek. Viszont, ha a könyv terjedelmének megkötöttsége kényszerítette a kiadókat bizonyos lemondásokra, inkább kihagytunk volna a latinnyelvű forrásokból egyet-mást, hogy helyettük a közölteknél sokkal fontosabb, más nyelvű kútfőkből adhassunk némi ízelítőt. Ilyen formában a könyv aligha fog széles körökben elterjedni, ha csak egy újabb kötetben, vagy újabb kötetekben nem csatlakozik hozzá a nem alkotmánytörténeti és nem latinnyelvű forrásszemelvények gyűjteménye. Pedig a szerkesztők fáradozása rászolgált volna az elismerésnek erre a fajtájára és tudományosságunk is minden bizonnal használt látná könyvük olvasottságának. Mindenesetre kár, hogy sem a címben, sem egyebütt nem jelezték, várhatjuk-e kezdeményük folytatását. Ha egyáltalán lehet az említett szempontból a szöveggyűjteményt kifogásolni, akkor ez az észrevétel nem a szerkesztők felé hangzik el. Egyszerűen az egyetemi képzés didaktikai síkján uralkodó bizonytalanság az oka annak, hogy könyvükkel nem tudják teljes mértékben kielégíteni a gyakorlat kívánalmait. Az egyetemi reform szükségét mindenütt érzik, végrehajtására megindultak az előkészületek, de a hivatalos kezdeményezésen túl a sok probléma megvitatásának nyomát sem látjuk. Jó egyetemi segédkönyveket pedig csak akkor remélhetünk, ha pontosan ismerjük a korszerű egyetemi képzés didaktikai módszereit és célkitűzéseit.

Kring Miklós.

Kúr Géza: Cseh—magyar református történeti kapcsolatok. Komárom, 1937. 8° 96 l. A tanulmány egyháztörténetünk olyan részletével foglalkozik, amely, bár jelentőségét gyakran hangoztatták, eddig meglehetősen homályban maradt. K. valójában arra a kérdésre igyekszik feleletet adni — bár a cím a megjelenés idején még nagyon érthető okokból nem ezt fejezi ki —, hogy mit köszönhetett a történelem folyamán a cseh református egyház a magyar reformátusság egyetemének. Könyve így napjainkban különös jelentőséget nyer azzal, a cseh propagandával szemben, amely a közelmúlt nagy történeti eseményeit a nyugati protestáns közösség előtt úgy tünteti fel, mintha Csehország területi veszteségei a protestántizmus e történelmi bás-

tyájának létét veszélyeztetnék. K. teljes tárgyilagossággal mondja el, hogy a cseh református egyház 1619-ig is csak az osztrák és főleg a jogilag kissé előnyösebb helyzetet élvező magyar protestáns rendek segítségével tudott megállani, a fehérhegyi csata után azonban teljesen megszűnt, hívei külföldre, elsősorban hazánkba menekültek, itt önálló vezetés alatt önálló egyházba tömörültek. A vendégszerető magyar reformátusság, az erdélyi fejedelmek otthont adtak nekik, a magyar református kollégiumok szárnyuk alá fogadták a tanulni vágyókat, élesztgették és nevelték bennük a református hitet és a reményt a jobb jövőre, amely meghozza a cseh református egyház feltámadását. Az egyházak és egyházmegyék költségvetéseiben állandó tétel a „cseh árva“ segélyezésére fordított összegek jórészt még a XIX. sz. első felében is. A türelmi rendelet megjelenése után pedig nagy számban mentek ki a Tiszahát és a többi színmagyar vidékek református papjai cseh földre, megtanulták a cseh nyelvet és valójában az ő áldozatos segítségüknek köszönhető, hogy a cseh református egyház másfél századi elnyomatás után ismét felvirágozott. De ebben az esetben is beteljesedett a magyar sors: „Elfelejtették a hálátlan csehek, mit vittünk véghez érttük mi magyar emigránsok, minemű áldozatot tett a magyar publikum“ — írja keserűen a megöregedett és koldusbotra jutott Végő János csehországi magyar pap az ottani magyar papok helyzetéről. Miután elvégezték a szervezés nehéz munkáját, hálátlanul elkergették őket, vagy ha ott maradtak, teljes nyomorba jutottak. Ez a történelmi igazság, ezt tárja elénk K. értékes munkája, mely tudományos szempontból persze még nagy továbbépítésre és további gondos adatgyűjtésre szorul. Ezt a szerző a megváltozott viszonyok közepette most már könnyen elvégezheti. Csak érinti a XVII. sz. első felének eseményeit a fehérhegyi csatáig, holott ezeknek döntő jelentősége volt mind politikai, mind vallásügyi téren. Az Országos Levéltár anyagában főleg a Thurzó-, továbbá az Esterházy hercegi levéltár anyagának kiaknázásával részletesen meg kellene vizsgálni azokat az eszmei kapcsolatokat, melyek a Habsburg-országok protestáns rendeit közös állásfoglalásra bírták a vallásügyi kérdésben. A cseh protestánsok magyarországi emigrációjára pedig az ú. n. „Archivum agentiale“ (a Magyar Ref. Egylet. Konvent levéltárában) nyújthatna a szerzőnek további értékes adatokat.

Ila Bálint.

Nádor Jenő—Kemény Gábor: Tessedik Sámuel élete és munkája. (Nagy László-könyvtár, 8.) Budapest, 1936. Merkantil-ny. 8° 130, 2 l. 1 t. Tulajdonképen a két szerzőnek két önálló tanulmánya. N. értekezésének címe azonos a közös címmel. Ez a munka valóban hiányt pótol, mikor emléket állít az egyszerű szarvasi evangélikus lelkésznek, aki azonban kinőtt faluja keretéből és közigazgatási, valamint népművelő munkásságával országos, sőt világhírre tett szert. N. határozott történelmi érzékkel állítja be T. alakját a kor háttérébe; ügyesen vázolja a korszellem, tapasztalatok és körülmények közt kifejlődő egyéniséget. Meg tudja éreztetni ennek a nyugtalan, felvilágosultan racionalista egyéniségnek önmagát felörlő, lázas tevékenységét, amely a tiszta ész célkitűzéseivel és eszközeivel át akarja alakítani előbb a saját környezetét, azután az egész világot. Szerencsésen mutat rá N. arra a szellemi hasonlóságra, amely II. József alakját és Tessediket összefűzi, még tragikus bukásában is: saját munkatársai és hívei támadnak ellene és szüntetik meg nagy pedagógiai és gazdasági alkotásait. A munka másik felét K. tanulmánya foglalja el: A nemzetnevelő Tessedik. Inkább peda-

gógia-történeti tanulmány. Megállapítja Comenius, a Ratio Educationis és általában a kor nevelői eszményeinek érvényesülését a pedagógus Tessedik munkásságában. Valóban meglepő, hogy az iskoláztatás terén mennyire a legmodernebbnek tartott pedagógiai elgondolások nyomai fedezhetők fel e XVIII. századi talajon felnőtt elmében. A kissé fellengzős fejezeteimék: „Enciklopedikus feladatok és enciklopedikus elmék, A korváltás élménye Tessediknél, T. helye a szellem-történetben“ — nem válnak K. munkájának előnyére, annál kevésbé, mert a címben foglaltak tartalmi kifejtése már sokkal hézagosabb. Mindamellett el kell ismernünk, hogy a szerzők jó munkát végeztek és — tekintve T. életének szarvasi vonatkozásait — talán szabad őket azok közé számítani, akik részéről az utóbbi időkben mintha komolyabb reménnyel várhatnánk az annyira elhanyagolt helytörténetírás tudományos művelését. **Csapodi Csaba.**

Gent, Werner : Die geistige Kultur um Friedrich den Grossen. (Neue deutsche Forschungen, Abt. Philosophie, Bd. 19.) Berlin, 1936. Junker u. Dünnhaupt. 8° 304 l. A cím ugyan csak a XVIII. sz. második felének kultúráját jelzi, de G. éppoly részletesen beszél az előző s a Nagy Frigyeset követő időkről is. A Nagy Frigyes idejében virágzott berlini iskola működésének tárgyalása az egyetlen, amely az uralkodó körével kapcsolatos, különben a címet inkább az aktualitás — Nagy Frigyes halálának százötvenedik évfordulója — adta, s nem a tartalom. G. szellemi világot tárgyal, a szellemi jelenségek minden előzményével és következményével; az intellektuális élet kialakítóinak jelentőségét s az egyes történelmi szakaszok tudatjait. Munkája mégsem történelem, nem az életnek, a kultúra egészének a rajza, hanem legföljebb a gondolkodás története. Önálló életet élő szellemóriásokat mutat be, de nincs szó a tömegek, a társadalom kultúrájáról, sem arról, hogy mi volt a kimagasló egyéniségek maradandó befolyása, mit adtak át a társadalomnak. A szerzőt csak az érdekli, hogy mit és milyen fokban vettek át egymástól a filozófusok, az egyes szellemi iskolák képviselői és követői. Szemlélete kétségtelenül globális, a kultúrjavakat minden téren megvizsgálja: irodalmi, művészeti, bölcséleti stb. vonatkozásban egyaránt, de mindig csak az irányjelző egyéniségek ragadják meg képzeletét. Csak egyetlen fejezetben, a berlini iskola jellemzésében igyekszik az elméleten túl az élet egészét felölelni. Itt részletesen fejtegeti a berlini filozófusok hatását állam-bölcséleti vonatkozásban, az igazságszolgáltatás terén, iskola- és összefogó kultúrpolitikájukban — törekvésük a vallási tanítás át-lényegítésére, formális helyett morális tanításra irányult — és végül irodalmi, valamint társadalmi téren. Ez a fejezet könyvnek leg-értékesebb része. De ügyesen megfogalmazott megállapításai egyebütt is, bár nem mindig újak, nem egyszer ösztönzőek lehetnek, így különösen a XVII. sz. individualista ember- és államszemléletének szembe-állítása a XVIII. századra jellemző „bonum publicum“ gondolat-körrel. Érdekesen magyarázza a XVII. és XVIII. századi individualizmus különbségeit is, megállapítva, hogy a XVIII. sz. csak az ember etikai szemléletében volt individualista, de az állampolgári kötelezettségek felismerésében, a személyek alárendeltségének elvi elismerésében fejlődéstörténetileg messze maga mögött hagyta az előző korszakot. Ennyit a könyv eredményeiről; módszeréről még csak annyit jegyzünk meg, hogy G. — szokatlan módon — csak sajtát műveit idézgeti, azokat teljes egészükben fel is sorolja, de még csak nem is céloz arra, hogy az általa eredetiekként hangoztatott gondolatok jórészt már rég ismeretesek. Azt hisszük, az előző ered-

ményekre építő tudományos módszeresség akkor is kötelező, ha a szerző — mint G. is — végeredményben orvos és nem történetíró.

Komoróczy György.

Elze, Walther: Friedrich der Grosse. Geistige Welt, Schicksal, Taten. Berlin, 1936. S. Mittler u. Sohn. 8° VIII, 275 l., 5 t. Nagy Frigyes egyéniségét és élete művét már szinte kimerítően ismerjük a vele foglalkozó gazdag irodalomból. E.-nek nincs is szándékában új kutatásokkal járulni a nagy uralkodónak s korának megismeréséhez. Csupán emléket akar állítani Nagy Frigyesnek halála százötvenedik évfordulója alkalmából, s teljességre törekvő könyve ennek a feladatnak tökéletesen meg is felel. Világos, könnyed előadásban bontakozik ki előttünk Frigyes jellemének kettőssége, a zárkózott férfi s a szalónember, a veszélyekben élő, azokat szinte kereső katona és a céltratörő, nem ötletszerűen dolgozó államférfi alakja. Hirdette a maga méltóságának isteni származását, a királyi hatalom felsőbb eredetét, de ugyanakkor alárendelte személyét az állam, az összes feladatainak, a „közjó” akkor általánosan uralkodó elméletének. Minden nagyobb pillanatában ott kísértett a lemondás is, az egyedülvaló személyek tártalansága; dicsőségének teljében elfogta a magány érzése, beteljesülései után a csüggedés reménytelensége. Mint maga mondotta: „Ich gehe durch eine Schule der Geduld, hart, grausam und selbst barbarisch...”, — magának élt, visszavonultan; udvart egyáltalán nem tartott: „Mein Hof ist mein Staat”. Ez egyik magyarázata annak, hogy Frigyeset miért értette meg jobban az utókor és a történelem, mint korának emberei. E. is nagy megértéssel közeledik a nagy király alakjához, s ha újabb adatokkal nem is gazdagítja ismereteinket, vannak szempontjai, ért a lelki rugók feltárásához és az eseményeknek színes, mindenkor forrásokra támaszkodó leírásához. Érdekes Voltaire és Frigyes személyes kapcsolatának tárgyalása, levelezésük alapján; továbbá a fiú s az apa viszonyának előadása is. A száraz, kora tudományos és művészeti életének eredményeit meg nem értő, az államvezetés lényegétől teljesen idegen Frigyes Vilmosssal szemben állott a lendületes, életlényeget kereső, tervekkel és programmal dolgozó Frigyes. Az apa a katonás pompára és díszes megjelenésre vetette a fősúlyt, a fiú hadsereget csak hadakozva szeretett látni s lelke legmélyén kiírthatatlanul őrizte az akkor megvalósíthatatlan német imperializmus jellemvonását. Frigyesnek, a hadvezérnek profilja egyébként több új vonással gazdagodik E. előadásában, aki a király egyes útközeteinek lefolyását térképábrázlatokon is bemutatja.

Komoróczy György.

Haufe, Helmut: Deutsches Volkstum in der Bevölkerungsentwicklung des östlichen Mitteleuropa. Berlin—Stuttgart, 1935. Grenze u. Ausland. 8° 61 l. Statisztikai módszerekkel vizsgálja a tágabban értelmezett Középkélet népeinek számszerű fejlődését a bécsi kongresszus óta. Némileg talán túlzás is vizsgálatnak nevezni azt a munkát, amit végez, s ami tulajdonképpen alig egyéb, mint több-kevesebb biztonsággal megállapított számadatoknak kétes értékű magyarázatokkal fűszerezett előadása. Tisztában van ugyan azzal, hogy a népi fejlődés igen bonyolult hatások eredménye, mégsem vesz magának annyi fáradságot, hogy ezt a sokoldalú befolyást kissé megvilágítsa. Így aztán, ha találunk is művében néhány figyelemreméltó adalékot az államkeretek, társadalmi, gazdasági és települési viszonyok és a népszaporodás kölcsönös összefüggésére, legalább ugyanannyi megmagyarázatlan, hibásan magyarázott és meg-

tévesztésre alkalmas részletre is bukkanunk. E fajta zavarok tudvalevőleg nem éppen ritkák a Középkelőtre vonatkozó német irodalomban s mint most is, nyilvánvaló tendencia lappang mögöttük.

Elekes Lajos.

Spoehr, Ludwig: Die geistigen Grundlagen des Nationalismus in Ungarn. (Ungarische Bibliothek, I. Reihe, 23. Bd.) Berlin, 1936. W. de Gruyter. 8° 182 l. Az olvasóra az első pillanatban bizonyára a meglepetés erejével hat, amidőn kezébe veszi egy német tudósnak német nyelvű munkáját a magyar nacionalizmus szellemi alapjairól. Nem érdektelen az sem, hogy a mű bibliográfiai felsorolásában túlnyomóan idegen (német) nyelvű irodalmat találunk, bár a könyv olvasásakor világossá lesz, hogy írója ismeri a magyar nyelvű irodalmat is. S. könyve a berlini egyetem magyar intézetének kiadványsorozatában látott napvilágot és egyik tanubizonyossága annak az élénk érdeklődésnek, amellyel a német tudományosság a Habsburgmonarchia összeomlása óta Magyarország és a magyarság problémái felé fordul. Ma ez az érdeklődés a népiség kutatásában összpontosul, amire igen jellemző S. munkája is. Azt akarja benne kimutatni, hogy a XIX. századi Magyarországon hogyan alakul ki a nemzeti gondolat és az minő viszonyban van a néppel, a nyelvvel és az állammal. Miután megállapítja, hogy az előbbi századok magyarjainak, Pázmánynak, Zrínyi Miklósnak magyar nemzeti eszménye egyedülálló jelenség csupán és nem azonos a nemzetinek a XIX. században kialakult fogalmával, a reformkor irodalma alapján arra a következtetésre jut, hogy a magyar romantika irodalmi mozgalmaiban alakult ki a magyar kultúrnemzet. Ez még a rendi társadalom vezető rétegeiben hatott csupán. De a nemzeti gondolatban mindig megvan a szándék arra, hogy a politikában, az államban érvényesüljön. A magyar nemzeti gondolat politikai tudatosulásával, ennek okaival és következményeivel, hatásaival és az ellene irányuló hatásokkal foglalkozva arra az eredményre jut, hogy a gondolat politikai érvényesülése magával hozta a magyarsággal együtt élő más nemzetek politikai nemzettudatának kialakulását is. Amikor pedig a magyar nemzet a maga állami különállóságát és abban vezető szerepét hangsúlyozta Ausztriával szemben, ugyanakkor ezt a követelést állíthatták fel Magyarországgal szemben az itt élő nem magyar nemzetiségek is. Ezt a kérdést nem a világháború vetette fel először, hanem már 1848 erre utalt. A kérdésre megoldást keresett maga a magyar nemzet is 1848/49-ben, de a nemzetiségi kérdésen és Magyarországa-Ausztria viszonyának megoldatlanságán az alig felépített magyar nemzeti állam összeomlott. 1867 államjogi kiegyezést teremtett, rendezve Magyarország viszonyát Ausztriához, a magyar nemzetnek a nemzetiségekhez való viszonya azonban, amelynek megoldására Eötvös és Deák is törekedett, lényegében megoldatlan maradt. S. eredményeihez nem csupán alapos irodalmi és történeti kutatások után jut el, hanem a szociológia módszerét és eredményeit is felhasználja. Egészben véve nem hoz meglepőt, inkább az új érdekes, ahogyan eljut következtetéseihez, amelyek Székfű Gyula óta már nem idegenek a magyar történeti és politikai felfogástól. Egyes részletekben természetesen sok az eltérés a magyar történettudomány eddigi eredményeitől vagy felfogásától. Némi homályt támaszt az is, hogy ő sem körvonalazza határozottan, miként állott szemben a magyar nemzet a Habsburg-politikával képviselt, de nemzetileg türelmesebb nagy-németséggel, vagy pedig az első sorban nemzeti, kis-németséggel. Ennek éles szótválasztása nélkül nem értékelhető

helyesen a magyarságnak a németiséghez való viszonya a XIX. sz. eleje, tehát a nemzeti gondolat tudatosulása óta. De a munka, ha nem is értünk vele egyet mindenben, igen értékes összegezése a magyar nemzeti állam szellemi és politikai alapvetésének.

Tóth László (Pécs).

Sándorfy Kamill : Törvényalkotásunk hősora. Az 1825—1848. évi reformkorszak törvényeinek története. II. kiadás. Budapest, 1936. 8° 359 l. A szerző könyvével „a jövő történetíráshoz kívánt anyagot szolgáltatni”. Célja csak adatgyűjtő, ő maga lehetőleg keveset beszél, annál gyakrabban juttatja szóhoz a korszak hőseit; ez a könyvnek egyéni zamatot ad, de a sok idézés fásasztja az olvasót. Hogy a magyar törvényalkotás hátterét megrajzolhassa, az 1825. év helyett egészen Werbőczyig megy vissza, a kodifikációs műhelymunka tárgyalásában pedig az 1790—91-i országgyűlésig. Az egyes törvényjavaslatokat naplók, a kerületi- és megyegyűlések jegyzőkönyvei, emlékiratok és egykorú kiadványok bőséges anyaga alapján az országgyűlések időrendjében tárgyalja. 1825—36-ig csak előkészítő munka folyt, tulajdonképpen csak szavak hangzottak el, s a jobbágy is csak színleg kapott engedményeket. 1833 májusában megjelent Magyarországnak Werbőczy után legnagyobb kodifikátora, Deák Ferenc, s a második korszak munkája, 1848-ig, már az ő szellemi irányításával folyt. Külön fejezet foglalkozik a 48-as törvényhozás jogi előzményeivel s végül magukkal a 48-as törvényekkel. A tárgyalás menetében mindenütt elsősorban a jogtudós szava szól, a történész háttérben marad. Talán éppen ezért behatóbb a váltótörvény története és a büntetőtörvénykönyv, valamint a büntető eljárás kodifikációjának tárgyalása. A közlekedési törvényt tárgyalva Széchenyi tevékenységének megértéséhez szükséges előbbi helytartótanácsosai működésének ismerete is. A korszak tárgyalásában pedig nem mellőzhetők a Magyar Történelmi Társulat „Fontes” kötetei, különösen Domanovszky, Mályusz és Szekfű kiadványai. Az olvasó a művekre való hivatkozásban sok helyen nem talál pontos utalást (pl. 116, 130, 212, 214, 227, 260. stb. l.). A lelkes munka azt igyekszik bizonyítani, hogy „a reformkorszak törvényalkotásai nem forradalmi behatások alatt születtek, hanem azokat évszázados fejlődés előzte meg”. Beöthy Ákos szerint a reform nálunk mint szervezeti továbbfejlődés jelentkezett és a nemzeti egyetértés teljes összhangjával végződött. A kodifikációs anyagot a külföldi események nem változtatták meg, nem forradalmasították, csak gyorsították. A sajtó hangja is csak élénkebb lett, de nem forradalmi; 1848-ban még Kosuth is megfontolt kodifikátor.

Farkas László.

Göllnerová. Alžbeta : József Eötvös. Štúdia literárne historická. (Spisy Filozofické Fakulty University Komenského v Bratislavě, č. XXV.) Bratislava, 1937. 8° 244, 2 l. Eötvös József életművéről szóló irodalmunk nagyon fogyatékos. „A rendszeres, kimerítő elemzéssel — írja Négyesy László 1913-ban — majdnem minden méterére nézve adások vagyunk; inkább összefoglaló jellemzések készültek eddig részint egész pályájáról, részint működésének egyes köreiből, de még életének és fejlődésének sok mozzanata felderítésre, gondolat-összetételre, szálainak eredete, színeinek és formáinak művészete pontosabb meghatározásra vár.” A helyzet azóta alig változott. Ferenczy és Voinovich alapos, de sok részletet homályban tartó életrajzai, Péterfy, Szabó Dezső esszéi s néhány részlettanulmány a Karthausi forrásairól alkotja ma is az Eötvös-irodalom legértékesebb részét, ezek a munkák alakították ki bennünk Eötvös József

arcképét. A modern magyar irodalomtörténeti kutatás egészen érthetetlenül mellőzi Eötvöst s Szerb Antalon kívül, aki irodalomtörténetében szellemesen, de felületesen és egyoldalúan magyarázza az Eötvös-problémát, senki sem kísérelte meg átértékelését, senki sem vállalkozott naplójának és levelezésének feltárására, vagy akár csak kiadására, bár napjainkban éppen egy Eötvösre emlékeztető író-típus és egy eötvösi irodalomszemlélet aktuálissá tennék egyéniségének és eszméinek mélyebb feltárását, így a politikus és a költői lélek ellentétéinek elsimitását. Igen érdekes, hogy most éppen egy tót irodalomtörténész, Szabó Dezső tót fordítója, Bujnák tanítványa vállalkozik arra a feladatra, hogy monografikusan feldolgozza Eötvös egész munkásságát. Örömmel üdvözljük ezt a kísérletet. Szlovákiában ma Eötvös tanításainak olyan újjáélését tapasztalhatjuk, mint amelyet láttunk pár évvel ezelőtt az egész magyar nyelvterületen Széchenyi eszméivel kapcsolatban. Különbön is érdekes eredményekre számíthatunk, ha idegen szempontokból kiinduló kutató közeledik egy magyar íróegyéniséghez. Sajnos, éppen a szempontokat nem látjuk a testes munkában. G. módszere nem alkalmas arra, hogy egy halvány vonással is többet nyujtson nekünk Eötvös megértéséhez. Ez a leíró módszer, melyet gyengébb és fantáziátlan pozitivistáink monográfiáiból ismerünk, már nem állja meg a helyét a magyar irodalomtörténetírásban. G. dolgozata, sajnos, nem egyéb, mint az Eötvös-kutatás már régen ismert eredményeinek eklektikus csoportosítása, Eötvös irodalmi és politikai eszméinek rendszeres kivonatolása; helyenkint csak az immár közkezen forgó általánosítások ismétlésére szorítkozik. Viszont aránytalanul bőven foglalkozik Eötvös kevés ráánkmaradt költeményével, s ezek verstani vizsgálatával valóban értékes, alapvető munkát végzett. Bár tanulmánya gonddal készült, a modern magyar irodalom kialakulásának bevezetőül adott vázlata (9—10. l.) nagy tájékozatlanságra vall. Az iskolákat generációs csoportokra osztja. Az első generáció a franciás, a második a magyaros, a harmadik a latinos, végül a negyedik a preromantikus németes iskolába tartozik, ez utóbbinak tagja Eötvös József is. Ugyanilyen mechanikus szempontok szerint tagolja Eötvös életművét is. Nem ismeri továbbá az újabb jelentős magyar Eötvös-irodalmat sem. A Karthausi francia mintáival foglalkozva (177—178. l.) csak Berkovics Miklós és Kastner Jenő tanulmányait használja fel, de két újabb, jelentős dolgozatról, Novák Lászlóéról (Az ifjú Eötvös és a francia irodalom, 1930) és Elek Oszkáréról (A karthausi és forrásai, Irodalomtörténeti Közlemények, 1934) nincs tudomása, pedig az első a Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest sorozatában jelent meg, a második a legjelentősebb magyar irodalomtörténeti folyóiratban. Valóban bizonyos merészség kell ahhoz, hogy valaki a magyar irodalommal foglalkozzék az Irodalomtörténeti Közlemények cikkeinek ismerete nélkül. Eötvös francia kapcsolatait különben is tévesen ítéli meg — persze nem ismeri Concha munkáját (Eötvös és Montalembert barátsága, 1913), kisebb tanulmányokat, adatközléseket nem is említve.

Sárkány Oszkár.

- Bainville, Jacques : *La Troisième République. 1870—1935.* („Les grandes études historiques“ sorozata.) Paris, 1935. 8° 319!.
- Daudet, Léon : *Panorama de la IIIe République.* Paris, 1936.
- „Nouvelle Revue Française“ 8° 267 l. — Petit, Maxime : *Histoire de France. La Troisième République.* Paris, 1936. Larousse. 4° 464 l.
- B. a III. Köztársaság belpolitikai életének rajzát adja, széles síkon,

a részletek mellőzésével. „Mintha egy régi antik köztársaság életét kutatnám — írja —, úgy igyekszem kortársaimat is jellemezni“ — és sikerül is tárgyilagosságát velük szemben végig megtartania. A köztársaság születését az 1870-i katonai vereségtől számítja, előtte még nyomát is alig látja feléje irányuló vágnak. Az új államforma megalapítója Thiers, aki megelvi a népet és hirdeti, hogy annak csak parancsolni kell, a kormányzásba beengedni nem szabad. Utóda, Jules Simon szintén konzervatív köztársasági s így magyarázható, hogy az új köztársaság berendezkedésében valójában „alkotmányos monarchia, amelyben a királyt a köztársasági elnök helyettesíti.“ A Boulangismusban csak epizódot lát, egy megjelenési formáját annak az örökös nyughatatlanságnak, ami a III. köztársaság egész életét jellemzi és ami a Panama-botrányban, vagy a „Dreyfus körüli forradalomban“ is megnyilatkozott. B. leírásában az eszmék, elvek, ellentétek, valamint a szembenálló politikuskok pompás jellemzéssel bontakoznak ki előttünk, de a parlament életén, a közvélemény politikai állásfoglalásán kívül (pl. a Dreyfus-ügyben) jóformán semmi másra sem tér ki. A gazdasági élet, a társadalom rétegeinek jellemzése, az életszínvonal megrajzolása nagyon hiányos, a művészetekről, az irodalmi vagy a tudományos életéről is csak elejtett megjegyzéseket találunk. A képviselőházat mintegy elszakítja a nemzetől és úgy vizsgálja; a nép csak az utcai tüntetésekkel jelentkezik egy pillantásra. Műve valójában a III. köztársaság politikai eszméinek és pártjainak a története, az „Action Française“, a francia királypárt szemével nézve. Erősen hatott és hat ma is a fiatal francia nemzedék történet szemléletére, különösen a parlamenti élet és egyes kiemelkedőbb „baloldali“ politikuskok megítélésében. — D. könyve inkább emlékirat, mintsem történeti munka. Előszavában írja, hogy célja nem a dolgok magyarázása, kifejtése; csak a megtörtéteket akarja leszögezni. Mert bár nem vagyunk még történeti távlatban, „de eleget tudunk és eleget láttam ahhoz, hogy bíráljam a III. Köztársaságot.“ A politikai élet főhelyet foglal el a könyvben, átszöve mindenütt személyes élményekkel, egyéni megfigyelésekkel, amelyek sokszor ügyesen egészítik ki az egyes jólismert személyekről formált képet, de néha pletykává fajulnak. Túlságosan nagy fontosságot tulajdonít a századvégi „szalonok“ működésének s ezeket hosszasan rajzolja (különösen Madame Adam szalonját). Az irodalom, a szépművészetek fejlődésének, irányának nagyon ügyes jellemzései mellett a gazdasági életéről jóformán egy szót sem találunk. D. szélsőségesen demokrácia- és parlament-ellenes, az előbbiben csak „a demagógia első fokát“ látja. A III. köztársaság berendezkedését, intézményeit és vezető férfainak legnagyobb részét erősen támadja, nem riadva vissza attól sem, hogy egyesek becsületében vagy nemzeti érzésében kételkedjék. (Gambettát azzal vádolja, hogy titokban Bismarck embere volt.) Antiszemita, s a Dreyfus-ügy megítélésében erősen elfogult. Könyvének legsikerültebb részei a világháborús és az azutáni időkről szóló fejezetek, különösen ahol a versaillesi békét s következményeit fejtegeti, természetesen erős németgyűlölettel. Munkája érdekes olvasmány és értékes forrás, különösen a századforduló eseményeire, amelyekben maga is benne élt és amelyek vezetőiről sok apró megfigyelést ad. Királypártisága azonban elfogulttá teszi a III. köztársasággal s vezetőivel szemben. — P. munkája a három közül szempontokban legszegényebb, adataiban messze a legrészletesebb. 1871–1932-ig tárgyalja részletesen a III. köztársaság történetét s a könyv végére rövid függelékkel iktat az 1932–36-os

évekről. Egyes fejezeteket külön szakemberek írtak (Froidevaux : a gyarmatosításról, Péngaud és Ibos a háborús részeket stb.) ; a könyv már ezért is széteső, nincs egységes szempontja. A több mint 60 éves időszakot a köztársasági elnökök megválasztási időpontja szerint tagolja fejezetekre, amit mindenképen erőltetettnek kell tartanunk. A kül- és belpolitikának nagy teret enged, viszont a gazdasági élet alig jut szóhoz. Óvakodik az állásfoglalástól, a kérdések gyökerét nem keresi, mindvégig a felszínen mozog, sokszor mintha félne mélyebbre hatolni. P. is németellenes, de különösebb elfogultság nélkül. Munkája végeredményben inkább kronológiai repertorium, adattár, mintsem feldolgozás — egységes képet nem ad, de nagyszerű forrás a további munkához. A könyv kiállítása pompás ; a szöveg között többszáz fénykép, rajz azonban egyoldalúan csak a politikai életet mutatja be. Bibliográfiája hiányos és rendszertelen, a nem francia munkák közül csak a franciára fordítottakat említi meg.

Benda Kálmán.

Helyreigazítás. A Századok ez évi április-júniusi számában (270. l.) közöltem egy általam ismeretlennek vélt XIII. századi följegyzést IV. Bélának 1246-ban a tatárokhoz küldött követségéről. Gombos Albin professzor úr a cikk megjelenése után volt szíves tudatni velem, hogy a kis forrást már Mátyás Flórián kiadta (Hist. Hung. font. IV. 88—89. l.) és szerepel 75. és 4325. szám alatt a Catalogus fontium historiae Hungariae-ban. Midőn ennyiben a legnagyobb készséggel igazítom helyre a kis cikkemben foglaltakat, meg kell jegyeznem, hogy a cikk megírásakor számomra még csak a Catalogus I. kötete állott rendelkezésemre, ott pedig a Mátyás Flóriántól önkényesen adott cím alatt szerepel kis forrásunk, s így név- és tárgymutató hiányában elkerülte figyelmemet. Az 1938-ban megjelent 3. kötet, mely a forrást eredeti címén idézi, csak cikkem megjelenése után vált számomra hozzáférhetővé. Mátyás Flórián kiadása és a mi szövegünk között vannak lényegtelen eltérések. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy az eredeti szöveget Mátyás Flórián nem látta, hanem egy másolat alapján közölte. A forrás lelőhelyét nem jelöli meg pontosan, de nyilván az ő közlése is a mi luxemburgi kéziratunkon alapul, mint az azonos íráshibák mutatják.

Istványi Géza.

Tárca.

Závodszy Levente †
1881—1938.

Aránylag fiatalon vesztette el Társulatunk régi, buzgó tagjainak, hazai történettudományunk pedig érdemes munkásainak egyikét dr. Závodszy Levente pécsi tankerületi kir. főigazgató elhúnytával. Míg új tanügyi igazgatásunk körében nyert vezető állása a fővárosból vidékre nem szólította, állandóan ott láttuk őt Társulatunk ülésein és igazgató választmányában, melynek mindenkor tevékenyen érdeklődő tagja volt. Mint annyunké, az ő érzése és gondolatvilágának is jórésze bensőleg

összeforrt Társulatunk hagyományaival és eszményeivel s a módszeres, forrásbúvárlaton alapuló tudományos munkának azokkal az önzetlen örömeivel, amelyeket még ifjúkorában tanult megismerni.

A budapesti tudományegyetemen végezte tanulmányait s főleg Békefi Remig volt a mestere. Az ő irányításával írta meg s adta ki 1904-ben *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai* c. művét, amellyel egyetemi pályadíjat nyert. Ebben tekintélyes külföldi összehasonlító anyag egybegyűjtésén kívül először tette közzé e nevezetes törvényszövegeket pontos, használható kiadásban. Bár azóta a mű címében megjelölt kérdés részletes megoldása nem egy lépéssel haladt előre, a sűrű hivatkozás, melyben ma is része van, világosan mutatja a munka úttörő és kezdeményező érdemét.

Még egyetemi hallgató korában (1903) jutott része a Hédeváry-család levéltárának rendezésében s ez döntő hatással volt munkásságának irányára. Ezzel kapcsolatban ismerkedett meg báró Radvánszky Bélával, kiről kegyeletes szavakkal emlékezik meg a *Hédeváry-oklevéltár* 1909-ben megjelent első kötetében, melynek sajtó alá rendezése és kiadása nagyérdemű történetbúvárnak halálával az ő feladata lett. Megírja e nevezetes főúri nemzetségünk történetét (1921), mely az Oklevéltár 1922-ben, most már az ő egyedüli szerkesztésében közzétett második kötetében is napvilágot látott. Kiterjed figyelmé levéltári munkája során a rokon Pongrácz, Thurzó, Viczay, Grassalkovich és más régi családaink multjára s e kutatásokból születtek kisebb munkáin és könyvismertetésein kívül következő főbb cikkei és tanulmányai: *A Hédeváry—Lórántffy-per* (Turul 1911); *Pongrácz Imre báró egri kanonok római útja és iskolázása* (1911); *Hédeváry István és a szigetközi ellenreformáció* (1912); *Thurzó Imre gróf wittenbergi rektorsága* (1912); *Sztáray contra Pongrácz* (Békefi-emlékkönyv 1912); *A Hédeváry-nemzetség és a küszéni monostor* (Turul 1913); *Székely Miklós jajczai bánsága* (Századok 1913); *Gróf Thurzó Imre wittenbergi utazása 1615-ben* (1914); *A Grassalkovichok* (Turul 1931); *Viczay Mihály, a műgyűjtő és Pray György barátsága* (Katholikus Szemle 1932).

A szabadságharc korába tartozó két tanulmányához (*Szemere Bertalan Magyarország világpolitikai feladatairól*, Századok 1915 és *Kossuth és Szemere*, Fejérfapatak-Emlékkönyv 1917) alighanem a világháború élményei szolgáltattak ösztönzést, kapcsolatban a délvidék nemzetiségi viszonyaira vonatkozó ifjúkori emlékeivel. Középkolai tanári oklevelének megszerzése (1906) után ugyanis több éven át Zomborban tanárkodott. Innen helyezték át Budapestre, hol egyideig szintén középkolában, majd a polgári tanárképző főiskola történettanári székén működött, az intézetnek Szegedre történt átköltözésekor azonban a fővárosba kíváncsított vissza. Résztvett egy polgári leányiskolai történelmi tankönyv szerkesztésében is. Pár esztendő tölthetett csupán a pécsi tanterület élén, itt támadta meg váratlanul szervezetét az a súlyos, szenvedésteljes betegség, amellyel megküzdeni nem tudott.

A történetírásban Ranke örökérvényű megállapítása szerint az általános mellett a részletek valóságghú szemléletének is megbecsülhetetlen jelentősége van. Minden úgynevezett szintézisnek csak az alapos és becsületes részletkutatás lehet az igazi létfeltétele. Mint a felsorolt címek mutatják, korán elhúnyt tagtársunk azt a gyönyörűséget választotta magának osztályrészül, amelyet a forrásanyag részleteibe való közvetlen elmerülés és a megfakult oklevelekben fennmaradt adatok napfényrehozatalának és meg-elevenítésének legtöbbször éppoly fáradságos, mint alapos képzettséget igénylő munkája nyújt. Minden egyes dolgozatát kifogástalan módszeres jártasság és lelkiismeretes gondosság jellemzi. Eredményeiket értékesíteni fogja hazai történetírásunk s megőrzi szerzőjük nevét, kiben közelebbi munkatársai vonzó egvéniségű, melegsívű és föltűnést kerülően szeretetreméltó jóbarátot veszítettek.

Madzsar Imre.

Morvay Győző †
1863—1938.

Egyike volt igazgató-választmányunk legbuzgóbb⁴ tagjainak. Sokoldalúan képzett, nagy olvasottságú, a tudomány haladását élénk figyelemmel kísérő eredeti gondolkodó volt. Tulajdonképen egy tudományos diszciplinának sem volt rabszolgája, mert mindaz érdekeltte, ami tanári hivatásával, vagy általában a magyar közoktatás ügyével és egyetemi tanulmányaival vonatkozásban állott. Nem szerette a járt utakat, senkit sem utánczott és bár nagy nyelvi ismereteinél fogva módjában állott eredeti forrásokból meríteni, ténymegállapításaiban vagy ítéleteiben eredeti és önálló tudott maradni. Sokoldalúsága miatt nehéz feladat volna irodalmi és tudományos működéséről néhány szóban egységes képet adni, de kétségtelen, hogy a magyar neveléstudomány és a magyar irodalomtörténet terén értékes munkásságot fejtett ki. Maradandó érdemei vannak a magyar történettudomány művelése körül is. Nem említve a nagybányai középfokú oktatás történetéről írt nagy művét, mely annakidején újszerűségénél, adatgazdagságánál és magasabb szempontok szerint igazodó felfogásánál fogva nagy föltűnést keltett és mintaképen emlegették, Galántai gróf Fekete Jánosról írt terjedelmes életrajza, mely a Magyar Történeti Életrajzok sorozatában jelent meg (Budapest, 1903), magyar történetirodalmunknak értékes gyarapodását jelentette. Ez a széleskörű levéltári kutatásokra épített életrajz nemcsak egy ismeretlen magyar gondolkodónak a felfedezése, hanem egyúttal a XVIII. század szellemi mozgalmainak és különösen a magyar-francia szellemi kapcsolatoknak valóságos forrása is. Gróf Fekete János alakja csak Morvay úttörő jellegű életrajza óta került a magyar és a külföldi irodalomtörténetbe. A világháború óta elsősorban a világháborúval összefüggő nagy problémáknak magyar vonatkozásai érdekelték. A Századokban megjelent

ismertetési és bírálati arról tanúskodnak, hogy e kérdéseknek részletekig ható szaktudósává lett. Igazgató-választmányunknak 1917 óta volt tagja s elmondhatjuk, hogy kevesen tanúsítottak Társulatunk iránt mélyebb, önzetlenebb és állandóbb érdeklődést, mint Morvay Győző. Lukiúich Imre.

A Magyar Történelmi Társulat 1937. évi működése.

Az 1937-es esztendőt a Társulat életében olyannak kell tekintenünk, mely az eseménytelen szürke évek sorozatából messze kimagaslik. Ez az esztendő Társulatunk főnállásának hetvenedik esztendeje, bizonyos tekintetben tehát jubileumi év, mely alkalmat adott nekünk arra, hogy visszatekintve az 1917-tel kezdődő új félszázad elmúlt két évtizedére, felállítsuk munkateljesítményünk mérlegét, egyúttal azonban vizsgálat tárgyává tegyük jövő céljainkat és törekvéseinket is. A Társulat legutolsó két évtizedének grafikonja jelentős kilengéseket mutat, de annak alapján egészben véve mégis megállapítható a felfelé való haladás iránya. Működésének súlypontja ez idő alatt az újkori magyar történelemre vonatkozó forrásanyag közzétételére esett, vagyis a jövő számára dolgozott, de változatos tartalmú folyóirata, a Századok útján ápolta a magyar értelmiséggel való kapcsolatokat is. De míg a forráskiadás terén elért eredményei rendkívül nagyfontosságúak, mert alkalmat és ösztönt adtak újabb tény-megállapításokra, vagy régi nézeteknek és ítéleteknek megbízható adatokon alapuló módosítására, a magyar értelmiséggel való kapcsolatok kimélyítésére, bár arra részünkről, többek között vidéki felolvasó üléseink által is történtek kísérletek, közismert okokból nem járt számbavehető eredménnyel.

Társulatunk a múlt év folyamán három kötetrel gyarapította forráskiadványainak sorozatát. E kiadványok egy része tisztán tudományos célokat szolgál: a múlt valamelyik kevésbbé, vagy egyáltalában nem ismert szakaszának részletes feltárását, másik része azonban már belekapcsolódik politikai közéletünk időszereiségeibe is, mert gondos adatgyűjtés és kritikai kiválasztás alapján megbízható anyagot ad nemcsak a történetkutató, hanem a közélet embere számára is. Az első kategóriába tartozik *gróf Széchenyi István naplóinak* V. kötete, *Viszota Gyulának* nagy gondnal és nagy tárgyszeretettel készült kiadásában, mely kötet nemcsak a legnagyobb magyar mindennapi életébe enged bepillantást, hanem a naplóírónak közéleti jelentőségénél fogva az akkori politikai élet bizalmasabb természetű részleteibe is. A második kategóriába tartozik az időközben elhunyt *Steier Lajosnak* *A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben* címen két kötetben megjelent forráskiadása, mely a tót nemzetiségi kérdés kialakulásának és első nagyobb megnyilvánulásának oknyomozó története, olyan alapvető mű, mely nélkül a kiegészítés korának tót nemzetiségi mozgalmait nem lehet helyesen megérteni és megítélni; ez a forráskiadvány ma különösen időszerű.

A felsorolt három kötet nem készült jubileumi kiadványnak, de azzal, hogy éppen 1937-ben jelent meg, ezt az évet valóban

kiemelte a korábbi évek egyhangúságából. Ellenben jubileumi kiadvány-számba megy Váczy Elemérnek *A Századok 1917—1936. évfolyamairól készített tartalommutatója*, mely arról a hatalmas anyagról tájékoztat, mely a Századokban a legutóbbi két évtized alatt megjelent. Egy ilyen természetű kiadvány célszerűségét és gyakorlati értékét nem kell külön hangsúlyozni, a történetkutatók körében már régóta érzett hiány volt a Pelz-féle tartalommutatónak folytatása.

Társulatunk főnállásának hetvenedik évfordulója egybeesett elnökünk történetírói munkásságának harmincadik esztendejével. Amikor 1932-ben gróf Klebelsberg Kunó örökébe *Hóman Bálint*ot ültette a Magyar Történelmi Társulat bizalma, akkor elsősorban azokat az érdemeket akarta a maga részéről is elismerni, melyeket jelenlegi elnökünk a magyar történelem művelése terén és a történeti kutatómunka megszervezése körül szerzett. Minderről ebben a körben nem szükséges hosszabban beszélni s azt sem kell itt bővebben indokolnom, hogy miért támogatta Társulatunk készségesen az Egyetemi Nyomda azon vállalkozását is, melynek célja volt *Hóman Bálint összegyűjtött munkáinak közrebocsátása*. Hóman Bálint a magyar középkor történetének művelésében sok tekintetben úttörő szerepet vitt; egyik-másik tanulmányának eredményei idővel talán módosulnak, mindamelllett valamennyiről megállapítható, hogy újszerű felfogással, kritikai megalapozottsággal és túlzásoktól óvakodó okos hipotéziseikkel gondolatokat ébresztettek, termékenyítőleg hatottak és új utakat nyitottak. Összegyűjtött munkáinak I. kötete éppen Társulatunk évi közgyűlésére (1937. dec. 16.) jelent meg, amikor is Társulatunk ügyvezető első alelnöke üdvözölte (*Századok* 1937, 508—510. l.) történetírói működésének harmincadik évfordulója és Összegyűjtött munkái I. kötetének megjelenése alkalmából.

A Magyar Történelmi Társulatot közelebbről érdeklő évfordulók során meg kell emlékeznünk arról is, hogy Társulatunk ügyvezető első alelnöke 1937 május 27-én töltötte be életének hatvanadik évét. Erről az évfordulóról az 1937 október 20-i igazgatóválasztmányi ülés is megemlékezett. Volt tanítványai viszont ebből az alkalomból egy nagyszabású emlékkönyvben adták jelét tanáruk iránt érzett hálájuknak. Azok az érdemek, melyeket *Domanovszky Sándor* a Magyar Történelmi Társulat vezetése és a Századok szerkesztése körül negyedszázadot meghaladó önzetlen, mindenre kiterjedő és fáradságot nem ismerő tevékenységével szerzett, Társulatunkat is arra kötelezte volna, hogy megfelelő formában emlékezzék meg ügyvezető első alelnöke életének fordulópontjáról. Minthogy azonban ő minden ünnepeltetést elhárított magától, úgy érzem, hogy ezt a tényt jelentésemben le kell szögeznem, hogy a Társulat jövő történetírója hálátlansággal ne vádolhasson bennünket.

Folyóiratunknak, a Századoknak 71. évfolyama *Domanovszky Sándor* és *Hajnal István* szerkesztésében négy füzetben és egy pótfüzetben, 691 oldalon tizenegy nagyobb tanulmányt tartalmaz.

A hazai és a külföldi történetirodalom legújabb termékeiről adott bírálati és ismertetési hasznos tájékoztatást adnak az érdeklődők számára. A magyar történelem barátjai ószinte örömmel fogják üdvözölni azt a jól áttekinthető, névmutatóval is ellátott bibliográfiát, mely az 1937. évi pótfüzetben *Seregély Emma*, *Makkai László*, *Bottló Béla* és *Radnóti Aladár* összeállításában megjelent az 1936. év terméséről.

A folyóirat egyébként elevenen, tárgyilagos egyszerűséggel és kétségtelen szerkesztői érzékkel van összeállítva és ami szintén örvendetes jelenség, a szerkesztőket szorgalmas és lelkes munkatársi tábor támogatja a szerkesztés nehéz és felelősségteljes munkájában. S itt felvetem a kérdést: nem volna-e helyes a nehézkes pótfüzet-elnevezést megszüntetni és annak helyébe egy V. füzetet adni, mert ennek beiktatásával külsőképen is megközelítenénk a békeidők ivszámát.

A Társulat személyi ügyeire áttérve, mindenekelőtt meg kell említenem, hogy a Társulat 1937 dec. 16-i közgyűlése betöltötte az évek óta üresen tartott másodalelnöki tiszteletet a Társulat főtítkárával, de olyanformán, hogy az új második alelnök továbbra is végzi a főtítkári teendőket egy Az részét. 1937. év folyamán több érzékeny veszteség érte Társulatunk igazgató-választmányát is. Ez év folyamán elvesztettük Lukcsics József, Miskolczy István, Patek Ferenc és Pilch Jenő ig. vál. tagtársainkat. *Lukcsics József* 1911 óta volt tagja igazgató-választmányunknak és mindaddig míg a fővárosban élt, érdeklődéssel és szeretettel vett részt Társulatunk életében; végrendeletében is megemlékezett rólunk. Annak idején a Századoknak is szorgalmas munkatársa volt. (V. ö. Századok 1937, 269. l.) *Pilch Jenő* 1916 óta volt tagja az igazgató-választmánynak. Tudományos működésének súlypontja a Magyar Tudományos Akadémia Hadtörténelmi Bizottságára esett, ahol mint előadó és szerkesztő évtizedeken keresztül tevékenykedett, azonban Társulatunknak is buzgó és munkára mindig kész tagja maradt. (Századok 1937, 505. l.) *Patek Ferenc* és *Miskolczy István* a középkori magyar történelemnek voltak hivatott művelői. A Századok hasábjain megjelent tanulmányaik és bírálataik a magyar középkor nem egy kérdésére derítették új világosságot. (Századok 1937, 271. és 1938, 130. l.) Helyüket, nemkülönben a második alelnökké megválasztott főtítkár helyét az 1937 dec. 16-i közgyűlés töltötte be *Fitz Józseffel*, *Herman Egyeddel*, *Paulinyi Oszkárral*, *Szabó Istvánnal* és *Váczy Péterrel*.

Az igazgató-választmánynak a kiegészítése arra figyelmeztet bennünket, hogy az igazgató-választmány szinte észrevétlenül átalakul. A régi gyarmatosok lassanként elköltöznek és helyüket a fiatalabb nemzedék foglalja el, mert ez az élet rendje. De a Társulatnak tovább kell haladnia azon az úton, melyet számára hetven esztendő hagyományai és tanulságai előírnak.

Lukinich Imre.

Hivatalos értesítő.

Az 1937. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Az igazgatóválasztmány 1938. évi január hó 20-án tartott ülésében alulírottakat bizta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1937. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírt napon a következőkép jártunk el.

Folyó évi november 18-án Balassa Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1937. évi bevételt 13.902 P 45 fillérben, az 1937. évi kiadást 12.954 P 15 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1937. évi december 31-én 948 P 30 fillér volt, mely összeg a Postatakarékpénztárnak 1937. évi december hó 31-én kelt 216. számú számlakivonata szerint 948 P 30 fillér pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél s a Földhitelbanknál vezetett „Forgótőke” című folyószámla ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. E szerint a könyv szerint 1937. évi december 31-én a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 379 P, a Földhitelbanknál pedig 193 P volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásul csatoljuk 1. és 2/. alatt az illető folyószámlakivonatokat.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1937. évi december hó 31-én összesen 1520 P 30 fillér készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben. A főkönyv adatai alapján a Magyar Történelmi Társulat 1937. évi összes bevételeit 15.150 P 45 fillérben és összes kiadásait 13.630 P 15 fillérben állapítottuk meg. E főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyó számla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1937. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 1.520 P 30 fillérben állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1937. évi zárószámadás megbírálására. Ezt a zárószámadást 3/. alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási eredményeit tünteti fel. A Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1937. évi december 31-én e zárószámadás szerint is 1520 P 30 fillér volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvét. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 1.506.550 koronát tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 256.550 korona névértékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénzügyintézetnek hitelesen kiállított és 4/. alatt csatolt letétjegyzeke. Az említett letétjegyzekek szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab millenniumi emlékérmét is őriz.

A Társulat vagyonához tartozik továbbá, ugyancsak az említett Takarékpénztár letétében, a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 62 darab, összesen 868 P névértékű részvénye és 1 darab 1,250.000 korona névértékű Kir. Magyar Egyetemi Nyomda-részvény.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1937. év folyamán öt különböző rendeltetésű alapot kezel. Az öt alapnak a pénzei folyószámlákon vannak elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél.

Az alapok a következők:

1. A Thaly—Szilágyi-alap 1937. évi december hó 31-én az 5% alatt csatolt számlakivonat szerint 7 P 26 fillér készpénzmaradvánnyal zárult.

2. „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ című alap, mely a 6% alatt csatolt számlakivonat szerint 1937. évi december hó 31-én 131 P és a Postatakarékpénztárnak 1937. évi december hó 28-án kelt 14. számú számlakivonata szerint 1039 P 22 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

3. Az alapítványi folyószámla 1937. évi december hó 31-én 12.678 P készpénzvagyonnal rendelkezett a 7% alatt csatolt számlakivonat szerint.

4. A dr. gróf Klebelsberg Kunó-alap 1937. évi december hó 31-én 2265 P készpénzvagyonnal rendelkezett a 8% alatt csatolt számlakivonat szerint.

5. A gróf Széchenyi István naplójának kiadására létesített alap, mely a 9% alatt csatolt számlakivonat szerint 1937. évi december hó 31-én 1754 P és a Postatakarékpénztárnak 1937. évi szeptember hó 2-án kelt 6. számú befizetési lapja szerint 8955 P 90 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

Végezetül felsoroljuk a Magyar Történelmi Társulat érték-papírjait a 4% alatt csatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1936. évi december 31-én volt eredménnyel:

	1936	1937
1. Magyar koronajáradékkötv. 4%-os .	48.100 K	48.100 K
2. 6%-os hadikölcsönkötvény	60.150 K	60.150 K
3. 5.5%-os állami pénztárjegy	148.300 K	148.300 K
4. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény.	1,250.000 K	1,250.000 K
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény	868 P	868 P
Összesen	1,506.550 K	1,506.550 K
és	868 P	868 P

Az összes törzsvagyon 1937. évi december hó 31-én . . . . . 1,506.550 K + 28.350 P 68 f
és . . . . . 868 P

A 28.350 P 68 f. készpénzből alapítványi jellegű 12.678 P, meghatározott rendeltetésű 14.152 P 38 f és a társulat szabad rendelkezésére áll 1.520 P 30 f.

Eljárásunk során meggyőződést szerezünk, hogy Balassa Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lekiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, ennél fogva felkérjük a tisztelt Közgylést, hogy Balassa Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással megadni méltóztassék.

Maradtunk tisztelettel

dr. Varga Endre s. k.
a számvizsgáló bizottság tagja.

Schiller Rezső s. k.
a számvizsgáló bizottság tagja.

A Magyar Történelmi Társulat 1937. évi zárószámadata:

I. Bevétel.

	Előirányzat 1937-re	Eredmény 1937-ben
1. Pénztári maradvány	1.728·14 P	1.728·14 P
2. Alaptőke utáni kamat	— P	— P
3. Forgótőke utáni kamat	50— P	100·93 P
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés ...	6.000— P	6.860·69 P
5. A Századok és egyéb kiadványok el- adásából	300— P	385·52 P
6. A vallás- és közokt. min. segélye	1.000— P	2.400— P
7. Rendkívüli bevételek	1.000— P	1.660·50 P
8. Remélhető újabb alapítványok	200— P	374— P
9. Átfutó pénzek	500— P	545·83 P
10. A Századok 1936. évi pótfüzetére:		
a) előfizetés	500— P	294·84 P
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjükből felajánlott hozzájárulása	800— P	800— P
Összesen	12.078·14 P	15.150·45 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.220— P	2.220— P
2. Szolgák díjazása	70— P	72— P
3. Irodai költségek	600— P	586·42 P
4. A Századok folyó évi nyomdaköltsé- geire	5.600— P	5.174·16 P
5. A Századok írói és szerkesztői hono- ráriumára	3.200— P	2.789— P
6. Egyéb nyomtatványokra	300— P	215·30 P
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	120— P	71·90 P
8. Rendkívüli kiadások	1.000— P	— P
9. Alapítványok tőkésítésére	200— P	574— P
10. Átfutó pénzek	500— P	545·83 P
11. A Századok 1936. évi pótfüzetének költségei	1.400— P	1.381·54 P
Összesen	15.210— P	13.630·15 P

Összegezés.

I. Bevétel	12.078·14 P	15.150·45 P
II. Kiadás	15.210— P	13.630·15 P
Hiány, illetve maradvány	3.131·86 P	1.520·30 P

A Magyar Történelmi Társulat 1938. évi költségvetése :

I. Bevétel.

	Eredmény 1937-ben	Előirányzat 1938-ra
1. Pénztári maradvány	1.728-14 P	1.520-30 P
2. Alaptőke utáni kamat	— P	— P
3. Forgótőke utáni kamat	100-93 P	50— P
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés ...	6.860-69 P	6.500— P
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	385-52 P	350— P
6. A vallás- és közokt. min. segélye	2.400— P	1.000— P
7. Rendkívüli bevételek	1.660-50 P	500— P
8. Remélhető új alapítványok	374— P	200— P
9. Átfutó pénzek	545.83 P	300— P
10. A Századok 1937. évi pótfizetere : a) előfizetés	294-84 P	300— P
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjuktól felajánlott hozzájárulása	800— P	800— P
Összesen	15.150-45 P	11.520-30 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.220— P	2.200— P
2. Szolgák díjazása	72— P	70— P
3. Irodai költségek	586-42 P	600— P
4. A Századok folyó évi nyomdaköltsé- geire	5.174-16 P	5.200— P
5. A Századok írói és szerkesztői hono- ráriuma	2.789— P	3.200— P
6. Egyéb nyomtatványokra	215-30 P	250— P
7. A takarékpénztárhoz felszámított díjak	71-90 P	100— P
8. Rendkívüli kiadások	— P	500— P
9. Alapítványok tőkésítésére	574— P	200— P
10. Átfutó pénzek	545.83 P	300— P
11. A Századok 1937. évi pótfizetének költségei	1.381-54 P	1.400— P
Összesen	13.630-15 P	14.020— P

Összegezés.

I. Bevétel	15.150-45 P	11.520-30 P
II. Kiadás	13.630-15 P	14.020— P
Maradvány, illetve hiány	1.520-30 P	2.499-70 P

A kiadásért felelős : Dr. Domanovszky Sándor.

Tárca.

MADZSAR IMRE: Závodszyky Levente †	551
LUKINICH IMRE: Morvay Győző †	553
LUKINICH IMRE: A Magyar Történelmi Társulat 1937. évi működése	554
Hivatalos értesítő	557

1939 január folyamán jelenik meg A SZÁZADOK 1938. ÉVI PÓTFUZETE

A mintegy 200 lapnyi terjedelmű füzet az 1938-i évfolyam kiegészítő része. Tartalma a következő:

Kovács Alajos: A magyar-tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban. (Kb. 1 ív, térképekkel.)

Varga Zoltán: A szabadságeszme a magyar államszemléletben a XIX. sz. első felében. (Kb. 4 ív.)

Kosáry Domokos: Magyar és francia külpolitika 1848—49-ben. (Kb. 1 ív.)

Az 1937. év magyar történetirodalmának bibliográfiája. (Kb. 7 ív.)

Bolti ára 5 pengő. Kedvezményes előfizetési ára a Magyar Történelmi Társulat tagjai részére 1939 január 31-éig 3 P, 1939 január 31-e után 3 P 60 f.

Megjelent

A MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI
című sorozat legújabb kötete:

A Nemzeti Színház százéves története, II. kötet.

Szerkesztette és közléteszi
PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

A Magyar Történelmi Társulat hatalmas háromkötetes kiadvánnyal ünnepli meg a Nemzeti Színház megnyitásának századik évfordulóját. Az első kötetben a Nemzeti Színház történetének feldolgozása fog napvilágot látni, az utolsó az elmúlt száz év műsorát közli majd. A most megjelent második (kettős) kötet a magyar színjátszás klasszikus intézményének százéves multjára vonatkozó gazdag iratanyagból a fontosabbat közli s ezzel a Nemzeti Színház története tudományos feldolgozásának veti meg alapját.

A közel 900 oldal terjedelmű, facsimilékkal illusztrált kettős kötet *bolti ára 25 pengő.* A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4.) *kedvezményes áron 18 pengőért* szerezhetik meg.

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK
FORRÁSAI sorozatában megjelent:

BRUNSZVIK TERÉZ GRÓFNŐ
NAPLÓI ÉS FELJEGYZÉSEI, I. kötet.

Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta
CZEKE MARIANNE

A tudós szerző az első kötetben gr. Brunszvik Teréz naplóit teszi közzé az 1808—1813. évekről. Bevezetőül részletesen megismerteti a magyar pedagógia úttörőjének fiatalkorával és nevelői elveinek kibontakozásával.

A 900 lapnyi terjedelmű kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai *kedvezményes áron 18 pengőért* szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalában (Budapest, I., Bécsikapu-tér 4.).

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEI sorozatában,
a FRANKLIN-TÁRSULAT kiadásában

GYALÓKAY JENŐ

Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán

és

MISKOLCZY GYULA

A „kamarilla” a reformkorban

című munkája után megjelent a sorozat III. kötete is:

FARKAS GYULA

**Az asszimiláció kora a magyar
irodalomban 1867—1914**

A tudós szerző, a berlini egyetem professzora a történész szemszögéből mindvégig lebilincselő előadásban tárgyalja a kiegyezéstől a világháborúig terjedő kor irodalmát. Könyve bátor, tudományosan objektív hangjával, helyenkint keserű őszinteségével a mai magyar irodalomtörténet egyik leg-érdekesebb műve.

A 304 oldal terjedelmű munka ára kötve 7 pengő. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4.) *25%-os kedvezményrel* szerezhetik meg.

51593

PA

V

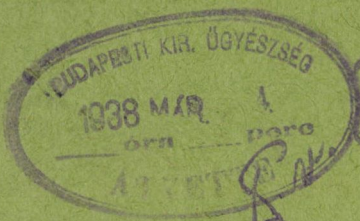
SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

68

Tamásy

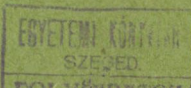
42g

~~Az 1938: XVIII. t. e. 2. § II. bekezdés 2. pontja alapján a törvényben előírt határidő betartása alól felmentés adok.~~

kir. ügyész

PÓTFÜZET 1938

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST

TARTALOM.

	Lap
KOVÁCS ALAJOS: A magyar-tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban. (Térképekkel.)	561
VARGA ZOLTÁN: A szabadságeszme a XIX. század első felének magyar államszemléletében	576
KOSÁRY DOMOKOS: Magyar és francia külpolitika 1848/49-ben	642
<i>Magyar történeti bibliográfia az 1937. évről.</i> (Név- és tartalommutatóval.)	659

A Pótfüzet bolti ára 5 P. Tagok részére 3 P 60 fillér.

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére:
Budapest, VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest, VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16.

A magyar—tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban.¹

1. Pozsony, Nyitra, Bars, Hont vm.

A magyarországi községek pontos számszerű adatai az egyes nemzetiségekről 1880 óta állanak rendelkezésre, amióta a magyar népszámlálások tízévenkint a lehető leg-tökéletesebb módszerrel állapítják meg a nemzetiséget.² Megvannak talán még egyes levéltárakban az 1850. évi osztrák népszámlálás községi adatai, de ezek célzatosságuk miatt nem használhatók. Régebbi időkről csak olyan, nem számszerű adatok vannak, amelyek becslés vagy az egyházi szolgálatban használt nyelvek alapján a községek *nemzeti-ségi jellegét* tüntetik fel, tehát azt, hogy az illető községben milyen nemzetiség van többségben. Rendkívül becsesek azok a számszerű adatok, melyeket az adóköteleseknek 1715. és 1720. évben történt összeírásából állított össze Acsádi Ignác az országos statisztikai hivatal közreműködésével; e községenként közölt adatok az adózók *nevei* alapján megközelítőleg mutatják a helységek akkori nemzetiségi jellegét.³

Minthogy a komáromi tárgyalások alkalmával a cseh-szlovák delegáció részéről elhangzott az a vád, hogy a magyarok a nyelvhatáron a községek és városok egész sorát magyarosították el 1880 óta, megállapítottuk, hogy a fenti nyelvhatárszakaszon 1880-tól 1910-ig Pozsony megyében 4, Nyitrában 1,

¹ Ez a dolgozat a magyar lakosságú területek visszaadása tárgyában 1938 októberében Komáromban tartott magyar-cseh-szlovák tárgyalásokhoz és az 1938 november 2-i bécsi német-olasz döntőbírósi tárgyalásokhoz készült. Az itt közölt térkép eredetije a bécsi tárgyaláson is szerepelt és része van abban, hogy Kassát visszakaptuk.

² A módszerre, az adatok hitelességére vonatkozólag ld. Magyar Béketárgyalások, I. 31. l. (II. jegyzék, 7. melléklet.)

³ Magyarország népessége a *pragmatica sanctio* korában. Magy. Stat. Közlemények. Új folyam. XII. k.

Barsban 4 és Hontban 5 községnek, összesen tehát 14 községnek (városnak) a nemzetiségi többsége változott át magyar többséggé. Ezzel szemben Bars megyében két olyan községben, amely 1880-ban még magyar többségű volt, 1910-ig már a tótság került túlsúlyra.

Érdeemes megvizsgálni, hogy a szóbanforgó 14 község nemzetiségi jellege milyen volt a régebbi adatok szerint, hogy itt esetleg nem visszamagyarosodásról van-e szó, ami könnyebb akkor, ha az emberekben még élénken él az elhagyott nemzetiség tudata. E feltevést az alább közlendő adatok legnagyobb részben igazolják. Három forrás alapján tüntetjük itt fel a községek nemzetiségi jellegét: az 1720. évi adat az említett összeírásból való, az 1772. évi a „Lexicon Universorum Regni Hungariae locorum populosorum“ stb. című munkából, amelyet a magyar békeküldöttség nyomtatott ki az eredeti kéziratból, az 1830. évi pedig Fényes Elek „Magyarországnak mostani állapotja“ című munkájából.

Az 1880-tól 1910-ig magyar többségűvé lett nyelvhatári községek nemzetiségi jellege:¹

		1720-ban	1772-ben	1830-ban
<i>Pozsony vm.</i>	Cseklész	M	M	M-T-N
	Gány	?	T	M-T
	Hódi	T	T	T
	Nemesnebojsza . ? (cur.)		M	T
<i>Nyitra vm.</i>	Nyitra város . . .	M-T-N	M-N-T	T-M-N
	Páruca ²	? (cur.)	T	T-N
<i>Bars vm.</i>	Tajnasári	? (cur.)	T	T
	Zsitvaújfalu . . .	T	T	T
	Alsópél	M	T	M-T
	Fakóvezekény . .	M	T	T
<i>Hont vm.</i>	Horhi	? (cur.)	M	M-T
	Csánk	T (1715: M)	T	T
	Szántó	M	T	M-T
	Gyügy	? (cur.)	M	M-T
	Mere	? (cur.)	M-T	T

1720-ban több községben nem volt adózó, mert azokban kizárólag nemesek laktak, ezek az ú. n. curialis falvak; ilyen volt a felsorolt községek közül megállapíthatólag 5, s valószínűleg Gány is, mert az 1720. évi felsorolásból hiányzik. Határozottan magyar többségű volt a 14 község közül 5, ha pedig a nemesek által lakottakat is ide számítjuk, akkor 11. Marad tehát a ma magyar többségű községek közül csupán 3, mégpedig Hódi, Zsitvaújfalu és Csánk, amelyeknek

¹ M = magyar, T = tót, N = német.

² Nyitra város része, régebben külön község.

1720-ban is tót többsége volt. Ez utóbbiak közül is Csánkon 1715-ben még megvolt a magyar többség. A másik kettőnek magyar neve pedig bizonyíték amellett, hogy valamikor ezek is magyarok voltak. *Az eltótosodás szemmel láthatólag a XVIII. század folyamán következett be*; 1772-ben már csak 6-ban van magyar, ellenben 8-ban tót többség. Fényes adatai szerint 1830-ig ismét 3 községben változott át a magyar többség tót többséggé, de viszont ugyancsak 3 községben fordítva történt: a magyarság jutott túlsúlyra. Eszerint a 14 község közül még Fényes idejében is 6 inkább magyar és 8 inkább tót többségű. 1880-ig mind a 14 községben a tótság került többségbe; azóta fordult meg a helyzet. Megjegyzendő, hogy négy esetben csak egészen apró községekről van szó (Hódi, Nemesnebojsza — ez a kettő a népes magyar Galánta közvetlen közelében fekszik — Gyügy és Mere), ahol már néhány család bevándorlása vagy megmagyarosodása is a magyarság javára billentheti a mérleget.

Annyi mindenesetre megállapítható ezekből az adatokból, hogy azok a községek, melyek a magyar-tót nyelvhatáron 1880 és 1910 között nagyobb részben visszatértek a magyarsághoz, *majdnem kizárólag régi magyar falvak*, lakosaikban tehát még lehetett az a tudat, hogy őseik magyarok, sőt magyar nemesek voltak. Még ez a változás sem nevezhető teljes nyereségnek, mert egyidejűleg két bars megyei község, amely 1880-ban még magyar jellegű volt, 1910-ben már tót többségűnek bizonyult. Ezek közül Lüle 1720-ban nem szerepel (lehet, hogy nemesi község és mint ilyen, magyar volt), 1772-ben tótnak van jelezve, de már Fényes tót-magyarának mondja, tehát a magyarság ott nem lehetett jelentéktelen. A másik község, Ény 1715-ben magyar többségű, 1720-ban lakatlan, 1772-ben magyar, Fényesnél tót-magyar. Ha tehát 1910-ben tót többség van a községben, itt határozottan eltótosodás ment végbe.

Már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a magyarság a magyar-tót nyelvhatáron a világháború előtti időben egyáltalán nem hódított területet; ami magyarosodás történt, az csak a régi birtokállomány visszaszerzése volt. De még ennek a régi magyar népi birtokállománynak is csak igen csekély része jött vissza, ellenben, amint az alábbiakban megbizonyítjuk, *az utolsó két évszázadban a tótság hódított igen nagy magyar területeket* s ezeken még ma is erős a tótság többsége. Egyáltalán nem áll meg tehát a szlovákoknak, vagyis inkább a cseheknek az az állítása, hogy a mai Szlovénia déli részén lakó magyarság tulajdonképpen elmagyarosított tótokból áll.

A magyarság nyelvterületébe legmélyebben Szered és Nyitra város között nyúlik be egy délkelet felé irányuló, Nyitra és Bars megyén áthúzódó és még Komárom megyébe is benyomuló tót ék, amely nem kevesebb, mint 53 tót többségű községből áll. A következőkben ennek az éknek nemzetiségi viszonyait fogjuk régebbi időkre visszamenőleg megvizsgálni.

A nyitrai, barsi és komáromi tót betüremlésben fekvő községek nemzetiségi jellege 1720-ban, 1772-ben és 1830-ban (a Szered—Nyitra vonaltól délre) :

	1720.	1772.	1830.
<i>Nyitra vm.</i>			
Sempte	M-T	M-T	M-T
Vágpatta	T-M	T	T
Nyitraújlak	T-M	T	T
Abalehota	T-M	T	T
Könyök	? (eur.)	?	T
Molnos	M-T	T	T
Tormos	T-M	T	T
Kislapás	? (eur.)	T	T
Nagylapás	T-M	T	T
Lapásgyarmat	M-T	T	T
Nagyemőke	M-T	M-T	M-T
Alsőköröskény	? (eur.)	T	T
Felsőköröskény	? (eur.)	T	T
Nyitraivánka	M-T (6—6)	T	T
Lüki ¹	T-M	T	T
Gergelyfalva ¹	? (eur.)	T	T
Úrmény	M-T	M-T	M-N-T
Salgó	T-M	T	M-T
Cabaj	M-T	T	T
Csápor	T	T	T
Úreg	T-M	T	T
Mocsonok	T-M	M	M
Köpösd	T	T	T
Sopornya	T-M	T	T
Komját	M-T	T	T
Vajk	T-M	T	M-T
Zsitvamárton-			
falva	? (eur.)	T	T-M
Alsószöllős	?	M-T	M
Felsőszöllős	T-M (eur.)	T	T
Szentmihályúr	? (eur.)	T	T-M
Gyarak	T-M	T	T
Csornok	T	T	T
Ózdöge	T	T	T
Zsitvaifödemes	T-M	T	T
Nyitra-			
malomszeg	T-M	T	T (?)
Egyháznagyszeg	T	T	T
Nagysurány	T-M	T	T

¹ A két község újabban egyesült Lükigergelyfalva néven.

	1720.	1772.	1830.
	Kisvárad	T	T
	Kiskeszi	T	T (?)
	Bánkeszi	T	T
	Tótmegyer	T	T-N
<i>Bars vm.</i>	Nagymánya	T-M	T
	Füss (1715 : M-T)	T	T
	Valkház	T-M	T
	Hull (1715 : M-T)	T	T-M
	Szenese	T-M	T
	Belleg	T-M	T
	Rendve	T	T
	Ohaj	? (cur.)	M
	Nagy-Lót ¹	T-M (11-10)	M
	Kis-Lót ¹	? (cur.)	M
<i>Komárom vm.</i>	Komáromcsehi (1715 : M-T)	? (cur.)	T
	Komáromszeme- re (1715 : M-T)	T-M	T

Összefoglalva e táblázat adatait, a következőket állapíthatjuk meg. Az 53 község közül, amely a magyar nyelvterületbe egy tömegben beékelődik, 1720-ban 9 volt magyar többségű, tehát olyan, amelyben a magyar nevéek többen voltak, mint a tót nevéek; ezekhez kell számítani azt a 10 nemesi (curialis) falut, amelyekben minden bizonytalanságtól nyomonan magyarok laktak, de a lakosok neve ismeretlen. Ez már 19 biztosan magyar falu. További 22 faluban a tót nevéek voltak ugyan többségben, de ez a többség sok esetben csak egészen jelentéktelen. Tisztán tótnak az 53 község közül csak 12-t lehet minősíteni, de ezekben is akadt 10—12%-ig menő magyarság, sőt közülük kettőben (Füss és Hull) az 1715. évi, tehát 5 évvel korábbi adatok szerint még a magyar nevéek domináltak. *Marad tehát végül 9 olyan község, amely kétségtelenül tótnak tekinthető az 1720. évi adatok szerint.* Ha azonban régebbre, a XVII. vagy a XVI. századra tudnánk visszamenni minden egyes községnél, kiderülne, hogy még ezek is mind magyarok voltak és magyarok voltak azok a többi falvak is, amelyeket fentebb tót-magyar nyelvűeknek jeleztünk az 1720. évi adatok alapján. Hogy ez nemcsak feltevés, de valóság, bizonyítják azok az adatok, melyeket Tagányi Károly állított össze különböző uradalmi és tizedösszeírások alapján többek közt néhány olyan nyitrai községről, amely az előbbi táblázaton mint jelenleg tót többségű község szerepel.² De álljanak itt maguk az adatok:

¹ A két község újabban egyesült Újlót néven.

² Ld. Kőrösy József: A Felvidék eltótosodása (Budapest 1898) 46. l.

Az összeírás éve	A község neve	Magyar	Tót családfők	Összes
1548	Csornok.....	19	—	19
1569	Salgó.....	33	7	40
1569	Surány.....	31	—	31
1569	Kis-Várad.....	23	2	25
1569	Egyháznagyszeg	5	—	5
1569	Bánkeszi.....	36	2	38
1601	Gyarak.....	24	—	24
1604	(Tót-)Megyer...	17	2	19
1604	(Zsitva-)Födémes	26	3	29
1616	Malomszeg.....	15	—	15
1638	Sopornya.....	51	12	63

Kell-e ennél meggyőzőbb bizonyíték arra, hogy mennyire magyarok voltak 1700 előtt azok a községek, amelyek azon a bizonyos tót földnyelven fekszenek. S minthogy a szóbanforgó falvak e terület különböző részein vannak és ilyen elsősorú többséggel magyarok a XVI. és XVII. században, kétségtelen nem fér ahhoz, hogy a többi, már 1720-ban tótnak, vagy magyarral vegyes tótnak talált község is mind magyar volt előzőleg. A történelemből tudjuk, hogy az eltótosodási folyamatot részint az ellenreformáció idézte elő, amely a református magyarság nagy részét kiűzte lakhelyeiről és helyükbe felvidéki katolikus tótokat telepített, részint az a körülmény, hogy a török uralom megszűnte után az itteni magyarság a felszabadult dunántúli és alföldi lakatlan területekre költözött. Az így megfogyatkozott magyarság azután a beözönlő tótsággal szemben fokozatosan kisebbségbe jutott és — jellemző a magyar állam türelmességére és nemzetiségi politikájára — sok helyen be is olvadt a tótságba, amiről a jelenleg tót falvakban a magyar családnévek ezrei tanuskodnak (Kőrösy idézett munkájában sokat közöl; nemcsak családnéveket, hanem temérdek magyar dűlőnevet is). Ha valaki panaszkodhatik tehát a nyelvhatár eltolódása miatt, az semmiesetre sem a tótság, hanem a magyarság lehet, mert csak a magyarságnak voltak jelentékeny veszteségei. Pedig itt csak a szered—nyitrai vonaltól délre eső területről beszélünk, holott még jóval azon felül is igazolni lehet sok falu régi magyarságát (ld. Kőrösy munkáját). A magyar nyelvhatár eredetileg jóval Nyitra fölött volt, még a mostan is magyar Vicsápapátin is túl. A *Zoborhegy körüli magyarság* tehát, amely ma is Nyitra fölé nyúlik, lefelé pedig Verebélyen át összefüggésben van a nagy magyar nyelvterülettel, nem tótok elmagyarosodásának az eredménye, hanem *megmaradt fészige a régebben sokkal északabbra terjedt magyar nyelvterületnek*. Ezt megcáfolni nem lehet; azt állítani tehát,

hogy mi toltuk ki északra a nyelvhatárt, ellenkezik a történeti tényekkel. Ha a magyar nyelvterület északi végeit össze akarjuk kötni és addig a vonalig követeljük vissza a magyar területeket, tehát *Nyitra város belefoglalásával*, csak a magunkét követeljük; régi nyelvi jogon ez a terület csak a miénk lehet, mert csupán türelmünk és lojalitásunk miatt vesztettük el nyelvterületünkéből. Ez ősi magyar terület, amiről a községeknek majdnem kivétel nélkül színmagyar nevei is tanuszkodnak, lakóinak ereiben pedig, ha ma tótul beszélnek is, túlnyomóan magyar vér csörgedez.

2. Nógrád és Gömör-Kishont vármegye.

Az alatt a 30 esztendő alatt, ami 1880-tól 1910-ig eltelt, magán a nyelvhatáron, *Nógrád megyében mindössze négy és Gömör megyében csak három községben változott át a nemzetiségi többség túlból magyarrá*. Ezek a községek a következők: Nógrádban Ebeck, Kiskürtös, Gács és Losonc-apatfalva; Gömörben pedig Rimatamásfalva, Gömörrákos és Jolsva r. t. város. A magyar nyelvterület tehát csupán ezzel a hét hellyel lett bővebb. Magyarázatul szolgáljon ehhez a változáshoz, hogy Ebecken, amely már 1880-ban is 30%-ban magyar volt, az 1910. évi népszámlálás szerint csupán 26-tal haladja meg a magyarok száma a tótokét, Kiskürtösön pedig 51-gyel. A másik két község közvetlenül Losonc város mellett fekszik, itt tehát a túlnyomólag magyar lakosság hatása nyilvánul meg. Gácson egyébként az utolsó magyar népszámlálás szerint is csak 637 magyar áll szemben 560 tóttal. Losoncapátfalván pedig, amely már 1880-ban is 40%-ban magyar volt, a magyarság aránya most sem éri el a 60%-ot. Szó sem lehet tehát ezekben a községekben túlságosan nagyarányú magyarosodásról. Különben is, amint látni fogjuk, ezek a községek régebben mind magyarok voltak. Ami a gömörmegyei községeket illeti, Rimatamásfalván ugyanaz a helyzet, mint a Losonc mellett fekvő községekben; ez a falu ugyanis úgyszólván Rimaszombatnak a külvárosa, e tiszta magyar város tehát feltétlenül hatással kellett hogy legyen a vele majdnem összefüggő községre. Gömörrákoson pedig az ottani vasbányákba számos magyar munkás jött, ami abból is látszik, hogy a község lakossága 1880 óta majdnem megkétszereződött. Jolsva városban már 1880-ban hasonló számú volt a magyar és tót lakosság, a magyar nyelvhatár közelsége pedig további magyarosodást okozott, úgyhogy 1910-ben a város lakosságának már több, mint 80%-a vallotta magát magyarnak, bár jórésziük a tót nyelvet ma is

érti és beszéli. Az 1910. évi népszámlálás szerint Jolsva 2846 lakosából 2589-en tudnak magyarul, tótul pedig 2069-en. A városban tehát feltétlenül a magyar nyelv van fölényben. Meg kell említenünk, hogy Jolsván túl ugyanabban a völgyben, de már a magyar nyelvhatártól távolabb fekszik Nagy-róce város, amelyben az 1910. évi népszámlálás szerint a magyarság szintén csekély többségbe került (1000 magyar, 884 tót mellett), de ezt a változást már nem tekinthetjük a nyelvhatár kitolásának, sőt szorosan véve még a gömör-rákosit sem, mert közte és a magyar nyelvhatár között még tót, vagy magyarral vegyes tót községek is vannak.

Ezekkel a magyarosodásokkal szemben Jolsvától délre, három kisebb faluban (Perlasz, Süvete, Jolsvatapolca) visszaesett a magyarság 1880 óta. Elismerjük, hogy itt az 1880-i népszámlálás talán helytelenül vette fel a nemzetiséget és inkább a lakosság érzelmeit vette irányadónak. Az tény, hogy e községek közül Süvetén erős magyarság is van és a lakosságnak mind a három helyen 60—80%-a tud magyarul. A községek tehát a kétnyelvűség állapotában vannak, s ebben az esetben a legnehezebb az anyanyelvet pontosan meghatározni.

Egyébként megállapítható, hogy az a hét község, amely a háború előtti évtizedekben magyarrá lett, eredetileg tulajdonkép vagy magyar volt, vagy régebben sokkal tekintélyesebb magyarsággal bírt, mint 1880-ban. Alább felsoroljuk azokat az adatokat, melyek e községek 1720., 1772. és 1830. évi nemzetiségi jellegét mutatják. Az első — mint fentebb is — Acsádi munkájából, a második a béketárgyaláson előterjesztett Lexikonból, a harmadik Fényes Elek munkájából való.

	1720.	1772.	1830.
<i>Nógrád vm.</i>			
Ebeck	M	M-T	M-T
Kiskürtös	? (cur.)	?	T
Gács (1715:M-T)	? (cur.)	N-T	T
Losonc-			
apátfalva	M	M	T
<i>Gömör vm.</i>			
Rima-			
tamásfalva	?	M	T-M
Gömörrákos	T-M	T	T
Jolsva	T-M	T	T

A nógrádmegyei községek közül Kiskürtös és Gács adózóinak névsora hiányzik 1720-ból, de jelezve van, hogy úgynevezett curiális, tehát nemesi községek voltak. Valószínű tehát, hogy lakosságuk többségében magyarokból állott. Gácsról különben 1715-ből meg is van az adózó jobbágyok összeírása s az magyar többséget mutat. Megállapíthatjuk

tehát, hogy 200 évvel ezelőtt még mind a négy község magyar volt. Losoncapátfalva és Ebeck még 1772-ben is magyar többségű, sőt ez utóbbi még Fényesnél is magyar-tót faluként szerepel, pedig ő gondosan ügyelt arra, hogy mindig a többségben lévő nyelvet nevezze meg első helyen. Kiskürtös adatai 1772-ből hiányzanak, Gács pedig német-tót nyelvűnek van jelezve. A gácsi posztógyár, amely 1762-ben alakult, hozhatott ide német munkásokat, akik aztán eltótosodtak; ugyanez a sors érte Kiskürtös és Losoncapátfalva lakosságát is, úgyhogy a négy község közül Fényes már csak az említett Ebecket mondja magyarnak. De 1880-ig itt is a tótság jutott fölénybe. Ha tehát ezek némileg visszamagyarosodtak 1880 óta — teljes visszamagyarosodásról nem lehet szó, hiszen a tótság jelentékeny kisebbséget alkot —, akkor ebben bizonyára része van annak, hogy a lakosoknak öntudatában élt a magyarsághoz való tartozás, s ezt a Losonccal szomszédos két községben a teljesen magyar város közelléte is erősítette.

A gömörmegyei községek közül Rimatamásfalvának 1720. évi összeírása hiányzik; talán Rimaszombattal volt együtt felvéve, amely város természetesen akkor is teljesen magyar jellegű volt (251 megnevezett adófizetőjéből 241 a magyar és csak 10 a tót nevű). Rimatamásfalva még az 1772. évi Lexikon szerint is magyarnyelvű, Fényes azonban már tót-magyarnak jelzi, ami bizonyára nem eltótosodásból, hanem tót munkások bevándorlásából ered. Gömörvárosban 1720-ban is magyar nevek szerepelnek a tótok mellett (1715-ben 11 adófizetőből három magyar és nyolc tót nevű). Jolsván ugyanakkor a tót és magyar nevek majdnem egyensúlyban voltak (40—38). A város tehát félig magyar volt akkor is. A későbbi adatok már mind eltótosodásról számolnak be; csak a legújabb időben kerekedett itt újra felül a magyarság.

Látható tehát, hogy *Nógrád és Gömör megyében a magyar-tót nyelvhatár alig változott az utolsó kétszáz év alatt*; ami magyarosodás volt, részben városi hatás alatt ment végbe, részben a régi magyarság feléledésének tekinthető.

3. *Abaúj-Torna, Zemplén és Ung vármegye.*

Itt is azokkal a községekkel kezdjük, amelyek 1880-tól 1910-ig tót többségűekből magyar többségűekké váltak. Ezekben a megyékben már jóval nagyobb számú községben változott meg a nemzetiségi jelleg 1880 óta. Kétségtelen, hogy elég számos község alakult itt át magyar többségűvé, amelyek 1880-ban még mint tótok vagy tót többségűek

szerepelnek. Ha valaki tisztán ennek a két népszámlálásnak az adatait veti össze, arra a téves következtetésre juthat, hogy ezen a tájon céltudatos és erőteljes magyarosítás folyt, hogy itt az eredeti tót lakosságot vetkőztették ki nemzetiségéből, holott, amint látni fogjuk, ez az egész vidék, különösen Kassa környékén, Kassától délre, valamint Sátoraljaújhelytől észak felé eredetileg tisztán vagy túlnyomóan magyar lakosságú volt és csak a XVIII. és XIX. század folyamán tótosodott el. A nép legnagyobbbrészt megtartotta magyar nyelvismeretét, de mind gyakrabban használta a tót nyelvet családjában és a társadalmi érintkezésben, ami azt a látszatot kelthette, hogy itt eltótosodás folyt, holott — a tótok dél felé vándorlása következtében — csak kétnyelvűség jött létre. Ez azután az újabb időben a magyarság javára dőlt el, de csak a községek egy részében.

Abaúj-Torna megyében 1880-tól 1910-ig 16, Zemplénben 12 községben változott át a tót többség magyar többséggé a nyelvhatáron, Ungban pedig csupán három *rutén* többségű község vált magyar többségűvé. Ezenkívül Abaúj-Tornában két község németből vált magyar jellegűvé. A magyarság e látszólagos hódításával szemben Abaúj-Tornában 2, Zemplénben egy és Ungban ugyancsak egy faluban a magyar többséget harminc év alatt tót többség váltotta fel. A csendes nyelvi harc tehát a számok játéka szerint kétségtelenül a magyarság javára dőlt el. A tótság 24 falut veszített ilyenformán, a rutének hármat, a németek kettőt. Ezek a változások azonban sok esetben nem jelentik a községek nemzetiségi jellegének teljes megváltozását, a tökéletes asszimilációt, ami ilyen rövid idő alatt nem is lehetséges. Csupán az történt, hogy a két nyelvet beszélők közül újabban többen vallották magukat magyarnak és a másik nyelvet mint beszélt nyelvet jelentették be. Sok esetben pedig az a helyzet, hogy a körülbelül egyforma számú magyar és tót lakosság a lélekszám nagysága tekintetében helyet cserélt: 1880-ban a tót volt valamivel több, 1910-ben a magyar.

Sokkal nagyobb jelentőséget nyer azonban ez a változás, ha azt vizsgáljuk, hogy azok a falvak, melyeknek jellege 1880-ban az abszolút többség alapján tót volt, de 30 év múlva már magyar, milyenek voltak régebben. Kiderül e vizsgálatból, még sokkal világosabban, mint a Nyitra alatti tót nyelvszigetnél, hogy a *Kassa—Sátoraljaújhely közötti nyelvhatári vidék az utolsó két században valóságos temetője volt a magyarságnak*. A szóbanforgó községek 4 kivételével mind színmagyarok vagy magyar többségűek voltak kétszáz évvel ezelőtt. Íme a részletes kimutatás 1720-ból, 1772-ből és

1830-ból (földrajzi sorrendben, csak azokról a községekről, amelyek 1880-ban tót, 1910-ben magyar többségűek voltak) :

		1720.	1772.	1830.	
<i>Abaúj-Torna vm.</i>	Pány	M (cur.)	M	T-M	
	Jászóújfalu	M-T	T	T	
	Hatkóc	M	T	T	
	Semse	M	T	T	
	Saca	M-T	T	T	
	Buzinka	M-T (cur.)	M	T	
	Enyicke	M	T	T	
	Polyi	M-T	T	T	
	Zsebes	M	M	T	
	Hernádesány . . .	M (cur.)	M	M	
	Hernádgönyű . .	M	M	T-M	
	Beszter	M-T	M	M-T	
	Alsócsáj	M	M	M-T	
	Regeteruszka . .	M	M	T-M	
	Abaújrákos	M	T	T-M	
	Kisszalánc	M	M	T-M	
	<i>Zemplén vm.</i>	Isztáncs	T-M	R ¹	O ¹
		Kazsó	T-M	M	M-O
Töketerebes		T-M	T	O-T	
Barancs		M (cur.)	T	O-M-T	
Céke		M-T	T	T-O	
Csőrgő		M-T	?	T	
Garany		M	M	M	
Gercsely		M	M	M-O	
Magyarsas		M	?	M-O	
Kásó		M	R	O-T	
Kolbása		M-T	R	M-O	
Velejte		T-M	T	T-O	

Világosan látszik ezekből az adatokból az eltótosodás folyamata.² Számszerint összefoglalva a fentieket, kitűnik, hogy a 28 község közül magyar többségű volt

1720-ban	24
1772-ben	14 ³
1830-ban	8

1880-ban már valamennyi község tót többségű. Világosan látható a fentiekből, hogy a tótok nemcsak a magyarokat tótosították el, hanem a ruténeket is. 1772-ben ugyanis 3, 1830-ban pedig 4 község szerepel rutén megjelöléssel s

¹ R = rutén, O = orosz.

² E 28 községnek az utolsó kétszáz év alatti nemzetiségi átalakulását kilenc sorozatos térképen is bemutatjuk. Érdekesen mutatja a térkép, hogyan tótosodtak el ezek a községek 1720-tól 1880-ig; majd hogyan magyarosodtak vissza 1910-ig; végül, hogy lettek újra tót többségűek a cseh-szlovák uralom alatt.

³ Csörgőt és Magyarsast még magyaroknak számítottuk.

valószínű, hogy e községekre nézve az 1720-i „tót“ megjelölésen is „rutén“ értendő, minthogy a tót és rutén hangzású neveket nem lehet különválasztani.

Ung megyében, amint említettük, 1880-tól 1910-ig három községben változott át a rutén többség magyarrá. Ezeknek régi nemzetiségi jellege a következő volt :

	1720-ban	1772-ben	1830-ban
Kereknye	R-M	R	O
Baranya	? (eur.)	?	O-M
Ungdaróc	M-R	R	O

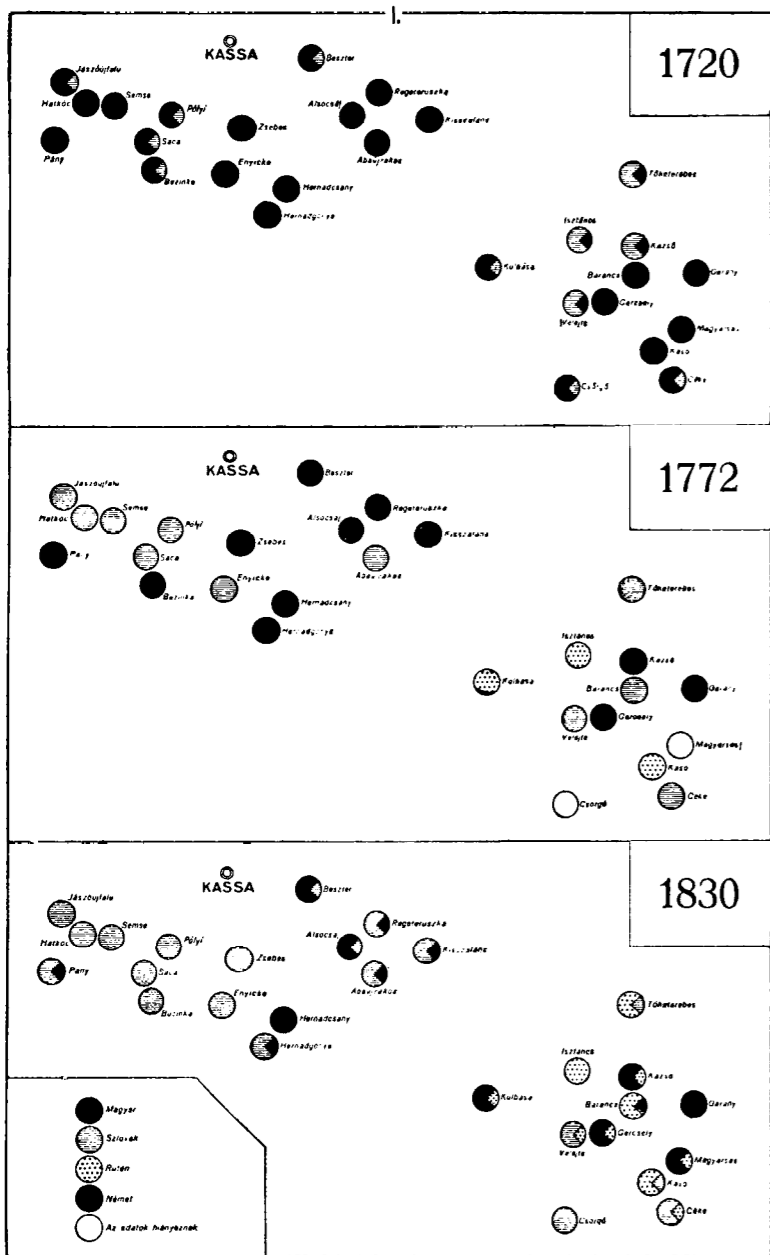
Mind a három Ungvár közvetlen közelében fekszik s így a magyarságnak újabb többségbejutása a város hatásának is tulajdonítható. Egyébként itt is az a helyzet, hogy közülük kettő 1720-ban feltétlenül magyar jellegű volt (Baranya curiális falu !), Kereknyén pedig 1715-ben még megvolt a magyar többség. A rutének később megszaporodhattak, a magyarság meg talán a közeli Ungvárra telepedett be, így ezek a községek 1772-ben már rutén jellegűeknek mutatkoznak ; Fényes is orosznak (ami nála rutént jelent) jelzi őket, de Baranyában még magyar kisebbséget is említ. Jelenleg is csak féligmeddig magyarok, jelentékeny rutén kisebbségük van.

Abauj-Torna megyében két német többségű község, mégpedig Felsőmecenéz és Stósz, vált 1880 és 1910 között magyar többségűvé. Ha valahol, csak itt lehet a magyarság térhódításáról a nyelvhatáron beszélni; de itt nem tót, hanem német nyelvű községekről van szó, amelyek minden régebbi feljegyzés és köztudomás szerint is mindig németek voltak. Mind a két község közel van a magyar nyelvhatárhoz és földrajzi fekvésük olyan, hogy lakói a világgal csak a magyar nyelvterületen keresztül érintkezhetnek és sűrűn érintkeztek is munkakeresés céljából, amint Fényes is megjegyzi. Ugyanaz történt itt, mint ami a tót nyelvterületen fekvő német városokkal, amelyek viszont sokkal nagyobb számban tótosodtak el. Nem lehet például letagadni, hogy Szentgyörgy, Bazin, Modor, Korpona, Újbánya, Selmecebánya, Bakabánya, Körmöcbánya, Besztercebánya, sőt Rózsahegy is mind német városok voltak s ma már alig van hírmondó németiségükből. Kisebb mértékben ez lett a sorsuk a szepesi városoknak is.

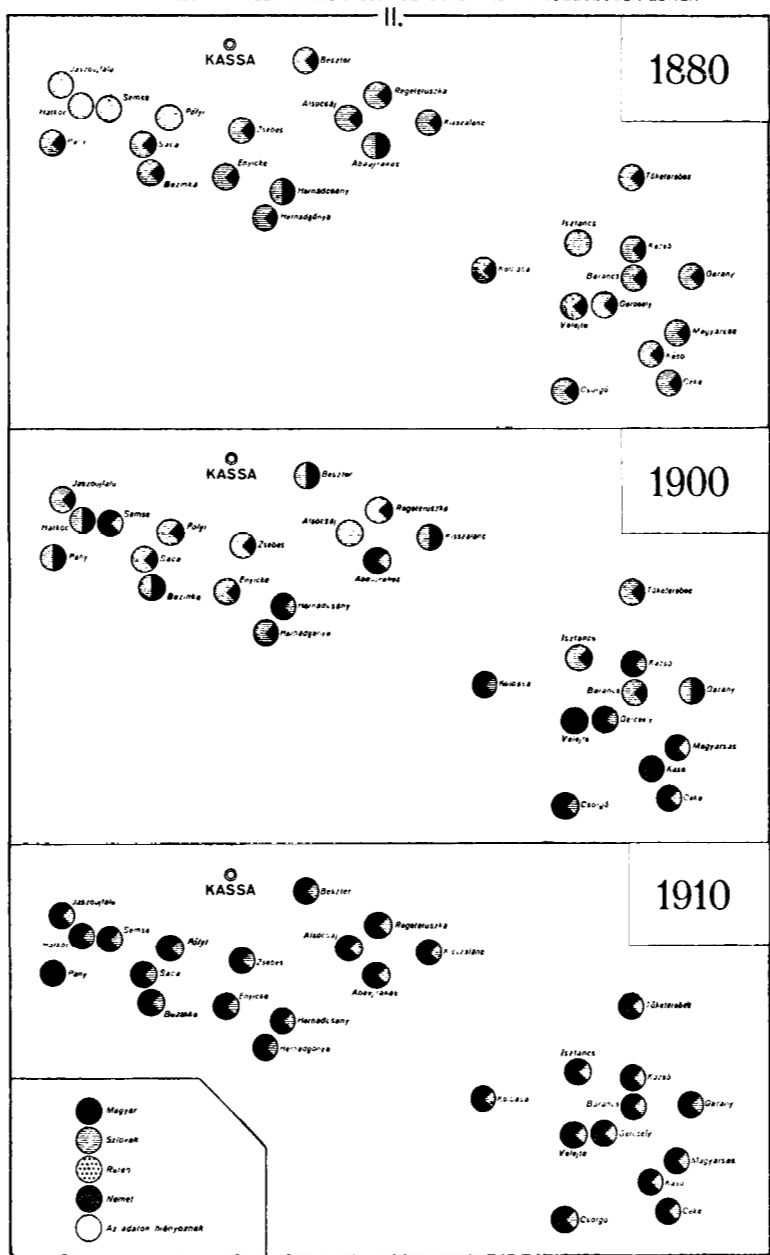
A magyarságnak a felsorolt nyereségekkel szemben még a legújabb időben is (1880-tól 1910-ig) veszteségeket is kellett elszenvednie, ami nem lett volna lehetséges, ha itt céltudatos és erőszakos magyarosítás folyik. Említettük, hogy a három

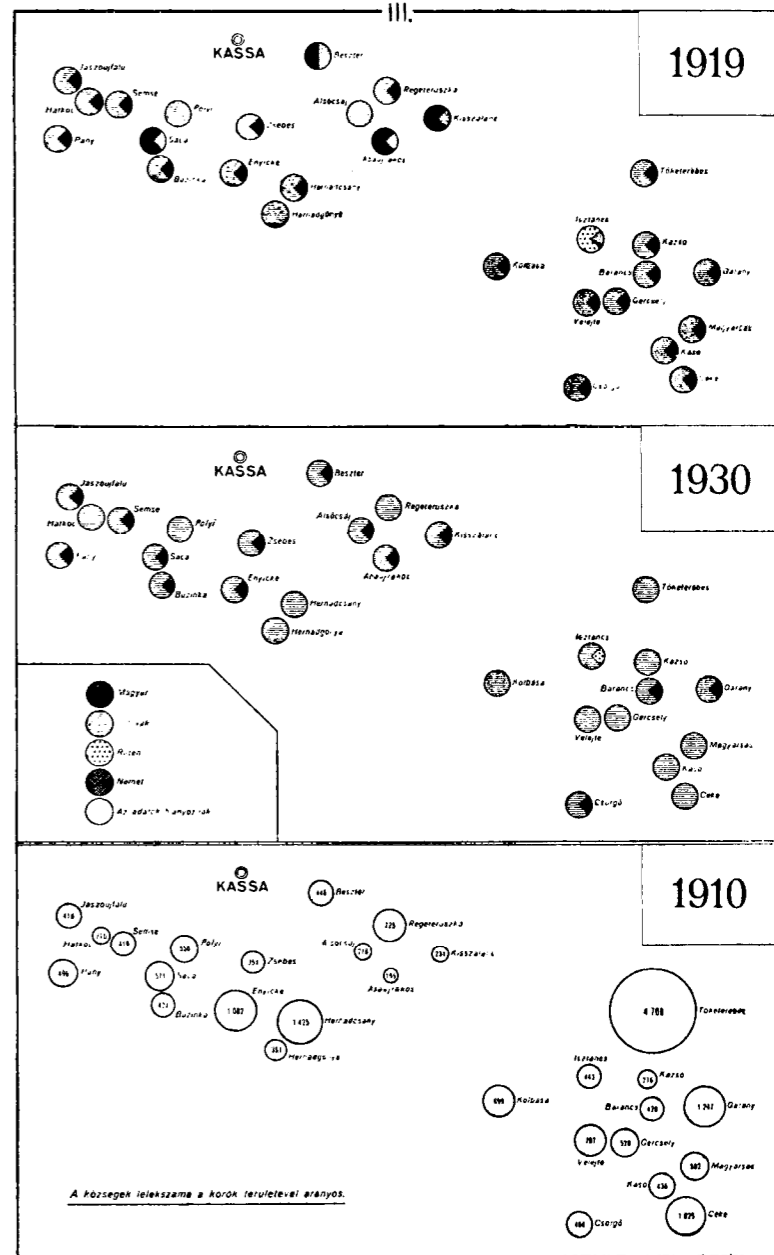
ANNAK A 28 KÖZSÉGNEK NEMZETISÉGI JELLEGE 1720-TÓL 1930-IG, AMELYEK KASSA VÁROS KÖZELÉBÉN A MAGYAR-SZLOVÁK NYELVHATÁRON 1880-TÓL 1910-IG MAGYAR TÖBBSÉGÜEK LETTEK

ANNAK A 28 KÖZSÉGNEK NEMZETISÉGI JELLEGE 1720-TÓL 1930-IG, AMELYEK KASSA VÁROS KÖZELÉBÉN A MAGYAR-SZLOVÁK NYELVHATÁRON 1880-TÓL 1910-IG MAGYAR TÖBBSÉGÜEK LETTEK

ANNAK A 28 KÖZSÉGNEK NEMZETISÉGI JELLEGE 1720-TÓL 1930-IG, AMELYEK KASSA VÁROS KÖZELÉBÉN A MAGYAR-SZLOVÁK NYELVHATÁRON 1880-TÓL 1910-IG MAGYAR TÖBBSÉGÜEK LETTEK

megyében 4 község éppen a szóbanforgó időszakban lett magyar jellegűből tóttá. Ezek a falvak Abaúj-Tornában Alsóhutka és Balogd, Zemplénben Lasztóc, Ungban pedig Lakárd. Mit mutatnak e községek régi adatai? Íme:

	1720.	1772.	1830.
<i>Abaúj-Torna vm.</i>			
Alsóhutka	M	M	M-T
Balogd	M-T	M	T-M
<i>Zemplén vm.</i>			
Lasztóc .. (1715)	M (cur.)	T	M-O-T
<i>Ung vm.</i>			
Lakárd	T-M	R	O-T

A két abaúji falu eszerint magyar volt már a legrégebbi időkben, sőt Alsóhutka még 1830-ban is. Lasztóc nemesi falu volt, 1772-ig a tótság túlsúlyra jutott benne, de 1830-ban újra a magyarok vannak többségben, s ezt megtartják még 1880-ban is. Legkevésbé látszik magyarnak az Ungvártól nyugatra az Ung-folyó mentén fekvő Lakárd. 1720-ban magyar kisebbség lakott itt, de később eltűnt. Azon a területen, ahol Lakárd fekszik, 1830 és 1880 között kellett erősebb eltolódásnak megindulni, mert Fényes szerint a mellette fekvő tót falvak, mint Magasrév, Zahar és Ungpinkóc, még erősen magyar többségűek voltak. Egyébként el kell ismernünk, hogy Lakárd nem tekinthető tényleges veszteségnek, mert az 1880. évi adatai valószínűleg tévesek voltak, azokat a következő népszámlálások helyreigazították. Ez a beismerés nem jelenti azt, hogy nemzetiségi adataink nem érdemelnének hitelt. Az ilyen tévedések — amilyenek a későbbi népszámlálásokban mind ritkábban fordulnak elő, mert az összehasonlítás az egyes népszámlálások adataival, továbbá más forrásból származó (népmozgalni, iskolai) adatokkal is lehetővé tette a tévedések kiküszöbölését — nem rontják le az adatoknak nagyobb egységek szerinti értékét, mert ahhoz képest aránytalanul kicsinyek és egymást is kiegyenlítik.

Mindenesetre világosan kitűnik a felhozott adatokból, hogy a magyarságnak a világháború előtt mutatkozó nyeresége csak látszólagos, mert túlnyomó részben régi magyar lakosságú községeknek eredeti nemzetiségükhöz való visszatérésével egyértelmű. A magyarság seholsem hatolt be régi tót nyelvterületbe, csak visszakapta régi nyelvterületének egy részét. Hangsúlyozzuk, csak egy részét, mert különösen a Kassa alatt fekvő és még tót többségű községek is majdnem kivétel nélkül magyarok voltak a XVIII. század elején és nagyrészt még a XVIII. század folyamán is. *Abaúj megyében 216 községet sorol fel Acsádi többször idézett munkája. Ezek közül csak 8-ban voltak a felsorolt adózók nevei között a tótok többségben. További 7-ben a magyar nevek száma egyezik*

a tótokéval. *A többi 201 faluban és mezővárosban a két Mecenzéf kivételével, ahol a magyar nevek mellett a német nevek domináltak, mindenütt magyar volt a nemzetiségi jelleg a családnevek tanúsága szerint.* Igaz, 57 curiális községből nincsen adat, de ezek nemesi falvak voltak, tehát eo ipso magyarok; bizonyítja ezt az is, hogy túlnyomólag a ma is magyar nyelvterületen fekszenek, továbbá hogy ott, ahol curiális falukból ismeretes az adózók neve, az mind magyar. Legjobban bizonyítja azonban a megye magyarságát, hogy az egész megyében felsorolt 1194 adózó családfő neve közül 998 volt magyar és csak 132 tót hangzású. A tótság tehát az adózók között alig haladta meg a 10%-ot, ha pedig a nagyszámú nemességet is vesszük, a 10%-on jóval alul maradt.

Minden jogunk megvan eszerint arra, hogy Kassát nemcsak magáért, kétségbevonhatatlan magyar többsége alapján, hanem mint a magyar nyelvterület elválaszthatatlan kiegészítő részét is magunkénak tekintsük. *Kassa a magyar nyelvterülethez tartozott évszázadokon át.* Ez a nyelvterület nemcsak Kassáig terjedt északra, hanem bebizonyíthatólag azon túl is, be egészen Sáros megyébe. Kassának ma is megvan a kapcsolata a magyar nyelvterülettel, bár lazábban, mint régen, amikor annak szerves része volt és nem is a szélén feküdt.

Ami magának *Kassának* régebbi nemzetiségi jellegét illeti, az a magyar és a német között váltakozott, de sohasem volt tót. *1720-ban (Acsádi) 272 adófizető polgárából 194 volt magyar, 53 német és csak 25 tót nevű.* Az 1772-ből kiadott Lexikon nem közli a szabad királyi városok nyelvi jellegét. Fényes 1830-ban következőképp becsüli meg Kassán az egyes nemzetiségek számát: a 12.672 főnyi népességből magyar 5314, német 6000, tót csak 1155, orosz 200 és zsidó 3.¹ Valószínű, hogy túlbecsülte a németek számát, talán azon az alapon, mert több volt az evangélikus, mint a református a városban. Annyi bizonyos, hogy a tótság száma akkor még jelentéktelen volt Kassán, aránya megfelelt a 110 év előttinek. Az 1850. évi osztrák népszámlálást, amely relatív több tót községet jelzett Kassán, nem tekinthetjük irányadónak, mert érdekében állott, hogy a magyarok számát leszorítsa; mégsem tudott abszolút tót többséget kimutatni. 1880-ban pedig az első magyar népszámlálás már egyenlő számban találta a magyar és a tót lakosságot 40—40%-kal. Azóta pedig a

¹ Ezt így egyenesen nem közli Fényes; közvetve állapítottuk meg, úgy, hogy a járások együttes összegét a Kassát is magában foglaló megyei végösszegeből nemzetiségenként levontuk.

magyarság aránya 75%-ra ment fel, a tótoké pedig 15%-ra süllyedt. A két nyelv elterjedtségét legjobban az a két szám mutatja, amely szerint 1910-ben anyanyelvre való tekintet nélkül a magyar nyelvet a lakosság 90%-a, a tót nyelvet pedig csak 50%-a beszélte. A város túlnyomóan magyar jellege tehát kétségtelen.

Kassa ezek szerint jogosan illeti meg a magyarságot néprajzi alapon is, nem szólva a történelmi, gazdasági és érzelmi momentumokról, amelyek ezer szállal fűzik a magyarsághoz. Az, hogy 1919 óta a város jellegét a cseh statisztika részint papíron a közismert mesterkedésekkel, részint ténylegesen is csehek tömeges betelepítésével (1930-ban több mint 11.000 cseh volt Kassán) megváltoztatta, teljesen közömbös előttünk, mert ha a nagyhatalmak elismerték azt, hogy jogtalanság és igazságtalanság volt magyar területeknek Cseh-Szlovákiához való csatolása, akkor ebből a jogtalanságból, bármi történt is a húszévi cseh birtoklás alatt, jog nem származhatott.

Kovács Alajos.

A szabadságeszme a XIX. század első felének magyar államszemléletében.

Jóllehet a felvilágosodás kora, s különösen az 1790-es évekkel meginduló reformtörekvések és a szabadságharc előtti liberalizmus, a magyar reformkorszak között belső, szellemi kapcsolatok mutathatók ki, s a két kor szerves összefüggése kétségtelen,¹ mégis mellőzzük a felvilágosodás államszemléletének, illetőleg a magyar felvilágosodás szabadságfogalmának elemzését s dolgozatunk tárgykörét a XIX. század első felére mint zárt szellemi egységre korlátozzuk. A felvilágosodás és a liberalizmus összefonódó áramlatát ugyanis a XIX. század elején cezura szakítja meg. Tanulmányunkban a XIX. század elejével meginduló második fejlődésszakasz vizsgálatára szorítkozunk, s a szabadságeszme tartalmi meghatározása mellett azt szeretnők felvázolni, hogy a század elejének a szabadságot nem értékelő, vagy annak kiterjesztését csak egy vékony rétegre korlátozó felfogása mint alakul át a század folyamán s miként bontakozik ki a szabadság heves igénylése.

I.

A XIX. század a magyarság körében is a felvilágosodás ideológiájától való elfordulást hozta. Az államszemlélet szempontjából ez két irányban figyelhető meg, amelyek csupán egy negatív természetű vonásban, a felvilágosodás államtanának elvetésében egyeznek meg teljesen egymással: e két politikai gondolkör a restaurációs legitimizmus és a tradicionálizmus. Magyar talajon való feltűnésük nem tekinthető csupán a magyarságtól távoleső lelki élménynek, a külföldön elterjedő új világnézet egyszerű átvételének, divatos utánzásának. Idegen államok történelméből levonható tapasztalatokon kívül a magyarság belső életében

¹ E kérdésre Mályusz Elemér (A reformkor nemzedéke, Századok 1923, 17. s köv. l.) mutat rá.

is megtalálható az a megrázó élmény, amely az új államszemlélet belső feltételeit előkészítette. „A forradalmi ideák martinovicsi katasztrófája“ volt az a mélyreható élmény, amelynek a felvilágosodás gondolatköréből táplálkozó, mérsékelt reformtörekvésektől áthatott magyar társadalomra döntő jelentősége volt.¹

A felvilágosodás-eszméktől való elfordulás legteljesebben a restaurációs gondolatkörben nyilvánul meg. A felvilágosodás államszemléletét a célszerűség szempontjait követő racionalizmus és immanens értékelés jellemzi s egész államtanának alapja az önállósággal és önelhatározással bíró autonóm egyének szabadságáról alkotott felfogás. Szerinte az állami szuverenitást képviselő központi hatalom — akár abszolutisztikus, akár alkotmányos formában — egyaránt szabad egyéneknek a célszerűség szempontjait követő önelhatározásából ered. A restaurációs gondolatkör viszont az állam és a központi hatalom keletkezését emberi elhatározáson és célkitűzéseken kívülálló transzcendens okokkal magyarázza. Új életre kel tehát az államformának és a kormányzati hatalomnak Isten akaratából való származtatása; főképen az egyházak és egyháziak teszik magukévá. A katolikus egyház polemikusai a protestáns egyházaknak a forradalmi szellemmel való kapcsolatát bizonyítgatva a katolikus egyház politikai megbízhatóságát, a felsőséggel szemben tanusított lojális magatartását büszkén hangsúlyozzák.² A protestantizmus, mely maga is lázadás útján keletkezett, elveiben is a lázadás csíráit rejt. A hittételek változása a protestánsok körében a politikai változások iránti fogékonyságot fejleszti ki. A katolikus isteninek ismeri el az egyházban magától Istentől felállított emberi tekintélyt s bírálat nélkül aláveti magát annak, csupán, mert hívó lélekből fakadt meggyőződése, hogy Isten úgy akarja ezt, mint üdvössége egyetlen útját.³ Az egyház alkotmánya szerénységre, alázatosságra, engedelmességre, türelemre és szeretetre támaszkodik, nem monarhikus, nem oligarhikus és nem demokratikus: nem igazodik semmiféle elmélethez, hanem gazdagon egyesít

¹ Ld. Mályusz E.: Sándor Lipót főherceg iratai (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai, Budapest 1926) 142. s köv. l. A korszellem változására jellemző Széchényi Ferenc gróf példája (Mályusz E.: A reformkor nemzedéke, i. h. 32. l. V. ö. még Gillemot Katalin: Gróf Széchényi Ferenc és bécsi köre. Budapest, 1933).

² Elmélkedés a reformáció harmadik századjának megindulásáról, 18. l.

³ Nachrichten und Betrachtungen über die ungarische National-synode vom Jahre 1822 (Schultsbach 1824) 131–132., 139. l.

magában minden építő elvet, mint a nagy természet; mert mint ez, az egyház is Isten bölcs kezéből került ki. Az egyház, mely hit és szervezet szempontjából maga is az engedelmes-ség elvén nyugszik, szellemének és rendszerének megfelelően a népeket törvényes felsőségük iránt engedelmessé teszi, s az anarchiát kivéve minden államrendszert oly Isten-rendelte hatalomnak ismer el, melynek engedelmeskedni kell. A katolikus egyház célja a paternitás és filialitás elvének megvalósítása.¹ Világosan mutatják ezt a gyakorlatban is a lelkipászoroknak híveikhez intézett tanításai, melyek a Római Levélre támaszkodva hirdették: nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől és amely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek. Igaz ugyan, hogy az evangéliumi törvények valóságos egyenlőséget hoztak az emberek közé, de ez csupán a lelkiekre vonatkozik, a földieket illetőleg azonban az evangélium törvénye nemcsak semmi változást nem hozott, hanem inkább az előjárók és alattvalók, urak és szolgák, gazdák és cselédek közt fennálló különbséget isteni tekintéllyel is megerősítette.²

De a római katolikus papsággal versenyre kelnek a protestánsok is az Isten kegyelméből való uralom és az engedelmesség tanításában.³ Nem csupán azért, mert II. József óta bizalmuk a számukra védelmet adó udvar felé fordul, sem pedig mert a forradalmiság vádjával szemben védekezni akarnak, hanem azért is, mert a restaurációs gondolkörűtök is magukévá teszik. Az evangélikusok mellett, akiknek a patriarchális uralkodói hatalomról hirdetett felfogása szinte vallási tantétel jellegű,⁴ a református lelkipászorok

¹ Co. 158—159. l. Ld. még L. Hohenegger: Beleuchtung der Gregor von Berzeviczyschen Schrift: Nachrichten über jetzigen Zustand der Evangelischen in Ungarn (Gran 1825) 47. l. — V. ö. szerző értekezését Szoboszlai Pap Istvánról (Theológiai Szemle X. évf.; kny.: Theológiai Tanulmányok 43. sz.).

² Magyar Egyházi Beszédek Gyűjteménye, II. (kiadja: Szalay Imre, Budán 1841) Kolozsváry Sándor és L-r Antal beszéde 64., 95—96. l. Jordánszky Elek: Sz. Istvánnak, első magyar királynak ünnepe (1808) 21. l. Fejér György: Beszédek, IV. (Pest 1818) 284—85. l. „A polgári alkotmányok is... az ő (Isten) bölcsen kormányzó kezének munkája... ezen törvény és igazgatás alatt is részesülhet kiki a boldogságnak azon mértékében, mellyet szabott neki a mindenek Atyja... Akármely keresztyén polgár a hazai törvény ellen Istentelenség nélkül nem zajonghat.“

³ Varga Zoltán: Kálvinista konzervatívizmus. Protestáns Szemle. — Uaz: Szoboszlai Pap Istvánról írt i. m., II. fejezet. — Uaz: Debreceni lelkipászorok, mint híveik politikai és társadalmi vezetői (kny.: Pallas Debrecina, Debrecen 1936) 1—13. l.

⁴ E. Troeltsch: Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen (Tübingen 1912) 551—553., 560. l.

ünnepi prédikációinak sora is a felsőség isteni eredetét vallja, s kátéik és vallástanítási utasításaik az uralkodó és előljárók iránt tanusítandó engedelmesség isteni parancsát tanítják. A fejedelmek és uralkodók Isten helytartói és földi képei. Az Isten képre teremtettség jele az uralkodás.¹ Az uralkodók és előljárók, ha a közjót, rendet, bátorságot, igazságot felvirágoztatják, ha az alattvalók boldogságát, jólétét munkálják s ha az Istentől megszabott törvények szerint uralkodnak, olyanok, mint az atya háznépének, a pásztor nyájának, az okos kormányos a hajónak: „az ilyenek valósággal Attyai a társaságnak“. Más hasonlat szerint a jó fejedelem olyan, mint a nap: kútfeje minden termékenységnak és szépségnek.² Minden fejedelmet nagy-nak kell tartani. Örökösödés esetén már maga a születés „bizonyos szent fénnel veszi őket körül... , mivelhogy fejedelmektől vagy királyoktól kell születniök,“ hogy a koronára számot tarthassanak, de ha szabad választás útján jutnak is trónra, „nagy-nak és felségesnek kell őket tartanunk.“ mert ez a tulajdonságuk volt megválasztásuk oka; választásuk után pedig szükségképen megelőznek és felülmúlnak másokat.

A gondolatkör tehát az alattvalóktól az Isten képét viselő s hatalmát isteni akaratból származtató uralkodó iránt köteles engedelmisséget kívánja meg.³ A fejedelem iránti hódolatot oly szoros és valóságos függésben látja, amilyen a test és a fő kapcsolata. A rendi szellemű meghatározásokkal ellentétben az uralkodó iránti tisztelet a tisztviselőket is megilleti.⁴ A királyok és fejedelmek „rendszerint egyedülvaló eszközök az Isteni Gondviselés kezében“. Általuk bünteti, vagy áldja Isten a nemzeteket. Ez a felfogás a fejedelmi önkénnyel való szembezállást megfosztja

¹ Budai Ézsaiás: Az Isten és a király félelme (Debrecen 1826).

² Hunyadi Ferenc: Különös alkalmatosságra való 58 prédikációk (Vác 1802) 614-15. l.; Diószegi Sámuel: Erkölesi tanítások, II. (Debrecen 1808) 141. l.; Herpei Károly: A jó fejedelem olyan, mint a nap.

³ A király tisztelete e koncepcióban valósággal szakrális jelentőséget nyer. „Nem lehet ugyanis kedvesebb dolog Isten előtt, mint mikor látja, hogy mi tiszteljük, szeretjük az ő képét, a Királyokat.“ Budai Ézsaiás i. m. „Az Isteni Felség után . . . a Királyoké és fejedelmeké a legfőbb tisztelet a világon.“ Földvári József: Hazafüiti elmélkedés (Debrecen 1814) 1. l.

⁴ Fejér György: Beszédek, IV. (Pest 1818) 289-290. l. „A törvényes tisztek ezen egy főnek mint annyi szemei, fülei s. a. t. Senki azokat meg nem sértheti, hogy a főnek ne ártson; senki azokkal nem ellenkezhetik, hogy a fejtől való köteles függés ellen ne vétkezzék.“

erkölcsi alapjától, mert a rossz uralkodó Isten fenyítő eszköze, az ellene való felkelés Isten akarata ellen való lázadás. Az engedelmség nemcsak akkor kötelező, ha a törvények és rendelkezések az alattvalók céljainak megfelelnek és ők ezeknek az okát át is látják, de akkor is, ha érdekeikkel ellenkeznek, okaikat pedig megérteni nem tudják.¹ Az alattvalók kötelessége, „hogy meggondolván, hogy az Isten mely sok és nagy dolgot bízott a Királyokra, tselekedeteiket vakmerően, azoknak okait eléggé nem tudván, ne vizsgáljuk, ha valamikor hibázni találnának is, azért felőlük gonoszul és illetlenül se ne szóljunk, se ne gondolkodjunk; mert jóllehet az Isten képt viselik: mindazonáltal azok is emberek, mindenekre nem elégségesek, hanem kénytelenek másokra hallgatni.”²

Az igazi hazafi e restaurációs gondolatkör hívei szerint is csak az lehet, aki erősen áll, midőn igazi konstitucionális kérdés forog fenn; ám szerintük valóban alkotmányos kérdések csak a nemesség társadalmi kiváltságait érintő ügyek, míg a rendek törvényhozói jogai másodrendű jelentőségre zsugorodnak. Igen nagyfokú tudatlanság szerintük a rendi ellenzék elve, hogy országgyűlés idején királynak és rendeknek azonos súlyuk van. A királlyal szemben támasztott sérelmek és panaszok előterjesztésének módjára Nehemiás példája szolgál, aki „sírva és szomorú ortzával járult a királyhoz”.³

A másik irány, mely a szabadságfogalom értelmezése tekintetében a XIX. század első felét a felvilágosodás korával szembeállította, a tradicionalizmus gondolatköre volt. A francia forradalom véres jeleneteiből levonható következtetések, a Martinovics-összeszküvés és még inkább az annak méreteiről és mértékéről elterjedt, sokban túlzott híresztelések a magyarság lekét alkalmassá tették a felvilágosodás ideológus haladást sürgető, a fennálló viszonyokat nem mérlegelő magatartásával szemben a multhoz ragaszkodó

¹ Földvári József i. m. 3—5. l.; uo. így ír a katolikus Horváth János is: „... A fejedelmek, az Isten szolgálói, nem a jóselekedetnek vannak félelmére, hanem a gonosznak... Azokért szükséges, hogy engedgyetek, nemcsak a büntetésért, hanem a lelkiismeretért is...” Szent István első apostoli király (1825) 23. l.

² Keresztyén Erkölti Tudomány, III. (Debrecen 1823) 232—34. l.

³ Varga Z.: Szoboszlai Pap István, 9—11. l. A jobbágytelken lakó nemesség megadóztatásának politikai és társadalomtörténeti jelentőségét Mályusz E. világítja meg: A reformkor nemzedéke (Századok 1923, 17. s köv. l.) és Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere (Napkelet XI. k. 1928, 175—76. l.) c. tanulmányaiban.

tradicionalizmus elfogadására.¹ Ez a tradicionalizmus nem zárkózik ugyan el teljesen a haladás gondolatától, de e fogalmat egészen konzervatív módon határozza meg. Legjellemzőbb tulajdonsága a törvények változtatásától való óvakodás, mert szerinte ennek következtében meginog a népben a törvények iránt érzett bizalom, s felvetődik benne a kérdés: vajjon jók-e azok. Az ideológia egyik jellegzetes képviselője, Szoboszlai Pap István debreceni lelkipásztor, az 1825—27-i országgyűlésen elmondott egyházi beszédeiben Pál apostol intelmeivel figyelmezteti ugyan híveit és hallgatóit, hogy a „törvényadónak a gyermeket tejjel, a meglett embert pedig határozott eledellel kell táplálni“, mégis tiszteletben kívánja tartani, amit az elmúlt idő épített és a régiség megszentelt, ami az atyáktól örökségül szállott az utókorra, — mert ez az egyedüli út a boldogság, a tökéletesség felé. Mint az épületnél, a törvénytől is a tartósság szolgál a jó alkotás és erősség bizonyítékául, ezért Magyarország törvényeinek jóságáról maga az idő is tanuskodik, mert nem lehetnek azok rosszak, ha az egymásután következő nemzedékek javításukat nem tartották szükségeseknek. Az ősi törvényekhez ragaszkodásnak nem szabad a szükséges változásokat akadályoznia, de nem is erőszakos ugrásokkal kell a régi törvényt újakkal felcserélni. „Tsak a mi látásunkra és értésünkre is, mely sok tartományok borultak vérbe és tűzbe, mivel az Atyák által tsinált határok vakmerően elbontattak, amiatt, hogy az újításnak nyughatatlan lelke megvetette az Atyáknak bölcsességét; feláldozta egy tsiklándozó gondolatnak azt, amit századok tapasztalása és hasznóvétele helybenhagyott.“ Nem szabad elbontanunk az ősök készítette nyolcszáz esztendősi régi határt. „Az elmúltakban tétetett le a fundamentum, melyre építeni kell a törvényhozónak, hogy ne fővenyre építsen, hanem kősziklára.“²

Az újítások veszedelmes következményétől való félelem e tradicionalista szemléletben a rendi alkotmányhoz való szigorú ragaszkodással párosult.³

¹ Mályusz E.: Sándor Lipót iratai, 142. s köv. l. Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet, ³V. 156. l.

² Szoboszlai Pap István: Diétai prédikációk, melyeket az 1825., 1826., 1827-iki országgyűlés alatt mondott (Debrecen 1828) 27—28., 73., 140., 145., 147—48., 153., 229—231. l. Ld. Varga Z.: Szoboszlai Pap István 11—12. l. Igen jellemző példa a tradicionalista gondolkozásra Cserey Miklós; ld. Kazinczy Ferenc levelezése, XIX. 336. s köv. l. (Cserey levele Kazinczyhoz, Kolozsvár 1825 máj. 6.)

³ Iványi-Grünwald Béla: Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi

A konstitucionális törvények feszegetése nem tanácsos és általában veszedelmes: hirdeti e tradicionalista felfogás. A jobbágytelken lakó nemesség megadóztatásának kérdését tárgyálva azt is hangsúlyozzák, hogy az adózás kiterjesztése megosztaná a nemességet, mert így az a követelmény, hogy minden nemesnek egyenlő jogának kell lennie, a valóságban megszűnnék. És világos, hogy az adózás kiterjesztése esetén az adózó nemesség a demokratikus átalakulás legfőbb mozgatója és hangadója lenne, pedig éppen ebben az időben. 1830-ban, a katonaság létszámának és a költséges nemesi felkelésnek megszavazása a „legkitűnőbb szónokoknál is kivált a demokrácia félelme miatt talált annyi rokonszenvre.”¹

A rendi kiváltságok legjelentősebbike az ország kormányzatában való részvétel joga. Ennek követelése a tradicionalista gondolatrendszer híveit a restaurációs gondolkör híveivel szembeállítja. A restaurációs gondolkör alaptétele a felsőség iránti engedelmesség tana, amely a királyi hatalom isteni eredetének hitéből táplálkozik. Az ősi alkotmány hívei szerint a törvény az, melynek végrehajtó hatalom, és a nemzet egyaránt engedelmeskedni tartozik. Mindkettőt — mint az áradó vizet annak sziklás partja — a törvény szorítja vissza. Ahol nem ez a helyzet, ott nincs valódi alkotmány: a törvény megtartásának szorgalmazása tehát a nemzet részéről soha sem vétek, ennek elmulasztása azonban megbocsáthatatlan mulasztás.² Ezért „meg kell mindenekelőtt a Constitutiót erősíteni és oly hathatós óvásokat szerezni, melyek által jövendőre annak megsérthetése fogatatosan eltávoztasson, különben siker nélkül való minden más... tanácskozás, héjjába hozatódónának törvények, ha azoknak megtartása nem oltalmaztatik.”³

A tradicionalizmus mellett a romantika áramlata is az ősi rendi alkotmányhoz való ragaszkodást szolgálta. A romantika államszemlélete teljesen a történelmi fejlődés alapján állott, midőn a meglévő intézményeket a nemzeti szellem megtestesülésének tekintette. A romantikus nemzeti érzés nálunk rendi keretekben nyert kifejezést.⁴ A magyarság

Magyarországon, 1790—1848 (Budapest 1927) 76. l. és u. az a Fontes Hitel-kiadásának bevezetésében, 250. s. köv. l.

¹ A Magyar Országgyűlés Jegyzőkönyve 1825—27, II. 652—54., 686—87., 695—96. l. Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből, ³I. (Budapest 1886) 245—47. l. V. ö. még Kölcsey leveleivel: Minden munkái ³XIX. 384—385. l.

² M. Orszgy. Jkv. 1832—36, XI. 289—91. l. (Pálóczy L. szavai.)

³ M. Orszgy. Jkv. 1825—27, I. 112. s. köv. l.

⁴ Farkas Gyula: Magyar romantika; u. az: A fiatal Magyarország kora (Budapest 1932) 135. l.

mult felé fordulása a század elejének jellemző vonása,¹ s e mult felé fordulás — a meglévő viszonyokhoz való merev ragaszkodás — a kor szabadságfogalmán is éreztette hatását. „Éz a társadalom elégyűlten élvezte a XVII. századi Benitzky Péternek és a XVIII. századi Orczy Lórinccnek költeményeit a nem-adózásban, a közterhektől való mentességben nyilvánuló, nemzeti szabadság dicsőítéséről“.² Ez a szemlélet a rendi világ végén, még a korai liberális korszak kezdetén is tartja magát. A rendi felfogás szerint legtöbb eredeti szabadsággal bírván egy magyar nemes, a magyar alkotmány „lehet... azon általános sinórmérték, mely e szerencsés alkotmányú haza nemnemes osztályára is halkan, fontolva s a kormány közegyeztével kiterjesztendő s kitégítendő volna“.³

II.

Ez a rendi szellemű szabadságfogalom a XIX. század első felében folytonos módosulás után mélyrehatóan megváltozik. A szabadságeszme tartalmi változása az emberfogalom új értelmezéséből ered. A felvilágosodás naturalizmusa az emberben elsősorban a természeti adottságokat hangsúlyozta. Az ember „a természet munkája: a természetben vagy on ő foglalva és annak törvényeinek alávetve, melly alól meg nem szabadulhat.“ Martinovics kátéjának meghatározása szerint az ember értelmes állat. A XIX. század első évtizedeinek magyarsága szakított e naturalista, racionalista hagyományokkal. Az ember az új, idealista világkép szerint többé nem a természet része, hanem lelkének származása révén a földi léten túleső világ részese. „Nem az az ember, aki két lábon jár, mert ezt a madarak s más állatok is megteszik, nem az az ember, aki egyenesen feláll, mert ezt a medve, majom is megteheti... , — hanem az emberbe oltott isteni szikra teszi az embert. És mivel a belénk oltott szikra szent tűzről való, tehát maga is szent és bennünket a szentségre, a tökéletességre, az ő teremőjének képére és

¹ Skala István: Gróf Széchenyi István és a magyar romantizmus (Budapest 1932) 7—16. l.

² Török Pál: A szabadságeszme a magyar történelemben. Protestáns Szemle 1935, 348. l.

³ Mándy Péter: Pillantás a jövőre. Világ 1842 IV. 30.: „ami pedig az adó csonkulásából eredő egyetlen nyomatékos ellenetést illeti, azt én a Status javai jobb gazdálkodásával elenyésztetőknek vélem“. Nagy Pálra ld. Pulszky: Életem és korom (Budapest 1884) 60. l.

hasonlóságára kíván vezérleni . . . Nem is adott a természet semmi egyéb kötelességet az embernek, mint a tökéletesség megközelítésére való iparkodást.“¹

A humanitás, az emberiesség gyakran érzelmi beállítottságot jelent. A „szelíd emberiesség lelkét“, mely nem ismer ember és ember között különbséget s mindenkiben meglátja „a szép erőkkel és tehetségekkel felruházott, nagyra teremtett, de nagy gyarlóság alá vettetett, alávalóságra vetemedő, szánakozásra méltó, nyomorult embert“.² A humanitás-fogalom ily érzelmi tartalommal való telítődése folytán a gyengébbek istápolása és gyámolítása lesz a szeretettel átitatott emberi lélek legfőbb feladata, dísze és kötelessége. Szabadság és jog helyett a szeretet szabályozza ember és ember viszonyát. Eötvös, Szemere, Kazinczy a szív, az érzelem jelentőségét hangoztatja.³ A jó szívből áradnak ki a jó törvények, ezekből pedig a nemzeti műveltség és közboldogság. Az állam csak ott lehet boldog, hol a polgárok a nemtelen önhaszonkeresés alacsony indulatain felülemelkednek, hol a nemzet tagjai „a szeretettel előlő gyakorlati emberszeretet tiszta sphaerájába felszárnyaltak.“⁴

Az emberiesség méltóságot is jelent. Az ember méltósága erkölcsi természetű, jelentése vallásos tartalmú: az ember a teremtés remekműve, méltóságának mértéke a halhatatlan-

¹ Udvardy Cserna János: Honni Harmat Zseb Könyv a nemzeti pallérozódásról Levelekben. Magyar Nemzeti Múzeum kézirat-tára 254. Oct. Hung. Idézi: Iványi-Grünwald Béla i. m. 238—39. l.

² Magda Pál: Értekezés a magyar nyelvben teendő újítások barátjai és ellenségei között lévő perpatvarkodásról. Felsőmagyarországi Minerva 1825, 181. l. — Endrődi János: Az embernek boldogsága, I. (Pest 1806) 208. l. A humanitás-eszme magyarországi elterjedése. Pukánszky Béla: Herder intelme a magyarsághoz. Egyetemes Philologiai Közlöny 1919, 87. l. 7. jz.

³ Szemere Bertalan: Utazás külföldön, I. (Pest 1845) 34., 271. l. — U. az: Mária emlékezete. Összes munkái, V. 77. l. — Eötvös József báró: A vegyesházasságból születendő gyermekek vallásbeli neveléséről. (1840 febr. 26-án a főrendek előtt mondott beszéd.) Összes művei, IX. 34. l. — U. az: Kelet Népe és a Pesti Hirlap. Ld. Ferenczi Zoltán: A kelet népe (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai, Budapest 1925) 557. l.

⁴ Kiss Sámuel: Erkölcsi értekezés. Felsőmagyarországi Minerva 1826, 930. l. Körmeny Kamill: Ész és szív. Uo. 1834, 383. l. Hetényi János: A nemzeti akadémiák üdvös befolyása a nemzeti jólétre. Tudománytár, új folyam V. 30. l. Vecsei József: A filozófiának jöttévé befolyása az álladalomra. Tudományos Gyűjtemény 1837, I. 16—17. l. Soltész I.: Erkölcsi műveltség. Athenaeum 1839, I. f. é. 28. l. Varga Z.: A magyar romantika korának vallásossága. Protestáns Szemle 1936, 220. l.

ság, mintaképe az Istenség, működési köre a világ. „Behat a Teremtőnek planumába, az elmúlt idők ezredit magába foglalja az ő gondolatja s az ő cselekedeti a jövőnek kezési.“ De csupán akkor éri el dicsősége teljességét, ha a lelkében élő erők a test bilincseiből kibontakozva kifejlődnek és működnek.¹ Ez a meghatározás Kant szellemét tükrözi vissza. Szerinte az emberfogalom beteljesedése a szellemi embernek az érzéki, az értelemnek a természeti adottságok felett való uralmában következik be. A humanitás eszme ily folgalmazása a harmónia gondolatával párosul. A harmónia-elv hirdetői nem elégszenek meg csupán azzal, hogy a lelki tehetségeknek a test bilincseiből való kiszabadítását sürgezzék, hanem az igazi embereszmény megvalósulását abban látják, kiben az összes meglévő tehetségek, fokozatos kifejtés után a legteljesebb összhangba kiépítve találhatók meg. A tehetségek kifejtésének és összhangbahozásának feladata a nevelésre hárul. Értelem, érzelem és akarat harmóniáját az igaz, jó és szép elvének megvalósítása is indokolja. Amint a műveletlen, durva, vagy helytelenül művelt értelem mellett képzelni sem lehet a szó valódi értelmében vett jó szívet, ugyanúgy a durva és műveletlen szív sem mutat helyes érzelmi műveltséget. Az értelmi, érzelmi és akarat tényezők egyensúlyba állítása mellett a lélek és test harmonikus kiművelése is jelentőséget nyer az emberfogalom szempontjából: az embernek arra kell törekednie, hogy mind teste, mind lelke képes legyen sajátos rendeltetése betöltésére. A harmonikus embereszmény és a szellem emberéről alkotott fogalom összeolvad s e szintézis eredménye az a felfogás lesz, hogy az ember testi és lelki tehetségeinek összhangja valóban csak akkor következik be, ha a szellemi rész „önhatólag uralkodik az állatin“. Az ember akkor éri el személyes érettsége korát s akkor közelíti meg a tökéletes ember mintaképét, ha önuralma saját maga számára örömet és meglelégedést okoz.²

Az emberfogalom fenti értelmezéséből az állandó fejlődés és tökéletesedés következik. A fogalom nem nyerheti el beteljesedését, hanem folytonos mozgást, az eszmény elérése felé való közelítést tételéz fel. Az ember-méltóság erkölcsi értelmezésétől áthatott emberi elme az élet célját

¹ Horváth János szavai, Muzáron III. (Élet és Literatura XI—XIX.) 4—6. l.

² Beke Kristóf: A lélektudomány viszonya a neveléshez (Pest 1845) 19—20. l. Hetényi János: A lélektudománynak nevelési fontosságáról (Pest 1844) 28—29. l. Kiss János: Világpolgárságról és hazafiságról. Tudományos Gyűjtemény 1832, IX. 65. l.

is transcendens messzeségbe helyezi. Tekintete a földi élet szűk körein belül elérhetetlen s csupán legfeljebb megközelíthető pontra — a tökéletességre irányul. Az ember földi rendeltetése, hogy lelkierejét céljainak megfelelően használja, hogy magát minduntalan tökéletesítse: „ez az a dicső pálya, melynek futására hivatunk.“ Az új idealista világmépben a keresztyén perfekcionizmus és az antik görög életeszmenyéből táplálkozó harmonia-gondolat olvad össze. A lélek tehetségei tökéletesíthetők s ennek elérése csupán az emberen múlik. Bármily különböző fejlődési fokon állnak is az egyes emberek, mégis a legkisebb erejű és tehetségű emberben is megvan a képesség és lehetőség a folytonos tökéletesülésre. Ez az emberi lélek alaptulajdonsága. A tökéletesedés útjában álló külső akadályok nemcsak legyőzhetők, hanem maga az akadályok legyőzésére irányuló erő-kifejtés is a tehetségek fejlesztését szolgálja és így a tökéletesség megközelítését teszi lehetővé.¹ „Főcélja az embernek e földön, hogy azon eredeti formáját, melyből őt az első törvényszegés kivetkeztette, ismét visszaszerezni igyekezzen, avagy amint a Teremtőtől vett erejének természetében fekszik, józan értelmű, helyes érzésű, jó akaratú valóvá törekedjen.“² Az embernek mint erkölcsi lénynek rendeltetése, hogy az eredeti isteni jóságra, szentségre és tökéletességre törekedjék, hogy egész élete folyamán az igaz, jó és szép megvalósításán fáradozzék.³ Az erkölcsi tökéletesség és főjő Istenben valósul meg, aki maga a főjő, minden áldás örök és kimeríthetetlen forrása, a világon levő összes testi és lelki javak kútfeje.⁴

A kor ideális szemlélete a boldogságnak is erkölcsi tartalmat ad. „A boldogság nem lehet más, hanem egy olly jó és helyes magaérzése az embernek, melynek fundamentuma ben vagyon az emberben és melly független legyen minden külső dolgoktól.“ Boldogság és erkölcs szoros kapcsolatára mutat rá az ember végcéljának elemzője: az igazság az ember vezére, az erkölcs vitézkedésének pályája, a tartós boldogság pedig diadalmi koszorúja. Az igazság, erkölcs és boldogság három olyan testvér, „melyek az embernek igaz életet, az életnek tartós kellemet, a kellemnek lelket

¹ Fejér György: Antropologia (Budán 1807) 459-460. l. U. az: Az ember kiformáltatása (Budán 1835) 302. l. Wargha János: Az egyenlőségről. Athenaeum 1838, II. f. é. 17. sz.

² Horváth János: Sz. István első apostoli király, 6. l.

³ Szontágh Gusztáv: Propylaeumok a társadalom philosophiájához (Budán 1840) 18-19. l.

⁴ Péterfi Károly: Alapfilozófia (Nagynyed 1841) 156.. 166. l.

kielégítő hatást és erőt szereznek.“ Az emberi természetnek olyan javai ezek, melyek nélkül a bőségben élő szegény, a hatalmas erőtlen, a méltósággal övezett méltatlan, a fényes hivatalban ülő pedig becstelen.¹

Még azok is, akik a boldogságban csupán „az emberi természet testi részének tzeljät“ látják, az embernek testi és lelki erők kettősségén felépülő természetéből indulnak ki, s — Kant és követőinek gondolatai nyomán — a boldogságot a lélek céljának, az erkölcsiségnek alárendelni kívánják. A boldogság náluk teljesen elveszíti erkölcsi értelmét, csak „gyönyörűséget“ és „kedves érzéseket“ jelent. Ennek elérése azonban csak akkor lenne az ember egyetlen és legfőbb célja, ha ő „mint állat, csupán testi erőkkkel felruházott valóság volna.“ Minthogy azonban testi adottságaihoz „valami fenségesebb természet“, az „okos“ lélek is kapcsolódik, kell, hogy az erkölcsiség mint a lélek célja a testi boldogság céljánál előbbvaló legyen és soha sem szabad megtörténnie annak, hogy a boldogságot az erkölcsiség elmellőzésével, az igazság és kötelesség feláldozásával ériük el. Testi boldogság és erkölcsiség azonban összeegyeztethető egymással s az ember veleszületett törvények szerint köteles mindazon cselekedetek által, melyek őt erkölcsi valósággá teszik, a testi boldogságra is törekedni.² Erkölcsiség és boldogság ilyenén szintézise a magyar korai liberálizmusnak állandóan ismétlődő tétele. A hazai és nyugati liberálizmus egyik legjobban kiaknázott forrása, Welcker szerint is egyén és közösség életének legfőbb feladata a belső, lelki tökéletesség, — vagy erkölcsiség s a külső tökéletesség, vagy boldogság elérése, valamint a kettő között harmonikus kiegyenlítődsé létesítése.³

A vázolt ideális szemlélet az embert elsősorban a benne rejlő erkölcsi tulajdonságok alapján értékeli, természetes tehát, hogy a szabadság kérdése is elsősorban a „belső szabadság“ körére tolódik át, a szabadságfogalom erkölccsartalommal telik meg s a szabadság problémája elsősorban erkölcsi problémává válik. Már Rousseau hangsúlyozta az

¹ Szilassy János: Az embernek iránya. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei, I. (1831—1832) 303. l. Az ember tehát erkölcsiség követésére rendeltetett ugyan, de az erkölcsi tökéletes boldogságban van az ő végcélja és legfőbb rendeltetése. Luczenbacher János: Elmélkedések a természeti jusstudomány állapotjáról. Tudományos Gyűjtemény 1828, VII. 67. l.

² I. Gr. B. D.: A nemzeti jól-létről (Bétsben 1831) 13. l.

³ H. Zehnter: Das Staatslexikon von Rotteck und Welker (Jena 1929).

erkölcsi szabadság, az önuralom fontosságát. Szerinte „a vágyakozás pusztá indítóereje rabszolgaság, a szabadság pedig engedelmség az önmaga által előírt szabadsággal szemben.“ A felvilágosodás rendszerében és államszemléletében azonban elhalványult a szabadság etikus értelmezésére irányuló törekvés, a szabadságfogalom az ember külső életére, s természetjogi tételek hangoztatásával a politikai szabadságjogok meghatározására korlátozódott. A XIX. század első évtizedeinek ideális szemlélete Magyarországon is az erkölcsi szabadság kérdésre irányítja a figyelmet. Jogi és filozófiai munkákban egyaránt megjelennek Kant és követőinek gondolatai s az erkölcsi szabadságot a magyar gondolkodók is az érzéki kecsegtetésektől, a természeti adottságoktól és a megszokás törvényeitől független cselekvésben, az észszerű törvényadásban határozzák meg.¹ Az öntörvényadás — s egyszersmind a jog — alapja a kötelesség. Az embert, mint erkölcsi lényt, erkölcsi törvények kötelezik, értelme és lelkiismerete teljes megkötéssel kötelessége teljesítésére kényszerítik s mivel ez alól nincs kibúvó, hanem mindig a kötelességet meghatározó jog és igazság szerint kell cselekednie, ebből következik, hogy az ember szabad. Szabad nem csupán belsőleg, hanem külsőleg is; nem csupán tehetségének, hanem jogának is kell lennie kötelessége teljesítésére s mindazon ellenkező erők elhárítására, melyek őt jogai gyakorlásában megakadályoznák. A jog ily meghatározás szerint nem egyéb, mint „erkölcsi-ségünk-emberiségünk-lehetőségének megkívánása“, biztosítása: a kötelesség fogalmának logikus következménye.²

¹ Vanák András: Lelkileges embertan (Eperjes 1841) 150. l. Mándi Márton István: Keresztényen theologusi morál (1796) XXX—XXXI. l. V. ö. Warga János: A szabadság. Athenaeum 1839. I. f. é. 9. sz.; Wargha István: A lélektudomány hatása a nevelésre (Phil. pályamunkák, III. Pest 1846) 368. l. — Benczur János: A szabadság és társadalmi rend elméletei (Pesten 1848) 10—11. l. Ld. még Luczenbacher János: Elmélekdedések a természeti jusstudomány állapotjáról. Tudományos Gyűjtemény 1828, VII. 67. l. — K. Larenz: Die Rechts- u. Staatsphilosophie des deutschen Idealismus c. tanulmánya a Holstein—Larenz: Staatsphilosophie II. részében (München—Berlin 1933).

² Szontágh Gusztáv: Propylaeumok a magyar philosophiához (Pest 1839) 215. l. — Nyiry István: Nőjogtan. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei, III. (Buda 1837) II. r. 97—98. l. — Trocsányi Dezső „Mándi Márton István tudományos munkássága“ (Theológiai Tanulmányok, Pápa 1931) c. művében szépen jellemzi e kor emberét: „... Kant, Fichte és a gyakorlati kereszténység szelleme hatja át a lelkes magyar tudós áradó mondatait. Emlékoszlopok akar állítani minden időnek pápai kollégistái elé, hogy az iskola iránti örök hűségre s e hűségnek tettekben való megbizonyítására figyel-

A szabadság tehát nem lehet az ugyanazon időben lehetséges tevés, vagy nem tevés közötti választás, valamint a szabadság nem épülhet fel a viszonyosság tételén sem.¹

Kiss János tömören fejezi ki az új életszemléletnek az anyagi javak és erkölcsi értékek viszonyáról kialakított felfogását. Gondolatmenete: ha valamely államot erőlelkűség, önzetlenség, tiszta és egyszerű erkölcsök nem őriznek, hamar el kell enyésznie annak. Másrészről a szorgalom és kereskedelem útján megvagyonosodott, hatalmas nemzetek remélhetik, hogy munkálkodásuk védője lesz államuknak. Az ilyen nemzetek a maguk urai, mivel a vak véletlennek semmit sem, a körülményeknek keveset, hanem inkább mindent maguknak köszönhetnek. Egyedül a munkából — mely minden lelki és testi tehetség kútfeje — származik egyes embernél és egész nemzetnél egyaránt a „gyarapodás, csinosodás s az ezekkel összekapcsolt Nemzeti-lélek“.² Péczely József debreceni professzor szerint a nemzetek értelmi fejlődésének, a tudomány és a művészet virágzásának ha egyáltalában van valami külső, mellőzhetetlen feltétele: az nem lehet más, mint a nemzetnek azon lépcsőfokra jutása, melyen a lélek a test szükségéitől szabad. Művelt és gazdag nemzet körében nem egy út áll nyitva a nemzet szegényebb tagjai előtt, hogy igyekezetük, munkájuk s a közintézmények segítségével tehetségeiket kifejthessék, magukat kiművelhessék. Ezek számára azután a műveltség lesz a gazdagság

meztesse. Leborul a kötelesség szentsége előtt Kant tanítása szerint; cselekedni! cselekedni! ez a főcél, amire rendeltetünk, vallja Fichtével; de ha közjő s emberszeretet nincs bennünk, csupa semmik vagyunk, mondja filozófiai predikátor szíve“. Ld. még Márton I.: Keresztyén theologusi morál (1796), Ajánló levél, XXV—XXVI. l. Szilágyi János: Természeti törvénytudomány (Sziget 1813) 12—13. l. V. ö. még: Pauler Tivadar: Az észjogtudomány fejlődése és jelen állapota. Tudománytár, új folyam VII. 209. s köv. l.

¹ Márton István: Keresztyén morális kis Katekizmus (Bécs 1817), Előbeszéd, XII—XIII. l. Fejér György: Beszéd, IV. (Pest 1818) 320 l. Feltinger István: Egyházi beszéd... Sz. István első apostoli nemzeti király ünnepén (Bétsben 1832) 14—15. l. A vallás alatt az egyes egyházak gyakran a saját dogmatikai rendszerükön felépülő hitgizságokat értik. Feltinger szerint nincs más vallás, más anyaszentegyház, mint a római katolikus. Mándi Márton I. viszont a kölcsönös felebaráti szeretetre hivatkozva a megértésre utal. Jól tudjuk azonban, hogy a kanti etikára épülő morális kis katekizmus dogmatikai indifferenciája miatt a református egyház vezetői körében nemcsak nem örvendett osztatlan népszerűségnek, de támadások is bőven jutottak számára osztályrészül.

² Kiss János sorai: Muzarion III. (Élet és Literatura XI—XIX.) 24—25. l. U. az: Mi segíti elő a tudományok és szépmesterségek virágzását? Felsőmagyarországi Minerva 1825, 135. l.

forrása. Ami az egyénre nézve így megállapítható, az éppen megfordítva alkalmazható az állami közösségre, ahol kezdetben a gazdagságból mint kútfőből fakad a később hasonlóan gazdagság forrását képező műveltség. A szegényeknek elválhatatlan társa a tudatlanság.¹

Kifejezetten liberális gondolatkörben mozgó publicisták között is igen sokan hangoztatják a belső szabadság jelentőségét s az anyagi önállóságot ők is éppen e belső szabadság szempontjából értékelik. Az erkölcsi szabadság mindaddig a legalacsonyabb fokon marad az emberiség igen nagy részénél, amíg az állam minden egyes tagja legfontosabb életszükségleteit fedezni nem tudja. Szilárd jogrend csak akkor lesz megvalósítható és a büntetés csak akkor nyugszik igazi jogalapon, ha a vétkes nem kényszerül önfenntartása miatt bűn elkövetésére, ha a rosszat „belső szabadságból” cselekszi. Ha az ember életszükségleteit ki tudja elégíteni, akkor többé nem pusztá ember-állat, akkor a törvény megszegéséért méltán felelősségre vonható erkölcsi lény, ember, sőt személy a szó legszorosabb értelmében, „ekkor lélekszabadságunk mentve lesz s motiválva büneinkért talán a halálos büntetés is.” Akik az ember önfenntartását megnehezítik, azok elrabolják belső szabadságát.² Az anyagi gyarapodás értelmét tehát az ember lelki erőinek emelése adja meg. Reformkorszakunk politikusai az anyagi jólét emelését erkölcsi szempontból is méltányolják. Az anyagi előhaladásra irányuló törekvés — szerintük — szellemileg erősebb s magasabbrendű állapot elérése után érzett vágyból származik. Amerika példájával az anyagi haladás szellemi hatására mutatnak rá, hol a jólét nemes önértetet, erkölcsi-iséget és hazaszeretetet szül.³

Az erkölcs magasabbrendű érték a jognál. A jog „erkölcsiségünk lehetőségének megkívánása”, biztosítása, a kötelesség fogalmának következménye. A jog: „külső kényszerítés, külső szabadság, törvényesség”, művelődésünknek csupán kezdete. Önkényszerítés, belső szabadság, erkölcsiség jelenti művelődésünk kifejlődését. Törvényesség nem pótol-

¹ Péczely József: A nemzeti gazdagság befolyásáról a nemzeti művelődésre. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei, IV. (Budán 1840) II. rész, 141–143. l.

² Quodlibet (Lipcese 1845) 48–51. l.

³ Trefort Ágoston: Az anyagi érdekről. Budapesti Szemle 1840, 4., 21. l. A korai liberális nemzedék gazdaságpolitikájának világnézeti elemeiről ír. Varga Z.: A védegyeletről. Debreceni Szemle 1935, 288. s. köv. l. A német viszonyokról hasonló értelemben F. Schnabel: Deutsche Geschichte im 19. Jh. III. 276. l.

hatja az erkölcsiséget, ezt viszont a törvényesség biztosítja. Az emberi művelődés teljessége a tökéletesre törekvésből származik, midőn „cselekedeteink erkölcsisége nem a külső kényszerítés félelméből, sem a törvény pusztá tekintetéből, hanem egy mindenható valóság, mint örökké való boldogságra rendelt természetünk alkotójának szeretetéből származik.“ A jog mindig kényszerít és köteles tartozást kíván, az állandó kényszerítő parancs hatása alatt való cselekvés azonban a személyiség lealacsonyítását jelenti. A személyiség szellemének kényszer hatása alatt való kifejtése ellenmondás a személyiség fogalmával szemben. A jog tehát — bár emberi viszonyainkban nélkülözhetetlen — hatáskörére nézve csupán külső tartozás. A határozatlan jognak határozottá kell válnia az erény által: ennek kell a jogot át-hatnia, hogy személyünket valódi szellemi létre emelje.¹ Az emberi közösségek-alkotta jogszabályok tehát csupán helyettesítik az egyes személyek belső szabadságát, mivel az értelem törvényeinek megfelelő öntörvényadás és ön-uralkodás a különböző életkorú, lelki fejlettségű és műveltségű embereknél egyformán meg nem található. Az emberek nagykorúságát valójában a kiművelt értelem önmunkás-ságáról s az erkölcsi jó gyakorlásáról ismerhetni fel. A büntetés az erkölcsi törvény uralmát fenyegető erkölcsi kiskorúak elleni védelem.² Az állam fennállhat ugyan csak törvényre és jogra támaszkodva is, de igazi célját erkölcsiség nélkül nem érheti el. Az erkölcsiség szempontjának elejtését nem jelentheti, ha az állam polgárai cselekedetének vizsgálatánál megelégszik magával a törvényesség, a jog előírásának érvényesítésével, de azért a törvényeket is át kell hatnia az emberiség eszméjének. A polgári szabadságot sem egyedül a törvények hideg és száraz szavának kell meghatároznia, hanem a törvények lelkét az emberiségnek kell alkotnia. Az erény tehát az idealista gondolkodók előtt az állam életében első helyet nyer a jog előtt, bár a jogot is erkölcsi értéknek — „az erénynek a politikai világba átvitt eszméjének“ — tekintik. Erény és jog a kor két eszménye.³ Szabadság és erkölcs fogalma a kor lelkében összeolvad. Szemere Bertalan szavai szerint a szabadság, amit eddig korlátlanossággal tévesztettek össze, az egyén megérett és

¹ Wurga János: A jogról. Athenaeum 1839, II. f. é. 16. sz.

² Csoma János: Status fogalma és célja. Tudománytár 1837, 295—297. l.

³ Fábrián Gábor: A jog eszméjéről. Athenaeum 1839, I. f. é. 38. l.: „Az erény általános eszméje után én szebbet a jog eszméjénél nem ismerek.“

megnemesült akaratában kezdődik s ebből kifolyólag a közszabadság is új jellemet nyer : a nemzeti érdeket az emberiség szempontja vezérli, amely viszont az erkölcsfilozófián épül fel, ez pedig „veendi világát e szórul : Isten“.¹

A humanitás-eszme a jogállam fogalmával áll kapcsolatban : az ember belső szabadsága önmagában csekély értékű lenne, ha nem állna módjában, hogy értelme szavát s a kötelesség parancsát cselekedeteiben megvalósítsa. Az értelem öntörvényadásából és az akarat belső szabadságából következik, hogy az embernek külsőleg is szabadnak, minden önkénnytől függetlennek kell lennie. Így az embert, mit személyt, külső cselekvési körében sem szabad annyira korlátozni, hogy mások — az erősebbek — pusztá eszközévé válják. Egészen szabadon cselekedhetik tehát, csak hogy mások személyiségét s jogait meg ne sértse és azok szabadságköreibe be ne törjön.² Ezért „minden egyes egyén így szól minden más egyénhez : én természet szerint szabad vagyok, te is hasonlóképen szabad vagy, nézzük tehát úgy kölcsönösen mint szabad lényeket.“

A német neohumanizmusból és idealizmusból táplálkozó magyar idealista áramlat az állam erkölcsi célját s az ember erkölcsi hivatását hangoztatva az erkölcs értékét a jog fölé emelte. A jogot is erkölcsi értékek megvalósítójaként fogta fel. Amellett a szubjektív jog mellett azonban, mely az erkölcsi kötelességek önelhatározásából, az értelem és akarat parancsszavából eredő teljesítését tartotta a személyiség fokát elért egyén cselekvése mértékének, objektív jogi meghatározással is találkozunk, mely a pozitív jog tételeiből indult ki s az államot is Kant után úgy határozta meg, mint egy csoport embernek a jogtörvény alatt való egyesülését. A jogállam megvalósítása a liberalizmus nagy történelmi tette volt. Ennek alapgondolata, hogy az önkény helyébe a jogot és törvényességet állítsa. Nem a hatalom és jólét az állam célja, hanem a jog megvalósítása. Németországban a polgári és jogállam-gondolat első vezető képviselője Kant lett s Magyarországon is az ő filozófiai rendszerének követői közül kerülnek ki a jogállam gondolatának első hirdetői.

Az elméleti alap áttekintése után lássuk most már a szabadság-eszme gyakorlati alkalmazásáról elhangzott nézeteket. Láttuk, mint jutnak el a század elejének államszemléleti írói az erkölcsi szabadság fogalmától a jogállam fogal-

¹ Szemere Bertalan : Utazás külföldön, I. (Pest 1845) 97. l.

² Péterfi Károly : Alapfilozófia (Nagyenyed 1841) 152--153. l.

maig. A polgári szabadságjogok azonban ebben a rendszerben csupán másodrendű jelentőségűek, mert értelmüket az ember belső szabadsága, lelki függetlensége adja meg.

Jogok bírását erkölcsi érettségnek kell megelőznie.¹ Bármely alkotmány e nélkül csak üres beszéd, sőt bűnre és veszedelemre való alkalom; ellenben a belső szabadság, az igazi vallásos és tudományos műveltség „charta nélkül is szörnyű sokat ér“. Polgári szabadságról még szó sem lehet ott, hol igaz, buzgó, vallásos lélek és műveltség nem uralkodik. Az ilyen ország, „ha szinte a világ minden chartáját összevhalmozzuk is benne, soha meg nem szabadul a legkegyetlenebb despotizmus gyalázatos rablántzaitól, melyet a legalacsonyabb világi célokat kergető egymást üldöző frakciók kovácsolnak“.² Vajda szerint az emberiség fele az állatnál alig értelmesebb, negyedének van ugyan a társadalomról némi fogalma, de csupán nyolcadát lehet oly értelem-embernek venni, amint az kívánatos lenne. A „néptömeg“ csecsemő, de mint oroszán rázza láncait s tej helyett vért is szeret szopni. Érzi ugyan, hogy nincs ott, hol lennie kellene, valami jobb után törekszik, de nincs világos fogalma kötelességeiről. Nem tudja, mi a jog s hogyan kell azzal élnie. Sorsa vagy önkény, vagy szolgaság. Ahol az önkényt megtörte, nem ismert mértéket s a féktelenség útjára sodródott, majd újra szolgaságba hanyatlott. „Polgári rendezkedő szabadság“ csak a művelődés kísérelése lehet. A műveltek dolga, hogy szigorúan ügyeljenek a népre, kormányozzák és neveljék őt s minél biztosabban vezessék célja, a szabadság felé. A nép széles rétegei nem tudják, mi van javukra, mi kárukra, természetesen tehát, hogy vezetőkre van szükségük, akik őket szépszerével, de ha kell erőszakkal is a művelődés és az annak nyomában járó szabadság mezejére vezetik. Ha az okosak és hatalmasok nem szorítják, nem kényszerítik a népet a művelődésre, évezredek múlva sem érik meg az a szabadságra. A képviselő elvének korlátolt alkalmazásával a politikai szabadságjogok kiterjesztését máris részben megvalósíthatónak tartja.³ Az ő gondolatainál

¹ Szemere Bertalan: Utazásom külföldön. I. (Pest 1845) 202. l.: „Még azon jogok is, melyeket senkitől nem vonhatni meg, mind olyanok, melyekre az oktatás kisebb-nagyobb mértékben megkívántatik“.

² Péterfi Albert: Az erkölcsi és politikai szabadság természete (Nagyenyed 1835) 22., 34., 35. l.

³ Vajda: A néptömeg polgári élete, I–II. Athenaeum 1840. I. f. é. 6. és 12. sz.; u. az: A szabadság. Életképek 1845, II. f. é. 14. sz.

még arisztokratikusabb rendszert képviselnek a „pórralkodástól“ irtózó Szontágh Gusztáv fejtegetései. Szontágh szerint az észjog törvényelőtti egyenlőséget s egyenlő polgári jogokat kíván, de nem kíván egyszersmind egyenlő politikai jogokat is, mert ezeknek gyakorlata szellemi és erkölcsi képességet s bizonyos belső és külső önállóságot, függetlenséget feltételez, ami pedig minden emberben nem található meg. A népesség legalsó, legszélesebb rétege, „a pór nép“, mindenütt a legszegényebb s ennél fogva a legtudatlanabb legerkölcstelenebb. Erkölcstelensége nevetlenségéből s inségből származik. A polgári jogok korlátlan kiterjesztése azt eredményezné, hogy végül is minden országos ügyet ez a réteg döntene el, tehát nem a nemzet értelmisége, hanem a szellemi kiskorúak. Ezen a fonákságon — szerinte — még a népnevelés sem segít. Az iskolák terjesztése, a földművelés és ipar védelme esetén a szellemileg és gazdaságilag elmaradott réteg körében a művelődés és vagyonosság fokozódhat ugyan, de azalatt műveltség és anyagi gyarapodás tekintetében a nemzet értelmisége sem fog vesztegelve tepsedni, hanem aránylag — sőt még nagyobb mértékben — ez is halad. Így az egyes társadalmi rétegek művelődési és anyagi szintje között az arány nem változik, „az utolsó néposztály mindig a legtudatlanabb s ennél fogva vezérlésre legkevésbé alkalmas“ marad.¹

Ez az irány tehát — mint látjuk — erősen arisztokratikus jellegű. Az arisztokrácia elnevezést Széchenyi szellemében véve, aki szerint ez a fogalom a legjobbak kormányát jelenti, melyben „egyedül az ész, igazság és erény Isteni parancsolnak“. Mint Széchenyi, ők sem akarják az aristos nevet csupán „egy nemzetségre“ alkalmazni, hanem azt kívánják, hogy becsültessék az ész, igazság és erény dísze mindenütt s mindenkor, akár a fejedelem, akár a legutolsó jobbágy, akár a legvénebb, akár a legfiatalabb halhatatlan lelkét díszíti. E világnézeti irány hívei előtt a személyiség elve a rendi hovatartozás felett áll. Eszerint minden ember személy, öncélú valóság, akit dologgá s egyéni célok eszközévé tenni az emberi méltóság lealacsonyítását jelentené.² Csak az ember — mint személy — rendelkezik jogokkal s ennél fogva minden egyén önkörében független.³ A személyiség elve azonban nem vezet el az általános emberi egyenlőség

¹ Szontágh Gusztáv: Propylaeumok a társadalom philosophiájához, 150—152. l.

² Veesei József: A philosophiának jöltevé befolyása az államtudományra. Tudományos Gyűjtemény 1837, I. 17. l.

³ Székely Mózes: Észtan (Kölozsvárt 1843) 87. l.

gondolatához. Igaz ugyan, hogy az emberek között testükre s lelkükre nézve természeti egyenlőség van, mert mindegyikben megtalálhatók ama főtulajdonságok, melyek az okos és szabad valóság lényegéhez tartoznak, de tehetségük, képességük, akaraterejük különböző fokú kiművelése következtében „különböző személyes megkülönböztetés származik az emberek között”.¹ A különböző szorgalom és lelki erő következménye a vagyonosság különfélesége, ami az egyenlőséggel, a korliberális arisztokratikus szemlélet szerint, nem áll ellentétben.² Az egyenlőség fogalma tehát eszerint csak az egyenlő lehetőséggel azonos, de e felfogás arisztokratizmusa mellett is e részen szembehelyezkedik a századeleji tradicionalista és restaurációs ideológia szabadságfogalmával. Igazi polgári szabadság csak ott lehet, hol vallásosság és tudomány virágozik s az igazságos törvény előtt minden polgár egyenlő, s a közterheket tehetségének megfelelően mindenki egyformán viseli, hol a köztanácskozásokban mindenki lelkiismeretes meggyőződését bátran és sértetlenül kimondja, a kormány hajlíthatatlanul és rendületlenül áll az igazság örök oszlopain és ahol az ártatlant még az uralkodóhoz legközelebb álló sem bánthatja büntetlenül.³

E neohumanista szellemmel átítatott liberálizmus a szabadság eszményi állapotát nem akarja egy csapásra megvalósítani, hanem a XVIII. század újító lendülete és a XIX. század elejének tradicionalista szelleme között közép-utat keres. Az állandóság és a forradalom rendszerét állítja egymással szembe s a két ellentét túlzásait és egyoldalúságait kikerülve dualisztikus irányt követését ajánlja. Az állandóság rendszere csak a fennállóra támaszkodik, eredménye : tespedés. A forradalmi irány csak az eszmére néz, ennek következménye : anarchiát követő katonai diktatúra. A helyes irányelv : az előre- és hátratekintő, fokonkénti,

¹ Luczenbacher János : Elmélekdedések a természeti jusstudomány állapotjáról. Tudományos Gyűjtemény 1828, VII. 76—77. l.

² Wurga János : Az egyenlőségről. Athenaeum 1838, II. f. é. 17. sz.

³ Péterfi Albert : Az erkölcsi és politikai szabadság természete, 24—26. l. : „Nincs ott polgári szabadság, hol a középidő legveszedelmesebb s a XIX. század fényével legsetétebb ellenkeztetés formálódott maradványa, az elfajult és ditső nevét kicsufoló Aristokratia myriadnyi fejű hydrája a nép többi részét lábaival tapodja s annak sírját emésztve abban hiszi állani és abban keresi a polgári szabadságot, hogy mentől több jótéteményeiben s hasznaiban részesül a hazának, annál kevesebb terhét hordozza ; s hogy ha lehet senkitől se függve a legnagyobb gonoszságok közepette is a törvények Chinai czérimoniájai között csufolódva bujkáljon.” — Péterfi László : A polgári alkotmánynak megújítása és tökéletesítése (Nagyenyed 1836).

a fennálló viszonyokat és az eszme követelményeit egyaránt mérlegelő békés és törvényes úton való haladás. A reformok kiinduló pontjai mindig a fennálló viszonyok legyenek. A középútkeresés hangsúlyozása mellett is mégis a forradalmi iránytól áll e gondolkozás távolabb. Ennek okát elsősorban gondolkodóink apolitikus magatartásában látjuk. A szellem embere, aki a politikai változások mértékét a művelődés és erkölcs előhaladásától teszi függővé, visszaborzad a forradalom szélsőségeitől. Tévedés, hogy a fejlődés annál üdvösebb, minél gyorsabb és mennél gyökeresebb változásokkal jár. Minden javítás feltétele és mértéke annak általános és viszonylagos tökéletessége.¹ A forradalom pusztító lángjait mindig valami törvénytelen erőszak gerjeszti s így azok a törvényes hatalom ellen emelkednek fel s az újat a megavulttal, a hasznosat a károssal és a törvényes jogokat a törvénytelen visszaélésekkel együtt egyaránt semmivé teszik. Az igazi „politikai jobbítások” ezzel szemben a törvényes hatalomtól erednek s csak a kor szellemével ellenkező intézményeket és visszaéléseket törlik el és megkínélik mindazt, ami a kor szükségeivel összeegyeztethető. A haladás kérdése a tökéletesedés eszméjével áll kapcsolatban. Az egész népnek ugyanúgy, mint az egyes egyének arra kell törekednie, hogy az anyagi, a tudományos és az erkölcsi művelődés minden egyes ágában folytonosan előbbre menjen; egyénnek és nemzetnek egyaránt állandóan tökéletesednie kell. Ezért ha valamely nép az anyagi és szellemi művelődés felsőbb fokát eléri, azonnal gondoskodni kell az ország kormányzóinak arról, hogy a fennálló intézményeket módosítsák.² A főhatalomnak arra kell tehát törekednie, hogy a külső szabadságot a belső szabadságtól messze hátramaradni ne engedje, nehogy az önkény és erőszak a lelket megfagyaltassa és a nemzetet halálos álomba merítse. De másfelől még jobban kell vigyázni arra, hogy a külső szabadság a nép műveltsége előtt ne nyargaljon, nehogy „az ész és törvény nélkül dolgozó s a nemtelen és délceg állati ösztönöktől elragadott erők mind magokat, mind az egész társaságot a végtelenbe szétszórják s a pólusok fagyánál is

¹ Szontágh Gusztáv: Propylaeumok a társadalom philosophiájához, 82—85. l. Sz. szavai: visszataszítók a rendszer (forradalmi) fonákosságai, ha erkölcsi és jogi szempontból tekintjük, kivált erőszakos vértől nem irtózó irányát. Vecsei József: A philosophiának jólétvő befolyása az álladalomra. Tudományos Gyűjtemény 1837, I. 19. l.

² Péterfi László: A polgári társaságnak megújítása és tökéletesítése, 19. l.

sokkal veszedelmesebb mindent összeperzselő megemésztő lángokkal borítsák“.¹

A humanitás-eszme szerint a legjobb kormányforma az, melyben az igazi emberszeretet lelkétől vezérelt és a tudományok által minden oldalról kiművelt ész uralkodik, hol a mozdíthatatlan alapon álló központi erő és a körülötte különböző irányban dolgozó erők egyensúlyban állanak. Bár minden kormányformának megadhatónak vélik a maga érdemét és becsét, mégis egyenlő körülmények között a monarchiában látják azt az államformát, mely mind az állami közösség célját leghathatósabban szolgálja, mind pedig a világmindenségben uralkodó rendet és harmóniát a legjobban megvalósítja és leghűségesebben ábrázolja.

Művelődési értékeknek pártpolitikai állásfoglalás fölé emelése jellemzi Szemere Bertalannak a kormányra vonatkozó apolitikus fejtegetéseit. Alaptétele, hogy művelt népet nem igazgathat s kormányozhat más, mint az erőt és hatalmat jelentő értelem. A kimagasló egyéniségeket, a legjobb szakembereket kell a kormánynak az egyes ügykörök vezetésével felruházni. A kormány a pártokat nem oszlathatja másként fel, csak ha maga sem pártalakulat, hanem minden párton felül emelkedik s nem kíván vak engedelmisséget s a meggyőződés feláldozását nem várja. Így a kormányban nem a vélemény, de a tudás és az erő, nem az engedelmség, de az ész „gyűjtetvén össze, teremtője lesz minden nagynek és szépnek“.²

A nevelés az egyetlen útja bármelyik „status apotheosisának, mert mikor tudományos műveltség és jó erkölcsök vallásos érzéseinkkel kézenfogva terjesztik az üdvös felvilágosodást, akkor a status nagy léptekkel siet aranykora elébe s ha eddig irusi szegénységgel küzdött is, magából kifejtheti a belső erőt, mely lelki, mint földi kincseket mennyei hatalommal varázsol elő“.³ A nevelés az új, idealista rendszerben államkormányzati jelentőséget nyer. A 30-as évektől kezdve egészen tudatos magyar művelődéspolitikai körvonalai kezdenek kibontakozni s alig van társadalmi, vagy politikai életünknek kiemelkedőbb egyénisége, aki a nevelés kérdésével ne foglalkoznék.⁴ A nevelésnek egyik alapvető

¹ Péterfi Albert : Az erkölcsi és politikai szabadság természete. (Nagyenyed 1836) 21., 34—35. l.

² Szemere Bertalan : Utazásom külföldön, I. 202—204. l.

³ Kállay Ferenc : A halálos büntetésről. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei, V. (Buda 1842) II. rész, 115. l.

⁴ Ld. Kornis Gyula : A magyar művelődés eszményei, I—II. (Budapest 1927) különösen I. 525—26. és II. 338—39. l. és Csighy Sándor : A szabadságharc előtti kor pedagógiai törekvései. (Budapest 1936.) Széchenyire : Imre Sándor : Sz. I. nézetek a nevelésről.

fontosságú vonása, hogy a szellemileg fejlett és művelt ember nemzetgazdasági szempontból jelentősebb tevékenység folytatására képes és közgazdasági emelkedésünk igazi alanyává válhat. Másik, éppen szempontunkból még nagyobb figyelmet érdemlő oldala a népnevelés kiterjesztését sürgető gondolatoknak a politikai joggyakorlat kérdése. A neohumanista ideáлизmus a törvényt és a jócselekedeteket nem kényszer útján akarja megvalósítani, hanem az erkölcsi érettséget elérte ember szabadakaratának független megnyilvánulásától várja azt. Tehát a „nevelés foganatosabb minden politia-beli fogásoknál“. A neveletlen, buta, tanulatlan néptől hűséget, hazaszeretetet, szerénységet, haszonvágy nélküli engedelmességet nem lehet várni, az ilyennek körében sikertelenek maradnak a legbölcsebb rendelkezések, teljesítetlenül a legüdvösebb törvények, a legszükségesebb intézkedések megvalósulása elé is számtalan akadályt és nehézséget gördít a „buta, önhaszonkereső és lelkiismeretlen sokaság.“ A legügyesebb tisztviselő sem képes kellő éberséget tanusítani, hogy a „lelketlen és sem az emberi méltóság, sem a közjó érdekeit becsülni nem tanult nép“ ki ne játssza. A műveletleneket, „az állatiság szilaj indulataival lappangókat“ a legkegyetlenebb büntetés, sőt maga a halálbüntetés félelme sem képes megjavítani, de még megrettenteni sem. Ellenben a jó nevelés ott is hat, ahova a legéberebb rendőrség és közigazgatás sem láthat be. Az önértetre és az emberi méltóság értelmének felfogására emelkedett ember lelkében hordozza minden erénynek a magvát, amely azután kész is azonnal kivirágozni, sőt gyümölcsöt is hozni, midőn azt idő, hely és kötelesség megkívánja. Önként vállalja ez magára a köz javát szolgáló terheket, vagy legalább csendes és nyugodt lélekkel viseli az elkerülhetetlen megterheléseket, mert jól tudja, hogy az embernek nem csupán veleszületett természeti jogai vannak, hanem a társas együttélésből szükségképpen következő tartozásai és kötelességei is. A művelt nép önként meghódol ezeknek, anélkül, hogy magát igazságtalanul, elnyomva rabságban érezné. Anélkül, hogy állapotát „saját képzelmei vagy másoknak ingerlő csábításai szerint változtatni kívánná s függetlensége dühét — melyet korunknak szelleme annyira feltűzelt — korlátok között tartani nem tudná“. ¹ Csakis a nemzet fejlett és széles szellemi kultúrája biztosítja az állami hatalom és jog helyes

¹ Beke Kristóf: Nevelés ügyében (Veszprém 1833) 4., 13—17. l. U. az: A lélektudomány viszonya a neveléshez. (Pest 1845) 12. l. Almási Balogh Pál: Egy hasznos ismereteket terjesztő társaság ügyében. Pesti Hirlap 1841, 14.

gyakorlatát, a nevelés az, melynek segítségével az állam által nekik adott jogok élvezetére képesekké tétetnek. Elhalasztani a nevelési intézkedéseket nem más, mint azon időpontot elhalasztani, melyben a nép azt a jogot, melyet az állam adott, valósággal élvezheti — hirdeti Eötvös 1848-ban az elemi oktatással kapcsolatban tartott beszédeiben. Igen helyesek a törvény rendelkezései, melyek minden ember számára hasonló politikai jogokat írnak elő, de a politikai jogokat nemcsak a törvény adja, hanem a személyes képesség is. A politikai jogok megadása akkor, mikor műveletlensége miatt a nép mások vezetése alatt áll, önmagában semmi s minél több szabadságot ad a törvény, annál nagyobb lesz a valóságos különbség, amely a művelt és műveletlen osztályok között fennáll.¹

Az új életeszmény három államban látja elveinek megtestesülését: a klasszikus Görögországban, az északamerikai Unióban és Németországban. A „humanizálás, a szépművészet minden ágának kifejtése és utánozhatatlan tökélyre emelése, a tudományok csaknem minden fájának megalapozása“ emelték Görögországot páratlan dicsőségre. Az Egyesült Államokat az emberiség jogainak őrzése, a vallás és igaz politika elveinek kifejtése, vadonokat eltüntető szorgalom jellemzi.² A legkiemelkedőbb dicséret azonban Németországnak jut. A nyugat országait járó Szemere Bertalan a lelkesedés legemelkedettebb hangján ír a porosz közoktatásügyi helyzetről. Van már Európában ország — írja — amelyik szerencsésen oldotta meg az állam legnagyobb feladatát, a népnevelés kérdését; nincs Poroszországban iskolai oktatásban nem részesülő gyermek. Lehet Franciaország a szabadság földje, Olaszország a művészetek hona, Anglia pedig az emberi ész és hatalom diadalának csodás helye,

¹ Eötvös József: Az elemi oktatásról. Összes művei, IX. 272--73., 283. l. U. az: Kelet Népe és a Pesti Hírlap (Fontes, Budapest) 546--47. l.

² Hetényi János: A lélektudomány nevelési fontosságáról (Pest 1844) 28--29., 38--39. és 114--115. l. U. az: A nemzeti akadémiai üdvös befolyása a nemzeti jólétre. Tudománytár, új folyam, V. 40. l. „Azért állottak polgári társaságba az emberek, hogy az egyetemes műveltség, mint főző hathatósb eszközök és egy közcélra munkálás által előállítottassék, még pedig sikeresebben, mint ezt egyesek magukra nézve tehetnék: innen a jól alkotott s nevelt nemzetek fénylenek is ezzel, míg a vadak s félvadak mit sem tudnak erről.“ Pesti Hírlap 1848 április 3.: „A civilisatio szent szó, ma inkább, mint valaha. Zsarnokok, szabadítékos osztályok el lehetnek nélküle, sőt éppen megfordított arányban dicszenek a civilisatio növekedésével... De a népek csak a civilisatio légkörében szilárdulhatnak meg. Szabadságuk benne vagyon és általa.“

„mindezek mint másodrendű csillagok fölé emelkedik Borussia képe, dicsőségének lángtengere e három szóból sugározván ki: a népnevelés hazája“. A „lélekbúvár“ német nép megtalálta azt a helyes alapot, melyen az embert emberré és keresztyénné lehet nevelni. Az emberré nevelés feltétele a lélek és szellem kiképzése és az emberi tehetségek egyetemleges kifejtése. Keresztyénné nevelni a valláserkölcsei élet követelményeinek felfedésével, polgárrá nevelni a jogok és kötelességek megismertetésével lehet. Az ember képzettsége kezesség arra, hogy jogait követeli, vallásossága és erkölcsössége, hogy kötelességét teljesíti. A francia nem törődik az emberies, vagy valláserkölcsei neveléssel, hanem polgárt akar nevelni, elfeledve, hogy amely nép jogait ismeri, azt csak alapos nevelés útján lehet a lázongások útjáról elvonva igazgatni.¹ Jellemző, hogy a magyar liberalizmus oly jelentős alakja, mint Szemere Bertalan, a 30-as évek derekán még Németországban látja eszményképét s szigorú kritikával illeti a franciaországi állapotokat. Szerinte a tanulmányútját megelőző három év francia kormányai nem tulajdonítottak a népnevelésnek kellő fontosságot. Franciaország belső bajainak és zavarainak főoka, hogy a nép az elemi ismeretek után mindjárt filozófiát hall, aki olvasni megtanult, népjoggal és állambölcselettel foglalkozik. A politikai jogok kiterjesztését Szemere csak alapos népnevelés után tartja megengedhetőnek. Zsarnoki uralomra nézve a tömeg műveltsége veszedelmes, képviseleti rendszerre viszont a tudatlanság az. Mert bírónak tesz az, aki nem képes ítélni s széles politikai cselekvési körrel szabadnak nyilvánítanak olyant, ki lelkileg rab.²

Ez ideálista irány szabadságfogalmával mutat közeli kapcsolatot Széchenyi István felfogása. Világnézete a keresztyén perfekcionizmusban gyökerezik. Az Istenhez emelő tökéletesedés az ember igazi célja s e tökéletesedés megközeledésére már a földi lét folyamán hatalmas lehetőségek nyílnak. Az ember rendeltetését a földi létet illetőleg a test és lélek kettőssége határozza meg. A test, az állati rész mellett a lélek az, ami az emberben Istenhez hasonló. „Se magasb

¹ Szemere B.: Utazásom külföldön, I. 17. l.

² Uo. 201–202. l. „Szálj le magadba s a szenvedélyek láncait keresd ki, midőn ezeket bírod, midőn ezeknél fogva kormányozhatod magad egy kis csolnakként, akkor lépj ki az élet tengerére s indulj el a cselekvés pályáján. Ki a kölcsönös igazság s méltány szabályaihoz minden érdek és tekintet feláldozásával... a legszorosabban is nem ragaszkodik és respublicát kíván, olyan, mint a gonosztevő, ki szabadságért ordítóz. Meg ne adjátok neki, a tigris lánca való.“

lelkek, sem állatok nem vagyunk, hanem emberek, éljünk azért, mint emberek, csakhogy halhatatlan részünk soha rabbá ne váljon.“ Az emberhez illő élet feltétele a kötelességteljesítés, az önfeláldozás s a testi és lelki tulajdonságok kifejlesztése. Szabadság : a lélek szabadsága, a test rabságából való megszabadulás. Az ember az állatiságból való kiemelkedést s lelke és szellemisége kifejlődését, szabadságát anyagi javak felhasználásával érheti el. A vagyon lehetővé teszi a nevelést, ami pedig függetlenséghez segít. A függetlenség hiánya mindig az anyagi javak s az igazi nevelés hiányából következik. A szabadság és függetlenség ilyen értelmét Széchenyi az egyénről az egész nemzetre kiterjeszti: az igazi nemzeti szellem kifejlődéséről s a magyarság nagy feladatainak betöltéséről „addig le kell mondanunk, sőt álmodnunk sem szabad, míg szegénységünk, a tudatlanság, előítéletek s balvélemények közt valódi szolgaságban fogva tart bennünket.“ A szabadság Széchenyi fogalmazásában — Iványi-Grünwald Béla találó meghatározása szerint — a legtisztább morális élményérték ; Széchenyi a jó cselekvést, a nemzeti kötelességek teljesítését érti e fogalom alatt. Az igazi szabadság külső megnyilvánulása önkorlátozás, mert ha önmagunk nem korlátoznánk magunkat, mások korlátoznának bennünket, a szabadság pedig akkor tűnik el, ha idegen kéz köti meg az embert. E felfogása élesen szembeállította a rendiség szemléletével, amely a kiváltságok rendszerére felépített rendi alkotmányt tekintette a szabadság megtestesülésének. Előítélet az, hogy a szabadsággal ellenkezik, ha az ember magát valamire kötelezi: amit szabadon s megfontolt önelhatározásunk szerint cselekszünk, akármi legyen is az, igaz szabadságunkat nem csorbíthatja meg. A „társasági szabadság bája“ nem homályosul el, ha az ember önmaga köti meg magát ; az önkötelezés szabadsággal jár s éppen akkor lenne vége a szabadságnak, ha nem volna szabad valakinek önmagát megkötnie. A szabadság követelése Széchenyinéél mindig párosul a nemzeti és erkölcsi eszmék hirdetésével, a kötelességvállalás elkerülhetetlen voltának hangoztatásával.¹

A szabadságfogalom etikus értelmezése figyelhető meg Wesselényi Miklós gondolkozásában is. Már Balítéletekről c. munkájában azt hirdette, hogy törvény, polgári alkotmány

¹ Széchenyi szabadságfogalmáról kimerítően ír Iványi-Grünwald Béla a Hitel centennáris kiadása elé írt bevezetésében. Ld. még Török Pál : A szabadságeszme a magyar nemzet életében. Protestáns Szemle 1935, 349--350. l.

s bármily kedvező politikai helyzet sem tesz egy nemzetet gazdaggá, a leghölcsőbb törvények is csak lelketlen és erőtlen betűk, „a legerősebb polgári test senyvedésre hanyatló halott, ha a nemzet jó törvényeinek munkás életet adni s abban megtartani nem tudja“. Különböző rendeletek, vagy akár maga az alkotmány is nem mindig, vagy csupán későre fejtik ki a nemzet lelkierejét, viszont a lelki és erkölcsi műveltség okvetlenül és haladéktalanul jó törvények alkotását eredményezi. „A fáklya elalszik éltető levegő nélküli barlangban; így az ész legszebb virága, a polgári jó rend és törvény is elhűny s elhamvad ott, hol lelki szabadság s műveltség nincsen.“ Ugyanezek a gondolatok jelennek meg Szózat-ában is, ahol az emberiség nagy célját a szellemi és anyagi tökéletesedésben jelöli meg, ennek eszközéül pedig a nemzetiséget és az „alkotmányos jogszerű szabadságot“ tekinti. Wesselényi a polgári jogok s az alkotmányos szabadság bírása után érzett vágy terjedését és az ezekért világszerte folytatott küzdelmeket erkölcsi és szellemi természetű okokra, az értelmi és erkölcsi művelődésre vezeti vissza. A jogok követelésével szemben tanúsított ellenszegülést az erkölcsi és értelmi művelődés hiányából származtatja. Az erkölcsi művelődés tanít meg mások veleszületett jogának tiszteletére s arra, hogy az ember ne bitoroljon mások rovására semmiféle jogot és kiváltságot. Ez tanít meg arra, hogy az ember mindenkiben becsülje az embert s így önmagát. Az értelmi fejlettség pedig arra tanít, hogy csak azon jogok gyakorlása lehet biztos, melyekben minél többen osztoznak, mert az ilyen jogoknak sok védője és kevés ellensége van. Ez az értelmi művelődés tanít meg arra, hogy igazi jogokat másokkal, sokakkal együtt is lehet birtokolni, anélkül, hogy e megosztás következtében a jogok értéke csökkenne.

Wesselényi szerint a polgári „alkotmányos jogok értékelése, méltánylása s az azok elnyerésére irányuló vágyakozás, vagyis a szabadszellemtű, vagy liberális pártnak az alkotmány és alkotmányos jogok megtartására, vagy megszerzésére irányuló törekvése nem valamiféle elmélet, új tan, ingerült vágy, vagy lázas állapot következménye, hanem a művelődés terjedésének folyamánya“. Vagyis, amit régen kevesen éreztek és értettek s amit régen kevesen kívántak határozott akarattal, azt most az eszmélésre és gondolkodásra szokott nagyobb szám olyan arányban kívánja, amilyen arányban fejlődött a gondolkodási és ítélőképessége. Ezért Wesselényi azt tartaná kívánatosnak, ha a jogok kizárólagos élvezői minél hamarább elérnék az értelmi és erkölcsi művelődés azon fokát, hogy el tudnák felejteni „sokáig ízelet

édességét bitorlásaiknak s mások rovására élvezett kényelmüknek“, ha meg tudnák érteni, hogy „azon bitorlások további élvezhetésének már lejárt ideje, hogy erkölcsileg nem szabad s kárhozatos bűn embert, szabadság s jogok bírására teremtettet elnyomva tartani s így sérteni erkölcsi méltóságát, melynek nem bántása s tiszteletbentartása erkölcsi szoros kötelesség“. Szerinte minden eltulajdonítások között nem lehet vétkesebb cselekedet a jogok eltulajdonításánál és az eltulajdonított, jogok makacs visszatartásánál; sokkal kevésbé káros, ha valakinek vagyónából oroznak el — amiért pedig méltán szigorú büntetés jár —, mintha anyagi birtokánál sokkal drágább, de anyagi helyzetére is nagy hatással bíró emberi és polgári jogait ragadják el.¹

III.

Eddigi vizsgálódásaink során a szabadság elsősorban mint belső szabadság jelentkezett, s az egyén külső szabadságának, a jognak csupán mint az erkölcsi érettség fokát elért személyiség öntevékenysége biztosítékának volt jelentősége. A vázolt humanista liberalizmus csak az erkölcsi érettség beteljesedésének következményeképpen kívánta a politikai jogokat a társadalom eddig jogtalan rétegeire kiterjeszteni. Most új irány feltűnését figyelhetjük meg, melynek legjellegzetesebb tételét Bölöni Farkas Sándor nagy népszerűségű műve nyomán új és új változatban találhatjuk meg a XIX. század 30-as és 40-es éve folyamán: „minden theoriai elmélkedéseink ellenére valónak marad az, hogy az embert szabadságra s művelődésre csak szabadság érlelheti meg“.² Eötvös hasonlata szerint szabadság nélkül éppen úgy nincs kifejlődés, mint ahogy a nap meleg sugarai nélkül a föld terméketlen.³ Ez az irány már nem hisz abban, hogy pusztán népnevelés útján elő lehet készíteni a nép széles rétegeit az államkormányzatban való részvételre. Ígen jó és szép a népnevelés, de ez csupán a leendő polgárnak való. Aki tudja

¹ Wesselényi-idézetek és felhasznált részek: Balítéletekről (Bukarest 1833) 99. s köv., 101—102., 106—108., 181. l.; Szózat (Lipsee 1845) 19. s köv., 34., 39., 41., 42., 274—275., 283., 286—287. l. Asztalos Miklós: Wesselényi Miklós, az első nemzetiségi politikus (Pécs 1927) 24. l. Simon László: Zsidókérdés a magyar reformkorban (Debrecen) 41. l.

² Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak Amerikában (Kolozsvár 1834) 256. l. E megállapítást a négerek megfigyeléséből vonja le. Hatvani Lajos: Egy székely nemes, aki felfedezte a demokráciát (Budapest 1934) 73—74. l.

³ Eötvös József báró: Reform (Lipsee 1846) 58—59. l.

és érzi, hogy polgár nem lesz soha, arra a legnagyobb nevelők is hatástalanok maradnak. A semmiség érzése leverő és lealacsonyító, ellenben nem emeli semmi sem annyira a lelket és teszi jóra, nagyra, nemesre ké pessé, mint annak tudata, hogy hazája kormányzásában részt vesz.¹ A szabadság nemcsak az egyén, hanem az egész nemzet erkölcsi és anyagi gyarapodásának eszköze: szolgai alacsonyság alatt nyögő népből nagy nemzet még soha sem lett, mert a nagyságnak minden feltétele, tudomány, művészet, ipar és kereskedés s ezekkel az erő és gazdagság csak a szabadság paizsa alatt virágoznak és amint maguk nem szenvednek bilincseket, úgy csak önálló, szabad nemzetben fejlődnek ki.² A francia politikai eszmék térfoglalásával s a természetjogi tételek alkalmazásával mind sűrűbben találkozunk.³ Ha azonban a 30-as évek folyamán,⁴ vagy a 40-es évek elején a népképviselő eszméjével találkozunk is, a követelés tartalmát bővebben vizsgálva azt látjuk, hogy ez arisztokratikus és rendi elemeket tartalmaz. A 40-es évek elejének magyar liberális musa egyelőre még távol áll attól, hogy szélesebb rétegeknek az államkormányzatban való részvételét sürgesse. A modern képviselői rendszer helyett, mely az egyéni képviselőt elvi alapján áll, egészen sajátos rendi koncepcióval találkozunk például ifj. Pázmándy Dénes fejtegetéseiben. Pázmándy szembehelyezkedik azzal a kívánsággal, hogy a nép műveltségének kell a jogok kiterjesztését megelőznie. Alkotmányos jogokat szerinte mindenki élvezhet, „természet feddhetlen törvényein alapulnak annak minden elvei“. Mellőzhetetlen kötelesség a népnevelésről gondoskodni, de arra hivatkozva, hogy nem tud még mindenki hazánkban olvasni, írni, nem lehet és nem szabad megtagadni a néptől az alkotmányos

¹ Kovács Ferenc: Az 1843—44. évi magyar országgyűlési alsótábla kerületi üléseinek naplója, II. (Budapest 1894) 595—596. l. „Ki részesül a szabadságban és részesül a közigazgatásban, csak az viseltetik mindkettő iránt részvétellel, ki a közigazgatásbeli formákkal ismerős, csak az látja által, hogy a szabadság sem haladhat formák nélkül, ki rend fenntartásában részt vesz, az tudja, mily becses a rend, csak az ilyen polgár szerezhet magának gyakorlati fogalmat a dolgok természetéről és saját jogainak köréből.“ (Uo. II. 565—566. l.: Szemere szavai. Megfigyelhető Szemere előbbi álláspontjának változása.)

² Anti-Ürbérváltság (Lipce 1846) 42—43. l.

³ Müller Lipót: Francia politikai eszmék a reformkor irodalmában. E. Ph. K. 1933, 175—180. l.

⁴ Pulszky Ferenc: Életem és korom (Budapest 1884) 64—65. l. Évekkel a centralisták fellépése előtt, 1834—35-ben hangoztatják már a parlamentarizmus szükségét, bár akkor még ennek megvalósulását utópiának tartják.

létet. Gondolatmenetével disszonáns hangon egészen rendi szellemben azt kívánja, hogy az országgyűlés a megyék, városok és a földművelő osztály szabadon választott követeiből álljon. Pázmándy felfogása, amely modern természetjogi elveket érdekesen egyesített sajátos, rendi szemléletével, ellenkezett kora liberális politikusainak felfogásával, nem csupán rendi struktúrájú országgyűlés terve miatt — mert a nézeteit cáfoló Kossuth szavai szerint: „a megyerendszer sáncaiba kell ügyekezni bizonyosan mért előlépésekkel a népet befogadni; a megyei élet alapját kell szélesíteni, nem pedig ellentétbe helyezni, amit egyesíteni kellene“ —, hanem azért is, mert még ebben az időben elsőbrendű kívánságok megvalósítását kellett célul tűzni. Kossuth nézetei szerint az országgyűlés rendezése mindaddig, míg milliók így imádkoznak: „és add meg nekünk a mi szabad földünket“ — nem is kívánatos, s vagy eredménytelen lenne ily törekvés, vagy nagyon is káros eredménnyel járna. Kossuth a történelmi fejlődés tényeinek mérlegelését kívánja s arra mutat rá, hogy ahol nem új államot alkotnak s nem erő-hatalommal életbeléptetett alkotmányt adnak, hanem egy alkotmányos nemzet jog és józan politika szerint önmagából fejt ki az átalakulás folyamatát, ott a törvényhozás elrendezését igen sok dolognak kell megelőznie, mert ennek végrehajtása csak akkor tanácsos, ha „a honnak legfőbb érdekei kiemelvek az óhajtasok köréből s jogok polcára helyezvék“. Kossuth szerint az államtudomány gyakorlati része abban áll, hogy a körülményeket „mellőzhetetlen sokszorozóknak vevén jól megfontoljuk, mit tehetünk“.¹

Gorove István a képviselő elvében az emberiség megmentőjét látja. De ő, aki a képviselői elvért s ennek radikális gyakorlati alkalmazásáért rajong, s Európa összes képviselői rendszerét a képviselői elv hiányos alkalmazása miatt a legszigorúbban bírálja, bár hivatkozik a jog nevelő hatására és az ember lelkében élő szabadságvágyra, a köznépi képviselői jogának kiterjesztését mégis csupán a megyei népvédek választására akarja korlátozni.² Karvasy Ágoston pedig egyrészt a személy és tulajdon biztonságát, a lelkiismeret-, vélemény- és iparszabadságot az ember természete-

¹ Pázmándy Dénes: A városok ügyében. Pesti Hirlap 1841. 40. sz. Uo. Kossuth szerkesztői nyilatkozata.

² Gorove: Nemzetiség (Pest 1842) 67—68., 74. l. „Ez az a fokenkénti reform — mondja —, mely a népet vagyon s fogalom tekintetében a béke ölné előre víve, lassanként a nagyobb szabadság elfogadására képessé teheti; ezek után fog jönni a hivatalképesség, a törvényhozási részvét.“

ténél fogva veleszületett jogának s a képviseleti rendszert e jog legjobb biztosítékának tartja; rendi alkotmány és rendi jellegű képviselet mellett az egyes rendek érdekei könnyen összeütközésbe kerülnek egymással és a „különféle országrendek közt mint egy örökös választófal“ keletkezik, ami a nemzeti szellem és szabadság terjedését gátolja; csak az egész nép képviselői, mint az egész nemzet meghatalmazottai azonosak a néppel, mert nem egyes testületek, hanem a nemzet összességének érdekét képviselik. Másrészt mégis nagyon erősen domborítja ki azt, hogy főleg az értelmiségben előhaladott nemzetek azok, ahol a képviseleti rendszer ily kiterjesztése sikerrel alkalmazható. Nagyon óvatosan hangoztatja, hogy a választójognak szerfelett nagy kiterjesztése megvesztegetésre, pártoskodásra és gyakori féktelenkedésre nyit utat, ezért csak azokat szabad felruházni ezzel, akiknek megvan e jog jóakarató gyakorlására a kellő képzettségük és az erkölcsi érettségük.¹ Fáy András ugyancsak azt hangsúlyozza, hogy noha az ellenzék az emberiség elidegeníthetetlen természeti jogaiért küzd, mégsem veti meg, sőt inkább tiszteli a történelmi jogot, a fennálló intézményeket és ezeket mindaddig megtartani kívánja, míg helyökbe alkotmányos úton jobbakat nem állít.² De e nemzedék arisztokratikus gondolkodására legjellemzőbb Kossuth felfogása. A magyarságot nem úgy képzei el, mint ahol nincs nemesség, hanem, mint ahol a nemesség a néppel szabadságban összeforrvan olyan, akár testvérek között a hű elsőszülött: a család vezére, a ház erős szegletköve. Testvéri ereje az ifjabb testvérbe bátorságot és önbizalmat önt, örködik a megtámadott közös ház legveszélyesebb pontján s a gyöngébb testvért ápolva, nevelve a szabadság sikamlós útján állni tanítja: „szóval úgy áll előttem hazám képe, melyben a nemességnek egyedüliséget nem követelő, de erkölcsi ereje s históriai súlya által tehetős befolyása képezi azon gyűjtő magvat, mely körül a közszabadság gyümölcse fejlésnek indul“.³

Mindezekben a természetjogi, minden egyén számára egyenlő szabadságot követelő, demokratikus irányú liberálizmus és az arisztokratikus humanisztikus liberálizmus szintézisét figyelhetjük meg. A természetjogi kiindulási pont a gyakorlati alkalmazásban elhalványul. A szabadságjogok

¹ Karvasi Ágoston: A nemzeti képviseletről. Magyar Akadémiai Értesítő 1847, 162. s köv. l.

² Fáy András: Az ellenzék, különösen a magyar. Bajza: Ellenőr 1847, 3. s köv. l.

³ Kossuth Lajos: Adó, uo. 457—458. l. V. ö.: Mályusz E.: Napkelet 1928, 177. l.

kiterjesztését itt is művelődési tényezőktől teszik függővé. Ez figyelhető meg a census kérdésében is. A census alkalmazását a humanista liberálizmus is elfogadta. Egyik jelentős képviselőjének, Szontágh Gusztávnak terjedelmes fejtegetései szerint a politika irányának, ha az a szabadságot fenn akarja tartani, arra kell törekednie, hogy egyaránt forduljon a kiváltságoltak előjogai és a „póruuralom“ ellen. A legfőbb a törvényes rend; ezért a politikai jogok gyakorlását censushoz köti, hogy kizárja a pór nép erőszakoskodását és befolyást teremtson a nemzet értelmiségének. Mivel a hivatalviselés és a képzettség a politikai képességnek kétségtelenül legerősebb biztosítékai: ezekre nézve a census nem csupán felesleges, hanem káros is. Szontágh meggyőződése szerint a pénz önállóságot ad és a művelődés eszköze. Optimista felfogása szerint vagyonát mindenki arra használja, hogy segítségével művelődjék; ezt a tételt szabálynak tekinti. A szabadság biztosítékát a polgárságban keresi, mert ez az előjogokkal rendelkező rendek és a nép elnyomása ellen egyaránt küzd, ezért kötötték a politikai tapasztalattal rendelkező nemzetek a politikai jogok gyakorlatát bizonyos adómennyiséghez. Ezáltal a vagyonos és egyenlőségre törekvő polgárság az előjogokat védő rendek felett túlnyomó, vagy legalább is velük egyenlő befolyást nyert.¹

A Pesti Hirlap 1846-ban is nagyon határozott hangon hirdeti, hogy a census az alkotmányos kormányrendszer biztosítéka; nélküle tág kapu nyílna a tudatlanság és a korrupció előtt. Politikai jogok gyakorlásához, szerinte is, szükséges a függetlenségnek és műveltségnek bizonyos foka, amely nincs meg egyformán sem Magyarországon, sem Európában minden nagykorú emberében. Census nélkül az alkotmányos kormányforma elveszti az előnyöket, melyekkel az abszolutizmus felett rendelkezik. A censusnak, amely a teljes népképviselőre való átmenetet biztosítja, nem kell magasnak lennie, de valamilyen mérték mégis nélkülözhetetlen. Egyébként alacsony census mellett akinek tehetsége és műveltsége van s dolgozni sem restel, okvetlenül szert tehet annyi vagyonra, vagy jövedelemre, amennyi a politikai jogok gyakorlásához megkívánható.²

Még az a politikus is, aki pedig a censzust elvileg helyteleníti, nem kifogásolja, sőt kívánatosnak tartja annak gya-

¹ Szontágh Gusztáv: Propylaeumok a társadalom philozófiájához, 154—157. l.

² Pesti Hirlap, 1846 okt. 31. (760. sz.) Városi ügy III. Gorove: Nemzetiség, 42. l.

korlati alkalmazását, ha mértékét úgy határozzák meg, hogy az „ne fossza meg az alkotmányt a nép oltalmától”. Kell a cenzus, ha a magyarság el akarja kerülni, hogy a „szegénység-szülte rossz szenvedélyek a capitóliumhoz ne férhessenek s az alkotmány a legtöbbit ígérők által oly könnyen megvásárolható proletáriusok martalékává ne legyen, másrésről a gazdagság befolyása is oly ellensúllyal fékeztessék. miszerint az alkotmány egy felfuvalkodott pénzarisztokrácia monopóliumává ne fajuljon“.¹

Ez a kettős arisztokratikus szemlélet a 48-as átalakulásra is érezte hatását, midőn a törvényhozás a polgári társadalomra nézve politikai jogai gyakorlatánál cenzuztatott meg, a nemesség politikai joggyakorlatát azonban nem tette sem művelődési, sem vagyoni helyzettől függővé.

Mindeddig a liberalizmus arisztokratikus irányainak szabadságfogalmával ismerkedtünk meg. A természetjogi liberalizmus alaptétele, hogy az emberek mindnyájan tökéletesen egyenlő jogokkal és szabadsággal születtek. A természetjogi elvek hirdetői csak egyféle jogot ismernek, amit minden embernek maga a természet adott. Azt a tételt, hogy emberek másoknak szabadságot adhatnak, a merő képtelenségek sorába utasítják. Isten szabadságot és jogot mindenkinek egyenlő mértékben adott : a természet szabadságra és jogra nézve az emberek között nem tett különbséget. Nem lehet olyan társadalmat elképzelni, melynek tagjai társaságba lépésük alkalmával oly nyilatkozatot tettek volna, hogy ők ettől az időtől kezdve nem szabadok, nincsenek jogaik, hanem egyet kiválasztva, arra bízta a felettük való rendelkezést. Ahol a szabadságjogok egynek, vagy keveseknek a kezében vannak, ez család és álnokság következménye. Az értelem nem egyenlően fejlődött ki mindenkiben, sokan elmaradtak, de természeti ártatlanságukban rosszat feltételezni nem tudtak s azt, ki közülük kitünt, jóltevőjüknek gondolták, tanácsát követték s csak később vették észre, hogy nem őszinte barátjuk, hanem zsarnokuk és elnyomójuk volt.² Ilyen természetjogi elmékedések segítségével

¹ Magyar Szózatok (Hamburg 1847) 400- 401. l.

² Sajtószabadságról nézetei egy rabnak (Stánics M.) (Páris 1844) 33- 37. l. „Ti, mint mondjátok, ha majd a nép megéri, nagylelkűen szabadságot és jogokat adtok neki . . . Nektek nincs több szabadságtok és jogotok, mint a nép legkisebbjének . . .” Stánics Mihály : Népkönyv (Lipese 1846) 30-32. l. U. az : Józanész 111-112. l. ; Munkások Újsága 1848 jun. 18., 12. sz. Kocsis Imre : A társadalmi viszonyok igazságos rendezéséről. Munkások Újsága 1848 nov. 21., 16. sz. „Isten szabaddá teremtette az embert, de a

vizsgálják a magyar birtokjog alapelveit, a földesúr és jobbágy között fennálló kapcsolatokat is. Lehetséges, hogy midőn a magyarok Ázsiából kijöttek, s Pannóniát meghódították és itt letelepedtek, az itt lakó népeket mind kipusztították, elűzték s így magukat eredeti foglalóknak tekintve, birtokjogukat az első foglalási jogra építették. De a magyar nemes nem nemes emberekkel együtt foglalta el az országot és akkor joga volt minden embernek, tehát a parasztnak is, annyi birtok elfoglalására, amennyi élelmére szükséges. Eredeti ősi, korlátozást nem tűrő joga van ugyanis minden embernek minden szükséges és nélkülözhetetlen dolog megszerzésére. Az elsőfoglalási jog feltételei: 1. az elfoglalt területet nem foglalta le már más, 2. e jogra támaszkodva csupán annyit lehet lefoglalni, amennyi a szükséges élelem megszerzésének lehetőségét biztosítja, 3. a foglalásnak munka és művelés útján kell megtörténnie, mert a tulajdonnak ezek az egyedüli jelei. „Ez esetben a parasztnak joga a parasztföldekre sokkal gyökeresebb még, mint a nemesek jogai maguk a nemesi földekre.“ Ha pedig a honfoglaló magyarok nem pusztították ki, vagy nem űzték el az előbb itt lakó népeket, hanem az államba befogadva a magyar ősi törvények és szokások szerint kormányozták azokat, — a meghódított népek is az ország polgáraivá váltak, személy- és vagyónbiztonságot követelhettek és követeltek is attól az államtól, melynek ők is kiegészítő részévé, vagyis polgáraivá lettek.¹

Már a humanitárius liberalizmusnak a szabadságot megelőző művelődést sürgető iránya is hangoztatta azt a tételt, hogy jóllehet a művelődés a nemzet minden egyes tagjánál egyenlő mértékű nem lehet, mégis egy „művelt és felemelkedett nemzetnek nem kell salakjának lenni“ s a romantika hatása alatt hirdette, hogy a köznép nem salakja a nemzetnek, hanem „eleme és nemző gyökere a polgári társaságnak“.² Míg azonban a liberalizmus ez iránya a jogkiterjesztést csupán a művelődés elterjedésének arányában kívánta megvalósítani, a liberalizmus természetjogi elvekből táplálkozó demokratikus iránya nem akar tudni arról, hogy a jogok kiterjesztése felett való döntés egyesek kiváltságolt tulajdona lenne: az emberi hatalmasságoknak ugyanannyi joguk

gonoszok visszaéltek szabadságukkal, s amit Isten minden ember jólétének eszközlésére adott, azt a gonoszok embertársaik leigázására használták fel. Így támadt az emberek közti megkülönböztetés, midőn a gonoszok a jóknak „természeti együgyűségét saját nagyra-vágyásuk s telhetetlenségük eszközéül használták fel.“

¹ Anti-Úrbérváltáság (Lipcse 1846) 27—29. l.

² Beke Kristóf: A nevelés ügyében (Veszprém 1833) 5. l.

van, mint a nép legkisebbjének. A nép alkotja szélesebb értelemben a polgári társadalom alapját, vagyoni állapotán nyugszik az állam anyagi jóléte, a nép ellenszenvé dönti meg a kormányt, a közhatalmakat, törvényeket és a társadalmi berendezéseket. A nép minden szellemi és anyagi tehetség roppant élő tengere, mely egyéneiben kicsiny, alárendelt és engedelmes ugyan, de összességében gazdag és végtelenül hatalmas, „koronákat oszt, fejedelmi széket dönt s törhetetlen derekának súlya alatt minden egyéb hatalom szétporlik“.¹ A nép nem osztályfogalom többé. „A nép egy, mint az Isten, egy, mint a szent igazság, egy, mint az örök erény. A nép nem a volt úrbéres, nem a proletariátus, nem a henye lézengő: a nép nem ismer osztályzatot; a nép mi vagyunk összesen és mindnyájan“ — írja Jósika Miklós.² Aki a népről úgy beszél, mint amelyhez ő nem is tartozik s mely csupán őérette van: annak fogalma sincs arról, mi a polgári társaság.³ S ha a nép elnevezés a társadalom egy rétegének megjelölésére szolgál is, mint Petőfinél: többé nem alacsonyabb, hanem éppen magasabb értékek hordozójának szerepét tölti be. A népköltészet az igazi költészet. A század feladata annak megvalósítása, hogy a nép ne csak a költészetben, hanem a politikában is uralkodjék.⁴

A természetjogi iskola tanításában az erkölcs helyére a jog kerül a politikai gondolkozás alappillére gyanánt. A szabadság: minden velünk született természeti jognak oly gyakorlata, hogy ezáltal másnak természeti jogai ne szenvedjenek sérelmet. A jogot az emberi cselekedetek abszolút értékmérőjének tekintik. Elismerik ugyan, hogy időlegesen szükség van még a társadalomban erényre, de remélik, hogy „megjövend az idő, midőn az emberiség ügyének oltáránál erényre nem lesz szükség“. Most az erény jóltevője, védője az emberiségnek, idővel azonban a világnak nem lesz szüksége jóltevőkre, hanem a polgári jog és kötelesség mindent magába foglal. A jog és kötelesség eszméje minden harma-

¹ Szacsvai Imre: Népkívánatok (Nagyvárad) 13. l. Magyar Szózatok (Hamburg 1847) 322—23. l. „Mindnyájunk egyenlő személyes méltóságot rejt magában, melyet... sem másra átruházni, sem mástól elfogadni nem lehet, hanem ki-ki önmagára van szorítva. Ezen elválhatatlan személyes méltóságnál fogva minden ember egységénél nem többnek s nem kevesebbnek tekintendő az egymás közti szabadságviszonyok meghatározásában.“ Benczur János: A szabadság és társadalmi rend elmélete (Pest 1848) 18—19. l.

² Pesti Hírlap 1848 júl. 22.

³ Munkások Újsága 1838 dec. 1. (18. sz.) Mit akarunk mi?

⁴ Müller Lipót: Petőfi politikai költészeté és Béranger. Eötvös-füzetek, III. (Budapest 1924) 67—68. l.

dikat kizár, ha ezeket alkalmazzuk cselekedeteink mértékéül : az erényt „nyugalmazni lehet eddigi szolgálatáért“.¹ Jóllehet a természetjogi liberalizmus szerint a boldogság csak mellékes dolog, az életnek és a természetnek nem főcélja, a természet-törvény csak a jogos állapotbeli életet parancsolja, melyben az ember sem nem boldog, sem nem boldogtalan, a boldogság és jólét az igazság és jog mellett a kor értékrendszerében mégis igen előkelő helyet foglal el. Jog és boldogság mint emberi célkitűzés összeolvad. Az állam nem egyéb e felfogás szerint mint több ember egyesülése avégett, hogy egymás javát és boldogságát előmozdítsa. Az állam célja és feladata minden egyes egyén jóléte. Ezt úgy szolgálja, ha minden egyes polgár jogát és igazságát egyaránt védi. Az állam célja az igazság védelme által a jólét előmozdítása.²

A természetjogi liberalizmus demokratikus iránya a monarchikus államformával szemben a köztársasági kormányforma értékét hirdeti. A köztársasági eszme elterjedésében döntő szerepet vitt az udvar kétszínű magatartása, majd mindinkább világosan látszó reform-, sőt magyarellenessége,³ de a szabadságharc küzdelmeit jóval megelőző időben is megtalálhatók már a természetjogi liberalizmusból táplálkozó elv gyökerei. Már egy 1833-ban széltében terjesztett röpirat is a természet rendje ellen valónak tartja, hogy milliók küzdenek a szegénységgel azért, hogy egy ember mindennek bővében legyen, egy ország minden kincsét erőszakkal elrabolják azért, hogy a király jövedelmei szaporodjanak : azok a források, melyeknek a földművelés emelésére, a szorgalom növelésére s a kereskedelem fellendítésére kellene szolgálniok, a fejedelem magánpénztárába folynak. Ez a nép intellektuális erejét elnyomja s a fejedelemnek több

¹ Vasváry Pál : Irányrajzok. Az ember és tényei. Életképek 1848, II. f. é. 356. l.

² Stáncsics Mihály : Rényképek, III. (Kolozsvár 1835) 111—112. l. Kornis Károly : A kormányrendszerről szózat a Néphez, I. 7. l. „Azért vagyunk polgári társaságban, hogy egymást kölcsönösen minél könnyebben boldogulni segítsük. Másképp és pedig többféleképp is lehet ezt kimondani, változtatni, de mindig egyre megy ki; például : a társaság célja, hogy benne egymásnak személyét és vagyonát az erőszak ellen biztosítsuk ; egyik-másik társunkat elnyomatni ne engedjük, mindenki iránt a szoros igazságot gyakoroltatni eszközöljük.“ Tácsics : Munkások. Munkások Ujsága 1848 aug. 24. (24. sz.). „Cél az élet és boldogság, eszköz a föld és annak termékei.“ Kocsis Imre : A társadalmi viszonyok igazságos rendezéséről. Munkások Ujsága 1848 nov. 21. (16. sz.). Quodlibet (Lipese 1845) 21. l.

³ Erdős Ernő : A köztársasági eszme és az 1848—49-iki hírlapok (Budapest 1914) 8. s köv. l.

módot nyújt arra, hogy a nemzet szabadságát elgázolja, a lelki kifejlődést és tökéletesedést a természet törvénye ellenére gátolja.¹ A köztársasági eszme igazán a szabadságharc alatt hódít. A köztársaság létjogosultságát a természetjogi liberalizmus szabadságfogalmából vezetik le: a szabadság minden velünk született természeti jognak oly gyakorlata, hogy ezáltal mások természeti jogai sérelmet ne szenvedjenek. A szabadság ilyen meghatározása mellett azonban a királyság fennállása mások természeti jogait sértené. A király ugyanis jogot érez arra, hogy elnyomjon minden oly törekvést, mely hatalmát megdönthetné. A demokraták a természeti egyszerűséget, a felvilágosodást és az ész uralmát akarják visszaállítani, melyre nekik a természeti joguk meg is van. E természeti jogukat sérti a király, midőn „ön-gondolta királyságát gyakorolja“. A királynak erre csak nyert joga lehet, a demokratáknak viszont természeti joguk van arra, hogy született felséget ne ismerjenek, a természethez hűségesek maradjanak. Ha e természeti jogukról lemondának, emberiségüket tagadnák meg, önlétüket semmisítenék meg.² Királyság mellett sohasem lehet egyenlőség; ha a fennálló privilégiumokat el is törlik, az nem jelenti azok végleges megszüntetését, mert a király tetszése szerint újabb kiváltságokat s megkülönböztető címeket osztogathat.³ Köztársaságban minden erő a néptől származik, következésképp érette működik. A nép különböző szükségleteihez csak ez a kormányforma alkalmazkodik. A trón a mozdulatlanság kifejezője. Köztársaságban minden erő szabadon érvényesülhet. Sem az értelem, sem a törvények, sem az intézmények nem állanak mozdulatlanságban, a hatalom szüntelen megújul.⁴

Az ideális világkép keretében a boldogságnak és tökéletességnek a humanitás-eszme gazdag ereiből táplálkozó etikus értelmezését figyelhettük meg. A boldogság és töké-

¹ Egy híres röpirat ez előtt 40 évvel. Történeti Lapok 1874 júl. 12. (15. sz.), 232. l.

² Tomor Ferenc: Köztársasági levelek, VII. Március tizenötödike, 1848 dec 2. 224. sz.

³ Munkások Ujsága 1848 okt. 17. (6. sz.) Republica, II. „Világos az, hogy ha valakinek több joga van, mint másoknak, az a szegény sokaságébul van elvéve... Teljes képtelenség... addig a népnek boldogulnia, míg oly valaki van a társaságban, ki több joggal, hatalommal és vagyonnal van felruházva, mint amelyekkel egyebek bírnak.“ Munkások Ujsága 1848 okt. 27. (9. sz.)

⁴ Március Tizenötödike, 1848 szept. 16. (210. sz.) Republica, IV.

letesség útjának keresésében a század elejének magyarsága még a történelmi egyházakra támaszkodott. Ha a dogmatikai rendszerek ellentétét a kanti etika tételeinek protestáns és katolikus egyházak tanításaiban egyaránt érvényesülő hatása csökkentette is: ez az egyháziasság megszűnését még nem jelentette. A természetjogi liberálizmus azonban, amennyiben vallásos és erkölcsi célkitűzésekről beszél és ilyen értékelést alkalmaz is, ezeket sajátos tartalommal telíti felvilágosodási, racionalista életszemléletből táplálkozó világnézete. A tökéletesedés szükségét hirdeti ugyan ez az irány is, de elérésének útját nem az egyház keretein belül találja meg, sőt éppen tagadja, hogy a hit „minden dogmaival, előítéleteivel, eszközölhető tanaival“ nélkülözhetetlen, egyedüli támasza a társadalmi rendnek. Ellenkezőleg: a tökéleteséget éppen abban látják, hogy a lélek szabad legyen „a megfélemlítésnek, érdekeknek, érzékiségnek, az áligazságnak, a feneketlen hitnek túlnyomó befolyásától“. A természeti liberálizmus is hirdeti, hogy az ember rendeltetése fejlődés, haladás jóban, szépben és nemesben, az ostobaság és sötétség kiirtása, az értelmiség és világosság gyarapítása; mindennek mértéke azonban nem más, mint „az emberiség legfőbb díszje, a szabadság és egyenlőség“. Céljukat abban látják, hogy „dolgaikat egyenként s egyetemenleg ezekhez irányozzák“. Vallási és erkölcsi téren is ez az igazi mérték és érték.¹ Az erkölcsi világba általános reformot akarnak bevezetni, de Jézus tanításának foglalatját csupán az egyenlőség, szabadság és testvériség tételére kívánják korlátozni, e tanokra épülő egyetemes keresztyénséget óhajtanak kiépíteni s az egyenlőség nevében ki akarják irtani a „felekezetek sok évszázados vértől párolgó neveit“.² A történelmi egyházak a szabadságfogalom mérlegére téve nyerik el a szigorú, lesújtó bírálatot. „A katolicizmus eleitől fogva a szolgálai alázat s vakbuzgóságban nevelte gyermekeit.“ Ugyanígy ítélik meg a protestánsokat is: az emberszeretet náluk is csak a biblia hideg betűje maradt, protestáns nevük csak gúny volt, a haladás zászlaját csak ámitásul vitték híveik előtt.³ A szabadságfogalom azonban nem áll meg e nemzedék lelkében azon a ponton, hogy az értékrendszer alapját képezze, hanem magával az istenség gondolatával azonosul, a magát „szabadságimádó pogány ember“-nek nevező Petőfi azt hirdeti: „egy vallás van a földön: szabadság! Aki mást vall, retten-

¹ Szacsvai Imre: Népkívánatok, 8—9. l.

² Kolmár József: Koreszmék. Életképek 1848, II. f. é. 132. l.

³ U. az uo. 230—232 l.

tően lakol. Régi szentek Mind elestek, Feldult szobraik kövébül Új, dicső szentegyház épül¹.

Szabadságvágy és a szabadság értékére támaszkodó etikus szemléletmód szintézise találkozik sajátos módon a köztársasági törekvésekben. Hogy a magyar köztársasági törekvések mily mértékben állottak erkölcsi értékeléssel kapcsolatban, arra világosan rámutattak — Petőfit illetően — Horváth János fejtegetései.² Petőfi szerint szigorú erkölcsű ember annyit jelent, mint republicanus, s a republicanus jelszava nem az, hogy le a királlyal, hanem a tiszta erkölcs; nem a széttört korona, hanem a megvesztegethetetlen jellem s szilárd becsületesség a republica alapja. Királyság és köztársaság: erkölcostelenség és erkölcs szembeállítás — állandóan ismétlődő tétele a magyar szabadságharc publicisztikájának. A népet fájdalmas tapasztalat győzte meg arról, hogy a királyságban a trón körül nemtelen szenvedélyű, erény és hit nélküli emberek gyűltek össze, akik az ország szent érdekét nem viselték szívükön. A bíborköpenyt és nemesi kardot vétkes uralkodási vágy és haszonlesés készítették, melyek az emberi nemet úrra és szolgára osztva pártoskodást kezdtek Isten ellen és összeesküdtek az emberi egyenlőség ellen.³ A királyságban a nép levetkezi az emberiséget, mert lemond legszentebb jogairól és átadja minden Istentől kapott örökségét egy sokszor kegyetlen, szívtelen s mindig a népszabadságot, művelődést és előhaladást gyűlölő egyén és család kezébe. Egy fikció alapján csaknem Istent csinálnak abból, ki embernek is nyomorult és ennek kényétől függnek milliók, akik nála milliószorta méltóbbak. A királyság alatt — melyhez az arisztokrácia és a papság kapcsolódik — a tökéletesedés útján a nemzetek nehezen haladnak. A királyság koronája és védője az erőszaknak. A gyáva népet brutalissá teszi, a szabadság után törekvőket pedig véres forradalomba keveri.⁴ A királyság nemcsak politikai tekintetben jelentette az elnyomást, de a királyok a magánéletben is „vad kéjhősök“ voltak, „kik korlátot, törvényt, szentséget nem ismerve mindent feláldoztak gyönyöreiknek“.⁵ A magyarság azért ragaszkot-

¹ Farkas Gyula: A fiatal Magyarország kora (Budapest 1932) 149—152. l.

² Horváth János: Petőfi Sándor (Budapest 1922) 460. l.

³ Ábrányi Emil: Jókai Mór polgártestvérhez. Életképek 1848 (I. f. é.), 514—15. l.

⁴ Március tizenötödike, 1848 szept. 16. 210. l.

⁵ Szokolai István: Testvériség elvei. Életképek 1848 (II. f. é.), 838. l.

dik a királysághoz, mert a király távol volt tőle s így nem ismeri azt.¹ A kor optimizmusával hirdeti ez a publicisztika, hogy a nép ösztönszerűen szebb és jobb jövő felé törekszik, minthogy az evangéliumot nemcsak kezében és ajkán hordozza, mint a papság nagy része és a királyok, hanem szívét is ennek szellemével táplálja; azon nép előtt pedig, mely az evangéliumot szívével tanulta, bármelyik európai királyság ördögi mű.² A köztársaságot egyszerűség és észszerűség jellemzi. Itt nincs fényes udvart tartó király, hanem mérsékelt fizetéssel megelégedő elnök, akit a legderékabb, legtanultabb emberek közül választanak. Az ilyen embernek nem kell egy egész sereg szolgálja, maga dolgozik, kedvét találja a munkában; csak a nép szavára hallgat, melyet Isten szavának tekint. Az ilyen elnököt nem lehet elámitani, mert a nép között forogván, ismeri azt és annak kívánságait.³ Tömören és általános elvvel kifejezve: „a királyság többnyire az aljast, a köztársaság mindig a nagyratörőt jutalmazza. Így „erkölcsiség tekintetéből is roppant nagy a különbség a két institutio között“.⁴ Köztársaságban az emberek, amint Isten előtt a másvilágon, egyenlők, egyforma jogaik vannak és nincs különbség nemes és paraszt között, hanem mindenkinek egyedüli érdeme Isten törvényeinek megtartása és a hazaszeretet: „a köztársaság ilyképen Istennek országa a földön“.⁵ A köztársasági kormányforma az ember természetéből következik, tehát magától Istentől jó. Ezt bizonyítja, hogy mindazok, akik Istent „másoknál közelebb-ről láthatták“, demokraták és köztársaságpártiak voltak már a múltban is. Az egész emberiség története nem mutat fel lángeszű és melegsívű embert, aki monarchista lett volna. Jézus: a nagy demokrata, az erkölcsi világ halhatatlan hőse, az egyetlen reformátor, aki az ügynek élt, akiben az emberi fenség megtestesült, az egyenlőség hirdetésével váltotta meg az emberi nemet a sátán körmei közül. Isten maga akarta, hogy a keresztyén népek forradalmának végzava a demokrata köztársaság legyen, legyünk tehát mindnyájan republikánusok és demokraták — hangzik a biztatás —, hiszen ilyen volt Jézus is.⁶

¹ Munkások Újsága 1838 okt. 6. (3. sz.)

² Március tizenötödike, 1848 dec. 28.

³ Március tizenötödike, 1848 szept. 16.

⁴ Uo. 1848 dec. 28. 245. sz.

⁵ Mi az a republica? Mit tesz e szó tekintély? Életképek 1848 (II. f. é.), 481. l.

⁶ Kolmár József: Koreszmék. Életképek 1848 (II. f. é.), 12. sz. Március tizenötödike, 1848 IX. 6.

A humanitárius liberalizmus gondolatrendszere, láttuk, a nevelés kérdésével foglalkozó Poroszországban látta az eszményi államot. A természetjogi liberalizmus Amerikában és Franciaországban látja eszményét. Stáncsics Mihály egyik szépirodalmi művének hőisével, ki Amerika partjaira lép, megcsókoltatja ennek földjét.¹ Amerika virágzásának és haladásának okát a szabadság csodatevő hatalmának hívói éppen ebben az „igen egyszerű eszköz“-ben, a polgári szabadságban látják : „hol a törvények mindennek egyforma juss adnak, a természet szent törvényeinek jussát adják ; hol az igazgatás a társasági élet elvein alapul s semmi mysteriumra nincs szüksége ; hol minden ember szabadon gondolhat és szólhat s Istenét elméje, meggyőződése s lelkiismerete sugallati szerint szabadon tisztelheti és hol születés és gazdagságnak semmi juss nem adatik a törvények előtt a szegények felett, oda igenis sietve siet az ember, s akár mely előítéleteik s eltaszító érdekeik voltak azelőtt, ott az egyformaság jussai szíves egységbe csatolják őket.“ Emez „egyszerű eszköz“ hatására szaporodik szemlátomást Amerika népessége s ennek az eszköznek írásos lerögzítése a függetlenségi nyilatkozat. Közte és az európai szabadságlevelek és diplomák között lényeges különbségek vannak. Az utóbbiak az egyes nemzetek multjában gyökereznek, a királyok engedménylevelei ezek, melyek visszaszármaztatnak egyes, eddig a fejedelmek gyakorolta jogokat, míg a jogok többi részét maga az uralkodó tartja meg önmagának. Vagy pedig a két fél, uralkodó és nemzet között kötött, „símogatott, mesterkéltn kitételekkel“ szövegezett egyezmények ezek. A függetlenségi nyilatkozat az amerikaiakat „a világkezdetére“ viszi vissza, azon pontra, hol „minden igazgatóság kezdődik“. Minden hatalmat a nép tulajdonának tart s a kormány jogait attól származtatja.²

Amerika mellett Franciaország is így tünik fel, mint „amelynek törvényhozása tisztán minden feudális vegyülettől, típusa a polgári haladás eszméinek, törvényes formulázása az újabb polgárisodásnak“.³

¹ Stáncsics Mihály : Rényképek, II. 95—96. l.

² Bölöni Farkas Sándor : Utazás Észak-Amerikában, 98. l.

³ Szalai László : Publicistai dolgozatok, II. (Pest 1847) 678. l. Pesti Hirlap 1845 július 18. „A francia polgári törvény egy századdal áll előtte a történelmi vegyületekre oltott egyéb ilyenmü vegyületeknek, s aki tudja, hogy a polgári törvény egyes részeitől, azoktól p. o., melyek a birtokjogokat szabályozzák, vajmi sok, magának az alkotmánynak demokratiai, vagy arisztokratiai természete függ, az, ha nem tagadja is, hogy a nemzet közjogának még egy sor parlament izzás-tüzében kell megszilárdulnia, aziránt nem lehet

A francia nemzet rajongói szemében a francia tüzeesség: lelkesedés, — amit mások féktelenségnek vallanak: az csüggedetlenség. Nem mondható, hogy Franciaországban hiányzik a higgadt, komoly szellem és az erkölcsi érettség, mert ez az ország e tekintetben egész Európát megszegyenítette, míg ugyanis az egész világ tétlen nyugalomban henylt, az újkorban legelőször Franciaország alkotott rendszeres polgári, büntető és kereskedelmi törvénykönyvet. Ez a nemzet, melyet nyugtalansággal vádolnak, mutatta fel a legmélyebb belátású törvényhozókat és a legnagyobb tehetségű szervezőket. A francia bátor, erős, nagylelkű és nemesszívű. Teljesen áthatja emberi méltóságának tudata, erre büszke és emberi méltóságát féltékenyen őrizi.¹

A magyarság szabadságfogalmának kialakulása, a szabadságfogalom tartalmi megismerése szempontjából figyelemre méltó a vélemény- és sajtószabadság kérdésének alakulása. E kérdés a 30-as évek elején elsősorban alkotmányos, mégpedig rendi probléma, annak sérelme pedig rendi sérelem volt. Vármegyei körlevelek, országos bizottsági mukálatokra adott vélemények, valamint követjelentések kinyomatásának megakadályozása készíti elő a szólásszabadság körül kirobbanó heves vitát,² amelynek azután igazi lendületet Wesselényi, kétségben: kit illet a haladás körül Európa népesaládai között az iniciativa.“

¹ Irinyi József: Páris és a franciák. Életképek 1845, I. f. é. 17. sz. ápr. 20., 526—27. l. A magyarországi francia-barát hangulatról részletesen ír Müller Lipót: Francia politikai eszmék a reformkor irodalmában. Egyetemes Philologiai Közöny 1923, 175. s. köv. l.

² „... Krassó vm. fájdalmasan panasolja azt, hogy Rende-
léseit s ezeknek következtésében tett Felírásait s Levelezéseit, melyeket a Lengyel Nemzet iránt az Ország Törvényhatóságaival könynyebben lehető közlés végett kinyomtatni rendelt, a Törvényben nem esmért Censura hatalmával a Temesvári Könyv vizsgáló nem engedte, holott, valamint az Ország Gyűlésen úgy a Vármegyéék Gyűlekezeteikben is nyilvánosok az elintézésék és másrészt az illetén önkényes rendszabások a Törvényhozó Test méltóságával ellenkezésben vagynak. Pártolják ezen a Törvényhatóságok közügyének tartott sérelem orvoslását a mondott Abauj vármegyén kívül (aki hasonló sérelmet terjesztett elő!) Trentsén, Arad, Beregh, Szathmár, Ugotsa, Torontál Vármegyék is, annyival inkább, mivel hasonló kedvetlen történetek által már más Törvényhatóságok is Jussaiknak megsértését érezték. — nevezetesen Torontálnak azon észrevételek kinyomtatása megtagadtattott, melyeket a Megye az Országos Rendszeres Munkálatokra készített; Szathmár vármegye pedig azon rajta elkövetett sérelmét adja elő: hogy 1830-ban Követjei az Ország Gyűlésről visszatérven, midőn hivatalos jelentéseket beadták, azt a Megye Rendjei egy akarattal kinyomattatni rendelték, azonban bizonyos a Megyéével soha sem közöltt rendelés következtésében és anélkül, hogy a megye legkisebb részben is kihallgattattott, vagy értesítettett volna, a sajtó alól elfoglaltattott, mely-

Balogh, Kossuth, a Lovasiak és társaik elfogatása és pere ad. A kor gondolkozására és szólásszabadság kérdésének rendi jellegére élesen világít reá Szatmár vármegyének az 1832. országgyűlésre adott követutasítása.¹ Ez sérelemként sorolja fel, hogy a vármegyei határozatok és az országgyűlési követjelentések kinyomatását a megyék tudta és akarata nélkül megakadályozták s azon kívánságának ad kifejezést, hogy „a törvényhatóságokra nézve jövendőre ebbéli nyilvános jussuknak a királyi helytartótanács által is lett elismerése után az éféle esetekben a nyomtatás szabadsága felállíttatni eszközöltessen.“ Zarka János, Nógrád követe is csupán arról panaszkodik, hogy ha kiki véleményét az országgyűlésen és közgyűléseken szabadon elő nem adhatja: akkor megszűnik minden tanácskozás, törvénytelen parancsok és önkény lépnek az engedelmesség egyetlen kútfeje, a törvény helyébe.² A „törvényhatóságok“ és „éféle esetek“ kifejezései világosan rámutatnak azon határookra és korlátokra, amelyekkel a rendi szemlélet a sajtó- és szólásszabadsággal kapcsolatban élni kívánt. A rendi alkotmány szelleméből és tételes rendelkezéseiből vett érvekkel harcol az országgyűlés alsóháza Wesselényi Miklós és sorstársai igazáért az ellene folyamatba tett hűtlenségi per megindítása után. E rendi szemlélet szerint „szinte magával az országgal egyidős azon honi belső intézet“, mely az országot több egyenlő hatóságú és önállású megyére osztotta fel, ezeket pedig az ősi alkotmányban és törvényhozásban elválaszthatatlanul egyesítette. Alkotmányunk szelleméből következik, hogy a törvényhatóságok gyűlésein az uralkodó és a haza javát illető közigazgatási és törvénykezési tárgyakról előleges tanácskozások folynak. Ezek, mivel a követekre nézve kötelező utasítások is belőlük származnak, a törvényhozás jogának gyakorlásával is kapcsolatban vannak.³ A szólásszabadság tehát a nyolcszázados nemzeti alkotmány szerves része.⁴

nél fogva hathatós orvoslás kívántatik.“ M. Orszgy. Írásai 1832 36, I. 88—90. l.

¹ Kincs Elek: Kőlesey a közéletben (Szombathely 1931) 43. s köv. l.

² M. Orszgy. Jkv. 1832—36, 81. l.

³ A karok és rendek üzenete a főrendekhez. M. Orszgy. Írásai 1832—36, IV. 240—241. l. „Országunk egész rendszere parancsolja, s a közjónak tekintete megkívánja, hogy Országgyűlésen is, de a törvényhatóságok nyilvános gyülekezeteiben is hol a hozandó Törvényekről, szinte mint a Törvények végrehajtásáról köztanácskozások folynak, szent és sérthetetlen maradjon a szólás szabadsága.“ A karok és rendek felirati javaslata. Uo. 242—243. l.

⁴ M. Orszgy. Jkv. 1832—36, XI. 83. l. Darvay Ferenc szatmári követ szavai. „Már ős cleink midőn még oly sok századok

A szólásszabadság tehát e rendi felfogás szerint: védelem az abszolutizmus ellen. Pálczy László szerint¹ „minden elvesztett jusst a törvényhozás helyén való szólás-szabadsággal visszaszerezni nem lehetetlen, de ha ezen szabadság vesz el, oda van más is vele“. Enélkül a nemzet katonasághoz lesz hasonló, melynek egyik főelve a parancsnok szavának kritikátlan néma követése s legszebb ékessége és legfőbb kötelessége a vak engedelmesség. Vannak, akik úgy látják, hogy a szólásszabadság körül folyó vita az abszolutizmus, — sőt a terror és a liberalizmus harca.

A Corpus Iuris tételes rendelkezéseiből és a rendi alkotmány szelleméből táplálkozó érveken túlmenően a szólás-szabadság hirdetői más világnézeti forrásból is merítenek: ez a liberalizmus gondolatköre. Eszerint a véleményzsabadság nem csupán kiváltságos személyek, vagy osztályok tulajdona, hanem minden embernek veleszületett joga. Jaj annak az államnak, ahol csak bizonyos embereknek van joguk a közösség javát és hibáit illető nézeteik előadására. Az államügyeket illető tanácsadás mindenkinek joga, kötelessége is minden polgárnak, hogy közölje másokkal, amit a közösség érdekében jónak, vagy rossznak gondol.² A rendi szellemű érvelés mellett — bár csak másodrendű jelentőséggel — megjelenik az országgyűlésen és törvényhatóságokon is a természetjogra való hivatkozás. A szabad gondolkodás és véleménynyilvánítás Beöthy Ödön szerint³ a természetnek azon főajándéka, mely az embereket az állatoktól megkülönbözteti. Szabad alkotmányú országban Deák szavai szerint is⁴ csak világos törvény korlátozhatja a polgárok természeti jogait, a szabadszólás pedig mind az egész nemzetnek, mind az egyes polgároknak „természeti kétségtelen igazok“.

viharain keresztül megtartott nemzeti alkotmányunk talpköveit szabad kezekkel lerakák, már akkor is és azolta is törvényesen gyakorolták a szabad szólhatást.“ Hogy csupán ennek segítségével volt lehető az alkotmány megtartása, azt nemcsak a nemzet és király közös törvényhozási gyakorlata bizonyítja, hanem az is, hogy a magyar szabad tanácskozással szakadatlanul befolyást gyakorolt hazája mindenemű dolgainak igazgatásába a vármegyék útján és a kormány törvénytelen tetteit — „mire a sérelmek elég vastag tömege mutat“ — mindig szabadon megállapította s azoknak orvoslását a törvények megtartására esküvel kötelezett uralkodóktól mindig megkívánta s megkívánja. „Oly nemzeti kincs is a szólás-szabadsága, melyre az utó-maradéknak anélkül, hogy magára nemzeti vétek terhét ne venné, pazarló kezeket tenni nem lehet.“

¹ M. Orszgy. Jkv. 1832—36, XI. 289—91. l.

² Stáncsics Mihál: Hunnia függetlensége (Jena 1847) 192—93. l.

³ M. Orszgy. Jkv. 1832—36, X. 466. l.

⁴ Uo. XI. 272. l.

Még a rendeknek a főrendekhez intézett üzenete is hangoztatja,¹ hogy a szólásszabadság minden emberre egyaránt érvényes természeti jog. Lovassy László, midőn Bihar vármegye közgyűlésén Wesselényi Miklós báró ügyében felszólalt, annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy „ha törvényeink nem biztosítanak is ezen nagy nemzeti kincsünket, jussunkat, mi azt mégis a legidősebb és legszentebb természeti törvény értelmében is bírhatnók“.² A vélemény- és sajtószabadság kérdésének legmélyebb gyökerei a humanitás-eszmény állandó tökéletesedést követelő irányával állanak kapcsolatban. E célra minden egyes személy a legalkalmasabb eszközöket használhatja fel. Ez a „lélektökéletesíthetési jog“. Minthogy pedig a léleknek „legremekebb s legdicsőbb foglalatossága“ a gondolkodás, s ez egyszersmind a legfőbb segédeszköz is a léleknek létéhez illő kifejlődésére — szükségképen következik, hogy „kinek-kinek szabad gondolatok folyama s mások kényétől vagy erőszaktételeitől független eszmélődés tulajdonított az alkotóerő által“. A természetjog azonban nem áll meg a pusztá gondolatszabadság követelésénél, hanem a lélektökéletesítés jogából kiindulva a gondolatközlés szabadságát is hirdeti, mert hiszen a gondolat, ismeret és vélemény másokkal való közlése ugyancsak a lélek kiművelésének leghathatósabb eszközei közé számít. Tagadhatatlan és veleszületett joga tehát mindenkinek, hogy gondolatait, ha azok egyeseknek, vagy a közösségnek ártalmukra valóban nincsenek, másokkal tartózkodás és félelem nélkül közölhesse.³ Mindez azonban nem csupán jog, hanem az emberi természetből folyó belső kényszerűség, sőt isteni parancs is. Aki ezt gátolja, a természet ellen bűnt követ el. De következik ez Jézus intelméből is: legyetek tökéletesek, mint a ti Mennyei Atyátok. Ezt a parancsot tölti be az, aki gondolatait embertársaival közli. Isten úgy alkotta az embert, hogy szüntelenül tökéletesedjék, de „közlekedés“ nélkül a tökéletesedés képtelenség volna. Maga Isten közölte lelkét az emberrel, erejéből egy szikrát lehelt bele, „ez volt az első közlés“. Az embernek sajátos közlési eszköze a beszéd. Véleménye szabad nyilvánítására irányuló vágyát nem volna képes sem elfojtani, mert ez természetének következménye, annak megváltoztatására pedig csupán Isten képes.

¹ M. Orszgy. Irásai 1832—36, IV. 350. l.

² K. Papp Miklós: Történeti Lapok, III. évf. 704. l.

³ Kunos Ignác: Valami a természeti jogból. Tudományos Gyűjtemény 1832, V. k. 45. l.

Aki a szellem, vagy lélek tökéletesedését bármiképen, de különösen a cenzúra útján akadályozni igyekszik, az tehát egyenesen Istent támadja meg, annak törvényei ellen szegül s emberi természetünket akarja lerontani.¹ A vélemény- és sajtószabadság a neohumanista életeszményből is következik, ez a művelődésnek is eszköze. A cenzúra a tiszta tudomány és értelmiség fejlődését akadályozza. Előző vizsgálat mellett az író lelke és szelleme örökös szorongásban van. Ez befolyással van működésére, megrontja lelkét s önkénytelenül megszűnik úgy gondolkodni, mint szabad és független lélekhez illenék, az író ugyanis, tudván, hogy műve vizsgálat alá kerül, igyekszik ehhez alkalmazkodni.² A tökéletességre való törekvésekből nyer magyarázatot a tanítás és kutatás szabadságának elve is.³

Böloni Farkas Sándor északamerikai utazásáról írt könyvében részletesen foglalkozik a sajtószabadság kérdésével is. Európában — szerinte — varázslatnak hisszük azokat az eszközöket, melyek az amerikai népet egyes személyenként a művelődés magas fokára s az egész nemzetet virágzó állapotra emelték, pedig ezek az eszközök olyan egyszerűek s természetesekek, hogy „midőn az idegen utazó ezeket felfedi, nem tudja: ha földieinek vakságát bámulja, sajnálja, vagy megvesse-e?“ Ez az egyszerű eszköz az újságok kiadása: Amerikában a törvények szerint minden polgárnak jogában áll nyomdát állítani s abban a cenzúra felülvizsgálata nélkül más polgárok az övével egyenlő jogait nem sértő írásműveit kinyomatni. Ez szüli Amerikában a tudományok és tudnivalók minden fajával foglalkozó mindennemű újságokat, melyeknek nyomán mindenüvé könnyen és olcsón eljut a tudomány és művelődés.⁴

Kossuth Lajos fogságában szerkesztett önvédelmében hangoztatja, hogy az ember, mint legnemesebb élő teremtmény, erkölcsi rendeltetésénél fogva köteles magát tökéletesíteni. Midőn javítani törekszik, nemcsak nem vét, hanem éppen kötelességét teljesíti.⁵

A sajtószabadság határainak kérdésében igen jellemző a neohumanista és a természetjogi liberalizmus összehasonlítása. A neohumanista irány szabadságfogalmának megfelelően a sajtószabadság is az önelhatározással bíró személyiség ön-

¹ Sajtószabadságról nézetei egy rabnak (Páris 1844) 9—13. l.

² Irinyi József: A sajtótörvényről. Bajza: Ellenőr 1847, 105. l.

³ P—la: Iskolaügy. Pesti Hírlap 1846 nov. 5. 773. sz.

⁴ Böloni Farkas Sándor: Utazás Észak Amerikában, 47—48. l.

⁵ Kossuth Lajos védelme fogságából. K. Papp Miklós: Történeti Lapok, III. 634. l.

korlátozó tevékenységétől függ. Szabad tehát az emberiség érdekében józan megfontolással gondolkodni, az emberiség szellemi emelkedését szolgáló eszméket fejtegetni, de nem szabad az emberiséget hátráltató, veszélyeztető áleszméket szétszórni, „ezért szabad erényes érzelmünket kimutatnunk s az emberiség közjavát józan meggondolásból és erényes érzelemből folyó tettel is előmozdítanunk“.¹

Az önkorlátozás e követelménye a természetjogi liberalizmus tanításaiban már nem található meg. Optimista felfogása szerint a sajtószabadság minden körülmények között csak elősegítheti az emberi szellemnek az előítéletek rabságából való kiszabadulását. Stáncsics Mihály szerint az író akármit ír is, sem egyes ember, sem az egész emberi társadalom ellen nemvéthet. Ha írása jó, használ ugyan a társadalomnak, ha rossz, viszont nem használ ugyan, de nem is árt. Ha állítása veszedelmes, könnyen megcáfolható a szabadsajtó útján. Az író, midőn munkáját közreadta, szabadakaratóval és jogával élt s az olvasó is szabadon él jogával. Az író senkit sem kényszerít arra, hogy munkáját olvassa. Ha valaki munkájában Isten létét tagadja s azt állítja, hogy az emberi lélek is meghal a testtel együtt, az, Stáncsics szerint, sem az egyes embernek, sem a társadalomnak nem árt s Istent sem sérti. Az egyes embernek nem árt, mert az állítást olvasó ugyanúgy szabadakarató lény, mint az író. Szabadakarattal rendelkező ember pedig nem fogad el semmiféle tételt sem csupán azért, mert valaki állítja azt, hanem csak akkor teszi magáévá, ha igazságáról meggyőződött. Ha a tételt valaki elfogadja : szabadságával él, már pedig ha ennek következtében valami rossz éri, azt nem másnak, — csupán önmagának köszönheti. A társadalomnak sem árthat az ilyen közlés, mert a társadalmat azok az egyes emberek alkotják, kiknek ez az író nem árthat. De nem sértette az ily ember Istent sem, mert Isten nem olyan, mint a gyarló ember, hogy szóval megsérthető. „Miből az következik : nincs ember agyában gondolat, nincs lelkében meggyőződés, mit közölnie nem volna szabad“.²

A sajtószabadság kérdése mélyen összefügg a korai liberális társadalom politikai törekvéseivel is ; mint a rendiségnél, itt is szerepel az alkotmány szempontja, ami azonban már nem a rendek privilégiuma, hanem minden ember eltulajdoníthatatlan sajátja. A véleményszabadság itt nem a „közértelmesülés“ eszköze csupán, hanem a kormányzás

¹ Athenaeum 1839, I. f. é. 9. sz.

² Sajtószabadságról nézetei egy rabnak, 68. s köv. l.

eszköze is. „A sajtószabadságot ma már a legtekervényesb utakon járnai szerető *sophistica* sem képes többé a népiséges és politicalai nemzetiségben nyugvó léttől elkülönözni.“ Az önkény sötét szelleme sok rosszat árasztott már az emberiségre, leggonoszabb művét azonban akkor hajtotta végre, midőn felfedezte azt az eszközt, mellyel „az istenség hasonmását, az emberfogalomnak elsajátíthatatlan atributeumát“, a lelket bilincsre verheti.¹ E bilincs megsemmisítése minden népnek és egyénnek joga és kötelessége. Sajtószabadság nélkül nem lehet közvélemény, amire pedig alkotmányos országban szükség van. A nemzet véleményét, vágyait, szükségeit s gondolkodásmódját csupán sajtószabadság mellett nyilváníthatja ki igazán híven, csak sajtószabadság mellett ismerhető meg a valóságos közvélemény és csak ennek felismerése nyomán lehet alkotmányos szellemben és alkotmányos módon kormányozni.²

Még nemzetiségi tekintetben is jót vár a liberális kor-szellem a sajtószabadságtól, azt reméli, hogy a sajtószabadság következtében kifejlődő értelmiség a nemzetiségek körében „a politicalai nemzetiség“ szükségérzetét fogja kiváltani s megkívántatja azokat az alkotmányos javakat, melyeket a magyar hazában csak a magyar nemzetiség adhat.

IV.

Láttuk, mint nyert a szabadság problémája a magyar-ság államszemléletében a XIX. század közepe felé haladva mindinkább középponti jelentőséget. Igen sokan a szabad-

¹ Magyar Szózatok (Hamburg 1847) 253—55. l.

² Szacsvai Imre: Népkivánatok (Nagyvárad) 19. l.: A szabad sajtó minden nemzetnél jót szül. Természete ugyanis a nyomtatási szabadságnak, hogy az emberek közt minden jót és rosszat nyilvánosságra hozzon. Így senki azzal vissza nem élhet: mivel, ha valaki hazudik s csábít, épen úgy ráismernek írásaiból, mint a harisra szavából. Irinyi József: Sajtótörvényről. Bajza: Ellenőr 1847, 101. l. Magyar Szózatok, 256—57. l.: „Hadd üzenjen harcot a sajtó az elöítéletek országának; had ostromoljon minden fonák kormányzati rendszert, hadd taszítsa le a rossz kormányférfiút bitorlott polcáról, hadd süsse a szégyen lemoshatatlan bélyegét a lelkiismeretlen gyáva, jogtaposó bíró homlokára... hadd tiporjon le minden bitorlott álfényt, büntessen minden erkölestelenséget s lobogtassa nemesis szövétnekét azok felett, kik szentségtelen lábaikkal az emberiségen gázolni, dögvészes lehelletökkal az erényt megmérgezni, mogorva önkényökkal minden szabadsági fogalmat felforgatni törekszenek; hadd tárja fel az ismeretek végtelen mezejét az emberi szellem előtt, melyet négy fal közé zárni úgysem sikerült még semmi földi hatalomnak. A közmorál törvényszéke megvesztegethetetlen, a közvélemény szava Isten szava...“

ság igénylését e kor s általában a liberalizmus legfőbb jellemvonásának tekintik. Hornyánszky Gyula szerint a liberalizmus „egyéni szabadulniakarás a megkötöttségből, bárhol és bármely formában jelentkeznek is. Tehát az állami kényszerrel szemben az abszolút függetlenséget (az anarchiát) jelenti merev fogalmazásban, az isteni hatalommal szemben a hitelenséget és a társadalmi meghatározásokkal és feszélyezésekkel állítva szembe az önelég egyéniséget... Mert az egyén öncélúsága (autoteleiója) és önelégsége (autarkeiója) az a kettős eszme, melybe a liberálizmus a maga gyökerét a legmélyebben ereszti le”.¹ Azonban ily „merev” fogalmazásból nem indulhatunk ki e térben és időben egyaránt igen változatos tartalmú irány helyes értelmezésénél. Ezért — mellőzve most a 48 utáni magyar liberalizmus vizsgálatát — a koraliberális nemzedék szabadságfogalmának s magának a koraliberális államszemléletnek teljes megértése végett azt kell megfigyelnünk, hogy a 48 előtti magyarság szabadságfogalmára mily mértékben hatott az egyén és közösség viszonyáról és kapcsolatáról kialakult szemlélete.

Nem térhetünk ki részletesen a felvilágosodásnak fel-fogására az egyén és közösség viszonyáról, de két körülmény kiemelését mellőzhetetlennek látjuk. Az egyik az, hogy az államnak és államhatalomnak az egyénből kiinduló individualista, vagy atomista magyarázata korántsem jelenti okvetlenül a közösség értékének csökkenését, vagy éppen az államhatalom megsemmisítésére irányuló törekvést. A XVIII. századi felvilágosodásban új életre kelt természetjog az állam célját és az állami gondoskodás határát igen messzire tűzte ki² és jóllehet a természetjog egyes tanítói erre vonatkozó meghatározásaikban ingadoztak is, mind-egyiknél nagy szerepet játszott a Cicerótól átvett *salus publica* elve. Maga Wolf, a német felvilágosodás állam-bölcséletének legjelentősebb képviselője, az állam célját nem csupán a nyugalom és biztonság fenntartásában látta, hanem — Thomasiusszal egyetértve — mindannak megteremtésében, ami az alattvalók szükségének kielégítését, kényelmét és szórakozását szolgálja. Mert az egyesek azért alakultak állammá, hogy az emberek egyetemes jogát és kötelességét, a tökéletességet és boldogságot minél teljesebb mértékben elérhessék. Az államra, illetőleg a szuverénitást képviselő

¹ Társadalomtudomány 1929, 120. l.

² Itt s a következőkben H. v. Voltelini: *Die naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18. Jahrhunderts* (Historische Zeitschrift Bd. 105., 1910) c. tanulmányára támaszkodom.

főhatalomra nehezedő feladatok ily széles alapon való meghatározása, ha egyrésztől a központi hatalom feladatát súlyosabbá tette is, másrészt egyszersmind kiterjedt hatáskört is adott arra, hogy a közösség érdekében való hivatkozással az egyének belső ügyeibe is szabad kézzel mélyen belenyúljon. Az állam kötelessége, hogy a kivándorlást törvények útján szabályozza, a gazdag és derék polgárok eltávozását megtiltsa, hasonlóképen, hogy az idegenek bevándorlására felügyeljen. Az államnak kell az anyagi jólétről gondoskodnia, az ipart, kereskedelmet és a földművelést támogatnia, megakadályoznia a munkanélküliek téltelenségét, munkaalkalmat teremtenie: mindez az egyének gazdasági tevékenységébe való állami beavatkozás lehetőségét biztosította. De még fokozottabb mértékben is: mivel az államnak kell az állampolgárokat a szegénységtől és nyomortól megóvnia, joga van az élelmiszerek árának s a munkadíjaknak a meghatározására is; az éhínség elkerülése végett a gabonakereskedelem szabályozására is. Ahol a fényűzés elszegényedésre vezet, az államnak kell fellépnie ellene, valamint a kicsapongásokkal és a játékokkal szemben is. A szerencsejáték és a lottó csak abban az esetben engedhető meg, ha a közjólét emelését szolgálja. Szegényügy, koldulás, dologház csakúgy az állam hatáskörébe tartozik, mint az árvák gyámóságára való felügyelet, melynél maga az állam is érvényesíti legfőbb gyámjogát. Ez elmélet szerint azonban az államnak arról is kellett gondoskodnia, hogy az alattvalók a vallási tanokat elsajátítsák és az erkölcs követelményeinek eleget tegyenek. Színpadi és könyvcenzúrával, „hasznos“ színdarabok iratásával, az egyház tevékenységének támogatásával sőt bizonyos fokú meghatározásával az alattvalók szellemi életének irányítása is az államhatalom hatáskörébe tartozott.

A német felvilágosodás államtanának e jellemzése mutatja, hogy az individualista állammagyarázat még magában nem jelenti feltétlenül az egyén részéről az állami megkötöttségtől való szabadulni akarást. De hivatkozhatunk arra is, hogy Rousseau államszemléletéből sem hiányzik a társadalom bizonyos fokú organikus szemlélete. Rousseau szerint jóllehet a társadalom lényegében egyéni akaratok, hasznossági elvek gépies egyesítése, ezt az önálló atomokból összetett tömeget mégis az egyedeken kívül és felettük álló volenté générale, a társadalmi közakarat fogja szerves egységbe.¹

¹ Rousseau közösségérzetéről szépen ír O. Vossler: *Der Nationalgedanke von Rousseau bis Ranke* (München u. Berlin 1937) 21. s. köv. l.

Tehát a közösségérzet és a közösség értékének és jelentőségének méltánylása a XVIII. század felvilágosodásának államszemléletéből sem hiányzott. E közösségérzet a XIX. század folyamán csak fokozódik,¹ a felvilágosodásnak a természeti emberről vallott tételével szemben, az erős individualizmus helyébe az az ellenkező hiedelem lép, hogy az ember — még a legkiválóbb is — csak mint az egésznek része tehet valamit. „Az ember nem magánosságra, hanem társaságra teremtett“, vallja a század elejének Rousseau-val polémizáló magyar írója. A más ragadozó állatnál sokkal gyengébb, tehát féltékeny fegyvertelen és meztelen teremtés természetesen ragaszkodik a magához hasonlókhoz, inkább kívánja azok társaságát. Ez a meglehetősen primitív közösségérzet a század közepén is megfigyelhető: a természet törvénye éppen azért működik úgy, hogy egyik embert a másiktól különböző tulajdonságokkal ruházza fel, hogy emiatt azok társaságban legyenek kénytelenek élni és ne élhessenek azon kívül. Ami egyik ember tulajdonságai között feltalálható, az a másik tulajdonságai közül éppen azért hiányzik, hogy kényszerüljenek egymást kölcsönösen felkeresve egyesült erővel munkálkodni. Maga a családi kötelék is annak bizonyítéka, hogy az embernek Isten és a természet törvényei szerint társadalmi közösségben kell élnie; ezt az ember pusztá létezése is bizonyítja: már az ember pusztá élete kéttagú családot feltételez.²

De nem csupán biológiai adottságokkal, anyagi érdekekkel okolják meg a társasélet szükségességét, hanem, ami az idealista filozófia alapján álló állambölcselőink számára sokkal jelentősebb, annak felismerésével, hogy az állami kötelékekbe tartozás az egyetlen és szükséges feltétel az ember tehetőségeinek szabadabb kifejlődésére.³ Csak a társadalmi közösségben közelítheti meg az ember hivatását: a tökéletesedést. Csak ebben találja meg azokat a nemes örömeket, amelyek nélkül megelégedett nem lehet s csak ennek segítségével

¹ Propyläen Weltgeschichte, VII. 251—254. l. (O. Walzel.)

² Kállay Ferenc: A halálos büntetésről. A Magy. tud. társ. évkönyvei, V. II. rész, 102—103. l. Hegedüs Sámuel: A fejedelem és a nemzet egy (1837) 6—7. l. „Egy nagy machina, egy nagy műveszköz a társaság, melyben csak egy kis szegetskének kiesését az egész megérezheti. Hogy annál szorosabbak legyenek pedig a társaságot egyben foglaló kötelékek, azért vagynak a sorsnak javai is oly egyetlenül kiosztva, hogy sem a gazdag a szegény nélkül, sem a szegény a gazdag nélkül el ne lehessen.“

³ Ábrányi Emil: Jókai Mór polgártestvérhez. Életképek 1848, I. f. é. 516. l. „Minél inkább közelít valamely állatfaj a társadalmisághoz, annál műveltebb s jobb erkölcsiségben.“

fejlődik a leggyengébb állatból oly lényé, melyet joggal neveznek a természet urának.¹ Az erkölcsi szabadság követelményének hatása van a közösség értékéről kialakult felfogásra is. Társasélet nélkül az ember értelmé fejletlenül marad, alig vergődhetne fel az erkölcsi törvény ismeretének fokára, szabadságát fizikai s más egyéb szükségei annyira elnyomnák, hogy akarata csak, mint ösztön, az állatokénál sokkal tökéletlenebbül nyilvánulna meg, s így „csaknem megszűnne lenni erkölcsi lény is, mert ésszel, szabadsággal nem bírván, csaknem megszűnne lenni felelős“. Az ember éppúgy természeténél fogva társas lény, miként természeténél fogva eszes és szabad lény. Az állami közösség mellőzhetetlen feltétele az ember kifejlődésének, ezért a társasélet az emberre nézve nemcsak jog, hanem kötelesség is. Az emberi természet egyik erkölcsi törvénye ellen vét az, aki a társas állapot tökéletesítésén nem dolgozik.²

Az állam csak úgy lehet virágzó és boldog, ha az egyes polgárok nem úgy élnek egymás mellett, mint a szelektől halomra hordott porszemek, amelyek között nincs belső kapcsolat. Az atomizmus — mondja a kor egyik magyar bölcselője — a fizikai és a politikai életben egyaránt csak véletlenségből szülhet rendet. Az atomok szüntelenül természeti, egymástól elkülönített állapotukba törekszenek vissza. Csupán az erő hozhatja létre az anyagi világban csakúgy, mint a politikai életben a maradandó rendet és a részek egymáshoz való kölcsönös kapcsolatát. A polgári atomizmus oka az önszeretet, az összetartó erő az igazi gyakorlati emberszeretet. Az a polgár, akit csak önhaszon, vagyon, rang, fény, hatalomkeresés kapcsol az államhoz, „sőt az is, ki szóval liberalizál“, de a saját szabadságának megtartása mellett az igazi és helyesen értelmezett közszabadság előmozdítására legkisebb áldozatot sem hoz, aki „szájában mindig az emberek jussait forgatja, azoknak szentségét egyenlőségét unalomig vitatja, de azonban belől mégis neveltséges előítéletekkel teljes“, mint politikai atom, még nem nőtt az állam testéhez s mindenkor arra vetődik, amerre az önhaszonkeresés csapongó vitorlája fordul. Amíg pedig a polgárokat nem kapcsolja a szeretet egymáshoz: az

¹ Csoma János: A státusz fogalma és célja. Tudománytár 1837, 303. l. Beke Kristóf: A lélektudomány viszonya a neveléshez. Philosophiai pályamunkák, III. (Pest 1845), 20—21. l. Társadalmi lét és erkölcsiség kapcsolatát hangoztatja Endrődy János: Az embernek boldogsága, II. (Pest 1806) 23—25. l.

² Szemere Bertalan: A büntetésről, s különösbbe a halál-büntetésről (Budán 1841) 20—21. l.

állam holttesthez, az egyes tagok pedig az őt emésztő férgekhez hasonlóak.¹ Az igazi erkölcsi szabadság az, ha cselekedeteinket minden lehetőség közepette is az okosság, az értelem parancsa alá rendeljük, ami egyébként azt is jelenti, hogy így cselekedetünk összhangba kerül a közösség céljával.² Az egyéni jólét szerves kapcsolatban áll a közösség javával; de nem csupán az egyén boldogulása emeli a közjólétet, hanem a fejlett közjólét az egyéni érdekeknek is fontos alapja. Helyesen értelmezett jólétünk mások javával annyira szoros kapcsolatban áll, hogy saját javát mindenki legbiztosabban mások jólétének előmozdításával érheti el.³ A közösségérzet jellemző kifejezését adja a koraliberális közgazdasági törekvések hangadó fóruma, a Hetilap⁴ is, midőn megállapítja, hogy legsajátosabb magánviszonyaink is olyan mélyen vannak a bennünket magába foglaló közösség gyökereivel összenőve, hogy a közjót magánérdekeinktől elválasztani lehetetlen. A közösségérzet nyer kifejezést abban is, hogy e nemzedék a természeti egyenlőtlenséggel szemben a minden egyes állampolgárt egységbe fűző törvényes jogegyenlőség elvét hirdeti. Kossuth szerint, ha a szabadság fogalmát elvont értelmezésben s nem közjogi szempontból vesszük, legfőbb fokának azt tekinthetnők, midőn minden ember azt tehetné, ami neki tetszik; ennek gyakorlati következménye azonban az lenne, hogy az erősebb elnyomná a gyengét, ezért az állam a gyengébbnek az erősebb ellen oltalmat ad.⁵

¹ Vecsei József: A philosophiának jóltevő befolyása az állalomra. Tudományos Gyűjtemény 1837, I. 15—16. l.

² Strázsay: Az erkölcs, a jó szív, a jámborság és ártatlanság. Tudományos Gyűjtemény 1825, XI. 6. l.

³ Szász Károly: A szerzett törvények eredeti kútfejéről. A magy. tud. társ. évk. III (Budán 1837) III. rész, 151—153. l. „Ha van, mi a világ s nemünk sorsát elrendelő örök bölcsesség iránt mély tisztelettel ragadja a gondolni és érezni tudó lelket, bizonyosan az emberi viszonyok oeconomiájába szőtt csuda kapcsolat olyan, s ki egykor a sötétben bolygó emberiség előtt ezt tiszta világosságba helyeztetendi s megmutatandja, hogy ki a más, ki a közösség jólétét gátolja az hasonló a tündérmese azon bajnokához, mely a bűvös erdőben ellenséget vélvén sebezni, minden csapásával önmagát vérezé: az lesz méltó, nem minden akadémiák egyesített jutalmának elnyerésére, nem az emberiség istenítő-hálájára, de arra, hogy a Mindenható jobbján foglaljon helyet, annak lábánál, ki a vallás szelidebb hangjain ugyanerre szólított fel, hogy a mások boldogságában találjuk fel a magunkét.

⁴ Szemle a közgazdasági elvek s vélemények felett. Hetilap 1846 jan. 9. (3. sz.)

⁵ Kossuth Lajos: Státuszgazdasági tájékozás. Pesti Hirlap 1842, 121. sz. Kossuth Lajos összes munkái, XII. 277—78. l.

A közösségérzet mélyebb megnyilvánulásai szerint¹ — amint azt Rousseau nyomán a német és magyar koraliberalizmus egyaránt hangoztatta — a társadalom tagjainak nem csupán kapcsolatban kell egymással állaniok, hanem szükséges az is, hogy azok valóban egygé, az őket mindannyiokat közösen hevítő lélek által egységes élő egésszé váljanak. A valódi társadalom tagjai közt nem szabad a legkisebb választálnak sem lennie, mert ezek egységbe olvadva egy életcélra teremtett egynemű erkölcsi személyt alkotnak. Az állam erkölcsi személyként való értékeléséből következik, hogy „ezen személynek okvetlenül saját akarata is, azaz a társadalom tagjainak közakarata van“. A közakaratról alkotott felfogás Rousseau gondolataiból, illetőleg az általa hangoztatott volonté générale fogalmából táplálkozik. A közakarata nem lehet egy az államalkotó tagok összeségének akaratával, mert lehetetlen volna elérni és megkívánni azt, hogy minden egyes ügyben a társadalom minden tagja egyféleképpen nyilatkozzon, ez csupán az államalkotó szerződés megkötésénél lehetséges. De nem azonos ez a többség akaratával sem, ami a közakarata kifejezésére természetesen elegendő ugyan, de a közakarata inkább csak megnyilvánulási módja, vagy jogi jelentése, mintsem lényege. Benczúr a közakarata fogalmának meghatározásában Rotteck fejtegetéseire támaszkodik : a közakarata a tagok társadalmi ügyekben nyilvánuló akaratainak puhatólás, számolás, összehasonlítás, sőt olykor méregetés által is megtudható egyedüli vagy túlnyomó iránya, vagy másképen a közösségnek a társadalmi szerződés körülírta téren s a társadalmi közösségi kapcsolat megszabta irányban túlnyomóan nyilvánuló akarata. A közakarata tulajdonképen úgy áll elő, hogy az egyének önmagukat önként a közösség alá rendelik. Az egyéni akarataknak egymáshoz kell simulniok. A közösség természete azt kívánja, hogy minden egyén a szükséghez képest engedjen egyéniségéből s egyéni akarata szükség szerint a közakarataba olvassza. A közügyek terén az egyesült tagoknak nem is lehet egyéni akarata, hanem „csak a közakarataknak egy-egy elemeként szereshetnek maguknak súlyt“, vagyis a közügyekben nem szabad s nem lehet saját hajlamaikat, szenvedélyeiket, vagy érdekeiket követniök, hanem mindig tekintetbe kell venniök a társadalom célját s „tagtársaiknak“ akarata megnyilvánulását, és kötelesek saját akarataknak e kettővel leginkább összhangzó irányt adni.

¹ Benczúr János : A szabadság és társadalmi rend elméletei (Pest 1848) 37–39. l. Warga János : A társasági alku. Athenaeum 1838, I. f. é. 25. l.

Az intenzív közösségérzet a társadalmi egység kiépítésének kívánságában is kifejezést nyer. Egység és tökéletesség az ideális állam legfőbb tulajdonsága. A természetben is minden egységre törekszik, mert csak egységben állhat fenn a lehető tökéletesség.¹ Az egység a nemzetek életében is a tökéletesség eszköze. Egység által állanak fenn és válnak nagygyá a nemzetek. Amíg az egység érzése nem hatja át a haza minden egyes polgárának lelkét, míg az egyes polgár, társulat, törvényhatóság, vagy rend csupán személyes érdekeit követi, addig mindazon fáradság, mellyel az egyén emelkedés után törekszik, ingadozást idézhet elő, de csak olyat, mint a tenger felett a szélvészé, nem pedig a dagályhoz hasonlót, melyben az egész egyszerre emelkedik.²

Mindez a polgári szabadságjogok értelmezésén is érezteti hatását. A különböző formában megnyilvánuló elkülönülések, a testületi, közigazgatási és társadalmi partikularizmus lerombolandók. Nemesi, városi, vagy területi kiváltságok egyaránt ellenszenvesekké válnak e korban. A Magyarországi területi egységének kiépítéséért, a Részek és Erdély visszakapcsolásáért vívott küzdelem³ is innen veszi eredetét, csakúgy, mint a különböző helyhatósági önállóságok feloldásának sürgetése is. Így sürgetik pl. a szász különállás megszüntetését is.⁴ A királyi városok rendezésének vitájában vannak, akik éppen azt hangoztatják, hogy nem a rendezésre kell törekedni, hanem a királyi városok minden jogi különállását és privilégiumát kell megszüntetni, mert a privilégium az államtest felemésztője. „Döntsetek le, sőt gyököstől irtsátok ki inkább a privilégiumot mind, és ez ad egységet a hazának.”⁵ A megszólítások egyszerűsítésére irányuló törekvés — mely nem csupán Stáncsics eszméje — szintén a társadalom egységét kívánja szolgálni. Az 1843—44-i országgyűlés közlakós és polgár elnevezést kíván alkalmazni, hogy a választói jog gyakorlatával bíró és azt nélkülöző állampolgárokat megkülönböztesse. Szemere⁶ a kevésbbé eltérő polgár és választópolgár elnevezést ajánlja, „mert

¹ Beszédek ... Rhédey Lajos ... főispáni helytartói hivatalába beiktatása alkalmából (1825) 8—9. l.

² Eötvös József báró: Reform (Lipcse 1846) 234—35. l.

³ A kérdés központi jelentőségére rámutat Asztalos Miklós: Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés (Budapest 1928) és Táborozó Ottó: Az 1836: 21. t.-c. létrejötte. Századok 1930.

⁴ Pesti Hirlap 1848 júl. 27. Levelek a Szászországból, IV.

⁵ Stáncsics Mihály: Hunnia függetlensége (Jena 1847) XXV—XXVI. l.

⁶ Kovács Ferenc: Az 1843—44-ik évi magyar országgyűlési alsótábla kerületi üléseinek naplója, IV. (Budapest 1894) 665—66. l.

amint a nemzet tagjait elkülönző osztályok s nevek múlnak, magok a nemzet tagjai aszerint forrnak együvé“. Szerinte Franciaországban a címek egyszerűsítése s az, hogy az egyszerű monsieur megszólítás általános lett, „a néposztályok egymáshoz közelebbhozatalára s összetestvéresülésére többet tett, mint tehettek kötetei a törvényeknek“. Az állampolgári jogok kiterjesztésével is az egység, az érdekegység elvét kívánják szolgálni. A rendi képviselet nem felel meg az egység elvének, hanem feudális származásának megfelelően osztályokat állít egymással szembe. A magyar megyei alkotmány eszerint igen alkalmas volt eddig arra, hogy a feudális arisztokráciát a kormánnyal szemben megoltalmazza, de nem tarthatja fenn magát azokkal a milliókkal szemben, kiknek eddig „határtalan kényura volt“. A magyar alkotmány nem a nemzeti képviselet eszméjén épül fel. Amit magyar alkotmánynak nevezünk, nem egyéb mint oklevél, mely a nemzet nagy tömegétől kiváltsággal elkülönzött kasztra ruházza a törvényhozó hatalmat, amint a nemesi oklevél is csak a nemesre ruházza a szabad magyar polgár jogait.¹ A törvényhozás legfőbb feladata, hogy az egész nemzet érdekeit képviselje. Mivel az egyes polgárok érdekei számos esetben összeütközésbe kerülnek vagy egymással, vagy az állam magasabb céljával, kell, hogy legyen oly hatalom, mely az érdekek harcából származó veszélyektől megőrizze a magasabb nemzeti érdeket. Ezt biztosítja a képviselet. De a magyar törvényhozásban még nemzetünk alkotmányos jogokkal bíró része, a nemesség sincs kellőleg képviselve, mert ott nem a választójoggal rendelkező polgárok, hanem az egyes törvényhatóságok képviselői foglalnak helyet. Ez pedig ellenkezik alkotmányunk szellemével, amely „nem foederatív statusokat, hanem egy képviseleti rendszerre alapított összes törvényhozást kíván“. Eötvös bíráló szavai szerint a magyar törvényhozás egészen a megyei rendszeren alapszik, s miután megyéinkben a nem nemeseket minden befolyástól kizárjuk: törvényhozásunk nem is a nemzet, hanem csak egy osztály képviselőiből áll. Szembeállítja a középkort — midőn minden nemes és polgár egyaránt képviselve volt, minden politikai képességgel rendelkező magyar embernek befolyása volt az államügyek intézésére — saját korával, amelyben a nem-nemes polgárok műveltsége, vagyona s politikai képessége egyaránt tetemesen megnövekedett s mégis minden jog csak a nemesek kiküldötteit illeti.¹

¹ Magyar Szózatok, 325—326., 350—351., 393—394. 1.

² Eötvös Fényes adataira utalva megállapítja, hogy az ország 52 vármegyéjében a nemesség száma 542.705; e szám több mint

A korai liberális politika egyik alaptétele, hogy az alkotmány alapja nem lehet más, mint a haza minden érdekeit s a társadalom minden rétegét képviselő törvényhozás. Az ilyen alkotmányos képviselő mindegyik társadalmi osztályban nemes ösztönt ébreszt fel, hogy a nemzet egyetemes érdekét a magáénak elébe helyezze.¹ Az „alikuló harmadik rend“, a városi polgárság politikai jogainak kiterjesztését sürgetők nem a polgári foglalkozású népcsoportok külön érdekeit nézik. Nem akarják a „rőf és serpenyő túlnyomó befolyását“, azt, hogy új társadalmi osztály alakuljon ki, melynek csupán az szerepe, hogy az ország kormányzásába eggyel több tényező is befolyjon, hogy „teremtessék egy új osztály számtalan heterogénitásainak öregbítésére“, hanem hogy „alikuljon egy osztály, mely a többiek szögletességeit lesimítsa, mely bennök felolvasszon mindent, mi nem korunkba való“.² A közösgégérzet a 48-as átalakulás napjaiban a testvériség elvének hangoztatásában nyeri el beteljesedését.*

Ez az intenzív közösgégérzet vezeti a centralista pártot a municipiumok elleni küzdelemben. A világtörténet tanúsága szerint minden municipium — mondja Eötvös — az arisztokrácia bölcsője. A törvényhozásnak kell arról gondoskodnia, hogy az a felsőbbtség, melyet a sors, vagy nagyobb műveltség egyeseknek adott, ne legyen a többiek elnyomásának eszköze.³ A képviselő elvének alkalmazásában a centralisták az angol értelmezést fogadják el. Szalay László szerint Angliában már korán, még a középkorban megszűnt az a rendszer, mely az alsóház tagjait a választók pusztá mandatáriusainak, ügyvivőinek tartotta, hanem a nép követeinek tekintették azokat, akik az ország kormányzásának olyan ágaiban munkálkodtak, melyekben, ha a hatalomnak ily átruházása meg nem történt volna, maga a nép járt volna el. A kötelező utasítások gyakorlatát is ezen az elvi alapon támadja a centralisták köre: a képviselő, ellentétben az egyszerű küldöttel és megbizzottal, nem egyesek, nem is

fele 12 vármegyében lakik, s a 27 legkevesebb nemes lakta vármegyének összesen csak 86.385 nemes ember lakója van. A magyar törvényhozásban tehát nemcsak a társadalom különböző osztályainak, hanem még a nemességnek sincs arányos képviselője, pedig az alkotmányos törvényhozás csak úgy felelhet meg céljának, ha benne s általa a nemzet egyes osztályai számuk, vagyonuk és politikai képességük arányában vannak képviselve. Eötvös: Reform, 43 l.

¹ Stáncsics Mihály: Hunnia függetlensége, 194--195. l. Magyar Szózatok, 388, 394. l.

² Szalay Lászlóra ld. Varga Z., Debreceni Szemle 1935, 299. l.

³ Eötvös József: Reform, 61. l.

valamely testület, hanem az állam egészének, az összeségnek tolmácsa, az ágenssel ellentétben joga és kötelessége, hogy választóinak különálló és pillanatnyi érdekeit, ha kell, a köznek feláldozza.¹ A megyék visszahívási joga mellett megeshetik, hogy éppen azt a képviselőt távolítják el, aki a helyi érdeken felülemelkedve, rövidlátó választóinak közvetlen érdekeit sértette talán, de éppen akkor a közösség érdekében működött. Pedig miként a bírónak sohasem szabad véleményének az igazságot alárendelni: ugyanúgy a képviselőnek sem szabad soha egyes vidéknek, vagy egyes osztálynak alárendelnie a haza közjavad.²

A nemzet és társadalom egységének gondolata legteljesebb kifejezést a romantika organikus államszemléletében nyerte el, amely organizmus az államot alkotó tagok teljes szellemi és lelki egységét is jelentette. Az államalakulás mechanikus-racionalista elképzelésével szemben, mely a közösségbe lépést az egyének célszerűségi szempontokat követő tudatos tevékenységének fogta fel, a romantika a biológiai, kulturális és történelmi tényezők jelentőségét emelte ki. A népszellem, az egyes nemzeteket egymástól elválasztó sajátos jellem az, ami az egyes tagokat lelki egységbe olvasztja. Ha a származási egységet feltételező nemzetfogalom elfogadása a nemzetiségi különbségekkel tarkított magyarság körében nem is talált egyhangú pártolásra, a magyar romantika sohasem mondott le az egységes nemzeti szellem követelményének a hangoztatásáról. Hisz abban, hogy van magyar népjellem, nemzeti karakter, mely az egész nemzetet belső egységbe kapcsolja, de hisz annak lehetőségében is, hogy ez a sajátos nemzeti közszellem, elsősorban Herder ideológiájából kiindulva, a nyelv segítségével a nem magyar nemzetiségekre is kiterjeszthető.

A közösségérzet a korai liberális gondolatkörben is megtalálható. A magyar korai liberalizmust csupán akkor érthetjük meg teljesen, ha e kornak egy igen jellegzetes saját-

¹ Szalay László: Publicistai dolgozatok, I. (Pest 1847) 215. l. Pesti Hirlap 1844 júl. 31., Szalay, II. 277—278. l. Pesti Hirlap 1847 febr. 28. Burke választóihoz intézett szavaira hivatkoznak: „ne várják Önök, hogy magamat formaliter lekötölezzem. A képviselő tartozik Önök érdekében nyugalmit, saját ügyeit feláldozni: de nem tartozik sem önök, sem senki más érdekéért véleményét és saját lelkiismeretét legyilkolni. Ezeket Istentől nyerte, ezekről Istennek fog számotadni... A parlament tanácskozó testülete egy nemzetnek, mely csak egy érdeket ismerhet, a köznek érdekét. Önök megválasztják a követet, de midőn a westminsteri terembe lép, megszűnik az önök követe lenni; a parlament tagja leszen.“

² Pesti Hirlap 1848 jún. 11. (Irányi Dániel szavai.)

ságából indulunk ki. Ez a kiegyenlítésre irányuló törekvés. A liberalizmus végtelenül komplex, változatos színekben megjelenő szellemi áramlat, melynek gyökerei a klasszicizmusból és romantikából csakúgy táplálkoznak, mint a felvilágosodásból.¹ Természetes tehát, hogy a liberalizmus az őt tápláló áramlatok ellenmondásainak kibékítésére, feloldására, összeolvasztására törekedett. Másrésről a neohumanizmus harmónia-eszménye is közremunkált az ellentétek feloldására irányuló törekvésben. A hazai liberális nézetek kialakulására is döntő jelentőségű hatása volt Welcker természetfilozófiájának, amely szintén a belső, az általános őserő s a külső, testi és anyagi adottságoktól függő korlátozó erő ellentétén s a két ellentétes erő összeköttetését és kiegyenlítését munkáló harmónia elvén épült fel.² A harmónia elvét hangoztatják a kor sajátos hazai filozófiai törekvései is,³ melyek a német idealizmus és a neoklasszicizmus gondolatköréből táplálkoztak. Már Köteles Sámuel, Krugra támaszkodva, az Én valamennyi tevékenységében nyilvánuló harmóniát tekinti a filozófia legfőbb elvének és céljának. Krug viszont Kant és Fichte rendszerét iparkodik „a józan emberi ész alapján“ módosítani s közérthetővé tenni. Krug a filozófiában, mint „őstudományban“, önmagunk megismerését látja s gyakorlati célt tűz ki elébe: békét önmagunkban s önmagunkkal, harmóniát a gondolkodásban és az akarásban, ismerésben és a cselekvésben. Szerinte a filozófia legelső elve: cselekvő vagyok s keresem az abszolút harmóniát valamennyi cselekvésemben. Krug hatása igen nagy volt az egyezményes filozófia elvi alapvetőire. Az egyezményes filozófiában is központi jelentősége van a harmónia-gondolatnak. Alaptétele, hogy amint az ellentétes erők harmónikus kiegyensúlyozása jellemző az egész természetre — testünk életét is a két ellentétes erőt, a „gépi és életerőt“ kiegyenlítő harmónia tartja fenn —, ugyanúgy a filozófia eddigi hiányait is csupán a harmónia elve képes betölteni. Az egyezményes filozófia célja, hogy egyrésről az egyetemes, az eszményi és az általános, másrésről a részleges, a tapasztalati és nemzeti között álljon

¹ E. Brandenburg: Zum älteren deutschen Parteiwesen. Historische Zeitschrift, 119. k. 73. l.

² H. Zehner: Das Staatslexikon von Rotteck und Welcker (Jena 1929) 79. l.

³ Kornis Gy.: A magyar philosophia fejlődése és az akadémia (Budapest 1926). — Hetényi János: A társadalmi élet szépsége az egyezménytan világánál földérítve. A magyar tud. társ. évk. (Buda 1846) 23., 28–30., 32–36. l.

s főgondját a bölcs egyensúly, arány, vagyis egyezmény felismerésére és megvalósítására fordítsa.

Ez a harmóniaelv nyilvánul meg egyén és állam közös életcéljának kitűzésében is. Welcker — s igen sokan a magyar államelméleti írók közül is — az emberi élet legnagyobb feladatának a belső, lelki tökéletesség vagy erkölcsiség és ennek megfelelően a külső tökéletesség, vagy boldogság elérését s a kettő között szabad harmónia kiépítését tartja. Ugyanilyen kiegyenlítésre irányuló törekvés figyelhető meg anyagi és szellem kapcsolatának magyarázatában is. Az anyagi haladás kérdése a szellem szempontjából is fontos; az anyagi megerősödésre célzó törekvések összefonódnak a szellemileg erősebb és magasabbrendű állapot felé irányuló vágygal. A jóléttől nemes önértetet, erkölcsiséget és hazaszeretetet várnak, a szellemnek erőt s rugékonyságot ad. Az anyagi és szellemi haladást a kor hol egy tengerbe siető párhuzamos folyamhoz hasonlítja, hol egymást tápláló erőknek tekinti, melyek csak együtt emelhetik a közjót magasra. Az ember két világ határán áll s egyszerre részesül „a külvilág anyagában és a természettüli lét isteni szikrájában“, ezért az embernek nem szabad csupán egy irányba fordulva a másikat megvetnie, hanem arra kell törekednie, hogy a korlátolt anyagság alakjaiban az istenit s megfordítva „e kettőt egyesítve az isteni gondolatot anyagi alakban tüntesse elő“. Ennek megfelelően a kor gazdasági eszménye nem csupán — mint Adam Smithnél — az erők szabad konkurrenciája. A népgazdagság nem csupán a csereáruk mennyiségében rejlik, hanem List Frigyes elmélete szerint minden szellemi és anyagi termelőerő összességében, az ipar, kereskedelem és földművelés érdekközösségében és kölcsönös kívánalmaik kiegyenlítésében áll.

A világmindenséget mozgató centrifugális és centripetális erők ellentét-párjának a kor államszemléletében a szabadság és rend fogalmának az ellentéte felel meg.¹ „Az életnek is két pólusa van: szabadság és rend, és az egyezmény is... két ellenkező gyökerének a kiegyenlítése.“ Szabadságot kíván a társadalmi élet törvénye, mert ez az élet törvénye. Ha az állam a szabad fejlődés elvét érvényesíteni tudja, ebből fejlődik ki igazán az igazi hazaszeretet. A szabadság decentralizáló erejével azonban szemben kell állania a rend központozító erejének. Az államnak nem szabad polip alakot öltenie magára: ez abban áll, „hogyan egy nagy sziget

¹ Hetényi i. m. Benczur: A szabadság és társadalmi rend elméletei, 40—42. l.

csupa élő habarincákból alakult és mégis nincs közélete, mert minden kised habarinca egy élő és független életet élni akaró egész“. Mivel az élet nem egyéb, mint a szabad fejlődés és a rend kiegyenlítődése, fontos szerepet kell játszania a központosító erőnek is. A rend másrésről nem egyéb, mint egyezménye, összhangja azoknak az üdvös, közcélra munkáló, egy eszme, egy lélek lelkesítette tagoknak, akik meggyőződésüktől indítatva úgy dolgoznak a közcél elérésére, hogy a közérdeket előttük semmi mellékes érdek meg nem gyengítheti, a törvénytiszteletet bennök semmi meg nem döntheti. Az egyes egyének tehát elveiket és erőiket központosítják; követik a nagy természet, a világ őselvét, a harmóniát. A szabadságot és egységet együtt („szabad egység“) kívánja a század elejének magyarsága. Szabadságot, mert a szabadság éltető elem, egységet, mert az egyesült munkálkodás az emberi élet legfőbb célja.

A szabadság belülről, az ember belső, lelki életéből veszi eredetét, a rend pedig kívülről, az állami hatalomtól származik. A szabadság a törvény által megengedett, a rend pedig a törvény tilalmazta tér; a szabadság határa éppen ott kezdődik, ahol a rend határa véget ér. A rend a szabadság körét sértetlenül öleli át, vele megegyezik, de ellensége, visszautasítója és fékezője a jogkörön túlcsapó szabadságvágyznak, a korlátlanságnak, származzon bár ez önkényből, tudatlanságból, vagy tévedésből. Szabadság és rend kapcsolata a sejt és a méhek szerepéhez hasonlítható. A sejt képviseli a rendet, „benne a fürge kis méhek, mindenik, saját cellájában az eleven szabadság maga“. A sejt nem bántja a méhet, de mégis saját cellájában megférése kényszeríti; nem ellensége a méhnek, de ellensége ellene támadó vágyának. A határ vonal helyes megvonása az állam fő és legnehezebb feladata: „arra vergődni végcélja a szabadság igazi bajnokainak, s rajta megállapodni képes lelkület kizárólag az önmagán uralkodni tudó, szabadságra megért nemzetnek sajátja“. Lényegére nézve is különbözik egymástól a szabadság és a rend: a szabadság a cél, a rend az eszköz. Az emberek ugyanis azért léptek közösségbe, hogy a rend által a szabadságot biztosítsák. A szabadság és a rend fogalma a társadalomban egyaránt nélkülözhetetlen s egymástól elválhatatlan szükséglet s aki az egyik megvalósulását óhajtja, annak a másikat is kívánnia kell. Ha általánosan elfogadott is az a tétel, hogy a szabadság rend nélkül anarchia, a rend pedig szabadság nélkül zsarnokság -- mégis, nem szabad azt sem feledni, hogy amint anarchiában valódi szabadság fel nem lelhető, ugyanúgy a zsar-

nokság alatt is rendet, igazi rendet hasztalan keresnénk, mivel szabadság és rend emberek között csak együtt, egymással „ézszerűen összeforrva“ valósulhat meg.¹

A korszaknak az egyén és közösség viszonyáról kialakult felfogása tulajdonképen nem más, mint a korai liberálisizmus nagy népszerűségű képviselője, Welcker fejtegetéseinek leegyszerűsítése.² Welcker szerint a legmagasabb fejlődési fokot elért államban az öntörvényadást és saját célt követő szabad személyiségek együttesen egy organikus egységet, élő egészet képeznek, ezek az egyének tehát tagjai egy ugyancsak önálló, halhatatlan államéletnek. Az önálló szabad egyének sokfélesége az ugyancsak önálló hatalommal felruházott állam egységével áll szemben. Welcker ezt az ellentétet a természetfilozófiájával kapcsolatban ismertett hegeli megoldáshoz hasonló dialektikus elvvel, az ellentétes erőket egyensúlyozó harmónia-elvvel igyekszik megoldani. Hegelhez hasonlóan az államot közösség (kényszer) és egyén (szabadság) ellentéteinek egysége, szintézise gyanánt fogja fel s ezeket használja fel az állam lényegének magyarázatára. Fejtegetései szerint az egyének sokfélesége és szabadsága önmagában és teljesen végigvezetve anarchiát, az állam egysége és ereje ellenben zsarnokságot jelent. Az egészséges államéletben ezeket az ellentéteket a lelkes és organikus alakulásnak és szabad kölcsönhatásnak kell feloldania. Az állam nem holt részvénytársaság, vagy pusztá absztrakció, kényszerítő hatalom, vagy jogbiztosító intézet, hanem magasabbrendű, szabad élő egész, amelyet önálló belső életelv, valódi magasabbrendű életerő hat át, lelket lehel bele és uralma alatt tart.

A szabadság és az egységet biztosító rend szintézisére irányuló törekvés figyelhető meg az iparszabadság kérdésének tárgyalásában is. A kérdés vizsgálója nem az egyén önrendelkezési jogából indul ki, hanem a nemzet minden egyes tagja között szükséges harmóniából. Ennek teljes megvalósulását a céhrendszer akadályozza. A középkor hűbérrendszerében az első a nemesség haszna volt, s a nemesség haszonvágját követte a polgárság céhszervezete. A céhek abban a tudatban, hogy a közönséget csupán ők maguk láthatják el iparcikkekkel, azokat értékükön felüli áron adták el. Ilymódon tetemes károkat okoztak a többi társadalmi osztálynak. Pedig az állam összhangja azt kívánná, hogy ne „csak egy népszaknak boldogsága legyen a kitűzött

¹ Hetényi és Benczur i. m.

² Welcker nézeteire: Zehnter i. m. 78. l.

cél, hanem összevéve, közösen minden népfelkezeté.“ Közponosítás sürgetésével találkozunk az iparszabadság kérdésének tárgyalásában is : ezen itt az iparosok és a társadalom többi rétegei érdekeinek kiegyenlítését, egyensúlyba helyezését értik. Az érdekegység csupán az iparszabadság útján valósulhat meg. A céheket tehát el kell törölni, mert „a céhek fogalma azon alapszik, hogy zárt kört alakítván, egyedárusságot űzhetvén csupán a saját érdekeit mozdítsa elé, a többi osztályok tekintetbe nem vételével.“ De vannak a liberális szellem hívei között, akik kellő korlátozások mellett meghagynák a céheket, ha hibáikat lenyesegetve csupán előnyös oldaluk maradna meg. Nem akarnak tudni természetesen „az iparos testületek felsőbbbségi hatalomteljességéről . . . az iparügyekre vonatkozólag.“ Az állam nem veheti kezébe minden részletkérdés megoldását, hanem az egyes testületeknek szabadságot kell adnia az öntevékenykedésre, úgy azonban, hogy azok ne képezzenek államot az államban, hanem végső szálaikkal e testületek az állam közös eszméjében találkozzanak s tevékenységük az állami élet menetével összhangban álljon. Az iparosoknak önmaguknak kell ügyeiket intézniök, szabályozniök és vezetniök, de mindig az államközösség által megállapított általános érvényű törvények és rendelkezések korlátai között.¹

Egyéni szabadság elvi kívánata és organikus nemzet-szemléletből származó intenzív közösségérzet gyakran találkozik a magyar koraliberális nemzedék államszemléletében. Bajza József Világtörténelmében különösen Solon törvényhozói tevékenységéről írt lelkesedéssel, benne látja azt az államférfiút, akiben megvalósult a józan és valódi kormánybölcsesség szelleme. Ez a szellem nem téveszti szem elől azon alapelveket, melyeken minden államnak nyugodnia kell : hogy a nép azon törvényt, melynek engedelmeskednie kell, maga adja magának s a polgár az őt megillető kötelességeket meggyőződésből és hazaszeretetből s ne a büntetéstől való szolgálai félelemből, ne vak és tunya engedelmességből vállalja. Szép és dicső tette volt Solonnak, hogy tiszteletben tartotta az emberi természetet s nem akarta azt államnak alárendelni, nem tette az embert eszközzé az állam szolgálatában, hanem az egyén céljainak szolgálatába állította az államot, mint eszközt. Solon törvényei tág kötelek voltak, s közöttük a polgár szelleme könnyen és szabadon mozoghatott és soha nem érezte ezeknek szorító és nyomasztó

¹ Weisz Ferdinánd : Czéhügy. Hetilap 1847 szept. 28. (182. sz.)
Szokolay István : Céhek és iparszabadság (Pest 1846) 121-122. l.

hatását.¹ Ám más oldalról Bajza arra mutatott rá, hogy az egyes ember nemzetének és az emberi egyetemes közöségnek egyaránt láncszeme. Az emberiséggel szemben az egyén kötelessége és rendeltetése, hogy szellemét és erejét szabadon és teljesen kifejtse. Az ember azonban képességeit csak nemzete szellemében fejtheti ki.² A szabadság vallásáról beszél Pulszky is s midőn 1834-ben Laménais Paroles d'un croisant-ját olvassa, azt írja naplójában, hogy „inognak már a kereszténység alaposzlopai, mert az emberiség férfikorának többé nem felel meg . . . új vallásnak kell a régi helyére lépni . . . ez a szabadság vallása, melyet századok óta az emberek legnemesebbjei, legmélyebb gondolkodói hirdettek és amelynek országa közeledik.“ Ez a szabadság azonban, mely Concha szerint Pulszky vallásává lesz, melyért mint egyszerű szabadkőműves és később mint nagymester munkálkodik, nem a világszabadság, hanem a nemzeti szabadság. Csak a külön nemzeteknek van oly szilárd lényegük, melyen a szabadság minden neme nyughatik és melyből a szabadság származhatik. Mindaz állhatatlan Pulszky szerint a népek intézményeiben, ami nem nemzeti-ségök szívéből fejtett ki. Ami nem nemzeti, az soha sem olvadhat össze a nép életével. Esmények csak egyeseket ragadhatnak magukkal, a népekre csak az hathat, ami történelmük szilárd földjéből, jellemükből nő ki. A nemzet etnitásának, külön lényiségének gondolatával kezdi Pulszky a magyarnak, ennek a millióból álló lénynek (nem a magyarok, vagy a magyarok összességének) életfolyását magyarázni.³ Az erős szabadságkultusz mellett a nemzeti szellemben vetett hit hatja át a márciusi napok közismert vezetőjének, Vasvári Pálnak a tanítványait is. Egyrészt a szabadság közjólétet fejlesztő hatásáról beszélnek, másrészt a nemzeti szellem egyetemes érvényét hangoztatják. A magyarosítás különböző módjain töprengő és az életben a magyarosítás tervével induló növendékek kárhoztatják Nagy Károlyt, hogy „annyi országot megdöntött“, ostorozzák az Anjoukat, hogy a „nemzet szelleme ellen való törvényt hoztak“ s Szent Istvánról is megállapítják, hogy nem szerzett érdemeket az új vallás elfogadásával, midőn eltiltotta őseinket a „szellemi gondolkodástól.“⁴ De a liberális felfogás szerint nem csupán az egyéni szabadságjogok gyakorlatában és értelmezésében

¹ Bajza József: Világtörténet, II. 312—313. l.

² Bajza József: Nemzetiség és nyelv. Ellenőr 1847, 416—421. l.

³ Concha Győző: Pulszky Ferenc (1910) 26—27., 38—39. l.

⁴ Thallóczy Lajos: Vasvári Pál s a pesti egyetemi ifjúság, 1844—1849 (Budapest 1882) 52. s köv. l.

kell az egyéneknek a nemzeti szellem követelményeihez alkalmazkodniok, hanem maga a szabadság is közösség-érzetet teremtő erőt rejt magában. A liberális doktrina reménysége szerint a jogkiterjesztés feltétele a nemzeti nyelv bírása lévén, a nyelv elsajátítása a nemzet egységének kiteljesedését eredményezné. Azt remélik, hogy „hazánkban a különböző népfajokat egy haza, alkotmány s polgári és politikai jogok egy erkölcsi testté” alakítják s a „nyilvános élet fokain, idő folytával, a nemzeti nyelv segítségével teljesen egy nemzetté forradnak össze”.¹

Ha, legalább futó pillantással, arra a kérdésre is vetünk egy tekintetet, hogy a nemzeti függetlenség és szabadság kérdésében nemzetközi értelemben véve minő álláspontot foglal el a magyarság, meg kell állapítanunk, hogy a legteljesebb mértékben a nemzeti önállóság gondolata uralodik. A magyarság sajátos jellemében rejlő szabadság- és függetlenségvágy² igen erős ösztönzőt talált a kormány abszolutisztikus jellegű törekvéseiben. Amint az egyéni szabadságjogok követelésében a külföldi szemlélet átvétele mellett igen jelentős szerepe volt az abszolutizmusnak, a rendi kötelekek és előítéletek nyomására ellenhatásként kialakuló reakciónak,³ ugyanúgy tette a magyarság önállóságának megszüntetésére csaknem állandóan irányuló törekvés a függetlenség és önállóság után érzett vágyakozást a magyarság lelkében teljes erővel érvényesülő motívummá. A rendi ellenállást követőleg a liberális nemzedék azt hangoztatja, hogy mivel az egyén lelkében rejlő értékes tulajdonságait csak nemzete szellemében képes kifejteni, kívánnia kell népe függetlenségét és sajátosságainak megőrzését. A szabadság és függetlenség ha ugyan nem is a legfőbb cél, de mindenestre a legfőbb és legszükségesebb eszköz, „mert a nép meg van semmisítve, ha sajátosága megsemmisített, a sajátoságnak pedig meg kell, vagy meg lehet semmisülnie, ha idegen uralomnak van alávetve”.⁴

Még a világpolgárság gondolata is sajátosan szövődik a nemzeti érzéssel. Kétségtelen ugyan, hogy hazánkban sem hiányoztak oly lelkes hívei a világpolgárság gondolatának,

¹ Szekfü Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (Budapest 1926) 23. l.

² Prohászka Lajos: Vándor és bujdosó. Minerva 1932 - 1936. és Trócsányi György i. tanulmánya, Társadalomtudomány 1936.

³ Ennek szerepére Bölöni Farkas Sándorral kapcsolatban rámutat Hatvany L. i. m. 64 - 65. l. Általában a reakció jelentőségére ld. E. Brandenburg i. h. 73. s. köv. l.

⁴ Bajza i. m. 419---20. l.

kik még az egyes nemzetek és államok teljes egységes szervezésének és tökéletes egységének megvalósításáról is tervezettek,¹ de a világpolgárság gondolatának tárgyalói nagyobb részt távolállottak ily elgondolásoktól. Hisznek ugyan a polgárosodás viláगतalakító erejében, a hatása alatt kialakuló jogállamban, hol belső és külső viszonylatban a jog feltétlen uralma várható és a háborúskodás nagymértékű kiküszöbölése.² De a világ népeinek egymásközi viszonyában a nemzeti kötelék feloldozását nem kívánják. A filantrópia és humanitásészme nemzetiségi és vallási különbségeket nem ismerő iránya is, mely az emberben csak a „nagyra teremtett“ isteni lelket keresi, ugyancsak szükségesnek tartja a nemzetiség megőrzését.³

A 48-as átalakulás napjaiban a szabadságban látja a magyarság a nemzeteknek egymásközi viszonyát szabályozó és meghatározó elvet. A népek ugyanazon erkölcsi szükségek rabjai nagyban, mint amelyeknek kicsiben az egyének vannak alárendelve. Midőn az emberek szabadokká és testvérekké váltak, szükségképen azokká kell válniok a népeknek is. A népek testvérek származásban s testvéreknek kell lenniök szeretetben is. Két nép között ugyanolyan viszony áll fenn, mint két család között, mindegyik család kötelessége a másik jólétét előmozdítani, annak érdekei rovására a sajátját nem gyarapítva, még az igaztalan támadások ellen is védelmezni, de nem köteles egyik család sem a maga jólétét a másik kedvéért feláldozni, sőt első, önmaga iránt kötelező tartozása az önfenntartás, „önmegtartás“. Ugyanígy van a nemzetek között is: minden hazafiúnak kötelessége, hogy amennyire lehet, más országok javát előmozdítva az egész világ életére hasznosan tevékenykedjen, más ország érdekeinek elnyomásával saját országának előnyöket ne szerezzen, de kötelessége az is, hogy saját tűzhelyét tekintse elsőnek, annak érdekeit semmi szín alatt fel ne áldozza.⁴

Varga Zoltán.

¹ Pl. Sasku Károly: Boldogságtudomány (1842) 105—106. l.

² Csoma János: Status fogalma és célja.

³ Magda Pál: Értekezés a magyar nyelvben teendő újítások barátjai és ellenségei közt lévő perpatvarkodásról. Felsőmagyarország Minerva 1825, 181. l. Hetényi János: A lélektudománynak nevelési fontosságáról (Phil. pályamunkák, II. Pest 1834) 85—87. l. A magyar neohumanizmus nacionalizmusára ld. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei, II. 286. s. köv. l.

⁴ Ábrányi Emil: Nemzetiségi világmozgalmak 1848-ban. Kossuth Hírlapja 1848 júl. 5. (4. sz.) Szeretet és egyenlőség, uo. (6. sz.) Ábrányi E., Életképek 1848. I. f. é. 514. l. Hantai Pál: Eszmék a kosmopolitizmus körül. Uo. II. f. é. 386—87. l.

Magyar és francia külpolitika 1848—49-ben.

Franciaországnak a 48-as magyar sorsfordulattal szemben tanúsított magatartását és az egykorú magyar diplomáciai kísérleteket a ma rendelkezésünkre álló források és munkák alapján már elég jól ismerjük. Tudjuk, hogy a francia politikai közvélemény nem ismert bennünket s a többi közt katolikus szlávnak tartott Európa e keleti részén, melynek sajátos tagozottságával és történeti eltéréseivel szemben a nyugati tételekhez szokott francia ráció könnyen áll értetlenül. Ismerjük Teleki László küldetését, a balpárt győzelmébe vetett szétfoszló reményeit, a nemzeti-ségi kérdés megjelenését az egykorú publicisztikában. Az egész kép alapjellege negatív — sikertelen próbák nem is alkotják a történelem legvonzóbb fejezeteit —, s ezt lényegesen semmi új adat meg nem változtatja, bár életszerűbbé teszi. A valóságot — erre Hajnal is rámutat — nem közelítjük meg a tényeknek egyhangúan az utólagos siker vagy kudarc szerinti felsorolásával.¹ A francia külpolitika és a magyar szabadságharc kérdése nyilván nem világítható meg a nemismerés és nemsegítés pusztá tényéből. Így az alábbi adatokkal, melyek nagyrészt bécsi francia diplomaták irataiból származnak, szeretnénk a kérdést néhány ponton elmélyíteni.

A francia külpolitika századokon át a középeurópai német erők ellensúlyozására és megbénítására törekedett. A francia konzervatív felfogás néhol megkapó logikával vázolja e politika érvényesülését, benne a francia monarchia érdemét s nagy hagyományát pillantva meg, azt a hagyományt, melyet a forradalom utáni század már nem tudott lényegében megérteni s így követni sem. A XVI. század Franciaországa a középeurópai és spanyol Habsburg-hatalommal szemben keleti támaszt a törökben talált, Richelieu

¹ A kérdés összefoglalására: Hajnal István: A Kossuth-emigráció Törökországban I. (Budapest, 1927). Horváth Jenő: Magyar diplomácia 1815—1918 (Budapest, 1928). — Guichet: Les grandes questions européennes et la diplomatie des puissances sous la seconde république française (Paris, 1925).

a „német szabadságot“ kívánó birodalmi protestáns rendekben és a harmincéves háború Habsburg-ellenes frontjában. A XVII. század elején Sully herceg a IV. Henriknek tulajdonított, Európát átszervező, nagy tervben ezért kívánta Magyarország erőssé tételét s felszabadítását a Habsburgok „túlhatalmas és túltengő“ uralma alól s egy század múlva XIV. Lajos ezért támogatta Rákóczi felkelését. A franciák számára a középeurópai nagyhatalmat, a veszélyes riválist a Habsburg-birodalom jelentette egészen a XVIII. század végéig, amikor Poroszország, az újonnan kiemelkedő német hatalom kezdte megmutatni növekvő erejét. E változás nagyjából egybeesett a francia monarchia letűntével.

A forradalom és Napoleon folytatta a hagyományra vált osztrákellenes politikát, mely az orosz és osztrák zsarnokság ellen hevülő, liberális francia közvélemény előtt is népszerű maradt. Folytatta, észre nem véve, hogy az erőviszonyok megváltoztak s hogy Franciaországnak mind kevésbé érdeke a nyugatról kiszoruló, német-római címét vesztett császár szorongatása, hiszen veszély az esetleges német egység felől fenyegeti. Napoleon maga nagy lépéssel vitte előre az egység ügyét, ami, Madame de Staël szemével, merengő s ábrándos idealizmus földjének nézve Germániát, helyesnek s kívánatosnak tűnt fel. E népszerű irányt folytatta III. Napoleon, Ausztriára támadva, Ausztriára, mely ezeitőben a porosz „kisémet“ politikával szemben egyedüli szövetségese lehetett volna. III. Napoleon önkéntelenül is a porosz ügyet támogatta s e tévedés a sedani katasztrófába került Franciaországnak.

Így szól nagy vonalakban a francia önkritika, mely a bajok egyik főforrását a népek felszabadítását hirdető napoleoni hagyomány uralmában látja. A XIX. század elején a restauráció megpróbálta ugyan e népszerű hagyományt ellensúlyozni, de annál erősebben kelt az életre az 1830-i forradalom politikai romantizmusában, a demokrata közvélemény rajongásában a liberté du monde, a világszabadság iránt. Mickiewicz ez években hirdeti a Collège de France-on vallásos hevületű lengyel messzianizmusát, mely szinte keleti visszhangja volt Quinet és Michelet szenvedélyes, érzelmes liberalizmusának. A forradalmi szabadságeszmével átítatott közvélemény az elnyomott népekkel szimpatizált, lengyelekkel, olaszokkal (néha még a magyarokkal is) és ősellenségét az osztrák és orosz despotizmusban pillantotta meg. 1830-ban ez a szellem győzött a restauráció szelleme fölött, megakadályozva — a kritika szemében — az osztrák-francia közeledést, kedvezve a német fejlődésnek. s

újra megerősítve az 1815-i békéhez ragaszkodó Szentszövetséget.¹

A forradalmi kormány azonban, liberális panasz szerint, „megtagadta eredetét“. Lajos Fülöp alatt a francia politika megmaradt 1815 alapján, újra a monarchikus hagyományhoz közeledett. Metternich így pillantotta meg Guizotban az osztrák politika támaszát, gondolatát e jellemző mondatban fejezve ki: „Csak a konzervatív francia politika segítségével lehet hatásosan küzdeni a forradalmi és anarchikus szellem ellen“.²

Számunkra e francia nézetek most azért tanulságosak, mert világosan körvonalazzák azt a két francia külpolitikai elgondolást, melynek érvényesülését 48-ban is figyelemmel kell kísérnünk. A konzervatív, erőket mérlegelő, osztrák egységet védő irány állt szemben a liberálisok népszerű kívánságaival, az államraison gyakorlati, mérlegelő politikája egy világnézet elvi diktátumaival, a tisztán francia érdek képviselője a forradalmi kereszteshadjárat és népfelszabadító misszió gondolatával. E kettősség felismerése segít bennünket nemcsak az 1848-i francia helyzet, hanem az egykorú magyar kísérletek megértéséhez is.

A februári francia forradalom látszólag a népszerű irány diadala volt, legalább is az egykorú külföld a forradalmi gondolat nagy példaadását látta s követte benne. A későbbi kritika pedig romantikus álmodóknak keresztelte el a gouvernement provisoire vezetőit, valamilyen „lírikus diplomácia“ követőinek.³ Középről nézve azonban ebből sok minden pusztá látszatnak bizonyul. 1848 Franciaországban inkább belpolitikai, szociális, sőt szocialista kérdést jelentett (míg keleten a nemzeti jelleg dominál), de a belső mozgalmakat a magyar szemlélők mindig 1830-as szemmel és a saját szempontjukból nézték. 48-ban Franciaország belső válságon ment át, s a kormány már csak ezért is megmaradt a „reakciós“ külpolitika mellett, hogy a népszerű irányt követve szembe ne találja magát a három osztozó hatalommal, míg Anglia szolidaritására sem számíthatott biztosan. Debidour is világosan felismeri, hogy az új francia kormánynak semmi szándéka nem volt Európa-háborító színekben jelentkezni.⁴ Akár 1830-ban, ki kellett tartania a hagyományos elvek mellett, csak persze, forra-

¹ Guichet : La révolution de juillet en 1830.

² Debidour : Histoire diplomatique de l'Europe 1815—1878 (Paris, 1891) I. 444. l.

³ Grappin : Histoire de la Pologne (1922) 283. l.

⁴ Debidour i. m. II. 5. l.

dalmi kormányhoz illően, a népszerű hangulatnak megfelelő külsőségek között. Ez utóbbit képviselték például a költőből diplomatává lett Lamartine hírneve és színes, de óvatos nyilatkozatai. Lamartine meghallgatta a szabadságra vágyó népek üdvözlését s egy, a közérzelmekhez illő, de óvatos mondatban kijelenté, hogy „ha az elnyomott nemzetiségek órája ütne“, ha Svájcot vagy Itáliát támadás érné, akkor a francia köztársaság megvédené „e legitim mozgalmakat“. A Girondisták írója nem szólalt fel ellene, ha a demokraták az 1815-i béke mint a népek ügyének veresége és nemzeti megaláztatás ellen mennydörögtek, de ugyanakkor, minden 48-as volta mellett, kénytelen volt az európai helyzet adottságaihoz alkalmazkodni. Itáliában teljesített külügyi szolgálata után nem is egészen jogos őt költőből improvizált diplomatának neveznünk. A konzervatív gyakorlathoz közeledést, a forradalmi szellemnek ezt a szükséghez képest való józan megszorítását tapasztaljuk Bastide külügy-miniszternél is, aki a polgárkirály-éra alatt nagy szerepet vitt a demokrata-mozgalomban. A francia külügyek vezetésére így a francia államraison hagyománya hatott.¹

Lamartine mindenekelőtt azon volt, hogy a nagy forradalom emlékét idéző új Respublikát megnyugtató színben mutassa be az európai kormányok előtt. Március 4-i manifesztuma megmagyarázta, hogy a második köztársaság békevágyában különbözik az elsőtől, nem akarván rendzavaróként, comme un phénomène perturbateur, a világba lépni. E kompromisszumos külpolitika a lengyel kérdésben is elment bizonyos tárgyalásokig, de igazán alkalmas területre Itáliában talált. Az olaszok diplomáciai segítése megfelelt a liberális kívánalmaknak, de Anglia támogatásával is találkozott, részben azért, mert Palmerston a franciákkal szemben is jónak tartott bizonyos olasz erősödést. Így 1848 tavaszán Bastide és Palmerston együtt igyekeztek Ausztriát Lombard-Velencéről lemondadni.

A bécsi francia követ, március végéig Alexis Gabriac, fokozódó aggodalommal figyelte a Habsburg-monarchia

¹ A 48-as francia politika (melyet már Bourgeois, Manuel Historique, előrelátónak nevez) átértékelésére ld. Paul Henry: Le gouvernement provisoire et la question polonaise en 1848, Revue Historique 1936: már e politika diésőségét magasztalja, benne látva, mai szemmel, a gyengeség nélküli békepolitikát. E. Mareks (Die europä-ischen Mächte und die 48-er Revolution. Historische Zeitschrift 1930) felismeri a „girondista“ Lamartine áthajlását a francia államraison elvei felé (77—78. l.). Legújabbán G. Weill (L'Europe du XIXe siècle et l'idée de la nationalité, 1938) „nagylelkű idealizmus és bölcs realizmus keverékének“ mondja Lamartine magatartását.

1848 tavaszi változásait, melyekről hosszú jelentésekben számolt be kormányának.¹ Gabriac a magyar helyzet nagy ismerőjének érezte magát. Szerinte „Magyarország mindig heves belső mozgalmak színhelye, ha az általános európai ügyek komoly fordulatot vesznek“. Részletesen foglalkozott a bécsi magyar küldöttség útjával, Kossuth jelentőségével, látva a magyar sikernek a bécsi mozgalomra gyakorolt hatását. Március 26-án a magyar miniszterek névsorához hozzáteszi: „A bécsi magyar külügyminisztérium felállítása újdonság, mely nagyjelentőségű Magyarországnak a Monarchia többi részével való viszonyát illetően. Ez nyilvánvaló lépés egy federáció felé“. Szerinte hasonló mozgalom várható Csehországban, Galíciában, Itáliában is.

A magyar külügyminisztériumot Gabriac, mint Blackwell angol ágens is, oly intézménynek tudta, mely Magyarország és a Monarchia többi részének „közös“ ügyeivel foglalkozik. Blackwell szerint e minisztérium Magyarország s a birodalom többi részének közös ügyeire, így a külső hatalmakkal folytatott tárgyalásokra is befolyással van. A „közös“ ügyeket pontosan nem tisztázó 48-as törvényhozás az új külügyminisztérium hatáskörét sem írta pontosan körül, s ez utóbbi nem is felelt meg a fogalom mai értelmezésének. E helyzet következménye az volt, hogy a külügyi szolgálat oszdatlanul Ausztria kezében maradt, s mivel a Monarchiának mindenütt volt akkreditált követe, külön magyar kiküldötteket a diplomáciai joggyakorlat megszegése nélkül egy külföldi állam sem fogadhatott hivatalosan.²

Az önálló magyar külpolitikának, akár a hadvezetésnek, 1848-ban újonnan kellett szerveződnie, kiválva a birodalmi keretek közül. A népfelkelésből hatalmas vezetői tehetségek formálhattak harc képes sereget. Megfelelő külügyi szervezet az adott helyzetben körülbelül lehetetlen volt a semmiből megalkotni. A magyar küldöttek csak Pulszky módszerével juthattak valamire: ügyes propagandával, összeköttetéssel próbálva oly politikai tényezőkre hatni, melyekhez közvetlenül, hivatalosan, hiába fordultak volna. A magyarság egyáltalán nem rendelkezett azzal a régi tapasztalaton épülő külpolitikai készséggel, melyre 1848 sorsdöntő fordulatában oly nagy szerep várt volna. A küzdelem megindulása után a magyar kormány hírszolgálatára igen gyér volt s így

¹ Archives des Affaires Etrangères (Paris). Correspondance politique. Autriche, vol. 435—440. 1848 márc.—1849 okt.

² Horváth i. m. 27. l.

a vezetőknek nagyrészt csak elvi képe lehetett az európai helyzetről. De nem is a technikai hiányokra szeretnénk most rámutatni, hanem azon tényezőkre, melyek a 48-as magyar külpolitikai gondolkozást lényegesen befolyásolták.

A sajátos magyar helyzet folytán 1848-ban mi nélkülültük azt a néha kiábrándító, illuziót kergető, de rejtőző erőket s érdeket tapasztalt szemmel felismerő külpolitikai gyakorlatot, mely útbaigazíthatta volna terveinket, igaz idealizmusunkat, az európai szabadságba vetett mesés hitünket, Kossuth nagyszerű próféciaját Ausztria felbomlásáról, mely, mint minden nagy meglátás, emberöltők fölé emelkedve nézett a jövődőbe, míg a magára maradt magyarság a küzdelmet egy évnél tovább nem bírhatta. Hiányzott 1848-ban nálunk technikában s elvben egyaránt az Európa-ismerő, konzervatív francia politika önálló magyar megfelelője, a magyar államraison, mely a mi 48-asainkat, Lamartine-ék mintájára, praktikusán vezethette volna.

Akik a magyar szabadságharc külpolitikáját, hivatkozva például a függetlenségi nyilatkozat kelletlen nyugati visszhangjára, naív illuziókergetésben marasztalják el, elfelejtik, hogy a magyarság, éppen a 48 előtti rendszer következtében, ily politikai gyakorlattal nem rendelkezhetett. A francia államraison ellensúlyozhatta a liberális irány mondhatni világnézeti kívánságait a külpolitikában. Nálunk minden önállósági törekvés természetesen a politikai romantizmusban talált szövetségesre. A negyvennyolcas magyar nemzedék az 1830-i francia romantizmus hatása alatt, a francia szabadságeszmén, Lammennais szavain nevelődött s a politikussá lett Lamartineban annak a könyvnek íróját látta, mely szemében, Deák Ferenc szavával, biblia volt. A fiatal Magyarország külpolitikai szemlélete a francia demokrata irányéval volt rokon, oly irányéval, mely 1848-ban még a francia külpolitikában is kompromiszumra kényszerült.

Magyarország európai helyzetét, keleti és nyugati erők közti szorongattatását világosan felismertük, amint azt is, hogy a fenyegető orosz hatalom feltartóztatása megfelelt az angol érdekeknek. Frankfurti követünk is az orosz-pánszláv veszély ellen kerestek támaszt. E felismeréseket s alap gondolatot azonban már a francia liberális felfogás vonalain vezettük tovább és dolgoztuk ki. Amint a francia demokrata irány átvette a királyok osztrákkellenes hagyományát, mi is Bethlen és Rákóczi hagyományát idéztük, akik nyugaton kerestek szövetségest a középeurópai Habsburg-hatalom ellen. A szabadságeszme szolidaritását mi

képviseltük legerősebben Európa e részén. Együttérettünk az olasz mozgalommal s vonakodtunk még papíron is segínyt adni ellene, holott ennek feltételekhez kötőse vagy megtagadása az alkotmány szerint módunkban nem állt. Úgyünk közös volt az elnyomott lengyelekével s az analóg, germán-orosz közti helyzetből fakadó magatartás ekkor a zsarnokság elleni szabadságküzdelemnek nevezetett. Hittünk Ausztria közeli felbomlásában s abban, hogy politikai gondolkodásunk hasonló volta egymagában közel hozza egymáshoz a magyar s a francia érdekeket. Beöthy Ödön 1849 tavaszán írta Kossuthnak egy külpolitikai fejtegetésben: ¹ „Hazánk földterületi fekvésénél fogva Európa keletéhez tartozik. Mindaz tehát, ami keleti Európát közel- vagy távolról érdekli, érdekel bennünket“. E felismeréshez pedig nagy optimizmussal teszi hozzá: „Franciaországhoz a respublikai irány egy lépéssel még közelebb vitt“. Holott ez csak elvileg, „világnézetileg“ volt úgy, a valóságban a függetlenség kimondásával csak távolabb jutottunk a Monarchia egységét védő 48-as francia (s éppígy az angol) politikától. Franciaország, melyet belső válsága is lefoglalt, kitarzott konzervatív gyakorlata mellett, míg a szabadságharc, magyar formában, kiállott azon népszerű demokrata irány mellé, melynek keresztülvitelére maga a francia kormány sem vállalkozott. A magyar kormányt az egykorú, Európában dinamikus erővel szétterjedő elvek vezették, melyekben mélyen hitt, s nem volt sem tapasztalata, sem elég értesülése, hogy meglassa: e forró igék mögött, mint mindig, európai hatalmi érdekek működnek, melyekkel nem számolva el kell buknia a legnagyobbszzerűbb idealizmusnak is. A szabadságeszme szolidaritása gyengébbnek bizonyult az államraison európai gyakorlatánál. Kossuth egy 1863-i kiáltványa e keserű felismerést így fejezte ki: Európa bűne volt a bukás!

A bécsi francia követ állandóan a Monarchia egységén aggódott. Ő is látta, hogy a birodalom igen különböző elemekből tevődik egybe, melyeket csak a dinasztia tart össze. Ausztria mellett elfoglalt álláspontja azonban egyáltalán nem gátolta meg abban, hogy a Monarchia magas vezetéséről lesújtó véleménye legyen. A szükséges reformokról írva jegyzi meg március 22-én: „Azt lehet mondani, hogy az állam vezetői az egyedüliek itt, akik nem voltak tisztában a szükségletekkel s azzal, hogy ezeknek eleget is kell tenni“. Néhány nap mulva jelenti, hogy Batthyány igen elégedetlen az udvar eljárásával, melynek ingatag volta már a jóhiszemű-

¹ Óváry—Avary: Háborús felelősség (1931) II. 116—120. 1.

séget is kérdésessé teszi. Gabriac is osztotta e véleményt s a magyar minisztérium hatáskörét sértő bécsi intézkedések felsorolásához hozzát teszi: „Ez, miniszter úr, fogalmat adhat önnek azon rendtelenségről és ellenmondásokról, melyek a birodalom legfőbb kormányzásában uralkodnak“.¹

Március végén az ügyek vezetését Gabriactól De la Cour követ vette át. De la Cour ugyanilyen korholó hangon emlékszik meg a magas osztrák államvezetéséről, mely, mint Lamartine-nak írta, ügyetlen magaviseletével, állandó kifogásaival (tergiversations maladroites) csak a nemzeti érzés ingerlésére alkalmas. Az egység szempontjából a követ természetesen elítéli a szeparatista mozgalmakat. De ha néha úgy is látja, hogy „Magyarország határozottan ezen az úton halad“, nem kívánatosabb szemében az illír-mozgalom sem. Fel is panaszolja, hogy míg a németiség minden vágya az egyesülés, a Monarchia népei nem törődnek az „általános érdekekkel“, s mindegyik a maga érdekében munkálkodik.² A konzervatív francia politika szemszögéből nézve a 48-as magyarországi engedmények eleinte aggasztóak voltak, de e változásba bele lehetett nyugodni, mert ha ez a megoldás áldozat (pénible sacrifice) volt is, a birodalom többi részének egységét nem sértette. De la Cour világsan látta a helyzet nehéz voltát, s kérdésesnek tartotta, megállnak-e az események ezen a ponton. Kifejti, hogy a magyarokban Batthyány minden jóakarata mellett is erős az elszakadás vágya, s hogy az esprit du siècle az olaszok, csehek, lengyelek körében is jelentkezik. De la Cour nem örvendett a magyar „féltékenységek“ Bécs hosszú uralmára, de egyáltalában nem lelkesedett a cseh nemzeti szellem túlságos ébredésén sem, aggódva vetve fel a kérdést, vajjon a csehek „nem kevésbé kizárólagos“ nemzeti érzése hajlandó lesz-e elmaradni a magyar sikerek mögött.³ Annyi bizonyos, hogy a 48-as magyar megoldást a követ elfogadta s az új helyzetet megegyezőnek találta a francia külpolitika érdekeivel. Éppen ezért a Monarchia egysége mellett Magyarország egységét is szívéen viselte. Június 7-én nagy örömmel üdvözlí Erdély unióját, elítélve ugyanakkor az osztrák kormány izgató politikáját. Az unió, szerinte, megfelel e tartomány érdekeinek s a különböző fajú lakosok óhajainak is. Ezen továbbmenve még azt is hozzáfűzi a hírhez, határozott hangon, hogy „kívánatos lenne, hogy e példát a Magyar Királyság

¹ Archives des Affaires Etrangères, Autriche, vol. 435, márc 26.

² Uo. ápr. 23.

³ Uo. máj. 23.

más régi tartományai is kövessék, melyekben azonban, sajnos, ellenkező szándékok és nézetek érvényesülnek“. De la Cour jelentésében valósággal felelősségre vonja az osztrák kormányt s legjobbnak tartaná, ha ez őszintén felhagyna „azon gyászos politikával, mely oly sokáig fenntartotta a Monarchia belső megosztásait, kedvezve a birodalom különböző tartományai közti rivalitásnak és faji antagonizmusnak!“ Jellasichot röviden lázadónak nevezi s megadását várja az innsbrucki találkozótól. De a prágai mozgalmat sem nézi a horvátokénál több barátsággal. A pánszláv ügy az ő szemében tolokodó barbárság, invasion de la barbarie dans le domaine de la Civilisation, du progrès et des libertés publiques de l'Europe. „Nem tudom, — teszi hozzá — hogy a francia közvélemény megérti-e teljes fontosságban, hogy mily szükséges megőrizni egy alkotmányos osztrák monarchiát, mely hídfőül szolgál a modern civilizáció és haladás nagy eszméinek kelet felé terjesztésében“.

Arról, hogy ez nemcsak a követ elszigetelt magánvéleménye volt, tanúságot tesz Bastide külügyminiszter válasza, melyből kitűnik, mennyire megfelelt a francia külpolitika óhajainak egy ily alkotmányossá modernizált monarchia fenntartása a Duna völgyében. Ez az álláspont ismét jellemző a 48-as színű, de konzervatív gyakorlatú francia politikára. Ausztriára szükség van, s ha Ausztria alkotmányos, akkor a zsarnokság vádja sem érheti. De la Cour így dicséretet kap s tudomására hozzák, hogy Bastide a párisi osztrák követ előtt is kijelentette: „Amennyire ellene vagyunk, a nemzetiségek függetlensége és az európai egyensúly érdekében a (monarchia) uralma fenntartásának az Alpokon túl, éppannyira szívesen látnánk, ugyanezen egyensúly érdekében, Ausztria megerősödését, alkotmányos monarchiává alakulását, hogy Európa keletén bástyául szolgáljon a barbárság és despotizmus betörése ellen“.¹

A francia politika tehát a Monarchia belső konszolidását óhajtotta, s ugyanezen az állásponton volt Palmerston is. Ponsonby bécsi angol követ ezt még 1848 tavaszán a magyar kormány tudomására hozta. Ehhez az irányhoz híven a francia és angol jelentések inkább a békét és megegyezést kereső Batthyáynak fogják pártját s tisztában vannak azzal, hogy Bécs kihívó magatartása a legsúlyosabb következményekkel járhat. Blackwell március végén jelenti, hogy Bécs különös módon azt hiszi, a magyar kormányt a bécsi intézkedések alá lehet hajtani. Már pedig, ha ez igyekvéssel

¹ Uo. jún. 24.

fel nem hagynak, egyszercsak ötvenezer fegyveres magyart találnak majd Bécs kapuinál, Magyarország pedig elvész a dinasztia számára. Szerinte a pesti köztársasági szellemet csak úgy lehet ellensúlyozni, ha az udvar Batthyáynak segítő kezet nyújt.¹ De la Cour június 16-án örömmel jelenti, hogy Batthyány a délvidéki mozgalmat levérni szándékozik, s hogy e terv keresztülvitelére lelkes magyar katonaság áll készen. Szerinte nemcsak örvendetes, hogy a magyar kormány fellép a bánsági „intelligences Russo-Czeches“ ellen, hanem egyenesen az lenne kívánatos, ha Bécs példát venne erről az erőskezü magyar eljárásról! A követ felismerte a magyar helyzet kritikus voltát, s hogy az több figyelmet és szimpátiát érdemelne osztrák részről;² ez a helyzet szerinte hétpróbás kormányt is zavarba hozna, már pedig ha nagylelkű és hazafias határozatokban nincs is hiány az országgyűlésen, elegendő gyakorlott államférfival Magyarország nem rendelkezik.

De la Cour álláspontja elősegítette azt a megbeszélést, melyet vele Batthyány 1848 szeptember elején folytatott, De Gérando közbenjárása után.³ E találkozón Batthyány feltárta Bécs ellentéteket szító politikáját, s felvetette a kérdést, hajlandó lenne-e a francia kormány, Magyarország törvényes önállását elismerve, az osztrák kormánynál „tanácsal és rábeszéléssel“ odahatni, hogy ez az önállóság meg is védessék. Ezzel előkerült Magyarország elismertetésének tisztázatlan kérdése, melyre természetesen minden szimpátia mellett sem adhatott a követ pozitív választ. Ezzel Batthyány is tisztában volt, bár fölvetette, hogy a magyar követek frankfurti szerepével e kérdést eldöntöttnek lehetne venni. Ugyanekkor bejelentette, hogy Teleki László megbízottként Párizsba utazik. De la Cour tudta, hogy Batthyány, aki maga sem tagadta a helyzet válságos voltát, végső erőfeszítésekkel próbálja Bécs támogatását megnyerni, míg a magyar fővárosban már a „forradalmi mozgalom“ kezd felülkerülni. Tudta azt is, hogy e válság megfelel az ellenforradalmat óhajtok érdekeinek. Szerinte Ausztriában nincs liberális nevet érdemlő párt, s a liberális érzelműek is egoizmussal

¹ State Papers 1848—49. Correspondance respecting the affairs of Hungary, 674. és köv. l., márc. 23, 25.

² Archives des Affaires Etrangères, Autriche, vol. 436. júl. 23.

³ Erről részletes jelentés szept. 4-én, kivonatossan közölve Teleki mellékelt megbízólevele fordításával: Óváry—Avary : Háborús felelősség, 440—41. l. Felhasználja Károlyi Árpád : Batthyány Lajos főbenjáró pöre (Budapest, 1932), I. 333—34. l.

vádolják a magyar ügyet, elfeledve, hogy Jellasich győzelme a szabadság jövőjét Ausztriában is veszélyezteti.

De la Cour úgy látta, hogy mire Teleki Párisban nekifog az ügyeknek, itthon már eldőlt a kocka. S e döntésnek, a szakításnak Bécs és a magyar ügy között a francia követ álláspontjára is nagy hatása volt. A szakítást a bécsi kabinet kétszínűsége okozta azzal, hogy Batthyányt dezavualta s a radikálisokkal szemben nem volt hajlandó támogatni, mert célja nem megegyezés, hanem ellenforradalom volt. Ez nem maradt homályban a francia követ előtt sem, aki jelentéseiben annyiszor védte Batthyány politikáját Béccsel szemben. De ha egyszer a francia politika Ausztria egységéhez ragaszkodott, akkor a követ nem habozott a kiélesedett és szembenálló két szélsőség közül azt választani, mely az egységet, ha fegyverrel és ellenforradalom útján is, de biztosítani kívánta, s teljesen a magyar radikalizmus ellen fordult, melyet kezdettől ellenségesen szemlélt. Amiből világosan látszik, hogy a politikai gyakorlatban nem az a szempont dönt két irány közti választásban, hogy melyiknek volt több joga kibontakozni, hanem az, hogy melyik használható fel jobban bizonyos kitűzött cél elérésére. Így azután az október 5-i jelentés már nyílt lázadásról ír, melyet a kormánynak el kell nyomnia, míg a magyarok e tevékenységet reakciónak hirdetik.

De Gérando a helyzetet teljesen magyar szempontból világította meg hivatalos francia fórum előtt még augusztus 30-i levelében, hol Bécs reakciós törekvéseit ismertette, majd szeptember 15-i jelentésében, melyben rámutat az osztrák ellenforradalom felelősségére.¹ Ez utóbbi, Pozsonyból kelt iratban kijelenti, hogy a Jellasich-ügy a katonai reakció nyílt kísérlete, s hogy „Ausztria támadásra rendelte Jellasichot Magyarország ellen a nemzeti ellenállás hazug ürügye alatt“, de e támadásnak Magyarország bizonytalansággal ellenáll. „Ha Magyarország az önvédelemre fegyveresen felkelt, ha majd szétverte Jellasichot, nem lehet előre látni, nem fog-e az ellen fordulni, aki e háborút felszította az or-

¹ Ez utóbbi levél a párisi jelentések közt van. „J'ai parcouru ces jours-ci plusieurs districts hongrois, pour étudier les esprits. J'ai vu du patriotisme, de l'élan et c'est pourquoi je n'hésita pas à vous prédire une énergique défense de la part des Hongrois.“ — Okt. elején két névtelen jelentés valósággal forradalompartí. Az egyik Pulszkyval való összeköttetéséről tanúskodik: „M. de Pulszky me donne en même temps le projet d'une demande d'une intervention française en leur faveur... Oh, si voyez comme moi l'état actuel de l'Autriche, vous n'hésiteriez pas à achever d'un coup audacieux cet empire agonissant.“

száiban, a kormány ellen, mely sarkallja és támogatja az ellenségeket. E háború végén Magyarország függetlensége áll. Ezt ne felejtse a Köztársaság! Tevékenységének, mely a semmivel egyenlő Magyarországon, akkor kell majd éreztetnie magát, ha nem akarunk felhagyni vele!“ De Gérando összeköttetésben állt a francia követséggel, a helyszínen tanulmányozva a viszonyokat. Egy szeptember 13-i jelentés (valószínűleg Bernays attaché-től) De Gérando küldetését említve kijelenti: „Ha van francia, aki e kérdést a maga teljességében érti, úgy az De Gérando“. Októbertől azonban már a multé a magyarpárti hang. Boilleau november 4-i jelentése szerint a bécsi felkelés a lengyelek és magyarok ügye, ami egyáltalán nem lelkesítő tény. A magyarokról külön megjegyzi, hogy nagy területükön szinte elvesznek az ellenséges fajok közt, melyeket a „cabinet Imperial aussi bien que leur propre prétention de tout ramener à l'unité magyare“ bírt felkelésre. Eddig ez a kérdés kissé más formában szerepelt a követ jelentéseiben, viszont november 9-én már ezekben olvashatjuk, hogy ha ki is terjedne Kossuth pártja az egész magyarságra, akkor is kisebbséget jelent a magyarság maga azon a területen, melyen uralkodik. Mi sem jellemzőbb erre a meglepő iramú frontváltoztatásra a magyarsággal szemben, mint az, hogy a követ oly mozgalmak pártjára áll, melyek elnyomását nemrégén még epedve várta éppen a magyar kormánytól. A néhány hónapja örömmel fogadott erdélyi unióról december 11-én kijelenti, hogy „a lakosok többsége és a régi alkotmány ellenére“ történt. Ugyanaz a De la Cour, aki Batthyány politikáját annyira méltányolta, most fenntartás nélkül a „rend helyreállítói“ mellé áll, vakon hagyja magát az osztrák vezetők nézeteitől s vádjaitól befolyásolni, hűen továbbítva Párisba a magyar ellenállást kicsinylő jelentéseket is. Pest elfoglalása szerinte a legnehezebben meggyőzhető elmék számára is bizonyosság arra, milyen mondva csinált és kevésbé reális e függetlenségi felkelés.¹ A francia követnek e nagy jobbraátja a reakció felé kétségtelen erős összefüggésben volt azzal, hogy Franciaországban a forradalmi gondolat 1848 tavasza óta fokozatosan háttérbe szorult, de nem pusztán ebből következett, hiszen már időben is a decemberi elnökválasztás előtt történt. Mindenesetre az a tény, hogy De la Cour az osztrák egység védői mellé állt, azt eredményezte, hogy teljesen osztrák nézetek befolyása alá került s képtelen volt többé az események reális megítélésére. Így tökéletesen elhitte Windisch-

¹ 1849 jan. 8.

grätz minden naív győzelmi tudattól duzzadó szavát, hogy a császári előnyomulást mindenki ölelő karokkal várja, hogy Kossuth hiába próbálja a szétesést megakadályozni. Január 19-én a háború végét jelenti be, és minden kritika nélkül veti papírra azt az osztrák nézetet, hogy a magyarság megtörése nélkül semmi egység nem lehetséges Ausztriában.

Március közepétől aztán De la Cour is mindjobban ráébred, hogy a háborúnak koránt sincs vége. Windischgrätz dicsekvései helyett jön a valóság, Bem és Görgey győzelmei, és „a felkelés fenyegetőbb, mint valaha”. A követ azonban már nem tud, vagy nem akar az osztrák nézőponttól megszabadulni. Szorgalmasan elhiszi, hogy a magyar felkelés teljesen lengyel ügygé vált, hogy „Magyarország függetlensége számukra csak másodrangú ügy, Lengyelországot akarják rekonstruálni a magyar és román nemzetek segítségével!”¹ Így találunk nyomára megint a bécsi propagandának, mely a magyar küzdelmet nemzetközi forradalmi vállalkozásnak s főként lengyel ügynek igyekezett feltűntetni, hogy ezzel előkészítse az esetleges orosz beavatkozást. Schwarzenberg az április 24-i jelentés szerint kijelentette De la Cour előtt, hogy „behívjuk az oroszokat, mihelyt nem tudunk a magunk erejéből tovább harcolni, mert ez élet-halál kérdése Ausztria számára.”² Május elsején jelenti a követ az orosz intervenciót, kommentár nélkül idézve az európai forradalom veszélyére hivatkozó indokot, s három nap múlva közli a függetlenség hírért. Szerinte mindenki megegyezik abban, hogy a detronizáció árt a magyar ügynek, funeste á la cause, mert ezzel kitűnt, hogy a vezetők csak ürügyként hivatkoztak V. Ferdinándra s a törvényes álláspontra. Lapról-lapra így vonulnak el előttünk, idegen és részvétlen előadásban, a szabadságharc utolsó hónapjai, Bécs nagy tavaszi rettegése, a gondosan előszámolt orosz túlerő, a magyar huszárság július 2-i bravurja, a magyar vezetők „fanatizmusa, illúziói” és két pártra oszlása, a dunai sereg orosz kijátszó délre-vonulása, míg augusztus 17-én a magyar felkelés befejezését nem jelenti a követ.

A hivatalos francia politikát — melynek, ha a követ egyéni hangulata nem is teljesen, de politikai magatartást bizonyonnal megfelelt — elsősorban az olasz ügyek foglalkoztatták. Mint ismeretes, a piemonti sereg 1848 tavaszán a lombard-velencei felkelés segítségére sietett, anélkül, hogy

¹ Archives de Affaires Étrangères, Autriche, vol. 438. ápr. 24.

² Ponsonby angol követ már 1848 november 20-án megírta Palmerstonnak, hogy osztrák vereség esetén az orosz bizonyosan közbelép. State Papers etc. 729. l.

Itália lelkesedése reális erőgyarapodást hozott volna. Custozza, majd 1849 tavaszán Novara a mozgalom vereségét hozta. A francia diplomácia egész idő alatt munkában volt és közvetítésre igyekezett.¹ Egy külügyminiszteri sürgöny augusztus 8-án azt a megoldást vetette fel, hogy az osztrák szuverenitás megőrzése mellett Velence bírjon magyar mintára külön alkotmánnyal. Az 1849 január 3-i külügyminiszteri utasítás szerint a cél az olasz alkotmányosság, politikai szabadság és függetlenség biztosítása. Franciaország tehát merőben más állásponton volt az olasz, mint a magyar ügyet illetően.

A magyarság legnagyobb reménye a francia s főként az angol kormány diplomáciai intervenciója lehetett, közbelépés és közvetítés, különösen, amikor az orosz intervenció nyugaton is nagy visszhangot keltett. Mivel azonban mind a franciák, mind az angolok ragaszkodtak a monarchia fenntartásához („szerencsétlenségre tele van még fejük egy erős Ausztriának ideájával“ — írta haza Pulszky egy héttel Világos előtt²), ez a közbelépés csakis megegyezést kísérelt volna meg Ausztria és Magyarország közt, a legjobb esetben azon a 48-as alapon, melyet a magyar mozgalom már elhagyott s melyre visszatérni nem akart, amint a bécsi udvar sem, mely ellenforradalmat készített ellene. Így tehát, külpolitikailag nézve, a 49-es irány távolodást jelentett mind az angol, mind a francia állásponttól s így nem növelte diplomáciai reményeinket. Palmerston az intervenció bejelentésekor azt mondta az orosz követnek: finissez en vite! Vagyis, minél tovább húzódik a háború, annál nagyobb európai kérdéssé válik, annál kevésbé látja szívesen Anglia az orosz expedíciót. Az események tehát oda vezettek, hogy a magyar függetlenség ügye kizárólag a fegyverekre volt bízva, melyek két nagyhatalom ellen már nem küzdhettek sikerrel. A katasztrófa körüli angol jegyzékek békéltetést ajánlottak Bécs figyelmébe, eredmény nélkül, s ilyen irányban próbálkozott meg a francia kormány is.

Közös angol-francia fellépést Schwarzenberg igyekezett mint lehetőséget is meggátolni. A bukás előtti napokban kifejtette De la Cour előtt, hogy az angol kormány milyen ravasz fondorlatokkal próbál a francia-osztrák megértés útjába állni. Szerinte Palmerston erre előbb az olasz, majd

¹ Debidour i. m. II. 23. l. és P. Henry: Le problème des nationalités, 136—37. l.

² Pulszky—Kossuth, 1849 aug. 7. Orsz. Levéltár, Emigrációs iratok.

a magyar ügyet használta fel.¹ Schwarzenberg különben állandóan új rémhíreket hozott, olasz és egyéb forradalmi elemek Magyarországra utazásáról s közben elárulta aggodalmát a párisi magyar és lengyel küldöttek „intrikái” miatt is, kérve a követet, hasson oda, hogy ezeket semmi módon meg ne hallgassák.² De la Cour-t erre nyugodtan kérhette, ő már a magyarbarát angol cikkek miatt is panaszkodik s kevés elragadtatással ír Ponsonby követ magyarbaráttá változásáról, meg a Bécsen át Magyarországra készülő, magyar sikert nyíltan kívánó angol utazókról. Hogy e minden magyar értesüléstől elvágott diplomata mennyire hagyta magát a hercegi okoskodástól befolyásolni, arra jellemző, hogy megjegyzés nélkül mondja el a „való helyzetet ismerők” azon arcpirítóan rabulisztikus ötletét, hogy a felkelést csak minoritás képviselte, a függetlenség mögött abszurd privilégiumok fenntartásáról volt szó és csakis a bécsi kormány volt az, mely egy század óta igyekezett a feudális társadalomban liberális reformokra (réformes inspirées par un esprit de civilisation vraiment libérale)! Ez a nevetséges beállítás, mely szerint Bécs liberálisabb volt, mint a magyar forradalom, ismét adat arra, hogy a magyarságra szórt európai vádak

¹ Archives des Affaires Étrangères, Autriche, vol. 439. aug. 10.

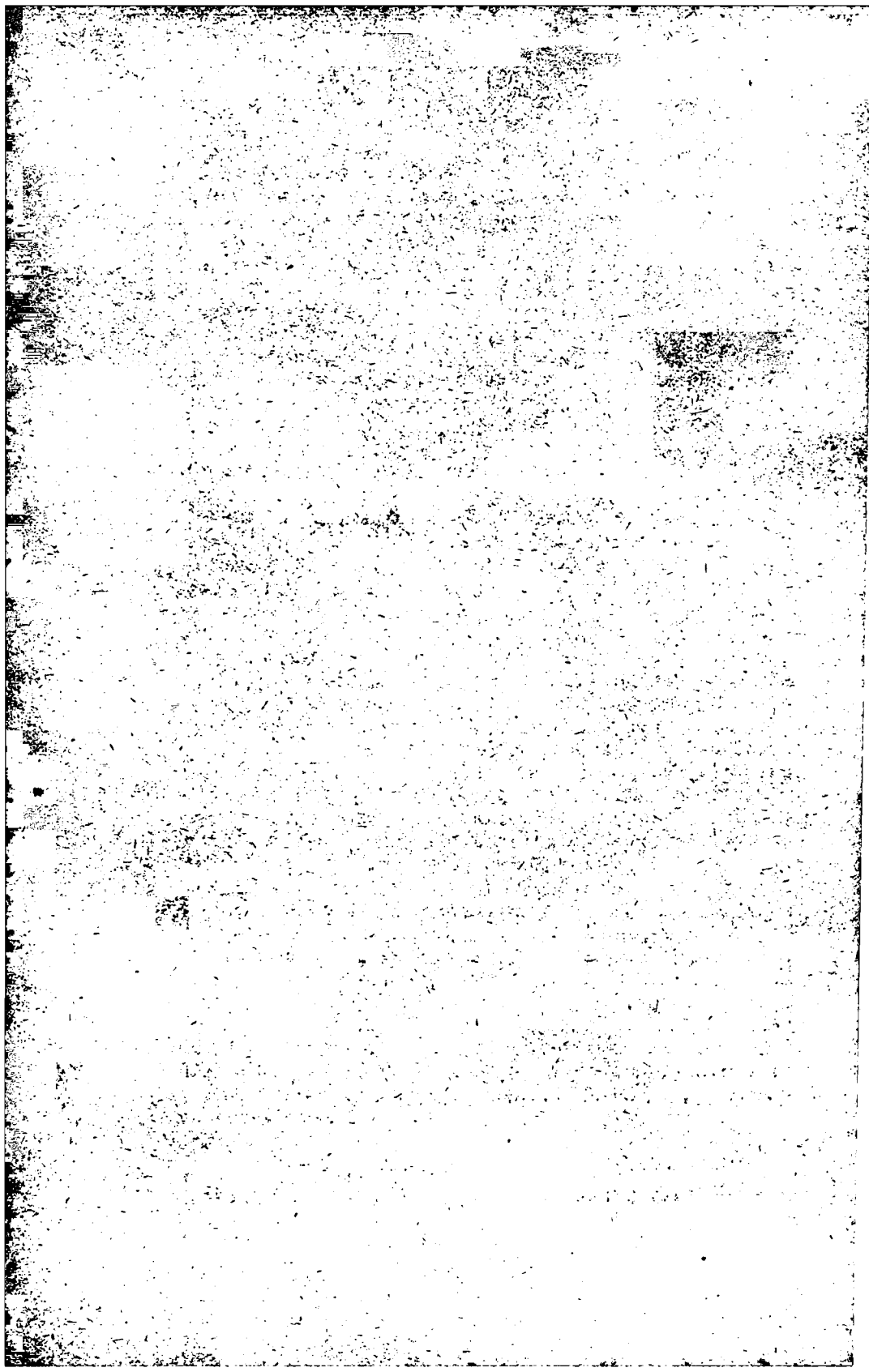
² A francia kormányhoz eljuttatott magyar beadványok Teleki említett megbízólevelén kívül: Szarvady Frigyes (Teleki titkára) Teleki nevében benyújtotta Drouyn de l'Huys miniszterhez Kossuth febr. 24-i jegyzékét egy márc. 27-én kelt kísérőlevellel, mely az osztrák törvényellenességet fejtegeti. Szerinte egész Kelet-Európa művelődéséről van szó. „Notre gouvernement espère, que le gouvernement de la république française appréciera les généreux devoirs que lui imposent et les traditions de ce noble pays, et la place que la France occupe par son histoire et par sa puissance”. (Co. vol. 438—180.) — Teleki máj. 22-én hozta a francia kormány tudomására a trónfosztást. „Cet appel des représentants du peuple hongrois à la justice de Dieu et des hommes est la conséquence légitime de la politique du gouvernement impérial... Convaincu qu'un lien commun doit unir les États européens il (Kossuth) s'empresse, M. le Ministre, de vous notifier par ma voix que le Continent compte un pays libre de plus, dont l'ardent désir est de vivre en paix et en amitié avec tous les peuples, principalement avec la glorieuse nation française, et de sauvegarder à l'Orient de l'Europe les intérêts de l'humanité et de la civilisation que la France représente. Sa mission est de sauver, dans cette partie du monde, les principes de liberté, en leur donnant une base large et nouvelle, celle de l'égalité et de la fraternité des nationalités”. (Vol. 439—65.) A trónfosztást jelentő, ápr. 19-i iratot Teleki júl. 26-án küldte be Londonból. A magyar kormány május 18-i tiltakozását Teleki júl. 5-én nyújtotta be. Aug. 3-án viszont Szarvady adta be a jún. 18-i iratot a foglyokat sújtó osztrák kegyetlenség ügyében: „Laissez-nous espérer, M. le Ministre, qu'il n'aura pas fait en vain appel aux sentiments d'humanité de la France.” (Vol. 439—218.)

gócát, akár II. József alatt vagy régebben, Bécsben kell keresnünk. A francia diplomata annyira félreismerte a helyzetet, közelebbről Bécs szándékait, hogy humanisztikus megoldásról, esprit de conciliation-ról, szociális és faji békéről táplált illuziókat, szemben a harc „siralmas barbárságával“, nem sejtve, hogy e „barbarie déplorable“ időálló iskolapéldáját egy hónap múlva éppen Bécs fogja szolgáltatni.

Míg Schwarzenberg a szokott forradalmi rémképek kíséretében a Törökországba menekült magyarok veszedelmébe voltát kezdte már fejtegetni, megérkezett Tocqueville francia külügyminiszter augusztus 22-ről keltezett utasítása, mely felszólítja a követet, járjon el a hercegnél a magyar kérdésben.¹ Az irat elismeri, hogy a magyar ellenállás nagy európai szimpátiát szerzett „a demagóg és forradalmi pártokon kívül is“. De la Cour erre csak szeptember 30-án válaszolt, a késést azzal indokolva, hogy jobbnak látta várni a tárgyalással, mert Palmerston üzenetének kategórikus elutasításából is látta, hogy a herceg „élénk ellenszenvvel“ van minden közbelépéssel szemben. „Okom volt attól félni — írja a követ —, hogy Magyarország javára megnyilvánuló érdeklődésünk, bármennyire a császári udvar iránti jóindulatból fakadónak tűnjék is fel, hatásában ártani fog azon megértésnek, melyet a római ügyek tekintetében vele fenntartani a Köztársaság kormányának fontos érdeke“. De la Cour tehát tudta, hogy a magyar kérdést fel kell áldozni, ha ez az olaszországi francia érdekeket károsan érintené s ezért is reménytelennek vélte a beavatkozást. Néhány nap múlva mégis megkísérelte a dolgot, kifejezte Schwarzenberg előtt a francia kormány azon vágyát, hogy az ország „promptement pacifié“ legyen s engedelmet kért a miniszter irata felolvasására. Ezt a herceg udvarias, de határozott formában megtagadta, kijelentve, hogy erről hivatalos tárgyalásba nem bocsátkozhatik. A magyar ügy belső kormányzati kérdés, melyet a kormány saját belátása szerint fog megoldani. A követ ellenvetésére Schwarzenberg így felelt: „Ha Ausztria léte európai érdek, akkor tessék hagyni a kormányt, hogy maga biztosítsa e létezés feltételeit“. De la Cour ezután felhagyott a dologgal. Schwarzenberg álláspontja, hogy a magyar ügy belpolitikai kérdés, győzött. A francia külpolitika működésébe és céljaiba a 48-as magyar mozgalomnak nem sikerült annyira bekapcsolódnia, hogy egy késői és hamar felhagyott próbálkozáson túl érdekében francia lépés történhetett volna.

Kosáry Domokos.

¹ Idézi Károlyi is, Batthyány Lajos, I.

Magyar történeti bibliográfia az 1937. évről.*

Összegejtötte : DR. SEREGÉLY EMMA (magyar és német címek),
DR. VALENTINY ANTAL (román címek) és DR. BOTTLÓ BÉLA
(szlovák, cseh és lengyel címek).

I. Források, segédtudományok, általános munkák.

Bibliográfia, könyvtárügy.

1. VALENTINY ANTAL : Románia magyar irodalmának bibliográfiája. — Cluj-Kolozsvár : Erdélyi Múzeum Egyesület. 20 p.
[Erdélyi] Tudományos Füzetek, 95.
2. KERTÉSZ JÁNOS : Békés vármegye irodalmának bibliográfiája. — Cegléd : Sárík ny. 24 p.
Kny. : *Békés vármegye monografiája* [ld. 989.]
3. KERTÉSZ JÁNOS : Heves vármegye irodalmának bibliográfiája. — Cegléd : Sárík ny. 28. p.
Kny. : *Heves vármegyei ismertető* [ld. 992.]
4. Sopron bibliográfiája. (Az 1936. július hó 1-től megjelent művekről.) *Soproni Szemle* I. évf. p. 77—80, 158—160.
5. SEREGÉLY EMMA : Magyar történeti bibliográfia az 1936. évről. Oláh, cseh-tót-lengyel nyelvű, illetőleg archeologiai vonatkozású címekkel kiegészítette MAKKAI LÁSZLÓ, BOTTLÓ BÉLA és RADNÓTI ALADÁR. — Budapest: Egyetemi ny. 77 p.
Kny. : *Századok*, Pótfüzet 1937.
6. Bulletin of the International Committee of Historical Sciences. Word-List of Historical Reviews. Vol. VIII. Part II. Nr. 31. Introduction par M. P. Caron. Coll. de la part de la Hongrie par Mme GÁBORSZABÓ JÓZSEFNÉ, M. BARÁTH TIBOR. — Paris : Preses Universitaires de France, 1936. p. 195—359.
7. KOZOCSA S. : Angyal Dávid irodalmi munkássága. Bibliographie der Werke David Angyal's. *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történelkutató Intézet Évkönyve* 7. évf. p. 324—350.

* Készült a Fővárosi Könyvtár által az International Committee of Historical Sciences számára összeállított anyag felhasználásával. — Ahol nincs évszám, mindenütt 1937 értendő. Az utaló számok e bibliográfia sorszámaira mutatnak.

8. JUHÁSZ LAJOS : Domanovszky Sándor műveinek jegyzéke. *Domanovszky-émlékkönyv*, p. 715—723.
  9. LÓWY ADOLF : Bibliographie der Schriften Prof. Dr. Eduard Mahlers. *Mahler-émlékkönyv*, p. 12—36.
  10. ALFÖLDI ANDRÁS : Bibliographia Pannonica. III. A római-kori Magyarország és a népvándorlás kutatásának irodalma. *Pannonia*, p. 174—176, 326—357.
  11. GÁSPÁR ILONA : A magyar filozófiai irodalom bibliográfiája, 1936. — Budapest : Egyetemi ny. 18 p.
Kny. : *Athenaeum*.
  12. MÁRKUS GÁBOR : A XIX. századi magyar neveléstörténeti irodalom bibliográfiája (1800—1914). — Szeged : Tudományegyetem. 93 p.
Közlemények a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai-lélektani Intézetéből, 11.
  13. BARANYAI MÁRIA és KELETI ADOLF : A magyar nevelésügyi folyóiratok bibliográfiája 1841—1936. — Budapest : Fővárosi Pedagógiai Könyvtár 148. p.
A Fővárosi Pedagógiai Könyvtár Kiadványai, 3.
Ism. : Sajó G. *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 349—351.; kf. *Magyar Paedagogia* 46. évf. p. 90—91.; —n. *Orsz. Középkisk. Tanáregyesületi Közlöny* 70. évf. p. 409—410.
  14. KOZOCSA SÁNDOR : Irodalomtörténeti repertorium. Az 1936-ik év irodalomtörténeti munkássága. *Irodalomtörténeti Közlemények* 47. évf. p. 98—112, 212—228, 324—340, 431—444.
  15. SEREGÉLY EMMA : Művészettörténeti bibliográfia az 1936. évről. *Magyar Művészet* 13. évf. 7. sz. melléklete, 4 p.
  16. LAKATOS L. LAJOS : A magyar őshírlapok bibliográfiájához. *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 341—343.
  17. Bibliographie des Auslandsdeutschtums. Bearbeitet von der Bücherei des Deutschen Ausland-Instituts. 1. évf. 1—2. sz. p. 1—32.
-
18. IVÁNYI BÉLA : Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, 1331—1600. — Budapest : Orsz. Széchényi Könyvtár. 135 p.
Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 4.
  19. R. I. [RÉVÉSZ IMRE] : Biblia és suba. (A parókiális könyvtárak legrégibb történetéből.) [XVI. század.] *Igazság és Élet* 3. évf. p. 358—360.
  20. VARGA ZSIGMOND : A régi protestáns főiskolai könyvtárak jelentősége. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 193—201.
  21. VARGA OTTÓ : A régi egyházi könyvtárak. *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 12—18.
  22. BARTONIEK EMMA : A Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárának Bessarion-Corvinájáról. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 120—125. 2 t.
  23. BERKOVITS ILONA : A Budapesti Egyetemi Könyvtár Albucasis-kódexe. [Bolognai latin nyelvű orvostudományi

- kódex a XIII. sz.-ból.] [Francia kivonattal.] — Budapest : Egyetemi ny. 15 p. 2 t.
 Kny. : *Magyar Könyvszemle*.
24. A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, VII. — Budapest : Házi-nyomda. 311 p.
25. LAMATSCH SÁNDOR : Kempelen Farkas két ismeretlen kézirat-kötete a Fővárosi Könyvtárban. [Német kivonattal.] — Budapest : Fővárosi Könyvtár. 15 p.
 Kny. : *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve*, VII. — Tanulmányok, IX.
26. BERKOVITS ILONA : A pécsi püspöki könyvtár festett kéziratái és ősnymtatványai. — Budapest : Egyetemi ny. 17 p. 1 t.
 Kny. : *Magyar Könyvszemle*. — Közlemények a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából, 38.
27. HORVÁTH MARGIT : Mit tudunk meg Klimó püspök hagyatéki irataiból könyvtárára vonatkozólag. — Pécs : Tudományegyetem. 17 p.
 Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából, 37.
28. RADÓ ISTVÁN : Sopron sz. királyi város könyvtárának története a statisztika tükrében. — *Magyar Szemle* 61. k. p. 247—250.
29. KUTHY ISTVÁN : Emlékek a székesfehérvári püspöki könyvtár multjából. *Székesfehérvári Szemle* p. 36—48. 4 t.
30. MUNKÁCSI ERNŐ : Miniaturművészet Itália könyvtáraiban. Héber kódexek. — Budapest : Országos Magyar Zsidó-múzeum. 86 p. 38 t. (4) p.
31. A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének évkönyve, I. 1935—1937. Szerk. BISZTRAY GYULA. — Budapest : Egyetemi ny. 89 p.
- 31a. PASTEINER IVÁN : Magyar könyvtárpolitika. *A M. Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének évkönyve*, I. p. 5—12.
 Ld. 34.
- 31b. WITZMANN GYULA : Dokumentáció. — Budapest : Fővárosi Könyvtár. 14 p.
 Kny. : *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve*, VII. — Tanulmányok, VIII.

Kéziratok, elbeszélő források.

32. GÁBRIEL ASZTRIK : A középkori kéziratok identifikációja és lokalizációja. [Francia kivonattal.] — Budapest : Egyetemi ny. 18 p.
 Kny. : *Magyar Könyvszemle*.
33. SÁRKÁNY OSZKÁR : Újabban előkerült kéziratok az Országos Széchényi-Könyvtár kézirat-tárában. *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 338—339.
 Ld. még 22, 23, 25, 26, 30 ; 322—332, 342—343.

Levéltárügy.

34. HERZOG JÓZSEF: Mi tartozik a levéltárba és a könyvtárba. *A M. Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve*, I. p. 13—20.
35. Ankara Halkevinde 28—4—1937 tarihinde Budapeşte Üniversitesi türk tarihi privat doçentlerinden arşivist DR. FEKETE LAYOS, tarafından verilen konferans. I. (Dr. Fekete Lajos levéltárnok, a budapesti egyetem magántanára által az ankarai kultúrházban [Halkevi] tartott előadás [a levéltárakról.]) — Ankara: Başvekâlet Matbaası. 15 (1) p. U. az, II. (1937. máj. 5-én) [a levéltár épületéről]. — Ankara: Başvekâlet Matbaası. 14 (2) p.
36. ISTVÁNYI GÉZA: A megyei levéltárak első nyomai a XIV. században. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 245—249.
37. MIKLÓS ÖDÖN és SZABÓ ISTVÁN: A magyarországi református egyház levéltárai. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 177—184.
38. MÁRKÓ ÁRPÁD: Hadilevéltárak. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 7—19.
- 38a. Hadilevéltári okmányok gyarapodása. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 4. sz. p. 200.; 5. sz. p. 199.; 6. sz. p. 210.; 7. sz. p. 194.; 8. sz. p. 199.; 10. sz. p. 206.; 11. sz. p. 204.
39. VARGA ENDRE: Ipari, kereskedelmi és pénzügyi levéltárak a nyugati államokban. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 58—73.
40. METES, ȘTEFAN: Arhivele istorice românești din Budapesta. (A budapesti román történeti levéltárak.) *Revista Arhivelor* III/1. 1936—1937. p. 50—62.
41. MILOIA, I.: Arhivele Banatului. (A bánági levéltárak.) *Revista Arhivelor* III/1. 1936—1937. p. 79—93.
42. BITTNER, L. (hrsg.): Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. II. k. — Wien: Holzhausens Nachf. 4, 415 p.
Inventare des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. 5.
43. BERLÁSZ JENŐ: A német lovagrend bécsi levéltára. „Ungarn“ csoport. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 74—83.
44. BÁNRÉVY GYÖRGY: Az iratkezelés története Budán és Pesten, 1686—1873. (4. közlemény.) *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 210—222.
45. IVÁNYI BÉLA: A római szent birodalmi Széki gr. Teleki család gyömrői levéltára. Archivum Gyömröense gentis comitum Teleki de Szék. — Szeged: Teleki család. 503 p.
46. KLEIN GÁSPÁR: A miskolci múzeumi levéltár. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 185—196.
47. IVÁNYI BÉLA: Trencsén vármegye levéltárai a vármegye multjára vonatkozó, főleg középkori oklevelek szempontjából. (2. közlemény.) *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 223—239.
48. FÁRA JÓZSEF: Zala vármegye levéltára. — Budapest: Sárkány ny. 48 p.
Kny.: *Levéltári Közlemények*.

49. BAÁN KÁLMÁN : Kisebb tiszántúli családi levéltárak. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 242—245.
- 49a. CSERJÉSI KÁROLY : Régi írások falun. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 240—242.
50. MOISIL, CONST[ANTIN] : Probleme arhivelor românești. (A román levéltárak problémája.) *Revista Arhivelor* III/1. 1936—1937. p. 1—46.
51. MIKLÓS ÖDÖN : A hollandi levéltári törvény és végrehajtása. [1938.] *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 48—57.
52. FEKETE LAJOS : A török levéltárügy. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 20—47.
53. SZABÓ ISTVÁN : A levéltárnok gyakorlati problémái. *A M. Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve*, I. p. 26—32.
- 53a. KOSSÁNYI BÉLA : A fényképezés a levéltár szolgálatában. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 199—209.

Írástörténet, oklevéltan, pecséttan, kronológia.

54. ISTVÁNYI GÉZA : A megyei írásbeliség első korszaka. *Századok* 71. évf. Pótfüzet. p. 517—552.
55. [SCHIOPUL, IOSIF] : Principii de practică diplomatică. (A [magyar] oklevéltani gyakorlat alapelvei. [Az Andreanumról]). *Dacia Istorică* I. évf. p. 87—90.
56. [SCHIOPUL IOSIF] : Facsimiluri. (Facsimilék.) *Dacia Istorică* I. évf. p. 120—123.
Ld. : 333, 334.
57. KUMOROVITZ BERNÁT LAJOS : Az autentikus pecsét. *Turul* 50. k. 1936. p. 45—68. 2 t.
58. KUMOROVITZ L. BERNÁT : A magyar királyi egyszerű és titkospecsét használatának alakulása a középkorban. Die Gebrauchsentwicklung des ungarischen königlichen einfachen und geheimen Siegels im Mittelalter. *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 7. évf. p. 69—112. 1 t.
59. KUMOROVITZ B. LAJOS : A specialis praesentia regia pecsét-használata Zsigmond korában. *Domanovszky-émlékkönyv*, p. 422—439.
Ism. : Gárdonyi A. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 297—298.
Ld. 118, 119.
60. WODETZKY JÓZSEF : A Gergely-naptár bevezetésének 350 éves évfordulója hazánkban. — Budapest : Egyetemi ny. 8 p. Kny. : *Természettudományi Közlöny*.

Családtörténet, címertan.

61. HERTELENDY LÁSZLÓ : Az 1844—1918-ig császári és királyi kamarásságot nyertek betűrendes névsora. Az Osztrák-Magyar Monarchia udvari és állami kézikönyvéből összeállította — —. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 20—22, 54, 122—123, 170, 204.

62. VITÉZ ÁKOSFALVI SZILÁGYI LÁSZLÓ: A székely nemesi rendi társadalom. — Budapest: Franklin ny. 88 p.
Ism.: Tamássy A. *Magyar Kultúra* 24. évf. 48. k. p. 348.
63. VITÉZ ÁKOSFALVI SZILÁGYI LÁSZLÓ: A székely rendi társadalom. [Német kivonattal.] *Turul* 51. k. p. 1—21.
64. RESZEGI LAJOS: A székely kérdésről. Vitéz Ákosfalvi Szilágyi László „A székely nemesi rendi társadalom” című könyvével kapcsolatban. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 134—141.
65. SZENTMIKLÓSSY LÁSZLÓ (közli): Genealogiai adatok Erdélyből. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 195—197.
66. ÁLDÁSY ANTAL: A Magyar Nemzeti Múzeum címereslevelei. III. k. 1601—1657. —. Sajtó alá rendezte CZOBOR ALFRÉD. — Budapest: Áldásy József. XIII, 502 p. 1 t.
A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke, 2. Ism.: Baán K. M. *Családtört. Szemle* 3. évf. p. 125—126.; ye. *Turul* 51. k. p. 89.
67. BILKEI GORZÓ BERTALAN: Hamisított, javított és kétséges címeres nemeslevelek. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 199—200.
68. JANKÓ GYULA: Ismeretlen és kevésbé ismert négy armalis. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 141—146.
Ld. 49.
69. SCHNEIDER MIKLÓS: Nemes családok története. I. k. 1 füzet. — Székesfehérvár: Csitány ny. 32 p. 3 t.
Ism.: Föglein A. *Turul* 51. k. p. 93.
70. SCHEIDER MIKLÓS: Nemes családok. *Fejér vármegye* [ld. 990.] p. 152—180.
71. RESZEGI LAJOS (közli): Bihar vármegye levéltárának eredeti címeres nemeslevelei. (Folytatás.) *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 22—24.
72. KALLÓS LAJOS (közli): Három borsodi nemes család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 74—76.
73. SCHNEIDER MIKLÓS: Fejérmegyei nemességvizsgálatok. — Székesfehérvár: Pannonia ny. 32 p.
74. SCHNEIDER MIKLÓS: Az 1839. évi nemesi összeírás. *Fejér vármegye* [ld. 990.] p. 131—151.
75. SCHNEIDER MIKLÓS (közli): Jobbágytelken élő nemesek 1846. évi összeírása Fejér megyében. — Székesfehérvár: Debreceni ny. 32 p.
76. FAUST, OVIDIUS: Monumenta Historica Bratislavensia. I. Archiv mesta Bratislavy. I. Supis erbových listin zemianskych. (I. Pozsony város levéltára. 1. Címeres nemeslevelek jegyzéke.) — Bratislava: Vydanie mesta Bratislavy. 4° VIII, 164 p. 23 t.
Ism.: Bottló B. *Turul* 1938, p. 96. *Kwartalnik Historyczny* 1938, p. 114.
77. BAÁN KÁLMÁN (közli): Nemességigazolások Sáros megyében a XVIII. században. (Folytatás.) *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 4—12.

78. SCHNEIDER MIKLÓS : *Vas vármegye 1835. évi nemesi összeírása*. — Szombathely : Pannonia ny. 102 p.
Ism. : Föglein A. *Turul* 51. k. p. 93.
79. KEREKESHÁZY JÓZSEF (közli) : *Ismeretlen zempléni családok*. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 15—19, 44—46, 106—108, 188—190.
80. FÖGLEIN ANTAL : *Családtörténeti adatok Zólyom vármegyéből*. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 34—37, 71—73, 101—103, 149—152, 182—185.
81. HOLUB JÓZSEF : *Az Atyusz-nemzetség*. [Német kivonattal.] *Turul* 51. k. p. 57—67.
82. ZOLNAY LÁSZLÓ : *Donch mester és a Balassák ősei*. [Német kivonattal.] *Turul* 51. k. p. 22—39.
83. Beleházi és Ethrekarchai BARTAL AURÉL : *A beleházi és ethrekarchai Bartal család. A Fadd-henesei királyi donatio századik évfordulójának emlékére*. — Karcag : Kertész. 310 p. 6 t. XXIV p.
84. BÁRÓ NYÁRY PÁL : *Familia comes Beleznay de Belezna et Pilis*. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 177—182.
85. KEREKESHÁZY JÓZSEF, KALLÓS LAJOS KÁROLY : *A madagaszkári király [Benyovszky Móric] családja*. — Budapest: Folió. 22 p. 1 t. 2 mell.
86. BAÁN KÁLMÁN : *A Bikcsei utóbb Zerdahelyi család. (1274—1526.) Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 59—70.
87. BORSICZKY SÁNDOR (szerk.) : *A Borsiczky-Borsiczky de Borsycz családok családi értesítője. (Kézirat gyanánt.) 1936-tól*.
Ism. : László L. M. *Családtört. Szemle* 3. évf. p. 57—58.
88. K. J. L. : *A Borsiczi Borsiczky-család címerlevele 1520-ból*. [Német kivonattal.] *Turul* 51 k. p. 43—45. 1 kép.
89. Vitéz HORÁNSZKY PÁL (közli) : *A Brogyáni és Viszocsáni, illetve Brogyáni és Pusztakovácsi Brogyányi család*. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 86. 1 t.
90. BAÁN KÁLMÁN : *A Bulyi- és Jékey-család kapcsolatainak története*. [Német kivonattal.] *Turul* 51. k. p. 82—86.
91. B. BOÉR GÉZA (közli) : *Adatok a Patakfalvi Ferenczy családra*. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 52.
92. HORVÁTH TIBOR ANTAL : *Hol temették el Festetics Pál deákot?* *Vasi Szemle* 4. évf. p. 100—101.
93. BÁRÓ PETRICHEVICH HORVÁTH EMIL : *Az Ákos-nemzetségbeli Folthy-család és a nemzetség címere*. [Német kivonattal.] *Turul* 51. k. p. 40—42, 1 kép.
Ld. 98.
94. SÁNDOR JÓZSEF : *Vitéz nagybányai Horthy Miklós Magyarország kormányzója és népe az árpádházi magyar királyok vérében*. — Budapest : Szerző. 582 p. 5 t.
95. KLEIN GÁSPÁR : *Adalékok a Huszty-család történetéhez*. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 47—48.
Ld. 90, 337, 338.

96. Kászón-Jakabfalvi LÁSZLÓ LÁSZLÓ: Kászón-Jakabfalvi és Bogszeghi László Ferenc „Az Aranyember”. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 87—93.
97. S. SZABÓ JÓZSEF: *Lorántfy* Zsuzsanna ősei. *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 408—419.
98. SARLAY SOMA: *Madách* Imre és *Fráter* Erzsébet vérségi kapcsolata. [Német kivonattal.] *Turul* 51. k. p. 43.
99. SALAMON HENRIK: A Bikafalvi *Máthé*-k. (Egy magyar fogorvos-család története.) *Fogorvosi Szemle* 30. évf. p. 339—344, 2 kép, 1 t., p. 391—408, 2 kép.
100. NYÉKI MÉHES MÓZES: A Nyéki *Méhes*-család és rokon családok. II. k. — Budapest: Szerző. 156 p.
101. MESTERHÁZY SÁNDOR: A Mesterházi *Mesterházy*-család története. — Nagykanizsa: Gyarmati ny. 72 p.
102. SACERDOTEANU, AURELIAN (közli): O diplomă de înobilare din Hațeg. (Egy nemeslevél Hátszegről.) [*Munyán* alias Popa Pavel címeres nemeslevele, Bécs, 1715. júl. 19.] — Braşov. 9 p.
Scoală superioară de arhivistică și paleografie. Cursul de diplomatică. IX. — Kny.: *Țara Bârsei* 1937.
103. BÁRÓ NYÁRY PÁL: Egy elfelejtett magyar főúr. (Bedeghy *Nyáry* Pál.) *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 38—43.
Ld. 108; 339.
104. POTTYONDY BÉLA: A *Pottyondy*-család monografiája. — Szombathely: Martineum. 64 p. 4 t.
Ism.: B. K. M. *Családtört. Szemle* 3. évf. p. 124—125.; Radnóti Kovács Á. *Vasi Szemle* 4. évf. p. 277—278.
105. CS. E. [CSATKAI ENDRE]: A soproni *Pruzsinszky*ak. Kis adatok Sopron multjából. *Soproni Szemle* 1. évf. p. 70—71.
106. ENDES MIKLÓS: A Csíkszentmihályi *Sándor*-család nemzedékrendje a XVIII. századig. [Német kivonattal.] *Turul* 51. k. p. 68—73.
Ld. 111; 45.
107. BÁRÓ PETRICHEVICH HORVÁTH EMIL: A Nagyszalontai és Feketebátori *Tholdy*-család eredete. [Német kivonattal.] *Turul* 51. k. p. 74—81.
108. BÁRÓ NYÁRY PÁL: *Thurzó* Imre és Nyáry Krisztina házassága. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 146—148.
109. RESZEGI LAJOS (közli): A *Ványi*-család nemesi bizonyosságlevele. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 192—195.
110. THIRRING GUSZTÁVNÉ WAISBECKER IRÉN: Újabb adatok a magyarországi *Waisbecker*-család történetéhez és egyéb családi emlékek. — Sopron: Székely és Társa kny. 20 p.
Ld. 86.
111. PAYR SÁNDOR: *Zinzenorf* és *Sinzenorf* grófok Sopronban. [Német kivonattal.] — Sopron: Röttig—Romwalter. 18 p.
Kny.: *Soproni Szemle*.
112. REPP, FRIEDRICH: Zur Familiennamenkunde des Karpathendeutschthums. *Karpathenland* 10. évf. p. 66—76, 97—104.

113. KEMPELEN BÉLA: Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok. I—II. k. — Budapest: Viktória ny. 160; 160 p. 1 t.
-
114. BÁRÓ NYÁRY PÁL: A címerekről. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 76—79.
115. DONÁSZY FERENC: Az Árpádok címerei. — Budapest: Pázmány P. Tudományegyetem Philosophiai Seminariauma. 44 p.
Dolgozatok a kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem Philosophiai Seminariumból, 17.
116. FEST SÁNDOR: A Hunyadiak hollós címere. *Budapesti Szemle* 246. k. p. 277—293.
117. RESZEGI LAJOS: Honnan ered a Hunyadiak hollós címere? *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 29—33, 94—101.
118. BAÁN KÁLMÁN (közli): Címeres pecsétek. A Nemzeti Múzeum törzsanyagából, az Országos Levéltár egyes gyűjteményeiből s az Országos Levéltárban elhelyezett családi levéltárak anyagából. *Magyar Családtörténeti Szemle* 2. évf. 1936. 1. füz. p. 20, 2. füz. p. 21, 3. füz. p. 18, 4—5. füz. p. 21—22, 6—7. füz. p. 20—22, 8—9. füz. p. 22, 10. füz. p. 21—22; 3. évf. p. 25, 55, 120—121, 201—202.
119. [PATAKY KÁROLY]: Erdélyi címerek és címerpecsétek névsora. *Magyar Családtörténeti Szemle* 2. évf. 1936. 3. füz. p. 22—23, 4—5. füz. p. 26—27, 6—7. füz. p. 25—26, 8—9. füz. p. 25, 10. füz. p. 36.; 3. évf. p. 27—28, 52—53, 73—74, 121—122, 198.

Történeti ikonográfia.

120. HORVÁTH HENRIK: Hódoltság és felszabadítás a művészet-történelemben. *Tanulmányok Budapest multjából* V. k. p. 198—219. 4 t. [47—57. kép.]
Budapest Székesfőváros Várostarténeti Monográfiái, 8.
121. JAJCZAY JÁNOS: Egy újabban felfedezett Buda 1686-os ostromát ábrázoló képről. *Budapest Régiségei*, XII. k. p. 288—292. 2 t.
122. BORBÉLY ANDOR: Kéziratok ábrázolások Buda visszafoglalásáról. *Tanulmányok Budapest multjából* V. k. p. 132—141. 8 t. [26—43. kép.]
Budapest Székesfőváros Várostarténeti Monográfiái, 8.
123. ARDUINO BERTALAN: 1848 régi olasz metszeteken. *Tükör* 5. évf. p. 706—707. 7 kép.
124. GÉFIN GYULA: Szombathely régi látképei. 2. közl. *Vasi Szemle* 4. évf. p. 281—294. 7 kép.
125. BAÁN KÁLMÁN: Rozgonyi Simon arcképe (1410-ből). *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 171—176. 1 t.

Éremtan.

126. ONDROUCH, VOJTĚCH: Z novějších nálezů barbarských a římských mincí na Slovensku. (A szlovenszkói legújabb barbár és római érem-leletekről.)
Ism.: *Bratislava* 1937. p. 89—90.
127. ONDROUCH, VOJTĚCH: „Barbarské“ mince z Levic. („Barbár“ érmek Léváról.) *Bratislava* 11. évf. p. 16—22. 3 t.
128. ONDROUCH, VOJTĚCH: Nové Bratislavské biateky. (Új pozsonyi biatekák.) *Bratislava* 11. évf. p. 355—369. 6 t.
129. JÓNÁS ELEMÉR: Két római dénárlelet Acquincumból. *Budapest Régiségei* XII. k. p. 278—288. 1 t.
130. BARCSAY-AMANT ZOLTÁN: A komini érelelet a Kr. u. III. századból. J. Brunsmid előmunkálatai felhasználásával. — Budapest: Pázmány P. Tudományegyetem. 15 p. 63 t. *Dissertationes Pannonicae ex Inst. numism. et archaeol. Univ. de P. Pázmány nom. Budapestiensis prov. Ser. 2. Fasc. 5.*
131. KOCSIS J. ENDRE: I. Lipót korabeli 15 kr-os érmek ezüsttartalma. *Dolgozatok a Ferenc József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből*, XIII. k. p. 247—249.

Ásatások, leletek.

132. BIRÓ BÉLA: A keresztény archeologia új eredményei. [A 30-as évek kutatásai Rómában.] *Magyar Kultúra* 24. évf. 48. k. p. 305—307.
133. [MAROSI ARNOLD]: A csákvári barlang régészeti jelentősége. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 68.
134. M. A. [MAROSI ARNOLD]: Etyek régészete. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 26—27.
135. LOVAS ELEMÉR: A győrvidéki régészeti kutatás és gyűjtés története. — Győr: Győregyházmegyei Alap ny. 36 p. Kny.: *Győri Szemle*.
136. BANNER JÁNOS: A hódmezővásárhelyi múzeum ásatásai 1935-ben. *Dolgozatok a Ferenc József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* XIII. k. p. 50—69. 5 [III—VII.] t.
137. A Hódmezővásárhelyi Református Gimnázium régiséggyűjteménye. PÁRDUCZ MIHÁLY: I. Óskori emlékek. II. Provinciális római leletanyag. III. Jazig-kori emlékek. IV. Germán emlékek. V. Avarkori leletek. BÁLINT ALAJOS: VI. Honfoglaláskori emlékek. VII. Kora Árpád-kori emlékek. VIII. XII—XIII. századi emlékek. IX. XIV. századi emlékek. X. XV. század végéről való emlékek. XI. XVI. századi emlékek. *Dolgozatok* XIII. k. p. 105—194. 9 [XIII—XXI.] t.
138. PRÜCKLER JÓZSEF: Négyszállási gyűrű-lelet. [XIV. sz.] [Német kivonattal.] *A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve* p. 54—59. 2 kép.

139. BANNER JÁNOS: Zur Datierung der Gräber in Obéba. *Dolgozatok* XIII. k. p. 232—237.
140. FECSKE PÁL: Mi tünt el a Pázsom-dombon? *A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve* p. 92—94.
141. [MAROSI ARNOLD]: Adatok Tabajd régészetéhez. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 68.
142. M. A. [MAROSI ARNOLD]: Jelentés a tác-fővénypusztai ásatásról. Kisebb közlemények. *Székesfehérvári Szemle* p. 24—25.
143. CZEGLÉDY KÁROLY: Rasz Samra. [1928-i szír tengerparti lelet.] *Református Élet* 4. évf. p. 130—131. 6 kép.
144. PERSSON AXEL: Svéd régészeti kutatások Görögországban. Asiné, Dendra, Berbati. *Archaeologiai Értesítő*, új f. 50. k. p. 31—48. 5 (18—22.) kép.

Történeti földrajz.

Ld. : 587.

145. MOGA, I. : L'Atlas historique de la Roumanie. (Observations au sujet d'une polémique récente.) *Revue de Transylvanie* 3. évf. p. 241—245.
146. POLÁNY ISTVÁN: Adatok Nyugatmagyarország földrajz-történetéhez. Beiträge zur Geographieggeschichte Westungarns. *Vasi Szemle* 4. évf. p. 241—244.
147. DORNYAY BÉLA: Keszthely topografiai tekintetben 1837-ben. Poetz után. — Keszthely: Mérey ny. 20 p.
Kny.: *Keszthelyi Hírlap*.

Nyelvtörténet.*

Ld. : 324 ; 336.

148. JANCsó ELEMÉR: Nyelv és társadalom. — Cluj : Minerva rt. 20 p.
Tudományos Füzetek, 92.

A történettudomány története, történeti módszertan, történetfilozófia.**

149. VALJAVEC, FRITZ: Die Anfänge der Monumenta Germaniae Historica und die ungarische Geschichtsforschung. *Ungarische Jahrbücher*, XVII. k. p. 129—138.
150. KOLTAY-KASTNER, EUGENIO: La storiografia ungherese dopo la guerra e l'Istituto Storico Ungherese di Roma. *Rivista Storica Italiana* Ser. V., vol. II. fasc. 4. p. 89—99.
Ism. : *Kwartalnik Historyczny* 1938, p. 304.

* Az idevágó nyelvészeti címanyag, *Seregély Emma* összeállításában, a *Magyar Nyelv* 1939-i évfolyamában jelenik meg.

** Az idevágó filozófiai irodalmat, *Gáspár Ilona* összeállításában (A magyar filozófiai irodalom bibliográfiája, 1937), Közölte az *Aethnaeum* (24. k. p. 277—288.). [V. ö. 11.]

151. KRING, M.: Węgierska historiografia społeczno-gospodarcza w ostatnich 25 latach. (Magyar társadalom- és gazdaságtörténet az utolsó 25 esztendőben.) *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych* 6. évf. p. 232—234.
152. HOFBAUER LÁSZLÓ: Döbrentei Gábor Erdélyi Múzeumának szellemtörténeti iránya. *Erdélyi Múzeum* 42. évf. p. 358—359.
153. LUKINICH IMRE: Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1936. évi működéséről. *Századok* 71. évf. p. 510—513.
154. KÁROLYI ÁRPÁD: Angyal Dávid, a történetíró. D. Angyal, der Geschichtsschreiber. *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* VII. k. p. 1—12.
- Ld.: 7.
155. Dr. Buday Árpád. 1879—1937. [Német kivonattal.] *Dolgozatok*, XIII. k. p. 1—24, 25—31.
- Ld.: 8, 180.
156. CS. E. [CSATKAI ENDRE]: Ismeretlen soproni történetíró. [Harrucker.] Kis adatok Sopron multjából. *Soproni Szemle* I. évf. p. 69.
157. [DOMANOVSKY SÁNDOR]: Hóman Bálint harmincéves írói jubileuma. *Századok* 71. évf. p. 508—510.
158. KUNSZERY GYULA: Ipolyi Arnold. *Korunk Szava* 7. évf. p. 438—439.
159. TÓTH LÁSZLÓ: Lukcsics József. 1875—1937. [Nekrolog.] *Századok* 71. évf. p. 269—270.
160. FEKETE NAGY ANTAL: Lukcsics Pál. 1892—1937. [Nekrolog.] *Századok* 71. évf. p. 270—271.
161. WERTHEIMER ADOLF: Mahler Ede. *Mahler-Emlékkönyv*. p. 8—11.
- Ld.: 9.
162. TÓTH ZOLTÁN: Patek Ferenc. 1889—1937. [Nekrolog.] *Századok* 71. évf. p. 271—272.
163. GYALÓKAY JENŐ: Pilch Jenő. 1872—1937. [Nekrolog.] *Századok* 71. évf. p. 505—506.
164. MARKÓ ÁRPÁD: Pilch Jenő ezredes halála. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 10. sz. p. 253.
165. LISCHERONG GÁSPÁR: Pray György élete és munkái. — Budapest: Pray Rendtörténetíró Munkaközösség. 152 p. Publicationes ad historiam Soc. Jesu in Hungaria illustrandam. Lucubrationes. Kiadványok Jézus Társasága magyarországi történetéhez, 4. Ism.: Gyenis A. *Magyar Kultúra* 47. k. p. 186.; Clauser M. *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 359.
166. NAGY MIKLÓS: Takáts Sándor r. tag. emlékezete. — Budapest: M. Tudományos Akadémia. 122 p. A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd, 22. 16.
167. NAGY MIKLÓS: Takáts Sándor emlékének. 1860—1937. — Budapest: Thallóczy Lajos-Társaság. 116 p. A Thallóczy Lajos-Társaság kiadványai, 4.

168. NAGY MIKLÓS : Takáts Sándor élete és munkássága különös tekintettel gyorsírástörténeti kutatásaira. 1860—1937. — Budapest : Gyorsírási Ügyek M. Kir. Kormánybiztossága. 115 p.
Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára, 139.
169. NAGY MIKLÓS : Takáts Sándor. *Budapesti Szemle* 244. k. p. 11—33, 174—194, 331—350.; 245. k. p. 74—92, 183—197, 339—354.
170. KÁROLYI ÁRPÁD : Thallóczy Lajos élete és működése. — Budapest : Magyar Tudományos Akadémia. 22 p.
A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédék, 23, 1.
U. az : A Thallóczy Lajos-Társaság kiadványai, 13.
U. az : Az egységes magyar gyorsírás könyvtára, 130.
171. MOZSOLICS, AMÉLIE : Sophie von Torma, die erste Prähistorikern Ungarns. [1840—1849.] *Magyar Női Szemle* 3. évf. p. 125—128.
172. BARÁTH TIBOR : A dunai táj a francianyelvű történetírás tükrében (1871—1935). — Budapest : Egyetemi ny. 63 p.
Kny. : *Századok* 1937.
173. ŠIŠIĆ FERDINÁND : A horvát történetírás vázlatja. *Történetírás* 1. évf. p. 617—627.
174. GIURESCU, CONSTANTIN C. : Pentru „Vechea școala“ de istorie. Răspuns d-lui M. Iorga. (A régi történettudományi iskoláért. Válasz Iorga M. úrnak.) [București : Impr. Natională.] 70 p.
Ism. : D. Bodin, *Revista Istorică Română* 1937, p. 434—435.
175. LUPAȘ, I. : Profesorul Ioan A. Lapedatu. (1844—1878.) — Brașov : Tip. „Unirea.“ 23 p.
Kny. : *Țara Bârsei*. — Revista „Țara Bârsei“. Colectia „Indrumătorii dela Brașov“. 3.
176. SALAMON HENRIK : A fogászati történelemírás haladása (1934/36). — Budapest. 11 p.
Kny. : *Stomatológiai Közöny* 1937.
-
177. HORVÁTH JENŐ : Történetszemléletünk egysége és a történelmi Magyarország. Karácsonyi és Fraknói szellemi öröksége. — Budapest : Szent István Akadémia. 9 p.
Kny. : *Katolikus Szemle*.
Ism. : Csikesz S. *Theológiai Szemle* 1937, p. 35.
178. BARÁTH TIBOR : Kelet-Európa fogalma a modern történetírásban. — Budapest : Egyetemi ny. 23 p.
Kny. : *Domanovszky-emlékkönyv* [=206].
179. KOMORÓCZY GYÖRGY : A lengyel gazdaságtörténelmi irodalom problematikája. — Budapest : Egyetemi ny. 19 p.
Kny. : *Domanovszky-emlékkönyv*.
180. WELLMANN IMRE : Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. — Budapest : Egyetemi ny. 52 p.
Kny. : *Domanovszky-emlékkönyv*.

181. KORNIS, JULIUS: Erziehungsgeschichte und Geistesgeschichte. — Wien—Leipzig: Jugend u. Volk. 14 p.
Kny.: *Paedagogischer Führer* 1937.
182. WICZIÁN DEZSŐ: Szellemtörténet és egyháztörténet. — Pécs: Szerző. 12 p.
Kny.: A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem iratai.
183. VANYÓ TIHAMÉR: Az egyházmegye-történetírásról. *Regnum* II. k. p. 3—18.

Általános és gyűjteményes munkák.

184. HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA—KERÉNYI KÁROLY (szerk.) Egyetemes történet. IV. k. *Iványi-Grünwald Béla*: A legújabb kor története. — Budapest: Révai. 4° 660 p. 6 t. 19 térk.
185. HAJNAL ISTVÁN: A technika fejlődése. *Domanovszky-émlékkönyv* p. 227—250.
186. PILCH JENŐ (szerk.): A hírszerzés és kémkedés története. I—III. k. — Budapest: Franklin, 1936. XIX, 366; 402; 386 p.
187. KALMÁR GUSZTÁV: A népek és a fajok harca. — Budapest: Sz. István Társ. 206 p.
Szent István Könyvek, 127.
188. HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA: Magyar történet. I—V. k. 3. változatlan kiad. — Budapest: Egyetemi ny. 685 p. 42 t.; 694 p. 37 t.; 645 p. 22 t.; 664 p. 24 t.; 690 p. 15. t. Tárgy- és névmutató, összeállította *Ember Győző*, 148 p.
189. MÁLNÁSI ÖDÖN: A magyar nemzet őszinte története. — Budapest: Cserépfalvi. 264 p.
Ism.: Berlász J. *Magyar Kultúra* 24. évf. 48. k. p. 187—188.; Molnár Á. *Nyugat* 30. évf. p. 187—188.; Borbély L. *Magyar Protestánsok Lapja* 11. évf. p. 127.
190. BALANYI, GEORGES: Histoire de la nation hongroise. Trad. Fr. Gachot. — Budapest: Soc. St. Étienne. 94 p. 1 t. 2 térk.
191. BARÁTH, TIBOR: Précis de l'histoire de Hongrie. — Debrecen: Városi ny. 20 p.
192. LUKINICH, IMRE: A history of Hungary in biographical sketches. Transl. by Catherine Dallas. — London: Marshall — Budapest: Vajna. 224 p. 8 t.
Ism.: (Kk.) *Ungarische Jahrbücher* 17. k. p. 366.
193. Kisléghi NAGY, DENIS: Hungary's contribution to the advancement of civilization. — Budapest: Rotary Club. 8 p.
194. ASZTALOS, NIKOLA — PETHŐ, ALESSANDRO: Storia del l'Ungheria. Trad. di Filippo Faber. — Milano: Genio. 559 p. 16 t.
195. BALANYI, GIORGIO: Storia della nazione ungherese. Trad. di Luigi Zambra. 2. ed. — Budapest: Società S. Stefano. 87 p. 1 t. 2 térk.

196. TERRANOVA, GIOVANNI: Breve storia d'Ungheria. — Roma: Noi e l'Ungheria. 63 p. 2 t.
197. BARÁTH, TIBOR: Storia ungherese. — Debrecen: Városi ny. 21 p.
198. FEST, ALEXANDER: The earliest traces of Magyars in the West. I. Vikings and Magyars. II. The first Hungarian in America. *The Hungarian Quarterly* III. k. p. 649—658.
199. HORVÁTH, EUGENE: Anglo-hungarian connection in history. — Budapest: Sárkány ny. 20 p.
200. PETRIE, CHARLES: The historical relations of England and Hungary. *The Hungarian Quarterly* III. k. p. 465—471.
201. DIVÉKY ADORJÁN: A magyar—lengyel érintkezések történelmi tanulságai. — Budapest: M. Nemzeti Szövetség. 32 p.
202. DIVÉKY, ADRIEN: Hongrie et Pologne. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6. évf.) 56. k. p. 495—499.
-
203. A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. VII. k. *Károlyi Árpád és Angyal Dávid* közreműködésével szerkeszti MISKOLCZY GYULA. — Budapest: Dunántúl ny. 350 p.
204. Annuario 1937. Studii e documenti italo-ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma. II. k. Diretti da EUGENIO KOLTAY-KASTNER. — Roma: Russo. 221 p.
205. Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv, II. k. Közzéteszi a Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége. — Budapest: Grafika ny. 284 p.
206. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27. — Budapest: Egyetemi ny. 726 p., 12 t., 3 mell. Ism.: *Ember Gy. Századok* 1938, p. 524—532.
207. Emlékkönyv dr. Mahler Ede, a budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem ny. nyilvános rendes tanárának nyolcvanadik születésnapjára. Kiadják barátai, tisztelői és tanítványai. — Budapest: Mahler jubileumi emlékbizottság. 509 [2], 35 p. 1 t.
208. HELLER ERIK (szerk.): Degré Miklós hetvenedik életéve betöltésének megünneplése alkalmából. Jogi értekezések. — Budapest: [Szegedi] Városi ny. 435 p. 1 t.
209. A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve 1937. Fel. szerkesztő és kiadó: *Komáromy József*. — Jászberény: Pesti könyvny. 96 p. 33 kép.
210. ANGYAL DÁVID: Történeti tanulmányok. — Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 556 p.
211. SAS RÓBERT: Történelmi értekezések. — Budapest: Szerző. 165 (1) p.
212. LUPAŞ, IOAN T.: Paralelism istoric. (Történeti párhuzamosság.) — Bucuresti: Universul. 388 p.

II. Őskor.

213. NAGYFALUŠI JENŐ : A tudat, vallás és történelem kezdetei. — Budapest : Gyarmati ny. 64 p.
Kronos Könyvek, 3—4.
214. EISNER, J. : Prehistorický výzkum na Slovensku a v Podkarpatské Rusi r. 1936. (Őstörténeti kutatások Szlovénzskón és Kárpátalji Ruténföldön az 1936. évben.) *Sbornik Muzealnej Slovenskej Spoločnosti* 31. évf. p. 90—111.
215. JANKULOV, B[ORISLAV] : Preistorijsko doba Vojvodine. (A Vajdaság történelemelőtti kora.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu* 10. évf. p. 121—141.
V. ö. 1936 : 90.
216. DUMITRESCU, VLADIMIR : L'art préhistorique en Roumanie. — Bucarest : Impr. „Luceafăru”. 34 p., 24 t.
217. ROSKA, MARTIN : Relațiile preistorice ale heleșteielor Ardelene. (Az erdélyi halastavak őskori vonatkozásai.) *Revista Istorică* 23. évf. p. 159—171.
218. SKUTIL, J. : Magyar őskori leletek a brünni Mährisches Landesmuseum-ban. *Archaeologiai Értesítő*, új f. 50. k. p. 145—146. I [86.] kép.
219. [MAROSI ARNOLD] : Őskori leletek Fejér megyéből a M. Tört. Múzeum kiállításán. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 70.
220. Ifj. GALLUS SÁNDOR : A zárt település nyomai Sopron környékén. — Sopron : Röttig-Romwalter ny. 8 p.
Kny. : *Soproni Szemle*.
221. [MAROSI ARNOLD] : Őskori leletek Százhalombattáról. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 67.
222. TRAGOR IGNÁC : Az emberi élet Vácön és vidékén az őskortól napjainkig. — Vác : Váci Múzeum Egyesület. 200 p.
Váci Könyvek, 25.
Ism. : Borbély I. *Magyar Kultúra* 48. k. p. 92.
223. Ifj. GALLUS SÁNDOR : Néhány újabb magyarországi paleolith-lelőhely. *Archaeologiai Értesítő*, új f. 50. k. p. 137.
224. MOGA, MARIUS : Paleolithic inferior în Transilvania. — Cluj : Tip. Cartea Românească. 21 p.
Kny. : *Anuarul Comisiunii monumentelor istorice*, secția pentru Transilvania, IV. k. (1932—1936).
225. BANNER JÁNOS : Die Ethnologie der Körös-Kultur. [Die älteste neolitische Kultur des Alfölds.] *Dolgozatok a Ferenc József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* XIII. k. p. 32—49. 2 [I—II.] t.
226. KOMÁROMY JÓZSEF : Neolith- és bronzkori nyomok a jászberényi Zagyvaparton. A *Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve* p. 75—81. 5 kép.
227. TOMPA FERENC : A bronzkori kultúra kialakulása Magyarországon. — Budapest : M. Tud. Akadémia. 20 p. 4 t.
Értekezések a történeti tudományok köréből, 25. k. 7.

228. MOZSOLICS AMÁLIA: A dunántúli bronzkor kialakulása. *Vasi Szemle* 4. évf. p. 234—241.
229. ROSKA MÁRTON: Adatok Erdély bronzkorából. — Budapest: Franklin ny. p. 141—146.
Kny.: *Archaeologiai Értesítő*.
230. POPESCU, DORIN: Două topoare de bronz din România. (Két bronzfejsze Romániából.) *Revista Istorică Română* 7. évf. p. 152—155.
231. M. A. [MAROSI ARNOLD]: Bronzkori urnatemető Csór—Felsőmérítő pusztán. Kisebb közlemények. *Székesfehérvári Szemle* p. 23—24.
232. DORNYAY BÉLA: Bronzkori urnaleletek és egyéb régiségek Gyenesdiáson. — Keszthely: Mérei ny. 24 p.
233. BUDAVÁRY, V.: Nové nálezy z doby Latenskej na Slovensku. Litavska Tůň (obec Radvaň n. D., okr. St. Ľala.) (Új Latènekori leletek Szlovenszón. Dunaradván, ógyallai járás.) *Sborník Muzealnej Slovenskej Spoločnosti* p. 185—188.
234. POPESCU, DORIN: Amulette hallstattiene din Transilvania. [Francia kivonattal.] — Cluj: Tip. Cartea Românească. 17 (2) p.
Kny.: *Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, Secția pentru Transilvania*, IV. k. (1932—1936).
235. TOMPA FERENC: Adatok az óskori aranykereskedelemhez. [Német kivonattal.] *Archaeologiai Értesítő*, új f. 50. k. p. 49—56. (203—204), 2 kép. [23—24.]

III. Ókor.

236. CSEPETI PÉTER: Az ókori egyiptomiak és a hetiták történeti kapcsolatai különös tekintettel a „tell-el amarnai“ levelekre. [Német kivonattal.] — Újpest: Szerző. 10 p. 2 mell.
Ísm.: *Telegdi Zs. Egyetemes Philologiai Közöny* 61. évf. p. 108—110.
237. DOBROVITS ALADÁR: Természetlátás és gondolkozás az ókori Egyiptomban. *Történetírás* 1. évf. p. 337—355.
238. KRAUSS, SAMUEL: Rabinische Nachrichten über das alte Aegypten. *Mahler-émlékkönyv*, p. 446—463.
239. FRANCSÉK JULIA: Idegen népek és idegen kultúrtényezők Egyiptomban a 18. dinasztia alatt. — Budapest: Fővárosi Könyvkiadó. 56 p. 6 t.
240. SIDERSKY, D.: Étude sur la chronologie de la première dynastie babylonienne. *Mahler-émlékkönyv*, p. 253—262.
241. FISCHER ENDRE: A legrégebb római történet kutatása. *Történetírás* 1. évf. p. 238—247.
242. TOMASZ JENŐ: Politikai munkatervek a rómaiaknál. — Budapest: Stephaneum ny. 16 p.
Kny.: *Parthenon*.
243. FISCHER ENDRE: Augustus és a római birodalom. *Tükör* 5. évf. p. 743—745. 3 kép.

244. RÉVAY JÓZSEF : Augustus, a haza atyja. *Tükör* 5. évf. p. 737—742.
245. KASZÁS MIKLÓS : A galliai provincia gazdasági jelentősége a római császárság első századában. — Budapest : [Szerző]. 32 p.
246. ALFÖLDI ANDRÁS : A római világ nagy válságának szemléletéhez. (Állásfoglalás H. M. D. Parker új művével szemben.) — Budapest : Egyetemi ny. p. 432—451.
Kny. : *Századok*, 1937.
247. LAMBRECHTS, PIERRE : La composition du sénat romain de Septime Sévère a Dioclétien (193—284). — Budapest : Pázmány P. Tudományegyetem Numizm. és Arch. Intézete. 130 p.
Dissertationes Pannonicae ex Instituto num. et arch. Univ. a Petro Pázmány nom. Budapestinensis provenientes. Ser. I. fasc. 8.
248. MICHEL KÁROLY : Nagy Konstantin egyénisége és világtörténelmi cselekedetei. Halálának 1600. évfordulójára. *Katolikus Szemle* 51. évf. p. 329—340.
249. Balásfalvi KISS BARNABÁS : A recuperátorok. A régi Róma nemzetközi bírái. — Kecskemét : Első Kecskeméti Hírlapkiadó ny. 1936. 72 p.
250. BRELICH ANGELO : A triumphator. — Pécs : Kultúra ny. 29 p.
A Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Ókortudományi Intézetének Értekezései, 1. — Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 112.
251. KERÉNYI, KARL : Apollon. Studien über antike Religion und Humanität. — Wien—Amsterdam—Leipzig : Franz Leo. 281 p.
Ism.: Prohászka I. *Athenaeum* 23. k. p.155—157.
252. BRELICH, ANGELO : Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'imperio romano. — Budapest : Tudományegyetem Numizmatikai és Régészeti Intézete. 88 p.
Dissertationes Pannonicae ex Instituto num. et arch. Univ. a Petro Pázmány nom. Budapestinensis provenientes. Ser. I. fasc. 7.
253. ALFÖLDI ANDRÁS : Isis szertartások Rómában a 4. század keresztény császárai alatt. A festival of Isis in Rome under the christian emperors of the 4th century. — Budapest : Tud. egyetem Numizmatikai és Régészeti Intézete. 4° 95 p.
Dissertationes Pannonicae ex Inst. num. et arch. Univ. a Petro Pázmány nom. Budapestinensis proviennentes. Ser. II. fasc. 7.
254. LOSCHERT KÁZMÉR : Az egyházatyák kora. — Budapest : Pázmány Péter Irodalmi Társaság. 270 p.
Bangha B.—Ijjas A. : A keresztény egyház története, II.
255. LÉVAY MIHÁLY (szerk.) : A katolikus hittérítés története. I—II. k. — Budapest : Franklin. 516 p. 254 kép, 2 térk. ; 563 p. 290 kép, 2 térk.

A római-kori és népvándorláskori Magyarország.*

256. ONDROUCH, VOJTĚCH : Přehled prací o dějinách středního Podunají v době římské okupace za rok 1936. (A Közép-Duna mentének római-kori megszállására vonatkozó, 1936-ban megjelent történelmi munkáknak szemléje.) — *Bratislava* 11. évf. p. 76—80.
257. BÖHM, JAROSLAV—JANKOVICH, J. M. : Skythové na Podkarpatské Rusi. (Szkíták a Kárpátalji Ruthénföldön). Ism. : *Bratislava* 1937. p. 86—89.
258. PATSCH, KARL : Der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Trajan. — Wien—Leipzig : Hölder—Pichler—Tempsky. 252 p. 1 térk.
Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V. 2. — Akademie der Wissenschaften in Wien. Philos.-hist. Klasse. Sitzungberichte 217. 1.
259. HANDEL KÁLMÁN : A római birodalom gazdaságpolitikája a dunai provinciákban. Szemelvény a József Nádor Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karához benyújtott doktori értekezéséből. — Budapest : Antos ny. 20 p.
260. PISANI, VITTORE : Il problema illirico. (Tentativo di delimitazione.) — Pécs : Szerző. 16 p.
Kny. : *Pannonia*.
261. M. A. [MAROSI ARNOLD] : Római orvosi emlékek múzeumunkban. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 27—28.
262. DOBROVITS ALADÁR : Harpokratész kis bronzszobrai Budapesten. *Archeologiai Értesítő*, új f. 50. k. p. 151—157. 4 (90—93.) kép.
263. LAURINGER ERNŐ : A rekonstruált capitoliumi trias-szobrok Sopron város múzeumában. *Soproni Szemle* 1. évf. p. 45—57. 3 kép.
264. NAGY LAJOS : Gladiátor ábrázolások az Acquincumi Múzeumban. *Budapest Régiségei* XII. k. p. 181—195. 12 kép.
265. NAGY LAJOS : A pannoniai római díszítő művészet történetéhez. *Tükör* 5. évf. p. 900—903.
266. KOVRIG ILONA : A császárkori fibulák főformái Pannoniában. [Magyar-német szöveg.] — Budapest : Tudományegyetem Numizmatikai és Régészeti Int. 130 p. 41 t.
Dissertationes Pannonicae ex Instituto num. et arch. Univ. a Petro Pázmány nom. Budapestinensis provenientes. Ser II. fasc. 4.
267. RÓMWALTER ALFRÉD : Római korú sajtolt üveg Sopronból. *Soproni Szemle* 1. évf. p. 120—123.
268. SELLYE IBOLYA : Császárkori emailmunkák Pannoniából. — Budapest : Tudományegyetem Numizmatikai és Régészeti Int. 30 p.

* A magyarországi régészeti kutatást érdeklő cikkek, tanulmányok címét időről-időre *Alföldi András* adja közre a *Pannonia* c. folyóiratban (Bibliographia Pannonica, v. ő. 10.)

- Dissertationes Pannonicae ex Instituto num. et arch. Univ. a Petro Pázmány nom. Budapestinensis provenientes. Ser. II. fasc. 8.
269. PÁRDU CZ, M.: Neuere Angaben zur Keramik des Alföld aus der Römerzeit. *Dolgozatok* XIII. k. p. 195—231, 5 [XIII—XVII.] t.
270. NAGY TIBOR: Orthodoxia és eretnekség a pannoniai őskereszténységben. *Történetírás* 1. évf. p. 113—142.
271. [MAROSI ÁRNOLD]: Az adonyi római kövek beszállítása. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 69.
272. NAGY LAJOS: Az *Acquincumi* Múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923—1935. években. *Budapest Régiségei*, XII. k. p. 261—275.
273. KUZSINSZKY BÁLINT: Az *Acquincumi* Múzeum római kőemlékeinek ötödik sorozata. *Budapest Régiségei*, XII. k. p. 63—152. 67 kép.
274. ÁLFÖLDI ANDRÁS: Les anciens habitants du Tabán. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 56. k. p. 545—548.
275. NAGY LAJOS: A csúcshegyi római villa *Óbudán*. *Budapest Régiségei*, XII. k. p. 27—60. 23 kép.
276. M. A. [MAROSI ÁRNOLD]: Római urnasírlelet *Csákvárról*. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 27.
277. MAROSI ÁRNOLD: A csákvári római sírok tanulságai. [Kerámia, vas és bronz díszművek.] *Székesfehérvári Szemle* p. 62—65. 2 [V—VI.] t.
278. ONDROUCH, VOJTĚCH: Antická zpráva o Děvině u Bratislavy. (Ókori hír a Pozsony melletti Dėvėnyről.) — *Bratislava* 11. évf. p. 48—50. 1 t.
279. LOVAS ELEMÉR: Pannonia római úthálózata *Győr* környékén. — Pannonhalma: Sárkány ny. 32 p.
A Pannonhalmi Szemle Könyvtára, 22. — Kny.: *Pannonhalmi Szemle*.
280. KOMÁROMY JÓZSEF: A *jászberényi* belsőszőlői római-kori temető. A *Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve* p. 82—85.
281. HEKLER ANTAL: Római kőemlékek *Kethelyen*. (Sopron vm.) *Archaeologiai Értesítő*, új f. 50. k. p. 77—80. 7 (43—49.) kép.
282. PAULOVITS ISTVÁN: Mithras-oltár és thrák elemek Camponában. (*Nagytétény*.) *Mahler-émlékkönyv* p. 224—229. 1 kép.
283. LOVAS ELEMÉR: *Pannonhalma* környéke az ó- és középkorban. — Pannonhalma: Pannonhalmi Szemle 21 p.
Pannonhalmi Szemle Könyvtára, 3. — Kny.: *Pannonhalmi Szemle*.
284. DORMUTH ÁRPÁD: Római maradványok *Ráckereszturon*. Kisebb közlemények. *Székesfehérvári Szemle* p. 65—66.
285. LAURINGER ERNŐ: A *Sopron* városi múzeum legújabb római-kori sírkőletei. — Sopron: Röttig—Romwalter ny. 8 p.
Kny.: *Soproni Szemle*.
286. [MAROSI ÁRNOLD]: A budai kapu római feliratos köve. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 69.

287. NAGY LAJOS : Aquincumi vonatkozású kiadatlan feliratos köemlékek *Szentendréről*. *Archaeologiai Értesítő*, új f. 50. k. p. 85—115. 14 (52—65.) kép.
288. PĂRVAN, VASILE : Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile Carpato—Danubiene. (Dacia. Az ősi civilizációk a Duna és a Kárpátok vidékén.) Franciából ford. Vulpe. — București : Asociația academică „Vasile Pârvan“. XII, 218 p. 1 térk.
289. CHRISTESCU, VASILE : Istoria militară a Daciei romane. (A római Dácia katonai története.) — București : Fundația Regele Carol I. (Impr. Națională.) X, 269 p. 1 térk. Ism. C. D. Fortunescu *Arhivele Olteniei* 1937, p. 201—202.
290. ZAGORIȚ, CONSTANTIN : Sarmizegethusa. Unde cred că s'a găsit în adevăr, întemeiat pe considerațiuni militare, geografice, topografice și fortificațiuni găsite pe teren. (Sarmizegethusa. Hol feküdt a valóságban nézetem szerint, támaszkodva katonai, földrajzi és helyrajzi megfontolásokra és a terepen talált erődítésekre.) — Ploești : Tip. Concurența. 23 p. 4 térk.
291. ZAGORIȚ, CONSTANTIN : Sarmizegethusa. II. Alte păreri cu răspunsurile cuvenite. Dovada hotărâtoare că Sarmizegethusa s'a găsit acolo unde am afirmat eu. (Sarmizegethusa. II. Más vélemények a megfelelő válaszokkal. Döntő bizonyíték, hogy Sarmizegethusa ott volt, ahol én állítottam.) — [Ploești]: Tip. Voința Prahovei. 35 p. 2 térk.
292. MACREA, MIHAIL : Castrul roman dela Bologa. Săpăturile din vara anului 1936. (A Sebesvár melletti római tábor. Az 1936. évi nyári ásátások.) — Cluj : Tip. „Cartea Românească“. 99 p. Kny. : *Anuarul Comisiunii monumentelor istorice*. Secția pentru Transilvania, IV. (1932—1936).
293. BORZA, AL[EXANDRU] : Amintiri despre arheologul A. Cserni și săpăturile dela Apulum. (Megemlékezések Cserni Béla régészről és az apulumi ásátásokról.) — Cluj : Tip. Națională. 1936. 20 p. 2 t. Kny. : *Patria*, 18. évf.
294. BEAU DE LOMÉNE, E. : Naissance de la nation roumaine. De Byzance à Étienne-Le-Grand de Moldavie. — Bucarest : (Impr. Națională.) 231 p. 6 t.
295. BRATIANU, G. I. : Une énigme et un miracle historique : le peuple roumain. A propos du livre de M. Ferdinand Lot sur les invasions barbares et de quelques ouvrages récents sur les origines du peuple roumain. — Bucarest : Impr. Nationale. 134 p. 3 t., 1 térk. Ism. : A. A. M. *Tara Bârsei* 1937. p. 574—575 ; E. Condurachi *Buletinul Institutului de filologie română „Alexandru Philippide* 1937. p. 244—249. ; D. Bodin *Revista Istorică Română* 1937. p. 429—430. ; C. D. Fortunescu *Arhivele Olteniei* 1937. p. 463—466.

296. ARIFEANU, VIRGIL : României n'au părăsit niciodată Dacia. Documente. (A románok sohasem hagyták el Dáciát. Bizonyítékok.) — București : Tip. „Bucovina“. 122 p.
297. SEIȘANU, ROMULUS : La Roumanie, pays latin. — Bucarest : [Impr. Națională]. 98 p. 1 térk.
298. IORGA, N. : Istoria Românilor. Vol. I. Partea 1. Strămoșii înainte de Romani. 269 p., 29 f. Vol. I. Partea 2. Sigiliul Romei. 357 p., 36 f. Vol. II. Oamenii pământului (până la anul 1000). 345 p., 26 f. Vol. III. Ctitorii. 363 p., 62 f. Vol. IV. Cavalerii. 451 p., 72 f. — [Vol. I—III.] Vălenii-de-Munte: Tip. „Datina Românească“. 1936. [Vol. IV.] București : Impr. Națională.
Ism. : Vol. I—II. : Ion I. Nistor, *Junimea Literară* 1936. ; Vol. I—III. : N. A. Constantinescu *Revista Istorică* 1937. p. 30—57., 105—122., 308—324.
299. IORGA, N. : Histoire des Roumains et de la romanité orientale. Publiée sous les auspices de la Majesté Le Roi Charles II. par l'Académie Roumaine. Vol. I. Partie 1. Les ancêtres avant les Romains. 317 p., 29 f. Vol. I. Partie 2. Le sceau de Rome. 411 p., 38 f. Vol. II. Les maîtres de la terre (jusqu'à l'an mille). 427 p., 26 f. Vol. III. Les fondateurs d'état. 424 p., 62 f. Vol. IV. Les chevaliers. 537 p., 72 f. — Bucarest : (Impr. de l'État).
Ism. : Vol. I—II. : N. A. Constantinescu *Revue Historique du Sud-Est Européen* 1937. p. 115—124.
300. SETON-WATSON, R. W. : Histoire des Romains de l'époque romaine à l'achèvement de l'unité. — Paris : Presses Universitaires. 4° VIII, 666 p. 1 t.
Ism. : Makkai L. *Századok* 1938. p. 510—519.
301. BALOTĂ, ANTOINE : Un témoignage historique : Terra > țară. *Revue Historique du Sud-Est Européen* 14. évf. p. 61—69.
302. CRĂCIUN, ANDREI : Al cui e Ardealul ? (Kié Erdély ?) Conferință. — Oradea : Tip. Sonnenfeld S. A. 1936. 30 p.
Ugyanaz, 2. kiadás : Oradea : Tip. Patria. 32 p.
303. TAMÁS LAJOS : Erdély és az oláh őstörténet. [Összefoglaló tanulmány az író „Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában c. munkájáról.] *Ethnographia—Népelet* 48. évf. p. 1—10.
304. KNEZSA, ISTVÁN : Zur Frage der gepidisch-rumänischen Symbiose in Siebenbürgen. — Budapest : Sárkány ny. 20 p.
Études sur l'Europe Centre-Orientale, 8.
305. MOTOGNA, VICTOR : Un secol din istoria Daciei în timpul năvălirilor barbare. Epoca încreștinării poporului românesc. (Egy század Dácia történetéből a népvándorlás idejében. A román nép kereszténnyé válásának kora.) — Cluj : Tip. Națională. 28 p.
306. RELI, SIMION : Originea și vechimea creștinismului la Români. (A kereszténység eredete és régisége a románoknál.) — Cernăuți : Tip. Glasul Bucovinei. 56 p. 1 térk.

307. SACERDOTEANU, AURELIAN : Români și Barbari în secolul IX. Un început de diferențiere. (Románok és barbárok a IX. században. Az elkülönülés kezdete.) *Revista Arhivelor* III/1. 1936—1937. p. 108—122.
Ism. : Ax. Blanciu. *Țara Bârsei* 1937, p. 580—582.
308. DRĂNJALĂ, DIMITRU : Influențe românești în Carpați. Cu privire specială asupra regiunii Valașsko din Moravia. (Román befolyások a Kárpátokban. Különös tekintettel a morvaországi Valașsko vidékére.) *Arhiva* 44. évf. p. 110—121.
309. SKUTIL, JOSEF : K historii hľadania Atilovho hrobu na Slovensku roku 1935. (Attila sírjának az 1935. évben Szlovén-szón való kereséséhez.) *Sborník Muzealnej Slovenskej Spoločnosti* 31 évf. p. 188—196.
310. M. A. [MAROSI ARNOLD] : Fejérmegyei avar leletek keresztény kapcsolatai. Kisebb közlemények. *Székesfehérvári Szemle* p. 25—26.
311. BÁLINT ALAJOS : Avar sírok *Batidán*. [Német kivonattal.] *Dolgozatok*, XIII. k. p. 89—97, 98—104. 4 [IX—XII.] t.
312. DORMUTH ÁRPÁD : Népvándorlaskori leletek *Csákvár* határában. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 69.
313. PÁRDUCZ MIHÁLY : Újabb jazig leletek *Hódmezővásárhely* határában. [Magyar-német szöveg.] *Dolgozatok*, XIII. k. p. 78—84, 85—88. 1 [VIII.] t.
314. M. A. [MAROSI ARNOLD] : Kecskemét város nemes cselekedete. [A második *igari* lelet néven szereplő avar fejedelmi sírleletet a Szent István év alkalmából a Székesfehérvári Múzeumnak örök letétként átengedte.] Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 28.
- 314a. KOMÁROMY JÓZSEF : A *jászberényi*-négy szállási középkori temető. *A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve*, p. 86—88. 1 kép.
315. M. A. [MAROSI ARNOLD] : A *soponyai* germán sírlelet. Kisebb közlemények. *Székesfehérvári Szemle* p. 66—67.
316. BARTUCZ LAJOS : A *székesfehérvári* püspökkerti ásatások embertani szempontból. — Székesfehérvár : Pannonia ny. 16° 14 p.
317. KISS LAJOS : Honfoglaláskori sírok *Tiszabercelen*. *Dolgozatok*, XIII. k. p. 240—245.
318. PÁLINKÁS LÁSZLÓ : A *tiszabői* honfoglaláskori szórványos lelet. *Archaeologiai Értesítő*, új f. 50. k. p. 146—147. 1 [87.] kép.
319. M. A. [MAROSI ARNOLD] : Kelta bronzdíszek *Velencéről*. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 26.
320. RADVÁNYI, CELO : Deákovce—pamätník najrannejšicho kresťanstva na Slovensku. (Deáki—megemlékezés a legkorábbi kereszténységről Szlovén-szón.) *Kultúra* 9. évf. p. 105—106.
- 320a. FRANZ, L. : Germanen an der Leitha. *Unsere Heimat* [Wien] 10. évf. p. 207—213.
321. DE VIENNE, LOUIS : La Hongrie avant les Hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 57. k. p. 300—305.

IV. Középkor.

Források.

322. GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS : Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC. usque ad annum MCCCL. I—II. k. (A—C, D—N.) — Budapest : Szent István Akadémia. X, 811 p. [2] 813—1715.
Ism. : Bb. *Irodalomtörténet* 26. évf. p. 171—172. ; Szinnyei F. *Napkelet* 15. évf. p. 762—764. ; Szentpétery I. *Századok* 72. évf. p. 519—523.
323. MINORSKY, V. : Une nouvelle source persane sur les Hongrois au Xe siècle. — Budapest : Société de la Nouvelle Revue de Hongrie. 8 p.
Kny. : *Nouvelle Revue de Hongrie*.
324. Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. I. k. — Budapest : M. Tud. Akadémia és M. Történelmi Társulat. XIV, 553 p.
Tartalma : *Deér, Iosephus* : Quis fuerit fons primigenius Gestorum Chronicorumque Hungaricorum medii aevi ex saec. XI. mo oriundus ac post deperditus. p. 1—11. — *Jakubovich, Aemilius* : P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. *Pais, Desiderius* : Annotationes exegeticae. p. 13—117. — *Madzsar Emericus* : Annales Posonienses. p. 119—129. — *Domanovszky, Alexander* : Simonis de Kéza Gesta Hungarorum. p. 129—194. — *Szentpétery, Emericus* : Chronicon Zagrabienese cum textu Chronici Varadiensis collatum. p. 195—215. — *Domanovszky, Alexander* : Cronici Hungarici compositio saeculi XIV. p. 217—505.
Ism. : Holub J. *Századok* 1938. p. 360—365. ; Fekete Nagy A. *Turul* 51. k. p. 89—91.
325. P. Magister quondam Belae regis Hungariae notarius. Gesta Hungarorum. Ed. LADISLAUS JUHÁSZ. — Budapest : Egyetemi ny. 32 p.
Fontes Latini ad Historiam Hungaricam Spectantes. Fasc. III.
326. [SCHIOPUL, IOSIF] : Cronica notarului anonim al regelui Bela. (Béla király névtelen jegyzőjének krónikája.) *Dacia Istorică*, I. évf. p. 30—35, 77—85, 124—131. 2 t.
327. SZILÁGYI LORÁND : Az Anonymus-kérdés revíziója. *Századok* 71. évf. p. 1—154, 136—202.
Ism. : S. I. *Erdélyi Múzeum* 1937. p. 378—379.
328. SZILÁGYI LORÁND : Az Anonymus-kérdés. *Magyar Szemle* 31. k. p. 190—200.
329. POPA-LISSEANU, G[HEORGHE] : Izvoarele istoriei Românilor. Vol. XI. Cronica pictată dela Viena. Text, traducere și comentarii de ——. — Fontes historiae Daco-Romanorum. Fasc. XI. Chronicon pictum Vindobonense. — București : Tip. Bucovina. L, 251 p., 4 t.

330. BENDEFY LÁSZLÓ: Frater Julianus utazásainak kéziratos kútfői. Fontes authentici itinera Fr. Juliani illustrantes. A 700 éves jubileum alkalmából közreadott teljes szöveg- és hasonmáskiadást összeállította, jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátta — —. — Budapest: Sárkány ny. 79 p. 25 t.
- 330a. BENDEFY LÁSZLÓ: Fontes authentici itinera (1235—1238) Fr. Juliani illustrantes. — Budapest: Sárkány ny. 53 [3] p. 25 t.
Études sur l'Europe Centre-Orientale, 7. — Kny.: *Archivum Europae Centro-Orientalis*.
331. BENDEFY LÁSZLÓ: Egykorú kínai kútfők a mongolok 1237—42. évi hadjárataról. *Történetírás* I. évf. p. 465—481. I térk.
332. LOEHR, M.: Der steirische Reimchronist: her Otacher ouz der Geul. *Mitteilungen d. Österr. Instituts f. Geschichtsforschung* 51. évf. p. 89—130.
333. [SCHIOPUL, IOSIF]: M. Perlbach și documentele Ordinului Teuton. (Max Perlbach és a Német Lovagrend oklevelei.) *Dacia Istorică* I. évf. p. 70—76.
334. [SCHIOPUL, IOSIF]: Fașurile contelui Kemény. (Gróf Kemény [József] hamisításai.) *Dacia Istorică* I. évf. p. 116—120.
335. CHALOUPECKÝ, VÁCLAV: Středověké listy ze Slovenska. Sbíрка listů a listin, psaných jazykem narodním. (Középkori oklevelek Szlovenszkból. Nemzeti nyelven írott oklevelek és levelek gyűjteménye.) — Bratislava—Praha: Melantricha. XL, 266 (2) p., 24 t.
336. VÁŽNÝ, VÁCLAV: Glossarium Bohemoslavicum. Slovník k „Středověkým listům ze Slovenska“ s jazykovým rozborem. (Szótár a „Középkori oklevelek Szlovenszkból“ című munkához [ld. 335.] nyelvészeti fölöddással.) — Bratislava. XXVII, 103 p.
Knihovňa Slovenskeho Archívu. Sväzok I.
337. BAÁN KÁLMÁN: A búlyi és jékei *Jékey*-család oklevéltára. 1271—1660. Regeszták. — Budapest: M. Családtörténeti Szemle. 32 p.
338. Jékey regeszták. [1280—1406.] *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 111—119, 153—167.
339. A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. Közzétette, családtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta LUKINICH IMRE I. k. 1351—1510. — Budapest: M. Tud. Akadémia. LXII, 736 p. 4 t.
340. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Begründet von Franz Zimmermann. IV. Band: 1416—1437. Nr. 1786—2299. Auf Grund von Vorarbeiten Michael Auners und Georg Müllers bearbeitet von GUSTAV GÜNDISCH. Hermannstadt: Krafft u. Drotleff. X, 726 p.
Ism.: Ila B. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 305—310.; N. Iorga *Revista Istorică* 1937. p. 98—100.

341. B. BOÉR GÉZA (közli): Hunyadi János adománylevele (1440-ből). *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 185—187.
342. ANTALFFY, ANDREI: Vechea cronică otomană editată de dr. Friedrich Giese, ca izvor pentru Istoria Românilor (traducere din limba turcească). (A dr. Giese Friedrich által kiadott régi ottomán krónika mint forrás a románok történetéhez. Fordítás török nyelvből.) [A várnai és a rigómezei csatára von.] *Revista Istorică* 23. évf. p. 217—235.
343. GÓRKA, OLGIERD: Cronica epocii lui Ștefan cel Mare. (1457—1499.) (Nagy István [moldvai vajda] korának krónikája.) [Az 1931-ben lengyel nyelven megjelent tanulmány fordítása Biedrzycki Emiltől.] — București: Impr. Națională. 160 p.
Biblioteca Revistei Istorice Române I.
344. FERENCZI SÁNDOR: Az alsósófalvi „rovásírásos“ emlék. *Erdélyi Múzeum* 42. évf. p. 339—349.
345. DEBRECZY, ALEXANDRU: Monumentele în manuscrise de limbii și literaturii maghiare în Muzeul Național Săcuiesc din Sft. Gheorghe. (A magyar nyelv és irodalom kéziratoss emlékei a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban.) Cluj: Nagy ny. 100 p.
Universitatea „Regele Ferdinand I.“ din Cluj. Facultatea de Litere și Filosofie.

Általános munkák, politikai történet.

346. [SCHIOPUL, IOSIF]: Drumul descălecării ungurești. (A magyarok bejövetelének útja.) *Dacia Istorică* I. évf. p. 22—24.
347. KOSSÁNYI BÉLA: A kalizok vallása. *Domanovszky-emlékkönyv*, p. 355—368.
348. [SCHIOPUL, IOSIF]: Tot „influența bulgărească“. (Újból „a bolgár befolyás“ [Erdélyben]). *Dacia Istorică* I. évf. p. 85—87.
349. MARTIAN, IULIAN: Cucerirea Ardealului de către Unguri, traducere după G. Schmidt (1861). (Erdély elfoglalása a magyarok által, fordítás Schmidt G. után.) *Arhiva Someșană* 5. évf. p. 361—369.
350. CHINDEA, THEODOR: A székelyek és ezeknek összekötetése a román fejedelemségekkel 1526-ig. — Sibiu: Tip. „Dacia Traiana“. 64 p.
Ld.: 298—300.
351. MUREȘIANU, A[UREL] A.: O nouă contribuție la istoria Românilor în evul mediu. (III—V.) (Új adalék a románok történetéhez a középkorban.) *Țara Bârsei* 9. évf. p. 109—127, 195—214, 307—329.
352. BLÉNESSY JÁNOS: I. A Lehel-kürt ismertetése és irodalma. II. Milyen történelmi szerepet játszott Lehel vezér s hogyan keletkezett mondája. Dolgozatok. [Németkivonattal.] *A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve* p. 16—37.

353. SCHÜNEMANN, KONRAD : Ostpolitik und Kriegführung im deutschen Mittelalter. *Ungarische Jahrbücher* XVII. k. p. 31—56.
354. MIHÁLYI ERNŐ : Szent István élete és műve. I—II. k. — Budapest : Palladis. 254; 281 p.
355. HÓMAN BÁLINT : A nagy király. [Szent István.] *Néptanítók Lapja* 70. évf. p. 621—623.
356. LANCZ, COLOMANNO : Santo Stefano re apostolico. *Annuario* 1937. p. 17—21.
357. Szent István élete és uralkodása. — Budapest : Actio Catholica Országos Elnöksége. 7 p. Actio Catholica, 47.
358. Szent István, a keresztény Magyarország megteremtője. — Budapest : Actio Catholica Országos Elnöksége. 8 p. Actio Catholica, 46.
359. HORVÁTH JENŐ : Szent István diplomáciája. — Budapest : Pfeiffer. 112 p. Ism. : Csóka L. *Katolikus Szemle* 51. évf. p. 165—166.
360. LUTTOR, FRANCESCO : Santo Stefano e Roma. *Annuario* 1937. p. 22—41.
361. TÖHI SÁNDOR—UGRIN JÓZSEF : Szent István magyarjai. Képek a multból és a jelenből. — Budapest : Korda ny. 12 p. Kny. : Az Actio Catholica Főbizottságának anyaggyűjteményei.
362. MAGYARÁSZ FERENC : Az egynyelvű ország Szent István király intelmeiben. *Katolikus Szemle* 51. évf. p. 279—283.
363. TÓTH ZOLTÁN : Fegyvertörténetünk Szent Istvánja. *Magyar Szemle* 31. k. p. 97—104.
364. [MAROSI ARNOLD] : Hadtörténelmi emlékek. [Múzeumi gyarapodás régi fegyverekben.] Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 70.
365. DIENES GYULA : Régi magyar várak és erődítések. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 7. sz. p. 201—207.
366. NECŞULESCU, C. : Ipoteza formaţiunii politice române la Dunăre, în sec. XI. (Román politikai alakulatok feltevése a Dunánál a XI. században.) *Revista Istorică Română* 7. évf. p. 122—151.
367. MUREŞIANU, AUREL A. : Originea Ciangăilor din Săcelele Braşovului. Contribuţii istorice documentate la vechimea elementului românesc în Ţara Bârsei. (A hétfalusi csángók eredete. Okmányokkal igazolt történeti adalékok a román elem régiségére a Barcaságban.) — Satulung-Săcele. Jud. Braşov : (Braşov : Hunyady ny.) 20 p.
368. FEST SÁNDOR : Adalékok az angol-magyar érintkezések történetéhez az Árpád-házi királyok korában. 1. Menekült angolok magyar papjai. 2. Az oxfordi egyetem első ismert tanulója magyar. 3. Angliában letelepedett magyarok a XIII. század elején. *Századok* 71. évf. p. 122—126.

369. MALCOMES, BÉLA Baron: The Hungarian birthplace of St. Margaret of Scotland. *The Hungarian Quarterly* 3. k. p. 704—715.
370. BÁRCZI GÉZA: A középkori vallon-magyar érintkezésekhez. — Budapest: Egyetemi ny. p. 399—416.
Kny.: *Századok* 71. évf.
371. TERLINDEN, CHARLES: La Belgique et la Hongrie au moyen âge. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 57. k. p. 14—23.
372. GROUSSET, RENÉ: La Hongrie et la Syrie chrétienne au XIIIe siècle. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 56. k. p. 232—237.
373. BENEDEFY LÁSZLÓ: Julianus ázsiai útja. *Búvár* 3. évf. p. 21—23. 2 kép.
374. JOÓ TIBOR: Julián barát hazatér. *Tükör* 5. évf. p. 189—192.
375. KÁLLAY ISTVÁN: Julián barát és a magyar őshaza. *Ifjúsági Vezető* 11. évf. p. 339—343.
376. M. A. [MAROSI ARNOLD]: Juliánusz és Székesfehérvár. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 28—29.
377. [SCHIOPUL, IOSIF]: „Cumanie rex“ în titulatura regilor Ungariei. („Cumanie rex“ Magyarország királyainak címében.) *Dacia Istorică* 1. évf. p. 97—107.
378. BRANDIS, K. Graf zu: Die Habsburger und die Stephanskrone. — Zürich—Leipzig—Wien: Amalthea-Verl. XII, 200 p.
379. MISKOLCZY ISTVÁN: Magyar-olasz összeköttetések az Anjouk korában. Magyar-nápolyi kapcsolatok. — Budapest: Szent István Társulat. 340 p. 1 t.
Ism.: Tóth L. *Katolikus Szemle* 51. évf. 11. sz. p. 681—682.; Barta I. *Magyar Kultúra* 24. évf., *Néptanítók Lapja* 70. évf. p. 601.; — ha — *Pannonhalmi Szemle* 12. évf. p. 378.; M. Á. *Orsz. Középiskolai Tanárregyesületi Közlöny* 71. évf. p. 144—145.
380. HORVÁTH HENRIK: Zsigmond király és kora. König Sigismund und seine Zeit. Zsigmond király halálának 500 éves évfordulóján kiadta Budapest székesfőváros. — Budapest: Háziny. [3] 246 p. 36 t.
Budapest Székesfőváros várostörténeti monográfiái, 8.
381. SZILÁGYI, LORÁND von: Die Personalunion des Deutschen Reiches mit Ungarn in den Jahren 1410 bis 1439. *Ungarische Jahrbücher* XVI. k. p. 145—189.
382. DEÉR JÓZSEF: La chevalerie hongroise sous Sigismund de Luxembourg. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 56. k. p. 122—133.
383. DOBERDÓI BÁNLAKY JÓZSEF: A Hunyadiak kora. I. Hunyadi János 1437—1456. II. Hunyadi Mátyás 1458—1490. — Budapest: Grill. 308 p. 19. t.; 282 p. 5 t.
A Magyar nemzet hadtörténelme, 11. rész.
Ism.: Markó Á. *Hadtörténelmi Közlemények* 38. évf. p. 218—282.
384. TOMICIU, NICOLAE: Jancu Românul de Huniade. (A román Hunyadi János.) *Arhivele Olteniei* 16. évf. p. 35—59.

- 384a. FRATER LÉNÁRT: Hunyadi magyar származása oklevelekben. — Vác: Kapisztrán ny. 125 p. 2 t.
385. KÖNYI MÁRIA: Hunyadi János bátai csatája. *Magyar Kultúra* 24. évf. p. 267—269.
386. URBÁNEK, RUDOLF: Vladislav Varnenčik — skutečnost i legenda. (Várnai Ulászló — valóság és legenda.) — Praha. 224 p.
Historická knihovna, Svazek I. vyd. Kruh pro studium ěs dějin vojenských při vědeckém ustavu vojenském v Praze.
387. HALECKI, O.: Nouvelles observations critiques au sujet de la croisade de Varna. *Bulletin international de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*. Classe de philologie, classe d'histoire et de philosophie 1937. 8 p.
388. GOSZTONYI KÁLMÁN: Mikor és hogyan mentette meg Magyarország katonai ereje Európát? — Budapest: Stádium. 50 p.
Ism.: Gergely L. *Magyar Kultúra* 47. k. p. 284—285.
389. PALL, FRANCESCO: Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi. — Vălenii-de-Munte: Tip. Datina Românească. 60 p. 2 t.
Kny.: *Bulletin Historique de l'Académie Roumaine*, XX. — Facoltà di Lettere dell' Università di Cluj.
390. GOYAU, GEORGES: Chefs de croisades en terre magyare. Capistran, Laurent de Brindes, Marc d'Aviano. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 56. k. p. 118—120.
391. SIKLÓSSY, LADISLAS: An anglo-hungarian tournament at the court of Edward the Fourth. [1480.] *The Hungarian Quarterly* 3. k. p. 515—523.
392. ISPIRESCU, PETRE: Viața și faptele lui Vlad-Vodă Țepeș. (Vlad Țepeș vajda élete és tettei [V. László, Szilágyi Mihály és Mátyás király von.]). — Cernăuți: Tip. „Glasul Bucovinei” 9 p.
Universitatea Regele Carol II. din Cernăuți. Seminarul român de Literatură Modernă și Folclor. — Kny.: *Junimea Literară*.
393. GIURESCU, CONSTANTIN C.: Istoria Românilor. II. 1—2. Dela Mircea cel Bătrân și Alexandru cel Bun până la Mihai Viteazul. (A románok története. II. 1—2. Az Őreg Mirceától és Jó Sándortól Vitéz Mihályig.) — București: Fundatia „Regele Carol II.” Impr. Natională. VI, 417 p., 4 térk.; 419—793. p.
Biblioteca Enciclopedică.
Ism.: Gáldi L. *Századok* 1938. p. 220—227.
394. ELEKES LAJOS: Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király. — Budapest: Sárkány ny. 82 p.
395. BENDA KÁLMÁN: A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV—XVII. században). — Budapest: Bethlen ny. 128 p.
Ism.: Clauser M. *Irodalomtörténet* 47. évf. p. 175—176.; Ravasz J. *Fiatal magyarság* 7. évf. p. 199—200.; Borbély L.

- Magyar Protestánsok Lapja* 11. évf. p. 187.; Ferdinándy M. *Az Ország Utja* 1. évf. p. 114—115.; Joó T. *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 444—446.
396. TERBE LAJOS: Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája.) — Budapest: Egyetemi ny. 55 p.
Kny.: *Egyetemes Philologiai Közöny.* [Sokban változtatott szöveggel.]
397. HORVÁTH MAGDA: A törökveszedelem a német közvéleményben. — Budapest: Dunántúl ny. 108 p.
Minerva Könyvtár, 112.
Ism.: Benda K. *Századok* 71. évf. p. 489—490.; Joó T. *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 590—593.
398. TERLINDEN, CHARLES: Belgium in the European equilibrium. *The Hungarian Quarterly* III. k. p. 409—417.
399. TERLINDEN, CHARLES: La Belgique et la Hongrie à l'époque moderne [du XVe siècle à nos jours]. — Budapest: Société de la Nouvelle Revue de Hongrie. 20 p.
Kny.: *Nouvelle Revue de Hongrie.*
400. HALÁSZ, GABRIEL: La reine Marie de Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 57. k. p. 24—29. 1 t.

Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet.

401. MÁLYUSZ, ELEMÉR: The State in medieval Hungary. *The Hungarian Quarterly* III. k. p. 495—500.
402. OTTLIK, GEORGES: La Couronne de St. Etienne et la Constitution Hongroise. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 57. k. p. 104—112.
403. ERDÉLYI LÁSZLÓ: A magyar Szent Korona-tan eredete és jelentősége. *Korunk Szava* 7. évf. p. 162.
404. KARPAT, JOSEF: Corona regni Hungariae v dobe Árpádovskej. (Corona regni Hungariae az Árpádok korában.) — Bratislava 94 p.
Prace zo seminara dějin práva v strednej Europe pravnickej fakulty Univ. Komenského v Bratislave. Vydává Rudolf Rauscher, 3.
405. DEÉR JÓZSEF: Az Árpádok vérségi joga. — Budapest: Szerző. 15 p.
406. NÉMETH FERENC: A jászkun privilégiumok — és ami belőlük még ma is érvényben van. *A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve*, p. 38—54.
407. MÓRA, MICHAEL: Beiträge zur Geschichte des kirchlichen Prozessrechtes im XII. Jahrhundert. *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* VII. k. p. 13—68.
408. FODOR HENRIK: A Várad Regestrum vasi vonatkozásai. [A nagyváradi székeskáptalan 1208—1235-ig terjedő hiteleshelyi feljegyzéseiből két vas megyei tüzesvaspróba-döntvény.] *Vasi Szemle* 4. évf. p. 261—264.

409. SOMOGYI FERENC: Végrendelkezés nemesi magánjogunk szerint 1000-tól 1715-ig. — Pécs: Dunántúl ny. 200 p.
Ism.: Székely I. *Katolikus Szemle* 51. évf. p. 687—688.; Perbíró J. *Jogállam* 36. évf. p. 410—411.; Eckhart F. *Századok* 72. évf. p. 80—87.
- Ld. 420.
410. BALÁSFALVI KISS ALBERT: A római jog receptiója a germán jogban s annak hatása az európai jogfejlődésre. — Szeged: Ferenc József Tudományegyetem. 46 p.
-
411. VÁCZY PÉTER: A magyar királyság központi igazgatása a XI—XII. században. *Domanovszky-emlékkönyv*, p. 607—624.
Ism.: Istványi G. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 291.
412. FÖGLEIN ANTAL: A vármegyei notáriusi tisztség kialakulásához. [Német kivonattal.] *Turul* 51. k. p. 87—88.
- Ld.: 36, 54.
413. [SCHIOPUL, IOSIF]: Un „comes Scibiniensis“ la 1210? *Dacia Istorică* 1. évf. p. 61—65.
414. LECCA, O. G.: Banatul de Severin și Oltenia. (A szörényi bánóság és Olténia.) *Arhivele Olteniei* 16. évf. p. 1—7.
415. GIURESCU, CONSTANTIN C.: Județe dispărute din Țara Românească. (Havasalfölde eltűnt vármegyéi [köztük a székek betelepülőkről elnevezett Săcueni vármegye]). — București: Tip. Luceăfarul. 8 p.
Kny.: *Omagiu profesorului D. Gusti* [emlékkönyv]. (Arhiva pentru Stiința și Reforma Socială, 1936.)

Gazdaság- és társadalomtörténet.

- Ld.: 185.
416. VÁCZY PÉTER: A magyar társadalom kialakulása. *Magyar Szemle* 31. k. p. 5—11.
417. BARTONIEK EMMA: Szociális problémák az Árpádkorban. *Domanovszky-emlékkönyv*, p. 44—58.
418. SZENTMIHÁLYI TAMÁS: Királyi udvar és társadalom. *Ijjúsági Vezető* 11. évf. p. 424—432.
419. FEKETE NAGY ANTAL: Az országos és particularis nemesség tagozódása a középkorban. *Domanovszky-emlékkönyv*, p. 159—184.
- Ld.: 62—64.
420. HUSZTI DÉNES: A szabad földbirtok kérdéséhez az Árpádkorban. — Budapest: Szerző. 16 p.
Kny.: *Domanovszky-emlékkönyv*.
421. SZEBERÉNYI LAJOS ZSIGMOND: A parasztság története a legrégebbi időktől napjainkig. — Budapest: Gergely. 444 p.
422. DOBOSI, AL.: Datul oilor. (Quinquagesima ovium.) Un capitol din istoria economică a Românilor din Transilvania. (A juh-adó. Egy fejezet az erdélyi románok gazdaságtörténetéből.) — București: Impr. Națională. 96 p.

- Academia Română. Studii și cercetări. XXVIII.
Ism.: N. Iorga *Revue Historique du Sud-Est Européen* 1937.
p. 260—261.
423. KOLLING OSZKÁR: A hazai céhszervezetek legrégebbi nyomai. *Városok Lapja* 32. évf. p. 343—344, 468—469.
424. VERESS ENDRE: A kolozsvári Szent Mihály-templom céházszelői és a céhek története. — Cluj-Kolozsvár: Gloria ny. 16° 31 p.
425. KOVÁTS FERENC: Korakapitalisztikus gazdasági válság Magyarországon I. Mátyás király uralkodása alatt. *Mahler-émlékkönyv* p. 179—196.
426. PAULINYI OSZKÁR: A magyar aranymonopólium jövedelme a középkorban. *Domanovszky-émlékkönyv*, p. 488—503.
427. BÜCHLER SÁNDOR: Szerencsés Imre származása. *Mahler-émlékkönyv* p. 406—414.

Népiség-*, település- és helytörténet.

428. FEKETE NAGY ANTAL: Településtörténet és egyháztörténet. *Századok* 71. évf. p. 417—431.
429. POLÁNY ISTVÁN: Nyugatmagyarország néprajzi története. XVI. Német telepedések, német vendégek. (997—1150-ig.) XVII. Települések II. Géza korától a XV. századig. *Vasi Szemle* 4. évf. p. 330—343.
430. GLASER LAJOS: Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában. Fejér vármegye kialakulása. — [Cegléd]: Sárík ny. 48 p.
Kny.: Magyar városok és vármegyék monografiája, 22. (Fejér vármegye.)
431. ŠMILAUER, VLADIMÍR: Příspěvek k dějinám kolonisaace středního Slovenska. (Adalékok a középkori Szlovenszko településének történetéhez.) *Bratislava* 11. évf. p. 100—101.
432. ROUBÍK, FRANTIŠEK: Význam a sbírání pomístných názvů v Československu. (A helynévgyűjtés jelentősége Csehszlovákiában.) *Věstník Československé Akademie zemědělské* 13. évf. p. 1—2.
433. ETHEY GYULA: A vágvölgyi magyarság térvesztése. *Történetírás* 1. évf. p. 398—411.
434. ALLODIARIS IRMA: Adatok az Árpádkori alföldi magyarság anthropológiájához. — Budapest: Stephaneum ny. 60 p. 4 t.
Ld. 316.
435. SZABÓ ISTVÁN: Ugocsa megye. — Budapest: M. Tud. Akadémia. IX, 615 p., 15 vázlat, 4 térk.
Magyarság és nemzetiség, szerk. *Mályusz Elemér*. I. sorozat. 1. k.

* Az idevágó néprajzi irodalom jegyzéke az *Ethnographia-Népelet* 1939-i évfolyamában jelenik meg *Seregély Emma* összeállításában.

Ism.: Fáy E. B. *Debreceni Szemle* 11. évf. p. 152.; Gyenis A. *Magyar Kultúra* 24. évf. 48. k. p. 284—295.; Hadrovics A. *Magyar Nyelv* 33. évf. p. 184—186.; Kovács A. *Magyar Statisztikai Szemle* 15. évf. p. 39—41.; Moór E. *Népünk és Nyelvünk* 9. évf. p. 117—128.; Vanyó T. *Pannonhalmi Szemle* 12. évf. p. 229—230.; Gárdonyi A. *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 192—197.; Wellmann I. *Századok* 71. évf. p. 473—485.; Lénárd Ö., Meskó L. *Történetírás* 1. évf. p. 313—323.; Holub J. *Turul* 51. k. p. 92.

436. [SCHIOPUL, IOSIF]: Toponimie, istorie și topografie. 1. Idei și fapte. 2. Logică toponimică. 3. Jabenita [Görgény-Sóakna.] 4. Muntele „Schuler“ zis și „Postovarul“. (A [Brassó vidéki] „Schuler“, más néven Postovarul“-hegy.) 5. Ostrob. [Három falu neve Hátszeg környékén.] 6. Rusciori [Rossz-Csűr.] 7. Osoiul. [Egy falu, két hegy és két folyóvíz neve Erdélyben.] *Dacia Istorică* 1. évf. p. 36—47, 90—92, 93—94, 136—139, 140—141.
- Ld.: 367.
437. Csikszentgyörgyi JÓSA JÁNOS: Sásvármegye ezer év távlatában. Az eddig nem ismert ősrégi magyar vármegye felfedezése. — Szeged: Hargitaváralja. 18 p. Hargitaváralja Könyvei, 3.
438. Csikszentsimoni ENDES MIKLÓS: Csik-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csik megye) földjének és népének története 1918-ig. — Budapest: Szerző. [8] 633 [7] p.
439. BELITZKY JÁNOS: A nyugatdunántúli és felvidéki besenyő telepek. — Budapest: Szerző, 39 p. Kny.: *Domanovszky-Emlékkönyv*.
440. BAÁN KÁLMÁN: Középkori fejérvármegyei besenyő családok újabkori nyomai. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 127—133.
441. Tatai MOLNÁR MAGDOLNA: A jászok és kunok története. — Szeged: Árpád ny. 84 p. 2 térk. Kolozsvári-szegedi értekezések a magyar művelődés-történelem köréből, 36.
442. THEISS, J. G.: Um die Entstehung des mittelalterlichen Deutschtums in Ostmitteleuropa. *Volk und Reich* 11. évf. p. 925—932.
443. FÜREDI GÉZA: Hogyan került a francia nemzeti kisebbség a hajdani Magyarországra? *Láthatár* 5. évf. p. 454—455.
444. PETHŐ SÁNDOR: A Dunántúl szerepe a magyar történelemben. *Korunk Szava* 7. évf. p. 321—323.
445. FOLLAJTÁR ERNŐ, MOLNÁR ENDRE, SZEGHALMY GYULA: [Békésmegyei községek története.] *Békés vármegye* [ld. 989.] p. 208—437.
446. HARSÁNYI MARGIT: Békés vármegye története. *Békés vármegye* [ld. 989.] p. 51—102.
447. KÁDÁR LÁSZLÓ: Fejér vármegye földjének története. *Fejér vármegye* [ld. 990.] p. 9—24.
- Ld.: 47.

448. ŠIKURA, J.: Počiatky panstva Révayovcov v Turci. (A Révayak uralmának kezdete Túrócban.) *Čečký Časopis Historický* 43. évf. p. 65—68.
449. JERSOVÁ, MARIA: Rod Ivanka z Jordánu a Dražkoviec. Príspevok k dejinám Turci. (A Draskóci és Jordánföldi Ivanka-nemzetség. Adalékok Túróc megye történetéhez.) — T. Sv. Martin. 222 p., 5 t., 2 térk.
Ld.: 509; 48.
450. AHMET ALI: Monografia insulei *Ada-Kaleh*. (Ada-Kaleh sziget monografiája.) (2. kiadás.) — T.-Severin: Tip. Datina. 105 p., 3 t.
451. AHMET ALI: Monographie der Insel Ada-Kaleh. — Ada-Kaleh sziget monografiája. (Ahmet Ali Ada-Kaleh-i imam 1934-ben kiadott monografiája nyomán kivonatban írta és fordította Génovszky Béla.) [2. kiadás.] — T(urnu)-Severin: Szerző. (Tip. Datina). 33 p., 1 mell.
452. LUPEANU, ALEXANDRU: Evocări din viața Blajului. (Idézetek *Balázstalva* életéből.) — Blaj: Tip. Seminarului. 336 p.
Ism.: N. Iorga, *Revista Istorică* 1937. p. 285.; (gp.) *Cultura Creștină* 1937. p. 518—519.
453. ETHEY GYULA: A *banai* várispánság székhelyéről. *Századok* 71. évf. p. 127—128.
454. ȘULUȚIU, OCTAV: Brașov. (*Brassó*). — București: Fundația pentru literatură și artă. Impr. Națională. 228 p.
455. GÁRDONYI ALBERT: Az *óbudai* Fejéregyház problémája. — *Történetírás*, 1. évf. p. 3—23.
456. GÁRADY SÁNDOR: Az *óbudai* Fehéregyháza. — *Történetírás*, 1. évf. p. 248—270. 1 [XVI.] t. 2 helyrajz.
457. SIMONYI DEZSŐ: Árpád sírjának problémája. — *Protestáns Szemle*, 46. évf. p. 167—172.
458. VILÁGHY MICHAELA: A margitszigeti romok. — *Budapesti Polgári Iskola*, 1. évf. p. 407—422. 16 kép.
459. SZABÓ T. ATTILA: *Dés* helynevei. — Turda: Erdélyi Múzeum Egyesület. 66 p.
Erdélyi Tudományos Füzetek, 101.
460. [SCHIOPUL, IOSIF]: Deva—Dimrich? *Dacia Istorică* 1. évf. p. 26—29.
461. MENCLOVÁ, DOBROSLAVA: Stavební vývoj hradu Děvina. *Děvěny* várának építészeti fejlődése.) *Bratislava* 11. évf. p. 23—47. 1., 9 t.
462. BODEA, CORNELIA C.: „Cetatea Desnei.“ Dela primele dibuiri până la caderea în ruină. (*Dézna* vára. Az első nyomoktól rombadőléséig.) — Arad: Tip. Lovrov. 24 p.
Kny.: *Hotarul* 1937.
463. HAICZL KÁLMÁN: Az *esztergomi* várbeli ásatások. *Magyar Minerva* 8. évf. p. 1—6., 54—57.
464. MENCL, VÁCLAV: Ostřihomské vykopávky. (Esztergomi ásatások.) *Bratislava* 11. évf. p. 97—100., 2. t.

465. [BURACU, CORIOLAN]: Cetatea și castelul Făgărașului. (*Fogaras vára és várkastélya.*) Cronică istorică. — Făgăraș: Tip. Ivan Lazăr. 26 p.
466. POPA, OCTAVIAN: Făgărașul sub regii ungari (1464—1573). (*Fogaras a magyar királyok alatt.*) — Brașov: Tip. Unirea. 30 p.
Kny.: *Tara Bârsei*, 1937.
Ism.: I. M. Neda, *Revista Istorică Română* 1937. p. 470.
467. PFANNL JENŐ: A győri vár a középkorban. — Győr: Győregyházmezei Alap ny. 32 p., 3 t.
Kny.: *Győri Szemle*.
468. SZABÓ KATALIN: Kál község fejlődéstörténetének vázlata. *A káli koedukációs polgári fiú- és leányiskola értesítője az 1936—37. tanévről*, szerk. Jaczkovits Géza. (Verpelét: Mátra kny.) p. 4—11., 1 t.
469. KRASKO, IVAN: Pôvod dedin kraskova a Lukovišt'. (*Karaszko és Kőhegy [gömörmezei] falvak eredete.*) *Sbornik Muzealnej Slovenskej Spoločnosti* 31. évf. p. 164—185.
470. DAMKO, ANTON (közli): Erbrichterei-Urkunde für Kuneschhau [*Kunosvágása*] bei Kremnitz. — *Karpathenland* 10. évf. p. 44—45.
471. [SCHIOPUL, IOSIF]: O chestiune de prioritate: „Clus“ sau „Culus“? (Egy elsőbbségi kérdés: „Clus“ vagy „Culus“?) *Dacia Istorică* 1. évf. p. 12—21.
472. KAVULJAK, ANDREJ: Hrad Lietava. (Lietava vára.) *Sbornik Muzealnej Slovenskej Spoločnosti* 31. évf. p. 1—33.
473. RICHTER, M. STEPHAN: Zur ältesten Geschichte Deutschprobens [*Németpróna*]. *Karpathenland* 10. évf. p. 76—84.
474. MALASCHOFSKY, ALFRED von: Die Sprachinsel Deutschproben. *Südostdeutsche Forschungen* 2. évf. p. 188—207.
475. VÁ CZ ELEMÉR: Nógrád vára történetéhez. — Budapest: Egyetemi ny. 20 p., 2 t.
Kny.: *Domanovszky-émlékkönyv*.
476. RAUSCHER, RUDOLF: Královská privilegie města Bratislavy ve stol. XIII—XV. (*Pozsony városának XIII—XV. századi királyi privilegiumai.*) *Bratislava* 11. évf. p. 370—376.
477. MAÁR KÁROLY: Hol állott Rov vára? — Sopron: Röttig — Romwalter ny. 8 p.
478. FEJES JÁNOS: *Siklós* multja. — Siklós: Szerző. 375 p.
Ism.: Tamássy A. *Magyar Kultúra* 24. évf. p. 348.
479. Vitéz HÁZI JENŐ: Schlippergasse. [*Sopronban.*] *Soproni Szemle* 1. évf. p. 104—110.
480. SZABÓ T. ATTILA: Nires — *Szásznyires* település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a 13—20. században. Cluj—Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület. 74 p., 4 t.
[Erdélyi] Tudományos Füzetek, 91.
481. [SCHIOPUL, IOSIF]: Săliște [*Szelistye.*] *Dacia Istorică* 1. évf. p. 49—60., 108—115.

482. GUTHEIL JENŐ : *Veszprém és a Szent István év.* [Történelmi kapcsolatok.] — Veszprém : Egyházmegyei könyvny. 23 p.

Művelődés- és művészettörténet.*

483. Nagyszandai SZEKERES KÁLMÁN : A magyar szellem az emberi művelődés szolgálatában. *Iffjúsági Vezető* II. évf. p. 432—438.
484. BARTA ISTVÁN : Középkori szellemi művelődésünk és a külföldi egyetemek. *Regnum* II. k. p. 97—118. Ld. 368.
485. MOÓR ELEMÉR : Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn. *Ungarische Jahrbücher* 17. k. p. 57—86.
486. MAYER, ELISABETTA : Un umanista italiano della corte di Mattia Corvino. Aurelio Brandolini Lippo. [Bibliográfiával.] *Annuario* 1937. p. 120—168. I t.
487. MAYER, ELISABETTA : Un opuscolo dedicato a Beatrice d'Aragona regina d'Ungheria. [Diomede Carafa : De la electa vita cortesiana.] — Roma : Russo. 40 p. Biblioteca dell' Accademia d'Ungheria di Roma, 9.
488. KORNIS GYULA : A humanizmus történeti alakjai. — Budapest : Franklin ny. 16 p. Kny. : *Budapesti Szemle*.
489. KOZÁKY ISTVÁN : A haláltáncok története, I. A mulandóság ábrázolásai történeti fejlődésükben. Geschichte der Totentänze, I. Anfänge der Darstellungen des Vergänglichkeitsproblems. — Budapest, 1936. 4° 342 p. 10 t. A M. Nemzeti Múzeum művelődéstört. kiadványai, szerk. gr. Zichy I., I. Ism.: ifj. Vayer L. *Századok* 1938. p.404—405. Ld. : 18.
490. FITZ JÓZSEF : Andreas Hess, der Erstdrucker Ungarns. [Gyoma : Kner.] (2) 16 [4] p. 7 t.
491. [MAROSI ARNOLD] : Kálmáncsehi breviáriuma. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 70—71.
-
492. KARSAI GÉZA : A színjátszás vallásos gyökerei. *Regnum* II. k. p. 48—68.
493. HARASZTI EMIL : A tánc története. — Budapest : Magyar Szemle Társaság. 80 p. Kincsestár, 54.

* Az itt fel nem sorolt irodalomtörténeti és művészettörténeti cimanyagot ld.: Irodalomtörténeti repertorium. Az 1937-ik év irodalomtörténeti munkássága. Összeállította KOZOCSA SÁNDOR. *Irodalomtörténeti Közlemények* 48. évf. p. 91—104, 202—216, 310—328, 417—428. — illetőleg : Művészettörténeti bibliográfia az 1937. évről. Összeállította SEREGÉLY EMMA. *A Magyar Művészet* 14. évf. 7. sz. melléklete [v. ö. 14, 15].

494. GÁL GYÖRGY SÁNDOR: A zene története. — Budapest: Dante. 296 p. 10 t.
495. DOBÓ SÁNDOR: Magyar zenetörténet és zenetörténeti olvasmányok. — Budapest: Élet ny. 48 p.
496. PETRANU, CORIOLAN: L'histoire de l'art hongrois à tendance révisionniste devant la science étrangère. *Revue de Transylvanie* 3 évf. p. 235—240.
497. MENCL, VÁCLAV: Z novější literatury o slovenských stavebních památkách. (A szlovák építészeti emlékek legújabb irodalmából.) *Bratislava* 11 évf. p. 429—430.
498. MENCL, VÁCLAV: Stredoveká architektura na Slovensku. Kniha prvá. Stavebné umenie na Slovensku od najstarších čias až do konca doby románskej. (Középkori építészet Szlovenszkón. I. könyv. Az építőművészet Szlovenszkón a legrégebbi időktől egészen a román korszak végéig.) — Praha—Prešov: Čsl. graf. Unia. 479 p. 86 t.
499. VITÉZ NAGY ZOLTÁN: Gli scavi del palazzo reale Arpadiano di Esztergom. *Annuario* 1937. p. 77—80. 4 t. [8 kép].
500. MAROSI ÁRNOLD, BARTUCZ LAJOS, JOACHIM JÓZSEF és KISS DEZSŐ: A székesfehérvári bazilika feltárása. Az ásátás művészettörténeti tanulságai. Feltárások. Az ásátás régészeti leletei. Az ásátás embertani eredménye. A feltárás műszaki adatai. *Székesfehérvári Szemle* p. 2—18. 4 t. 11 kép.
501. M. A. [MAROSI ÁRNOLD]: A Magyar Nemzeti Múzeum által átengedett faragványok. [A bazilika Budapestre került faragványai.] Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 28.
502. DERCSÉNYI DEZSŐ: Szent István székesfehérvári bazilikája. *Tükör* 5. évf. p. 542—545. 5 kép.
503. GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ, ALŽBETA: Pamiatky pozdnej gotiky v Turci. — A késői gótika emlékei Turóc vármegyében.) *Sborník Muzealnej Slovenskej Spoločnosti* 31. évf. p. 80—90.

Egyháztörténet.

504. FIALA ENDRE: Pápaság és nemzetállamok a késői középkorban és az újkor hajnalán. — Jászberény: Pesti Könyvny. 111 p.
Ferenc József Tudományegyetem, Közép- és újkorai történeti Intézet kiadv., 4.
Ld.: 255; 347, 358, 360.
505. ZÁSZKALICZKY PÁL: A finn kereszténység rövid története és a finn evangélikus egyház rajza. — Budapest: Szerző. 36 p.
506. VITÉZ KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY MÓR: A magyar király és királyné esztergomi kanonoksága. — Budapest: Stephaneum. 12 p.
507. MIKLÓSY ZOLTÁN: A magyarországi archipresbýterek. *Regnum* II. k. p. 168—172.

508. MURARIK ANTAL: A lélekváltság. (Donum pro salute animae.) *Regnum* II. k. p. 155—167.
509. SCHANDL KÁROLY: A magyar kereszténység szent földje. Veszprém vármegye és Szt. István király jubileuma. — Budapest: Pátria ny. 24 p.
510. DERCSÉNYI, DÉSIRÉ: Un cloître médiéval français en Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 56. k. p. 253—260.
511. NAGHIU, JOSIF: Ceva despre mănăstirile din Țara Năsăudului. (Valami Naszód vidéke kolostorairól.) *Arhiva Someșană* 5 évf. 1936—1937, p. 85—89.
512. [SCHIOPUL, IOSIF]: Prepozitura dela Sibiu. (A nagyszebeni praepositura.) *Dacia Istorică* 1. évf. p. 132—135.
513. DEÁKY HONOR: A savniki apátság története. — Pécs: Taizs ny. 51 p. 1 t. Ciszterci doktori értekezések, 8.
514. ÉDER SZÁSZY, LADISLAUS: A hitherto unpublished martyr act of St. Victor of Alexandria. *Mahler-emlékkönyv* p. 123—143.
515. Szent Benedek élete és szelleme. — Pannonhalma: Sárkány ny. 72 p.
516. CHALOUPECKY, VÁCLAV: Svatý Václav a Slovensko. (Szent Vencel és Szlovenszkó.) *Bratislava* 11 évf. p. 437—438.
517. Szent Márton élete. — Szombathely: Szent Márton Plébánia. 16 p.
518. SÁRKÁNY OSZKÁR: Szent Maurus és a zaborhegyi remeték legendája. *Napkelet* 15. évf. p. 88—92.
519. KÜHÁR FLÓRIS: Maire de Pannonhalma, le bienheureux évêque de Pécs. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 56. k. p. 58—62.
520. TAKÁCS INCE: Szent Ferenc rendje. — Budapest: Szentföldi Biztosi Hivatal. 352 p.
Ism.: Nagy M. *Magyar Kultúra* 24. évf. 48. k. p. 252—253.
521. BALANYI GYÖRGY: Szent Erzsébet és Szent Ferenc. — Budapest: Stephaneum ny. 12 p.
522. GÁBRIEL ASZTRIK: Szent Erzsébet magyarsága nyugati szemmel. *Regnum* II. k. p. 80—96. 4 t.
523. BUSSE—WILSON, E.: Die Wunder am Grabe der heiligen Elisabeth in Marburg. Ein Beitrag zur Erhebung ihrer Gebeine im Jahre 1236. *Beiträge zur hessischen Kirchengeschichte*. 11. k. p. 184—209.
524. THOEMMES, ELISABETH: Die Wallfahrten der Ungarn an den Rhein. — Aachen: Volk. 118 p.
525. BÖLE KORNÉL: Árpádházi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda. [A legenda latin szövegével.] — Budapest: Szent István Társulat. 44 p. 4 t. A Szent István Akadémia hittudományi-böleseleti osztályának felolvasásai, 3. k. 1. sz.
Ism.: Clauser M. *Magyar Kultúra* 48. k. p. 318.

526. FERDINÁNDY MIHÁLY : Árpádházi Boldog Margit. *Korunk Szava* 7. évf. p. 394.
527. TÓTH LÁSZLÓ : Magyarországi Boldog Ilona legendája. — Budapest : Egyetemi ny. 15 p.
Kny. : *Domanovszky-émlékkönyv*.
528. BALANYI GYÖRGY : Magyarországi Boldog Ilona. *Regnum* II. k. p. 69—79.
529. FÜSI JÓZSEF : Sziénai Szent Katalin, a szent diplomata. *Korunk Szava* 7. évf. p. 240—24.
530. HORVÁTH JORDÁN : Sziénai Szent Katalin és a „Dialogus“. *Korunk Szava* 7. évf. p. 275—276.
531. PÁSZTOR LAJOS : Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát az egyházi és világi pályáról. *Regnum* II. k. p. 141—154.
532. ŒESAN, MILAN P. : Teodor Koriatovici în Rusia subcarpatică ctitor al mănăstirii S. Nicolai din Munkacs la 1360 ? (A ruténföldi Koriatovics Tódor alapítója a munkácsi Szt. Miklós-monostornak 1360-ban ?) — Cernăuți : Tip. Glasul Bucovinei 1936. 20 p.
533. ŒPIRKO, JOSEF : Husiti, jiskrovcí a bratřící v dejinách Spiša. (A husziták, Giskra hívei és a cseh testvérek a Szepességben.) [1431—1462.] Spišská Kapitula : Spišský dejepisný spolok. 146, XI p.
534. BARTOŠ, F. M. : Ze studii husitských. II. Slovenský husita Matej ze Zvolena. (Huszita tanulmányokból. II. Zólyomi Mátyás, a szlovák huszita.) *Časopis Matice Moravské* 61. évf. p. 215—217.
535. COSTĂCHESCU, MIHAI : Despre un episcop latin, omorît în Moldova, în timpul lui Ștefan cel Mare. Despre mitropolitul Teoclist. Știri într' un uric dela Ștefăniță Vodă, din 1522 Ianuarie 29. (Egy latin püspökről [Thomas de Segedino, vagy Thomas Batcha de Zagradino], akit Nagy István idejében megöltek Moldvában. Teoclist metropolitáról. Adatok Ștefăniță vajdának egy 1522 jan. 29-i oklevelében.) — Iași : Tip. Al. A. Țerek. 20 p.
Kny. : *Anuarul Liceului Național din Iași*, 1935—1936.
536. [SCHIOPUL, IOSIF] : Două documente privitoare la episcopatul Milcovului. (A milkói [kun] püspökségre vonatkozó 2 okmány.) *Dacia Istorică* 1. évf. p. 65—69.

V. Újkor és legújabb kor.

Források.

537. WACZULIK MARGIT : A török korszak kezdetének nyugati irodalma a 16. században. — Budapest : Történetírás. 85 p.
Történelmi tanulmányok, 1.
Ism. : — ha — *Pannonhalmi Szemle* 12. évf. p. 378—379. ; Joó T. *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 590—593.
538. BAUMGARTEN SÁNDOR : La Hongrie dans la légende de Saint Honorat. *Études Hongroises* 13—15. évf. p. 194—205.

539. PIVÁNY JENŐ : Hungarians of the 16th and 17th centuries in English literature. — Budapest. 12 p.
540. BAKER, ADALBERT : „Schemnitzzer Newcezcztung Im 1540—1541 Jar.“ *Karpathenland* 10. évf. p. 3—11.
541. Péchy Gáspár levelei Nádasdy Tamás országhíró, országos főkapitányhoz, későbbi nádorhoz. *Pleidell Ambrus* fordításai latin eredetiekből. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 49—51, 80—82, 109—110, 167, 202—203.
542. LUKINICH IMRE (közli) : Adatok Thury György kapitány életéhez. Hadtörténelmi okmánytár. *Hadtörténelmi Közlemények* 38. évf. p. 261—262.
543. BÀN, JEAN : Les lettres turques datant de la domination ottomane en Hongrie. Découvertes dans la Bibliothèque de l'Université roy. Élisabeth de Pécs (ci devant Bibliothèque Épiscopale de Pécs). — Pécs : Dunántúl ny. 16 p. 2 t.
544. SULICA, NICOLAE : I. Documentele românești din colecția Solyom Fekete. II. Catechismele românești din 1544 (Sibiu) și 1559 (Brașov). Precizări cu privire la isoarele lor. (I. A Solyom-Fekete gyűjtemény román oklevelei. II. Az 1544-i (nagyszebeni) és az 1559-i (brassói) román katechizmus. A forrásaikra vonatkozó meghatározások.) — Tg.-Mureș : „Ardeleană“ 1936. 69 p.
Kny. : *Anuarul liceului „Al. Papiu Ilarian“ din Târgu-Mureș.*
545. MORÁVEK, JAN : Nově objevený inventář Rudolfských sbírek na hradě Prazském. (A prágai vár Rudolf-féle gyűjteményének újonnan előkerült leltára.) Praha. VIII, 34 p.
546. GASTER, M. : Fragmente dintr'o cronică a Țării Românești. (Törödékek egy havasalföldi krónikából.) *Revista Istorică Română* 7. évf. p. 156—163.
547. VERESS, ANDREI : Documente privitoare la istoria Ardealul, Moldovei și Țării Românești. Vol. IX. Acte și scrisori (1614—1636). — Documents concernant l'histoire de la Transylvanie, de la Moldavie et de la Valachie. Vol. IX. Actes et lettres. — București : Impr. Națională. XXIV, 407 p.
Fundatia Regele Carol I. Fondation Roi Charles I.
Ism. : N. Iorga *Revista Istorică* 1937, p. 282—284.
548. BABINGER, FRANZ : *Conrad Jacob Hildebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656—1658)*. Hrsg. u. erläutert von — —. Leiden : Brill. XXX, 259 p.
549. PANAITESCU, P. P. : O istorie a Ardealului tradusă de Miron Costin. (Egy Miron Costin által lefordított, Erdély történetéről szóló mű. [Toppeltin : *Origines et occasus Transsylvaniae*, Lyon 1667.] — București. 1936.
Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XVII, mem. 11.
550. Vitéz HORÁNSZKY PÁL (közli) : Ahmed az utolsó budai basa magyar levele. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 191.

551. IORGA, N. (közli) : Les diplômes impériaux de Constantin Brâncoveanu, prince de Valachie. *Revue Historique du Sud-Est Européen* 14. évf. p. 177—186.
552. RÉZ KÁLMÁN : A Jászmúzeum levéltári anyagából. Közlemények. A *Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve*, p. 89—90.
553. JÁRAY MÁRTON (közli) : Árva Bethlen Kata eddig ismeretlen levele. [1737.] *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 470—471.
554. MARKÓ ÁRPÁD (közli) : Borosjenői Rátz György gránátostiszt naplója 1741—1789. *Hadtörténelmi Közlemények* 38. évf. p. 131—135.
555. LUPAŞ, I. : Documente istorice privitoare la moşile brâncovenesti din Transilvania şi Oltenia. 1654—1823. (Az erdélyi és olténiai Brâncoveanu-birtokokra vonatkozó történeti okmányok.) *Anuarul Institutului de Istorie Naţională* VI. k. p. 1—174.
556. KIRILOVIĆ, DIMITRIJE : Srpski narodni sabori. (Szerb nemzetgyűlések.) Novi Sad. 223 : 286. p.
Istorisko Društvo u Novom Sadu. Posebna izdanja. Kn. 5.
557. *Gróf Teleki József* : Úti jegyzések [a Székelyföldről az 1799-ik esztendőben.] Közli : DOMOKOS PÁL PÉTER. — [Cluj] : Gloria ny. 63 p.
558. PĂUNEL, EUGEN J. : Călătoria pe Dunăre a printului prusian Hermann Pückler-Muskau, acum o sută de ani. (Pückler-Muskau Hermann porosz herceg utazása a Dunán száz évvel ezelőtt) *Omagiu lui Ion I. Nistor 1912—1937*. [emlékkönyv]. p. 628—652. [Kny. is.]
559. *Gyárfás Elek* útinaplója 1844-ből [bécsi utazásáról]. Közli : GYÁRFÁS ELEMÉR. — Cluj : Erdélyi Múzeum-Egyesület. 23 p. Tudományos Füzetek, 93.
560. LUKINICH IMRE (közli) : Adalékok Kossuth toborzó körútjának történetéhez. *Hadtörténelmi okmánytár. Hadtörténelmi Közlemények* 38. évf. p. 263—264.
561. KÁDÁR ERZSÉBET : A kődbevesző hős. Damjanich János ismeretlen levelei menyasszonyához, majd feleségéhez, Csernovits Emiliához. *Tükör* 5. évf. p. 694—705.
562. Adalék a délmagyarországi hadi mozgalmak történetéhez 1849 június—júliusából. *Hadtörténelmi okmánytár. Hadtörténelmi Közlemények* 38. évf. p. 265—278.
563. KOMAN, ARTUR (közli) : Documente istorice maramureşene. (Máramarosi történeti okmányok [a román intelligencia levelezéséből 1867—1918]). — Vişeu de sus : Tip. M. Horovitz. 91 p.
564. BALOGH JENŐ : Tisza István családi levelei. *Magyar Szemle* 30. k. p. 384—394.

Általános munkák, politikai történet.

Ld. : 504 ; 395—397 ; 378.

565. KRAINZ, O. : Aufruhr gegen Habsburg. Revolution in 3 Jahrhunderten. — Leipzig : Heling. 400 p.

566. BARÁTHOSI-BALOGH BENEDEK: A magyar nemzet igazi története. III. rész. A magyarság kigvikolása a Habsburgok alatt. — Budapest: Bethánia. 175 p.
Baráthosi Turáni Könyvei, XVII.
Ld. 398, 399.
567. VITÉZ TÉCSŐI MÓRICZ KÁLMÁN: Évszázados külpolitika. — Budapest: Gergely. 275 p.
568. DIENES GYULA: Az első vitézi rend Magyarországon. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 1. sz. p. 208—213.
569. DARKÓ JENŐ: A magyar huszárság eredete. — Debrecen: Debreceni Tisza István Tudományos Társaság. 38 p.
Kny.: *Hadtörténelmi Közlemények* 38. évf. — A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai. (Acta classis I. Societatis Scientiarum Debrecinensis de Stephano Tisza nominatae.) 7. k. 7—8. füz.
570. NEMES-DEDINAI ZSUFFA SÁNDOR: Magyar volt-e az európai huszárság őse? Válasz a Magyar Szemle 1936. évi április és májusi számában közzétett „A huszárság eredethagyománya 1936-ban“ c. cikkben foglaltakra. — Budapest: Eggenberger. 25 p.
571. NEMES-DEDINAI ZSUFFA SÁNDOR: Magyar eredetű-e a huszár szó? Harmadik hozzászólás Dr. Tóth „A huszárok eredetéről“ című cikkéhez. — Budapest: Eggenberger. 20 p.
572. SAÁD FERENC: Adatok a magyar tüzérség történetéhez. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 9. sz. p. 194—203.
573. GYALÓKAY JENŐ: Olasz várépítők Magyarországon. *Magyar Szemle* 30. k. p. 287—296.
574. SZITA ISTVÁN: Egy magyar vár felszerelése. [Murány vára.] *Búvár* 3. évf. p. 533—536. 5 kép.
575. KÁLLAY ISTVÁN: A török hódoltság hatása a mai magyar életre. *Ifjúsági Vezető* 11. évf. p. 49—55.
576. GÁRDONYI ALBERT: A magyar Monna Vanna. Budai történet az 1541. esztendőből. *Történetírás* 1. évf. p. 370—375.
577. GÁRDONYI ALBERT: Dobó Katica és az egri nők. *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 236—241.
578. VITÉZ ÁKOSFY BARNA: Kányaföldi báró Kerechény László, az alföldi főkapitány. *Hadtörténelmi Közlemények* 38. évf. p. 184—204., 3 t.
579. BIRÓ VENCEL: Képek Erdély multjából. — Cluj—Kolozsvár: Minerva rt. 108 p.
Ld.: 393, 300.
580. CIORĂNESCU, ALEXANDRU: Petru Rareș și politica orientală a lui Carol Quintul. (Petru Rareș [moldvai vajda] és V. Károly keleti politikája. [Zápolya János von.]) — București. 16 p.
Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XVIII, mem. 12.
581. POZSONYI SZENTMÁRTONI KÁLMÁN: Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya új megvilágításban. [Vitéz *Kárpáthy-*

- Kravjanszky Mór* könyve alapján.] — Cluj : [Szerző]. 22 p.
A Keresztény Magvető füzetei, 23.
582. VERESS ENDRE : Báthory István király. (Terror hostium.) Halálának 350-ik esztendejében. [Bibliográfiával.] — Budapest : Magyar Mickiewicz Társaság. 379 p. 14 t.
583. JÁNOSSY ISTVÁN : Báthory István. *Kereszttyén Igazság* 4. évf. p. 99—102.
584. Vitéz Ákosfalvi SZILÁGYI LÁSZLÓ : Báthory István emlékezete. *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 28—30.
585. SEPP, H. : Stephan Báthory ja Gustav Adolfi Pihkva vastased operatsioonid. — Tartu. 25 l.
586. BIRÓ VENCEL : Báthory Kristóf temetése. *Pásztortűz* 23. évf. p. 121—123., 2 kép.
587. IORGA, NICOLAE : Știri noi despre sfârșitul secolului al XVI-lea românesc. (Új adatok a román XVI. század végéről. [G. Rosaccio 1595-i firenzei földrajzi leírása és atlasza Magyarország és Erdély leírásával.]) — București. 13 p., 5 t. Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XIX, mem. 2.
588. CONDURACHI, IOAN D. : Diplomați români în trecut (sec. XIV—XVII.) (Román diplomaták a múltban, a XIV—XVII. században.) [Báthory Zsigmond és Báthory András von.]. — Brașov : Tip. „Unirea”. 91 p. Kny. : *Tara Bârsei* 1937. Ism. : M. I. Neda *Revista Istorică Română* 1937. p. 439.
589. NAGHIU, JOSIF : Un discurs memorabil. (Egy emlékezetes beszéd.) [Discours de ce qui s'est passé en Transylvanie, de l'union des Princes de Moldavie et Duce de Valachie, avec le Vucoivode, pour la deffence de la Chrettienté contre le Turc c. munka (1595) ismertetése.] *Arhivă Someșană* 5. évf. 1936—1937. p. 126—131.
590. CRĂCIUN, I[OACHIM] : Scrisoarea lui Petru Pellérdi privitoare la ajutorul dat de Sigismund Báthory lui Mihai Viteazul în campania din 1595. (Pellérdi Péter levele a Báthory Zsigmond által Vitéz Mihálynak az 1595-i hadjáratban nyújtott segítségről.) *Anuarul Institutului de Istorie Națională* VI. k. 1936. p. 494—502.
591. BĂLCESCU, NICOLAE : Istoria Românilor sub Mihai-Vodă-Viteazul. (A románok története Vitéz Mihály vajda alatt.) 4. kiadás. București : Cartea Românească. 387 p.
592. IORGA, NICOLAE : I. În jurul lui Mihai Viteazul. II. Originea lui Mihai Viteazul după o cronică românească. (I. Vitéz Mihály körül. II. Vitéz Mihály eredete egy román krónika után.) — București. 1936. 33 p. Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XVIII, mem. 5.
593. PANAITESCU, P[ETRE] P. : În jurul lui Mihai Viteazul. Răspuns d-lui N. Iorga. (Vitéz Mihály körül. Válasz Iorga M. úrnak.) — București : Impr. Națională. 32 p. Kny. : *Revista Istorică Română* 1937.

594. CORFUS, ILIE : Mihai Viteazul și Polonii. (Vitéz Mihály és a lengyelek.) Cu documente inedite în anexe. — București : Impr. Națională. VIII, 398 p.
Academia Română. Studii și cercetări. XXIX.
595. NEMESTÓTHY-SZABÓ BÉLA : Magyar huszárok fénytvírata 1598-ban. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 3. sz. p. 207—209.
596. FEHRENTHEIL-GRUPPENBERG LÁSZLÓ : Mercoeur lotharingiai herceg magyarországi szereplése. [1598—1601.] — Pécs : Szerző. 32 p. 3 t.
Kny. : *Hadtörténelmi Közlemények*.
597. TAKÁCS, GIOVANNI : L'Ungheria, gli ungheresi ed il culto di S. Stefano nei poemî eroici italiani del seicento. *Annuario* II. k. p. 42—62.
598. GÖLLNER, C. : La Milice Chrétienne, un instrument de croisade au XVII-e siècle. [Bethlen Gábor von.] *Mélanges de l'École Roumaine en France* 13. k. 1935—1936. p. 58—118.
599. MACÛREK, JOSEF : České povstání r. 1618—1620 a Polsko. (A cseh felkelés 1618—20-ban és Lengyelország. [Erdélyi vonatkozásokkal.]) *Časopis Matice Moravské* 61. évf. p. 1—48., 152—194.
Ism. : *Kwartalnik Historyczny* 1938. p. 124.
600. GEORGESCU, CHRISTACHE : Matei Basarab. (Basarab Máté [havasalföldi vajda.]) — București : Universul. 92 p.
601. MARKÓ, ÁRPÁD : Nicolas Zrinyi et la France. *Nouvelle Revue de Hongrie*. 30. (6.) évf. 57. k. p. 510—520.
602. THIER, LADISLAUS : Palatin Fürst Esterházy de Galántha, 1635—1713. Ein Erinnerungsblatt anlássl. der 250. Jahreswende seiner Erhebung in den Reichsfürstenstand am 8. Dez. 1687. — Sopron : Röttig—Romwalter ny. 14 p. 1 t.
603. KARADJA, CONSTANTIN I. : Steagul românesc al lui Istratie Dabija Voevod. (Pierdut în anul 1664, redobândit în anul 1937.) (Istratie Dabija [moldvai] vajda román zászlója. Elveszett az 1664. évben [a Léva melletti ütközetben], visszaszerezett 1937-ben.) — București. 13 p., 7 t.
Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XIX, mem. 5.
604. MIHORDEA, V. : O descriere a Moldovei înainte de Cantemir. (1676.) (Moldvának egy Cantemir előtti leírása [Delacroix : Relation des provinces de Moldavie et de Valachie.]) — București : (Vălenii-de Munte: Tip. Datina Românească.) 28 p.
Kny. : *Revista Istorică* 1937.
605. BIRÓ VENCEL : Török követek Apafi udvarában. *Pásztortűz* 23. évf. p. 170—172.
606. MOGA, I[ON] : Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a Țărilor Române la sfârșitul secolului XVII. (A lengyel-osztrák versengés és a román vajdaságok politikai tájékozódása a XVII. század végén.) *Anuarul Institutului de Istorie Națională* 6. k. 1936. p. 175—400.

607. IORGA, N[ICOLAE]: Un mare gânditor italian despre luptele din Sud-Estul Europei: Giambattista Vico. (Egy nagy olasz gondolkodó az Európa délkeletén folyt harcokról: G. Vico [Caraffa Antalról írt életrajza]). — București. 14 p. Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XIX, mem. 24.
608. VITÉZ ÁKOSFY BARNA: Kurucok Gyula alatt. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 9. sz. p. 203—215., 2 t. 1 kép.
609. LEFÈVRE, ANDRÈ: Un libérateur de la Hongrie: Charles V. duc de Lorraine. — Budapest: Société de la Nouvelle Revue de Hongrie. 12 p.
Kny.: *Nouvelle Revue de Hongrie*.
610. BISCHOFFSHAUSEN, SIGISMUND Freiherr von: Zur zweihundertfünfundzigjahrfeier Budas. *Ungarischer Jahrbücher* 16. k. p. 244—256.
Ism.: Gyalókey J. *Századok* 1937. p. 347.
611. BALANYI GYÖRGY: A Szentsek és a magyarság szerepe Budavár visszafoglalásában. — Budapest: Szent István Akadémia. 10 p.
Kny.: *Katolikus Szemle*.
Ld. 390.
612. TÓTH ANNA: Budavár visszafoglalása. XI. Ince pápa érdemei. — Veszprém: Egyházmegyei ny. 20 p.
613. NEMESTÓTHY-SZABÓ BÉLA: Huszárok Budavár visszavívásánál. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 11. sz. p. 204—212.
614. MARKÓ ÁRPÁD: Angol katonák Budavár visszavívásánál 1686-ban. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 6. sz. p. 211—216.
615. MARKÓ, ÁRPÁD: British soldiers at the recapture of Buda. *The Hungarian Quarterly* 3. k. p. 313—319.
616. KARL K. LAJOS: Buda visszafoglalása a valenciai költők akadémiáján. *Katolikus Szemle* 51. évf. p. 726—734.
617. SEREY ÁGOST: Budavár felszabadításának 250. évfordulójára. *Budapesti Polgári Iskola* 1. évf. p. 50—79., 20 kép.
618. CSIPKÉS ERNŐ: Budavár hadiszertára. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 4. sz. p. 200—211.
619. LAKATOS GÉZA: A második mohácsi csata 1687 augusztus 12-én. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 8. sz. p. 199—209.
620. TENCAJOLI, O. F.: Eugenio di Savoia e la liberazione di Belgrado (16 agosto 1717). — Roma. 13 p.
621. MÁTHÉ, ALEXIS: Hungary, the land the people after the Turkish occupation. *The Hungarian Quarterly* III. k. p. 117—124.
622. BARÁTH, TIBOR: Aspects philosophiques de l'histoire de François II. Rákóczi. *Études Hongroises* 14—15. évf. p. 136—146.
623. HODINKA ANTAL: II. Rákóczi Ferenc fejedelem és a „gens fidelissima”. (Francia kivonattal.) — Budapest: Felvidéki Tud. Társ. 64 p.
A Felvidéki Tudományos Társaság kiadványai, 1. sorozat, 4.

Ld. 872—875.

624. MARKÓ ÁRPÁD : II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel. — Budapest : Egyetemi ny. 20 p.
Kny. : *Századok*, Pótfüzet 1937.
625. PILLIAS, ÉMILE : Paris, ville des Rákóczi (1713—1780). *Études Hongroises* 14—15. évf. p. 147—193.
626. HÓMAN BÁLINT : II. Rákóczi Ferenc. *Századok* 71. évf. p. 129—135.
627. HÓMAN BÁLINT : Rákóczi Ferenc. *Néptanítók Lapja* 70. évf. p. 368—373.
628. HÓMAN BÁLINT : François Rákóczi. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 56. k. p. 540—544.
629. LUKINICH IMRE : Rákóczi. *Budapesti Szemle* 245. k. p. 138—144.
630. MIHALIK, JOSEFO de Hernádszurdok : Meritplena vivo kaj patriota agado de Francisko Rákóczi la II-a, elektita hungara naciestro. — Budapest : Hungara esperanto fed. 1936 [1938]. 15 p.
Pri Hungarlando pro tutmonda espeantistaro. Kajero I.
631. HERCZEG FERENC : A dicsőséges legyőzött. [Rákóczi.] (Jellemrajz-kísérlet.) *Budapesti Szemle* 245. k. p. 129—137.
632. ZBOROVSKY FERENC : Az utolsó Rákóczi- emlék. [A rodostói kápolna.] *Magyar Kultura* 24. évf. p. 131—133.
633. SZEGŐ, ANDRÉ : Clément Mikes, un isolé. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 57. k. p. 538—542.
634. BÍRÓ VENCEL : Huszti András bujdosása. *Páosztortűz* 23. évf. p. 272—274.
635. BÍRÓ VENCEL : Teleki Ádám és Erős Ágost lengyel király. *Páosztortűz* 23. évf. p. 242—245.
636. BUCHANAN, MERIEL : The Grand Duchess Alexandra. *The Hungarian Quarterly* 3. k. p. 666—677.
637. BANIK, AUGUST ANTON : Novšie údaje na poznanie Jána Baltazára Magina jeho diela i doby. (Újabb adatok Magin Boldizsár Jánosnak, munkájának és korának megismeréséhez.) — Trnava. 164 p.
Ism.: *Česky časopis Historicky* 1938. p. 430.
638. Podewils, O. C. Graf von : Friedrich der Grosse und Maria Theresia. Diplomatiscbe Berichte von O. C. Graf von Podewils, kgl. preuss. Gesandter am Hofe in Wien. Hrsg. von C. HINRICHS. Übersetzt aus dem Franz. von G. Gräfin von Podewils-Dürnitz. — Berlin : v. Decker. 156 p.
639. KOMORÓCZY GYÖRGY : Fejér vármegye és a katonauigy a XVIII. században. — Cegléd : Sárík ny. 58 p.
Kny. : Magyar városok és vármegyék monografiája, 22. (Fejér vármegye.)
Ld. : 829.
640. A cs. és kir. 34. magyar gyalogezred története 1734—1918. — Budapest : Pátria. 520 p.

641. K. LÁSZLÓ JÓZSEF: Az 1740-ben felállított magyarországi főhadparancsnokság. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 162—176.
642. SZITA ISTVÁN: Mária Terézia rendelete a hadigondozásról. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 10. sz. p. 206—215.
643. KESSEL, E.: Der russisch-österreichische Feldzugsplan 1761. *Forschungen zur brandenburgisch-preussischen Geschichte* 49. k. p. 142—160.
644. Vitéz BERKÓ ISTVÁN: Gróf Hadik András tábornagy. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 5. sz. p. 196—199.
645. IVÁNYI BÉLA: Báró Máriaassy András tábornagy, a Mária Terézia-rend lovagja, 1757—1864. — Vanyarc-Vashegy: Szerző. 157 p.
Kny.: *Hadtörténelmi Közlemények*.
- Ld. 829.
646. ŞOTROPA, VIRGIL: Ofiţerii şi subofiţerii regimentului năşăudean în 1765, 1766 şi 1771. (A naszódi ezred tisztjei és altisztjei 1765, 1766 és 1771-ben.) *Arhivă Someşană* 5. évf. 1936—1937. p. 498—509.
647. ŞOTROPA, VIRGIL: Revolta districtului năşăudean. 1755—1762. (A naszódi kerület [23 román falu] lázadása [a százszok ellen] 1735—1762.) *Arhiva Someşană* 6. évf. p. 1—177.
Ism.: I. Schiopul, *Dacia Istorică* 1937 p. 95.
648. FILIPOI, ONISIM: Din scrisorile unui spion şi trădător. (Egy kém és áruló leveleiből. [Gálan Maxim jelentései a besztercevidéki románok mozgalmairól 1760—1767.]). *Arhiva Someşană* 5. évf. 1936—1937. p. 361—369.
649. GÖLLNER, C[AROL]: O anchetă a arhiducelui Josif din anul 1777. (József főhercegnek egy 1777. évi vizsgálata [a bánsági románok kivándorlása tárgyában]). *Țara Bârsei* 9. évf. p. 391—392.
650. IORGA, NICOLAE: Au fost Moldova şi Țara-Românească provincii supuse Fanariotilor? (Moldva és Havas-Alföld a fanariótáknak alávetett tartományok voltak-e?) — Bucureşti: 20 p.
Academia Română. Memoriile Secţiunii Istorice. Seria III. Tomul XVIII, mem. 12.
651. POPESCU, MIH.: Cartea lui Mavrogheni Voevod către locuitorii celor Şapte sate. (Mavrogheni [havasalföldi] vajda felhívása [1788.] Hétfalu lakosaihoz [hogy csatlakozzanak hozzá a törökök pártjára.]) *Țara Bârsei* 9. évf. p. 248—249.
652. POPESCU, MIH.: Contribuţiuni la domnia lui Mavrogheni. (Adalékok Mavrogheni [havasalföldi vajda] uralkodásához.) *Țara Bârsei* 9. évf. p. 141—143.
653. BELIĆ, VLAD.: Ratovi srpskog naroda u XIX i XX veku. (1788—1918.) (A szerb nemzet harcai a XIX. és XX. sz.-ban.) — Beograd: G. Kon. 160 p., 1 t.
Srpski Narod u XIX veku, 9. k.

654. BAUMGARTEN, ALEXANDRE: Marie-Antoinette, „la Hongroise“. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 56. k. p. 86—88.
655. MÜLLER, PAUL: Der aufgeklärte Absolutismus in Österreich. *Bull. Internat. Comm. histor. sciences* IX. k. p. 22—37.
656. HALÁSZ GÁBOR: Két reformer. [II. József, II. Lipót.] *Tükör* 5. évf. p. 588—591. 2 kép.
657. MISKOLCZY ISTVÁN: Egykorú vélemény II. József reformterveiről. — Budapest: Sz. István Társ. 17 p.
A Szent István Akadémia történelmi, jog- és társadalomtud. osztályának felolvasásai, 2. k. 5. sz.
658. ZEISEL, RICHARD (közli): Volksaufruf und Dankesurkunde [nyitramegyei] aus der Zeit der ersten Franzosenkriege. *Karpathenland* 10. évf. p. 23—24.
659. GÉBER, ANTHONY: An anglo-hungarian feat of arms. *Hungarian Quarterly* III. k. p. 524—531., 1 t.
660. VIDOS GÉZA: „Berzsenyi nem akar hadtestparancsnok lenni.“ *Vasi Szemle* 4. évf. p. 3—7.
661. VALJAVEC, FRITZ: Johann Christian von Engels Briefe an den Grafen Franz Széchenyi. *Neue Heimatblätter* 2. évf. p. 119—132.
662. BIBL, VIKTOR: Kaiser Franz, der letzte römisch-deutsche Kaiser. — Leipzig: Günther. 411 p.
663. NEMESTÓTHY-SZABÓ BÉLA: A három császár bevonulása Párisba. [1814.] *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 4. sz. p. 242—245.
-
664. Ifj. IVÁNYI-GRÜNWARD BÉLA: A legújabb kor története. — Budapest: Magyar Szemle Társaság. 660 p. 19 t.
Hóman—Szekfű—Kerényi: Egyetemes Történet, 4.
Ism.: Gogolák L. *Korunk Szava* 7. évf. p. 479—481.; Istványi G. *Magyar Szemle* 31. k. p. 368—373.
665. BALLA ANTAL: A legújabb kor világtörténete. — 3. bőv. kiad. Budapest: Egyetemi ny. 609 p. 1 t.
- X (666.) KÓSA JÁNOS: A magyar nacionalizmus kialakulása. — Budapest: Első Kecskeméti Hirlap ny. 24 p.
Apollo-füzetek, 7.
- X (667.) ÜNGÁR ELEMÉR: A magyarság a hazai folyóiratok tükrében 1819—1848. Tanulmány a nemzeti érzés fejlődésének történetéhez. [Bibliografiával.] Pécs: Kultúra ny. 112 p.
A Német Intézetben készült dolgozat, 10. — Specimina diss. Facult. philos. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 110.
668. VARSÍK, BRANISLAV: O jednotnosti československých dejín. (A csehszlovák történelem egységéről.) *Bratislava* 11. évf. p. 3—15.
669. MIŠKOVIČ, ALOJZ: Kollár patri do slovenskej literatúry. (Kollár a szlovák irodalomhoz tartozik.) *Sborník Matice Slovenskej*, III. Literárna Historia, 15. évf. p. 363—386.
670. ŠIŠIĆ, FERDO: Jugoslovenska misao. Istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja od 1790—

1918. (Jugoszláv gondolat. A jugoszláv nemzeti egység és szabadság ideájának története 1790—1918.) — Beograd. 280 p.
Balkan i Balkanci, 3—4.
Ism.: *Kwartalnik Historyczny* 1938, p. 321.
671. BODEA, CORNÉLIE C.: Les réflexions d'un Roumain [Moïse Nicoară, * 1784, az első hazai orthodox román, aki akadémiai tanulmányokat végzett] sur l'époque du tanzimat en Turquie. *Revue Historique du Sud-Est Européen* 14. évf. p. 150—163., 307—333.
672. PAVEL, CONST[ANTIN]: Părțile ungurene și triada dela Blaj. (A Partium és a balázsfalvi triasz [M. Dragos, I. Dărăbant és S. Vulcan nagyváradi püspökök.]) *Cultura Creștină*, 17. évf. p. 256—267.
673. GÖLLNER, C[AROL]: Conspirația emigrantului polon Adolf David (1834). (Dávid Adolf lengyel menekült összeesküvése [az erdélyi románság körében]). *Revista Istorică* 23. évf. p. 235—249.
674. BALLA ANTAL: Viktória királynő. Trónralépésének századik évfordulója alkalmából. *Tükör* 5. évf. p. 502—505., 4 kép.
675. HORVÁTH, EUGENE: England and the Hungarian conservatives. *The Hungarian Quarterly* 3. k. p. 643—648.
676. Gróf Széchenyi István összes munkái. XIV. k. Gr. Széchenyi István naplói. Szerk. és bevezetéssel ellátta VISZOTA GYULA. V. k. 1836—1843. — Budapest: Magyar Történelmi Társulat. XCI, 841 p. 1 t.
Magyarország újkortörténetének forrásai. Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris.
Ism.: Császár E. *Irodalomtörténet* 26. évf. p. 122—125.
677. RAVASZ LÁSZLÓ: Az időfeletti Széchenyi. — Budapest: Nemzeti Casino. 11 p.
678. SCHAFFER KÁROLY: Széchenyi férfikorának lelki képe. *Magyar Szemle* 31. k. p. 353—358.
679. Ifj. IVÁNYI-GRÜNWARD BÉLA: Széchenyi István vallásosságának kérdése. *Regnum* II. k. p. 263—279.
680. SIKLÓSSY LÁSZLÓ: Magyarország nem volt, hanem lesz. A legszebb magyar jelszó története. *Budapesti Szemle* 244. k. p. 329—338.
681. MISKOLCZY GYULA: Kossuth Lajos elfogatása 1837 május 5-én. *Magyar Szemle* 30. k. p. 192—200.
682. SÁRKÁNY JÓZSEF: Kossuth Lajos élete és egyénisége. Elfogatásának százéves évfordulója alkalmából. — Cegléd: Turini Század Küldöttség. 24 p.
683. [FARKAS LÁSZLÓ:] Széchenyi és Kossuth Fiumében. — Budapest: Egyetemi ny. 12 p.
Kny.: *Domanovszky-émlékkönyv*.
684. JÉKELY ZOLTÁN: Vasváry Pál nyonában. *Tükör* 5. évf. p. 200—203.
685. JOÓ GYULA: 1848 március 15-ének jelentősége napjainkban. — Kecskemét: Hirlapkiadó ny. 12 p.

- Az Egyetemes Református Jogakadémia Tudományos Értekezéseinek Tára, 24.
686. SZABÓ ÁRPÁD: Kit terhel a történelmi felelőség az 1848—49-i magyar szabadságharcért? — Budapest: Attila-ny. 18 p.
687. STEIER LAJOS: A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben. I—II. k. — Budapest: Magyar Történelmi Társulat. 670; 787 p.
Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Magyarország újabbkori történetének forrásai.
Ism.: Ruttkay L. *Századok* 1938, p. 375—381.
688. HOUDEK, IVAN: Ružomberok v revolučných rokoch 1848—1849. (Rózsahaegye az 1848—1849-i forradalmi években.) *Sborník Muzealnej Slovenskej Spoločnosti* 31. évf. p. 57—80.
689. BOGDANOV, V.: Nacionalni i socialni sukobi Vojvodana i Mađara 1848—1849. (A magyarok és a vajdasági szerbek nemzeti és szociális összeütközései 1848—1849.) — Zagreb: Epoha.
690. ARMEANCA, ERNEST: Însemnările unui tribun din 1848—1849. (Egy tribun [a Hátszeg-vidéki Densusianu Benjámint] feljegyzései 1848—1849-ből.) *Anuarul Institutului de Istorie Națională* VI. k. 1936. p. 514—520.
691. BANCIU, AX.: Scrisori vechi. Un curier al lui Iancu și călăuza aceluia spre cartierul rusesc din Țara Românească. (Régi irások. Janku [Ábrahám] futása [Nicolae Diacon balázsfalvi theológus] és ennek vezetője a havasalföldi orosz főhadiszálláshoz.) *Țara Bârsei* 9. évf. p. 157—159.
692. TÖVISHÁZY-FERJENTSIK OTTÓ: A magyar vezérkar (táborkar) 1848—49-ben. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 5. sz. p. 200—209.
693. KACZLIÁNY GÉZA: Görgeiről második könyvem. — Budapest: Magyarok Lapja. 52 p.
Tanulmányok a hamisítatlan magyar történetírás mezejéről. 2.
694. VILLÁNYI ANDRÁS: Bayer ezredes. — Budapest: Ladányi Jánosné ny. 35 p.
695. VILLÁNYI ANDRÁS: Bayer József. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 2. sz. p. 180—191.
696. KOSÁRY DOMOKOS: Perczel Mór feljegyzései. *Századok* 71. évf. p. 304—322.
697. BODNÁR ISTVÁN: Szabadságharcunk ozorai diadala. — Szekszárd. 32 p.
Ism.: Tóth L. *Századok* 1938, p. 398.
698. GYALÓKAY JENŐ: A beszercei hadosztály harcái 1849 nyarán. — Budapest: [Pécs:] Dunántúl ny. 96 p.
Kny.: *Hadtörténelmi Közlemények*.
699. KÁNTOR LAJOS: Egykorú feljegyzés Roth Lajos István szász pap főbelövetéséről [1849]. *Erdélyi Múzeum* 42. évf. p. 276—277.
- Ld.: 955.

700. DEL BONO, G.: Italia ed Ungheria nel 1848—1849. *Rassegna storica di Risorgimento*, 24. évf. p. 347—368.
701. BORMIOLI, MARIO: Giuseppe Carosini. *Annuario* II. k. p. 105—119.
702. MARCU, ALEXANDRU: O legiune italiană în Transilvania. (1849.) (Egy olasz légió Erdélyben.) *Anuarul Institutului de Istorie Națională* VI. k. 1936. p. 421—442.
703. HORVÁTH JENŐ: Gróf Szécsen Antal londoni küldetése 1849-ben. *Budapesti Szemle* 244. k. p. 364—367.
704. BAUMGARTEN SÁNDOR: Le baron P. de Bourgoing et l'intervention russe de 1849. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 3. évf. p. 191—199.
705. JANKOVITS FERENC: Gróf Batthyány Lajos utolsó napjai. Elisa Bourges kiadatlan naplója. *Tükör* 5. évf. p. 849—854., 3 kép.
706. A kufsteini várban rabságot szenvedett magyar hősök emlékkönyve. Összeáll.: A budapesti evangélikus leánygimnázium „Szembe“ egyesülete. — Budapest: Mérnökök ny. 48 p.
707. SIKABONYI ANTAL: Magyarok Kufsteinban. *Tükör* 5. évf. p. 481—484., 3 kép.
708. BERZEVICZY ALBERT: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—65. 4. k. [Sajtó alá rendezte és az előszót írta Nagy Miklós.] — Budapest: Franklin. 287 p. Ism.: Nagy M. *Budapesti Szemle* 1937, p. 116—120.
709. MESTER MIKLÓS: Az autonóm Erdély 1860—63. — 2. kiad. Budapest: [Pécs, Dunántúl ny.] 266 p.
710. VITÉZ BERKÓ ISTVÁN: Katonai elnyomatás a függetlenségi harc után. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 10. sz. p. 243—247.
711. MAKOLDY SÁNDOR: Magyar gyorsírók politikai minősítése a Bach-korszakban. — Budapest: Gyorsírási ügyek m. kir. kormánybiztossága. 28 p. Az egységes magyar gyorsírás könyvtára, 142.
712. GÖRLICH, ERNST: Ungarn im Blickfeld der österreichischen Mitteleuropa-Idee 1849—1859. *Südostdeutsche Forschungen* II. k. p. 387—394.
713. IORGA, N[ICOLAE]: O scrisoare importantă a lui Cesar Boliac. (Boliac Cesar egy fontos levele [Konstantinápolyból 1850 jún. 7-én, hogy nem vitte el a magyar koronát]). București. 1936. 4 p. Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XVIII, mem. 7.
714. TÜRRE LAMBERT, TÜRRE ERVIN és HUNT BÉLA: Az olasz uralkodóház története és magyarországi vonatkozásai. — Budapest: Pallas ny. 68 p.
715. FORNARIO, VINCENZA MARIA: L'„Alleanza“ giornale italo-ungherese di Milano. [1862—1867.] *Annuario* II. k. p. 211—215.
716. COROMALDI, ADRIANA: Adriano Lemmi attraverso il suo carteggio con Kossuth. *Annuario* II. k. p. 169—176.

717. JÁNOSY, DÉNES A.: Great Britain and Kossuth. — Budapest: Sárkány ny. 149 p.
Études sur l'Europe Centro-Orientale, 9. — Kny.: *Archivum Europae Centro-Orientalis* III. 1937.
718. JÁNOSY, DENIS: Napoléon III. et Kossuth. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 56. k. p. 39—45.
719. HORÁNSZKY LAJOS: Párizsi magyar emlékek. — Budapest: Franklin ny. 12 p.
Kny.: *Budapesti Szemle*.
720. HEGEDŰS LORÁNT: Kossuth Lajos és a keleti kérdés megoldása. *Budapesti Szemle* 245. k. p. 271—279.
721. IORGA, N[ICOLAE]: Conflictul militar austro-rus în 1854—56. După un martur austriac. (Az osztrák-orsz katonai konfliktus 1854—56-ban. Egy osztrák tanu [Alfons Gr. von Wimpffen] után.) — Bucureşti. 24 p.
Academia Română. Memoriile Secţiunii Istorice. Seria III. Tomul XIX, mem. 19.
722. TEMPERLEY, HAROLD: Four documents on the future of Roumanie — by Henry Stanley, D. Bratianu, Lord Palmerston and Albert, Prince Consort — 1855—56. [Orosz ajánlat a svájci magyar emigránsoknak Magyarországra felszabadítására.] — Bucarest: [Vălenii-de-Munte, Impr. Datina Românească] 13 p.
Kny.: *Revue Historique du Sud-Est Européen* 1937.
723. LÓNYAY, C. Graf: Ich will Rechenschaft ablegen! Die unbewusste Selbstbiographie des Generals Benedek. — Leipzig: J. Günther. 492 p.
- 723a. HELLER, E.: Benedek und Benedek-Legenden. Mit einer Ergänzung: Über den Reiterkampf bei Stretzitz. Von A. Mell. — Wien: Verlag d. Militärwiss. Mitt. 80 p.
724. SUHAY IMRE: Egy hadvezér tragédiája. [Benedek Lajos.] *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 2. sz. p. 216—220.
725. LENDVAI ISTVÁN: Erzsébet királyné centenáriumára. *Élet* 28. évf. p. 1311—1312.
726. HEGEDŰS LORÁNT: Két Andrássy és két Tisza. — Budapest: Athenaeum. 379 p. 14 t. 1 mell.
Ism.: Inceze G. *Magyar Kálvinizmus* 4. évf. p. 182—184.; Schöpflin A. *Nyugat* 30. évf. p. 444—446.; Térey S. *Város-kultúra* 10. évf. p. 249—250.
727. HEGEDŰS LORÁNT: Krasznahorka és Geszt. [Részlet a „Két Andrássy és két Tisza“ c. műből.] *Nyugat* 30. évf. p. 227—237.
728. HEGEDŰS LORÁNT: Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései gróf Andrássy Gyula és Tisza Kálmán politikájáról a keleti válság idejében. *Századok*, Pótfüzet 1937. p. 576—585. Függelék: p. 586—616.
729. HEGEDŰS, ROWLAND: The foreign policy of Count Julius Andrássy. In the light of the great war. — *The Hungarian Quarterly* 3. k. p. 627—642.

730. JAKABFFY ELEMÉR : Ünneplő beszédek. Harmadik sorozat. [62—203. p. : Az európai politika története a német-francia háború befejezésétől a világháború kitöréséig.] — Lugos : Husvéth és Hoffer ny. 203 p.
731. IORGA, N. : Dix ans de politique russe dans le Sud-Est de l'Europe (1870—1888), d'après un ouvrage récent. [H. Sumner : Russia and the Balkans, 1870—1880.] *Revue Historique du Sud-Est Européen* 14. évf. p. 265—282.
732. DIACONESCU, EMIL : România și marile puteri după congresul dela Berlin până la 1914. (Románia és a nagyhatalmak a berlini kongresszus után 1914-ig.) — Jasi : Tip. „Presa Bună”. 88 p.
Kny. : *Cercetări Istorice* 1937.
- 732a. SMEDOVSKI, A. : La Roumanie et la Triple Alliance (1883—1913). *Revue d'histoire diplomatique* 51. évf. p. 39—56.
733. HACMAN, MAXIMILIAN : Convenția secretă între România și Austro Ungaria dela 1883. (Az 1883-i titkos megegyezés Románia és Ausztria-Magyarország között.) *Omagiu lui Ion I. Nistor* 1912—1937. [emlékkönyv] p. 306—335. Kny.-ban is.
- 733a. YAKTCHITCH, G. : Le traité secret austro-serbe du 28 juin 1881 et du 9 février 1889. *Revue d'histoire diplomatique* 51. évf. p. 429—466.
734. PAPP FERENC : Gyulai Pál politikai és társadalmi köre a kiegyezés korában. Részlet Gyulai Pál életrajzának második kötetéből. *Budapesti Szemle* 246. k. p. 257—276.
735. GYÖMREI SÁNDOR és VÉRTESY MIKLÓS : Baross Gábor. — Budapest : Kereskedelmi és Iparkamara. 184 p. 1 t.
736. FÖLDES BÉLA : Szilágyi Dezső emlékezete. *Budapesti Szemle* 244. k. p. 129—158.
737. KÁLDOR KÁLMÁN : Magyar-Amerika írásban és képben. Amerikai magyar úttörők és vezetőférfiak arcképes életrajza. Magyar egyházak, egyletek, közintézmények története és működése. — St. Louis. 285 p.
Hungarian Publishing, I.
738. PETRI PÁL : A Julián-Egyesület története. 33 év küzdelme és munkája. Julián barát magyar kutató útjának 700-ik évfordulójára. — Budapest : Stephaneum ny. 96 p. 8 t.
739. AMBRÓZY ÁGOSTON : Apponyi [Albert]. Adalékok lélekrájzához és nemzetközi munkásságához. Budapest : Szerző. Grafika ny. 59 p.
740. VARSIK, BRANISLAV : R. W. Seton Watson (Scotus Viator) a Slovensko. (Scotus Viator és Szlovenszko.) *Bratislava* 11. évf. p. 103—107.
741. KIRILOVIĆ, DIMITRIJE : Asimilacioni uspesi madjara u Bačkoj, Banatu i Baranji. (A magyarok asszimilációs sikerei Bácskában, a Bánságban és Baranyában.) — Novi Sad. 41 p.
Ism. : *Bratislava* 1937, p. 92—94.

742. POPA-LISSEANU, G[HEORGHE]: Date privitoare la maghiarizarea Românilor. (A románok magyarosítására vonatkozó adatok). — București: Universul. 93 p.
Ism.: N. Iorga *Revista Istorică* 1937, p. 202—203.; Gh. Tulbure *Tara Bârsei* 1937, p. 576—577.; (dn.) *Cultura Creștină* 1937, p. 189.
743. TUȚIANU, IOAN I.: Mijloace folosite de Ungaria pentru desnaționalizarea Românilor. (A Magyarország által használt eszközök a románok elnemzetietlenítésére.) — București: Universul. 92 p.
744. MOLDOVAN, VALERIU: „Conferințele Naționale“ ale românilor de dincoace de Carpați. (A Kárpátokon innen i románok „Nemzeti Értekezletei“.) — Sibiu: Asociațiunii, Tip. Dacia Traiană. 16 p.
Biblioteca „Astra“, 24.
745. LAPEDATU, ALEX[ANDRU]: Manifestul revoluționar dela 1885. (Az 1885-i forradalmi kiáltvány.) *Transilvania. Buletin de tehnică a culturii*. 68. p. 7—42.
746. MANCIULEA, ȘTEFAN: Contribuții blăjene la rededeptarea conștiinței naționale în Moldova și Bucovina. (Balázsfalvi hozzájárulások a nemzeti öntudat újraébredéséhez Moldvában és Bukovinában.) *Cultura Creștină* 17. évf. p. 666—691.
747. NEȘ, TEODOR: Oameni din Bihor. 1848—1918. (Bihari emberek.) [A román nemzetiségi törekvések vezető embereinek életrajzai.] — Oradea: Tip. Diecezană. VII, 652 p.
748. DĂIANU, ILIE: Leul dela Șișești. Preotul luptător: Dr. Vasile Lucaciu. (A laczfalvi oroszlán. A harcos pap: Dr. Lucaciu László. [A román nemzeti törekvések története.]) — Cluj: Cultura. 24 p.
749. MEZEA, CORNELIU: Dr. Vasile Lucaciu „Leul dela Șișești“. 1852—1922. Viața și faptele lui. (Dr. Lucaciu László, a „laczfalvi oroszlán.“ Élete és tettei.) — Satu-Mare: Presa Liberă. 1936. 142 p. 1 mell.
750. LUPAȘ, IOAN: Un tribun du peuple roumain de Transylvanie: le prêtre Vasile Lucaciu. *Revue de Transylvanie* 3. évf. p. 167—178.
751. LUPAȘ, I.: Un grand avocat du peuple roumain. [Partenie Cosma.] *Revue de Transylvanie* 3. évf. p. 372—374.
752. PAPP, PETRU E.: Legături sufletești dintre Beiuș și Sibiu. (Lelki kapcsolatok Belényes és Nagyszeben között.) — Beiuș: Tip. Doina. 36 p.
Biblioteca Beiușului, 3.
753. OLTEANU, ALEXANDRU: Contele Ștefan Tisza și chestiunea românescă. (Gróf Tisza István és a román kérdés.) — Arad: Tip. „Concordia“. 1936. 30 p.
Biblioteca arhivei antirevizioniste „Piatră de Hotar“, 2.
754. *Tisza István* gr. összes munkái. Az Országos Tisza István gr. Emlékbizottság kezdeményezésére és támogatásával kiadja a M. Tud. Akadémia. VI. k. 1916. jún. — 1918. okt.

- között írt levelek és küldött táviratok. — Budapest : Franklin ny. XXII, 382 p.
755. KORNIS GYULA: Az élő Tisza István. Budapest: Franklin. 16 p. Kny. : *Budapesti Szemle*.
756. KERESZTURY DEZSŐ: Bismarck nyomain Magyarországon. *Tükör* 5. évf. p. 45—47., 3 kép.
757. RUDAI REZSŐ: A Centrum-párt életfázisainak változásai (1871—1933). *Magyar Kultúra* 24. évf. p. 14—17.
758. CLAAR, MAXIMILIAN VON: Zwanzig Jahre habsburgischer Diplomatie in Rom (1895—1915). *Berliner Monatshefte* 15. évf. p. 539—567.
759. DÖMÖTÖR MIHÁLY: Ferenc Ferdinánd politikája. — Budapest : Országos Rákóczi Szövetség. 128 p. Rákóczi Könyvek, 6.
760. SAUERWEIN JULES: Így láttam. A XX. század történelme egy újságíró emlékeiben. Ford. Csánk Endre. — Budapest : Athenaeum. 252 p.
761. NINTCHITCH, MONTCHILO: La crise bosniaque (1908—1909) et les puissances européennes. I—II. k. — Paris : Costes. 418 ; 412 p.
- 761a. SCHMITT, B. E.: The annexation of Bosnia 1908—1909. — Cambridge : University Press. VIII, 264 p.
762. PAULOVÁ, MILADA: Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jiho-slovanů za Světové Války, 1914—1918. (A maffia története. A csehek és a jugoszlávok forradalma a világháborúban.) — Praha : Československá grafická unie. 664 p., 1 térk.
763. PFEFFER, LEO: Istraga u sarajevskon atentatu. (A szarajevói merénylet története.) Zagreb. 139 p.
764. SZENTESY JÓZSEF: Egykori szövetségeseink. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 3. sz. p. 198—206.
765. BIBL, VIKTOR: Die Tragödie Österreichs. — Leipzig : Günther. 587 p.
766. Baron KRAY, STEPHAN: Im Dienste der Kabinettskanzlei während des Weltkrieges. Episoden und Charakterbilder aus dem Leben der Kaiser Franz Josef und Karl. Reflexionen eines ehemaligen Hofsekretärs der K. u. k. Kabinettskanzlei. — Budapest : Révai. 207 p.
767. STEINITZ, E. Ritter von und Brosch, T. Edler von Aarenau : Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hötzenndorf. — Wien : Militärwiss. Mitt. 80 p. Österreich-Ungarns letzter Krieg. Erg. - H. 10.
768. Österreich-Ungarns letzter Krieg. 1914—1918. Hrsg. vom österr. Bundesministerium f. Landesverteidigung u. vom Kriegsarchiv. Bd. 7. Doppel-Lfg. 1. 2. Erg. -H. 7. FRAUENHOLZ, E. v.: Weltkriegsliteratur. Nachträge für das Jahr 1936. — Wien : Verl. d. Militärwiss. Mitteilungen. p. 1—416, 10.
769. A világháború 1914—1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. VII. k. 1914

- november és december havának eseményei. — Budapest : Hadilevéltár. 700 p. 30 mell. 1 t.
Ism. : Németh L. *Hadtörténelmi Közlemények* 38. évf. p. 279—281.
770. TEICHMAN, JOSEF: Mađari ve válce a po válce. (A magyarok a háborúban és a háború után.) — Praha: Melantrich. 434 p.
771. Vitéz CSASZKÓCZY EMIL: Magyarság a volt közös hadseregben. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 3. sz. p. 234—238.
772. SCHMIDT-PAULI, EDGAR von: Nikolaus von Horthy, Admiral, Volksheld und Reichsverweser. — Berlin—Budapest: Südost-Verlag 1936. 304 p. 22 t.
Ism. : Suhay I. *Hadtörténelmi Közlemények* 38. évf. p. 137—139.
773. Vitéz SZAKONYI LAJOS: Vitéz Nagybányai Horthy István emlékére. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 11. sz. p. 234—235.
774. CZIBUR ANDRÁS: Brabécz Gyula altábornagy (1860—1937). *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 5. sz. p. 242—243.
775. RAKOLCAI LÁSZLÓ: A világháború sorsdöntő órái. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 12. sz. p. 6—21.
776. EHRLICH GÉZA: Borsymje. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 7. sz. p. 33—41.
777. MAXON LAJOS: A jaroslawicei lovasütöközet. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 1. sz. p. 22—35.
778. JULIER FERENC: Limanova. A magyar katona csatadöntő küzdelmeinek okmányok és szemtanúk naplói vagy adatai alapján megírt részletes története. — Budapest: M. Kir. Hadilevéltár. 332 p., 12 t., 12 térk.
779. Vitéz NÉMETH LAJOS: A Luck-Olykai áttörési csata döntő napjai 1916. június 5. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 11. sz. p. 12—26.
780. Vitéz LUCZFALVY HERMAN: A sistovoi Dunaátkelés. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 2. sz. p. 16—27.
781. MAKRAY LÁSZLÓ: Hozzászólás „A sistovói Dunaátkelés” című közleményhez. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 5. sz. p. 75—80.
782. Vitéz NÉMETH LAJOS: A cseh légió szereplése Zborównál. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 12. sz. p. 238—240.
783. TOBOLKA, ZDEŇEK: Politicke dejiny československého národa od roku 1848 až do dnešní doby (A csehszlovák nemzet politikai története 1848-tól a mai napig.) Díl IV. 1914—1918. — Praha: Československý Kompas. 409 p.
Ism. : *Časopis Natiče Moravské* 1938, p. 109.; *Česky Časopis Historický* 1938, p. 393.
784. România în războiul mondial. 1916—1919. (Románia a világháborúban.) Vol. II. Capitolele IX—XIX. — Vol. II. Documente-Anexe. București: Impr. Națională 1936. XVIII, 885, XXVI p. 4 mell., 7 térk. és 60 vázlat. Documente: XXIV, 328 p., 1 mell.
Ministerul apărării naționale. Marele Stat Major. Serviciul „Istoric.”

785. AVERESCU, ALEXANDRU : *Notițe zilnice din războiul 1914—1916. (Neutralitatea.) (Napi feljegyzések a háborúból. 1914—1916. A semlegesség.)* — București: „Apollo“. 246 p., 6 mell.
786. AVERESCU, ALEXANDRU : *Notițe zilnice din războiul (1916—1918.) (Napi feljegyzések a háborúból 1916—1918.)* — București: Editura „Cultura Națională“. (Tip. Cartea de aur.) 402 p., 4 mell.
Ugyanez, 2. kiadás.
Ugyanez, 3. kiadás: 414 p., 4 mell.
Ism.: N. Iorga *Revista Istorică* 23. évf. p. 100.
787. COANDĂ, GHEORGHE G. : *Recenzia „Notițelor zilnice din războiul 1916—1918“ ale mareșalului Averescu. (Averescu marsal „Napi feljegyzések a háborúból 1916—1918“ c. művének bírálata.)* — București: Tip. Bucovina. 51 p.
788. STAVRACHE-CERNA, N. : *Adevăruri din campania 1916—1918. (Igazságok az 1916—1918-i hadjáratból.)* — Craiova: Tip. Speranța. 172 p.
789. PĂTRĂSCOIU, N. : *Bătălia de la Jiu. (A Zsil melletti ütközet.)* — București: Tip. Marvan. 146 p.
790. ANASTASIU, ION : *O pagină din războiul nostru. Lupta dela Jiu 14/27 Octomvrie 1916. (Egy lap a mi háborunkból. A Zsil melletti harc 1916 okt. 14/27.)* — București: Tip. „Bucovina“, 1936. 75 p., 1 táblázat.
791. POPA, SEPTIMIU : *Temnițele Clujului. Din însemnările unui popa românesc. (Kolozsvár börtönei. Egy román pap feljegyzéseiből. [Emlékirat az 1916. év őszén a kolozsvári börtönben töltött időről.])* — Cluj: Tip. Minerva. 96 p.
792. CANTACUZINO, SABINA : *Din viața familiei I. C. Brătianu. Războiul 1914—1919. (I. C. Brătianu családja életéből. Az 1914—1919-i háború.)* — București: Universul. XII, 446 p.
793. CALIANI, AUG. : *Crâmpoie din suferințele Blajului în războiul mondial. (Töredékek Balázsfalva szenvedéseiből a világháborúban.)* — București: Tip. „Curentul“. 14 p.
Kny.: *Curentul*.
794. GOCIMAN, AUREL : *Némésis. [A jósikafalvi vérengzésről 1918 őszén.]* *Revue de Transylvanie* 3. évf. p. 219—231.
795. OROSZLÁNY GÁBOR—KRAHM LÁSZLÓ : *A marosvásárhelyi m. kir. 22. honvédegyezred háborús története (1914—1918). I. k.* — Budapest: Admiral ny. 291 p. képekkel.
796. LENKEY LAJOS : *Losonci tüzérek a világháborúban.* — Budapest: ifj. Kellner ny. 95 p., 1 t.
797. KUBINSZKY JENŐ : *Lovasság működése Palesztinában. [1917.]* *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 4. sz. p. 21—28.
798. JEZEK, ZDENĚK : *Účast dobrovolníků v bojích o Slovensko a Těšínsko v letech 1918—1919. (Az önkéntesek részvétele a Szlovenszkoért és Cieszyn vidékéért vívott harcokban.)* — Praha. 360 p.

799. APOR VIKTOR : Háborús és ellenforradalmi emlékek. Naplótöredékek. — Budapest : Szerző. 116 p.
800. SZENDE ZOLTÁN : A magyar katasztrófa. 1918—19. A történelmi Magyarország utolsó korszaka és összeomlása a nagy világháborúban. Kiadatlan levéltári okmányok és a korszakban szerepelt személyiségek naplójegyzeteinek felhasználásával. — 3. bőv. kiad. Budapest : Madách. 180 p.
801. A m. kir. csendőrség forradalmasítása 1918. évben és erkölcsi züllesztése 1919-ben. Felelős kiadó : Bilkei *Lipcsey András*, *Polster Kálmán* és *Edvi-Ilés Béla*. — Miskolc : Standhafter ny. 20 p.
A m. kir. csendőrség szerepe a forradalmakban, I.
802. MOLNÁR JÁNOS : Trianon okai és következményei. — Budapest : Szerző. 72 p.
803. MACARTNEY, C. A. : Hungary and her successors. The treaty of Trianon and its consequences 1919—1937. — London—New York—Toronto : Oxford University Press. XXI, 504 p. I t.
804. SOFRONIE, GEORGE : Das Nationalitätenprinzip in den Friedensverträgen von 1919—20. Auf Grund des Nationalitätenprinzips sind die Grenzen Rumäniens unantastbar. Die Haltlosigkeit der ungarischen revisionistischen Bewegung. Aus dem Rumänischen übersetzt von Emanuel Tr. Simtion. — Bucureşti : Universul. 311 p.
[Megjelent angol nyelven is.]
Ism. : V. V. Mesaros *Gând Românesc* 1937, p. 55—58.
805. MAKKAI JÁNOS : A háború utáni Magyarország. 1. és 2. kiad. Budapest : Egyetemi ny. 213 p.
806. FENYŐ MIKSA : Bethlen István. — Budapest : Cobden Szövetség. 30 p.
Cobden Könyvtár, 80.
807. Podkarpatszka Ruszja 1919—1936. Red. *E. Bacsinszkij*. — Užhorod : Ruskij Narodnyj Golosz. 196 p.
Ism. : Darás G. *Századok* 1938. p. 383—388.
808. LUPAŞ, I. : Istoria unirii Românilor. (A románok egyesülésének története.) — Bucureşti : Fundația Culturală Regală „Prinzipele Carol”. (Tip. Luceafarul.) 405 p. 2 t.
Cartea Satului, 18.
Ism. : C. Suci *Cultura Creștină* 1937, p. 565—573. ; (p.) uo. p. 646—648.
809. GYÓRI ILLÉS ISTVÁN [szerk.] : Metamorphosis Transylvaniae. Országrésziink átalakulása 1918—1936. — Cluj : Új Transzilvánia. 205 p.
810. GYÁRFÁS ELEMÉR : Az első kísérlet. Az Averescu-paktum előzményei, megkötésének indokai, szövege, módosításai, következményei, felbontása és tanulságai. — Lugoj : Husvéth és Hoffer ny. 53 p.
Kny. : *Magyar Kisebbség* 1937.
811. BERNÁDY GYÖRGY : Reflexiók Gyárfás Elemér szenátor úrnak „Az első kísérlet” című, a „Magyar Kisebbség” 1937.

- évi 2—3. számaiban megjelent közleményére [az Averescu-paktumról]. — Târgu-Mureş : Nagy Samu ny. 30 p.
812. SZÁSZ ZSOMBOR : A csucsai paktum. [1923—1926.] *Magyar Szemle* 30. k. p. 353—363.
813. CODARCEA, CORNELIUS I. : Le litige roumano-hongrois. — Bucuresti : Universul. 184 p.
814. SOMEŞAN, LAURIAN : La frontière occidentale de l'État Roumain. — Bucureşti : Impr. Natională. 11 p. Kny. : *Revue de Transylvanie* 1937.
815. CERNEA, RADU : Le problème minoritaire. La Roumanie et le revisionisme. — Paris : Edition A. R. I. S. (Bucureşti : Impr. Capitalei.) 103 p.
816. FRITZ, LADISLAUS : Weitere Vorschlechterung der Lage der ungarischen Minderheit unter dem Regime Tatarescus. — Budapest : Sárkány ny. 10 p. Kny. : *Donaukurir*.
817. FRITZ, LADISLAS : La situation des Hongrois s'est aggravée constamment pendant le régime Tataresco. — Budapest : Sárkány ny. 8 p. Kny. : *Nouvelles Danubiennes*.
818. FRITZ, LADISLAS : The situation of the hungarian minority grows worse from year to year under the Tatarescu régime. — Budapest : Sárkány ny. 12 [4] p. Kny. : *Danubian Review*.
819. FRITZ, LADISLAO : La situazione degli ungheresi sotto il regime Tatarescu. — Budapest : Sárkány ny. 8 p. Kny. *Corriere del Danubio*.
820. MĂRGINEANŢU, TIBERIU : Triumful Românilor ortodoxi din comunele Berecşa şi Mănăstire. Acte şi documente privitoare la despărţirea Românilor de către Sârbi, din aceste comune. (Berekutza és Zárdaszentgyörgy [temesvármegyei] községekbeli görög-keleti románok győzelme. Az ezen községekbeli románoknak a szerbektől való elválására vonatkozó iratok és oklevelek.) — Caransebeş : Tip. Diecezană. 69 p.
821. NIKOLIĆ, PREDRAG : Mađarska i Jugoslavija pred Haškim sudom povodom jugoslovenske agrarne reforme. (Magyarország és Jugoszlávia a hágai döntőbíróság előtt.) *Letopis Matice Srpske* 1937. p. 75—97.
822. THEWBREWK-PALLAGHY ATTILA : Három osztrák kancellár. Seipel, Dollfuss, Schuschnigg. — Budapest : Radó. 58 p.
823. LIPCSEI-STEINER MIHÁLY : Smigly-Rydz Edvárd, lengyel tábornagy életrajza. — Budapest : Franklin ny. 40 p. 7 t.
824. AMANTOS, K. : Aus der Geschichte und Geographie Neugriechenlands. — Budapest : Egyetemi ny. 12 p. Kny. : *Egyetemi Philologiai Közöny*.
825. MIKUSCH, DAGOBERT von : Kamal Atatürk. Félévszázad Törökország történetéből. Ford. és részben írta vitéz *Horváth Béla*. — Budapest : Mérnökök ny. 201 p. Budapest : Mérnökök ny. 201 p.

826. HORVÁTH JÓZSEF : Saud királysága. Arábia sorsa a világháború után. [*Erdélyi Helikon* 10. évf. p. 99—108.
827. SZIGETI KORNÉL : Brit-India multja és jelene. — Pestújhely : Szerző. 20 p.

Álkotmány-, jog- és közigazgatástörténet.

828. PETRICHEVICH GYÖRGY : Magyarország és a dinasztia közjogi viszonya 1806-ig. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, V. k. p. 367—380.
829. BOLGÁR EMIL : A banderális hadrendszer megszüntetésével kapcsolatos közjogi viták 1715—1848 között. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 8. sz. p. 210—217.
830. WEISS, B. : Die Verfassungen Österreichs seit 1848 und ihre unitaristischen und föderalistischen Elemente. Diss. — Innsbruck. 66 p.
Ld. 406.
831. FLACHBARTH, ERNST : System des internationalen Minderheitenrechtes. Geschichte des internationalen Minderheitenrechtes. Positives mat. Minderheitenrecht. — Budapest: Gergely. XXXII, 476 p.
Veröffentlichungen des Instituts für Minderheitenrecht an der Budapester Kgl. ung. Péter Pázmány Univ., 1.
-
832. DEGRÉ ALAJOS : Adatok a magyar bírói függetlenség multjához. *Degré-émlékkönyv* [ld. 208.] p. 65—77.
833. VARGA ENDRE : A hivatásos ügyvédi osztály kialakulása. A kötelező ügyvédi vizsga bevezetése 1769-ben. — Budapest : Egyetemi ny. 20 p.
Kny. : *Domanovszky-émlékkönyv*.
Ism. : Istványi G. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 296—297.
834. HORNA, RICHARD : Pranýře na Slovensku. (Pellengérek Szlovenszkóban.) — Praha : Politiky, 20 p., 6 t.
Kny. : *Pocta k šedesátým narozeninám dr. Alberta Miloty*.
835. DOMBOVÁRY GÉZA : A becstelenítés büntetése és az ordalialis párba 48 előtti fenytőjogunkban. *Degré-émlékkönyv* [ld. 208.] p. 97—132.
836. BALOGH JENŐ : Alkotmányjogi szempontok a Királyi Itélőtábla szervezetében és ítélkezéseiben a kiegyezés óta. *Degré-émlékkönyv* [ld. 208.] p. 65—77.
837. TUSNÁDI ÉLTHES GYULA : A városok bíraskodásának multja. *Városok Lapja* 32. évf. p. 98—99, 173—175, 268—269.
Ld. : 409.
838. ACZÉL BÉLA : A hitbizomány története, bírálatai és megreformálása. — Pusztaföldvár : Szerző. 54 p.
839. ÖSTÖR JÓZSEF : Verbőczy István. — Budapest : Sylvester ny. 12 p.
840. KOVÁCS MIHÁLY : Egy elfeledett politikai bölcslőről. Benczur János emlékezete. [1817—1852.] *Debreceni Szemle* 11. évf. p. 129—134.

841. ZOLTÁN JÓZSEF: Deák Ferenc, a civiljogász. — Budapest: Jogállam. 12 p.
Kny.: *Jogállam*.
842. Szentpéteri KUN BÉLA: Tóth Lajos. [A debreceni Tisza István Tudományegyetem jogi professzora. 1876—1936.] *Debreceni Szemle* 11. évf. p. 101—113.
843. SZTEHLÓ ZOLTÁN: Dr. Kiss Albert 1847—1937. — Miskolc: Jogakadémia, 5 p.
A Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület Miskolci jogakadémiájának arcképcsarnoka, 1. k. 5. sz.
-
844. SZILÁGYI LORÁND: A királyi secretariusok intézménye és az újkori magyar állam. *Domanovszky-émlékkönyv*, p. 547—561.
Ism.: Vevér F. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 292—293.
845. Ifj. SZENTPÉTERY IMRE: A pozsonyi és a szepesi kamara viszonya a XVI. században. *Domanovszky-émlékkönyv*, p. 534—546.
846. H. PÁLFY ILONA: A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. *Domanovszky-émlékkönyv*, p. 474—487.
847. BABICS ANDRÁS: A kamarai igazgatás Pécs városában 1686—1703. — Pécs: Dunántúl ny. 79 p.
Specimina diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 99.
Ism.: —ha— *Pannonhalmi Szemle* 12. évf. p. 377.
848. EMBER GYÖZŐ: A magyar királyi helytartótanács ügyintézése. I. 1724—1783. *Levéltári Közlemények* 15. évf. p. 84—161.
849. STIX, F.: Zur Geschichte und Organisation der Wiener Geheimen Ziffernkanzlei. (Von ihren Anfängen bis zum Jahre 1848.) *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung* 51. k. p. 131—160.
850. BITTNER, LUDWIG: Das österreichisch-ungarische Ministerium des Äusseren, seine Geschichte und seine Organisation. *Berliner Monatshefte* 15. évf. p. 819—843.
851. OBERHUMMER, H.: Die Wiener Polizei. Neue Beiträge zur Geschichte des Sicherheitswesens in den Ländern der ehemaligen österreichisch-ungarischen Monarchie. (200 Jahre Sicherheit in Österreich.) I—II. k. [nebst] Nachtr.: Die Angehörigen der Wiener Polizeidirektion (1754—1900). — Wien: Gerold & Co. XVI, 318; VIII, 349; X, 76 p.
852. BÁNRÉVY GYÖRGY: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. — Budapest: Háziny. 32 p.
Kny.: *Tanulmányok Budapest multjából*, V.
853. WILDNER ÖDÖN: Pest és Buda közigazgatásának története az 1848—49-i szabadságharc alatt. — Budapest: Székesfőv. Stat. Hivatal 1936 [1937]. 230 p.
Statisztikai Közlemények, 86. 3.
Ism.: P. A. *Magyar Statisztikai Szemle*, p. 1079.

854. WILDNER ÖDÖN : Buda és Pest közigazgatásának története az 1849—65. évi abszolútizmus és provizórium alatt. I. k. — Budapest : Székesfőv. Stat. Hivatal. 94 p.
 Statisztikai Közlemények, 87. 3.
855. MEZNERICS IVÁN és TORDAY LAJOS : A magyar közigazgatás szervei. 1867—1937. — Budapest : Magyar Közigazgatástud. Intézet. 447 p. 2 t.
 Magyar Közigazgatástudományi Intézet, 21.
856. DRÁGFY MIKLÓS : Az önkormányzat multja és jelene Franciaországban. — Budapest : Magy. Közigaztástud. Int. 165 p.
 A Magyar Közigazgatástudományi Intézet kiadványai, 24.

Gazdaság- és társadalomtörténet.

- Ld. : 185.
857. LEDERER EMMA : A korai kapitalizmus kérdéséhez. *Domanovszky-émlékkönyv*, p. 440—449.
858. BALÁZS LÁSZLÓ : A kálvinizmus hatása a társadalmi és gazdasági életre. *Magyar Kálvinizmus*, 4. évf. p. 21—31.
859. SÁRKÖZY IRÉN : A Hajdúság gazdasági élete a XVIII. sz.-ban. *Történetírás*, 1. évf. p. 605—616.
860. BIRÓ VENCEL : Gazdálkodó főnemes asszonyok és kézműves fejedelmek. *Páztortűz*, 23. évf. p. 213—215.
861. Fejéregyházi CSAPODI CSABA : Az államtanács közgazdasági felfogása II. József korában. Különös tekintettel Magyarországra. — Budapest : Egyetemi ny. 16 p.
 Kny. : *Domanovszky-émlékkönyv*.
862. FARKAS LÁSZLÓ : Vedres István mérnök élete és működése. — Szeged : Magyar Mérnök- és Építész-Egylet szegedi osztálya. 162 p.
 Ism. : Váczy E. *Századok* 1938, p. 395—396.
863. BĂRBAT, ALEXANDRU : Politica economică ungurească și desvoltarea burgheziei române în Ardeal. (Francia kivonata : La politique économique hongroise et le développement de la bourgeoisie roumaine dans la Transylvanie.) — Cluj : Tip. Națională, 1936. 31 p.
 Biblioteca revistei „Observatorul Social-Economic“. Nr. 4. — Kny. : *Observatorul Social-Economic*, 1936.
864. Vitéz SURÁNYI-UNGER TIVADAR : Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében. 1925—1934. I—II. k. — Budapest : Szfőv. Statisztikai Hivatal. 364 ; 458 p.
Statisztikai Közlemények, 85. 3—4.
 Ism. : G. G. *Magyar Statisztikai Szemle* 15. évf. p. 763—765.
- 864a. SURÁNYI-UNGER, THÉODORE : Le rôle de Budapest dans la vie économique de la Hongrie pendant les années 1925—1934. — Budapest : Stephaneum. p. 221—242.
 Kny. : *Journal de la Société Hongroise de la Statistique*.

Ld. : 180, 838.

865. TÓTH ARISZTID : Csanád vármegye mezőgazdaságának fejlődése 75 év alatt. (1863—1937.) — Makó : Makói kny. 12 p.

866. HERKELY KÁROLY : Adatok a mezőkövesdi határ kialakulásához. *Ethnographia-Népelet*, 48. évf. p. 476—479.
867. TAFFERNER, ANTON : Die deutschen Anspielungen der landwirtschaftlichen Abhandlung Daniel Berzsényis. *Neue Heimatblätter*, 2. évf. p. 146—148.
868. POPESCU, MIH. : Mavrogheni și ciobanii ardeleni. (Mavrogheni [havasalföldi vajda] és az erdélyi pásztorok.) *Tara Bârsei*, 9. évf. p. 361—364.
869. BRĂNDUS, GH[EORGHE] : Drama Mocanilor săceleni. (A hétfalusi juhásztorok drámája.) *Tara Bârsei*, 9. évf. p. 231—247.
870. WITTING, OTTO : Istoria dreptului de vânătoare în Transilvania. (A vadászati jog története Erdélyben.) — București : Impr. Națională, 1936. 122 p. Academia Română. Studii și cercetări, XXVII. Ism. : C. C. *Tara Bârsei* 1937, p. 181—183.
871. JUHÁSZ LAJOS : A vas megyei Farkas-erdő a XVII. és XVIII. században. (Egy fejezet a magyar erdőtörténet Mária Terézia 1769-i erdőrendtartását megelőző korszakából.) *Századok*, Pótfüzet 1937. p. 553—575.
-
872. TILES JÁNOS : Gróf Bercsényi Miklós és a selmeci ércbányászat. *Bányászati és Kohászati Lapok* 70. évf. p. 228—234.
873. TILES JÁNOS : Báró Hellenbach János Gottfried bányagazgató, selmeci kamaragróf. *Bányászati és Kohászati Lapok* 70. évf. p. 147—150.
874. TILES JÁNOS : A kuruc mozgalom pénzügyi bukásának az alsómagyarországi bányászatra vonatkozó előzményei. *Bányászati és Kohászati Lapok* 70. évf. p. 287—292.
875. TILES JÁNOS : A selmeci bányamunkások lázadása 1707-ben. *Bányászati és Kohászati Lapok* 70. évf. p. 117—119.
876. FORTUNESCU, C. D. : Auraria romano-dacica. [Köleséri Sámuel ily című könyvének (Nagyszeben, 1717) ismertetése, ill. fordítása.] *Arhivele Olteniei* 16 évf. p. 264—276.
877. COTEL ERNŐ : Kerpely Antal hatása a vaskohászati tudományok és a magyar vasipar fejlődésére. — Budapest : Franklin ny. p. 689—696. Kny. : *Matematikai és Természettudományi Értesítő*.
878. COTEL, E. : Anton Ritter von Kerpely's Wirkung auf die Entwicklung der ungarischen Eisenindustrie und der Eisenhüttenkunde. — Sopron : Röttig—Romwalter ny. 10 p. Kny. : *A. M. Kir. József Nádor Műegyetem bányá- és kohómérnöki osztályának közleményei*.
879. CSATKAI ENDRE : Vas megyei harangöntők. *Vasi Szemle* 4. évf. p. 97—98.
880. GÉFIN GYULA : A sombathelyi harangöntökről. *Vasi Szemle* 4. évf. p. 100.
881. VISNYA ALADÁR : A kőszegi harangöntők. *Vasi Szemle* 4. évf. p. 98—100.

882. SZBÁVIK MÁTYÁS : Latinák Rudolf gömői vasgyáros. [XIX. sz.] *Történetírás*, 1. évf. p. 323—328.
883. SUPKA ERVİN : Kliegl József nyomdai betűelosztógépe bemutatásának 100. évfordulójára. *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 250—252.
-
884. AULL, OTTO : Zur Entwicklung des Zunftwesens im Burgenland und in Westungarn. *Neue Heimatblätter*, 2. évf. p. 114—119.
885. CSATKAI ENDRE : Adalékok a sopronmegyei céhtörténethez. *Történetírás*, 1. évf. p. 440—444, 637—650.
886. JANOUCH, VÁCLAV : Děvinské cechy. (Dévényi céhek.) *Bratislava*, 11. évf. p. 377—407.
- Ld. 424.
887. KRING MIKLÓS : A tatai csapómesterek. (Helytörténeti adatok a magyar posztószövőipar multjából.) — Budapest : Egyetemi ny. 35 p.
Kny. : *Domanovszky-émlékkönyv*.
888. KLEIN GÁSPÁR : A miskolci szabók céhlevele. *Történetírás*, 1. évf. p. 150—160.
889. KISS LÁSZLÓ : A Budapesti Férfiszabók és Férfiruhakészítők Ipartestületének 50 éves története. A pesti, budai, óbudai szabócéhek története. — Budapest : Ipartestület. 297, 31 p.
890. BEVILAQUA-BORSODY BÉLA és MUZSÁRY BÉLA : Pest-budai kávéházak, kávé és kávé mesterség 1535—1935. I—II. k. — Budapest : Kávésok Ipartestülete 1935 [1937]. 1467 p. 867.
-
891. HENCZ LAJOS (szerk.): A magyar posta története és érdemes munkásai. — Budapest : Merkantil ny. 594 p.
892. PAKUCS BÉLA : Kísérlet a Monarchia közlekedés-hálózatának egységes fejlesztésére I. Ferenc korában. (Fejezet az Udvari Kereskedelmi Bizottság közlekedésügyi működéséből.) [Német kivonattal.] *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, VII. k. p. 243—272. 2 t.
893. MIKLÓS IMRE : Pest város és a középponti Vasúttársaság harca. *Történetírás*, 1. évf. p. 63—84, 179—192.
894. MIKLÓS IMRE : A magyar vasutasság oknyomozó történelme. A legelső vasúttól napjainkig. — Budapest : Kapisztrán ny. IV, 808 p.
A „Történetírás“ könyvei, 1.
- Ld. 735, 1015.
895. A magyar aviatika hőskora. 1911—1936. — Budapest : Prodam Guido jub. bizottság. 158 p.
-
896. SINKOVICS ISTVÁN : Esterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága. Palatin Paul Esterházy und die Handelsgesellschaft der Siebenbürger. *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, VII. k. p. 178—219.

897. HORVÁTH ENDRE: Zavirász György élete és munkája. — Budapest: Stephaneum ny. 118 p.
Magyar-görög tanulmányok, 3.
898. HORVÁTH, ANDREA: He zoe kai ta erga tu Georgiu Zabira. Zavirasz György élete és munkái. — Budapest: Egyetemi ny. 120 p.
Magyar-görög tanulmányok, 3.
899. NAGY LAJOS: Városiasodásunk 1787 óta. *Városok Lapja*, 32. évf. p. 136—137.
900. THIRRING GUSZTÁV: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. II. k. — Budapest: Szföv. Statisztikai Hivatal. 272 p.
Statisztikai Közlemények, 70. 3.
Ism.: K. A. *Magyar Statisztikai Szemle* p. 1076—1078.

Ld. 874.

901. KOVÁCS LAJOS: Buda főváros pénzügyei a Rákóczi-szabadságharc idején. — Budapest: Egyetemi ny. 20 p.
Kny.: *Domanovszky-émlékkönyv*.
902. SINKOVICS ISTVÁN: Az erdélyi kamarajövedelmek a Habsburg-uralom kezdetén. *Domanovszky-émlékkönyv*, p. 504—533.
903. SOÓS IMRE: A sopronmegyei kurialisták taksája. *Történetírás*, 1. évf. p. 376—397.
904. FERNBACH MÁRIA: A forradalmi kormányok pénzügyi politikája. Részlet a József Nádor Tudományegyetem Közgazdaságtud. karán „A francia forradalom pénzügyi gazdálkodása” címmel benyújtott doktori értekezletből. — Budapest: Szerző. 16 p.
905. BÜKI JÓZSEF: Ausztria papírpénzkibocsátásának története a XVIII. század közepétől 1850-ig. (Különös tekintettel Magyarországra.) — Budapest: Stádium ny. 96 p.
906. GILLEMOT KATALIN: Javaslatok a Monarchia pénzügyeinek rendbehozására 1800 és 1811 között. — Budapest: Egyetemi ny. 28. p.
Kny. *Domanovszky-émlékkönyv*.
907. HÖNIG, F.: Österreichs Finanzpolitik in Kriege von 1866. Mit Benützung archivalischer Quellen. — Wien: Steinmann. 30 p.

Ld.: 62—64; 421.

908. JUHÁSZ LAJOS: Sárvár mezőváros viszálya a Draskovich grófokkal. — Budapest: Egyetemi ny. 20 p.
Kny.: *Domanovszky-émlékkönyv*.
909. LUKÁCS ZSÓFIA: A szerződéses jobbágyság helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle úrbérendezésig. — Budapest: Légrády ny. 84 p. 13 t.
Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez, 13.

910. BÁRÓ NYÁRY PÁL: Jobbágsors. [Felső-Szemerédi Helységnek Urbariuma, Melynek rész Szeréns Mtgos Báró Hellenbach Károlyné Asszonya a Földes Asszonya. XVIII. század.] *Magyar Családtörténeti Szemle*, 3. évf. p. 103—106.
911. BENE LÁSZLÓ: A német keleti parasztság helyzete a XVIII. század második felében és fokozatos felszabadításuk. — Budapest: Imre G. ny. 23 p.
912. TÉGLÁS J. BÉLA: A magyar úrbérrendezés problémáiból. *A szegedi m. kir. állami Baross Gábor gimnázium értesítője* 1936—37. p. 19—35.
Ism.: Farkas L. *Századok* 1938, p. 120—121.
913. STOICANESCU, C.: Revoluția lui Horia. (Hóra forradalma.) Timișoara: Ed. Regionalei Banațene Astra. (Tip. Românească.) 112 p., 8 képmell.
914. FIRU, NICOLAE: Date noi referitoare la revoluția lui Horia. 1784—1785. Culese din arhiva județului Bihor. (Új adatok Hóra lázadására vonatkozólag. Bihar vármegye levéltárából gyűjtve.) — 2. kiadás. Oradea: „Tip. Românească. 68 p.
915. HOREA, CLOSCA, CRISAN 1784—1785. 14 Octobree 1937. [Francia nyelven.] — rBucurești: M. O. Impr. Centrală.] 52 p.
916. IORGA, N.: Horia, Cloșca și Crișan. — Valenii-de-Munte: Datina Românească. 18 p.
917. IONICĂ, ION I.: Horia. Oameni și locuri. (Hóra. Emberek és helyek.) — [Brașov: Tip. Astra.] 21 p.
Kny.: *Rânduiala* I. 3. 1937.
Más kiadása: [București: Tip. „Bucovina“.] 19 p.
918. SUCIU, CORIOLAN: Ce „poruncă“ a adus Horia dela împăratul? (Milyen „parancsot“ [salvus conductus-t] hozott Hóra a császártól?) *Cultura Creștină* 17. évf. p. 33—39., 143—149.
919. CUCURU, VIRGIL: Moartea eroilor Horia, Cloșca și Crișan. (Hóra, Kloska és Krisan hősök halála.) — Cluj: Tip. Ardealul. 16° 32 p.
920. CRĂCIUN, ANDREI: 150 ani dela sfârșitul lui Horia. (150 év Hóra halála óta.) — Oradea: Tip. Patria. 31 p.
921. AUNER, M.: Participarea lui Salis la răscoala țăranilor din Ardeal. (Salis részvétele az erdélyi parasztkok [Hóra-féle] felkelésében.) *Revista Istorică* 23. évf. p. 13—25.
Ism.: C. Göllner *Revista Istorică* 23. évf. p. 198.
922. GÖLLNER, CAROL: Participarea emisarilor Mihail Popescu și Salis la revoluția lui Horia. (Popescu Mihály és Salis titkos megbízottak részvétele Hóra lázadásában.) *Anuarul Institutului de Istorie Națională* 6. k. 1936. p. 503—514.
Ism.: I. Schiopul *Dacia Istorică* 1937, 3. sz. p. 142—144.
923. PETRESCU-SAVA G. M.: Un apostol al Moșilor trecut pe timpul lui Horia în Țara Românească și urmașii lui ploeșteni cu însemnătate în politica și cultura națională. (A mócok egyik apostola, aki Hóra idejében átment Havasalföldre s a politikában és a nemzeti művelődésben jelentőségre jutott ploesti-i utódai.) [A román papok szerepéről a Hóra-lázadásban.] — Ploești: Cartea Românească, 1936. 50 p.

924. SUCIU, CORIOLAN : Blajul și revoluția lui Horia. (Balázs-falva és Hóra felkelése.) *Cultura Creștina* 17. évf. p. 352—362.
925. PODEA, O. : Versuri italienești relative la revoluția lui Horia. (Olasz versek Hóra lázadására vonatkozólag.) *Anuarul Institutului de Istorie Națională* 6. k. 1936. p. 556—559.
926. BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS : A vármegyei javaslatok az 1791. évi urbáriális bizottság előtt. — Budapest : Egyetemi ny. 20 p.
Kny. : *Domanovszky-émlékkönyv.*
927. SCHNEIDER MIKLÓS (közli) : Jobbágytelken élő nemesek 1846. évi összeírása Fejér megyében. — Székesfehérvár : Debreceni ny. 32 p.
928. MISSÁK GÉZA : A földtehermentesítés története napjainkig. (Szemelvény a József Nádor egyetem mezőgazdasági karához benyújtott doktori értekezéséből.) — Budapest : Antos ny. 16 p.
929. STEUER GYÖRGY : A földmunkásszövetkezetek 15 éves működése. — Budapest : Földmunkásszövetkezetek Központja. 70 p.
A Földmunkásszövetkezetek könyvtára, 14.
930. RÉZLER GYULA : A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867-től 1914-ig. — Budapest : Rekord. 208 p.
931. BÁRÓ SZTERÉNYI JÓZSEF : A magyar munkásvédelem fél-évszázada. — Budapest : Népegészségügyi és munkásvédelmi Szövetség. 16 p.
A Népegészségügyi és Munkásvédelmi Szövetség kiadv. 17.
932. GROSZ ERNŐ : Egyesült erővel. A magyar könyvnyomdai munkásság története 1912—37. Kiadja a Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesülete 75 éves fennállása alkalmával. — Budapest : Világosság ny. 223 p. 15 t.

Népiség*, település- és helytörténet.

933. SZABÓ ISTVÁN : Népiség és vallás. *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 179—184.
Ld. 435; 575.
934. TÉGLÁS J. BÉLA : Dunántúl népeiségének változása a török uralom megszűnése óta. *Történetírás* 1. évf. p. 294—312., 418—430.
935. PATAKI JÓZSEF : Adalékok a Sárköz népeiségének történetéhez. — Pécs : Dunántúl ny. 34 p.
Tolna vármegye multjából, 4.
936. PATAKI JÓZSEF : A Sárköz népesedéstörténete és az egyke kifejlődése. *Történetírás* 1. évf. p. 85—96, 193—205.
937. KISS GÉZA : Ormányság. — Budapest : Szilveszter ny. 427 p. 1 térk. 12 t.
Ld. 433.

* Ld. 690. l. jegyzet.

938. MATUŠIK, BOHUMIL: Pohyb národnosti a náboženstva v Turci za posledných sto rokov. (Nemzetiségi és vallási ingadozás Turóc vármegyében az utolsó száz év alatt.) *Sbornik Muzejnej Slovenskej Spoločnosti*, 31. évf. p. 34—57.
Ld. 432.
939. CHOTEK, K.: Lidová kultura a kroje v Československu. (Népi kultúra és viseletek Csehszlovákiában.) — Praha. 66 p., 38 t.
940. HORVÁTH GYULA: Pest város XVII. és XVIII. századi magyar lakossága. *Történetírás* 1. évf. p. 271—276, 412—417.
941. KÓSA JÁNOS: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. — Budapest: Általános ny. 280 p.
Apolló könyvtár, 7. — Kny.: *Apolló*.
Ism.: Dénes T. *Napkelet* 15. évf. p. 546—547.; Wirthoven. *Neue Heimatblätter* 2. évf. p. 295—297.
942. KÓSA JÁNOS: Adalékok a vármegyék magyar nyelvhasználatának történetéhez. *Történetírás* 1. évf. p. 650—662.
943. NÁNAY BÉLA: Wesselényi szózata a magyar és szláv nemzetiség ügyében. [Lipcse, 1843.] *Láthatár* 5. évf. p. 155—162
Ld. 440, 441.
944. OBERDING JÓZSEF GYÖRGY: A bánsági magyarság. Történelmi mult. *Láthatár* 5. évf. p. 198—213.
945. PANDUROVIĆ, VLADISLAV: Zbirka istoriskih dokumenta iz prošlosti baranjskih Srba XVII i XVIII veka. (Történelmi dokumentumok gyűjteménye a baranyai szerbek multjából.) — Beograd, 1936.
946. BASCH, FRANZ: Zur Volks- und Volksbewegungsfrage im Banat. 1717—1867. — Budapest: Kultúra, 1936. 45 p.
947. PUSZTAI POPOVITS JÓZSEF: A romániai bánságban élő magyar új nemzedék öt esztendeje. *Láthatár* 5. évf. p. 275—280.
948. OTTLIK, LÁSZLÓ: National peace in Transylvania 1526—1790. *The Hungarian Quarterly* 3. k. p. 294—302.
949. BALAN, TEODOR: Satele dispazute din Bucovina. (Az eltűnt bukovinai falvak [néhány szóval a csángók telepítéséről.]) *Omagiu lui Ion I. Nistor* 1912—1937. [emlékkönyv] p. 94—120.
950. BÖZÖDI JÁNOS: Két tűz között. [Székelység és románság a XVII—XIX. században.] *Pásztortűz* 23. évf. p. 435—437.
951. BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: Az első német világ Magyarországon. [XVIII. sz.] *Korunk Szava* 7. évf. p. 427—428.
952. BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: Német világ Magyarországon. — Budapest: Korunk Szava. 16 p.
A Korunk Szava Népkönyvtára, 12—13.
953. BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: Assimilation et dissimilation en Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 57. k. p. 492—501.
954. SZÉKFŰ GYULA: Schittenhelm Ede. *Magyar Szemle* 30. k. p. 223—231.

955. *Roth, Stephan Ludwig*: Gesammelte Schriften und Briefe. Aus dem Nachlass hrsg. v. OTTO FOLBERTH. 5. Bd. Der Predigtstuhl der Zeit. Aufsätze aus den Jahren 1842—1848. — Hermannstadt: Krafft u. Drotleff. 392 p. 5 t. Ism.: Pukánszky B. *Századok* 71. évf. p. 468—469.
956. STEINACKER, EDMUND: Lebenserinnerungen. — München: M. Schick. 271 p.
Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München, 13. Ism.: Török P. *Századok* 1938, p. 263—264.
957. Handwörterbuch des Grenz- und Ausland-Deutschtums. Hrsg. von C. PETERSEN, O. SCHEEL u. a. II. k. 5—6. f. — Breslau: Hirt. p. 289—432.
958. Atlas des deutschen Lebensraumes in Mitteleuropa. Im Auftrage den Preussischen Akademie der Wissenschaften hrsg. v. N. KREBS. — Leipzig: Bibliogr. Inst.
959. HASSINGER, HUGO: Das Burgenland und der Stand seiner wissenschaftlichen Erforschung im Spiegel des „Burgenlandatlasses“. *Deutsches Archiv für Landes- u. Volksforschung*, 1. évf. p. 147—173.
- 959a. BARB, A.: Randbemerkungen zur burgenländischen Siedlung- und Volkskunde. *Burgenländische Heimatblätter* 6. évf. p. 4—11, 27—34.
960. LEBZELTER, V.: Eine rassenkundliche Übersichtsaufnahme des Burgenlandes. — Wien: Anthropologische Gesellschaft. p. 294—350.
Kny.: *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft*, 67. k.
961. MAREK, R.: Die Entwicklung des Deutschtums im österreichischen Burgenland. *Petermanns Mitteilungen*, 83. évf. p. 193—197.
962. Vitéz NAGY IVÁN: Nyugat-Magyarország Ausztriában. Westungarn-Burgenland in Österreich. 2. bőv. kiad. — Pécs: Taizs ny. 96 p.
A Pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Nemzetközi Jogi Intézetének kiadványai, 17.
963. KÓSA JÁNOS: A magyarországi német parasztság. *Katolikus Szemle* 51. évf. p. 716—722.
964. KLOCKE, HELMUT: Die Donauschwaben. Grundzüge des gesellschaftlichen Gefüges einer deutschen Volksgruppe. *Ungarische Jahrbücher* 17. k. p. 154—166.
965. BONOMI, EUGEN von: Deutsches Burschenleben im Ofner Bergland. — München [ny. n.] 56 p.
Kny.: *Südostdeutsche Forschungen*.
966. KRISS, RUDOLF: Die Schwäbische Türkei. Beiträge zu ihrer Volkskunde, Zauber und Sagen und Wallerbrauch. — Düsseldorf: Schwann. 100 p.
Forschungen zur Volkskunde, 30.
967. WIRTHOVEN, ANTON FRANZ CHRISTIAN: Zur gegenwärtigen Bevölkerungsentwicklung des ungarländischen Deutschtums. *Neue Heimatblätter* 2. évf. p. 7—41.

968. WEIDLEIN, JOHANN: Die Mundarten der deutschen Streusiedlungen in Ostungarn. *Südostdeutsche Forschungen* II. k. p. 139—151.
969. HUSS, RICHARD: Bairische Unterlagerung und bairischer Adel in Nordsiebenbürgen. *Südostdeutsche Forschungen* II. k. p. 119—138.
- 969a. HERRMANN, A.: Die deutschen Bauern des Burzenlandes. — Jena: Fischer. 4° VIII, 136 p. Deutsche Rassenkunde, 15—16. k.
970. KÓSA JÁNOS: A délkeleti németiség harca. *Szép Szó* IV. k. p. 213—22. Ism.: F. B. *Neue Heimatblätter* 2. évf. p. 300—302.
971. VITÉZ HÁZI JENŐ: Néhány történelmi adat a nyugat-magyarországi horvátokról. *Vasi Szemle* 4. évf. p. 8—14. Ld. 653, 689.
972. Czambel Emlékkönyv. A tót irodalmi nyelv kodifikátorának, a cseh-tót nemzetegység elleni irodalom és tudományos harc megindítójának, a kiváló nyelvtudósának és publicistának emlékére kiadta a „Felvidéki Tudományos Társaság”. Szerk.: *Steier Lajos*. — Pécs: Dunántúl ny. 175 p. Tartalom: *Steier Lajos*: Czambel eszméi p. 7—94. — *Flachbarth Ernő*: Czambel publicistikai működése p. 95—117. — *Podhradszky György*: Czambel Samu dr. élete p. 118—137. — *Bonkáló Sándor*: Czambel és a rutének p. 138—145. — *Steier Lajos*: Czambel minisztériumi állása p. 146—175. Ld. 647—649.
973. BOSNYÁK ZOLTÁN: Magyarország elzsidósodása. — Budapest: Held ny. 159 p.
-
974. BUCHMANN KÁROLY: A délmagyarországi telepítések története. I. Bánát. — Budapest: Szerző. VII, 13 p.
975. MARKOVIĆ, S.: Seoba Srba u zemlje austrijskih éesara. (A szerbek beköltözése az osztrák császárok tartományába.) Sarajevo.
976. BOGDAN, C.: Colonizările în Banat. (A bánási telepítések.) — Timișoara: „Tip. Românească.” 20 p.
977. VINULESCU, GHEORGHE: Contribuțiuni la colonizările din Banat. (Adalékok a bánási telepítésekhez.) *Anuarul Institutului de Istorie Națională* 6. k. 1936. p. 542—550.
978. KUHN, WALTER: Die deutschen Siedlungsräume im Südosten. *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* I. évf. p. 808—827.
- 978a. KALLBRUNNER, JOSEF: Zur Geschichte der deutschen Siedlung in Südosteuropa. *Mitteilungen der Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und Pflege des Deutschtums* II. évf. 1936. p. 552—564.
979. WEIDLEIN, JOHANN: Über die deutschen Kolonisten der ersten Auswanderungsperiode (1722—1726) in Ungarn. *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*, I. évf. p. 487—492.

- 979a. WEIDLEIN JÁNOS: A tolnamegyei német telepítések. — Pécs: Tolna vm. közönsége. 74 p.
Tolna vármegye multjából, 3.
980. BABICS, ANDREAS: Die ersten deutschen Ansiedler Fünfkirchens nach der türkischen Herrschaft. *Südostdeutsche Forschungen* II. k. p. 59—73.
981. KÜHN, H.: Die Besiedlung von Kula und Poreč auf der Kameralherrschaft Kutjevo mit Einwanderern aus dem Deutschen Reiche in den Jahren 1785—1787. Beiträge zur Geschichte der deutschen Siedlungen in der ehem. Gespannschaft Požega. — Osijek: Kultur u. Wohlfartsvereinigungen d. Deutschen in Slawonien, 1936. 79 p.
982. REISER, GEORG: Zur spät-theresianischen Ansiedlung im Banat-Gottlob [Kisósz], Triebswetter [Nagyósz], Ostern. — Budapest: Szerző. 44 p. 1 t.
Kny.: *Neue Heimatblätter*.
983. SCHUMMER ESZTER: Rezsőháza (Rudolfsgnad, Kničanin) településtörténete és nyelvjárása. — Sopron: Röttig—Romwalter ny. 47 p. 1 mell.
Germanisztikai Füzetek, 6.
- 983a. STANGLICA, FRANZ: Die Ansiedlung von Oberösterreichern in Deutsch-Mokra [Németmokra] im 18. Jh. *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* 1. évf. p. 840—855.
984. TULBURE, GH.: L'action national des Souabes de Transylvanie. *Revue de Transylvanie*, 3. évf. p. 199—218.
985. HASSLER, JOSEPH: Deutsche Ungarnwanderer aus der Markgrafschaft Baden. *Neue Heimatblätter* 2. évf. p. 261—272.
986. PFRENZINGER, A.: Von den Reisevorbereitungen der Ungarnwanderer. *Neue Heimatblätter* 2. évf. p. 272—275.
987. BERGER, R.: Hamburgische Beziehungen nach Ungarn und Siebenbürgen. *Neue Heimatblätter* 2. évf. p. 276—278.
988. HEIL, IRMA: Die Lage der Ansiedler in der Schwäbischen Türkei nach der königlichen Umfrage von 1767. *Neue Heimatblätter* 2. évf. p. 216—232.
-
- Ld. 444, 959.
989. Békés vármegye. Fel. szerkesztő: MÁRKUS GYÖRGY. Sajtó alá rendezte: MADARÁSZ GYULA. — Budapest: Békés vármegye monográfiája szerkesztősége és kiadóhivatala. 812 p. 34 t.
Ld.: 438; 865.
990. Fejér vármegye. Szerk. SCHNEIDER MIKLÓS és JUHÁSZ VIKTOR. — Budapest: Magyar városok monográfiájának kiadóhivatala. 575 p. [49 t.]
Magyar városok és vármegyék monográfiája, 22.
Ld. 447; 639.
991. Hajdú vármegye és Debrecen sz. kir. város adattára. — Debrecen: Nagy K. és Tsa. 344 [2] 264 p.

A tartalomból : A hajdúság történetének összefoglalása p. 5—56. — Adatok Debrecen sz. kir. város történetéből p. 177—217. — Egyháztörténet p. 218—231. — Irodalomtörténet p. 232—254. — A közlekedés története p. 287—304.

Ld. 859.

992. Hevesvármegyei ismertető és adattár. Fel. szerkesztő: *Ladányi Miksa*. Sajtó alá rendezte: *Ladányi István*. — Budapest: Magyar városok monográfiája kiadóhivatala, 1936. 665 p. 32 t.
Magyar Városok és Vármegyék Monográfiája, XX.

Ld. 3.

993. MOLNÁR ENDRE: Heves vármegye népességének fejlődése. *Hevesvármegyei ismertető* [ld. 992.] p. 83—88.
994. FOLLAJTÁR ERNŐ, DÉKÁNY LAJOS, GOLARICH ISTVÁN, VECSEY JÓZSEF: Heves vármegye községei. *Hevesvármegyei ismertető* [ld. 992.] p. 129—309.
995. DONAT, ION: Hotarele Olteniei. (Olténia határai.) *Arhivele Olteniei* 16. évf. p. 225—264., 3 térk.
996. SZABÓ ELEMÉR: Ormánysági települések. — Pécs: Engel ny. 63 p.
Specimina diss. Facult. philos. R. Hung. Univ. Elisabethinae Quinquececiensis, 117. — Geographia Pannonica, XXVII.
997. Somogy megye adattára. Szerk.: ZSADÁNYI OSZKÁR. A történeti részt írta: PAPI KOZMA BÉLA. — Pécs: Haladás ny. 304 p. 14 t.

Ld. 885.

998. VÖLGYI JÓZSEF: Szigetköz. — Győr: Győregyházmegyei Alap ny. 64 p.

Ld. 938 ; 979.

999. Tolna vármegye adattára. 1937. Szerk.: ZSADÁNYI OSZKÁR. A történeti részt írta: PAPI KOZMA BÉLA. — Pécs: Haladás ny. 266, 82 p.

Ld. 449.

1000. EPERJESSY KÁLMÁN: Várostörténet az utcanevekben. — Szeged—Budapest: Egyetemi ny. 23 p.
Kny.: *Domanovszky-émlékkönyv*.

Ld. 450, 451.

1001. SPECTATOR: *Arad. Városkultúra* 10. évf. p. 2—5, 30—33, 54—58, 86—91, 102—106, 132—135, 156—158.
1002. NAGY GYULA: *Bagyag*, Rábaszovát és vidéke. 1703—1800. Falutörténeti és néprajzi jegyzetek. V. — Sopron: Szerző. 82 p.

Ld. 452, 793, 924.

1003. Mezőtelegdi és Köröstopai TARDY GYÖRGY: *Berettyóújfalu* keletkezése, története, fejlődése. Feljegyzésekkel, adatokkal összeáll. és írta — —. — Berettyóújfalu: Paszternák. 17 p.
1004. Ditrői CSIBY ANDOR: *Borszék*—Borsec gyógyfürdő és klimatikus gyógyhely monográfiája. — Braşov-Brassó: Gött János fia ny., 96 p.

Ld. 454.

1005. NÉMETH JENŐ: *Bucsu* község rövid története. Települési, történelmi, néprajzi, vallásügyi, szaporodási szempontok figyelembevételével. — Szombathely: Vas vármegye ny. 50 p.
1006. TRENCSENÝI-WALDAPFEL IMRE: A régi *Pest-Buda*. Egykorú képek és leírások. — Budapest: Officina. 64 p.
Officina Képeskönyvek, 1.
Ld. 576, 610—618—618, 120—122, 44.
1007. MESTERHÁZY JENŐ: Buda város bástyafalai és régi kapui. *Városok Lapja* 32. évf. p. 13—15.
1008. CSIPKÉS ERNŐ: A Honvédelmi Minisztérium és környékének története. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 12. sz. p. 199—209. 7 kép.
1009. MESTERHÁZY JENŐ: Budavár visszavétele és a tabáni honvédsírok. *Városok Lapja* 32. évf. p. 335—337.
1010. MEDRICZKY, ANDRÉ: Quand le croissant turc brillait audessus des bains de „Budun“. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 57. k. p. 141—149.
1011. MEDRICZKY, ANDRÉ: Les „tres beaulx baingz“ de Budapest. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 56. k. p. 500—510.
Ld. 852, 901.
1012. MEDRICZKY, ANDRÉ: Un ville d'eaux moderne il y a deux siècles. [Buda.] *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 57. k. p. 432—442.
Ld. 940, 941.
1013. MEDVEI EMMA MARGIT: Budapest a magyar szépirodalomban különös tekintettel az 1830-as és 40-es évekre. — Budapest: Löbl. 39 p.
Ld. 853, 854.
1014. SZINNYEI FERENC: Buda és Pest a Bach-korszakban. *Napkelet* 15. évf. p. 73—77.
Ld. 864, 864a.
1015. SZIEBERTH IMRE: Ötvenéves a budapesti villamos. *Bivár* 3. évf. p. 909—912., 5 kép.
Ld. 889, 890, 893, 900, 1091.
1016. A Székesfőváros multja és jelene számokban. Budapest: Szföv. Statisztikai Hivatal. 523 p. 1 térk.
Statisztikai Közlemények, 87. 1.
1017. RAPAICS RAJMUND: Budapest parkjai. *Magyar Szemle* 31. k. p. 77—87.
1018. DÉNES JENŐ: *Csepreg* településföldrajza. Pécs: Kultúra ny. 48 p. 2 t.
Geographia Pannonica, 26. — Specimina diss. Facult. philos. R. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 116.
1019. FALLER JENŐ: *Csesznek*, Palota, Vázsony és Veszprém várak 16. századbeli alaprajzai. — Veszprém: Egyházmegyei ny. 27 p.

1020. SZIJJ ANDRÁS: *A csurgói dombság gazdaság- és településföldrajza.* — Csurgó: Református Csokonai Vitéz Mihály-reál gimnázium. 64 p.
Csurgói Könyvtár, 4. — Geographia Pannonica, XXIV. — Specimina diss. Facult. philos. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 111.
Ld. 459.
1021. [SCHIOPUL, IOSIF]: „Bulgarii“ dela Deva. (A dévai „bolgárok“.) *Dacia Istorică* 1. évf. p. 24—26.
Ld. 461, 886; 462.
1022. FOLLAJTÁR ERNŐ: *Eger. Hevesvármegyei ismertető* [ld. 992.] p. 89—110.
Ld. 465, 466.
1023. ZÖLLEI ANDRÁS: *Gönyű településföldrajza.* — Pécs: Kultúra ny. 32 p. 3 t.
Geographia Pannonica, XXV. — Specimina diss. Facult. philos. R. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 115.
1024. FOLLAJTÁR ERNŐ: *Gyöngyös megyei város. Hevesvármegyei ismertető* [ld. 992.] p. 111—128.
1025. DALLÓ GYULA: *Győr város fejlődése. Városok Lapja* 32. évf. p. 132—136., 5 kép.
1026. FOLLAJTÁR ERNŐ: *Gyula megyei város. Békés vármegye* [ld. 989.] p. 171—201.
1027. SCHMIDT, J. (u. a.): *Geschichte der letzten josephinischen Siedlung Batschki-Jarek. 1787—1937. Festschrift zur Hundertfünfzigjahrfeier.* — Jarek: Evang. Kirchengemeinde. 231 p.
1028. BLÉNESSY JÁNOS: *Jászberény története.* — Budapest: Révay ny. 8 p.
Kny.: *Új Magyar Szalon.*
1029. BALOGH GYÖRGY—KUTAS JÓZSEF: *Kajár község története.* — Győr: Győri Hírlap ny. 48 p.
Ld. 468.
1030. KNESCH, HEINZ: *Aus der Geschichte der Ruine Košeca. [Kasza.] Karpathenland,* 10. évf. p. 51—55. 3 t.
Ld. 147.
1031. SZTRIHA KÁLMÁN: *Kiskundorozsma története. A község újrateremtésének 200 éves fordulója.* — Kiskundorozsma: Község. 358 p. 19 t.
1032. KOROM ERNŐ: *Kiskundorozsma népesedési viszonyai 1725-től 1935-ig.* — Szeged: Ablaka ny. 33 p.
Ld. 982.
1033. HUDEC, KONŠTANTIN: *Kremnickí trubači. (Körmöci trombitások.) Bratislava* 11. évf. p. 408—411.
1034. GLAS, BALTHASAR: *Geschichte der deutschen Kolonistengemeinde Liebling, 1786—1936. Zum 150 jährigen Gründungsjubiläum.* — Timișoara-Temesvár: Schwäbische Verlags-A.-G. 165 p.
Ld. 472.

1035. BOCU, SEVER : Un veac — al XIX-lea — din istoria Lipovei. (Egy század — a 12-ik — *Lippa* történetéből.) — Timișoara : Tip. Românească. 31 p.
1036. SLAFKOWSKY, LUDWIG : Die Aufzeichnungen des Leutschauer [lőcsei] Ratsherrn Hans Hirschorn. *Karpathenland* 10. évf. p. 106—122.
Ld. 866 ; 888.
1037. VITÉZ HORVÁTH KÁZMÉR : *Mohács képe* 1687-ben. — Pécs : Dunántúl ny. 12 p.
1038. RUISZ REZSÓ : Mohács fejlődése az utolsó három évtizedben. *Városok Lapja* 32. évf. p. 535—536.
1039. BEREY JÓZSEF : *Nagyecsed* nagyközség, hajdan oppidum, a nagyecsed református egyház, az ecsedi vár és az ecsedi-láp története 1930-ig. I. k. Nagyecsed nagyközség története 1896-ig. — Mátészalka : Szatmár-Bereg ny. 79 p. 1 t.
Ld. 982.
1040. SOTROPA, VIRGIL : Năsăudul de altă dată. (Az egykori *Nászód*.) *Arhiva Someșană* 5. évf. 1936—1937, p. 1—39.
1041. MOISIL, IULIU : Figuri grănițeresti năsăudene. (Nászódi határőr alakok.) — Năsăud : [Bistrița : Tip. Minerva.] XI, 269 p.
Kny. : *Arhiva Someșană*, V — VI. évf.
Ld. 1091, 1076, 1246.
1042. RICHTER, M. STEPHAN : Der Deutschprobner [*Németpróna*] Ring. I. Alte, sonderbare Bauart. II. Nutzbringende Bauten. III. Statuen. IV. Strafmittel. V. Die Märkte. VI. Lebensmittelverschliess am Ring. VII. Verschönerung des Ringes. VIII. Benennung des Ringes. *Karpathenland* 10. évf. p. 11—22. 5 t., p. 35—43. 1 t.
Ld. 474 ; 475.
1043. DARVAS JÓZSEF : A legnagyobb magyar falu. [*Orosháza*.] — Budapest : Gondolat. 104 p.
1044. BARTHA BÉLA : *Palota vára*. *Magyar Katonai Szemle*, 7. évf. 1. sz. p. 200—207. 3 kép.
1045. DUMITRAȘCU, N. I. : Praid. Sat într' un ținut săcuizat. (*Parajd*. Falu egy elszékelyesített vidéken.) — Sibiu : Editura „Asociațiunii”. Tip. Dacia Traiană, 1936. 86 p. Biblioteca „Astra”. No. 23.
1046. HAICZL KÁLMÁN : Kakath Dsigerdelen — Csekerdén *Párkány*. — Érsekújvár : Winter ny. 80 p. 2 t.
1047. BABICS ANDRÁS : Pécs város szabad királyi rangra emelésének története (1703—1708). I. A város és az egyházi földesuraság viszonya 1767-ig. II. Utolsó harc a rangemelésért (1767—1780). *Történetírás* 1. évf. p. 509—567.
Ld. 980.
1048. REPP, FRIEDRICH : Mitteilungen zur Geschichte von Deutschendorf. [*Poprád*.] *Karpathenland* 10. évf. p. 33—35.
Ld. 688 ; 1002 ; 983.
1049. JÓSA JOLÁN : *Sárospatak*. *Városok Lapja* 32. évf. p. 543—544, 572—573, 609—610.

1050. ÉLŐ DEZSŐ: *Sarród* monografiája. — Budapest: Országos Széchenyi Szövetség. 168 p.
Az Orsz. Széchenyi Szövetség könyvtára, 2.
Ism.: Fehér Gy. *Ethnographia-Népelet* 48. évf. p. 497—498.; Szilvássy S. *Piatal Magyarság* 7. évf. p. 120.; B. A. *Magyar Statisztikai Szemle* 15. évf. p. 679.; R. K. *Soproni Szemle* 1. évf. p. 155—156.; Dömötör S. *Vasi Szemle* 4. évf. p. 275—276.
Ld. 478; 908.
1051. Sopron a régi magyar irodalomban. Kiadta és sajtó alá rendezte HÁZI JENŐ, *Augusztinovics Elemér* közreműködésével. — Budapest: Egyetemi ny. 120 p.
Magyar Irodalmi Ritkaságok, 36.
Ism.: rj. *Soproni Szemle* 1. évf. p. 154—155.
Ld. 4; 28.
1052. THIRRING GUSZTÁV: Az első soproni népszámlálás. — Sopron: Röttig—Romwalter ny. 13 p.
Kny.: *Soproni Szemle*.
1053. CSATKAI ENDRE: A soproni utcanevék történetéhez. *Soproni Szemle* 1. évf. p. 58—68.
1054. CSATKAI ENDRE: Régi soproni házak — régi soproni családok. — Sopron: Rábaközi ny. 1936. 96 p. 5 t.
1055. ROZSONDAI KÁROLY — SÜMEGHY JÓZSEF: *Sopronbánfalva*, falutanolmány és községrajz. — Sopron: Szerzők. 180 p.
Ism.: B. A. *Magyar Statisztikai Szemle* 15. évf. p. 1079—1080.; (R.R.) *Országos Középiszkolai Tanáregylet Közlönye* 71. évf. p. 259—260.
Ld. 480.
1056. DOBOSI, A[LEXANDRU]: Din istoria Sătmarului. (*Szatmár* történetéből.) — Satu-Mare: Prefectura Indeşului Satu-Mare. [Tip. „Presa Liberă.”] 59 p.
1057. JUHÁSZ VIKTOR: Adatok Székesfehérvár török hódoltság utáni helyrajzához. *Fejér vármegye* [ld. 990.] p. 382—398.
1058. SCHNEIDER MIKLÓS: Székesfehérvár fejlődése. *Fejér vármegye* [ld. 990.] p. 365—368.
1059. [MAROSI ARNOLD]: Adatok Székesfehérvár köveihez. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 69—70.
1060. DORMUTH ÁRPÁD: Adatok a [székesfehérvári] városháza multjához. *Székesfehérvári Szemle* p. 18—23. I alaprajz.
1061. KOVÁCS ALAJOS: Szombathely népességének fejlődése és összetétele. *Magyar Statisztikai Szemle* 15. évf. p. 447—469.
1062. H. PÁLFY ILONA: Szombathely város adózó lakossága 1828-ban, Ó-Perént és Szent Márton községekkel együtt. *Magyar Statisztikai Szemle* 15. évf. p. 469—481.
Ld. 1075, 124.
1063. DORNYAY BÉLA: A somogy megyei Szöcsény és Csákány várairól. *Vasi Szemle* 4. évf. p. 203—215.
1064. JAKUS LAJOS: Tata vára és malma 1586-ban. — Tata: Engländer ny. 27 p.
1065. DORNYAY BÉLA: Régi tatabi térképek helynevei. — Tata: Engländer ny. 16 p.
Ld. 887.

1066. ENG, P.: Eine pfälzisch-deutsche Siedlung, Novi-Sivac [*Ujszivác*], eine deutsch-reformierte Gemeinde und die ihr abgestammten Deutschen in Stari Sivac, Neu- und und Altsivac 1786—1936. — Stari Sivac: Reform. Pfarramt, 1936. 163 p.

Ld. 222, 1019.

1067. FÖLDES FERENC: *Vereb* község monografiája. — Vereb: A Magy. Falukutató Intézet támogatásával Vereb község. 112 p.

Művelődéstörténet.

1. Á l t a l á b a n.

Ld. 483, 545.

1068. ZSÁMBÉKY LÁSZLÓ: Magyar művelődéstörténeti kislexikon. — Szeged: Szegedi Új Nemzedék ny. 415 p.

1069. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Kirándulás a magyar multba. — Budapest: Egyetemi ny. 414 p. 18 t.

1070. NOVOTNY, I. O.: Střední Slovensko. Kulturně historické kapitoly. Díl I. (Közép-Szlovenszko. Kultúrtörténeti fejezetek. I. rész.) — Praha. 364 p.

1071. HALÁSZ GÁBOR: Régi magyar levelesládákból. *Tükör* 2. évf. p. 31—35. 5 kép.

1072. GOTTSSELIG GIZELLA: Korrajz. Régi nagyasszonyok leveleiből. (XVI. és XVII. sz.) — Szeged: Szerző. 63 p. Kolozsvári-szegedi értekezések a magy. művelődés köréből, 34.

1073. BOBULA IDA: La femme hongroise. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 57. k. p. 66—70.

1074. BÁRÓ NYÁRY PÁL: Vizkelethy Anna hozománya. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 12—14.

1075. HORVÁTH TIBOR ANTAL: Boszorkányok és boszorkánypörök Szombathelyen. *Vasi Szemle* 4. évf. p. 19—32.

Ld. 489.

1076. NAGHIU, JOSIF: Mărunțișrui cultural-istorice nășăudene. (Naszódi műveléstörténeti apróságok.) — Bistrița: Tip. Minerva. 15 p. Kny.: *Arhiva Someșană* 1937.

1077. HELLE, FRANZ: Breslau und Schlesien in den deutsch-ungarischen Kulturbeziehungen. — Budapest: Kellner ny. 24 p.

Ld. 1358.

1078. CSEKEY SÁNDOR: Holland kapcsolataink áldásai. [XVII—XVIII. sz.] *Magyar Kálvinizmus* 4. évf. p. 93—98.

1079. SÁRKÁNY OSZKÁR: Magyar kulturális hatások Csehországban 1790—1848. Ungarische kulturelle Einflüsse in Böhmen von 1790 bis 1848. *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* VII. k. p. 273—323.

1080. DIVÉKY, ADRIEN: Jan Tomcsányi. — Warszawa: Druk. Polska. 12 p.

1081. SULICA SZILÁRD: A magyar irodalom és művelődés hatása a román irodalom és művelődés fejlődésére. — Szeged: Egyetem Barátainak Egyesülete. 91 p. Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Univ. Hung. Francisco-Josephinae. Sectio geogr.-hist. T. III. fasc. 1. Ism.: Gáldi L. *Archivum Europae Centro-Orientalis*, III. k. p. 272—275.; Gáldi L. *Láthatár* 5. évf. p. 291—292.; Veégh S. *Erdélyi Múzeum* 42. évf. p. 62—65.
1082. SULICA, CONSTANTIN: Influences hongroises sur le développement de la littérature et de la culture roumaines. — Szeged: Sodalitas Amicorum Universitatis. p. 61—91. (1.) Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Sectio: Geographico-historica, III. I.
1083. MÁLYUSZ, ELEMÉR: Kaunitz über die Kulturpolitik der Habsburgermonarchie. *Südostdeutsche Forschungen* II. k. p. 1—16.
1084. TABORSKY OTTÓ: Művelődéstörténeti adatok Ferenc király 1817-i erdélyi utazásához. *Domanovszky-émlékönyv* p. 562—576.
1085. BÖHM KÁROLY: A romanticismus Bécsben. *Irottkő* 2. évf. p. 90—98.
1086. GRÜNWALD MIKSA: Zsidó biedermeier. — Budapest. 166 p. Minerva-könyvtár, 112. Ism.: Gárdonyi K. *Századok* 1938, p. 397—398.
1087. VÁRADY JÓZSEF: Eötvös és Széchenyi művelődésbölcséleti és kultúrpolitikai megvilágításban. *Néptanítók Lapja* 70. évf. p. 375—377.
1088. IORGA, N[ICOLAE]: Despre civilizația românească la 1870. (A román civilizáció 1870-ben.) — București. 12 p. Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XIX, mem. 14.
1089. SZIRMAY MÁRIA: Párizs a magyar sajtó tükrében 1900—14. Paris dans la presse hongroise contemporaine. — Budapest: Francia Intézet. 64 p. Bibliothèque de l'Institut français à l'Université de Budapest, 33.
1090. TAMÁS LAJOS: A Toldy-Kör története. *Magyar Minerva* 8. évf. p. 250—254, 282—286, 309—314.
1091. Emlékirat a Budai Polgári Casino 50 éves fennállásának alkalmára. Összeáll.: *Polnik Zoltán*. — Budapest: Budai Polgári Casino. 24 p.
1092. CZERMANN ANTAL: A budafoki keresztény ifjak egyesületének jubileuma. 1922—1937. — Budafok: Egyesület. 67 p. 4 t.
1093. FRIEDMAN DÉNES: Az újpesti Venetianer Lajos izr. közművelődési egyesület története 1897—1937. — Újpest: Egyesület. 80 p.

1094. RÁTH-VÉGH ISTVÁN: A könyv komédiája. — Budapest: Cserépfalvi. 211 p.
1095. Le livre hongrois. Son rayonnement, sa beauté, ses services rendus aux littératures européennes. Offert [à l'Exposition internationale à Paris] par l'Association des éditeurs et des libraires de Hongrie. — Budapest: Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete. 46 p. 15 t.
1096. DRESCHER PÁL: A szép magyar könyv, 1473—1938. — Budapest: Officina. 39 p. 31 t. Officina-könyvek, 9.
1097. TOLNAI GÁBOR: Újabb adalék a XVI. századi magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem történetéhez. *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 160—162.
1098. ASZTALOS MIKLÓS: Ki volt az Elzevirek magyar Resz-publikájának kompilátora. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 126—134.
1099. SAJÓ GÉZA: Misztótfalusi Kis Miklós újonnan felfedezett egyik legrégebb kolozsvári nyomtatványa. *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 157—160.
1100. SZTRIPSZKY HIADOR: Kőszegi könyvnyomató a XVII. századból. — Szombathely: Martineum ny. 12 p. Kny.: *Vasi Szemle*. — Vasi Szemle Könyvei, 92. Ism.: Tr. Z. *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 358.
1101. GÁRDONYI ALBERT: Magyar író és könyvkiadó a XVIII. század végén. *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 339—341.
1102. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A régi magyar budai nyomtatványok kérdése. [CR: Kelényi B. Ottó: Budai impresszumos nyomtatványok 1688—1708. (Tanulmányok Budapest Multjából, III. 17 p.)] *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 153—157.
1103. ZIMMERMANN, K.: Die Vaterländischen Blätter für den österreichischen Kaiserstaat. *Unsere Heimat* 10. évf. p. 246—257.
1104. TOLNAI GÁBOR: Szalay József a bibliofil (1870—1937). *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 252—254.
1105. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Régi papirosfajták. *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 344—345.
1106. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A sajtóhibák történetéhez. *Magyar Könyvszemle* 61. évf. p. 162—165.

2. O k t a t á s - é s t u d o m á n y t ö r t é n e t .

Ld. 12, 13.

1107. LOCZKA ALAJOS: A művelődés útja Amerikában. Az iskola-rendszer vizsgálata. — Budapest: Fischer ny. IV, 340 p.
1108. SZÉKELY ILONA: A testi nevelés kérdése a 19. században. — Pécs: Taizs-ny. 61 p. Tudományegyetem. A Pedagógiai Intézet értekezései, 7. — Specimina diss. Facult. philos. R. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 118.

1109. HORVÁTH JENŐ: Browning Oszkár emlékezete. (Születésének századik évfordulóján.) *Magyar Pedagógia* 46. évf. p. 49—60.
1110. DÉR MIKLÓS: Schneller István pályája és pedagógiai munkássága. — Szeged: Tudományegyetem. 67 p. Közlemények a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai-lélektani intézetéből, 18.
1111. HILBERT KÁROLY: Prohászka Ottokár, az igazi nevelő. *Magyar Középkiskola* 30. évf. p. 259—266.
1112. Magyarország kultuszminiszterei 1867-től 1937-ig. *Néptanítók Lapja* 70. évf. p. 115—119.
1113. PAULAY LAURA: Báró Eötvös József világnézete. — Budapest: Csaba ny. 22 p.
1114. DUKA-ZÓLYOMI NORBERT: Eötvös József társadalmi élete. *Magyar Írás* 6. évf. p. 474—480.
- Ld. 1087.
1115. DEMÉNYI IMRE: 1868: XXXVIII. [Br. Etvös József népoktatásügyi törvényének története.] *Néptanítók Lapja* 70. évf. p. 107—112.
1116. VOINOVICH GÉZA: Báró Eötvös József emlékezete. *Néptanítók Lapja* 70. évf. p. 253—258.
1117. ZOLTAI LAJOS: Levéltári kutatások. I. Báró Eötvös József családjának debreceni származása. II. A debreceni református leánynevelő-intézet felállítása száz évvel ezelőtt. — Debrecen: Városi ny. 16 p. Kny.: Debreceni Képes Kalendárium.
1118. PETRICH BÉLA: Wlassics Gyula báró. *Orsz. Középkiskolai Tanár Egyesületi Közlöny* 70. évf. p. 355—356.
1119. KERTÉSZ K. RÓBERT: Gróf Klebelsberg Kunó, az alkotó. *Budapesti Szemle* 245. k. p. 17—33.
1120. BAKAY LAJOS: Emlékezés Klebelsberg Kunó grófra. — Budapest: Egyetemi ny. 16 p. Kny.: *Néptanítók Lapja*.
1121. FARKAS, JULIUS von: Das Ungarische Institut [in Berlin] und seine geschichtlichen Voraussetzungen. *Ungarische Jahrbücher* 17. k. p. 20—30.
1122. SEGESVÁRY LAJOS: A deventeri athenaeumon tanult magyarok 1644—1649. *Századok* 71. évf. p. 506—508.
1123. BARTA, STEPHAN: Ungarn und die Wiener Universität des Jesuitenzeitalters. — Budapest: Dunántúl ny. 65 p. Kny.: *A Gr. Klebelsberg M. Történetkutató Int. Évkönyve*.
1124. A Budapesti kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem Joghallgatók segítő- és tud.-egyesületének története. Az egyesület 75 éves jubileuma alkalmából közléteszi *Lassányi Kornél*. Szerk. *Vitányi György, Frankovszky Attila*. — Budapest: Segítő- és tudományegyesület. 59 p.
1125. S. SZABÓ JÓZSEF: A debreceni Kollégium főiskolává fejlődésének történetéhez. *Debreceni Protestáns Lap* 57. évf. p. 86—87, 110—112.
- Ld. 1366; 20.

1126. Debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem. A nyári egyetem első tíz éve, 1927—1936. Decennium primum Cursuum aestivorum in R. Scientiarum Universitate Hungarica Debreceniensi de Stephano Tisza nominata. Textus lingua Hungarica, Britannica, Germanica, Francogallica, Italica, Polonica. — Debrecen: Egyetem. 4° 32 p., 8 t.
1127. A Nyári Egyetem tíz éve. *Debreceni Szemle* 11. évf. p. 64—82.
1128. KERTÉSZ JÁNOS: A Károly Ferenc gráci egyetem és a város fejlődése. *Városok Lapja* 32. évf. p. 306—307.
1129. ANGYAL PÁL: Régi tanárok, régi hallgatók. — Pécs: Dunántúl ny. 12 p.
Kny.: Az Érzsébet Tudományegyetem Iratai.
1130. HACKER ERVIN: Beszámoló a miskolci jogakadémia büntetőjogi szemináriumának munkásságáról az 1921—1936. években. — Miskolc: Ludwig kny. 18 p.
A Miskolci Jogászélet Könyvtára. Új sorozat, 22.
1131. A magyar állatorvosi szakoktatás megindulásának 150. évfordulója. 1787—1937. — Budapest: Pátria ny. 20 p.
Kny.: *Állatorvosi Lapok*.
1132. A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet hatvanéves jubileuma. — Budapest: Neuwald ny. 32 p.
1133. VINCZE FRIGYES: Szakoktatásunk multja és jelene. A mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi szakoktatás fejlődése 1750-től napjainkig. — Budapest: Szepes—Urbányi ny. 144 p.
Ism.: Láczer I. *Magyar Pedagógia* 46. évf. p. 162—163.
1134. Beszámoló a berettyóújfalusi községi önálló gazdasági népiskola tízéves működéséről. 1927—1937. *Közlí Brózik Dezső*. — Debrecen: Beke Z. ny. 31 p.
1135. MARTONOS LAJOS: A Soproni Gyorsíró Egyesület története [1873—1936]. — Sopron: Gyorsíró Egyesület. 28 p.
Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára, 123.
1136. KUMLIK ÉMIL: Dohnányi Frigyes. 1843—1909. Egy magyar gyorsíró élete és munkássága. — Budapest: Szerző, 88 p.
Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára, 129.
1137. Maywald József emlékezete halálának 25. évfordulója alkalmából. Összeállította Kiss József. — Budapest: [Kecskemét] Hungária ny. 32 p.
A Magyar Gyorsíró Szemle Könyvtára, 10.
1138. HORVAY RÓBERT: Német szóra menő debreceni diákok. [XVIII. sz.] *Debreceni Szemle* 11. évf. p. 144—148, 247—251.
1139. GÁL KELEMEN: Brassai a magyar tanításnyelvet beviszi a Kollégiumba. *Keresztény Magvető* 69. évf. p. 56—63.
1140. HORVÁTH JENŐ: A 250 éves Budapesti Királyi Egyetemi Katholikus Gimnázium. 1687—1937. — Budapest: Sárkány ny. VII, 300 p., 5 t.
1141. SZALAY GYULA: A Kir. Egyetemi Katholikus Gimnázium története (1687—1937). — Budapest: Szerző. 208 p.
Ism.: Csóka L. *Pannonhalmi Szemle* 12. évf. p. 376.

1142. HORVÁTH JENŐ : A magyar királyi Ferenc József Nevelőintézet. Tanulmány az akadémiai nevelés és oktatás történetéhez. — Budapest : Sárkány ny. VI, 208 p.
1143. ZSIGMOND FERENC : A debreceni református kollégium története 1538 (?) — 1938. — Debrecen: Tiszántúli református egyházker. ny. váll. 244 p. 16 t.
1144. SULICA, NICOLAE : Cea mai veche școală românească din cuprinsul României întregite. (A legrégebb [brassói] román iskola a kiegészített Románia területén.) — București : Cartea Românească. 34 p. 1 t.
Kny.: *Omăgiu lui Constantin Kirilescu* [emlékkönyv]. Ism.: Végh S. *Erdélyi Múzeum* 1937. p. 298—299.
1145. RICHTER M. SAROLTA : Az Angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria Intézetének története 1770—1937. — Budapest : Angolkisasszonyok Intézete. 152 p., 1 t.
Ism.: Gyenis A. *Magyar Kultúra* 24. évf. 48. k. p. 43.
- Ld. 1117.
1146. GANGEL ERZSÉBET : A soproni m. kir. Zrinyi Ilona honvédtiszti leánynevelőintézet története 1850—1936. — Budapest : Szénásy Béla ny. 72 p.
1147. VÉGH JÓZSEF : A budapesti m. kir. állami óvónőképzőintézet százéves története. — Pécs : Dunántúl ny. 138 p. 12 t.
1148. ASZTALOS JÓZSEF : Polgári iskolánk fejlődése az utolsó évtized alatt. *Magyar Statisztikai Szemle* 15. évf. p. 153—164.
1149. Jurkovich Emil emlékezete. *Orsz. Középiszkolai Tanár-egyesületi Közlöny* 71. évf. p. 20—24.
1150. BERNOLÁK KÁLMÁN : Madai Gyula. [Nekrológ.] *Orsz. Középiszkolai Tanár-egyesületi Közlöny* 70. évf. p. 269—272.
1151. ESZTERGOMY FERENC : Madai Gyula emléke. *Orsz. Középiszkolai Tanár-egyesületi Közlöny* 71. évf. p. 246—248.
1152. SCHÖNEBAUM, HERBERT : Der Versuch einer Volkslehre bei Johann Amos Comenius. *Ungarische Jahrbücher* 17. k. p. 120—128.
1153. HELLER, A. : Die Volksschule unter Maria Theresia, Josef II. und Leopold II. (1740 bis 1792.) T. 1. Anfänge d. Volksschule bis Maria Theresia. — Reichenberg : Sollors. 93 p.
1154. ILA BÁLINT : Gömör megye iskolázási viszonyai az 1770—76. években. *Domanovszky-emlékkönyv*, p. 266—281. 1 t.
1155. VECEY LAJOS : A zalai népnevelés Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében. *Történetírás* 1. évf. p. 161—178.
1156. GÁL KELEMEN : A torockói iskola rendtartása 1781-től. *Keresztény Magvető* 69. évf. p. 194—202.
1157. Báró Eötvös József felségfelterjesztése a Néptanítók Lapja kiadása ügyében. *Néptanítók Lapja* 70. évf. p. 107—112.
1158. VILNER FERENC : Az Országos Izr. Tanítóegyesület hét évtizedének története 1866—1936. — Budapest : Neuwald ny. 32 p.
Kny.: *Izraelita Tanügyi Értesítő*.

1159. CSÓKY GUSZTÁV : A pankotai cigányiskola. 1909—1914. — Szeged : [ny. n.] 18 p. [Litográfia.]
1160. BIRÓ JÁNOS : Faludi Ferenc, a nevelő. — Szombathely : Vasvármegyei ny. 22 p.
Kny. : *A Szombathelyi m. kir. állami Faludi Ferenc-gimnázium Értesítője.*
1161. SZONDY GYÖRGY : Bezerédj Amália. — Debrecen : Studium. 20 p. 1 t.
A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. oszt. kiadványai, 7. k. 6. f.
1162. SZONDY GYÖRGY : Bezerédj Amália. (Halálának századik évfordulója alkalmából.) *Debreceni Szemle* 11. évf. p. 201—218.
1163. SZONDY GYÖRGY : Bezerédj Amália. *Néptanítók Lapja* 70. évf. p. 584—587.
1164. JÁMBOR GYÖRGY : Gaál Mózes. *Orsz. Középiskolai Tanár-egyesületi Közlöny* 70. évf. p. 36—38.
-
1165. JANCSÓ ELEMÉR : Magyar tudományos élet Erdélyben 1918-tól napjainkig. — Budapest : Láthatár. 17 p.
Kny. : *Láthatár*, 5. évf.
Ism. : A. P. *Budapesti Szemle* 246. k. p. 124—125.
1166. BOROS GYÖRGY : Erasmus. Halála 400-ik évfordulójára. — Cluj [Kolozsvár] : Szerző. 16 p.
Kny. : *Erdélyi Múzeum*, 42. k.
- 1166a. NYIKOS, L. : Erasmus und der böhmisch-ungarische Königshof. *Zwingliana* VI. k. p. 346—374.
1167. BOROS GYÖRGY : A nagy lelkek hatása folytonos. Brassai-emlékünnap. *Keresztény Magvető* 69. évf. p. 49—55.
1168. LAMBRECHT KÁLMÁN : Brassai Sámuel csodálatos élete. *Búvár* 3. évf. p. 109—111. 3 kép.
1169. HORÁNSZKY LAJOS : Berzeviczy Albert emlékére. *Budapesti Szemle* 244. k. p. 372—375.
1170. VOJNOVICH GÉZA : Berzeviczy Albert és Prohászka Ottokár emlékezete. *Budapesti Szemle* 244. k. p. 268—372.
1171. [PRAZNOVSZKY IVÁN :] Wolkenberg Alajos emlékezete. — Berzeviczy Albert emlékezete. — Budapest : Stephaneum ny. 6 p.
Kny. : *Parthenon.*
1172. BRÉVER LAJOS : Négyesy László (1861—1933). — Budapest : Szerző. 64 p.
1173. KÉKY LAJOS : Négyesy László emlékezete. — Budapest : M. Tud. Akadémia. 40 p.
A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, 23., 3.
1174. MELICH JÁNOS : Szinnyi József. *Budapesti Szemle* 245. k. p. 361—367.
1175. LOISCH JÁNOS : Tolnai Vilmos. 1870—1937. *Orsz. Középiskolai Tanár-egyesületi Közlöny* 71. évf. p. 140—142.

1176. SÓREGI JÁNOS : Dr. Ecsedi István, 1885—1936. A Dérimúzeum első igazgatójának rövid életrajza, múzeumi és tudományos munkásságának áttekintése, méltatása... [Német kivonattal.] — Debrecen: Városi ny. 56 p. A Déri-Múzeum Néprajzi osztályának ismeretterjesztő közleményei, 7.
1177. GLASER LAJOS : Hogyan mérték fel az országot? *Búvár* 3. évf. p. 40—44. 5 kép.
1178. CHOLNOKY JENŐ : A fölfedezések története. — Budapest : Singer és Wolfner. 350 p.
1179. HALÁSZ GYULA : Öt világrész magyar vándorai. Magyar fölfedezők Benyovszkytól napjainkig. — 2. bőv. kiad. Budapest : Grill. 244 p.
1180. THIRRING GUSZTÁV : Magyar László élete és tudományos működése. Kritikai adalékok a magyar földrajzi kutatások történetéhez. Magyar László kiadatlan írásai. — Budapest : Kilián. VIII, 166 p., 2 t.
1181. THIRRING GUSZTÁV : *Magyar László*, Szombathely szülötte. *Vasi Szemle* 4. évf. p. 358—364.
1182. JELITAI JÓZSEF : Csernák László. — *Leben und Werke des ungarischen Mathematikers Ladislaus Chernac (1740—1816)*. — Budapest : Szerző (Franklin ny.) 8 p., 1 t. Kny.: *Debreceni Szemle* 1937.
1183. MÁGÓCSY-DIETZ SÁNDOR : Fekete Lajos emlékezete. — Budapest : Akadémia. 24 p. A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emléksbeszéd, 23., 2.
-
1184. VAJKAI, AURÉLIEN : Les saints dans l'histoire de la médecine hongroise. — Budapest : Soc. de Nouvelle Revue de Hongrie. 8 p. 2 t. Kny.: *Nouvelle Revue de Hongrie* 57. k.
1185. HÉJJA PÁL : A tábori orvos és sebész helyzete a XVIII-ik században. *Magyar Katonai Szemle* 7. évf. 3. sz. p. 193—197.
1186. GRESZNÉ CZIMMER ANNA : Régi magyar asszonyok gyógyításairól. *Magyar Női Szemle* 3. évf. p. 213—217.
1187. KÖTELES MÁRIA : A pápaszem felfedezése. *Búvár* 3. évf. p. 18—20. 4 kép.
1188. MAGYARY-KOSSA GYULA : Adatok a magyarországi gyógyszerészet történetéhez. A gyógyszerészet multja Debrecenben. — Pápa : Főiskolai ny. 8 p. Kny.: *A Magyar Gyógyyszerésztud. Társaság Értesítője*.
1189. FERENC ÁRON — DÁVID LAJOS : A Ferenc József Tudományegyetem Gyógyyszerészeti Intézete és Egyetemi Gyógyszertára története. — Pápa : Főiskolai ny. 8 p. Kny.: *A Magyar Gyógyyszerésztud. Társaság Értesítője*.
1190. ENGLÄNDERNE BRÜLL KLÁRA : Kórházak a régi Pest-Budán. *Magyar Kórház* 6. évf. p. 101—107.
1191. SCHNEIDER MIKLÓS : Fejér vármegye Szent György kórházának fejlődése. *Fejér vármegye* [ld. 990.] p. 259—263.

1192. KORBULY GYÖRGY: A százéves Orvosegyesület. *Búvár* 3. évf. p. 838—840. 4 kép.
1193. KORBULY, GEORGES: Un centenaire dans la vie scientifique. La Société Royale des Médecins de Budapest. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 57. k. p. 462—465.
1194. A Budapesti Önkéntes Mentőegyesület ötvenéves jubileumára, 1887—1937. — Budapest: [ny. n.] 144 p.
1195. A Magyar Sebésztársaság 30 éve. Szerk.: *Elischer Ernő, Melly Béla*. — Budapest: Sebésztársaság. 24 p.
1196. TÜDÖS ENDRE: Gyermekgyógyászatunk első tíz éve. Megemlékezés Bókay Jánosról. *Búvár* 3. évf. p. 581—583. 2 kép.
1197. [KOPITS JENŐ:] Dollinger Gyula 1849—1937. — [Budapest: Franklin ny.] p. 394—398.
Kny.: *Orvosképzés*.
1198. MADARÁSZ ERZSÉBET: Az első magyar orvosnő: Hugonnai Vilma emlékezete. *Magyar Női Szemle* 3. évf. p. 2—7.
1199. LIPTÁK PÁL: Dr. Jakabházy Zsigmond professzor születésének 70. évfordulójára. — Pápa: Főiskolai ny. 4 p. 1 t.
Kny.: *A M. Gyógyszerésztud. Társ. Értesítője*.
1200. HUZECLA TIVADAR: Lenhossék Mihály egyénisége. — Budapest: Franklin ny. p. 236—242.
Kny.: *Orvosképzés*.
Uo. további megemlékezések Lenhossékról KISS FERENC-től, JOSEF SCHAFFERTÓL, SCHAFFER KÁROLYTÓL, J. SOBOTTA-BONNTÓL és SZILY A.-tól.
1201. KISS FERENC: Lenhossék Mihály 1863—1937. — Budapest: Globus ny. 2 p.
Kny.: *Gyógyászat*.
-
1202. MIHALOVITS JÁNOS: Delius Kristóf Traugott. A selmeci bányászati akadémia első (1770) bányaműveléstani professzorának vázlatos életrajza és kisebb munkái. — Sopron: József Nádor Műszaki Egyetem. 128 p.
1203. MIHALOVITS, J.: Delius Christoph Traugott. — Sopron: Röttig—Romwalter ny. 48 p.
Kny.: M. kir. József Nádor Tudományegyetem Bányászati és Kohómérnöki Osztályának Közleményei.
Ld. 877, 878.
1204. QUIRIN LEO: Id. Kerpely Antal születésének 100 éves évfordulója alkalmából tartott emlékbeszéd. *Bányászati és Kohászati Lapok* 70. évf. p. 93—97.
-
1205. 25 rokov Liptovského muzea v Ružomberku. 1912—1937. Jubilejna zpráva. Podáva *Julius Kürti*. (A rózsahegy Liptói Múzeum 25 éve. Jubileumi jelentés.) — Ružomberok 1937.

1206. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyedszázados tudományos működése. 1859—1934. Szerk.: GYÖRGY LAJOS. — Cluj-Kolozsvár: EME. 4° IV, 346 p.
1207. RÉZ KÁLMÁN: A Jászmúzeum története. *A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve*, p. 1—8.

3. Irodalomtörténet.*

1208. GÁLOS REZSŐ: Báró Amade László. — Pécs: Dunántúl ny. 228 p. 1 t.
Ism.: Clauser M. *Századok* 71. évf. p. 490.
1209. GÁLOS REZSŐ: Adatok Czirjék Mihály testőríró életrajzához. *Hadtörténelmi Közlemények* 38. évf. p. 121—130.
1210. KISBÁN EMIL: Virág Benedek (1754—1830). — Budapest: Sziklatemplom Bizottság. 70 p.
Ld. 1329.
1211. GÁLOS REZSŐ: Kisfaludy Sándor és a nádori udvar. Adatok Petrich András élettörténetéhez. — Pécs: Pannonia ny. 28 p.
Kny.: *Pannonia*.
1212. BRISITS FRIGYES: Vörösmarty és az Akadémia. — Budapest: M. Tud. Akadémia. 77 p.
1213. GÖLLNEROVÁ, ALZBETA: József Eötvös. *Studia literarne historická*. — Bratislava. 244, 2 p.
Spisy Filosofické Fakulty University Komenského v Bratislavě, 25.
Ism.: Sárkány O. *Századok* 1938, p. 548—549.
1214. KERÉKES SÁNDOR: Lomnitz Meltzl Hugó 1846—1908. — Budapest: Szerző. 122 p.
Minerva Könyvtár, 107.
1215. SIPOS, LOUIS: Les traducteurs français des chants nationaux hongrois d'Auguste de Gerando à Alexandre Dumas. *Études Hongroises* 14—15. évf. p. 235—246.
1216. BEVILAQUA-BORSODY BÉLA: Irodalmi kávéházak. *Tükör* 5. évf. p. 336—340. 5 kép.

Művészettörténet.

1. Színészet- és zenetörténet.**

1217. M. CSÁSZÁR EDIT: A budai népszínház megalakulása. *Domanovszky-émlékkönyv* p. 109—124.
1218. RÉDEY TIVADAR: A Nemzeti Színház eszméje színészetünk bölcsőkorában. *Magyar Könyvbarátok Diáriuma* 7. évf. p. 107—109.
1219. HALÁSZ GÁBOR: Száz év nemzeti színjátszás. *Magyar Könyvbarátok Diáriuma* 7. évf. p. 157—159. 1 kép.

* V. ö. fentebb 694. l. jegyzet.

** A népzene v. ö. 690 l. jegyzet.

1220. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN : Száz év közönsége. *Tükör* 5. évf. p. 880—882.
1221. RÉDEY TIVADAR : A Nemzeti Színház története. I. Az első félszázad. — Budapest: Magyar Könyvbarátok. 405 p. 35 t.
1222. MAGYAR BÁLINT : A százéves Nemzeti Színház. — Budapest : Magyar Szemle Társaság. 80 p. Kincsestár, 51.
1223. BALASSA IMRE : A százesztendőös Nemzeti Színház. *Katolikus Szemle* 51. évf. p. 549—552.
1224. ERDŐS IMRE : A Nemzeti Színház száz éves. *Művészet* 2. évf. p. 128—130.
1225. GYULAI ÁGOST : A Nemzeti Színház fönállásának százéves jubileumára. *Néptanítók Lapja* 70. évf. p. 741—743.
1226. NÉMETH ANTAL : A százéves Nemzeti Színház. *Ifjúsági Vezető* 11. évf. p. 313—321.
1227. NÉMETH ANTAL : A százéves magyar Nemzeti Színház. *Páosztortűz* 23. évf. p. 407—408., 1 kép.
1228. NÉMETH ANTAL : A százéves Nemzeti Színház. A Nemzeti Színház és a klasszikusok. *Tükör* 5. évf. p. 629—633., 7 kép.
1229. PEKÁR GYULA : A százéves Nemzeti Színház. *Koszorú*, új f. III. k. p. 129—133.
1230. SZENT-IVÁNYI BÉLA : Das hundertjährlge ungarische Nationaltheater. *Ungarische Jahrbücher* 17. k. p. 317—318.
1231. VAJTHÓ LÁSZLÓ : A százéves Nemzeti Színház. *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 449—451.
1232. SCHÖPFLIN ALADÁR : A százéves Nemzeti Színház. A Nemzeti Színház és a kritika. *Tükör* 5. évf. p. 646—648., 3 kép.
1233. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN : Nemzeti Színházunk és a közvélemény a XIX. században. *Budapesti Szemle* 246. k. p. 187—212.
1234. RÉDEY TIVADAR : A százéves Nemzeti Színház. A Nemzeti Színház megnyitása 1837 augusztus 22-én. *Tükör* 5. évf. p. 634—638., 3 kép.
1235. A százéves Nemzeti Színház. A Nemzeti Színház első éveiből. *Tükör* 5. évf. p. 652—656.
1236. RÉDEY TIVADAR : A Nemzeti Színház első jubileuma. [1862.] *Budapesti Szemle* 246. k. p. 179—186.
1237. SZÁSZ KÁROLY : A százéves Nemzeti Színház. A Paulay-korszak. *Tükör* 5. évf. p. 638—641. 3 kép.
1238. KÉKY LAJOS : A Nemzeti Színház első művész-nemzedéke. *Budapesti Szemle* 246. k. p. 129—158.
1239. BALKÁNYI ENIKŐ : Déryné Széppataki Róza. — Budapest : Kerényi kny. 56 p.
1240. LACZKÓ GÉZA : A százéves Nemzeti Színház. Miria [Jászai M.] *Tükör* 5. évf. p. 641—645.
1241. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN : Jászai Mari. *Magyar Női Szemle* 3. évf. p. 83—88. 1 kép.

1242. HEVESI SÁNDOR : Ódry Árpád. (1876—1937.) *Budapesti Szemle* 245. k. p. 313—328.
1243. RÉDEY TIVADAR : Ódry Árpád. *Nyugat* 30. évf. p. 119—126.
1244. JANOVICS JENŐ : Akiket Transzilvánia adott Budapestnek. *Pásztortűz* 23. évf. p. 87—89.
1245. BREAZU, ION : Începuturile teatrului românesc în Ardeal. (A román színház kezdetei Erdélyben.) *Gând Românesc* 5. évf. p. 472—479.
1246. MOISIL, IULIU : Teatru în Năsăud. (Színház Naszódon.) *Arhivă Someșană* 5. évf. p. 226—232.
1247. HUNYADY SÁNDOR : A Vígszínház negyven éve. — Budapest : Athenaeum. 68 p.
1248. MILLEKER, FELIX : Geschichte des deutschen Theaters im Banat. — Wrschatz : Kirchner. 68 p.
1249. SZALCZER HILDA : Ifj. Dumas Sándor a magyar irodalomban és a magyar színpadon. — Budapest : Spitzer ny. 92 p. Tudományegyetem, Francia Intézet Értekezései, 15. — Specimina Diss. facult. philos. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 106.
Ism. : Rónai P. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 57. k. p. 378—381.
- Ld. 493.

Ld. 494—495.

1250. JEMNITZ SÁNDOR : Bachtól Bartókig. Életrajzok — jellemrajzok. 1. rész. — Budapest : Somló. 88 p. Népszerű zenefüzetek, 8.
1251. KAPI-KRÁLIK JENŐ : A soproni Stark-féle virginálkönyv 1689-ből. — Sopron : Röttig—Romwalter ny. 6 p. Kny. : *Soproni Szemle*.
1252. FALK GÉZA : A magyar muzsika mesterei. — Budapest : Dante. 207 p. 12 t.
1253. AMBRÓZY ÁGOSTON : Magyar zenekedvelők. Emlékek és arcképek. — Budapest : Grafika ny. 103 p.
1254. SEBESTYÉN EDE : Magyar operajátszás Budapesten 1793—1937. — Budapest : Somló. 192 p. Budapest zenei múltjától, 1.
1255. JÓZSA JÁNOS : Erkel Hunyadi Lászlójának első bukaresti előadása. *Erdélyi Múzeum* 42. évf. p. 360—361.
1256. KUNNERT, HEINRICH : Liszt-Schrifttum 1936. *Südost-deutsche Forschungen* 2. évf. p. 382—387.
1257. LISZT, EDUARD Ritter von : Franz Liszt. Abstammung, Familie, Begebenheiten. — Wien—Leipzig : Braumüller. XIV, 112 p. 13 t.
1258. CSEKEY ISTVÁN : Liszt Ferenc származása és hazafisága. — Budapest : M. Tud. Akadémia. 36 p. 2 t. Értekezések a Nyelv- és széptudományi osztály köréből, 25. k. 9. — Kny. : *Budapesti Szemle*.
Ism. : Prahács M. *Napkelet* 15. évf. p. 839—840.

1259. PETRANU, CORIOLAN : Poate fi considerat ca ungar Franz Liszt ? (Magyarnak tekinthető-e Liszt Ferenc ?) *Gând Românesc* 5. évf. p. 382—384.
1260. ISOZ KÁLMÁN : Liszt Ferenc írásai tükrében. *Az Országos m. kir. Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Évkönyve* az 1936—37. tanévről p. 8—20.
1261. POURTALÈS, GUY DE : Liszt, esprit religieux. *Études Hongroises* 14—15. évf. p. 10—14.
1262. BARUZI, JOSEPH : Liszt et la musique populaire et tzigane. *Études Hongroises* 14—15. évf. p. 15—50.
1263. WAGNER JÓZSEF : Liszt Ferenc és Heine. *Katolikus Szemle* 51. évf. p. 79—83.
1264. HORÁNSZKY LAJOS : Liszt Ferenc és a politika. — Budapest : Franklin ny. 10 p. Kny. : *Budapesti Szemle*.
1265. CSEKEY ISTVÁN : Liszt Ferenc Szegedért. *Napkelet* 15. évf. p. 673—682.
1266. D. Á. [DORMUTH ÁRPÁD] : Liszt Ferenc és Székesfehérvár. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 29—30.
1267. BEŞA, H. : Liszt dans les principautés Danubiennes. *Revue de Transylvanie* 3. évf. p. 349—354.
1268. LICHTENBERGER, HENRI : La gloire de Liszt. *Études Hongroises* 14—15. évf. p. 5—9.
1269. NEUBAUER PÁL : Hubay Jenő. *Magyar Írás* 6. évf. p. 241—246.
1270. PRAHÁCS MARGIT : Hubay Jenő. 1858—1937. *Napkelet* 15. évf. p. 217—219.
1271. PETRANU, CORIOLAN : M. Béla Bartók et la musique roumaine. — Bucureşti : Impr. Nationale. 20 p. Kny. : *Revue de Transylvanie* 1937.
1272. DRÁGOI, SABIN V. : Observări la un răspuns al dlui Bartók. (Megjegyzések Bartók úr egy [Petranu Coriolannak adott] válaszára.) *Gând Românesc* 5. évf. p. 370—376.
1273. PETRANU, CORIOLAN : Observations en marge des réponses de M. Béla Bartók. *Revue de Transylvanie* 3. évf. p. 355—371.
1274. ECKHARDT, ALEXANDRE : La chanson hongroise [Kodály, Bartók]. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 57. k. p. 417—424.
1275. DEMÉNY JÁNOS : Kodály Zoltán útja. *Vigilia* 3. k. p. 14—23.
1276. A Budapest székesfővárosi felsőbb zeneiskola huszonöt éves fennállása alkalmából kiadott Emlékkönyv. 1912—1937. Szerk. *Geszler Ödön*. — Budapest : Székesfőváros. 164 p., 4 t. A tartalomról : *Geszler Ödön* : Liszt Ferenc dalköltészete. p. 90—95.
1277. KEMÉNY KOLUMBÁN : Emlékbeszéd dr. Felpéczi Petz Lajosról, a győri Ének- és Zeneegylet néhai nagynevű elnökéről. — Győr : Győregyházmegyei Alap ny. 8 p.

2. A képzőművészetek története.*

Ld. 496, 497.

1278. ENTZ GÉZA: A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig. — Budapest: Szerző. 100 p.
1279. IFJ. VAYER LAJOS: Szelepcsényi György, a művész. *Domanovszky-émlékkönyv*, p. 643—663.
1280. CS. E. [CSATKAI ENDRE]: Újabb adatok Kugler Ferenc szobrász családjáról. Kis adatok Sopron multjából. *Soproni Szemle* 1. évf. p. 69—70.
1281. POPA, ANASTASIU: Biserici vechi de lemn din Transilvania și Maramureș. (Régi fatemplomok Erdélyben és Maramarosban.) — Cluj: Tip. „Cartea Românească“. 100 p. Kny.: *Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, Secția pentru Transilvania*, IV. k.
1282. [MAROSI ARNOLD]: Adatok Székesfehérvár ötvösmestereiről. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle*. p. 71.
1283. KOZOCSA SÁNDOR: Régi magyar könyvillusztrációk. *Művészet* 2. évf. p. 7—8., 4 kép.
1284. HUNYADI JÓZSEF: A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig. — Budapest: Attila ny. 111 p. 24 t.
1285. ROMHÁNYI KÁROLY: A magyar könyvkötés művészete a 18—19. században. — Budapest: Turul ny. 340 p., 40 t.

Egyháztörténet.

1286. RÉVÉSZ IMRE: Hungary's christian denominations. *The Hungarian Quarterly* 3. k. p. 108—116.
- Ld. 933.
1287. ŠOTROPA, VIRGIL: Contribuții la istoria bisericească. (Adalékok az egyháztörténethez. [Az erdélyi román vallásügyi bizottság (1761) jegyzőkönyveiről.]) *Archiva Someșană* 5. évf. 1936—1937. p. 453—478.
1288. SALACZ GÁBOR: A reverzális-kérdés Magyarországon. *Katolikus Szemle* 51 évf. p. 9—27.

I. Katolikus egyház.

Ld. 504; 255.

1289. NAGY MIKLÓS: A tiszai magyarság újjáépítői. [Katolikus újjászületés.] *Magyar Kultúra* 24. évf. 47. k. p. 22—25.
- Ld. 21.
1290. VEÉGH SÁNDOR: Két 16. századi román katekizmus magyar forrásai. *Erdélyi Múzeum* 42. évf. p. 62—65.
1291. LINHARTOVÁ, MILENA: Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592—1628. Tomus IV. Epistulae et acta Antonii Caëtani 1607—1611. Pars II.

* V. ö. fentebb 694. l. jz.

1602. Jan.—Mai. — Pragae: Curis instituti historici Bohemoslovenici Romae et Pragae. 4° XLII, 496 p.
Ism.: Ványó T. *Századok* 1938, p. 393—394.; *Kvartalnik Historyczny* 1938, p. 123. — *Časopis Matice Moravske* 1937, p. 420.
1292. HERMANN, AEGIDIUS: Staatliche Klosterreform in Ungarn. (1814—1827.) — Budapest: Szerző. 26 p.
Kny.: *A gróf Klebelsberg M. Történetkutató Int. Évkönyve*, VII. k.
1293. GERENDÁS ERNŐ: Az esztergomi káptalan visszaköltözése Esztergomba 1820-ban. — Budapest: Egyetemi ny. 16 p.
Kny.: *Domanovszky-émlékkönyv*.
1294. HORVÁTH KONSTANTIN: Az „Egyházi értekezések és tudósítások“ (az első magyar katolikus folyóirat) története 1820—24. Verseghy Ferenc és Horváth János levelezése 1819—22. — Veszprém: Egyházmegyei kny. 4° VIII, 100, 356 p.
A Veszprémi Egyházmegye Multjából, 4.
1295. CIUHANDU, GH[BORGHE]: Începuturile publicisticii bisericesti dela Arad 1869—1871. (Az aradi egyházi sajtóirodalom kezdetei 1869—1871.) — Arad: „Tip. Diecezană“. 17 p.
Kny.: *Biserica și Scoala* 1937.
1296. KONTOR LAJOS: A világháborúban kötött konkordátumok. *Katolikus Szemle* 51. évf. p. 65—79.
1297. BEDY VINCE: A győregyházmegyei papnevelés története. — Győr: Győregyházmegyei Alap ny. V, 466 p., 22 t.
Győregyházmegye multjából, 2.
1298. FARKAS IMRE: Összefoglaló adatok a szombathelyi egyházmegye papságáról. [1777—1934.] *Vasi Szemle* 4. évf. p. 265—268.
- Ld. 511—513.
1299. BOJOR, VICTOR: Canonicii diecezei gr. cat. de Gherla, acum Cluj-Gherla. (A szamosújvári, most kolozsvár-szamosújvári gör. kat. egyházmegye kanonokjai.) — Cluj: Tip. Cărtilor Funduare. 276 p.
1300. CSIZMADIA ANDOR: A magyar városok kegyurasága. — Győr: Győregyházmegyei Alap ny. 116 p.
Ism.: Tamássy A. *Magyar Kultúra* 24. évf. 48. k. p. 318—319.
1301. CSIZMADIA ANDOR: Kegyuraság a városokban. *Városok Lapja* 32. évf. p. 312—313.
1302. CSIZMADIA ANDOR: A városi kegyuraság különös tekintettel Győr városára. — Győr: Mercur ny. 16 p.
1303. NIEDERMANN IMRE: A balassagyarmati katolikus legényegylet története 1897—1937. — Balassagyarmat: Legényegylet. 48 p.
- Ld. 524.
1304. KÓNYI MÁRIA: A bátai apátság Szent Vér ereklyéje. *Regnum* II. k. p. 119—140.
1305. LUKÁCSY ISTVÁN: A hajósi csodatevő Mária-szobor és kegyhely története. — Kalocsa: Árpád ny. 48 p., 4 t.

1306. Máriapócs. A kegyhely történetének rövid ismertetése. — Máriapócs: Szent Bazilrend. 24 p.
Ld. 520.
1307. KISBÁN EMIL: A Pálosrend eltörlése. [1786.] *Regnum* II. k. p. 206—243.
1308. Az Isteni Ige Társaság. A verbita missziós szerzetesrend keletkezése és fejlődése napjainkig. — Kőszeg: Szent Imre Missziós Szeminárium. 72 p., 1 t.
1309. GYENIS ANDRÁS: Loyola Ignác és életműve. — Budapest: Korda ny. 32 p.
1310. IJJAS ANTAL: „Visszaemlékezések“ Szent Ignácra. *Magyar Kultúra* 24. évf. 47. k. p. 145—148.
1311. NELLER MÁTYÁS: Loyolai szent Ignác, mint mai kortünet. *Napkelet* 15. évf. p. 31—37.
1312. KORNIS, JULES: Le cardinal Pázmány (1570—1637). — Paris: Assoc. Guillaume Budé. 76 p.
1313. Pázmány Péter élete és működése. — Budapest: Actio Catholica. 8 p.
Actio Catholica, 40.
1314. ALSZEGHY ZSOLT: Pázmány Péter. *Magyar Kultúra* 24. évf. 47. k. p. 227—229.
1315. CSÁSZÁR KÁROLY: Pázmány. *Pásztortűz* 23. évf. p. 135—136.
1316. KOPPÁNY ISTVÁN: Pázmány, a háromszázéves „halott“ s a mindig élő. *Napkelet* 15. évf. p. 238—241.
1317. KOVÁCS LÁSZLÓ: Pázmány. [*Erdélyi*] *Helikon* 10. évf. p. 241—244.
1318. FÉLEGYHÁZY JÓZSEF: Bécsi és római hatások a fejlődő Pázmányra. *Katolikus Szemle* 51. évf. p. 197—203.
1319. CLAUSER MIHÁLY: A patrióta Pázmány. *Regnum* II. k. p. 173—186.
1320. FÉLEGYHÁZY JÓZSEF: Pázmány bölcselete. — Budapest: Pázmány P. Tudományegyetem Barátainak Szöv. 229 p.
Ism.: Trugly P. *Magyar Kultúra* 24. évf. p. 317—318.
1321. GERENCSÉR ISTVÁN: A filozófus Pázmány. — Budapest: Kalazantinum. 136 p.
Palaestra Calasanctiana, 19. — Dolgozatok a Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Philosophiai Szemináriumából, 25. — Tanulmányok a magyar szellemiség és erkölcsök történetéhez, 1.
1322. GERENCSÉR ISTVÁN: Pázmány Péter természettudományi világképe. *Búvár* 3. évf. p. 891—895.
1323. FÉJA GÉZA: Pázmány Péter az ellenreformátor. — *Irottkő* 2 évf. p. 65—68.
1324. BANGHA BÉLA: Pázmány Péter, a jezsuita. *Magyar Kultúra* 24. évf. 48. k. p. 331—334.
1325. ERBA ODESCALCHI SÁNDOR: XI. Ince és a jezsuiták. *Korunk Szava* 7. évf. p. 177—178.
1326. BANGHA BÉLA: Ki volt XI. Ince pápa? *Magyar Kultúra* 24. évf. 47. k. p. 45—48.
Ld. 611—612.

1327. BABICS ANDRÁS : Radanay Mátyás pécsi püspök kinevezése. [1687.] *Regnum* II. k. p. 187—205.
1328. PÉCHY-HORVÁTH REZSŐ : Újabb lépés Kelemen Diák szenttéavatására. *Katolikus Szemle* 51. évf. p. 598—601. Ld. 1210.
1329. CZIGLER ÁBEL : Felső-Eőri Pyrker János László 1772—1847. [Német kivonattal.] — Budapest : Minerva Társaság. 120 p.
Minerva-Könyvtár, 109.
1330. [MAROSI ARNOLD :] Magdics István. Feljegyzések. *Székesfehérvári Szemle* p. 67—68.
1331. HUSZÁR ELEMÉR : XIII. Leó új megvilágításban. *Magyar Kultúra* 24. évf. 48. k. p. 324—326.
1332. MIHELICS VID (szerk.) : Modern katolikus fejek. — Budapest : Szent István Társulat. 247 p.
Tartalom : *Kühár Flóris* : XIII. Leo. p. 9—20. — *Beller Ipoly* : Mercier. p. 21—32. — *Kühár Flóris* : Prohászka. p. 33—46. — *Szántay-Szémán István* : Szolovjov. p. 47—58. — *Mihelics Vid* : Ferrini. p. 59—74. — *Szalay Jeromos* : Ozanam. p. 75—86. — *Ijjas Antal* : Don Bosco. p. 87—96. — *Ijjas Antal* : Sonnenschein. p. 97—106. — *Mihelics Vid* : De Mun. p. 107—122. — *Mihelics Vid* : Harmel. p. 123—138. — *Ijjas Antal* : Seipel. p. 139—146. — *Possonyi László* : Batthyány-Strattmann. p. 147—158. — *Mihelics Vid* : Necchi. p. 159—176. — *Aradi Zsolt* : Lisieuxi Szent Teréz. p. 177—196. — *Ijjas Antal* : Ledochowska. p. 197—206. — *Kühár Flóris* : Lenz. p. 207—218. — *Szalay Jeromos* : Psichari. p. 219—230. — *Mihelics Vid* : Bazin. p. 231—246.
Ism. : Alszegehy Zs. *Katolikus Szemle* 51. évf. p. 171—172. Félegyházy J. *Magyar Kultúra* 24. évf. p. 221—222. ; Sz. J. *Pannonhalmi Szemle* 12. évf. p. 232.
1333. JÁMBOR MIKE : Marmion. [M. Kolumbán, író, belgiumi bencés apát 1858—1923.] *Pannonhalmi Szemle* 12. évf. p. 127—139.
1334. SANDOZ, ALBERT : La doctrine spirituelle de Mgr Prohászka. *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. (6.) évf. 57. k. p. 225—229. Ld. 1170, 1171.
1335. GÁSPÁR JENŐ : Szmrecsányi János negyedszázados érseksége. *Katolikus Szemle* p. 553—555.
1336. LÁSZLÓ VLADIMIR : A görögkatolikus magyarság története. — Budapest : Szalay ny. 20 p.
1337. KRAJNYÁK GÁBOR : A görögkatolikus egyház Magyarországon és a szent unio. — Miskolc : Ludvig ny. 16 p. Kny. : *Keleti Egyház*.

2. Keleti egyház.

1338. ROSCA, EUSEBIU R. : Monografia mitropoliei ortodoxe române a Ardealului începând dela repausarea arhi-episcopului-mitropolit Andrei baron de Şaguna până astăzi. Contribuţii istorice. (Erdély. görög-keleti román

- metropoliájának monografiája br. Şaguna András érsek-metropolita elhunytától kezdve a mai napig.) — Sibiu: [Cluj: Impr. Fondul cărţilor funduare.] 310 p.
1339. POPESCU, MIH.: Domniî Țării Româneşti si biserica ortodoxă din Transilvania. (Havasalföld uralkodói és az erdélyi gör. keleti egyház.) *Tara Bârsei* 9. évf. p. 26—28.
1340. MACAVEIU, VICTOR: Capitulul metropolitan din Blaj. Intemeierea și rolul lui în trecutul nostru. (A balázsfalvi metropolita-káptalan. Alapítása és szerepe multunkban.) — Blaj: Tip. Seminarului Teol. 16 p.
Kny.: *Cultura Creștină*, 1937.
1341. PĂCLIȘANU, Z[ENOVIE]: O veche încercare de-a romaniza mănăstirea Bicsadului. (Egy régi kísérlet a bikszádi kolostor romáizálására [1868]. *Cultura Creștină* 17. évf. p. 25—26.
1342. ȘOTROFA, VIRGIL: Din actele și scrisorile episcopului Lemeni. (Lemény püspök irataiból és leveleiből.) *Arhiva Someșană* 5. évf. 1936—1937. p. 528—568.
1343. PĂCLIȘANU, Z[ENOVIE]: Contribuțiuni la biografia episcopului Ioan Patachi. (Adalékok Pataki János püspök életrajzához.) *Cultura Creștină* 17. évf. p. 129—137.
1344. ȘORA, MELENTIE: Momente din viața protopopului Dr. Traian Putici (1865—1912.) (La un sfert de veac dela moartea lui.) Contribuții la istoricul parohiei ort. rom. Timișoara II. (Mozzanatok dr. Putici Traian esperes életéből. Negyedszázaddal a halála után. Adalékok Temesvár II. gör. kel. román plébániája történetéhez.) — Timișoara: Tip. Românească 48 p.

3. Protestáns egyházak.

Ld. 19, 20, 37; 858.

1345. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A XVI. század magyar bibliafordítói. *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 517—527.
1346. WICZIÁN DEZSŐ: A magyar evangélikus egyház történetének jellegzetes vonásai. *Keresztyén Igazság* 4. évf. p. 191—198.
1347. RÉVÉSZ IMRE: A református egyház területi egységei; alkotmánya, szervezete és kormányzata; fegyelmi rendje, jogi viszonyai. [XVI. sz.] Részlet a sajtó alá kész Magyar Református Egyháztörténet I. c. műből.) *Theologiai Szemle* 13. évf. p. 49—70.
1348. RÉVÉSZ, IMRE: La réforme et les roumains de Transylvanie. — Budapest: Stemmer. 44 p.
Études sur l'Europe Centre-Orientale, 10.
1349. GERGELY FERENC: Az 1569-i első román református zsinat és előzményei. *Erdélyi Múzeum* 42. k. p. 119—130.
1350. RÉVÉSZ IMRE: Félégyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570—71-ben. (Újabb adalékok Debrecen János

- Zsigmond-korabeli lelki válságához.) *Századok* 71. évf. p. 273—303.
- Ld. 581.
1351. SOMOGYI IMRE: A vallásszabadság és a baptisták rövid történelmi és közjogi megvilágításban. — Budapest: Magvető. 180 p.
1352. HRUBÝ, FRANTIŠEK: Karel st. z Žerotina a moravští novokřtění. (Id. Žerotini Károly és a morvaországi [továbbá a szobotisti, Nyitra vm.] újrakeresztelők.) *Český Časopis Historický* 43. évf. p. 68—72.
1353. KRAUS, FRANTIŠEK: Nové příspěvky k dejinám Habánov na Slovensku. (Új adalékok a habánok [újrakeresztelők] történetéhez Szlovénzián.) — Bratislava. 155 p.
1354. KÚR GÉZA: Cseh—magyar református történelmi kapcsolatok. — Komárom: Jókai ny. 96 p. Ism.: Major J. *Magyar Minerva* 8. évf. p. 317—318.; Patay P. *Református Élet* 4. évf. p. 395., 407—408.; Illa B. *Századok* 1938, p. 543—544.
1355. SEGESVÁRY LAJOS: Adalékok a cseh-morva és a magyar protestánsizmus sorsközösségéhez. (Securius József és Blasek Mihály levelei az utrechti református egyházhoz, illetve akadémiához.) *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 421—426.
1356. SEGESVÁRY LAJOS: Adalékok a holland—magyar egyházi kapcsolatok történetéhez az utrechti akadémián keresztül. *Theologiai Szemle* 13. évf. p. 5—18.
1357. RÉVÉSZ IMRE: A péklegény. [Cavalier János, az 1702—1704-i camisard felkelés legkiválóbb vezére.] *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 217—222.
1358. SZENT-IVÁNYI, BÉLA von: Der Pietismus in Ungarn. *Ungarische Jahrbücher* XVII. k. p. 252—267.
1359. MÁLYUSZ ELEMÉR: II. József tolerancia-gondolatának eredete. *Domanovszky-émlékkönyv* p. 450—473.
1360. FERENC JÓZSEF: A szabadelvű francia protestánsizmus. *Keresztény Magvető* 69. évf. p. 122—127.
1361. FÖLDES PAPP KÁROLY: Az utolsó száz év világnézeti küzdelmei és a mi helyzetünk. *Magyar Kálvinizmus* 4. évf. p. 146—160.
1362. KEKEN ANDRÁS: A magyarországi evangélikusság történelmi statisztikája. — Hódmezővásárhely: Erdei ny. 82 p.
1363. BRUCKNER GYÓZÓ: A magyarhoni evangélikus egyház egyházkerületeinek beosztása történelmi és egyházzajogi megvilágításban. — Miskolc: Jogakadémia. 27 p. A Miskolci Jogászséglet Könyvtára, 19.
1364. ZOVÁNYI JENŐ: A sopronvármegyei evangélikus egyházkerület egyházmegyéi és espereseik a reformátusoktól való különválás utáni első negyedszázadban (1595—1620). *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 65—68.
1365. BECK GERGELY: A belsősomogyi református egyház-megye története. 1. rész. Lelkészek névsora; elpusztult egyházak és az 1747-i püspöki egyházlátogatás jegyző-

- könyve. — Csurgó : Ref. Csokonai Vitéz Mihály reálgimnázium, 1935—1937. 107 p.
Csurgói Könyvtár, 2.
1366. S. SZABÓ JÓZSEF : A tiszántúli egyházkerület multjából. A debreceni főiskola kezdeti szervezete és belső élete. *Debreceni Protestáns Lap* 57. évf. p. 159—161, 185—186, 212—214, 234—236, 261—263.
1367. NAGY SÁNDOR : A tiszántúli egyházkerület multjából. Szoboszlai Pap István püspök naplójegyzetei. [1841—1855.] *Debreceni Protestáns Lap* 57. évf. p. 6—9, 23—26, 47—50, 69—71, 93—96, 116—118, 139—142, 161—164, 187—189, 214—216, 236—238, 263—265.
1368. SZEBERÉNYI LAJOS Zs. : Az ág. h. ev. egyház története Békés vármegyében. *Békés vármegye* [ld. 989.] p. 103—112.
1369. Emlékkfüzet a bonyi evangélikus egyházközség fennállásának 150 éves jubileumára. — Győr : Baross ny. 12 p.
1370. HEGYI MÓZES : Végvár. (A 75 éves brailai református egyházközség történetéről.) — Braila : (Minerva rt. ny. Cluj-Kolozsvár.) 100 p.
1371. ZAKAR ALBERT : Emlékezet temploma. A Budapesti Tisztviselőtelep-Külsőferencvárosi Református Egyházközség Gyülekezetének története. Rövid visszapillantás a Budapesti Református Egyház történeti multjára. — Budapest : Bethlen ny. 288 p.
Ism. : Sipos I. *Magyar Kálvinizmus* 4. évf. p. 184—185.
1372. KATONA GÉZA : A csákberényi református egyház története. — Pápa : Főiskolai ny. 52 p.
1373. SZEMES GÁBOR : A jászberényi református egyház emlékei. *A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve*. p. 91—92.
1374. JÁSZAY KÁROLY : Magyar lutheránus megmozdulások Cluj-Kolozsváron (1798—1861). — Cluj : Erdélyi Múzeum Egyesület. 21 p.
Kny. : *Erdélyi Múzeum*. — [Erdélyi] Tudományos Füzetek, 94.
1375. PIRI KÁROLY : A szendi ág. hitv. evangélikus egyházközség 150 éves története. Régi irások és jegyzetek alapján. — Szend : Szerző. 35 p.
1376. Ifj. HORVÁTH FERENC : Jegyzetek a szilágypeéri református eklézsia történetéből és papjairól. *Magyar Családtörténeti Szemle* 3. évf. p. 82—84.
1377. MÓZES ANDRÁS : A várkudui református egyházközség története. — Cluj : Grafica ny. 1936. 75 p.
1378. KIRNER A. BERTALAN : A nagylévárdi baptisták. Egyháztörténeti tanulmány. — Budapest : Kirner K. Bertalan. 48 p.
1379. BAJA MIHÁLY : A félszázados debreceni Kossuth-utcai templom. *Debreceni Protestáns Lap* 57. évf. p. 88—89.
1380. ZAGIBA FERENC : Tranoscius és a magyar egyházi ének. *Magyar Írás* 6. évf. p. 579—581.

1381. VIKÁR SÁNDOR: A református Énekeskönyv és a gyülekezeti éneklés. *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 298—305.
1382. KAPI-KRÁLIK JENŐ: Az evangélikus gyülekezet éneke. *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 306—314.
1383. PEZENHOFFER ANTAL: VI. Sándor meg Luther. Párhuzam a legrosszabb pápa és a hitújító között. — Budapest: Szerző. 96 p.
1384. SEBESTYÉN JENŐ: Isten szolgája Kálvin János. — Budapest: Kálvin János Társaság. 16 p.
A Kálvin János Társaság kiadványai, 2. — Kny.: *Magyar Kálvinizmus*.
1385. RÉVÉSZ IMRE: Castellio és Kálvin hamis és igazi arcképe. *Református Szemle* 46. évf. p. 101—109.
1386. R. I. [RÉVÉSZ IMRE]: Magyar református Kálvin-dicséret és Kálvin-kritika 1629-ből. *Igazság és Élet* 3. évf. p. 291—292.
1387. SCHULEK TIBOR: Ismeretlen Bornemissza levelek. *Protestáns Szemle* 46. évf. p. 52—61.
1388. U. S.: A negyvennégy debreceni püspök. [Balassa Menyhérttől (1551) Makláró Károlyig.] *Debreceni Protestáns Lap* 57. évf. p. 2—4.
1389. TÓTH ENDRE: Torkos Jakab dunántúli református püspök (1711—1785) mint igehirdető. — Budapest: Sylvester ny. 56 p.
A Református Igehirdető Szeminárium könyvei, 2.
1390. VICTOR JÁNOS: Wesley [János 1703—1791] hatása nemzetére. *Magyar Protestánsok Lapja* 11. évf. p. 56—58.
1391. BOROS GYÖRGY: A hitszabadság hős védője, Paine Tamás emlékére. *Keresztény Magvető* 69. évf. p. 181—186.
1392. TÁRNOK GYULA: Bodelschwingh Frigyes élete. — Budapest: Magyar Református Külmisziói Szöv. 16 p.
Missziói Füzetek, 74.
1393. ERDŐS JÓZSEF: Böhl Eduárd emlékezete. *Magyar Kálvinizmus* 4. évf. p. 44—47.
1394. CSÁNKI BENJÁMIN: Kuyper Ábrahám. (Születésének századik évfordulója alkalmából.) *Igazság és Élet* 3. évf. p. 199—205.
1395. SEBESTYÉN JENŐ: Dr. Kuyper Ábrahám élete és munkája. Születése 100 éves évfordulója alkalmából. *Magyar Kálvinizmus* 4. évf. p. 99—108.
1396. Kuyper Ábrahám. 1837—1920. *Református Élet* 4. évf. p. 448.
1397. VARGA BÉLA: Ottó Rudolf. 1869—1937. *Keresztény Magvető* 69. évf. p. 106—108.
1398. GYÖRÝ ELEMÉR: Kovács Pál, a református presbiter és gondnok. — Pápa: Főiskolai ny. 14 p.
1399. DEZSŐ GYULA: Baltazár Dezső. 1871—1936. — Kecskemét: Jogakadémia. 18 p. 1 t.
Az Egyetemes Református Jogakadémia Tudományos Értekezéseinek Tára, 23.

1400. KUN BÉLA : Baltazár Dezső. — Debrecen : Városi ny. 16 p.
 1401. SIPOS ISTVÁN : Egy nagy élet még nagyobb tanulságai. Machen John Gresham 1881—1937. *Magyar Kálvinizmus* 4. évf. p. 51—56.
 1402. ZÁSZKALICZKY PÁL : Malmivaara Vilmos élete. — Győr : Baross ny. 80 p.
 Ld. 505.

Névmutató.

- Aczél Béla 838
 Ahmet Ali 450, 451
 vitéz Ákosfy Barna 578, 608
 Áldásy Antal 66
 Alföldi András 10, 246, 253, 274
 Allodiarius Irma 434
 Alszeghy Zsolt 1314
 Amantos, K. 824
 Ambrózy Ágoston 739, 1253
 Anastasiu, Ion 790
 Angyal Dávid 203, 210
 Angyal Pál 1129
 Antalffy, Andrei 342
 Apor Viktor 799
 Arduino Bertalan 123
 Arifeanu, Virgil 296
 Armeanca, Ernest 690
 Asztalos József 1148
 Asztalos Miklós 194, 1098
 Augusztinovics Elemér 1051
 Aull, Otto 884
 Auner, Michael 340, 921
 Averescu, Alexandru 785, 786
- Baán Kálmán 49, 77, 86, 90, 118, 125, 337, 440
 Babics András 847, 980, 1047, 1327
 Babinger, Franz 548
 Bacsinszkij, E. 807
 Baja Mihály 1379
 Bajesy-Zsilinszky Endre 951—953
 Bakács István János 926
 Bakay Lajos 1120
 Baker, Adalbert 540
 Balan, Teodor 949
 Balanyi György 190, 195, 521, 528, 611
 Balassa Imre 1223
 Balázs László 858
- Bălcescu, Nicolae 591
 Bálint Alajos 137, 311
 Balkányi Enikő 1239
 Balla Antal 665, 674
 Balogh György 1029
 Balogh Jenő 564
 Balogh Jenő 836
 Balotă, Antoine 301
 Bán János 543
 Banciu, Ax. 691
 Bangha Béla 1324, 1326
 Banik, August Anton 637
 Bánlaky József, Doberdói 383
 Banner János 136, 139, 225
 Bánrévy György 44, 852
 Baranyai Mária 13
 Baráth Tibor 6, 172, 178, 191, 197, 622
 Baráthosi-Balogh Benedek 566
 Barb, A. 959a
 Bărbat, Alexandru 863
 Bárczi Géza 370
 Bărcsay-Amant Zoltán 130
 Barta István 484, 1123
 Bartal Aurél, Beleházi és Ethrekarchai 83
 Bartha Béla 1044
 Bartoniek Emma 22, 417
 Bartoš, F. M. 534
 Bartucz Lajos 316, 500
 Baruzi, Joseph 1262
 Basch, Franz 946
 Baumgarten Sándor 538, 654, 704
 Beau de Loménie, E. 294
 Beck Gergely 1365
 Bedy Vince 1297
 Belić, Vladimir 653
 Belitzky János 439
 Benda Kálmán 395
 Bendefy László 330—331, 373

- Bene László 911
 Berey József 1039
 Berger, R. 987
 vitéz Berkó István 644, 710
 Berkovits Ilona 23, 26
 Berlász Jenő 43
 Bernády György 811
 Bernolák Kálmán 1150
 Berzeviczy Albert 708
 Beşa, H. 1267
 Bevilaqua Borsody Béla 890,
 1216
 Bibl, Viktor 662, 765
 Bíró Béla 132
 Bíró János 1160
 Bíró Vencel 579, 586, 605, 634,
 635, 860
 Bischoffshausen, Sigismund
 Frh. v. 610
 Bisztray Gyula 31
 Bittner, Ludwig 42, 850
 Blénessy János 352, 1028
 Bobula Ida 1073
 Bocu, Sever 1035
 Bodea, Corneliu C. 462, 671
 Bodnár István 697
 B. Boér Géza 91, 341
 Bogdan, C. 976
 Bogdanov, V. 689
 Bojor, Victor 1299
 Bolgár Emil 829
 Bonkáló Sándor 972
 Bonomi Jenő 965
 Borbély Andor 122
 Bormioli, Mario 701
 Boros György 1166, 1167, 1391
 Borsiczky Sándor 87
 Borza, Alexandru 293
 Bosnyák Zoltán 973
 Bottló Béla 5
 Böhm, Jaroslav 257
 Böhm Károly 1085
 Böle Kornél 525
 Bözödi János 950
 Brandis, K. Graf zu 378
 Brândus, Gheorghe 869
 Bratianu, G. I. 295
 Breazu, Ion 1245
 Brelich Angelo 250, 252
 Bréver Lajos 1172
 Brisits Frigyes 1212
 Brosch, T. v. Aarenau 767
 Brózik Dezső 1134
 Bruckner Győző 1363
 Buchanan, Meriel 636
 Buchmann Károly 974
 Budaváry, V. 233
 Buracu, Coriolan 465
 Busse-Wilson, E. 523
 Büchler Sándor 427
 Büki József 905
 Caliani, Aug. 793
 Cantacuzino, Sabina 792
 Cernea, Radu 815
 Chaloupecký, Václav 335, 516
 Chindea, Theodor 350
 Cholnoky Jenő 1178
 Chotek, K. 939
 Christescu, Vasile 289
 Ciorănescu, Alexandru 580
 Ciuhandu, Gheorghe 1295
 Claar, Maximilian v. 758
 Clauser Mihály 1319
 Coandă, George G. 787
 Codarcea, Cornelius I. 813
 Condurachi, Ioan D. 588
 Corfus, Ilie 594
 Coromaldi, Adriana 716
 Costăchescu, Mihail 535
 Cotel Ernő 877, 878
 Crăciun, Andrei 302, 920
 Crăciun, Ioachim 590
 Cucuiu, Virgil 919
 Czeglédy Károly 143
 Czermann Antal 1092
 Czibur András 774
 Czigler Ábel 1329
 Czobor Alfréd 66
 Csánki Benjamin 1394
 Csapodi Csaba, Fejéregyházi 861
 M. Császár Edit 1217
 Császár Károly 1315
 vitéz Csaszkcóczy Emil 771
 Csatka Endre 105, 156, 879,
 885, 1053, 1054, 1280
 Csekey István 1258, 1265
 Csekey Sándor 1078
 Csepeti Péter 236
 Csiby Andor, Ditrói 1004
 Csipkés Ernő 618, 1008
 Csizmadia Andor 1300—1302
 Csóky Gusztáv 1159
 Dăianu, Ilie 748
 Dalló Gyula 1025
 Damko, Anton 470
 Darkó Jenő 569
 Darvas József 1043
 Dávid Lajos 1189

- Deák Honor 513
 Debreczy Sándor 345
 Deér József 324, 382, 405
 Degré Alajos 832
 Dékány Lajos 994
 Del Bono, G. 700
 Demény János 1275
 Deményi Imre 1115
 Dénes Jenő 1018
 Dér Miklós 1110
 Deresényi Dezső 502, 510
 De Vienne, Louis 321
 Dezső Gyula 1399
 Diaconescu, Emil 732
 Dienes Gyula 365, 568
 Divéky Adorján 201, 202, 1080
 Dobó Sándor 495
 Doboşi, Alexandru 422, 1056
 Dobrovits Aladár 237, 262
 Domanovszky Sándor 157, 324
 Dombóváry Géza 835
 Domokos Pál Péter 557
 Donászy Ferenc 115
 Donat, Ion 995
 Dormuth Árpád 284, 312, 1060, 1266
 Dornay Béla 147, 232, 1063, 1065
 Dömötör Mihály 759
 Drágffy Miklós 856
 Drăgoi, Sabin V. 1272
 Drănjală, Dimitru 308
 Drescher Pál 1096
 Duka-Zólyomi Norbert 1114
 Dumitraşcu, N. I. 1045
 Dumitrescu, Vladimir 216

 Eckhardt Sándor 1274
 Éder-Szászy László 514
 Ehrlich Géza 776
 Eisner, J. 214
 Elekes Lajos 394
 Elischer Ernő 1195
 Élő Dezső 1050
 Élthes Gyula, Tusnádi 837
 Ember Győző 848
 Endes Miklós, Csíkszentsimoni 106, 438
 Eng, P. 1066
 Engländerné Brüll Klára 1190
 Entz Géza 1278
 Eperjessy Kálmán 1000
 Erba Odescalchi Sándor 1325
 Erdélyi László 403
 Erdős Imre 1224
 Erdős József 1393

 Esztergomy Ferenc 1151
 Ethey Gyula 433, 453

 Falk Géza 1252
 Faller Jenő 1019
 Fára József 48
 Farkas Gyula 1121
 Farkas Imre 1298
 Farkas László 683, 862
 Faust, Ovidius 76
 Fecske Pál 140
 Fehrentheil-Gruppenberg László 596
 Féja Géza 1323
 Fejes János 478
 Fekete Lajos 35, 52
 Fekete Nagy Antal 160, 419, 428
 Félegyházy József 1318, 1320
 Fenyő Miksa 806
 Ferdinándy Mihály 526
 Ferencz Áron 1189
 Ferencz József 1360
 Ferenczi Sándor 344
 Fernbach Mária 904
 Fest Sándor 116, 198, 368
 Fiala Endre 504
 Filipoi, Onisim 648
 Firu, Nicolae 914
 Fischer Endre 241, 243
 Fitz József 490
 Flachbarth Ernő 831, 972
 Fodor Henrik 408
 Folberth, Otto 955
 Follajtár Ernő 445, 994, 1022, 1024, 1026
 Fornario, Vincenza Maria 715
 Fortunescu, C. D. 876
 Föglein Antal 80, 412
 Földes Béla 736
 Földes Papp Károly 1361
 Francsek Julia 239
 Frankovszky Attila 1124
 Franz, L. 320a
 Frater Lénárt 384a
 Frauenholz, E. v. 768
 Friedman Dénes 1093
 Fritz László 816—819
 Füredi Géza 443
 Füsü József 529

 Gáborszabó Józsefné 6
 Gábrriel Asztrik 32, 522
 Gál György Sándor 494
 Gál Kelemen 1139, 1156
 ifj. Gallus Sándor 220, 223
 Gálos Rezső 1208, 1209, 1211

- Gangel Erzsébet 1146
 Garády Sándor 456
 Gárdonyi Albert 455, 576, 577,
 1101
 Gáspár Ilona 11
 Gáspár Jenő 1335
 Gaster, M. 546
 Géber, Anthony 659
 Géfin Gyula 124, 880
 Georgescu, Christache 600
 Gerencsér István 1321, 1322
 Gerendás Ernő 1293
 Gergely Ferenc 1349
 Geszler Ödön 1276
 Gillemot Katalin 906
 Giurescu, Constantin C. 174,
 393, 415
 Glas, Balthasar 1034
 Glaser Lajos 430, 1177
 Gociman, Aurel 794
 Golarich István 994
 Gombos Ferenc Albin 322
 Górka, Olgierd 343
 Gorzó Bertalan, Bilkei 67
 Gosztonyi Kálmán 388
 Gottselig Gizella 1072
 Goyau, Georges 390
 Göllner, Carol 598, 649, 673, 922
 Göllnerová, Alžbeta 1213
 Görlich, Ernst 712
 Greszné Czimmer Anna 1186
 Grosz Ernő 932
 Grousset, René 372
 Grünwald Miksa 1086.
 Gutheil Jenő 482
 Gündisch, Guido 340
 Güntherová-Mayerová,
 Alžbeta 503
 Gyalókay Jenő 163, 573, 698
 Gyárfás Elek 559
 Gyárfás Elemér 559, 810
 Gyenis András 1309
 Gyömrei Sándor 735
 György Lajos 1206
 Györy Elemér 1398
 Gyulai Ágost 1225
 Hacman, Maximilian 733
 Hacker Ervin 1130
 Haiczl Kálmán 463, 1046
 Hajnal István 185
 Halász Gábor 400, 656, 1071,
 1219
 Halász Gyula 1179
 Halecki, O. 387
 Handel Kálmán 259
 Haraszi Emil 493
 Harsányi Margit 446
 Hassinger, Hugo 959
 vitéz Házi Jenő 479, 971, 1051
 Hässler, Joseph 985
 Hegedüs Loránt 720, 726—729
 Hegyi Mózes 1370
 Heil, Irma 988
 Héjja Pál 1185
 Hekler Antal 281
 Helle, Franz 1077
 Heller, A. 1153
 Heller Erik 208
 Heller, E. 723a
 Hencz Lajos 891
 Herczeg Ferenc 631
 Herkely Károly 866
 Hermann, A. 969a
 Hermann Egyed 1292
 Hertelendy László 61
 Herzog József 34
 Hevesi Sándor 1242
 Hilbert Károly 1111
 Hinrichs, C. 638
 Hodinka Antal 623
 Hofbauer László 152
 Holub József 81
 Hóman Bálint 184, 188, 355,
 626—628
 Horánszky Lajos 719, 1169,
 1264
 vitéz Horánszky Pál 89, 550
 Horna, Richard 834
 Horváth Béla 825
 Horváth Endre 897, 898
 ifj. Horváth Ferenc 1376
 Horváth Gyula 940
 Horváth Henrik 120, 380
 Horváth Jenő 177, 199, 359,
 675, 703, 1109, 1140, 1142
 Horváth Jordán 530
 Horváth József 826
 vitéz Horváth Kázmér 1037
 Horváth Konstantin 1294
 Horváth Magda 397
 Horváth Margit 27
 Horváth Tibor Antal 92, 1075
 Horvay Róbert 1138
 Houdek, Ivan 688
 Hönig, F. 907
 Hrubý, František 1352
 Hudec, Konstantin 1033
 Hunt Béla 714
 Hunyadi József 1284
 Hunyadi Sándor 1247

- Huss, Richard 969
 Huszár Elemér 1331
 Huszti Dénes 420
 Huzella Tivadar 1200
 Ijjas Antal 1310
 Ila Bálint 1154
 Illés István, Győri 809
 Ionică, Ion I. 917
 Iorga, Nicolae 298, 299, 551, 587, 592, 607, 650, 713, 731, 916, 1088
 Isoz Kálmán 1260
 Ispirescu, Petre 392
 Istványi Géza 36, 54
 Iványi Béla 18, 45, 47, 645
 ifj. Iványi-Grünwald Béla 664, 679
 Jajczay János 121
 Jakabffy Elemér 730
 Jakubovich Emil 324
 Jakus Lajos 1064
 Jámbor György 1164
 Jámbor Mike 1333
 Jancsó Elemér 148, 1165
 Jankó Gyula 68
 Jankovich, J. M. 257
 Jankovits Ferenc 705
 Jankulov, Borislav 215
 Jánossy Dénes 717, 718
 Jánossy István 583
 Janouch, Václav 886
 Janovics Jenő 1244
 Járay Márton 553
 Jászay Károly 1374
 Jékely Zoltán 684
 Jelitai József 1182
 Jemnitz Sándor 1250
 Jersová, Maria 449
 Ježek, Zdeněk 798
 Joachim József 500
 Jónás Elemér 129
 Joó Gyula 685
 Joó Tibor 374
 Jósa János, Csikszentgyörgyi 437
 Jósa Jolán 1049
 Józsa János 1255
 Juhász Lajos 8, 871, 908
 Juhász László 325
 Juhász Viktor 990, 1057
 Julier Ferenc 778
 Kacziány Géza 693
 Kádár Erzsébet 561
 Kádár László 447
 Káldor Kálmán 737
 Kállay István 375, 575
 Kallbrunner, Josef 978a
 Kallós Lajos Károly 72, 85
 Kalmár Gusztáv 187
 Kántor Lajos 699
 Kapi-Králik Jenő 1251, 1382
 Karadja, Constantin I. 603
 Karl K. Lajos 616
 Károlyi Árpád 154, 170, 203
 Karpat, Josef 404
 vitéz Kárpáthy-Kravjanszky Mór 506
 Karsai Géza 492
 Kaszás Miklós 245
 Katona Géza 1372
 Kavuljak, Andrej 472
 Keken András 1362
 Kéky Lajos 1173, 1238
 Keleti Adolf 13
 Kemény Kolumbán 1277
 Kempelen Béla 113
 Kerekes Sándor 1214
 Kerekesházy József 79, 85
 Kerényi Károly 184, 251
 Keresztury Dezső 756
 Kertész János 2, 3, 1128
 Kertész K. Róbert 1119
 Kessel, E. 643
 Kirilović, Dimitrije 556, 741
 Kirner A. Bertalan 1378
 Kisbán Emil 1210, 1307
 Kiss Albert, Balásfalvi 410
 Kiss Barnabás, Balásfalvi 249
 Kiss Dezső 500
 Kiss Ferenc 1200, 1201
 Kiss Géza 937
 Kiss József 1137
 Kiss Lajos 317
 Kiss László 889
 Klein Gáspár 46, 95, 888
 Kloeke, Helmut 964
 Knesch, Heinz 1030
 Knieszsa István 304
 Kocsis J. Endre 131
 Kolling Oszkár 423
 Koltay-Kastner Jenő 150, 204
 Koman, Artur 563
 Komáromy József 209, 226, 280, 314a
 Komoróczy György 179, 639
 Kontor Lajos 1296
 Kónyi Mária 385, 1304
 Kopits Jenő 1197
 Koppány István 1316
 Korbuly György 1192, 1193

- Kornis Gyula 181, 488, 755,
 1312
 Korom Ernő 1032
 Kósa János 666, 941, 942, 963,
 970
 Kosáry Domokos 696
 Kossányi Béla 53a, 347
 Kovács Alajos 1061
 Kovács Lajos 901
 Kovács László 1317
 Kovács Mihály 840
 Kováts Ferenc 425
 Kovrig Ilona 266
 Kozáky István 489
 Kozma Béla, Papi 997, 999
 Kozocsa Sándor 7, 14, 1283
 Köteles Mária 1187
 Krahm László 795
 Krainz, O. 565
 Krajnyák Gábor 1337
 Krasko, Ivan 469
 Kraus, František 1353
 Krauss, Samuel 238
 br. Kray István 766
 Krebs, N. 958
 Kring Miklós 151, 887
 Kriss, Rudolf 966
 Kubinszky Jenő 797
 Kuhn, Walter 978
 Kumlik Emil 1136
 Kumorovitz Bernát Lajos 57—
 59
 Kun Béla, Szentpéteri 842,
 1400
 Kunnert, Heinrich 1256
 Kunszery Gyula 158
 Kúr Géza 1354
 Kutas József 1029
 Kuthy István 29
 Kuzsinszky Bálint 273
 Kühár Flóris 519
 Kühn, H. 981
 Kürti, Julius 1205

 Laczkó Géza 1240
 Ladányi István 992
 Ladányi Miksa 992
 Lakatos Géza 619
 Lakatos L. Lajos 16
 Lamatsch Sándor 25
 Lambrecht Kálmán 1168
 Lambrechts Péter 247
 Lancz Kálmán 356
 Lapedatu, Alexandru 745
 Lassányi Kornél 1124
 K. László József 641

 László László, Kászon-Jakab-
 falvi 96
 László Vladimir 1336
 Lauringer Ernő 263, 285
 Lebzelter, V. 960
 Lecca, O. G. 414
 Lederer Emma 857
 Lefèvre, André 609
 Lendvai István 725
 Lenkey Lajos 796
 Lévy Mihály 255
 Lichtenberger Henrik 1268
 Linhartová, Milena 1291
 Lipcsey-Steiner Mihály 823
 Lipták Pál 1199
 Lischerong Gáspár 165
 Liszt, Eduard Ritter von 1257
 Loczka Alajos 1107
 Loehr, M. 332
 Loisch János 1175
 gr. Lónyay C. 723
 Loschert Kázmér 254
 Lovas Elemér 135, 279, 283
 Löwy Adolf 9
 vitéz Luczfalvy Herman 780
 Lukács Zsófia 909
 Lukácsy István 1305
 Lukinich Imre 153, 192, 339,
 542, 560, 629
 Lupaş, Ioan 175, 212, 555, 750,
 751, 808
 Lupeanu, Alexandru 452
 Luttor Ferenc 360

 Maár Károly 477
 Macartney, C. A. 803
 Macaveiu, Victor 1340
 Macrea, Mihail 292
 Macúrek, Josef 599
 Madarász Erzsébet 1198
 Madarász Gyula 989
 Madzsar Imre 324
 Mágócsy-Dietz Sándor 1183
 Magyar Bálint 1222
 Magyarász Ferenc 362
 Magyary-Kossa Gyula 1188
 Makkai János 805
 Makkai László 5
 Makoldy Sándor 711
 Makray László 781
 Malaschofsky, Alfred 474
 br. Malcomes Béla 369
 Málnási Ödön 189
 Mályusz Elemér 401, 1083,
 1359
 Manciulea, Ştefan 746

- Mareu, Alexandru 702
 Marek, R. 961
 Mărgineanțu, Tiberiu 820
 Markó Árpád 38, 164, 554, 601, 614, 615, 624
 Marković, S. 975
 Márkus Gábor 12
 Márkus György 989
 Marosi Arnold 133, 134, 141, 142, 219, 221, 231, 261, 271, 276, 277, 286, 310, 314, 315, 319, 364, 376, 491, 500, 501, 1059, 1282, 1330
 Martian, Iulian 349
 Martonos Lajos 1135
 Máthé Elek 621
 Matusik, Bohumil 938
 Maxon Lajos 777
 Mayer Erzsébet 486, 487
 Medriczky Andor 1010—1012
 Medvei Emma Margit 1013
 Méhes Mózes, Nyéki 100
 Melich János 1174
 Mell, A. 723
 Melly Béla 1195
 Mencl, Václav 464, 497, 498
 Menclová, Dobroslava 461
 Mester Miklós 709
 Mesterházy Jenő 1007, 1009
 Mesterházy Sándor 101
 Meteuș, Stefan 40
 Mezea, Corneliu 749
 Meznerics Iván 855
 Michel Károly 248
 Mihalik József, Hernádszurdoki 630
 Mihalovits János 1202, 1203
 Mihályi Ernő 354
 Mihelics Vid 1332
 Mihordea, V. 604
 Miklós Imre 893, 894
 Miklós Ödön 37, 51
 Miklósy Zoltán 507
 Mikusch, Dagobert v. 825
 Milleker, Felix 1248
 Miloia, I. 41
 Minorsky, V. 323
 Miskolczy Gyula 203, 681
 Miskolczy István 379, 657
 Mišković, Alojz 669
 Missák Géza 928
 Moga, Ion 145, 606
 Moga, Marius 224
 Moisil, Constantin 50
 Moisil, Iuliu 1041, 1246
 Moldovan, Valeriu 744
 Molnár Endre 445, 993
 Molnár János 802
 Molnár Magdolna, Tatai 441
 Moór Elemér 485
 Móra Mihály 407
 Morávek, Jan 545
 vitéz Mórész Kálmán, Técsői 567
 Motogna, Victor 305
 Mózes András 1377
 Mozsolics Amália 171, 228
 Munkácsi Ernő 30
 Murarik Antal 508
 Mureșianu, Aurel 351, 367
 Muzsáry Béla 890
 Müller, Georg 340
 Müller, Paul 655
 Naghiu, Josif 511, 589, 1076
 Nagy Dénes, Kisléghi 193
 Nagy Gyula 1002
 vitéz Nagy Iván 962
 Nagy Lajos 264, 265, 272, 275, 287
 Nagy Lajos 899
 Nagy Miklós 166—169, 708, 1289
 Nagy Sándor 1367
 Nagy Tibor 270
 vitéz Nagy Zoltán 499
 Nagyfalusi Jenő 213
 Nanay Béla 943
 Neșulescu, C. 366
 Neller Mátyás 1311
 Nemestóthy-Szabó Béla 595, 613, 663
 Németh Antal 1226—1228
 Németh Ferenc 406
 Németh Jenő 1005
 vitéz Németh Lajos 779, 782
 Neș, Teodor 747
 Neubauer Pál 1269
 Niedermann Imre 1303
 Nikolić, Predrag 821
 Nintchitch, Momtchilo 761
 Novotný, I. O. 1070
 br. Nyáry Pál 84, 103, 108, 114, 910, 1074
 Nyikos L. 1166a
 Oberding József György 944
 Oberhammer, H. 851
 Olteanu, Alexandru 753
 Ondrouch, Vojtěch 126—128, 256, 278
 Oroszlány Gábor 795
 Ottlik György 402

- Ottlik László 948
 Östör József 839
- Pâclișanu, Zenovie 1341, 1343
 Pais Dezső 324
 Pakucs Béla 892
 H. Pálffy Ilona 846, 1062
 Pálinkás László 318
 Pall Ferenc 389
 Panaiteșcu, Petre P. 549, 593
 Pandurovič, Vladislav 945
 Papp Ferenc 734
 Papp, Petru E. 752
 Párducz Mihály 137, 269, 313
 Pârvan, Vasile 288
 Pasteiner Iván 31a
 Pásztor Lajos 531
 Pataki József 935, 936
 Pataky Károly 119
 Patrășcoiu, N. 789
 Patsch, Karl 258
 Paulay Laura 1113
 Paulinyi Oszkár 426
 Paulová, Milada 762
 Paulovits István 282
 Păunel, Eugen I. 558
 Pavel, Constantin 672
 Payr Sándor 111
 Péchy-Horváth Rezső 1328
 Pekár Gyula 1229
 Persson, Axel 144
 Petersen, C. 957
 Pethő Sándor 194, 444
 Petranu, Coriolan 496, 1259, 1271, 1273
 Petrescu-Sava, G. M. 923
 Petri Pál 738
 Petrich Béla 1118
 Petrichevich György 828
 br. Petrichevich Horváth Emil 93, 107
 Petrie, Charles 200
 Pezenhoffer Antal 1383
 Pfannl Jenő 467
 Pfeffer, Leo 763
 Pfreizinger, A. 986
 Pilch Jenő 186
 Pillias, Émile 625
 Piri Károly 1375
 Pisani, Vittore 260
 Pivány Jenő 539
 Pleidell Ambrus 541
 Poda, O. 925
 Podewils, O. C. Gr. v. 638
 Podhradsky György 972
 Polány István 146, 429
- Polnik Zoltán 1091
 Popa, Anastasiu 1281
 Popa, Octavian 466
 Popa, Septimiu 791
 Popa-Lisseanu, Gheorghe 329, 742
 Popescu, Dorin 230, 234
 Popescu, Mihail 651, 652, 868, 1339
 Pottyondy Béla 104
 Pourtalès, Guy de 1261
 Prahács Margit 1270
 Praznovszky Iván 1171
 Prückler József 138
 Pukánszky Kádár Jolán 1220, 1233, 1241
 Pusztai Popovits József 947
- Quirin Leó 1204
- Radnóti Aladár 5
 Radó István 28
 Radványi, Celo 320
 Rakolcai László 775
 Rapaics Raymund 1017
 Ráth-Végh István 1094
 Rauscher, Rudolf 476
 Ravasz László 677
 Rédey Tivadar 1218, 1221, 1234, 1236, 1243
 Reiser György 982
 Reli, Simion 306
 Repp, Friedrich 112, 1048
 Reszegi Lajos 64, 70, 71, 109, 117
 Révay József 244
 Révész Imre 19, 1286, 1347, 1348, 1350, 1357, 1385, 1386
 Réz Kálmán 552, 1207
 Rézler Gyula 930
 Richter M. Sarolta 1145
 Richter, M. Stephan 473, 1042
 Romhányi Károly 1285
 Romwalter Alfréd 267
 Roșca, Eusebiu R. 1338
 Roska Márton 217, 229
 Roth, Stephan Ludwig 955
 Roubik, František 432
 Rozsondai Károly 1055
 Rudai Rezső 757
 Ruisz Rezső 1038
- Saad Ferenc 572
 Sacerdoțeanu, Aurelian 102, 307
 Sajó Géza 1099
 Salacz Gábor 1288

- Salamon Henrik 99, 176
 Sándor József 94
 Sandoz, Albert 1334
 Sárkány József 682
 Sárkány Oszkár 33, 518, 1079
 Sárközy Irén 859
 Sarlay Soma 98
 Sas Róbert 211
 Sauerwein, Jules 760
 Schaffer, Josef 1200
 Schaffer Károly 678, 1200
 Schandl Károly 509
 Scheel, O. 957
 Schiopul, Iosif 55, 56, 326, 333,
 334, 346, 348, 377, 413, 436,
 460, 471, 481, 512, 536, 1021
 Schmidt, J. 1027
 Schmidt-Pauli, Edgar v. 772
 Schmitt, B. E. 761a
 Schneider Miklós 69, 70, 73—
 75, 78, 927, 990, 1058, 1191
 Schönebaum, Herbert 1152
 Schöpflin Aladár 1232
 Schulek Tibor 1387
 Schummer Eszter 983
 Schünemann, Konrad 353
 Sebestyén Ede 1254
 Sebestyén Jenő 1384, 1395
 Segesváry Lajos 1122, 1355,
 1356
 Seșanu, Romulus 297
 Sellye Ibolya 268
 Sepp, H. 585
 Seregély Emma 5, 15
 Serey Ágost 617
 Šesan, Milan P. 532
 Seton-Watson, R. W. 300
 Sidersky D. 240
 Sikabonyi Antal 707
 Siklóssy László 391, 680
 Šikura, J. 448
 Simonyi Dezső 457
 Sinkovics István 896, 902
 Sipos István 1401
 Sipos Lajos 1215
 Šišić, Ferdo 173, 670
 Skutil, Josef 218, 309
 Słafkowsky, Ludwig 1036
 Smedovski, A. 732a
 Šmilauer, Vladimír 431
 Sobotta-Bonn, J. 1200
 Sofronie, Gheorghe 804
 Someșan, Laurian 814
 Somogyi Ferenc 409
 Somogyi Imre 1351
 Soós Imre 903
 Šora, Melentie 1344
 Šotropa, Virgil 646, 647, 1040,
 1287, 1342
 Sőregi János 1176
 Špirko, Josef 533
 Stanglica, Franz 983a
 Stavrace-Cerna, N. 788
 Steier Lajos 687, 972
 Steinacker, Edmund 956
 Steinitz, E. Ritter v. 767
 Steuer György 929
 Stix, F. 849
 Stoicanescu, C. 913
 Suci, Coriolan 918, 924
 Suhay Imre 724
 Sulica, Nicolae 544, 1144
 Sulica Szilárd 1081, 1082
 Šuluțiu, Octav 454
 Supka Ervin 883
 vitéz Surányi-Unger Tivadar
 864, 864a
 Sümeghy József 1055
 Szabó Árpád 686
 Szabó Elemér 996
 Szabó István 37, 53, 435, 933
 S. Szabó József 97, 1125, 1366
 Szabó Katalin 468
 Szabó T. Attila 459, 480
 vitéz Szakonyi Lajos 773
 Szalay Gyula 1141
 Szalczér Hilda 1249
 Szász Károly 1237
 Szász Zsombor 812
 Szeberényi Lajos Zsigmond 421,
 1368
 gr. Széchenyi István 676
 Szeghalmy Gyula 445
 Szegő Endre 633
 Székely Ilona 1108
 Szekeres Kálmán, Nagyszandai
 483
 Szekfű Gyula 184, 188, 954
 Szemes Gábor 1373
 Szende Zoltán 800
 Szentesy József 764
 Szent-Iványi Béla 1230, 1358
 Szentmártoni Kálmán, Pozsonyi
 581
 Szentmihályi Tamás 418
 Szentmiklóssy László 65
 Szentpétery Imre 324
 ifj. Szentpétery Imre 845
 Szieberth Imre 1015
 Szigeti Kornél 827

- Szijj András 1020
 vitéz Szilágyi László, Ákosfalvi
 62, 63, 584
 Szilágyi Loránd 327, 328, 381,
 844
 Szily A. 1200
 Szinnyei Ferenc 1014
 Szirmay Mária 1089
 Szita István 574, 642
 Szlávik Mátyás 882
 Szondy György 1161—1163
 Sztehlo Zoltán 843
 br. Szterényi József 931
 Sztriha Kálmán 1031
 Sztripszky Hiador 1100
- Taborsky Otto 1084
 Tafferner, Anton 867
 Takács Ince 520
 Takács János 597
 Tamás Lajos 303, 1090
 Tardy György, Mezőtelegdi és
 Köröstopai 1003
 Tárnok Gyula 1392
 Téglás J. Béla 912, 934
 Teichman, Josef 770
 gr. Teleki József 557
 Temperley, Harold 722
 Tencajoli, O. F. 620
 Terbe Lajos 396
 Terlinden, Charles 371, 398, 399
 Terranova, Giovanni 196
 Theiss, J. G. 442
 Thewrewk-Pallaghy Attila 822
 Thier, Ladislaus 602
 Thirring Gusztáv 900, 1052,
 1180, 1181
 Thirring Gusztávné Waisbecker
 Irén 110
 Thoemmes, Elisabeth 524
 Tiles János 872—875
 gr. Tisza István 754
 Tobolka, Zdeněk 783
 Tolnai Gábor 1097, 1104
 Tomasz Jenő 242
 Tomiciu, Nicolae 384
 Tompa Ferenc 227, 235
 Torday Lajos 855
 Tóth Anna 612
 Tóth Arisztid 865
 Tóth Endre 1389
 Tóth László 159, 527
 Tóth Zoltán 162, 363
 Tóhi Sándor 361
 Tövisházy-Ferjentsik Ottó 692
 Tragor Ignác 222
- Trencényi-Waldapfel Imre
 1006
 Trócsányi Zoltán 1069, 1102,
 1105, 1106, 1345
 Tulbure, Gh. 984
 Tuțuianu, Joan I. 743
 Tüdös Endre 1196
 Türr Ervin 714
 Türr Lambert 714
- Ugrin József 361
 Ungár Elemér 667
 Urbánek, Rudolf 386
- Váczy Elemér 475
 Váczy Péter 411, 416
 Vajkai Aurél 1184
 Vajthó László 1231
 Valentiny Antal 1
 Valjavec, Fritz 149, 661
 Vanyó Tihamér 183
 Várady József 1087
 Varga Béla 1397
 Varga Endre 39, 833
 Varga Ottó 21
 Varga Zsigmond 20
 Varsik, Branislav 668, 740
 ifj. Vayer Lajos 1279
 Vázny, Václav 336
 Vecsey József 994
 Vecsey Lajos 1155
 Veégh Sándor 1290
 Végh József 1147
 Veress Endre 424, 547, 582
 Vértesy Miklós 735
 Victor János 1390
 Vidos Géza 660
 Vikár Sándor 1381
 Világhy Michaela 458
 Villányi András 694, 695
 Vilner Ferenc 1158
 Vincze Frigyes 1133
 Vinulescu, Gheorghe 977
 Visnya Aladár 881
 Viszota Gyula 676
 Vitányi György 1124
 Voinovich Géza 1116, 1170
 Völgyi József 998
- Waczulik Margit 537
 Wagner József 1263
 Weidlein János 968, 979, 979a
 Weiss, B. 830
 Wellmann Imre 180
 Wertheimer Adolf 161

- Wiczián Dezső 182, 1346
Wildner Ödön 853, 854
Wirthoven, Anton Franz Christian 967
Witting, Otto 870
Witzmann Gyula 31b
Wodetzky József 60

Yaktchitch, G. 733a

Zagiba Ferenc 1380
Zagorič, Constantin 290, 291
Zakar Albert 1371
Zászkaliczky Pál 505, 1402

Zborovszky Ferenc 632
Zeisel, Richard 658
Zimmermann, K. 1103
Zolnay László 82
Zoltai Lajos 1117
Zoltán József 841
Zoványi Jenő 1364
Zöllei András 1023

Zsadányi Oszkár 997, 999
Zsámbéky László 1068
Zsigmond Ferenc 1143
Zsuffa Sándor, Nemes-Dedinai 570, 571

Tartalommutató.

	Lap
I. Források, segédtudományok, általános munkák.	
Bibliográfia, könyvtárügy	659
Kéziratok, elbeszélő források	661
Levéltárügy	662
Írástörténet, oklevéltan, pecséttan, kronológia	663
Családtörténet, címertan	663
Történeti ikonográfia	667
Éremtan	668
Ásatások, leletek	668
Történeti földrajz	669
Nyelvtörténet	669
A történettudomány története, történeti módszertan, történetfilozófia	669
Általános és gyűjteményes munkák	672
II. Óskor	674
III. Ókor	675
A rómaiakori és népvándorláskori Magyarország	677
IV. Középkor.	
Források	682
Általános munkák, politikai történet	684
Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet	688
Gazdaság- és társadalomtörténet	689
Népiség-, település- és helytörténet	690
Művelődés- és művészettörténet	694
Egyháztörténet	695
V. Újkor és legújabb kor.	
Források	697
Általános munkák. politikai történet	699
Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet	718
Gazdaság- és társadalomtörténet	720
Népiség-, település- és helytörténet	725
Művelődéstörténet. 1. Általában	735
2. Oktatás- és tudománytörténet	737
3. Irodalomtörténet	744
Művészettörténet. 1. Színészet- és zenetörténet	744
2. A képzőművészetek története	748
Egyháztörténet. 1. Katolikus egyház	748
2. Keleti egyház	751
3. Protestáns egyházak	752
Névmutató	756

A kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

30.008. — K. M. Egyetemi Nyomda Budapest, Múzeum-körút 6. (F.: Thiering Richárd.)

A Századok 1937. évi Pótfüzete még kapható.

A 175 lapnyi terjedelmű füzet tartalma a következő :

ISTVÁNYI GÉZA : A megyei írásbeliség első korszaka.

JUHÁSZ LAJÓS : A vasmegyei Farkas-erdő a XVII. és XVIII. században. (Egy fejezet a magyar erdőtörténet Mária Terézia 1769-i erdőrendtartását megelőző korszakából.)

HEGEDÜS LORÁNT : Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései gróf Andrássy Gyula és Tisza Kálmán politikájáról a keleti válság idején.

Magyar történeti bibliográfia az 1936. évről.

A füzet az 1937-i évfolyam kiegészítő része.

Ára tagoknak 3 P 60 f.

Bolti ára 5 P.

Megjelent

A MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI
című sorozat legújabb kötete :

A Nemzeti Színház százéves története, II. kötet.

Szerkesztette és közléteszi
PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

A Magyar Történelmi Társulat hatalmas háromkötetes kiadvánnyal ünnepli meg a Nemzeti Színház megnyitásának századik évfordulóját. Az első kötetben a Nemzeti Színház történetének feldolgozása fog napvilágot látni, az utolsó az elmúlt száz év műsorát közli majd. A most megjelent második (kettős) kötet a magyar színjátszás klasszikus intézményének százéves multjára vonatkozó gazdag iratanyagból a fontosabbat közli s ezzel a Nemzeti Színház története tudományos feldolgozásának veti meg alapját.

A közel 900 oldal terjedelmű, facsimilékkel illusztrált kettős kötet **bolti ára 25 pengő.** A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4.) kedvezményes áron 18 pengőért szerezhetik meg.

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK
FORRÁSAI sorozatában megjelent:

BRUNSZVIK TERÉZ GRÓFNŐ
NAPLÓI ÉS FELJEGYZÉSEI, I. kötet.

Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta
CZEKE MARIANNE

A tudós szerző az első kötetben gr. Brunszvik Teréz naplóit teszi közzé az 1808—1813. évekről. Bevezetőül részletesen megismerteti a magyar pedagógia úttörőjének fiatalkorával és nevelői elveinek kibontakozásával.

A 900 lapnyi terjedelmű kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai *kedvezményes áron 18 pengőért* szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalában (Budapest, I., Bécsikapu-tér 4.).

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEI sorozatában,
a FRANKLIN-TÁRSULAT kiadásában

GYALÓKAY JENŐ

Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán

és

MISKOLCZY GYULA

A „kamarilla” a reformkorban

című munkája után megjelent a sorozat III. kötete is:

FARKAS GYULA

**Az asszimiláció kora a magyar
irodalomban 1867—1914**

A tudós szerző, a berlini egyetem professzora a történész szemszögéből mindvégig lebilincselő előadásban tárgyalja a kiegyezéstől a világháborúig terjedő kor irodalmát. Könyve bátor, tudományosan objektív hangjával, helyenkint keserű őszinteségével a mai magyar irodalomtörténet egyik legérdekesebb műve.

A 304 oldal terjedelmű munka ára *kötve 7 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4.) *25%-os kedvezménnyel* rendelhetik meg.